VILÁG PROLETÁRJAI, EGYESÜLJETEK!

KARL MARX

ÉS

FRIEDRICH ENGELS

MŰVEI

23. KÖTET

BUDAPEST 1967

KARL MARX
ÉS
FRIEDRICH ENGELS
MŰVEI

23. KÖTET

A TŐKE
I. KÖNYV

BUDAPEST 1967

Marx és Engels Műveinek magyar kiadása
az MSZMP Központi Bizottságának
határozata alapján jelenik meg

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Előszó a huszonharmadik kötethez

Marx és Engels műveinek huszonharmadik kötete a „Tőke" első kötetét, valamint Marxnak és Engelsnek a különböző kiadásokhoz írt elő- és utószóit foglalja magában.

Kiadásunk az Engels által sajtó alá rendezett negyedik német kiadást (Hamburg 1890) követi. Mint az előző magyar kiadásokban, most is Rudas László és Nagy Tamás fordítását vettük alapul. A fordítást átnéztük és javítottuk.

A sajtó alá rendezés során tekintetbe vettük az első német kiadást, a Marx által szerkesztett francia fordítást és az Engels által szerkesztett angol fordítást, valamint a Marx és Engels Művei 23. köteteként megjelent legújabb német, illetve orosz kiadást is. Az idézeteket újra egybevetettük az eredeti művekkel. E munka révén sikerült több sajtóhibát, kisebb elírást, pontatlanságot kiküszöbölni.

A lábjegyzetek mind Marxtól, illetve Engelstől származnak, ezért ezt nem tüntettük fel külön. A lábjegyzetekben túlnyomórészt eredeti nyelven idézett forrásokat nagy számuk miatt csak magyar fordításban közöljük, az eredeti nyelvű idézetet csak akkor, ha az Marxnál eredeti nyelven is, német fordításban is szerepel. A főszövegben előforduló nem német nyelvű idézeteket, szólásokat meghagytuk eredeti nyelvükön és szögletes zárójelben fordítottuk. A szerkesztőségi jegyzeteket a könyv végén, hátul helyeztük el, ezekre a szövegben csillagok utalnak. Engels kiegészítő megjegyzéseit { } zárójelben, *F. E.* jelzéssel közöljük.

Kiadásunkat elláttuk a nevek és források mutatójával, tárgymutatóval, valamint a mértékek és pénznemek jegyzékével; ezeknek, valamint a szerkesztőségi jegyzeteknek az elkészítésénél felhasználtuk a fent felsorolt kiadásokat.

Karl Marx

A tőke

A politikai gazdaságtan bírálata

Első kötet

I. könyv

A tőke termelési folyamata

Ajánlom

feledhetetlen barátom

a proletariátus bátor, hű, nemes előharcosa

Wilhelm Wolff

emlékének

Született Tarnauban, 1809 június 21-én

meghalt számkivetésben Manchesterben, 1864 május 9-én

Előszó az első kiadáshoz*

A mű, melynek első kötetét a közönség elé bocsátom, folytatása 1859-ben közzétett „Zur Kritik der politischen Ökonomie" című írásomnak. A kezdet és a folytatás közötti hosszú szünetet egy többéves betegség idézte elő, amely munkámat minduntalan félbeszakította.

Az említett korábbi írás tartalmát összefoglaltam e kötet első fejezetében.** Ezt nemcsak az összefüggés és a teljesség kedvéért tettem. Javítottam az előadás módján. Amennyire a körülmények valamelyest engedték, sok, korábban csupán érintett pontot itt bővebben kifejtettem, ezzel szemben ott részletesen kifejtetteket itt csak érintettem. Az érték- és pénzelmélet történetére vonatkozó részek most természetszerűen egészen elmaradnak. De aki olvasta korábbi írásomat, az az első fejezet jegyzeteiben új forrásokat talál ennek az elméletnek a történetéhez.

Minden kezdet nehéz — ez minden tudományban érvényes. Ezért az első fejezet, főleg az áru elemzését tartalmazó rész megértése okozza majd a legtöbb nehézséget. Ami mármost közelebbről az értékszubsztancia és az értéknagyság elemzését illeti, ezt, amennyire lehetett, népszerűsítettem.[1] Az értékforma, amelynek kész alakja a pénzforma, igen tartalmatlan és egyszerű. Az emberi szellem mégis több mint kétezer esztendő óta hiába próbált a mélyére hatolni, holott másfelől sokkal tartalmasabb és bonyolultabb formák elemzése legalább megközelítő módon sikerült. Miért? Mert a kialakult test könnyebben tanulmányozható, mint a test sejtje. Azonkívül a gazdasági formák elemzésénél sem mikroszkópot, sem vegyi kémlelőszereket nem vehetünk igénybe. Az elvonatkoztatóképességnek kell mind-

[1] Ez annál is inkább szükségesnek látszott, mert még F. Lassalle Schulze-Delitzsch elleni írásának az a szakasza is, amelyben kijelentése szerint e témákról szóló fejtegetéseim „szellemi velejét" adja, jelentős félreértéseket tartalmaz. En passant [mellékesen]. Hogy F. Lassalle gazdasági munkáinak valamennyi általános elméleti tételét, pl. a tőke történelmi jellegéről, a termelési viszonyok és a termelési mód közti összefüggésről stb. stb., majdnem szószerint, egészen a magam alkotta terminológiáig, írásaimból vette, mégpedig forrásmegjelölés nélkül, ezt az eljárást bizonyára propagandaszempontok határozták meg. Nem beszélek persze Lassalle részletmegállapításairól és hasznosításukról, amelyekhez semmi közöm nincs.

kettőt pótolni. A polgári társadalomra nézve pedig a munkatermék áruformája, illetve az áru értékformája a gazdasági sejtforma. A beavatatlannak úgy tűnhet, hogy az értékforma elemzése nem egyéb merő szőrszálhasogatásnál. Valóban szőrszálhasogatásról van szó, de csak úgy, ahogy a mikrológikus anatómiában erről van szó.

Az értékformáról szóló rész kivételével tehát nem lehet majd azzal vádolni e könyvet, hogy nehezen érthető. Persze olyan olvasókat tételezek fel, akik valami újat akarnak tanulni, tehát maguk is gondolkodni akarnak.

A fizikus a természeti folyamatokat vagy ott figyeli meg, ahol legjellegzetesebb formájukban és zavaró befolyásoktól legkevésbé elhomályosítva jelennek meg, vagy, ahol ez lehetséges, kísérleteket végez olyan feltételek között, amelyek biztosítják a folyamat tiszta lefolyását. Nekem ebben a műben a tőkés termelési módot és az ennek megfelelő termelési és forgalmi viszonyokat kell kutatnom. Ezek klasszikus hona mind ez ideig Anglia. Ez az oka annak, hogy főleg ez az ország szolgál elméleti fejtegetésem illusztrálására. De ha a német olvasó farizeus módon vállát vonogatná az angol ipari és mezőgazdasági munkások állapotai láttán, vagy derűlátón azzal nyugtatná magát, hogy Németországban korántsem ilyen rossz a helyzet, oda kell kiáltanom neki: De te fabula narratur!*

Önmagában véve nem arról van szó, hogy magasabb vagy alacsonyabb fejlettségi fokot értek-e el azok a társadalmi antagonizmusok, amelyek a tőkés termelés természeti törvényeiből fakadnak. Magukról ezekről a törvényekről van szó, ezekről a vas szükségszerűséggel ható és érvényesülő tendenciákról. Az iparilag fejlettebb ország a kevésbé fejlettnek csak saját jövője képét mutatja.

De eltekintve ettől. Ahol a tőkés termelés nálunk teljesen meghonosodott, például a tulajdonképpeni gyárakban, ott az állapotok sokkal rosszabbak, mint Angliában, mert nincs meg a gyári törvények ellensúlya. Minden más területen bennünket, akárcsak az egész kontinentális Nyugat-Európát, nemcsak a tőkés termelés fejlődése kínoz, hanem e fejlődés fogyatékos volta is. A modern nyomorúságok mellett az öröklött nyomorúságok egész sora nehezedik ránk, amelyek abból erednek, hogy ősi, elavult termelési módok és a velük járó anakronisztikus társadalmi és politikai viszonyok tovább tengetik létüket. Nemcsak az élőktől szenvedünk, hanem a halottaktól is. Le mort saisit le vif!**

Németország és az egész kontinentális Nyugat-Európa szociális statisztikája az angolhoz viszonyítva nyomorúságos. Mégis éppen eléggé fellebbenti a fátylat, hogy medúzafőt sejtessen mögötte. Ha kormányaink és parlamentjeink, úgy mint Angliában, időszakos bizottságokat neveznének ki a

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Erster Band.

Buch I: Der Produktionsprocess des Kapitals.

Das Recht der Uebersetzung wird vorbehalten.

Hamburg
Verlag von Otto Meissner.
1867.

New-York: L. W. Schmidt. 24 Barclay-Street.

Az I. kötet első német kiadásának címoldala

gazdasági viszonyok megvizsgálására, ha ezeket a bizottságokat az igazság kikutatására ugyanolyan teljhatalommal ruháznák fel, mint Angliában, ha sikerülne e célra ugyanolyan szakértő, pártatlan és tántoríthatatlan férfiakat találni, mint aminők Anglia gyárfelügyelői, a „Public Health" (közegészség) ügyében kiküldött orvosi jelentéstevői, a nők és gyermekek kizsákmányolását, a lakás- és élelmezési viszonyokat stb. vizsgáló biztosai, megborzadnánk saját állapotainktól. Perszeusznak azért volt szüksége ködsipkára, hogy szörnyeket üldözzön. Mi a ködsipkát mélyen szemünkre és fülünkre húzzuk, hogy a szörnyek létezését letagadhassuk.

Ne áltassuk magunkat. Miként a XVIII. századi amerikai függetlenségi háború harci riadó volt az európai középosztály számára, úgy a XIX. századi amerikai polgárháború harci riadó az európai munkásosztály számára. Angliában kézzelfogható a forradalmi átalakulás folyamata. Bizonyos fokot elérve ki kell hatnia a kontinensre. Ott aszerint fog brutálisabb vagy humánusabb formákat ölteni, hogy mennyire fejlett maga a munkásosztály. Tehát, emelkedettebb indítékoktól eltekintve, a most uralkodó osztályoknak legsajátabb érdekük parancsolja, hogy eltakarítsák mindazokat a törvényesen szabályozható akadályokat, amelyek a munkásosztály fejlődését gátolják. Többek közt ezért biztosítottam ebben a kötetben olyan bőséges helyet az angol gyári törvényhozás történetének, tartalmának és eredményeinek. Az egyik nemzet tanulhat és tanuljon a másiktól. Egy társadalom, még ha nyomára jött is mozgása természeti törvényének — és e mű végső célja a modern társadalom gazdasági mozgástörvényének feltárása —, természetes fejlődési fázisokat sem át nem ugorhat, sem rendeletileg el nem tüntethet. De megrövidítheti és enyhítheti a szülési fájdalmakat.

Egy szót esetleges félreértések elkerülése végett. A tőkés és a földtulajdonos alakját semmiképpen sem festem rózsás színben. De személyekről itt csak annyiban van szó, amennyiben azok gazdasági kategóriák megszemélyesítői, meghatározott osztályviszonyok és -érdekek hordozói. Álláspontom, amely a gazdasági társadalomalakulat fejlődését természettörténeti folyamatként fogja fel, bármely más álláspontnál kevésbé teheti felelőssé az egyént olyan viszonyokért, amelyeknek ő társadalmilag terméke marad, bármennyire föléjük emelkedhet is szubjektíve.

A politikai gazdaságtan területén a szabad tudományos kutatás nemcsak azzal az ellenséggel találja magát szemben, amellyel minden más területen. A politikai gazdaságtan által tárgyalt anyag sajátságos természete az emberi kebel leghevesebb, legkicsinyesebb és leggyűlölködőbb szenvedélyeit, a magánérdek fúriáit szólítja ellene csatasorba. Az angol Magas Egyház* például inkább megbocsátja, ha 39 hitcikkelye közül 38-at megtámadnak,

mint ha pénzjövedelmének $^1/_{39}$ részét támadják meg. Manapság még az ateizmus is culpa levis [enyhe vétek] a hagyományos tulajdonviszonyok bírálatához képest. Mégis félreismerhetetlenül van haladás e téren. Utalok például az utóbbi hetekben közzétett Kékkönyvre*: „Correspondence with Her Majesty's Missions Abroad, regarding Industrial Questions and Trades Unions". Az angol korona külföldi képviselői itt kertelés nélkül kimondják, hogy Németországban, Franciaországban, egyszóval az európai kontinens valamennyi kultúrállamában a tőke és a munka közötti fennálló viszonyok átalakulása éppen úgy érezhető és éppen annyira elkerülhetetlen, mint Angliában. Ezzel egyidejűleg az Atlanti-óceán túlsó partján Wade úr, az Észak-Amerikai Egyesült Államok alelnöke, nyilvános gyűléseken kijelentette: A rabszolgaság eltörlése után a tőke- és földtulajdonviszonyok átalakítása kerül napirendre! Az idők jelei ezek, és nem lehet őket bíborpalástokkal vagy fekete csuhákkal eltakarni.** Nem jelentik azt, hogy holnap csoda fog történni. Azt mutatják, hogy még az uralkodó osztályokban is feldereng a sejtés, hogy a mostani társadalom nem szilárd kristály, hanem átalakulásra képes és szüntelenül az átalakulás folyamatában *levő organizmus*.

Ennek az írásnak második kötete a tőke forgalmi folyamatát (II. könyv) és az összfolyamat alakulatait (III. könyv), a befejező harmadik kötet (IV. könyv) az elmélet történetét fogja tárgyalni.

A tudományos bírálat minden ítéletét szívesen fogadom. Az úgynevezett közvélemény előítéleteivel szemben, amelynek sohasem tettem engedményeket, továbbra is a nagy firenzei jelszavát vallom:

Segui il tuo corso, e lascia dir le genti!***

London, 1867 július 25.

Karl Marx

Utószó a második kiadáshoz*

Azoknak, akik az első kiadást olvasták, mindenekelőtt számot kell adnom a második kiadásban végrehajtott változtatásokról. A könyv áttekinthetőbb beosztása szembeötlő. A pótlólag beiktatott jegyzeteknél mindenütt feltüntettem, hogy ezek a második kiadás jegyzetei. Ami magát a szöveget illeti, a legfontosabb a következő:

Az I. fejezet 1. részében nagyobb tudományos szigorral vezettem le az értéket azoknak az egyenleteknek az elemzése útján, amelyekben minden csereérték kifejeződik, valamint nyomatékosan hangsúlyoztam az értékszubsztancia és az értéknagyságnak a társadalmilag szükséges munkaidő által való meghatározása közötti összefüggést, amelyet az első kiadásban csak érintettem. Az I. fejezet 3. részét („Az értékforma") teljesen átdolgoztam, amire már csak azért is szükség volt, mert az első kiadásban kétszer tárgyaltam ugyanazt a kérdést. — Mellesleg megjegyzem, hogy ez a kétszeres tárgyalás barátom, a hannoveri dr. L. Kugelmann ösztönzésére történt. 1867 tavaszán, amikor az első kefelevonatok megérkeztek Hamburgból, látogatóban voltam nála, és ő meggyőzött arról, hogy a legtöbb olvasó számára szükséges az értékforma pótlólagos, didaktikusabb magyarázata. — Az I. fejezet utolsó részét, „Az áru fétisjellege stb.", nagyrészt megváltoztattam. A III. fejezet 1. részét („Értékmérő") gondosan átnéztem, mert az első kiadásban ezt a részt hanyagul kezeltem, utalván arra, amit erről „Zur Kritik der politischen Ökonomie" című írásomban, Berlin 1859, már kifejtettem. A VII. fejezetet, különösen a 2. részt, jelentősen átdolgoztam.

Felesleges lenne egyenként kitérnem a helyenként tett, sokszor csak stiláris szövegváltoztatásokra. Ezek az egész könyvre kiterjednek. Mindazonáltal most, amikor a Párizsban megjelenő francia fordítást átnézem, úgy érzem, hogy a német eredeti sok helyütt részben alaposabb átdolgozást, részben nagyobb stiláris javítást vagy a helyenként történt elnézések gondosabb kiküszöbölését igényelte volna. Nem volt ehhez időm, mert csak 1871 őszén, más, sürgős munkák közepette értesültem arról, hogy a könyv elfogyott, a második kiadás nyomását pedig már 1872 januárjában meg akarják kezdeni.

Az a megértés, amellyel a „Tőké"-t a német munkásosztály széles köreiben rövid idő alatt fogadták, munkám legszebb jutalma. Egy gazdaságilag burzsoá álláspontón levő férfiú, Mayer úr, bécsi gyáros, egy brosúrában, amely a német—francia háború idején jelent meg, találóan kifejtette, hogy az a nagy elméleti érzék, amely német örökségnek számított, Németország úgynevezett művelt osztályaiból teljesen kiveszett, ellenben újraéled munkásosztályában.

A politikai gazdaságtan Németországban mind a mai napig külföldi tudomány maradt. Gustav von Gülich „Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe etc." című művében, főleg az 1830-ban megjelent első két kötetében, nagyrészt már taglalta azokat a történelmi körülményeket, amelyek nálunk akadályozták a tőkés termelési mód kifejlődését, tehát a modern polgári társadalom felépülését is. A politikai gazdaságtannak tehát nem volt meg az éltető talaja. Mint készárut hozták be Angliából és Franciaországból; német tanárai tanulók maradtak. Az idegen valóság elméleti kifejezése kezükben dogmák gyűjteményévé változott, amelyeket az őket körülvevő kispolgári világ szellemében magyaráztak, tehát félremagyaráztak. A tudományos tehetetlenség nem egészen elfojtható érzését és azt a nyomasztó tudatot, hogy valójában idegen területen kell iskolamesterkedniök, vagy úgy igyekeztek leplezni, hogy irodalomtörténeti tanultságukat fitogtatták, vagy pedig úgy, hogy tudományukhoz idegen anyagot kevertek, amelyet az úgynevezett kamarai tudományokból vettek kölcsön, ama ismeretek kotyvalékából, amelyeknek a tisztítótüzén a német bürokrácia minden szépreményű jelöltjének át kell mennie.

1848 óta a tőkés termelés Németországban gyorsan fejlődött, s ma már a szédelgés virágjában pompázik. De szakembereinknek most sem kedvezett a szerencse. Amíg elfogulatlanul foglalkozhattak politikai gazdaságtannal, addig a német valóságban nem voltak meg a modern gazdasági viszonyok. Mihelyt ezek a viszonyok létrejöttek, ez olyan körülmények között történt, amelyek a polgári látókörön belül nem engedték meg többé a politikai gazdaságtan elfogulatlan tanulmányozását. Amennyiben a politikai gazdaságtan polgári, vagyis amennyiben a tőkés rendet nem történelmileg múlékony fejlődési foknak, hanem ellenkezőleg, a társadalmi termelés abszolút és végső alakjának fogja fel, csak addig maradhat meg tudománynak, amíg az osztályharc lappang vagy csak elszigetelt jelenségekben nyilvánul meg.

Nézzük Angliát. Klasszikus politikai gazdaságtana a fejletlen osztályharc időszakára esik. Utolsó nagy képviselője, Ricardo, végül tudatosan az osztályérdekek — a munkabér és a profit, a profit és a földjáradék — ellentétét

teszi meg kutatásai kiindulópontjává, ezt az ellentétet, naivul, társadalmi természeti törvénynek fogván fel. Ezzel azonban a gazdaságtan polgári tudománya el is érkezett áthághatatlan korlátjához. Még Ricardo életében — és vele szemben állva — Sismondi személyében fellépett ellene a bírálat.[1]

Az ezt követő, 1820 és 1830 közötti időt Angliában tudományos élénkség jellemzi a politikai gazdaságtan területén. Ez egyrészt a ricardoi elmélet vulgarizálásának és kiterjesztésének, másrészt a régi iskolával folytatott harcának az időszaka volt. Ragyogó tornákat vívtak. Amit akkoriban véghezvittek, az az európai kontinensen kevéssé ismeretes, mert a vita nagyrészt folyóiratcikkekben, alkalmi írásokban és röpiratokban van szétszórva. E vita elfogulatlan jellege — bár Ricardo elméletét kivételesen már a polgári gazdaság elleni támadás fegyveréül is használják — a kor körülményeivel magyarázható. Egyrészt maga a nagyipar alig volt túl gyermekkorán, amit már az is bizonyít, hogy csak az 1825-ös válsággal kezdi meg modern életének periodikus körforgását. Másrészt a tőke és a munka közötti osztályharc továbbra is háttérbe szorult, politikailag a Szent Szövetség* köré tömörült kormányok és feudálisok, valamint a burzsoázia vezette néptömeg között dúló viszály folytán, gazdaságilag az ipari tőkének az arisztokrata földtulajdonnal való marakodása következtében, amely Franciaországban a parcellatulajdon és a nagybirtok közötti ellentét mögé rejtőzött, Angliában a gabonatörvények óta nyíltan kitört. Ez időszak angol politikai gazdaságtani irodalma a dr. Quesnay halála után Franciaországban bekövetkezett gazdaságtani Sturm und Drang-időszakra** emlékeztet, de csak úgy, ahogy a vénasszonyok nyara emlékeztet a tavaszra. 1830-ban beköszöntött a mindent egyszer s mindenkorra eldöntő válság.

A burzsoázia Franciaországban és Angliában politikai hatalmat hódított. Ettől kezdve az osztályharc, a gyakorlatban és az elméletben egyaránt, mind élesebb és fenyegetőbb formákat öltött. Megkondította a tudományos polgári gazdaságtan lélekharangját. Most már nem arról volt szó, hogy ez vagy az az elméleti megállapítás igaz-e, hanem arról, hogy a tőkének hasznos-e vagy káros, kellemes-e vagy kellemetlen, rendőrileg tilos-e vagy sem. Az önzetlen kutatást bérencek kötelőzködése, az elfogulatlan tudományos vizsgálatot az apologetika rossz lelkiismerete és gonosz szándéka váltotta fel. Mindazonáltal még a Cobden és Bright gyárosok vezette Anti-Corn-Law League*** által a világra zúdított tolakodó értekezésecskéknek is volt

[1] Lásd „Zur Kritik der politischen Ökonomie" című írásomat, 39. old. [Marx és Engels Művei, 13. köt. 40. old.]

— a földtulajdonos arisztokrácia elleni polémiájuk miatt — bizonyos, ha nem is tudományos, de legalább történelmi érdekességük. A Sir Robert Peellel kezdődő szabadkereskedelmi törvényhozás ettől az utolsó tüskétől is megfosztotta a vulgáris gazdaságtant.

Az 1848-as kontinentális forradalom Angliára is visszahatott. Azok a férfiak, akik még tudományos jelentőségre tartottak igényt és többre vágytak, mint hogy pusztán az uralkodó osztályok szofistái és tányérnyalói legyenek, igyekeztek a tőke politikai gazdaságtanát összhangba hozni a proletariátus követeléseivel, amelyeket most már nem lehetett figyelmen kívül hagyni. Ebből egy szellemtelen szinkretizmus fakadt, melyet a legjobban John Stuart Mill képvisel. Ez nem egyéb, mint a „polgári" gazdaságtan csődbejelentése, amint erre N. Csernisevszkij, a nagy orosz tudós és kritikus, „A politikai gazdaságtan vázlata Mill szerint" című művében már mesterien rávilágított.

Németországban tehát akkor ért meg a tőkés termelési mód, amikor Franciaországban és Angliában történelmi harcokban már zajosan megnyilvánult antagonisztikus jellege, ugyanakkor a német proletariátus elméleti osztálytudata már sokkal határozottabb volt, mint a német burzsoáziáé. Ezért mihelyt úgy látszott, hogy egy polgári politikai gazdaságtani tudomány itt lehetővé válik, már ismét lehetetlenné is vált.

Ilyen körülmények között szóvivői két táborra oszlottak. Egy részük — okos, keresetre vágyó, gyakorlatias emberek — Bastiat-nak, a vulgáris gazdaságtani apologetika legsekélyesebb és ezért legsikerültebb képviselőjének zászlaja köré csoportosult; másik részük, büszkén tudománya professzori méltóságára, J. St. Mill követőjévé szegődött abban a kísérletben, hogy összeegyeztesse az összeegyeztethetetlent. A németek, akárcsak a polgári gazdaságtan klasszikus korszakában, hanyatlása idején is pusztán tanulók, hódolók és utánzók, a külföldi nagy cégek kis házalói maradtak.

A német társadalom sajátságos történelmi fejlődése tehát lehetetlenné tette itt a „polgári" gazdaságtan minden eredeti továbbfejlesztését, de nem — bírálatát. Amennyiben az ilyen bírálat egyáltalán osztályt képvisel, csak azt az osztályt képviselheti, amelynek történelmi hivatása a tőkés termelési mód forradalmi átalakítása és az osztályok végleges megszüntetése — a proletariátust.

A német burzsoázia tudós és tudatlan szóvivői eleinte megkísérelték a „Tőké"-t agyonhallgatni, mint ahogy ezt korábbi írásaimmal sikerült megtenniök. Mihelyt ez a taktika nem felelt meg többé a korviszonyoknak, azzal az ürüggyel, hogy könyvemet bírálják, útmutatókat írtak „a polgári tudat megnyugtatására", de a munkássajtóban — lásd például Joseph

Dietzgen cikkeit a „Volksstaat"-ban* — rátermett ellenfelekre akadtak, akiknek mind a mai napig adósak a felelettel.[2]

1872 tavaszán Pétervárott megjelent a „Tőké"-nek egy kitűnő orosz fordítása. A 3000 példányos kiadás most már csaknem elfogyott. N. Ziber (Зибер) úr, aki a kievi egyetemen a politikai gazdaságtan tanára, „Теория ценности и капитала Д. Рикардо" (D. Ricardo érték- és tőkeelmélete stb.) című írásában már 1871-ben kimutatta, hogy érték-, pénz- és tőkeelméletem alapvonásaiban a Smith—Ricardo-féle tanítás szükségszerű továbbfejlesztése. Ami jeles könyvének olvasásakor a nyugat-európait meglepi, az a tisztán elméleti álláspontho z való következetes ragaszkodás.

A „Tőké"-ben alkalmazott módszert kevéssé értették meg, ahogy ezt már a vele kapcsolatos, egymásnak ellentmondó vélemények is bizonyítják.

Így a párizsi „Revue Positiviste"** szememre veti egyrészt azt, hogy a gazdaságtant metafizikusan tárgyalom, másrészt — képzeljék csak! — azt, hogy csak az adottnak kritikai taglalására szorítkozom, ahelyett hogy recepteket (Comte-féléket?) írnék a jövendő lacikonyhája számára. A metafizika vádjával szemben Ziber professzor megjegyzi: „Amennyiben a tulajdonképpeni elméletről van szó, Marx módszere az egész angol iskola deduktív módszere, amelynek fogyatékosságai és előnyei a legjobb elméleti közgazdászok közös sajátságai."*** M. Block úr — „Les théoriciens du socialisme en Allemagne. Extrait du Journal des Economistes, juillet et août 1872" — felfedezi, hogy módszerem analitikus, és többek közt ezt mondja: „Par cet ouvrage M. Marx se classe parmi les esprits analytiques les plus éminents." [Ezzel a művel Marx úr a legkiemelkedőbb analitikus elmék sorába lépett.] A német recenzió-írók persze hegeli szofisztikáról kiabálnak. A pétervári „Вестник Европы" (Európai Hírnök) egy cikkben, amely kizárólag a „Tőke" módszerével foglalkozik (1872 májusi szám, 427—436. old.)°,

[2] A német vulgáris gazdaságtan locsogó szószátyárai szidják írásom stílusát és előadásmódját. A „Tőke" irodalmi fogyatékosságait senki sem ítélheti meg szigorúbban, mint jómagam. Mégis, ezeknek az uraknak és közönségüknek épülésére idézek itt egy angol és egy orosz véleményt. A nézeteimet teljesen ellenségesen fogadó „Saturday Review", az első német kiadást smertetve, a következőket mondta: Az előadás módja „még a legszárazabb gazdaságtani kérdéseknek is sajátságos bájt (charm) ad". A „С.-П Ведомости" (Szentpétervári Újság) 1872 április 20-i számában többek között a következőket jegyzi meg: „Az előadásmód, néhány túlságosan speciális részt kivéve, közérthetőségével, világosságával és, a tárgy magas tudományos színvonala ellenére, rendkívüli elevenségével tűnik ki. Ebben a tekintetben a szerző ... korántsem hasonlít a német tudósok többségéhez, akik ... könyveiket olyan homályos és száraz nyelven írják, hogy közönséges halandóknak a feje ropog bele." A mostani német-nemzeti-liberális professzori irodalom olvasóinak azonban egészen más valamijük ropog, nem a fejük.

úgy találja, hogy kutatási módszerem szigorúan realisztikus, az előadás módszere azonban szerencsétlenségére német-dialektikus. A következőket mondja: „Az első pillantásra, ha az előadás külső formája alapján ítél az ember, Marx a legnagyobb mértékben idealista filozófus, mégpedig ennek a szónak német, vagyis rossz értelmében. Valójában azonban sokkalta inkább realista, mint valamennyi elődje a gazdasági kritika terén... Semmiképpen sem nevezhető idealistának." Nem felelhetek a szerző úrnak jobban, mint néhány kivonattal saját bírálatából; emellett ezek bizonyára érdeklik sok olvasómat, akiknek az orosz eredeti nem hozzáférhető.

Miután idéz a „Zur Kritik der politischen Ökonomie"-hoz írt előszavamból, Berlin 1859, IV—VII. old.*, ahol módszerem materialista alapját taglaltam, a szerző úr így folytatja:

„Marx számára csak egy a fontos: hogy megtalálja ama jelenségek törvényét, amelyek vizsgálatával foglalkozik. S nemcsak az a törvény fontos neki, amely e jelenségeken uralkodik, amikor bizonyos kész formájuk van és abban az összefüggésben állnak egymással, amely az adott időszakaszban megfigyelhető. Számára mindenekelőtt fontos még változásuk, fejlődésük törvénye, vagyis az egyik formából a másikba, az összefüggés egyik rendjéből a másikba való átmenet törvénye. Mihelyt ezt a törvényt felfedezte, részletesen megvizsgálja azokat a következményeket, amelyekben az a társadalmi életben megnyilvánul... Ennek folytán Marx csak egyen fáradozik: hogy pontos tudományos vizsgálattal kimutassa a társadalmi viszonyok meghatározott rendjeinek szükségszerűségét, és amennyire csak lehet, kifogástalanul megállapítsa a kiinduló- és támaszpontjául szolgáló tényeket. Ehhez teljesen elegendő, ha a jelenlegi rend szükségszerűségével egyúttal kimutatja egy másik rend szükségszerűségét, amelybe az elsőnek elkerülhetetlenül át kell mennie, egészen függetlenül attól, hogy hiszik-e ezt az emberek vagy nem hiszik, tudatában vannak-e ennek vagy sem. Marx a társadalmi mozgást természettörténeti folyamatnak tekinti, melyet olyan törvények irányítanak, amelyek függetlenek az emberek akaratától, tudatától és szándékától, sőt megfordítva, maguk meghatározzák ezek akaratát, tudatát és szándékát... Ha a tudatos elemnek ilyen alárendelt szerepe van a kultúra történetében, magától értetődik, hogy az a kritika, melynek tárgya maga a kultúra, még kevésbé alapulhat a tudat valamilyen formáján vagy valamilyen eredményén, mint bármi más. Vagyis nem az eszme, hanem csak a külső jelenség lehet a kiindulópontja. A kritika arra fog szorítkozni, hogy egy tényt összehasonlítson és szembeállítson, nem az eszmével, hanem a másik ténnyel. Számára csak az a fontos, hogy mindkét tényt lehetőleg pontos vizsgálatnak vesse alá és hogy ezek valóban egymástól különböző

КАПИТАЛЪ.

КРИТИКА ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМІИ.

СОЧИНЕНІЕ

КАРЛА МАРКСА.

ПЕРЕВОДЪ СЪ НѢМЕЦКАГО.

ТОМЪ ПЕРВЫЙ.

КНИГА I. ПРОЦЕССЪ ПРОИЗВОДСТВА КАПИТАЛА.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.
ИЗДАНІЕ Н. П. ПОЛЯКОВА.
1872

Az I. kötet első orosz kiadásának címoldala

fejlődési mozzanatok legyenek, de mindenekelőtt fontos az, hogy nem kevésbé pontosan kikutassa azt a rendet, azt az egymásutánt és összefüggést, amelyben e fejlődési fokok megjelennek. De, fogják mondani, a gazdasági élet általános törvényei mindig ugyanazok; egészen közömbös, hogy a jelenre vagy a múltra alkalmazzuk-e őket. Éppen ezt tagadja Marx. Szerinte ilyen elvont törvények nem léteznek... Véleménye szerint, ellenkezőleg, minden történelmi korszaknak megvannak a saját törvényei... Mihelyt az élet egy adott fejlődési időszakot túlélt, egy adott stádiumból egy másikba lép át, más törvények is kezdik irányítani. Egyszóval a gazdasági élet olyan jelenséget tár elénk, amely megfelel a biológia más területein végbemenő fejlődéstörténetnek... A régi közgazdászok félreismerték a gazdasági törvények természetét, amikor a fizika és a kémia törvényeivel hasonlították össze őket... A jelenségek mélyebb elemzése megmutatta, hogy a társadalmi organizmusok éppoly gyökeresen különböznek egymástól, mint a növényi vagy állati organizmusok... Sőt, egy és ugyanaz a jelenség teljesen különböző törvényeknek lehet alávetve annak következtében, hogy ezen organizmusoknak különböző összalkatuk van, hogy egyes szerveik eltérnek egymástól, hogy különbözők a feltételek, amelyek között funkcionálnak stb. Marx például tagadja, hogy a népesedési törvény mindenkor és mindenütt ugyanaz. Ellenkezőleg, azt állítja, hogy minden fejlődési foknak saját népesedési törvénye van... A termelőerő fejlettségének foka szerint változnak a viszonyok és az ezeket szabályozó törvények. Amikor Marx azt a célt tűzi maga elé, hogy ebből a szempontból vizsgálja és megmagyarázza a tőkés gazdasági rendet, nem tesz egyebet, mint szigorú tudományossággal megformulázza azt a célt, amelyet a gazdasági élet minden pontos vizsgálatának maga elé kell tűznie... Az ilyen kutatás tudományos értéke abban van, hogy felfedi azokat a különös törvényeket, amelyek egy adott társadalmi organizmus keletkezését, létezését, fejlődését, halálát és egy másikkal, magasabb rendűvel való helyettesítését szabályozzák. És ez az értéke valóban megvan Marx könyvének."

Amikor a szerző úr azt, amit valódi módszeremnek nevez, ilyen találóan, s ami e módszer általam való alkalmazását illeti, ilyen jóindulattal írja le, mi mást írt le, mint a dialektikus módszert?

Az előadásmódnak persze formailag különböznie kell a kutatás módjától. A kutatásnak az a feladata, hogy az anyagot részleteiben elsajátítsa, különböző fejlődési formáit elemezze és belső kapcsolatukat feltárja. Csak e munka elvégeztével lehet a valóságos mozgást megfelelő módon ábrázolni. Ha ez sikerül, és az anyag élete eszmeileg visszatükröződik, az lehet a látszat, mintha a priori* konstrukcióval volna dolgunk.

Az én dialektikus módszerem, alapját tekintve, nemcsak különbözik a hegelitől, hanem annak szöges ellenkezője. Hegel számára a gondolati folyamat, amelyet eszme néven még önálló alannyá is alakít, demiurgosza* a valóságosnak, amely annak csak külső megjelenése. Nálam, megfordítva, az eszmei nem más, mint az emberi fejben áttett és lefordított anyagi.

A hegeli dialektika misztifikáló oldalát csaknem harminc évvel ezelőtt bíráltam, akkor, amikor e dialektika még divat volt. De éppen amikor a „Tőke" első kötetén dolgoztam, a bosszantó, pimasz és középszerű epigonsereg, amely most a művelt Németországban a vezérszólamot fújja, abban tetszelgett, hogy úgy kezelje Hegelt, mint ahogy Lessing idejében a derék Moses Mendelssohn Spinozát kezelte, tudniillik mint „döglött kutyát". Ezért nyíltan e nagy gondolkodó tanítványának vallottam magam, és az értékelméletről szóló fejezetben imitt-amott még az ő sajátságos kifejezésmódjával is kacérkodtam. A misztifikáció, amelyet a dialektika Hegelnél elszenved, mit sem változtat azon, hogy ő volt az első, aki általános mozgási formáit átfogóan és tudatosan ábrázolta. A dialektika Hegelnél a feje tetején áll. Talpára kell állítani, hogy a misztikus burokban felfedezzük a racionális magvat.

Misztifikált formájában a dialektika német divat volt, mert úgy látszott, hogy a fennállót dicsfénnyel övezi. Racionális alakjában a polgárságnak és doktrinér szószólóinak botránkozás és szörnyűség, mert a fennállónak pozitív megértésébe egyúttal tagadásának, szükségszerű pusztulásának megértését is belefoglalja, minden létrejött formát a mozgás folyamatában fog fel, tehát mulandó oldaláról is, semmi előtt meg nem hajlik, lényegét tekintve kritikus és forradalmár.

A tőkés társadalom ellentmondásos mozgása a gyakorlati burzsoával a legszembeszökőbben a modern ipar befutotta periodikus ciklus viszontagságaiban érezteti magát, amelyeknek csúcspontja — az általános válság. A válság ismét közeledik, bár még csak előszakaszában van, és színterének egyetemességével, hatásának intenzitásával még az új szent porosz-német birodalom szerencsefiainak fejébe is beleveri majd a dialektikát.

London, 1873 január 24.

Karl Marx

Londres 18 Mars 1872.

Au citoyen Maurice La Châtre

Cher citoyen,

J'applaudis à votre idée de publier la traduction de "das Kapital" en livraisons périodiques. Sous cette forme l'ouvrage sera plus accessible à la classe ouvrière et pour moi cette considération l'emporte sur toute autre.

Voilà le beau côté de votre médaille, mais en voici le revers: La méthode d'analyse que j'ai employée et qui n'avait pas encore été appliquée aux sujets économiques, rend assez ardue la lecture des premiers chapitres, et il est à craindre que le public français toujours impatient de conclure, avide de connaître le rapport des principes généraux avec les questions immédiates qui le passionnent, ne se rebute parce qu'il n'aura pu tout d'abord passer outre.

C'est là un désavantage contre lequel je ne puis rien si ce n'est toutefois prévenir et prémunir les lecteurs soucieux de vérité. Il n'y a pas de route royale pour la science et ceux-là seulement ont chance d'arriver à ses sommets lumineux qui ne craignent pas de se fatiguer à gravir ses sentiers escarpés.

Recevez, cher citoyen, l'assurance de mes sentiments dévoués.

Karl Marx.

Marx levele az I. kötet francia kiadójához

Elő- és utószó a francia kiadáshoz

Maurice La Châtre polgártársnak

Kedves polgártárs!

Helyeslem azt az ötletét, hogy a „Tőke" fordítását időszakosan megjelenő füzetek formájában adjuk ki. Ebben a formában a mű megközelíthetőbb lesz a munkásosztály számára, és ez a szempont szerintem mindennél fontosabb.

Ez az érem szebbik oldala, de van visszája is: az elemzésnek az a módszere, amelyet használtam, és amelyet eddig nem alkalmaztak gazdasági témákra, eléggé megnehezíti az első fejezetek olvasását, és félő, hogy a francia közönség, amely mindig türelmetlenül várja a végső következtetést és mohón vágyik megismerni az általános elvek összefüggését az őt közvetlenül érdeklő kérdésekkel, elkedvetlenedik, mert nem kapja meg mindjárt a folytatást.

Ez hátrány, amely ellen nem tehetek egyebet, mint hogy előre figyelmeztetem és előkészítem rá az igazságot kereső olvasókat. A tudományhoz nem visz széles országút, s csak azok remélhetik, hogy napsütötte ormait elérik, akik nem riadnak vissza attól, hogy meredek ösvényeinek megmászása fáradságos.

Fogadja, kedves polgártárs, nagyrabecsülésem kifejezését.

London, 1872 március 18.

Karl Marx

Az olvasóhoz

J. Roy úr vállalta, hogy amennyire csak lehet pontos, sőt szószerinti fordítást készít; feladatát kínos pontossággal teljesítette. De éppen kínos pontossága kényszerített arra, hogy a fogalmazáson az olvasás megkönnyítése céljából változtassak. Ezeket a változtatásokat, amelyeket napról napra tettem, mivel a könyv folytatásokban jelent meg, nem egyforma gonddal végeztem, és ezért a stílus szükségképpen egyenetlen.

Ha már egyszer vállaltam ezt az átnézést, arra az elhatározásra jutottam, hogy az alapul szolgáló eredeti szövegre (a második német kiadásra) is kiterjesztem, néhány fejtegetést leegyszerűsítek, másokat kiegészítek, újabb történeti, illetve statisztikai anyagot nyújtok, kritikai megjegyzéseket fűzök hozzá stb. Ennek a francia kiadásnak, minden irodalmi fogyatékossága ellenére, önálló tudományos értéke van, függetlenül az eredetitől, és még az az olvasó is hasznát veheti, aki tud németül.

Alább közlöm a második német kiadás utószavának azokat a részeit, amelyek a politikai gazdaságtan németországi fejlődésével és az ebben a munkában alkalmazott módszerrel foglalkoznak.

London, 1875 április 28.

Karl Marx

A harmadik kiadáshoz

Marxnak nem adatott meg, hogy ezt a harmadik kiadást maga rendezze sajtó alá. A hatalmas gondolkodó, akinek nagysága előtt most az ellenfelek is meghajolnak, 1883 március 14-én elhunyt.

Rám, aki benne negyven esztendőn át volt legjobb, leghűbb barátomat vesztettem el, olyan barátot, akinek többet köszönhetek, semhogy szavakban ki tudjam fejezni, rám hárult most a kötelesség, hogy ezt a harmadik kiadást, valamint a kéziratban hátrahagyott második kötetet közzétegyem. Itt számot kell adnom az olvasónak arról, hogyan teljesítettem e kötelesség első részét.

Marxnak eleinte az volt a terve, hogy az első kötet szövegét nagyrészt átdolgozza, egyes elméleti pontokat élesebben fogalmaz meg, újakat illeszt be, a történelmi és statisztikai anyagot a legújabb időkig kiegészíti. Betegsége miatt és minthogy arra törekedett, hogy eljusson a második kötet végleges megszerkesztéséhez, kénytelen volt erről lemondani. Csak a legszükségesebbeket szándékozott megváltoztatni, csak azokat a pótlásokat beiktatni, amelyeket a közben megjelent francia kiadás („Le Capital", par Karl Marx, Paris, Lachâtre 1873*) már tartalmazott.

Hagyatékában volt is egy német példány, amelyben helyenként javított és a francia kiadásra utalt, valamint egy francia példány, amelyben pontosan megjelölte a felhasználandó helyeket. Ezek a változtatások és pótlások kevés kivétellel a könyv utolsó részére korlátozódnak, „A tőke felhalmozási folyamata" című szakaszra. Itt az eddigi szöveg inkább követte az eredeti vázlatot, míg az előző szakaszok alaposabb átdolgozásra kerültek. Stílusa ezért elevenebb, egyöntetűbb volt, de hanyagabb is, angolizmusokkal teli, helyenként homályos; a fejtegetés menete itt-ott megszakadt, mert egyes fontos mozzanatokra csupán utalt.

Ami a stílust illeti, több alfejezetet maga Marx alaposan átnézett, s ezzel, valamint számos szóbeli megjegyzéssel, megadta nekem a mértéket, menynyire mehetek angol szakkifejezések és egyéb anglicizmusok kiküszöbölésében. A pótlásokat és kiegészítéseket Marx minden bizonnyal még átdolgozta volna és a sima franciaságot a maga tömör németségével helyettesítette

volna; nekem be kellett érnem azzal, hogy ezeket, lehetőleg hozzáilleszkedve az eredeti szöveghez, átültessem.

Ebben a harmadik kiadásban tehát nem változtattam meg egyetlen szót sem, amelyről nem tudom bizonyosan, hogy a szerző maga is megváltoztatta volna. Eszembe se juthatott, hogy a „Tőké"-be belevigyem azt a közkeletű zsargont, amelyen német közgazdászok rendszerint kifejezik magukat, azt a zagyva nyelvet, amelyen például azt, akinek készpénzfizetés ellenében mások a munkájukat odaadják, munka*adónak* [Arbeit*geber*] hívják, és munka*vevőnek* [Arbeit*nehmer*] azt, akinek munkáját bérért elveszik. A franciában is a travail szót a mindennapi életben a „foglalatosság" értelmében használják. De a franciák joggal bolondnak tartanák azt a közgazdászt, aki a tőkést donneur de travail-nak és a munkást receveur de travail-nak nevezné.

Éppoly kevéssé tartottam megengedhetőnek, hogy a szövegben mindenütt használt angol pénz-, mérték- és súlyegységeket újnémet egyenértékükkel helyettesítsem. Amikor az első kiadás megjelent, Németországban annyiféle mérték és súly volt, mint nap az évben, továbbá kétféle márka (a birodalmi márka akkor csak Soetbeer fejében élt, aki a harmincas évek végén kitalálta), kétféle forint és legalább *háromféle* tallér, köztük egy, amelynek egysége az „új kétharmad"* volt. A természettudományban méterrendszer, a világpiacon angol mérték és súly uralkodott. Ilyen körülmények között magától értetődő az angol mértékegységek használata olyan könyvben, amely kénytelen volt tárgyi bizonyítékait majdnem kizárólag angol ipari viszonyokból meríteni. S ez az utóbbi ok még ma is döntő, annál is inkább, mert ebben a tekintetben a világpiacon a viszonyok alig változtak, és főként a döntő iparágakban — a vas- és a pamutiparban — még ma is majdnem kizárólag angol mérték és súly uralkodik.

Végül még egy szót Marx idézési módjáról, amelyet kevéssé értettek meg. Tisztán ténybeli közléseknél és leírásoknál az idézetek, például az angol Kékkönyvekből, természetesen egyszerű bizonyító adatok. De más a helyzet ott, ahol Marx más közgazdászok elméleti nézeteit idézi. Ilyen esetekben az idézettel csak azt akarja megállapítani, hol, mikor és ki mondott ki először világosan valamely, a fejlődés során felmerülő közgazdasági gondolatot. Akkor csak az a fontos, hogy a szóbanforgó gazdasági nézet a tudomány története szempontjából jelentős, hogy többé-kevésbé adekvát elméleti kifejezése kora gazdasági helyzetének. Hogy aztán ennek a nézetnek a szerző álláspontjáról nézve van-e még abszolút vagy relatív érvénye, vagy már csak a történelemé, az egyáltalán nem fontos. Ezek az idézetek tehát csak a gazdasági tudomány történetéből vett folyamatos kommentárok a szöveghez, s

időpont és szerzők szerint megállapítják a gazdasági elmélet egyes fontosabb vívmányait. S ez nagyon is szükséges volt egy olyan tudományban, amelynek történetírói eddig csak tendenciózus, szinte stréberkedő tudatlanságukkal tűntek ki. — Ezek után érthetővé válik az is, miért jutott Marx — a második kiadás utószavának megfelelően — csak egészen kivételesen abba a helyzetbe, hogy német közgazdászokat idézhessen.

A második kötet remélhetőleg 1884 folyamán megjelenhet.

London, 1883 november 7.

Friedrich Engels

Előszó az angol kiadáshoz

A „Tőke" angol fordításának kiadása nem szorul igazolásra. Ellenkezőleg, talán arra kell magyarázatot adnunk, miért késett ez az angol fordítás mostanáig, holott azt látjuk, hogy a könyvben képviselt elméleteket mind Anglia, mind Amerika időszaki sajtójában és aktuális kérdésekkel foglalkozó irodalmában évek óta állandóan emlegetik, támadják és védelmezik, magyarázzák és félremagyarázzák.

Amikor, nem sokkal a szerző 1883-ban bekövetkezett halála után világossá vált, hogy a mű angol kiadására valóban szükség van, Samuel Moore úr, Marxnak és e sorok írójának régi barátja, aki a könyvet talán jobban ismeri, mint bárki más, vállalta a fordítást, amelyet Marx irodalmi végrendeletének végrehajtói minél előbb a közönség kezébe akartak adni. Megegyeztünk abban, hogy én a kéziratot összehasonlítom az eredetivel, és ahol ajánlatosnak látom, változtatásokat javasolok. Amikor aztán lassanként kitűnt, hogy Moore úr hivatali elfoglaltsága következtében a fordítást nem fejezheti be olyan gyorsan, mint ahogy azt mindnyájan kívántuk, örömmel fogadtuk dr. Aveling ajánlatát, hogy a munka egy részét magára vállalja. Ugyanakkor Aveling asszony, Marx legfiatalabb leánya, felajánlotta, hogy az idézeteket ellenőrzi és az angol szerzők munkáiból és a Kékkönyvekből vett s Marx által németre lefordított nagyszámú idézet eredeti szövegét visszaállítja. Ez néhány elkerülhetetlen kivétellel mindenütt megtörtént.

Dr. Aveling a könyv következő részeit fordította le: 1. A X. („A munkanap") és a XI. fejezetet („Az értéktöbblet rátája és tömege"); 2. a hatodik szakaszt („A munkabér", amely felöleli a XIX—XXII. fejezetet); 3. a XXIV. fejezet 4. pontjától („Körülmények, amelyek stb.") a könyv végéig, vagyis a XXIV. fejezet utolsó részét, a XXV. fejezetet és az egész nyolcadik szakaszt (XXVI—XXXIII. fejezet);* 4. a szerző két előszavát. A könyv többi részét Moore úr fordította. Ilymódon mindegyik fordító csak a munkának azért a részéért felelős, amelyet ő végzett, és én viselem a felelősséget az egészért.

A harmadik német kiadást, amely mindenben munkánk alapjául szolgált, 1883-ban én rendeztem sajtó alá, felhasználva a szerző hátrahagyott jegy-

zeteit, amelyekben feltüntette a második kiadásnak azokat a részeit, amelyek az 1873-ban megjelent francia szöveg kijelölt részeivel pótlandók.[1] A második kiadás szövegén ilymódon végzett változtatások általában megegyeznek azokkal a változtatásokkal, amelyeket Marx nagyszámú írásos utasításában megszabott egy tíz évvel ezelőtt Amerikában tervbe vett angol fordítás számára, amely azonban, főleg rátermett és alkalmas fordító hiányában, meghiúsult. Ezt a kéziratot régi barátunk, F. A. Sorge úr (Hoboken, New Jersey) bocsátotta rendelkezésünkre. Ebben Marx még néhány beiktatást jelöl ki a francia kiadásból; de minthogy ez évekkel korábbi keletű, mint a harmadik kiadásra vonatkozó utolsó utasítások, úgy éreztem, hogy csak módjával szabad felhasználnunk, főleg olyan esetekben, amikor ez nehézségeken segített át bennünket. Éppígy a legtöbb nehéz résznél igénybe vettük a francia szöveget mint támpontot arra, mit volt hajlandó maga a szerző feláldozni, mikor a fordításban fel kellett valamit áldozni az eredeti szöveg teljes értelméből.

Egy nehézség mégis van, amelytől nem kímélhettük meg az olvasót: bizonyos kifejezéseket e mű olyan értelemben használ, amely eltér nemcsak a mindennapi élet, hanem a közönséges politikai gazdaságtan szóhasználatától is. De ez elkerülhetetlen volt. Minden új felfogás a tudományban forradalmat hoz magával e tudomány szakkifejezéseiben. A legjobb bizonyíték erre a kémia, amelyben körülbelül húszévenként az egész terminológia gyökeresen megváltozik és amelyben alig akad egyetlen szerves vegyület is, amelynek ne lett volna már egész sor különböző elnevezése. A politikai gazdaságtan általában megelégedett azzal, hogy átvegye a kereskedelmi és ipari élet kifejezéseit úgy, ahogy voltak, és használja őket, egyáltalán nem véve észre, hogy ezzel azoknak az eszméknek a szűk körére korlátozta magát, amelyeket ezek a szavak kifejeztek. Így még a klasszikus politikai gazdaságtan sem ment — bár teljesen tudatában volt annak, hogy mind a profit, mind a földjáradék csak egy-egy alosztálya, egy-egy darabja a termék ama meg nem fizetett részének, amelyet a munkás kénytelen szolgáltatni vállalkozójának (aki e rész első elsajátítója, de nem végső, kizárólagos tulajdonosa) — soha túl a profit és járadék közkeletű fogalmain, soha nem vizsgálta meg a termék e meg nem fizetett részét (melyet Marx többletterméknek nevez) összességében mint egészet, és ezért nem is tudta soha tisztán megérteni sem eredetét és természetét, sem azokat a törvényeket, amelyek értékének

[1] „Le Capital", par Karl Marx. Traduction de M. J. Roy, entièrement revisée par l'auteur. Paris, Lachâtre.* Ez a fordítás, különösen a könyv utolsó részében, tetemes változtatásokat és kiegészítéseket tartalmaz a második német kiadás szövegéhez képest.

utólagos elosztását szabályozzák. Ugyanígy a mezőgazdaság és a kézművesség kivételével minden ipart megkülönböztetés nélkül a manufaktúra kifejezésben foglalnak össze, és ezzel elmossák a különbséget a gazdaságtörténet két nagy és lényegileg különböző időszaka — a kézi munka megosztásán alapuló tulajdonképpeni manufaktúra időszaka és a gépi berendezésen alapuló modern ipar időszaka között. De magától értetődik, hogy egy olyan elméletnek, amely a modern tőkés termelést pusztán átmeneti stádiumnak fogja fel az emberiség gazdaságtörténetében, más kifejezéseket kell használnia, mint amelyeket a termelés e formáját örökkévalónak és véglegesnek tekintő írók megszoktak.

Talán nem lesz helytelen, ha szólunk egy szót a szerző idézési módszeréről. Az esetek többségében az idézetek, amint ez általában szokásos, okmányszerű bizonyítékok a szövegben tett megállapítások alátámasztására. De sok esetben Marx azért idéz közgazdasági írók műveiből, hogy kimutassa, mikor, hol és ki mondott ki először világosan bizonyos tételt. Ez olyan esetekben történik, amikor az idézett tétel azért fontos, mert többé-kevésbé adekvát kifejezése a társadalmi termelés és a csere azon korban uralkodó feltételeinek, mégpedig teljesen függetlenül attól, hogy Marx elfogadja-e az illető tételt, illetve hogy általános érvényű-e. Ezek az idézetek tehát kiegészítik a szöveget a tudomány történetéből vett folyamatos kommentárral.

Fordításunk csak a mű első könyvét foglalja magában. De ez az első könyv nagymértékben önmagában is egészet alkot és húsz éven át önálló műnek számított. A második könyv, amelyet 1885-ben adtam ki német nyelven, semmiképpen sem teljes a harmadik nélkül, amelyet legkorábban 1887 végén tehetek közzé. Mindkét könyv angol kiadásának előkészítésére ráérünk majd akkor gondolni, amikor német eredetiben megjelenik a harmadik könyv.

A „Tőké"-t a kontinensen gyakran nevezik „a munkásosztály bibliájának". Azok közül, akik a munkásosztály nagy mozgalmát ismerik, senki sem tagadhatja, hogy az ebben a műben levont végkövetkeztetések napról napra egyre inkább e mozgalom alapelveivé válnak, mégpedig nemcsak Németországban és Svájcban, hanem Franciaországban, Hollandiában és Belgiumban, Amerikában, sőt Olaszországban és Spanyolországban is; hogy a munkásosztály e végkövetkeztetésekben mindenütt egyre inkább felismeri helyzetének és törekvéseinek legmegfelelőbb kifejezését. S Marx elméletei éppen e pillanatban Angliában is óriási hatással vannak a szocialista mozgalomra, amely a „műveltek" soraiban nem kevésbé terjed, mint a munkásosztály soraiban. De ez nem minden. Rohamosan közeledik az az idő, amikor Anglia gazdasági helyzetének alapos vizsgálata ellenállhatatlan nemzeti szükségszerűségként kierőszakolja majd magát. Anglia ipari rendszeré-

nek működése, amely lehetetlen a termelés és ennélfogva a piacok állandó és gyors kiterjesztése nélkül, holtpontra jutott. A szabadkereskedelem kimerítette segélyforrásait; még Manchester is kételkedik ebben az egykori gazdasági evangéliumában.[2] A gyorsan fejlődő külföldi ipar mindenütt szembemered az angol termeléssel, nemcsak vámokkal védett, hanem semleges piacokon és még a Csatornán innen is. Míg a termelőerő mértani arányban nő, a piacok bővülése legjobb esetben számtani arányban halad előre. A pangás, virágzás, túltermelés és válság tízéves ciklusa — amely 1825-től 1867-ig mindig ismétlődött — úgy látszik valóban lejárt, de csak azért, hogy egy állandó és krónikus depresszió kétségbeejtő mocsarába taszítson bennünket. A virágzás várva várt időszaka nem akar bekövetkezni; valahányszor azt hisszük, hogy látjuk az eljövetelét hirdető tüneteket, ezek mindannyiszor szerte is foszlanak. Közben minden újabb tél ismét felveti a nagy kérdést: „Mi legyen a munkanélküliekkel?" De noha a munkanélküliek száma évről évre nő, senki sincs, aki erre a kérdésre válaszolhatna; s szinte kiszámíthatjuk azt az időpontot, amikor a munkanélküliek elvesztik türelmüket és maguk veszik kezükbe sorsukat. Ilyen pillanatban kétségtelenül érdemes meghallgatni annak a férfiúnak a szavát, akinek egész elmélete az angliai gazdaságtörténet és az angliai helyzet egy életen át tartó tanulmányozásának eredménye, és akit ez a tanulmány arra a következtetésre juttatott, hogy — legalábbis Európában — Anglia az egyetlen ország, amelyben megvan a lehetőség arra, hogy az elkerülhetetlen társadalmi forradalmat teljességgel békés és törvényes eszközökkel vigyék véghez. Igaz, sohasem felejtette el hozzátenni, hogy nemigen hiszi, hogy az angol uralkodó osztályok „pro-slavery rebellion"* nélkül alá fogják vetni magukat ennek a békés és törvényes forradalomnak.

1886 november 5.

Frederick Engels

[2] A manchesteri kereskedelmi kamara ma délután tartott negyedévi gyűlésén élénk vita folyt a szabadkereskedelem kérdéséről. Egy határozati javaslatot terjesztettek be, amely szerint „minthogy negyven évig hiába vártunk arra, hogy más nemzetek kövessék Anglia példáját a szabadkereskedelem bevezetésében, a kamara elérkezettnek látja az időt ennek az álláspontnak a felülvizsgálására". A határozati javaslatot csak egy szavazatnyi többséggel vetették el, 21-en voltak mellette, 22-en ellene. („Evening Standard", 1886 november 1.)

A negyedik kiadáshoz

A negyedik kiadás megkövetelte, hogy lehetőleg végleges formában állapítsam meg a szöveget, valamint a jegyzeteket. Hogy e követelménynek hogyan tettem eleget, arról röviden a következőt:

Miután újra összehasonlítottam a francia kiadást és Marx kéziratos jegyzeteit, az előbbiből még néhány pótlást vettem be a német szövegbe. Ezek a következő oldalakon vannak: 80. old. (III. kiad. 88. [nálunk 114.] old.), 458—460. old. (III. kiad. 509—510. [460—462.] old.), 547—551. old. (III. kiad. 600. [545—548.] old.), 591—593. old. (III. kiad. 644. [586—588.] old.) és 596. old. (III. kiad. 648. [590.] old.) a 79. jegyzetben. Azonkívül a francia és az angol kiadás mintájára a bányászokról szóló hosszú jegyzetet (III. kiad. 509—515. old.) felvettem a szövegbe (IV. kiad. 461—467. old. [462—468. old.]). Az egyéb kisebb változtatások merőben technikai természetűek.

Továbbá néhány magyarázó pótjegyzetet készítettem, nevezetesen ott, ahol úgy láttam, hogy a megváltozott történelmi körülmények ezt megkövetelik. Mindezeket a pótjegyzeteket szögletes zárójelbe tettem és nevem kezdőbetűivel vagy „a kiadó" szóval jelöltem meg.*

A közben megjelent angol kiadás szükségessé tette a nagyszámú idézet teljes ellenőrzését. Marx legfiatalabb leánya, Eleanor, vállalta azt a fáradságos munkát, hogy az angol kiadás számára valamennyi idézett helyet összehasonlítsa az eredetiekkel, úgyhogy ott az angol forrásokból származó idézeteknél — s az idézetek túlnyomó része ilyen — nem németből való visszafordítás, hanem maga az eredeti angol szöveg szerepel. Kötelességem volt tehát a negyedik kiadásnál ezt a szöveget tekintetbe venni. Eközben előbukkantak különféle kisebb pontatlanságok. Helytelen oldalszámra való utalások — részben a füzetekből történt másolásnál becsúszott elírások, részben a három kiadás folyamán felhalmozódott sajtóhibák következtében. Rossz helyre tett idézőjelek vagy kihagyást jelző pontok, ami jegyzetfüzetekből történő tömeges idézésnél elkerülhetetlen. Imitt-amott egy kevésbé szerencsésen megválogatott szó a fordításban. Néhány helyet Marx régi, 1843—45-ös párizsi füzeteiből idézett, amikor még nem tudott angolul és az angol köz-

gazdászokat francia fordításban olvasta; ott, ahol a kettős fordítás következtében a hangszínezet kissé megváltozott, például Steuart, Ure stb. esetében, most az angol szöveget kellett felhasználnom. S ilyen természetű a többi kisebb pontatlanság és hanyagság is. Ha mármost a negyedik kiadást összehasonlítjuk az előzőkkel, meggyőződhetünk arról, hogy ez az egész fáradságos helyesbítési folyamat a legcsekélyebb mértékben sem változtatott a könyvön olyasmit, ami szóra érdemes volna. Csak egyetlenegy idézetet nem tudtunk megtalálni, egy idézetet Richard Jonestól (IV. kiad., 562. old., 47. jegyzet); Marx valószínűleg eltévesztette a könyv címét*. Valamennyi többi idézet bizonyító ereje változatlanul megmaradt vagy még fokozódott is a mostani pontosabb formában.

Itt azonban kénytelen vagyok visszatérni egy régi históriára.

Csak egy olyan esetről tudok ugyanis, hogy Marx idézésének pontosságát kétségbe vonták. De mivel ez az ügy még Marx halála után is tovább húzódott, ki kell itt térnem rá.

A berlini „Concordiá"-ban, a német gyárosok szövetségének lapjában, 1872 március 7-én névtelen cikk jelent meg „Hogyan idéz Karl Marx" címmel. Ebben roppant erkölcsi felháborodással és nem-parlamentáris kifejezések özönének alkalmazásával azt állították, hogy a Gladstone 1863 április 16-i költségvetési beszédéből vett idézet (a Nemzetközi Munkásszövetség 1864. évi Alapító üzenetében**, és megismételve a „Tőke" I. kötetében, IV. kiad. 617. old., III. kiad. 670—671. old. [nálunk 609. old.]) meg van hamisítva. Ennek a mondatnak: „A gazdagság és hatalom e szédítő növekedése... teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik", a cikk szerint egyetlen szava sem szerepel a Hansard-féle (kvázi-hivatalos) gyorsírói tudósításban. „Ez a mondat azonban sehol sem található Gladstone beszédében. Éppen az ellenkezőjét mondja ebben." (Vastag betűkkel) **„Marx ezt a mondatot alakilag és tartalmilag hozzáhazudta!"**

Marx, akinek a „Concordia" e számát májusban küldték meg, a „Volksstaat" június 1-i számában válaszolt az Anonymusnak. Minthogy nem emlékezett már, melyik újság tudósítása alapján idézett, arra szorítkozott, hogy mindenekelőtt két angol kiadványban kimutatta ugyanazt az idézetet és azután a „Times" tudósítását idézte, amely szerint Gladstone a következőket mondta: „That is the state of the case as regards the wealth of this country. I must say for one, I should look almost with apprehension and with pain upon this intoxicating augmentation of wealth and power, if it were my belief that it was confined to classes who are in easy circumstances. This takes no cognizance at all of the condition of the labouring population. The augmentation I have described and which is founded, I think, upon

accurate returns, is an augmentation entirely confined to classes of property." [Ez a helyzet az ország gazdagságát illetően. A magam részéről ki kell jelentenem, hogy majdnem aggodalommal és fájdalommal néznék a gazdagság és hatalom e szédítő növekedésére, ha az volna a hitem, hogy a jómódú osztályokra korlátozódik. Ez egyáltalán nem érinti a dolgozó lakosság helyzetét. A növekedés, melyet vázoltam, és amely — azt hiszem — pontos tudósításokon alapul, teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik.]

Gladstone tehát itt azt mondja, hogy sajnálná, ha így volna, de így *van*: A hatalom és gazdagság e szédítő növekedése *csakugyan* teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik. A kvázi-hivatalos Hansardről pedig Marx a következőket mondja: „Gladstone úrnak volt annyi esze, hogy ebből az utólag helyrepofozott kiadásából elsikkassza azt a kijelentést, amely egy angol kincstári kancellárra nézve kétségtelenül kompromittáló. Ez egyébként hagyományos angol parlamenti szokás, és semmiképpen sem a pöttöm Lasker találmánya contra Bebel*."

Az Anonymus egyre mérgesebb. Válaszában — „Concordia", július 4. — a közvetett forrásokat félretolva szemérmesen utal arra, hogy parlamenti beszédeket „szokás" a gyorsírói tudósítás alapján idézni; de különben is, mondja, a „Times" tudósítása (amelyben megvan a „hozzáhazudott" mondat) és a Hansardé (amelyből hiányzik) „tartalmilag teljesen megegyeznek", s a „Times" tudósításában is „pontosan az ellenkezője áll annak, amit az Alapító üzenet azon a hírhedt helyen mond"; közben emberünk gondosan elhallgatja, hogy ez a tudósítás az állítólagos „ellenkezője" mellett szószerint magában foglalja éppen „azt a hírhedt helyet"! Anonymus ennek ellenére érzi, hogy kátyúba jutott és hogy csak újabb fondorlat mentheti meg. Mialatt tehát cikkét, amely, ahogy az imént bebizonyítottuk, csak úgy hemzseg a „szemtelen hazugságoktól", teletűzdeli olyan épületes szidalmakkal, mint például: „mala fides" [rosszhiszeműség], „tisztességtelenség", „hazug adat", „az a hazug idézet", „szemtelen hazugság", „teljesen meghamisított idézet", „ez a hamisítás", „egyszerűen gyalázatos" stb., szükségesnek tartja a vitát másfelé terelni, és ezért megígéri, hogy „egy második cikkben kifejtjük majd, hogyan értelmezzük mi" (a nem „hazug" Anonymus) „Gladstone szavainak tartalmát". Mintha ennek az ő nem-mérvadó véleményének a legkisebb köze volna a dologhoz! Ez a második cikk a „Concordia" július 11-i számában jelent meg.

Marx még egyszer válaszolt a „Volksstaat" augusztus 7-i számában, és ebben közölte a „Morning Star" és a „Morning Advertiser" 1863 április 17-i számának megfelelő helyét is. Mindkét lap szerint Gladstone azt mondja, hogy aggodalommal stb. nézne a gazdagság és hatalom e szédítő

növekedésére, ha azt hinné, hogy az a valóban jómódú osztályokra (classes in easy circumstances) korlátozódik. De ez a növekedés *csakugyan* korlátozódik azokra az osztályokra, amelyeknek tulajdonuk van (entirely confined to classes possessed of property). Tehát ezek a tudósítások is szószerint közlik az állítólag „hozzáhazudott" mondatot. Továbbá Marx, a „Times" és a Hansard szövegének összehasonlításával, újra megállapította, hogy a mondat, amely három, másnap megjelent, egymástól független, megegyező újságtudósítás szerint valóban elhangzott, az ismert „szokás" szerint átnézett Hansard-féle tudósításból hiányzik, hogy Gladstone azt, Marx szavaival élve, „utólag kicsente", és végül kijelenti, hogy nincs ideje Anonymusszal tovább foglalkozni. Ez úgy látszik meg is elégelte a dolgot, Marxnak legalábbis nem küldtek több számot a „Concordiá"-ból.

Ezzel az ügy végleg elintézettnek látszott. Igaz, hogy azóta egyszer-kétszer a cambridge-i egyetemmel összeköttetésben álló emberektől titokzatos híresztelések jutottak a fülünkbe valami hallatlan irodalmi bűntényről, amelyet Marx a „Tőké"-ben állítólag elkövetett, de minden nyomozás ellenére sem sikerült semmi bizonyosat megtudnunk. Egyszer aztán, 1883 november 29-én, nyolc hónappal Marx halála után, a „Times"-ban megjelent egy levél, a Trinity College-ban, Cambridge-ben keltezve és Sedley Taylor aláírással, amelyben ez a rendkívül ártalmatlan szövetkezetesdivel házaló emberke egy hajánál fogva előráncigált alkalom kapcsán végre felvilágosított bennünket nemcsak a cambridge-i suttogásokról, hanem a „Concordia" Anonymusáról is.

„Igen különösnek látszik", mondja a Trinity College-beli emberke, „hogy *Brentano professzornak* (akkor a breslaui, most a strassburgi egyetem tanára) jutott az a feladat, hogy ... leleplezze, milyen nyilvánvaló rosszhiszeműséggel idézett az" (Alapító) „Üzenet Gladstone beszédéből. Karl Marx úr, aki ... próbált az idézet védelmére kelni, volt olyan vakmerő, hogy Brentano mesteri támadásaitól csakhamar a földre kényszerítve, haláltusában (deadly shifts) azt állítsa, hogy Gladstone a »Times« 1863 április 17-i számában beszédéről közölt tudósítást helyrepofozta, mielőtt az a Hansardben megjelent volna, hogy elsikkasszon egy kijelentést, amely egy angol kincstári kancellárra nézve kétségtelenül kompromittáló. Amikor Brentano tüzetes szövegösszehasonlítás útján bebizonyította, hogy a »Times« és a Hansard tudósítása megegyezik annyiban, hogy mindkettő teljesen kizárja azt az értelmezést, amelyet Marx ravaszul kiragadott idézéssel Gladstone szavaiba belemagyarázott, Marx időhiány ürügyén visszavonult!"

Ez tehát a kutya magva!* S ilyen dicső színben tükröződött Cambridge termelőszövetkezeti képzeletében Brentano úrnak a „Concordiá"-ban viselt

névtelen hadjárata! Így állt ott, és így forgatta kardját*, „mesteri támadásokban", a német gyárosok szövetségének ez a Szent Györgye, és Marx, a pokolbéli sárkány, „csakhamar haláltusában" kiadta páráját!

Mégis, mindez az ariostoi harci leírás csak arra való, hogy Szent Györgyünk fondorlatait leplezze. Itt már nem „hozzáhazudásról", „hamisításról" van szó, hanem „ravaszul kiragadott idézésről" (craftily isolated quotation). Az egész ügyet más irányba terelték, s Szent György és cambridge-i fegyverhordozója nagyon jól tudta, hogy miért.

Eleanor Marx, minthogy a „Times" megtagadta cikkének közlését, a „Today" című havi folyóirat 1884 februári számában válaszolt és visszavezette a vitát arra az egyetlen kérdésre, amelyről szó volt: „hozzáhazudta-e" Marx a szóbanforgó mondatot vagy sem? Sedley Taylor úr erre azt felelte: „Hogy egy bizonyos mondat Gladstone úr beszédében előfordul-e vagy sem", ez az ő véleménye szerint „egészen másodrendű kérdés volt" Marx és Brentano vitájában „ahhoz a kérdéshez viszonyítva, hogy az idézés azzal a szándékkal történt-e, hogy Gladstone szavainak értelmét visszaadják, vagy hogy azt kiforgassák". Azután elismeri, hogy a „Times"-féle tudósításban „valóban ellentmondás van a szavakban", de, de a beszéd további összefüggése, ha helyesen, vagyis liberális-gladstone-i értelemben magyarázzák, megmutatja, mit *akart* Gladstone úr mondani („Today", 1884 március). A legmulatságosabb a dologban az, hogy cambridge-i emberkénk most ragaszkodik ahhoz, hogy a beszédet *ne* a Hansard alapján idézzék, mint ahogy ez a névtelen Brentano szerint „szokás", hanem a „Times" tudósítása szerint, amelyet ugyanaz a Brentano „szükségképpen kontárnak" nevezett. Természetes, hiszen a végzetes mondat a Hansardból *hiányzik*!

Eleanor Marxnak könnyű volt ezt az érvelést a „Today" ugyanazon számában pozdorjává zúzni. Vagy olvasta Taylor úr az 1872-es vitát. Akkor most „hazudott", mégpedig nemcsak „hozzá"-hazudott, hanem „el" is hazudott belőle. Vagy nem olvasta. Akkor az lett volna a kötelessége, hogy befogja a száját. Mindenesetre tény, hogy Brentano barátja vádját, hogy Marx „hozzáhazudott", egy pillanatra sem merte fenntartani. Ellenkezőleg, Marx most már állítólag nem hozzáhazudott, hanem egy fontos mondatot elsikkasztott. De éppen ezt a mondatot Marx idézi az Alapító üzenet 5. oldalán, néhány sorral az állítólag „hozzáhazudott" mondat fölött. Ami pedig a Gladstone beszédében fellelhető „ellentmondást" illeti, vajon nem éppen Marx az, aki a „Tőke" 618. oldalán (III. kiad. 672. old. [nálunk 610. old.]) a 105. jegyzetben „Gladstone 1863. és 1864. évi költségvetési beszédeinek folytonos, kiáltó ellentmondásairól" beszél!? Csakhogy ő nem vállalkozik arra, hogy Sedley Taylor módjára liberális közmegelégedéssé

oldja fel őket. E. Marx válaszának végső következtetése pedig ez: „Ellenkezőleg, Marx nem hallgatott el semmi idézésre érdemeset, s nem is hazudta hozzá a legcsekélyebbet sem. De helyreállította és megmentette a feledéstől Gladstone egy beszédének bizonyos mondatát, amely kétségtelenül elhangzott, amely azonban így vagy úgy utat talált — a Hansardból kifelé."

Ezzel Sedley Taylor úr is megelégelte a dolgot, és ennek az egész, két évtizedig tartó és két nagy országra kiterjedő professzori cselszövésnek az eredménye csak az volt, hogy senki sem merte többé kétségbe vonni Marx irodalmi lelkiismeretességét, Sedley Taylor úr pedig ezek után bizonyára éppoly kevéssé bízik majd meg Brentano úr irodalmi harci jelentéseiben, mint Brentano úr a Hansard pápai csalatkozhatatlanságában.*

London, 1890 június 25.

F. Engels

Első könyv

A tőke termelési folyamata

ELSŐ SZAKASZ

Áru és pénz

Első fejezet

Az áru

1. Az áru két tényezője: használati érték és érték (értékszubsztancia, értéknagyság)

Azoknak a társadalmaknak a gazdagsága, melyekben tőkés termelési mód uralkodik, mint „óriási árugyűjtemény"[1], az egyes áru pedig mint e gazdagság elemi formája jelenik meg. Vizsgálatunk ezért az áru elemzésével kezdődik.

Az áru mindenekelőtt külső tárgy, dolog, amely tulajdonságainál fogva valamiféle emberi szükségleteket elégít ki. E szükségletek természete, hogy például a gyomorból vagy a képzeletből fakadnak-e, mit sem változtat a lényegen.[2] Arról sincs itt szó, hogyan elégíti ki ez a dolog az emberi szükségletet, közvetlenül, mint létfenntartási eszköz, azaz mint élvezeti tárgy, vagy pedig kerülő úton, mint termelési eszköz.

Minden hasznos dolog, például a vas, a papiros stb., két szemszögből vizsgálható, minőség és mennyiség szerint. Minden ilyen dolog sok tulajdonság összessége, és ezért különböző oldalakról lehet hasznos. E különböző oldalaknak és ennélfogva a dolgok sokféle használati módjának felfedezése történelmi tett.[3] Ugyanígy társadalmi mértékek feltalálása a hasznos dolgok mennyiségének mérésére. Az áruk mértékének különbözősége részben a

[1] *Karl Marx*: „Zur Kritik der politischen Ökonomie", Berlin 1859, 3. old. [Marx és Engels Művei, 13. köt. 11. old.]

[2] „A vágy szükségletet foglal magában; ez a szellem étvágya, és éppoly természetes, mint az éhség a test számára . . . a legtöbb (dolog) értéke onnan származik, hogy a szellem szükségleteit elégíti ki." *Nicholas Barbon*: „A Discourse concerning Coining the New Money lighter, in answer to Mr. *Locke's* Considerations etc.", London 1696, 2—3. old.

[3] „Van egy belső erényük" (vertue — ez a szó Barbonnál a használati érték sajátos megjelölése) „a dolgoknak, amelyeknek mindenhol ugyanaz az erényük, ahogy például a mágnesnek az, hogy a vasat vonzza." (*Barbon*, i. m. 6. old.) A mágnes tulajdonsága, hogy vonzza a vasat, csak akkor lett hasznossá, amikor segítségével felfedezték a mágneses polaritást.

megmérendő tárgyak különböző természetéből, részben pedig konvencióból fakad.

Valamely dolog hasznossága használati értékké teszi azt.[4] De ez a hasznosság nem lóg a levegőben. Az árutest tulajdonságai szabják meg, s ezért nem létezik nélküle. Ezért az árutest maga, például a vas, a búza, a gyémánt stb., használati érték vagy jószág. Ez a jellege nem függ attól, hogy használati tulajdonságainak elsajátítása sok vagy kevés munkájába kerül-e az embernek. A használati értékek vizsgálatánál mindig feltételezzük, hogy mennyiségileg meghatározottak, mint például egy tucat óra, egy rőf vászon, egy tonna vas stb. Az áruk használati értékei egy külön diszciplína, az áruismeret anyagát szolgáltatják.[5] A használati érték csak a használatban, vagyis a fogyasztásban valósul meg. Használati értékek alkotják a gazdagság anyagi tartalmát, bármilyen is a társadalmi formája. Az általunk vizsgálandó társadalmi formában a használati értékek egyúttal anyagi hordozói a — csereértéknek.

A csereérték mindenekelőtt mint mennyiségi viszony jelenik meg, mint az az arány, amelyben valamely fajta használati értékek másfajta használati értékekkel kicserélődnek,[6] mint olyan viszony, amely idő és hely szerint állandóan változik. A csereérték ezért véletlen és merőben viszonylagos valaminek, az áru benső, immanens csereértéke (valeur intrinsèque) tehát contradictio in adjectónak [önellentmondásnak] látszik.[7] Vegyük szemügyre a dolgot közelebbről.

Egy bizonyos áru, például 1 quarter búza x mennyiségű cipőkenőccsel vagy y mennyiségű selyemmel vagy z mennyiségű arannyal stb. cserélődik ki, egyszóval a legkülönbözőbb arányokban cserélődik ki más árukkal. A búzának tehát sok csereértéke van, nem pedig egyetlenegy. De mivel x

---

[4] „Minden dolog természetes értéke [natural worth] abban áll, hogy az emberi élet szükségleteinek kielégítésére vagy kényelmének szolgálatára alkalmas." (*John Locke*: „Some Considerations on the Consequences of the Lowering of Interest", 1691; „Works", London 1777, II. köt. 28. old.) A XVII. században angol íróknál még gyakran található „worth" a használati érték és „value" a csereérték jelölésére, teljesen egy olyan nyelv szellemében, amely szereti a közvetlen dolgot germán, a reflektált dolgot pedig latin eredetű szóval kifejezni.

[5] A polgári társadalomban az a fictio juris [jogi fikció] uralkodik, hogy minden ember mint áruvásárló egyetemes áruismerettel rendelkezik.

[6] „Az érték az a csereviszony, amely egy dolog és egy másik dolog, egy termék bizonyos mennyisége és egy másik termék bizonyos mennyisége között fennáll." (*Le Trosne*: „De l'intérêt social"; „Physiocrates", Daire kiadása, Párizs 1846, 889. old.)

[7] „Semminek sem lehet benső csereértéke" (*N. Barbon*, i. m. 6. old.), vagy ahogy *Butler* mondja:

„Minden dolog
Épp annyit ér, amennyit hozni fog."*

mennyiségű cipőkenőcs, ugyanígy *y* mennyiségű selyem, ugyanígy *z* mennyiségű arany stb. 1 quarter búza csereértéke, ezért *x* mennyiségű cipőkenőcs, *y* mennyiségű selyem, *z* mennyiségű arany egymással helyettesíthető, vagyis egymással egyenlő nagyságú csereértékek kell hogy legyenek. Ebből először is ez következik: egy és ugyanannak az árunak érvényes csereértékei valami egyenlőt fejeznek ki. Másodszor viszont: a csereérték egyáltalában nem lehet egyéb, mint egy tőle megkülönböztethető tartalom kifejezési módja, „megjelenési formája".

Vegyünk továbbá két árut, például búzát és vasat. Bármilyen is a csereviszonyuk, az mindig kifejezhető egy egyenletben, amelyben adott mennyiségű búzát valamilyen mennyiségű vassal teszünk egyenlővé, például 1 quarter búza = *a* mázsa vas. Mit mond ez az egyenlet? Azt, hogy egy közös valami ugyanolyan mennyiségben van meg két különböző dologban, 1 quarter búzában és úgyszintén *a* mázsa vasban. Mind a kettő tehát egyenlő egy harmadik valamivel, ami önmagában véve sem az egyik, sem a másik. Tehát a kettő közül bármelyiknek, amennyiben csereérték, redukálhatónak kell lennie erre a harmadik valamire.

Egy egyszerű mértani példával szemléltessük ezt. Az egyenes vonalú síkidomokat területük meghatározása és összehasonlítása végett háromszögekre bontjuk. Magát a háromszöget látható ábrájától teljesen különböző kifejezésre: az alapja és magassága szorzatának felére redukáljuk. Az áruk csereértéke ugyanígy redukálandó egy közös valamire, amiből többet vagy kevesebbet fejeznek ki.

Ez a közös valami nem lehet az áruknak egy mértani, fizikai, kémiai vagy egyéb természeti tulajdonsága. Testi tulajdonságaik egyáltalában csak annyiban számítanak, amennyiben használhatókká, tehát használati értékekké teszik őket. Másrészt azonban éppen a használati értékeiktől való elvonatkoztatás az, ami az áruk csereviszonyát szemmel láthatóan jellemzi. E viszonyon belül az egyik használati érték éppen annyinak számít, mint bármelyik másik, hacsak megfelelő arányban van meg. Vagy, ahogyan az öreg *Barbon* mondja: „Az egyik árufajta éppoly jó, mint a másik, ha csereértékük egyenlő nagy. Nincs különbség vagy disztinkció egyenlő csereértékű dolgok között."[8] Mint használati értékek az áruk mindenekelőtt különböző minő-

[8] „One sort of wares are as good as another, if the value be equal. There is no difference or distinction in things of equal value... One hundred pounds worth of lead or iron, is of as great a value as one hundred pounds worth of silver and gold." [Az egyik árufajta éppoly jó, mint a másik, ha csereértékük egyenlő nagy. Nincs különbség vagy disztinkció egyenlő csereértékű dolgok között... Száz font értékű ólom vagy vas ugyanakkora csereértékű, mint száz font értékű ezüst vagy arany.] (*N. Barbon*, i. m. 53., 7. old.)

ségűek, mint csereértékek csak különböző mennyiségűek lehetnek, tehát nem tartalmaznak egy atomnyi használati értéket sem.

Ha mármost eltekintünk az árutestek használati értékétől, csak egy tulajdonságuk marad, az, hogy munkatermékek. De azon nyomban átváltozik a munkatermék is. Ha használati értékétől elvonatkoztatunk, elvonatkoztatunk azoktól a testi alkotórészeitől és formáitól is, amelyek használati értékké teszik. A munkatermék már nem asztal vagy ház vagy fonal vagy más egyéb hasznos dolog. Valamennyi érzéki tulajdonsága kihunyt. Már nem is az asztalosmunka vagy az építőmunka vagy a fonómunka vagy más egyéb meghatározott termelő munka terméke. A munkatermékek hasznos jellegével együtt eltűnik a bennük megtestesült munkák hasznos jellege, eltűnnek tehát e munkák különböző konkrét formái is, nem különböznek többé egymástól, hanem valamennyi munka egyenlő emberi munkára, elvont emberi munkára van redukálva.

Vegyük mármost szemügyre azt, ami a munkatermékekből megmaradt. Nem maradt belőlük más, mint egy és ugyanaz a kísérteties tárgyiság, puszta megalvadása különbség nélküli emberi munkának, vagyis emberi munkaerő kifejtésének függetlenül attól, milyen formában történt ez a kifejtés. Ezek a dolgok már csak azt fejezik ki, hogy termelésükre emberi munkaerőt fordítottak, emberi munkát halmoztak fel. Ennek a közös társadalmi szubsztanciájuknak a kristályaiként értékek — áruértékek.

Magában az áruk csereviszonyában csereértékük használati értéküktől teljesen független valaminek tűnt fel. Ha mármost valóban elvonatkoztatunk a munkatermékek használati értékétől, megkapjuk értéküket, ahogy azt éppen most meghatároztuk. Tehát az a közös valami, ami az áru csereviszonyában, illetve csereértékében kifejeződik, az áru értéke. A további vizsgálat majd visszavezet bennünket a csereértékhez mint az érték szükségszerű kifejezési módjához, illetve megjelenési formájához, egyelőre azonban az értéket ettől a formától függetlenül kell szemügyre vennünk.

Egy használati értéknek vagy jószágnak tehát csak azért van értéke, mert elvont emberi munka tárgyiasul azaz materializálódik benne. Hogyan mérhető mármost értékének nagysága? A benne foglalt „értékképző szubsztancia", a munka mennyiségével. Magát a munkamennyiséget a munka időtartamával mérjük, a munkaidő mércéje viszont az idő meghatározott része, például óra, nap stb.

Úgy tűnhetnék, hogy ha egy áru értékét a termelése alatt kifejtett munkamennyiség határozza meg, akkor minél lustább vagy ügyetlenebb valaki, annál értékesebb az áruja, mert annál több idő kell neki az elkészítésére. Az a munka azonban, amely az értékek szubsztanciáját alkotja, egyenlő

emberi munka, ugyanannak az emberi munkaerőnek a kifejtése. A társadalom egész munkaereje, amely az áruvilág értékeiben testesül meg, itt egy és ugyanannak az emberi munkaerőnek számít, bár számtalan egyéni munkaerőből áll. Ezen egyéni munkaerők mindegyike ugyanolyan emberi munkaerő, mint a másik, amennyiben társadalmi átlagmunkaerő jellege van, és mint ilyen társadalmi átlagmunkaerő hat, tehát egy áru termeléséhez is csak az átlagosan szükséges, vagyis társadalmilag szükséges munkaidőt kívánja meg. Társadalmilag szükséges munkaidő az a munkaidő, amelyre szükség van ahhoz, hogy valamely használati értéket a meglevő társadalmilag normális termelési feltételek között és a munka társadalmilag átlagos ügyességi és intenzitási foka mellett előállítsanak. Így például Angliában a gőzszövőszék bevezetése után elegendő volt talán feleannyi munka, mint azelőtt, hogy adott mennyiségű fonalat szövetté változtassanak át. Az angol kéziszövőnek valójában ugyanannyi munkaidő kellett ehhez az átváltoztatáshoz, mint azelőtt, de egyéni munkaórájának terméke most már csak fél társadalmi munkaórát jelenített meg, és ezért korábbi értékének felére csökkent.

Egy használati érték értéknagyságát tehát csak a társadalmilag szükséges munka mennyisége, vagyis az előállításához társadalmilag szükséges munkaidő határozza meg. Az egyes áru itt egyáltalában mint fajtájának átlagpéldánya jön számításba.[10] Azoknak az áruknak tehát, amelyek egyenlő munkamennyiséget foglalnak magukban, vagyis ugyanannyi munkaidő alatt állíthatók elő, ugyanaz az értéknagyságuk. Egy áru értéke úgy viszonylik bármely más áru értékéhez, mint az egyik termeléséhez szükséges munkaidő a másik termeléséhez szükséges munkaidőhöz. „Mint érték minden áru csak megalvadt munkaidő meghatározott mértéke."[11]

Egy áru értéknagysága tehát állandó maradna, ha a termeléséhez szükséges munkaidő állandó volna. Az utóbbi azonban változik a munka termelőerejének minden változásával. A munka termelőerejét sokféle körülmény

[9] Jegyzet a 2. kiadáshoz. „The value of them (the necessaries of life) when they are exchanged the one for another, is regulated by the quantity of labour necessarily required, and commonly taken in producing them." „A használati tárgyak értékét, amikor egymással kicserélik őket, az a munkamennyiség határozza meg, amely termelésükhöz szükségképpen kell, és amelyet rá rendszerint fordítanak." („Some Thoughts on the Interest of Money in general, and particularly in the Public Funds etc.", London, 36—37. old.) Ennek az érdekes múlt századi névtelen munkának nincsen keltezése. De tartalmából kitűnik, hogy II. György idején, 1739-ben vagy 1740-ben jelent meg.

[10] „Az egyfajtájú termékek tulajdonképpen csak egy tömeget alkotnak, és áruk általánosan, a különös körülményekre való tekintet nélkül határozódik meg." (*Le Trosne*: „De l'intérêt social", 893. old.)

[11] *K. Marx*: „Zur Kritik etc.", 6. old. [Marx és Engels Művei, 13. köt. 14. old.]

határozza meg, többek közt a munkások ügyességének átlagos foka, a tudománynak és technológiai alkalmazhatóságának fejlettségi foka, a termelési folyamat társadalmi kombinációja, a termelési eszközök terjedelme és hatóképessége és a természeti viszonyok. Ugyanaz a munkamennyiség például kedvező időjárás esetén 8 bushel búzában jelenik meg, kedvezőtlen időjárás esetén csak 4-ben. Ugyanaz a munkamennyiség gazdag bányákban több ércet szolgáltat, mint szegényekben stb. Gyémánt ritkán fordul elő a föld kérgében, és ezért feltárása átlagban sok munkaidőbe kerül. Ezért kis terjedelemben sok munkát testesít meg. Jacob* kétségbe vonja, hogy az arany valaha is megfizette teljes értékét. Még inkább érvényes ez a gyémántra. Eschwege szerint 1823-ban a brazíliai gyémántbányák nyolcvanéves összetermelése még nem érte el a brazíliai cukor- vagy kávéültetvények másfél évi átlagtermékének az árát sem, bár sokkal több munkát, tehát több értéket testesített meg. Ha a bányák gazdagabbak volnának, ugyanaz a munkamennyiség több gyémántban testesülne meg, s a gyémánt értéke csökkenne. Ha sikerülne kevés munkával szenet gyémánttá változtatni, a gyémánt értéke a tégláé alá süllyedhetne. Általában: minél nagyobb a munka termelőereje, annál kisebb az egy cikk előállításához szükséges munkaidő, annál kisebb a benne kikristályosodott munka tömege, annál kisebb az értéke. Fordítva, minél kisebb a munka termelőereje, annál nagyobb az egy cikk előállításához szükséges munkaidő, annál nagyobb az értéke. Egy áru értéknagysága tehát a benne megvalósuló munka mennyiségével egyenes és termelőerejével fordított arányban változik.**

Egy dolog használati érték lehet anélkül, hogy érték lenne. Ez az eset, amikor az ember számára való hasznát nem munka közvetíti. Ilyen például a levegő, a szűzföld, a természetes rétek, a vadon növő fa stb. Egy dolog hasznos lehet és emberi munka terméke anélkül, hogy áru lenne. Aki termékével saját szükségletét elégíti ki, használati értéket hoz létre ugyan, de nem árut. Ahhoz, hogy árut termeljen, nemcsak használati értéket kell termelnie, hanem használati értéket mások számára, társadalmi használati értéket. { És nemcsak egyszerűen mások számára. A középkori paraszt a dézsmagabonát a földesúrnak, a tizedgabonát a papnak termelte. De sem a dézsmagabona, sem a tizedgabona nem lett áruvá azzal, hogy másoknak termelték őket. Ahhoz, hogy áruvá legyen, a terméket csere útján kell átruházni arra a másikra, akinek számára használati értékül szolgál.}[11a] Végül semmilyen

{[11a] Jegyzet a 4. kiadáshoz. A zárójelben foglaltakat azért iktatom közbe, mert amiatt, hogy kimaradtak, igen gyakran az a félreértés támadt, hogy Marxnál minden termék, amelyet más, nem maga a termelő fogyaszt el, árunak számít. — *F. E.*}

dolog sem lehet érték anélkül, hogy használati tárgy ne lenne. Ha haszontalan, akkor a benne foglalt munka is haszontalan, nem számít munkának és ezért nem képez értéket.

2. Az árukban megtestesült munka kettős jellege

Az áru eredetileg mint kettős valami jelent meg előttünk: mint használati érték és mint csereérték. Később kitűnt, hogy a munkának, amennyiben értékben fejeződik ki, szintén nem ugyanazok már az ismertetőjelei, amelyekkel mint használati értékek létrehozója rendelkezik. Az áruban foglalt munka e kettős természetét először én mutattam ki kritikai módon.[12] Mivel ez a döntő pont, amely körül a politikai gazdaságtan megértése forog, ezt itt közelebbről meg kell világítanunk.

Vegyünk két árut, mondjuk egy kabátot és 10 rőf vásznat. Az elsőnek, tegyük fel, kétszer annyi az értéke, mint a másodiknak, úgyhogy ha 10 rőf vászon = *É*, a kabát = 2 *É*.

A kabát használati érték, amely különös szükségletet elégít ki. Létrehozásához meghatározott fajtájú termelő tevékenységre van szükség. Ezt célja, működési módja, tárgya, eszköze és eredménye határozza meg. Azt a munkát, amelynek hasznossága ilymódon termékének használati értékében testesül meg, vagyis abban, hogy terméke használati érték, egyszerűen hasznos munkának nevezzük. Ebből a szempontból a munkát mindig hasznos hatására való tekintettel vizsgáljuk.

Miként a kabát és a vászon minőségileg különböző használati értékek, a létezésüket közvetítő munkák is minőségileg különbözők — szabómunka és szövőmunka. Ha e dolgok nem volnának minőségileg különböző használati értékek és ezért minőségileg különböző hasznos munkáknak a termékei, akkor egyáltalán nem léphetnének szembe egymással mint áruk. Nem cserélnek kabátot kabátra, egy használati értéket ugyanarra a használati értékre.

A különböző fajta használati értékek, illetve árutestek összességében éppoly sokféle, egymástól nem, faj, család, alfaj, változat szerint különböző hasznos munkák összessége jelenik meg — a munka társadalmi megosztása. Ez létezési feltétele az árutermelésnek, bár megfordítva az áruterme lés nem létezési feltétele a társadalmi munkamegosztásnak. Az ősi indiai közösségben a munkát társadalmilag megosztják, anélkül hogy a termékek árukká válnának. Vagy vegyünk egy közelebbi példát: minden gyárban a munka rendszeresen meg van osztva, de ezt a megosztást nem közvetíti az, hogy a mun-

[12] *K. Marx*: „Zur Kritik etc.", 12—13. old. és elszórtan [Marx és Engels Művei, 13. köt. 19—20. old.]

kások egyéni termékeiket kicserélik. Csak önálló és egymástól független magánmunkák termékei lépnek szembe egymással mint áruk.

Láttuk tehát: minden áru használati értékében bizonyos célszerű termelő tevékenység, vagyis hasznos munka rejlik. Használati értékek nem léphetnek szembe egymással mint áruk, ha nem rejlik bennük minőségileg különböző hasznos munka. Az olyan társadalomban, amelyben a termékek általánosan áru formáját öltik, vagyis árutermelők társadalmában, az egymástól függetlenül, önálló termelők magánügyeként űzött hasznos munkák közötti minőségi különbség sokágú rendszerré, a munka társadalmi megosztásává fejlődik.

A kabátnak egyébként közömbös, hogy a szabó hordja-e vagy a szabó vevője. Mindkét esetben használati értékként működik. Éppoly kevéssé változtatja meg a kabát és a kabátot termelő munka közötti viszonyt önmagában az a tény, hogy a szabómunka külön foglalkozássá, a társadalmi munkamegosztás önálló részévé válik. Ahol az embert a ruházkodás szükséglete arra rákényszerítette, évezredeken át szabómunkát végzett, mielőtt egy-egy emberből szabó lett. De a kabátnak, a vászonnak, az anyagi gazdagság minden nem természettől meglevő elemének létezését mindig egy speciális, célirányosan termelő tevékenységnek kellett közvetítenie, amely különös természeti anyagokat különös emberi szükségletekhez idomít. Ezért használati értékek képzőjeként, hasznos munkaként a munka az embernek minden társadalmi formától független létezési feltétele, örök természeti szükségszerűség, amely az ember és a természet közötti anyagcserét, tehát az emberi életet közvetíti.

Az olyan használati értékek, mint a kabát, a vászon stb., egyszóval az árutestek, két elemnek: a természeti anyagnak és a munkának az egyesülései. Ha a kabátban, a vászonban stb. rejlő különböző hasznos munkák teljes összegét levonjuk, mindig megmarad egy anyagi szubsztrátum, amely emberi közreműködés nélkül természettől megvan. Az ember a termelés során csak úgy járhat el, mint maga a természet, vagyis csak az anyagok formáit változtathatja.[13] Sőt mi több, magában a formálásnak e munkájában is

[13] „A világegyetem semmilyen jelensége, akár emberi kéztől ered, akár a természet általános törvényei hozták létre, nem kelti bennünk valóságos teremtés képzetét, hanem csak az anyag átalakításáét. Összetétel és szétválasztás — ezek az egyetlen elemek, amelyekre az újratermelés képzetének elemzésekor az emberi elme minduntalan rábukkan; és ugyanez a helyzet az érték" (használati érték, bár Verri itt, a fiziokratákkal folytatott vitájában, maga sem nagyon tudja, melyik fajta értékről beszél) „és a gazdagság újratermelésénél, amikor a föld, a levegő és a víz a mezőkön gabonává változik, vagy amikor az emberi kéz segítségével egy rovar váladéka selyemmé változik, vagy néhány fémrészecske úgy sorakozik, hogy ütőóra lesz belőle." (*Pietro Verri*: „Meditazioni sulla economia politica", először megjelent 1771; Custodi Olasz közgazdászok gyűjteményében, „Parte moderna", XV. köt. 21—22. old.)

folytonosan természeti erők támogatják. A munka tehát nem az egyetlen forrása az általa termelt használati értékeknek, az anyagi gazdagságnak. A munka az atyja — mint William Petty mondja —, a föld pedig az anyja.*

Térjünk mármost át az áruról mint használati tárgyról az áruértékre.

Feltevésünk szerint a kabátnak kétszer annyi az értéke, mint a vászonnak. Ez azonban csak mennyiségi különbség, amely egyelőre nem érdekel még bennünket. Ezért arra emlékeztetünk, hogy ha egy kabát értéke kétszer annyi, mint 10 rőf vászoné, 20 rőf vászon értéknagysága ugyanakkora, mint egy kabáté. Mint értékek a kabát és a vászon olyan dolgok, melyeknek egyenlő a szubsztanciájuk, egyenlő fajta munka objektív kifejezései. De a szabómunka és a szövőmunka minőségileg különböző munkák. Vannak azonban olyan társadalmi állapotok, amelyekben ugyanaz az ember felváltva varr és sző, ez a két különböző munkamód tehát csak ugyanazon egyén munkájának egy-egy módozata, s még nem különböző egyéneknek egy-egy különös állandó funkciója, éppúgy, mint ahogy a kabát, amelyet szabónk ma, és a nadrág, melyet holnap készít, csak ugyanannak az egyéni munkának a változatait tételezik fel. Szemmel látható továbbá, hogy tőkés társadalmunkban a munkakereslet változó iránya szerint bizonyos adott adag emberi munkát felváltva hol szabómunka alakjában, hol szövőmunka alakjában kínálnak. A munka e formaváltozása bizonyára nem súrlódás nélkül megy végbe, de végbe kell mennie. Ha eltekintünk a termelő tevékenység meghatározott voltától és ennélfogva a munka hasznos jellegétől, nem marad belőle más, mint az, hogy emberi munkaerő kifejtése. A szabómunka és a szövőmunka minőségileg különböző termelő tevékenységek ugyan, de mindkettő emberi agy, izom, ideg, kéz stb. termelő ráfordítása, és ebben az értelemben mindkettő emberi munka. Ez csak két különböző formája az emberi munkaerő kifejtésének. Magának az emberi munkaerőnek persze már többékevésbé fejlettnek kell lennie ahhoz, hogy ebben vagy abban a formában fejthessék ki. De az áru értéke emberi munkát mint olyant jelenít meg, egyáltalában-való emberi munka kifejtését. Mint ahogy mármost a polgári társadalomban egy tábornok vagy bankár nagy, az ember mint olyan ellenben igen nyomorúságos szerepet játszik[14], ugyanúgy vagyunk itt is az emberi munkával. Egyszerű munkaerőnek a kifejtése ez, amellyel átlagban minden közönséges ember, különösebb fejlettség nélkül, testi organizmusánál fogva rendelkezik. Maga *az egyszerű átlagmunka* a különböző országokban és a kultúra különböző korszakaiban más-más jellegű ugyan, de egy meglevő tár-

[14] V. ö. *Hegel*: „Philosophie des Rechts", Berlin 1840, 250. old. 190. §.

sadalomban adva van. A bonyolultabb munka csak *hatványozott*, vagyis inkább *megsokszorozott* egyszerű munka, úgyhogy kisebb mennyiségű bonyolult munka egyenlő nagyobb mennyiségű egyszerű munkával. A tapasztalatok azt mutatják, hogy ez a redukálás állandóan végbemegy. Valamely áru lehet a legbonyolultabb munka terméke, *értéke* egyenlővé teszi az egyszerű munka termékével, és ezért maga is csak meghatározott mennyiségű egyszerű munkát jelenít meg.[15] A különböző arányokat, melyekben különböző munkafajták egyszerű munkára mint mértékegységükre redukálódnak, társadalmi folyamat állapítja meg a termelők háta mögött, és ezért a hagyomány által adottnak tűnik fel nekik. Az egyszerűség kedvéért a következőkben mindenfajta munkaerőt közvetlenül egyszerű munkaerőnek tekintünk — ezzel csak megtakarítjuk a redukálás fáradságát.

Ahogy tehát a kabátnál és a vászonnál mint értékeknél elvonatkoztattunk a használati értékük közötti különbségtől, ugyanúgy az ezekben az értékekben megtestesülő munkáknál is elvonatkoztatunk a hasznos formáik, a szabómunka és a szövőmunka közötti különbségtől. Ahogy a kabát és a vászon mint használati értékek célmeghatározta, termelő tevékenységeknek posztóval és fonallal való egyesülései, a kabát és a vászon mint értékek ellenben csak egyenlő fajta megalvadt munkák, ugyanúgy az ezekben az értékekben foglalt munkák sem a posztóhoz és a fonalhoz való termelői viszonyuk folytán számítanak, hanem csak mint emberi munkaerő kifejtése. A szabómunka és a szövőmunka éppen különböző minőségük folytán alkotóelemei a kabátnak és a vászonnak mint használati értékeknek; a kabát értékének és a vászon értékének e munkák csak annyiban szubsztanciái, amennyiben különös minőségüktől elvonatkoztatunk és mindkettőnek egyenlő minősége van, emberi munka minősége.

De a kabát és a vászon nemcsak egyáltalában-való érték, hanem meghatározott nagyságú érték, és feltevésünk szerint a kabát kétszer annyit ér, mint 10 rőf vászon. Miből adódik értéknagyságuk e különbözősége? Abból, hogy a vászon csak feleannyi munkát tartalmaz, mint a kabát, úgyhogy az utóbbi termeléséhez kétszer annyi ideig kell munkaerőt kifejteni, mint az előbbi termeléséhez.

Ha tehát a használati érték szempontjából az áruban foglalt munka csak minőségileg számít, akkor az értéknagyság szempontjából csak mennyiségi-

[15] Felhívjuk az olvasó figyelmét arra, hogy itt nem arról a bérről vagy értékről van szó, melyet a munkás mondjuk egy munkanapért kap, hanem arról az áruértékről, amelyben a munkanapja tárgyiasul. Előadásunknak ezen a fokán a munkabér kategóriája még egyáltalán nem létezik.

leg, mivel már redukálva van minden további minőség nélküli emberi munkára. Ott arról van szó, hogyan és mit termel a munka, itt arról, hogy mennyi e munka, mekkora az időtartama. Minthogy valamely áru értéknagysága csak a benne foglalt munka mennyiségét jeleníti meg, az áruk bizonyos arányban szükségképpen mindig egyenlő nagyságú értékek.

Ha teszem egy kabát termeléséhez szükséges valamennyi hasznos munka termelőereje változatlan marad, a kabátok értéknagysága saját mennyiségükkel együtt nő. Ha egy kabát x, akkor 2 kabát $2x$ munkanapot jelenít meg stb. De tegyük fel, hogy az egy kabát termeléséhez szükséges munka a kétszeresére növekedik vagy a felére csökken. Az első esetben egy kabátnak annyi az értéke, mint azelőtt két kabátnak, az utóbbi esetben két kabátnak csak annyi az értéke, mint azelőtt egynek, habár mindkét esetben egy kabát most is ugyanazt a szolgálatot teszi, mint azelőtt, s a benne foglalt hasznos munka is ugyanolyan jó, mint azelőtt. De a termelésére fordított munkamennyiség megváltozott.

Nagyobb mennyiségű használati érték önmagában véve nagyobb anyagi gazdagság, két kabát több, mint egy kabát. Két kabáttal két embert lehet ruházni, egy kabáttal csak egyet stb. Ennek ellenére az anyagi gazdagság tömegének növekedésével egyidejűleg értéknagysága csökkenhet. Ez az ellentétes mozgás a munka kettős jellegéből fakad. A termelőerő természetesen mindig valamely hasznos, konkrét munka termelőereje, és a valóságban csak azt határozza meg, hogy a célszerű termelő tevékenységnek az adott időszakaszban mekkora a hatásfoka. A hasznos munka ezért termelőereje növekedésével vagy csökkenésével egyenes arányban a termékek gazdagabb vagy szűkösebb forrása lesz. Ezzel szemben az értékben megtestesült munkát a termelőerő változása önmagában véve egyáltalán nem érinti. Minthogy a termelőerő a munka konkrét hasznos formájához tartozik, természetesen nem érintheti többé a munkát, mihelyt annak konkrét hasznos formájától elvonatkoztatunk. Ugyanaz a munka tehát ugyanannyi idő alatt mindig ugyanazt az értéknagyságot szolgáltatja, akárhogyan változik is a termelőerő. De ugyanannyi idő alatt különböző mennyiségű használati értéket szolgáltat, mégpedig többet, ha a termelőerő növekedik, és kevesebbet, ha csökken. A termelőerőnek ugyanaz a változása, amely növeli a munka termékenységét és ezért az általa szolgáltatott használati értékek tömegét, csökkenti tehát ennek a megnövekedett össztömegnek az értéknagyságát, ha a termeléséhez szükséges munkaidő összegét csökkenti. És fordítva.

Minden munka egyrészt emberi munkaerő kifejtése fiziológiai értelemben, és e tulajdonsága folytán, mint egyenlő vagy elvont emberi munka, képezi az áruk értékét. Másrészt minden munka emberi munkaerő kifejtése

különös célmeghatározta formában, és e tulajdonsága folytán, mint konkrét hasznos munka, használati értékeket termel.[16]

3. Az értékforma vagy a csereérték

Az áruk használati értékek vagyis árutestek formájában, mint vas, vászon, búza stb. jönnek a világra. Ez a mesterkéletlen természeti formájuk. De csak azért áruk, mert kettősek, használati tárgyak és egyúttal értékhordozók. Ezért csak annyiban jelennek meg árukként, illetve van áruformájuk, amennyiben kettős formájuk van — természeti formájuk és értékformájuk.

Az áruk értéktárgyisága [Wertgegenständlichkeit] abban különbözik Sürge asszonytól, hogy nem tudni, hol kapható.* Szöges ellentétben az árutestek érzéki durva tárgyiságával, az áruk értéktárgyiságába egyetlen atom természeti anyag sem kerül bele. Forgathatjuk ezért az egyes árut ide-oda, ahogy csak akarjuk, mint értékdolog megfoghatatlan marad. De ha visszaemlékszünk arra, hogy az áruknak csak annyiban van értéktárgyiságuk, amennyiben ugyanannak a társadalmi egységnek, az emberi munkának kifejezései, hogy tehát értéktárgyiságuk merőben társadalmi, akkor magától

[16] Jegyzet a 2. kiadáshoz. Annak bizonyítására, hogy „a munka az egyetlen végső és reális mérce, amellyel minden áru értéke mindig megbecsülhető és összehasonlítható", *A. Smith* a következőket mondja: „Egyenlő munkamennyiségek szükségképp mindig és mindenütt ugyanazon értékűek a munkás számára. Egészségének, erejének és energiájának rendes állapotában, jártasságának és ügyességének rendes fokán mindig szükségképp kényelmének, szabadságának és boldogságának ugyanazt az adagját adja oda." („Wealth of Nations", I. könyv V. fej. [Wakefield kiad., 1836, I. köt. 104. sk. old.]) Egyrészt A. Smith itt (nem mindenütt) összecseréli az értéknek az áru termelésére fordított munkamennyiséggel való meghatározását és az áruk értékének a munka értékével való meghatározását, és ezért igyekszik bebizonyítani, hogy egyenlő munkamennyiségeknek mindig ugyanaz az értékük. Másrészt sejti, hogy a munka, amennyiben az áruk értékében jelenik meg, csak mint munkaerő kifejtése számít, de ezt a kifejtést megint csupán mint a kényelem, a szabadság és a boldogság feláldozását fogja fel, nem mint normális élettevékenységet is. Igaz, hogy a modern bérmunkás lebeg a szeme előtt. — Sokkal találóbban mondja a 9. jegyzetben idézett névtelen szerző, A. Smith előfutárja: „Egy ember egy hetet fordított e létszükségleti cikk előállítására . . . és az, aki valami mást ad neki érte cserébe, nem becsülheti meg jobban, hogy mi a tulajdonképpeni egyenértéke, mint annak a kiszámításával, hogy mi kerül neki ugyanannyi munkába és időbe; ez valójában azt jelenti, hogy egy embernek bizonyos idő alatt egy dologra fordított munkáját kicserélik egy másik embernek ugyanannyi idő alatt egy másik dologra fordított munkájára." („Some Thoughts on the Interest of Money etc.", 39. old.)

{A 4. kiadáshoz. Az angol nyelvnek megvan az az előnye, hogy két különböző szava van a munka e két különböző oldalának a kifejezésére. Azt a munkát, amely használati értékeket hoz létre és minőségileg meghatározott, worknek nevezik, ellentétben a labourrel; azt a munkát, amely értéket hoz létre és amelyet csak mennyiségileg mérnek, labournek nevezik, ellentétben a workkel. Lásd az angol fordításhoz csatolt jegyzetet, 14. old. — *F. E.*}

értetődik az is, hogy csak az áru és áru közti társadalmi viszonyban jelenhetik meg. Valóban az áruk csereértékéből, vagyis csereviszonyából indultunk ki, hogy a benne elrejtett értékük nyomára bukkanjunk. Most vissza kell térnünk az értéknek ehhez a megjelenési formájához.

Mindenki tudja, ha egyebet nem is tud, hogy az áruknak használati értékük tarka természeti formáitól igen meglepően elütő, közös értékformájuk van — a pénzforma. Itt azonban azt kell elvégeznünk, amit a polgári gazdaságtan még csak meg sem kísérelt, tudniillik ki kell mutatnunk ennek a pénzformának a keletkezését, vagyis nyomon kell követnünk az áruk értékviszonyában foglalt értékkifejezés fejlődését legegyszerűbb, legkevésbé látszó alakjától a vakító pénzformáig. Ezzel egyúttal eltűnik a pénz rejtélyessége.

A legegyszerűbb értékviszony nyilvánvalóan egy árunak egyetlen másfajta áruhoz, közömbös, hogy melyikhez való értékviszonya. Két áru értékviszonya szolgáltatja tehát egy áru legegyszerűbb értékkifejezését.

A) Egyszerű, egyes vagy véletlen értékforma

x mennyiségű *A* áru = *y* mennyiségű *B* áru, vagy: *x* mennyiségű *A* áru *y* mennyiségű *B* árut ér.

(20 rőf vászon = 1 kabát, vagy: 20 rőf vászon 1 kabátot ér.)

1. Az értékkifejezés két pólusa: a viszonylagos értékforma és az egyenértékforma

Minden értékforma titka ebben az egyszerű értékformában rejlik. A tulajdonképpeni nehézséget tehát ennek elemzése jelenti.

Itt két különböző fajta áru, *A* és *B*, példánkban a vászon és a kabát, nyilvánvalóan két különböző szerepet játszik. A vászon kifejezi értékét a kabátban, a kabát ennek az értékkifejezésnek az anyagául szolgál. Az első árunak aktív, a másodiknak passzív a szerepe. Az első áru értéke mint viszonylagos érték jelenítődik meg, vagyis az áru viszonylagos értékformában van. A második áru mint egyenérték funkcionál, vagyis egyenértékformában van.

A viszonylagos értékforma és az egyenértékforma egymáshoz tartozó, egymást kölcsönösen feltételező, elválaszthatatlan mozzanatok, de egyúttal egymást kizáró, illetve ellenkező végletei, azaz pólusai egy és ugyanannak az értékkifejezésnek; mindig azokra a különböző árukra osztódnak ki, amelyeket az értékkifejezés egymásra vonatkoztat. Nem fejezhetem ki például a vászon értékét vászonban. 20 rőf vászon = 20 rőf vászon — ez nem értékkifejezés. Ez az egyenlet, ellenkezőleg, azt fejezi ki, hogy 20 rőf vászon nem egyéb, mint 20 rőf vászon, a vászonnak mint használati tárgynak meghatározott mennyisége. A vászon értéke tehát csak viszonylagosan fejezhető ki,

azaz más áruban. A vászon viszonylagos értékformája ennélfogva feltételezi, hogy valamilyen másik áru vele szemben egyenértékformában van. Másrészt ez a másik áru, amely mint egyenérték szerepel, nem lehet egyidejűleg viszonylagos értékformában. Nem ő fejezi ki a maga értékét. Csak anyagot szolgáltat más áru értékkifejezéséhez.

A 20 rőf vászon = 1 kabát, vagy 20 rőf vászon 1 kabátot ér kifejezés kétségtelenül magában foglalja a fordított vonatkozást is: 1 kabát = 20 rőf vászon, vagy 1 kabát 20 rőf vásznat ér. Így azonban meg kell fordítanom az egyenletet, hogy a kabát értékét viszonylagosan kifejezzem, s mihelyt ezt teszem, a vászon lesz egyenértékké a kabát helyett. Ugyanaz az áru tehát ugyanabban az értékkifejezésben nem léphet fel mindkét formában egyidejűleg. Sőt, a két forma polárisan kizárja egymást.

Hogy mármost egy áru viszonylagos értékformában van-e vagy a vele ellenkező egyenértékformában, az kizárólag az értékkifejezésben elfoglalt mindenkori helyétől függ, vagyis attól, vajon az az áru-e, amelynek értékét kifejezik, vagy pedig az, amelyben értéket fejeznek ki.

2. A viszonylagos értékforma

a) A viszonylagos értékforma tartalma

Annak megfejtésére, hogy egy áru egyszerű értékkifejezése hogyan rejlik két áru értékviszonyában, az utóbbit egyelőre mennyiségi oldalától egészen függetlenül kell szemügyre vennünk. Legtöbbször éppen fordítva járnak el és az értékviszonyban csak azt az arányt látják, amelyben két árufajtának meghatározott mennyiségei egymással egyenlőnek számítanak. Nem veszik észre, hogy különböző dolgok nagyságai csak akkor válnak mennyiségileg összehasonlíthatóvá, ha már visszavezették őket egy és ugyanarra az egységre. Csak mint ugyanannak az egységnek kifejezései válnak egynemű, és ezért összemérhető nagyságokká.[17]

Az, hogy 20 rőf vászon = 1 kabát, vagy = 20, vagy = x kabát, azaz hogy egy adott mennyiségű vászon sok vagy kevés kabátot ér-e, minden ilyen arány mindig magában foglalja azt, hogy a vászon és a kabát mint értéknagyságok egy és ugyanannak az egységnek a kifejezései, egyazon természetű dolgok. Vászon = kabát, ez az egyenlet alapja.

[17] Az a néhány közgazdász, aki, mint például S. Bailey, foglalkozott az értékforma elemzésével, nem tudott eredményt elérni, először azért, mert összecseréli az értékformát és az értéket, másodszor, mert a gyakorlati polgár durva befolyása alatt már eleve kizárólag a mennyiségi meghatározottságot tartja szem előtt. „A mennyiség feletti parancsnoklás ... teszi az értéket." („Money and its Vicissitudes", London 1837, 11. old.) Szerzője S. Bailey.

De a két, minőségileg egyenlővé tett áru nem ugyanazt a szerepet játssza. Csak a vászon értékét fejezzük ki. És hogyan? A kabátra mint „egyenértékére", vagyis mint vele „kicserélhető valamire" való vonatkoztatása révén. Ebben a viszonyban a kabát érték létezési formájának, értékdolognak számít, mert csak mint ilyen ugyanaz, mint a vászon. Másrészt a vászon saját érték volta is napfényre kerül vagy önálló kifejezéshez jut, mert csak mint értéket lehet a kabátra mint egyenlő értékűre, vagyis vele kicserélhetőre vonatkoztatni. Így például a vajsav olyan test, amely különbözik a propilformiáttól. De mindkettő ugyanazokból a vegyi szubsztanciákból áll — szénből (C), hidrogénből (H) és oxigénből (O), mégpedig egyenlő százalékos összetételben, tudniillik $C_4H_8O_2$. Ha mármost a vajsavat a propilformiáttal egyenlővé tennők, akkor ebben a viszonyban, először, a propilformiát csupán mint $C_4H_8O_2$ létezési formája számítana, és, másodszor, azt mondanánk, hogy a vajsav is $C_4H_8O_2$-ből áll. Tehát azáltal, hogy a propilformiátot egyenlővé tennők a vajsavval, kifejeznők vegyi szubsztanciájukat testi alakjukkal szemben.

Amikor azt mondjuk: mint értékek az áruk emberi munka puszta megalvadásai, elemzésünk az értékabsztrakcióra redukálja őket, de nem ad nekik természeti formájuktól különböző értékformát. Más a helyzet egy árunak a másik áruhoz való értékviszonyában. Értékjellege itt a másik árura való saját vonatkozásában domborodik ki.

Amikor például a kabátot mint értékdolgot egyenlővé tesszük a vászonnal, a benne rejlő munkát egyenlővé tesszük a vászonban rejlő munkával. A kabátot készítő szabómunka ugyan a vásznat készítő szövőmunkától különböző fajta konkrét munka. De az, hogy egyenlővé teszik a szövőmunkával, a szabómunkát ténylegesen redukálja arra, ami mindkét munkában valóban egyenlő: arra a közös jellegükre, hogy mindkettő emberi munka. Ezen a kerülő úton aztán az fejeződik ki, hogy a szövőmunkának, amennyiben értéket sző, szintén nincsen semmilyen ismertetőjegye, amely megkülönböztetné a szabómunkától, tehát szintén elvont emberi munka. Csak különböző fajta áruk egyenértékkifejezése hozza napfényre az értékképző munka sajátos jellegét, azáltal hogy a különböző fajta árukban rejlő különböző fajta munkákat ténylegesen redukálja arra, ami bennük közös, egyáltalában-való emberi munkára.[17a]

[17a] Jegyzet a 2. kiadáshoz. Egyike az első közgazdászoknak, aki William Petty után átlátott az érték természetén, a híres Franklin, ezt mondja: „Minthogy a kereskedelem általánosságban nem egyéb, mint az egyik munka cseréje a másik munkára, minden dolog értéke a leghelyesebben munkával becsülhető." („The Works of B. Franklin etc.", Sparks kiadása, Boston 1836, II. köt. 267. old.) Franklin nincs tudatában annak, hogy amikor

De nem elegendő annak a munkának a sajátos jellegét kifejezni, amelyből a vászon értéke áll. Emberi munkaerő folyékony állapotban, vagyis emberi munka értéket képez, de maga nem érték. Megalvadt állapotban, tárgyi formában válik értékké. Ahhoz, hogy a vászon értékét mint megalvadt emberi munkát fejezzük ki, olyan „tárgyiságként" kell azt kifejeznünk, amely magától a vászontól dologilag különbözik és egyszersmind a vászonnak más áruval közös sajátsága. Ez a feladat már meg van oldva.

A vászon értékviszonyában a kabát vele minőségileg egyenlőnek, egyazon természetű dolognak számít, mert érték. A kabát ezért itt olyan dolognak számít, amelyben érték jelenik meg, vagyis amely kézzelfogható természeti formájában értéket képvisel. A kabát, a kabát-áru teste ugyan puszta használati érték. Egy kabát éppoly kevéssé fejez ki értéket, mint akármelyik vászondarab. Ez csak azt bizonyítja, hogy a kabát a vászonnal való értékviszonyon belül többet jelent, mint ezen az értékviszonyon kívül, mint ahogy egyik-másik ember sujtásos kabátban többet jelent, mint azon kívül.

A kabát termelésében ténylegesen, szabómunka formájában, emberi munkaerőt fejtettek ki. Tehát emberi munka halmozódott fel benne. Ebben a tekintetben a kabát „értékhordozó", jóllehet, bármilyen vékonyra kopott is, ez a tulajdonsága nem látszik ki. És a vászon értékviszonyában csak ebben a tekintetben számít, tehát mint megtestesült érték, mint értéktest. S noha begombolkozva jelenik meg, a vászon felismerte benne a rokon szép értéklelket. A kabát mégsem képviselhet a vászonnal szemben értéket anélkül, hogy a vászon számára egyúttal az érték kabátformát ne öltsön. Így *A* egyén nem viszonyulhat *B* egyénhez mint felséghez anélkül, hogy a felség *A* számára ugyanakkor ne öltse *B* testi alakját és ezért ne változzanak arcvonásai, haja és miegyebe, mindahányszor változik a haza atyja.

Abban az értékviszonyban tehát, amelyben a kabát a vászon egyenértéke, a kabátforma számít értékformának. A vászon-áru értéke ennélfogva kifejeződik a kabát-áru testében, az egyik áru értéke a másiknak a használati értékében. Mint használati érték a vászon a kabáttól érzékileg különböző dolog; mint érték „kabáttal-egyenlő", és ezért úgy fest, mint egy kabát. Így természeti formájától különböző értékformát kap. Érték volta abban jelenik meg, hogy egyenlő a kabáttal, mint ahogy a kereszténynek a birkatermészete abban jelenik meg, hogy egyenlő isten bárányával.

---

minden dolog értékét „munkával" becsüli, elvonatkoztat a kicserélt munkák különböző voltától — és így ezeket egyenlő emberi munkára redukálja. De ha nem is tudja, mégis kimondja. Először „az egyik munkáról" beszél, azután „a másik munkáról", végül „munkáról" közelebbi megjelölés nélkül, mint minden dolog értékének szubsztanciájáról.

Azt látjuk, hogy mindazt, amit az áruérték elemzése előbb mondott nekünk, elmondja maga a vászon, mihelyt más áruval, a kabáttal, érintkezésbe lép. Csakhogy gondolatait az egyetlen általa ismert nyelven közli, az árunyelven. Amikor azt akarja mondani, hogy az ő értékét a munka abban az elvont minőségében képezi, hogy emberi munka, ezt úgy mondja, hogy a kabát, amennyiben vele egyenlőnek számít, tehát érték, ugyanabból a munkából áll, mint a vászon. Amikor azt akarja mondani, hogy fennkölt értéktárgyisága különbözik keményített vászonból való testétől, azt mondja, hogy az érték úgy fest, mint egy kabát, és ezért ő maga mint értékdolog úgy hasonlít a kabáthoz, mint egyik tojás a másikhoz. Mellesleg szólva, az árunyelvnek a héberen kívül még sok más, többé-kevésbé szabatos nyelvjárása is van. A német „Wertsein" például nem fejezi ki olyan találóan, mint a latin nyelvek valere, valer, valoir igéje, azt, hogy a *B* áru egyenlővétele *A* áruval az *A* áru saját értékkifejezése. Paris vaut bien une messe!*

Az értékviszony útján tehát *B* áru természeti formája *A* áru értékformájává, vagyis *B* áru teste *A* áru értékének tükrévé lesz.[18] *A* áru azáltal, hogy *B* árura mint értéktestre, mint emberi munka anyagiasulására vonatkoztatja magát, *B* használati értékét saját értékkifejezésének anyagává teszi. *A* áru értékének, így *B* áru használati értékében kifejezve, a viszonylagos érték formája van.

b) A viszonylagos értékforma mennyiségi meghatározottsága

Minden áru, amelynek értékét ki kell fejezni, adott mennyiségű használati tárgy: 15 véka búza, 100 font kávé stb. Ez az adott árumennyiség meghatározott mennyiségű emberi munkát tartalmaz. Az értékformának tehát nemcsak egyáltalában-való értéket, hanem mennyiségileg meghatározott értéket, vagyis értéknagyságot kell kifejeznie. Az *A* árunak *B* áruval, a vászonnak a kabáttal való értékviszonyában ennélfogva nemcsak hogy a kabát-árufajtát egyáltalában-való értéktestként minőségileg egyenlővé tesszük a vászonnal, hanem meghatározott vászonmennyiséggel, például

[18] Az ember bizonyos tekintetben úgy jár, mint az áru. Minthogy sem tükörrel nem jön a világra, sem pedig mint Fichte-féle filozófus, aki szerint Én vagyok én, az ember először más emberben mint tükörben látja meg önmagát. Péter, az ember, csak azáltal, hogy Pálra, az emberre mint hozzá hasonlóra vonatkoztatja magát, vonatkoztatja magát önmagára mint emberre. Ezzel azonban számára Pál, szőröstül-bőröstül, pálos testiségében az emberi genus [nem] megjelenési formájának is számít.

20 rőf vászonnal, egyenlővé tesszük az értéktest, vagyis egyenérték meghatározott mennyiségét, például 1 kabátot.

Az egyenlet: „20 rőf vászon = 1 kabát, vagy 20 rőf vászon 1 kabátot ér" előfeltételezi, hogy 1 kabátban éppen annyi értékszubsztancia rejlik, mint 20 rőf vászonban, hogy tehát mindkét árumennyiség egyenlő mennyiségű munkába, vagyis egyenlő tartamú munkaidőbe kerül. De a 20 rőf vászon vagy 1 kabát termeléséhez szükséges munkaidő változik a szövőmunka, illetve a szabómunka termelőerejének minden változásával. Vizsgáljuk most meg közelebbről az ilyen változások befolyását az értéknagyság viszonylagos kifejezésére.

I. Tegyük fel, hogy a vászon értéke változik[19], míg a kabát értéke állandó marad. Ha a vászon termeléséhez szükséges munkaidő megkétszereződik, mondjuk a lentermő talaj csökkenő termékenysége következtében, akkor értéke megkétszereződik. 20 rőf vászon = 1 kabát helyett 20 rőf vászon = 2 kabát, mert 1 kabát most csak feleannyi munkaidőt tartalmaz, mint 20 rőf vászon. Ha ellenben a vászon termeléséhez szükséges munkaidő a felére csökken, mondjuk tökéletesebb szövőszékek beállítása következtében, akkor a vászon értéke a felére süllyed. Ennek megfelelően most: 20 rőf vászon = $^1/_2$ kabát. Az áru viszonylagos értéke, vagyis *B* áruban kifejezett értéke tehát *A* áru értékével egyenes arányban emelkedik, illetve esik, ha *B* áru értéke változatlan marad.

II. Tegyük fel, hogy a vászon értéke állandó marad, míg a kabát értéke változik. Ha ilyen körülmények között a kabát termeléséhez szükséges munkaidő megkétszereződik, mondjuk kedvezőtlen gyapjúnyírás következtében, akkor 20 rőf vászon = 1 kabát helyett most: 20 rőf vászon = $^1/_2$ kabát. Ha ellenben a kabát értéke a felére esik, akkor 20 rőf vászon = 2 kabát. Ennélfogva, ha *A* áru értéke változatlan marad, viszonylagos, *B* áruban kifejezett értéke *B* értékének változásával fordított arányban esik, illetve emelkedik.

Ha az I. és II. pontba foglalt különböző eseteket összehasonlítjuk, kitűnik, hogy a viszonylagos érték nagyságának ugyanaz a változása egészen ellenkező okokból eredhet. Így a 20 rőf vászon = 1 kabát egyenletből 1. 20 rőf vászon = 2 kabát vagy azért lesz, mert a vászon értéke megkétszereződik, vagy mert a kabátok értéke a felére esik, és 2. 20 rőf vászon = $^1/_2$ kabát vagy azért, mert a vászon értéke a felére süllyed, vagy mert a kabát értéke a kétszeresére emelkedik.

[19] Az „érték" kifejezést itt, mint ahogy ezt mellesleg helyenként már előbb is megtettük, mennyiségileg meghatározott érték, vagyis értéknagyság értelemben használjuk.

III. Tegyük fel, hogy a vászon és a kabát termeléséhez szükséges munkamennyiség egyidejűleg, ugyanabban az irányban és ugyanabban az arányban változik. Ebben az esetben továbbra is 20 rőf vászon = 1 kabát, akárhogyan változott is a vászon és a kabát értéke. Értékük változását észrevesszük, mihelyt összehasonlítjuk őket egy olyan harmadik áruval, amelynek értéke nem változott. Ha valamennyi áru értéke egyidejűleg és ugyanabban az arányban emelkednék vagy süllyedne, viszonylagos értékük változatlan maradna. Valóságos értékváltozásuk abból tűnnék ki, hogy ugyanannyi munkaidő alatt most általában nagyobb, illetve kisebb árumennyiséget szolgáltatnának, mint azelőtt.

IV. Tegyük fel, hogy a vászon, illetőleg a kabát termeléséhez szükséges munkaidő és ezért értékeik is egyidejűleg ugyanabban az irányban, de egyenlőtlen mértékben, vagy pedig ellenkező irányban stb. változnak. Minden ilyenfajta lehetséges kombinációnak valamely áru viszonylagos értékére való befolyását egyszerűen az I., II. és III. eset alkalmazásával állapítjuk meg.

Az értéknagyság valóságos változásai tehát nem tükröződnek viszonylagos kifejezésében vagyis a viszonylagos érték nagyságában sem egyértelműen, sem teljesen. Egy áru viszonylagos értéke változhat, bár értéke állandó marad. Viszonylagos értéke állandó maradhat, bár értéke változik, s végül az értéknagyságában és ezen értéknagyság viszonylagos kifejezésében beállott egyidejű változásoknak semmiképpen sem kell egymásnak megfelelniök.[20]

[20] Jegyzet a 2. kiadáshoz. Azt, hogy az értéknagyság és viszonylagos kifejezése ilymódon nem felel meg egymásnak, a vulgáris gazdaságtan szokott éleselméjűségével kiaknázza. Példának okáért: „Ismerjétek csak el, hogy *A* csökken, mert *B*, amelyre cserélik, növekedik, bár közben *A*-ra nem fordítanak kevesebb munkát, és általános értékelvetek megdől . . . Elismervén, hogy *B* értéke *A*-hoz viszonyítva esik, mert *A* értéke *B*-hez viszonyítva emelkedik, kicsúszik Ricardo lába alól a talaj, amelyre azt a nagy tételét állította, hogy egy áru értékét mindig a benne megtestesült munka mennyisége határozza meg; mert ha az *A* költségeiben beállott változás nemcsak saját értékét változtatja meg *B*-hez viszonyítva, amelyre cserélik, hanem *B* értékét is *A* értékéhez viszonyítva, habár a *B* termeléséhez szükséges munkamennyiségben nem állt be változás, akkor nemcsak az a doktrína dől meg, amely azt állítja, hogy valamely árucikk értékét a reá fordított munka mennyisége szabályozza, hanem az a doktrína is, hogy az árucikk értékét termelési költségei szabályozzák." (*J. Broadhurst*: „Political Economy", London 1842, 11., 14. old.)

Broadhurst úr éppígy ezt is mondhatná: vegyétek csak szemügyre ezeket a számarányokat: $^{10}/_{20}$, $^{10}/_{50}$, $^{10}/_{100}$ stb. A tízes szám változatlan marad, és viszonylagos nagysága, a 20, 50, 100 nevezőkhöz viszonyított nagysága mégis állandóan csökken. Tehát megdől az a nagy elv, hogy valamely egész szám, mint például a 10, nagyságát a benne foglalt egységek száma „szabályozza".

3. Az egyenértékforma

Láttuk: amikor *A* áru (a vászon) értékét egy tőle különböző fajta *B* áru (a kabát) használati értékében fejezi ki, az utóbbira egy sajátságos értékformát nyom rá, az egyenérték formáját. A vászonáru saját érték voltát azzal mutatja meg, hogy a kabát, anélkül hogy testi formájától különböző értékformát öltene, vele egyenlőnek számít. A vászon tehát valójában azzal fejezi ki a saját érték voltát, hogy a kabát közvetlenül kicserélhető vele. Egy áru egyenértékformája következésképpen egy másik áruval való közvetlen kicserélhetőségének formája.

Ha egy árufajta, például kabátok, egy másik árufajtának, például vászonnak, egyenértékül szolgál, és ezért a kabátok arra a jellegzetes tulajdonságra tesznek szert, hogy a vászonnal közvetlenül kicserélhető formában vannak, ezzel még semmiképpen sincs adva az az arány, melyben a kabátok és a vászon kicserélhetők. Ez, minthogy a vászon értéknagysága adott, a kabátok értéknagyságától függ. Akár a kabátot fejezzük ki egyenértékként és a vásznat viszonylagos értékként, akár fordítva, a vásznat egyenértékként és a kabátot viszonylagos értékként, a kabát értéknagyságát továbbra is a termeléséhez szükséges munkaidő határozza meg, tehát ez a meghatározás független a kabát értékformájától. De mihelyt a kabát-árufajta az értékkifejezésben az egyenérték helyét foglalja el, értéknagysága nem fejeződik ki mint értéknagyság. Ellenkezőleg, a kabát-árufajta az értékegyenletben csak mint egy dolog meghatározott mennyisége szerepel.

Például: 40 rőf vászon „ér" — mit? Két kabátot. Minthogy a kabát-árufajta itt egyenértékként szerepel, minthogy a kabát-használatiérték a vászonnal szemben értéktestnek számít, egy meghatározott kabát-mennyiség elegendő ahhoz, hogy egy meghatározott vászon-értékmennyiséget kifejezzünk. Két kabát ennélfogva kifejezheti 40 rőf vászon értéknagyságát, de sohasem fejezheti ki saját értéknagyságát, kabátok értéknagyságát. Ennek a ténynek — hogy az értékegyenletben az egyenérték mindig egy dolog, egy használati érték egyszerű mennyiségének formájával rendelkezik csupán — felületes felfogása arra a tévútra vitte rá Baileyt, mint sok elődjét és utódját, hogy az értékkifejezésben csakis mennyiségi viszonyt lásson. Ellenkezőleg, egy áru egyenértékformája semmilyen mennyiségi értékmeghatározást sem tartalmaz.

Az első sajátosság, amely az egyenértékforma szemügyre vételekor feltűnik, a következő: a használati érték az ellenkezőjének, az értéknek megjelenési formájává válik.

Az áru természeti formája értékformává válik. De, nota bene [megjegy-

zendő], ez a quid pro quo [felcserélés] *B* áru (kabát vagy búza vagy vas stb.) számára csak azon az értékviszonyon belül történik, amelybe akármilyen más *A* áru (vászon stb.) vele lép — csak ezen a vonatkozáson belül. Mivel semmiféle áru sem vonatkoztathatja magát saját magára mint egyenértékre, tehát saját természetes burkát sem teheti meg saját értékének kifejezésévé, más árura kell mint egyenértékre vonatkoztatnia magát, vagyis egy más áru természetes burkát kell saját értékformájává tennie.

Szemléltessük ezt egy olyan mérték példáján, amelyet az árutestekre mint árutestekre, vagyis mint használati értékekre alkalmaznak. Egy cukorsüveg, minthogy test, nehéz, és ezért súlya van, de semmiféle cukorsüvegen nem látható vagy tapintható a súlya. Most különféle, előre meghatározott súlyú vasdarabokat veszünk elő. A vas testi formája, önmagában véve, éppoly kevéssé megjelenési formája a nehézségnek, mint a cukorsüveg testi formája. Mindazonáltal, hogy a cukorsüveget mint nehezet kifejezzük, súlyviszonyba helyezzük a vassal. Ebben a viszonyban a vas olyan testnek számít, amely semmit nem képvisel a nehézségen kívül. A vasmennyiségek ennélfogva a cukor súlymértékéül szolgálnak és a cukor-testtel szemben puszta nehézségi alakot, a nehézség megjelenési formáját képviselik. Ezt a szerepet a vas csak ezen a viszonyon belül tölti be, amelybe a cukor vagy bármely más test, amelynek a súlyát meg kell állapítani, lép vele. Ha nem volna mindkét dolog nehéz, akkor nem léphetnének ebbe a viszonyba és ennélfogva az egyik nem szolgálhatna a másik nehézségének a kifejezéséül. Ha mindkettőt a mérlegre tesszük, akkor valóban azt látjuk, hogy mint nehéz dolog a kettő ugyanaz, és ezért meghatározott arányban ugyanolyan súlyúak is. Mint ahogy a vas-test mint súlymérték a cukorsüveggel szemben csak nehézség, ugyanúgy értékkifejezésünkben a kabát-test a vászonnal szemben csak érték.

De itt véget ér az analógia. A vas a cukorsüveg súlyának kifejezésében mindkét testnek egy közös természeti tulajdonságát képviseli: a nehézségüket, míg a kabát a vászon értékkifejezésében a két dolognak egy természetfeletti tulajdonságát képviseli: értéküket, valami tisztán társadalmit.

Amikor egy áru, például a vászon, viszonylagos értékformája ennek az árunak az érték voltát a testétől és e test tulajdonságaitól teljesen különböző valamiként fejezi ki, például mint kabáttal egyenlőt, maga ez a kifejezés utal arra, hogy társadalmi viszonyt rejt magában. Ellenkező a helyzet az egyenértékformával. Hiszen ez éppen abban áll, hogy valamely árutest, például a kabát, ez a dolog úgy ahogy van, értéket fejez ki, tehát természeténél fogva értékformája van. Igaz, hogy ez csak az értékviszonyon belül érvényes, amelyben a vászon-áru a kabát-árura mint egyenértékre vonat-

kozik.[21] De mivel valamely dolog tulajdonságai nem más dolgokhoz való viszonyából erednek, hanem az ilyen viszonyban csak megnyilvánulnak, a kabátnak is látszólag éppúgy természeténél fogva van egyenértékformája, az a tulajdonsága, hogy közvetlenül kicserélhető, mint az a tulajdonsága, hogy nehéz vagy hogy melegít. Ebből fakad az egyenértékforma rejtélyessége, amely csak akkor vonja magára a politikai gazdász polgárian felületes tekintetét, amikor ez a forma a pénzben készen szembelép vele. Ekkor az arany és az ezüst misztikus jellegét igyekszik eltüntetni azáltal, hogy kevésbé vakító árukat csúsztat a helyükbe és egyre megújuló élvezettel ledarálja annak az egész árucsőcseléknek a jegyzékét, amely a maga idejében az áruegyenérték szerepét játszotta. Nem sejti, hogy már a legegyszerűbb értékkifejezés, mint például 20 rőf vászon = 1 kabát, kitűzi a feladatot: az egyenértékforma rejtélyének megfejtését.

Az egyenértékül szolgáló áru teste mindig elvont emberi munka megtestesülésének számít, és mindig meghatározott hasznos, konkrét munka terméke. Ez a konkrét munka tehát elvont emberi munka kifejezésévé válik. Ha például a kabát elvont emberi munka puszta megvalósulásának számít, akkor a szabómunka, amely ténylegesen megvalósul benne, elvont emberi munka puszta megvalósulási formájának. A vászon értékkifejezésében a szabómunka hasznossága nem abban áll, hogy ruhát, tehát embert is csinál,* hanem abban, hogy olyan testet hoz létre, amelyről lerí, hogy érték, tehát olyan munka megalvadása, amely egyáltalán nem különbözik a vászonértékben tárgyiasult munkától. Ahhoz, hogy ilyen értéktükröt hozhasson létre, magának a szabómunkának semmi mást nem kell visszatükröznie azon az elvont tulajdonságán kívül, hogy emberi munka.

Mind a szabómunka formájában, mind a szövőmunka formájában emberi munkaerőt fejtenek ki. Mindkettőnek megvan ezért az az általános tulajdonsága, hogy emberi munka, és ezért bizonyos esetekben, például az értéktermelésnél, csak ebből a szempontból vizsgálhatók. Mindebben semmi titokzatos sincs. De az áru értékkifejezésében visszájára fordul a dolog. Amikor például azt akarjuk kifejezni, hogy a szövőmunka nem konkrét formájában mint szövőmunka, hanem általános tulajdonsága folytán mint emberi munka képezi a vászon-értéket, akkor a szövőmunkával szembeállítjuk a szabómunkát, a vászon-egyenértéket termelő konkrét munkát, mint azt a formát, amelyben elvont emberi munka kézzelfoghatóan megvalósul.

[21] Az ilyen reflexiós meghatározásokkal egyáltalában sajátságos a helyzet. Ez az ember például csak azért király, mert más emberek alattvalókként viszonyulnak hozzá. Az utóbbiak, megfordítva, azt hiszik, hogy azért alattvalók, mert amaz király.

Az egyenértékforma második sajátossága tehát az, hogy a konkrét munka az ellenkezőjének, elvont emberi munkának a megjelenési formájává válik.

Amikor azonban ez a konkrét munka, a szabómunka, különbség nélküli emberi munka puszta kifejezésének számít, e formájában egyenlő más munkával, a vászonban rejlő munkával, és ezért, bár magánmunka, mint minden más, árut termelő munka, mégis közvetlenül társadalmi formában levő munka. Éppen ezért olyan termékben jelenik meg, amely közvetlenül kicserélhető más áruval. Az egyenértékforma harmadik sajátossága tehát az, hogy a magánmunka az ellenkezőjének a formájává, közvetlenül társadalmi formában levő munkává válik.

Az egyenértékforma két utoljára kifejtett sajátossága még megfoghatóbb lesz számunkra, ha visszanyúlunk ahhoz a nagy kutatóhoz, aki az értékformát — akárcsak oly sok más gondolkodási formát, társadalmi formát és természeti formát — először elemezte. Ez Arisztotelész.

Arisztotelész először is világosan kimondja, hogy az áru pénzformája csak az egyszerű értékformának, azaz egy áruérték bármely tetszőleges más áruban való kifejezésének tovább fejlesztett alakja; ezt mondja ugyanis:

„5 ágy = 1 ház"

(„*Κλῖναι πέντε ἀντὶ οἰκίας*")

„nem különbözik" ettől:

„5 ágy = ennyi meg ennyi pénz"

(„*Κλῖναι πέντε ἀντὶ ... ὅσου αἱ πέντε κλῖναι*").

Arisztotelész továbbá átlátja, hogy az értékviszony, amelyben ez az értékkifejezés rejlik, a maga részéről feltételezi, hogy a házat minőségileg egyenlővé tesszük az ággyal, és hogy e nélkül a lényegi egyenlőség nélkül ezek az érzékileg különböző dolgok nem lennének mint összemérhető nagyságok egymáshoz viszonyíthatók. „Csere", mondja, „nincs egyenlőség nélkül, sem egyenlőség összemérhetőség nélkül" („*οὔτ' ἰσότης μὴ οὔσης συμμετρίας*"). Itt azonban megtorpan és lemond az értékforma további elemzéséről. „Valójában hát lehetetlen" („*τῇ μὲν οὖν ἀληθείᾳ ἀδύνατον*"), „hogy ilyes különböző dolgok összemérhetők", vagyis minőségileg egyenlők legyenek. Ez az egyenlővé tétel csak a dolgok igazi természetétől idegen valami, tehát csak „a gyakorlati szükség kisegítő eszköze" lehet.*

Arisztotelész tehát maga megmondja, min szenvedett hajótörést további elemzése, tudniillik az értékfogalom hiányán. Mi az az egyenlő, vagyis az a közös szubsztancia, amelyet a ház az ágy számára az ágy értékkifejezésében képvisel? Ilyesmi „valójában nem létezhet", mondja Arisztotelész. Miért? A ház az ággyal szemben annyiban képvisel egyenlőt, amennyiben azt kép-

viseli, ami a kettőben — az ágyban és a házban — valóban egyenlő. És ez — az emberi munka.

Hogy azonban az áruértékek formájában minden munka mint egyenlő emberi munka, s ezért mint egyenlő érvényű fejeződik ki, azt Arisztotelész magából az értékformából nem olvashatta ki, mert a görög társadalom a rabszolgamunkán alapult, ennélfogva az emberek és munkaerejük egyenlőtlensége volt természeti bázisa. Az értékkifejezés titkát, minden munka egyenlőségét és egyenlő érvényűségét, mert és amennyiben egyáltalában-való emberi munka, csak akkor lehet megfejteni, amikor az emberi egyenlőség fogalma már népi előítélet szilárdságával rendelkezik. De ez csak olyan társadalomban lehetséges, amelyben a munkatermék általános formája az áruforma, tehát az embereknek egymáshoz mint árubirtokosokhoz való viszonya az uralkodó társadalmi viszony. Arisztotelész lángesze éppen abban mutatkozik meg ragyogóan, hogy az áruk értékkifejezésében egyenlőségi viszonyt fedezett fel. Csak kora társadalmának történelmi korlátjai akadályozták meg őt annak felfedezésében, miben is áll „valójában" ez az egyenlőségi viszony.

4. Az egyszerű értékforma egészben véve

Egy áru egyszerű értékformája benne foglaltatik egy tőle különböző fajta áruhoz való értékviszonyában, vagyis ezzel az áruval való csereviszonyában. *A* áru értékét minőségileg azzal fejezzük ki, hogy *B* áru közvetlenül kicserélhető *A* áruval. Mennyiségileg azzal fejezzük ki, hogy *B* áru meghatározott mennyisége kicserélhető az *A* áru adott mennyiségével. Másszóval: egy áru értéke önálló kifejezést kap azáltal, hogy mint „csereérték" jelenik meg. Amikor ennek a fejezetnek az elején a szokványos szóhasználattal azt mondottuk: az áru használati érték és csereérték, ez, ha szigorúan vesszük, helytelen volt. Az áru használati érték, vagyis használati tárgy, és „érték". Ez a kettőssége nyomban megmutatkozik, mihelyt értékének saját, az áru természeti formájától különböző megjelenési formája van, a csereértéké, és ez a formája az árunak soha sincs meg, ha elszigetelten vizsgáljuk, hanem mindig csak egy második, tőle különböző fajta áruval való érték- vagy csereviszonyban. De ha ezt már tudjuk, akkor az említett kifejezési mód nem okoz kárt, hanem rövidítésül szolgál.

Elemzésünk kimutatta, hogy az áru értékformája vagy értékkifejezése az áruérték természetéből fakad, s nem fordítva, nem az érték és az értéknagyság abból, hogy az áru csereértékként jut kifejezésre. De ez a rögeszméje mind a merkantilistáknak és modern feleleventőiknek, például Ferrier-

nek, Ganilh-nak stb.[22], mind ellenlábasaiknak, a modern szabadkereskedelmi commis voyageuröknek [utazó ügynököknek], például Bastiat-nak és társainak. A merkantilisták a fő súlyt az értékkifejezés minőségi oldalára helyezik, ennélfogva az áru egyenértékformájára, amelynek kész alakja a pénz, — a modern szabadkereskedelmi házalók ellenben, akiknek minden áron túl kell adniok árujukon, a viszonylagos értékforma mennyiségi oldalára. Számukra tehát nem létezik az árunak sem értéke, sem értéknagysága, kivéve abban a kifejezésben, melyhez a csereviszony révén jut, ennélfogva csak a napi árfolyamlistában. A skót Macleod, akinek az a funkciója, hogy a Lombard Street* zűrzavaros elképzeléseit minél tudósabb mezbe öltöztesse, sikerült szintézise a babonás merkantilistáknak és a felvilágosult szabadkereskedelmi házalóknak.

Amikor tüzetesebben szemügyre vettük *A* áru értékkifejezését, amelyet *B* áruval való értékviszonya tartalmaz, kitűnt, hogy ezen belül *A* áru természeti formája csak használati érték alakjának, *B* áru természeti formája pedig csak értékformának vagy értékalaknak számít. A használati értéknek és az értéknek az áruba burkolt belső ellentétét tehát egy külső ellentét fejezi ki, vagyis két áru viszonya, amelyben az az áru, *amelynek* értékét ki kell fejezni, közvetlenül csak használati értéknek, a másik áru ellenben, *amelyben* az értéket kifejezzük, közvetlenül csak csereértéknek számít. Az áru egyszerű értékformája tehát az áruban foglalt ellentétnek, a használati érték és az érték ellentétének egyszerű megjelenési formája.

A munkatermék minden társadalmi állapotban használati tárgy, de csak egy történelmileg meghatározott fejlődési korszak, amelyben a használati dolog termelésére fordított munka mint ennek „tárgyi" tulajdonsága, azaz értéke jelenik meg, változtatja a munkaterméket áruvá. Ebből az következik, hogy az áru egyszerű értékformája egyúttal a munkatermék egyszerű áruformája, hogy tehát az áruforma fejlődése is egybeesik az értékforma fejlődésével.

Első pillantásra látjuk, mennyire elégtelen az egyszerű értékforma, ez a csíraforma, amely csak egy sor átalakulás útján érik árformává.

Ha *A* áru értékét valamilyen *B* áruban fejezzük ki, ezzel *A* áru értékét csak saját használati értékétől különböztetjük meg és ezért csak valamilyen egyes, tőle különböző árufajtával hozzuk csereviszonyba, ahelyett hogy

[22] Jegyzet a 2. kiadáshoz. *F. L. A. Ferrier* (sous-inspecteur des douanes [a vámügyek helyettes felügyelője]): „Du gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce", Párizs 1805, és *Charles Ganilh*: „Des systèmes d'économie politique", II. kiad., Párizs 1821,

valamennyi más áruval való minőségi egyenlőségét és mennyiségi arányosságát fejeznők ki. Egy áru egyszerű viszonylagos értékformájának megfelel egy másik áru egyes egyenértékformája. Például a kabátnak a vászon viszonylagos értékkifejezésében csak erre az egyes árufajtára, a vászonra vonatkoztatva van egyenérték-formája, vagyis a közvetlen kicserélhetőség formája.

Az egyes értékforma azonban magától átmegy egy teljesebb formába. Igaz, hogy ennek révén *A* áru értékét csak egy másik fajta áruban fejezzük ki. De hogy milyen fajta ez a másik áru, hogy kabát-e ez, vagy vas, vagy búza stb., ez teljesen közömbös. Aszerint tehát, hogy ezzel vagy azzal a másik árufajtával lép értékviszonyba, egy és ugyanannak az árunak különböző egyszerű értékkifejezései jönnek létre.[22a] Lehetséges értékkifejezései számának csak a tőle különböző árufajták száma szab határt. Elszigetelt értékkifejezése ezért különböző egyszerű értékkifejezéseinek mindig meghosszabbítható sorává változik át.

B) Teljes vagy kifejlett értékforma

z mennyiségű *A* áru = *u* mennyiségű *B* áru, vagy = *v* mennyiségű *C* áru, vagy = *x* mennyiségű *D* áru, vagy = *y* mennyiségű *E* áru, vagy = stb.

(20 rőf vászon = 1 kabát, vagy = 10 font tea, vagy = 40 font kávé, vagy = 1 quarter búza, vagy = 2 uncia arany, vagy = ½ tonna vas, vagy = stb.)

1. A kifejlett viszonylagos értékforma

Egy áru értéke, például a vászoné, most az áruvilág számtalan más elemében fejeződik ki. Minden más árutest a vászon-érték tükrévé válik.[23]

[22a] Jegyzet a 2. kiadáshoz. Például Homérosnál egy dolog értékét egy sor különböző dologban fejezik ki.*

[23] Ezért a vászon kabát-értékéről beszélünk, ha értékét kabátokban, gabona-értékéről, ha gabonában fejezzük ki stb. Minden ilyen kifejezés azt jelenti, hogy a vászon értéke az, amely kabát, búza stb. használati értékekben megjelenik. „Minthogy minden áru értéke az áru csereviszonyát jelzi, úgy beszélhetünk róla, mint ... gabona-értékről, posztó-értékről, aszerint, hogy milyen áruval hasonlítjuk össze; és ezért ezernyi különböző fajta érték van, annyi, amennyi áru létezik, és mindegyik egyformán reális és egyformán névleges." („A Critical Dissertation on the Nature, Measures and Causes of Value; chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers. By the Author of »Essays on the Formation etc. of Opinions«", London 1825, 39. old.) S. Bailey, ennek a maga idején Angliában nagy port felvert névtelen írásnak a szerzője, úgy véli, azzal, hogy egy és ugyanazon áruérték

Csak így jelenik meg igazán maga ez az érték mint különbség nélküli emberi munka megalvadása. Mert az értékképző munka most határozottan olyan munkaként testesül meg, amely minden más emberi munkával egyenlő érvényű, bármilyen a természeti formája, tehát akár kabátban, akár búzában, akár vasban, akár aranyban stb. tárgyiasul. A vászon ezért most értékformája révén már nemcsak egy egyes másik árufajtával, hanem az áruvilággal van társadalmi viszonyban. Mint áru, polgára ennek a világnak. Ugyanakkor kifejezéseinek vég nélküli sora azt is mutatja, hogy az áruérték közömbös annak a használati értéknek különös formája iránt, amelyben megjelenik.

Az első formában — 20 rőf vászon = 1 kabát — véletlen tény lehet az, hogy ez a két áru meghatározott mennyiségi viszonyban kicserélhető. A második formán ellenben azonnal átsüt a véletlen megjelenéstől lényegesen különböző és azt meghatározó mögöttes alap. A vászon értéke ugyanakkora marad, akár kabátban, akár kávéban, akár vasban stb., a legkülönbözőbb tulajdonosok számtalan különböző árujában fejezzük ki. Két egyéni árutulajdonos véletlen viszonya elesik. Nyilvánvalóvá lesz, hogy nem a csere szabályozza az áru értéknagyságát, hanem fordítva, az áru értéknagysága szabályozza csereviszonyait.

2. A különös egyenértékforma

A vászon értékkifejezésében minden áru, a kabát, a tea, a búza, a vas stb. egyenértéknek és ezért értéktestnek számít. Mindegyik áru meghatározott természeti formája most egy-egy különös egyenértékforma sok másik mellett. Ugyanígy a különböző árutestekben foglalt sokféle meghatározott, konkrét, hasznos munkafajta most ugyanannyi különös megvalósulási vagy megjelenési formája az emberi munkának mint olyannak.

3. A teljes vagy kifejlett értékforma hiányosságai

Először is az áru viszonylagos értékkifejezése befejezetlen, mert a sor, amelyben ábrázolódik, sohasem zárul le. A lánc, amelyben az egyik értékegyenlet a másikhoz kapcsolódik, mindig meghosszabbítható minden újonnan fellépő árufajtával, amely egy újabb értékkifejezés anyagát szolgáltatja. Másodszor, a szétesó és különböző fajta értékkifejezések tarka mozaikját alkotja. Végül, ha — mint ahogyan ennek meg kell történnie — minden áru

viszonylagos kifejezéseinek tarkaságára utal, megsemmisítette az érték minden fogalmi meghatározását. Hogy egyébként, minden korlátoltsága ellenére, rátapintott Ricardo elméletének egynémely sebezhető pontjára, azt mutatja az az ingerültség, amellyel a Ricardo-iskola megtámadta, pl. a „Westminster Review"-ban.

viszonylagos értékét ebben a kifejlett formában fejezzük ki, akkor minden áru viszonylagos értékformája az értékkifejezések vég nélküli sora, amely különbözik minden más áru viszonylagos értékformájától. — A kifejlett viszonylagos értékforma hiányosságai visszatükröződnek a neki megfelelő egyenértékformában. Minthogy minden egyes árufajta természeti formája itt különös egyenértékforma számtalan más különös egyenértékforma mellett, egyáltalában csak korlátozott egyenértékformák léteznek, amelyek mindegyike kizárja a másikat. Éppígy a minden különös áruegyenértékben foglalt meghatározott, konkrét, hasznos munkafajta az emberi munkának csak különös, tehát nem teljes megjelenési formája. Ennek megvan ugyan a teljes vagy totális megjelenési formája e különös megjelenési formák összességében. De így nincs egységes megjelenési formája.

A kifejlett viszonylagos értékforma mindazonáltal csak egyszerű viszonylagos értékkifejezések, vagyis az első forma szerinti egyenletek összege, például:

20 rőf vászon = 1 kabát
20 rőf vászon = 10 font tea stb.

De ezeknek az egyenleteknek mindegyike a vele azonos fordított egyenletet is tartalmazza:

1 kabát = 20 rőf vászon
10 font tea = 20 rőf vászon stb.

Csakugyan: ha valaki vásznát sok más árura cseréli, és ezért a vászon értékét egy sor más áruban fejezi ki, akkor szükségszerűen a sok más árutulajdonosnak is ki kell cserélnie áruit vászonra, s ezért különböző árui értékét ugyanabban a harmadik áruban, vászonban kell kifejeznie. — Ha tehát megfordítjuk a 20 rőf vászon = 1 kabát, vagy = 10 font tea, vagy = stb. sort, vagyis ha kifejezzük azt a fordított vonatkozást, amely a sorban tulajdonképpen már benne foglaltatik, ezt kapjuk:

C) Általános értékforma

1 kabát	=	20 rőf vászon
10 font tea	=	
40 font kávé	=	
1 quarter búza	=	
2 uncia arany	=	
$^1/_2$ tonna vas	=	
x mennyiségű A áru	=	
stb. áru	=	

1. Az értékforma megváltozott jellege

Az áruk most értékeiket kifejezik: 1. egyszerűen, mert egyetlen áruban, és 2. egységesen, mert ugyanabban az áruban. Értékformájuk egyszerű és közös, ezért általános.

Az I. és a II. forma csak odáig jutott el, hogy egy áru értékét a saját használati értékétől, illetve árutestétől különböző valamiként fejezze ki.

Az első forma ilyen értékegyenleteket adott: 1 kabát = 20 rőf vászon, 10 font tea = $^1/_2$ tonna vas stb. A kabát értékét mint vászonnal-egyenlőt, a tea értékét mint vassal-egyenlőt stb. fejezzük ki, de a vászonnal-egyenlő és a vassal-egyenlő, a kabátnak és a teának ezek az értékkifejezései éppúgy különböznek egymástól, mint a vászon és a vas. Ez a forma gyakorlatilag nyilvánvalóan csak a kezdet kezdetén fordul elő, amikor munkatermékek csak véletlen és alkalmi csere útján változnak át árukká.

A második forma az elsőnél teljesebben különbözteti meg egy áru értékét saját használati értékétől, mert például a kabát értéke most a kabát természeti formájával a legkülönbözőbb formákban lép szembe, mint vászonnal-egyenlő, vassal-egyenlő, teával-egyenlő stb., bármi mással egyenlő, csak nem kabáttal-egyenlő. Másrészt itt éppenséggel ki van zárva az áruk minden közös értékkifejezése, mert egy-egy áru értékkifejezésében most valamennyi többi áru csak egyenérték formájában jelenik meg. A kifejlett értékforma először akkor fordul elő ténylegesen, amikor egy munkaterméket, például marhát, már nem kivételesen, hanem szokásszerűen cserélnek különböző más árukra.

Az újonnan nyert forma az áruvilág értékeit egy és ugyanabban a tőle elkülönült árufajtában, például vászonban fejezi ki, és ilymódon minden áru értékét vászonnal való egyenlősége útján jeleníti meg. Mint vászonnal-egyenlő, minden áru értéke most nemcsak saját használati értékétől különböző, hanem minden használati értéktől, s éppen ezáltal azt fejezi ki, ami benne minden más áruval közös. Csak ez a forma vonatkoztatja tehát valóban az árukat mint értékeket egymásra, illetve indítja arra, hogy mint cseréértékek jelenjenek meg egymásnak.

A két korábbi forma egy-egy áru értékét vagy egyetlenegy tőle különböző fajta áruban, vagy sok tőle különböző áru sorában fejezi ki. Mindkét esetben úgyszólván az egyes áru magánügye, hogy értékformát adjon magának, és ezt a többi áru közreműködése nélkül teszi. Ezek vele szemben az egyenértéknek csupán passzív szerepét játsszák. Az általános értékforma ellenben csak az egész áruvilág közös műveként keletkezik. Egy-egy áru csak azért nyer általános értékkifejezést, mert egyidejűleg valamennyi más

áru ugyanabban az egyenértékben fejezi ki értékét, és minden újonnan fellépő árufajtának követnie kell ezt. Ezzel napvilágra kerül, hogy az áruk értéktárgyisága, minthogy ez ezeknek a dolgoknak csupán „társadalmi létezése", csak minden oldalú társadalmi vonatkozásuk útján fejezhető is ki; értékformájuknak ezért társadalmilag érvényes formának kell lennie.

A vászonnal-egyenlőség formájában az összes áruk most már nemcsak mint minőségileg egyenlők, mint egyáltalában-való értékek jelennek meg, hanem egyúttal mint mennyiségileg összehasonlítható értéknagyságok. Mivel értékük nagyságát egy és ugyanabban az anyagban, vászonban tükrözik, ezek az értéknagyságok kölcsönösen visszatükröződnek egymásban. Például 10 font tea = 20 rőf vászon, és 40 font kávé = 20 rőf vászon. Tehát 10 font tea = 40 font kávé, vagyis: 1 font kávéban csak egynegyed annyi értékszubsztancia, munka rejlik, mint 1 font teában.

Az áruvilág általános viszonylagos értékformája a belőle kirekesztett egyenértékárunak, a vászonnak, az általános egyenérték jellegét adja. Ennek saját természeti formája e világ közös értékalakja, a vászon ezért minden más áruval közvetlenül kicserélhető. A vászon testi formája minden emberi munka látható testté válásának, általános társadalmi bebábozódásának számít. A szövőmunka, az a magánmunka, amely vásznat termel, egyszersmind általános társadalmi formában van, abban a formában, melyben minden más munkával egyenlő. Az a számtalan egyenlet, amelyből az általános értékforma áll, a vászonban megvalósult munkát sorjában egyenlővé teszi minden, más árukban foglalt munkával, és ezzel a szövőmunkát az egyáltalábanvaló emberi munka általános megjelenési formájává teszi. Így az áruértékben tárgyiasult munka nemcsak negatíve jelenik meg, mint olyan munka, amelyben a valóságos munkák minden konkrét formájától és hasznos tulajdonságától elvonatkoztatunk. Saját pozitív természete határozottan kidomborodik. Az általános értékforma minden valóságos munka redukciója arra, ami valamennyinek közös jellege: emberi munkára — az emberi munkaerő kifejtésére.

Az általános értékforma, amely a munkatermékeket mint különbség nélküli emberi munka puszta megalvadásait jeleníti meg, már a felépítésével mutatja, hogy az áruvilág társadalmi kifejezése. Ilymódon kinyilatkoztatja, hogy ebben a világban a munka általános emberi jellege képezi a munka sajátos társadalmi jellegét.

2. A viszonylagos értékforma és az egyenértékforma fejlődésének viszonya

A viszonylagos értékforma fejlettségi fokának megfelel az egyenértékforma fejlettségi foka. De — és ezt jól jegyezzük meg — az egyenértékforma fejlődése csak a viszonylagos értékforma fejlődésének kifejezése és eredménye.

Egy áru egyszerű vagy elszigetelt viszonylagos értékformája egy másik árut egyes egyenértékké tesz. A viszonylagos érték kifejlett formája, egy áru értékének ez a valamennyi többi áruban való kifejezése a különböző fajta különös egyenértékek formáját nyomja ezekre az árukra. Végül egy különös árufajta általános egyenértékformára tesz szert, mert valamennyi többi áru őt teszi meg egységes, általános értékformájának anyagává.

Ugyanabban a fokban azonban, amelyben az értékforma egyáltalán fejlődik, kifejlődik a két pólusa, a viszonylagos értékforma és az egyenértékforma közötti ellentét is.

Már az első forma — 20 rőf vászon = 1 kabát — magában foglalja ezt az ellentétet, de nem rögzíti. Aszerint, hogy ugyanazt az egyenletet elölről vagy hátulról olvassuk, a két áruvéglet mindegyike, a vászon is, a kabát is, egyaránt hol viszonylagos értékformában, hol egyenértékformában van. Itt még nehéz a poláris ellentétet lerögzíteni.

A II. formában mindig csak egy-egy árufajta az, amely viszonylagos értékét teljes egészében kifejtheti, vagyis magának ennek az árufajtának csak azért és annyiban van kifejlett viszonylagos értékformája, mert és amennyiben valamennyi többi áru vele szemben egyenértékformában van. Itt már nem lehet az értékegyenlet két oldalát — például 20 rőf vászon = 1 kabát, vagy = 10 font tea, vagy = 1 quarter búza stb. — felcserélni anélkül, hogy az egyenlet egész jellegét meg ne változtassuk és teljes értékformából általános értékformává ne alakítsuk.

Végül az utolsó forma, a III. forma az áruvilágnak általános társadalmi viszonylagos értékformát ad, mert és amennyiben, egyetlenegy kivétellel, valamennyi hozzá tartozó áru ki van rekesztve az általános egyenértékformából. Egy áru, a vászon, tehát a valamennyi más árura való közvetlen kicserélhetőség formájában van, vagyis közvetlenül társadalmi formában, mert és amennyiben egyetlen más áru sincs ebben a formában.[24]

---

[24] Az általános közvetlen kicserélhetőség formáján valójában semmiképpen sem látható, hogy ellentétes áruforma, amely a nem-közvetlen kicserélhetőség formájától éppolyan elválaszthatatlan, mint a mágnes egyik pólusának pozitív volta a másik pólus negatív voltától. Ezért éppúgy elképzelheti valaki, hogy valamennyi árura egyszerre rá lehet nyomni

Ezzel szemben, az az áru, amely mint általános egyenérték szerepel, ki van rekesztve az áruvilág egységes és ezért általános viszonylagos értékformájából. Ha a vászonnak, vagyis valamely általános egyenértékformában levő árunak egyúttal az általános viszonylagos értékformában is részt kellene vennie, saját magának kellene egyenértékéül szolgálnia. Akkor ezt kapnók: 20 rőf vászon = 20 rőf vászon; ez tautológia, amely sem értéket, sem értéknagyságot nem fejez ki. Hogy az általános egyenérték viszonylagos értékét kifejezzük, inkább meg kell fordítanunk a III. formát. Az általános egyenértéknek nincs a többi áruval közös viszonylagos értékformája, hanem értéke valamennyi többi árutest vég nélkuli sorában fejeződik ki viszonylagosan. Ilymódon most a kifejlett viszonylagos értékforma, vagyis a II. forma az egyenérték-áru sajátos viszonylagos értékformájaként jelenik meg.

3. Átmenet az általános értékformából a pénzformába

Az általános egyenértékforma az egyáltalában-való értéknek egyik formája. Tehát minden árut megillethet. Másrészt egy áru csak azért és annyiban van általános egyenértékformában (III. formában), mert és amennyiben mint egyenértéket valamennyi többi áru kirekeszti. És csak attól a pillanattól fogva, amikor ez a kirekesztés végérvényesen egy sajátos árufajtára korlátozódik, tesz szert az áruvilág egységes viszonylagos értékformája objektív szilárdságra és általános társadalmi érvényre.

Mármost az a sajátos árufajta, amelynek természeti formájával az egyenértékforma társadalmilag összenő, pénzáruvá válik, vagyis mint pénz funkcionál. Sajátos társadalmi funkciójává és ezért társadalmi monopóliumává válik, hogy az áruvilágban az általános egyenérték szerepét játssza. Azok között az áruk között, amelyek a II. formában mint a vászon különös egyenértékei szerepelnek és a III. formában viszonylagos értéküket közösen vá-

a kozvetlen kicserelhetőség bélyegét, mint ahogy elképzelheti, hogy valamennyi katolikust pápává lehet tenni. A kispolgári számára, aki az árutermelésben az emberi szabadság és egyéni függetlenség nec plus ultrájat [netovábbját] látja, persze igen kívánatos volna, hogy megszabaduljon az ezzel a formával kapcsolatos visszásságoktol, nevezetesen attól is, hogy az áruk nem kozvetlenul kicserelhetők. Ennek a nyárspolgári utópiának kiszínezéséből áll Proudhon szocializmusa, amely, mint ahogy arra másutt rámutattam*, még az eredetiség érdemére sem tarthat igényt, ellenkezőleg, jóval Proudhon előtt Gray, Bray és mások sokkal jobban kifejtettek. Ez nem akadálya annak, hogy az ilyesfajta bolcsesség manapság bizonyos korokben „science" [tudomány] néven ne grasszáljon. Még soha iskola tobbet nem dobálózott a „science" szoval, mint Proudhoné, mert

„hol fogalom hiányzik,
kellő időben lép egy szó oda"**.

szonban fejezik ki, ezt a kiváltságos helyet a történelem folyamán egy bizonyos áru, az arany vívta ki magának. Ha tehát a III. formában a vászon-áru helyére az arany-árut tesszük, ezt kapjuk:

D) Pénzforma

20 rőf vászon	=	2 uncia arany
1 kabát	=	
10 font tea	=	
40 font kávé	=	
1 quarter búza	=	
$^1/_2$ tonna vas	=	
x mennyiségű A áru	=	

Amikor az I. formáról a II. formára, a II. formáról a III. formára megyünk át, lényeges változások történnek. A IV. forma ellenben csak abban különbözik a III. formától, hogy a vászon helyett most az aranynak van általános egyenértékformája. Az arany a IV. formában ugyanaz marad, ami a vászon a III. formában volt: általános egyenérték. A haladás mindössze annyi, hogy a közvetlen általános kicserélhetőség formája, vagyis az általános egyenértékforma most társadalmi szokás folytán végérvényesen összenőtt az arany-áru sajátos természeti formájával.

Az arany a többi áruval csak azért lép szembe mint pénz, mert már előzőleg szemben állt velük mint áru. Mint minden más áru, az arany funkcionált mint egyenérték is, akár mint egyes egyenérték elszigetelt csereműveletekben, akár mint különös egyenérték más áruegyenértékek mellett. Szűkebb vagy tágabb körökben mindinkább általános egyenértékként funkcionált. Mihelyt az áruvilág értékkifejezésében kivívta e hely monopóliumát, pénzáruvá válik, és csak attól a pillanattól fogva, hogy az arany már pénzáruvá lett, különbözik a IV. forma a III. formától, vagyis változik át az általános értékforma pénzformává.

Egy áru, például a vászon, egyszerű viszonylagos értékkifejezése a már pénzáruként funkcionáló áruban, például az aranyban, az illető áru árformája. A vászon „árformája" enélfogva

20 rőf vászon = 2 uncia arany,

vagy, ha 2 uncia arany érme-neve 2 font sterling, akkor

20 rőf vászon = 2 font sterling.

A pénzforma fogalmában a nehézség arra korlátozódik, hogy felfogjuk az általános egyenértékformát, vagyis az egyáltalában-való általános érték-

formát, a III. formát. A III. forma visszafelé haladva a II. formára, a kifejlett értékformára oldódik fel, ennek alkotó eleme pedig az I. forma: 20 rőf vászon = 1 kabát, vagy x mennyiségű A áru = y mennyiségű B áru. Az egyszerű áruforma tehát a pénzforma csírája.

4. Az áru fétisjellege és ennek titka

Egy áru az első pillantásra magától értetődő, köznapi dolognak látszik. Elemzése megmutatja, hogy nagyon szövevényes dolog, tele metafizikai szőrszálhasogatással és teológiai bogarakkal. Mint használati értékben nincsen benne semmi titokzatos, akár abból a szempontból tekintem, hogy tulajdonságaival emberi szükségleteket elégít ki, akár abból, hogy ezekre a tulajdonságokra csak mint emberi munka terméke tesz szert. A napnál is világosabb, hogy az ember tevékenységével a természeti anyagok formáit neki hasznos módon megváltoztatja. A fa formáját például megváltoztatjuk, amikor asztalt készítünk belőle. Az asztal mégis fa marad, közönséges érzéki dolog. De mihelyt áruként lép fel, érzékileg érzékfeletti dologgá változik. Nemcsak hogy lábaival a földön áll, hanem minden más áruval szemben a feje tetejére áll, és fafejében mindenféle rigolyát fejleszt ki, sokkal csudálatosabbakat, mint hogyha önszántából táncolni kezdene.[25]

Az áru misztikus jellege tehát nem használati értékéből fakad. Éppoly kevéssé fakad az értékmeghatározások tartalmából. Mert, először, akármilyen különbözők is a hasznos munkák, vagyis a termelő tevékenységek, fiziológiai igazság az, hogy ezek az emberi szervezet funkciói, és hogy minden ilyen funkció, bármi a tartalma és a formája, lényegében emberi agy, ideg, izom, érzékszerv stb. ráfordítása. Másodszor, az értéknagyság meghatározásának alapja ennek a ráfordításnak időtartama, vagyis a munka mennyisége, márpedig a mennyiség még érzékeink által is megkülönböztethető a munka minőségétől. Az a munkaidő, amelybe a létfenntartási eszközök termelése kerül, minden társadalmi állapotban szükségképpen érdekelte az embert, ha nem is egyenlő mértékben a különböző fejlődési fokokon.[26] Végül, mihelyt az emberek valamilyen módon egymásnak dolgoznak, munkájuk társadalmi formát is ölt.

[25] Emlékezhetünk arra, hogy Kína és az asztalok táncolni kezdtek, amikor a világ többi része látszólag csendben állt — pour encourager les autres*.

[26] Jegyzet a 2. kiadáshoz. Az ógermánoknál egy hold föld nagyságát egy napi munka szerint számították ki, és ezért a hold elnevezése Tagwerk (másképp Tagwanne) (jurnale vagy jurnalis, terra jurnalis, jornalis vagy diurnalis), Mannwerk, Mannskraft, Mannmsaad, Mannshauet stb. volt. Lásd *Georg Ludwig von Maurer*: „Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof- usw. Verfassung", München 1854, 129. sk. old.

Miből fakad hát a rejtélyes jelleg, amelyet a munkatermék kap, mihelyt áruformát ölt? Nyilván magából ebből a formából. Az emberi munkák egyenlősége a munkatermékek egyenlő értéktárgyiságának dologi formáját kapja, az emberi munkaerő kifejtésének az időtartammal való mérése a munkatermékek értéknagyságának formáját kapja, végül a termelők viszonyai, amelyekben munkáik e társadalmi meghatározásai érvényesülnek, a munkatermékek társadalmi viszonyának formáját kapják.

Az áruforma titokzatossága tehát egyszerűen abban áll, hogy az áruforma az emberek számára saját munkájuk társadalmi jellegét úgy tükrözi vissza, mint maguknak a munkatermékeknek tárgyi jellegét, mint ezeknek a dolgoknak társadalmi természeti tulajdonságait, ennélfogva a termelőknek az összmunkához való társadalmi viszonyát is úgy, mint tárgyaknak rajtuk kívül létező társadalmi viszonyát. E quid pro quo [felcserélés] révén a munkatermékek árukká, érzékileg érzékfölötti, vagyis társadalmi dolgokká válnak. Így egy dolog fényhatása a látóidegre nem úgy jelentkezik, mint magának a látóidegnek szubjektív ingere, hanem mint a szemen kívül levő dolognak tárgyi formája. De a látásnál valóban fény vetődik egy dologról, a külső tárgyról, egy másik dologra, a szemre. Ez fizikai viszony fizikai dolgok között. Ezzel szemben az áruformának és a munkatermékek értékviszonyának, amelyben ez jelentkezik, semmi köze sincs a munkatermékek fizikai természetéhez és az ebből eredő dologi vonatkozásokhoz. Csak maguknak az embereknek a meghatározott társadalmi viszonya az, ami itt számukra dolgok viszonyának fantasztikus formáját ölti. Ahhoz tehát, hogy analógiát találjunk, a vallás világának ködös tájai felé kell fordulnunk. Itt az emberi fej termékei saját élettel megajándékozott, egymással és az emberekkel viszonyban álló önálló alakoknak tűnnek fel. Ugyanígy vagyunk az áruvilágban az emberi kéz termékeivel. Ezt nevezem fetisizmusnak, amely a munkatermékekhez hozzátapad, mihelyt áruként termelik őket, és amely ezért az árutermeléstől elválaszthatatlan.

Az áruvilágnak ez a fétisjellege, mint ahogy az előző elemzés már megmutatta, az árukat termelő munka sajátságos társadalmi jellegéből ered.

Használati tárgyak egyáltalában csak azért válnak árukká, mert egymástól függetlenül űzött magánmunkák termékei. E magánmunkák összessége a társadalmi összmunka. Mivel a termelők csak munkatermékeik kicserélése útján lépnek társadalmi érintkezésbe egymással, magánmunkáik sajátos társadalmi jellege is csak e cserén belül jelenik meg. Vagyis a magánmunkák valójában csak azon vonatkozások révén érvényesülnek a társadalmi összmunka tagjaiként, amelyekbe a csere a munkatermékeket és ezek közvetítésével a termelőket helyezi. A termelők számára ezért magánmunkájuk

társadalmi vonatkozásai annak jelennek meg, amik, vagyis nem a személyek közvetlenül társadalmi viszonyainak magában a munkájukban, hanem ellenkezőleg, a személyek dologi viszonyainak és a dolgok társadalmi viszonyainak.

Csak cseréjükön belül tesznek szert a munkatermékek érzékileg különböző használatitárgyiságuktól elválasztott, társadalmilag egyenlő értéktárgyiságra. A munkaterméknek ez a kettéhasadása hasznos dologra és értékdologra gyakorlatilag csak akkor érvényesül, amikor a csere már eléggé kiterjedtté és eléggé fontossá vált ahhoz, hogy hasznos dolgokat csere céljából termeljenek, tehát a dolgok értékjellegét már magánál a termelésüknél tekintetbe vegyék. E pillanattól a termelők magánmunkái ténylegesen kettős társadalmi jellegre tesznek szert. Egyrészt, mint meghatározott hasznos munkáknak, meghatározott társadalmi szükségletet kell kielégíteniök és ilymódon az összmunka — a társadalmi munkamegosztás természetadta rendszere — tagjainak kell bizonyulniok. Másrészt saját termelőik sokoldalú szükségleteit csak annyiban elégítik ki, amennyiben minden különös hasznos magánmunka minden más hasznos fajtájú magánmunkával kicserélhető, tehát vele egyenlőnek számít. Toto coelo [teljesen] különböző munkák egyenlősége csak abban állhat, hogy elvonatkoztatunk valóságos egyenlőtlenségüktől, hogy redukáljuk őket arra a közös jellegükre, amellyel mint emberi munkaerő kifejtése, mint elvontan emberi munka rendelkeznek. A magántermelők agya magánmunkájuk e kettős társadalmi jellegét csak azokban a formákban tükrözi vissza, amelyek a gyakorlati érintkezésben, a termékcserében megjelennek — magánmunkájuk társadalmilag hasznos jellegét tehát abban a formában, hogy a munkaterméknek hasznosnak kell lennie, mégpedig mások számára hasznosnak —, a különböző fajta munkák egyenlőségének társadalmi jellegét pedig abban a formában, hogy ezeknek az anyagilag különböző dolgoknak, a munkatermékeknek közös értékjellegük van.

Az emberek tehát nem azért vonatkoztatják egymásra munkatermékeiket mint értékeket, mert ezek a dolgok szemükben pusztán dologi burkai egyenlő fajta emberi munkának. Fordítva. Azáltal, hogy különböző fajta termékeiket a cserében mint értékeket egymással egyenlővé teszik, azáltal teszik egyenlővé egymással különböző munkáikat mint emberi munkát. Nem tudják ezt, de csinálják.[27] Az értéknek tehát nincs a homlokára írva, hogy micsoda. Sőt, az érték minden munkaterméket társadalmi hieroglifává változtat. Később az emberek igyekeznek a hieroglifa értelmét kibogozni,

[27] Jegyzet a 2. kiadáshoz. Ha tehát Galiani ezt mondja: Az érték személyek közötti viszony — „La ricchezza è una ragione tra due persone" —, hozzá kellett volna tennie: dologi burokba rejtett viszony. (*Galiani*: „Della moneta"; Custodi „Scrittori classici italiani di economia politica" c. gyűjteményében, „Parte moderna", III. köt. 221. old., Milánó 1803.)

saját társadalmi termékük titkának nyitjára jönni, hiszen a használati tárgyaknak értékekként való meghatározása éppúgy az ő társadalmi termékük, mint a nyelv. Az a késői tudományos felfedezés, hogy a munkatermékek, amennyiben értékek, csak dologi kifejezései a termelésükre fordított emberi munkának, korszakot alkot az emberiség fejlődéstörténetében, de semmiképpen sem oszlatja el a munka társadalmi jellegének tárgyi látszatát. Az, ami csak erre a különös termelési formára, az árutermelésre érvényes — hogy tudniillik az egymástól független magánmunkák sajátosan társadalmi jellege ezeknek a munkáknak mint emberi munkáknak az egyenlőségében áll, és hogy ez a jelleg a munkatermékek értékjellegének formáját ölti —, az árutermelés viszonyainak rabjává lett emberek számára, ama felfedezés előtt és utána egyaránt, éppannyira végérvényesnek jelenik meg, mint ahogy az, hogy a tudomány felbontotta a levegőt elemeire, nem szünteti meg a levegőformát mint fizikai testi formát.

A termékeket cserélőket gyakorlatilag mindenekelőtt az a kérdés érdekli, mennyi idegen terméket kapnak saját termékükért, tehát milyen arányokban cserélődnek a termékek. Mihelyt ezek az arányok bizonyos szokásszerű stabilitást érnek el, úgy tűnik, mintha a munkatermékek természetéből fakadnának, s így például 1 tonna vas és 2 uncia arany ugyanúgy egyenlő értékű, mint ahogy 1 font arany és 1 font vas különböző fizikai és vegyi tulajdonságaik ellenére egyenlő nehezek. Valójában a munkatermékek értékjellege csak azáltal szilárdul meg, hogy mint értéknagyságok érvényesülnek. Az utóbbiak állandóan változnak, függetlenül a cserélők akaratától, tudtától és cselekvésétől. Az ő szemükben saját társadalmi mozgásuk dolgok mozgásának formáját ölti, amely mozgásnak ellenőrzése alatt állanak, ahelyett hogy ők ellenőriznék. Teljesen kifejlődött árutermelésre van szükség, mielőtt magából a tapasztalatból kisarjad az a tudományos felismerés, hogy az egymástól függetlenül űzött, de a társadalmi munkamegosztás természetadta tagjaiként egymástól minden oldalúan függő magánmunkák folytonosan redukálódnak társadalmilag arányos mértékükre, mert termékeik véletlen és állandóan ingadozó csereviszonyaiban a termelésükhöz társadalmilag szükséges munkaidő szabályozó természeti törvényként ugyanolyan erőszakosan érvényesül, mint például a nehézkedés törvénye, amikor valakinek a ház a fejére szakad.[28] Az tehát, hogy az értéknagyságot a munkaidő határ-

[28] „Mit gondoljunk egy olyan törvényről, amely csak periodikus forradalmak útján érvényesülhet? Az éppenséggel természeti törvény, amely a részeseinek tudattalanságán alapszik." (*Friedrich Engels:* „Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie", a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben, Arnold Ruge és Karl Marx kiadása, Párizs 1844 [Marx és Engels Művei, 1. köt. 512. old.])

rozza meg, a viszonylagos áruértékek látható mozgásai mögé rejtett titok. Felfedezése megszünteti azt a látszatot, hogy a munkatermékek értéknagyságát csupán a véletlen határozza meg, de semmiképp sem szünteti meg az értéknagyság dologi formáját.

Az emberi élet formáin való elmélkedés, tehát tudományos elemzésük is, egyáltalában a valóságos fejlődéssel ellenkező úton indul el. Post festum [utólag], és ennélfogva a fejlődési folyamat kész eredményeivel kezdődik. Azok a formák, amelyek munkatermékekre rányomják az áru bélyegét és ezért előfeltételei az áruforgalomnak, már a társadalmi élet természeti formáivá szilárdultak, mielőtt az emberek próbálnak számot adni maguknak, nem e formák történelmi jellegéről — ezeket a formákat, ellenkezőleg, már megváltoztathatatlanoknak tekintik —, hanem tartalmukról. Így csak az áruárak elemzése vezetett az értéknagyság meghatározásához, csak az áruk közös pénzkifejezése vezetett értékjellegük rögzítéséhez. De éppen az áruvilág e kész formája — a pénzforma — az, amely a magánmunkák társadalmi jellegét és ennélfogva a magánmunkások társadalmi viszonyait dologilag elleplezi, ahelyett hogy ezeket feltárná. Ha azt mondom, a kabát, a csizma stb. úgy vonatkoztatják magukat a vászonra, mint elvont emberi munka általános megtestesülésére, ennek a kifejezésnek a megkergültsége szembeszökő. De ha a kabát, a csizma stb. termelői ezeket az árukat a vászonra — vagy aranyra és ezüstre, ami a dolgon mit sem változtat — mint általános egyenértékre vonatkoztatják, magánmunkáiknak a társadalmi összmunkához való viszonya pontosan ebben a megkergült formában jelenik meg előttük.

Éppen ilyen formák a polgári gazdaságtan kategóriái. Ezek társadalmilag érvényes, tehát objektív gondolati formák e történelmileg meghatározott társadalmi termelési módnak, az árutermelésnek a termelési viszonyai számára. Az áruvilág minden miszticizmusa, minden varázslat és kísértetiesség, amely az árutermelés alapzatán a munkatermékeket ködbe burkolja, rögtön eltűnik tehát, mihelyt más termelési formákhoz fordulunk.

Minthogy a politikai gazdaságtan szereti a robinzonádokat,[29] lássuk mindenekelőtt Robinsont a maga szigetén. Akármilyen szerény is természeté-

[29] Jegyzet a 2. kiadáshoz. Ricardo sincs meg a maga robinzonádja nélkül. „Az őshalász és az ősvadász nála rögtön mint árubirtokosok cserélik ki a halat és a vadat, az ezekben a csereértékekben tárgyiasult munkaidő arányában. Ez alkalomból abba az anakronizmusba esik, hogy az őshalász és az ősvadász munkaszerszámaik felszámításához a londoni tőzsdén 1817-ben használatos törlesztési táblázatokhoz folyamodnak. Úgy látszik, »Owen úr parallelogrammái«* az egyetlen társadalmi forma, melyet Ricardo a polgárin kívül ismert." (*Karl Marx*: „Zur Kritik etc.", 38—39. old. [Marx és Engels Művei, 13. köt. 40. old.])

nél fogva, mégis különböző fajta szükségleteket kell kielégítenie, és ezért különböző fajta hasznos munkákat kell elvégeznie, szerszámokat kell csinálnia, bútort kell készítenie, lámát kell szelídítenie, halásznia, vadásznia kell stb. Az imádkozásról és hasonlókról itt nem beszélünk, mert Robinsonunk ebben örömét leli, és az ilyenfajta tevékenységet felüdülésnek tekinti. Akármilyen különbözők is termelő funkciói, tudja, hogy ezek csak különböző tevékenységi formái ugyanannak a Robinsonnak, tehát csak különböző módjai emberi munkának. Maga a szükség viszi rá, hogy idejét pontosan beossza különböző funkciói között. Hogy egyik funkciója nagyobb, a másik kisebb teret foglal-e el össztevékenységében, az attól függ, hogy nagyobb vagy kisebb nehézségeket kell-e leküzdenie, hogy a célul kitűzött hasznos hatást elérje. A tapasztalat megtanítja erre, és Robinsonunk, aki a hajótörésnél órát, főkönyvet, tintát és tollat mentett meg, derék angol lévén csakhamar könyvet kezd vezetni saját magáról. Leltárában jegyzékbe veszi a birtokában levő használati tárgyakat, azokat a különböző műveleteket, amelyek termelésükhöz szükségesek, végül azt a munkaidőt, amelybe neki e különböző termékek meghatározott mennyiségei átlagban kerülnek. Valamennyi viszony Robinson és ama dolgok között, amelyekből magateremtette gazdagsága áll, itt olyan egyszerű és átlátszó, hogy talán még M. Wirth úr is különösebb szellemi megerőltetés nélkül megértheti őket. És mégis megvan bennük az érték valamennyi lényeges meghatározása.

Menjünk át most Robinson verőfényes szigetéről a sötét európai középkorba. A független ember helyett itt csupa olyan embert találunk, aki függő helyzetben van: jobbágyokat és földesurakat, vazallusokat és hűbérurakat, világiakat és papokat. Személyi függőség jellemzi az anyagi termelés társadalmi viszonyait éppúgy, mint a rajtuk felépült életszférákat. De éppen mivel a személyi függőség viszonyai alkotják az adott társadalmi alapzatot, a munkáknak és a termékeknek nem kell realitásuktól különböző fantasztikus alakot ölteniök. Mint természetbeni szolgálatok és természetbeni szolgáltatások kerülnek be a társadalmi forgatagba. Itt a munka természeti formája, különös volta, nem pedig, mint az árutermelés alapzatán, általános volta a munka közvetlenül társadalmi formája. A robotmunkát éppúgy idővel mérik, mint az árut termelő munkát, de minden jobbágy tudja, hogy személyes munkaerejének meghatározott mennyisége az, amelyet ura szolgálatában kifejt. A papnak beszolgáltatandó tized világosabb, mint a pap áldása. Akárhogy ítéljük is meg tehát azokat a jellemálarcokat, amelyekben itt az emberek egymással szembelépnek, a személyek társadalmi viszonyai, amelyek munkáikban érvényesülnek, mindenesetre saját személyi viszonyaik-

ként jelennek meg, és nincsenek a dolgok, a munkatermékek társadalmi viszonyainak álcázva.

Ha közös, vagyis közvetlenül társadalmasított munkát akarunk szemügyre venni, nem kell ahhoz a természetadta formájához visszatérnünk, amellyel minden kultúrnép történelmének küszöbén találkozunk.[30] Közelebbi példa egy olyan parasztcsalád falusi patriarchális ipara, amely saját szükségletére gabonát, marhát, fonalat, vásznat, ruhadarabokat stb. termel. Ezek a különböző dolgok a családdal mint családi munkájának különböző termékei lépnek szembe, de nem lépnek szembe egymással mint áruk. A különböző munkák, amelyek ezeket a termékeket előállítják: a földművelés, az állattenyésztés, a fonás, a szövés, a szabómunka stb. természeti formájukban társadalmi funkciók, mert a család funkciói, amelynek éppúgy megvan a saját, természetadta munkamegosztása, mint az árutermelésnek. Nemi és korkülönbségek, valamint a munkának az évszakok váltakozásával változó természeti feltételei szabályozzák a munkának a családon belüli elosztását és az egyes családtagok munkaidejét. De az egyéni munkaerők kifejtésének az időtartammal való mérése itt már eleve mint maguknak a munkáknak a társadalmi meghatározása jelenik meg, mert az egyéni munkaerők már eleve csak a család közös munkaerejének szerveiként működnek.

Képzeljük el végül, a változatosság kedvéért, szabad emberek egyesülését, akik közösségi termelési eszközökkel dolgoznak és sok egyéni munkaerejüket öntudatosan egy társadalmi munkaerőként fejtik ki. Itt megismétlődik Robinson munkájának minden meghatározása, csak nem egyénileg, hanem társadalmi fokon. Robinson valamennyi terméke kizárólag az ő személyes terméke volt, s ezért közvetlenül használati tárgya volt neki. Az egyesülés összterméke társadalmi termék. E termék egy része ismét termelési eszközül szolgál. Ez a rész társadalmi marad. Egy másik részét azonban létfenntartási eszközként elfogyasztják az egyesülés tagjai. Ezt tehát el kell osztani közöttük. Ennek az elosztásnak a módja változik majd magának a társadalmi termelési organizmusnak a különös fajtája és a termelők meg-

[30] Jegyzet a 2. kiadáshoz. „Újabban az a nevetséges előítélet terjedt el, hogy a természetadta köztulajdon formája sajátosan szláv, sőt hogy kizárólagosan orosz forma. Az ősi forma ez, melyet a rómaiaknál, germánoknál, keltáknál kimutathatunk, melyből azonban a változatos példák egész mintagyűjteménye található még mindig, bár részben már csak romjaiban, az indiaiaknál. Az ázsiai, sajátlag az indiai köztulajdonformák pontosabb tanulmányozása kimutatná, hogy a természetadta köztulajdon különböző formáiból hogyan adódnak felbomlásának különböző formái. Így pl. a római és germán magántulajdon különböző eredeti típusai levezethetők az indiai köztulajdon különböző formáiból." (*Karl Marx*: „Zur Kritik etc.", 10. old. [Marx és Engels Művei, 13. köt. 17. old.])

felelő történelmi fejlődési foka szerint. Csupán az árutermeléssel való párhuzam kedvéért feltételezzük, hogy az egyes termelőknek a létfenntartási eszközökből jutó részt munkaidejük határozza meg. A munkaidő tehát kettős szerepet játszana. Társadalmilag tervszerű elosztása szabályozza a különböző munkafunkciók és a különböző szükségletek helyes arányát. Másrészt a munkaidő egyszersmind mértéke annak, hogy a termelőnek egyénileg milyen hányad jut a közös munkából és ennélfogva a közös termék egyénileg elfogyasztható részéből is. Az embereknek munkájukhoz és munkatermékeikhez való társadalmi vonatkozásai itt átlátszóan egyszerűek maradnak a termelésben is, az elosztásban is.

Az árutermelők társadalma számára, akiknek általános társadalmi termelési viszonya abban áll, hogy termékeikhez mint árukhoz, tehát mint értékekhez viszonyulnak és magánmunkáikat ebben a dologi formában mint egyenlő emberi munkát vonatkoztatják egymásra, a legmegfelelőbb vallási forma a kereszténység, az elvont ember kultuszával, kivált a kereszténység polgári továbbfejlődése, a protestantizmus, deizmus stb. Az óázsiai, az antik stb. termelési módokban a termék áruvá való átváltozásának és ennélfogva az emberek árutermelői létezésének alárendelt szerepe van, amely azonban annál jelentősebbé válik, minél inkább a hanyatlás stádiumába lépnek a közösségek. Tulajdonképpeni kereskedőnépek csak az antik világ intermundiumaiban léteznek, mint Epikurosz istenei*, vagy mint a zsidók a lengyel társadalom pórusaiban. Azok a régi társadalmi termelési szervezetek sokkal, de sokkal egyszerűbbek és átlátszóbbak, mint a polgári, de alapjuk vagy az egyéni ember éretlensége, aki még nem szakította le magát a másokkal való természetes nembeli kapcsolat köldökzsinórjáról, vagy pedig közvetlen uralmi és szolgasági viszonyok. Feltételük a munka termelőerőinek alacsony fejlettségi foka és az emberek ennek megfelelően korlátozott viszonyai életük előállításának anyagi folyamatában, tehát korlátozott viszonyaik egymáshoz és a természethez. Ez a valóságos korlátozottság tükröződik vissza eszmeileg a régi természeti és népi vallásokban. A való világ vallási visszfénye egyáltalán csak akkor tűnhet el, ha majd a gyakorlati mindennapi élet viszonyai az emberek számára nap nap után egymásra és a természetre való átlátszóan ésszerű vonatkozásokat jelenítenek meg. A társadalmi életfolyamatnak, vagyis az anyagi termelési folyamatnak az alakja csak akkor veti le misztikus ködfátylát, amikor mint szabadon társult emberek terméke ezek tudatos tervszerű ellenőrzése alatt áll majd. Ehhez azonban a társadalom bizonyos anyagi alapzata szükséges, vagyis számos olyan anyagi létfeltétel, amelyek maguk viszont hosszú és gyötrelmes fejlődéstörténet természetadta termékei.

Igaz, hogy a politikai gazdaságtan, ha tökéletlenül is[31], elemezte az értéket és értéknagyságot és felfedte az ezekben a formákban rejlő tartalmat. De soha még csak fel sem vetette azt a kérdést, miért ölti ez a tartalom azt a formát, tehát miért jelenik meg a munka a munkatermék értékében és a munka időtartama — mint annak mértéke — a munkatermék értéknagyságában?[32] Formulák, amelyeknek a homlokukra van írva, hogy olyan társa-

[31] Hogy mennyire elégtelen az értéknagyság Ricardo-féle elemzése — pedig az övé a legjobb —, azt meglátjuk majd e mű harmadik és negyedik könyvéből. Ami azonban az egyáltalában-való értéket illeti, a klasszikus politikai gazdaságtan sehol sem különbözteti meg kifejezetten és teljesen tudatosan a munkát, ahogyan az terméke értékében jelenik meg, ugyanattól a munkától, amennyiben az terméke használati értékében jelenik meg. A valóságban természetesen megteszi ezt a különbséget, mert a munkát egyszer mennyiségi, másszor minőségi szempontból vizsgálja. De eszébe sem jut, hogy a munkák pusztán mennyiségi különbsége minőségi egységüket vagy egyenlőségüket, tehát elvont emberi munkára való redukálásukat tételezi fel. Ricardo például kijelenti, hogy egyetért Destutt de Tracy következő szavaival: „Mivel bizonyos, hogy csakis a fizikai és morális képességeink a mi eredeti gazdagságunk, ezeknek a képességeknek az alkalmazása, valamilyen fajta munka, a mi eredeti kincsünk; és hogy mindig ez az alkalmazás teremti meg mindazokat a dolgokat, amelyeket gazdagságnak nevezünk... Az is bizonyos, hogy mindezek a dolgok csak az őket megteremtő munkát képviselik, és ha értékük van, vagy éppen két különböző értékük, ezt csak a munkáéból" (ti. értékéből) „származtathatják, amelyből erednek." (*Ricardo:* „The Principles of Political Economy", III. kiad., London 1821, 334. old.*) Csak utalunk arra, hogy Ricardo saját mélyebb értelmezését tulajdonítja Destuttnek. A valóságban Destutt egyrészt azt mondja ugyan, hogy az összes dolgok, amelyek a gazdagságot alkotják, „az őket megteremtő munkát képviselik", másrészt azonban azt, hogy „két különböző értéküket" (használati értéküket és csereértéküket) „a munka értékétől" kapják. Ezzel átveszi a vulgáris gazdaságtan laposságát, amely az egyik áru (itt a munka) értékét előfeltételezi, hogy ezzel azután meghatározza a többi áru értékét. Ricardo úgy olvassa őt, hogy mind a használati értékben, mind a csereértékben munka (nem a munka értéke) jelenik meg. De maga is oly kevéssé különbözteti meg a kettős alakban megjelenő munka kettős jellegét, hogy az egész „Érték és gazdagság, megkülönböztető tulajdonságaik" című fejezetben egy J. B. Say trivialitásaival kénytelen vesződni. A végén ezért csodálkozva meg is állapítja, hogy Destutt megegyezik ugyan vele abban, hogy a munka az érték forrása, másrészt viszont egyetért Sayvel az érték fogalmára vonatkozóan.

[32] A klasszikus politikai gazdaságtan egyik legfőbb hiányossága, hogy sohasem sikerült az áru és sajátlag az áruérték elemzésével felderítenie az érték formáját, amely az értéket csereértékké teszi. Éppen legjobb képviselői, A. Smith és Ricardo, az értékformát mint egészen közömbös, illetve magának az árunak a természetéhez képest külsőleges valamit kezelik. Ennek nemcsak az az oka, hogy az értéknagyság elemzése teljesen leköti figyelmüket. Mélyebb oka van ennek. A munkatermék értékformája a polgári termelési mód legelvontabb, de egyszersmind legáltalánosabb formája is, amely ezt a termelési módot a társadalmi termelés egy különös fajtájaként, és ezzel egyúttal történelmileg jellemzi. Ezért aki ezt a társadalmi termelés örök természeti formájának nézi, annak szükségképpen elkerüli a figyelmét az értékformának, tehát az áruformának, a további fejlődés során pedig

dalomalakulathoz tartoznak, amelyben a termelési folyamat uralkodik az emberen és az ember még nem uralkodik a termelési folyamaton, a politikai gazdaságtan polgári tudata számára éppoly magától értetődő természeti szükségszerűségnek számítanak, mint maga a termelő munka. A társadalmi termelési organizmusnak a polgárit megelőző formáit ezért körülbelül úgy kezeli, ahogyan az egyházatyák kezelték a kereszténységet megelőző vallásokat.[33]

---

a pénzformának, tőkeformának stb. a sajátossága is. Ezért azt látjuk, hogy olyan közgazdászoknak, akik teljesen egyetértenek abban, hogy az értéknagyság mértéke a munkaidő, a legvegyesebb és legellentétesebb elképzeléseik vannak a pénzről, vagyis az általános egyenérték kész alakjáról. Ez csattanósan megmutatkozik például a banküggy tárgyalásánál, ahol a pénz agyoncsépelt meghatározásai már nem elegendők. Ellentétként ezért egy restaurált merkantilrendszer keletkezett (Ganilh stb.), amely az értékben csak a társadalmi formát vagy jobbanmondva e forma szubsztancia nélküli látszatát látja. — Egyszer s mindenkorra meg kell jegyeznem, hogy klasszikus politikai gazdaságtanon azt a W. Pettyvel kezdődő egész gazdaságtant értem, amely a polgári termelési viszonyok belső összefüggését kutatja, ellentétben a vulgáris gazdaságtannal, amely nem megy túl a látszólagos összefüggésen, amely a tudományos gazdaságtan által rég nyújtott anyagon mindig újra meg újra kérődzik, hogy a mondhatni legdurvább jelenségeket elfogadható módon megmagyarázza és a polgári házi használatra alkalmassá tegye, egyébként pedig arra szorítkozik, hogy a polgári termelés szereplőinek a maguk legjobb világáról alkotott banális és önelégült elképzeléseit rendszerezze, tudákos formába öntse és örök igazságoknak kiáltsa ki.

[33] „A közgazdászok sajátságos módon járnak el. Szerintük csak kétféle intézmény van: mesterséges és természetes. A hűbériség intézményei mesterséges intézmények, a burzsoázia intézményei természetesek. Ebben a teológusokhoz hasonlítanak, akik szintén kétféle vallást különböztetnek meg. Minden vallás, amely nem az övék, az emberek kitalálása, saját vallásuk ellenben Isten emanációja. — Vagyis történelem volt, de többé már nincs." (*Karl Marx*: „Misère de la philosophie. Réponse à la Philosophie de la misère de M. Proudhon", 1847, 113. old. [Marx és Engels Művei, 4. köt. 133—134. old.]) Igazán mulatságos Bastiat úr, aki azt képzeli, hogy a régi görögök és rómaiak csakis rablásból éltek. De ha emberek sok évszázadon át rablásból élnek, állandóan kell valaminek lenni, amit el lehet rabolni, vagyis a rablás tárgyának folytonosan újra kell termelődnie. Úgy látszik ennélfogva, hogy a görögöknek és a rómaiaknak is volt valamilyen termelési folyamatuk, tehát valamilyen gazdaságuk, amely éppúgy anyagi alapja volt az ő világuknak, mint ahogy a polgári gazdaság anyagi alapja a mai világnak. Vagy talán azt hiszi Bastiat, hogy a rabszolgamunkán alapuló termelési mód rablási rendszeren alapszik? Akkor veszélyes talajra lép. Ha olyan óriási gondolkodó, mint Arisztotelész, a rabszolgamunka értékelésében tévedett, miért járna el helyesen az olyan törpe közgazdász, mint Bastiat, a bérmunka értékelésében? — Megragadom az alkalmat, hogy röviden visszautasítsak egy ellenvetést, amelyet egy amerikai német lap tett nekem, amikor 1859-ben megjelent „Zur Kritik der politischen Ökonomie" című írásom. E lap szerint nézetem, hogy a meghatározott termelési mód és az annak mindenkor megfelelő termelési viszonyok, egyszóval „a társadalom gazdasági szerkezete az a reális bázis, amelyen egy jogi és politikai felépítmény emelkedik, és amelynek meghatározott társadalmi tudatformák felelnek meg", hogy „az anyagi élet termelési módja szabja meg a társadalmi, politikai és szellemi életfolyamatot

Hogy mennyire megtéveszti a közgazdászok egy részét az áruvilághoz tapadó fetisizmus, vagyis a munka társadalmi meghatározásainak tárgyi látszata, azt bizonyítja többek között az unalmas és ízetlen civakodás arról, mi a természet szerepe a csereérték képzésében. Mivel a csereérték egy meghatározott társadalmi mód arra, hogy a dolgokra fordított munkát kifejezzék, nem tartalmazhat több természeti anyagot, mint teszem a váltóárfolyam.

Minthogy az áruforma a polgári termelés legáltalánosabb és legfejletlenebb formája, aminek folytán korán fellép, ha nem is olyan uralkodó, tehát jellegzetes módon, mint manapság, fétisjellegén, úgy tűnik, még viszonylag könnyű átlátni. Konkrétabb formáknál az egyszerűségnek még ez a látszata is eltűnik. Honnan erednek a monetárrendszer illúziói? Ez a rendszer nem látta meg az aranyon és az ezüstön, hogy mint pénz társadalmi termelési viszonyt fejeznek ki, de természeti dolgok formájában, amelyeknek furcsa társadalmi tulajdonságaik vannak. És vegyük a modern gazdaságtant, amely előkelő fintorral néz le a monetárrendszerre, vajon ennek fetisizmusa nem lesz-e kézzelfogható, mihelyt a tőkét tárgyalja? Talán olyan régen tűnt el az a fiziokrata illúzió, hogy a földjáradék a földből sarjad, nem a társadalomból?

De, hogy elébe ne vágjunk a dolgoknak, érjük be itt még egy példával magára az áruformára vonatkozóan. Ha az áruk beszélni tudnának, azt mondanák, használati értékünk talán érdekli az embert. Ez a használati érték nem mint dolgokat illet meg bennünket. Ami azonban dologilag megillet bennünket, az az értékünk. Saját érintkezésünk, mint árudolgoké, bizonyítja ezt. Csak mint csereértékek vonatkozunk egymásra. Halljuk mármost, hogyan beszél a közgazdász az áru lelkéből: „Az érték" (csereérték) „a dolgok tulajdonsága, a gazdagság" (használati érték) „az embereké. Az érték ebben az értelemben szükségszerűen magában foglalja a cserét, a gaz-

---

egyáltalában" [Marx és Engels Művei, 13. köt. 6. old.] — mindez helytálló ugyan a mai világra, amelyben az anyagi érdekek uralkodnak, de nem a középkorra, amelyben a katolicizmus, sem Athénra és Rómára, amelyben a politika uralkodott. Mindenekelőtt meghökkentő, hogy valaki méltóztatik feltételezni, hogy ezek a közismert szólamok a középkorról és az antik világról bárki előtt is ismeretlenek. Az világos, hogy a középkor nem élhetett a katolicizmusból, sem az antik világ a politikából. Megfordítva, az a mód, ahogyan megélhetésükhöz jutottak, magyarázza meg, miért játszotta ott a politika, itt a katolicizmus a főszerepet. Egyébként, aki csak valamelyest is jártas például a római köztársaság történetében, az tudja, hogy titkos történetét a földtulajdon története alkotja. Másrészt már Don Quijote megbűnhődött azért a tévedéséért, hogy azt képzelte, a kóbor lovagság a társadalom valamennyi gazdasági formájával egyaránt megfér.

dagság nem."[34] „A gazdagság" (használati érték) „az emberek attribútuma, az érték az áruk attribútuma. Egy ember vagy egy közösség gazdag; egy gyöngy vagy egy gyémánt értékes... Egy gyöngynek vagy egy gyémántnak mint gyöngynek vagy gyémántnak van értéke."[35] Eddig még egyetlen vegyész sem fedezett fel a gyöngyben vagy a gyémántban csereértéket. De ennek a vegyi szubsztanciának közgazdász-felfedezői, akik különös igényt tartanak kritikai mélységre, úgy vélekednek, hogy a dolgok használati értéke független dologi tulajdonságaiktól, értékük ellenben mint dolgokat illeti meg őket. Ebben a hitükben az a furcsa körülmény erősíti meg őket, hogy a dolgok használati értéke az ember számára csere nélkül, tehát a dolog és az ember közötti közvetlen viszonyban, értékük ellenben csak a cserében, vagyis egy társadalmi folyamatban realizálódik. Kinek ne jutna itt az eszébe a derék Dogberry, aki a következőképpen oktatja ki Seacoal éjjeliőrt*: „Jóvágású embernek lenni a körülmények adománya, hanem az írás-olvasás a természettől jön."[36]

[34] „Value is a property of things, riches of men. Value, in this sense, necessarily implies exchanges, riches do not." („Observations on Certain Verbal Disputes in Political Economy, particularly relating to Value and to Demand and Supply", London 1821, 16. old.)

[35] „Riches are the attribute of men, value is the attribute of commodities. A man or a community is rich; a pearl or a diamond is valuable ... A pearl or a diamond is valuable as a pearl or diamond." (*S. Bailey*: „A Critical Dissertation etc.", 165. sk. old.)

[36] Az „Observations" szerzője és S. Bailey azzal vádolják Ricardót, hogy a csereértéket csak viszonylagos valamiből abszolút valamivé változtatta. Fordítva. Azt a látszatviszonylagosságot, amellyel ezek a dolgok, például a gyémánt és a gyöngy, mint csereértékek rendelkeznek, visszavezette a látszat mögött elrejtett igazi viszonyra, arra a viszonylagosságukra, amellyel mint emberi munka puszta kifejezései rendelkeznek. Ha Ricardo hívei Baileynek gorombán, de nem találóan felelnek, ez csak azért van, mert magánál Ricardónál nem találtak felvilágosítást az érték és az értékforma vagy csereérték belső összefüggéséről.

Második fejezet

A cserefolyamat

Az áruk nem mehetnek maguk a piacra és nem cserélhetik ki önmagukat. Őrzőik, az árubirtokosok felé kell tehát fordulnunk. Az áruk dolgok, és ezért nem képesek ellenállásra az emberrel szemben. Ha nem engedelmeskednek, erőszakot alkalmazhat,* másszóval elveheti őket.[37] Ahhoz, hogy ezeket a dolgokat árukként vonatkoztassák egymásra, az áruk őrzőinek személyekként kell egymáshoz viszonyulniok, akiknek akarata e dolgokban lakozik, úgyhogy az egyik csak a másik akaratával, tehát mindegyikük csak egy mindkettőjüknél közös akarat-aktussal sajátítja el az idegen árut, azáltal hogy a sajátját elidegeníti. Kölcsönösen el kell ezért ismerniök egymást magántulajdonosoknak. Ez a jogi viszony, amelynek formája a szerződés — akár kifejlődött törvényesen, akár nem —, akarati viszony, amelyben a gazdasági viszony tükröződik. Ennek a jogi vagy akarati viszonynak a tartalmát megadja maga a gazdasági viszony.[38] A személyek itt csak mint áruk képviselői és ennélfogva mint árubirtokosok léteznek egymás számára.

[37] A jámborságáról oly híres XII. században ezek között az áruk között gyakran igen gyengéd dolgok fordulnak elő. Például egy akkori francia költő a landit-i vásáron** található áruk között ruhaszövet, cipő, bőr, mezőgazdasági szerszámok, nyersbőr stb. mellett „femmes folles de leur corps" [testi örömre szolgáló nőket] is felsorol.

[38] Proudhon először az igazságosság, a „justice éternelle" [örök igazságosság] eszményét az árutermelésnek megfelelő jogi viszonyokból meríti, amivel, mellesleg szólva, minden nyárspolgár vigasztalására azt is bizonyítja, hogy az árutermelés formája éppoly örök, mint az igazságosság. Azután, megfordítva, a valóságos árutermelést és az annak megfelelő valóságos jogot akarja e szerint az eszmény szerint átalakítani. Mit gondolnánk egy olyan vegyészről, aki ahelyett, hogy az anyagcsere valóságos törvényeit tanulmányozná és azok bázisán bizonyos feladatokat megoldana, az anyagcserét akarná a „naturalité" [természeti adottság] és az „affinité" [rokonság] „örök eszméi" szerint átalakítani. Talán többet tudunk az „uzsoráról", amikor azt mondjuk, hogy ellenkezik a „justice éternelle-lel" [örök igazságossággal], az „équité éternelle-lel" örök méltányossággal], a „mutualité éternelle-lel" [örök kölcsönösséggel] és egyéb „vérité éternelle-ekkel" [örök igazságokkal], mint amennyit az egyházatyák tudtak róla, amikor azt mondták, hogy ellenkezik a „grâce éternelle-lel [örök keggyel], a „foi éternelle-lel" [örök hittel], a „volonté éternelle de dieu-vel" [Isten örök akaratával]?

A további fejtegetés során általában azt látjuk majd, hogy a személyek gazdasági jellemálarcai csak megszemélyesítései azoknak a gazdasági viszonyoknak, amelyek hordozóiként egymással szembelépnek.

Az árubirtokost főként az a körülmény különbözteti meg az árutól, hogy az utóbbi számára minden más árutest csak saját értéke megjelenési formájának számít. Mint született leveller* és cinikus állandóan ugrásra készen áll, hogy minden más áruval, még ha az annyi kellemmel sincs megáldva, mint Maritornes, nemcsak lelket, hanem testet is cseréljen**. Ezt az áruk testének konkrét tulajdonságai iránti érzéket, amely az áruból hiányzik, az árubirtokos a saját öt, sőt több érzékével pótolja. Az ő árujának az ő számára nincs közvetlen használati értéke. Másképp nem vinné piacra. Használati értéke van mások számára. Számára közvetlenül csak az a használati értéke van, hogy csereérték hordozója és ennélfogva csereeszköz.[39] Ezért olyan áru fejében akarja elidegeníteni, amelynek használati értéke őt kielégíti. Minden áru nem-használati érték birtokosa számára, használati érték nem-birtokosa számára. Tehát általánosan gazdát kell cserélniök. Ez a gazdacsere azonban az áruk cseréje, és az áruk cseréje az árukat mint értékeket vonatkoztatja egymásra és mint értékeket realizálja őket. Az áruknak ezért mint értékeknek kell realizálódniok, mielőtt mint használati értékek realizálódhatnak.

Másrészt használati értékeknek kell bizonyulniok, mielőtt mint értékek realizálódhatnak. Mert a rájuk fordított emberi munka csak annyiban számít, amennyiben mások számára hasznos formában fejtették ki. De hogy hasznos-e mások számára, és ennélfogva terméke kielégít-e idegen szükségleteket, azt csak az árucsere mutathatja meg.

Minden árubirtokos csak olyan más áru fejében akarja elidegeníteni árúját, amelynek használati értéke az ő szükségletét kielégíti. Ennyiben számára a csere csak egyéni folyamat. Másrészt realizálni akarja áruját mint értéket, tehát bármely más áruban, amelynek ugyanakkora az értéke, akár van a saját árujának használati értéke a másik áru birtokosa számára, akár nincs. Ennyiben számára a csere általános társadalmi folyamat. De ugyanaz a folyamat nem lehet egyidejűleg valamennyi árubirtokos számára csak egyéni és egyúttal csak általános társadalmi.

[39] „Ugyanis mindegyik jószág használata kettős ... az egyik a dolognak mint olyannak sajátja, a másik nem, mint a sarunak az, hogy lábbeliül szolgáljon és hogy kicserélhető legyen; mindkettő a saru használati módja, mert az is, aki a sarut kicseréli a neki hiányzó dologra, pénzre vagy táplálékra, a sarut saruként használja; de nem annak természetes használati módján, minthogy a saru nem a csere kedvéért létezik." (*Arisztotelész*: „De Republica", I. könyv IX. fej.)

Ha közelebbről megnézzük a dolgot, minden árubirtokosnak minden idegen áru saját árujának különös egyenértéke, saját áruja ennélfogva minden más áru általános egyenértéke. De mivel minden árubirtokos ugyanazt teszi, egyik áru sem általános egyenérték, és ennélfogva az áruknak nincs is általános viszonylagos értékformájuk, amelyben mint értékeket egyenlővé tennék és mint értéknagyságokat összehasonlítanák magukat. Ezért egyáltalán nem is mint áruk állnak egymással szemben, hanem csak mint termékek, illetve használati értékek.

Zavarukban úgy gondolkodnak árubirtokosaink, mint Faust. Kezdetben volt a tett.* Ezért már cselekedtek, mielőtt még gondolkoztak volna. Az árutermészet törvényei az árubirtokosok természetes ösztönében érvényesültek. Az árubirtokosok csak úgy vonatkoztathatják egymásra áruikat mint értékeket és ezért mint árukat, hogy ezeket valamely más árura vonatkoztatják, amely velük szemben általános egyenérték. Ezt megmutatta az áru elemzése. De csak a társadalmi tett tehet valamely meghatározott árut általános egyenértékké. Ennélfogva valamennyi más áru társadalmi cselekedete kirekeszt egy meghatározott árut, amelyben valamennyien kifejezik értéküket. Ezáltal ennek az árunak a természeti formája társadalmilag érvényes egyenértékformává válik. A kirekesztett árunak a társadalmi folyamat révén sajátos társadalmi funkciójává válik, hogy általános egyenérték. Így lesz belőle — pénz. „Illi unum consilium habent et virtutem et potestatem suam bestiae tradunt." „Et ne quis possit emere aut vendere, nisi qui habet characterem aut nomen bestiae, aut numerum nominis ejus." [Ezeknek egy a szándékuk; erejöket és hatalmokat is a fenevadnak adják. És hogy senki se vehessen s el ne adhasson semmit, hanem csak akin a fenevad bélyege van, vagy neve, vagy nevének száma.] (Jelenések [17, 13. és 13, 17.])

A pénzkristály szükséges terméke a cserefolyamatnak, amelyben különböző fajta munkatermékeket egymással ténylegesen egyenlővé tesznek és ezzel ténylegesen árukká változtatnak. A csere kibővülésének és elmélyülésének történelmi folyamata kifejleszti a használati értéknek és az értéknek az árutermészetben szunnyadó ellentétét. Az a szükséglet, hogy ezt az ellentétet az érintkezés számára külsőleg kifejezésre juttassák, az áruérték önálló formájának létrehozását sürgeti, és nem nyugszik, míg ezt végérvényesen el nem éri olymódon, hogy az árut kettőssé teszi, áruvá és pénzzé. Amilyen mértékben tehát a munkatermékek árukká változnak át, az áru átváltozik pénzzé.[40]

[40] Eszerint kell megítélni a kispolgári szocializmus furfangosságát, amely az árutermelést örökkévalóvá akarja tenni és ugyanakkor meg akarja szüntetni „a pénz és az áru ellentétét",

A közvetlen termékcserében egyrészt megvan az egyszerű értékkifejezés formája, másrészt még nincs meg. Ez a forma ilyen volt: x mennyiségű A áru $= y$ mennyiségű B áru. A közvetlen termékcsere formája a következő: x mennyiségű A használati tárgy $= y$ mennyiségű B használati tárgy.[41] Itt a két dolog, A és B, a csere előtt nem áru, hanem csak a csere révén lesz azzá. Az első mód, ahogyan egy használati tárgy potenciálisan csereérték, az, hogy nem-használati értékként létezzék, vagyis használati értéknek olyan mennyiségeként, amely meghaladja birtokosa közvetlen szükségleteit. A dolgok önmagukban véve az ember számára külsőlegesek, idegenek, és ezért elidegeníthetők. Ahhoz, hogy ez az elidegenítés kölcsönös legyen, csak az szükséges, hogy az emberek hallgatólagosan az elidegeníthető dolgok magántulajdonosaiként és éppen ezáltal egymástól független személyekként lépjenek egymással szembe. De a kölcsönös idegenségnek ez a viszonya nincs meg egy természetadta közösség tagjai között, akár a patriarchális család, akár az ősi indiai közösség, akár az inka-állam* stb. ennek a formája. Az árucsere ott kezdődik, ahol a közösségek végződnek, azon a ponton, amelyen idegen közösségekkel vagy idegen közösségek tagjaival érintkezésbe lépnek. De ha már egyszer dolgok a közösség külső kapcsolataiban árukká lesznek, ennek visszahatásaképpen belső életében is azokká válnak. A dolgok mennyiségi csereviszonya eleinte teljesen véletlenszerű. Azért cserélhetők, mert birtokosaiknak az az akarata, hogy kölcsönösen elidegenítsék őket. Közben az idegen használati tárgyak iránti szükséglet fokozatosan megszilárdul. A cserét folytonos ismétlődése rendszeres társadalmi folyamattá teszi. Idővel tehát a munkatermékeknek legalább egy részét szándékosan csere céljára kell hogy termeljék. Ettől a pillanattól egyrészt megszilárdul a dolgok közvetlen szükséglet szempontjából való hasznosságának és a csere szempontjából való hasznosságának szétválása. Használati értékük elválik csereértéküktől. Másrészt az a mennyiségi viszony, amelyben a dolgok kicserélődnek, magától a termelésüktől válik függővé. A szokás megrögzíti őket mint értéknagyságokat.

A közvetlen termékcserében minden áru közvetlenül csereeszköz birtokosának, egyenérték nem-birtokosának, de csak annyiban, amennyiben használati érték ennek számára. A cserecikk tehát még nem tesz szert saját hasz-

tehát magát a pénzt, hiszen ez csak ebben az ellentétben van meg. Ugyanígy lehetne a pápát megszüntetni és a katolicizmust fenntartani. Közelebbit erről lásd „Zur Kritik der politischen Ökonomie" című írásomban, 61. skh. old. [Marx és Engels Művei, 13. köt. 59—62. old.]

[41] Amíg még nem két különböző használati tárgyat cserélnek ki, hanem, mint ahogy ez vadembereknél gyakran előfordul, dolgok kaotikus tömegét kínálják fel egyenértékül valamiért, a közvetlen termékcsere maga is csak a kezdet kezdetén van.

nálati értékétől vagy a cserélők egyéni szükségletétől független értékformára. Ennek a formának a szükségessége a cserefolyamatba bekerülő áruk számának és sokféleségének növekedésével fejlődik ki. A feladat egyidejűleg merül fel megoldásának eszközeivel. Olyan érintkezés, amelyben árubirtokosok saját cikkeiket különböző más cikkekre cserélik és ezekkel összehasonlítják, sohasem megy végbe anélkül, hogy különböző árubirtokosok különböző árukat érintkezésükön belül egy és ugyanarra a harmadik árufajtára ki ne cserélnének és értékekként ezzel össze ne hasonlítanának. Az ilyen harmadik áru, azáltal hogy különböző más áruk számára egyenértékké lesz, közvetlenül, habár szűk határok között, általános vagy társadalmi egyenértékformára tesz szert. Ez az általános egyenértékforma az őt életre hívó pillanatnyi társadalmi érintkezéssel együtt keletkezik és tűnik el. Váltakozva és múlékonyan hol ezt, hol amazt az árut illeti meg. Az árucsere kifejlődésével azonban kizárólag különös árufajtákhoz nő hozzá, vagyis pénzformává kristályosodik. Hogy milyen árufajtához tapad, az eleinte véletlenszerű. De nagyjában és egészében két körülmény dönt. A pénzforma vagy az idegenből jövő legfontosabb cserecikkekhez nő hozzá, amelyek valójában a hazai termékek cseréértékének természetadta megjelenési formái, vagy ahhoz a használati tárgyhoz, amely a hazai elidegeníthető vagyon fő eleme, mint például a marha. Nomád népek fejlesztik ki először a pénzformát, mert egész vagyonuk ingó, tehát közvetlenül elidegeníthető formában van, és mert életmódjuk állandóan érintkezésbe hozza idegen közösségekkel, tehát termékcserére ösztönzi őket. Az emberek gyakran magát az embert tették meg az eredeti pénzanyaggá, a rabszolga alakjában, de sohasem tették azzá a földet. Ilyen gondolat csak a már kifejlett polgári társadalomban támadhatott. A XVII. század utolsó harmadában lép fel, és végrehajtását, nemzeti méretben, csak egy századdal később, a franciák polgári forradalmában kísérelték meg.

Abban a mértékben, amelyben az árucsere szétfeszíti csak helyi kötelékeit, az áruérték tehát egyáltalában-való emberi munka anyagiasulásává bővül, ugyanabban a mértékben a pénzforma olyan árukra megy át, amelyek természettől fogva alkalmasak az általános egyenérték társadalmi funkciójára — a nemesfémekre.

Azt, hogy bár „az arany és az ezüst nem természettől fogva pénz, de a pénz természettől fogva arany és ezüst"[42], mutatja e fémek természeti tulajdonságainak és a pénz funkcióinak egybevágása.[43] Eddig azonban a pénznek

[42] *Karl Marx*: „Zur Kritik etc.", 135. old. [Marx és Engels Művei, 13. köt. 119. old.] „A fémek ... természettől fogva pénz." (*Galiani*: „Della moneta"; Custodi gyűjteményében, „Parte moderna", III. köt. 137. old.)

[43] Közelebbit erről lásd imént idézett írásomban, „A nemesfémek" című részben.

csak egy funkcióját ismerjük, azt, hogy az áruérték megjelenési formája, vagyis az az anyag, amelyben az áruk értéknagyságai társadalmilag kifejeződnek. Az érték adekvát megjelenési formája, vagyis az elvont és ezért egyenlő emberi munka anyagiasulása csak olyan anyag lehet, amelynek valamennyi példánya ugyanazzal az egyforma minőséggel rendelkezik. Másrészt, minthogy az értéknagyságok közötti különbség tisztán mennyiségi, a pénzárunak tisztán mennyiségi különbségekre alkalmasnak, tehát tetszés szerint oszthatónak és részeiből megint összetehetőnek kell lennie. Az aranynak és az ezüstnek pedig természettől fogva megvan ez a tulajdonsága.

A pénzáru használati értéke kettőssé válik. Különös használati értékén kívül, amellyel mint áru rendelkezik — ahogy az aranyat például lyukas fogak betömésére, luxuscikkek nyersanyagául stb. használják —, formális használati értéket is kap, amely sajátos társadalmi funkcióiból ered.

Minthogy minden más áru csak a pénz különös egyenértéke, a pénz pedig ezeknek az áruknak általános egyenértéke, minden áru mint különös áru viszonyul a pénzhez mint az általános áruhoz.[44]

Láttuk, hogy a pénzforma nem egyéb, mint valamennyi más áru vonatkozásainak egy árun rögződő visszatükrözése. Hogy a pénz áru[45], az tehát csak annak felfedezés, aki kész alakjából indul ki, hogy utólag elemezze. A cserefolyamat annak az árunak, amelyet pénzzé változtat, nem értékét, hanem sajátos értékformáját adja. Ennek a két meghatározásnak az összetévesztése oda vezetett, hogy az arany és az ezüst értékét képzetesnek tartották.[46] Minthogy a pénz bizonyos funkciókban önmagának puszta jeleivel pótolható,

[44] „A pénz az általános áru." (*Verri*: „Meditazioni etc.", 16. old.)

[45] „Maga az ezüst és az arany, amelyeket nemesfém gyűjtőnévvel jelölhetünk ... áruk ... amelyeknek értéke ... emelkedik vagy esik. A nemesfémnek akkor tulajdoníthatunk nagyobb értéket, ha kisebb súlyáért az ország nagyobb mennyiségű terményét vagy készítményét stb. vásárolhatjuk meg." („A Discourse of the General Notions of Money, Trade, and Exchange, as they stand in relations to each other. By a Merchant", London 1695, 7. old.) „Az ezüstöt és az aranyat, érmévé verve vagy veretlenül, valamennyi többi dolog mértékéül használják ugyan, de azért nem kevésbé áru, mint a bor, az olaj, a dohány, a posztó vagy a szövetek." („A Discourse concerning Trade, and that in particular of the East Indies etc.", London 1689, 2. old.) „A királyság vagyona és gazdagsága nem korlátozódhat pusztán pénzre, de az aranyat és az ezüstöt nem lehet kirekeszteni az áruk sorából." („The East India Trade a most Profitable Trade", London 1677, 4. old.)

[46] „Az aranynak és az ezüstnek értéke van mint fémnek, mielőtt még pénzzé válik." (*Galiani*: „Della moneta" [72. old.]) Locke ezt mondja: „... az emberiség megegyezett abban, hogy az aranynak és az ezüstnek képzetes értéket tulajdonít"* ama tulajdonságai miatt, amelyek a pénz szerepére alkalmassá teszik. Ezzel szemben Law: „Hogyan adhattak volna különböző nemzetek bármely dolognak képzetes értéket ... vagy hogyan maradhatott volna fenn ez a képzetes érték?" De hogy ő maga milyen keveset értett a dologból, azt mutatják

ebből az a másik tévedés fakadt, hogy a pénz pusztán jel. Másrészt e tévedés mögött az a sejtelem volt, hogy a dolog pénzformája maga a dolog számára külsőleges, és hogy ez a mögötte rejlő emberi viszonyok puszta megjelenési formája. Ebben az értelemben minden áru jel volna, mert mint érték csak dologi burka a ráfordított emberi munkának.[47] De ha valaki puszta jeleknek nyilvánítja azokat a társadalmi jellegzetességeket, amelyekre dolgok bizonyos termelési mód alapzatán szert tesznek, vagy azokat a dologi jellegzetességeket, amelyekre e termelési mód alapzatán a munka társadalmi meghatározásai szert tesznek, ezáltal egyszersmind az emberek önkényes reflexiós termékének nyilvánítja őket. A XVIII. század felvilágosítóinak kedvelt módszere volt ez arra, hogy az emberi viszonyoknak azoktól a rejtélyes alakjaitól, amelyeknek keletkezési folyamatát még nem tudták felderíteni, legalább ideiglenesen elvegyék az idegenszerűség látszatát.

Az előbb megjegyeztük, hogy egy áru egyenértékformája nem foglalja magában értéknagyságának mennyiségi meghatározását. Ha tudjuk, hogy az arany pénz, tehát minden más áruval közvetlenül kicserélhető, ebből még nem tudjuk, mennyit ér például 10 font arany. Mint minden áru, a pénz is csak viszonylagosan, más árukban fejezheti ki saját értéknagyságát. Saját

---

következő szavai: „Az ezüst használati értéke szerint cserélődött ki", tehát valóságos értéke szerint; „mint pénz [. . .] pótlólagos értékre (une valeur additionelle) tett szert". (*Jean Law*: „Considérations sur le numéraire et le commerce"; „Economistes Financiers du XVIII. siècle", E. Daire kiadása, 469—470. old.)

[47] „A pénz az ő jelük" (az áruké). (*V. de Forbonnais*: „Eléments du commerce", új kiadás, Leyden 1766, II. köt. 143. old.) „Mint jelet vonzzák az áruk." (i. m. 155. old.) „A pénz egy dolog jele és azt a dolgot képviseli." (*Montesquieu*: „Esprit des lois"; „Oeuvres", London 1767, II. köt. 3. old.) „A pénz nem egyszerű jel, mert maga is gazdaság; nem képviseli az értékeket, hanem velük egyenértékű." (*Le Trosne*: „De l'intérêt social", 910. old.) „Ha az érték fogalmát vizsgáljuk, magát a dolgot csak jelnek tekintjük, és nem mint önmaga érvényes, hanem mint az, amit ér." (*Hegel*: „Philosophie des Rechts", 100. old.) Azt az elképzelést, hogy a pénz puszta jel, és hogy a nemesfémeknek csak képzetes értékük van, jóval a közgazdászok előtt a jogászok hozták divatba, akik tányérnyalókként szolgálva a királyi hatalmat, ennek pénzhamisítási jogát az egész középkorban a római császárság hagyományaira és a Pandekták* pénzfogalmaira alapozták. „Senki sem kételkedhet és ne kételkedjék abban", mondja tanulékony tanítványuk, Valois Fülöp, egy 1346-os dekrétumában, „hogy csak Minket és Királyi Felségünket illet meg . . . a pénzverés, az érmék előállítása, minőségük, készletük és az érmékre vonatkozó minden rendelkezés, hogy úgy és olyan áron hozzuk forgalomba őket, ahogy Nekünk tetszik és ahogy jónak látjuk." A római jogban dogma volt, hogy a császár elrendeli a pénz értékét. A leghatározottabban tiltották, hogy a pénzt árukként kezeljék. „Pénzt azonban senkinek sem szabad vásárolnia, mert azt közhasználat céljából hozták létre, s így nem lehet áru." Jól fejti ki ezt a témát *G. F. Pagnini*: „Saggio sopra il giusto pregio delle cose", 1751; Custodi, „Parte moderna", II. köt. Főleg műve második részében polemizál Pagnini a jogász urak ellen.

értékét meghatározza a termeléséhez szükséges munkaidő, és ez az érték kifejeződik minden más áru olyan mennyiségében, amelyben ugyanannyi munkaidő alvadt meg.[48] Viszonylagos értéknagyságának ez a megállapítása termelési forrásánál közvetlen cserekereskedelemben történik. Mihelyt mint pénz lép a forgalomba, értéke már adott. Ha már a XVII. század utolsó évtizedeiben a pénzelemzés messze túlhaladott kezdete volt tudni, hogy a pénz áru, ez mégis a kezdet volt csak. A nehézség nem annak felfogásában van, hogy a pénz áru, hanem abban, hogyan, miért és mi által lesz az áru pénz.[49]

Láttuk, hogy már a legegyszerűbb értékkifejezésben, x mennyiségű A áru = y mennyiségű B áru, az a látszat merül fel, hogy annak a dolognak, amelyben egy másik dolog értéknagysága kifejeződik, megvan az egyenértékformája ettől a vonatkozástól függetlenül, mint társadalmi természeti tulajdonság. Ennek a hamis látszatnak a megszilárdulását nyomon követtük. Ez kiteljesedik, mihelyt az általános egyenértékforma összenő egy különös árufajta természeti formájával, vagyis pénzformává kristályosodik. Úgy látszik, hogy egy áru nem azért válik csak pénzzé, mert valamennyi többi áru benne fejezi ki értékét, hanem fordítva, azért fejezik ki benne általánosan értéküket, mert ez az áru pénz. A közvetítő mozgás eltűnik saját eredményében, és nyoma sem marad. Az áruk, közreműködésük nélkül, készentalálják saját értékalakjukat mint egy rajtuk kívül és mellettük létező árutestet. Ezek

[48] „Ha valaki egy uncia ezüstöt a perui föld mélyéből ugyanannyi idő alatt tud Londonba hozni, mint amennyi alatt egy bushel gabonát termelhetne, akkor az egyik a másiknak természetes ára; ha mármost új és gazdagabb bányák feltárásával 2 uncia ezüstöt termelhet ki ugyanannyi fáradsággal, mint azelőtt 1-et, a gabona, caeteris paribus [egyébként egyenlő körülmények között], bushelonként 10 shillinges áron ugyanolyan olcsó lesz, mint azelőtt 5 shillinges áron volt." (*William Petty*: „A Treatise of Taxes and Contributions", London 1667, 31. old.)

[49] Roscher professzor úr először kioktat bennünket: „A pénz téves meghatározásai két fő csoportra oszthatók: olyanokra, amelyek szerint több, és olyanokra, amelyek szerint kevesebb egy árunál", azután a pénzügyről szóló írások tarkabarka katalógusa következik, amelyen az elmélet valódi történetének még leghalványabb megértése sem dereng keresztül, majd levonja az erkölcsi tanulságot: „Egyébként nem tagadható, hogy a legtöbb újabb nemzetgazdász nem eléggé tartotta szem előtt azokat a sajátságokat, amelyek a pénzt más áruktól megkülönböztetik" (tehát ez mégis több vagy kevesebb az árunál?) „. . . Ennyiben Ganilh és mások félmerkantilista reakciója nem egészen alaptalan." (*Wilhelm Roscher*: „Die Grundlagen der Nationalökonomie", III. kiad., 1858, 207—210. old.) Több — kevesebb — nem eléggé — ennyiben — nem egészen! Micsoda fogalmi meghatározások! És az ilyen eklektikus professzoros fecsegést nevezi el Roscher úr szerényen a politikai gazdaságtan „anatómiai-fiziológiai módszerének"! Egy felfedezést mégis köszönhetünk neki, azt ugyanis, hogy a pénz „kellemes áru".

a dolgok, az arany és az ezüst, úgy, ahogy a föld gyomrából kikerülnek, egyúttal minden emberi munka közvetlen megtestesülései. Ebből ered a pénz varázsa. Hogy az emberek pusztán atomisztikus viszonyban vannak egymással társadalmi termelési folyamatukban, s hogy ennélfogva saját termelési viszonyaik ellenőrzésüktől és tudatos egyéni cselekvésüktől független, dologi alakot öltenek, az mindenekelőtt abban jelenik meg, hogy munkatermékeik általánosan az áruformát öltik. A pénzfétis rejtélye tehát nem egyéb, mint az árufétis rejtélye láthatóvá vált, szemet kápráztató formában.

Harmadik fejezet

A pénz vagy az áruforgalom

1. Értékmérő

Ebben az írásban az egyszerűsítés kedvéért mindenütt aranyat tételezek fel pénzáruként.

Az arany első funkciója az, hogy az áruvilágnak értékkifejezése anyagát szolgáltassa, vagyis az áruértékeket mint egynemű, minőségileg egyenlő és mennyiségileg összehasonlítható nagyságokat fejezze ki. Ilymódon mint általános értékmérő [Mass der Werte] funkcionál, és csak e funkció révén lesz az arany, a sajátos egyenérték-áru, mindenekelőtt pénzzé.

Az árukat nem a pénz teszi összemérhetővé. Fordítva. Azért, mert minden áru mint érték tárgyiasult emberi munka, tehát magán- és magáértvalóan összemérhető, mérhetik az áruk értékeiket közösen ugyanabban a sajátos áruban, és változtathatják ezt ezáltal közös értékmérőjükké, vagyis pénzzé. A pénz mint értékmérő szükségszerű megjelenési formája az áruk immanens értékmérőjének, a munkaidőnek.[50]

Egy áru értékkifejezése aranyban — x mennyiségű A áru = y mennyiségű pénzáru — az áru pénzformája, vagyis ára. Egy elszigetelt egyenlet, mint például 1 tonna vas = 2 uncia arany, elegendő most ahhoz, hogy a vas érté-

[50] Az a kérdés, miért nem képviseli a pénz közvetlenül magát a munkaidőt, úgyhogy például egy papírjegy x munkaórát jelentene, egyszerűen arra a kérdésre lyukad ki, miért kell a munkatermékeknek az árutermelés alapzatán áruként megjelenniök, hiszen az áru-megjelenés magában foglalja megkettőződésüket áruvá és pénzáruvá; illetve, hogy miért nem kezelhető a magánmunka közvetlenül társadalmi munkaként, az ellenkezőjeként. Hogy mennyire sekélyes utópia a „munkapénz" az árutermelés alapzatán, azt másutt kimerítően tárgyaltam. („Zur Kritik etc.", 61. skk. old. [Marx és Engels Művei, 13. köt. 59—62. old.]) Itt annyit jegyzek még meg, hogy például az Owen-féle „munkapénz" éppoly kevéssé „pénz", mint mondjuk egy színházjegy. Owen közvetlenül társadalmasított munkát tételez fel, vagyis olyan termelési formát, amely az árutermeléssel homlokegyenest ellenkező. A munkaelismervény csak azt állapítja meg, hogy a termelő egyénileg mekkora részt vett a közös munkában, és mekkora az egyéni igénye a közös termék fogyasztásra szánt részére. De Owennak eszébe sem jut az árutermelést feltételezni és szükséges feltételeit mégis pénzkontárkodással megkerülni.

két társadalmilag érvényesen kifejezzük. Az egyenletnek most már nem kell a többi áru értékegyenleteinek sorában menetelnie, mert az egyenérték-árunak, az aranynak, már pénzjellege van. Az áruk általános viszonylagos értékformája ezért most újra az eredeti, egyszerű vagy egyes viszonylagos értékforma alakját ölti. Másrészt a kifejlett viszonylagos értékkifejezés, vagyis a viszonylagos értékkifejezések vég nélküli sora a pénzáru sajátos viszonylagos értékformájává lesz. De ez a sor most már társadalmilag adott az áruárakban. Olvassuk egy árjegyzék tételeit jobbról balra, és megtaláljuk a pénz értéknagyságát minden lehetséges áruban kifejezve. A pénznek ellenben nincs ára. Ahhoz, hogy a többi árunak ebben az egységes viszonylagos értékformájában részt vegyen, a pénzt önmagára mint saját egyenértékére kellene vonatkoztatni.

Az áruk ára, vagyis pénzformája, mint egyáltalában értékformájuk, kézzelfoghatóan reális testi formájuktól különböző, tehát csak eszmei vagy képzelt forma. A vas, a vászon, a búza stb. értéke, habár láthatatlanul, létezik magukban ezekben a dolgokban; elképzelődik arannyal való egyenlőségük, az aranyra való olyan vonatkozás révén, amely úgyszólván csak fejükben kísért. Őrzőjüknek ezért kölcsön *kell* adnia nyelvét az áruknak, vagy papírdarabokat kell a nyakukba aggatnia, hogy árukat a külvilággal közölje.[51] Mivel az áruk értékének aranyban való kifejezése eszmei kifejezés, ehhez a művelethez csak képzelt, vagyis eszmei arany is alkalmazható. Minden áruőrző tudja, hogy áruit még korántsem változtatta arannyá, ha értéküknek árformát, vagyis képzelt aranyformát adott, és hogy szemernyi valóságos aranyra sincs szüksége ahhoz, hogy milliós áruértékeket aranyban megbecsüljön. Értékmérő funkciójában a pénz ezért mint csak képzelt vagy eszmei pénz szolgál. Ez a körülmény a legvadabb elméleteket hívta életre.[52] Habár az

[51] A vad vagy félvad ember másképp használja nyelvét. Parry kapitány például a Baffin-öböl nyugati partjának lakóiról megjegyzi: „Ebben az esetben" (termékcsere esetén) „... kétszer megnyalták nyelvükkel" (a nekik felajánlott dolgot), „ami után úgy látszott, hogy az alkut megelégedésükre megkötöttnek tekintették."* A keleti eszkimóknál a cserélő szintén mindig megnyalta a cikket átvételekor. Ha a nyelv északon ilymódon az elsajátítás szerve, nem csoda, hogy délen a hasat a felhalmozott tulajdon szervének tekintik és a kaffer egy ember gazdagságát az illető potroha szerint becsüli meg. A kafferek csuda okos fickók, mert amíg az 1864-es hivatalos brit egészségügyi jelentés amiatt panaszkodik, hogy a munkásosztály nagy része hiányt szenved zsírképző anyagokban, bizonyos dr. Harvey, aki azonban nem fedezte fel a vérkeringést, ugyanabban az évben olyan kuruzsló receptekkel csinált szerencsét, amelyek a burzsoáziát és az arisztokráciát azzal kecsegtették, hogy megszabadítják zsírfölöslegétől.

[52] Lásd *Karl Marx*: „Zur Kritik etc.", „Elméletek a pénz mértékegységéről", 53. skk. old. [Marx és Engels Művei, 13. köt. 53. skk. old.]

értékmérő funkcióját csak képzelt pénz teljesíti, az ár teljesen a reális pénzanyagtól függ. Az érték, vagyis az a mennyiségű emberi munka, amelyet például egy tonna vas tartalmaz, a pénzáru olyan képzelt mennyiségében fejeződik ki, amely ugyanannyi munkát tartalmaz. Aszerint tehát, hogy arany, ezüst vagy réz az értékmérő, a tonna vas értéke egész különböző árkifejezéseket kap, vagyis egész különböző mennyiségű aranyban, ezüstben vagy rézben képzelik el.

Ha tehát két különböző áru, például az arany és az ezüst, egyidejűleg szolgál értékmérőül, akkor minden árunak két különböző árkifejezése van, aranyára és ezüstára, amelyek nyugodtan egymás mellett futnak mindaddig, amíg az ezüst és az arany értékviszonya változatlan marad, például = 1 : 15. De ennek az értékviszonynak minden változása megzavarja az áruk aranyára és ezüstára közötti viszonyt és ilymódon a valóságban bebizonyítja, hogy az értékmérő megkettőződése ellentmond funkciójának.[53]

Az áruk, amelyeknek *ára meg van határozva*, valamennyien a következő formában fejeződnek ki: *a* mennyiségű *A* áru = *x* mennyiségű arany, *b* mennyiségű *B* áru = *z* mennyiségű arany, *c* mennyiségű *C* áru = *y*

---

[53] Jegyzet a 2. kiadáshoz. „Ahol az ezüst és az arany törvényesen mint pénz, azaz mint értékmérő egymás mellett áll fenn, mindig megtették azt a hiábavaló kísérletet, hogy úgy bánjanak velük, mintha egy és ugyanazon anyag volnának. Ha felteszik, hogy ugyanaz a munkaidő változhatatlanul tárgyiasul ezüst és arany ugyanazon arányában, akkor valójában azt teszik fel, hogy ezüst és arany egyazon anyag, és hogy az ezüst, a kevésbé értékes fém, meghatározott tömege egy meghatározott aranytömegnek* változhatatlan törtrésze. III. Edward uralkodásától egészen II. György koráig az angol pénzügy története nem egyéb, mint zavarok szakadatlan sora, melyek az arany és ezüst értékviszonyának törvényi megállapítása és valóságos értékingadozásuk közötti összeütközésből származtak. Hol az aranyat becsülték túl magasra, hol az ezüstöt. A túl alacsonyra becsült fémet kivonták a forgalomból, beolvasztották és exportálták. Aztán a két fém értékviszonyát törvényileg ismét megváltoztatták, de az új névérték csakhamar ugyanúgy konfliktusba került a valóságos értékviszonnyal, mint a régi. — Napjainkban az arany értékének az ezüsthöz képest az indiai—kínai ezüstkereslet folytán bekövetkezett igen gyenge és múló esése ugyanezt a jelenséget idézte elő a legnagyobb szinten Franciaországban: az ezüst kivitelét és kiszorítását a forgalomból az arany által. 1855-ben, 1856-ban és 1857-ben Franciaországban az aranybehozatalnak az aranykivitel feletti többlete 41 580 000£ volt, az ezüstkivitelnek az ezüstbehozatal feletti többlete pedig ugyanekkor 34 704 000 £-re rúgott. Valójában olyan országokban, ahol mind a két fém törvényes értékmérő, tehát *mindkettőt el kell fogadni fizetésként, de mindenki tetszés szerint fizethet akár ezüsttel*, akár arannyal,** az értékben emelkedő fémnek ázsiója van és a maga árát, mint mindegyik másik áru, a túlbecsült fémben méri, az utóbbi pedig az egyedüli értékmérő. Az e területen szerzett minden történelmi tapasztalat egyszerűen arra redukálódik, hogy ahol két áru látja el törvényesen az értékmérő funkcióját, ott ténylegesen mindig csak az egyik tartja meg ezt a szerepét." (*Karl Marx*: „Zur Kritik etc.", 52—53. old. [Marx és Engels Művei, 13. köt. 52—53. old.])

mennyiségű arany stb., ahol *a*, *b*, *c* az *A*, *B*, *C* árufajták meghatározott mennyisége, *x*, *z*, *y* az arany meghatározott mennyisége. Az áruértékek ennélfogva különböző nagyságú képzelt aranymennyiségekké, tehát az árutestek tarka sokfélesége ellenére egynemű nagyságokká, aranynagyságokká változtak át. Mint ilyen különböző aranymennyiségeket hasonlítják és mérik magukat egymáshoz, és technikailag kifejlődik az a szükségesség, hogy egy rögzített mennyiségű aranyra mint mértékegységükre vonatkoztassák őket. Magát ezt a mértékegységet hányadokra való további felosztással mércévé fejlesztik tovább. Az aranynak, az ezüstnek, a réznek, még mielőtt pénzzé lennének, már megvannak ezek a mércéi fémsúlyaikban, úgyhogy például 1 font mértékegységül szolgál, és egyfelől unciákra stb. osztják, másfelől hundredweightekké stb. adják össze.[54] Ezért minden fémforgalomban a súlymérce kész elnevezései a pénzmércének, vagyis az árak mércéjének eredeti elnevezései is.

Mint értékmérő és mint ármérce a pénz két egészen különböző funkciót teljesít. Értékmérő mint az emberi munka társadalmi megtestesülése, ármérce mint megállapított fémsúly. Mint értékmérő arra szolgál, hogy a legkülönbözőbb áruk értékét árrá, képzelt aranymennyiséggé változtassa; mint ármérce ezeket az aranymennyiségeket méri. Az értékmérőn az áruk mérik magukat mint értékeket, az ármérce ellenben aranymennyiségeket mér egy aranymennyiségen, nem pedig egy aranymennyiség értékét a másiknak a súlyán. Az ármérce számára rögzíteni kell egy meghatározott aranysúlyt mint mértékegységet. Itt, mint egynemű nagyságok minden más mértékmeghatározásában, a mértékviszonyok szilárdsága lesz a döntő. Az ármérce ezért annál jobban teljesíti funkcióját, minél inkább változhatatlanul egy és ugyanaz az aranymennyiség szolgál mértékegységül. Értékmérőül az arany csak azért szolgálhat, mert maga is munkatermék, tehát potenciálisan változható érték.[55]

Mindenekelőtt világos, hogy az arany értékváltozása semmiképp sem csorbítja ármérce-funkcióját. Bárhogyan változzék is az aranyérték, különböző

[54] Jegyzet a 2. kiadáshoz. Annak a furcsaságnak, hogy az uncia arany mint a pénzmérce egysége* Angliában nem oszlik fel hányadokra, a következő a magyarázata: „Érmerendszerünk eredetileg csak az ezüst felhasználására volt szabva — ezért 1 uncia ezüst mindig felosztható bizonyos megfelelő számú érmedarabra; de mivel az aranyat későbbi időszakban vezették be a csak az ezüstre szabott érmerendszerbe, 1 uncia aranyat nem lehet megfelelő számú pénzdarabbá verni." (*Maclaren*: „History of the Currency", London 1858, 16. old.)

[55] Jegyzet a 2. kiadáshoz. Angol írásokban kimondhatatlan zűrzavar uralkodik az értékmérő (measure of value) és az ármérce (standard of value) körül. A funkciókat és ezért nevüket is folytonosan összecserélik.

aranymennyiségek mindig ugyanabban az értékviszonyban maradnak egymással. Ha az aranyérték 1000 %-kal esnék, 12 uncia arany továbbra is 12-szer nagyobb értékű lenne, mint 1 uncia arany, márpedig az áraknál csak különböző aranymennyiségek egymáshoz való viszonyáról van szó. Minthogy másrészt 1 uncia arany értékének esése vagy emelkedése semmiképpen sem változtatja meg az uncia arany súlyát, éppoly kevéssé változik meg hányadainak a súlya, és így az arany mint az árak rögzített mércéje mindig ugyanazt a szolgálatot teszi, bárhogyan változzék is az értéke.

Az arany értékváltozása értékmérő-funkcióját sem akadályozza. Ez az értékváltozás valamennyi árut egyidejűleg érinti, tehát caeteris paribus [egyébként egyenlő körülmények között] változatlanul hagyja kölcsönös viszonylagos értékeiket, habár mindezek az értékek most magasabb vagy alacsonyabb aranyárakban fejeződnek ki, mint azelőtt.

Amikor az árukat aranyban becsüljük meg, ugyanúgy mint amikor egy áru értékét valamely más áru használati értékében fejezzük ki, csak azt tételezzük fel, hogy az adott időben egy meghatározott aranymennyiség termelése adott mennyiségű munkába kerül. Az áruárak mozgására egyáltalában az egyszerű viszonylagos értékkifejezés korábban kifejtett törvényei érvényesek.

Az áruárak a pénz változatlan értéke esetén csak akkor emelkedhetnek általánosan, ha az áruértékek emelkednek; változatlan áruértékek esetén pedig csak akkor, ha a pénz értéke esik. És fordítva. Az áruárak a pénz változatlan értéke esetén csak akkor eshetnek általánosan, ha az áruértékek esnek; változatlan áruértékek esetén pedig csak akkor, ha a pénzérték emelkedik. Ebből semmiképpen sem következik az, hogy a pénz értékének emelkedése az áruárak vele arányos süllyedését és a pénz értékének esése az áruárak vele arányos emelkedését vonja maga után. Ez csak olyan árukra érvényes, amelyeknek értéke változatlan marad. Olyan áruknak például, amelyeknek értéke a pénz értékével egyenlő mértékben és egyidejűleg emelkedik, ugyanaz marad az ára. Ha értékük lassabban vagy gyorsabban emelkedik, mint a pénz értéke, áraik esését, illetve emelkedését az értéküknek és a pénz értékének a mozgása közötti különbség határozza meg stb.

Térjünk most vissza az árforma vizsgálatához.

A fémsúlyok pénznevei lassanként elválnak eredeti súlyneveiktől, különböző okokból, amelyek között történelmileg döntők: 1. Idegen pénz bevezetése kevésbé fejlett népeknél, ahogy például a régi Rómában ezüst- és aranyérmék eleinte mint külföldi áruk voltak forgalomban. Ennek az idegen pénznek a nevei különböznek a hazai súlynevektől. 2. A gazdagság fejlődésével a kevésbé nemes fémet a nemesebb kiszorítja az értékmérő funkciójából. A rezet az ezüst, az ezüstöt az arany, bármennyire ellentmond is ez a sorrend

minden költői kronológiának.[56] A font például egy valóságos font ezüstnek a pénzneve volt. Mihelyt az arany kiszorítja az ezüstöt mint értékmérőt, ugyanaz a név talán $^1/_{15}$ stb. font aranyhoz fűződik, az arany és az ezüst értékviszonya szerint. A font mint pénznév és a font mint az arany közönséges súlyneve most elvált egymástól.[57] 3. A fejedelmek évszázadokon át folytatott pénzhamisításai, amelyek következtében a pénzérmék eredeti súlyából a valóságban csak a név maradt meg.[58]

E történelmi folyamatok következtében a fémsúlyok pénznevének elválása közönséges súlyneveiktől népszokássá vált. Minthogy a pénzmérce egyrészt tisztán konvencionális, másrészt általános érvényűnek kell lennie, végül is törvényileg szabályozzák. A nemesfém bizonyos súlyrészét, például 1 uncia aranyat, hivatalosan hányadokra osztják, s ezek törvényes keresztnevet kapnak, például font, tallér stb. Az ilyen hányadot, amely azután a pénz tulajdonképpeni mértékegységének számít, tovább osztják újabb, törvényes keresztnevekkel ellátott hányadokra, például shillingre, pennyre stb.[59] Továbbra is bizonyos meghatározott fémsúlyok a fémpénz mércéi. Csak a felosztás és az elnevezés változott.

Az árakat, vagyis azokat az aranymennyiségeket, amelyekké az áruk értékei eszmeileg átváltoztak, most tehát a pénznevekben, vagyis az aranymérce törvényesen érvényes számolóneveiben fejezik ki. Ahelyett tehát, hogy azt mondanák: 1 quarter búza egyenlő 1 uncia arannyal, Angliában azt mondják, hogy 3 £ 17 sh. 10 $^1/_2$ d.-vel egyenlő. Az áruk így pénzneveikben közlik egymással, hogy mit érnek, s a pénz számolópénzül szolgál, valahányszor arról van szó, hogy egy dolgot mint értéket és ennélfogva pénzformában rögzítsünk.[60]

---

[56] Ez a sorrend egyébként nem is általános történelmi érvényű.*

[57] Jegyzet a 2. kiadáshoz. Így az angol font az eredeti súlyának kevesebb mint $^1/_3$-át jelöli, az unió** előtti skót font már csak $^1/_{36}$-át, a francia livre $^1/_{74}$-ét, a spanyol maravedi kevesebb mint $^1/_{1000}$-ét, a portugál reis még sokkal kisebb részarányát.

[58] Jegyzet a 2. kiadáshoz. „Azok az érmék, amelyek ma már csak eszmeiek, minden nép legrégibb érméi, és egy ideig valamennyien reálisak voltak, s éppen mert reálisak voltak, számolásra szolgáltak." (*Galiani*: „Della moneta"; i. m. 153. old.)

[59] Jegyzet a 2. kiadáshoz. David Urquhart úr „Familiar Words"-ében arról a borzasztó (!) dologról, hogy manapság 1 font (£ St.), az angol pénzmérce egysége, körülbelül $^1/_4$ uncia arannyal egyenlő, megjegyzi: „Ez egy mérték meghamisítása, nem pedig egy mérce megállapítása." [105. old.] Az aranysúly e „hamis megnevezésében", mint mindenütt másutt, a civilizáció hamisító kezét látja.

[60] Jegyzet a 2. kiadáshoz. „Anakharszisz, mikor megkérdezték, mire kell a helléneknek a pénz, azt mondta: számoláshoz." (*Athénaiosz*: „Deipnoszophisztai", IV. könyv 49; Schweighäuser kiadása, 1802, II. köt. [120. old.])

Egy dolog neve természetéhez képest egészen külsőleges valami. Semmit sem tudok az emberről, ha tudom, hogy egy embert Jakabnak hívnak. Ugyanígy a font, tallér, frank, dukát stb. pénznevekben az értékviszonynak minden nyoma eltűnik. Ezeknek a kabalisztikus jeleknek a titkos értelme körül annál is inkább nagy a zűrzavar, mert a pénznevek az áruk értékét és egyszersmind egy fémsúly, a pénzmérce hányadait fejezik ki.[61] Másrészt szükségszerű, hogy az érték az áruvilág testeinek tarka sokféleségétől eltérően e fogalomnélkülien dologi, de egyszersmind pusztán társadalmi formává fejlődjék tovább.[62]

Az ár az áruban tárgyiasult munka pénzneve. Ezért az, hogy az áru és az a pénzmennyiség, amelynek neve az áru ára, egyenértékűek, tautológia[63], hiszen egyáltalában egy áru viszonylagos értékkifejezése mindig két áru egyenértékűségének a kifejezése. De ha az ár mint az áru értéknagyságának mutatója az áru pénzzel való csereviszonyának mutatója, ebből nem következik a fordítottja, mármint hogy az áru pénzzel való csereviszonyának mutatója szükségszerűen értéknagyságának a mutatója is. Tegyük fel, hogy ugyanakkora társadalmilag szükséges munka jelenik meg 1 quarter búzában és 2 £-ben (körülbelül $^1/_2$ uncia aranyban). A 2 £ a quarter búza értéknagyságának pénzkifejezése, vagyis az ára. Ha mármost a körülmények meg-

[61] Jegyzet a 2. kiadáshoz. „Minthogy az arany ármérceként ugyanazokban a számolónevekben jelenik meg, mint az áruárak, tehát például 1 uncia arany éppúgy 3 £, 17 sh. és 10 $^1/_2$ d.-ben fejeződik ki, *mint 1 tonna vasnak az értéke**, ezeket a számolóneveit az arany érmeárának nevezték. Innen az a fura elképzelés támadt, hogy az aranyat" (illetve ezüstöt) „saját anyagában becsülik fel, és hogy minden más árutól eltérően államilag egy rögzített árat kap. Meghatározott aranysúlyok számolóneveinek rögzítését e súlyok értéke rögzítésének nézték." (*Karl Marx*: „Zur Kritik etc.", 52. old. [Marx és Engels Művei, 13. köt. 52. old.])

[62] V. ö. „Elméletek a pénz mértékegységéről" a „Zur Kritik der politischen Ökonomie"-ban, 53. skk. old. [Marx és Engels Művei, 13. köt. 53. skk. old.] Az „érmeár" emelésére illetve leszállítására vonatkozólag szőtt fantáziákat, amelyek abban állnak, hogy az arany vagy az ezüst törvényesen meghatározott súlyrészeinek törvényes pénzneveit nagyobb vagy kisebb súlyrészekre vigyék át államilag, és ennek megfelelően például $^1/_4$ uncia aranyból a jövőben ne 20, hanem 40 shillinget verjenek, ezeket a fantáziákat, amennyiben nem az állam vagy magánosok hitelezői ellen irányuló ügyetlen pénzügyi machinációk, hanem gazdasági „csodakúrák" céljait szolgálják, Petty oly kimerítően tárgyalta a „Quantulumcumque concerning Money. To the Lord Marquess of Halyfax"-ben, 1682, hogy már közvetlen utódai, Sir Dudley North és John Locke, a későbbiekről nem is beszélve, csak elsekélyesíthették. „Ha egy nemzet gazdagságát", mondja többek közt, „rendelettel meg lehetne tízszerezni, furcsa lenne, hogy kormányzóink nem adtak ki már jóval ezelőtt ilyen rendeleteket." (i. m. 36. old.)

[63] „Vagy pedig bele kell egyeznünk abba, hogy egy millióérték pénzben többet ér, mint vele egyenlő érték áruban" (*Le Trosne*: „De l'intérêt social", 919. old.), tehát „hogy az egyik érték többet ér, mint a vele egyenlő másik."

engedik, hogy 3 £-re, vagy arra kényszerítenek, hogy 1 £-re jegyezzék, akkor az 1 £ és a 3 £ mint a búza értéknagyságának kifejezése túlságosan kicsiny, illetőleg túlságosan nagy, de mégis a búza ára, mert e két pénzmennyiség először is a búza értékformája, pénz, másodszor pedig a búza pénzzel való csereviszonyának mutatója. Változatlan termelési feltételek vagy a munka változatlan termelőereje esetén a quarter búza újratermelésére ugyanannyi társadalmi munkaidőt kell fordítani, mint azelőtt. Ez a körülmény nem függ sem a búzatermelő, sem pedig a többi árubirtokos akaratától. Az áru értéknagysága tehát a társadalmi munkaidőhöz való szükségszerű, az áru létrejöttének folyamatában bennerejlő viszonyt fejez ki. Az értéknagyságnak árrá való változásával ez a szükségszerű viszony egy árunak a rajta kívül létező pénzáruval való csereviszonyaként jelenik meg. Ebben a viszonyban azonban éppúgy kifejeződhet az áru értéknagysága, mint az a nála több vagy kevesebb, amiért az adott körülmények között az áru elidegeníthető. Az ár és értéknagyság mennyiségi meg nem egyezésének, vagyis az ár és az értéknagyság eltérésének a lehetősége tehát magában az árformában rejlik. Ez nem fogyatékossága ennek a formának, hanem ellenkezőleg, egy olyan termelési mód adekvát formájává teszi, amelyben a szabály csak a szabálytalanságok káoszában mint az átlagok vakon ható törvénye érvényesülhet.

De az árforma nemcsak az értéknagyságnak és az árnak, vagyis az értéknagyságnak és saját pénzkifejezésének mennyiségi meg nem egyezését teszi lehetővé, hanem minőségi ellentmondást is rejthet magában, úgyhogy az ár egyáltalában nem értékkifejezés többé, jóllehet a pénz nem egyéb, mint az áruk értékformája. Dolgok, amelyek önmagukban véve nem áruk, például a lelkiismeret, a becsület stb., birtokosaik által pénzért áruba bocsáthatók és ilymódon, minthogy áruk van, áruformára tehetnek szert. Egy dolognak ezért formailag lehet ára anélkül, hogy értéke volna. Az árkifejezés itt képzetes, mint bizonyos matematikai nagyságok. Másrészt a képzetes árforma is — például a meg nem művelt föld ára, amelynek nincs értéke, mert nem tárgyiasult benne emberi munka — valóságos értékviszonyt vagy ebből levezetett vonatkozást rejthet magában.

Mint egyáltalában a viszonylagos értékforma, az ár is azzal fejezi ki egy áru, például 1 tonna vas értékét, hogy meghatározott mennyiségű egyenérték, például 1 uncia arany, közvetlenül kicserélhető vasra, de semmiképpen sem megfordítva, hogy a vas a maga részéről közvetlenül kicserélhető aranyra. Ahhoz tehát, hogy egy áru gyakorlatilag csereérték hatását fejtse ki, meg kell szabadulnia természetes testétől, csak képzelt aranyból valóságos arannyá kell változnia, még ha ez az átlényegülés „keserűbb" is neki, mint a

hegeli „fogalomnak" a szükségszerűségből a szabadságba való átmenet, vagy mint a homárnak héja levetése, vagy Jeromos egyházatyának a megszabadulás régi bűnös énjétől.[64] Valóságos alakja mellett, mint például az, hogy vas, az árunak az árban lehet eszmei értékalakja, vagyis képzelt aranyalakja, de nem lehet egyszerre valóban vas és valóban arany. Ahhoz, hogy árat adjunk neki, elegendő képzelt arannyal egyenlővé tenni. De arannyal kell helyettesíteni ahhoz, hogy birtokosának olyan szolgálatot tegyen, mint egy általános egyenérték. Ha a vas birtokosa például egy örömáru birtokosával kerülne szembe, és a vas-árra utalná őt, hogy az pénzforma, az örömbirtokos azt felelné, amit Szent Péter felelt az égben Danténak, aki a hitformulát mondta fel neki:

„Assai bene è trascorsa
D'esta moneta già la lega e'l peso,
Ma dimmi se tu l'hai nella tua borsa."**

Az árforma magában foglalja az áruknak pénz ellenében való elidegeníthetőségét és ennek az elidegenítésnek a szükségszerűségét. Másrészt az arany csak azért funkcionál mint eszmei értékmérő, mert már ott forog a cserefolyamatban mint pénzáru. Az eszmei értékmérőben ott lappang tehát a kemény pénz.

2. Forgalmi eszköz

a) Az áruk átalakulása

Láttuk, hogy az áruk cserefolyamata ellentmondó és egymást kizáró vonatkozásokat zár magába. Az áru fejlődése nem szünteti meg ezeket az ellentmondásokat, de megteremti azt a formát, amelyben mozoghatnak. Ez egyáltalában az a módszer, amellyel valóságos ellentmondások megoldódnak. Például ellentmondás, hogy egy test állandóan egy másikba esik és éppoly állandóan távolodik tőle. Az ellipszis egyike azoknak a mozgási formáknak, amelyekben ez az ellentmondás meg is valósul és éppúgy meg is oldódik.

Amennyiben a cserefolyamat árukat abból a kézből, amelyben nem-hasz-

[64] Jeromosnak ifjúságában sokat kellett küzdenie anyagi testével, mint ahogy a pusztában szép nők látomásával vívott harca bizonyítja, öregségében viszont szellemi testével. „Gondolatban", mondja például, „a világ bírája előtt álltam." „Ki vagy?" kérdezte egy hang. „Keresztény vagyok." „Hazudsz", dörgött a világ bírája. „Csak Cicero-hívő vagy!"*

nálati értékek, átvisz abba a kézbe, amelyben használati értékek, annyiban társadalmi anyagcsere. Az egyik hasznos munkamód terméke helyettesíti a másik hasznos munkamód termékét. Ha már egyszer az áru elért arra a helyre, ahol használati értékül szolgál, a fogyasztás területére kerül az árucsere területéről. Minket itt csak az utóbbi érdekel. Az egész folyamatot tehát formai oldaláról kell vizsgálnunk, tehát csak az áruk formaváltozását, illetve átalakulását, amely a társadalmi anyagcserét közvetíti.

Ennek a formaváltozásnak teljesen fogyatékos felfogása, nem is beszélve arról a zavarról, amely maga az értékfogalom körül uralkodik, annak a körülménynek tulajdonítható, hogy egy áru minden formaváltozása két áru, egy közönséges áru és a pénzáru cseréjében megy végbe. Ha csak ehhez az anyagi mozzanathoz, az árunak aranyra való cseréléséhez tartjuk magunkat, akkor éppen azt nem vesszük észre, amit látnunk kellene, tudniillik azt, ami a formával történik. Nem vesszük észre, hogy az arany mint puszta áru nem pénz, és hogy a többi áru az árában az aranyra mint saját pénzalakjára vonatkoztatja önmagát.

Az áruk mindenekelőtt nem-megaranyosodva, nem-megcukrosodva, ahogy a világra jöttek, lépnek be a cserefolyamatba. A cserefolyamat hozza létre az áru megkettőződését árura és pénzre, egy külső ellentétet, amelyben az áruk a használati érték és az érték közötti immanens ellentétüket jelenítik meg. Ebben az ellentétben az áruk mint használati értékek a pénzzel mint csereértékkel lépnek szembe. Másrészt az ellentét mindkét oldala áru, tehát mindegyik a használati érték és érték egysége. De a különbségeknek ez az egysége a két pólus mindegyikén fordítva jelenik meg, mint a másikon, és ezáltal egyszersmind kölcsönös vonatkozásukat jeleníti meg. Az áru reálisan használati érték, érték volta csak eszmeileg jelenik meg az árban, amely a vele szemben álló aranyra mint reális értékalakjára vonatkoztatja. Megfordítva az aranyanyag csak érték anyagiasulásának, pénznek számít. Ezért reálisan csereérték. Használati értéke még csak eszmeileg jelenik meg a viszonylagos értékkifejezések sorában, amelyben a vele szemben álló árukra mint saját reális használati alakjainak összességére vonatkozik. Az áruknak ezek az ellentétes formái cserefolyamatuk valóságos mozgási formái.

Mármost kísérjünk el valamely árubirtokost, például régi ismerősünket, a vászonszövőt, a cserefolyamat színterére, az árupiacra. Árujának, 20 rőf vászonnak, meghatározott ára van. Ára 2 £. Kicseréli 2 £-re, és, régivágású ember lévén, ismét kicseréli a 2 £-et egy ugyanolyan árú családi Bibliára. A vásznat, amely számára csak áru, értékhordozó, elidegeníti arany — a vászon értékalakja — ellenében, és ebből az alakból újra elidegeníti más áru, a Biblia ellenében, amely azonban mint használati tárgy vándorol a szövő

házába, hogy ott a lelki épülés szükségleteit elégítse ki. Az áru cserefolyamata tehát két ellenkező és egymást kiegészítő átalakulásban megy végbe — az árunak pénzzé való átváltozásában és pénzből áruvá való visszaváltozásában.[65] Az áruátalakulás mozzanatai egyszersmind az árubirtokos ügyletei: eladás — az áru kicserélése pénzre; vétel — a pénz kicserélése árura, és a két művelet egysége — eladás vétel céljából.

Ha mármost a vászonszövő szemügyre veszi az ügylet végeredményét, Bibliája van vászon helyett, eredeti áruja helyett egy másik áru, amelynek ugyanannyi az értéke, de más a hasznossága. Ugyanígy sajátítja el többi létfenntartási és termelési eszközét is. Az ő álláspontjáról az egész folyamat csak munkatermékének idegen munkatermékre való cseréjét, a termékcserét közvetíti.

Az áru cserefolyamata tehát a következő formaváltozásban megy végbe:

Áru—Pénz—Áru
Á—P—Á

Anyagi tartalmát tekintve a mozgás *Á—Á*, áru cseréje árura, a társadalmi munka anyagcseréje, amelynek eredményében maga a folyamat kihuny.

Á—P. Az áru első átalakulása, vagyis eladás. Az áruérték átugrása az árutestből az aranytestbe, ez, ahogy máshol neveztem*, az áru salto mortaléja [halálugrása]. Ha nem sikerül, az áru nincs ugyan becsapva, de az árubirtokos igen. Munkáját a munka társadalmi megosztása ugyanolyan egyoldalúvá teszi, mint amilyen sokoldalúvá teszi szükségleteit. Éppen ezért terméke az ő számára csak csereérték. Általános, társadalmilag érvényes egyenértékformára azonban csak a pénzben tesz szert, a pénz pedig másnak a zsebében van. Ahhoz, hogy onnan kihúzza, mindenekelőtt az kell, hogy az áru használati érték legyen a pénzbirtokos számára, hogy tehát a ráfordított munka társadalmilag hasznos formában legyen ráfordítva, vagyis a társadalmi munkamegosztás tagjának bizonyuljon. De a munkamegosztás természetadta termelési organizmus, amelynek szálai az árutermelők háta mögött szövődtek és szövődnek továbbra is. Lehet, hogy az áru valamilyen új munkamódnak a terméke, amely, úgymond, egy újonnan keletkezett szükségletet elégít ki vagy saját szakállára most akar szükségletet teremteni. Valamely különös munkaművelet, amely tegnap még egy és ugyanazon árutermelő sok

[65] „A ... tűz pedig mindenre átváltódik, mondja Hérakleitosz, és minden a tűzre, mint ahogy aranyra a javak és javakra az arany." (*F. Lassalle*: „Die Philosophie Herakleitos des Dunkeln", Berlin 1858, 1. köt. 222. old.) Lassalle jegyzete ehhez a helyhez, 224. old. 3. jegyzet, a pénzt helytelenül puszta értékjelnek mondja.

funkciójának egyike volt, ma talán kiszakad ebből az összefüggésből, önállósul, és éppen ezért résztermékét mint önálló árut küldi piacra. A körülmények lehetnek érettek vagy nem érettek ehhez a különválási folyamathoz. A termék ma társadalmi szükségletet elégít ki. Holnap talán egészben vagy részben kiszorítja helyéről egy hasonló termékfajta. Még akkor is, ha a munka, mint vászonszövőnk munkája, a társadalmi munkamegosztás szabadalmazott láncszeme, ezzel még semmiképp sincsen biztosítva éppen az ő 20 rőf vásznának használati értéke. Ha a társadalom vászonszükségletét — és ennek éppúgy megvan a mértéke, mint minden másnak — a vászonszövő vetélytársai már kielégítették, barátunk terméke fölössé, fölöslegessé és ezáltal haszontalanná válik. Ajándék lónak nem nézik a fogát, de ő nem azért megy a piacra, hogy ajándékokat osztogasson. De tegyük fel, bebizonyul, hogy termékének van használati értéke, és ezért ez az áru pénzt vonz. A kérdés most az, mennyi pénzt vonz. A felelet persze már előre benne van az áru árában, értéknagyságának mutatójában. Eltekintünk az árubirtokos esetleges tisztán szubjektív számolási hibáitól, amelyek a piacon rögtön objektíven korrigálódnak. Tegyük fel, hogy termékére csak a munkaidő társadalmilag szükséges átlagát fordította. Az áru ára tehát csak pénzneve a társadalmi munka benne tárgyiasult mennyiségének. De a vászonszövés hagyományos termelési feltételei vászonszövőnk engedélye és tudta nélkül erjedésnek indultak. Ami tegnap kétségtelenül társadalmilag szükséges munkaidő volt egy rőf vászon termeléséhez, ma már nem az, mint ahogy a pénzbirtokos nagy buzgón kimutatja barátunk különböző vetélytársainak árjegyzékeiből. Barátunk szerencsétlenségére sok szövő van a világon. Tegyük fel végül, hogy a piacon található minden vég vászon csak társadalmilag szükséges munkaidőt tartalmaz. A végek összessége ennek ellenére tartalmazhat fölöslegesen rájuk fordított munkaidőt. Ha a piac gyomra nem tudja befogadni az egész vászonmennyiséget rőfönként 2 shillinges normáláron, ez azt bizonyítja, hogy a társadalmi összmunkaidő túlságosan nagy részét fejtették ki vászonszövés formájában. A hatás ugyanaz, mintha mindegyik vászonszövő a társadalmilag szükséges munkaidőnél többet használt volna fel egyéni termékére. Itt az a szabály: aki korpa közé keveredik, megeszik a disznók. A piacon levő minden vászon csak egy kereskedelmi cikknek számít, mindegyik vég csak hányadnak. S valóban minden egyéni rőf értéke is csak egynemű emberi munka egyazon társadalmilag meghatározott mennyiségének anyagiasulása.*

Mint látjuk, az áru szereti a pénzt, de „the course of true love never does run smooth"**. A társadalmi termelési organizmusnak — amely szétszórt tagjait*** a munkamegosztás rendszerében jeleníti meg — mennyiségi tago-

zódása éppoly természetadta véletlen, mint a minőségi. Árubirtokosaink tehát felfedezik, hogy a munkának ugyanaz a megosztása, amely őket független magántermelőkké teszi, a társadalmi termelési folyamatot és az ő viszonyaikat ebben a folyamatban tőlük maguktól függetlenné teszi, hogy a személyek egymástól való függetlenségét kiegészíti egy minden irányú dologi függőség rendszere.

A munka megosztása a munkaterméket áruvá változtatja és ezzel szükségessé teszi pénzzé való átváltoztatását. Egyúttal véletlenné teszi, sikerül-e ez az átlényegülés. De itt a jelenséget tisztán kell szemügyre vennünk, tehát normális lefolyását kell feltételeznünk. Ha egyébként egyáltalán lefolyik, ha tehát az áru nem eladhatatlan, mindig végbemegy ennek formaváltozása, bár abnormális esetben ebben a formaváltozásban szubsztancia — értéknagyság — elveszhet vagy hozzátevődhet.

Az egyik árubirtokosnak arany helyettesíti az áruját, a másiknak pedig áru az aranyát. Az érzékelhető jelenség az, hogy áru és arany, 20 rőf vászon és 2 £, gazdát, illetve helyet cserél, azaz kicserélődik. De mire cserélődik az áru? Saját általános értékalakjára. És mire az arany? Használati értékének egy különös alakjára. Miért van az, hogy az arany mint pénz lép szembe a vászonnal? Azért, mert a vásznat 2 £-es ára, vagyis pénzneve már az aranyra mint pénzre vonatkoztatja. Az eredeti áruforma elidegenülése [Entäusserung] az áru elidegenítése révén megy végbe, vagyis abban a pillanatban, amikor használati értéke valóban magához vonzza az árában csak elképzelt aranyat. Az áru árának, vagyis csak eszmei értékformájának realizálása ezért egyúttal a pénz áruvá változása. Ez az egy folyamat kétoldalú folyamat, az egyik pólusról, az árubirtokoséról eladás, az ellenpólusról, a pénzbirtokoséról vétel. Vagyis az eladás vétel, $Á—P$ egyúttal $P—Á$.[66]

Eddig nem ismerünk más gazdasági viszonyt az emberek között, csak az árubirtokosok viszonyát, amelyben idegen munkaterméket csak úgy sajátítanak el, hogy sajátjukat elidegenítik. Ennélfogva az egyik árubirtokossal a másik csak azért léphet szembe pénzbirtokosként, mert munkatermékének természettől fogva pénzformája van, munkaterméke tehát pénzanyag, arany stb., vagy pedig azért, mert saját áruja már átvedlett és levetette eredeti használati formáját. Ahhoz, hogy az arany mint pénz funkcionálhasson, valamely ponton természetesen az árupiacra kell lépnie. Ez a pont termelési forrásánál van, ahol mint közvetlen munkatermék ugyanolyan

[66] „Minden eladás vétel" (*Dr. Quesnay*: „Dialogues sur le commerce et les travaux des artisans"; „Physiocrates", Daire kiadása, I. rész, Párizs 1846, 170. old.), vagy ahogyan „Maximes générales"-jában mondja Quesnay: „Eladni annyi, mint venni."*

értékű más munkatermékre cserélődik. De ettől a pillanattól mindig realizált áruárakat képvisel.[67] Eltekintve attól, amikor az aranyat termelési forrásánál cserélik árura, az arany minden árubirtokos kezében saját elidegenített árujának elidegenült alakja, az eladásnak, vagyis az első áruátalakulásnak, *Á—P*-nek a terméke.[68] Eszmei pénzzé, vagyis értékmérővé azért lett az arany, mert az összes áruk benne mérték értéküket és ilymódon használati alakjuk képzelt ellenkezőjévé, értékalakjukká tették. Valóságos pénzzé azért lesz, mert az áruk minden irányú elidegenítésük révén az aranyat valóban elidegenült vagy átváltozott használati alakjukká és ennélfogva valóságos értékalakjukká teszik. Értékalakjában az áru eltünteti minden nyomát természetadta használati értékének és annak a különös hasznos munkának, melynek eredetét köszönheti, hogy begubózzon különbség nélküli emberi munka egyforma társadalmi anyagiasulásába. A pénzen tehát nem látszik, miféle áru volt az, amely pénzzé változott. Pénzformájában az egyik áru ugyanolyan, mint a másik. A pénz tehát lehet ganéj, habár a ganéj nem pénz. Tegyük fel, hogy az a két aranypénz, amelyért vászonszövőnk árját elidegeníti, egy quarter búza átváltozott alakja. A vászon eladása, *Á—P*, egyúttal vétele, *P—Á*. De mint a vászon eladása ez a folyamat olyan mozgást kezd meg, amely ennek ellentétével végződik, a Biblia vételével; mint a vászon vétele olyan mozgást végez be, amely ennek ellentétével kezdődött, a búza eladásával. *Á—P* (vászon—pénz), az *Á—P—Á* (vászon—pénz—Biblia) első szakasza, egyúttal *P—Á* (pénz—vászon), egy másik *Á—P—Á* (búza—pénz—vászon) mozgás utolsó szakasza. Egy áru első átalakulása, áruformából pénzzé való átváltozása, mindig egyúttal egy másik áru második, ellenkező átalakulása, pénzformából áruvá való visszaváltozása.[69]

P—Á. Az áru második vagy befejező átalakulása: a vétel. Minden más áru elidegenült alakja, vagyis általános elidegenítésük terméke lévén, a pénz az abszolút elidegeníthető áru. Minden árat visszafelé olvas, és ilymódon visszatükröződik minden árutestben, mint anyagban, amely odaadja magát a pénz áruvá válásához. Ugyanakkor az árak, ezek a szerelmes szemek, amelyekkel az áruk a pénzre kacsintanak, megmutatják átváltozóképességének korlátját, tudniillik saját mennyiségét. Minthogy az áru pénzzé váltában

[67] „Egy áru árát csak egy másik áru árával fizethetjük meg." (*Mercier de la Rivière*: „L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques"; „Physiocrates", Daire kiadása, II. rész, 554. old.)

[68] „Ahhoz, hogy meglegyen ez a pénzünk, el kellett hogy adjunk." (i. m. 543. old.)

[69] Kivétel, mint ahogy előbb megjegyeztük, az arany-, illetve ezüsttermelő, aki termékét kicseréli anélkül, hogy előzőleg eladta volna.

eltűnik, a pénzen nem látható, hogyan került birtokosa kezébe, vagyis hogy mi változott ezzé a pénzzé. Non olet,* akárhonnan ered is. Ha egyrészt eladott árukat képvisel, akkor másrészt vehető árukat.[70]

P—Á, a vétel, egyúttal eladás, *Á—P*; egy áru utolsó átalakulása ezért egyúttal egy másik áru első átalakulása. Vászonszövőnk számára árujának életpályája a Bibliával zárul, amelyre a 2 £-et visszaváltoztatta. A Biblia eladója viszont a vászonszövőtől kapott 2 £-et gabonapálinkára váltja át. *P—Á*, az *Á—P—Á* (vászon—pénz—Biblia) befejező szakasza egyúttal *Á—P*, az *Á—P—Á* (Biblia—pénz—gabonapálinka) első szakasza. Minthogy az árutermelő csak egyoldalú terméket készít, ezt gyakran nagyobb tömegekben adja el, sokoldalú szükségletei viszont arra kényszerítik, hogy a realizált árat, vagyis a kapott pénzösszeget mindig számos vételre aprózza fel. Egy eladás ezért különböző áruk sok vételébe torkollik. Egy áru befejező átalakulása ilymódon összege más áruk első átalakulásainak.

Ha mármost egy áru, például a vászon, összátalakulását vesszük szemügyre, mindenekelőtt azt látjuk, hogy két ellenkező és egymást kiegészítő mozgásból áll: *Á—P* és *P—Á*. Az árunak ez a két ellenkező változása az árubirtokos két ellenkező társadalmi folyamatában megy végbe és két ellenkező gazdasági jellegében tükröződik vissza. Mint az eladás szereplője eladóvá, mint a vétel szereplője vevővé válik. De ahogy az áru mindegyik változásában mind a két formája, az áruforma és a pénzforma, egyidejűleg létezik, csakhogy ellenkező pólusokon, úgy ugyanazzal az árubirtokossal mint eladóval egy másik vevő és mint vevővel egy másik eladó áll szemben. Ahogy egy és ugyanaz az áru egymás után végigmegy a két fordított változáson, áruból pénzzé és pénzből áruvá lesz, egy és ugyanaz az árubirtokos is váltogatja az eladó és a vevő szerepét. Ezek tehát nem szilárd, hanem az áruforgalmon belül a személyeket állandóan váltogató jellegek.

Egy áru összátalakulása, legegyszerűbb formájában, négy végpontot és három personae dramatist [szereplő személyt] tételez fel. Először az áruval szembelép a pénz mint ennek értékalakja, amelynek túlnan, más zsebében, dologian kemény realitása van. Az árubirtokossal ilymódon szembelép egy pénzbirtokos. Mihelyt mármost az áru pénzzé változik, az utóbbi az áru tovatűnő egyenértékformájává lesz, amelynek használati értéke vagy tartalma az innenső oldalon más árutestekben létezik. Mint az első áruváltozás végpontja, a pénz egyszersmind a másodiknak a kiindulópontja. Ilymódon az

[70] „Ha a pénz kezünkben azokat a dolgokat képviseli, amelyeket venni óhajthatunk, azokat a dolgokat is képviseli, amelyeket ezért [. . .] a pénzért eladtunk." (*Mercier de la Rivière*: „L'ordre naturel etc.", 586. old.)

első aktus eladója vevő lesz a másodikban, ahol egy harmadik árubirtokos eladóként lép vele szembe.[71]

Az áruátalakulás két fordított mozgási szakasza körforgást alkot: áruforma, az áruforma levetése, visszatérés az áruformához. Mindenesetre maga az áru itt ellentétes módon van meghatározva. A kiindulóponton nemhasználati érték, a végponton használati érték birtokosa számára. Így a pénz először ama szilárd értékkristályként jelenik meg, amellyé az áru átváltozik, hogy azután az áru puszta egyenértékformájaként szertefoszoljon.

Az a két átalakulás, amely egy áru körforgását alkotja, egyszersmind két másik árunak fordított irányú részátalakulása. Ugyanaz az áru (a vászon) megnyitja saját átalakulásainak a sorát és lezárja egy másik áru (a búza) összátalakulását. Első változása, az eladás közben ezt a két szerepet saját személyében játssza. Mint aranybáb ellenben, amelynek formájában önmaga megjárja azt az utat, amelyet halandó el nem kerülhet, egyszersmind befejezi egy harmadik áru első átalakulását. A körforgás, amelyet minden áru átalakulásainak sora megtesz, kibogozhatatlanul összefonódik tehát más áruk körforgásaival. Az összfolyamat mint áruforgalom jelenik meg.

Az áruforgalom nemcsak formálisan, hanem lényegileg is különbözik a közvetlen termékcserétől. Pillantsunk csak vissza a folyamatra. A vászonszövő feltétlenül vásznat cserélt ki Bibliára, saját áruját idegenre. De ez a jelenség csak az ő szempontjából igaz. A Bibliaeladó, aki a hűvössel szemben a tüzeset részesíti előnyben, nem gondolt arra, hogy vászonra cseréljen Bibliát, mint ahogy a vászonszövő sem tud semmit arról, hogy búzát cseréltek ki az ő vásznára stb. *B* áruja helyettesíti *A* áruját, de *A* és *B* nem cserélik ki kölcsönösen áruikat. A valóságban előfordulhat, hogy *A* és *B* kölcsönösen egymástól vásárolnak, de ez a különös vonatkozás semmiképpen sem következik az áruforgalom általános viszonyaiból. Egyrészt azt látjuk itt, miként töri át az árucsere a közvetlen termékcsere egyéni és helyi korlátait, és miként fejleszti ki az emberi munka anyagcseréjét. Másrészt kifejlődik a cselekvő személyek ellenőrzésén kívül eső, társadalmi természetiösszefüggések egész köre. A szövő csak azért adhat el vásznat, mert a paraszt már eladott búzát, a heves vérű csak azért adhat el Bibliát, mert a szövő már eladott vásznat, a pálinkafőző csak azért adhat el tüzes vizet, mert a másik már eladta az örök élet vizét stb.

A forgalmi folyamat ezért, a közvetlen termékcserétől eltérően, nem is huny ki a használati értékek hely-, illetve gazdacseréjével. A pénz nem

[71] „Van tehát [...] négy végpont és három szerződő fél, akik közül az egyik kétszer lép fel." (*Le Trosne*: „De l'intérêt social", 909. old.)

tűnik el azért, mert egy áru átalakulásainak sorából végül kiesik. Mindig újra lecsapódik a forgalomnak egy-egy olyan helyén, amelyet az áruk kiürítettek. Például a vászon összátalakulásában: vászon—pénz—Biblia, először a vászon esik ki a forgalomból, pénz lép a helyébe, azután a Biblia esik ki a forgalomból, pénz lép a helyébe. Amikor árut áruval helyettesítenek, egy harmadik kézben a pénzáru ragad meg.[72] A forgalom állandóan pénzt izzad ki.

Mi sem ostobább annál a dogmánál, hogy mivel minden eladás vétel és vice versa [megfordítva], az áruforgalom szükségszerűen magában foglalja az eladások és vételek egyensúlyát. Ha ezzel azt akarják mondani, hogy a valóban végrehajtott eladások száma egyenlő a vételek számával, ez közönséges tautológia. De azt akarják vele bizonyítani, hogy az eladó magával hozza a piacra vevőjét. A vétel és az eladás azonos aktus mint két polárisan ellenkező személy, az árubirtokos és a pénzbirtokos kölcsönös vonatkozása. A vétel és az eladás két polárisan ellenkező aktus mint ugyanannak a személynek cselekedetei. Az eladás és vétel azonossága ezért magában foglalja azt, hogy az áru haszontalanná válik, ha a forgalom alkimista retortájába dobva nem mint pénz kerül ki belőle, ha az árubirtokos nem tudja eladni, tehát a pénzbirtokos nem vásárolja meg. Ez az azonosság továbbá azt tartalmazza, hogy a folyamat, ha sikerül, az áru bizonyos nyugvópontját, életszakaszát alkotja, amely hosszabb vagy rövidebb ideig tarthat. Minthogy az áru első átalakulása egyúttal eladás és vétel, ez a részfolyamat egyúttal önálló folyamat is. A vevő birtokában van az áru, az eladó birtokában a pénz, vagyis olyan áru, amely megőrzi forgalomképes formáját, akár előbb, akár utóbb jelenik meg ismét a piacon. Senki sem adhat el, ha más valaki nem vásárol. De senkinek sem kell azonnal vásárolnia, amiért ő maga eladott. A forgalom éppen azzal robbantja szét a termékcsere időbeli, helyi és egyéni korlátait, hogy a termékcserében a saját termék kicserélése és az idegen munkatermék becserélése között meglevő közvetlen azonosságot az eladás és a vétel ellentétére hasítja. Az, hogy az önállóan egymással szembelépő folyamatok belső egységet alkotnak, éppannyira azt is jelenti, hogy belső egységük külső ellentétekben mozog. Ha az egymást kiegészítő, s ezért belsőleg önállótlan folyamatok külső önállósulása bizonyos pontot ér el, az egység erőszakosan érvényt szerez magának — válság útján. Az áruban benne rejlő ellentét használati érték és érték között, az az ellentét, hogy a magánmunkának

[72] Jegyzet a 2. kiadáshoz. Bármennyire kézzelfogható is ez a jelenség, a közgazdászok — kivált a szokvány szabadkereskedő [Freihändler vulgaris] — a legtöbbször mégsem veszik észre.

egyúttal közvetlenül társadalmi munkaként kell kifejeződnie, hogy a különös konkrét munka egyúttal csak mint elvont általános munka jön számba, az ellentét a dolog megszemélyesülése és a személyek eldologiasodása között — ez a benne rejlő ellentmondás az áruátalakulás ellentéteiben tesz szert kifejlett mozgási formáira. Ezek a formák ennélfogva magukban foglalják a válságok lehetőségét, de csakis a lehetőségüket. Ahhoz, hogy ez a lehetőség valósággá fejlődjék, egész sereg olyan viszony szükséges, amelyek az egyszerű áruforgalom álláspontjáról még egyáltalán nem léteznek.[73]

Az áruforgalom közvetítőjeként a pénz a forgalmi eszköz funkciójára tesz szert.

b) A pénz forgása

A formacsere, amelyben a munkatermékek anyagcseréje végbemegy, *Á—P—Á*, feltételezi, hogy ugyanaz az érték mint áru a folyamat kiindulópontja és mint áru visszatér ugyanahhoz a ponthoz. Az áruk e mozgása ezért körforgás. Másrészt ugyanez a forma kizárja a pénz körforgását. Eredménye a pénz folytonos eltávolodása kiindulópontjától, nem pedig visszatérés ahhoz. Amíg az eladó kezében tartja áruja átváltozott alakját, a pénzt, addig az áru az első átalakulás stádiumában van, vagyis körforgásának csak az első felét tette meg. Ha a folyamat, eladás vétel céljából, befejeződött, a pénz is megint eltávozott eredeti birtokosa kezéből. Persze ha a vászonszövő, miután a Bibliát megvette, újra elad vásznat, a pénz is visszatér kezébe. De nem az első 20 rőf vászon körforgása által tér vissza, ellenkezőleg ezáltal távozott a vászonszövő kezéből a Bibliaeladó kezébe. Csak úgy tér vissza, hogy a vászonszövő ugyanazt a forgalmi folyamatot megújítja, vagyis megismétli újabb áruval, és ez a folyamat ugyanazzal az eredménnyel végződik,

[73] V. o. James Millre vonatkozó megjegyzéseimmel, „Zur Kritik etc.", 74—76. old. [Marx és Engels Művei, 13. kot. 70—71. old.] A gazdaságtani apologetika módszerére itt két dolog jellemző. Először, azonosítja az áruforgalmat és a közvetlen termékcserét olymódon, hogy egyszerűen elvonatkoztat különbségeiktől. Másodszor, megkísérli tagadni a tőkés termelési folyamat ellentmondásait olymódon, hogy e termelés szereplőinek viszonyait feloldja azokká az egyszerű vonatkozásokká, amelyek az áruforgalomból fakadnak. De árutermelés és áruforgalom olyan jelenségek, amelyek a legkülönbözőbb termelési módok sajátjai, bár különböző terjedelemben és különböző jelentőséggel. Nem tudunk tehát még semmit e termelési módok differentia specificájáról [sajátos különbségéről], és ezért nem ítélhetjük meg őket, ha csak az áruforgalom valamennyiuknél közös, elvont kategóriáit ismerjük. Egyetlen más tudományban sem fontoskodnak annyit elemi közhelyekkel, mint a politikai gazdaságtanban. Például J. B. Say ítéletet merészel mondani a válságokról, mert tudja, hogy az áru termék.

mint az előbbi. Az a mozgási forma tehát, amelyet az áruforgalom a pénznek közvetlenül ad, a pénz folytonos eltávolodása a kiindulóponttól, az egyik árubirtokos kezéből a másikéba való átmenete, vagyis forgása (currency, cours de la monnaie).

A pénz forgása ugyanannak a folyamatnak állandó, egyhangú ismétlődése. Az áru mindig az eladó oldalán van, a pénz mindig a vevő oldalán, mint vásárlóeszköz. Mint vásárlóeszköz funkcionál azáltal, hogy az áru árát realizálja. Az áru árának a realizálásával az árut az eladó kezéből a vevő kezébe viszi át, míg maga ugyanakkor a vevő kezéből az eladóéba távolodik, hogy ugyanezt a folyamatot egy másik áruval megismételje. Hogy a pénz mozgásának ez az egyoldalú formája az áru kétoldalú formamozgásából ered, azt homály takarja. Maga az áruforgalomnak a természete kelti az ellenkező látszatot. Az áru első átalakulása nemcsak mint a pénz mozgása látható, hanem mint az áru saját mozgása is, második átalakulása azonban csak mint a pénz mozgása látható. Körforgása első felében az áru helyet cserél a pénzzel. Ezáltal használati alakja egyúttal kiesik a forgalomból, és a fogyasztásba kerül.[74] Értékalakja, vagyis pénzlárvája lép a helyébe. Körforgásának második felét már nem saját természetes burkában, hanem aranyburkában teszi meg. A mozgás folytonossága ilymódon csak a pénz osztályrésze lesz, és ugyanaz a mozgás, amely az áru szempontjából két ellenkező folyamatot foglal magában, a pénz saját mozgásaként mindig ugyanazt a folyamatot foglalja magában, a pénz helycseréjét mindig más és más áruval. Ezért az a látszat, hogy az áruforgalom eredményét, egyik árunak másik áruval való helyettesítését, nem az áruk saját formaváltozása közvetíti, hanem a pénznek az a funkciója, hogy forgalmi eszköz, amely az önmagukban mozgás nélküli árukat forgatja, abból a kézből, amelyben nem-használati értékek, átviszi abba a kézbe, amelyben használati értékek, tehát mindig a pénz saját mozgásával ellenkező irányban. A pénz az árukat folyton eltávolítja a forgalom területéről, azáltal hogy a forgalomban elfoglalt helyükre lép és ezzel saját kiindulópontjától eltávolodik. Ezért, bár a pénz mozgása csak az áruforgalom kifejezése, a látszat megfordítva az, hogy az áruforgalom csak a pénz mozgásának eredményeként jelenik meg.[75]

Másrészt a pénz csak azért funkcionál forgalmi eszközként, mert az áruk

[74] Még akkor is, ha az árut újra meg újra eladják — ez a jelenség számunkra itt még nem létezik —, az utolsó végleges eladással kiesik a forgalom területéről és a fogyasztás területére kerül, hogy itt létfenntartási eszközül vagy termelési eszközül szolgáljon.

[75] „Ennek" (a pénznek) „nincs más mozgása, mint az, amelyre a termékek késztetik." (*Le Trosne*: „De l'intérêt social", 885. old.)

önállósult értéke. A pénznek mint forgalmi eszköznek a mozgása ennélfogva valójában csak az áruk saját formamozgása. Ennek ezért érzékileg is vissza kell tükröződnie a pénz forgásában. Például a vászon először áruformáját pénzformájává változtatja. Első átalakulásának, *Á—P*-nek végpontja, a pénzforma, azután utolsó átalakulásának, *P—Á*-nak, Bibliává való visszaváltozásának kezdőpontjává lesz. De mindkét formacsere áru és pénz cseréje útján, kölcsönös helycseréjük útján megy végbe. Ugyanazok a pénzdarabok jutnak mint az áru elidegenült alakja az eladó kezébe és hagyják el azt mint az áru abszolút elidegeníthető alakja. Kétszer változtatják helyüket. A vászon első átalakulása e pénzdarabokat a szövő zsebébe juttatja, a második megint kiveszi belőle. Ugyanannak az árunak két ellenkező formacseréje tehát visszatükröződik abban, hogy a pénz kétszer helyet cserél ellenkező irányban.

Ha ellenben csak egyoldalú áruátalakulásokra kerül sor — puszta eladásokra vagy puszta vételekre, ahogy tetszik —, ugyanaz a pénz is csak egyszer cserél helyet. Második helycseréje mindig az áru második átalakulását fejezi ki, azt, hogy pénzből visszaváltozik áruvá. Ugyanazon pénzdarabok helycseréjének gyakori ismétlődésében nemcsak egyetlen áru átalakulásainak sora tükröződik, hanem egyáltalában az áruvilág számtalan átalakulásának egymásba fonódása is. Egyébként egészen magától értetődik, hogy mindez csak az itt vizsgált formára, az egyszerű áruforgalomra érvényes.

Minden áru, mihelyt először belép a forgalomba, első formaváltozásakor, kiesik a forgalomból, amelybe mindig új áru lép be. A pénz ellenben mint forgalmi eszköz állandóan a forgalom területén tartózkodik és állandóan ott kóborol. Felmerül tehát a kérdés, mennyi pénzt szív fel állandóan ez a terület.

Egy országban naponta számos egyidejű és ezért térben egymás mellett lefolyó egyoldalú áruátalakulás megy végbe, vagyis, másszóval, puszta eladások az egyik oldalon, puszta vételek a másikon. Áraikban az árukat már egyenlővé tették meghatározott képzelt pénzmennyiségekkel. Minthogy a forgalom itt vizsgált, közvetlen formája az árut és a pénzt mindig testileg állítja egymással szembe, az egyiket az eladás pólusán, a másikat a vétel ellenpólusán, az áruvilág forgalmi folyamatához szükséges forgalmi eszköztömeget már meghatározza az áruk árának összege. Valójában a pénz csak reálisan megtestesíti az áruk árának összegében eszmeileg már kifejezett aranyösszeget. E két összeg egyenlősége ezért magától értetődik. De tudjuk, hogy az áruk változatlan értéke esetén áraik együtt változnak magának az aranynak (a pénz anyagának) az értékével: arányosan emelkednek, ha ez esik, és esnek, ha ez emelkedik. Ha az áruk árának összege ekképpen emelkedik vagy esik, a forgó pénz tömege szükségképpen vele arányosan növekedik

vagy csökken. A forgalmi eszközök tömegének a változása itt magából a pénzből ered ugyan, de nem forgalmieszköz-funkciójából, hanem értékmérő-funkciójából. Először az áruk ára változik, fordított arányban a pénz értékének változásával, és azután változik a forgalmi eszközök tömege, egyenes arányban az áruk árának változásával. Pontosan ugyanez a jelenség mutatkoznék, ha például nem az arany értéke süllyedne, hanem ezüst helyettesítené értékmérő szerepében, vagy ha nem az ezüst értéke emelkednék, hanem az arany szorítaná ki az értékmérő szerepéből. Az egyik esetben több ezüstnek kellene forognia, mint amennyi arany azelőtt forgott, a másikban kevesebb aranynak kellene forognia, mint amennyi ezüst azelőtt forgott. Mindkét esetben a pénzanyag értéke változnék meg, vagyis azé az árué, amely mint értékmérő funkcionál, ennélfogva megváltoznék az áruértékek árkifejezése, ennélfogva az ezen árak realizálására szolgáló forgó pénz tömege. Láttuk, hogy az áruk forgalmi területén van egy rés, amelyen át az arany (az ezüst, egyszóval a pénzanyag) mint adott értékű áru belép erre a területre. Ezt az értéket feltételezik a pénz értékmérő funkciójánál, tehát az ármeghatározásnál. Ha mármost például magának az értékmérőnek az értéke süllyed, ez először azoknak az áruknak az árváltozásában jelentkezik, amelyeket közvetlenül a nemesfémek termelési forrásánál cserélnek ki ez utóbbiakkal mint árukkal. Főleg a polgári társadalom kevésbé fejlett állapotaiban a többi áru nagy részét még hosszabb ideig az értékmérőnek most már illuzórikussá lett, elavult értékében becsülik meg. De az egyik áru megfertőzi a másikat a vele való értékviszonya útján, az áruk arany- vagy ezüstárai fokozatosan kiegyenlítődnek olyan arányokban, amelyeket maguk az értékeik határoznak meg, míg végül valamennyi áru értékét a pénzfém új értékének megfelelően becsülik meg. Ezzel a kiegyenlítődési folyamattal együtt jár a nemesfémek mennyiségének folytonos növekedése, amelyek a közvetlenül velük kicserélt áruk fejében azok helyébe özönlenek. Ezért ugyanabban a mértékben, amelyben az áruk helyesbített árai általánossá válnak, vagyis amelyben értékeiket az új, csökkent és bizonyos pontig tovább csökkenő fémértékben becsülik meg, már megvan a nemesfémnek az a többlettömege is, amely realizálásukhoz szükséges. Az új arany- és ezüstforrások felfedezését követő tények egyoldalú megfigyelése a XVII. és főleg a XVIII. században arra a téves következtetésre vezetett, hogy az áruárak azért emelkedtek, mert több arany és ezüst funkcionált forgalmi eszközként. A következőkben az arany értékét adottnak tételezzük fel, ahogy az árbecslés pillanatában valóban adott is.

Ha tehát ezt feltételezzük, a forgalmi eszközök tömegét az áruk realizálandó árösszege határozza meg. Ha továbbá feltételezzük, hogy minden áru-

fajta ára adott, akkor az áruk árösszege nyilvánvalóan a forgalomban levő árutömegtől függ. Nem sok fejtörés kell ahhoz, hogy megértsük, hogy ha 1 quarter búza 2 £-be kerül, akkor 100 quarter 200 £-be, 200 quarter 400 £-be stb. kerül, tehát a búza tömegével nőnie kell annak a pénztömegnek, amely az eladásnál helyet cserél vele.

Ha az árutömeget adottnak tételezzük fel, akkor a forgalomban levő pénz tömege az áruk áringadozása szerint árad és apad. Emelkedik, vagy süllyed, mert az áruk árösszege áraik változása következtében növekedik vagy csökken. Ehhez semmiképpen nem szükséges, hogy az összes áruk ára egyidejűleg emelkedjék vagy essék. Bizonyos számú legfontosabb cikk árának emelkedése az egyik esetben vagy süllyedése a másikban elegendő ahhoz, hogy valamennyi forgalomban levő áru realizálandó árösszegét növelje vagy csökkentse, tehát ahhoz is, hogy több vagy kevesebb pénzt hozzon forgalomba. Akár valóságos értékváltozásokat tükröz vissza az áruk árváltozása, akár csak a piaci árak ingadozását, ugyanolyan hatással van a forgalmi eszközök tömegére.

Tegyük fel, hogy adva van bizonyos számú összefüggéstelen, egyidejű és ezért térbelileg egymás mellett lefolyó eladás vagy részátalakulás, például 1 quarter búzáé, 20 rőf vászoné, 1 Bibliáé, 4 gallon gabonapálinkáé. Ha mindegyik cikk ára 2 £, a realizálandó árösszeg tehát 8 £, akkor 8 £-nyi pénztömegnek kell forgalomba kerülnie. Ha ellenben ugyanezek az áruk láncszemei az általunk ismert átalakulássornak: 1 quarter búza — 2 £ — 20 rőf vászon — 2 £ — 1 Biblia — 2 £ — 4 gallon gabonapálinka — 2 £, akkor 2 £ e különböző árukat sorjában forgásba hozza azáltal, hogy sorjában realizálja azok árát, tehát a 8 £-es árösszeget is, hogy végül a pálinkafőző kezében megpihenjen. A 2 £ négy forgást végez. Ugyanazoknak a pénzdaraboknak ez az ismételt helycseréje az áru kettős formacseréjét fejezi ki, két ellenkező forgalmi stádiumon átmenő mozgását és különböző áruk átalakulásainak összefonódását.[76] E folyamat ellenkező és egymást kiegészítő szakaszai nem állhatnak térben egymás mellett, hanem csak időben egymás után következhetnek. Ezért időszakaszok szolgálnak tartamának mértékéül, vagyis azzal mérjük a pénzforgás sebességét, hogy ugyanazok a pénzdarabok adott idő alatt hány forgást végeztek. Tegyük fel például, hogy ama négy áru forgalmi folyamata egy napig tart. Akkor a realizálandó árösszeg: 8 £, ugyanazon pénzdarabok egy nap alatt megtett forgásainak száma:

[76] „A termékek hozzák mozgásba és forgatják" (a pénzt) „. . .Mozgásának" (tudniillik a pénz mozgásának) „sebessége pótolja mennyiségét. Szükség esetén úgy siklik egyik kézből a másikba, hogy egy pillanatra sem áll meg." (*Le Trosne*, i. m. 915—916. old.)

4, és a forgó pénz tömege: 2 £, vagyis a forgalmi folyamat egy adott időszakaszára: $\frac{\text{áruk árösszege}}{\text{egynevű pénzdarabok forgási száma}}$ = a forgalmi eszközként funkcionáló pénz tömege. Ez a törvény általános érvényű. Igaz, egy adott időszakaszban egy ország forgalmi folyamata felölel egyrészt sok szétforgácsolt, egyidejű és térben egymás mellett lefolyó eladást (illetve vételt), vagyis részátalakulást, amelyben ugyanazok a pénzdarabok csak egyszer cserélnek helyet, vagyis csak egy forgást tesznek meg, másrészt sok, részben egymás mellett lefolyó, részben egymásba fonódó, többé vagy kevésbé soktagú átalakulássort, melyekben ugyanazok a pénzdarabok többé vagy kevésbé számos forgást végeznek. De a forgalomban levő összes egynevű pénzdarabok forgásainak össz-száma megadja az egyes pénzdarab forgásainak átlagos számát, vagyis a pénzforgás átlagos sebességét. Azt a pénztömeget, amelyet például a napi forgalmi folyamat kezdetén ebbe bevetnek, természetesen meghatározza azoknak az áruknak az árösszege, amelyek egyidejűleg és térbelileg egymás mellett forognak. De a folyamaton belül az egyik pénzdarabot úgyszólván felelőssé teszik a másikért. Ha az egyik meggyorsítja forgási sebességét, a másiké ellanyhul, vagy e másik pénzdarab egészen kirepül a forgalom területéről, mert ez utóbbi csak azt az aranytömeget képes felszívni, amely egyes elemeinek átlagos forgási számával megszorozva egyenlő a realizálandó árösszeggel. Ezért ha a pénzdarabok forgásainak száma nő, akkor forgó tömegük csökken. Ha forgásaik száma csökken, akkor tömegük nő. Mivel az a pénztömeg, amely forgalmi eszközként funkcionálhat, adott átlagos sebesség esetén adott, ezért például meghatározott mennyiségű egyfontos bankjegyet kell csak a forgalomba dobni, hogy ugyanannyi sovereignt kidobjunk belőle — olyan fogás ez, amelyet minden bank jól ismer.

Mint ahogy a pénzforgásban egyáltalában csak az áruk forgalmi folyamata, azaz ellenkező átalakulások útján végbemenő körforgásuk jelenik meg, a pénzforgás sebességében nem jelenik meg egyéb, mint az áruk formacseréjének sebessége, átalakulásaik sorainak folytonos egymásba fonódása, az anyagcsere hevessége, az áruk gyors eltűnése a forgalom területéről és éppoly gyors pótlásuk új árukkal. A pénzforgás sebességében tehát az ellenkező és egymást kiegészítő szakaszoknak, a használati alak értékalakká való átváltozásának és az értékalak használati alakká való visszaváltozásának, vagyis az eladás és vétel két folyamatának folyékony egysége jelenik meg. Megfordítva, a pénzforgás lassúbbodásában e folyamatok szétválása és ellentétes önállósulása, a formacserének és ezáltal az anyagcserének a fennakadása jelentkezik. Hogy honnan ered ez a fennakadás, az persze magán a forgalmon

nem látszik. Ez csak magát a jelenséget mutatja. Ahhoz a népszerű nézethez, amely szerint a pénzforgás meglassulása esetén a pénz a forgalom perifériájának valamennyi pontján kevésbé gyakran jelenik meg és tűnik el, közel áll az, hogy a jelenséget a forgalmi eszközök elégtelen mennyiségével magyarázza.[77]

Az egy-egy időszakaszban forgalmi eszközként funkcionáló pénz összmennyiségét tehát egyrészt a forgalomban levő áruvilág árösszege határozza meg, másrészt ellentétes körforgási folyamatainak lassúbb vagy gyorsabb lefolyása, hiszen ettől függ az, hogy ennek az árösszegnek hányad részét realizálhatják ugyanazok a pénzdarabok. Az áruk árösszege pedig egyaránt függ mindegyik árufajta tömegétől és árától. De ez a három tényező: az árak mozgása, a forgalomban levő árutömeg és végül a pénz forgási sebessége különböző irányban és különböző arányban változhat, tehát a realizálandó árösszeg és ezért a forgalmi eszközök általa megszabott tömege számtalan kombináción mehet át. Itt csak azokat soroljuk fel, amelyek a legfontosabbak az áruárak történetében.

Változatlan áruárak esetén a forgalmi eszközök tömege nőhet, ha a forgalomban levő áruk tömege nő vagy a pénz forgási sebessége csökken, vagy

---

[77] „Minthogy a pénz ... a vétel és eladás közös mértéke, mindenki, akinek eladnivalója van és nem talál rá vevőt, azonnal hajlik arra a gondolatra, hogy pénzhiány van a királyságban vagy az országban, és javai ez okból nem kelnek el; ennélfogva mindenki pénzhiányról kiáltozik; ez pedig nagy tévedés ... Mi hiányzik ezeknek az embereknek, akik arról kiáltoznak, hogy nincs pénz? ... A bérlő panaszkodik ... azt hiszi, ha több pénz volna az országban, jó árat kapna javaiért ... Így hát láthatólag nem pénz hiányzik neki, hanem az, hogy jó árat kapjon gabonájáért és állataiért, melyeket eladna, de nem tud eladni ... Miért nem tud jó árat elérni? ... 1. Vagy túlságosan sok a gabona és az állat az országban, úgyhogy a legtöbb embernek, aki a piacra megy, arra van szüksége, hogy eladjon, akárcsak neki, és kevésnek arra, hogy vásároljon; vagy 2. hiányzik az a kelendőség, melyet a kivitel biztosítani szokott ... vagy 3. a fogyasztás pang, például amikor az emberek szegénység miatt nem költenek már annyit háztartásukra, mint azelőtt; amiért is nem a voltaképpeni pénz gyarapítása az, ami egyáltalán előmozdítaná a bérlő javainak eladását, hanem a piacra valóban ránehezedő három ok valamelyikének a kiküszöbölése ... A kereskedőnek és a boltosnak ugyanilyen módon hiányzik a pénz, vagyis az, hogy eladja azokat a javakat, amelyekkel kereskedik, amiatt, hogy a piac pang ... egy nemzet akkor boldogul legjobban, amikor a gazdagság kézről kézre jár." (*Sir Dudley North*: „Discourses upon Trade", London 1691, 11—15. old. elszórtan) Herrenschwand szédelgései mind arra lyukadnak ki, hogy az áru természetéből fakadó és ezért az áruforgalomban megjelenő ellentmondásokat a forgalmi eszközök gyarapításával ki lehet küszöbölni. Egyébként ha a termelési és forgalmi folyamat fennakadásait a forgalmi eszközök hiányának tulajdonítani népi illúzió, ebből semmiképpen sem következik megfordítva az, hogy a forgalmi eszközök valóságos hiánya — például a „regulation of currencyvel" [forgalmi eszközök szabályozásával] folytatott hivatalos kontárkodások következtében — a maga részéről nem idézhet elő fennakadásokat.

ha mind a kettő együtt hat. Megfordítva, a forgalmi eszközök tömege csökkenhet, ha az árutömeg csökken vagy a forgási sebesség nő.

Általánosan emelkedő áruárak esetén a forgalmi eszközök tömege változatlan maradhat, ha a forgalomban levő áruk tömege ugyanolyan arányban csökken, amilyenben az árak emelkednek, vagy ha a pénz forgási sebessége éppoly gyorsan növekedik, mint ahogy az árak emelkednek, a forgalomban levő árutömeg pedig állandó marad. A forgalmi eszközök tömege csökkenhet, ha az árutömeg gyorsabban csökken vagy a forgási sebesség gyorsabban nő, mint az árak.

Általánosan csökkenő áruárak esetén a forgalmi eszközök tömege változatlan maradhat, ha az árutömeg ugyanolyan arányban nő, mint amilyenben ára esik, vagy a pénz forgási sebessége ugyanolyan arányban csökken, mint az árak. Nőhet, ha az árutömeg gyorsabban nő vagy a forgási sebesség gyorsabban csökken, mint ahogy az áruárak esnek.

A különböző tényezők variációi kölcsönösen kiegyenlíthetik egymást, úgyhogy folytonos változékonyságuk ellenére az áruárak realizálandó végösszege, **tehát** a forgalomban levő pénztömeg is állandó marad. Ezért, kivált ha némileg hosszabb periódusokat veszünk szemügyre, úgy találjuk, hogy az egy-egy országban forgalomban levő pénztömeg átlagos szintje sokkal állandóbb, és hogy — erős zavarok kivételével, amelyek periodikusan a termelési és kereskedelmi válságokból, ritkábban magának a pénzértéknek a megváltozásából fakadnak — sokkal csekélyebbek az eltérések ettől az átlagos szinttől, mint a látszat alapján várhatnók.

Az a törvény, hogy a forgalmi eszközök mennyiségét meghatározza a forgalomban levő áruk árösszege és a pénzforgás átlagos sebessége,[78] úgy is

[78] „A pénznek bizonyos mértéke és aránya szükséges egy nemzet kereskedelmének űzéséhez; ennél több vagy kevesebb károsan befolyásolná azt. Ugyanúgy, mint ahogy egy kiskereskedésben bizonyos mennyiségű farthingra van szükség, hogy ezüstpénzt felváltsanak és rendezzenek olyan számlákat, amelyeket a legkisebb ezüstérmével sem lehet kigyenlíteni... Mármost, ahogy a kereskedelemben szükséges farthingok számarányára az emberek számából, csereügyleteik gyakoriságából valamint, és főleg, a legkisebb ezüstérmék értékéből kell következtetni, ugyanúgy a kereskedelmünkhöz szükséges pénz" (arany- és ezüstérme) „arányára szintén a cseremüveletek gyakoriságából és a fizetések nagyságából." (*William Petty*: „A Treatise of Taxes and Contributions", London 1667, 17. old.) Hume elméletét J. Steuarttal és másokkal szemben védelmébe vette A. Young „Political Arithmetic" című munkájában, London 1774, amelyben külön fejezet szól arról, hogy „Prices depend on quantity of money" [Az árak a pénz mennyiségétől függnek], 112. skk. old. Ehhez megjegyzem a „Zur Kritik etc." 149. oldalán [Marx és Engels Művei, 13. köt. 130. old.]: „A forgásban levő érmemennyiség kérdését" (A. Smith) „hallgatólagosan kiküszöböli, amikor a pénzt egészen helytelenül puszta áruként kezeli." Ez csak annyiban érvényes,

kifejezhető, hogy ha az áruk értékösszege és átalakulásaik átlagos sebessége adva van, a forgó pénznek vagy a pénzanyagnak a mennyisége saját értékétől függ. Az az illúzió, hogy megfordítva, az áruárakat a forgalmi eszközök tömege, az utóbbit viszont az országban levő pénzanyag tömege határozza meg,[79] eredeti képviselőinél abban az idétlen hipotézisben gyökerezik, hogy az áruk ár nélkül és a pénz érték nélkül lépnek a forgalmi folyamatba, ahol azután az áruegyveleg bizonyos hányada a fémhalom bizonyos hányadával kicserélődik.[80]

---

amennyiben A. Smith ex officio [hivatalból] tárgyalja a pénzt. Alkalmanként azonban, például a politikai gazdaságtan korábbi rendszereinek bírálatánál, a helyes nézetet vallja „Az érme mennyiségét minden országban az áruk értéke szabályozza, amelyeket forgatnia kell . . . A valamely országban évente vásárolt és eladott javak értéke forgalmuk lebonyolítása és tulajdonképpeni fogyasztóik közti elosztása végett bizonyos pénzmennyiséget követel meg, és több pénz alkalmazását nem teheti lehetővé. A forgalom csatornája szükségképpen magához vonz olyan összeget, amely elegendő ahhoz, hogy megtöltse, es soha nem vesz fel többet." („Wealth of Nations", IV. könyv I. fej [III. kot 87., 89. old.]) Hasonlóképpen A. Smith ex officio a munkamegosztás dicsőítésével kezdi művét. Később, az állami jövedelem forrásairól szóló utolsó könyvben, mellékesen megismétli tanítójának, A. Fergusonnak a munkamegosztásról mondott elítélő véleményét.

[79] „A dolgok árai bizonyára minden nemzetnél emelkedni fognak, ahogy az emberek közt forgó arany és ezüst mennyisége növekszik, következésképpen, ha egy nemzetnél az arany és az ezüst mennyisége csökken, valamennyi dolog árának a pénzmennyiség e csökkenése arányában esnie kell." (*Jacob Vanderlint* „Money answers all Things", London 1734, 5. old.) Vanderlintnek és Hume „Essays"-ének tüzetesebb összehasonlítása után teljesen kétségtelen előttem, hogy Vanderlint egyébként jelentős írását Hume ismerte és felhasználta. Az a nézet, hogy a forgalmi eszközök tömege határozza meg az árakat, megtalálható Barbonnál és még sokkal régebbi íróknál is „A korlátozatlan kereskedelemből nem származhat semmiféle kellemetlenség", mondja Vanderlint, „hanem csak igen nagy előny . . . mert ha a nemzet pénzkészletét csökkenti, amit tiltó rendszabályokkal akarnak megakadályozni, azok a nemzetek, amelyekhez a készpénz befolyik, bizonyára megállapítják, hogy minden dolognak az ára emelkedik, ahogy a pénzkészlet náluk nő. És . . . iparcikkeink és más áruink csakhamar olyan olcsók lesznek, hogy a kereskedelmi mérleg megint a javunkra fordul és ezáltal a pénz visszaözönlik hozzánk." (i. m. 43—44. old.)

[80] Magától értetődik, hogy mindegyik árufajta, ára révén, eleme valamennyi forgalomban levő áru árösszegének. De teljesen érthetetlen, hogy egymással össze nem mérhető használati értékek hogyan cserélődhetnek ki en masse [tömegükben] az országban levo arany- vagy ezüsttömegre. Ha az áruvilágot csalárdul egyetlenegy összáruvá változtatjuk, amelynek minden áru csak bizonyos hányada, akkor a következő csinos számtani példát kapjuk. összáru = x mázsa arany, A áru = az összáru bizonyos hányada = x mázsa arany ugyanolyan hányada. Montesquieu ezt becsületesen kiböki. „Ha a világon meglevő arany és ezüst tömegét összehasonlítjuk a meglevő áruk összegével, bizonyára minden egyes terméket, illetve árut összehasonlíthatunk az arany- és ezüsttömeg [. . .] bizonyos részével. Tegyük fel, hogy egyetlenegy termék, illetve áru van a világon, vagy hogy csak egyet vásárolnak, és ez éppúgy osztható, mint a pénz· ennek az árunak bizonyos része megfelel majd a pénz-

c) Az érme. Az értékjel

A pénz forgalmieszköz-funkciójából ered érmealakja. Az áruk árában, vagyis pénznevében elképzelt arany-súlyrésznek a forgalomban egynevű aranydarabként, vagyis érmeként kell az árukkal szembelépnie. Ahogy az árak mércéjének megállapítása, úgy a pénzverés ügylete is az államot illeti. Azokban a különböző nemzeti egyenruhákban, amelyeket az arany és az ezüst mint érmék viselnek, de a világpiacon ismét levetnek, megjelenik az áruforgalom belső vagy nemzeti területeinek és általános világpiaci területének elválása.

Az aranyérme és a rúdarany tehát eredetileg csak alakilag különbözik egymástól, és az arany mindig átváltoztatható az egyik formából a másikba.[81]

---

tömeg bizonyos részének; az áruk összességének fele a pénztömeg összessége felének stb. ... a dolgok árának megállapítása alapjában mindig attól függ, hogy milyen arányban van a dolgok összessége a pénzjelek összességével." (*Montesquieu*: „Esprit des lois"; „Oeuvres", III. köt. 12—13. old.) Arról, hogyan fejlesztette tovább ezt az elméletet Ricardo, valamint tanítványai, James Mill, Lord Overstone stb., v. ö. „Zur Kritik etc.", 140—146., 150. skk. old. [Marx és Engels Művei, 13. köt. 122—127., 131. skk. old.] J. St. Mill úr ért ahhoz, hogy — a nála szokásos eklektikus logikával — apjának, J. Millnek a nézetét vallja és egyúttal az ellenkező nézetet is. Ha összehasonlítjuk összefoglalójának, a „Principles of Political Economy"-nak a szövegét az előszóval (első kiadás), amelyben a jelenkor Adam Smithének kiáltja ki magát, nem tudjuk, mit csodáljunk inkább, a szerző naivitását vagy a közönségét, amely készpénznek fogadta el, hogy Mill — Adam Smith, akihez úgy aránylik, mint a karszi Williams Kars tábornok Wellington herceghez. J. St. Mill úrnak a politikai gazdaságtan területén végzett sem nem terjedelmes, sem nem tartalmas eredeti kutatásait, mindet rendre felsorakoztatva, megtaláljuk 1844-ben megjelent kis írásában: „Some Unsettled Questions of Political Economy". Locke kereken kimondja azt, hogy az arany és ezüst értéktelensége összefügg azzal, hogy értéküket mennyiségük határozza meg. „Minthogy az emberiség megegyezett abban, hogy az aranynak és az ezüstnek képzetes értéket tulajdonít ... az a benső érték, amelyet ezeknél a fémeknél látunk [...] nem egyéb, mint a mennyiségük." („Some Considerations etc.", 1691; „Works", 1777-es kiadás, II. köt. 15. old.)

[81] Természetesen egyáltalán nem célom, hogy az olyan részleteket, mint a pénzverési illeték és hasonlók, tárgyaljam. De a romantikus tányérnyaló Adam Müllerrel szemben, aki csodálja azt a „nagyvonalú szabadelvűséget", hogy „az angol kormányzat ingyen veri a pénzt"*, idézzük Sir Dudley North következő véleményét: „Az ezüstnek és az aranynak, akárcsak a többi árunak, megvan az apálya és a dagálya. Amikor bizonyos mennyiség érkezik spanyol területről ... ezt a Towerba viszik és pénzzé verik. Nemsokára azután kereslet merül fel nemesfémrúd iránt, kivitel céljára. S ha nincsen, mert történetesen az egészet pénzzé verték, mit tesznek akkor? Újra beolvasztják az érméket; ez nem jelent veszteséget, mert a pénzverés a tulajdonosnak semmibe sem kerül. Ilymódon a nemzetet megkárosították, meg kell fizetnie a szalmának a fonását, amellyel szamarakat etetnek. Ha a kereskedőnek" (maga North az egyik legnagyobb kereskedő volt II. Károly idejében) „a pénzverés árát meg kellene fizetnie, nem küldené ezüstjét megfontolás nélkül a Towerba; és a vert pénznek akkor mindig magasabb értéke volna, mint a veretlen ezüstnek." (*North*: „Discourses etc.", 18. old.)

Az út a pénzverdéből azonban egyszersmind út az olvasztótégelyhez. A forgásban ugyanis az aranyérmék elkopnak, az egyik jobban, a másik kevésbé. Az aranycím és az aranyszubsztancia, a névleges és a valóságos tartalom kezdenek elválni egymástól. Egynevű aranyérméknek egyenlőtlen lesz az értékük, mert különböző a súlyuk. Az arany mint forgalmi eszköz eltér az aranytól mint az árak mércéjétől, és ezzel többé nem valóságos egyenértéke azoknak az áruknak, amelyeknek árát realizálja. A középkor és az újkor érmetörténete egészen a XVIII. századig ezeknek a zavaroknak a története. A forgalmi folyamatnak azt a természetadta tendenciáját, hogy az érme aranylétét aranylátszattá, vagyis az érmét hivatalos fémtartalmának jelképévé változtassa, még a legmodernebb törvények is elismerik, megállapítva a fémveszteségnek azt a fokát, amely egy aranydarabot a forgalomra alkalmatlanná tesz, vagyis megfoszt pénzjellegétől.

Ha maga a pénzforgás elválasztja az érme valóságos tartalmát névleges tartalmától, fémlétezését funkcionális létezésétől, akkor rejtetten magában foglalja azt a lehetőséget, hogy a fémpénzt érmefunkciójában más anyagból készült jegyekkel, vagyis jelképekkel helyettesítsék. Az a körülmény, hogy az arany, illetve az ezüst egészen parányi súlyrészeinek kiverése technikai akadályokba ütközik, és hogy eredetileg alacsonyabb rangú fémek szolgáltak értékmérőül a nemesebb fémek helyett, az ezüst az arany helyett, a réz az ezüst helyett, és ezért pénzként forogtak abban a pillanatban, amikor a nemesebb fém ledöntötte őket trónjukról, — ez a történelmi magyarázata annak a szerepnek, melyet az ezüst- és rézjegyek mint az aranyérme helyettesítői játszanak. Ezek helyettesítik az aranyat az áruforgalom ama köreiben, amelyekben az érme a leggyorsabban forog és ezért a leggyorsabban elhasználódik, vagyis ott, ahol a vételek és eladások szüntelenül a legkisebb méretben újulnak meg. Annak megakadályozására, hogy ezek a csatlósok telepedjenek le magának az aranynak a helyére, törvényileg meghatározzák azokat az igen kis arányokat, amelyekben arany helyett fizetésre el kell fogadni őket. A külön körök, amelyekben a különböző érmefajták forognak, természetesen egymásba fonódnak. A váltópénz a legkisebb aranyérme töredékeinek megfelelő fizetések eszközlésére jelenik meg az arany mellett; az arany állandóan belép a kicsinybeni forgalomba, de éppoly állandóan ki is vetik belőle azáltal, hogy váltópénzre cserélik ki.[82]

[82] „Ha az ezüst sohasem több, mint amennyi a kisebb fizetésekhez szükséges, nem lehet a nagyobb fizetésekre elegendő mennyiségben összegyűjteni . . . Ha az aranyat nagy fizetések eszközlésére használják, ez szükségképpen magában foglalja azt, hogy a kiskereskedelemben is használják: azok, akiknek aranyérméjük van, kisebb vásárlásokra kínálják azt, és a vásárolt áruval a maradékot ezüstben kapják vissza; ezáltal azt az ezüsttöbbletet, amely máskülönben

Az ezüst- vagy rézjegyek fémtartalmát önkényesen törvénnyel határozzák meg. A forgásban ezek még gyorsabban elkopnak, mint az aranyérme. Ezért érmefunkciójuk a valóságban teljesen függetlenné válik súlyuktól, vagyis minden értéktől. Az arany érme-létezése teljesen elválik értékszubsztanciájától. Tehát viszonylag értéktelen dolgok, papírdarabok funkcionálhatnak helyette érmeként. A fém pénzjegyekben a tisztán jelképes jelleg még némileg burkolt. A papírpénzben szemmel láthatóvá lesz. Látjuk: ce n'est que le premier pas qui coûte [csak az első lépés nehéz].

Itt csak kényszerárfolyamú állami papírpénzről van szó. Ez közvetlenül a fémforgalomból nő ki. A hitelpénz ezzel szemben olyan viszonyokat tételez fel, amelyek számunkra, az egyszerű áruforgalom álláspontjáról, még teljesen ismeretlenek. Ám mellesleg megjegyezzük, hogy miként a tulajdonképpeni papírpénz a pénz forgalmieszköz-funkciójából ered, a hitelpénz természetes gyökere a pénz fizetésieszköz-funkciójában van.[83]

Papírdarabokat, amelyekre pénzneveket, mint 1 font sterling, 5 font sterling stb. nyomtatnak, az állam kívülről bevet a forgalmi folyamatba. Amennyiben valóban az egynevű aranyösszeg helyett forognak, mozgásukban csak magának a pénzforgásnak törvényei tükröződnek vissza. A papírforgalom sajátos törvénye csak a papírpénznek az aranyhoz való viszonyából eredhet, csak abból, hogy a papírpénz aranyat képvisel. S ez a törvény egyszerűen az, hogy a papírpénz kibocsátása arra a mennyiségre korlátozandó, amelyben az általa jelképesen megjelenített aranynak (illetve ezüstnek)

---

a kiskereskedőt terhelné, elvonják tőle és az általános forgalomba szórják szét. De ha annyi ezüst van, hogy a kisebb fizetések arany nélkül teljesíthetők, akkor a kiskereskedő kisebb vásárlások fejében ezüstöt fog kapni, s az szükségszerűen fel fog halmozódni nála." (*David Buchanan*: „Inquiry into the Taxation and Commercial Policy of Great Britain", Edinburgh 1844, 248—249. old.)

[83] Vang Mao-jin pénzügyi mandarin volt olyan merész, hogy az Ég Fiának egy tervet terjesszen elő, amely burkoltan a kínai birodalmi államjegyeknek átváltható bankjegyekké való átváltoztatását célozta. Az államjegy-bizottság 1854 áprilisi jelentésében alaposan megmossák a fejét. Hogy megkapta-e a kijáró adag bambuszbotütést is, azt nem közlik. „A bizottság", olvassuk a jelentés végén, „figyelmesen mérlegelte a tervet, és úgy találja, hogy benne minden a kereskedők előnyét szolgálja, és semmit sem tartalmaz, ami a koronának előnyös." („Arbeiten der Kaiserlich Russischen Gesandtschaft zu Peking über China", oroszból fordította dr. K. Abel és F. A. Mecklenburg, Berlin 1858, I. köt. 54. old.) Az aranyérméknek a forgás okozta folytonos fémveszteségéről az Angol Bank egyik „governora" a következőt mondja a Lordok Házának (a „banktörvények" kérdésében kiküldött) bizottsága előtt: „Minden évben egy-egy újabb osztálya a szuveréneknek" (nem politikai értelemben, hanem sovereign a font sterling neve) „lesz túlságosan könnyűvé. Az az osztály, amelyik az egyik évben teljes súlyúként forog, a kopás következtében eleget veszít súlyából ahhoz, hogy a következő évben a mérleget maga ellen fordítsa." („House of Lords' Committee 1848", 429. sz.)

valóban forognia kellene. Igaz, hogy az az aranymennyiség, amelyet a forgalom területe felszívhat, állandóan ingadozik, egy bizonyos átlagos színvonal fölé emelkedik vagy ez alá süllyed. De egy adott országban a forgalomban levő eszközök tömege sohasem süllyed bizonyos tapasztalatilag megállapítható minimum alá. Hogy ez a minimális tömeg folytonosan változtatja alkotórészeit, vagyis mindig más aranydarabokból áll, ez természetesen mit sem változtat terjedelmén, sem azon, hogy állandóan a forgalom területén kóborol. Ezért papírjelképekkel helyettesíthető. Ha ellenben ma a forgalom valamennyi csatornáját pénzfelvevőképességük végső fokáig papírpénzzel töltjük meg, akkor az áruforgalom ingadozásai következtében holnap kiönthetnek. Minden mérték veszendőbe megy. De ha a papír túllépi mértékét, vagyis az ugyanolyan elnevezésű aranyérméknek azt a mennyiségét, amely foroghatna, akkor az áruvilágon belül — eltekintve attól a veszélytől, hogy teljesen hitelét veszti — mégis csupán azt az aranymennyiséget képviseli, amelyet e világ immanens törvényei meghatároznak, tehát annyit, amennyit egyáltalán képviselhet. Ha például a papírdarabok tömege minden 1 uncia arany helyett 2 unciát jelenít meg, akkor 1 font sterling mondjuk $^1/_4$ uncia arany helyett valójában $^1/_8$ uncia aranynak lesz a pénzneve. A hatás ugyanaz, mintha változás történt volna az arany ármércefunkciójában. Ugyanazok az értékek, amelyek azelőtt 1 font sterlinges árban fejeződtek ki, most 2 font sterlinges árban fejeződnek ki.

A papírpénz aranyjel, vagyis pénzjel. Az áruértékekhez való viszonya csak abban áll, hogy ezek az értékek eszmeileg ugyanazokban az aranymennyiségekben fejeződnek ki, amelyeket a papír jelképesen érzékileg megjelenít. A papírpénz csak annyiban értékjel, amennyiben olyan aranymennyiségeket képvisel, amelyek, mint minden egyéb árumennyiség, egyszersmind értékmennyiségek.[84]

Végül felmerül a kérdés, miért helyettesíthető az arany önmagának puszta értéktelen jeleivel? De, mint láttuk, az arany csak annyiban helyettesíthető,

[84] Jegyzet a 2. kiadáshoz. Hogy a pénzüggyel foglalkozó írók közül még a legjobbaknak is milyen homályos fogalmaik vannak a pénz különböző funkcióiról, azt megmutatja például a következő Fullarton-idézet: „Ami belföldi csereügyleteinket illeti, mindazokat a pénzfunkciókat, amelyeket rendszerint arany- és ezüstérmék töltenek be, éppen olyan hatékonyan betöltheti olyan átválthatatlan jegyek forgalma, amelyeknek nincs más értékük, mint az a mesterséges és megállapodáson alapuló érték [. . .] amelyet törvény útján nyertek; olyan tény ez, amely, azt hiszem, tagadhatatlan. Egy ilyenfajta értéket a belső érték valamennyi céljának megfelelővé lehetne tenni, sőt még az értékmérce szükségességét is kiküszöbölné, hacsak a kibocsátások mennyiségét megfelelő korlátok között tartanák." (*Fullarton*: „Regulation of Currencies", II. kiad., London 1845, 21. old.) A pénzáru tehát mint értékmérő és ármérce felesleges, mert a forgalomban puszta értékjelekkel helyettesíthető!

amennyiben érme-, vagyis forgalmieszköz-funkciójában elszigetelődik, vagyis önállósul. Igaz, hogy e funkció önállósulása az egyes aranyérmék tekintetében nem következik be, bár abban megjelenik, hogy az elkopott aranydarabok tovább forognak. Az aranydarabok éppen csak addig pusztán érmék, vagyis forgalmi eszközök, amíg valóban forgásban vannak. De ami nem érvényes az egyes aranyérmére, az érvényes arra a minimális aranytömegre, amely papírpénzzel helyettesíthető. Ez állandóan a forgalom területén tartózkodik, folyton mint forgalmi eszköz funkcionál, és ezért kizárólag mint ennek a funkciónak hordozója létezik. Mozgása tehát csak azt fejezi ki, hogy az *Á—P—Á* áruátalakulásban — amelyben az áruval csak azért lép szembe értékalakja, hogy rögtön újra eltűnjék — az ellenkező folyamatok folyton átcsapnak egymásba. Az áru csereértékének önálló megjelenése itt csak futólagos mozzanat. Tüstént ismét más áru lép helyébe. Ezért a pénz pusztán jelképes létezése is elegendő egy olyan folyamatban, amely azt állandóan az egyik kézből a másikba továbbítja. Funkcionális létezése úgyszólván felszívja anyagi létezését. Mint az áruk árának tovatűnő objektivizált reflexe, a pénz csak önmagának a jeleként funkcionál és ezért jelekkel helyettesíthető is.[85] Csak az szükséges, hogy a pénzjelnek saját objektív társadalmi érvényessége legyen, és ezt a papírjelkép a kényszerárfolyammal kapja meg. Ez az állami kényszer csak a közösség határai között levő, vagyis belső forgalmi területen érvényesül, de csak itt olvad is fel a pénz teljesen a forgalmi eszköz-, vagyis érmefunkciójában, és csak itt tehet szert ezért a papírpénzben fémszubsztanciájától külsőlegesen elválasztott és pusztán funkcionális létezési módra.

3. Pénz

Az az áru, amely értékmérőként és ezért, testileg vagy helyettes révén, forgalmi eszközként is funkcionál, pénz. Az arany (illetve az ezüst) ennélfogva pénz. Mint pénz funkcionál egyrészt ott, ahol arany- (illetve ezüst-) testi-

[85] Abból, hogy az arany és az ezüst mint érme, vagyis a forgalmi eszköz kizárólagos funkciójában önmagának a jelévé lesz, Nicholas Barbon azt a következtetést vonja le, hogy a kormányoknak joguk van „to raise money" [a pénz értékét emelni], vagyis pl. egy ezüstmennyiségnek, amelyet garasnak hívtak, nagyobb ezüstmennyiség nevét, pl. a tallér nevet adni, és így a hitelezőknek tallérok helyett garasokat visszafizetni. „A pénz kopik és könnyebb lesz a gyakori átszámolás következtében ... Az emberek a kereskedésben csak a pénz címletét és árfolyamát, nem pedig az ezüst mennyiségét veszik tekintetbe ... Az állam tekintélye teszi a fémet pénzzé." (*N. Barbon*: „A Discourse concerning Coining etc.", 29., 30., 25. old.)

ségében, ennélfogva pénzáruként kell megjelennie, tehát nem pusztán eszmeileg, mint az értékmérőben, sem helyettes által képviselhetően, mint a forgalmi eszközben; másrészt ott, ahol funkciója — akár saját személyében, akár helyettes révén tölti ezt be — minden más áruval mint puszta használati értékekkel szemben megrögzíti mint az egyetlen értékalakot, vagyis a csereérték egyetlen adekvát létezését.

a) Kincsképzés

A két ellenkező áruátalakulás folytonos körforgása, vagyis az eladás és a vétel folyamatos átcsapása, a pénz szüntelen forgásában, vagyis a forgalom perpetuum mobiléjaként [örökmozgójaként] betöltött funkciójában jelenik meg. Mihelyt az átalakulások sora megszakad, az eladás nem egészül ki rákövetkező vétellel, a pénz immobilissá válik, vagyis, ahogy Boisguillebert mondja, meuble-ből immeuble-lé*, érméből pénzzé változik.

Az áruforgalom fejlődésének már a kezdetén kifejlődik az a szükségszerűség és szenvedély, hogy az első átalakulás termékét, az áru átváltozott alakját, vagyis aranylárváját megtartsák.[86] Árut eladnak, nem azért, hogy árut vegyenek, hanem, hogy az áruformát pénzformával helyettesítsék. Ez a formaváltozás az anyagcsere puszta közvetítéséből öncéllá lesz. Az áru elidegenült alakját megakadályozzák abban, hogy az áru abszolút elidegeníthető alakjaként, vagyis csak tovatűnő pénzformájaként funkcionáljon. A pénz ezzel kinccsé kövül, az árueladó pedig kincsképző lesz.

Az áruforgalomnak éppen a kezdetén csak a használati értékek többlete változik át pénzzé. Az arany és az ezüst így önmagától a felesleg, vagyis a gazdagság társadalmi kifejezésévé válik. A kincsképzésnek ez a naiv formája megörökül olyan népeknél, amelyeknél a hagyományos és saját szükségleteiket szolgáló termelési módnak a szükségletek szilárdan lezárt köre felel meg. Így például az ázsiai népeknél, kivált az indiaiaknál. Vanderlint, aki úgy véli, hogy az áruk árát az országban levő arany és ezüst tömege határozza meg, felteszi magának a kérdést, hogy miért olyan olcsók az indiai áruk? Felelet: mert az indiaiak a pénzt elássák. 1602-től 1734-ig — jegyzi meg — az indiaiak 150 millió font sterling ezüstöt ástak el, amely eredetileg Amerikából jött Európába.[87] 1856-tól 1866-ig, tehát tíz év alatt Anglia

[86] „A pénzbeli gazdagság nem egyéb, mint ... termékekben való gazdagság, amelyeket pénzzé változtattak." (*Mercier de la Rivière*: „L'ordre naturel etc.", 573. old.) „A termékekben való érték csak formáját változtatta." (i. m. 486. old.)

[87] „Ezzel a rendszabállyal tartják valamennyi javukat és iparcikküket ilyen alacsony árszinten." (*Vanderlint*: „Money answers etc.", 95—96. old.)

Indiába és Kínába (a Kínába exportált fém nagyrészt ugyancsak Indiába áramlik) 120 millió font sterlinget exportált ezüstben, amelyet előzőleg ausztráliai aranyért cseréltek be.

Ahogy az árutermelés tovább fejlődik, minden árutermelő kénytelen a nervus rerumot*, a „társadalmi kézizálogot" biztosítani magának.[88] Szükségletei szüntelenül megújulnak és megkövetelik, hogy szüntelenül vásároljon idegen árut, míg saját árujának termelése és eladása időbe telik és véletlenektől függ. Hogy vehessen, anélkül hogy eladna, ehhez előzőleg el kellett adnia, anélkül hogy vett volna. Ez a művelet, általános szinten megvalósítva, látszólag ellentmond önmagának. De termelési forrásuknál a nemesfémek közvetlenül cserélődnek más árukra. Itt eladnak (az árubirtokosok), anélkül hogy vennének (az arany- és ezüstbirtokosok).[89] És későbbi eladások, amelyekre nem következnek vételek, csak a nemesfémek további elosztását közvetítik valamennyi árubirtokos között. Ilymódon az érintkezés minden pontján a legkülönbözőbb méretű arany- és ezüstkincsek keletkeznek. Mivel lehetőség van arra, hogy az árut mint csereértéket, illetve a csereértéket mint árut megtartsák, felébred az aranyszomj. Az áruforgalom kiterjedésével nő a pénznek, a gazdagság mindig ütőképes, abszolút társadalmi formájának hatalma. „Az arany csodálatos dolog! Akinek a birtokában van, ura mindennek, amit kíván. Arannyal lelkeket a paradicsomba juttatni is lehet" (Kolumbusz, egy levelében Jamaicából, 1503). Minthogy a pénzen nem látszik, mi változott át ezzé a pénzzé, minden, akár áru, akár nem, pénzzé változik. Minden eladhatóvá és megvásárolhatóvá lesz. A forgalom az a nagy társadalmi lombik lesz, amelybe minden beleröpül, hogy pénzkristályként jöjjön ki belőle. Ennek az alkímiának még szentek csontjai sem tudnak ellenállni, még kevésbé más, nem ennyire durva res sacrosanctae, extra commercium hominum [megszentelt dolgok, amelyek az emberek kereskedésén kívül állnak].[90] Miként a pénzben az áruk minden minőség-

[88] „A pénz zálog." (*John Bellers*: „Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations and Immorality", London 1699, 13. old.)

[89] Vétel a szó szoros értelmében ugyanis feltételezi, hogy az arany és az ezüst már az áru átváltozott alakja, vagyis az eladás terméke.

[90] III. Henrik, Franciaország legkeresztényibb királya, kolostoroktól stb. elrabolja ereklyéiket, hogy ezüstté tegye őket. Ismeretes, milyen szerepet játszik a görög történelemben az, hogy a phokaiaiak elrabolták a delphoi templom kincseit. Az áruk istene az ókori népeknél tudvalevőleg a templomokban lakott. Ezek „szent bankok" voltak. A föníciaiak, akik par excellence [kiváltképpen] kereskedő nép voltak, a pénzt minden dolog elidegenült alakjának tekintették. Ezért rendjén volt, hogy a szüzek, akik a szerelem istennőjének ünnepén idegeneknek odaadták magukat, a jutalmul kapott pénzdarabot az istennőnek áldozták.

beli különbsége megszűnik, ő maga mint radikális leveller* minden különbséget megszüntet.[91] De a pénz maga is áru, külső dolog, amely mindenkinek magántulajdonává lehet. A társadalmi hatalom így a magánszemély magánhatalmává lesz. Az antik társadalom ezért megbélyegzi mint gazdasági és erkölcsi rendjét megosztó érmét [Scheidemünze].[92] A modern társadalom, amely már gyermekéveiben hajánál fogva ráncigálja ki Plutuszt a föld gyomrából[93], az arany-grálban legsajátabb életelvének ragyogó megtestesülését köszönti.

Az áru mint használati érték különös szükségletet elégít ki és az anyagi gazdagság különös elemét alkotja. De az áru értéke azt méri, milyen fokú a vonzóereje az anyagi gazdagság minden elemére, ennélfogva méri birtokosának társadalmi gazdagságát. A barbárul egyszerű árubirtokos szemében, még a nyugat-európai paraszt szemében is, az érték elválaszthatatlan az értékformától, ezért az arany- és ezüstkincs gyarapítása értékgyarapítás. Igaz, hogy a pénz értéke változó, akár saját értékváltozása, akár az áruk értékváltozása következtében. De ez nem akadálya egyrészt annak, hogy

---

[91] „Arany-e? Sárga, csillogó, becses arany?
[...] Csak ennyi ebből:
S a fekete fehér lesz, rút szép, jogtalan
Jogos, silány nemes, vén ifjú, gyáva hős.
... Miért ez, istenek? Minek? Hisz ez
Elvon papot, hívet mellőletek,
S a még erősnek vánkosát kirántja.
E sárga gaz:
Hitet köt s bont; az átkost
Megáldja; szürke poklost megszerettet;
Tolvajnak állást, címet, bókokat,
Tetszést s tanácsos-széket ád; az elnyűtt
Özvegynek új férjet szerez ...
... kárhozott fém,
Emberiség közös rimája ... "
(*Shakespeare*: „Timon of Athens"**)

[92] Mert nincs a pénznél emberek között nagyobb
Gonosz, miatta városok pusztultak el,
S miatta lettek emberek földönfutók,
Aljas tettekre ez tanít, a lelkeket
Mikéntha megcserélné, jót gonoszra vált,
Az embereknek megmutatja, hogy legyen
Minden lépés istentől elrugaszkodott."
(*Szophoklész*: „Antigoné"***)

[93] „A kapzsiság abban reménykedik, hogy magát Plutónt is kikaparhatja a föld legbelsejéből." (*Athénaiosz*: „Deipnoszophisztai"°)

200 uncia arany továbbra is több értéket tartalmazzon, mint 100 uncia, 300 többet, mint 200 stb., sem másrészt annak, hogy ennek a dolognak a természeti fémformája minden áru általános egyenértékformája, minden emberi munka közvetlen társadalmi megtestesülése maradjon. A kincsképzés törekvése természettől fogva mértéktelen. Minőségileg, vagyis formája szerint a pénz korlátlan, vagyis az anyagi gazdagság általános képviselője, mert minden árura közvetlenül átváltható. De ugyanakkor minden valóságos pénzösszeg mennyiségileg korlátozott, ennélfogva csak korlátozott hatású vásárlóeszköz is. A pénz mennyiségi korlátjának és minőségi korlátlanságának ez az ellentmondása a kincsképzőt mindig visszaűzi a felhalmozás sziszifuszi munkájához. Úgy jár, mint a világhódító, aki minden új országgal csak új határt hódít meg.

Hogy valaki az aranyat mint pénzt és ezért mint a kincsképzés elemét megtarthassa, meg kell akadályoznia, hogy forogjon, vagyis hogy mint vásárlóeszköz felolvadjon élvezeti cikkekben. A kincsképző ezért az aranyfétisnek feláldozza testi vágyait. Komolyan veszi a lemondás evangéliumát. Másrészt a forgalomból csak azt vonhatja ki pénzben, amit áruban forgalomba bocsát. Minél többet termel, annál többet adhat el. Ezért szorgalom, takarékosság és fösvénység a sarkalatos erényei, s az, hogy sokat eladjon, keveset vásároljon, az egész politikai gazdaságtana.[94]

A kincsnek közvetlen formája mellett van esztétikai formája, az arany- és ezüstáruk birtoklása. Ez a polgári társadalom gazdagságával együtt nő. „Soyons riches ou paraissons riches" (Diderot)*. Így egyrészt egyre kiterjedtebb piac alakul ki az arany és az ezüst számára, függetlenül pénzfunkciójuktól, *másrészt a pénz rejtett pótlási forrása nyílik meg, amely kivált a társadalmi viharok időszakaiban buzog.*

A kincsképzés különböző funkciókat tölt be a fémforgalom gazdaságában. A legelső funkció az arany- vagy ezüstérme forgási feltételeiből fakad. Láttuk, hogy az áruforgalom terjedelmének, árainak és sebességének állandó ingadozásaival együtt a pénz forgalomban levő tömege szüntelenül árad és apad. Ezért összehúzódásra és kitágulásra alkalmasnak kell lennie. A forgalomnak hol vonzania kell pénzt mint érmét, hol taszítania érmét mint pénzt. Ahhoz, hogy a valóban forgalomban levő pénztömeg mindig megfeleljen a forgalmi terület telítettségi fokának, az országban levő arany- vagy ezüstmennyiségnek nagyobbnak kell lennie, mint annak a mennyiségnek,

[94] „Minden áru eladóinak számát, amennyire csak lehet, növelni, vevői számát, amennyire csak lehet, csökkenteni, ezek azok a sarkpontok, amelyek körül a politikai gazdaságtan valamennyi művelete forog." (*Verri*: „Meditazioni etc.", 52—53. old.)

amely érmefunkciót tölt be. Ezt a feltételt teljesíti a pénz kincsformája. A kincstartalékok egyszersmind lefolyó- és táplálócsatornái a forgalomban levő pénznek, amely ezért sohasem árad ki a forgalom csatornáiból.[95]

b) Fizetési eszköz

Az áruforgalom eddig vizsgált közvetlen formájában ugyanaz az értéknagyság mindig kétszeresen volt meg, mint áru az egyik póluson, pénz az ellenpóluson. Az árubirtokosok ezért csak mint kölcsönösen meglevő egyenértékek képviselői léptek érintkezésbe. Az áruforgalom fejlődésével azonban olyan viszonyok fejlődnek ki, amelyek folytán az áru elidegenítése időbelileg elválik árának realizálásától. Elég, ha itt e viszonyok közül a legegyszerűbbeket érintjük. Az egyik árufajta termelése hosszabb, a másiké rövidebb időt vesz igénybe. Különböző áruk termelése különböző évszakokhoz van kötve. Az egyik áru saját piacán születik, a másiknak távoli piacra kell utaznia. Az egyik árubirtokos ezért felléphet mint eladó, mielőtt a másik fellépheti mint vevő. Ha ugyanazok a műveletek ugyanazok között a személyek között állandóan ismétlődnek, az áruk eladási feltételei termelési feltételeik szerint szabályozódnak. Másrészt bizonyos árufajták, például egy ház használatát meghatározott időtartamra adják el. Csak a határidő leteltével kapja meg a vevő valóban az áru használati értékét. Ennélfogva megveszi az árut, mielőtt megfizetné. Az egyik árubirtokos meglevő árut ad el, a másik mint pénz puszta képviselője vagy mint jövendőbeli pénz képviselője vásárol. Az eladó hitelezővé, a vevő adóssá lesz. Mivel az áru átalakulása vagy értékformájának fejlődése itt megváltozik, a pénz is más funkcióra tesz szert. Fizetési eszközzé lesz.[96]

---

[95] „A kereskedéshez a nemzetnek meghatározott összegű fémpénzre [specific money] van szüksége, amely összeg változik, egyszer nagyobb, másszor kisebb, ahogy azt a körülmények megkívánják... A pénznek ez az apálya és dagálya magától kiegyenlítődik és alkalmazkodik, a politikusok bármely segítsége nélkül... A vödrök váltakozóan dolgoznak; ha pénzszűke van, fémrudakat érmévé vernek, ha fémrúdhiány van, pénzt beolvasztanak." (*Sir D. North*: „Discourses etc.", [utóirat] 3. old.) John Stuart Mill, aki hosszú ideig a Kelet-Indiai Társaság* hivatalnoka volt, megerősíti, hogy Indiában az ezüstékszer még mindig közvetlenül kincsként funkcionál. Az „ezüstékszereket előhozzák és pénzzé veretik, ha a kamatláb magas; s visszavándorolnak, ha a kamatláb esik". (J. St. Mill tanúvallomása, „Reports on Bank Acts", 1857, 2084. 2101. sz.) Az indiai arany- és ezüstbehozatalról és -kivitelről szóló egyik 1864. évi parlamenti okmány** szerint az arany- és ezüstbehozatal 1863-ban 19 367 764 £-gel haladta meg a kivitelt. Az 1864-et megelőző nyolc évben a nemesfémek behozatala 109 652 917 £-gel szárnyalta túl a kivitelt. Ebben az évszázadban Indiában jóval több mint 200 000 000 £-et vertek pénzzé.

[96] Luther különbséget tesz a pénz mint vásárlóeszköz és a pénz mint fizetési eszköz között.

A hitelező vagy adós jelleg itt az egyszerű áruforgalomból fakad. Ennek formaváltozása nyomja rá az eladóra és a vevőre ezt az új bélyeget. Eleinte tehát ezek éppoly tovatűnő és a forgalomnak ugyanazokkal a szereplőivel felváltva játszott szerepek, mint az eladóé és a vevőé. Ám az ellentét most már eleve kevésbé kedélyesen fest és nagyobb kikristályosodásra képes.[97] De ugyanezek a jellegek az áruforgalomtól függetlenül is felléphetnek. Például az antik világ osztályharca főleg a hitelezők és adósok közötti harc formájában folyik, és Rómában a plebejus adós pusztulásával végződik, akit rabszolgával helyettesítenek. A középkorban a harc a feudális adós pusztulásával végződik, aki elveszti politikai hatalmát ennek gazdasági bázisával együtt. De a pénzforma — s a hitelező és adós viszonyának pénzviszony-formája van — itt csak mélyebben fekvő gazdasági életfeltételek antagonizmusát tükrözi vissza.

Térjünk vissza az áruforgalom területére. Az, hogy az egyenértékek, áru és pénz, egyidejűleg jelennek meg az eladási folyamat két pólusán, megszűnt. A pénz most először mint értékmérő funkcionál az eladott áru árának meghatározásakor. Az áru szerződésileg megállapított ára méri a vevő kötelezettségét, vagyis azt a pénzösszeget, amelyet meghatározott időpontra tartozik megfizetni. Másodszor a pénz mint eszmei vásárlóeszköz funkcionál. Habár csak a vevő pénzígéretében létezik, mégis véghezviszi az áru gazdacseréjét. Csak a fizetési határidő lejártakor lép a fizetési eszköz valóban forgalomba, vagyis csak akkor megy át a vevő kezéből az eladó kezébe. A forgalmi eszköz kinccsé változott, mert a forgalmi folyamat az első szakasz után megszakadt, vagyis az áru átváltozott alakját kivonták a forgalomból. A fizetési eszköz belép a forgalomba, de csak miután az áru már kilépett belőle. A pénz többé nem közvetíti a folyamatot. Önállóan lezárja ezt, mint a csereérték abszolút létezése, vagyis mint általános áru. Az eladó azért változtatott árut pénzzé, hogy a pénzzel valamely szükségletét kielégítse, a kincsképző azért, hogy az árut pénzformában megtartsa, az adós vevő, hogy fizethessen. Ha nem fizet, vagyona kényszereladásra kerül. Az áru értékalakja, a pénz tehát most — magának a forgalmi folyamatnak a viszonyaiból fakadó társadalmi szükségszerűség folytán — az eladás öncéljává lesz.

A vevő pénzt visszaváltoztat áruvá, mielőtt árut pénzzé változtatott volna,

---

„Ikret csinálsz nekem a károsulásból, hogy itt ne tudjak fizetni és ott ne tudjak vásárolni." (*Martin Luther*: „An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen", Wittenberg 1540)

[97] Az angol kereskedők között a XVIII. század elején uralkodó adós- és hitelezőviszonyokról: „A kereskedők között itt Angliában a kegyetlenség olyan szelleme uralkodik, hogy ehhez foghatót semmilyen más emberi társadalomban és a világ semmilyen más királyságában nem találunk." („An Essay on Credit and the Bankrupt Act", London 1707, 2. old.)

vagyis végrehajtja az áru második átalakulását az első előtt. Az eladó árúja forog, de árát csak pénzre szóló magánjogi követelés formájában realizálja. Használati értékké változik, mielőtt pénzzé változott volna. Első átalakulása csak utólag megy majd végbe.[98]

Az esedékes kötelezvények a forgalmi folyamat minden meghatározott időszakában azoknak az áruknak árösszegét képviselik, melyeknek eladása ezeket a kötelezvényeket létrehozta. Az a pénztömeg, amely ennek az árösszegnek a realizálásához szükséges, mindenekelőtt a fizetési eszközök forgási sebességétől függ. Ezt két körülmény szabja meg: a hitelezők és adósok viszonyainak láncba fonódása, úgy, hogy *A*, aki pénzt kap adósától, *B*-től, továbbfizeti ezt hitelezőjének, *C*-nek stb. — és a különböző fizetési határidők közti idő hossza. A fizetések, vagyis az utólagos első átalakulások folyamatos láncolata lényegesen különbözik az átalakulás-sorok fentebb vizsgált egybefonódásától. Az eladók és vevők közötti kapcsolat a forgalmi eszköz forgásában nemcsak kifejeződik. Maga a kapcsolat csak a pénz forgásában és forgásával jön létre. A fizetési eszköz mozgása ellenben egy már előtte készen meglevő társadalmi kapcsolatot fejez ki.

Az eladások egyidejűsége és egymásmellettisége korlátozza annak lehetőségét, hogy az érmék tömegét forgásuk sebessége pótolja. Ez a körülmény, megfordítva, újabb emeltyű a fizetési eszközök gazdaságos felhasználásában. A fizetések ugyanazon helyre való összpontosulásával spontánul kialakulnak bizonyos sajátos intézmények és módszerek ezek kiegyenlítésére. Így például a virement-ok a középkori Lyonban. *A* követeléseit *B*-vel szemben, *B* követeléseit *C*-vel szemben, *C* követeléseit *A*-val szemben stb. egyszerűen szembe kell állítani egymással, hogy mint pozitív és negatív mennyiségek bizonyos összegig kölcsönösen megsemmisítsék egymást. Így az adósságoknak csak bizonyos egyenlegét kell kiegyenlíteni. Minél nagyobb tömeg fizetés összpontosul, annál kisebb viszonylag az egyenleg, tehát a forgalomban levő fizetési eszközök tömege.

A pénz fizetésieszköz-funkciója közvetlen ellentmondást foglal magában.

---

[98] Jegyzet a 2. kiadáshoz. A következő idézetből, amelyet 1859-ben megjelent írásomból vettem, látható, miért nem veszem tekintetbe az ellenkező formát: „Fordítva, a *P—Á* folyamatban a pénz mint valóságos vásárlóeszköz elidegeníthető és az áru ára ilymódon realizálható, mielőtt a pénz használati értékét realizálják, illetve az árut elidegenítik. Ez történik pl. az előfizetés mindennapos formájában. Vagy abban a formában, amelyben az angol kormány az indiai raijatok ópiumát . . . megvásárolja. De ilymódon a pénz csak a vásárlóeszköz már ismert formájában hat. . . A tőkét természetesen szintén a pénz formájában előlegezik . . . ez a nézőpont azonban nem esik az egyszerű forgalom látókörébe." („Zur Kritik etc.", 119—120. old. [Marx és Engels Művei, 13. köt. 106. old.])

Amennyiben a fizetések kiegyenlítik egymást, a pénz csak eszmeileg, mint számolópénz, illetve mint értékmérő funkcionál. Amennyiben valóságos fizetéseket kell eszközölni, nem forgalmi eszközként, nem az anyagcsere csak tovatűnő és közvetítő formájaként lép fel, hanem mint a társadalmi munka egyéni megtestesülése, mint a csereérték önálló létezése, mint abszolút áru. Ez az ellentmondás a termelési és kereskedelmi válságoknak abban a mozzanatában robban ki, amelyet pénzválságnak neveznek,[99] Ez utóbbi ott következik be, ahol a fizetések folyamatos láncolata és kiegyenlítésük mesterséges rendszere teljesen kifejlődött. Ha ebben a mechanizmusban általánosabb zavarok állnak be, akárhonnan erednek is ezek, a pénz a számolópénz pusztán eszmei alakjából hirtelen és közvetlenül átcsap kemény pénzbe. Nem helyettesíthető többé profán árukkal. Az áru használati értéke értéktelenné válik, értéke pedig eltűnik saját értékformája előtt. A virágzástól megrészegült polgár felvilágosult gőgjében a pénzt éppen az imént még hiú képzelgésnek nyilvánította. Csak az áru pénz. Csak a pénz áru! — harsog most végig a világpiacon. Mint a szarvas kívánkozik a folyóvizekre,* úgy kívánkozik a polgár lelke a pénzre, az egyetlen gazdagságra.[100] A válságban az áru és értékalakja, a pénz közötti ellentét az abszolút ellentmondásig fokozódik. A pénz megjelenési formája itt ezért közömbös is. A pénzínség ugyanakkora marad, akár aranyban, akár hitelpénzben, mondjuk bankjegyekben, kell a fizetéseket eszközölni.[101]

---

[99] Azt a pénzválságot, amelyet a szövegben mint minden általános termelési és kereskedelmi válság különös szakaszát határoztunk meg, jól meg kell különböztetni a válságnak attól a sajátságos fajtájától, amelyet szintén pénzválságnak neveznek, de amely felléphet önállóan, úgyhogy az iparra és a kereskedelemre csak visszahat. Olyan válságok ezek, amelyeknek mozgási központja a pénztőke, és ezért közvetlen területük a bank, a tőzsde, a pénzügy. (Marx jegyzete a 3. kiadáshoz.)

[100] „A hitelrendszernek ez a monettárrendszerbe való hirtelen átcsapása a gyakorlati pánik mellé elméleti ijedelmet is kelt, és a forgalom szereplői megborzadnak saját viszonyaik áthatolhatatlan titokzatosságától." (*Karl Marx*: „Zur Kritik etc.", 126. old. [Marx és Engels Művei, 13. kot. 111. old.]) „A szegényeknek nincs munkájuk, mert a gazdagoknak nincs pénzuk, hogy foglalkoztassák őket, jóllehet ugyanaz a föld és ugyanazok a munkáskezek állnak rendelkezésükre, mint azelőtt, hogy élelmiszert és ruhaneműt állíttassanak elő; márpedig ez a nemzet igazi gazdagsága, nem a pénz." (*John Bellers*: „Proposals for raising a Colledge of Industry", London 1696, 3—4. old.)

[101] Hogyan aknázzák ki az „amis du commerce" [a kereskedelem barátai] az ilyen pillanatokat: „Egy alkalommal" (1839) „egy oreg kapzsi bankár" (a Cityből) „magánszobájában felemelte íróasztala fedelét és bankjegykotegeket terített ki egy barátja előtt; leplezetlen orommel azt mondta, hogy ez 600 000 £, amelyet visszatartott, hogy pénzszűkét idézzen elő, és amelyet aznap három óra után mind forgalomba dob." („The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844", London 1864, 81. old.) 1864 április 24-én a félhivatalos

Ha mármost az egy adott időszakaszban forgó pénz teljes összegét vesszük szemügyre, ez a forgalmi és fizetési eszközök adott forgási sebessége esetén egyenlő a realizálandó áruárak összege, plusz az esedékes fizetések összege, mínusz az egymást kiegyenlítő fizetések, végül mínusz ama forgások száma, amelyekben ugyanaz a pénzdarab felváltva hol mint forgalmi, hol mint fizetési eszköz funkcionál. Például: a paraszt eladja gabonáját 2 £-ért, amely így forgalmi eszközként szolgál. A lejárat napján megfizeti vele azt a vásznat, amelyet a szövő szállított neki. Ugyanaz a 2 £ most mint fizetési eszköz funkcionál. A szövő aztán Bibliát vesz készpénzen — a 2 £ újra forgalmi eszközként funkcionál — stb. Ezért még akkor is, ha az árak, a pénzforgás sebessége és a fizetések gazdaságossága adott, az egy időszakban, például egy napon forgó pénztömeg és forgalomban levő árutömeg nem fedi többé egymást. Forog olyan pénz, amely a forgalomból már régen kivont árukat képvisel. Forognak olyan áruk, amelyeknek pénz-egyenértéke csak a jövőben jelenik meg. Másrészt az egy-egy napon lekötött és az ugyanazon a napon esedékes fizetések teljesen összemérhetetlen nagyságok.[102]

A hitelpénz közvetlenül a pénz fizetésieszköz-funkciójából ered, mivel az eladott árukért kiállított adóslevelek megint forgalomba kerülnek, hogy átruházzák a követeléseket másokra. Másrészt, ahogy a hitelügy kiterjed, úgy terjed ki a pénz fizetésieszköz-funkciója. Mint ilyen, a pénz sajátos létezési formákra tesz szert, amelyekben a nagy kereskedelmi ügyletek területén tanyázik, míg az arany- vagy ezüstérme főleg a kiskereskedelem területére szorul vissza.[103]

„The Observer" megjegyzi: „Néhány nagyon furcsa hír járja arról, milyen eszközökhöz folyamodtak, hogy bankjegyhiányt idézzenek elő ... Akármennyire kétesnek látszik is feltételezni, hogy ilyesféle fogásokat alkalmaznak, a szóbeszéd annyira elterjedt, hogy valóban említést kell tennünk róla."

[102] „Az eladások vagy szerződések összege, melyeket valamely adott nap folyamán kötnek, nem befolyásolja azt a pénzmennyiséget, amely ezen a napon forog, de az esetek nagy többségében feloldódik majd számos váltóra, amelyet a későbbi, többé-kevésbé távoli napokon forgásba hozható pénzmennyiségre intézvényeznek ... A ma aláírt váltóknak vagy ma megnyitott hiteleknek sem mennyiségre, sem összegre, sem lejáratra nézve semmiféle hasonlóságot nem kell mutatniok azokkal, amelyeket holnap vagy holnapután írnak alá vagy nyitnak meg; sőt, sok mai váltó és hitel lejáratkor egybeesik egy csomó olyan kötelezettséggel, melyeknek kelte teljesen korlátlan megelőző időpontok sorára terjed ki; váltók, amelyeknek lejárati ideje 12, 6, 3 vagy 1 hónap, gyakran összefutnak és felduzzasztják az egy bizonyos napon esedékes együttes kötelezettségeket." („The Currency Theory Reviewed; in a Letter to the Scottish People. By a Banker in England", Edinburgh 1845, 29—30. old. elszórtan)

[103] Mint példát arra, hogy milyen kevés valóságos pénz vesz részt a tulajdonképpeni

Az árutermelés bizonyos fejlettségi foka és terjedelme esetén a pénz fizetésieszköz-funkciója túllép az áruforgalom területén. A pénz a szerződések általános árujává lesz.[104] Járadékok, adók stb. természetbeni szolgáltatásokból pénzbeli fizetésekké változnak. Hogy ezt az átváltozást mennyire a termelési folyamat összalakja szabja meg, azt mutatja például a római császárságnak az a kétszer is meghiúsult kísérlete, hogy minden adót pénzben szedjen be. A francia falusi népesség rettenetes nyomora XIV. Lajos alatt, amelyet Boisguillebert, Vauban marsall és mások oly ékesszólóan lepleztek le, nemcsak a magas adóknak a következménye volt, hanem annak is, hogy a természetbeni adókat pénzbeli adókká változtatták.[105] Ha másrészt a földjáradék természetbeni formája, amely Ázsiában egyúttal az állami adó fő eleme, ott olyan termelési viszonyokon nyugszik, amelyek természeti viszonyok változhatatlanságával termelődnek újra, akkor ez a fizetési forma a maga részéről fenntartja a régi termelési formát. Ez az egyik titka a török birodalom fennmaradásának. Ha az Európa által rákényszerített külkereskedelem Japánban maga után vonja azt, hogy a természet-

---

kereskedelmi műveletekben, idézzük itt az egyik legnagyobb londoni kereskedőháznak (Morrison, Dillon & Co.) sémáját évi pénzbevételeiről és kifizetéseiről. 1856-ban lebonyolított ügyleteit, amelyek sok millió font sterlingre rúgnak, egymilliós méretre csökkentettük.

Bevételek	£	*Kiadások*	£
Bankárok és kereskedők határidőre fizetendő váltói	533 596	Határidőre fizetendő váltók ..	302 674
Bankárok stb. látra fizetendő csekkjei	357 715	Londoni bankárokra utalványozott csekkek	663 672
Vidéki bankok jegyei	9 627	Az Angol Bank jegyei	22 743
Az Angol Bank jegyei	68 554	Arany	9 427
Arany	28 089	Ezüst és réz	1 484
Ezüst és réz	1 486		
Post Office Orders [postautalványok]	933		
Összesen:	1 000 000	Összesen: ...	1 000 000

(„Report from the Select Committee on the Bank Acts", 1858 július, LXXI. old.)

[104] „Az üzlet folyása annyira megváltozott, hogy javak javakkal való cseréje, vagyis szállításuk és átvételük helyett most eladás és fizetés megy végbe, minden alkut ... most már pénzbeli ár alapján kötnek." („An Essay upon Public Credit", III. kiad., London 1710, 8. old.)

[105] „A pénz [...] minden dolog hóhérává lett." A pénzügyi művészet az „a lombik, amelyben javak és áruk félelmetes tömegét párologtatták el, hogy ezt a végzetes kivonatot megkapják". „A pénz [...] hadat üzen [...] az egész emberi nemnek." (*Boisguillebert*: „Dissertation sur la nature des richesses, de l'argent et des tributs"; „Economistes financiers", Daire kiadása, Párizs 1843, I. köt. 413., 419., 417., 418. old.)

beni járadékot pénzjáradékká változtatják, akkor vége a mintaszerű japán földművelésnek. E földművelés szűk gazdasági létezési feltételei meg fognak szűnni.

Minden országban megszilárdulnak bizonyos általános fizetési határidők. Ezek részben — az újratermelés más ciklusmozgásaitól eltekintve — a termelésnek az évszakok váltakozásához kötött természeti feltételein nyugszanak. Ezek a határidők szabályoznak olyan fizetéseket is, amelyek nem közvetlenül az áruforgalomból fakadnak, mint az adókét, a járadékokét stb. Ezekhez a társadalom egész felületén szétforgácsolt fizetésekhez az év bizonyos napjain akkora pénztömegre van szükség, hogy ez periodikus, de egészen felületi zavarokat idéz elő a fizetési eszközökkel való gazdálkodásban.[106] A fizetési eszközök forgási sebességének törvényéből következik, hogy az összes periodikus fizetések számára, akármi is a forrásuk, a fizetési eszközök szükséges tömege egyenes* arányban van a fizetési periódusok hosszával.[107]

A pénz fizetésieszköz-funkciójának kifejlődése szükségessé teszi, hogy pénzt halmozzanak fel az adósságösszegek esedékessé válásának napjára.

---

[106] „1824 pünkösd hétfőjén", beszéli el Craig úr az 1826-os parlamenti vizsgáló bizottságnak, „olyan óriási bankjegykereslet volt Edinburgh-ban, hogy tizenegy órakor már egyetlenegy bankjegy sem volt megőrzésünkben. Sorjában elküldtünk a különféle bankokhoz, hogy néhányat kölcsönkérjünk, de egyetlenegyet sem tudtunk kapni, és sok ügyletet csak slips of paper [cédulák] segítségével bonyolíthattunk le. Délután háromra azonban már valamennyi bankjegy visszakerült a bankokhoz, ahonnan kiindultak. Csak gazdát cseréltek." Bár Skóciában a bankjegyek valóságos átlagos forgalma kevesebb mint 3 millió font sterling, mégis az év különböző fizetési határnapjain a bankárok birtokában levő minden bankjegy, összesen körülbelül 7 millió font sterling, működésbe lép. Ez alkalmakkor a bankjegyeknek egyetlenegy és sajátos funkciót kell betölteniök, és mihelyt ezt betöltötték, visszaáramlanak az illető bankhoz, ahonnan kiindultak. (*John Fullarton*: „Regulation of Currencies", II. kiad., London 1845, 85. old., jegyzet) Magyarázatképpen hozzá kell fűznünk, hogy Fullarton művének megírása idején Skóciában nem csekkeket, hanem csak bankjegyeket adtak ki a betétekre.

[107] Arra a kérdésre, hogy „ha egy év alatt 40 milliót kellene forgalmaznunk, elég lenne-e ugyanaz a 6 millió" (arany) „az ebből folyó forgásokra és körforgásokra, amelyeket a kereskedelem megkövetel?", Petty megszokott mesteri módján így válaszol: „Azt felelem, igen: a 40 millió kiadására 1 milliónak $^{40}/_{52}$ része is elegendő lenne, ha a forgások olyan rövid körökben, tudniillik hetenként mennének végbe, mint ahogy ez szegény kézművesek és munkások közt történik, akik szombatonként kapnak és fizetnek; de ha a körök negyedévesek, mint ahogy nálunk a járadékokat szokták fizetni és az adókat beszedni, akkor 10 millióra van szükség. Ha ezért feltételezzük, hogy a fizetési határidők általában 1 és 13 hét között váltakoznak, akkor össze kell adnunk $^{40}/_{52}$-et és 10 milliót, aminek a fele kb. 5 $^{1}/_{2}$ millió, úgyhogy ha 5 $^{1}/_{2}$ milliónk van, az elegendő." (*William Petty*: „Political Anatomy of Ireland", 1672; London 1691, 13—14. old.**)

Míg a kincsképzés mint önálló meggazdagodási forma a polgári társadalom haladásával eltűnik, a fizetési eszközök tartalékalapjának formájában e haladással együtt növekszik.

c) Világpénz

Amikor a pénz kilép a belső forgalom területéről, megint leveti magáról az ott burjánzó helyi formákat, az ármérce, az érme, a váltópénz és az értékjel formáját, és visszaesik a nemesfémek eredeti rúdformájába. A világkereskedelemben az áruk egyetemesen bontakoztatják ki értéküket. Ezért itt önálló értékalakjuk is mint világpénz lép velük szembe. Csak a világpiacon funkcionál a pénz teljes terjedelmében mint az az áru, amelynek természeti formája egyszersmind az in abstracto [elvontan] emberi munka közvetlen társadalmi megvalósulási formája. Létezési módja megfelel fogalmának.

A belső forgalom területén csak egy áru lehet értékmérő és ezért pénz. A világpiacon kettős értékmérő uralkodik, arany és ezüst.[108]

---

[108] Ezért idétlen minden olyan törvényhozás, amely a nemzeti bankoknak előírja, hogy csak azt a nemesfémet raktározzák fel kincsként, amely az ország belsejében pénzként funkcionál. Az Angol Bank ilyen magateremtette „kellemetes akadályai"* például közismertek. Az arany és az ezüst viszonylagos értékváltozásának nagy történelmi korszakairól lásd *Karl Marx*: „Zur Kritik etc.", 136. sk. old. [Marx és Engels Művei, 13. köt. 119. sk. old.] — Pótlás a 2. kiadáshoz. Sir Robert Peel 1844. évi Bank Actjében úgy igyekezett ezt a visszásságot kiküszöbölni, hogy engedélyezte az Angol Banknak jegyek kibocsátását ezüstrudakra, azzal a feltétellel, hogy az ezüstkészletnek sohasem szabad meghaladnia az aranykészlet negyedrészét. Az ezüst értékét a jegykibocsátásnál a londoni piacon (aranyban) jegyzett piaci ára szerint állapítják meg.

{A 4. kiadáshoz. Újra olyan korszakot élünk, amelyben az arany és az ezüst viszonylagos értéke erősen változik. Mintegy 25 évvel ezelőtt az arany értékviszonya az ezüsthöz $15\frac{1}{2}:1$ volt, most kb. — 22:1, és az ezüst értéke még folyton esik az aranyéhoz képest. Ez lényegében annak a következménye, hogy mindkét fém termelési módja gyökeresen átalakult. Azelőtt aranyat szinte csakis aranytartalmú alluviális rétegek — aranytartalmú kőzetek málladéka — kimosása útján nyertek. Ma már ez a módszer nem kielégítő és háttérbe szorította maguknak az aranytartalmú kvarc-ereknek a kitermelése, amelyet azelőtt csak másodsorban űztek, habár már az ókorban (*Diodorus*, III. 12—14.) jól ismerték. Másrészt nemcsak hogy óriási új ezüsttelepeket fedeztek fel az amerikai Sziklás-hegység nyugati részén, hanem ezeket és a mexikói ezüstbányákat vasutakkal hozzáférhetővé tették, úgyhogy lehetővé vált modern gépi berendezés és tüzelőanyag odaszállítása, és ezáltal az ezüstnek a legnagyobb méretekben és csekélyebb költségekkel való bányászása. De a két fém igen különböző módon fordul elő az ércerekben. Az arany legtöbbször tisztán fordul elő, de csak parányi kis tömegekben a kvarcban szétszórva; az egész kőzetet szét kell tehát zúzni, és az aranyat kimosni, illetve higannyal kivonni. 1 000 000 gramm kvarcból aztán gyakran alig 1—3,

A világpénz mint általános fizetési eszköz, mint általános vásárlóeszköz és mint az egyáltalában-való gazdagság (universal wealth) abszolút társadalmi anyagiasulása funkcionál. Az a funkciója van túlsúlyban, hogy fizetési eszköz nemzetközi mérlegek kiegyenlítésére. Ebből adódik a merkantilrendszer jelszava — kereskedelmi mérleg![109] Nemzetközi vásárlóeszközként az arany és az ezüst lényegében olyankor szerepel, amikor a különböző nemzetek közötti anyagcsere hagyományos egyensúlya hirtelen felborul. Végül a gazdagság abszolút társadalmi megtestesüléseként funkcionál ott, ahol nincs szó sem vételről, sem fizetésről, hanem a gazdagság átviteléről az egyik ország-

---

nagyon ritkán 30—60 gramm aranyat nyernek. Az ezüst ritkán fordul elő tisztán, de annál gyakrabban található saját, a kőzettől viszonylag könnyen elválasztható érceiben, amelyek többnyire 40—90 százalék ezüstöt tartalmaznak; vagy pedig kisebb tömegekben olyan ércekben, amelyek már önmagukban megérik a kitermelést, például réz-, ólom- stb. ércben. Már ebből kitűnik, hogy míg az aranytermelés munkája inkább növekedett, az ezüsttermelésé határozottan csökkent, az ezüst értékesésének tehát egészen természetes magyarázata van. Ez az értékesés még nagyobb áresésben fejeződnék ki, ha az ezüst árát nem tartanák még most is magas szinten mesterséges eszközökkel. De Amerika ezüstkincseit még csak kis részben tették hozzáférhetővé, és így minden esély megvan arra, hogy az ezüst értéke még hosszabb ideig süllyedni fog. Ehhez még inkább hozzájárul az, hogy a használati és luxuscikkekhez szükséges ezüst mennyisége viszonylag csökken, mert ezüstözött árukkal, alumíniummal stb. helyettesítik az ezüstárukat. Ebből láthatjuk, mennyire utópikus az a bimetallista elképzelés, hogy az ezüst értékét nemzetközi kényszerárfolyammal megint fel lehet majd srófolni a régi 1: $15\frac{1}{2}$ értékarányra. Inkább az várható, hogy az ezüst a világpiacon is mindinkább elveszti pénzminőségét. — *F. E.*}

[109] A merkantilrendszerrel szemben, amely a kereskedelmi mérleg többletének arannyal és ezüsttel való kiegyenlítését a világkereskedelem céljának tekintette, e rendszer ellenfelei teljesen félreismerték a világpénz funkcióját. Hogy a nemesfémek nemzetközi mozgásának téves felfogásában csak a forgalmi eszközök tömegét szabályozó törvények téves felfogása tükröződik, ezt részletesen kimutattam Ricardón. („Zur Kritik etc.", 150. skk. old. [Marx és Engels Művei, 13. köt. 131. skk. old.]) Ricardo téves dogmáját — „kedvezőtlen kereskedelmi mérleg sohasem keletkezik másképp, mint a forgalmi eszközök fölös bőségéből... Az érmepénz kivitelét olcsósága okozza, és ez nem okozata, hanem oka egy kedvezőtlen mérlegnek"* — ezért már Barbonnál megtalálhatjuk: „A kereskedelmi mérleg, ha van ilyen, nem oka annak, hogy a pénzt egy nemzettől kiviszik; hanem onnan ered ez, hogy a nemesfémrúd értéke minden országban más és más." (*N. Barbon*: „A Discourse concerning Coining etc.", 59. old.) MacCulloch — „The Literature of Political Economy; a classified Catalogue", London 1845 — megdicséri Barbont ezért az anticipálásért, de nagy bölcsen óvakodik attól, hogy akár csak meg is említse azokat a naiv formákat, amelyekben Barbonnál a „currency principle"** abszurd feltevései még megjelennek. Ennek a katalógusnak kritikátlansága, sőt becstelensége a pénzelmélet történetéről szóló részekben éri el csúcspontját, mert MacCulloch itt farkcsóválva hízeleg Lord Overstone-nak (Lloyd exbankárnak), akit „facile princeps argentariorum-nak" [a pénzemberek elismert fejedelmének] nevez.

ból a másikba, és ahol ez az átvitel áruformában a világpiac konjunktúrái vagy éppenséggel az elérendő cél miatt lehetetlen.[110]

Ugyanúgy mint belső forgalmához, a világpiaci forgalomhoz is minden országnak tartalékalapra van szüksége. A kincsek funkciói tehát részben a pénznek mint belső forgalmi és fizetési eszköznek a funkciójából, részben világpénz-funkciójából erednek.[110a] Az utóbbi szerepben mindig a valóságos pénzárura, testetöltött aranyra és ezüstre van szükség, amiért is James Steuart az aranyat és az ezüstöt, csak helyi helyetteseiktől megkülönböztetve, kifejezetten money of the worldként [világpénzként] jellemzi.

Az arany- és ezüstfolyamnak kettős mozgása van. Egyrészt forrásaitól elindulva végighömpölyög az egész világpiacon, ahol a különböző nemzeti forgalmi területek különböző mértékben felfogják, hogy belső forgalmi csatornáikba ömöljék, elkopott arany- és ezüstérméket pótoljon, luxusáruk anyagát szolgáltassa és kincsekké merevedjék.[111] Ezt az első mozgást az árukban realizált nemzeti munkáknak az aranyat és ezüstöt termelő országok nemesfémekben realizált munkájával való közvetlen cseréje közvetíti. Másrészt az arany és az ezüst folyton ide-oda áramlik a különböző nemzeti forgalmi területek között, s ez a mozgás a váltóárfolyam szüntelen ingadozásait követi.[112]

---

[110] Így például segélyeknél, háborús célokra vagy bankok készfizetésének újrafelvételére stb. szolgáló pénzkölcsönöknél fordulhat elő, hogy az értékre éppen pénzformában van szükség.

[110a] Jegyzet a 2. kiadáshoz. „Arra, hogy fémvalutájú országokban a kincsképződés mechanizmusa képes minden, a nemzetközi kötelezettségek kiegyenlítésénél szükséges funkciót betölteni — anélkül, hogy az általános forgalomtól észrevehető segítséget kapna —, csakugyan nem is kívánhatnék meggyőzőbb bizonyítékot annál, hogy Franciaország, amely még alig kezdte kiheverni a pusztító ellenséges invázió megrázkódtatását, 27 hónap alatt oly könnyedén kifizette a szövetséges hatalmaknak a rárótt majdnem 20 milliós hadisarcot, mégpedig az összeg jelentékeny részét fémpénzben, anélkül, hogy belső pénzforgalma érezhetően megcsappant vagy zavarba került volna, vagy váltóárfolyamában bárminő riadalmat keltő ingadozás lett volna észlelhető." (*Fullarton*: „Regulation of Currencies", 141. old.)

{A 4. kiadáshoz. Még találóbb példa az, hogy ugyancsak Franciaország 1871—73-ban 30 hónap alatt könnyedén tudott kifizetni több mint tízszerte nagyobb hadisarcot, mégpedig szintén jelentős részét fémpénzben. — *F. E.*}

[111] „A pénz a nemzetek között szükségleteiknek megfelelően oszlik el ... minthogy a termékek mindig magukhoz vonzzák." (*Le Trosne*: „De l'intérêt social", 916. old.) „A bányák, amelyek folytonosan szolgáltatják az aranyat és az ezüstöt, elég kiadósak ahhoz, hogy minden nemzetnek biztosítsák a szükséges egyensúlyt." (*J. Vanderlint*: „Money answers etc.", 40. old.)

[112] „A váltóárfolyamok minden héten emelkednek vagy esnek; az év bizonyos időszakaiban magasra szöknek valamely nemzet hátrányára, máskor pedig ugyanilyen magasra szöknek e nemzet javára." (*N. Barbon*: „A Discourse concerning Coining etc.", 39. old.)

Fejlett polgári termeléssel rendelkező országok a banktartályokban tömegesen összpontosított kincseket a sajátos funkcióikhoz megkívánt minimumra korlátozzák.[113] Ha a kincstartályok átlagos színvonalukhoz viszonyítva feltűnően túltömöttek, ez bizonyos esetek kivételével az áruforgalom fennakadását, vagyis az áruátalakulás folyamának megszakadását jelzi.[114]

[113] Ezek a különböző funkciók veszedelmes összeütközésbe kerülhetnek, mihelyt bankjegyek átváltási alapjának a funkciója társul hozzájuk.

[114] „Az a pénz, amely meghaladja a belső kereskedelemhez feltétlenül szükséges mennyiséget, holt tőke, és nem hoz profitot annak az országnak, amely vele rendelkezik, kivéve ha a kereskedelem útján kiviszik és behozzák." (*John Bellers*: „Essays etc.", 13. old.) „Mi történik akkor, ha túl sok az érménk? A legsúlyosabbakat beolvaszthatjuk és pompás arany vagy ezüst asztali készletté, edényekké vagy evőeszközökké alakíthatjuk át; vagy áruként oda küldhetjük, ahol szükség vagy kereslet van rá; vagy kiadhatjuk kamatra oda, ahol magas a kamat." (*W. Petty*: „Quantulumcunque etc.", 39. old.) „A pénz csak az államtest zsírja, ha túl sok van belőle, ez éppúgy akadályozza mozgékonyságát, mint ahogy beteggé teszi az, ha túl kevés van belőle... Mint ahogy a zsír megkönnyíti az izmok mozgását, táplál, amikor nincs élelmiszer, kitölti az egyenetlen üröket és megszépíti a testet, ugyanúgy a pénz meggyorsítja az állam cselekvését, táplálékot hoz be külföldről, amikor belföldön ínség van, kiegyenlít számlákat ... és megszépíti az egészet; persze", fejezi be gúnyosan, „főleg azokat az egyes személyeket, akiknek bőven van belőle." (*W. Petty*: „Political Anatomy of Ireland", 14—15. old.*)

MÁSODIK SZAKASZ

A pénz átváltozása tőkévé

Negyedik fejezet

A pénz átváltozása tőkévé

1. A tőke általános formulája

Az áruforgalom a tőke kiindulópontja. Árutermelés és fejlett áruforgalom, kereskedelem azok a történelmi előfeltételek, amelyek mellett a tőke létrejön. A világkereskedelem és a világpiac nyitják meg a XVI. században a tőke modern élettörténetét.

Ha az áruforgalom anyagi tartalmát, a különböző használati értékek cseréjét figyelmen kívül hagyjuk, s csak azokat a gazdasági formákat vesszük szemügyre, amelyeket e folyamat létrehoz, azt látjuk, hogy utolsó terméke a pénz. Az áruforgalomnak ez az utolsó terméke a tőke első megjelenési formája.

Történelmileg a tőke mindenütt először pénz formájában lép szembe a földtulajdonnal, mint pénzvagyon, kereskedőtőke és uzsoratőke.[1] De nem kell visszatekintenünk a tőke keletkezésének történetére ahhoz, hogy felismerjük, hogy a pénz az első megjelenési formája. Naponta ugyanaz a történet játszódik le a szemünk előtt. Minden új tőke még ma is mint pénz lép először a színre, azaz a piacra, az árupiacra, a munkapiacra vagy a pénzpiacra, mint olyan pénz, amelynek meghatározott folyamatok útján tőkévé kell átváltoznia.

A pénz mint pénz és a pénz mint tőke először csak abban különböznek, hogy körforgásuk formája különböző.

Az áruforgalom közvetlen formája *Á—P—Á*, áru átváltoztatása pénzzé és pénz visszaváltoztatása áruvá, eladás vétel céljából. E formán kívül azon-

[1] A földtulajdonnak a személyes szolgasági és uralmi viszonyokon nyugvó hatalma és a pénz személytelen hatalma közti ellentétet világosan kifejezi ez a két francia közmondás: „Nulle terre sans seigneur" [nincs föld hűbérúr nélkül]. „L'argent n'a pas de maître" [a pénznek nincs ura].

ban van egy második, tőle sajátosan különböző is, a *P—Á—P* forma, pénz átváltoztatása áruvá és áru visszaváltoztatása pénzzé, vétel eladás céljából. Az a pénz, amely mozgásában ez utóbbi körforgást írja le, tőkévé változik át, tőkévé lesz, és rendeltetése szerint máris tőke.

Vegyük közelebbről szemügyre a *P—Á—P* körforgást. Az egyszerű áruforgalomhoz hasonlóan ez is két ellenkező szakaszt fut be. Az első szakaszban, *P—Á*-ban, a vételben, a pénzt átváltoztatják áruvá. A második szakaszban, *Á—P*-ben, az eladásban, az árut visszaváltoztatják pénzzé. A két szakasz egysége pedig az összmozgás, amely pénzt cserél ki árura és ugyanazt az árut ismét pénzre, árut vesz, hogy eladja, vagy, ha nem törődünk a vétel és az eladás formai különbségeivel, a pénzzel árut és az áruval pénzt vásárol.[2] Az eredmény, amelyben az egész folyamat kihuny, pénz kicserélése pénzre, *P—P*. Ha 100 £-ért 2000 font gyapotot vásárolok és a 2000 font gyapotot újra eladom 110 £-ért, végül is 100 £-et 110 £-re, pénzt pénzre cseréltem ki.

Mármost nyilvánvaló ugyan, hogy a *P—Á—P* körforgás ízetlen és tartalmatlan volna, ha ezen a kerülő úton ugyanazt a pénzértéket ugyanarra a pénzértékre, tehát például 100 £-et 100 £-re akarnánk kicserélni. Akkor már hasonlíthatatlanul egyszerűbb és biztosabb volna a kincsgyűjtő módszere, aki megtartja a maga 100 £-jét, ahelyett hogy kitenné a forgalom veszélyeinek. Másrészt, akár sikerül a kereskedőnek a 100 £-ért vásárolt gyapotot 110 £-ért újra eladnia, akár kénytelen 100 £-ért, sőt esetleg 50 £-ért túladni rajta, pénze mindenképpen sajátságos és eredeti mozgást végzett, egészen másfajtát, mint az egyszerű áruforgalomban, például a paraszt kezében, aki gabonát ad el, s az így szerzett pénzen ruhát vesz. Először tehát jellemeznünk kell a *P—Á—P* és az *Á—P—Á* körforgás formai különbségeit. Ezzel egyszersmind megmutatkozik majd az a tartalmi különbség is, amely e formai különbségek mögött leselkedik.

Nézzük meg először, mi a közös a két formában.

Mindkét körforgás ugyanarra a két ellenkező szakaszra hasad: *Á—P*-re, eladásra, és *P—Á*-ra, vételre. Mindkét szakaszban ugyanaz a két dologi elem, az áru és a pénz — és ugyanazt a gazdasági jellemálarcot viselő két személy, a vevő és az eladó áll szemben egymással. Mindkét körforgás ugyanazoknak az ellenkező szakaszoknak az egysége, és ezt az egységet mindkét esetben három szerződő fél fellépése közvetíti, akik közül az egyik csak elad, a másik csak vesz, de a harmadik felváltva vesz és elad.

Az, ami az *Á—P—Á* és a *P—Á—P* körforgást mégis már eleve külön-

[2] „Pénzzel árukat vásárolnak és árukkal pénzt vásárolnak." (*Mercier de la Rivière*: „L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques", 543. old.)

választja, ugyanazoknak az ellenkező forgalmi szakaszoknak fordított sorrendje. Az egyszerű áruforgalom az eladással kezdődik és a vétellel végződik, a tőkeként működő pénz körforgása a vétellel kezdődik és az eladással végződik. Amott az áru, emitt a pénz a mozgás kiinduló- és végpontja. Az első formában a pénz, a másodikban, fordítva, az áru közvetíti az összfolyamatot.

Az *Á—P—Á* körforgásban a pénz végül is olyan áruvá változik át, amely használati értékül szolgál. A pénzt tehát véglegesen elköltötték. A fordított formában, *P—Á—P*-ben viszont a vevő azért ad ki pénzt, hogy mint eladó pénzt vegyen be. Az áru megvásárlásakor pénzt dob a forgalomba, hogy azt ugyanannak az árunak az eladásával újra kivonja. A pénzt csak azzal a sanda szándékkal ereszti ki a markából, hogy újra megkaparintsa. Ezért a pénzt csak előlegezi.[3]

Az *Á—P—Á* formában ugyanaz a pénzdarab kétszer változtat helyet. Az eladó kapja a vevőtől és továbbfizeti egy másik eladónak. Az összfolyamat, amely azzal kezdődik, hogy áru fejében pénzt vesznek be, azzal végződik, hogy pénzt adnak oda áru fejében. Fordított a helyzet a *P—Á—P* formában. Nem ugyanaz a pénzdarab, hanem ugyanaz az áru változtat itt kétszer helyet. A vevő kapja az eladótól és továbbadja egy másik vevőnek. Ahogyan az egyszerű áruforgalomban ugyanannak a pénzdarabnak a kétszeri helyváltoztatása azt eredményezi, hogy ez a pénzdarab végérvényesen átmegy egyik kézből a másikba, itt ugyanannak az árunak a kétszeri helyváltoztatása azt eredményezi, hogy a pénz visszaáramlik eredeti kiindulópontjára.

A pénz visszaáramlása kiindulópontjára nem függ attól, hogy az árut drágábban adják-e el, mint ahogy vették. Ez a körülmény csak a visszaáramló pénzösszeg nagyságát befolyásolja. Maga a visszaáramlás jelensége bekövetkezik, mihelyt a megvett árut ismét eladták, tehát a *P—Á—P* körforgást teljesen megtették. Ez tehát egy érzékileg észlelhető különbség a pénznek tőkeként megtett körforgása és puszta pénzként megtett körforgása között.

Az *Á—P—Á* körforgás teljesen befejeződött, mihelyt valamely áru eladása pénzt hoz, amelyet más áru vétele ismét elvon. Ha a pénz mégis visszaáramlik kiindulópontjára, ez csak azért következik be, mert az egész forgást megújítják, vagyis megismétlik. Ha 1 quarter gabonát eladok 3 £-ért és ezen a 3 £-en ruhát veszek, akkor a 3 £-et a magam részéről végérvényesen elköl-

[3] „Ha valamely dolgot azért vesznek meg, hogy újra eladják, akkor a felhasznált összeget előlegezett pénznek nevezzük; ha nem azért veszik, hogy eladják, akkor a pénzt elköltöttnek mondhatjuk." (*James Steuart*: „Works etc.". Fia, Sir James Steuart tábornok kiadása, London 1805, I. köt. 274. old.)

töttem. Semmi közöm többé hozzá. A pénz a ruhakereskedőé. Ha mármost eladok egy második quarter gabonát, a pénz visszaáramlik hozzám, de nem az első ügylet, hanem csupán annak megismétlése következtében. S ez a pénz újra eltávozik tőlem, mihelyt a második ügyletet befejezem és újra veszek. Az *Á—P—Á* körforgásban tehát a pénz elköltésének semmi köze sincs a pénz visszaáramlásához. A *P—Á—P* körforgásban viszont a pénz visszaáramlását maga az elköltés módja szabja meg. Ha nincs meg ez a visszaáramlás, a művelet nem sikerült, vagy a folyamat félbeszakadt és még nem kész, mert nincs meg a második szakasza, a vételt kiegészítő és lezáró eladás.

Az *Á—P—Á* körforgás az egyik áruból mint kezdőpontból indul ki, és egy másik áruval mint végponttal zárul, úgy, hogy ez utóbbi áru kiesik a forgalomból és a fogyasztásba kerül. Végcélja ennélfogva fogyasztás, szükségletek kielégítése, egyszóval használati érték. A *P—Á—P* körforgás ezzel szemben a pénzből indul ki mint kezdőpontból, és végül ugyanehhez tér vissza mint végponthoz. Indítéka és meghatározó célja ezért maga a cserevalue.

Az egyszerű áruforgalomban a kezdő- és a végpontnak ugyanaz a gazdasági formája. Mindkettő áru. Mégpedig ugyanolyan értéknagyságú áru. De minőségileg különböző használati értékek, például gabona és ruha. A mozgás tartalma ebben az esetben a termékek cseréje, a társadalmi munkát megtestesítő különböző anyagoknak a kicserélése. Más a helyzet a *P—Á—P* körforgásban. Ez első pillantásra tartalmatlannak tűnik fel, mert látszólag tautologikus. Mindkét végpontnak ugyanaz a gazdasági formája. Mindkettő pénz, tehát nem minőségileg különböző használati értékek, hiszen a pénz éppen az áruknak olyan átváltozott alakja, amelyben azok különös használati értéke kihunyt. Előbb 100 £-et gyapotra, azután ugyanazt a gyapotot megint 100 £-re, tehát kerülő úton pénzt pénzre, ugyanazt ugyanarra cserélni — ez éppoly céltalan, mint ízetlen műveletnek látszik.[4]

[4] „Nem cserélnek pénzt pénzre", kiáltja oda Mercier de la Rivière a merkantilistáknak. („L'ordre naturel etc.", 486. old.) Egy munkában, amely ex professo [hivatásszerűen] a „kereskedelemmel" és a „spekulációval" foglalkozik, ez olvasható: „Minden kereskedelem különböző fajtájú dolgok kicserélése; és az előny" (a kereskedő számára?) „éppen ebből a különbözőségből fakad. Egy font kenyeret egy font kenyérre cserélni ... semmiféle előnynyel nem járna ... a kereskedelem ezért előnyösen elüt a játéktól, amely csak pénz cseréje pénzre." (*Th. Corbet*: „An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation explained", London 1841, 5. old.) Bár Corbet nem látja, hogy *P—P*, pénz cseréje pénzre, nemcsak a kereskedelmi tőkének, hanem minden tőkének jellegzetes forgási formája, legalább azt elismeri, hogy a kereskedelem egyik faj-

Az egyik pénzösszeg a másik pénzösszegtől egyáltalában csakis nagyságában különbözhet. A *P—Á—P* folyamat tartalmát ezért nem végpontjainak minőségi különbsége adja meg, hiszen mindkettő pénz, hanem csak a végpontok mennyiségi különbözősége. Végül több pénzt vonnak ki a forgalomból, mint amennyit az elején beledobtak. A 100 £-ért vásárolt gyapotot például 100+10, vagyis 110 £-ért adják el újra. E folyamat teljes formája ennélfogva *P—Á—P'*, ahol $P' = P+\Delta P$, azaz egyenlő az eredetileg előlegezett pénzösszeggel plusz egy növekménnyel. Ezt a növekményt, vagyis az eredeti értéken felüli többletet értéktöbbletnek (Mehrwert, surplus value) nevezem. Az eredetileg előlegezett érték tehát a körforgásban nemcsak fennmarad, hanem megváltoztatja benne értéknagyságát, értéktöbbletet tesz hozzá, vagyis értékesíti magát. És ez a mozgás változtatja tőkévé.

Lehetséges ugyan az is, hogy *Á—P—Á* két végpontja, *Á* és *Á*, például gabona és ruha, mennyiségileg különböző értéknagyságok. Előfordulhat, hogy a paraszt a gabonáját értéke felett adja el, vagy a ruhát értéke alatt veszi meg. Előfordulhat, hogy a ruhakereskedő becsapja a parasztot. Az ilyen értékkülönbözőség azonban magának e körforgási formának számára puszta véletlen marad. Az *Á—P—Á* forma nem veszti el egészen értelmét és eszét*, mint a *P—Á—P* folyamat, ha két végpontja, például gabona és ruha, egyenértékek. Ellenkezőleg, itt a normális lefolyásnak feltétele, hogy ezek egyenértékek legyenek.

A vétel céljából való eladás megismétlésének vagy megújításának — éppúgy, mint magának e folyamatnak — mértéke és értelme egy rajta kívül álló végcél, a fogyasztás, meghatározott szükségletek kielégítése. Az eladás céljából való vételnek ellenben kezdete és vége ugyanaz, pénz, csereérték, és a mozgás már ezáltal is vég nélküli. *P*-ből ugyan $P+\Delta P$, a 100 £-ből 100+10 lett. De pusztán minőségét tekintve 110 £ ugyanaz, mint 100 £, tudniillik pénz. Mennyiségét tekintve pedig 110 £ korlátozott értékösszeg, mint 100 £. Ha a 110 £-et pénzként elköltenék, akkor kiesne szerepéből. Nem lenne többé tőke. A forgalomból kivonva kinccsé kövül, és egyetlen

---

tájának, a spekulációnak ez a formája közös a játékával, de erre jön MacCulloch, és úgy véli, hogy eladás végett venni spekuláció, tehát eltűnik a különbség spekuláció és kereskedelem között. „Minden olyan ügylet, amelyben valaki azért vesz valamely terméket, hogy azt ismét eladja, valójában spekuláció." (*MacCulloch*: „A Dictionary, practical etc. of Commerce", London 1847, 1009. old.) Hasonlíthatatlanul naivabb Pinto, az amszterdami tőzsde Pindarosza: „A kereskedelem játék" (ezt a mondatot Locke-tól vette), „és koldusoktól nem lehet nyerni. Ha hosszú időn át mindenkitől mindent elnyertek volna, akkor barátságos megegyezéssel a profit legnagyobb részét vissza kellene adni, hogy újrakezdődhessék a játék." (*Pinto*: „Traité de la circulation et du crédit", Amszterdam 1771, 231. old)

garas sem nő hozzá, ha ítéletnapig hever is. Ha tehát egyszer már az érték értékesítéséről van szó, akkor ugyanolyan szükséglet áll fenn a 110 £ értékesítésére, mint a 100 £-ére, mert mindkettő korlátozott kifejezése a csereértéknek, tehát mindkettőjüknek egyaránt az a hivatása, hogy nagyságuk növelésével megközelítsék a gazdagságot mint olyat. Az eredetileg előlegezett 100 £ érték egy pillanatra különbözik ugyan attól a 10 £ értéktöbblettől, amellyel a forgalomban megnő, de ez a különbség rögtön újra szétfoszlik. A folyamat végén nem az egyik oldalon a 100 £ eredeti érték és a másikon a 10 £ értéktöbblet kerül ki. Ami kikerül, az egy 110 £-es érték, amely ugyanúgy a megfelelő formában van ahhoz, hogy megkezdje értékesítési folyamatát, mint az eredeti 100 £. A pénz a mozgás végén megint mint a mozgás kezdete kerül ki.[5] Ezért a vége minden egyes körforgásnak, amelyben az eladás céljából való vétel végbemegy, önmagától egy új körforgás kezdete. Az egyszerű áruforgalom — a vétel céljából való eladás — eszköz a forgalmon kívül álló végcél elérésére, használati értékek elsajátítására, szükségletek kielégítésére. A pénznek mint tőkének a körforgása ezzel szemben öncél, mert az érték értékesítése csakis ezen a folytonosan megújított mozgáson belül létezik. A tőke mozgásának ezért nincs mértéke.[6]

---

[5] „A tőke ... megoszlik az eredeti tőkére és a nyereségre, vagyis a tőke szaporulatára ... ámbár a gyakorlat maga ezt a nyereséget azonnal újra a tőkéhez csapja és ezzel együtt forgatja." (*F. Engels*: „Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie", a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben, Arnold Ruge és Karl Marx kiadása, Párizs 1844, 99. old. [Marx és Engels Művei, 1. köt. 509. old.])

[6] Arisztotelész szembeállítja a khrématisztikével [pénzszerzéssel] az oikonomikét [gazdálkodást]. Az oikonomikéből indul ki. Amennyiben ez a szerzés művészete, annyiban az élethez szükséges és a háztartás vagy az állam számára hasznos javak megszerzésére szorítkozik. „Az igazi gazdagság (*ὁ ἀληθινὸς πλοῦτος*) ilyen használati értékekből áll; mert az effajta birtoklásnak a jó élethez elegendő mértéke nem határtalan. De van a szerzés művészetének egy másik fajtája, amelyet kiváltképpen, s joggal, khrématisztikének neveznek, és melynek révén úgy látszik, hogy a gazdagságnak és a birtoklásnak nincs határa. Az árukereskedelem" (*„ἡ καπηλική"* szószerint szatócskereskedelmet jelent, és Arisztotelész azért választja ezt a formát, mert ebben a használati érték dominál) „természeténél fogva nem tartozik a khrématisztikéhez, mert itt a csere csak a nekik" (a vevőknek és az eladóknak) „szükségesre szorítkozik." Ezért — fejti ki tovább — az árukereskedelem eredeti formája a cserekereskedelem volt, de ennek kibővülésével szükségszerűen létrejött a pénz. A pénz feltalálásával a cserekereskedelemnek szükségszerűen *καπηλική*-vé, árukereskedelemmé kellett fejlődnie, és ez — eredeti tendenciájával ellentmondásban — khrématisztikévé, a pénzcsinálás művészetévé alakult. A khrématisztiké mármost abban különbözik az oikonomikétól, hogy „számára a forgalom a gazdagság forrása (*ποιητικὴ χρημάτων ... διὰ χρημάτων μεταβολῆς*). Úgy látszik, hogy a pénz körül forog, mert a csere e fajtájának a kezdete és a vége a pénz (*τὸ γὰρ νόμισμα στοιχεῖον καὶ πέρας τῆς ἀλλαγῆς ἐστιν*). Ezért az a gazdagság is, amelyre a khrématisztiké törekszik, határtalan. Miként minden művészet, amelynek cél-

E mozgás tudatos hordozójaként a pénzbirtokos tőkéssé válik. Személye, vagy inkább zsebe, a pénz kiindulópontja és visszatérési pontja. Ennek a körforgásnak objektív tartalma — az érték értékesítése — az ő szubjektív célja, és ő csak annyiban funkcionál tőkésként, vagyis megszemélyesített, akarattal és tudattal felruházott tőkeként, amennyiben műveleteinek egyetlen indítéka az elvont gazdagság egyre fokozódó elsajátítása. A használati értéket tehát sohasem szabad a tőkés közvetlen céljának tekinteni.[7] De az egyes nyereséget sem, hanem csak a nyerészkedés szüntelen mozgását.[8] Ez az abszolút meggazdagodási törekvés, az érték e szenvedélyes hajszolása,[9] közös vonása a tőkésnek és a kincsképzőnek, de míg a kincsképző csak megkergült tőkés, a tőkés ésszerű kincsképző. Az érték szüntelen gyarapodását, amelyre a kincsképző úgy törekszik, hogy a pénzt a forgalom elől megmenteni igyekszik,[10] az okosabb tőkés úgy éri el, hogy pénzét újra és újra forgalomba dobja.[10a]

Azok az önálló formák, a pénzformák, amelyeket az áruk értéke az egyszerű forgalomban ölt, csak közvetítik az áruk cseréjét, és a mozgás végső

---

kitűzése nem eszköznek, hanem végső célnak számít, a törekvéseiben nem ismer határt, mert igyekszik mindjobban megközelíteni ezt a végső célt, míg azok a művészetek, amelyek csak célravezető eszközöket keresnek, nem határtalanok, mert maga a cél határt szab nekik, akképpen a khrématisztiké célkitűzésének sincs határa, hanem célkitűzése az abszolút meggazdagodás. Az oikonomikénak, szemben a khrématisztikével, van határa ... az előbbi magától a pénztől eltérő valamire, az utóbbi a pénz gyarapítására törekszik... E két egymásba fonódó forma felcserélése egyeseket arra késztet, hogy a pénz megtartását és határtalan gyarapítását tekintsék az oikonomiké végcéljának." (*Arisztotelész*: „De Republica", Bekker kiadása, I. könyv VIII—IX. fej. elszórtan)

[7] „Nem az áru" (itt használati érték értelemben) „a meghatározó célja az üzleteket kötő tőkésnek... az ő meghatározó célja a pénz." (*Th. Chalmers*: „On Political Economy etc.", II. kiad., Glasgow 1832, 165—166. old.)

[8] „A kereskedő úgyszólván semmibe sem veszi a már elért nyereséget, hanem tekintete mindig az eljövendőre irányul." (*A. Genovesi*: „Lezioni di economia civile", 1765; Custodi Olasz közgazdászok gyűjteményében, „Parte moderna", VIII. köt. 139. old.)

[9] „A nyerészkedés olthatatlan szenvedélye, az auri sacra fames [átkozott aranyéhség] vezérli mindig a tőkéseket." (*MacCulloch*: „The Principles of Political Economy", London 1830, 179. old.) Ez a felismerés természetesen nem akadályozza meg ugyanazt a MacCullochot és társait abban, hogy ha az elmélet terén zavarba jönnek, például a túltermelés tárgyalásánál, ugyanezt a tőkést jóravaló polgárrá ne változtassák, akit csak a használati érték érdekel, sőt akinek valóságos farkasétvágya van csizmákra, kalapokra, tojásra, kartonra és más igen családias használati értékekre.

[10] „*Σῴζειν*" [megmenteni] a görögök egyik jellegzetes kifejezése a kincsképzésre. Éppen így az angol „to save" azt is jelenti, hogy megmenteni és azt is, hogy megtakarítani.

[10a] „Az a végtelen, amely nincs meg a dolgok előrehaladásában, megvan körforgásukban." (*Galiani*: „Della moneta" [156. old.])

eredményében eltűnnek. A *P—Á—P* körforgásban viszont mindkettő, az áru és a pénz, csupán magának az értéknek különböző létezési módjaként funkcionál, a pénz mint az érték általános, az áru mint különös, mondhatni csak álruhás létezési módja.[11] Az érték folytonosan átmegy egyik formából a másikba, anélkül hogy e mozgása közben veszendőbe menne, és ilymódon önmozgó alannyá válik. Ha rögzítjük azokat a különös megjelenési formákat, amelyeket a magát értékesítő érték élete körforgásában váltakozva magára ölt, ilyen felvilágosításokat kapunk: a tőke pénz, a tőke áru.[12] Valójában azonban az érték itt egy olyan folyamat alanya lesz, amelyben a pénzforma és áruforma állandó váltogatása közben magát a nagyságát változtatja meg, értéktöbbletként leválik önmagáról mint eredeti értékről, önmagát értékesíti. Az a mozgás ugyanis, amelynek folyamán értéktöbbletet tesz hozzá, saját mozgása, értékesítése tehát önértékesítés. Arra az okkult képességre tett szert, hogy értéket fiadzik, mert ő érték. Eleven kölyköket ellik, vagy legalábbis arany tojásokat tojik.

Mint túlnyúló alanya egy ilyen folyamatnak, amelyben hol felölti, hol leveti a pénzformát és az áruformát, de ebben a váltakozásban magát fenntartja és megnyújtja, az értéknek mindenekelőtt önálló formára van szüksége, hogy ezáltal önmagával való azonossága megállapíttassék. Ez a formája pedig csak a pénzben van meg. Ezért minden értékesítési folyamatnak ez a kiinduló- és a végpontja. Az érték 100 £ volt, most 110 £, és így tovább. De maga a pénz itt az értéknek csak egyik formája, mert két formája van. Ha nem ölti magára az áruformát, a pénz nem lesz tőkévé. A pénz tehát itt nem lép fel ellenségesen az áruval szemben, mint a kincsképzés esetében. A tőkés tudja, hogy valamennyi áru, bármilyen toprongyos külsejű vagy bármennyire rossz is a szaga, hitében és valójában pénz, belsőleg körülmetélt zsidó*, s emellett csodaszer, amellyel pénzből több pénzt lehet csinálni.

Az egyszerű forgalomban az áruk értéke használati értékükkel szemben legfeljebb a pénz önálló formáját ölti, itt viszont hirtelen mint folyamatot végző, önmagát mozgató szubsztancia jelenik meg, melynek áru és pénz egyaránt puszta formái. Sőt, mi több. Ahelyett, hogy áruviszonyokat jelenítene meg, az érték most úgyszólván magánviszonyba lép önmagával.

[11] „A tőkét nem anyaga, hanem ezeknek az anyagoknak az értéke alkotja." (*J. B. Say*: „Traité d'économie politique", III. kiad., Párizs 1817, II. köt. 429. old.)

[12] „A termelő célokra felhasznált forgalmi eszköz" (!) „tőke". (*Macleod*: „The Theory and Practice of Banking", London 1855, I. köt. I. fej. [55. old.]) „A tőke = áruk". (*James Mill*: „Elements of Political Economy", London 1821, 74. old.)

Mint eredeti érték különbözik önmagától mint értéktöbblettől, miként az Atya különbözik önmagától mint Fiútól, holott mindkettő egykorú és valójában csak egy személy, mert az előlegezett 100 £ csak a 10 £-nyi értéktöbblet révén lesz tőkévé, és mihelyt azzá lett, mihelyt a Fiút, és a Fiú révén az Atyát nemzette, különbségük újra eltűnik és a kettő megint egy, 110 £.

Az érték tehát folyamatot végző értékké, folyamatot végző pénzzé, és, mint ilyen, tőkévé válik. A forgalomból jön, újra belép a forgalomba, fennmarad és megsokasodik benne, megnövekedve tér vissza belőle, és mindig újra kezdi ugyanazt a körforgást.[13] *P—P'*, pénzt fiadzó pénz — money which begets money — így hangzik a tőke meghatározása első tolmácsolói, a merkantilisták szájából.

Venni, hogy eladjunk, azaz teljesebben: venni, hogy drágábban adjunk el, *P—Á—P'*, ez látszólag ugyan csak a tőke egyik fajtájának, a kereskedőtőkének sajátságos formája. De az ipari tőke is pénz, amely áruvá változik, és az áru eladása révén több pénzzé változik vissza. Azok az aktusok, amelyek a vétel és az eladás között, a forgalom területén kívül esetleg végbemennek, mit sem változtatnak a mozgás e formáján. Végül a kamatozó tőkében a *P—Á—P'* körforgás lerövidítve jelentkezik, közvetítés nélküli eredményében, úgyszólván lapidáris stílusban, mint *P—P'*, mint pénz, amely több pénzzel egyenlő, mint érték, amely nagyobb önmagánál.

Valójában tehát *P—Á—P'* a tőke általános formulája, ahogyan az a forgalom területén közvetlenül megjelenik.

2. Az általános formula ellentmondásai

A körforgásnak az a formája, amelyben a pénzbáb tőkévé gubózik ki, ellentmond mindazoknak a törvényeknek, amelyeket az árunak, az értéknek, a pénznek és magának a forgalomnak a természetéről korábban kifejtettünk. Az egyszerű áruforgalomtól ezt a körforgást az különbözteti meg, hogy itt ugyanaz a két ellenkező folyamat, az eladás és a vétel fordított sorrendben van. S milyen varázslattal változtatná át ez a pusztán formai különbség e folyamatok természetét?

Sőt. Ez a megfordítás az egymással kereskedő három üzletfél közül csupán az egyik számára létezik. Mint tőkés árut veszek *A*-tól és újra eladom *B*-nek, míg mint egyszerű árubirtokos árut adok el *B*-nek, s azután árut veszek *A*-

[13] „A tőke ... állandó, sokasodó érték." (*Sismondi*: „Nouveaux principes de l'économie politique", I. köt. 89. old.)

tól. *A* és *B* üzletfelek szempontjából nem létezik ez a különbség. Ők csak áruk vevőiként vagy eladóiként lépnek fel. Én magam mindenkor mint egyszerű pénzbirtokos vagy árubirtokos, mint vevő vagy eladó állok szemben velük, mégpedig mindkét sorrendben az egyik személlyel csak mint vevő, a másikkal csak mint eladó, az egyikkel csak mint pénz, a másikkal csak mint áru lépek szembe, egyikükkel sem mint tőke vagy tőkés, illetve mint olyasvalaminek a képviselője, ami több, mint pénz vagy áru, illetve más hatással lehetne, mint a pénz vagy az áru. Számomra az *A*-tól való vétel és a *B*-nek való eladás bizonyos sorrendet alkot. De e két aktus összefüggése csak az én szempontomból létezik. *A* nem törődik az én *B*-vel kötött ügyletemmel, *B* sem *A*-val kötött ügyletemmel. Ha netalán fel akarnám világosítani őket arról, hogy a sorrend megfordításával különös érdemet szerzek, akkor bebizonyítanák nekem, hogy tévedek magát a sorrendet illetően, s hogy az egész ügylet nem vétellel kezdődött és eladással végződött, hanem fordítva, eladással indult és vétellel zárult. Valóban, első aktusom, a vétel, *A* álláspontjáról eladás, második aktusom, az eladás, *B* álláspontjáról vétel volt. Nem érve be ezzel, *A* és *B* ki fogják jelenteni, hogy az egész sorrend felesleges dolog és hókuszpókusz volt. *A* közvetlenül *B*-nek fogja áruját eladni és *B* közvetlenül *A*-tól fogja venni. Ezzel az egész ügylet a közönséges áruforgalom egyoldalú aktusává zsugorodik: *A* álláspontjáról egyszerű eladás, *B* álláspontjáról egyszerű vétel. A sorrend megfordításával tehát nem jutottunk túl az egyszerű áruforgalom területén, inkább meg kell néznünk, hogy az egyszerű áruforgalom természeténél fogva lehetővé teszi-e a belé kerülő értékek értékesítését és ennélfogva értéktöbblet képzését.

Vegyük a forgalmi folyamatnak olyan formáját, amelyben az puszta árucsereként jelentkezik. Ez az eset mindig, amikor két árubirtokos árukat vásárol egymástól és kölcsönös pénzköveteléseik mérlege a fizetés napján kiegyenlítődik. A pénz itt számolópénzül szolgál, arra, hogy az áruk értékét áraikban kifejezze, de dologi formában nem lép szembe az árukkal. Ami a használati értéket illeti, világos, hogy mindkét cserélő nyerhet. Mindketten olyan árukat idegenítenek el, amelyek nekik mint használati értékek haszontalanok, és olyan árukat kapnak, amelyeknek használatára szükségük van. És lehet, hogy nem ez az egyetlen haszon. *A*, aki bort ad el és gabonát vásárol, ugyanazon munkaidő alatt talán több bort termel, mint amennyit a gabonatermesztő *B* termelhetne, és a gabonatermesztő *B* ugyanazon munkaidő alatt több gabonát, mint amennyit a bortermelő *A* termelhetne. *A* tehát ugyanazért a csereértékért több gabonát és *B* több bort kap, mintha mindegyiküknek, csere nélkül, saját részére kellene bort és gabonát termelnie. A használati értéket illetően tehát elmondhatjuk, hogy „a csere olyan ügylet, amelyen

mindkét fél nyer"[14]. De másképp áll a dolog a csereértékkel. „Egy ember, akinek sok a bora és nincs gabonája, olyan emberrel kereskedik, akinek sok a gabonája, de nincs bora; kettejük közt 50 értékű gabona és 50 értékű bor cseréje megy végbe. Ez a csere nem a csereérték gyarapodása sem az egyik, sem a másik számára; mert már a csere előtt mindegyikük ugyanakkora értékkel rendelkezett, mint amekkorát e művelettel szerzett."[15] Mit sem változtat a dolgon, ha a pénz mint forgalmi eszköz az áruk közé lép, s a vétel és az eladás aktusa érzékileg szétválik.[16] Az áruk értéke kifejeződik áraikban, még mielőtt forgalomba lépnek, az érték tehát előfeltétele és nem eredménye a forgalomnak.[17]

Elvontan nézve a dolgot, vagyis eltekintve azoktól a körülményektől, amelyek nem az egyszerű áruforgalom immanens törvényeiből fakadnak, egyik használati értéknek a másikkal való helyettesítésén kívül nem történik itt más, mint az áru átalakulása, puszta formaváltozása. Ugyanaz az érték, vagyis ugyanolyan mennyiségű tárgyiasult társadalmi munka megmarad ugyanannak az árubirtokosnak a kezében, először saját áruja alakjában, majd a pénz alakjában, amellyé ez átváltozott, végül annak az árunak az alakjában, amellyé ez a pénz visszaváltozott. Ez a formaváltozás nem foglalja magában az értéknagyság semmiféle változását. Az a változás pedig, amelyen az árunak maga az értéke átmegy ebben a folyamatban, pénzformájának változására korlátozódik. A pénzforma először mint az eladásra kínált áru ára létezik, azután mint pénzösszeg, amely azonban az árban már kifejeződött, végül mint valamely egyenértékű áru ára. E formaváltozás önmagában véve éppúgy nem foglalja magában az értéknagyság megváltozását, mint az, ha egy ötfontos bankjegyet felváltanak sovereignekre, félsovereignekre és shillingekre. Mivel tehát az áru forgása értékének csupán formaváltozását szabja meg, ezért — ha a jelenség tisztán megy végbe — egyenértékek cseréjét szabja meg. Ennélfogva még a vulgáris gazdaságtan is — bármilyen kevés sejtelme van is arról, hogy mi az érték — valahányszor a maga módján tisztán akarja vizsgálni a jelenséget, felteszi, hogy kereslet és kínálat fedik egymást, vagyis, hogy hatásuk teljesen megszűnik. Tehát bár a használati érték

[14] „A csere csodálatos ügylet, amelyen mindkét szerződő fél mindig" (!) „nyer". (*Destutt de Tracy*: „Traité de la volonté et de ses effets", Párizs 1826, 68. old.) Ugyanez a könyv később mint „Traité d'économie politique" is megjelent.*

[15] *Mercier de la Rivière*: „L'ordre naturel etc.", 544. old.

[16] „Hogy e két érték egyike pénz-e, vagy mind a kettő közönséges áru, magában véve teljesen közömbös." (*Mercier de la Rivière*, i. m. 543. old.)

[17] „Nem a szerződő felek döntik el az értéket; az eldőlt már a megállapodás előtt." (*Le Trosne*: De l'intérêt social", 906. old.)

tekintetében mindkét cserélő nyerhet, csereértékben nem nyerhetnek mind a ketten. Ellenkezőleg itt így áll a dolog: „Ahol egyenlőség van, ott nincs nyereség."[18] El lehet ugyan adni árukat értéküktől eltérő áron, de ez az eltérés az árucsere törvényének megsértéseként jelenik meg.[19] Tiszta alakjában az árucsere egyenértékek cseréje, tehát nem eszköz arra, hogy értékben meggazdagodjanak.[20]

Ama kísérletek mögött, hogy az áruforgalmat tüntessék fel az értéktöbblet forrásául, ezért többnyire quid pro quo, a használati érték és a csereérték összecserélése rejlik. Így például Condillacnál: „Nem igaz, hogy az árucserében egyenlő értéket cserélnek ki egyenlő értékre. Ellenkezőleg, a szerződő felek mindegyike mindig kisebb értéket ad nagyobbért... Ha valóban mindig egyenlő értékeket cserélnének, akkor egyik fél sem tehetne szert nyereségre. Pedig mind a kettő nyer, vagy legalábbis kellene hogy nyerjen. Miért? A dolgoknak csak szükségleteinkhez viszonyítva van értékük. Ami az egyiknek több, az a másiknak kevesebb, és fordítva... Nem tételezhető fel, hogy fogyasztásunk szempontjából nélkülözhetetlen dolgokat kínálunk eladásra... Számunkra haszontalan dolgot akarunk odaadni, hogy olyant kapjunk, amelyre szükségünk van; többért kevesebbet akarunk adni... Természetes volt az az ítéletünk, hogy a cserében egyenlő értéket adnak egyenlő értékért, valahányszor az elcserélt dolgok értéke ugyanolyan pénzösszeggel volt egyenlő... De még egy másik szempontot is számításba kell vennünk; kérdés, vajon nem felesleget cserélünk-e mindketten valami szükségesre."[21] Mint látjuk, Condillac nemcsak hogy összekeveri a használati értéket és a csereértéket, hanem, igazán gyermekded módon, egy fejlett árutermelésű társadalomnak olyan állapotot tulajdonít, amelyben a termelő a létfenntartási eszközeit maga termeli és csak a saját szükséglete feletti többletet, a felesleget dobja a forgalomba.[22] Ennek ellenére Condillac érvét gyakran

[18] „Dove è egualità non è lucro." (*Galiani*: „Della moneta"; Custodi gyűjteményében, „Parte moderna", IV. köt. 244. old.)

[19] „A csere előnytelenné válik az egyik fél számára, ha valamilyen külső körülmény az árat leszállítja vagy túlzottan felemeli: akkor az egyenlőséget megsértik; de a megsértést ez az ok, nem pedig a csere idézi elő." (*Le Trosne*: „De l'intérêt social", 904. old.)

[20] „A csere természeténél fogva egyenlőségi szerződés, amely érték és vele egyenlő érték között jön létre. Nem eszköz tehát arra, hogy meggazdagodjanak, mert ugyanannyit adnak, mint amennyit kapnak." (*Le Trosne*, i. m. 903—904. old.)

[21] *Condillac*: „Le commerce et le gouvernement", 1776; Daire és Molinari kiadása a „Mélanges d'économie politique"-ban, Párizs 1847, 267, 291. old.

[22] Le Trosne ezért igen helyesen így válaszol barátjának, Condillacnak: „Egy kifejlődött társadalomban [...] nincs semmiféle felesleges." [i. m. 907. old.] Ugyanakkor azzal a megjegyzéssel ugratja, hogy „ha a két cserélő ugyanannyival többet kap ugyanannyival

ismétlik modern közgazdászok, kivált amikor arra törekszenek, hogy az árucsere fejlett alakját, a kereskedelmet, értéktöbblet-termelőnek ábrázolják. „A kereskedelem", mondják például, „értéket tesz hozzá a termékekhez, mert ugyanazoknak a termékeknek több értékük van a fogyasztók kezében, mint a termelőkében, s ezért a kereskedelmet szigorúan véve (strictly) termelési aktusnak kell tekinteni."[23] De az árukat nem fizetik meg kétszeresen, egyszer használati értéküket, másszor értéküket. És ha az áru használati értéke hasznosabb a vevőnek, mint az eladónak, pénzformája az eladónak hasznosabb, mint a vevőnek. Eladná-e különben? Ezért ugyanolyan joggal azt is mondhatnók, hogy a vevő szigorúan véve (strictly) „termelési aktust" végez, amikor a kereskedő harisnyáit pénzzé változtatja.

Ha egyenlő csereértékű árukat vagy árut és pénzt, tehát egyenértékeket cserélnek egymással, akkor nyilvánvalóan senki sem húz ki több értéket a forgalomból, mint amennyit belédob. Ez esetben nem képződik értéktöbblet. Márpedig az áruk forgalmi folyamata tiszta formájában egyenértékek cseréjét szabja meg. A valóságban azonban a dolgok nem folynak le tisztán. Tegyük fel ezért, hogy nem-egyenértékeket cserélnek.

Az árupiacon mindenesetre csak árubirtokos áll árubirtokossal szemben, és az a hatalom, amelyet ezek a személyek egymáson gyakorolnak, csak áruik hatalma. Az áruk anyagi különbözősége a csere anyagi indítéka, s ez teszi az árubirtokosokat egymástól kölcsönösen függővé azáltal, hogy egyiküknek sincs a kezében saját szükségletének a tárgya, de mindegyiküknek kezében van a másik szükségletének a tárgya. Használati értékeik ez anyagi különbözőségén kívül az áruk között még csak egy különbség van, a természeti formájuk és átváltozott formájuk, áru és pénz közötti különbség. Ennélfogva az árubirtokosok csak mint eladók, áru birtokosai, és mint vevők, pénz birtokosai, különböznek egymástól.

Tegyük fel mármost, hogy valamely megmagyarázhatatlan kiváltság folytán az eladónak megadatik, hogy áruját értéke fölött adja el, ha 100-at ér, 110-ért, tehát 10%-os névleges áremeléssel. Az eladó tehát 10 értéktöbbletet vág zsebre. De miután eladó volt, vevővé válik. Most egy harmadik árubirtokos kerül vele szembe mint eladó, és ő is azt a kiváltságot élvezi, hogy áruját 10%-kal drágábban adhatja el. Emberünk mint eladó 10-et nyert, hogy

kevesebbért, mindkettő ugyanannyit kap". [i. m. 904. old.] Minthogy Condillacnak még a leghalványabb sejtelme sincs a csereérték természetéről, ő a megfelelő tekintély, akire hivatkozva Wilhelm Roscher professzor úr igazolni igyekszik saját gyermeteg fogalmait. Lásd „Die Grundlagen der Nationalökonomie" című munkáját, III. kiad., 1858.

[23] *S. P. Newman*: „Elements of Political Economy", Andover—New York 1835, 175. old.

mint vevő 10-et veszítsen.[24] Az egész valójában oda lyukad ki, hogy valamennyi árubirtokos 10%-kal az érték felett adja el áruit egymásnak, ami teljesen ugyanaz, mintha értékükön adnák el őket. Az ilyen általános névleges áremelésnek ugyanaz a hatása, mintha az áruk értékét arany helyett például ezüstben becsülnék meg. Az áruk pénznevei, vagyis árai megduzzadnának, de értékviszonyaik változatlanok maradnának.

Tegyük fel, hogy, megfordítva, a vevőnek kiváltsága, hogy az árukat értékükön alul vásárolja. Itt nem is kell arra gondolnunk, hogy a vevőből ismét eladó lesz. Már eladó volt, mielőtt vevővé lett. Mint eladó már 10%-ot veszített, mielőtt mint vevő 10%-ot nyer.[25] Marad megint minden a régiben.

Az értéktöbblet képződése, s ezért a pénz átváltozása tőkévé, sem azzal nem magyarázható tehát, hogy az eladók az árukat értékük felett adják el, sem azzal, hogy a vevők értékük alatt vásárolják őket.[26]

A problémát semmiképpen sem egyszerűsíti, ha idegen vonatkozásokat csempésznek be, tehát például Torrens ezredeshez hasonlóan azt mondják: „A hatékony kereslet a fogyasztóknak az a képessége és hajlandósága"(!), „hogy árukért — akár közvetlen, akár közvetett csere révén — a tőke valamennyi tartozékából bizonyos nagyobb adagot adjanak, mint amennyibe az áruk termelése kerül."[27] A forgalomban termelők és fogyasztók csak mint eladók és vevők állnak szemben egymással. Az az állítás, hogy a termelők értéktöbblete onnan ered, hogy a fogyasztók értékük felett fizetik meg az árukat, csupán ennek az egyszerű mondatnak az álcázása: Az árubirtokosnak mint eladónak az a kiváltsága, hogy drágábban adhat el. Az eladó maga termelte az árut vagy képviseli a termelőjét, de a vevő ugyancsak maga termelte a pénzében megjelenített árut vagy ugyancsak képviseli annak termelőjét. Termelő áll tehát szemben termelővel. Csak az különbözteti meg őket egymástól, hogy az egyik vesz, a másik pedig elad. Egyetlen lépéssel sem visz

---

[24] „A termék névleges értékének növelése által ... az eladók nem lesznek gazdagabbak ... mert amit mint eladók nyernek, pontosan ugyanazt kiadják mint vásárlók." („The Essential Principles of the Wealth of Nations etc.", London 1797, 66. old.)

[25] „Ha arra kényszerülünk, hogy 18 livre-ért olyan termékmennyiséget adjunk, amely 24 livre-t ér, akkor — ha ugyanezt a pénzt vásárlásra használjuk fel — 18 livre-ért úgyszintén annyit kapunk, amennyiért 24 livre-t kellett volna fizetni." (*Le Trosne*: „De l'intérêt social", 897. old.)

[26] „Egyetlen eladó sem drágíthatja tehát áruit rendszeresen, ha nem törődik bele abba, hogy a többi eladó áruját szintén rendszeresen drágábban fizesse meg; és ugyanezen okból egyetlen fogyasztó sem [...] fizethet rendszeresen kevesebbet azért, amit vásárol, ha nem törődik bele abba, hogy az általa eladott dolgok ára éppúgy csökkenjen." (*Mercier de la Rivière*: „L'ordre naturel etc.", 555. old.)

[27] *R. Torrens*: „An essay on the Production of Wealth", London 1821, 349. old.

előbbre bennünket az, hogy az árubirtokos termelő néven értéke felett adja el az árut, fogyasztó néven pedig drágábban fizeti meg.[28]

Ezért azok, akik következetesen képviselik azt a tévhitet, hogy az értéktöbblet valamilyen névleges áremelésből ered, vagyis az eladónak abból a kiváltságából, hogy az árut drágábban adhatja el, egy olyan osztályt tételeznek fel, amely csak vesz, anélkül hogy eladna, tehát csak fogyaszt, anélkül hogy termelne. Egy ilyen osztály létezése eddig elért álláspontunkról, az egyszerű forgalom álláspontjáról még nem magyarázható meg. De vágjunk elébe a dolgoknak. Az a pénz, amellyel egy ilyen osztály folytonosan vesz, szükségképpen folytonosan hozzááramlik maguktól az árubirtokosoktól csere nélkül, ingyen, akármilyen jogcím vagy erőszak alapján. Ha az árukat értékük felett adják el ennek az osztálynak, ez csak annyit jelent, hogy az ingyen odaadott pénz egy részét visszaszélhámoskodják.[29] Így például a kisázsiai városok évi pénzsarcot fizettek a régi Rómának. Ezen a pénzen Róma árukat vásárolt tőlük, és drágán vásárolta ezeket. A kisázsiaiak becsapták a rómaiakat azáltal, hogy a sarc egy részét a kereskedelem útján visszalopták a hódítóktól. De mégis a kisázsiaiak voltak a becsapottak. Áruikért így is saját pénzükkel fizettek nekik. Ez nem módszere a meggazdagodásnak vagy értéktöbblet képzésének.

Maradjunk tehát az árucsere korlátai között, ahol az eladók vevők s a vevők eladók. Talán az zavar meg bennünket, hogy a személyeket csak mint megszemélyesített kategóriákat, nem egyénileg fogtuk fel.

A árubirtokos esetleg van olyan agyafúrt, hogy rászedje kollégáit, *B*-t vagy *C*-t, azok pedig bármennyire szeretnék is, nem tudják a kölcsönt viszonozni. *A* 40 £ értékű bort ad el *B*-nek és cserébe 50 £ értékű gabonát szerez. *A* 40 £-jét 50 £-re változtatta, kevesebb pénzből több pénzt csinált, és áruját tőkévé változtatta. Nézzük meg a dolgot közelebbről. A csere előtt *A* kezében 40 £ értékű bor, *B* kezében 50 £ értékű gabona volt; összértékük 90 £. A csere után az összérték ugyanannyi: 90 £. A forgalomban levő érték szemernyit sem növekedett, csak *A* és *B* közti megoszlása változott. Az

[28] „Az a gondolat, hogy a profitot a fogyasztók fizetik meg, kétségtelenül merő képtelenség. Kik a fogyasztók?" (*G. Ramsay*: „An Essay on the Distribution of Wealth", Edinburgh 1836, 183. old.)

[29] „Ha egy ember kereslet hiányában szenved, Malthus úr azt tanácsolja neki, hogy egy másik személynek fizessen, hogy ez megvehesse áruját?" kérdezi egy felháborodott ricardiánus Malthust, aki, akárcsak tanítványa, Chalmers pap, a csak-vevők, vagyis csak-fogyasztók osztályát gazdasági dicsfénnyel övezi. Lásd: „An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus etc." London 1821, 55. old.

egyik oldalon értéktöbbletként jelenik meg az, ami a másikon értékhiány, az egyik oldalon plusz az, ami a másikon mínusz. Ugyanez a változás történt volna akkor is, ha *A* — a csere leplező formája nélkül — egyenest ellopott volna *B*-től 10 £-et. A forgalomban levő értékek összege nyilvánvalóan éppúgy nem gyarapodhat megoszlásuk bármiféle változása folytán, mint ahogy egy zsidó, aki egy Anna királynő korabeli farthingot egy guineáért ad el, ezzel nem gyarapítja az ország nemesfém-állományát. Egy ország tőkésosztályának összessége nem csaphatja be önmagát.[30]

Akárhogy csűrjük-csavarjuk is tehát a dolgot, az eredmény ugyanaz. Ha egyenértékeket cserélnek ki, nem keletkezik értéktöbblet, s ha nem-egyenértékeket cserélnek ki, szintén nem keletkezik értéktöbblet.[31] A forgalom, vagyis az árucsere nem hoz létre semmiféle értéket.[32]

Ebből meg lehet érteni, hogy amikor a tőke alapformáját elemezzük, azt a formát, amelyben a modern társadalom gazdasági szervezetét meghatározza, miért hagyjuk először teljesen figyelmen kívül a tőke közkeletű és úgyszólván özönvíz előtti alakjait, a kereskedelmi tőkét és az uzsoratőkét.

A tulajdonképpeni kereskedelmi tőkében jelenik meg a legtisztábban a *P—Á—P'* forma, venni, hogy drágábban adjunk el. Másrészt a kereskedelmi tőke egész mozgása a forgalom területén belül megy végbe. Minthogy azonban magából a forgalomból lehetetlen a pénz tőkévé változását, az értéktöbblet képződését megmagyarázni, a kereskedelmi tőke, mihelyt egyenértékeket cserélnek, lehetetlennek tűnik,[33] s ezért csak úgy vezethető le,

---

[30] Destutt de Tracy, ámbár — vagy talán azért, mert — membre de l'Institut [az Akadémia tagja], ellenkező véleményen volt. Szerinte az ipari tőkések profitjukra úgy tesznek szert, hogy „mindent drágábban adnak el, mint amennyibe termelése került. És kiknek adnak el? Elsősorban egymásnak." („Traité de la volonté etc.", 239. old.)

[31] „Két egyenlő érték cseréje nem növeli és nem is csökkenti a társadalomban meglevő értékek tömegét. Két nem-egyenlő érték cseréje ... ugyancsak nem változtat semmit a társadalmi értékek összegén, bár az egyiknek a vagyonához hozzáadja azt, amit a másik vagyonából elvesz." (*J. B. Say*: „Traité d'économie politique", II. köt. 443. sk. old.) Say ezt a megállapítást, természetesen mit sem törődve a belőle folyó következményekkel, a fiziokratáktól veszi át, meglehetősen szószerint. Hogy milyen módon használja fel a fiziokratáknak az ő idejében feledésbe merült írásait tulajdon „értékének" növelésére, azt mutassa meg a következő példa. Say úr „leghíresebb" mondása: „On n'achète des produits qu'avec des produits" [termékeket csak termékekkel lehet vásárolni] (i. m. II. köt. 438. old.), fiziokrata eredetijében így hangzik: „Les productions ne se paient qu'avec des productions" [termelvényeket csak termelvényekkel lehet fizetni]. (*Le Trosne*: „De l'intérêt social", 899. old.)

[32] „A csere semmiféle értéket nem ad hozzá a termékekhez." (*F. Wayland*: „The Elements of Political Economy", Boston 1843, 168. old.)

[33] „Változhatatlan egyenértékek uralma alatt a kereskedelem lehetetlen lenne." (*G. Opdyke*: „A Treatise on Political Economy", New York 1851, 66—69. old.) „A reális érték és a

hogy a vásárló és eladó árutermelőket az élősdi módjára közéjük furakodó kereskedő mindkét oldalon rászedi. Ilyen értelemben mondja Franklin: „A háború rablás, a kereskedelem csalás."[34] Ha a kereskedelmi tőke értékesítését nem az árutermelők puszta becsapásával akarjuk magyarázni, akkor ahhoz a közbenső láncszemek hosszú sorára van szükség, amely itt, ahol csak az áruforgalmat és annak egyszerű mozzanatait feltételezzük, még teljesen hiányzik.

Ami érvényes a kereskedelmi tőkére, még inkább érvényes az uzsoratőkére. A kereskedelmi tőkénél a végpontokat, a piacra dobott pénzt és a piacról elvont, megszaporodott pénzt, legalább közvetítette a vétel és az eladás, a forgalom mozgása. Az uzsoratőkénél a *P—Á—P'* forma a közvetítés nélküli végpontokra, *P—P'*-re rövidül, azaz pénzre, amely több pénzzel cserélődik ki, egy olyan formára, amely a pénz természetének ellentmond és ezért az árucsere álláspontjáról megmagyarázhatatlan. Ezért mondja Arisztotelész: „Mivel a khrématisztiké kettős valami, egyrészt a kereskedelemhez, másrészt az oikonomikéhoz tartozik, s az utóbbi szükséges és dicséretreméltó, az előbbi a forgalmon alapul és joggal hibáztatható (mert nem a természeten, hanem kölcsönös becsapáson nyugszik), ezért az uzsorát teljes joggal gyűlölik, mert itt maga a pénz a szerzés forrása, s a pénzt nem arra használják, amire feltalálták. Mert a pénzt az árucsere számára teremtették, a kamat azonban pénzből több pénzt csinál. Innen a neve is" (*τόκος*: kamat és ivadék). „Mert az ivadékok hasonlóak nemzőikhez. A kamat pedig pénzből lett pénz, úgyhogy valamennyi szerzési ág közül ez a leginkább természetellenes."[35]

Vizsgálódásunk során a kamatozó tőkét, akárcsak a kereskedelmi tőkét, mint leszármazott formákat fogjuk készen találni, s egyúttal látni fogjuk, hogy miért jelennek meg ezek történelmileg a tőke modern alapformája előtt.

Bebizonyult, hogy az értéktöbblet nem eredhet a forgalomból, képződésekor tehát ennek a háta mögött kell valaminek történnie, ami magában a forgalomban láthatatlan.[36] De eredhet-e az értéktöbblet máshonnan, mint

---

csereérték közötti különbség alapja egy tény — nevezetesen az, hogy valamely dolog értéke különbözik a kereskedelemben érte adott úgynevezett egyenértéktől, vagyis hogy ez az egyenérték nem egyenérték." (*F. Engels*: „Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie", 95—96. old. [Marx és Engels Művei, I. köt. 505—506. old.])

[34] *Benjamin Franklin*: „Positions to be examined concerning National Wealth"; „Works", Sparks kiadása II. köt. [376. old.]

[35] *Arisztotelész*: „De Republica", I. könyv X. fej.

[36] „A piac szokásos feltételei között profitra nem csere útján tesznek szert. Ha nem létezett volna már azelőtt, akkor ez után az ügylet után sem létezhetnék." (*Ramsay*: „An Essay on the Distribution of Wealth", 184. old.)

a forgalomból? A forgalom az árubirtokosok kölcsönös kapcsolatainak az összessége. A forgalmon kívül az árubirtokos már csak saját árujával áll kapcsolatban. Ami az áru értékét illeti, ez a viszony arra korlátozódik, hogy az áru az árubirtokos saját munkájának meghatározott társadalmi törvények szerint mért mennyiségét tartalmazza. Ez a munkamennyiség kifejezésre jut árujának értéknagyságában, és, mivel az értéknagyság számolópénzben jelentkezik, egy árban, mondjuk 10 £-ben. De munkája nem az áru értékében és saját értékén felüli többletben jelentkezik, nem egy 10-es árban, amely egyúttal 11-es ár, nem olyan értékben, amely nagyobb önmagánál. Az árubirtokos munkájával képezhet értékeket, de nem magukat értékesítő értékeket. Megnövelheti valamely áru értékét azzal, hogy a már meglevő értékhez új munkával új értéket tesz hozzá, például bőrből csizmát készít. Ugyanannak az anyagnak most nagyobb az értéke, mert nagyobb mennyiségű munkát tartalmaz. A csizma értéke ezért nagyobb, mint a bőré, de a bőr értéke ugyanaz maradt, ami volt. Nem értékesítette magát, nem tett hozzá magához a csizmakészítés során értéktöbbletet. Lehetetlen tehát, hogy az árutermelő a forgalom területén kívül, anélkül hogy más árubirtokosokkal érintkezésbe lépne, értéket értékesítsen és ennélfogva pénzt vagy árut tőkévé változtasson.

Lehetetlen tehát, hogy a tőke a forgalomból ered, s éppoly lehetetlen, hogy nem a forgalomból ered. Benne és egyszersmind nem benne kell erednie.

Kettős eredményt kaptunk tehát.

A pénz tőkévé változását az árucsere immanens törvényei alapján kell kifejteni, úgyhogy egyenértékek cseréje a kiindulópont.[37] Pénzbirtokosunk-

[37] Az adott fejtegetés után megérti az olvasó, hogy ez csak azt jelenti: A tőkeképződés akkor is lehetséges kell hogy legyen, ha az áru ára egyenlő az áru értékével. Nem magyarázható az áruáraknak az áruértékektől való eltérésével. Ha az árak valóban eltérnek az értékektől, akkor előbb redukálnunk kell őket az értékekre, vagyis ettől a körülménytől mint véletlentől el kell tekintenünk, hogy a tőkeképződés jelensége az árucsere alapzatán tisztán álljon előttünk, hogy megfigyelését a tulajdonképpeni folyamattól idegen, zavaró mellékkörülmények össze ne kuszálják. Egyébként tudjuk, hogy ez a redukció korántsem pusztán tudományos eljárás. A piaci árak folytonos ingadozásai, emelkedésük és süllyedésük kiegyenlítődik, kölcsönösen megszüntetik egymást, s az átlagárra mint belső szabályukra redukálják magukat. Ez a vezérlő csillaga például a kereskedőnek vagy a gyárosnak minden hosszabb időt felölelő vállalkozásban. Tudja tehát, hogy ha egy hosszabb periódust a maga egészében veszünk szemügyre, az áruk valóban sem átlagáruk alatt, sem felette, hanem átlagárukon kelnek el. Ha tehát egyáltalán érdeke volna, hogy érdek nélkül gondolkodjék, a tőkeképződés problémáját így kellene felvetnie: Hogyan keletkezhet tőke, ha az árakat az áru átlagára, vagyis végső soron az értéke szabályozza? Azért mondom, hogy „végső soron", mert az átlagárak nem esnek közvetlenül egybe az áruk értéknagyságával, mint azt A. Smith, Ricardo és mások hiszik.

nak, aki még csak tőkés hernyója, az árukat értékükön kell vásárolnia, értékükön kell eladnia és a folyamat végén mégis több értékét kell kihúznia belőle, mint amennyit beledobott. Lepkévé bontakozásának a forgalom területén és nem a forgalom területén kell végbemennie. Ezek a probléma feltételei. Hic Rhodus, hic salta!*

3. A munkaerő vétele és eladása

Annak a pénznek az értékváltozása, amelynek tőkévé kell változnia, nem mehet végbe magán ezen a pénzen, mert mint vásárlóeszköz és fizetési eszköz csak realizálja a vele megvásárolt vagy kifizetett áru árát, saját formájában megmaradva pedig változatlan értéknagyság petrefaktumává [kövületévé] merevedik.[38] Éppoly kevéssé eredhet a változás a második forgalmi aktusból, az áru újraeladásából, mert ez az aktus csupán visszaváltoztatja az árut természeti formájából pénzformába. A változásnak tehát az áruval kell történnie, amelyet az első, *P—Á* aktusban megvesznek, de nem az áru értékével, hiszen egyenértékeket cserélnek, az árut értékén fizetik meg. A változás tehát csakis az áru használati értékéből mint olyanból eredhet, vagyis az áru elhasználásából. Ahhoz, hogy egy áru elhasználásából értéket húzzon ki, pénzbirtokosunknak olyan szerencsésnek kellene lennie, hogy a forgalom területén belül, a piacon, olyan árut fedezzen fel, amelynek maga a használati értéke azzal a sajátságos tulajdonsággal rendelkezik, hogy érték forrása, s amelynek valóságos elhasználása tehát maga is munka tárgyiasulása, s ezért értékteremtés. S a pénzbirtokos készen talál a piacon egy ilyen sajátos árut — a munkaképességet, vagyis a munkaerőt.

Munkaerőn vagy munkaképességen azoknak a fizikai és szellemi képességeknek az összességét értjük, amelyek egy ember testi mivoltában, élő személyiségében léteznek, s amelyeket mozgásba hoz, valahányszor valamilyenfajta használati értéket termel.

Hogy azonban a pénzbirtokos a munkaerőt mint árut a piacon készen találja, ahhoz különböző feltételeknek kell teljesülniök. Az árucsere önmagában véve csak olyan függőségi viszonyokat foglal magában, melyek saját természetéből fakadnak. Ezt feltételezve a munkaerő csak annyiban és azért jelenhet meg áruként a piacon, amennyiben és mert saját birtokosa — az a személy, akinek a munkaereje — áruba bocsátja, illetve eladja. Hogy birtokosa áruként eladhassa, ahhoz az kell, hogy rendelkezhessék vele, tehát

[38] „Pénz formájában ... a tőke nem termel profitot." (*Ricardo*: „Principles of Political Economy", 267. old.)

szabad tulajdonosa legyen munkaképességének, személyének.[39] Ő és a pénzbirtokos a piacon találkoznak és mint egyenrangú árubirtokosok lépnek viszonyba egymással, csak abban különböznek, hogy az egyik vevő, a másik eladó, jogilag tehát mindketten egyenlő személyek. E viszony fennmaradásához az szükséges, hogy a munkaerő tulajdonosa munkaerejét mindig csak meghatározott időre adja el, mert ha mindenestül, egyszer s mindenkorra eladja, akkor önmagát adja el, szabad emberből rabszolgává, árubirtokosból áruvá változik. Mint személynek állandóan olyan viszonyban kell lennie munkaerejével, mint tulajdonával és ezért saját árujával, és ezt csak akkor teheti, ha munkaerejét mindig csak átmenetileg, csak meghatározott időtartamra bocsátja a vevő rendelkezésére, engedi át elhasználásra, tehát elidegenítésével nem mond le tulajdonáról.[40]

A második lényeges feltétele annak, hogy a pénzbirtokos a munkaerőt a piacon mint árut készen találja, az, hogy a munkaerő birtokosa ne adhasson el árukat, amelyekben munkája tárgyiasult, hanem kénytelen legyen magát a munkaerejét, amely csak az ő eleven testi mivoltában létezik, áruba bocsátani.

Ahhoz, hogy valaki munkaerejétől megkülönböztetett árukat adhasson el, természetesen termelési eszközökkel, például nyersanyagokkal, munkaszerszámokkal stb. kell rendelkeznie. Bőr nélkül nem készíthet csizmát. Azonkívül létfenntartási eszközökre van szüksége. Senki, még a jövő zené-

[39] A klasszikus ókort tárgyaló szaklexikonokban az a képtelenség olvasható, hogy az antik világban a tőke teljesen kifejlődött volt, „csak éppen a szabad munkás és a hitelügy nem volt meg". Mommsen úr is „Römische Geschichte"-jében egyik quid pro quót [felcserélést] a másik után követi el.

[40] Különböző országok törvényhozása ezért megszabja a munkaszerződés maximális időtartamát. Minden népnél, ahol szabad munka van, a törvénykönyvek szabályozzák a szerződés felmondási feltételeit. Különböző országokban, kivált Mexikóban (az amerikai polgárháború előtt a Mexikótól elszakított területeken és a Cuza-féle átalakulásig* lényegileg a dunai tartományokban is) a rabszolgaságot a peon-rendszer formájába burkolják. Előlegek révén, amelyeket munkával kell letörleszteni és amelyek nemzedékről nemzedékre hárulnak át, nemcsak az egyes munkás, hanem családja is ténylegesen más személyek és családjuk tulajdonává lesz. Juárez megszüntette a peon-rendszert. Miksa, az úgynevezett császár, újra bevezette egy rendelettel, amelyet a washingtoni képviselőházban találóan mint olyan rendeletet bélyegeztek meg, amely visszaállítja a rabszolgaságot Mexikóban. „Különös testi és szellemi ügyességeimnek és tevékenységi lehetőségeimnek ... időben korlátozott használatát elidegeníthetem valaki másnak, mert e korlátozás után ezek az én teljességemmel és általánosságommal külsőleges viszonyba kerülnek. A munka által konkrét egész időmnek és termelésem teljességének elidegenítésével ezek szubsztanciáját, általános tevékenységemet és valóságomat, személyiségemet tenném másnak a tulajdonává." (*Hegel*: „Philosophie des Rechts", Berlin 1840, 104. old. 67. §)

sze sem élhet jövőbeli termékeken, tehát olyan használati értékeken sem, amelyeknek termelése még nem kész, és akárcsak a föld színpadán való megjelenésének első napján, az embernek most is mindennap fogyasztania kell, mielőtt és miközben termel. Ha a termékeket árukként termelik, akkor eladandók, miután termelték őket, s a termelő szükségleteit csak eladásuk után elégíthetik ki. A termelés idejéhez az eladáshoz szükséges idő járul.

A pénzbirtokosnak tehát ahhoz, hogy pénzét tőkévé változtathassa, az árupiacon készen kell találnia a szabad munkást, aki szabad abban a kettős értelemben, hogy szabad személyként rendelkezik munkaerejével mint a maga árujával, s hogy, másrészt, nincs más eladható áruja, mentes és szabad minden dologtól, amely munkaereje realizálásához szükséges.

Hogy ez a szabad munkás miért lép vele szembe a forgalom területén, ez a kérdés nem érdekli a pénzbirtokost, aki a munkapiacot mint az árupiac egy különös osztályát készen találja. S bennünket egyelőre éppoly kevéssé érdekel ez. Elméletileg megkapaszkodunk a tényben, mint ahogy a pénzbirtokos ezt gyakorlatilag teszi. Egy azonban világos. A természet nem hoz létre az egyik oldalon pénz- vagy árubirtokosokat, a másikon pedig olyan embereket, akik pusztán saját munkaerejük birtokosai. Ez a viszony nem természettörténeti, és éppoly kevéssé olyan társadalmi viszony, amely minden történelmi periódusnak közös sajátja. Nyilvánvalóan maga is egy megelőző történelmi fejlődés eredménye, sok gazdasági forradalomnak, a társadalmi termelés egész sor régebbi alakulata pusztulásának a terméke.

Az előzőkben szemügyre vett gazdasági kategóriák is magukon viselik a történelem nyomát. A terméknek áruként való létezése meghatározott történelmi feltételeket burkol. Hogy a termék áruvá váljék, ehhez az szükséges, hogy ne magának a termelőnek közvetlen létfenntartási eszközeként termelje. Ha tovább kutattuk volna, milyen körülmények között ölti valamennyi termék vagy legalábbis többségük áru formáját, azt láttuk volna, hogy ez csak egy egészen sajátos termelési mód, a tőkés termelési mód alapzatán történik meg. Az ilyen vizsgálat azonban nem tartozott az áru elemzéséhez. Árutermelés és áruforgalom lehetséges akkor is, ha a termékek túlnyomó része közvetlenül a termelő saját szükségletét szolgálja, nem változik áruvá, tehát a csereérték még korántsem uralkodik a társadalmi termelési folyamaton annak egész szélességében és mélységében. A termék áruként való jelentkezésének feltétele, hogy a munka társadalmon belüli megosztása annyira kifejlődött, hogy a használati érték és csereérték különválása, amely a közvetlen cserekereskedelemben csak megkezdődik, már végbement. A fejlődésnek ez a foka azonban a történelmileg legkülönbözőbb gazdasági társadalomalakulatoknak közös sajátja.

Ha pedig a pénzt vesszük szemügyre, azt látjuk, hogy ez az árucsere bizonyos szintjét feltételezi. A pénz különös formái — puszta áruegyenérték, vagy forgalmi eszköz, vagy fizetési eszköz, kincs és világpénz — az egyik vagy a másik funkció különböző terjedelme és viszonylagos túlsúlya szerint a társadalmi termelési folyamat igen különböző fokaira utalnak. A tapasztalat szerint mégis viszonylag gyengén fejlett áruforgalom elegendő mindezeknek a formáknak a kialakulásához. Más a helyzet a tőkével. Ennek történelmi létezési feltételei koránt sincsenek meg az áru- és pénzforgalommal. A tőke csak ott jön létre, ahol a termelési és létfenntartási eszközök birtokosa készen találja a piacon a szabad munkást mint munkaerejének eladóját, és ez az egy történelmi feltétel egy világtörténelmet foglal magában. A tőke ezért már eleve a társadalmi termelési folyamat egy korszakát hirdeti meg.[41]

Ezt a sajátságos árut, a munkaerőt, kell most közelebbről szemügyre vennünk. A munkaerőnek, mint minden más árunak, értéke van.[42] Mi határozza meg ezt?

A munkaerő értékét, mint minden más áruét, az ennek a sajátos cikknek a termeléséhez, tehát újratermeléséhez is szükséges munkaidő határozza meg. Amennyiben érték, maga a munkaerő csak a benne tárgyiasult társadalmi átlagmunka meghatározott mennyiségét képviseli. A munkaerő csak az élő egyén képességeként létezik. Termelése tehát feltételezi az egyén létezését. Minthogy az egyén létezése adott, a munkaerő termelése magának az egyénnek az újratermelése, vagyis fenntartása. A maga fenntartásához az élő egyénnek a létfenntartási eszközök bizonyos összegére van szüksége. A munkaerő termeléséhez szükséges munkaidő tehát feloldódik az e létfenntartási eszközök termeléséhez szükséges munkaidőben, vagyis a munkaerő értéke a birtokosa fenntartásához szükséges létfenntartási eszközök értéke. A munkaerő azonban csak külső megnyilvánulása útján valósul meg, csak a munkában ténykedik. Tényked ésével, a munkával azonban ráfordítódik az emberi izom, ideg, agy stb. bizonyos mennyisége, s ezt újra pótolni kell. Ez a fokozott kiadás fokozott bevételt szab meg.[43] Ha a munkaerő

[41] A tőkés korszakot tehát az jellemzi, hogy a munkaerő magának a munkásnak a számára egy birtokában levő áru formáját, és ezért munkája a bérmunka formáját ölti. Másrészt a munkatermékek áruformája csak ettől a pillanattól kezdve válik általánossá.

[42] „Egy ember értéke vagy értékessége, mint minden más dologé, az ára; vagyis annyi, amennyit ereje használatáért adnak." (*Th. Hobbes*: „Leviathan"; „Works", Molesworth kiadása, London 1839—44, III. köt. 76. old.)

[43] Az ókori Rómában a villicus, aki mint intéző a földművelő rabszolgák élén állott, „mivel munkája könnyebb volt, mint a többi cselédé, szűkebb adagot kapott ezeknél". (*Th. Mommsen*: „Römische Geschichte", 1856, 810. old.)

tulajdonosa ma dolgozott, ugyanezt a folyamatot holnap meg kell tudnia ismételni ugyanilyen erőbeli és egészségi feltételek között. A létfenntartási eszközök összegének tehát elegendőnek kell lennie ahhoz, hogy a dolgozó egyént mint dolgozó egyént életének normális állapotában megtartsa. Maguk a természetes szükségletek, például a táplálkozás, a ruházkodás, a fűtés, a lakás stb., az egyes országok éghajlati és egyéb természeti sajátosságai szerint különbözők. Másrészt az úgynevezett elengedhetetlen szükségletek terjedelme, valamint kielégítésük módja maga is történelmi termék, s ezért nagy részben függ az ország kulturális fokától, többek között lényegesen attól is, hogy milyen feltételek között, s ezért milyen szokásokkal és életigényekkel alakult ki a szabad munkások osztálya.[44] Ellentétben tehát a többi áruval, a munkaerő értékmeghatározása egy történelmi és erkölcsi elemet is tartalmaz. De egy meghatározott országban, egy meghatározott időszakban a szükséges létfenntartási eszközök átlagos köre adott.

A munkaerő tulajdonosa halandó. Ahhoz tehát, hogy a piacon való megjelenése folytonos legyen — amint ezt a pénz folytonos tőkévé változása feltételezi —, a munkaerő eladójának meg kell örökítenie magát, „miként minden élő egyén megörökíti magát, nemzéssel"[45]. Az elhasználódás és elhalálozás által a piacról elvont munkaerőket állandóan legalább ugyanannyi új munkaerőnek kell pótolnia. A munkaerő termeléséhez szükséges létfenntartási eszközök összege tehát magában foglalja az utánpótlásnak, azaz a munkások gyermekeinek létfenntartási eszközeit is, úgyhogy a sajátságos árubirtokosok e fajtája az árupiacon megörökül.[46]

Az általános emberi természet olyan módosításához, hogy az ember egy meghatározott munkaágban ügyességre és készségre tegyen szert, hogy fejlett és specifikus munkaerővé váljék, bizonyos képzés, illetve nevelés szükséges, s ez is nagyobb vagy kisebb összegű áruegyenértékbe kerül. Aszerint, hogy a munkaerőnek többé vagy kevésbé bonyolult jellege van, kiképzési költségei különbözők. Ezek a tanulási költségek tehát — amelyek a közönséges munkaerőnél elenyészően csekélyek — a munkaerő termelésére fordított értékek körébe kerülnek bele.

A munkaerő értéke meghatározott összegű létfenntartási eszköz értékévé

[44] V. ö. *W. Th. Thornton*: „Overpopulation and its Remedy", London 1846.

[45] Petty.

[46] „Ennek" (a munkának) „természetes ára . . . a létfenntartási cikkek és a kényelmi cikkek olyan mennyisége, amilyen az ország éghajlata és szokásai szerint szükséges ahhoz, hogy a munkás fennmaradjon és olyan családot nevelhessen fel, amely a piacon munka nemcsökkenő kínálatát biztosíthatja." (*R. Torrens*: „An Essay on the external Corn Trade", London 1815, 62. old.) A munka szó itt hibásan, munkaerő helyett áll.

oldódik fel. A munkaerő értéke ezért ezeknek a létfenntartási eszközöknek az értékével, azaz a termelésükhöz szükséges munkaidő nagyságával együtt szintén változik.

A létfenntartási eszközök egy részét, például az élelmiszereket, a tüzelőanyagot stb., naponta újra elfogyasztják, s ezeket naponta újra pótolni kell. Más létfenntartási eszközök, például a ruhák, a bútorok stb., hosszabb idő alatt használódnak el, s ezért csak nagyobb időközönként kell őket pótolni. Bizonyos fajta árukat naponta, másokat hetenként, negyedévenként stb. kell megvásárolni vagy megfizetni. De bármiképp oszlik is el a kiadások összege például egy év folyamán, az átlagbevételnek napról napra fedeznie kell a kiadásokat. Tegyük fel, hogy a munkaerő termeléséhez naponta szükséges áruk tömege $= A$, a hetenként szükségeseké $= B$, a negyedévenként szükségeseké $= C$ stb., akkor ezeknek az áruknak napi átlaga $= \frac{365A+52B+4C+\text{stb.}}{365}$. Tegyük fel, hogy ebben az átlagnapra szükséges árumennyiségben 6 óra társadalmi munka rejlett, akkor a munkaerőben naponta félnapi társadalmi átlagmunka tárgyiasul, vagyis a munkaerő napi termeléséhez egy fél munkanapra van szükség. Ez a napi termeléséhez szükséges munkamennyiség a munkaerő napi értéke, azaz a naponta újratermelt munkaerő értéke. Ha félnapi társadalmi átlagmunka 3 shillingnyi aranytömegben, vagyis 1 tallérban testesül meg, akkor 1 tallér a munkaerő napi értékének megfelelő ár. Ha a munkaerő birtokosa munkaerejét napi 1 tallérért bocsátja áruba, akkor a munkaerő eladási ára egyenlő értékével, és, feltevésünk szerint, a pénzbirtokos, aki tallérjait tőkévé áhítozik átváltoztatni, megfizeti ezt az értéket.

A munkaerő értékének végső, vagyis minimális határa azon árutömeg értéke, amelynek napi elfogyasztása nélkül a munkaerő hordozója, az ember, nem újíthatja meg életfolyamatát — tehát a fizikailag nélkülözhetetlen létfenntartási eszközök értéke. Ha a munkaerő ára erre a minimumra süllyed, akkor értéke alá süllyed, mert a munkaerő így csak elsatnyult formában maradhat fenn és fejlődhet. Minden áru értékét azonban az a munkaidő határozza meg, amely az áru normális minőségben való előállításához szükséges.

Szerfelett olcsó érzelgősség, ha valaki a munkaerő értékének ezt a dolog természetéből folyó meghatározását durvának találja és például Rossi módjára sopánkodik: „A munkaképességet (puissance de travail) megérteni, és közben elvonatkoztatni azoktól a létfenntartási eszközöktől, amelyekre a munkásoknak a termelési folyamat alatt szükségük van, annyit jelent, mint egy agyrémet (être de raison) megérteni. Aki munkát mond, aki munka-

képességet mond, egyúttal munkást és létfenntartási eszközöket, munkást és munkabért is mond."[47] Aki munkaképességet mond, az nem mond munkát, mint ahogy az, aki emésztőképességet mond, nem emésztést mond. Az utóbbi folyamathoz tudvalevően más is kell, nemcsak jó gyomor. Aki munkaképességet mond, nem vonatkoztat el a fenntartásához szükséges létfenntartási eszközöktől. Sőt, a munkaképesség értékében éppen e létfenntartási eszközök értéke jut kifejezésre. De ez mit sem használ a munkásnak, ha munkaképességét nem sikerül eladnia, sőt akkor kegyetlen természeti szükségszerűségnek érzi azt, hogy munkaképessége termeléséhez szükség volt, és újratermeléséhez mindig újra szükség van meghatározott mennyiségű létfenntartási eszközre. Akkor majd felfedezi, akárcsak Sismondi: „A munkaképesség ... semmi, ha nem sikerül eladni"[48].

E sajátos áru, a munkaerő, sajátságos természetéből következik, hogy a vevő és az eladó közti szerződés megkötésével használati értéke valójában még nem ment át a vevő kezébe. Értéke, mint minden más árué, már meg volt határozva, mielőtt a forgalomba lépett, mert a munkaerő termelésére meghatározott mennyiségű társadalmi munkát fordítottak, használati értéke azonban csak az utólagos erőnyilvánításban áll. Az erő elidegenítése és valóságos megnyilvánulása, azaz használati értékként való létezése, időbelileg nem esnek tehát egybe. Olyan áruk esetében azonban[49], amelyeknél a használati értéknek az eladással történő formális elidegenítése és valóságos átengedése a vevőnek időbelileg nem esnek egybe, a vevő pénze többnyire mint fizetési eszköz funkcionál. Minden országban, amelyben tőkés termelési mód van, a munkaerőt csak akkor fizetik meg, amikor a vételi szerződésben megállapított időszakon át már funkcionált, például minden hét végén. A munkás ezért mindenütt előlegezi a tőkésnek munkaerejének használati értékét; megengedi, hogy a vevő elfogyassza az árut, mielőtt árát megfizette volna, ennélfogva mindenütt a munkás hitelez a tőkésnek. Hogy ez a hitelezés nem puszta agyrém, ezt nemcsak az bizonyítja, hogy olykor-olykor, amikor a tőkés csődbe jut, elvész a hitelezett bér[50], hanem számos huzamo-

[47] *Rossi*: „Cours d'économie politique", Brüsszel 1843, 370—371. old.

[48] *Sismondi*: „Nouveaux principes etc.", I. köt. 113. old.

[49] „Minden munkát akkor fizetnek meg, amikor már befejezték." („An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand etc.", 104. old.) „A kereskedelmi hitelnek abban a pillanatban kellett kezdődnie, amikor a munkás, a termelés első mestere, megtakarításai révén tudott várni munkájának bérére a hét végéig, két hétig, egy hónapig, negyedévig stb." (*Ch. Ganilh*: „Des systèmes d'économie politique", II. kiad., Párizs 1821, II. köt. 150. old.)

[50] „A munkás kölcsönadja iparkodását", mondja Storch, de, teszi hozzá ravaszul, „nem kockáztat semmit", kivéve, hogy „elveszíti a bérét ... a munkás semmiféle anyagi dolgot nem ad át". (*Storch*: „Cours d'économie politique", Pétervár 1815, II. köt. 36—37. old.)

sabb ideig ható tényező is.[51] Magának az árucserének a természetén azonban mit sem változtat az, hogy a pénz vásárlási vagy fizetési eszközként funkcionál-e. A munkaerő árát szerződésileg megállapították, ámbár csak utólag realizálják, éppúgy, mint egy ház bérleti díját. A munkaerőt eladták, bár csak utólag fizetik ki. De a viszony tiszta felfogása végett hasznos, ha egyelőre feltételezzük, hogy a munkaerő birtokosa mindenkor az eladással nyomban meg is kapja árujáért a szerződésben kikötött árat.

Most már tudjuk, mi és hogyan határozza meg azt az értéket, amelyet a

[51] Egy példa. Londonban kétfajta pék van, „full priced", aki a kenyeret teljes értékén, és „underseller", aki ezen az értéken alul adja el. Az utóbbi osztályhoz tartozik a pékek több mint háromnegyede. (H. S. Tremenheere kormánybiztos jelentése: „Grievances complained of by the Journeymen Bakers etc.", London 1862, XXXII. old.) Ezek az „undersellerek", csaknem kivétel nélkül, olyan kenyeret árusítanak, amelyet timsó, szappan, hamuzsír, mész, derbyshire-i kőpor és hasonló kellemes, tápláló és egészséges tartozékok hozzákeverésével hamisítanak. (Lásd a fent idézett Kékkönyvet és a „Committee of 1855 on the Adulteration of Bread" jelentését, valamint dr. Hassall „Adulterations detected"-jét, II. kiad., London 1861.) Sir John Gordon az 1855. évi bizottság előtt kijelentette, hogy „e hamisítások következtében a szegény ember, aki napi két font kenyéren él, most valójában a tápanyagnak a negyedrészét sem kapja meg, nem beszélve az egészségére káros hatásokról". Hogy „a munkásosztály igen nagy része", ámbár jól értesült a hamisításokról, mégis elfogadja a timsót, a kőport stb., ennek okául Tremenheere (i. m. XLVIII. old.) megemlíti, hogy ezek a munkások „kénytelenek pékjüktől vagy a chandler's shopból [szatócsboltból] olyan kenyeret elfogadni, amilyet ez adni óhajt". Minthogy csak a munkahét végén fizetik őket, „a hét folyamán családjuk által elfogyasztott kenyeret is csak a hét végén fizethetik meg", és — fűzi hozzá Tremenheere a tanúvallomásokat idézve — „közismert dolog, hogy az ilyen keverékből összeállított kenyeret külön az effajta vevők számára készítik". (It is notorious that bread composed of those mixtures, is made expressly for sale in this manner.) „Számos angol" (és még több skót) „mezőgazdasági kerületben a munkabért kéthetenként, sőt havonként fizetik ki. E hosszú fizetési határidők miatt a mezőgazdasági munkásnak hitelre kell vásárolnia az árukat... Magasabb árakat kell fizetnie, és ténylegesen oda van kötve ahhoz a bolthoz, amely hitelez neki. Így például a wiltsi Horningshamben, ahol a béreket havonta fizetik, 2 shilling 4 pennybe kerül stone-ja annak a lisztnek, amelyet másutt 1 shilling 10 pennyért vehet meg." („Sixth Report" on „Public Health" by „The Medical Officer of the Privy Council etc.", 1864, 264. old.) „Paisley és Kilmarnock" (Nyugat-Skócia) „kézi kartonnyomó munkásai 1853-ban sztrájkkal kivívták azt, hogy a fizetési időközöket egy hónapról két hétre csökkentették." („Reports of the Inspectors of Factories for 31st Oct. 1853", 34. old.) Annak a hitelnek, amelyet a munkás a tőkésnek nyújt, további kedves fejlesztése sok angol szénbányavállalkozónak az a módszere, hogy a munkást csak a hónap végén fizetik ki, és hónap közben előlegeket kap a tőkéstől, sokszor áruban, amelyeket a piaci árnál magasabban kell megfizetnie (truck-rendszer). „A szénbányavállalkozók között általános szokás, hogy munkásaikat havonta egyszer fizetik és a közbülső hetek végén előleget adnak. Ezt az előleget a bolt" (ti. a tommy-shop, vagyis magának a vállalkozónak a szatócsüzlete) „nyújtja; az emberek az egyik oldalon felveszik és a másikon kiadják." („Children's Employment Commission, III. Rep.", London 1864, 38. old., 192. sz.)

pénzbirtokos e sajátságos áru, a munkaerő birtokosának fizet. A használati érték, amelyet a pénzbirtokos a csere útján kap, csak a valóságos elhasználásban, a munkaerő elfogyasztásának folyamatában mutatkozik meg. Mindazokat a dolgokat, amelyek e folyamathoz szükségesek, a nyersanyagot stb., a pénzbirtokos az árupiacon megveszi és teljes árat fizet értük. A munkaerő elfogyasztásának a folyamata egyúttal áru és értéktöbblet termelésének a folyamata. A munkaerő elfogyasztása, akárcsak minden egyéb áru elfogyasztása, a piacon kívül, vagyis a forgalom területén kívül megy végbe. Ezért a pénz birtokosával és a munkaerő birtokosával együtt elhagyjuk ezt a lármás, a felszínen levő és bárki szeme előtt nyitva álló területet, és elkísérjük őket a termelés rejtett műhelyébe, melynek bejáratánál ez olvasható: No admittance except on business.* Itt majd nemcsak az tűnik ki, hogyan termel a tőke, hanem az is, hogyan termelik őt magát, a tőkét. Végre le kell lepleződnie a többletcsinálás titkának.

A forgalom, vagyis az árucsere területe, amelynek korlátai között a munkaerő vétele és eladása mozog, valóban igazi paradicsoma volt a velünk született emberi jogoknak. Itt kizárólag Szabadság, Egyenlőség, Tulajdon és Bentham uralkodik. Szabadság! Hiszen egy áru, például a munkaerő vevőjét és eladóját csak szabad akaratuk határozza meg. Mint szabad, jogilag egyenrangú személyek szerződnek egymással. A szerződés az a végeredmény, amelyben akaratuk közös jogi kifejezést ad magának. Egyenlőség! Hiszen csak mint árubirtokosok vonatkoznak egymásra, és egyenértéket cserélnek egyenértékért. Tulajdon! Hiszen mindegyikük csak a magáéval rendelkezik. Bentham! Hiszen mindegyikük csak magával törődik. Az egyetlen hatalom, amely őket össze- és viszonyba hozza, önhasznuk, külön előnyük, magánérdekük hatalma. És éppen mert mindenki csak magával törődik, és senki sem törődik a másikkal, a dolgok előre megállapított harmóniája folytán vagy egy egyetemes ravaszságú gondviselés irányítása következtében valamennyien csak a kölcsönös előny, a közhaszon, a közérdek művét teljesítik be.

Amidőn elhagyjuk az egyszerű forgalom, vagyis az árucsere területét, ahonnan a szokvány szabadkereskedő [Freihändler vulgaris] a tőke és a bérmunka társadalmára vonatkozó nézeteit, fogalmait és ítéletének mércéjét meríti, a dramatis personae [szereplő személyek] fiziognómiája úgy látszik már némileg megváltozik. Az egykori pénzbirtokos mint tőkés az élen halad, a munkaerő birtokosa követi mint az ő munkása; az egyik jelentőségteljesen mosolyog és telve van ügybuzgósággal, a másik bátortalan, kelletlen, mint olyasvalaki, aki saját bőrét vitte a vásárra és most nem várhat egyebet, mint a — kicserzést.

HARMADIK SZAKASZ

Az abszolút értéktöbblet termelése

Ötödik fejezet

Munkafolyamat és értékesítési folyamat

1. Munkafolyamat

A munkaerő használata maga a munka. A munkaerőt vevője úgy fogyasztja el, hogy eladóját dolgoztatja. Az utóbbi ezáltal actu [valóban] ténykedő munkaerő lesz, munkás, ami azelőtt csak potentia [potenciálisan] volt. Ahhoz, hogy a munkás árukban jelenítse meg munkáját, mindenekelőtt használati értékekben kell azt megjelenítenie, olyan dolgokban, amelyek valamiféle szükséglet kielégítésére szolgálnak. A tőkés tehát valamilyen különös használati értéket, meghatározott cikket készíttet a munkással. A használati értékek, vagyis javak termelése nem változtatja meg általános természetét azáltal, hogy a tőkés számára és az ő ellenőrzése alatt megy végbe. A munkafolyamatot ezért először minden meghatározott társadalmi formától függetlenül kell szemügyre vennünk.

A munka mindenekelőtt olyan folyamat, amely ember és természet között megy végbe, amelyben az ember saját tettével közvetíti, szabályozza és ellenőrzi a természettel való anyagcseréjét. A természeti anyaggal az ember maga is mint természeti hatalom lép szembe. A testi mivoltához tartozó természeti erőket, karját és lábát, fejét és kezét mozgásba hozza, hogy a természeti anyagot saját élete szempontjából használható formában elsajátítsa. Miközben e mozgása által hat a rajta kívül álló természetre és megváltoztatja azt, egyúttal megváltoztatja saját természetét. Kifejleszti a benne szunnyadó képességeket, és saját uralma alá hajtja erői játékát. Itt nem a munka első, állatian ösztönszerű formáival van dolgunk. Azzal az állapottal szemben, amelyben a munkás saját munkaerejének eladójaként fellép az árupiacon, az ősidők homályába vész az az állapot, amelyben az emberi munka még nem vetette le első, ösztönszerű formáját. Mi a munkát olyan formájában tételezzük fel, amelyben kizárólag az ember sajátja. A pók a takácséhoz hasonló

műveleteket végez, a méh pedig viaszsejtjeinek felépítésével nem egy emberi építőmestert megszégyenít. De a legrosszabb építőmestert már eleve a legjobb méh fölé helyezi az, hogy a sejtet a fejében már felépítette, mielőtt viaszból megépítené. A munkafolyamat végén olyan eredmény jön létre, amely megkezdésekor a munkás elképzelésében, tehát eszmeileg már megvolt. A munkás nemcsak létrehozza a természeti dolog formaváltozását, hanem egyúttal a természeti dologban megvalósítja célját, amelynek tudatában van, amely törvényként meghatározza cselekvésének útját-módját, s amelynek alá kell rendelnie akaratát. S ez az alárendelés nem elszigetelt művelet. A dolgozó szervek erőfeszítésén kívül a munka egész tartama alatt szükség van a figyelemként megnyilvánuló céltudatos akaratra, mégpedig annál inkább, minél kevésbé ragadja magával a munkást a munka a saját tartalmával és végrehajtásának módjával, minél kevésbé élvezi tehát a munkát mint saját testi és szellemi erőinek játékát.

A munkafolyamat egyszerű mozzanatai: a célszerű tevékenység vagyis maga a munka, a munka tárgya és a munka eszköze.

A föld (amelybe gazdaságtanilag a vizet is beleértik), úgy, ahogyan az embert eredetileg élelemmel, kész létfenntartási eszközökkel ellátja,[1] az ember közreműködése nélkül készen megvan mint az emberi munka általános tárgya. Mindazok a dolgok, amelyeket a munka csak elszakít a földegésszel való közvetlen összefüggésüktől, természettől készen talált munkatárgyak. Ilyen a hal, amelyet elválasztanak életelemétől, a víztől, és kifognak, ilyen az őserdőben kidöntött fa, az érből kifejtett érc. Ha ellenben magát a munkatárgyat úgyszólván már megszűrte korábbi munka, akkor nyersanyagnak nevezzük. Ilyen például a már kifejtett érc, amelyet aztán kimosnak. Minden nyersanyag munkatárgy, de nem minden munkatárgy nyersanyag. Csak akkor nyersanyag a munkatárgy, ha már valamilyen munkaközvetítette változáson esett át.

A munkaeszköz olyan dolog vagy olyan dolgoknak az összessége, amelyeket a munkás önmaga és a munkatárgy közé iktat, s amelyek e tárgyra ható tevékenységének vezető közegéül szolgálnak. A munkás felhasználja a dolgok mechanikai, fizikai, kémiai tulajdonságait, hogy ezek céljának megfelelően mint hatalmi eszközök hassanak más dolgokra.[2] Az a tárgy, amelyet a

[1] „A föld spontán termékeit, melyek csekély mennyiségben és az embertől teljesen függetlenül megvannak, úgy látszik a természet ugyanúgy nyújtja, ahogyan egy fiatalembernek adnak egy kisebb összeget, hogy az iparkodás és a meggazdagodás útjára tereljék." (*James Steuart*: „Principles of Political Economy", Dublin 1770, I. köt. 116. old.)

[2] „Az ész éppoly fortélyos, mint hatalmas. A fortély egyáltalában a közvetítő tevékenységben van, amely azzal, hogy engedi az objektumokat saját természetükhöz mérten egymásra

munkás közvetlenül hatalmába kerít — eltekintve kész létfenntartási eszközök, például a gyümölcs megragadásától, ahol pusztán saját testi szervei szolgálnak munkaeszközül —, nem a munkatárgy, hanem a munkaeszköz. Ilymódon maga a természeti dolog az ember tevékenységének szervévé válik, olyan szervvé, amelyet hozzátesz saját testi szerveihez, s így, a Biblia ellenére, meghosszabbítja természeti alakját*. Mint ahogy a föld az ember eredeti éléskamrája, ugyanúgy munkaeszközeinek eredeti szertára is. A föld szolgáltatja neki például a követ, amellyel hajít, dörzsöl, nyom, vág stb. Maga a föld is munkaeszköz, de annak, hogy a földművelésben munkaeszközül szolgálhasson, megint más munkaeszközök egész sora és a munkaerőnek már viszonylag magas fejlettsége az előfeltétele.[3] Egyáltalában, mihelyt a munkafolyamat csak valamennyire is fejlett, már megmunkált munkaeszközöket kíván meg. A legrégibb ember-lakta barlangokban kőszerszámokat és kőfegyvereket találunk. Az emberiség történetének kezdetén a megmunkált kő, fa, csont és kagyló mellett a szelídített, tehát munkával már megváltoztatott, tenyésztett állat játssza a fő szerepet mint munkaeszköz.[4] Munkaeszközök használata és megteremtése — ámbár csíra formájában már bizonyos állatfajtáknak is sajátja — a specifikusan emberi munkafolyamat jellemzője, s Franklin ezért úgy határozza meg az embert, mint „toolmaking animalt", mint szerszámkészítő állatot. A munkaeszközök maradványai ugyanolyan fontosak letűnt gazdasági társadalomalakulatok megítélése szempontjából, mint a csontmaradványok felépítése kihalt állatfajok szervezetének megismerése szempontjából. Nem az különbözteti meg a gazdasági korszakokat, hogy mit, hanem hogy hogyan, milyen munkaeszközökkel termelnek.[5] A munkaeszközök nemcsak az emberi munkaerő fejlettségének fokmérői, hanem azoknak a társadalmi viszonyoknak a mutatói is, amelyek között az emberek dolgoznak. A munkaeszközök közül a mechanikai munkaeszközök, melyeknek összességét a termelés csont- és izomrendszerének nevezhetjük, sokkal döntőbb jellemző vonásait mutatják valamely társadalmi termelési korszaknak, mint az olyan munkaeszközök,

---

hatni és egymáson ledolgozódni, anélkül hogy közvetlenül beavatkoznék ebbe a folyamatba, mégiscsak keresztülviszi a maga célját." (*Hegel*: „Enzyklopädie", Erster Teil, „Die Logik", Berlin 1840, 382. old.)

[3] „Théorie de l'économie politique" című, egyébként nyomorúságos írásában, Párizs 1815, Ganilh a fiziokratákkal szemben találóan felsorolja azt a nagyszámú munkafolyamatot, amelyek előfeltételei a tulajdonképpeni földművelésnek.

[4] A „Réflexions sur la formation et la distribution des richesses"-ben (1766) Turgot jól kifejti, milyen fontos szerepe volt a szelídített állatnak a kultúra kezdetei szempontjából.

[5] Az összes áruk közül a tulajdonképpeni luxusáruk a legkevésbé jelentősek a különböző termelési korszakok technológiai összehasonlítása szempontjából.

amelyek csak a munkatárgy tárolására szolgálnak, s amelyek összességét nagy általánosságban a termelés edényrendszerének mondhatjuk, mint például csövek, hordók, kosarak, korsók stb. Ezek csak a vegyi gyártásban játszanak jelentékeny szerepet.[5a]

Azokon a dolgokon kívül, amelyek a munkának a munkatárgyra való hatását közvetítik és ezért ilyen vagy olyan módon a tevékenység vezető közegéül szolgálnak, tágabb értelemben a munkafolyamat eszközei közé számítanak mindazok a tárgyi feltételek is, amelyek egyáltalán szükségesek ahhoz, hogy a folyamat végbemenjen. Ezek nem kerülnek bele közvetlenül a folyamatba, de nélkülük az egyáltalában nem vagy csak tökéletlen módon mehet végbe. Az ilyenfajta munkaeszközök közül a legáltalánosabb megint csak maga a föld, mert ez adja a munkásnak a locus standit [a helyet, ahol áll] és a munkás végezte folyamatnak a hatóteret (field of employment). A munka által már közvetített ilyenfajta munkaeszközök például a munkaépületek, csatornák, utak stb.

A munkafolyamatban tehát az ember tevékenysége a munkaeszköz révén véghezviszi a munkatárgy eleve célul kitűzött változtatását. A folyamat a termékben huny ki. Terméke használati érték, formaváltoztatással emberi szükségletekhez idomított természeti anyag. A munka egyesült a munka tárgyával. A munka tárgyiasult és a tárgy megmunkálódott. Ami a munkás oldalán nyugtalanság formájában jelent meg, az most nyugvó tulajdonságként, a lét formájában jelenik meg a termék oldalán. A munkás szőtt és terméke szövevény.

Ha az egész folyamatot eredménye, a termék álláspontjáról vesszük szemügyre, mindkettő, a munkaeszköz és a munkatárgy termelési eszközként[6] és maga a munka termelő munkaként[7] jelenik meg.

Egy használati érték termékként kikerül a munkafolyamatból, más használati értékek, korábbi munkafolyamatok termékei viszont termelési eszközökként belekerülnek ebbe a munkafolyamatba. Ugyanaz a használati érték, amely az egyik munka terméke, a másik munkának termelési eszköze.

[5a] Jegyzet a 2. kiadáshoz. Bármennyire kevéssé ismeri is az eddigi történetírás az anyagi termelés fejlődését, tehát az egész társadalmi élet és ezért az egész valóságos történelem alapzatát, mégis legalább a történelem előtti időt természettudományos, nem pedig úgynevezett történelmi kutatás alapján a szerszámok és a fegyverek anyaga szerint kőkorra, bronzkorra és vaskorra osztották fel.

[6] Paradoxnak látszik, ha például a halat, amelyet még nem fogtak ki, a halászat termelési eszközének nevezzük. De eddig még nem találták fel azt a művészetet, hogy halat fogjanak olyan vizekben, amelyekben nincsen.

[7] A termelő munkának ez a meghatározása, amely az egyszerű munkafolyamat álláspontjáról adódik, semmiképpen sem kielégítő a tőkés termelési folyamat szempontjából.

A termékek ennélfogva nemcsak eredményei, hanem egyúttal feltételei is a munkafolyamatnak.

Az extraktív ipar kivételével, mely munkatárgyát természettől készen találja, mint a bányászat, a vadászat, a halászat stb. (a földművelés csak annyiban, amennyiben első ízben, szűzföldet tör fel), minden iparág olyan tárgyat dolgoz fel, amely nyersanyag, vagyis már a munka szűrőjén átjutott munkatárgy, tehát maga is munkatermék. Ilyen például a vetőmag a földművelésben. Az állatok és a növények, amelyeket természeti termékeknek szoktak tekinteni, nemcsak — mondjuk — az előző évi munkának, hanem — mostani formájukban — számos nemzedéken át, emberi ellenőrzés alatt, emberi munka közvetítésével folytatott átalakulásnak a termékei. Ami pedig a tulajdonképpeni munkaeszközöket illeti, óriási többségükön a legfelületesebb pillantással is észrevehető a múltbeli munka nyoma.

A nyersanyag lehet fő szubsztanciája egy terméknek, vagy bekerülhet csupán segédanyagként a termék létrehozásába. A segédanyagot a munkaeszköz fogyasztja el, például a gőzgép szenet, a kerék olajat, az igásló szénát, vagy hozzáteszik a nyersanyaghoz, hogy benne anyagi változást idézzenek elő, például a fehéritetlen vászonhoz klórt, a vashoz szenet, a gyapjúhoz festékanyagot tesznek hozzá, vagy pedig a segédanyag magának a munkának az elvégzését segíti elő, például a munkahelyiség megvilágítására és fűtésére felhasznált anyagok. A tulajdonképpeni vegyi gyártásban elmosódik az alapanyag és segédanyag közötti különbség, mert a felhasznált nyersanyagok közül egyik sem jelenik meg újra a termék szubsztanciájaként.[8]

Mivel minden dolognak sokféle tulajdonsága van és ezért különbözőképpen használható fel, egy és ugyanaz a termék igen különböző munkafolyamatoknak lehet a nyersanyaga. A gabona például nyersanyag a molnár, a keményítőgyártó, a szeszfőző, az állattenyésztő stb. számára. Vetőmagként saját termelésének nyersanyagává lesz. Így a szén kikerül mint termék a bányaiparból, és bekerül oda mint termelési eszköz.

Ugyanaz a termék ugyanabban a munkafolyamatban munkaeszközül és nyersanyagul is szolgálhat. Például a hízlalásnál, ahol a jószág, a megmunkált nyersanyag, egyúttal a trágyakészítés eszköze.

Egy termék, amely fogyasztásra kész formában létezik, újból nyersanyagává válhat egy másik terméknek, például a szőlő a bor nyersanyagává. Vagy pedig a munka olyan formában bocsátja el termékét, amelyben az

[8] Storch a tulajdonképpeni nyersanyagot mint „matière-t" megkülönbözteti a segédanyagoktól mint „matériaux-tól"; Cherbuliez a segédanyagokat „matières instrumentales-nak" nevezi.*

csak újból nyersanyagnak használható. A nyersanyagot ebben az állapotában félgyártmánynak nevezik, de helyesebb volna lépcsőfok-gyártmánynak nevezni; ilyen például a gyapot, a fonal, a cérna stb. Az eredeti nyersanyagnak, noha már maga is termék, esetleg különböző folyamatok egész lépcsőzetén kell átmennie, amelyekben mindig megváltozott alakban mindig újból nyersanyagként funkcionál az utolsó munkafolyamatig, amely mint kész létfenntartási eszközt vagy kész munkaeszközt ellöki magától.

Mint látjuk, az, hogy egy használati érték nyersanyagként, munkaeszközként vagy termékként jelenik-e meg, teljesen attól függ, hogy milyen meghatározott funkciót tölt be a munkafolyamatban, milyen helyet foglal el benne, és e hely változásával változnak rendeltetései.

A termékek tehát azáltal, hogy termelési eszközökként újabb munkafolyamatokba kerülnek bele, elvesztik a termékjelleget. Már csak az eleven munka tárgyi tényezőiként funkcionálnak. A fonó az orsót csupán mint eszközt kezeli, amellyel, a lent pedig csupán mint tárgyat, amelyet fon. Fonóanyag és orsó nélkül természetesen nem lehet fonni. E termékek megléte ezért előfeltétele a fonás megkezdésének. Magában ebben a folyamatban azonban éppoly közömbös, hogy a len és az orsó múltbeli munka termékei, mint ahogy a táplálkozás műveletében közömbös, hogy a kenyér a paraszt, a molnár, a pék stb. múltbeli munkájának terméke. Ellenkezőleg. Ha a termelési eszközök érvényesítik a munkafolyamatban azt a jellegüket, hogy múltbeli munka termékei, ezt hiányosságaik révén teszik. A kés, amely nem vág, a fonal, amely folyton elszakad stb., élénken emlékeztet *A* késművesre és *E* fonóra. A sikerült terméken eltűnt a nyoma annak, hogy használati tulajdonságait múltbeli munka közvetíti.

Egy gép, amely nem teljesít szolgálatot a munkafolyamatban, haszontalan. Azonkívül áldozatul esik a természeti anyagcsere romboló hatalmának. A vas megrozsdásodik, a fa elkorhad. A fonal, melyet nem szőnek vagy nem kötnek meg, veszendőbe ment gyapot. Az eleven munkának kell ezeket a dolgokat megragadnia, halottaikból feltámasztania, csak lehetséges használati értékekből tényleges és ténykedő [wirkliche und wirkende] használati értékekké változtatnia. Amikor ezeket a dolgokat a munka tüze nyaldossa, amikor a munka testeként elsajátítják őket, amikor lelket öntenek beléjük, hogy a folyamatban betöltsék fogalmuknak és rendeltetésüknek megfelelő funkcióikat, szintén elfogyasztják ugyan őket, de célszerűen, mint olyan új használati értékek, új termékek alkotóelemeit, amelyek alkalmasak arra, hogy létfenntartási eszközökként az egyéni fogyasztásba vagy termelési eszközökként új munkafolyamatba kerüljenek.

Ha tehát meglevő termékek nemcsak eredményei, hanem létezési felté-

telei is a munkafolyamatnak, akkor másrészt e folyamatba való bedobásuk, tehát eleven munkával való érintkezésük, az egyetlen eszköz arra, hogy a múltbeli munkának e termékei mint használati értékek fennmaradjanak és megvalósuljanak.

A munka elhasználja anyagi elemeit, tárgyát és eszközét, elfogyasztja őket, s ezért fogyasztási folyamat. Ez a termelő fogyasztás abban különbözik az egyéni fogyasztástól, hogy az utóbbi mint az élő egyén létfenntartási eszközeit, az előbbi mint a munkának, az élő egyén ténykedő munkaerejének létfenntartási eszközeit fogyasztja el a termékeket. Az egyéni fogyasztás terméke ezért maga a fogyasztó, a termelő fogyasztás eredménye pedig a fogyasztótól különböző termék.

A munka, amennyiben eszköze és tárgya már maga is termék, azért fogyaszt terméket, hogy terméket teremtsen, vagyis termékeket használ el termékek termelési eszközéül. De mint ahogy a munkafolyamat eredetileg csak az ember és a közreműködése nélkül meglevő föld között folyt le, mindmáig részt vesznek benne olyan termelési eszközök is, amelyek, természettől fogva meglévén, nem egyesülései természeti anyagnak és emberi munkának.

A munkafolyamat, ahogy azt egyszerű és elvont mozzanataiban ábrázoltuk, használati értékek előállítására irányuló célszerű tevékenység, a természeti dolognak emberi szükségletekre való elsajátítása, az ember és a természet közötti anyagcsere általános feltétele, az emberi élet örök természeti feltétele, s ezért független ennek az életnek minden formájától, sőt közös sajátja ez élet valamennyi társadalmi formájának. Ezért nem volt szükségünk arra, hogy a munkást más munkásokhoz való viszonyában ábrázoljuk. Az ember és munkája az egyik oldalon, a természet és anyagai a másikon — ez elegendő volt. Ahogy nem érezni a búzán, ki művelte meg, éppúgy nem látszik meg ezen a folyamaton sem, milyen feltételek között megy végbe, a rabszolgafelügyelő durva ostorcsapásai alatt-e, vagy a tőkés aggódó pillantásaitól kísérve, Cincinnatus végzi-e, megművelve pár jugerum földjét, vagy a vadember, aki kővel ejti el a vadat.[9]

Térjünk vissza in spe [reménybeli] tőkésünkhöz. Akkor hagytuk el, amikor az árupiacon megvette az egy munkafolyamathoz szükséges összes tényezőket, a tárgyi tényezőket, vagyis a termelési eszközöket, és a személyi

[9] Bizonyára e fölöttébb logikus okból fedezi fel Torrens ezredes a vadember kövében — a tőke eredetét. „Az első kőben, amelyet a vadember az űzött vadra hajít, az első botban, amelyet megragad, hogy lehúzza a kézzel el nem érhető gyümölcsöt, azt látjuk, hogy egy cikket elsajátít egy másik megszerzése céljából, és így felfedezzük — a tőke eredetét." (*R. Torrens*: „An Essay on the Production of Wealth etc.", 70—71. old.) Valószínűleg ez az első bot a magyarázata annak is, hogy az angolban a bot szinonimája a tőkének [stock].

tényezőt, vagyis a munkaerőt. Ravasz szakértői szemmel kiválogatta a különös üzlete, a fonoda, a csizmagyártás stb. számára megfelelő termelési eszközöket és munkaerőket. Tőkésünk tehát hozzálát a megvásárolt áru, a munkaerő elfogyasztásához, vagyis a munkaerő hordozójával, a munkással munkája révén elfogyasztatja a termelési eszközöket. A munkafolyamat általános természete persze nem változik azáltal, hogy a munkás azt a tőkés számára, nem pedig önmaga számára végzi. De a csizmakészítésnek vagy fonalfonásnak a meghatározott módja sem változhat meg egyelőre a tőkés közbejötte miatt. A tőkésnek egyelőre úgy kell elfogadnia a munkaerőt, ahogyan a piacon készen találja, tehát munkáját is úgy, ahogyan kialakult abban az időszakban, amikor még nem voltak tőkések. Magának a termelési módnak az átváltozására, annak következtében, hogy a munkát alárendelik a tőkének, csak később kerülhet sor, s ezért azt csak később kell megvizsgálnunk.

A munkafolyamat, ahogyan az mint a munkaerő tőkés által való elfogyasztásának folyamata megy végbe, két sajátságos jelenséget mutat.

A munkás a tőkésnek az ellenőrzése alatt dolgozik, akié a munkája. A tőkés ügyel arra, hogy a munka rendesen haladjon és a termelési eszközöket célszerűen használják fel, tehát ne pocsékolják a nyersanyagot és kíméljék a munkaszerszámot, azaz csak olyan mértékben rongálják, amilyenben ezt a munkában való használata szükségessé teszi.

S másodszor: a termék a tőkés tulajdona, nem pedig a közvetlen termelőé, a munkásé. A tőkés megfizeti például a munkaerő napi értékét. A munkaerő használata, éppúgy, mint bármilyen más áru használata, például egy lóé, amelyet egy napra bérel, arra a napra tehát őt illeti meg. Az áru vevőjét megilleti az áru használata, és a munkaerő birtokosa valójában csak az általa eladott használati értéket adja oda, amikor munkáját odaadja. Attól a pillanattól, hogy belépett a tőkés műhelyébe, munkaerejének használati értéke, tehát használata, a munka, a tőkésé. A tőkés a munkaerő megvásárlásával magát a munkát eleven erjesztőanyagként bekebelezte a termék holt alkotóelemeibe, amelyek ugyancsak az ő tulajdonában vannak. Az ő álláspontjáról a munkafolyamat nem egyéb, mint az általa megvásárolt áru, a munkaerő elfogyasztása, de elfogyasztani csak úgy tudja, hogy termelési eszközöket tesz hozzá. A munkafolyamat olyan dolgok között végbemenő folyamat, amelyeket a tőkés megvásárolt, amelyek a tőkés tulajdonában vannak. E folyamat terméke ezért éppannyira az övé, mint a borospincéjében végbemenő erjedési folyamat terméke.[10]

[10] „A termékeket [...] elsajátítják, mielőtt tőkévé változtatták őket, és ez az átváltoztatás nem mentesíti ezeket az elsajátítástól." (*Cherbuliez*: „Richesse ou pauvreté", Párizs

2. *Értékesítési folyamat*

A termék — a tőkés tulajdona — használati érték, fonal, csizma stb. De jóllehet például a csizma valamelyest alapja a társadalom haladásának, és tőkésünk határozottan a haladás embere, a csizmákat mégsem önmagukért gyártja. A használati érték egyáltalában nem az a dolog, qu'on aime pour lui-même [amelyet önmagáért szeretnek] az árutermelésben. Használati értéket itt egyáltalában csak azért és annyiban termelnek, mert és amennyiben ez a csereérték anyagi szubsztrátuma, hordozója. És tőkésünket két dolog érdekli. Először is olyan használati értéket akar termelni, amelynek csereértéke van, eladásra szánt cikket, árut. Másodszor pedig olyan árut akar termelni, amelynek értéke nagyobb, mint a termeléséhez szükséges áruk — a termelési eszközök és a munkaerő — értékének összege, amelyekre jó pénzét előlegezte az árupiacon. Tőkésünk nemcsak használati értéket akar termelni, hanem árut, nemcsak használati értéket, hanem értéket, és nemcsak értéket, hanem értéktöbbletet is.

Valóban, minthogy itt árutermelésről van szó, eddig nyilván a folyamatnak csak egyik oldalát vettük szemügyre. Miként maga az áru használati érték és érték egysége, az áru termelési folyamatának munkafolyamat és értékképzési folyamat egységének kell lennie.

Vegyük szemügyre mármost a termelési folyamatot mint értékképzési folyamatot is.

Tudjuk, hogy minden áru értékét a használati értékében anyagiasult munka mennyisége, a termeléséhez társadalmilag szükséges munkaidő határozza meg. Ez érvényes arra a termékre is, amelyet tőkésünk a munkafolyamat eredményeként kapott. Mindenekelőtt tehát az ebben a termékben tárgyiasult munkát kell kiszámítanunk.

1841, 54. old.) „A proletár azáltal, hogy munkáját meghatározott ellátási alapért (approvisionnement) odaadja [. . .] teljesen lemond [. . .] a munkája termékeire való minden jogról [. . .] E termékek továbbra is ugyanazt illetik meg, mint azelőtt; ez semmiféleképpen sem módosul az említett megállapodás révén. A termékek [. . .] kizárólag a tőkéséi, aki a nyersanyagokat és az ellátási alapot szolgáltatta. Ez az elsajátítás törvényének szigorú következménye, amely törvény alapelve", megfordítva, „az volt, hogy mindegyik munkást kizárólagosan megilletik munkájának termékei." (i. m. 58. old.*) *James Mill*: „Elements of Political Economy etc.", 70—71. old.: „Ha a munkások munkabérért dolgoznak [. . .] akkor a a tőkés a tulajdonosa nemcsak a tőkének" (ezen itt a termelési eszközöket érti), „hanem a munkának is (of the labour also). Ha azt, amit munkabér fejében fizetnek, belefoglalják, ahogy ez szokásos, a tőke fogalmába, akkor ízetlenség a munkáról a tőkétől elválasztva beszélni. A tőke szó ebben az értelemben magában foglalja mindkettőt, a tőkét is, a munkát is."

Vegyük például a fonalat.

A fonal előállításához először is nyersanyagára, például 10 font gyapotra volt szükség. Hogy mi a gyapot értéke, azt nem kell előbb megvizsgálnunk, mert a tőkés a gyapotot a piacon értékén, mondjuk 10 sh.-ért vásárolta. A gyapot árában a termeléséhez szükséges munka már általános társadalmi munkaként jelentkezik. Tegyük fel továbbá, hogy a gyapot feldolgozásánál elfogyasztott orsótömeg, amely számunkra az összes többi felhasznált munkaeszközöket képviseli, 2 sh. értékű. Ha 12 sh.-nyi aranytömeg 24 munkaórának, vagyis 2 munkanapnak a terméke, akkor ebből mindenekelőtt az következik, hogy a fonalban 2 munkanap tárgyiasult.

Nem szabad, hogy megtévesszen bennünket az a körülmény, hogy a gyapot megváltoztatta formáját, az elfogyasztott orsótömeg pedig teljesen eltűnt. Az általános értéktörvény értelmében ha például 40 font fonal értéke = 40 font gyapot értékével + 1 egész orsó értékével, vagyis, ha a fenti egyenlet mindkét oldalának termeléséhez ugyanannyi munkaidőre van szükség, akkor 10 font fonal 10 font gyapotnak és $^1/_4$ orsónak az egyenértéke. Ebben az esetben ugyanaz a munkaidő egyszer a fonal használati értékben, másszor a gyapot és orsó használati értékekben jelentkezik. Az érték tehát közömbös az iránt, hogy fonalban, orsóban vagy gyapotban jelenik-e meg. Az, hogy orsó és gyapot, ahelyett hogy nyugodtan egymás mellett hevernének, a fonás folyamatában belekerülnek egy kapcsolatba, amely használati formájukat módosítja, fonallá változtatja őket, éppoly kevéssé érinti értéküket, mintha egyszerű csere útján fonal-egyenértékre váltották volna át őket.

A gyapotnak, a fonal nyersanyagának a termeléséhez szükséges munkaidő része a fonal termeléséhez szükséges munkaidőnek és ezért a fonalban benne foglaltatik. Ugyanígy áll a dolog annak az orsótömegnek a termeléséhez szükséges munkaidővel, amelynek elkoptatása vagy elfogyasztása nélkül a gyapotot nem lehet megfonni.[11]

Amennyiben tehát a fonal értékét, az előállításához szükséges munkaidőt tekintjük, annyiban a különböző, időben és térben elválasztott különös munkafolyamatokat, amelyeken át kell menni ahhoz, hogy magát a gyapotot és az elhasznált orsótömeget megtermeljék és végül a gyapotból és orsóból fonalat készítsenek, egy és ugyanazon munkafolyamat egymást követő szakaszainak tekinthetjük. A fonalban foglalt egész munka múltbeli munka. Az a

[11] „Az áruk értékét nemcsak a közvetlenül rájuk fordított munka befolyásolja, hanem az a munka is, amelyet az e munkát segítő eszközökre, szerszámokra és épületekre használnak fel." (*Ricardo*: „Principles etc.", 16. old.)

körülmény, hogy az alkotóelemei termeléséhez szükséges munkaidő korábban múlt el, plusquamperfectumban [régmúltban] van, a befejező folyamatra, a fonásra közvetlenül fordított munka pedig a praesenshez [jelenhez] közelebb, perfectumban [befejezett jelenben], teljesen közömbös. Ha egy ház építéséhez bizonyos mennyiségű munkára, mondjuk 30 munkanapra van szükség, akkor a házba bekebelezett munkaidő összmennyiségén mit sem változtat az, hogy a 30. munkanap 29 nappal később került bele a termelésbe, mint az első munkanap. És ennélfogva a munkaanyagban és a munkaeszközben foglalt munkaidőt egészen úgy tekinthetjük, mintha csupán a fonási folyamat valamely korábbi stádiumában, a fonás formájában legvégül hozzátett munka előtt fejtették volna ki.

A termelési eszközöknek, a gyapotnak és az orsónak 12 sh.-nyi árban kifejezett értékei tehát a fonal-értéknek, vagyis a termék értékének alkotórészei.

Csupán két feltételt kell teljesíteni. Először, hogy a gyapot és az orsó valóban valamilyen használati érték termelésére szolgáljanak. A mi esetünkben fonallá kellett válniok. Az értéknek mindegy, hogy hordozója milyen használati érték, de használati érték kell hogy hordozza. Másodszor, feltételezik, hogy csak az adott társadalmi termelési feltételek között szükséges munkaidőt használták fel. Ha tehát 1 font fonal megfonásához csak 1 font gyapotra van szükség, akkor 1 font fonal elkészítéséhez csak 1 font gyapotot szabad elfogyasztani. Éppígy áll a dolog az orsóval. Ha a tőkésnek az az ötlete támad, hogy vasorsók helyett aranyorsókat alkalmaz, a fonal értékében akkor is csak a társadalmilag szükséges munka számít, azaz a vasorsók termeléséhez szükséges munkaidő.

Most már tudjuk, hogy a fonal értékének milyen részét alkotják a termelési eszközök, a gyapot és az orsó. Ez a rész 12 sh.-gel, vagyis két munkanap anyagiasulásával egyenlő. Tehát most arról az értékrészről van szó, amelyet magának a fonónak a munkája tesz hozzá a gyapothoz.

Ezt a munkát most egészen más szempontból kell megvizsgálnunk, mint a munkafolyamat közben. Ott arról a célszerű tevékenységről volt szó, amelylyel a gyapotot fonallá változtatják. Minél célszerűbb a munka, annál jobb — minden egyéb körülményt változatlannak feltételezve — a fonal. A fonó munkája más termelő munkától specifikusan különbözött, s a különbözőség szubjektíve és objektíve megnyilvánult, a fonás különös céljában, művelésének különös módjában, termelési eszközeinek különös természetében, termékének különös használati értékében. Gyapot és orsó a fonómunka számára létfenntartási eszközök, de nem lehet velük huzagolt csövű ágyúkat csinálni. A fonó munkája ellenben, amennyiben értékképző, azaz érték for-

rása, annyiban egyáltalában nem különbözik az ágyúhoronyvonó munkájától, vagy, ami hozzánk itt közelebb áll, a gyapottermesztőnek és az orsókészítőnek a fonal termelési eszközeiben megvalósult munkájától. A gyapottermesztés, az orsókészítés és a fonás csakis emiatt az azonosságuk miatt lehetnek ugyanazon összértéknek, a fonal értékének, pusztán mennyiségileg különböző részei. Itt nincs szó többé a munka minőségéről, természetéről és tartalmáról, hanem csak mennyiségéről. Ezt egyszerűen meg kell számolni. Feltesszük, hogy a fonómunka egyszerű munka, társadalmi átlagmunka. Később látni fogjuk, hogy az ellenkező feltevés mit sem változtat a dolgon.

A munkafolyamat alatt a munka szakadatlanul a nyugtalanság formájából a lét formájába, a mozgás formájából a tárgyiság formájába megy át. Egy óra elteltével a fonómozgás bizonyos mennyiségű fonalban jelentkezik, tehát meghatározott mennyiségű munka, egy munkaóra, tárgyiasul a gyapotban. Azt mondjuk: munkaóra, azaz a fonó életerejének kifejtése egy órán át, mert a fonómunka itt csak *munkaerő kifejtéseként*, nem pedig a fonás specifikus munkájaként számít.

Döntő fontosságú mármost, hogy a folyamat tartama alatt, vagyis mialatt a gyapotot fonallá változtatják, csak a társadalmilag szükséges munkaidőt fogyasszák el. Ha normális, azaz átlagos társadalmi termelési feltételek között a font gyapotot egy munkaóra alatt b font fonallá kell átváltoztatni, akkor csak az a munkanap számít 12 órás munkanapnak, amely alatt $12 \times a$ font gyapotot $12 \times b$ font fonallá változtatnak át. Mert csak a társadalmilag szükséges munkaidő számít értékképzőnek.

Miként maga a munka, úgy a nyersanyag és a termék is egészen más megvilágításban jelenik meg itt, mint a tulajdonképpeni munkafolyamat álláspontjáról. A nyersanyag itt csupán mint meghatározott mennyiségű munka felszívója számít. E felszívással a nyersanyag valójában fonallá változik át, mert a munkaerőt fonás formájában fordították rá és tették hozzá. De a termék, a fonal, most már csak a gyapot által felszívott munka fokmérője. Ha 1 óra alatt $1^2/_3$ font gyapotot fonnak, vagyis változtatnak át $1^2/_3$ font fonallá, akkor 10 font fonal 6 felszívott munkaórát jelez. Meghatározott és tapasztalatszerűen megállapított termékmennyiségek most már csak meghatározott mennyiségű munkát, meghatározott tömegű megalvadt munkaidőt jelenítenek meg. Ezek már csak egyórányi, kétórányi, egynapi társadalmi munka anyagiasulásai.

Az a körülmény, hogy a munka éppen fonómunka, hogy anyaga gyapot és hogy terméke fonal, itt éppoly közömbös, mint az, hogy a munkatárgy maga már termék, tehát nyersanyag. Ha a munkást a fonoda helyett szénbányában foglalkoztatnák, akkor a munkatárgy, a szén, természettől meglenne. Mégis

meghatározott mennyiségű, például egy mázsa kibányászott szén meghatározott mennyiségű felszívott munkát jelenítene meg.

A munkaerő eladásánál feltettük, hogy napi értéke = 3 sh., és hogy ebben a 3 sh.-ben 6 munkaóra testesül meg, hogy tehát ilyen mennyiségű munkára van szükség a munkás napi létfenntartási eszközei átlagos összegének termeléséhez. Ha mármost fonónk 1 munkaóra alatt $1\,^2/_3$ font gyapotot változtat át $1\,^2/_3$ font fonallá,[12] akkor 6 óra alatt 10 font gyapotot változtat át 10 font fonallá. A fonási folyamat tartama alatt a gyapot tehát 6 munkaórát szív magába. Ugyanez a munkaidő 3 sh.-nyi aranymennyiségben jelentkezik. A gyapothoz tehát magával a fonással 3 sh.-nyi értéket tettek hozzá.

Nézzük meg mármost a termék, a 10 font fonal összértékét. $2\,^1/_2$ munkanap tárgyiasult benne, 2 nap foglaltatik a gyapotban és az orsótömegben, $^1/_2$ napi munkát szívott magába a fonási folyamat alatt. Ugyanez a munkaidő 15 sh.-nyi aranytömegben jelentkezik. A 10 font fonal értékének megfelelő ár tehát 15 sh., 1 font fonal ára 1 sh. 6 d.

Tőkésünk meghökken. A termék értéke egyenlő az előlegezett tőke értékével. Az előlegezett érték nem értékesítette magát, nem hozott létre értéktöbbletet, a pénz tehát nem változott tőkévé. A 10 font fonal ára 15 sh., és tőkésünk 15 sh.-et adott ki az árupiacon a termék alkotóelemeiért, vagy ami ugyanaz, a munkafolyamat tényezőiért: 10 sh.-et gyapotért, 2 sh.-et az elfogyasztott orsótömegért és 3 sh.-et munkaerőért. Az, hogy a fonal értéke felduzzadt, mit sem segít, mert a fonal értéke csak összege a korábban gyapotra, orsóra és munkaerőre megoszlott értékeknek, és meglevő értékek ilyen puszta összeadásából sohasem fakadhat értéktöbblet.[13] Most ezek az értékek mind egy dologra összpontosultak, de így volt ez a 15 sh. pénzösszegben is, mielőtt ez az összeg három áruvásárlás következtében szétforgácsolódott.

Önmagában véve ez az eredmény nem meglepő. 1 font fonal értéke 1 sh. 6 d., s ennélfogva 10 font fonalért tőkésünknek 15 sh.-et kellene fizetnie az árupiacon. Akár készen, a piacon vesz magának lakóházat, akár

[12] A számok itt egészen önkényesek.

[13] Ez az az alapvető tétel, amelyen a fiziokratáknak minden nem-földművelő munka improduktív voltáról szóló tanítása nyugszik, és ez megdönthetetlen minden — céhbeli — közgazdász számára. „Ez a mód, hogy egyetlen dologba beszámítják több más dolog értékét" (például a vászonba a takács fogyasztását), „hogy különböző értékeket raknak rá úgyszólván rétegenként egyetlen értékre, azt eredményezi, hogy az utóbbi annyival megnövekszik ... Az összeadás kifejezés igen jól megjelöli azt a módot, ahogyan a munkatermékek ára kialakul; ez az ár csupán több, már elfogyasztott és összeadott érték összege; márpedig az összeadás nem szaporítás." (*Mercier de la Rivière*: „L'ordre naturel etc.", 599. old.)

maga építteti, egyik művelet sem fogja megszaporítani a ház megszerzésére fordított pénzt.

A tőkés, aki otthon érzi magát a vulgáris gazdaságtanban, esetleg azt mondja, hogy pénzét azzal a szándékkal előlegezte, hogy több pénzt csináljon belőle. De a pokolba vezető út jó szándékokkal van kikövezve, s ugyanúgy szándéka lehetne az is, hogy termelés nélkül csináljon pénzt.[14] A tőkés fenyegetőzik. Többé nem fognak ki rajta. Ezentúl készen veszi az árut a piacon, ahelyett hogy maga gyártaná. De ha valamennyi tőkéstestvére ugyanezt teszi, hol talál majd árut a piacon? Pénzt pedig nem ehet. A tőkés prédikál. Vegyék figyelembe önmegtartóztatását. A 15. sh.-jét elherdálhatta volna. Ehelyett termelő módon fogyasztotta el és fonalat csinált belőle. De hát ezért van fonala, nem pedig lelkiismeretfurdalása. A világért sem szabad visszaesnie a kincsképző szerepébe, aki már megmutatta nekünk, hogy hova vezet az aszkézis. Azonkívül, ahol nincs, ott a császár is hiába keres. Akármilyen nagy érdem is a tőkés lemondása, azt külön megfizetni nincs miből, hiszen a folyamatból kikerülő termék értéke csak a folyamatba bevetett áruk értékének az összegével egyenlő. Nyugodjék hát meg abban, hogy az erény önmagában hordja jutalmát. A tőkés ehelyett tolakodó lesz. A fonal nem kell neki. Azért termelte, hogy eladja. Hát csak adja el, vagy ami még egyszerűbb, a jövőben csak saját szükségletére termeljen dolgokat; olyan recept ez, melyet háziorvosa, MacCulloch már felírt neki mint bevált szert a túltermelés járványa ellen. A tőkés dacosan ágaskodni kezd. A munkás talán a puszta kezével a nagy semmiből teremt munkaalkotásokat, termel árukat? Hát nem ő adta neki az anyagot, amellyel és amelyben munkáját megtestesítheti? Minthogy pedig a társadalom legnagyobb része ilyen éhenkórászokból áll, vajon termelési eszközeivel, gyapotjával és orsóival nem tett-e mérhetetlen szolgálatot a társadalomnak és magának a munkásnak is, akit tetejébe még létfenntartási eszközökkel is ellátott? S ezt a szolgálatot ne számítsa fel? De hát a munkás nem tette-e neki azt a viszontszolgálatot, hogy a gyapotot és az orsót fonallá változtatta? Azonkívül itt nem szolgálatokról van szó.[15] A szolgálat nem más, mint egy használati értéknek, akár az áru-

[14] Így például 1844—47-ben tőkéjének egy részét kivonta a termelő vállalkozásból, hogy vasúti részvényekben elspekulálja. Így az amerikai polgárháború idején becsukta gyárát és az utcára dobta a gyári munkásokat, hogy a liverpooli gyapottőzsdén játsszék.

[15] „Hadd dicsekedjen, díszelkedjen és pompázzon... Valaki pedig többet vagy jobbat vesz el" (mint amit ad), „uzsora az, és nem úgy hívják, hogy szolgálatot, hanem hogy ártalmat tett felebarátjának, akárcsak a tolvajlásban és a rablásban történik. Nem minden szolgálat és nem minden van jól téve felebarátunknak, amire azt mondják, hogy szolgálat és hogy jól vagyon téve. Mert a házasságtörő nő és a házasságtörő férfi nagy szolgálatot tesznek

nak, akár a munkának, hasznos hatása.[16] Itt azonban a csereértékről van szó. A tőkés 3 sh.-nyi értéket fizetett a munkásnak. A munkás a gyapothoz hozzátett 3 sh.-nyi értékben pontos egyenértéket adott neki vissza, értéket értékért. Barátunk, aki az imént még oly nagyra volt a tőkéjével, most hirtelen saját munkásának igénytelen tartását ölti fel. Hát ő maga nem dolgozott-e? nem végezte-e a fonó ellenőrzésének, főfelügyeletének munkáját? Ez az ő munkája nem képez-e szintén értéket? Saját overlookerja [felügyelője] és managere [igazgatója] a vállukat vonogatják. De a tőkés közben derűs mosollyal ismét felöltötte már régi ábrázatát. Ugratott bennünket az egész litániával. Egy fikarcnyit sem törődik vele. Az ilyen és ehhez hasonló ócska kibúvókat és üres lódításokat a politikai gazdaságtan külön ezért fizetett professzoraira bízza. Ő maga a gyakorlat embere, aki nem mindig gondolja ugyan meg, hogy üzleten kívül mit mond, de azt mindig tudja, hogy az üzletben mit tesz.

Nézzük meg a dolgot közelebbről. A munkaerő napi értéke 3 sh. volt, mert benne egy fél munkanap testesült meg, vagyis mert a munkaerő napi termeléséhez szükséges létfenntartási eszközök egy fél munkanapba kerülnek. De a múltbeli munka, amely a munkaerőben rejlik, és az eleven munka, amelyet a munkaerő teljesíteni tud, vagyis napi fenntartási költsége és napi kifejtése két egészen különböző nagyság. Az első határozza meg csereértékét, a második alkotja használati értékét. Az, hogy a munkás huszonnégy órai életben tartásához fél munkanap szükséges, semmiképpen sem akadályozza meg a munkást abban, hogy egy egész napon át dolgozzék. A munkaerő értéke és a munkafolyamatban való értékesítése tehát két különböző nagyság. Ez az értékkülönbözet lebegett a tőkés szeme előtt, amikor a munkaerőt megvette. A munkaerő hasznos tulajdonsága, hogy fonalat vagy csizmát készít, csupán conditio sine qua non [elengedhetetlen feltétel] volt, mert a munkát hasznos formában kell kifejteni, hogy értéket képezzen. A döntő azonban ennek az árunak sajátos használati értéke volt, az, hogy érték for-

---

egymásnak és egymás tetszésére vannak. A lovag nagy lovagi szolgálatot tesz a gyújtogató gyilkosnak, amidőn segítségére van az országúti rablásban, vidékek és emberek kifosztásában. A pápisták nagy szolgálatot tesznek a mieinknek, hogy nem mindnyájunkat fojtanak vízbe, égetnek el, gyilkolnak meg, rothasztanak el börtönben, hanem egynémelyikünket mégis életben hagyják és elkergetik őt vagy elveszik, amije van. Maga az ördög nagy, mérhetetlen szolgálatot tesz azoknak, akik szolgálják őt. . . Summa, a világ telve van nagyszerű, pompás, mindennapos szolgálatokkal és jótéteményekkel." (*Martin Luther*: „An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen etc.", Wittenberg 1540)

[16] A „Zur Kritik der politischen Ökonomie" 14. oldalán [Marx és Engels Művei, 13. köt. 20. old.] erről többek között a következőket jegyzem meg: „Érthető, milyen »szolgálatot« tehet a »szolgálat« (service) kategória olyasfajta közgazdászoknak, mint J. B. Say és F. Bastiat."

rása, mégpedig a saját értékénél nagyobb értéké. Ez a sajátos szolgálat, amelyet a tőkés elvár tőle. És ebben a tőkés az árucsere örök törvényeinek megfelelően jár el. Valóban, a munkaerő eladója, akárcsak bármely más áru eladója, realizálja az áru csereértékét és elidegeníti használati értékét. Az egyiket nem kaphatja meg anélkül, hogy a másikat oda ne adja. A munkaerő használati értéke, maga a munka, éppoly kevéssé az eladójáé, mint amilyen kevéssé az olajkereskedőé az eladott olaj használati értéke. A pénzbirtokos megfizette a munkaerő napi értékét: övé tehát használata a nap folyamán, a naphosszat tartó munka. Az a körülmény, hogy a munkaerő napi fenntartása csak fél munkanapba kerül, noha a munkaerő egész nap tud működni, dolgozni, hogy ezért az az érték, amelyet egynapi használata teremt, kétszer akkora, mint saját napi értéke, különös szerencséje a vevőnek, de egyáltalán nem jogtalanság az eladóval szemben.

Tőkésünk előre látta az esetet, amely mosolyra deríti*. Ezért a munkás a műhelyben nemcsak határás, hanem tizenkétórás munkafolyamathoz szükséges termelési eszközöket talál. Ha 10 font gyapot 6 munkaórát szívott magába és 10 font fonallá változott át, akkor 20 font gyapot 12 munkaórát szív magába és 20 font fonallá változik. Vizsgáljuk meg a meghosszabbított munkafolyamat termékét. A 20 font fonalban most 5 munkanap tárgyiasult, 4 az elfogyasztott gyapot- és orsótömegben, 1-et a fonási folyamat alatt szívott magába a gyapot. 5 munkanap arany-kifejezése azonban 30 sh., vagyis 1 £ 10 sh. Tehát ez a 20 font fonal ára. A fonal fontja most is 1 sh. 6 d.-be kerül. A folyamatba bedobott áruk értékösszege azonban csak 27 sh. volt. A fonal értéke 30 sh. A termék értéke a termeléséhez előlegezett értéken felül $^1/_9$-del megnövekedett. Ilymódon a 27 sh. 30 sh.-gé változott. 3 sh.-nyi értéktöbbletet fiadzott. A bűvészmutatvány végre sikerült. Pénz átváltozott tőkévé.

A probléma minden feltétele megoldódott, és az árucsere törvényeit semmiképpen sem sértették meg. Egyenértéket cseréltek ki egyenértékre. A tőkés mint vevő minden árut — gyapotot, orsótömeget, munkaerőt — értékén fizetett meg. Azután azt tette, amit minden más áruvásárló tesz. Elfogyasztotta használati értéküket. A munkaerő elfogyasztási folyamata, amely egyúttal az áru termelési folyamata, 20 font fonal terméket eredményezett, 30 sh. értékben. A tőkés most visszatér a piacra és árut ad el, miután árut vásárolt. A fonal fontját 1 sh. 6 d.-ért adja el, egy garassal sem többért vagy kevesebbért értékénél. És mégis 3 sh.-gel többet húz ki a forgalomból, mint amennyit eredetileg beledobott. Ez az egész folyamat, a tőkés pénzének átváltozása tőkévé, a forgalom területén és nem a forgalom területén megy végbe. A forgalom közvetítése révén azért, mert feltétele a munkaerőnek az

árupiacon való vétele. Nem a forgalomban azért, mert ez csak bevezeti az értékesítési folyamatot, amely a termelés területén zajlik le. És így „tout est pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles"*.

A tőkés azáltal, hogy pénzét árukká változtatja át, amelyek új termék anyagi alkotóiul, illetve a munkafolyamat tényezőiül szolgálnak, azáltal, hogy holt tárgyiságukba eleven munkaerőt kebelez be, értéket, múltbeli, tárgyiasult, holt munkát tőkévé, önmagát értékesítő értékké, lélektől áthatott szörnyeteggé változtat, amely „dolgozni" kezd, „mint hogyha teherbe esett vón"**.

Ha mármost az értékképzési folyamatot és az értékesítési folyamatot egybevetjük, azt látjuk, hogy az értékesítési folyamat nem más, mint bizonyos ponton túl meghosszabbított értékképzési folyamat. Ha az utóbbi csak addig a pontig tart, amelyen a munkaerőnek a tőke által megfizetett értékét új egyenérték pótolja, akkor egyszerű értékképzési folyamattal van dolgunk. Ha az értékképzési folyamat túllépi ezt a pontot, akkor értékesítési folyamattá válik.

Továbbá, ha az értékképzési folyamatot egybevetjük a munkafolyamattal, azt látjuk, hogy az utóbbi hasznos munkából áll, amely használati értékeket termel. A mozgást itt minőségileg vizsgáljuk, különös módja szempontjából, célja és tartalma szerint. Ugyanaz a munkafolyamat az értékképzési folyamatban csak mennyiségi oldaláról jelentkezik. Már csak arról az időről van szó, amelyre a munkának a művelethez szüksége van, vagyis a munkaerő hasznos kifejtésének tartamáról. Itt a munkafolyamatba bekerülő áruk sem mint a célszerűen ható munkaerő funkcionálisan meghatározott, anyagi tényezői jönnek már tekintetbe. Már csak tárgyiasult munka meghatározott mennyiségeiként számítanak. A munka, akár a termelési eszközökben foglaltatik, akár a munkaerő teszi hozzá, már csak időmértéke szerint számít. Ennyi órára, napra stb. rúg.

De a munka csak annyiban számít, amennyiben a használati érték termelésére felhasznált idő társadalmilag szükséges. Ez különféle dolgokat foglal magában. A munkaerőnek normális feltételek között kell funkcionálnia. Ha a fonás társadalmilag uralkodó munkaeszköze a fonógép, akkor a munkás kezébe nem szabad rokkát adni. Normális minőségű gyapot helyett nem szabad hulladékot kapnia, amely minden pillanatban elszakad. Mindkét esetben a társadalmilag szükséges munkaidőnél többet használna fel egy font fonal termeléséhez, ez a fölös idő azonban nem alkotna értéket, illetve pénzt. A munkafolyamat tárgyi tényezőinek normális jellege azonban nem a munkástól, hanem a tőkéstől függ. További feltétel magának a munkaerőnek normális jellege. A munkaerőnek, abban a szakmában, amelyben alkalmaz-

zák, az ott uralkodó átlagos mértékű ügyességgel, készséggel és gyorsasággal kell rendelkeznie. A mi tőkésünk azonban normális minőségű munkaerőt vásárolt a munkapiacon. Ezt az erőt a szokott átlagos mértékű erőfeszítéssel, társadalmilag szokásos fokú intenzitással kell kifejteni. Erre a tőkés éppoly kínosan ügyel, mint arra, hogy a munkás egy percet se fecséreljen el munka nélkül. A tőkés meghatározott időtartamra megvásárolta a munkaerőt. Ragaszkodik hozzá, hogy megkapja, ami az övé. Nem akarja, hogy meglopják. Végül — és erre ugyanennek az úrnak saját code pénalja* van — nem szabad nyersanyagot és munkaeszközöket célszerűtlenül fogyasztani, mert az elpocsékolt anyag vagy munkaeszköz tárgyiasult munkának feleslegesen kifejtett mennyiségét jeleníti meg, tehát nem számít és nem kerül bele az értékképzés termékébe.[17]

Amint látjuk, a korábban az áru elemzéséből nyert különbség a munka mint használati értéket alkotó munka és ugyanazon munka mint értéket

[17] Ez egyike azoknak a körülményeknek, amelyek a rabszolgaságra alapozott termelést megdrágítják. Ott ugyanis a munkás, a régiek találó kifejezése szerint, csak mint instrumentum vocale [beszélő szerszám] különbözik az állattól, az instrumentum semivocalétól [félig beszélő szerszámtól] és a holt munkaeszköztől, az instrumentum mutumtól [néma szerszámtól]. De maga a munkás érezteti az állattal és a munkaeszközzel, hogy ő nem hozzájuk hasonló, hanem ember. A tőlük való különbség érzését azzal szerzi meg magának, hogy rosszul bánik velük és con amore [előszeretettel] pusztítja őket. Ebben a termelési módban tehát gazdasági alapelv, hogy csak a legdurvább, legnehézkesebb, de éppen esetlen otrombaságuk miatt nehezen rongálható munkaszerszámokat használják. A Mexikói-öböl mentén elterülő rabszolgatartó államokban ezért egészen a polgárháború kitöréséig ókínai szerkezetű ekéket használtak, amelyek disznó vagy vakond módjára feltúrták a földet, de nem hasították és nem forgatták meg. V. ö. *J. E. Cairnes*: „The Slave Power", London 1862, 46. skk. old. „Seaboard Slave States" című írásában [46—47. old.] Olmsted többek között elmondja: „Olyan szerszámokat mutattak itt nekem, amelyekkel nálunk egyetlen épeszű ember sem terhelné munkását, akinek bért fizet; e szerszámok rendkívüli súlya és nehézkessége véleményem szerint legalább tíz százalékkal növeli a munkát a nálunk rendszerint használt szerszámokhoz képest. De biztosítottak arról, hogy amiatt a hanyag és nehézkes mód miatt, ahogyan a rabszolgák kezelik őket, nem lehet könnyebb vagy kevésbé durva szerszámokat gazdaságosan rájuk bízni, és hogy azok a szerszámok, amelyeket mi állandóan haszonnal adunk munkásaink kezébe, Virginia gabonaföldjein egy napig sem tartanának, — ámbár a talaj könnyebb és kevésbé köves, mint nálunk. Ugyanígy arra a kérdésemre, hogy miért használnak a gazdaságban lovak helyett ilyen általánosan öszvéreket, első és bevallottan döntő okként azt jelölték meg, hogy a lovak nem bírják azt a bánásmódot, amelyben a négerektől szükségképpen mindig részük van; a lovak csakhamar lesántulnak vagy megnyomorodnak ettől, az öszvérek viszont elviselik az ütlegelést vagy olykor-olykor egy-két etetés elmaradását anélkül, hogy ez ártalmukra volna, nem fáznak meg és nem betegednek meg, ha elhanyagolják vagy túldolgoztatják őket. De nem kell messze mennem, csak az ablakához kell lépnem a szobának, amelyben írok, és csaknem minden alkalommal az állattal való bánásmódnak olyan képe tárul elém, hogy azért minden északi farmer rögtön elcsapná béresét."

alkotó munka között most a termelési folyamat különböző oldalainak megkülönböztetéseként jelentkezett.

A termelési folyamat mint a munkafolyamat és az értékképzési folyamat egysége áruk termelésének folyamata; mint a munkafolyamat és az értékesítési folyamat egysége pedig tőkés termelési folyamat, az árutermelés tőkés formája.

Korábban megjegyeztük, hogy az értékesítési folyamat szempontjából teljesen közömbös, hogy a tőkés által elsajátított munka egyszerű, társadalmi átlagmunka-e, vagy pedig bonyolult munka, nagyobb fajsúlyú munka. Az a munka, amely a társadalmi átlagmunkához képest magasabb fokú, bonyolultabb munkának számít, olyan munkaerőnek a megnyilvánulása, amely nagyobb kiképzési költségeket tartalmaz, amelynek termelése több munkaidőbe kerül, s amelynek értéke ezért nagyobb, mint az egyszerű munkaerőé. Ha ennek az erőnek nagyobb az értéke, akkor magasabb fokú munkában is nyilvánul meg, és ezért ugyanazon időközök alatt viszonylagosan nagyobb értékekben tárgyiasul. De bármilyen nagy a fokozati különbség a fonómunka és az ötvösmunka között, az az adag munka, amellyel az ötvösmunkás csupán saját munkaereje értékét pótolja, minőségileg semmiben sem különbözik attól a pótlólagos adag munkától, amellyel értéktöbbletet alkot. Az értéktöbblet most is csupán a munka mennyiségi többletéből, ugyanazon munkafolyamat — az egyik esetben a fonaltermelési folyamat, a másik esetben az ékszertermelési folyamat — meghosszabbított tartamából jön létre.[18]

[18] A magasabb fokú és az egyszerű munka, a „skilled" [tanult] és az „unskilled labour" [tanulatlan munka] közti különbség részben puszta illúziókon alapul, vagy legalábbis olyan különbségeken, amelyek már régen nem reálisak, és már csak a hagyományos megállapodásban élnek tovább; részben a munkásosztály bizonyos rétegeinek olyan helyzetén, amely a többieknél tehetetlenebbé teszi őket, kevésbé engedi meg nekik azt, hogy munkaerejük értékét kicsikarják. Véletlen körülmények itt oly nagy szerepet játszanak, hogy ugyanazok a munkafajták váltogatják helyüket. Ahol például a munkásosztály fizikai állaga legyengült és viszonylag kimerült, mint az összes országokban, ahol fejlett tőkés termelés folyik, ott a durva, nagy izomerőt megkövetelő munkák általában magasabb fokúvá lesznek sokkal finomabb munkákhoz képest, ezek pedig az egyszerű munka fokára süllyednek, ahogy például a bricklayer (kőműves) munkája Angliában jóval magasabb fokon áll, mint a damasztszövő munkája. Másrészt viszont a fustian cutter (pamutbársony-nyíró) munkája, ámbár nagy testi megerőltetéssel jár és tetejébe igen egészségtelen is, „egyszerű" munkaként szerepel. Egyébként nem kell azt képzelnünk, hogy az úgynevezett „skilled labour" a nemzeti munkának mennyiségileg jelentős része. Laing számítása szerint Angliában (és Walesben) több mint 11 millió ember megélhetése egyszerű munkán alapul. Ha a műve megírása idején 18 millió főt számláló népességből 1 millió arisztokratát és $1^1/_2$ millió paupert, csavargót, bűnözőt, prostituáltat stb. levonunk, akkor 4 650 000 középosztálybeli marad, beleszámítva a kisebb járadékosokat, hivatalnokokat, írókat, művészeket,

Másrészt minden értékképzési folyamatban a magasabb fokú munkát mindig társadalmi átlagmunkára kell redukálni, például egynapi magasabb fokú munkát x napi egyszerű munkára.[19] Megtakarítunk tehát egy fölösleges műveletet és egyszerűbbé tesszük az elemzést, ha feltesszük, hogy a tőke által alkalmazott munkás egyszerű társadalmi átlagmunkát végez.

iskolamestereket stb. Hogy ezt a $4\,^2/_3$ milliót kihozza, a középosztály dolgozó részéhez számít bankárokon stb. kívül minden jobban fizetett „gyári munkást"! A „hatványozott munkások" közül a bricklayerek sem hiányoznak. Megmarad aztán az említett 11 millió. (*S. Laing*: „National Distress etc.", London 1844 [49—52. old. elszórtan]) „Az a nagy osztály, amely táplálékért semmi mást nem adhat, csupán közönséges munkát, ez a nép nagy tömege." (James Mill a „Colony" címszó alatt, „Supplement to the Encyclopaedia Britannica", 1831)

[19] „Amikor a munkára mint értékmérőre hivatkoznak, szükségszerűen egy különös fajta munkát értenek rajta ... más fajtáknak hozzá való arányát könnyű megállapítani." („Outlines of Political Economy", London 1832, 22—23. old.)

Hatodik fejezet

Állandó tőke és változó tőke

A munkafolyamat különböző tényezői különböző módon vesznek részt a termék értékének képzésében.

A munkás új értéket tesz a munkatárgyhoz azzal, hogy meghatározott mennyiségű munkát tesz hozzá, akármilyen is munkájának meghatározott tartalma, célja és technikai jellege. Másrészt az elfogyasztott termelési eszközök értékét viszontlátjuk a termékérték alkotórészeként, például a gyapot és az orsó értékét a fonal értékében. A termelési eszközök értéke tehát fennmarad a termékre való átvitele révén. Ez az átvitel a termelési eszközöknek termékké való átváltoztatása alatt, a munkafolyamatban történik. Az átvitelt a munka közvetíti. De hogyan?

A munkás nem dolgozik egyazon idő alatt kétszeresen, egyszer azért, hogy munkájával értéket tegyen hozzá a gyapothoz, és másszor azért, hogy a gyapot régi értékét fenntartsa, vagy, ami ugyanaz, hogy a gyapotnak, amelyet feldolgoz, és az orsónak, amellyel dolgozik, értékét a termékre, a fonalra átvigye, hanem új érték puszta hozzátételével tartja fenn a régi értéket. Minthogy azonban az új érték hozzátétele a munkatárgyhoz és a régi értékeknek a termékben való fenntartása két egészen különböző eredmény, amelyet a munkás egyazon idő alatt hoz létre, holott egyazon idő alatt csak egyszer dolgozik, az eredménynek ez a kétoldalúsága nyilvánvalóan csakis magának a munkájának a kétoldalúságából magyarázható meg. A munkának ugyanabban az időpontban egyik tulajdonságánál fogva értéket kell létrehoznia, másik tulajdonságánál fogva pedig értéket kell fenntartania, illetve átvinnie.

Hogyan tesz hozzá minden munkás munkaidőt és ezért értéket a munkatárgyhoz? Mindig csak a maga sajátságosan termelő munkamódja formájában. A fonó csak azzal tesz hozzá munkaidőt, hogy fon, a szövő azzal, hogy sző, a kovács azzal, hogy kovácsol. De azon cél-meghatározta forma révén, amelyben ezek egyáltalában-való munkát és ezért új értéket tesznek hozzá, a fonás, szövés, kovácsolás révén, a termelési eszközök — a gyapot és az orsó, a fonal és a szövőszék, a vas és az üllő — egy termék, egy új használati

érték alkotóelemeivé válnak.[20] Használati értékük régi formája letűnik, de csak azért, hogy a használati érték egy új formájában feltűnjön. Az értékképzési folyamat vizsgálatánál azonban azt láttuk, hogy ha egy használati értéket célszerűen használnak el új használati érték termeléséhez, akkor az elhasznált használati érték előállításához szükséges munkaidő az új használati érték előállításához szükséges munkaidő egy részét alkotja, tehát olyan munkaidő, amelyet az elhasznált termelési eszközről átvisznek az új termékre. A munkás tehát nem azáltal tartja fenn az elhasznált termelési eszközök értékét, vagyis viszi őket át mint érték-alkotórészeket a termékre, hogy egyáltalában-való munkát tesz hozzájuk, hanem e hozzátett munkának különös hasznos jellege, sajátos termelő formája révén. A munka mint ilyen célszerű termelő tevékenység — fonás, szövés, kovácsolás — a termelési eszközöket a velük való puszta érintkezés révén felébreszti halottaikból, a munkafolyamat tényezőivé eleveníti őket és termékké egyesül velük.

Ha a munkás sajátos termelő munkája nem fonás volna, akkor a gyapotot nem változtatná át fonallá, tehát a gyapot és orsó értékét sem vinné át a fonalra. Ezzel szemben, ha ugyanaz a munkás megváltoztatja mesterségét és asztalossá lesz, akkor munkanapja révén továbbra is értéket tesz hozzá anyagához. Az értéket tehát munkájával teszi hozzá, nem azáltal, hogy munkája fonómunka vagy asztalosmunka, hanem azáltal, hogy elvont, társadalmi munka egyáltalában, s meghatározott értéknagyságot tesz hozzá, nem azért, mert munkájának különös hasznos tartalma van, hanem azért, mert munkája meghatározott ideig tart. A fonómunkás munkája tehát elvont általános tulajdonságában, mint emberi munkaerő kifejtése, új értéket tesz hozzá a gyapot és az orsó értékéhez, és konkrét, különös, hasznos tulajdonságában, mint fonófolyamat, átviszi e termelési eszközök értékét a termékre és ilymódon fenntartja értéküket a termékben. Ezért van az, hogy munkájának eredménye egyazon időpontban kétoldalú.

A munka pusztán mennyiségi hozzátevése új értéket tesz hozzá, a hozzátett munka minősége fenntartja a termelési eszközök régi értékét a termékben. Hogy egyazon munkának kétoldalú jellege folytán ilyen kétoldalú hatása van, az különböző jelenségekben kézzelfoghatóan megmutatkozik.

Tegyük fel, hogy valamely felfedezés képessé tenné a fonót arra, hogy 6 óra alatt annyi gyapotot fonjon meg, amennyit azelőtt 36 óra alatt font.

[20] „A munka új alkotást ad egy megszüntetett helyébe." („An Essay on the Political Economy of Nations", London 1821, 13. old.)

Munkájának, mint célszerűen hasznos, termelő tevékenységnek, ereje meghatszorozódott. Terméke hatszor annyi, 6 helyett 36 font fonal. De a 36 font gyapot most csak annyi munkaidőt szív magába, amennyit azelőtt 6 font. A munkás a régi módszerhez képest hatodannyi új munkát, tehát a korábbi értéknek már csak a hatodrészét teszi hozzá minden egyes fonthoz. Másrészt most a gyapotból hatszor akkora érték van meg a termékben, a 36 font fonalban. A 6 fonóóra alatt a nyersanyagnak hatszor akkora értékét tartják fenn és viszik át a termékre, jóllehet ugyanannyi nyersanyaghoz csak hatodrésznyi új értéket tesznek hozzá. Ebből látjuk, milyen lényeges különbség van a munkának a között a tulajdonsága között, amelynek folytán ugyanazon oszthatatlan folyamat alatt értékeket fenntart és a között a tulajdonsága között, amelynek folytán értéket alkot. Minél több szükséges munkaidőt fordítanak a fonási művelet alatt ugyanarra a gyapotmennyiségre, annál nagyobb az új érték, amelyet a gyapothoz hozzátesznek, de minél több font gyapotot fonnak meg ugyanannyi munkaidő alatt, annál nagyobb a régi érték, amelyet a termékben fenntartanak.

Tegyük fel, fordítva, hogy a fonómunka termelékenysége változatlan marad, a fonónak tehát továbbra is ugyanannyi időre van szüksége, hogy 1 font gyapotot fonallá változtasson át. De változik magának a gyapotnak a csereértéke, 1 font gyapot ára hatszorosára emelkedik vagy hatodára esik. Mindkét esetben a fonó ugyanazon mennyiségű gyapothoz továbbra is ugyanannyi munkaidőt, tehát ugyanannyi értéket tesz hozzá, és mindkét esetben ugyanannyi idő alatt ugyanannyi fonalat termel. Mégis az érték, amelyet a gyapotról a fonalra, a termékre átvisz, az egyik esetben hatszor kisebb, a másik esetben hatszor nagyobb, mint azelőtt volt. Éppígy áll a dolog, ha a munkaeszközök drágulnak vagy olcsóbbodnak, de a munkafolyamatban állandóan ugyanazt a szolgálatot teljesítik.

Ha a fonási folyamat technikai feltételei változatlanok és ha termelési eszközeinek értékében sem következik be változás, akkor a fonó egyenlő munkaidő alatt továbbra is egyenlő mennyiségű nyersanyagot és gépi berendezést használ el, változatlan értékben. Akkor az az érték, amelyet a termékben fenntart, egyenes arányban áll azzal az új értékkel, amelyet hozzátesz. Két hét alatt kétszer annyi munkát tesz hozzá, tehát kétszer annyi értéket, mint egy hét alatt, és egyúttal kétszer annyi anyagot használ el, kétszer annyi értékben, és kétszer annyi gépi berendezést koptat el, kétszer annyi értékben, tehát két hét termékében kétszer annyi értéket tart fenn, mint egy hét termékében. Adott változatlan termelési feltételek mellett a munkás annál több értéket tart fenn, minél több értéket tesz hozzá, de nem azért tart fenn több értéket, mert több értéket tesz hozzá, hanem azért, mert

ezt az értéket változatlan és saját munkájától független feltételek között teszi hozzá.

Viszonylagos értelemben mindenesetre azt is mondhatjuk, hogy a munkás mindig ugyanabban az arányban tart fenn régi értékeket, amelyben új értéket tesz hozzájuk. Akár 1 shillingről 2 shillingre emelkedik a gyapot ára, akár 1 shillingről 6 pennyre esik, a munkás egy óra termékében mindig csak feleannyi gyapot-értéket tart fenn — bárhogyan változik is ez az érték —, mint két óra termékében. Továbbá, ha saját munkájának termelékenysége megváltozik, emelkedik vagy esik, akkor például egy munkaóra alatt több vagy kevesebb gyapotot fog megfonni, mint azelőtt, és ennek megfelelően egy munkaórájának termékében több vagy kevesebb gyapot-értéket fog fenntartani. Mindemellett két munkaóra alatt kétszer annyi értéket fog fenntartani, mint egy munkaóra alatt.

Az érték, az értékjelben való csupán jelképes megjelenítését nem tekintve, csakis valamely használati értékben, valamely dologban létezik. (Maga az ember, ha munkaerő puszta létezéseként tekintjük, természeti tárgy, dolog, bár élő, öntudatos dolog, maga a munka pedig ennek az erőnek dologi megnyilvánulása.) Ezért ha a használati érték veszendőbe megy, akkor az érték is veszendőbe megy. A termelési eszközök használati értékükkel nem vesztik el egyúttal értéküket, mert a munkafolyamat révén valójában csak azért vesztik el használati értékük eredeti alakját, hogy a termékben egy másik használati érték alakját nyerjék. De amilyen fontos az érték számára, hogy valamiféle használati értékben létezzék, olyan közömbös, ahogy az áruk átalakulása mutatja, hogy melyikben létezik. Ebből az következik, hogy a termelési eszköz értéke a munkafolyamatban csak annyiban megy át a termékre, amennyiben a termelési eszköz önálló használati értékével együtt csereértékét is elveszíti. Csak azt az értéket adja át a terméknek, amelyet mint termelési eszköz elveszít. A munkafolyamat tárgyi tényezői azonban e tekintetben különbözőképpen viselkednek.

A szén, amellyel a gépet fűtik, nyomtalanul eltűnik, ugyanígy az olaj, amellyel a kerék tengelyét kenik stb. A festék és más segédanyagok eltűnnek, de a termék tulajdonságaiban megmutatkoznak. A nyersanyag a termék szubsztanciáját alkotja, de megváltoztatta formáját. Nyersanyag és segédanyagok tehát elveszítik azt az önálló alakjukat, amellyel a munkafolyamatba mint használati értékek beléptek. Másképp áll a dolog a tulajdonképpeni munkaeszközökkel. Egy szerszám, egy gép, egy gyárépület, egy edény stb. csak addig szolgál a munkafolyamatban, ameddig eredeti alakját megőrzi és holnap megint ugyanabban a formában lép be a munkafolyamatba, amelyben tegnap belépett. Mint ahogyan életükben, a munkafolyamatban, ugyan-

úgy haláluk után is megőrzik a munkaeszközök a termékkel szemben önálló alakjukat. A gépek, szerszámok, munkaépületek stb. teteme még mindig különállóan létezik azoktól a termékektől, amelyeknek megalkotásában segédkeztek. Ha mármost egy ilyen munkaeszköz szolgálatának egész időszakát vesszük szemügyre, a műhelybe lépése napjától a lomtárba való száműzetése napjáig, azt látjuk, hogy használati értékét ez alatt az időszak alatt a munka teljesen elfogyasztotta s ezért csereértéke teljesen átment a termékre. Ha például egy fonógép tíz év alatt élte le az életét, akkor a tízéves munkafolyamat alatt teljes értéke átment a tízévi termékre. A munkaeszköz életideje tehát nagyobb vagy kisebb számú munkafolyamatot ölel fel, amelyeket vele újra meg újra megismételtek. És a munkaeszköz ugyanúgy jár, mint az ember. Minden ember naponta 24 órával közelebb kerül a halálhoz. De egyik emberen sem látszik meg pontosan, hogy hány nappal került már közelebb halálához. Ez azonban nem akadályozza meg az életbiztosító társaságokat abban, hogy az emberek átlagos élettartamából igen biztos, s ami még sokkal több, igen hasznot hajtó következtetéseket ne vonjanak le. Így van ez a munkaeszközzel is. Tapasztalatból tudjuk, hogy egy munkaeszköz, például egy bizonyos fajta gép, átlagosan mennyi ideig tart el. Tegyük fel, hogy használati értéke a munkafolyamatban csak 6 napig tart. Tehát minden munkanappal használati értékének átlag $^1/_6$-át veszíti el és ennélfogva értékének $^1/_6$-át adja át a napi terméknek. Ilyen módon számítják ki valamennyi munkaeszköz kopását, tehát például napi veszteségét használati értékben, és azt az értéket, amelyet a munkaeszköz ennek megfelelően naponta átad a terméknek.

Világosan kitűnik tehát, hogy a termelési eszköz a terméknek soha nem ad át több értéket, mint amennyit a munkafolyamatban saját használati értékének megsemmisülése által elveszít. Ha nem volna veszteniváló értéke, vagyis ha nem volna maga is emberi munka terméke, akkor nem adna át értéket a terméknek. Akkor használati érték képzőjeként szolgálna, de nem csereérték képzőjeként. Így áll a dolog minden olyan termelési eszközzel, amely természettől, emberi közreműködés nélkül létezik, a földdel, a széllel, a vízzel, az ércérben levő vassal, az őserdő fájával stb.

Itt egy másik érdekes jelenséggel találkozunk. Tegyük fel, hogy egy gép például 1000 font sterlinget ér és 1000 nap alatt kopik el. Ez esetben magáról a gépről naponta értékének $^1/_{1000}$ része átmegy napi termékére. Ugyanakkor mindig az egész gép hat a munkafolyamatban, bár csökkenő életerővel. Kitűnik tehát, hogy a munkafolyamat egyik tényezője, egy termelési eszköz egészen belekerül a munkafolyamatba, de csak részben az értékesítési folyamatba. A munkafolyamat és az értékesítési folyamat közötti különbség itt

tárgyi tényezőikben tükröződik, mert ugyanazon termelési folyamatban ugyanaz a termelési eszköz mint a munkafolyamat eleme egészében és mint az értékképzés eleme csak töredékenként számít.[21]

Másrészt, fordítva, lehetséges, hogy egy termelési eszköz egészében belekerül az értékesítési folyamatba, bár a munkafolyamatba csak töredékenként kerül bele. Tegyük fel, hogy a gyapot megfonásánál naponta 115 fontból 15 font elhullik, nem fonal lesz belőle, hanem csak devil's dust [gyapotpor]. Mindazonáltal, ha ez a 15 fontnyi hulladék normális, ha a gyapot átlagos feldolgozásától elválaszthatatlan, akkor ennek a 15 font gyapotnak — amely a fonalnak nem eleme — értéke éppúgy belekerül a fonal értékébe, mint annak a 100 fontnak az értéke, amely a fonal szubsztanciáját alkotja. Ahhoz, hogy 100 font fonal készülhessen, 15 font gyapot használati értékének el kell porzania. E gyapot megsemmisülése tehát a fonal egyik termelési feltétele. Éppen ezért átadja értékét a fonalnak. Ez érvényes a munkafolyamat minden exkrementumára, legalábbis annyiban, amennyiben ezek az exkrementumok nem alkotnak megint új termelési eszközöket és ezért új önálló használati értékeket. Manchester nagy gépgyáraiban például azt látjuk, hogy az óriási gépek által gyaluforgácsként lehántott és hegyekké tornyosuló vashulladék esténként a gyárból nagy kocsikon a vasöntödébe vándorol, hogy másnap tömör vasként megint visszakerüljön az öntödéből a gyárba.

A termelési eszközök csak annyiban visznek át értéket a termék új alak-

[21] Itt nem a munkaeszközök, gépek, épületek stb. javításáról van szó. A gép, amelyet javítanak, nem mint munkaeszköz, hanem mint munka anyaga funkcionál. Nem vele dolgoznak, hanem őt magát munkálják meg, hogy megfoldozzák használati értékét. A mi célunk szempontjából az ilyen javítási munkákat mindig úgy tekinthetjük, mint amelyek benne foglaltatnak a munkaeszköz termeléséhez szükséges munkában. A szövegben a kopásról van szó, amelyet semmilyen doktor nem tud gyógyítani és amely fokozatosan a halálhoz vezet, „a kopásnak arról a fajtájáról, amelyet nem lehet időről időre helyrehozni és amely például egy kést végül is olyan állapotba juttat, hogy a késműves azt mondja róla, nem érdemel egy új pengét". A szövegben láttuk, hogy például egy gép minden egyes munkafolyamatba egészében, de az egyidejű értékesítési folyamatba csak töredékenként kerül bele. Eszerint ítélendő meg a következő fogalomösszecserélés: „Ricardo úr a mérnök harisnyakötőgépet készítő munkájának adagjáról beszél", mint ami például egy pár harisnya értékében foglaltatik. „Ámde a teljes munka, amely minden egyes pár harisnyát megtermelt ... magába zárja a mérnök egész munkáját, nem egy adagot; mert egy gép sok párat csinál, és egyik ilyen párat sem lehetett volna elkészíteni a gép bármely része nélkül." („Observations on Certain Verbal Disputes in Political Economy, particularly relating to Value, and to Demand and Supply", London 1821, 54. old.) A szerzőnek, egy szerfelett önelégült „wiseacre-nek" [főokosnak] zavarosságában, és ezért polémiájában csak annyiban van igaza, hogy sem Ricardo, sem előtte vagy utána egyetlen más közgazdász nem választotta szét pontosan a munka két oldalát, nemhogy még az értékképzésben való különböző szerepüket elemezte volna.

jára, amennyiben a munkafolyamat közben régi használati értékük alakjában veszítenek értékükből. A munkafolyamatban elszenvedhető értékveszteségük maximumát nyilvánvalóan az az eredeti értéknagyság korlátozza, amelylyel a munkafolyamatba belépnek, vagyis a saját termelésükhöz szükséges munkaidő. A termelési eszközök ezért sohasem tehetnek hozzá több értéket a termékhez, mint amennyi értékük, függetlenül attól a munkafolyamattól, amelyet szolgálnak, van. Bármilyen hasznos is egy munkaanyag, egy gép, egy termelési eszköz: ha 150 £-be, mondjuk 500 munkanapba kerül, akkor az össztermékhez, amelynek képzésére szolgál, sohasem tesz hozzá többet 150 £-nél. Értékét nem az a munkafolyamat határozza meg, amelybe termelési eszközként belekerül, hanem az a munkafolyamat, amelyből termékként kikerül. A munkafolyamatban csak mint használati érték, mint hasznos tulajdonságokkal rendelkező dolog szolgál, és ezért semmiféle értéket nem adna át a terméknek, ha már a folyamatba való belépése előtt nem lett volna értéke.[22]

Miközben a termelő munka a termelési eszközöket új termék alkotóelemeivé változtatja, értékük lélekvándorláson megy át. Az elfogyasztott testből az újonnan formált testbe költözik. De ez a lélekvándorlás mintegy a valóságos munka háta mögött megy végbe. A munkás nem tehet semmihez

[22] Fogalmat alkothatunk tehát az unalmas J. B. Say ízetlenségéről, aki az értéktöbbletet (kamatot, profitot, járadékot) azokból a „service productifekből" [produktív szolgálatokból] akarja levezetni, amelyeket a termelési eszközök, a föld, a szerszámok, a bőr stb. használati értékük révén a termelési folyamatban teljesítenek. Wilhelm Roscher úr, aki nem szalajtja el egykönnyen az alkalmat, hogy takaros apologetikus ötleteket szép rendben regisztráljon, így kiált fel: „J. B. Say, „Traité", I. köt. 4. fej., nagyon helyesen jegyzi meg: az érték, amelyet egy olajütő az összes költségek levonása után előállít, mégiscsak valami új, ami lényegesen különbözik a munkától, mely magát az olajütőt létrehozta." („Die Grundlagen der Nationalökonomie", III. kiad., 1858, 82. old., jegyzet) Nagyon helyes! Az „olaj", amelyet az olajütő előállít, nagyon különböző valami attól a munkától, amelybe az olajütő építése kerül. „Értéken" pedig Roscher úr olyasféle dolgot ért, mint az „olaj", mivel az „olajnak" értéke van, „a természetben" azonban készen található kőolaj, ha viszonylag nem is „nagyon sok", és bizonyára erre céloz a másik megjegyzése: „csereértéket ez" (a természet!) „jóformán egyáltalában nem állít elő!" [79. old.] A roscheri természet úgy van a csereértékkel, mint a balga szűz a gyermekével, aki csak „egészen kicsi volt". Ugyanez a „tudós" („savant sérieux") a fenti alkalommal megjegyzi még: „Ricardo iskolája a tőkét is a munka fogalma alá szokta besorolni, mint »felhalmozott munkát«. Ez ügyetlenség" (!), „mert" (!) „hiszen" (!) „a tőkebirtokos" (!) „mégiscsak" (!) „többet" (!) „tett, mint annak a" (minek a?) „puszta" (?!) „előállítását" (?) „és" (??) „fenntartását: azt, hogy éppenséggel" (?!?) „megtartóztatta önmagát az élvezettől, és ennek fejében pl." (!!!) „kamatot kíván." (i. m. [82. old.]) Milyen „ügyes"! a politikai gazdaságtannak ez az „anatómiai-fiziológiai módszere", amely a puszta „kívánásból" hiszen mégis éppenséggel „értéket" fejleszt ki.

új munkát, tehát nem alkothat új értéket anélkül, hogy régi értékeket fenn ne tartson, mert munkáját mindig meghatározott hasznos formában kell hozzátennie, hasznos formában pedig nem teheti hozzá anélkül, hogy termékeket új termék termelési eszközeivé ne tegyen és ezáltal értéküket az új termékre át ne vigye. A ténykedő munkaerőnek, az eleven munkának tehát természeti adománya, hogy miközben értéket tesz hozzá, értéket tart fenn, olyan természeti adomány, amely a munkásnak semmibe sem kerül, de a tőkésnek sokat hoz, fenntartja a meglevő tőkeértéket.[22a] Amíg jól megy az üzlet, addig a tőkés túlságosan belemerül a többletcsinálásba, semhogy a munkának ezt az ingyen adományát észrevenné. A munkafolyamat erőszakos megszakításai, a válságok, érzékenyen figyelmeztetik rá.[23]

Ami a termelési eszközökből egyáltalán elfogyasztódik, az a használati értékük, amelynek elfogyasztása révén alkot a munka termékeket. Az értékük valójában nem fogyasztódik el[24], tehát nem is lehet újratermelni. Ez az érték fennmarad, de nem azért, mert vele magával a munkafolyamatban valamilyen művelet megy végbe, hanem azért, mert az a használati érték, amelyben az érték eredetileg létezik, eltűnik ugyan, de csak egy másik használati értékben tűnik el. A termelési eszközök értéke ezért újra megjelenik a termék értékében, de, pontosan szólva, nem termelődik újra. Az, amit termelnek, az új használati érték, amelyben a régi csereérték újramegjelenik.[25]

[22a] „A gazdálkodó szakmájának valamennyi szerszáma közül az ember munkája ... az, amelyre tőkéjének visszafizetődése szempontjából a leginkább rá van utalva. A másik kettő — az igásállat-állomány és a ... szekerek, ekék, ásók és így tovább — mit sem ér az elsőnek bizonyos adagja nélkül." (*Edmund Burke*: „Thoughts and Details on Scarcity, originally presented to the Rt. Hon. W. Pitt in the Month of November 1795", London 1800, 10. old.)

[23] A „Times" 1862 november 26-i számában egy gyáros, akinek fonodája 800 munkást foglalkoztat és hetenként átlagosan 150 bála kelet-indiai vagy körülbelül 130 bála amerikai gyapotot fogyaszt el, a gyár szüneteltetésének évi költségeiről siránkozik a közönségnek. Ezeket 6000 £-re becsüli. Található ezek között az improduktív költségek között sok olyan tétel, amelyekkel e helyütt semmi dolgunk nincs, mint földjáradék, adók, biztosítási díjak, az éves szerződésű munkások, manager [igazgató], könyvelő, mérnök stb. fizetése. Ezután azonban felszámít 150 £ ára szenet, hogy a gyárat időről időre befűtsék és a gőzgépet időnként megindítsák, azonkívül azoknak a munkásoknak a bérét, akik alkalmi munkával a gépi berendezést üzemképes állapotban tartják. Végül felszámít 1200 £-et a gépi berendezés romlása fejében, mert „az időjárás, valamint az enyészet természeti elve nem függeszti fel működését azért, mert a gőzgép nem forog". A gyáros nyomatékosan kijelenti, hogy ezt az összeget azért becsüli ilyen alacsonyan, 1200 £-re, mert a gépi berendezés már igen elhasznált.

[24] „Termelő fogyasztás: amikor valamely áru elfogyasztása a termelési folyamat része... Ilyen esetekben nincs értékfogyasztás." (*S. P. Newman*, i. m. 296. old.)

[25] Egy észak-amerikai kézikönyvben, amely talán húsz kiadást ért meg, ezt olvassuk: „Mindegy, hogy a tőke milyen formában jelenik meg újra." Miután bőbeszédűen felsorolja a termelés mindazon lehetséges tartozékait, amelyeknek értéke a termékben újra megjelenik,

Másképp áll a dolog a munkafolyamat szubjektív tényezőjével, a ténykedő munkaerővel. Miközben a munka, célszerű formája révén, a termelési eszközök értékét a termékre átviszi és fenntartja, mozgásának minden mozzanata pótlólagos értéket, új értéket képez. Tegyük fel, hogy a termelési folyamat megszakad azon a ponton, amikor a munkás megtermelte saját munkaereje értékének egyenértékét, például 6 órai munkával 3 sh.-nyi értéket tett hozzá. Ez az érték a termék értékének többlete a termelési eszközök értékének köszönhető alkotórészek felett. Ez az egyetlen eredeti érték, amely e folyamaton belül keletkezett, a termék egyetlen olyan értékrésze, amelyet maga a folyamat termelt. Igaz, hogy csak pótolja azt a pénzt, amelyet a tőkés a munkaerő megvételénél előlegezett, maga a munkás pedig létfenntartási eszközökre elköltött. Az elköltött 3. sh.-re vonatkoztatva a 3. sh.-nyi új érték csak mint újratermelés jelenik meg. De ezt valóban újratermelik, nemcsak látszólag, mint a termelési eszközök értékét. Egyik értéknek a másikkal való pótlását itt új érték teremtése közvetíti.

Már tudjuk azonban, hogy a munkafolyamat tovább tart annál a pontnál, amikor a munkaerő értékének puszta egyenértékét újratermelték és hozzátették a munkatárgyhoz. Az erre elegendő 6 óra helyett a folyamat például 12 órán át tart. A munkaerő tényked ése tehát nemcsak saját értékét termeli újra, hanem többletértéket is termel. Ez az értéktöbblet az a többlet, amelylyel a termék értéke meghaladja az elfogyasztott termékképzőknek, vagyis a termelési eszközöknek és a munkaerőnek az értékét.

Amikor azokat a különböző szerepeket ábrázoltuk, amelyeket a munkafolyamat különböző tényezői a termék értékének képzésében játszanak, valójában a tőke különböző alkotórészeinek saját értékesítési folyamatában betöltött funkcióit jellemeztük. Az a többlet, amellyel a termék összértéke meghaladja alkotóelemeinek értékösszegét, az értékesült tőkének a többlete

---

végül is kijelenti: „A táplálék, a ruházat és a hajlék különféle fajtái, amelyek az emberi lény létezéséhez és kényelméhez szükségesek, szintén megváltoznak. Időről időre elfogyasztják őket, s értékük újramegjelenik abban az új erőben, amelyet az ember testének és szellemének adtak, új tőkét alkotva, amelyet a termelés munkájában ismét felhasználnak." (*F. Wayland*: „Elements of Political Economy", 31—32. old.) A többi csodabogárról nem beszélve, nem a kenyér ára az például, ami a megújult erőben újramegjelenik, hanem a kenyér vérképző szubsztanciái. Az erő értékében ezzel szemben nem a létfenntartási eszközök jelennek meg újra, hanem azok értéke. Ugyanazok a létfenntartási eszközök, ha csak feleannyiba kerülnek, akkor is éppen annyi izmot, csontot stb., egyszóval ugyanannyi erőt termelnek, de nem ugyanolyan értékű erőt. Az „értéknek" ez a felcserélése „erővel" és az egész farizeus meghatározatlanság azt a persze hiábavaló kísérletet takargatja, hogy előlegezett értékek puszta újramegjelenését értéktöbbletté mesterkedjék.

az eredetileg előlegezett tőkeérték felett. Termelési eszközök az egyik oldalon, munkaerő a másikon — ezek csak a különböző létezési formák, amelyeket az eredeti tőkeérték magára öltött, amikor pénzformáját levetette és átváltozott a munkafolyamat tényezőivé.

A tőkének az a része tehát, amely termelési eszközökké, azaz nyersanyaggá, segédanyagokká és munkaeszközökké alakul át, nem változtatja értékének nagyságát a termelési folyamatban. Ezért állandó tőkerésznek vagy rövidebben állandó tőkének nevezem.

A tőkének munkaerővé átalakult része viszont megváltoztatja értékét a termelési folyamatban. Újratermeli saját egyenértékét és azonfelül termel egy többletet, értéktöbbletet, amely maga változhat, nagyobb vagy kisebb lehet. A tőkének ez a része állandó nagyságból folyton átalakul változóvá. Ezért változó tőkerésznek vagy rövidebben változó tőkének nevezem. Ugyanazok a tőkealkotórészek, amelyek a munkafolyamat álláspontjáról mint objektív és szubjektív tényezők, mint termelési eszközök és munkaerő különböznek, az értékesítési folyamat álláspontjáról mint állandó tőke és változó tőke különböznek.

Az állandó tőke fogalma semmiképpen nem zárja ki alkotórészeinek értékforradalmát. Tegyük fel, hogy a gyapot fontja ma 6 d.-be kerül és holnap, rossz gyapottermés következtében, 1 sh.-re emelkedik. A régi gyapotot, amelynek feldolgozását folytatják, 6 d. értékért vásárolták, most pedig 1 sh. értékrészt ad hozzá a termék értékéhez. És az a gyapot, amelyet már megfontak, amely fonalként talán már forgalomban van a piacon, szintén eredeti értékének kétszeresét adja hozzá a termék értékéhez. Látjuk viszont, hogy ezek az értékváltozások függetlenek a gyapotnak magában a fonás folyamatában történő értékesítésétől. Ha a régi gyapot még nem került volna be a munkafolyamatba, akkor most 6 d. helyett 1 sh.-ért újra el lehetne adni. Fordítva: minél kevesebb munkafolyamaton haladt még keresztül, annál biztosabb ez az eredmény. Ezért a spekulációnak törvénye, hogy ilyen értékforradalmak idején a legkevésbé feldolgozott formájú nyersanyagra kell spekulálni, tehát inkább fonalra, mint szövetre, és inkább magára a gyapotra, mint a fonalra. Az értékváltozás itt abban a folyamatban keletkezik, amely a gyapotot termeli, nem pedig abban a folyamatban, amelyben a gyapot mint termelési eszköz és ezért mint állandó tőke funkcionál. Egy áru értékét a benne foglalt munka mennyisége határozza meg ugyan, de maga ez a mennyiség társadalmilag meghatározott. Ha az áru termeléséhez társadalmilag szükséges munkaidő megváltozott — s ugyanaz a gyapotmennyiség például kedvezőtlen termés esetén nagyobb munkamennyiséget testesít meg, mint kedvező termés esetén —, akkor ez visszahat a régi árura, amely mindig csak

fajtájának egyedi példányaként jön számításba[26], és amelynek értékét mindig a társadalmilag szükséges, tehát mindig a fennálló társadalmi feltételek között szükséges munka méri.

Mint ahogyan megváltozhat a nyersanyag értéke, megváltozhat a már a termelési folyamatban szolgáló munkaeszközök, a gépi berendezés stb. értéke, tehát az az értékrész is, amelyet e munkaeszközök a terméknek átadnak. Ha például egy új találmány következtében ugyanazt a fajta gépi berendezést kevesebb munka ráfordításával lehet újratermelni, akkor a régi gépi berendezés többé-kevésbé elértéktelenedik és ezért a termékre is arányosan kevesebb értéket visz át. Az értékváltozás azonban itt is azon a termelési folyamaton kívül keletkezik, amelyben a gép termelési eszközként funkcionál. E folyamatban a gép sohasem ad át több értéket, mint amennyivel a folyamattól függetlenül rendelkezik.

Mint ahogyan a termelési eszközök értékében bekövetkezett változás — ha visszahat is a folyamatba már belépett termelési eszközökre — állandó tőke jellegüket nem változtatja meg, éppúgy az állandó és változó tőke arányában beállt változás sem érinti funkcionális különbségüket. A munkafolyamat technikai feltételei például átalakulhatnak úgy, hogy ott, ahol azelőtt tíz munkás tíz csekély értékű szerszámmal aránylag kis tömegű nyersanyagot dolgozott fel, most egy munkás egy drága géppel százszor annyi nyersanyagot dolgoz fel. Ebben az esetben az állandó tőke, vagyis az alkalmazott termelési eszközök értékének tömege nagyon megnőne és a tőke változó, munkaerőre előlegezett része nagyon csökkenne. Ez a változás azonban csak az állandó és változó tőke nagyságviszonyát módosítja, vagyis azt az arányt, amelyben az össztőke állandó és változó alkotórészekre esik szét, ellenben nem érinti a különbséget az állandó és változó tőke között.

[26] „Az összes azonos fajtájú termékek tulajdonképpen csak egy tömeget alkotnak, melynek ára általánosságban és különös körülményekre való tekintet nélkül határozódik meg." (*Le Trosne*: „De l'intérêt social", 893. old.)

Hetedik fejezet

Az értéktöbblet rátája

1. A munkaerő kizsákmányolási foka

Az értéktöbblet, amelyet a *C* előlegezett tőke a termelési folyamatban létrehozott, vagyis az előlegezett *C* tőkeérték értékesülése, mindenekelőtt a termék értékének a termelési elemek értékösszege feletti többleteként jelentkezik.

A *C* tőke két részre esik szét, egy *c* pénzösszegre, amelyet termelési eszközökre, és egy másik, *v* pénzösszegre, amelyet munkaerőre fordítanak; *c* az állandó, *v* a változó tőkévé átváltoztatott értékrészt képviseli.* Eredetileg tehát $C = c + v$, például 500 £ előlegezett tőke = 410 £ (*c*) + 90 £ (*v*). A termelési folyamat végén olyan áru kerül ki, amelynek értéke $= (c + v) + m$, ahol *m* az értéktöbblet, például: (410 £ (*c*) + 90 £ (*v*)) + 90 £ (*m*). A *C* eredeti tőke *C'*-vé, 500 £-ből 590 £-gé változott át. A kettejük közti különbség = *m*, 90 értéktöbblet. Minthogy a termelési elemek értéke egyenlő az előlegezett tőke értékével, ezért valójában tautológia az, hogy a termék értékének a termelési elemek értéke feletti többlete egyenlő az előlegezett tőke értékesülésével, vagyis egyenlő a termelt értéktöbblettel.

Mindazonáltal ez a tautológia közelebbi meghatározást követel. A termékértékkel a képzésében elfogyasztott termelési elemek értékét hasonlítjuk össze. De láttuk, hogy az alkalmazott állandó tőke munkaeszközökből álló része értékének csak egy darabját adja át a terméknek, másik darabja viszont továbbra is megmarad régi létezési formájában. Minthogy az utóbbi az értékképzésben nem játszik szerepet, itt el kell tőle vonatkoztatnunk. Ha bevennénk a számításba, ez mit sem változtatna a helyzeten. Tegyük fel, hogy *c* = 410 £, s ez 312 £-nyi nyersanyagból, 44 £-nyi segédanyagból és 54 £-nyi, a folyamatban elkopó gépi berendezésből áll, a valóban alkalmazott gépi berendezés értéke azonban 1054 £. A termékérték létrehozásához előlegezettnek csak azt az 54 £ értéket számítjuk, amelyet a gépi berendezés a funkciója révén elveszít és ennélfogva átad a terméknek. Ha azt az 1000 £-et, amely régi formájában tovább létezik mint gőzgép stb., szintén számításba

vennénk, akkor ezt mindkét oldalon, az előlegezett érték oldalán is, a termékérték oldalán is meg kellene tennünk[26a], és akkor 1500 £-et, illetve 1590 £-et kapnánk. A különbség, vagyis az értéktöbblet továbbra is 90 £ lenne. Az értéktermeléshez előlegezett állandó tőkén ezért — hacsak az összefüggésből nem az ellenkezője világlik ki — mindig csak a termelésben elfogyasztott termelési eszközök értékét értjük.

Ennek feltételezése után térjünk vissza a $C = c+v$ formulához, amely átváltozik $C' = (c+v)+m$ formulává, s éppen ezáltal C átváltozik C'-vé. Tudjuk, hogy az állandó tőke értéke a termékben csak újramegjelenik. A folyamat során valóban újonnan létrehozott értéktermék tehát különbözik a folyamatból kapott termékértéktől, ezért az értéktermék nem $(c+v)+m$, azaz (410 £ (c)+90 £ (v))+90 £ (m), ahogyan az első pillantásra látszik, hanem $v+m$, azaz 90 £ (v)+90 £ (m); nem 590 £, hanem 180 £. Ha c, az állandó tőke, 0-val lenne egyenlő, másszóval, ha lennének olyan iparágak, amelyekben a tőkésnek semmilyen termelt termelési eszközt, sem nyersanyagot, sem segédanyagokat, sem munkaszerszámokat nem kellene alkalmaznia, hanem csupán természettől meglevő anyagokat és munkaerőt, akkor semmiféle állandó értékrészt nem kellene átvinni a termékre. A termékértéknek ez az eleme, példánkban 410 £, elesnék, de a 180 £ értéktermék, amely 90 £ értéktöbbletet tartalmaz, ugyanakkora maradna, mint ha c igen nagy értékösszeget jelenítene meg. Ez esetben $C = (0+v) = v'$, és C', az értékesült tőke $= v+m$, C'—C pedig továbbra is $= m$. Ha megfordítva, m lenne egyenlő 0-val, másszóval, ha a munkaerő, amelynek értékét a változó tőkében előlegezik, csak egyenértéket termelt volna, akkor $C = c+v$, és C' (a termékérték) $= (c+v)+0$, tehát C=C'. Az előlegezett tőke nem értékesült volna.

Valójában már tudjuk, hogy az értéktöbblet csupán következménye a v, a munkaerővé átalakított tőkerész értékváltozásának, hogy tehát $v+m = v+\Delta v$ (v plusz v növekménye). De a valóságos értékváltozást, és azt az arányt, amelyben az érték változik, elhomályosítja az, hogy változó alkotórészének növekedése következtében az előlegezett össztőke is nő. 500 volt és 590-né lesz. A folyamat tiszta elemzése tehát megköveteli, hogy egészen elvonatkoztassunk a termékértéknek attól a részétől, amelyben csak állandó tőkeérték jelenik meg újra, vagyis hogy a c állandó tőkét 0-val tegyük egyenlővé, és ezzel alkalmazzuk a matematikának egy olyankor használt tör-

[26a] „Ha az alkalmazott állótőke értékét mint az előlegek egy részét számítjuk, akkor e tőkének az év végén megmaradó értékét mint az évi bevételek egy részét kell számítanunk." (*Malthus*: „Principles of Political Economy", II. kiad., London 1836, 269. old.)

vényét, amikor változó és állandó nagyságokkal dolgozik és amikor az állandó nagyság csak összeadás vagy kivonás révén kapcsolódik össze a változóval.

Egy másik nehézség a változó tőke eredeti formájából ered. A fenti példában C'=410 £ állandó tőke +90 £ változó tőke +90 £ értéktöbblet. 90 £ azonban adott, tehát állandó nagyság, s ezért képtelen dolognak látszik változó nagyságként kezelni. De 90 £ (v), azaz 90 £ változó tőke itt valójában csak jelképe annak a folyamatnak, amelyen ez az érték átmegy. A munkaerő megvásárlására előlegezett tőkerész meghatározott mennyiségű tárgyiasult munka, tehát állandó értéknagyság, akárcsak a megvásárolt munkaerő értéke. Magában a termelési folyamatban azonban az előlegezett 90 £ helyébe a ténykedő munkaerő, a holt munka helyébe eleven, a nyugvó nagyság helyébe folyékony, az állandó helyébe változó lép. Az eredmény: a v újratermelése plusz a v növekménye. A tőkés termelés álláspontjáról ez az egész folyamat a munkaerővé átalakított — eredetileg állandó — érték önmozgása. A folyamatot is, eredményét is, ennek az értéknek a javára írják. Ezért ha a 90 £ változó tőke, vagyis magát értékesítő érték formulája ellentmondásosan jelenik meg, ez csupán a tőkés termelésben benne rejlő ellentmondást fejez ki.

Az első pillantásra megütközést kelt az, hogy az állandó tőkét 0-val teszszük egyenlővé. De a mindennapi életben ezt állandóan megteszik. Ha például valaki Angliának a pamutiparból származó nyereségét akarja kiszámítani, akkor mindenekelőtt levonja az Egyesült Államoknak, Indiának, Egyiptomnak stb. kifizetett gyapotárat; azaz a termékértékben csak újramegjelenő tőkeértéket 0-val teszi egyenlővé.

Persze nemcsak az értéktöbblet és azon tőkerész viszonyának van nagy gazdasági jelentősége, amelyből az előbbi közvetlenül ered és amelynek értékváltozását megtestesíti, hanem az értéktöbblet és az előlegezett össztőke viszonyának is. Ezt a viszonyt ezért a harmadik könyvben részletesen tárgyaljuk. Ahhoz, hogy a tőke egy részét munkaerővé való átalakítása révén értékesíteni lehessen, a tőke egy másik részét termelési eszközökké kell változtatni. Hogy a változó tőke funkcionálhasson, ahhoz megfelelő arányokban, a munkafolyamat meghatározott technikai jellege szerint, állandó tőkét kell előlegezni. Az a körülmény azonban, hogy egy vegyi folyamathoz retorták és más edények kellenek, nem akadályoz bennünket abban, hogy az elemzésnél magától a retortától el ne vonatkoztassunk. Amennyiben az értékteremtést és az értékváltozást önmagáért, azaz tisztán vizsgáljuk, annyiban a termelési eszközök, az állandó tőkének ezek az anyagi alakjai, csupán azt az anyagot szolgáltatják, amelyben a folyékony, értékképző erőnek rögződnie kell. Ezért közömbös az is, hogy mi a természete ennek az anyag-

nak, hogy gyapot-e avagy vas. Közömbös ez anyag értéke is. Csak elegendő tömegben kell meglennie ahhoz, hogy a termelési folyamat alatt kifejtendő munkamennyiséget fel tudja szívni. Ha ez a tömeg adva van, akkor akár emelkedik, akár esik az értéke, akár pedig érték nélküli, miként a föld és a tenger, mindez nem érinti az értékteremtés és értékváltozás folyamatát.[27]

Először is tehát az állandó tőkerészt nullával tesszük egyenlővé. Az előlegezett tőke ezért $c+v$-ből v-re redukálódik, a $(c+v)+m$ termékérték pedig $(v+m)$ értéktermékre. Ha az értéktermék adva van, = 180 £, amelyben a termelési folyamat egész tartama alatt folyó munka testesül meg, akkor ebből le kell vonnunk a változó tőke értékét, 90 £-et, hogy az értéktöbbletet, 90 £-et megkapjuk. Ez a szám, a 90 £ = m, itt a termelt értéktöbblet abszolút nagyságát fejezi ki. Az értéktöbblet aránylagos nagyságát azonban, tehát azt az arányt, amelyben a változó tőke értékesült, nyilvánvalóan az értéktöbbletnek a változó tőkéhez való aránya határozza meg, vagyis $\frac{m}{v}$ fejezi ki. A fenti példában tehát $^{90}/_{90} = 100\%$. A változó tőkének ezt a viszonylagos értékesülését, vagyis az értéktöbblet viszonylagos nagyságát az értéktöbblet rátájának nevezem.[28]

Láttuk, hogy a munkás a munkafolyamat egyik szakaszában csak munkaerejének értékét, vagyis szükséges létfenntartási eszközeinek értékét termeli meg. Minthogy munka társadalmi megosztásán nyugvó viszonyok között termel, létfenntartási eszközeit nem közvetlenül termeli, hanem egy különös áru, például a fonal formájában értéket termel, amely egyenlő létfenntartási eszközeinek értékével, vagyis azzal a pénzzel, amelyen ezeket az eszközöket megvásárolja. Munkanapjának az a része, amelyet erre használ fel, nagyobb vagy kisebb aszerint, hogy átlagos napi létfenntartási eszközeinek mekkora az értéke, tehát aszerint, hogy mekkora a termelésükhöz szükséges átlagos napi munkaidő. Ha napi létfenntartási eszközeinek értéke átlagosan 6 tárgyiasult munkaórát testesít meg, akkor a munkásnak átlagosan napi 6 órát kell dolgoznia ahhoz, hogy ezt az értéket megtermelje. Ha nem a tőkés számára, hanem önmaga számára, függetlenül dolgoznék, akkor — egyéb-

[27] Jegyzet a 2. kiadáshoz. Magától értetődik, hogy — Lucretius kifejezésével élve — „nil posse creari de nihilo". Semmiből semmi nem lesz.* Az „értékteremtés" munkaerőnek munkává való átalakulása. Maga a munkaerő pedig mindenekelőtt emberi organizmussá átalakult természeti anyag.

[28] Ugyanolyan módon, ahogyan az angolok „rate of profits-ot", „rate of interest-et" stb. használnak. A harmadik könyvből meglátjuk majd, hogy a profitrátát könnyű megérteni, mihelyt az értéktöbblet törvényeit ismerjük. A fordított úton nem lehet megérteni ni l'un, ni l'autre [sem az egyiket, sem a másikat].

ként változatlan körülmények között — továbbra is átlagban a napnak ugyanekkora hányadán át kellene dolgoznia, hogy munkaerejének értékét megtermelje és ezáltal a saját fenntartásához, azaz állandó újratermeléséhez szükséges létfenntartási eszközöket megszerezze. De mivel a munkanapnak abban a részében, amelyben munkaerejének napi értékét — mondjuk 3 sh.-et — termeli meg, csak a tőkés által neki már kifizetett[28a] érték egyenértékét termeli meg, tehát az újonnan létrehozott értékkel csak az előlegezett változó tőkeértéket pótolja, ezért ez az értéktermelés puszta újratermelésként jelenik meg. A munkanapnak azt a részét tehát, amelyben ez az újratermelés végbemegy, szükséges munkaidőnek, az ezalatt kifejtett munkát pedig szükséges munkának nevezem.[29] Szükséges a munkás számára, mert független munkájának társadalmi formájától. Szükséges a tőke és világa számára, mert bázisuk a munkás állandó megléte.

A munkafolyamat második időszaka, amelyet a munkás a szükséges munka határain túl robotol le, munkába, munkaerő kifejtésébe kerül ugyan neki, de nem képez az ő számára értéket. Értéktöbbletet képez, amely a semmiből teremtetés minden csáberejével nevet a tőkésre. A munkanapnak ezt a részét többletmunkaidőnek, és az ez idő alatt kifejtett munkát többletmunkának (Mehrarbeit, surplus labour) nevezem. Amilyen döntő egyáltalában az érték megismerése szempontjából, hogy azt munkaidő puszta megalvadásának, pusztán tárgyiasult munkának, éppoly döntő az értéktöbblet megismerése szempontjából, hogy azt többletmunkaidő puszta megalvadásának, pusztán tárgyiasult többletmunkának fogjuk fel. Csak az a forma, amelyben ezt a többletmunkát a közvetlen termelőből, a munkásból kipréselik, különbözteti meg egymástól a gazdasági társadalomalakulatokat, például a rabszolgaság társadalmát a bérmunkáétól.[30]

[28a] {Jegyzet a 3. kiadáshoz. A szerző itt a közkeletű gazdasági nyelvet használja. Emlékezhetünk arra, hogy — miként ez a 137. [nálunk 165.] oldalon bebizonyosodott — a valóságban nem a tőkés „előlegez" a munkásnak, hanem a munkás a tőkésnek. — *F. E.*}

[29] A „szükséges munkaidő" kifejezést ebben az írásban eddig a valamely áru termeléséhez egyáltalában társadalmilag szükséges munkaidőre alkalmaztuk. Mostantól kezdve a munkaerő nevű sajátos áru termeléséhez szükséges munkaidőre is használjuk. Ugyanazon terminus technicusnak [szakkifejezésnek] különböző értelemben való használata fonák dolog, de egyetlen tudományban sem kerülhető el egészen. Vessük össze például a felsőbb és az alsóbb matematikát.

[30] Wilhelm Thuküdidész Roscher úr igazán gottschedi zsenialitással* fedezi fel, hogy míg az értéktöbblet, illetve a többlettermék képződése és az ezzel kapcsolatos felhalmozás manapság a tőkés „takarékosságának" köszönhető, aki ezért „például kamatot kíván", addig „a legalacsonyabb kultúrfokokon . . . a gyengébbeket kényszerítik takarékosságra az erősebbek". („Die Grundlagen etc.", 82., 78. old.) Munka megtakarítására? vagy nem létező ter-

Minthogy a változó tőke értéke = az általa megvásárolt munkaerő értékével, s minthogy a munkanap szükséges részét ennek a munkaerőnek az értéke, az értéktöbbletet viszont a munkanap többletrésze határozza meg, ebből következik: az értéktöbblet úgy aránylik a változó tőkéhez, mint a többletmunka a szükséges munkához, vagyis az értéktöbblet rátája $\frac{m}{v} = \frac{\text{többletmunka}}{\text{szükséges munka}}$. Mindkét arány ugyanazt a viszonyt fejezi ki más-más formában, az egyik esetben tárgyiasult, a másik esetben folyékony munka formájában.

Az értéktöbblet rátája ennélfogva egzakt módon kifejezi a munkaerő tőke általi, vagyis a munkás tőkés általi kizsákmányolásának fokát.[30a]

Feltevésünk szerint a termék értéke = (410 £ (*c*) + 90 £ (*v*)) + 90 £ (*m*), az előlegezett tőke = 500 £ volt. Minthogy az értéktöbblet = 90 és az előlegezett tőke = 500, a számítás szokásos módja szerint azt kapnók eredményül, hogy az értéktöbblet rátája (amelyet összecserélnek a profitrátával) = 18%, olyan arányszám, amelynek alacsonysága Carey urat és a többi harmónia-hirdetőt elérzékenyítené. Valójában azonban az értéktöbblet rátája nem = $\frac{m}{c}$, azaz $\frac{m}{c+v}$, hanem = $\frac{m}{v}$, tehát nem $\frac{90}{500}$, hanem $\frac{90}{90}$ = 100%, a látszólagos kizsákmányolási foknak több mint ötszöröse. Ámbár az adott esetben nem ismerjük sem a munkanap abszolút nagyságát, sem a munkafolyamat periódusát (nap, hét stb.), sem pedig, végül, a 90 £ változó tőke által egyidejűleg mozgásba hozott munkások számát — mégis az értéktöbblet rátája, $\frac{m}{v}$, a $\frac{\text{többletmunka}}{\text{szükséges munka}}$ formába való átválthatósága révén pontosan megmutatja nekünk a munkanap két alkotórészének egymáshoz való arányát. Ez 100%. A munkás tehát a nap egyik felében a maga számára, a másik felében a tőkés számára dolgozott.

---

mékfeleslegek megtakarítására? A tényleges tudatlanságon kívül az érték és értéktöbblet lelkiismeretes elemzésétől, valamint az esetleg kényes, rendőrileg tilos eredménytől való apologetikus irtózás kényszeríti az ilyen Roschert és társait arra, hogy a tőkésnek meglevő értéktöbbletek elsajátítására vonatkozó többé-kevésbé plauzibilis igazoló okait az értéktöbblet keletkezésének okaivá forgassák ki.

[30a] Jegyzet a 2. kiadáshoz. Ámbár az értéktöbblet rátája egzakt módon kifejezi a munkaerő kizsákmányolásának fokát, nem fejezi ki a kizsákmányolás abszolút nagyságát. Ha például a szükséges munka = 5 óra, és a többletmunka = 5 óra, akkor a kizsákmányolás foka = 100%. A kizsákmányolás nagyságát itt 5 óra méri. Ha ellenben a szükséges munka = 6 óra, és a többletmunka = 6 óra, akkor a kizsákmányolás foka változatlanul 100%, míg a kizsákmányolás nagysága 20%-kal növekszik, 5 óráról 6 órára.

Az értéktöbbletráta kiszámításának módszere tehát rövidre fogva ez: Vesszük az egész termékértéket, és az ebben csak újramegjelenő állandó tőkeértéket nullával tesszük egyenlővé. A fennmaradó értékösszeg az egyetlen az áru képzésének folyamatában valóban létrehozott értéktermék. Ha az értéktöbblet adva van, akkor azt ebből az értéktermékből levonjuk, hogy a változó tőkét megkapjuk. Fordítva járunk el, ha az utóbbi van adva és az értéktöbbletet keressük. Ha mindkettő adva van, akkor már csak a befejező műveletet kell elvégeznünk, az értéktöbbletnek a változó tőkéhez való viszonyát, $\frac{m}{v}$-t kell kiszámítanunk.

Bármilyen egyszerű ez a módszer, mégis helyesnek látszik, hogy az olvasót az ennek alapjául szolgáló és számára szokatlan szemléleti módba néhány példa segítségével begyakoroltassuk.

Az első példa legyen egy 10 000 mule-orsós fonoda, amely amerikai gyapotból 32. számú fonalat fon, és orsónként heti 1 font fonalat termel. A hulladék 6%. Tehát hetenként 10 600 font gyapotot dolgoznak fel 10 000 font fonallá és 600 font hulladékká. 1871 áprilisában e gyapot fontjának ára $7^3/_4$ d., tehát a 10 600 font kereken 342 £-be kerül. A 10 000 orsó, előfonó-berendezést és gőzgépet is beleszámítva, orsónként 1 £-be, tehát 10 000 £-be kerül. Kopásuk évente 10% = 1000 £, vagyis hetenként 20 £. A gyárépület bére 300 £, vagyis egy hétre 6 £. A szén (óránként és lóerőnként 4 font, 100 (indikált) lóerőre és heti 60 órára számítva, beleértve az épület fűtését) heti 11 ton, tonja 8 sh. 6 d., kereken heti $4^1/_2$ £; a gáz heti 1 £, az olaj heti $4^1/_2$ £, tehát az összes segédanyagok heti 10 £-be kerülnek. Az állandó értékrész tehát heti 378 £. A munkabér heti 52 £. A fonal fontjának ára $12^1/_4$ d., vagyis 10 000 font = 510 £, az értéktöbblet tehát 510—430 = 80 £. A 378 £ állandó értékrészt 0-val tesszük egyenlővé, mivel nem vesz részt a heti értékképzésben. Megmarad a $132 = 52\,(v) + 80\,(m)$ £ heti értéktermék. Az értéktöbblet rátája tehát $^{80}/_{52} = 153^{11}/_{13}\%$. Tízórás átlagos munkanap esetén ez adódik: szükséges munka = $3^{31}/_{33}$ óra és többletmunka = $6^2/_{33}$ óra.[31]

Jacob az 1815-ös évre, quarteronként 80 sh.-es búzaár és acre-enként 22 bushelos átlagtermés, tehát acre-enként 11 £-nyi hozam alapulvételével

[31] Jegyzet a 2. kiadáshoz. Az első kiadásban megadott, 1860-ra vonatkozó fonoda-példa néhány ténybeli tévedést tartalmazott. A szövegben most közölt teljesen pontos adatokat egy manchesteri gyáros szolgáltatta nekem. — Meg kell jegyeznem, hogy Angliában a régi lóerőt a hengerátmérő szerint számították, az új viszont a valóságos erő szerint számít, amelyet az indikátor jelez.

az alábbi, különböző tételek előzetes kiegyenlítődése miatt igen hiányos, de célunkra kielégítő számítást közli:*

Értéktermelés acre-enként

Vetőmag (búza)	1 £ 9 sh.	Tizedek, illetékek, adók	1 £ 1 sh.
Trágya	2 » 10 »	Földjáradék	1 » 8 »
Munkabér	3 » 10 »	A bérlő profitja és kamat	1 » 2 »
Összesen:	7 £ 9 sh.	Összesen:	3 £ 11 sh.

Az értéktöbblet — mindig feltételezve, hogy a termék ára egyenlő értékével — itt a különböző rovatok, profit, kamat, tized stb. között oszlik meg. Ezek a rovatok számunkra közömbösek. Összeadjuk őket, és 3 £ 11 sh.-nyi értéktöbbletet kapunk. A vetőmagra és trágyára költött 3 £ 19 sh.-et mint állandó tőkerészt 0-val tesszük egyenlővé. Megmarad a 3 £ 10 sh. előlegezett változó tőke, amelynek helyébe 3 £ 10 sh. + 3 £ 11 sh. új értéket termeltek. Vagyis $\frac{m}{v} = \frac{3 \text{ £ } 11 \text{ sh.}}{3 \text{ £ } 10 \text{ sh.}}$, több mint 100%. A munkás munkanapjának több mint a felét fordítja értéktöbblet termelésére, amelyet különböző személyek különböző ürügyeken elosztanak maguk között.[31a]

2. A termék értékének kifejezése a termék arányos részeiben

Térjünk most vissza ahhoz a példához, amely megmutatta nekünk, hogyan csinál a tőkés pénzből tőkét. Fonómunkásának szükséges munkája 6 óra volt, többletmunkája ugyanennyi, a munkaerő kizsákmányolási foka ezért 100%.

A tizenkét órás munkanap terméke 20 font fonal, 30 sh. értékben. E fonal-értéknek nem kevesebb, mint $^8/_{10}$ részét (24 sh.) az elfogyasztott termelési eszközöknek (20 font gyapot 20 sh.-ért, orsó stb. 4 sh.-ért) csak újramegjelenő értéke alkotja, vagyis ez a rész állandó tőkéből áll. A többi $^2/_{10}$ a fonási folyamat alatt keletkezett 6 sh.-nyi új érték, amelynek fele a munkaerő előlegezett napi értékét, vagyis a változó tőkét pótolja, a másik fele pedig 3 sh.-nyi értéktöbbletet alkot. A 20 font fonal összértéke tehát a következőképpen tevődik össze:

[31a] Az adott számítások csak illusztrációul szolgálnak. Feltételezik ugyanis, hogy az árak egyenlők az értékekkel. A harmadik könyvben majd látni fogjuk, hogy ez az egyenlővé tétel nem ilyen egyszerű módon történik, még átlagárakra vonatkozólag sem.

30 sh. fonal-érték = 24 sh. (*c*) + (3 sh. (*v*) + 3 sh. (*m*)).

Minthogy ez az összérték a 20 font fonal össztermékben fejeződik ki, a különböző értékelemeknek is kifejezhetőknek kell lenniök a termék arányos részeiben.

Ha 30 sh. fonal-érték 20 font fonalban létezik, akkor ennek az értéknek $^{8}/_{10}$-e, vagyis 24 sh.-nyi állandó része a termék $^{8}/_{10}$-ében, vagyis 16 font fonalban. Ebből $13\,^{1}/_{3}$ font a nyersanyag, a 20 sh.-nyi megfont gyapot értékét fejezi ki, $2\,^{2}/_{3}$ font pedig a 4 sh.-nyi elfogyasztott segédanyagok és munkaeszközök, orsók stb. értékét.

A $13\,^{1}/_{3}$ font fonal tehát a 20 font fonal össztermékké megfont egész gyapotot, az össztermék nyersanyagát fejezi ki, de semmi egyebet. Bár csak $13\,^{1}/_{3}$ font gyapot rejlik benne, melynek értéke $13\,^{1}/_{3}$ sh., de $6\,^{2}/_{3}$ sh.-nyi pótlólagos értéke egyenértékét alkotja a többi $6\,^{2}/_{3}$ font fonallá megfont gyapotnak. Olyan ez, mintha az utóbbi gyapját kitépték és az össztermék egész gyapját a $13\,^{1}/_{3}$ font fonalba tömték volna bele. Ezzel szemben ez a fonal most sem az elhasznált segédanyagok és munkaeszközök értékének, sem a fonási folyamatban létrehozott új értéknek egyetlen atomját sem tartalmazza.

Ugyanígy további $2\,^{2}/_{3}$ font fonal, amelyben az állandó tőke maradéka (= 4 sh.) rejlik, nem fejez ki semmit a 20 font fonal össztermékhez elhasznált segédanyagok és munkaeszközök értékén kívül.

A termék $^{8}/_{10}$-e, vagyis 16 font fonal — ámbár testileg, használati értékként tekintve, mint fonal, éppúgy a fonómunka alkotása, mint a maradék termékrészek — ebben az összefüggésben semmiféle fonómunkát, semmiféle magában a fonási folyamatban felszívott munkát nem tartalmaz. Olyan ez, mintha fonás nélkül változott volna fonallá, s mintha fonalalakja merő csalás és ámítás volna. S valóban, amikor a tőkés 24 sh.-ért eladja és ezen visszavásárolja termelési eszközeit, megmutatkozik, hogy a 16 font fonal csak álruhás gyapot, orsó, szén stb.

Fordítva, a termék megmaradó $^{2}/_{10}$ része, vagyis a 4 font fonal most már csak a tizenkét órás fonási folyamat alatt termelt 6 sh.-nyi új értéket fejezi ki. Amennyi az elhasznált nyersanyagok és munkaeszközök értékéből benne rejlett, azt már kizsigerelték belőle és az első 16 font fonalba kebelezték be. A 20 font fonalban megtestesült fonómunka a termék $^{2}/_{10}$-ére összpontosult. Olyan ez, mintha a fonómunkás a levegőből fonta volna meg a 4 font fonalat vagy olyan gyapotból és olyan orsókkal, amelyek emberi munka hozzátevése nélkül, természettől megvannak és a termékhez nem tesznek hozzá értéket.

A 4 font fonalnak, melyben így a napi fonási folyamat egész értéktermék létezik, az egyik fele csak az elhasznált munkaerő értékének pótlását, tehát

a 3 sh.-nyi változó tőkét fejezi ki, a másik 2 font fonal pedig csak a 3 sh.-nyi értéktöbbletet.

Minthogy a fonómunkás 12 munkaórája 6 sh.-ben tárgyiasul, a 30 sh.-nyi fonal-értékben 60 munkaóra tárgyiasult. Ez 20 font fonalban létezik, amelynek $^{8}/_{10}$-e, vagyis 16 font, a fonási folyamat előtt elmúlt 48 munkaóra anyagiasulása, tudniillik a fonal termelési eszközeiben tárgyiasult munkáé, $^{2}/_{10}$-e viszont, vagyis 4 font, a magában a fonási folyamatban kifejtett 12 munkaóra anyagiasulása.

Előbb láttuk, hogy a fonal értéke a termelése során előállított új értéknek plusz a termelési eszközeiben már előtte létező értékeknek az összegével egyenlő. Most megmutatkozott, hogyan lehet a termékérték funkcionálisan, illetve fogalmilag különböző alkotórészeit magának a terméknek arányos részeiben kifejezni.

A terméknek — a termelési folyamat eredményének — ez a szétdarabolása egy olyan termékmennyiségre, amely csak a termelési eszközökben foglalt munkát, vagyis az állandó tőkerészt, egy másik mennyiségre, amely csak a termelési folyamat során hozzátett szükséges munkát, vagyis a változó tőkerészt, és egy utolsó termékmennyiségre, amely csak az ugyanezen folyamatban hozzátett többletmunkát, vagyis az értéktöbbletet fejezi ki, ez a szétdarabolás amennyire egyszerű, annyira fontos, amint azt bonyolult és még megoldatlan problémákra való későbbi alkalmazása meg fogja mutatni.

Az imént az összterméket mint a tizenkét órás munkanap kész eredményét vettük szemügyre. De végigkísérhetjük keletkezésének folyamatában is, és akkor is ki tudjuk fejezni a résztermékeket mint funkcionálisan megkülönböztetett termékrészeket.

A fonómunkás 12 óra alatt 20 font fonalat termel, ennélfogva 1 óra alatt $1\,^{2}/_{3}$ és 8 óra alatt $13\,^{1}/_{3}$ fontot, tehát az egész munkanap során megfont gyapot összértékével egyenlő résztermeket. Ugyanezen a módon a következő 1 óra és 36 perc résztermeke $= 2\,^{2}/_{3}$ font fonal, s ezért ez a 12 munkaóra alatt elhasznált munkaeszközök értékét fejezi ki. Ugyanígy a következő 1 óra és 12 perc alatt a fonómunkás 2 font fonalat $= 3$ sh. termel, olyan termékértéket, amely a 6 óra szükséges munka alatt általa létrehozott egész értéktermékkel egyenlő. Végül az utolsó $^{6}/_{5}$ órában ugyancsak 2 font fonalat termel, amelynek értéke a félnapi többletmunkája által létrehozott értéktöbblettel egyenlő. Ez a számítási mód szolgál az angol gyárosnak házi használatra; azt fogja például mondani, hogy az első 8 órából, vagyis a munkanap $^{2}/_{3}$-ából kihozza a gyapotját stb. Látjuk, a formula helyes, hiszen valójában nem más, mint az első formula, áttéve a térből, ahol a termék részei készen egymás mellett fekszenek, az időbe, ahol a részek egymás után

következnek. De a formulához igen barbár elképzelések is társulhatnak, kiváltképpen azoknak a fejében, akik éppúgy érdekeltek gyakorlatilag az értékesítési folyamatban, mint ahogy érdekük, hogy elméletileg félreértsék azt. Így azt képzelheti valaki, hogy fonómunkásunk például munkanapjának első 8 órája alatt a gyapot értékét, a következő 1 óra és 36 perc alatt az elfogyasztott munkaeszközök értékét, a következő 1 óra és 12 perc alatt a munkabér értékét termeli, illetve pótolja, és csak a nevezetes „utolsó órát" szenteli a gyárúrnak, az értéktöbblet termelésének. A fonómunkásnak ilymódon azt a kétszeres csodatételt varrják a nyakába, hogy gyapotot, orsót, gőzgépet, szenet, olajat stb. termel ugyanabban a pillanatban, amelyben segítségükkel fon, és hogy 1 adott intenzitásfokú munkanapból 5 ilyen napot csinál. Esetünkben ugyanis a nyersanyag és a munkaeszközök termelése $^{24}/_{6} = 4$ tizenkétórás munkanapot, és fonallá való átváltoztatásuk 1 további tizenkétórás munkanapot követel meg. Azt, hogy a rablás vágya hiszi az ilyen csodákat, s hogy soha nincs hiány doktrinér tányérnyalóban, aki ezeket bizonyítja, mutassa egy történelmi nevezetességű példa.

3. Senior „utolsó órája"

Az 1836-ik esztendő egy szép reggelén a közgazdasági tudományáról és szép stílusáról híres Nassau W. Seniort, aki úgyszólván Claurenja az angol közgazdászoknak, Oxfordból Manchesterbe idézték, hogy itt politikai gazdaságtant tanuljon, ahelyett hogy Oxfordban tanítsa azt. A gyárosok arra szemelték ki, hogy fizetett bajvívójuk legyen a nemrégiben kibocsátott Factory Act* és az ennél még többre törekvő tízórás agitáció ellen. Szokott gyakorlati éleselméjűségükkel felismerték, hogy a professzor úr „wanted a good deal of finishing" [még derekas csiszolásra szorul]. Ezért Manchesterbe rendelték. A professzor úr pedig stilizálta a manchesteri gyárosoktól kapott leckét „Letters on the Factory Act, as it affects the cotton manufacture", London 1837, című röpiratában. Ebben többek között a következő épületes dolgok olvashatók:

„A jelenlegi törvény mellett semelyik gyár, amely 18 éven aluli személyeket foglalkoztat, nem dolgozhat többet napi $11^{1}/_{2}$ óránál, azaz 12 órát a hét első öt napján és 9 órát szombaton. Mármost a következő elemzés" (!) „megmutatja, hogy egy ilyen gyárban az egész tiszta nyereség az utolsó órából ered. Egy gyáros 100 000 £-et fektet be — 80 000 £-et gyárépületbe és gépekbe, 20 000 £-et nyersanyagba és munkabérbe. A gyár évi forgalmának, ha feltételezzük, hogy a tőke évente egyszer térül meg és a bruttó nyereség 15%, 115 000 £ értékű árunak kell lennie... A napi 23 munka-

félóra mindegyike e 115 000 £ $^{5}/_{115}$ vagyis $^{1}/_{23}$ részét termeli meg. Ebből a $^{23}/_{23}$-ból, amely a 115 000 £ egészét alkotja (constituting the whole £ 115 000), $^{20}/_{23}$, vagyis 100 000 a 115 000-ből, csak pótolja a tőkét; $^{1}/_{23}$, vagyis 5000 a 15 000 £ bruttó nyereségből" (!), „a gyár és a gépi berendezés elhasználódását pótolja. A megmaradó $^{2}/_{23}$, vagyis minden nap két utolsó félórája termeli a 10%-os tiszta nyereséget. Ezért ha a gyár változatlan árak mellett $11\,^{1}/_{2}$ óra helyett 13 órát dolgozhatnék, akkor körülbelül 2600 £-nek a forgótőkéhez való hozzáadásával a tiszta nyereség több mint a kétszeresére növekednék. Másrészt, ha a munkaórákat napi 1 órával csökkentenék, eltűnnék a tiszta nyereség, ha $1\,^{1}/_{2}$ órával, akkor a bruttó nyereség is."[32]

S ezt nevezi a professzor úr „elemzésnek"! Ha elhitte a gyárosok siránkozását, hogy a munkások a nap java részét az épületek, a gépek, a gyapot, a szén stb. értékének megtermelésére és ennélfogva újratermelésére, illetve pótlására pocsékolják, akkor minden elemzés felesleges volt. Egyszerűen így kellett volna felelnie: Uraim! Ha $11\,^{1}/_{2}$ óra helyett 10 órát dolgoztattok, akkor — egyébként változatlan körülmények között — a gyapot, a gépi berendezés stb. napi fogyasztása $1\,^{1}/_{2}$ órával csökken. Éppannyit nyertek tehát, amennyit veszíttek. Munkásaitok a jövőben $1\,^{1}/_{2}$ órával kevesebbet fognak pocsékolni az előlegezett tőkeérték újratermelésére, illetve pótlására. Ha viszont nem hitt a gyárosok szavának, hanem,

[32] *Senior*, i. m. 12—13. old. Nem térünk ki a célunk szempontjából közömbös kuriózumokra, például arra az állításra, hogy a gyárosok az elkopott gépi berendezés stb., tehát egy tőke-alkotórész pótlását a — bruttó vagy nettó, piszkos vagy tiszta —nyereséghez számítják. Nem térünk ki a számadatok helyességére vagy helytelenségére sem. Hogy ezek sem érnek többet, mint az úgynevezett „elemzés", azt bebizonyította Leonard Horner a „Letter to Mr. Senior etc."-ban, London 1837. Leonard Horner, aki az 1833. évi Factory Inquiry Commissionerek [a gyárak vizsgálatára kiküldött biztosok] egyike, és 1859-ig gyárfelügyelő, valójában gyárcenzor volt, halhatatlan szolgálatokat tett az angol munkásosztálynak. Nemcsak az elkeseredett gyárosokkal vívott élete fogytáig tartó küzdelmet, hanem a miniszterekkel is, akiknek hasonlíthatatlanul fontosabb volt a gyárurak „voksait" számolgatni az alsóházban, mint a „kezek" munkaóráit a gyárban.

Pótlás a 32. jegyzethez. Senior előadásmódja zavaros, még ha teljesen eltekintünk is tartalmának hamis voltától. Amit tulajdonképpen mondani akart, az a következő: A gyáros a munkásokat napi $11\,^{1}/_{2}$, vagyis $^{23}/_{2}$ óra hosszat foglalkoztatja. Ahogyan az egyes munkanap, az évi munka is $11\,^{1}/_{2}$, azaz $^{23}/_{2}$ órából áll (megszorozva az évi munkanapok számával). Ezt feltételezve, a $^{23}/_{2}$ munkaóra 115 000 £ évi terméket állít elő; $^{1}/_{2}$ munkaóra $^{1}/_{23} \times 115\,000$ £-et termel; $^{20}/_{2}$ munkaóra $^{20}/_{23} \times 115\,000$ £-et = 100 000 £-et termel, vagyis csak az előlegezett tőkét pótolja. Marad $^{3}/_{2}$ munkaóra, amely $^{3}/_{23} \times 115\,000$ £-et = 15 000 £-et termel, azaz a bruttó nyereséget. E $^{3}/_{2}$ munkaórából $^{1}/_{2}$ munkaóra $^{1}/_{23} \times 115\,000$ £-et = 5000 £-et termel, azaz csak a gyár és a gépi berendezés kopásának pótlását termeli. Az utolsó két munkafélóra, vagyis az utolsó munkaóra, $^{2}/_{23} \times 115\,000$ £-et = 10 000 £-et termel, vagyis a nettóprofitot. A szövegben Senior a termék utolsó $^{2}/_{23}$-át magának a munkanapnak részévé változtatja.

mint szakértő, elemzést tartott szükségesnek, akkor egy olyan kérdésben, amely kizárólag a tiszta nyereségnek a munkanap hosszához való viszonyára vonatkozik, mindenekelőtt arra kellett volna a gyáros urakat felkérnie, hogy a gépi berendezést és a gyárépületet, a nyersanyagot és a munkát ne keverjék zagyván összevissza, hanem szíveskedjenek a gyárépületben, gépi berendezésben, nyersanyagban stb. foglalt állandó tőkét az egyik oldalra, a munkabérben előlegezett tőkét pedig a másik oldalra állítani. Ha ezután esetleg az derült volna ki, hogy a gyáros számítása szerint a munkás $^2/_2$ munkaóra, vagyis 1 óra alatt újratermeli, illetve pótolja munkabérét, akkor az elemzőnek így kellett volna folytatnia:

A ti adataitok szerint a munkás az utolsó előtti órában a munkabérét és az utolsóban a ti értéktöbbleteteket, vagyis a tiszta nyereséget termeli meg. Minthogy egyenlő időközök alatt egyenlő értékeket termel, az utolsó előtti óra termékének ugyanaz az értéke, mint az utolsóénak. Továbbá, a munkás csak annyiban termel értéket, amennyiben munkát fejt ki, munkájának mennyiségét pedig munkaideje méri. A ti adataitok szerint ez napi $11^1/_2$ óra. A munkás e $11^1/_2$ óra egy részét munkabérének termelésére, illetve pótlására használja fel, másik részét a ti tiszta nyereségetek megtermelésére. Más semmit nem tesz a munkanap folyamán. Minthogy azonban az adatok szerint az ő bére és az általa szolgáltatott értéktöbblet egyenlő nagyságú értékek, ezért nyilván $5^3/_4$ óra alatt termeli meg munkabérét és a másik $5^3/_4$ óra alatt tiszta nyereségeteket. Továbbá, minthogy a kétórai fonaltermék értéke az ő munkabérének plusz a ti tiszta nyereségeteknek értékösszegével egyenlő, e fonal-értéket $11^1/_2$ munkaórának kell mérnie, az utolsó előtti óra termékét $5^3/_4$ munkaórának, az utolsóét ditto [úgyszintén]. Most kényes ponthoz érünk. Tehát figyelem! Az utolsó előtti munkaóra közönséges munkaóra, akárcsak az első. Ni plus, ni moins [sem több, sem kevesebb]. Hogyan termelhet ennélfogva a fonómunkás egy munkaóra alatt olyan fonal-értéket, amely $5^3/_4$ munkaórát testesít meg? Valójában nem művel ilyen csodát. Ami használati értéket 1 munkaóra alatt termel, az meghatározott mennyiségű fonal. E fonal értékét $5^3/_4$ munkaóra méri, amiből $4^3/_4$ az ő közreműködése nélkül már benne rejlik az óránként elfogyasztott termelési eszközökben, a gyapotban, a gépi berendezésben stb., $^4/_4$-et, azaz 1 órát pedig ő maga tett hozzá. Mivel tehát munkabérét $5^3/_4$ óra alatt termeli meg, és mivel 1 fonó-óra fonalterméke ugyancsak $5^3/_4$ munkaórát tartalmaz, korántsem boszorkányság, hogy $5^3/_4$ fonó-órájának értékterméke 1 fonó-óra termékértékével egyenlő. De egészen rossz úton jártok, ha úgy vélitek, hogy a munkás munkanapjának akár csak egyetlen időatomját is a gyapot, gépi berendezés

stb. értékének újratermelésére, illetve „pótlására" vesztegeti. Azáltal, hogy munkája gyapotból és orsókból fonalat készít, azáltal, hogy fon, a gyapot és az orsók értéke magától átmegy a fonalra. Ez munkája minőségének, nem pedig mennyiségének köszönhető. Persze 1 óra alatt több gyapotértéket stb. visz át a fonalra, mint $^1/_2$ óra alatt, de csak azért, mert 1 óra alatt több gyapotot fon meg, mint $^1/_2$ óra alatt. Megértitek hát: a ti kijelentésetek, hogy a munkás az utolsó előtti órában munkabérének értékét, az utolsóban pedig a tiszta nyereséget termeli meg, nem jelent semmi mást, mint azt, hogy munkanapja 2 órájának fonaltermékében — akár az elején, akár az utolján van ez a 2 óra — $11^1/_2$ munkaóra testesül meg, éppen annyi óra, amennyit egész munkanapja számlál. Az a kijelentés pedig, hogy a munkás az első $5^3/_4$ órában munkabérét és az utolsó $5^3/_4$ órában tiszta nyereségeteket termeli meg, ugyancsak nem jelent semmi mást, mint azt, hogy az első $5^3/_4$ órát megfizetitek és az utolsó $5^3/_4$ órát nem fizetitek meg. A munkaerő megfizetése helyett a munka megfizetéséről beszélek, hogy a ti tolvajnyelveteken szóljak. Ha mármost, urak, egybevetitek azt a munkaidőt, amelyet megfizettek, azzal a munkaidővel, amelyet nem fizettek meg, akkor azt fogjátok látni, hogy az arány félnap a félnaphoz, tehát 100%, ami mindenesetre csinos százalékarány. Ahhoz sem fér a legcsekélyebb kétség sem, hogy ha „kezeiteket" $11^1/_2$ óra helyett 13 óra hosszat robotoltatjátok és — ami jellemző rátok — a $1^1/_2$ óra többletet a puszta többletmunkához csapjátok hozzá, akkor az utóbbi $5^3/_4$ óráról $7^1/_4$ órára nő, s ezért az értéktöbblet rátája 100%-ról $126^2/_{23}$%-ra emelkedik. Ellenben ugyancsak veszettül vérmesek vagytok, ha azt remélitek, hogy az a $1^1/_2$ óra hozzátevésével 100-ról 200%-ra, sőt 200% fölé, vagyis „több mint kétszeresére" fog emelkedni. Másrészt — az emberi szív csodálatos jószág, kivált, ha az ember a szívét a bugyellárisban hordja — ugyancsak megháborodott pesszimisták vagytok, ha attól féltek, hogy a munkanapnak $11^1/_2$ óráról $10^1/_2$ órára való csökkentésével egész tiszta nyereségetek füstbe megy. Korántsem. Minden más körülményt változatlannak feltételezve, a többletmunka $5^3/_4$ óráról $4^3/_4$ órára fog csökkenni, ami még mindig egész tekintélyes értéktöbbletrátát, nevezetesen $82^{14}/_{23}$%-ot ad. A végzetes „utolsó óra" pedig, amelyről több mesét hordtatok össze, mint a khiliaszták*a világ végéről, csak „all bosh" [merő fecsegés]. Elvesztése sem a ti „tiszta nyereségetekbe", sem az általatok megdolgoztatott mindkét nembeli gyermekek „lelki tisztaságába" nem fog kerülni.[32a]

[32a] Míg Senior bebizonyította, hogy „az utolsó munkaórától" függ a gyárosok tiszta nyeresége, az angol pamutipar létezése, Anglia világpiaci nagysága, dr. Andrew Ure** ráadásul azt bizonyította be, hogy az olyan gyári gyermekeket és 18 éven aluli fiatal személyeket,

Ha majd egyszer valóban üt az „utolsó órácskátok", gondoljatok az oxfordi professzorra. Most pedig: Egy jobb világban majd többet kívánok becses társaságotokból. Addio [isten hozzátok]![33] ... A Senior által 1836-

akiket nem tartanak teljes 12 óra hosszat a gyárhelyiség meleg és tiszta erkölcsi levegőjében, hanem „egy órával" előbb kilöknek a rideg és frivol külvilágba, a henyélés és a bűn megfosztja lelki üdvösségüktől. 1848 óta a gyárfelügyelők nem fáradnak bele, hogy félévi „Report"-jaikban a gyárosokat „az utolsó", a „végzetes órával" bosszantsák. Így Howell úr 1855 május 31-i gyári jelentésében ezt mondja: „Ha a következő éles eszű számítás" (idézi Seniort) „helyes lenne, akkor az Egyesült Királyságban minden pamutgyár 1850 óta veszteséggel dolgozott volna." („Reports of the Insp. of Fact. for the half year ending 30th April 1855", 19—20. old.) 1848-ban, miután a tízórás törvényt a parlament elfogadta, a gyárosok a Dorset és Somerset grófságok közötti szétszórt falusi lenfonodák egyes, szabályozott munkanap szerint dolgozó munkásaira ellenbeadványt kényszerítettek, amelyben többek között ez áll: „Az Önök kérelmezői, mint szülők, úgy vélik, hogy egy további üres órának nem lehet más következménye, mint az, hogy züllésbe taszítja gyermekeiket, mert a henyélés minden bűn szülőanyja." Ehhez az 1848 október 31-i gyári jelentés megjegyzi: „A lenfonodáknak a levegője, amelyekben ezeknek az erényes és gyengéd szülőknek a gyermekei dolgoznak, annyira terhes a nyersanyag számtalan porszemcséjével, rostrészecskéjével, hogy rendkívül kellemetlen akár csak 10 percet is eltölteni a fonószobákban, mert ez nem lehetséges a nélkül a roppant kínos érzés nélkül, hogy a szemet, a fület, az orrot és a szájat azonnal eltömik a lenporfelhők, amelyek elől nincs menekvés. Maga a munka a gépek lázas rohanása miatt szakadatlan megfeszített ügyességet és mozgást követel, soha el nem lankadó figyelem ellenőrzése mellett, és kissé keménynek tűnik, hogy szülők a »lustálkodás« kifejezéssel illethetik saját gyermekeiket, akik, ha az evés idejét levonjuk, 10 teljes órát ilyen foglalatossághoz vannak béklyózva, ilyen levegőben... Ezek a gyerekek hosszabb időt dolgoznak, mint a szomszédos falvak béresei... Az ilyen, »henyélést és bűnt« emlegető szeretettelen fecsegést a legtisztább szenteskedésnek és a legszemérmetlenebb képmutatásnak kell bélyegezni ... A közönségnek az a része, amely mintegy 12 évvel ezelőtt felháborodott azon a biztonságon, amellyel, magas tekintély által szentesítve, nyilvánosan és egészen komolyan kinyilatkoztatták, hogy a gyáros egész »tiszta nyeresége« az »utolsó óra« munkájából fakad, és hogy ezért a munkanapnak 1 órával való csökkentése megsemmisíti a tiszta nyereséget — a közönségnek ez a része, állítjuk, aligha fog hinni a szemének, ha most azt látja, hogy az »utolsó óra« erényeiről szóló eredeti felfedezést azóta annyira tökéletesítették, hogy ezek »erkölcsöt« és »profitot« egyaránt magukban foglalnak; úgyhogy ha a gyermekmunka tartamát 10 teljes órára csökkentik, akkor a gyermekek erkölcse alkalmazójuk nettónyereségével együtt odavész, mert mindkettő ettől az utolsó, ettől a végzetes órától függ." („Rep. of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1848", 101. old.) Ugyanez a gyári jelentés azután kóstolót ad e gyáros urak „erkölcséből" és „erényéből", azokból a mesterkedésekből, fortélyokból, csábításokból, fenyegetésekből, hamisításokból stb., melyekkel néhány egészen lezüllött munkást ilyesféle beadványok aláírására késztettek, hogy azután ezeket mint egy egész iparág, egész grófságok beadványát sózzák rá a parlamentre. — Az úgynevezett gazdasági „tudomány" mai állapotára roppant jellemző, hogy sem maga Senior, aki később — becsületére legyen mondva — erélyesen kiállt a gyári törvényhozás mellett, sem eredeti és későbbi ellenfelei nem tudták feloldani az „eredeti felfedezés" tévkövetkeztetéseit. A tényleges tapasztalathoz fellebeztek. A why és wherefore [miért és mi miatt] rejtély maradt.

[33] De a professzor úr mégiscsak húzott valami hasznot manchesteri kirándulásából!

ban felfedezett „utolsó óra" kürtjelét 1848 április 15-én James Wilson, az egyik gazdasági főmandarin a londoni „Economist"-ban újból megfújta a tízórás törvény elleni harcban.

4. *A többlettermék*

A terméknek azt a részét (a 2. pont alatti példában a 20 font fonal $^1/_{10}$-ét, vagyis 2 font fonalat), amelyben az értéktöbblet megtestesül, többlettermléknek (Mehrprodukt, surplus produce, produit net) nevezzük. Ahogyan az értéktöbblet rátáját nem a tőke teljes összegéhez, hanem változó alkotórészéhez való viszonya határozza meg, úgy a többlettermék nagyságát sem az össztermék megmaradó részéhez, hanem ahhoz a termékrészhez való viszonya határozza meg, amelyben a szükséges munka megtestesül. Ahogyan a tőkés termelés meghatározó célja értéktöbblet termelése, úgy a gazdagság fokát nem a termék abszolút nagysága, hanem a többlettermék relatív nagysága méri.[34]

A „Letters on the Factory Act"-ben az egész tiszta nyereség — a „profit" és a „kamat", sőt „something more" [valamivel több] — a munkás meg nem fizetett egy munkaórájától függ! Egy évvel azelőtt oxfordi diákok és művelt nyárspolgárok épülésére megírt „Outlines of Political Economy"-jában a Ricardo-féle, munkaidő által való értékmeghatározással szemben még azt „fedezte fel", hogy a profit a tőkés munkájából, a kamat pedig aszkéziséből, „absztinenciájából" származik. A mese maga régi volt, de az „absztinencia" szó új. Roscher úr ezt helyesen „önmegtartóztatás"-sal [Enthaltung] fordítja. Latinban kevésbé járatos honfitársai, a Wirthek, Schulzék és egyéb Michelek* ezt „lemondás"-sá [Entsagung] szerzetesítették.

[34] „Egy egyén számára, akinek 20 000 £ tőkéje van és a profitja évenként 2000 £, teljesen közömbös dolog lenne, hogy tőkéje 100 vagy 1000 munkást foglalkoztat-e, hogy a termelt áru 10 000 vagy 20 000 £-ért kerül-e eladásra, mindig feltéve, hogy profitja semmi esetre sem csökken 2000 £ alá. Vajon a nemzet reális érdeke nem hasonlatos-e? Feltéve, hogy reális nettójövedelme, járadéka és profitja ugyanaz, semmi jelentősége nincs annak, hogy ez a nemzet 10 vagy 12 millió lakosból áll-e." (*Ricardo*: „Principles etc.", 416. old.) Már jóval Ricardo előtt a többlettermék fanatikusa, Arthur Young, egy máskülönben terjengősen locsogó, kritikátlan író, akinek hírneve fordított arányban áll érdemeivel, megmondotta többek között: „Vajon mi haszna volna egy modern királyságban egy egész tartománynak, amelynek földjét régi római módra független kisparasztok művelnék meg — felőlem ugyan mégoly jól is? Mi célja volna ennek, azon az egyen kívül, hogy embereket nemzzenek (the mere purpose of breeding men), aminek önmagában egyáltalán nincs célja (is a most useless purpose)." (*Arthur Young*: „Political Arithmetic etc.", London 1774, 47. old.)

Pótlás a 34. jegyzethez. Furcsa „az erős hajlam [. . .] arra, hogy a nettógazdagságot (net wealth) a munkásosztályra nézve jótékonynak tüntessék fel . . . [amiért alkalmaztatást nyújt] bár nyilvánvaló, hogy nem azért, mert nettó". (*Th. Hopkins*: „On Rent of Land etc.", London 1828, 126. old.)

A szükséges munkának és a többletmunkának, vagyis azon időszakaszoknak összege, amelyekben a munkás a munkaerejét pótló értéket és az értéktöbbletet termeli, alkotja munkaidejének abszolút nagyságát — a munkanapot (working day).

Nyolcadik fejezet

A munkanap

1. A munkanap határai

Abból a feltevésből indultunk ki, hogy a munkaerőt értékén vásárolják és adják el. Értékét, mint minden más áruét, a termeléséhez szükséges munkaidő határozza meg. Ha tehát a munkás átlagos napi létfenntartási eszközeinek megtermelése 6 órát kíván, akkor átlagosan napi 6 órát kell dolgoznia ahhoz, hogy munkaerejét naponta megtermelje, illetve az eladása fejében kapott értéket újratermelje. Munkanapjának szükséges része ekkor 6 óra, és ezért — egyébként változatlan körülmények között — adott nagyság. De ezzel magának a munkanapnak a nagysága még nincs adva.

Tegyük fel, hogy az *a*——————*b* vonal a szükséges munkaidő tartamát vagyis hosszát képviseli, mondjuk 6 órát. Aszerint, hogy a munka *ab*-n túl 1, 3 vagy 6 órával stb. hosszabbodik meg, a következő három különböző vonalat kapjuk:

I. munkanap: *a*——————*b*—*c*,
II. munkanap: *a*——————*b*————*c*,
III. munkanap: *a*——————*b*——————*c*,

melyek három különböző, 7, 9 és 12 órás munkanapot képviselnek. A *bc* meghosszabbító vonal a többletmunka hosszát képviseli. Minthogy a munkanap = *ab*+*bc*, vagyis *ac*, ezért a *bc* változó nagysággal együtt változik. Minthogy *ab* adva van, *bc*-nek *ab*-hez való arányát mindig meg lehet mérni. Az I. munkanapnál $^1/_6$-a, a II. munkanapnál $^3/_6$-a, a III. munkanapnál pedig $^6/_6$-a *ab*-nek. Minthogy továbbá a $\frac{\text{többletmunkaidő}}{\text{szükséges munkaidő}}$ arány meghatározza az értéktöbblet rátáját, az utóbbi adva van e viszony révén. Ez a ráta a három különböző munkanapnál 16 $^2/_3$, 50, illetve 100%. Fordítva azonban az értéktöbblet rátája egymaga nem adná meg nekünk a munkanap nagyságát. Ha például 100% volna, attól a munkanap még

lehetne 8, 10, 12 órás stb. Megmutatná azt, hogy a munkanap két alkotórésze, a szükséges munka és a többletmunka egyenlő nagyságú, de azt nem, hogy e részek mindegyike mekkora.

A munkanap tehát nem állandó, hanem változó nagyság. Egyik részét meghatározza ugyan a magának a munkásnak az állandó újratermeléséhez szükséges munkaidő, de teljes nagysága a többletmunka hosszával vagyis tartamával együtt változik. A munkanap ezért meghatározható, de önmagában véve meghatározatlan.[35]

Ámbár egyrészt a munkanap nem szilárd, hanem folyékony nagyság, másrészt csak bizonyos korlátok között változhat. Minimális korlátja azonban meghatározhatatlan. Persze ha a *bc* meghosszabító vonalat, vagyis a többletmunkát, 0-val tesszük egyenlővé, akkor kapunk egy minimális korlátot, tudniillik a napnak azt a részét, amely alatt a munkásnak szükségszerűen dolgoznia kell, hogy önmagát fenntartsa. A tőkés termelési mód alapzatán azonban a szükséges munka mindig csak egy része lehet a munkanapjának, a munkanap tehát sohasem rövidülhet eddig a minimumig. Maximális korlátja ellenben van a munkanapnak. Bizonyos határon túl nem hosszabbítható meg. Ez a maximális korlát kettősen meghatározott. Egyrészt a munkaerő fizikai korlátja révén. Az ember a 24 órás természetes nap során csak bizonyos mennyiségű életerőt fejthet ki; ahogy a ló csak 8 órát dolgozhat napról napra. A nap egy részében az erőnek nyugodnia, aludnia kell, egy másik részében az embernek más fizikai szükségleteit kell kielégítenie, táplálkoznia, tisztálkodnia, öltözködnie stb. kell. E tisztára fizikai korláton kívül a munkanap meghosszabbítása erkölcsi korlátokba ütközik. A munkásnak idő kell szellemi és szociális szükségleteinek kielégítésére, amelyeknek terjedelmét és számát a kultúra általános állapota határozza meg. A munkanap változása ezért fizikai és szociális korlátok között mozog. De mindkét korlát igen rugalmas természetű, és a legnagyobb játékteret engedi meg. Így találkozunk 8, 10, 12, 14, 16, 18 órás, tehát a legkülönbözőbb hosszúságú munkanapokkal.

A tőkés a munkaerőt napi értékén vásárolta meg. Használati értéke egy munkanapra az övé. Jogot szerzett tehát arra, hogy a munkást egy napig a maga számára dolgoztassa. De mi egy munkanap?[36] Mindenesetre

[35] „Egy napi munka meghatározatlan, lehet hosszú vagy rövid." („An Essay on Trade and Commerce, containing Observations on Taxation etc.", London 1770, 73. old.)

[36] Ez a kérdés összehasonlíthatatlanul fontosabb, mint Sir Robert Peel híres kérdése a birminghami kereskedelmi kamarához: „What is a pound?" [Mi egy font?], amely kérdést Peel csak azért tehette fel, mert éppúgy nem volt tisztában a pénz természetével, mint a birminghami „little shilling man-ek"*.

kevesebb, mint egy természetes életnap. Mennyivel? A tőkésnek megvan a maga nézete erről az ultima Thuléról*, a munkanap szükségszerű korlátjáról. Mint tőkés ő csak megszemélyesített tőke. Lelke a tőke lelke. A tőkét azonban egyetlenegy élettörekvés hajtja, az a törekvés, hogy magát értékesítse, hogy értéktöbbletet hozzon létre, hogy állandó részével, a termelési eszközökkel a lehető legnagyobb tömegű többletmunkát szívja fel.[37] A tőke elhalt munka, amely vámpír módjára csak azáltal elevenedik meg, hogy eleven munkát szív fel, és annál inkább él, minél többet szív fel. Az az idő, amely alatt a munkás dolgozik, az az idő, amely alatt a tőkés az általa vásárolt munkaerőt elfogyasztja.[38] Ha a munkás a rendelkezésére álló időt a maga részére fogyasztja el, meglopja a tőkést.[39]

A tőkés tehát az árucsere törvényére hivatkozik. Ő, mint minden más vevő, árujának használati értékéből a lehető legnagyobb hasznot igyekszik kicsiholni. Ám hirtelen felhangzik a munkás hangja, amely a termelési folyamat Sturm und Drang-jában** elnémult:

Az az áru, amelyet neked eladtam, különbözik az egyéb árucsőcseléktől abban, hogy használata értéket hoz létre, mégpedig nagyobb értéket, mint amennyibe önmaga kerül. Ez volt az oka, hogy megvetted! Ami a te oldaladon a tőke értékesüléseként jelenik meg, az az én oldalamon munkaerőkifejtés-többlet. Te és én a piacon csak egy törvényt ismerünk, az árucseréét. Márpedig az áru fogyasztása nem az eladót illeti meg, aki elidegeníti, hanem a vevőt, aki megszerzi azt. Tiéd ezért napi munkaerőm használata. De napi eladási árából tudnom kell naponként újratermelni és ennek révén újból eladni munkaerőmet. Nem tekintve az öregség stb. okozta természetes kopást, képesnek kell lennem arra, hogy holnap az erőnek, egészségnek és frisseségnek ugyanabban a normális állapotában dolgozzam, mint ma. Te állandóan a „takarékosság" és „önmegtartóztatás" evangéliumát prédikálod nekem. Hát jó! Okos, takarékos gazda

[37] „A tőkés feladata, hogy ráfordított tőkéjével a lehető legnagyobb összegű munkát érje el (d'obtenir du capital dépensé la plus forte somme de travail possible)." (*J.-G. Courcelle-Seneuil*: „Traité théorique et pratique des entreprises industrielles", II. kiad., Párizs 1857, 62. old.)

[38] „Napi egy elveszett munkaóra óriási kár egy kereskedőállamnak." „Igen nagy a luxuscikkek fogyasztása e királyság dolgozó szegényei körében; különösen a manufaktúra-népség körében; közben idejüket is fogyasztják, ami minden fogyasztás közül a legvégzetesebb." („An Essay on Trade and Commerce etc.", 47., 153. old.)

[39] „Ha a szabad munkás egy pillanatnyi pihenőt tart, a piszkos ökonómia, amely nyugtalanul szemmel követi, azt állítja, hogy meglopja őt." (*N. Linguet*: „Théorie des lois civiles etc.", London 1767, II. köt. 466. old.)

módjára jól akarok gazdálkodni egyetlen vagyonommal, a munkaerővel, és tartózkodni akarok minden esztelen eltékozlásától. Naponként csak annyit akarok belőle folyósítani, mozgássá, munkává alakítani, amennyi normális élettartamával, egészséges fejlődésével összefér. A munkanap mértéktelen meghosszabbításával egy nap alatt munkaerőmnek nagyobb mennyiségét folyósíthatod, mint amennyit három nap alatt pótolni tudok. Amit te így munkában nyersz, én elveszítem munkaszubsztanciában. Munkaerőm használása és kifosztása egészen különböző dolgok. Ha az átlagos időszak, ameddig az átlagos munkás munkájának ésszerű mértéke mellett élhet, 30 év, akkor munkaerőm értéke, amelyet napról napra fizetsz nekem, összértékének $\frac{1}{365 \times 30}$, vagyis $^1/_{10950}$ része. Ha azonban 10 év alatt fogyasztod el, akkor naponként összértékének $^1/_{3650}$-e helyett $^1/_{10950}$-ét, tehát napi értékének csak $^1/_3$-át fizeted, és ezzel árum értékének $^2/_3$-át naponként ellopod tőlem. Egynapi munkaerőt fizetsz meg nekem, holott háromnapit használsz el. Ez ellenkezik szerződésünkkel és az árucsere törvényével. Én tehát normális hosszúságú munkanapot kívánok, és ezt nem szívedre hivatkozva kívánom, mert pénzkérdésekben nem ismersz tréfát*. Meglehet, mintapolgár vagy, talán tagja az Állatkínzás Megszüntetéséért Küzdő Egyesületnek, és a tetejében még szent ember hírében is állsz, de annak a dolognak, amit te velem szemben képviselsz, nem ver szív a kebelében. Ami benne dobogni látszik, az az én saját szívverésem. A normálmunkanapot kívánom, mert árum értékét kívánom, mint minden más eladó.[40]

Látjuk: egészen rugalmas korlátoktól eltekintve, magából az árucsere természetéből nem adódik a munkanap semmiféle határa, tehát a többletmunka semmiféle határa sem. A tőkés vevői jogára támaszkodik, amikor a munkanapot a lehető leghosszabbra nyújtja és egy munkanapból lehetőleg kettőt igyekszik csinálni. Másrészt az eladott áru sajátos természete korlátot szab a vevőnek elfogyasztásában, és a munkás eladói jogára támaszkodik, amikor a munkanapot meghatározott normálnagyságra akarja korlátozni. Itt tehát antinómia van, jog áll joggal szemben, mindkettőt egyaránt szentesíti az árucsere törvénye. Egyenlő jogok között az erőszak dönt. És így a

[40] A londoni builderekneк [építőmunkásoknak] a munkanap 9 órára csökkentéséért indított 1860—61-es nagy sztrájkja idején bizottságuk nyilatkozatot tett közzé, mely féligmeddig munkásunk perbeszédére lyukad ki. A nyilatkozat nem minden gúny nélkül céloz arra, hogy a „building masterek" [építési vállalkozók] legprofitsóvárabbja — egy bizonyos Sir M. Peto — „szent ember hírében" áll. (Ez a Peto 1867 után ugyanúgy végezte, mint — Strousberg!)

tőkés termelés történetében a munkanap normálása mint a munkanap korlátaiért vívott harc jelenik meg — mint harc az össztőkés, azaz a tőkések osztálya és az összmunkás, vagyis a munkásosztály között.

2. Farkasétvágy a többletmunkára. Gyáros és bojár

A tőke a többletmunkát nem feltalálta. Mindenütt, ahol a társadalom egy része a termelési eszközök monopóliumával rendelkezik, a munkásnak, akár szabad ember, akár nem, az önmaga fenntartásához szükséges munkaidőhöz többletmunkaidőt kell hozzátennie, hogy megtermelje a létfenntartási eszközöket a termelési eszközök tulajdonosa számára,[41] egyremegy, hogy ez a tulajdonos athéni *καλὸς κἀγαθός* [nemes], etruszk teokrata, civis romanus [római polgár], normann báró, amerikai rabszolgatartó, oláh bojár, modern landlord vagy tőkés-e.[42] Világos azonban, hogy ha egy gazdasági társadalomalakulatban a terméknek nem a csereértéke, hanem a használati értéke dominál, akkor a többletmunkát szükségletek szűkebb vagy tágabb köre korlátozza, de magának a termelésnek a jellegéből nem fakad korlátlan szükséglet a többletmunkára. Rettenetes módon jelentkezik ezért az ókorban a túlmunka ott, ahol arról van szó, hogy a csereértéket önálló pénzalakjában nyerjék, az arany és az ezüst termelésénél. Az erőszakos agyondolgoztatás itt a túlmunka hivatalos formája. Csak Diodorus Siculust kell olvasni.[43] Ám a régi világban ezek kivételek. Mihelyt azonban olyan népeket, amelyeknél a termelés még a rabszolgamunka, a robotmunka stb. alacsonyabb formáiban mozog, bevonnak egy tőkés termelési mód uralta világpiacba, amely termékeiknek külföldre való eladását döntő érdekükké fejleszti, a rabszolgaság, a jobbágyság stb. barbár borzalmaihoz a túlmunka civilizált borzalma járul. Ezért van az, hogy a négermunka az amerikai Unió déli államaiban,

[41] „Akik dolgoznak ... a valóságban azok táplálják mind a javadalmasokat, akiket gazdagoknak neveznek, mind önmagukat." (*Edmund Burke*: „Thoughts and Details on Scarcity etc.", 2—3. old.)

[42] Niebuhr „Römische Geschichte"-jében igen naivan jegyzi meg: „Nem palástolhatjuk el magunk előtt, hogy olyan, romjaikban is csodálatos művek, mint az etruszkok alkotásai, kis" (!) „államokban hűbérurakat és jobbágyokat tételeznek fel." Sokkal mélyebbre hatolva mondta Sismondi, hogy a „brüsszeli csipkék" bérurakat és bérszolgákat tételeznek fel.

[43] „Ezeket a szerencsétleneket" (az Egyiptom, Etiópia és Arábia közötti aranybányákban), „akik még testüket tisztán tartani és meztelenségüket eltakarni sem tudják, nem nézhetni anélkül, hogy siralmas sorsukon ne sajnálkoznánk. Mert itt nincs elnézés és nincs kímélet betegek, rokkantak, öregek, a női gyengeség iránt. Mindannyiuknak, ütésektől kényszerítve, dolgozniok kell, míg csak a halál véget nem vet kínjaiknak és ínségüknek." (*Diod. Sic.*: „Historische Bibliothek", III. könyv XIII. fej. [260. old.])

amíg a termelés főként a közvetlen saját szükségletre irányult, megőrizte mérsékelten patriarchális jellegét. Amilyen mértékben azonban a gyapotkivitel ez államok létérdekévé vált, a néger túldolgoztatása, hellyel-közzel életének hét munkaév alatti elfogyasztása egy kiszámított és számító rendszer tényezője lett. Nem arról volt szó többé, hogy bizonyos tömegű hasznos terméket sajtoljanak ki belőle. Most már magáról az értéktöbblet termeléséről volt szó. Hasonló volt a helyzet a robotmunkával, például a dunai fejedelemségekben.

Különösen érdekes összehasonlítani azt a farkasétvágyat, ami a dunai fejedelemségekben volt meg a többletmunkára, ugyanezzel a farkasétvággyal az angol gyárakban, mert a robotmunkában a többletmunkának önálló, érzékileg észlelhető formája van.

Tegyük fel, hogy a munkanap 6 óra szükséges munkából és 6 óra többletmunkából áll. Akkor a szabad munkás hetenként 6 × 6, vagyis 36 óra többletmunkát szolgáltat a tőkésnek. Ez ugyanaz, mintha heti 3 napot önmagának, heti 3 napot pedig ingyen a tőkésnek dolgoznék. Ez azonban nem látható. Többletmunka és szükséges munka egymásba folyik. Ugyanezt az arányt ezért például úgy is kifejezhetem, hogy a munkás minden percből 30 másodpercet dolgozik önmagának és 30 másodpercet a tőkésnek stb. Másképp áll a dolog a robotmunkával. Az a szükséges munka, amelyet például az oláh paraszt önmaga fenntartására végez, térbelileg elválik a bojár számára végzett többletmunkájától. Az egyiket saját földjén, a másikat az urasági birtokon végzi. A munkaidő két része ezért önállóan létezik egymás mellett. A robotmunka formájában a többletmunka pontosan elkülönül a szükséges munkától. A többletmunka és a szükséges munka mennyiségi viszonyán ez a különböző megjelenési forma nyilvánvalóan mit sem változtat. Hetenként háromnapi többletmunka olyan háromnapi munka marad, amely nem alkot egyenértéket magának a munkásnak a számára, akár robotmunkának nevezik, akár bérmunkának. A tőkésnél azonban a többletmunkára irányuló farkasétvágy abban a törekvésben jelenik meg, hogy a munkanapot mértéktelenül meghosszabbítsa, a bojárnál viszont egyszerűbben, a robotnapokra való közvetlen vadászatban.[44]

A robotmunka a dunai fejedelemségekben össze volt kötve természetbeni járadékokkal és a jobbágyrendszer egyéb tartozékaival, de az uralkodó osztálynak fizetett döntő sarc a robotmunka volt. Ahol ez az eset, ott ritkán származott a robotmunka a jobbágyrendszerből, hanem legtöbbször

[44] Az alábbiak a román tartományoknak a krími háborút követő átalakulás* előtti állapotaira vonatkoznak.

fordítva, a jobbágyrendszer a robotmunkából.[44a] Így volt a román tartományokban. Eredeti termelési módjuk köztulajdonon alapult, de nem a köztulajdonnak szláv vagy éppen indiai formáján. A földek egy részét a közösség tagjai önállóan művelték meg mint szabad magántulajdonukat, egy másik részét — az ager publicust — közösen művelték. E közös munka termékei részint tartalékalapul szolgáltak rossz termés és más véletlenek esetére, részint pedig, mint állami kincs, a háború, a vallás és más közösségi kiadások költségeit fedezték. Az idők folyamán a hadi és egyházi méltóságok viselői a köztulajdonnal együtt az annak javára teljesítendő szolgáltatásokat is maguknak bitorolták. A szabad parasztoknak a maguk közös földjén végzett munkája a közös föld tolvajai számára teljesített robotmunkává változott át. Ezzel egyúttal jobbágysági viszonyok fejlődtek ki, de csak ténylegesen, nem törvényileg, amíg a világfelszabadító Oroszország a jobbágyság eltörlésének ürügyén törvénnyé nem emelte őket. A robotmunka törvénykönyvét, melyet Kiszeljov orosz tábornok hirdetett ki 1831-ben, természetesen maguk a bojárok mondták tollba. Oroszország ezzel egy csapásra hódította meg a dunai fejedelemségek mágnásait és vívta ki egész Európa liberális kreténjeinek tapsát.

A „Règlement organique"* szerint — így hívják a robotmunka e törvénykönyvét — minden oláh paraszt tartozik egy sereg részletezett természetbeni szolgáltatáson kívül 1. tizenkét munkanapot egyáltalában, 2. egy nap mezei munkát, 3. egy nap fafuvarozást teljesíteni az úgynevezett földtulajdonosnak. Mindent összevéve évi 14 napot. De a munkanapot — a politikai gazdaságtant mélyen megértve — nem közönséges értelmében veszik, hanem egynapi átlagtermék előállításához szükséges munkanapot vesznek alapul, ezt a napi átlagterméket viszont furfangosan úgy állapították meg, hogy nincs az a ciklopsz, aki 24 óra alatt elkészülne vele. A hamisítatlan orosz gúny száraz szavaival maga a „Règlement" kijelenti ezért, hogy 12 munkanapon 36 napi kézi munkának a terméke értendő, 1 nap mezei munkán 3 nap, 1 nap fafuvarozáson pedig szintén a háromszorosa. Összesen: 42

[44a] {Jegyzet a 3. kiadáshoz. Ez éppúgy érvényes Németországra, és sajátosan az Elbától keletre levő Poroszországra. A XV. században a német paraszt csaknem mindenütt bizonyos termény- és munkaszolgáltatásoknak alávetett, de különben, legalábbis ténylegesen, szabad ember volt. A brandenburgi, pomerániai, sziléziai és kelet-poroszországi német telepeseket még jogilag is szabadoknak ismerték el. A nemességnek a parasztháborúban aratott győzelme véget vetett ennek. Nemcsak a legyőzött délnémet parasztok lettek megint jobbágyok. Már a XVI. század közepétől kezdve a kelet-poroszországi, brandenburgi, pomerániai és sziléziai, majd nem sokkal később a schleswig-holsteini szabad parasztokat is jobbágysorba taszították. (*Maurer*: „Fronhöfe", IV. köt. — *Meitzen*: „Der Boden des preussischen Staats". — *Hanssen*: „Leibeigenschaft in Schleswig-Holstein".) — *F. E.*}

robotnap. Ehhez azonban hozzájön az úgynevezett *iobăgie*, azaz olyan szolgáltatás, amely a földesurat rendkívüli termelési szükségletek esetén illeti meg. Minden falu köteles népessége nagyságának arányában évente egy meghatározott létszámot iobăgiere kiállítani. Ebből a pótlólagos robotból becslés szerint 14 nap jut minden oláh parasztra. Az előírt robotmunka tehát évi 56 munkanap. Ám a földművelő év Havasalföldön a rossz éghajlat miatt csak 210 nap, és ebből vasárnapok és ünnepnapok miatt 40, rossz idő miatt átlagosan 30, összesen 70 nap kiesik. Marad 140 munkanap. A robotmunkának a szükséges munkához való aránya, $^{56}/_{81}$, vagyis $66\,^{2}/_{3}\%$, sokkal alacsonyabb értéktöbbletrátát fejez ki, mint amely az angol mezőgazdasági vagy gyári munkás munkáját szabályozza. Ez azonban csak a törvényileg előírt robotmunka. S a „Règlement organique" értett hozzá, hogy még az angol gyári törvényhozásnál is „liberálisabb" szellemben könnyítse meg a saját kijátszását. Miután 12 napból 56-ot csinált, most az 56 robotnap mindegyikén elvégzendő névleges napi teljesítményt megint úgy határozza meg, hogy a következő napokon rá kelljen még dolgozni. Egy nap alatt például akkora területet kell kigyomlálni, amely, főleg a kukoricaföldeken, ehhez a művelethez kétszer annyi időt követel meg. Némely földművelő munkáknál a törvényes napi teljesítményt úgy lehet értelmezni, hogy a nap májusban kezdődik és októberben ér véget. Moldvára vonatkozólag a határozmányok még keményebbek. „A Règlement organique 12 robotnapja", kiáltott fel egy győzelemittas bojár, „évi 365 napra terjed!"[45]

Ha a dunai fejedelemségek Règlement organique-ja pozitív kifejezése volt az értéktöbbletre irányuló farkasétvágynak, amelyet minden paragrafusa törvényesít, akkor az angol Factory Actek negatív kifejezői ugyanennek a farkasétvágynak. E törvények a tőkének a munkaerő mértéktelen kiszipolyozására irányuló törekvését megzabolázzák azáltal, hogy az állam, mégpedig egy olyan állam, amelyen a tőkés és a földtulajdonos uralkodik, erőszakosan korlátozza a munkanapot. A napról napra fenyegetőbben növekvő munkásmozgalomtól eltekintve, a gyári munka korlátozását ugyanaz a szükségszerűség diktálta, amely guanót szórt az angol földekre. A rablásnak ugyanaz a vak vágya, amely az egyik esetben a földet merítette ki, a másikban a nemzet életerejét támadta meg gyökerében. A periodikus járványok itt éppoly világosan beszéltek, mint Németországban és Franciaországban a csökkenő katonamérték.[46]

[45] További részletek találhatók E. Regnault „Histoire politique et sociale des principautés danubiennes" című munkájában, Párizs 1855. [304. skk. old.]

[46] „Általánosságban, bizonyos határok közt, szerves lények virulásáról tanúskodik az, ha fajtájuk átlagméretét túllépik. Ami az embert illeti, testmérete kisebb lesz, ha fejlődése

A most (1867) érvényben levő 1850-es Factory Act 10 órát engedélyez az átlagos hétköznapra, nevezetesen a hét első 5 napjára 12 órát, reggel 6 órától este 6 óráig, amiből azonban törvényesen lemegy $^1/_2$ óra reggelire és 1 óra ebédre, tehát marad $10\,^1/_2$ munkaóra, és 8 órát szombatra, reggel 6 órától délután 2 óráig, amiből lemegy $^1/_2$ óra reggelire. Marad 60 munkaóra, $10\,^1/_2$ a hét első 5 napjára, $7\,^1/_2$ az utolsó hétköznapra.[47] A törvény megtartásának ellenőrzésére külön őröket neveztek ki, a belügyminisztériumnak közvetlenül alárendelt gyárfelügyelőket, akiknek jelentéseit félévenként a parlament rendeletére közzéteszik. Ezek tehát folytatólagos és hivatalos statisztikát szolgáltatnak a többletmunkára irányuló tőkés farkasétvágyról.

Halljuk egy pillanatra a gyárfelügyelőket.[48]

„A csaló gyáros egy negyedórával — néha többel, néha kevesebbel — reggel 6 előtt kezdi a munkát és egy negyedórával — néha többel, néha kevesebbel — délután 6 után fejezi be. 5—5 percet elvesz a névlegesen reggelire

kárt szenved, akár fizikai, akár szociális viszonyok folytán. Valamennyi európai országban, ahol konskripció* van, ennek bevezetése óta a felnőtt férfiak átlagos testmérete és egészében véve a hadi szolgálatra való alkalmassága csökkent. A forradalom (1789) előtt Franciaországban a gyalogos legkisebb testmagassága 165 cm volt; 1818-ban (március 10-i törvény) 157, az 1832 március 21-i törvény szerint 156 cm; kis növés és testi fogyatkozások miatt Franciaországban átlagosan az összeírottaknak több mint a felét kimustrálták. Szászországban a katonamérték 1780-ban 178 cm volt, most 155, Poroszországban 157. Dr. Meyernek a »Bayrische Zeitung« 1862 május 9-i számában közölt adatai szerint 9 évi átlagból kitűnik, hogy Poroszországban 1000 összeírott közül 716 hadi szolgálatra alkalmatlan: 317 kis növés és 399 testi fogyatkozások miatt... Berlin 1858-ban nem tudta kiállítani újonc-kontingensét, hiányzott 156 fő." (*J. v. Liebig*: „Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie", VII. kiad., 1862, I. köt. 117—118. old.)

[47] Az 1850-es gyári törvény története e fejezet folyamán következik.

[48] Az angol nagyipar kezdetétől 1845-ig terjedő időszakra csak itt-ott térek ki, s erre vonatkozóan az olvasót Friedrich Engels könyvére utalom: „Die Lage der arbeitenden Klasse in England", Lipcse 1845. [Marx és Engels Művei, 2. köt.] Hogy Engels milyen mélyrehatóan felfogta a tőkés termelési mód szellemét, mutatja a sok Factory Report, Report on Mines [gyári jelentés, bányákról szóló jelentés] stb., amely 1845 óta jelent meg, és hogy milyen csodálatraméltóan festette le az állapotokat részleteiben, azt megmutatja munkájának akár legfelületesebb összehasonlítása is a „Children's Employment Commission" 18—20 évvel később (1863—67) közzétett hivatalos jelentéseivel. Ezek ugyanis olyan iparágakról szólnak, amelyekbe a gyári törvényhozást 1862-ig még nem vezették be, és részben még ma sem vezették be. Itt tehát az Engels leírta állapotokra kívülről nem kényszerítettek rá többé-kevésbé nagy változást. A magam példáit főleg az 1848 utáni szabadkereskedelmi időszakból veszem, abból a paradicsomi időből, amelyről az éppannyira nagyszájú, mint amennyire tudományos tekintetben lezüllött szabadkereskedelmi házalólegények a németeknek oly mesésen sokat faucherolnak**. — Anglia egyébként itt csak azért van előtérben, mert klasszikus képviselője a tőkés termelésnek, és csak neki van a tárgyalt kérdésekről hivatalos folytatólagos statisztikája.

kiszabott félóra elejéről és végéről, és 10—10 percet lecsíp az ebédelésre kiszabott óra elejéről és végéről. Szombaton egy negyedórával — néha többel, néha kevesebbel — tovább dolgozik délután 2 óra után. Nyeresége tehát:

Reggel 6 óra előtt	15 perc	
Délután 6 óra után	15 "	5 nap alatt összesen
A reggeli idejéből	10 "	300 perc
Az ebédidőből	20 "	
	60 perc	
Szombatonként		
Reggel 6 óra előtt	15 perc	
A reggeli idejéből	10 "	Heti össznyereség
Délután 2 óra után	15 "	340 perc
	40 perc	

Vagyis hetenként 5 óra 40 perc, ami 50 munkahéttel megszorozva, ünnepnapokra, illetve alkalmi megszakításokra 2 hetet levonva, 27 munkanapot ad."[49]

„Ha a munkanapot naponta 5 perccel meghosszabbítják normális tartamán túl, akkor az évente $2^1/_2$ termelési napot ad."[50] „Napi egy pótlólagos óra, amelyet úgy nyernek, hogy hol itt csípnek le egy darabka időt, hol ott egy másik darabkát, az év 12 hónapjából 13-at csinál."[51]

A válságok, amelyek alatt a termelés megszakad és csak „rövid időt", csak a hét néhány napján dolgoznak, természetesen mit sem változtatnak a munkanap meghosszabbítására irányuló törekvésen. Minél kevesebb üzletet kötnek, annál nagyobbnak kell lennie a kötött üzletből származó nyereségnek. Minél kevesebb időt lehet dolgozni, annál több többletmunkaidőt kell dolgozni. A gyárfelügyelők az 1857—58-as válság időszakáról ezt jelentik:

„Következetlenségnek lehetne tartani, hogy valamiféle túlmunka legyen olyan időben, amikor az üzlet ennyire rosszul megy, de éppen ez a rossz helyzet ösztökél gátlástalan embereket a törvény áthágására; így extraprofitot biztosítanak maguknak..." „Ugyanabban az időben", mondja Leonard Horner, „amikor kerületemben 122 gyárat teljesen felszámoltak, 143 áll és valamennyi többi rövid időt dolgozik, tovább folyik a törvényesen meghatá-

[49] „Suggestions etc. by Mr. L. Horner, Inspector of Factories"; „Factories Regulation Act. Ordered by the House of Commons to be printed 9. Aug. 1859", 4—5. old.

[50] „Reports of the Insp. of Fact. for the half year ending 31st Oct. 1856", 35. old.

[51] „Reports etc. 30th April 1858", 9. old.

rozott időn felüli túlmunka."[52] „Ámbár", mondja Howell úr, „a legtöbb gyárban a rossz üzleti helyzet miatt csak fele időt dolgoznak, továbbra is ugyanannyi panaszt kapok, hogy naponta fél vagy háromnegyed órát lecsípnek (snatched) a munkásoktól a nekik törvényileg biztosított étkezési és pihenőidőbe való belenyúlással."[53]

Ugyanez a jelenség ismétlődik meg kisebb mértékben az 1861-től 1865-ig tartó szörnyű gyapotválság idején.[54]

„Némelykor azt hozzák fel mentségül, amikor munkásokat étkezési órában vagy más törvény-tiltotta időben munkán érünk, hogy a munkások semmiképpen sem akarják elhagyni a gyárat és kényszerre van szükség ahhoz, hogy munkájukat" (a gépek tisztítását stb.) „megszakítsák, kivált szombat délután. De ha a »kezek« a gépi berendezés leállítása után a gyárban maradnak, ez csak azért történik, mert reggel 6 óra és este 6 óra között, a törvényben meghatározott munkaórák alatt, nem engedtek nekik időt e dolgok elvégzésére."[55]

„A törvényes időn felüli túlmunkával elérhető extraprofit sok gyáros számára úgy látszik túl nagy kísértés, semhogy ellenállhasson neki. Arra az

---

[52] „Reports etc. 30th April 1858", 10. old.

[53] i. m. 25. old.

[54] „Reports etc. for the half year ending 30th April 1861", lásd Appendix, 2. sz.; „Reports etc. 31st Oct. 1862", 7., 52., 53. old. A törvény-áthágások megint gyakoribbak lesznek 1863 második félévében. V. ö. „Reports etc. ending 31st Oct. 1863", 7. old.

[55] „Reports etc. 31st Oct. 1860", 23. old. Hogy a gyárosok törvényszéki vallomásai szerint gyári kezeik milyen fanatizmussal szegülnek szembe a gyári munka mindennemű megszakításával, mutassa a következő kuriózum: 1836 június elején a dewsburyi (Yorkshire) békebírákhoz feljelentések érkeztek, melyek szerint Batley közelében nyolc nagy gyár tulajdonosai megsértették a gyári törvényt. Ezeknek az uraknak egy részét azzal vádolták, hogy öt 12 és 15 év közötti fiút péntek reggel 6 órától szombat délután 4 óráig robotoltattak anélkül, hogy bármilyen pihenést engedtek volna nekik az étkezési időn és éjfél körül 1 órai alváson kívül. S ezeknek a gyermekeknek a 30 órás, szünet nélküli munkát a „shoddy-hole-ban" [rongylyukban] kellett elvégezniök — így hívják azt az odút, ahol a gyapjúrongyokat szétszaggatják, és ahol a tengernyi porral, foszlánnyal stb. telített levegő még a felnőtt munkást is arra kényszeríti, hogy állandóan szája elé kötött zsebkendővel védje tüdejét! A vádlott urak esküt helyettesítő fogadalommal — kvékerek lévén aggályosabban vallásos férfiúk voltak, semmint hogy esküt tegyenek — erősítették, hogy nagy irgalmasságukban a nyomorult gyermekeknek 4 óra alvást engedélyeztek, de a csökönyös gyermekek semmiképpen sem akartak ágyba menni! A kvéker urakat 20 font sterling pénzbírságra ítélték. Dryden megsejtette ezeket a kvékereket:

„Egy álszent róka, esküt tenni félt,
de mint a sátán, hazugságban élt,
a képe Bőjt, kegyes-bandzsítva járt,
s nem vétkezett, míg nem mondott imát."

eshetőségre számítanak, hogy nem jönnek rá, és kiszámítják, hogy felfedeztetés esetén is a pénzbüntetés meg a perköltségek csekély volta még mindig nyereséges mérleget biztosít számukra."[56] „Ott, ahol a pótlólagos időt a nap folyamán kis tolvajlások sokszorozásával (a multiplication of small thefts) nyerik, a felügyelők számára a bizonyítás csaknem leküzdhetetlen nehézségekbe ütközik."[57] A gyárfelügyelők a tőkének ezeket a munkások étkezési idejéből és pihenőidejéből való „kis tolvajlásait" „petty pilferings of minutes-nak", perc-csenésnek[58], „snatching a few minutes-nak", perc-lecsípésnek[59] is mondják, vagy, ahogyan a munkások szaknyelven nevezik, „nibbling and cribbling at meal times-nak" [az étkezési időkön való rágcsálásnak és farigcsálásnak].[60]

Látjuk, ebben a légkörben nem titok, hogy az értéktöbbletet a többletmunka képezi. „Ha megengedi", mondotta nekem egy igen tiszteletreméltó gyáros úr, „hogy naponta csak 10 perc túlidőt dolgoztathassak, ezzel évi 1000 font sterlinget dug a zsebembe."[61] „Időatomok a nyereség elemei."[62]

Mi sem jellemzőbb e tekintetben, mint az, hogy a teljes időt dolgozó munkásokat „full-timereknek" és a 13 éven aluli gyermekeket, akiknek csak 6 órát szabad dolgozniok, „half-timereknek" nevezik.[63] A munkás itt semmi több, mint megszemélyesített munkaidő. Minden egyéni különbség feloldódik a „teljesidejűek" és „félidejűek" különbségében.

3. A kizsákmányolás törvényes korlátja nélkül dolgozó angol iparágak

A munkanap meghosszabbítására irányuló törekvést, a többletmunkára való olthatatlan farkasétvágyat eddig olyan területen vettük szemügyre, ahol a tőkét mértéktelen túlkapásai következtében — amelyek, mint egy angol polgári közgazdász mondja, semmivel sem maradtak el a spanyoloknak az amerikai rézbőrűekkel szemben elkövetett kegyetlenségei mögött[64] — végül

[56] „Rep. etc. 31st Oct. 1856", 34. old.
[57] i. m. 35. old.
[58] i. m. 48. old.
[59] uo.
[60] uo.
[61] uo.
[62] „Moments are the elements of profit." („Rep. of the Insp. etc. 30th April 1860", 56. old.)
[63] Ez a kifejezés hivatalosan polgárjogot nyert mind a gyárakban, mind a gyári jelentésekben.
[64] „A gyártulajdonosok mohósága, akiknek a nyereség utáni hajszában elkövetett kegyet-

is a törvényes szabályozás láncára verték. Vessük most pillantásunkat néhány olyan termelési ágra, ahol a munkaerő kiszipolyozása vagy még ma is mentes a béklyóktól, vagy tegnap még az volt.

„Broughton úr, county magistrate [grófsági békebíró], mint az 1860 január 14-én a nottinghami városházán tartott gyűlés elnöke kijelentette, hogy a város népességének csipkegyártással foglalkozó részében olyan fokú szenvedés és nélkülözés uralkodik, amilyen a civilizált világban másutt ismeretlen... 9—10 éves gyermekeket reggel 2, 3, 4 órakor kirángatnak piszkos ágyukból és arra kényszerítik őket, hogy puszta megélhetésükért éjjel 10, 11, 12 óráig dolgozzanak, miközben végtagjaik elsorvadnak, termetük összezsugorodik, arcvonásaik eltompulnak, emberi lényük teljességgel egy kőszerű kábulatba merevedik, melynek puszta megpillantása is dermesztő. Nem lep meg bennünket, hogy Mallett úr és más gyárosok előálltak és tiltakozást jelentettek be mindennemű megvitatás ellen... Ez a rendszer, miként azt Montagu Valpy tiszteletes leírta, a korlátlan rabszolgaságnak, a szociális, fizikai, morális és intellektuális rabszolgaságnak a rendszere... Mit gondoljunk egy olyan városról, amely nyilvános gyűlést tart, hogy a férfiak munkaidejének napi 18 órára való korlátozását kérelmezze!... Szónokolunk a virginiai és karolinai ültetvényesek ellen. De vajon az ő négerpiacuk a korbács és az emberhússal való kufárkodás rémségeivel együtt undorítóbb-e, mint ez a lassú embermészárlás, amely azért folyik, hogy fátylakat és gallérokat gyártsanak tőkések előnyére?"[65]

A staffordshire-i fazekasság (pottery) az utóbbi 22 évben három parlamenti vizsgálatnak volt tárgya. Az eredményeket a következő jelentések rögzítik: Scriven úrnak a „Children's Employment Commissioner"-ekhez intézett 1841. évi jelentése, dr. Greenhow 1860. évi jelentése, amelyet a Privy Council* orvostisztviselőjének rendeletére tettek közzé („Public Health, 3rd Report", I. 102—113.), végül Longe úr 1863. évi jelentése az 1863 június 13-i „First Report of the Children's Employment Commission"-ban. Feladatom szempontjából elegendő, ha az 1860. és 1863. évi jelentésekből átveszem maguknak a kizsákmányolt gyermekeknek néhány tanúvallomását. A gyermekekről következtethetünk a felnőttekre, kivált-

lenkedéseit aligha múlták felül azok, amelyeket a spanyolok követtek el Amerika meghódításakor, az arany utáni hajszában." (*John Wade*: „History of the Middle and Working Classes" III. kiad., London 1835, 114. old.) Elméleti részében ez a könyv, amely egy fajta vázlata a politikai gazdaságtannak, tartalmaz egy s más, a maga idejében eredeti dolgot, például a kereskedelmi válságokra vonatkozólag. Történelmi része szemérmetlen plagizálás Sir M. Eden „The State of the Poor", London 1797, című munkájából.

[65] „London Daily Telegraph", 1860 január 17.

képpen a leányokra és az asszonyokra, mégpedig egy olyan iparágban, amelyhez képest a pamutfonás és az ehhez hasonlók igen kellemes és egészséges foglalatosságnak tűnnek.[66]

William Wood, kilencéves, „hét éves és tíz hónapos volt, amikor dolgozni kezdett". Kezdettől fogva „ran moulds" (a készre formázott árut hordta a szárítószobába, hogy aztán az üres formát visszahozza). A hét minden napján reggel 6 órára jár munkába és körülbelül este 9 órakor végez. „Este 9-ig dolgozom a hét minden napján. Így például az utóbbi 7—8 héten." Tehát tizenöt órás munka egy hétéves gyermeknek! J. Murray tizenkét éves fiú ezt vallja: „I run moulds and turn jigger (a korongot forgatom). Reggel 6-kor jövök, néha 4-kor. Az egész elmúlt éjszaka dolgoztam, ma reggel 6 óráig. Nem voltam ágyban tegnapelőtt éjjel óta. Rajtam kívül még 8 vagy 9 fiú átdolgozta az elmúlt éjszakát. Egy kivételével mind bejött ma reggel. Heti 3 shilling 6 pennyt" (1 tallér 5 garast) „kapok. Nem kapok többet, ha az egész éjszakát átdolgozom. A múlt héten 2 éjszakát dolgoztam át." Fernyhough, tízéves fiú: „Nincs mindig egy egész órám az ebédre; gyakran csak félórám van; minden csütörtökön, pénteken és szombaton."[67]

Dr. Greenhow kijelenti, hogy Stoke-upon-Trent és Wolstanton fazekaskerületekben az emberek élettartama rendkívül rövid. Ámbár a 20 éven felüli férfinépességnek Stoke kerületben csak 36,6%-át, Wolstantonban csak 30,4%-át foglalkoztatják a fazekasságban, az e kategóriabeli férfiak közül mellbetegségben elhalálozottaknak az első kerületben több mint a fele, a másodikban kb. kétötöde fazekas. Dr. Boothroyd, hanleyi gyakorló orvos ezt vallja: „A fazekasoknak minden újabb nemzedéke törpébb és gyengébb, mint a megelőző". Éppígy egy másik orvos, McBean úr: „Amióta huszonöt évvel ezelőtt megkezdtem gyakorlatomat a fazekasok között, mindinkább megmutatkozott ennek az osztálynak feltűnő elfajulása a termet és a súly csökkenésében." Ezek a tanúvallomások dr. Greenhow 1860. évi jelentéséből valók.[68]

A biztosok 1863. évi jelentéséből idézzük a következőket: dr. J. T. Arledge, a North Staffordshire-i kórház főorvosa mondja: „Mint osztály, a fazekasok, férfiak és nők egyaránt... fizikailag és erkölcsileg elfajult népességet képviselnek. Rendszerint törpék, rosszul felépítettek, mellkasuk gyakran deformált. Korán öregszenek és rövid életűek; flegmatikusak és vérszegé-

[66] V. ö. *Engels*: „Lage etc.", 249—251. old. [Marx és Engels Művei, 2. köt. 394—395. old.]

[67] „Children's Employment Commission, First Report etc. 1863", Appendix, 16., 19., 18. old.

[68] „Public Health, 3rd Report etc.", 103—105. old.

nyek, makacs diszpepsziás rohamok, máj- és vesezavarok és reumatikus bántalmak mutatják alkatuk gyengeségét. De leginkább a mellbetegségeknek vannak kiszolgáltatva, a tüdőgyulladásnak, a sorvadásnak, a hörghurutnak és az asztmának. Ez utóbbinak egyik formája rájuk nézve sajátságos, és fazekas-asztma vagy fazekas-aszkór néven ismeretes. A mandulát, a csontokat vagy más testrészeket megtámadó görvély a fazekasok több mint kétharmadának betegsége. Hogy e kerület népességének elkorcsosulása (degenerescence) nem öltött még nagyobb méreteket, az kizárólag annak köszönhető, hogy a népesség állandóan felfrissül a környező mezőgazdasági kerületekből és hogy összeházasodnak egészségesebb fajokkal." Charles Parsons úr, nemrégiben még ugyanennek a gyógyintézetnek house surgeonja [intézeti orvosa], Longe biztoshoz intézett levelében többek között ezt írja: „Csak személyes megfigyeléseim, nem statisztikai adatok alapján beszélhetek, de nem habozom kijelenteni, hogy újra meg újra úrrá lett rajtam a felháborodás e szegény gyermekek láttán, akiknek egészségét áldozatul dobták szüleik és munkaadóik kapzsiságának." Felsorolja a fazekasbetegségek okait, és a felsorolást betetőzésképpen a „long hours-szal" (hosszú munkaórákkal) zárja. A bizottsági jelentés reméli, hogy „egy ipar, amely ilyen kiemelkedő helyet foglal el a világban, nem sokáig fogja azt a szégyenfoltot viselni, hogy nagy sikerét annak a munkásnépességnek fizikai elkorcsosulása, sokféle testi szenvedése és korai halála kíséri, amelynek munkájával és ügyességével ilyen nagy eredményeket ért el".[69] Ami az angliai fazekasműhelyekre érvényes, az áll a skóciaiakra is.[70]

A gyufagyártás 1833-ban indul meg, azzal a felfedezéssel, hogy a foszfort magán a gyújtószálon lehet alkalmazni. 1845 óta Angliában gyorsan fejlődött, és London sűrűn lakott részeiből főként Manchesterre, Birminghamre, Liverpoolra, Bristolra, Norwichra, Newcastle-ra és Glasgow-ra is átterjedt, s átterjedt vele együtt a szájzár, amelyről egy bécsi orvos már 1845-ben megállapította, hogy a gyufakészítők sajátságos betegsége. A munkások fele 13 éven aluli gyermek és 18 éven aluli fiatal személy. Ez az ipar annyira hírhedt egészségtelenségéről és undorító voltáról, hogy csak a munkásosztály legnyomorultabbjai, félig éhenveszett özvegyek stb. adnak számára gyermekeket, „lerongyolódott, félig éhenveszett, egészen elhanyagolt és neveletlen gyermekeket".[71] A tanúk közül, akiket White biztos (1863) kihallgatott, 270 tizennyolc éven, 40 tíz éven aluli, 10 csak nyolcéves és 5 csak

[69] „Ch. Empl. Comm., 1863", 24., 22., XI. old.
[70] i. m. XLVII. old.
[71] i. m. LIV. old.

hatéves volt. A munkanap 12, 14 és 15 óra között váltakozik, éjjeli munka folyik, étkezési idő nincs rendszeresítve, többnyire magukban a munkahelyiségekben esznek, amelyek foszfortól dögletesek. Dante úgy találná, hogy ez az ipar túltesz legszörnyűbb pokol-elképzelésein is.

A tapétagyárban a durvább fajtákat géppel, a finomabbakat kézzel (block printing) nyomják. A legélénkebb üzleti hónapok október eleje és április vége között vannak. Ez időszak alatt a munka gyakran és csaknem megszakítás nélkül reggel 6 órától este 10 óráig és tovább, késő éjszakáig tart.

J. Leach ezt vallja: „A múlt télen" (1862) „19 leány közül 6 kimaradt túldolgozásból szerzett betegség miatt. Hogy ébren tartsam őket, kiabálnom kell rájuk." W. Duffy: „A fáradtságtól a gyermekek sokszor nem tudták a szemüket nyitva tartani; való igaz, gyakran mi magunk is alig tudtuk." J. Lightbourne: „13 éves vagyok... A múlt télen este 9 óráig, az előző télen 10 óráig dolgoztunk. A múlt télen csaknem minden este üvöltöttem a fájdalomtól kisebesedett lábam miatt." G. Apsden: „Ezt a fiamat, amikor 7 éves volt, a hátamon vittem oda és vissza a hóban, és 16 órát szokott dolgozni!... Gyakran letérdeltem, hogy megetessem, miközben a gép mellett állt, mert otthagynia vagy leállítania nem volt szabad." Smith, egy manchesteri gyár üzletvezető társtulajdonosa: „Mi" (ezen a „kezeket" érti, akik „nekünk" dolgoznak) „étkezési szünetek nélkül dolgozunk, úgyhogy a $10\,^1/_2$ óra napi munka délután $^1/_2$ 5-kor bevégződik, és minden, ami azután van, túlóra."[72] (Vajon ez a Smith úr $10\,^1/_2$ óra alatt nem vesz magához semminemű ételt?) „Mi" (ugyanaz a Smith) „ritkán hagyjuk abba" (mármint a „mi" munkaerő-gépeink elfogyasztását) „este 6 óra előtt, úgyhogy mi" (iterum Crispinus*) „valójában egész éven át túlórázunk... A gyermekek és a felnőttek" (152 gyermek és 18 éven aluli fiatal személy, valamint 140 felnőtt) „egyaránt az utóbbi 18 hónap alatt átlagosan legkevesebb heti 7 napot és 5 órát dolgoztak, vagyis $78\,^1/_2$ órát hetenként. Az ez év" (1863) „május 2-ával végződő 6 hét átlaga magasabb volt — heti nyolc nap, vagyis 84 óra!" Mégis, ugyanez a Smith úr, aki oly nagy híve a pluralis majestatisnak [fejedelmi többesnek], mosolyogva hozzáfűzi: „A gépi munka könnyű." A block printing alkalmazói pedig így mondják: „A kézi munka egészsége-

[72] Ezt nem szabad a mi értelmünkben felfogott többletmunkaidőnek venni. Ezek az urak a $10\,^1/_2$ órás munkát normálmunkanapnak tekintik, amely tehát a normális többletmunkát is magában foglalja. Ezután kezdődik a „túlóra", amelyet valamivel jobban fizetnek. Egy későbbi alkalommal látni fogjuk, hogy a munkaerőnek az úgynevezett normálnap alatt való felhasználását értéken alul fizetik, úgyhogy a „túlóra" puszta tőkésfurfang több „többletmunka" kipréselésére, és egyébként még akkor is az marad, ha a „normálnap" alatt felhasznált munkaerőt valóban teljesen megfizetik.

sebb, mint a gépi munka." Egészében véve a gyáros urak felháborodással utasítják vissza azt a javaslatot, hogy „a gépeket legalább az étkezési idők tartamára állítsák le". „Egy olyan törvény", mondja Otley úr, egy borough-i (London) tapétagyár managere, „amely reggel 6 órától este 9 óráig engedélyezne munkaórákat, nekünk" (!) „igen megfelelő volna, de a Factory Act órái, reggel 6 órától este 6 óráig nekünk" (!) „nem felelnek meg... Ebédidő alatt" (mily nagylelkűség!) „leállítjuk gépünket. Az állás nem okoz említésreméltó veszteséget papírban és festékben. „De", teszi hozzá rokonérzéssel, „meg tudom érteni, hogy az ezzel kapcsolatos veszteséget nem szeretik." A bizottsági jelentés naivul úgy véli, hogy egyes „vezető cégek" attól való félelme, hogy időt — azaz idegen munka elsajátításának idejét — és ezáltal „profitot veszítenek", nem „elégséges ok" arra, hogy 13 éven aluli gyermekekkel és 18 éven aluli fiatal személyekkel 12—16 órán át „elveszíttessék" ebédjüket vagy hogy úgy adják nekik az ételt, ahogy a gőzgépnek szenet és vizet, a gyapjúnak szappant, a keréknek olajat stb. adnak — a termelési folyamat közben, mint a munkaeszköznek kijáró puszta segédanyagot.[73]

Egyetlen angliai iparág sem őrizte meg annyira ódon, sőt, amint az a római császárkor költőinek műveiből látható, kereszténység előtti termelési módját, mint a pékipar (a gépi kenyérről, amely csak újabban kezd tért hódítani, nem beszélünk). De a tőke, mint korábban megjegyeztük, eleinte közömbös annak a munkafolyamatnak technikai jellege iránt, amelyet hatalmába kerít. Eleinte átveszi úgy, ahogy készen találja.

A hihetetlen kenyérhamisításról, amely nevezetesen Londonban folyt, először az alsóháznak „az élelmiszerek hamisítása tárgyában" kiküldött bizottsága (1855—56) és dr. Hassall „Adulterations detected" című írása rántotta le a leplet.[74] Ezeknek a leleplezéseknek a következménye az 1860 augusztus 6-i törvény volt: „for preventing the adulteration of articles of food and drink" [az élelmicikkek és italáruk hamisításának megakadályozása céljából], egy hatástalan törvény, mert természetesen a legnagyobb gyengédséget tanúsítja minden freetraderrel [szabadkereskedővel] szemben, aki felteszi magában, hogy hamisított áruk vételével és eladásával „turn an honest penny" [szerez egy tisztességes fillért].[75] Maga a bizottság fogalmazta

[73] „Ch. Empl. Comm., 1863", Appendix, 123—125., 140., LXIV. old.

[74] A timsó, finomra zúzva vagy sóval keverve, szabályos kereskedelmi cikk, amely a jellemző „baker's stuff" [pékanyag] nevet viseli.

[75] A korom tudvalevően igen energikus formája a szénnek, és trágyázószerül szolgál, amelyet tőkés-kéményseprők angol bérlőknek eladnak. Mármost 1862-ben az angol „jurymannek" [esküdtnek] egy perben el kellett döntenie, vajon az olyan korom, amelyhez a

meg többé-kevésbé naivul azt a meggyőződését, hogy a szabadkereskedelem lényegében a hamisított, vagy ahogy az angolok tréfásan nevezik, „szofisztikált anyagokkal" való kereskedelmet jelenti. Valóban, ez a fajta „szofisztika" Prótagorasznál jobban ért ahhoz, hogy fehérből feketét és feketéből fehéret csináljon, és az eleatáknál* jobban ahhoz, hogy ad oculos [szemléltetően] bebizonyítsa minden valóságos dolog puszta látszat voltát.[76]

A bizottság mindenesetre ráirányította a közönség figyelmét „mindennapi kenyerére" és ezzel a pékiparra. Egyidejűleg nyilvános gyűléseken és a parlamenthez intézett petíciókban felharsant a londoni péklegények kiáltása túldolgoztatásuk stb. miatt. A kiáltás olyan sürgető lett, hogy H. S. Tremenheere urat, aki a már többször említett 1863-as bizottságnak is tagja volt, kinevezték királyi vizsgálóbiztossá. Jelentése[77], a benne foglalt tanúvallomásokkal együtt, felkavarta a közönséget — nem a szívét, hanem a gyomrát. A bibliás angol tudta ugyan, hogy az ember — hacsak kegyelmi kiválasztás folytán nem tőkés, földtulajdonos vagy szinekúrás — arra rendeltetett, hogy orcája verítékével egye kenyerét, de azt nem tudta, hogy kenyerében mindennap bizonyos mennyiségű emberi verítéket kell megennie, tele gennyes kelések váladékával, pókhálóval, svábbogár-hullákkal és rothadt szeszélesztővel, nem beszélve a timsóról, kőporról és egyéb kellemes ásványi tartozékokról. Ezért, tekintet nélkül „free trade" őszentségére, az addig „szabad" pékipart állami felügyelők ellenőrzése alá vetették (az 1863. évi parlamenti ülésszak végén), és ugyanezen parlamenti törvénnyel megtiltották 18 éven aluli péklegények számára az este 9 óra és reggel 5 óra közötti munkaidőt. Az utóbbi záradék köteteknél többet mond a túldolgoztatásról ebben az oly régimódian barátságosnak tetsző iparágban.

„A londoni péklegény munkája rendszerint éjjel 11 órakor kezdődik. Ekkor készíti el a tésztát. Ez igen fáradságos folyamat, amely $^1/_2$—$^3/_4$ óráig

---

vevő tudta nélkül 90 % port és homokot kevertek, „valódi" korom-e „kereskedelmi" értelemben vagy „hamisított" korom „törvényes" értelemben. Az „amis du commerce" [a kereskedelem barátai] úgy döntöttek, hogy „valódi" kereskedelmi korom, és elutasították a panaszos bérlőt, akinek ráadásul még viselnie is kellett a perköltségeket.

[76] Chevallier francia vegyész az áruk „sophisticationjáról" írott értekezésében 600 és egynéhány cikk felett tart szemlét, s ezek közül soknál 10, 20, 30 különböző hamisítási módszert sorol fel. Hozzáteszi, hogy nem minden módszert ismer és nem mindet említi, amelyet ismer. A cukorra 6 hamisítási módot ad meg, az olívaolajra 9-et, a vajra 10-et, a sóra 12-t, a tejre 19-et, a kenyérre 20-at, a pálinkára 23-at, a lisztre 24-et, a csokoládéra 28-at, a borra 30-at, a kávéra 32-t stb. Maga a jóisten sem kerüli el e sorsot. Lásd *Rouard de Card*: „De la falsification des substances sacramentelles", Párizs 1856.

[77] „Report etc.[relating to the Grievances complained of by the Journeymen Bakers etc.", London 1862 és „Second Report etc.", London 1863.

tart aszerint, hogy milyen a sütet nagysága és milyen a finomsága. Azután ledől a szaggatótáblára, amely egyszersmind fedele annak a teknőnek, amelyben a tésztát dagasztják, s néhány órát alszik egy liszteszsákkal a feje alatt és egy másik liszteszsákkal takarózva. Ezután 5 óra hosszat tartó gyors és szakadatlan munka kezdődik, a tészta szaggatása, lemérése, formázása, bevetése a kemencébe és kiszedése a kemencéből stb. Egy sütöde hőmérséklete 75—90 fok [24—32 C°], a kisebb sütödékben pedig inkább több ennél, mint kevesebb. Amikor a kenyér, a zsemle stb. készítésének munkája befejeződött, kezdődik a kenyér elosztása; és a napibéresek jelentékeny része, miután a leírt kemény éjszakai munkát elvégezte, napközben kosárban kihordja a kenyeret vagy kézikocsin tolja házról házra, s közben néha a sütödében is működik. A munka az üzlet terjedelme és az évszak szerint délután 1 és 6 óra között végződik, míg a legények egy másik részét késő délutánig a sütödében foglalkoztatják."[78] „A londoni idényben a west-endi »teljes áron« árusító pékek legényei rendszeresen éjjel 11 órakor kezdik a munkát és egy vagy két, gyakran igen rövid megszakítással másnap reggel 8 óráig vannak elfoglalva a kenyérsütéssel. Azután délután 4, 5, 6, sőt 7 óráig kenyérkihordásra használják őket vagy néha a sütödében kétszersült sütésére. Munkájuk végeztével 6, gyakran csak 5 vagy 4 óra alvás a részük. Pénteken a munka mindig korábban, értsd este 10 órakor kezdődik, és — akár készíteni, akár kihordani kell a kenyeret — szünet nélkül tart szombat este 8 óráig, de többnyire vasárnap hajnali 4 vagy 5 óráig. A »teljes áron« árusító előkelő pékségekben vasárnap megint 4—5 órai előkészítő munkát kell elvégezni a következő napra ... Az »underselling mastereknél«" (akik a kenyeret teljes árán alul árusítják), „s mint korábban megjegyeztük, a londoni pékek több mint háromnegyede ilyen, a péklegények munkaórái még hosszabbak, de munkájuk csaknem teljesen a sütödére korlátozódik, mert mestereik, a kis szatócsüzleteknek való szállítást kivéve, csak saját boltjukban árusítanak. A hét vége felé ... vagyis csütörtökön a munka éjjel 10 órakor kezdődik itt, és csak csekély megszakítással mélyen belenyúlik a vasárnapra virradó éjszakába."[79]

Az „underselling masterek" esetében még a polgári álláspont is felfogja azt, hogy „a legények meg nem fizetett munkája (the unpaid labour of the men) az alapja konkurrenciájuknak".[80] És a „full priced baker" beárulja „underselling" konkurrenseit a vizsgáló bizottságnak mint idegen munka

[78] i. m. „First Report etc.", VI—VII. old.
[79] i. m. LXXI. old.
[80] *George Read*: „The History of Baking", London 1848, 16. old.

tolvajait és hamisítókat. „Csak azáltal érvényesülnek, hogy becsapják a közönséget és hogy 18 órát sajtolnak ki legényeikből 12 órai bérért."[81]

A kenyérhamisítás és egy olyan pékosztály kialakulása, amely a kenyeret teljes árán alul árusítja, Angliában a XVIII. század eleje óta fejlődött ki, amikor a szakma céhjellege felbomlott és a névleges pékmester mögé a molnár vagy a liszt-factor alakjában odalépett a tőkés.[82] Ez megvetette az alapját a tőkés termelésnek, a munkanap mértéktelen meghosszabbításának és az éjjeli munkának, bár az utóbbi még Londonban is csak 1824-ben honosodott meg komoly mértékben.[83]

A mondottak alapján érthető, hogy a bizottsági jelentés a péklegényeket a rövid életű munkásokhoz számítja, akik, miután a munkásosztály minden részében normális gyermektizedelést szerencsésen megúsztak, ritkán érik meg a 42. életévüket. Mindazonáltal a pékiparban mindig túl sok a jelentkező. E „munkaerők" utánpótlási forrásai London számára Skócia, Anglia nyugati földművelő kerületei és — Németország.

1858 és 1860 között az írországi péklegények saját költségükön nagy gyűléseket szerveztek az éjjeli és vasárnapi munka elleni agitáció érdekében. A közönség, például a dublini 1860 májusi gyűlésen, ír hevességgel a péklegények pártjára állott. E mozgalom eredményeképpen Wexfordban, Kilkennyben, Clonmelben, Waterfordban és másutt valóban sikeresen keresztülvitték a kizárólag nappali munkát. „Limerickben, ahol a legények gyötrelmei tudvalevőleg minden mértéket felülmúltak, e mozgalom hajótörést szenvedett a pékmesterek, nevezetesen a pék-molnárok ellenállásán. A limericki példa visszaeséshez vezetett Ennisben és Tipperaryben. Corkban, ahol a közfelháborodás a legélénkebb formában nyilatkozott meg, a mesterek olymódon hiúsították meg a mozgalmat, hogy éltek hatalmukkal és az utcára tették legényeiket. Dublinban a mesterek igen elszánt ellenállást fejtettek ki, és az agitációt irányító legények üldözésével a többieket arra kényszerítették, hogy engedjenek, törődjenek bele az éjszakai és a vasárnapi munkába."[84] Az Írországban állig felfegyverzett angol kormányzat bizott-

[81] „Report (First) etc. Evidence", Cheeseman „full priced baker" vallomása, 108. old.

[82] *George Read*: i. m. A XVII. század végén és a XVIII. elején a minden lehetséges szakmába befurakodó factorokat (ügynököket) hivatalosan „public nuisance-eknek" [közártalmaknak] bélyegezték meg. Így például Somerset grófság békebíráinak negyedévi ülésén a Grand Jury* „presentmentet" [emlékiratot] intézett az alsóházhoz, amelyben többek között az olvasható, „hogy ezek a Blackwell Hall-i factorok közártalom és sérelem a posztóiparnak, s mint ártalmat el kell őket nyomni". („The Case of our English Wool etc.", London 1685, 6—7. old.)

[83] „First Report etc.", VIII. old.

[84] „Report of Committee on the Baking Trade in Ireland for 1861"

sága siránkozó hangon kérleli Dublin, Limerick, Cork stb. kérlelhetetlen pékmestereit: „A bizottság úgy véli, hogy a munkaórákat természeti törvények korlátozzák, amelyeket nem lehet büntetlenül megsérteni. Az, hogy a mesterek munkásaikat elkergetéssel fenyegetik és így kényszerítik vallásos meggyőződésük megsértésére, az ország törvényével szembeni engedetlenségre és a közvélemény semmibevevésére" (ez utóbbiak mind a vasárnapi munkára vonatkoznak), „rossz vért szül a tőke és munka viszonyában, s olyan példát mutat, amely veszélyes a vallás, az erkölcs és a közrend szempontjából... A bizottság úgy véli, hogy a munkanapnak 12 órán túl való meghosszabbítása bitorló beavatkozás a munkás családi és magánéletébe és baljós erkölcsi következményekhez vezet azáltal, hogy feldúlja a férfi otthonát és gátolja családi, fiúi, testvéri, férji és atyai kötelességeinek teljesítésében. A 12 órát meghaladó munkának a munkás egészségét aláásó tendenciája van; idő előtti öregedésre és korai halálra vezet, s ezáltal szerencsétlenné teszi a munkáscsaládokat, amelyeket éppen akkor fosztanak meg (are deprived) a családfő gondoskodásától és támogatásától, amikor a legnagyobb szükségük lenne rá."[85]

Az imént Írországban voltunk. A Csatorna túlsó oldalán, Skóciában, a mezőgazdasági munkás, az eke embere tiltakozik az ellen, hogy 13—14 órát kell dolgoznia a legzordabb éghajlat alatt, vasárnapi 4 órás pótlólagos munkával (a szombatnapot megszentelőknek ebben az országában!)[86], míg ezzel egy időben egy londoni Grand Jury előtt három vasúti munkás áll: egy kalauz, egy mozdonyvezető és egy jelzőkezelő. Egy nagy vasúti szerencsétlenség utasok százait küldte a másvilágra. A szerencsétlenség oka a vasúti munkások gondatlansága. Egybehangzóan jelentik ki az esküdtek előtt, hogy 10—12 évvel ezelőtt munkájuk csak napi 8 óra hosszat tartott. Az utóbbi 5—6 év folyamán azonban a munkaidőt 14, 18 és 20 órára srófolták fel,

[85] i. m.

[86] A mezőgazdasági munkások nyilvános gyűlése az Edinburgh melletti Lasswade-ben, 1866 január 5-én. (Lásd „Workman's Advocate", 1866 január 13.) Egy trade-union [szakszervezet] megalakulása a mezőgazdasági munkások között 1865 végén, legelőször Skóciában, történelmi esemény. Anglia egyik legelnyomottabb mezőgazdasági kerületében, Buckinghamshire-ben, a bérmunkások 1867 márciusában nagy sztrájkot rendeztek, hogy hetibérüket 9—10 shillingről 12 shillingre emeljék. — (Az előzőkből látható, hogy az angol mezőgazdasági proletariátus mozgalma, amely 1830 utáni erőszakos tüntetéseinek elfojtása és kivált az új szegénytörvény bevezetése után teljesen megtört, a hatvanas években újra kezdődik, és végül 1872-ben korszakot alkotóvá lesz. A második kötetben visszatérek erre, és éppígy az angol földmunkás helyzetével foglalkozó, 1867 óta megjelent Kékkönyvekre. Pótlás a 3. kiadáshoz.)

sőt, amikor különösen nagy számban jelentkeznek az utazni vágyók, mint például a kirándulóvonatok időszakában, a munka gyakran 40—50 óra hosszat tart megszakítás nélkül. Közönséges emberek ők, nem pedig ciklopszok. Egy bizonyos ponton munkaerejük felmondja a szolgálatot. Kábulat fogja el őket. Agyuk nem gondolkodik, szemük nem lát többé. Az ízig-vérig „respectable British Juryman" [tiszteletreméltó brit esküdt] olyan határozattal válaszol, hogy „manslaughter" (gondatlanságból okozott emberölés) vádjával az esküdtszék [assize] elé állítandók, és egy szelíd hangú függelékben azt a jámbor óhaját nyilvánítja, hogy a vasúti tőkemágnás urak a jövőben mégiscsak tékozlóbbak lehetnének a szükséges számú „munkaerő" megvásárlásában és „önmegtartóztatóbbak", vagy „lemondóbbak", vagy „takarékosabbak" a fizetett munkaerő kiszipolyozásában.[87]

A mindenféle foglalkozású, korú és nemű munkások tarka sokaságából, akik buzgóbban nyomakodnak felénk, mint a megöltek árnyai Odüsszeusz felé, s akikről, ha nem is hordanak Kékkönyveket a hónuk alatt, első pillantásra lerí a túlmunka, még két alakot ragadunk ki, akiknek csattanós kontrasztja bizonyítja, hogy a tőke előtt minden ember egyenlő — egy divatárukészítőnőt és egy kovácsot.

1863 júniusának utolsó heteiben valamennyi londoni napilap közölt egy cikket ezzel a „szenzációs" cégérrel: „Death from simple overwork" (Halál egyszerű túlmunka következtében). A cikk a húszéves Mary Anne Walkley divatárukészítőnő haláláról szólt, aki egy igen tiszteletreméltó, udvari szállító divatáru-manufaktúrában dolgozott, s akit a barátságos Elise nevet viselő hölgy zsákmányolt ki. Most újra felfedezték a régi, sokszor el-

[87] „Reynolds' Newspaper", 1866 január 21. Ugyanez a hetilap közvetlenül ezután hétről hétre „Fearful and fatal accidents" [Félelmetes és végzetes balesetek], „Appalling tragedies" [Szörnyű tragédiák] stb. „sensational headingekkel" [szenzációs címekkel] egész sor újabb vasúti szerencsétlenségről ad hírt. A North Stafford-vonal egyik munkása erre így válaszol: „Mindenki tudja, mik a következményei annak, ha a mozdonyvezető és a fűtő figyelme egy pillanatra ellankad. S hogyan is lehetne ez másként a munka mértéktelen meghosszabbítása esetén, a legzordabb időben, szünet és pihenés nélkül? Vegyétek például a következő mindennapi esetet. Egy fűtő a múlt hétfőn kora hajnalban kezdte meg munkáját. 14 óra 50 perc elteltével fejezte be. Még mielőtt teáját meg tudta volna inni, újra munkába hívták. Így aztán összesen 29 órát és 15 percet kellett megszakítás nélkül végigrobotolnia. Heti munkája a továbbiakban így alakult: szerdán 15 óra; csütörtökön 15 óra 35 perc; pénteken 14 $^{1}/_{2}$ óra; szombaton 14 óra 10 perc; az egész héten összesen 88 óra 30 perc. S most gondoljátok el, mennyire elképedt, amikor csak 6 munkanapra kapott fizetést. Emberünk újonc volt, és megkérdezte, mit értenek egynapi munkán. A felelet így hangzott: 13 órát, tehát heti 78 órát. De mi lesz a 10 óra 30 perc többletért járó fizetéssel? Hosszú perpatvar után 10 penny" (nem egész 10 ezüstgaras) „térítést kapott." (i. h. 1866 február 4-i sz.)

mondott történetet[88], azt, hogy ezek a leányok átlagosan 16 $^1/_2$ órát, az idényben pedig gyakran 30 órát dolgoznak megszakítás nélkül, miközben lankadó „munkaerejüket" sherry, portói vagy kávé adagolásával tartják működésben. És az idény éppen a tetőfokát érte el. A nemes ladyk ruhacsodáit egy szempillantás alatt kellett készre varázsolni, hogy megjelenhessenek a frissen importált walesi hercegné hódolatára rendezett bálon. Mary Anne Walkley 26 $^1/_2$ órát dolgozott megszakítás nélkül 60 más leánnyal együtt, harmincadmagával egy olyan szobában, amely a szükséges levegő-köbhüvelykeknek alig $^1/_3$-át nyújtotta, éjjel pedig ketten osztoztak egy ágyon azoknak a fullasztó levegőjű lyukaknak egyikében, amelyeket egy hálószobából különféle deszkafalakkal kerítettek el.[89] S ez még a jobb londoni divatáru-cégek közé tartozott. Mary Anne Walkley pénteken betegedett meg, és vasárnap meghalt, Elise asszony legnagyobb csodálkozására anélkül, hogy az utolsó öltést legalább elvégezte volna a munkáján. A halottas ágyhoz már elkésve hívott orvos, Keys úr a „coroner's jury" [halottkém-esküdtszék] előtt kertelés nélkül ezt vallotta: „Mary Anne Walkley a túlzsúfolt munkaszobában eltöltött hosszú munkaórák és a túl szűk, rosszul szellőzött hálóhelyiségben való alvás miatt halt meg." A „coroner's jury" ezzel szemben, hogy az

[88] V. ö. *F. Engels*: „Die Lage etc.", 253—254. old. [Marx és Engels Művei, 2. köt. 396—399. old.]

[89] Dr. Letheby, a Board of Healthnél [közegészségügyi hivatalnál] működő orvos annak idején kijelentette: „Felnőttek számára hálószobában minimálisan 300 köbláb, lakószobában pedig 500 köbláb levegő szükséges." Dr. Richardson, az egyik londoni kórház főorvosa: „A különféle varrónők — a divatárukészítőnők, a szabónők és a közönséges varrónők — háromszoros bajtól szenvednek, túlmunkától, levegőhiánytól és hiányos táplálkozástól vagy elégtelen emésztéstől. Ez a fajta munka egészében véve minden körülmények között inkább megfelel a nőknek, mint a férfiaknak. De szerencsétlensége ennek a szakmának, hogy, nevezetesen a fővárosban, mintegy 26 tőkés monopolizálja, akik hatalmi eszközökkel, amelyek a tőkéből fakadnak (that spring from capital), gazdaságosságot kényszerítenek ki a munkából (force economy out of labour; úgy érti, hogy a kiadásokat teszik gazdaságossá azáltal, hogy tékozolják a munkaerőt). Hatalmukat a munkásnőknek ez az egész osztálya megérzi. Ha valamely szabónő egy kis vevőkört szerez magának, a konkurrencia arra kényszeríti, hogy ennek megtartása végett otthon agyondolgozza magát, és ugyanezzel a túlmunkával kell szükségszerűen sújtania segédeit is. Ha üzlete balul üt ki vagy nem tudja magát önállósítani, akkor egy céghez fordul, ahol a munka nem kevesebb, de a fizetés biztos. Ilyen helyzetben merőben rabszolgává lesz, akit a társaság hullámzása ide-oda sodor; hol otthon, kis szobácskájában éhezik vagy az éhezés határán áll; hol meg 24 órából 15, 16, sőt 18 órát foglalkoztatják alig elviselhető levegőben és olyan táplálékon, amelyet, még ha jó is, tiszta levegő hiányában nem lehet megemészteni. Ezekből az áldozatokból táplálkozik a tüdővész, amely nem más, mint levegőbetegség." (*Dr. Richardson*: „Work and Overwork"; „Social Science Review", 1863 július 18.)

orvosnak leckét adjon a jómodorból, kinyilvánította: „Az elhunyt apoplexiában halt meg, mindazonáltal okunk van attól tartani, hogy halálát a túlzsúfolt műhelyben való túlmunka stb. meggyorsította." A mi „fehér rabszolgáinkat", kiáltotta a „Morning Star", Cobden és Bright szabadkereskedő urak lapja, „a mi fehér rabszolgáinkat a sírba dolgoztatják, és ők némán, zokszó nélkül mennek tönkre és halnak meg".[90]

„Az agyondolgoztatás napirenden van, nemcsak a divatárukészítőnők műhelyében, hanem ezer más helyen is, sőt mindenütt, ahol az üzlet virágzik ... Vegyük példának a kovácsot. Ha hihetünk a költőknek, nincs még egy olyan életerős, vidám ember, mint a kovács. Korán kel és szikrákat ver, a napot megelőzve; úgy eszik, iszik és alszik, mint senki más. Ha tisztán fizikai szempontból nézzük, mértékletes munka mellett helyzete valóban a legjobb emberi helyzetek egyike. De kövessük nyomon a városba, és nézzük meg, mekkora munkaterhet raknak erre az erős férfira és milyen helyet foglal el országunk halálozási listáján. Marylebone-ban" (London egyik legnagyobb városnegyedében) „a kovácsok évi halálozási arányszáma 31 az 1000-hez, vagyis 11-gyel meghaladja az angliai felnőtt férfiak átlagos halálozási arányát. Ez a foglalkozás, az emberiségnek ez a szinte ösztönös művészete, amely önmagában véve kifogástalan, pusztán a munka túlhajtása révén elpusztítja emberét. Ennyi kalapácsütést tehet naponta, ennyi lépést mehet, ennyi lélegzetet vehet, ennyi munkát végezhet az ember, és átlagosan, mondjuk, 50 évet élhet. De kényszerítik arra, hogy ennyivel több ütést tegyen, ennyivel több lépést menjen, ennyivel gyakrabban vegyen lélegzetet napjában, és mindent összevéve naponta egy negyeddel többet adjon ki

[90] „Morning Star", 1863 június 23. A „Times" az esetet arra használta fel, hogy Brighttal és a többiekkel szemben védelmébe vegye az amerikai rabszolgatartókat. „Igen sokan közülünk", mondja, „úgy vélekednek, hogy amíg saját fiatal leányainkat agyondolgoztatjuk, az ostor csattanása helyett az éhség korbácsával, addig aligha van jogunk ahhoz, hogy tűzzel-vassal üldözzünk olyan családokat, akik rabszolgatartóknak születtek, s akik rabszolgáikat legalább jól táplálják és mértékletesen dolgoztatják." („Times", 1863 július 2.) Ugyanilyen módon leckéztette a „Standard", egy tory lap, Newman Hall tiszteletest: „Kiátkozza a rabszolgatartókat, de együtt imádkozik azokkal a derék emberekkel, akik London kocsisait, omnibuszvezetőit stb. csak napi 16 óra hosszat dolgoztatják kutyának való bérért." Végül megszólalt az orákulum, Thomas Carlyle úr, akiről már 1850-ben ezt írtam*: „Ördögbe ment a géniusz, a kultusz megmaradt." Egy rövid példabeszédben Carlyle a kor történetének egyetlen nagyszerű eseményét, az amerikai polgárháborút arra vezeti vissza, hogy az északi Péter a déli Pál fejét erőnek erejével be akarja verni, mert az északi Péter „naponta", a déli Pál pedig „egész életre bérli" munkását. („Ilias Americana in nuce"; „Macmillan's Magazine", 1863 augusztusi füzet) A városi — világért sem a falusi! — bérmunkás iránt tanúsított tory rokonszenv szappanbuborékа így végre szétpattant. Magvát úgy hívják — rabszolgaság!

életerejéből. Megkísérli ezt, s az az eredmény, hogy egy korlátozott időszakban negyedével több munkát végez és 50. életéve helyett a 37.-ben hal meg."[91]

4. Nappali és éjjeli munka. A váltási rendszer

Az állandó tőke, a termelési eszközök az értékesítési folyamat álláspontjáról tekintve csak azért vannak meg, hogy munkát, és minden csepp munkával arányos mennyiségű többletmunkát szívjanak fel. Amennyiben ezt nem teszik, puszta létezésük negatív veszteség a tőkésnek, mert azon idő alatt, amíg parlagon hevernek, haszontalan tőkeelőleget képviselnek, és e veszteség pozitívvá lesz, mihelyt a megszakítás pótlólagos kiadásokat tesz szükségessé a munka újrakezdéséhez. A munkanapnak a természetes nap határain túl, az éjszakába nyúló meghosszabbítása csak csillapítószerként hat, csak megközelítőleg oltja az eleven munka vérére áhítozó vámpírszomjat. Az a törekvés tehát, hogy a napnak mind a 24 órájában munkát sajátítson el, a tőkés termelés benső törekvése. De minthogy ez fizikailag lehetetlen volna akkor, ha ugyanazokat a munkaerőket szipolyoznák ki éjjel-nappal folytonosan, ezért, a fizikai akadály leküzdése céljából, váltani kell a nappal és az éjjel elfogyasztott munkaerőket; ez a váltás különböző módszereket enged meg: például úgy lehet elrendezni, hogy a munkásszemélyzet egy része az egyik héten nappali szolgálatot, a másik héten éjszakai szolgálatot teljesít stb. Tudjuk, hogy ez a váltási rendszer, ez a váltógazdaság az angol pamutipar stb. vérbő ifjúkorában uralkodó volt, és jelenleg többek között Moszkva kormányzóság pamutfonodáiban virágzik. Ez a 24 órás termelési folyamat mint rendszer létezik még ma is Nagy-Britanniának sok, mindmáig „szabad" iparágában, többek között Anglia, Wales és Skócia kohóműveiben, kovácsműhelyeiben, hengerműveiben és más fémipari üzemeiben. A munkafolyamat itt a 6 hétköznap 24 óráján kívül többnyire a vasárnap 24 óráját is felöleli. A munkások férfiak és nők, mindkét nembeli felnőttek és gyermekek. A gyermekek és fiatal személyek kora a 8. (egyes esetekben a 6.) életévtől a 18.-ig valamennyi közbülső fokon végigfut.[92] Egyes ágakban a lányok és asszonyok együtt dolgoznak éjszaka a férfiszemélyzettel.[93]

---

[91] *Dr. Richardson*, i. m.

[92] „Ch. Empl. Comm., Third Report", London 1864, IV—VI. old.

[93] „Mind Staffordshire-ben, mind Dél-Walesben a szénbányákban és a kokszhányókon fiatal lányokat és asszonyokat foglalkoztatnak, nemcsak nappal, hanem éjszaka is. A parlamentnek benyújtott jelentések ezt gyakran említették mint olyan gyakorlatot, amely nagy és nyilvánvaló bajokkal jár együtt. Ezek a férfiakkal együtt foglalkoztatott, tőlük ruházatuk-

Az éjszakai munka általános káros hatásaitól eltekintve[94] a termelési folyamat 24 órás szakadatlan tartama örömmel fogadott alkalmat ad arra, hogy a névleges munkanap határát túllépjék. Például az előbb említett, igen megerőltető iparágakban a hivatalos munkanap minden munkás számára többnyire 12 óra, éjjeli illetve nappali óra. De az e határon túli túlmunka sok esetben — hogy az angol hivatalos jelentés szavaival éljünk — „valóban borzalmas" (truly fearful).[95] „Azt a munkatömeget", hangzik a jelentés, „amelyet a tanúvallomások szerint 9—12 éves fiúk végeznek el, ember fel nem foghatja anélkül, hogy ellenállhatatlanul arra a következtetésre ne jutna, hogy nem szabad tovább megengedni a szülőknek és a munkaadóknak ezt a hatalmukkal való visszaélést."[96]

„Az a módszer, hogy fiúkat egyáltalában felváltva, éjjel és nappal dolgoztatnak, mind az élénk üzletmenet, mind a dolgok közönséges menete idején, a munkanap gyalázatos meghosszabbítására vezet. Ez a meghosszabbítás sok esetben nemcsak kegyetlen, hanem éppenséggel hihetetlen. Nemegyszer megtörténik, hogy ilyen vagy olyan okból egy-egy váltógyerek távol

---

ban alig megkülönböztethető, sártól és füsttől mocskos asszonyok ki vannak téve annak, hogy jellemük megromlik, mert nőietlen foglalkozásuk csaknem elkerülhetetlen következményeképpen elveszítik önbecsülésüket." (i. m. 194. sz., XXVI. old. V. ö. „Fourth Report" (1865), 61. sz., XIII. old.) Ugyanez a helyzet az üveggyárakban.

[94] „Természetesnek látszik", jegyezte meg egy acélgyáros, aki gyermekeket éjszakai munkára alkalmaz, „hogy a fiúk, akik éjszaka dolgoznak, napközben nem tudnak sem aludni, sem rendesen pihenni, hanem másnap szüntelen ide-oda futkosnak." (i. m. „Fourth Rep.", 63. sz., XIII. old.) Arra vonatkozólag, hogy a napfény milyen fontos a test fenntartása és fejlődése szempontjából, egy orvos többek között ezt jegyzi meg: „A fény a test szöveteire közvetlenül is hat, keménnyé és rugalmassá teszi őket. A normális fénymennyiségtől megfosztott állatok izmai petyhüdtté és rugalmatlanná válnak, inger hiányában az idegek elveszítik tónusukat, és minden, ami növekedőfélben van, elsatnyul fejlődésében... A gyermekek esetében szerfelett fontos az egészség szempontjából az állandó, bőséges nappali fény és a nap egy részében a napsugarak közvetlen hatása. A fény segít az ételeket jó plasztikus vérré feldolgozni és edzi a rostot, miután kialakult. A látószerveket ugyancsak stimulálja, és ezáltal nagyobb tevékenységet vált ki a különféle agyfunkciókban." W. Strange úr, a worcesteri „General Hospital" főorvosa, akinek az „Egészség"-ről szóló írásából (1864)* vettük ezt az idézetet, az egyik vizsgálóbiztosnak, White úrnak küldött levelében ezt írja: „Azelőtt alkalmam nyílott Lancashire-ben arra, hogy az éjszakai munkának a gyári gyerekekre tett hatásait megfigyeljem, s némely munkaadók kedvelt állításával ellentmondásban határozottan kijelentem, hogy a gyermekek egészsége ezt hamarosan megszenvedte." (i. m. 284. sz., 55. old.) Hogy ilyen dolgokról egyáltalában komoly viták folynak, mutatja a legjobban azt, hogyan hat a tőkés termelés a tőkések és retainereik [csatlósaik] „agyfunkcióira".

[95] i. m. 57. sz., XII. old.

[96] i. m. („4th Report, 1865"), 58. sz., XII. old.

marad. Akkor a jelenlevő, munkanapjukat már bevégzett fiúk közül kell egynek vagy többnek a kiesést helyrehoznia. Ez a rendszer oly általánosan ismert, hogy egy hengerműmanagere, arra a kérdésemre, hogy miképpen töltik be a távollevő váltógyerekek helyét, így felelt: Azt hiszem, Ön éppoly jól tudja ezt, mint én — és szemrebbenés nélkül bevallotta a tényt."[97]

„Egy hengerműben, ahol a névleges munkanap reggel 6 órától este $^1/_2$6 óráig tartott, egy fiú minden héten 4 éjszakát dolgozott át legkevesebb másnap este $^1/_2$9 óráig . . . és tette ezt 6 hónapon keresztül." „Egy másik fiú 9 éves korában néha egyhuzamban 3 tizenkétórás műszakot dolgozott, 10 éves korában pedig 2 napot és 2 éjszakát egyhuzamban." „Egy harmadik, most 10 éves fiú reggel 6 órától éjjel 12 óráig dolgozott 3 éjszakán át, a többi napokon pedig este 9 óráig." „Egy negyedik, most 13 éves, egy egész héten át délután 6 órától másnap déli 12 óráig dolgozott, néha 3 műszakot egyhuzamban, például hétfő reggeltől kedd éjszakáig." „Egy ötödik, most 12 éves, egy stavelyi vasöntödében 14 napon át reggel 6 órától éjjel 12 óráig dolgozott, és képtelen arra, hogy tovább csinálja." George Allinsworth, 9 éves: „Múlt pénteken kerültem ide. Másnap reggel 3 órakor kellett kezdenünk. Ezért egész éjszaka ittmaradtam. 5 mérföldre lakom innen. A padlón, egy bőrkötényen aludtam és egy kiskabáttal takaróztam. A másik 2 napon reggel 6 órakor jöttem be. Igen! ez forró hely! Mielőtt idekerültem, egy egész éven át szintén kohó mellett dolgoztam. Igen nagy üzem volt, vidéken. Szombat reggel ott is 3-kor kezdtem, de legalább hazamehettem aludni, mert közel laktunk. A többi napokon reggel 6 órakor fogtam a munkához, és este 6 vagy 7 órakor végeztem" stb.[98]

[97] i. m.

[98] i. m. XIII. old. E „munkaerők" műveltségi foka természetesen csak olyan lehet, amilyennek az egyik vizsgálóbiztossal folytatott következő párbeszédekből látszik! Jeremiah Haynes, 12 éves: „. . .Négyszer négy az nyolc, de négy négyes (4 fours) az 16. . . Egy király az az, akié minden pénz és arany. (A king is him that has all the money and gold.) Van királyunk, azt mondják, hogy királynő, Alexandra hercegnőnek hívják. Azt mondják, hogy a királynő fiát vette el. Egy hercegnő az egy férfi." Wm. Turner, 12 éves: „Nem Angliában élek. Gondolom, van ilyen ország, azelőtt nem tudtam róla." John Morris, 14 éves: „Hallottam mondani, hogy isten csinálta a világot és hogy az egész nép vízbe fúlt egy kivételével; hallottam, hogy ez az egy egy kismadár volt." William Smith, 15 éves: „Isten csinálta a férfit; a férfi csinálta a nőt." Edward Taylor, 15 éves: „Nem tudok Londonról." Henry Matthewman, 17 éves: „Néha elmegyek a templomba. . . Egy név, amiről prédikálnak, egy bizonyos Jézus Krisztus volt, de más nevet nem tudok mondani, és nem is tudok semmit mondani róla. Nem gyilkolták meg, hanem meghalt, mint más emberek. Nem olyan volt, mint más emberek, bizonyos tekintetben, mert vallásos volt bizonyos tekintetben, mások meg nem vallásos. (He was not the same as other people in some ways, because he was religious in some ways, and others isn't.)" (i. m. 74. sz., XV. old.) „Az ördög az egy

Halljuk mármost, hogyan vélekedik maga a tőke erről a 24 órás rendszerről. A rendszer túlhajtásairól, arról, hogy a munkanap „kegyetlen és hihetetlen" meghosszabbítására használják fel, persze mélyen hallgat. A rendszerről csak „normális" formájában beszél.

Naylor és Vickers acélgyáros urak, akik 600—700 személyt alkalmaznak és köztük csak 10%-ban 18 éven alulit, s ebből a 10%-ból is csak 20 gyermeket éjszakai személyzetként, a következőképpen nyilatkoznak: „A fiúk egyáltalában nem szenvednek a hőségtől. A hőmérséklet valószínűleg 86—90° [30—32 C°]... A kovácsműhelyben és a hengerdében a kezek éjjel-nappal dolgoznak váltásban, de ezzel szemben minden más munka nappali munka, reggel 6 órától este 6 óráig. A kovácsműhelyben 12 órától 12 óráig dolgoznak. Némely kezek állandóan éjjel dolgoznak, anélkül hogy váltogatnák a nappali és az éjjeli munkát... Nem tapasztaljuk, hogy a nappali vagy éjszakai munka bármiféle különbséget okozna az egészségben" (Naylor és Vickers urakéban?), „és valószínűleg jobban is alszanak az emberek, ha ugyanaz a pihenőidejük, mint ha ez az idő változik... Körülbelül húsz 18 éven aluli fiú dolgozik az éjszakai személyzettel... Nem tudnánk jól meglenni (not well do) 18 éven aluli ifjak éjszakai munkája nélkül. Ellen-

jó személy. Nem tudom, hol él. Krisztus gonosz fickó volt. (The devil is a good person. I don't know where he lives. Christ was a wicked man.)" „Ez a leány" (10 éves) „god-ot [istent] dog-nak [kutyának] betűzi, és nem tudta a királynő nevét." („Ch. Empl. Comm., V. Rep.", 1866, 55. old., 278. sz.) Az üveg- és papírgyárakban ugyanaz a rendszer uralkodik, mint az említett fémipari üzemekben. Azokban a papírgyárakban, ahol a papír gépekkel készül, minden folyamatban — a rongyválogatást kivéve — az éjszakai munka a szabály. Egyes esetekben az éjszakai munka, váltásokkal, egész héten át szakadatlanul folyik, rendszerint vasárnap éjjeltől a rákövetkező szombat éjjel 12 óráig. A nappal soros személyzet öt 12 órás és egy 18 órás napot dolgozik, az éjjel soros öt 12 órás és egy 6 órás éjszakát hetenként. Más esetekben minden csoport 24 órát dolgozik, egymás után, napi váltással. Egy csoport hétfőn 6 órát, szombaton 18-at dolgozik, hogy meglegyen a 24 órája. Más esetekben egy közbülső rendszert vezettek be, amely szerint mindazok, akik a papírkészítő gépek mellett vannak alkalmazva, a hét minden napján 15—16 órát dolgoznak. Ez a rendszer, mondja Lord vizsgálóbiztos, egyesíteni látszik a 12 órás és a 24 órás váltás minden hátrányát. 13 éven aluli gyermekek, 18 éven aluli fiatal személyek és nők dolgoznak ebben az éjszakai rendszerben. A 12 órás rendszerben néha a váltó távolmaradása miatt 24 órás dupla műszakot kellett dolgozniok. Tanúvallomások bizonyítják, hogy fiúk és leányok nagyon gyakran túlóráznak, ami nem ritkán 24, sőt 36 órás megszakítás nélküli munkává húzódik ki. A simítás „folytonos és változhatatlan" folyamatában 12 éves leányok vannak, akik egész hónapon át napi 14 órát dolgoznak, „bármiféle rendszeres pihenő vagy megszakítás nélkül, kivéve két, legfeljebb három félórás étkezési kiesést". Egyes gyárakban, ahol a rendszeres éjjeli munkát egészen megszüntették, rettenetes sokat túlóráznak, mégpedig „gyakran a legpiszkosabb, legforróbb és legegyhangúbb folyamatoknál". („Ch. Empl. Comm., Report IV", 1865, XXXVIII—XXXIX. old.)

vetésünk a termelési költségek növekedése. Gyakorlott kezeket és részlegvezetőket nehezen kapni, de fiút annyit kap az ember, amennyit csak akar... Természetesen, tekintettel az általunk alkalmazott ifjak csekély arányára, az éjjeli munka korlátozása kevéssé lenne fontos, illetve érdekes számunkra."[99]

J. Ellis úr, egyik tulajdonosa John Brown et Co. urak vas- és acélműveinek, ahol 3000 férfit és ifjút alkalmaznak, mégpedig a vas- és acélgyártással kapcsolatos nehéz munkák egy részének elvégzésére „éjjel-nappal, váltásokban", kijelenti, hogy a nehéz acélművekben egy vagy két fiú jut két férfira. Vállalatuknál 500 a 18 éven aluli fiú, és ezeknek kb. $^1/_3$-a, vagyis 170, 13 éven aluli. A javasolt törvénymódosításra vonatkozólag Ellis úr így vélekedik: „Nem hiszem, hogy nagyon kifogásolható (very objectionable) volna az, hogy 18 éven aluli személy a 24 órából 12 órán túl ne dolgozhasson. De nem hiszem, hogy bármilyen vonalat lehetne húzni a 12 éven felüli fiúk éjjeli munkában való nélkülözhetősége tekintetében. Sőt, szívesebben elfogadnánk egy olyan törvényt, hogy egyáltalában ne alkalmazzunk 13 éven aluli fiúkat, vagy még 14 éven aluliakat se, mint azt, hogy eltiltsanak bennünket a már meglevő fiúk éjszakai felhasználásától. A nappali csoportba beosztott fiúknak váltakozva az éjszakai csoportban is dolgozniok kell, mert a férfiak nem végezhetnek szakadatlanul éjjeli munkát; ez tönkretenné egészségüket. Úgy hisszük azonban, hogy az éjszakai munka, ha heti váltásokkal történik, nem ártalmas." (Naylor és Vickers urak, üzletük érdekével megegyezően, fordítva, úgy hitték, hogy nem a folytonos, hanem éppen a periodikusan váltakozó éjszakai munka lehet ártalmas.) „Azt tapasztaljuk, hogy azok az emberek, akik váltakozó éjszakai munkát végeznek, éppen olyan egészségesek, mint azok, akik csak nappal dolgoznak... Ellenvetéseinket a 18 éven aluli fiúk éjszakai alkalmazásának megszüntetése ellen a költségnövekedés miatt tennők, de ez az egyetlen ok." (Milyen cinikusan naiv!) „Azt hisszük, hogy ez a növekedés nagyobb lenne, mint amit az üzlet (the trade), eredményes vitelére való köteles tekintettel, méltányosan el tudna viselni. (As the trade with due regard to etc. could fairly bear!)" (Mily locsogó frazeológia!) „A munka itt ritka, és ilyen szabályozás esetén elégtelenné válhatna" (vagyis az Ellis, Brown et Co. abba a végzetes zavarba juthatna, hogy a munkaerő értékét teljesen meg kellene fizetnie).[100]

Cammell et Co. urak „Cyklops Vas- és Acélművei" éppoly nagyszabásúak, mint az említett John Brown et Co. üzemei. Az ügyvezető igazgató írásban terjesztette be tanúvallomását White-nak, a kormánybizottság tagjának, ké-

[99] „Fourth Report etc.", 1865, 79. sz., XVI. old.
[100] „Fourth Report etc.", 1865, 80. sz., XVI—XVII. old.

sőbb azonban helyénvalónak találta, hogy az átnézésre megint visszaszolgáltatott kéziratot elsikkassza. De White úrnak jó az emlékezőképessége. Egész pontosan emlékszik, hogy e ciklopsz urak számára a gyerekek és fiatal személyek éjszakai munkájának megtiltása „lehetetlenség; ez ugyanannyi volna, mintha leállítanák üzemeiket", holott vállalatuknál alig valamivel több, mint 6 % a 18 éven aluli és csak 1 % a 13 éven aluli fiú![101]

Ugyanerről a tárgyról E. F. Sanderson úr, az attercliffe-i Sanderson, Bros. et Co. Acél-, Henger- és Kovácsművek cég tagja, ezt jelenti ki: „Nagy nehézségek fakadnának a 18 éven aluli fiúk éjszakai munkájának megtiltásából; a fő nehézség a költségek növekedése lenne, amit a fiúk munkájának férfiak munkájával való pótlása szükségszerűen maga után vonna. Hogy ez mennyire rúgna, azt nem tudom megmondani, de valószínűleg nem lenne annyi, hogy a gyáros az acél árát emelhesse, és következésképpen a veszteség reá hárulna, mert a férfiak" (mily konok népség!) „ezt természetesen vonakodnának viselni." Sanderson úr nem tudja, mennyit fizet a gyerekeknek, de „talán heti 4—5 shillinget keresnek fejenként... A fiúk munkája olyan, hogy általában" („generally", persze nem minden „külön" esetben) „erejük éppen elég hozzá, és következésképpen a férfiak nagyobb erejéből nem folynék nyereség, ami a veszteségért kárpótolna, vagy csak abban a kevés esetben, amikor a fém igen nehéz. A férfiaknak sem lenne ínyére, hogy nincsenek fiúk a kezük alatt, a férfiak ugyanis kevésbé engedelmesek. Ezenkívül a fiúknak fiatalon kell elkezdeniök, hogy a szakmát megtanulják. A fiúknak puszta nappali munkára való korlátozása ennek a célnak nem felelne meg." És miért nem? Miért nem tanulhatják meg a fiúk nappal a mesterségüket? Mivel okolod meg? „Mert ezáltal azok a férfiak, akik heti váltásban hol nappal, hol éjszaka dolgoznak, csoportjuk gyerekeitől erre az időre elválasztva, elvesztenék fele profitjukat, amelyet belőlük merítenek. Az oktatás ugyanis, amelyben a fiúkat részesítik, beszámít e fiúk munkabérébe, s ezért ez lehetővé teszi a férfiak számára, hogy a fiúk munkáját olcsóbban kapják meg. Minden férfi elveszítené fele profitját." (Másszóval, Sanderson úrék kénytelenek lennének a felnőtt férfiak munkabérének egy részét saját zsebükből kifizetni, ahelyett hogy a fiúk éjjeli munkájával fizetnék. Sanderson úrék profitja ebben az esetben valamelyest csökkenne, és ez a Sanderson-féle jó oka annak, hogy a fiúk miért nem tudják nappal megtanulni mesterségüket.[102] Ezenkívül ez rendszeres éjszakai munkát hárítana a férfiakra, akiket

[101] i. m. 82. sz., XVII. old.

[102] „A mi reflexiókban gazdag és okoskodó korunkban még nem sokra kellett hogy vigye az, aki nem tud mindenre, még a legrosszabb és legfonákabb dologra is jó okot megadni.

most a fiúk váltanak, és ezt ők nem bírnák ki. Röviden és velősen, a nehézségek olyan nagyok lennének, hogy valószínűleg az éjjeli munka teljes megszüntetésére vezetnének.) „Magát az acél termelését illetően", mondja E. F. Sanderson, „ez a legcsekélyebb különbséget sem jelentené, de!" De Sanderson úréknak többet kell tenniök, mint acélt csinálni. Az acélcsinálás puszta ürügy a többletcsinálásra. Az olvasztókemencéknek, a hengerműveknek stb., az épületeknek, a gépi berendezésnek, a vasnak, a szénnek stb. többet kell tenniök, mint acéllá változni. Azért vannak meg, hogy többletmunkát szívjanak fel, és 24 óra alatt természetesen többet szívnak fel, mint 12 alatt. Isten és jog szerint valóban a nap teljes 24 órájára utalványt adnak Sandersonéknak bizonyos számú kéz munkaidejére, és mihelyt munkát felszívó funkciójuk megszakad, elveszítik tőkejellegüket és ennélfogva Sandersonék számára tiszta veszteséget jelentenek. „De akkor veszteség származnék abból a sok drága gépi berendezésből, amely fele időn át parlagon heverne; és egy olyan terméktömeghez, amilyet nekünk a jelenlegi rendszer mellett módunkban áll szolgáltatni, meg kellene kettőznünk helyiségeinket és gépeinket, ami megkettőzné a kiadást." De miért tartanak igényt éppen ezek a Sandersonék kiváltságra más tőkésekkel szemben, akik csak nappal dolgoztathatnak és akiknek épülete, gépi berendezése, nyersanyaga ezért éjszaka „parlagon" hever? „Igaz", feleli E. F. Sanderson az összes Sandersonok nevében, „igaz, hogy ez a parlagon heverő gépi berendezés okozta veszteség minden üzemet érint, ahol csak nappal dolgoznak. De az olvasztókemencék használata a mi esetünkben extra-veszteséget okozna. Ha üzemben tartjuk őket, akkor tüzelőanyagot pocsékolunk" (ahelyett hogy, mint most, a munkások életanyagát pocsékolnák), „ha pedig nem tartjuk őket üzemben, akkor ez időveszteséget jelent a tűz újbóli meggyújtásakor és a szükséges hőfok elérésénél" (míg az alvási idő elvesztése, még a nyolcéveseké is, munkaidő-nyereséget jelent a Sanderson-nemzetségnek), „és maguk a kemencék is szenvednének a hőmérsékletváltozástól" (míg ugyanezek a kemencék mit sem szenvednek a munka nappali és éjjeli váltásától).[103]

Mindent, amit a világban elrontottak, jó okokból rontottak el." (*Hegel*: „Enzyklopädie", Erster Teil, „Die Logik", 249. old.)

[103] „Ch. Empl. Comm., Fourth Report", 1865, 85. sz., XVII. old. Az üveggyáros urak ama hasonló gyengéd meggondolásaira, hogy lehetetlen a gyerekeknek „rendszeres étkezési időt" adni, mert ezáltal a kemencék kisugározta hő bizonyos mennyisége „tiszta veszteség" lenne, vagyis „elpocsékolódnék", a következőképpen felel White vizsgálóbiztos, akit — Ure-ral, Seniorral stb. és lapos német szajkózóikkal, Roscherral stb. ellentétben — egyáltalában nem hatott meg a tőkéseknek a saját pénzük kiadásában tanúsított „önmegtartóztatása", „lemondása" és „takarékossága" és az emberélettel való timur-tamerlani „pazarlásuk": „Lehetséges, hogy bizonyos mennyiségű hő, a jelenleg szokásos mértéken felül,

5. *A normálmunkanapért vívott harc. Kényszertörvények a munkanap meghosszabbítására a XIV. század közepétől a XVII. század végéig*

„Mi egy munkanap?" Mekkora időn át fogyaszthatja a tőke a munkaerőt, amelynek napi értékét megfizeti? Meddig hosszabbítható meg a munkanap a magának a munkaerőnek az újratermeléséhez szükséges munkaidőn túl? Ezekre a kérdésekre, láttuk, a tőke így felel: A munkanap naponta teljes 24 órából áll, levonva ebből azt a kevés pihenőórát, amely nélkül a munkaerő teljességgel felmondja megújuló szolgálatát. Először is magától értetődik, hogy a munkás egész élete folyamán semmi más, csak munkaerő, hogy ezért minden rendelkezésre álló ideje természet és jog szerint munkaidő, tehát a tőke önértékesítéséhez tartozik. Az emberi művelődésre, szellemi fejlődésre, a szociális funkciók teljesítésére, a társas érintkezésre, a fizikai és szellemi életerők szabad játékára fordított idő, sőt a vasárnap ünnepi ideje — még a szombatnapot megszentelők országában is [104] — merő lárifári! De mérték-

elpocsékolódik a rendszeres étkezési idők biztosítása folytán, de ez még pénzértékben is semmiség az életerőnek ahhoz az elpocsékolásához (the waste of animal power) képest, ami most abból ered, hogy szerte a királyságban az üveghutákban foglalkoztatott és növésben levő gyermekeknek annyi nyugalmuk sincs, hogy eledelüket kényelmesen elfogyasszák és megemésszék." (i. m. XLV. old.) S mindez a „haladás évében", 1865-ben történik! Az emelés és a cipelés közben kifejtett erőről nem is beszélve, az ilyen gyermek a palackokat és flintüveget készítő hutákban munkájának folyamatos végzése során 15—20 (angol) mérföldet gyalogol 6 óra alatt! A munka pedig gyakran 14—15 óra hosszat tart! Sok ilyen üveghutában, akárcsak a moszkvai fonodákban, a 6 órás váltások rendszere uralkodik. „A heti munkaidő folyamán 6 óra a leghosszabb meg nem szakított pihenési időszak, és ebből még levonandó a gyárba menés és a hazatérés, a mosdás, az öltözködés, a táplálkozás által felemésztett idő. Így valóban csak igen rövid idő marad pihenésre. Nincs idő játékra és friss levegőre, hacsak nem az alvás rovására, amely annyira nélkülözhetetlen az ilyen forróságban ilyen megerőltető munkát végző gyermekeknek. . . S még a rövid alvást is megzavarja az, hogy a gyermeknek éjjel magától kell felébrednie, nappal viszont a külső zaj ébreszti fel." White úr eseteket sorol fel, hogy egy fiú 36 órát dolgozott egyhuzamban; más esetekben 12 éves fiúk éjjel 2 óráig robotolnak, és aztán a hutában alszanak reggel 5-ig (3 órát!), hogy újra kezdjék a nappali munkát! „Az a munkatömeg", mondják az általános jelentés szerkesztői, Tremenheere és Tufnell, „amelyet fiúk, leányok és asszonyok nappali vagy éjszakai munkakötelékük (spell of labour*) folyamán végeznek, mesébe illő." (i. m. XLIII—XLIV. old.) Eközben, meglehet, a „lemondással teli" üvegtőke késő este, portói bortól mámorosan tántorog haza a klubjából, és hülyén dünnyögi maga elé: „Britons never, never shall be slaves!"**

[104] Angliában például némely vidéki helyen még mindig fogházbüntetéssel sújtanak egy-egy munkást, amiért azzal, hogy a háza előtti kertecskéjében dolgozott, megszentségtelenítette a szombatnapot. Ugyanezt a munkást szerződésszegés miatt megbüntetik, ha vasárnap — még ha vallásos hóbortból is — elmarad a fém-, papír- vagy üveggyárból. Az ortodox parlament nem vesz tudomást a szombatnap megszentségtelenítéséről, ha ez a

telen, vak törekvésében, a többletmunkára irányuló olthatatlan farkasétvágyában a tőke átgázol a munkanap maximális korlátain — nemcsak az erkölcsi, hanem a tisztán fizikai korlátain is. Bitorolja a test növekedésére, fejlődésére és egészségének fenntartására szolgáló időt. Elrabolja a szabad levegő és a napfény fogyasztásához szükséges időt. Lecsipeget az étkezési időből, és azt lehetőleg bekebelezi magába a termelési folyamatba, úgyhogy a munkásnak mint puszta termelési eszköznek adják a táplálékot, ahogy a kazánnak a szenet, a gépnek a zsírt vagy az olajat. Az életerő gyűjtésére, megújítására és felfrissítésére szolgáló egészséges alvást annyi óráig tartó dermedtségre redukálja, amennyit egy abszolút kimerült szervezet újjáéledése nélkülözhetetlenné tesz. Ahelyett, hogy a munkaerő normális fenntartása határozná meg a munkanap korlátját, itt, megfordítva, a naponta lehetséges legnagyobb munka-erőkifejtés — bármilyen betegesen erőltetett és kínos is az — határozza meg a munkás pihenőidejének korlátját. A tőkét nem érdekli a munkaerő élettartama. Egyes-egyedül az egy munkanap alatt folyósítható munkaerő-maximum érdekli. E célját a munkaerő élettartamának megrövidítése útján éri el, mint ahogy a kapzsi gazda a talaj termékenységének megrablása útján ér el fokozott terméshozamot.

A tőkés termelés tehát — amely lényegében értéktöbblet termelése, többletmunka felszívása — a munkanap meghosszabbításával nemcsak az emberi munkaerő elsatnyulását termeli, megrabolva ezt fejlődésének és tevékenykedésének normális erkölcsi és fizikai feltételeitől. Magának a munkaerőnek idő előtti kimerülését és elhalását is termeli.[105] Azáltal hosszabbítja meg a munkás termelési idejét egy adott időszakban, hogy megrövidíti életének idejét.

A munkaerő értéke azonban magában foglalja a munkás újratermeléséhez, illetve a munkásosztály szaporodásához szükséges áruk értékét. Ha tehát

tőke „értékesítési folyamatában" történik. Egy emlékiratban (1863 augusztus), amelyben a londoni halas- és baromfiboltokban foglalkoztatott napibéresek a vasárnapi munka eltiltását kérik, az olvasható, hogy munkájuk a hét első hat napján átlagosan napi 15, vasárnap pedig 8—10 óra hosszat tart. Az emlékiratból egyúttal kivehető, hogy kiváltképpen az Exeter Hall-i* arisztokrata szenteskedők rafinált ínyencsége ösztönzi ezt a „vasárnapi munkát". E „szentek", akik oly buzgók „in cute curanda" [porhüvelyük gondozásában], kereszténi mivoltukat igazolják azzal a megadással, amellyel mások túlmunkáját, nélkülözéseit és éhezését elviselik. Obsequium ventris istis (a munkások számára) perniciosius est [a dőzsölés számukra ártalmasabb].

[105] „Előző jelentéseinkben közöltük különböző tapasztalt gyárosok megállapításait arról, hogy a túlórák ... minden bizonnyal az emberek munkaerejének idő előtti kimerüléséhez vezetnek." („Ch. Empl. Comm., Fourth Report", 1865, 64. sz., XIII. old.)

a munkanap természetellenes meghosszabbítása — amire mértéktelen önértékesítési törekvésétől hajtva a tőke szükségszerűen igyekszik — megrövidíti az egyes munkások életidejét és ezzel munkaerejük tartamát, akkor az elkopottak gyorsabb pótlására lesz szükség, tehát nagyobb kopási költségeknek kell belekerülniök a munkaerő újratermelésébe, egészen úgy, ahogyan egy gép naponta újratermelendő értékrésze annál nagyobb, minél gyorsabban kopik. Úgy látszik ezért, hogy a tőkét saját érdeke a normálmunkanapra utalja.

A rabszolgatartó úgy vásárolja munkását, mint a lovát. Rabszolgájának elvesztésével tőkét veszít el, amelyet a rabszolgapiacon való új kiadással kell pótolnia. De: „Georgia rizsföldjei és a Mississippi mocsarai lehet, hogy végzetesen romboló hatással vannak az emberi alkatra, mégis, ez az emberéletben véghezvitt pusztítás nem olyan nagy, hogy ne lehetne pótolni Virginia és Kentucky bőven termő rezervátumaiból. A gazdasági szempontok, amelyek valamelyes biztosítékot nyújthatnának a rabszolgával való emberséges bánásmódra, amennyiben az úr érdekét azonossá teszik a rabszolga fenntartásával, a rabszolgakereskedelem bevezetése után éppen fordítva, a rabszolga legvégletesebb tönkretételének okaivá változnak át; mert mihelyt a rabszolga helye idegen néger-rezervátumokról való pótlással betölthető, kevésbé fontos lesz az, hogy élete meddig tart, mint az, hogy amíg tart, mennyire termelékeny. Ezért a rabszolgákat importáló országokban alapelve a rabszolgagazdaságnak, hogy a leghatékonyabb gazdálkodás az, ha a lehető legrövidebb idő alatt a lehető legnagyobb teljesítményt préselik ki az emberi baromból (human cattle). Éppen a trópusi művelésben, ahol az évi profitok gyakran az ültetvények össztőkéjével egyenlők, ott áldozzák fel a négerek életét a legkíméletlenebbül. Nyugat-India földművelése, amely évszázadok óta mesébe illő gazdagság bölcsője, az afrikai faj millióit nyelte el. Manapság Kubában, melynek jövedelmeit milliókban számlálják és amelynek ültetvényesei fejedelmek, látjuk, hogy a rabszolgák osztálya nemcsak a leggorombább táplálékot kapja és a legkimerítőbb, szakadatlan robotot végzi, hanem egy nagy része évente egyenesen belepusztul a túlmunka lassú tortúrájába, az alvás és pihenés hiányába."[106]

Mutato nomine de te fabula narratur!* Rabszolgakereskedelem helyett mondj munkapiacot, Kentucky és Virginia helyett mondj Írországot és Anglia, Skócia meg Wales földművelő kerületeit, Afrika helyett Németországot! Hallottuk, hogy a túlmunka mint ritkítja a londoni pékek sorait, és mégis a londoni munkapiac állandóan túl van telítve a pékipar német és

[106] *Cairnes*: „The Slave Power", 110—111. old.

más nemzetiségű halottjelöltjeivel. A fazekasság, mint láttuk, egyike a legrövidebb élettel járó iparágaknak. Hiány van ezért fazekasokban? Josiah Wedgwood, a modern fazekasság feltalálója, származását tekintve maga is közönséges munkás, 1785-ben kijelentette az alsóház előtt, hogy az egész ipar 15 000—20 000 személyt foglalkoztat.[107] 1861-ben Nagy-Britanniában ennek az iparnak csupán városi központjaiban a népesség száma 101 302 volt. „A pamutipar kilencven éves... Az angol faj három nemzedéke alatt a pamutipari munkások kilenc nemzedékét fogyasztotta el."[108] Igaz, a lázas fellendülés egyes korszakaiban a munkapiacon aggasztó hézagok mutatkoztak. Így például 1834-ben. De akkor a gyáros urak javasolták a Poor Law Commissionereknek [szegénytörvény-biztosoknak], hogy a földművelő kerületek „túlnépességét" küldjék északra, és kijelentették, hogy „a gyárosok ezt felszívnák és elfogyasztanák. Pontosan ezek voltak a saját szavaik."[109] „Ügynököket bíztak meg Manchesterben a Poor Law Commissionerek beleegyezésével. A mezőgazdasági munkásokról lajstromokat készítettek és átadták ezeknek az ügynököknek. A gyárosok megrohanták az irodákat, a nekik megfelelőket kiválogatták, majd a családokat útnak indították Dél-Angliából. Ezeket az embercsomagokat címkékkel ellátva, mint megannyi árubálát, csatornán és teherkocsin szállították — egyesek gyalog csellengtek utánuk, és sokan eltévedve, az éhségtől félholtan bolyongtak szerte az ipari kerületekben. A dolog valóságos kereskedelmi ággá fejlődött. Az alsóház nehezen fogja ezt elhinni. Ez a szabályos kereskedelem, ez a kufárkodás az emberhússal tovább folyt; az embereket a manchesteri ügynökök megvették és eladták a manchesteri gyárosoknak, éppoly szabályosan, mint ahogy négereket adnak el a déli államok gyapotültetvényeseinek... Az 1860-as év jelentette a pamutipar delelőjét... Megint hiány volt kezekben. A gyárosok megint a húsügynökökhöz fordultak... és ezek átkutatták Dorset dűnéit, Devon dombjait és Wilts síkságait, de a túlnépesség már felemésztődött." A „Bury Guardian" azon siránkozott, hogy 10 000 pótlólagos kezet lehetett volna az angol–francia kereskedelmi szerződés megkötése után felszívni, és hogy nemsokára 30 000-rel vagy 40 000-rel többre lesz szükség. Miután a húskereskedelem ügynökei és alügynökei 1860-ban meglehetősen eredménytelenül fésülték át a földművelő kerületeket, „egy gyárosküldöttség Villiers

[107] *John Ward:* „History of the Borough of Stoke-upon-Trent etc.", London 1843, 42. old.

[108] Ferrand beszéde a „House of Commons-ban" [alsóházban] 1863 április 27-én.

[109] „That the manufacturers would absorb it and use it up. Those were the very words used by the cotton manufacturers." (i. m.)

úrhoz, a Poor Law Board [szegénytörvény-hatóság] elnökéhez folyamodott, és kérte, engedélyezze megint, hogy szegény- és árvagyermekeket kaphassanak a workhouse-okból [dologházakból]"[110].

A tapasztalat a tőkés számára általánosságban véve azt mutatja, hogy állandó túlnépesség van, azaz túlnépesség van a tőke pillanatnyi értékesítési szükségletéhez viszonyítva, ámbár ez satnya, éltüket hamar leélő, egymást gyorsan kiszorító, úgyszólván éretlenül leszedett emberi nemzedékekből

[110] i. m. Villiers legjobb akarata ellenére is „törvényileg" abban a helyzetben volt, hogy a gyárosok kérését vissza kellett utasítania. Az urak mégis elérték céljukat a helyi szegényügyi hatóságok szolgálatkészsége folytán. A. Redgrave úr, gyárfelügyelő, biztosít arról, hogy ez alkalommal az a rendszer, mely szerint az árvák és a pauperok gyermekei „törvényileg" apprentice-eknek (tanoncoknak) számítanak, „nem járt a régi visszásságokkal" — (e „visszásságokkal" kapcsolatban v. ö. *Engels*: „Die Lage etc.") —, ámbár egy esetben minden bizonnyal „visszaéltek a rendszerrel, azokkal a leányokkal és fiatal asszonyokkal kapcsolatban, akiket Skócia földművelő kerületeiből hoztak Lancashire-be és Cheshire-be". E „rendszer" szerint a gyáros meghatározott időszakra szóló szerződést köt a szegényházi hatóságokkal. Táplálja, ruházza és elszállásolja a gyermekeket, és egy kis zsebpénzt is ad nekik. Redgrave úr következő megjegyzése furcsán hangzik, kivált ha meggondoljuk, hogy az 1860-as esztendő még az angol pamutipar virágzási évei között is párját ritkítja, és a munkabérek ezenkívül magasak voltak, mert a kivételes munkakereslet kielégítését akadályozta Írország elnéptelenedése, az angol és skót földművelő kerületekből Ausztráliába és Amerikába irányuló példátlan kivándorlás, egyes angol földművelő kerületekben pedig — részint az életerő szerencsésen elért megtörése miatt, részint amiatt, hogy a rendelkezésre álló népességet az emberhúskereskedők már korábban lefölözték — a népesség pozitív csökkenése. S mindennek ellenére Redgrave úr ezt mondja: „Az effajta munkát" (a szegényházi gyerekekét) „mégis csak akkor keresik, ha semmi mást nem lehet találni, mert ez drága munka (high-priced labour). Egy 13 éves fiú szokásos munkabére körülbelül heti 4 shilling; de 50 vagy 100 ilyen fiúnak szállást adni, ruházni, táplálni, orvosi segélyben és megfelelő felügyeletben részesíteni őket, és ezenfelül egy kis zsebpénzt adni nekik, lehetetlen fejenként heti 4 shillingből." („Rep. of the Insp. of Factories for 30th April 1860", 27. old.) Redgrave úr elfelejti megmondani, hogyan nyújthatja maga a munkás mindezt gyermekeinek a 4 shilling bérükből, ha a gyáros nem tudja megtenni 50 vagy 100 gyerekkel, akik közös szállást, közös ellátást kapnak és közös felügyelet alatt állnak. Nehogy a szövegből téves végkövetkeztetéseket vonjanak le, meg kell itt még jegyeznem, hogy az angol pamutipart, amióta az 1850-es gyári törvény és annak munkaidőszabályozása stb. alá vetették, az angol mintaiparnak kell tekinteni. Az angol pamutipari munkás minden tekintetben magasabban áll, mint a kontinensen élő sorstársa. „A porosz gyári munkás legalább 10 órával többet dolgozik hetenként, mint angol vetélytársa, és ha saját szövőszékén, otthon foglalkoztatják, akkor pótlólagos munkaóráinak még ez a korlátja is elesik." („Rep. of Insp. of Fact. 31st Oct. 1855", 103. old.) A fent említett Redgrave gyárfelügyelő az 1851. évi ipari kiállítás után beutazta a kontinenst, jelesül Franciaországot és Poroszországot, hogy megvizsgálja az ottani gyári állapotokat. A porosz gyári munkásról ezt mondja: „Olyan bért kap, amely elegendő arra, hogy megszerezze egyszerű táplálékát és azt a kevés kényelmet, amelyhez hozzászokott és amellyel beéri . . . Rosszabbul él és keményebben dolgozik, mint angol vetélytársa." („Rep. of Insp. of Fact. 31st Oct. 1853", 85. old.)

tevődik össze.[111] A tapasztalat az értelmes megfigyelő számára a másik oldalon persze megmutatja, hogy a tőkés termelés, amely, ha történetileg nézzük, csak a minapról kelteződik, milyen gyorsan és mélyen a gyökerénél ragadta meg a nép életerejét, hogy az ipari népesség elkorcsosulását csak természetesen tenyésző életelemek faluról való állandó felszívása lassítja, és hogy maguk a falusi munkások is, a szabad levegő s a köztük oly mindenhatóan érvényesülő principle of natural selection [természetes kiválogatódás elve] ellenére, amely csak a legerőteljesebb egyéneket engedi fennmaradni, már romlásnak indulnak.[112] A tőkét — amelynek oly „jó okai" vannak az őt körülvevő munkásnemzedék szenvedéseinek tagadására — gyakorlati mozgásában éppolyan kevéssé és éppolyan nagyon befolyásolja az emberiség jövendő elrothadásának és a végül mégis feltartóztathatatlan elnéptelenedésnek a kilátása, mint az a lehetőség, hogy a Föld belezuhan a Napba. Minden részvényszédelgésben mindenki tudja, hogy a viharnak egyszer ki kell törnie, de mindenki azt reméli, hogy a villám felebarátjába vág bele, miután ő maga már felfogta és biztonságba helyezte az aranyesőt. Après moi le déluge!* — ez minden tőkés és minden tőkésnemzet jelszava. A tőke ezért nincs tekintettel a munkás egészségére és élettartamára, hacsak a társadalom nem kényszeríti rá, hogy tekintettel legyen.[113] A fizikai és szellemi elsatnyulás, az idő előtti halál, a túlmunka gyötrelme miatti panaszokra ezt válaszolja: Kínjokat

---

[111] „A túldolgoztatottak megdöbbentő gyorsasággal halnak el; de azoknak a helye, akik elpusztulnak, azonnal betöltődik, és a személyek gyakori váltakozása nem idéz elő változást a színpadon." „England and America", London 1833, I. köt. 55. old. (Szerzője E. G. Wakefield.)

[112] Lásd „Public Health, Sixth Report of the Medical Officer of the Privy Council, 1863", közzétették Londonban 1864-ben. Ez a jelentés éppen a mezőgazdasági munkásokról szól. „Sutherlandet olyan grófságnak ábrázolták, amely nagymértékben tökéletesedett. Egy újabban végzett vizsgálat azonban kiderítette, hogy itt, ezekben a szép férfiairól és vitéz katonáiról egykor oly híres kerületekben, a lakosok sovány és satnya fajjá korcsosultak. A legegészségesebb helyeken, a tengerre néző domboldalakon, a gyermekek arca oly keskeny és halvány, amilyen csak egy londoni sikátor bűzhödt légkörében lehet." (*Thornton*: „Overpopulation etc.", 74—75. old.) Valóban arra a 30 000 „gallant highlanderre" [vitéz felföldire] hasonlítanak, akiknek Glasgow a maga wyndjeiben [kanyargóiban] és close-aiban [sikátoraiban] prostituáltakkal és tolvajokkal vet közös ágyat.

[113] „Ámbár a népesség egésze a nemzeti tőke oly fontos eleme, attól tartunk, be kell vallanunk, hogy a tőkések egyáltalán nem buzgólkodnak azon, hogy e kincset megőrizzék és becsben tartsák... A munkások egészségének tekintetbevételét rákényszerítették a gyárosokra." („Times", 1861 november 5.) „West Riding férfiai az emberiség posztókészítői lettek ... a munkásnép egészségét feláldozták, és néhány nemzedék alatt a faj elkorcsosult volna, de visszahatás következett be. A gyermekmunka óráit korlátozták stb." („Report of the Registrar General for October 1861")

mért venni számba, abból gyönyörünk (a profitunk) ha forrt?* Nagyjában és egészében azonban ez nem is az egyes tőkés jó- vagy rosszakaratától függ. A szabad konkurrencia a tőkés termelés benső törvényeit az egyes tőkéssel szemben mint külső kényszertörvényt érvényesíti.[114]

Egy normálmunkanap megállapítása a tőkés és a munkás között sok száz éven át folyó harcnak az eredménye. E harc története azonban két ellentétes áramlatot mutat. Hasonlítsuk össze például korunk angol gyári törvényhozását a XIV. századtól egészen a XVIII. század közepéig hozott angol munka-statútumokkal.[115] Míg a modern gyári törvény a munkanapot erőszakosan megrövidíti, a statútumok arra törekszenek, hogy erőszakosan meghosszabbítsák. Persze a tőke igényei embrió-állapotában — amikor még csak keletkezik, amikor tehát még nem pusztán a gazdasági viszonyok hatalmával, hanem az államhatalom segítségét is igénybe véve biztosítja magának elegendő mennyiségű többletmunka felszívásának jogát — teljességgel szerények, ha összehasonlítjuk őket azokkal az engedményekkel, amelyeket férfikorában morogva és vonakodva meg kell tennie. Évszázadokba kerül, míg a „szabad" munkás a fejlett tőkés termelési mód következményeképp önként hajlandó lesz, azaz társadalmilag kényszerül arra, hogy szokásos létfenntartási eszközeinek áráért életének egész tevékeny idejét, sőt magát a munkaképességét, elsőszülöttségi jogát egy tál lencséért eladja. Ezért természetes, hogy a munkanapnak az a meghosszabbítása, amelyet a tőke a XIV. század közepétől a XVII. század végéig államhatalmilag a teljes korú

[114] Ezért például azt látjuk, hogy 1863 elején 26 cég, melyek Staffordshire-ben kiterjedt fazekasüzemekkel rendelkeztek, köztük J. Wedgwood és Fiai is, emlékiratban kérelmezte „az állam erőszakos beavatkozását". A „más tőkésekkel való konkurrencia" nem engedi meg nekik a gyermekek munkaidejének „önkéntes" korlátozását stb. „Bármennyire fájlaljuk is a fent említett bajokat, ezeket lehetetlen volna megakadályozni a gyárosok között kötendő bármiféle megállapodással . . . Mindezeket a szempontokat tekintetbe véve, arra a meggyőződésre jutottunk, hogy kényszertörvényre van szükség." („Ch. Empl. Comm., Rep. I.", 1863, 322. old.)

Pótlás a 114. jegyzethez. A közelmúlt egy sokkal frappánsabb példát szolgáltatott. A gyapotárak magassága a lázas üzleti forgalom egyik korszakában arra indította a blackburni pamutszövöde-tulajdonosokat, hogy gyáraikban közös megállapodással a munkaidőt meghatározott ideig megrövidítsék. Ez az idő körülbelül november végén (1871) telt le. Eközben a gazdagabb gyárosok, akik a szövödével fonodát egyesítenek, a termelésnek e megállapodás előidézte kiesését arra használták fel, hogy saját üzletüket kiterjesszék és ilymódon a kis munkáltatók rovására nagy profitra tegyenek szert. Az utóbbiak ekkor szorultságukban a gyári munkásokhoz fordultak, felszólították őket arra, hogy agitáljanak komolyan a kilencórás munkanap érdekében, és pénzbeli hozzájárulást ígértek erre a célra!

[115] E munkás-statútumokat, amelyek egyidejűleg Franciaországban, Németalföldön stb. is fellelhetők, Angliában csak 1813-ban törölték el formálisan, miután a termelési viszonyok már régen félretolták őket.

munkásokra ráerőszakolni törekszik, körülbelül egybeesik a munkaidőnek azzal a korlátjával, amelyet a XIX. század második felében itt-ott államilag emeltek a gyermekvér tőkévé változtatása elé. Ami manapság például Massachusetts államban, az észak-amerikai köztársaság mostanáig legszabadabb államában a 12 éven aluli gyermekek munkájának állami korlátjaként van proklamálva, Angliában még a XVII. század közepén életerős kézművesek, tagbaszakadt béresek és óriás termetű kovácsok normális munkanapja volt.[116]

Az első „Statute of Labourers"-nek (23 Edward III. 1349 [III. Edward uralkodásának 23. esztendejéből, 1349-ből való törvény]) közvetlen ürügye (nem oka, mert az effajta törvényhozás évszázadokon át tartott ez ürügy megszűnése után is) a nagy pestis* volt, amely megtizedelte a lakosságot, úgyhogy — mint egy tory író mondja — „munkásokat ésszerű árakon" (azaz olyan árakon, amelyek alkalmazóiknak ésszerű mennyiségű többletmunkát biztosítanak) „munkába állítani valóban elviselhetetlenül nehézzé vált"[117]. Az ésszerű munkabéreket ezért kényszertörvényekkel diktálták, éppúgy, mint a munkanap határát. Ez utóbbi pont, s itt csak ez érdekel bennünket, megismétlődik az 1496. évi statútumban (VII. Henrik alatt). Minden kézműves (artificer) és mezőgazdasági munkás munkanapjának akkoriban márciustól szeptemberig reggel 5 órától este 7—8 óráig kellett tartania — bár ezt sohasem vitték keresztül —, de az étkezési idő reggelire 1 óra, ebédre $1^1/_2$ óra és uzsonnára $^1/_2$ óra volt, tehát éppen kétszer annyi, mint a most érvényes gyári törvény szerint.[118] Télen reggel 5 órától besötétedésig kellett

[116] „Egyetlen 12 éven aluli gyermeket se foglalkoztassanak valamely ipari üzemben egy nap 10 óránál tovább." („General Statutes of Massachusetts", 60. fej. 3. §) (E rendeleteket 1836 és 1858 között bocsátották ki.) „A napi 10 órás időszak alatt elvégzett munkát minden pamut-, gyapjú-, selyem-, papír-, üveg- és lengyárban, illetve a vas- és rézfeldolgozó üzemekben törvényes napi munkának kell tekinteni. És elrendeljük, hogy ezután egyetlen kiskorút, akit valamely gyárban alkalmaznak, se tartsanak benn vagy kötelezzenek arra, hogy naponként 10 óránál, illetve hetenként 60 óránál többet dolgozzék; és hogy ezután egyetlen 10 éven aluli kiskorút se vegyenek fel munkásnak ebben az államban." („State of New Jersey. An Act to limit the Hours of Labour etc.", 1. és 2. §) (1851 március 18-i törvény.) „Egyetlen 12 éves korát elért és 15 éven aluli kiskorút se foglalkoztassanak valamely ipari üzemben egy nap 11 óránál többet, sem reggel 5 óra előtt, sem este $^1/_2$ 8 óra után." („Revised Statutes of the State of Rhode Island etc.", 139. fej. 23. §, 1857 július 1.)

[117] „Sophisms of Free Trade", VII. kiad., London 1850, 205. old. Ugyanez a tory egyébként elismeri: „464 évig tartó hosszú időszakon át olyan parlamenti törvények álltak fenn, amelyek a munkabéreket a munkások rovására, a munkáltatók javára szabályozták. A népesség megnövekedett. E törvények most már feleslegessé és terhessé váltak." (i. m. 206. old.)

[118] J. Wade joggal jegyzi meg e statútummal kapcsolatosan: Az 1496. évi statútumból „kitűnik, hogy 1496-ban az élelem egy kézműves jövedelmének $^1/_3$-ával és egy mezőgazdasági

dolgozni, ugyanezekkel a megszakításokkal. Erzsébetnek egy 1562. évi statútuma a munkanap hosszát valamennyi „napi- vagy hetibérért szegődtetett" munkás számára érintetlenül hagyja, de a közöket korlátozni igyekszik nyáron $2\,^1/_2$ órára és télen 2 órára. Az ebéd csak egy óra hosszat tartson, és „a félórás délutáni alvás" csak május közepétől augusztus közepéig engedtessék meg. Minden óra távollétért 1 pennyt (mintegy 8 pfenniget) vonjanak le a bérből. A gyakorlatban azonban a viszony a munkások számára sokkal kedvezőbb volt, mint az, amelyet a statútumok könyve megszabott. A politikai gazdaságtan atyja és bizonyos mértékig a statisztika feltalálója, William Petty, ezt mondja egyik írásában, amelyet a XVII. század utolsó harmadában tett közzé: „A munkások" (labouring men, akkoriban tulajdonképpen mezőgazdasági munkások) „napi 10 órát dolgoznak és hetenként hússzor étkeznek, tudniillik munkanapokon háromszor és vasárnap kétszer; amiből világosan látható, hogy ha pénteken este böjtölni akarnának és $1\,^1/_2$ óra alatt akarnának megebédelni, amihez most 2 óra kell nekik, 11-től 1 óráig, ha tehát $^1/_{20}$-dal többet dolgoznának és $^1/_{20}$-dal kevesebbet fogyasztanának, akkor a fent említett adó tizedrészét elő lehetne teremteni."[119] Nem volt-e igaza dr. Andrew Ure-nak, amikor az 1833. évi tizenkétórás törvényt a sötétség korszakába való visszaesésnek kiáltotta ki? Persze a statútumok és Petty által említett rendelkezések az „apprenticeekre" (tanoncokra) is érvényesek. Az azonban, hogy mi volt a helyzet a gyermekmunkával még a XVII. század végén is, a következő panaszból látható: „Ifjúságunk itt, Angliában, semmit sem csinál addig az időig, ameddig tanonccá nem lesz, és azután természetesen hosszú idő – hét év – kell neki, hogy tökéletes kézművessé képezze magát." Németországot viszont magasztalja, mert ott a gyermekeket a bölcsőtől kezdve legalább „valamelyes foglalatosságra nevelik"[120].

---

munkás jövedelmének $^1/_2$-ével számított egyenértékűnek, és ez a munkásoknak a mainál nagyobb fokú függetlenségére mutat; most ugyanis a mezőgazdaságban és az iparban a munkások élelme bérük sokkal nagyobb részét alkotja". (*J. Wade*: „History etc.", 24—25., 577. old.) Azt a véleményt, hogy ez a különbség az élelmiszerek és a ruhaneműek akkori és mostani árviszonya különbségének tulajdonítható, megcáfolja akár a legfelületesebb pillantás is a „Chronicon Preciosum etc."-ra, Fleetwood püspök írására, I. kiad. London 1707, II. kiad. London 1745.

[119] *W. Petty*: „Political Anatomy of Ireland", 1672, 1691-es kiadás, 10. old.*

[120] „A Discourse on the Necessity of Encouraging Mechanic Industry", London 1690, 13. old. Macaulay, aki az angol történelmet whig és burzsoá érdekben helyrehamisította, imígyen szaval: „Az a gyakorlat, hogy gyermekeket idő előtt munkára fogjanak ... a XVII. században az ipar akkori állapotához képest szinte hihetetlen fokban uralkodott. Norwichban, a gyapjúipar fő székhelyén, a hatéves gyermeket munkaképesnek tartották. A kor különböző

A XVIII. század legnagyobb részében, a nagyipar korszakáig, a tőkének Angliában még nem sikerült a munkaerő heti értékének megfizetésével a munkás egész hetét hatalmába kerítenie — a mezőgazdasági munkások mindenesetre kivételek. Azt a körülményt, hogy négy nap béréből egész héten át megélhettek, a munkások nem látták elégséges oknak arra, hogy a többi két napon is dolgozzanak a tőkés számára. Az angol közgazdászok egyik szárnya a tőke szolgálatában a legdühödtebben ostorozta ezt az önfejűséget, egy másik szárnyuk a munkásokat védte. Hallgassuk meg például a vitát Postlethwayt — akinek kereskedelmi szótára annak idején ugyanolyan hírnévnek örvendett, mint manapság MacCulloch és MacGregor hasonló írásai — és az „Essay on Trade and Commerce" fentebb idézett szerzője között[121].

Postlethwayt többek között ezt mondja: „E néhány megjegyzést nem zárhatom le úgy, hogy ne vegyek tudomást arról a túl sokak szájából hallott

írói — köztük nem egy olyan, akit rendkívül jóérzésűnek tekintettek — »exultation-nel« (elragadtatással) említik azt a tényt, hogy ebben az egyetlen városban fiúk és leányok olyan gazdagságot teremtenek, amely évi 12 000 font sterlinggel haladja meg saját fenntartásukat. Minél pontosabban vizsgáljuk a múlt történetét, annál több okot találunk arra, hogy elvessük azoknak a nézetét, akik korunkat új szociális bajokat termőnek tartják... Ami új, az a bajokat felfedező értelem és az őket orvosoló humanitás." („History of England", I. köt. 417. old.) Macaulay továbbá beszámolhatott volna arról, hogy „rendkívül jóérzésű" amis du commerce [kereskedelem-barátok] a XVII. században „exultációval" beszélik el, hogyan foglalkoztattak egy hollandiai szegényházban egy négyéves gyermeket, és hogy a „vertu mise en pratique" [gyakorlatba áttett erény] e példája az összes Macaulay-féle humanitáriusok írásaiban mintának számított egészen A. Smith idejéig. Az igaz, hogy a manufaktúra feltörtével, a kézművességtől eltérően, nyomai mutatkoznak a gyermekek kizsákmányolásának, amely mindenkor megvolt bizonyos fokig a parasztoknál, mégpedig annál kifejlettebben, minél keményebb iga nehezedett a földművesre. A tőke tendenciája félre nem ismerhető, de maguk a tények még olyan elszigeteltek, mint a kétfejű gyermekek jelensége. Ezért látnoki „amis du commerce" ezeket a tényeket „exultációval", mint különösen figyelemre- és bámulatraméltókat, a kortársak és az utókor számára feljegyezték és utánzásra ajánlották. Ugyanez a skót tányérnyaló és hízelkedő Macaulay ezt mondja: „Manapság csak visszaesésről hallunk, és csak haladást látunk." Micsoda szem és főleg micsoda fül!

[121] A munkások vádlói közül a legádázabb az „An Essay on Trade and Commerce, containing Observations on Taxation etc."-nak, London 1770, a szövegben említett névtelen szerzője. Már korábban is ilyennek mutatkozott „Consideration on Taxes", London 1765, című írásában. Polonius Arthur Young, ez a szédületes statisztikai fecsegő is ugyanide tartozik. A munkások védelmezői közt élen áll: Jacob Vanderlint („Money answers all things", London 1734), Nathaniel Forster tiszteletes, a teológia tudora („An Inquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions", London 1767), dr. Price és nevezetesen Postlethwayt is, „Universal Dictionary of Trade and Commerce"-ének egy függelékében és „Great Britain's Commercial Interest explained and improved" című munkájában, II. kiad., London 1759. Magukat a tényeket sok más kortárs író megállapítja, többek között Josiah Tucker.

triviális szólamról, amely szerint a munkás (industrious poor), ha 5 nap alatt eleget kereshet ahhoz, hogy megéljen, nem akar teljes 6 napot dolgozni. Ebből arra következtetnek, hogy még a szükséges létfenntartási eszközöket is adókkal vagy bármi más eszközzel meg kell drágítani, hogy a kézművest és a manufaktúramunkást megszakítatlan 6 napos heti munkára kényszerítsék. Engedtessék meg nekem, hogy más véleményen legyek, mint ezek a nagy politikusok, akik e királyság munkásnépességének örökös rabszolgasága (the perpetual slavery of the working people) mellett törnek lándzsát, elfelejtvén a közmondást: »all work and no play« (csak munka és semmi játék) elbutít. Vajon nem büszkélkednek-e az angolok kézműveseik és manufaktúramunkásaik tehetségével és ügyességével, amelyek eddigelé a brit áruknak általános hitelt és hírnevet szereztek? Vajon minek köszönhető ez? Valószínűleg semmi másnak, mint annak a módnak, ahogyan munkásnépünk, a maga kedve szerint, szórakozni tud. Ha rákényszerítenék őket, hogy az egész évet, a hétnek mind a 6 napját átdolgozzák, folyvást ismételve ugyanazt a munkát, vajon ez nem tompítaná-e el tehetségüket, nem tenné-e bárgyúvá és tunyává az éber és ügyes munkásokat; és munkásaink az ilyen örökös rabszolgaság következtében vajon nem inkább elveszítenék-e, semmint fenntartanák hírnevüket?... Miféle műérzéket várhatnánk el ilyen keményen meghajszolt állatoktól (hard driven animals)?... Sokan közülük annyi munkát végeznek 4 nap alatt, mint egy francia 5 vagy 6 nap alatt. De ha az angoloknak örökös robotosokká kell válniok, akkor félő, hogy a franciáknál is mélyebbre fajulnak (degenerate). Ha népünk harci bátorságáról híres, nem azt mondjuk-e, hogy ez egyrészt a hasában levő jó angol roastbeefnek és puddingnak, másrészt — s nem kevésbé — alkotmányos szabadságszellemünknek köszönhető? És kézműveseink és manufaktúramunkásaink nagyobb tehetsége, energiája és ügyessége miért ne annak a szabadságnak lenne köszönhető, hogy a maguk módján szórakoznak? Remélem, soha nem fogják elveszíteni ezeket a kiváltságokat, sem a jó életet, amelyből munka-rátermettségük és bátorságuk egyaránt származik!"[122]

Az „Essay on Trade and Commerce" szerzője erre így felel:

„Ha isteni elrendelés a hét hetedik napjának megünneplése, akkor ez magában foglalja azt, hogy a hét többi napja a munkáé" (úgy érti, a tőkéé, mint mindjárt látni fogjuk), „s nem lehet kegyetlenségnek mondani Isten e parancsolatjának kikényszerítését... Hogy az emberiség általában természeténél fogva kényelmességre és tunyaságra hajlik, azt végzetesen tapasztaljuk a mi manufaktúra-népségünk viselkedésében, amely átlagosan nem

[122] *Postlethwayt*, i. m. „First Preliminary Discourse", 14. old.

dolgozik többet heti 4 napnál, hacsak a létfenntartási eszközök meg nem drágulnak ... Tegyük fel, hogy egy bushel búza képviseli a munkás valamennyi létfenntartási eszközét, hogy ez 5 shillingbe kerül és hogy a munkás napi 1 shillinget keres munkájával. Akkor csupán 5 napot kell dolgoznia egy héten; csak 4-et, ha bushelja 4 shilling ... Minthogy azonban a munkabér e királyságban a létfenntartási eszközök árához képest sokkal magasabb, a 4 napot dolgozó manufaktúramunkásnak olyan pénzfeleslege van, amelyből a hét hátralevő részén dologtalanul él ... Remélem, eleget mondtam annak megvilágítására, hogy hetenként 6 napi mérsékelt munka nem rabszolgaság. Mezőgazdasági munkásaink ennyit dolgoznak és, minden látszat szerint, a munkások (labouring poor) között ők a legboldogabbak[123], a hollandok pedig a manufaktúrákban teszik ugyanezt, és nagyon boldog népnek látszanak. A franciák így tesznek, hacsak közbe nem jön a sok ünnepnap[124]. . De a mi népségünk azt a rögeszmét vette fejébe, hogy őt mint angolt születése jogán megilleti a kiváltság, hogy szabadabb és függetlenebb legyen, mint" (a munkásnép) „Európa bármely más országában. Nos, lehetséges, hogy ez az eszme, amennyiben katonáink bátorságára hat, némi haszonnal jár; de minél kevesebbjük van belőle a manufaktúramunkásoknak, annál jobb rájuk magukra és az államra nézve. Munkások sohase tartsák magukat függetleneknek elöljáróiktól (independent of their superiors) ... Kereskedőállamban, amilyen a mienk, ahol az össznépességnek talán $^7/_8$-a kevés tulajdonnal rendelkezik vagy semmilyennel sem, rendkívül veszélyes a csőcseléket felbátorítani[125] ... Nem lesz teljes a kúra mindaddig, amíg ipari szegényeink rá nem állnak, hogy 6 napot dolgozzanak ugyanazért az összegért, amelyet most 4 nap alatt megkeresnek."[126] Erre a célra, valamint „a lustálkodás, a kicsapongás és a romantikus szabadság-ábrándozás kiirtására", nemkülönben „a szegényadó csökkentésére, az iparkodás szellemének emelésére és a munka árának lenyomására a manufaktúrákban" a tőkének ez a hűséges Eckartja* azt a bevált szert javasolja, hogy az olyan

[123] „An Essay etc." A 96. oldalon ő maga mondja el, hogy már 1770-ben miben állt az angol mezőgazdasági munkások „boldogsága". „Munkaerejüket (their working powers) állandóan inuk szakadtáig megfeszítik (on the stretch); rosszabbul nem élhetnek, mint ahogy élnek (they cannot live cheaper than they do), és keményebben sem dolgozhatnak (nor work harder)."

[124] A protestantizmus már azáltal is, hogy csaknem valamennyi hagyományos ünnepnapot munkanappá változtatta, fontos szerepet játszik a tőke keletkezésében.

[125] „An Essay etc.", 41., 15., 96., 97., 55., 56., 57. old.

[126] i. m. 69. old. Jacob Vanderlint már 1734-ben kijelentette, hogy a munkásnép lustaságáról szóló tőkés panasznak egyszerűen az a titka, hogy ugyanazért a bérért 4 helyett 6 munkanapra tartottak igényt.

munkásokat, akik a közjótékonyságra szorulnak, egyszóval a pauperokat, zárják egy „eszményi dologházba" (an ideal Workhouse). „Az ilyen házat a rémület házává (House of Terror) kell tenni."[127] Ebben a „rémület házában", ebben az „eszményében a workhouse-nak" „napi 14 órát" kell dolgozni, „beleértve azonban a kellő étkezési időket, úgyhogy teljes 12 munkaóra marad".[128]

12 munkaóra naponta az „eszményi workhouse-ban", az 1770-es rémület házában! Hatvanhárom évvel később, 1833-ban, amikor az angol parlament négy iparágban a 13 és 18 év közötti gyermekek munkanapját 12 teljes munkaórára szállította le, úgy látszott, hogy felvirradt az angol ipar ítéletnapja! 1852-ben, amikor L. Bonaparte a törvényes munkanap bolygatásával igyekezett megnyerni magának a polgárságot, a francia munkásnép egy emberként kiáltotta: „A munkanapot 12 órára rövidítő törvény az egyetlen jó, ami megmaradt számunkra a köztársaság törvényhozásából!"[129] Zürichben a 10 éven felüli gyermekek munkaideje 12 órára van korlátozva; Aargauban 1862-ben a 13 és 16 év közötti gyermekek munkáját $12^1/_2$ óráról 12 órára csökkentették, Ausztriában 1860-ban a 14 és 16 év közötti gyermekekét szintén 12 órára.[130] Micsoda „haladás 1770 óta", ujjongana fel Macaulay „exultációval"!

---

[127] „An Essay etc.", 242—243. old.: „Az ilyen eszményi dologházat a »rémület házává« kell tenni, nem pedig a szegények menedékévé, ahol bőséges táplálékot, meleg és rendes ruhát kapnak és csak keveset dolgoznak."

[128] „In this ideal workhouse the poor shall work 14 hours in a day, allowing proper time for meals, in such manner that there shall remain 12 hours of neat labour." (i. m. [260. old.]) „A franciák", mondja, „nevetnek a mi lelkes szabadságeszméinken." (i. m. 78. old.)

[129] „Kiváltképpen azért tiltakoztak a napi 12 órát meghaladó munka ellen, mert az a törvény, amely ezeket az órákat rögzítette, az egyetlen jó, ami megmaradt számukra a köztársaság törvényhozásából." („Rep. of Insp. of Fact. 31st Oct. 1855", 80. old.) Az 1850 szeptember 5-i francia tizenkétórás törvény, az ideiglenes kormány 1848 március 2-i rendeletének ez az elpolgáriasított kiadása, különbségtétel nélkül valamennyi atelier-re [üzemre] kiterjed. E törvény előtt a munkanap Franciaországban korlátozatlan volt. A gyárakban 14, 15 és még több óra hosszat tartott. Lásd „Des classes ouvrières en France, pendant l'année 1848. Par M. Blanqui". Blanqui urat — a közgazdászt, nem a forradalmárt — a kormány bízta meg a munkásállapotok megvizsgálásával.

[130] Belgium a munkanap szabályozása tekintetében is polgári mintaállamnak bizonyul. Lord Howard de Walden, a brüsszeli angol meghatalmazott, 1862 május 12-én ezt jelenti a Foreign Office-nak [külügyminisztériumnak]: „Rogier miniszter kijelentette nekem, hogy a gyermekmunkát sem általános törvény, sem helyi szabályozások nem korlátozzák; hogy a kormány az utóbbi 3 évben minden ülésszakon foglalkozott azzal a gondolattal, hogy e tárgyban törvényt terjeszt a kamarák elé, de ez mindig leküzdhetetlen akadályba ütközött: a féltékeny aggodalomba minden olyan törvényhozással szemben, amely a munka teljes szabadságának elvével ellentmondásban van!"

A „rémület háza" pauperok számára, amelyről a tőkés lelke 1770-ben még csak álmodozott, egynéhány évvel később megvalósult mint óriási „dologház" maguknak a manufaktúramunkásoknak a számára. Gyárnak hívták. S ezúttal az eszmény elhalványult a valóság mellett.

6. A normálmunkanapért vívott harc. A munkaidő kényszertörvényekkel való korlátozása. Az angol gyári törvényhozás 1833-tól 1864-ig

A tőkének évszázadok kellettek ahhoz, hogy a munkanapot normális maximális határáig, majd ezen túl, a 12 órás természetes nap határáig megnyújtsa[131], most viszont, azóta, hogy a XVIII. század utolsó harmadában megszületett a nagyipar, lavinaszerűen erőszakos és mértéktelen roham következett be. Az erkölcs és a természet, a kor és a nem, a nappal és az éjszaka minden korlátját szétrombolták. Még a nappalnak és az éjszakának a régi statútumokban parasztian egyszerű fogalmai is annyira elmosódtak, hogy egy angol bírónak még 1860-ban valósággal talmudi éleslátásra volt szüksége, hogy „jogerősen" megmagyarázza, mi a nappal és mi az éjszaka.[132] A tőke orgiákat ült.

Mihelyt a termelés lármájától elkábított munkásosztály valamennyire feleszmélt, megkezdte ellenállását, legelőször is a nagyipar szülőhazájában, Angliában. Három évtizeden át a kicsikart engedmények mégis tisztára névlegesek maradtak. A parlament öt munkatörvényt bocsátott ki 1802-től 1833-ig, de elég ravasz volt ahhoz, hogy egyetlen fillért se szavazzon meg kényszerrel való végrehajtásukra, a szükséges hivatalnok-személyzetre stb.[133] A törvények holt betűk maradtak. „A tény az, hogy az 1833. évi

[131] „Bizonyára igen sajnálatos, hogy személyek bármely osztályának naponta 12 órát kell robotolnia. Ha ehhez hozzászámítjuk az étkezési időket meg a műhelybe menés és a hazatérés idejét, akkor ez valójában 14 a nap 24 órájából... Az egészségről nem is beszélve, remélem, senki sem habozik majd elismerni, hogy erkölcsi szempontból a dolgozó osztályok idejének ennyire teljes, szünet nélküli felszívása — zsenge, 13 éves kortól, a »szabad« iparágakban pedig még sokkal fiatalabb kortól kezdve — rendkívül káros és félelmetes baj... A közerkölcs érdekében tehát, hogy derék népesség nevelődjék fel és hogy a nép nagy tömege ésszerűen élvezhesse az életet, azt kell követelni, hogy valamennyi szakmában minden munkanap egy része tartassék fenn pihenésre és szabad időre." (Leonard Horner a „Reports of Insp. of Fact. 31st Dec. 1841"-ben.)

[132] Lásd „Judgment of Mr. J. H. Otway, Belfast, Hilary Sessions, County Antrim 1860".

[133] Igen jellemző Lajos Fülöp, a roi bourgeois [polgárkirály] rezsimjére, hogy az 1841 március 22-i gyári törvényt, az egyetlent, melyet uralkodása alatt kibocsátottak, soha nem hajtották végre. S ez a törvény csak a gyermekmunkát érinti. A 8 és 12 év közötti gyermekek számára 8 órát, a 12 és 16 év közötti gyermekek számára 12 órát stb. állapít meg, sok kivétellel, amelyek az éjszakai munkát még 8 éveseknek is megengedik. A törvény felügyeletét

törvény előtt gyermekeket és fiatal személyeket egész éjszaka, egész nap, vagy így is, úgy is ad libitum [tetszés szerint] megdolgoztattak (were worked)."[134]

Csak az 1833-as gyári törvénytől — amely a pamut-, a gyapjú-, a len- és a selyemgyárakra terjedt ki — kelteződik a modern iparban a normálmunkanap. Mi sem jellemzi jobban a tőke szellemét, mint az angol gyári törvényhozás története 1833-tól 1864-ig!

Az 1833. évi törvény kijelenti, hogy a közönséges gyári munkanap reggel $^1/_2$6-kor kezdődjék és este $^1/_2$9-kor végződjék, és e korlátokon, e 15 órás időszakon belül, törvényes dolog fiatal személyeket (azaz 13 és 18 év közötti személyeket) a nap bármely szakában alkalmazni, mindig azzal a feltétellel hogy egy és ugyanaz a fiatal személy egy nap nem dolgozik többet 12 óránál, bizonyos külön megjelölt esetek kivételével. A törvény 6. szakasza elrendeli, „hogy minden egyes nap folyamán minden ilyen korlátolt munkaidejű személynek legalább $1^1/_2$ óra étkezési időt kell biztosítani". A 9 éven aluli gyermekek alkalmazását — később megemlítendő kivétellel — megtiltották, a 9 és 13 év közötti gyermekek munkáját napi 8 órára korlátozták. Az éjjeli munkát, azaz e törvény szerint az este $^1/_2$9 és reggel $^1/_2$6 óra közötti munkát valamennyi 9 és 18 év közötti személy számára megtiltották.

A törvényhozóknak annyira nem volt eszük ágában sem hozzányúlni a tőke szabadságához, amelyet a felnőtt munkaerő kiszipolyozásában élvez, vagy ahogy ők nevezték, „a munka szabadságához", hogy külön rendszert agyaltak ki a gyári törvény ilyen hajmeresztő következményének megelőzésére.

„A gyári rendszernek, ahogy jelenleg be van rendezve, az a nagy baja", hangzik a bizottság központi tanácsának 1833 június 25-i első jelentése, „hogy szükségszerűvé teszi a gyermekmunka kiterjesztését a felnőttek munkanapjának legvégső hosszáig. Az egyetlen orvosságnak erre a bajra — a felnőttek munkájának korlátozása nélkül, amiből nagyobb baj származnék, mint az, amelynek elejét akarjuk venni — az a terv látszik, hogy a gyermekeknek kettős csoportját kell alkalmazni."* Ezt a „tervet" ezért keresztül is vitték relais-rendszer néven („system of relays"; relay jelentése angolul, akárcsak franciául, a postalovak váltása különböző állomásokon), úgy hogy

és foganatosítását egy olyan országban, ahol minden egeret rendőrileg nyilvántartanak, az „amis du commerce" jóakaratára bízták. Csak 1853 óta, és csak egyetlen département-ban, a Département du Nord-ban, van egy fizetett kormányfelügyelő. Nem kevésbé jellemző egyáltalában a francia társadalom fejlődésére az, hogy Lajos Fülöp törvénye az 1848-as forradalomig egyedül állott a mindenre kiterjedő francia törvénygyárban!

[134] „Rep. of Insp. of Fact. 30th April 1860", 50. old.

például reggel $^1/_2$6-tól délután $^1/_2$2-ig a 9 és 13 év közötti gyermekek egyik csoportját, délután $^1/_2$2-től este $^1/_2$9-ig egy másik csoportját fogják be és így tovább.

Jutalmul azért, hogy a gyáros urak az utóbbi 22 év folyamán a gyermekmunka tárgyában kibocsátott valamennyi törvénynek a legszemtelenebbül fittyet hánytak, a keserű pilulát még most is megaranyozták nekik. A parlament elrendelte, hogy 1834 március 1. után 11 éven aluli gyermek, 1835 március 1. után 12 éven aluli gyermek és 1836 március 1. után 13 éven aluli gyermek nem dolgozhat egy gyárban sem 8 óránál többet! Ez a „tőkével" szemben oly kíméletes „liberalizmus" annál is inkább elismerésre érdemes volt, mert dr. Farre, Sir A. Carlisle, Sir B. Brodie, Sir C. Bell, Mr. Guthrie és mások, egyszóval London legjelentősebb physicianjei és surgeonjai [orvosai és seborvosai] az alsóház előtt tett tanúvallomásukban kijelentették, hogy periculum in mora!* Dr. Farre még valamivel gorombábban így fejezte ki magát: „Törvényhozásra egyaránt szükség van az idő előtti halál elhárítására, bármilyen formában okozhatják is azt, és ezt" (a gyári módot) „minden bizonnyal a halálokozás egyik legkegyetlenebb módszerének kell tekinteni."[135] Ugyanaz a „reformált" parlament, amely a gyáros urak iránti gyöngédségből 13 éven aluli gyermekeket még évekre a heti 72 órás gyári munka poklába kötelezett el, a felszabadító törvényben viszont — amely a szabadságot is cseppenként adagolta — eleve megtiltotta az ültetvényeseknek, hogy bármilyen néger rabszolgát heti 45 óránál tovább dolgoztassanak!

De a tőke, korántsem megbékélten, most évekig tartó, zajos agitációba kezdett. Ez az agitáció főleg azoknak a kategóriáknak a kora körül forgott, amelyeket gyermekek elnevezéssel 8 órás munkára korlátoztak és bizonyos iskolakényszernek vetettek alá. A tőkés antropológia szerint a gyermekkor a 10. vagy végső esetben a 11. évnél végződik. Minél jobban közeledett a gyári törvény teljes végrehajtásának határideje, a végzetes 1836-os esztendő, annál vadabbul tombolt a gyáros-csőcselék. Valóban sikerült a kormányt annyira megfélemlíteniök, hogy 1835-ben javasolta a gyermekkor határának 13-ról 12 évre való leszállítását. Közben fenyegetően megnövekedett a pressure from without [külső nyomás]. Az alsóháznak inába szállt a bátorsága. Megtagadta, hogy 13 éveseket napi 8 óránál hosszabb időre a tőke Dzsagannáth-kereke*** elé vessen, és az 1833-as törvény teljes hatályba lépett. Változatlanul maradt 1844 júniusáig.

---

[135] „Legislation is equally necessary for the prevention of death, in any form in which it can be prematurely inflicted, and certainly this must be viewed as a most cruel mode of inflicting it."**

Abban az évtizedben, melyben ez a törvény előbb részben, majd egészében szabályozta a gyári munkát, a gyárfelügyelők hivatalos jelentései tele voltak olyan panaszokkal, hogy e törvényt lehetetlen végrehajtani. Minthogy ugyanis az 1833-as törvény alapján a tőke urainak szabadságukban állott, hogy a reggel $^1/_2$ 6-tól este $^1/_2$ 9-ig terjedő tizenötórás időszakban minden „fiatal személlyel" és minden „gyermekkel" bármely tetszőleges időben kezdessék meg, szakíttassák félbe, fejeztessék be a tizenkét-, illetőleg nyolcórás munkát, és ugyanígy a különböző személyeknek különböző étkezési órákat jelöljenek ki, az urak csakhamar egy új „relais-rendszert" találtak ki, amely szerint nem az történik, hogy a munkalovakat meghatározott állomásokon váltják, hanem hogy váltakozó állomásokon újra meg újra befogják őket. Nem időzünk tovább e rendszer szépségénél, mivel később vissza kell rá térnünk. Annyi azonban az első pillantásra is világos, hogy ez az egész gyári törvényt, nemcsak szellemét, hanem betűjét is hatálytalanította. E minden egyes gyermekről és minden fiatal személyről vezetett bonyolult könyvvitel mellett hogyan kényszerítsék ki a gyárfelügyelők a törvényesen meghatározott munkaidőt és a törvényes étkezési idők biztosítását? A gyárak nagy részében a régi durva garázdálkodás csakhamar ismét büntetlenül felvirágzott. A belügyminiszterrel folytatott egyik megbeszélésen (1844-ben) a gyárfelügyelők bebizonyították, hogy az újonnan kiagyalt relais-rendszer mellett lehetetlen minden ellenőrzés.[136] Közben azonban a körülmények nagyot változtak. A gyári munkások — főleg 1838 óta — a tízórás törvényt gazdasági jelszavukká tették, ahogyan a chartát* politikai jelszavukká. Maguknak a gyárosoknak egy része, nevezetesen az, amely gyárüzemét az 1833-as törvénynek megfelelően szabályozta, elárasztotta a parlamentet emlékiratokkal a „csalárd testvérekről", akik nagyobb szemtelenségük vagy szerencsésebb helyi körülményeik folytán megszeghették a törvényt és tisztességtelenül „konkurrálnak" velük. Azonfelül bármily szívesen engedte volna szabadjára régi rablási vágyát az egyes gyáros, a gyárososztály hangadói és politikai vezetői megváltozott magatartást és megváltozott hangot írtak elő a munkásokkal szemben. Megkezdték a gabonatörvények eltörlésére irányuló hadjáratot, és a győzelemhez szükségük volt a munkások segítségére! Ezért megígérték, hogy a Free Trade ezeréves birodalmában nemcsak a cipót kétszerezik meg,** hanem a tízórás törvényt is elfogadják.[137] Tehát még kevésbé küzdhettek egy olyan rendszabály ellen, amelynek csak az 1833-as törvényt kellett valóra váltania. Végül a toryk, akiknek legszentebb érdekét,

[136] „Rep. of Insp. of Fact. 31st October 1849", 6. old.
[137] „Rep. of Insp. of Fact. 31st October 1848", 98. old.

a földjáradékot fenyegette veszély, emberbaráti érzelmektől fűtve felháborodottan mennydörögtek ellenségeik „gyalázatos praktikái"[138] ellen.

Így jött létre az 1844 június 7-i gyári póttörvény. Ez 1844 szeptember 10-én lépett hatályba. A munkások újabb kategóriáját vonja be a védettek közé, ti. 18 éven felüli nőket. Ezeket minden tekintetben a fiatal személyekkel tették egyenlővé: munkaidejüket 12 órára korlátozták, az éjjeli munkát eltiltották számukra stb. Először kényszerült tehát a törvényhozás arra, hogy nagykorúak munkáját is közvetlenül és hivatalosan ellenőrizze. Az 1844—45-ös gyári jelentés gúnyosan így ír: „Egyetlenegy olyan eset sem jutott tudomásunkra, hogy felnőtt nők panaszkodtak volna a jogaikba való eme beavatkozás miatt."[139] A 13 éven aluli gyermekek munkáját napi 6 $^1/_2$ órára, bizonyos feltételek között 7 órára csökkentették.[140]

A csalárd „relais-rendszer" visszaéléseinek kiküszöbölése végett a törvény többek között az alábbi fontos részletrendelkezéseket hozta: „A gyermekek és fiatal személyek munkanapja attól az időtől számítandó, amikor bármelyik gyermek vagy fiatal személy reggel a gyárban dolgozni kezd." Vagyis ha például *A* reggel 8 órakor kezdi meg a munkát és *B* 10 órakor, a munkanapnak *B* számára mégis ugyanabban az órában kell végződnie, mint *A* számára. A munkanap kezdetét nyilvános óra, például a legközelebbi vasúti óra jelezze, a gyári harang ehhez igazodjék. A gyárosnak nagy betűkkel nyomott hirdetményt kell a gyárban kifüggesztenie, amelyben a munkanap kezdete, vége, valamint a szünetek fel vannak tüntetve. Azokat a gyermekeket, akik délelőtt 12 óra előtt kezdik meg munkájukat, déli 1 óra után újra foglalkoztatni nem szabad. A délutáni csoportnak tehát más gyermekekből kell állnia, mint a délelőttinek. A 1 $^1/_2$ óra étkezési időt valamennyi védett munkás számára ugyanazon napszakokban kell biztosítani, legalább egy órát délután 3 óra előtt. Gyermekeket vagy fiatal személyeket nem szabad déli 1 óra előtt 5 óránál hosszabb ideig foglalkoztatni legalább $^1/_2$ órás étkezési szünet nélkül. Gyermekek, fiatal személyek vagy nők étkezési idő alatt nem maradhatnak olyan gyári helyiségben, ahol valamilyen munkafolyamat megy végbe stb.

Láttuk, hogy ezek az aprólékos rendelkezések, amelyek a munka időszakát, határait, szüneteit olyan katonai egyöntetűséggel, óraütésre szabályozzák, semmiképpen sem parlamenti szőrszálhasogatás termékei. Fokoza-

[138] Egyébként Leonard Horner a „nefarious practices" kifejezést hivatalosan használja („Reports of Insp. of Fact. 31st October 1859", 7. old.)

[139] „Rep. etc. for 30th Sept. 1844", 15. old.

[140] A törvény megengedi, hogy gyermekeket 10 órán át foglalkoztassanak, ha nem napról napra, hanem csak másodnaponként dolgoznak. Ez a záradék egészében hatástalan maradt.

tosan fejlődtek ki a viszonyokból, mint a modern termelési mód természeti törvényei. Megformulázásuk, hivatalos elismerésük és állami kihirdetésük hosszas osztályharcok eredménye volt. Egyik legelső következményük az lett, hogy a gyakorlat a gyárak felnőtt férfimunkásainak munkanapját is ugyanazoknak a korlátoknak vetette alá, mert a legtöbb termelési folyamatban a gyermekek, fiatal személyek és nők együttműködése nélkülözhetetlen. Ezért nagyjában és egészében az 1844 és 1847 közti időszak alatt a tizenkétórás munkanap általánosan és egyöntetűen érvényes volt minden gyári törvényhozás alá vetett iparágban.

A gyárosok azonban ezt az „előrelépést" nem engedték meg egy kárpótló „hátralépés" nélkül. Ösztönzésükre az alsóház a megdolgoztatható gyermekek legalsó korhatárát 9-ről 8 évre csökkentette, hogy biztosítsa a tőkének isten és jog szerint járó „pótlólagos gyárigyermek-kínálatot".[141]

Az 1846—47-es évek korszakalkotóak Anglia gazdaságtörténetében. A gabonatörvényeket hatálytalanították, a gyapot és más nyersanyagok behozatali vámját eltörölték, a szabadkereskedelmet a törvényhozás vezérlő csillagává nyilvánították! Röviden, felvirradt az ezeréves birodalom. Másrészt ugyanezekben az években érte el tetőpontját a chartista mozgalom és a tízórás agitáció, és szövetségesekre talált a bosszút lihegő torykban. A Bright és Cobden vezette szószegő szabadkereskedő had fanatikus ellenállása ellenére a parlament elfogadta a tízórás törvényt, melyért oly rég küzdöttek.

Az 1847 június 8-i új gyári törvény elrendelte, hogy 1847 július 1-én a „fiatal személyek" (13 és 18 év közöttiek) és minden munkásnő munkanapjának 11 órára való ideiglenes csökkentése, 1848 május 1-én pedig 10 órára való végleges korlátozása lépjen életbe. Egyebekben ez a törvény csak az 1833-as és 1844-es törvények módosító kiegészítése volt.

A tőke megelőző hadjáratot indított, hogy a törvény 1848 május 1-i teljes keresztülvitelét megakadályozza. Mégpedig maguknak a munkásoknak kellett volna, állítólag saját tapasztalatukon okulva, segíteniök saját művüket újra szétrombolni. A pillanatot ügyesen választották meg. „Emlékeznünk kell arra, hogy az 1846—47-es félelmetes válság következtében a gyári munkások között nagy volt az ínség, mert sok gyár csak rövid időt dolgozott, mások meg teljesen leálltak. Jelentékeny számú munkás emiatt a legnyomasztóbb helyzetben volt, sokan eladósodtak. Ezért meglehetős bizonyossággal fel lehetett tételezni, hogy inkább a hosszabb munkaidőt választják,

[141] „Minthogy munkaóráik csökkentése nagyobb számú gyermek alkalmazásához vezetne, úgy gondolták, hogy a 8 és 9 év közötti gyermekek pótlólagos kínálata fedezné a megnövekedett keresletet." („Rep. etc. for 30th Sept. 1844", 13. old.)

hogy kárpótolják magukat múltbeli veszteségeikért, esetleg kifizessék adósságaikat, kiváltsák bútoraikat a zálogházból, pótolják eladott holmijukat, vagy maguknak és családjuknak új ruhadarabokat szerezzenek."[142] A gyáros urak azon voltak, hogy e körülmények természetes hatását 10 %-os általános bércsökkentéssel fokozzák. Ez úgyszólván az új szabadkereskedelmi korszak avatóünnepén történt. Ezután $8\frac{1}{3}$ %-os újabb bércsökkentés következett, mihelyt a munkanapot 11 órára, és kétszer ekkora, mihelyt véglegesen 10 órára rövidítették. Ezért ahol a viszonyok valamelyest megengedték, legalább 25 %-os bércsökkentést hajtottak végre.[143] Ilyen kedvezően előkészített esélyekkel kezdték meg az agitációt a munkások között az 1847-es törvény visszavonásáért. Eközben nem vetették meg a csalás, a megtévesztés, a fenyegetés semmilyen eszközét sem, de mindez hiábavaló volt. Arra a fél tucat petícióra vonatkozólag, amelyekben a munkásoknak panaszkodniok kellett, hogy „a törvény elnyomja őket", maguk a kérelmezők jelentették ki szóbeli kihallgatásukkor, hogy kényszerítették őket az aláírásra. „El vannak nyomva, de más nyomja el őket, nem a gyári törvény."[144] De a gyárosok, ha nem sikerült is a munkásokat a maguk szellemében megszólaltatniok, annál hangosabban kiabáltak a sajtóban és a parlamentben a munkások nevében. A gyárfelügyelőket afféle konventbiztosoknak* bélyegezték, akik a szerencsétlen munkást könyörtelenül feláldozzák világtökéletesítő hóbortjuknak. Ez a manőver is balul ütött ki. Leonard Horner gyárfelügyelő saját személyében és segédfelügyelői révén számos tanúkihallgatást folytatott le Lancashire gyáraiban. A kihallgatott munkásoknak kb. 70 százaléka nyilatkozott a 10 óra, sokkal kisebb százaléka a 11 óra és egészen jelentéktelen kisebbsége a régi 12 óra mellett.[145]

Egy másik „jóságos" fogás az volt, hogy a felnőtt férfimunkásokat 12—15 órát dolgoztatták, és azután e tényt a proletárok szíve vágyának legigazibb kifejezésévé nyilvánították. De a „könyörtelen" gyárfelügyelő, Leonard

[142] „Rep. of Insp. of Fact. 31st Oct. 1848", 16. old.

[143] „Azt tapasztaltam, hogy olyan embereknek, akik heti 10 shillinget kerestek, a 10 %-os általános bércsökkentés címén 1 shillinget, az idő rövidítése miatt további 1 shilling 6 pennyt, összesen 2 shilling 6 pennyt vontak le, és a többség mindezek ellenére kitartott a tízórás törvény mellett." (uo.)

[144] „Amikor a petíciót aláírtam, egyúttal kijelentettem, hogy ezzel valami rosszat cselekszem. — Akkor miért írta alá? — Mert ha megtagadom, az utcára dobtak volna. — A kérelmező valóban »elnyomottnak« érezte magát, de nem éppen a gyári törvény által." (i. m. 102. old.)

[145] i. m. 17. old. Horner úr kerületében 10 270 felnőtt férfimunkást hallgattak ki így 181 gyárban. Vallomásaik az 1848 októberével végződő félévről szóló gyári jelentés Appendixében találhatók. E tanúkihallgatások más vonatkozásban is értékes anyagot szolgáltatnak.

Horner, ismét a helyén volt. A legtöbb „túlórás" azt vallotta, „sokkal szívesebben dolgozna 10 órát kisebb munkabérért, de nincs választása; olyan sokan vannak munka nélkül, olyan sok fonó kénytelen egyszerű piecerként [kötözőként] dolgozni, hogy, ha a hosszabb munkaidőt megtagadnák, rögtön mások foglalnák el helyüket; a kérdés tehát számukra ez: vagy hosszabb időt dolgoznak, vagy az utcára kerülnek".[146]

A tőke megelőző hadjárata nem sikerült, és a tízórás törvény 1848 május 1-én hatályba lépett. Közben azonban a chartista párt kudarca, amelynek vezetőit bebörtönözték és szervezetét szétrobbantották, már megingatta az angol munkásosztály önbizalmát. Nem sokkal ezután a párizsi júniusi felkelés és annak vérbefojtása egyesítette mind a kontinentális Európában, mind Angliában az uralkodó osztályok összes frakcióit, földtulajdonosokat és tőkéseket, tőzsdehiénákat és szatócsokat, protekcionistákat és szabadkereskedőket, kormányt és ellenzéket, papokat és szabadgondolkodókat, ifjú szajhákat és vén apácákat a tulajdon, a vallás, a család, a társadalom megmentésének közös zászlaja alatt. A munkásosztályt mindenütt számkivetettnek nyilvánították, kiátkozták, a „loi des suspects"* hatálya alá helyezték. A gyáros uraknak tehát nem kellett feszélyezniök magukat. Nyílt lázadásban törtek ki nemcsak a tízórás törvény, hanem az ellen az egész törvényhozás ellen is, amely 1833 óta a munkaerő „szabad" kiszipolyozását némiképp zabolázni igyekezett. Pro-slavery rebellion** volt ez kicsiben, több mint két éven át folytatták cinikus kíméletlenséggel, terrorista energiával, és ez annál is olcsóbb volt, mert a rebellis tőkés mit sem kockáztatott munkásainak bőrén kívül.

Az ezután következők megértéséhez emlékeznünk kell arra, hogy mind a három gyári törvény, az 1833., az 1844. és az 1847. évi, jogerős, amennyiben egyik a másikat nem módosítja; hogy a 18 éven felüli férfimunkás munkanapját egyikük sem korlátozza, és hogy 1833-tól a reggel fél 6-tól este fél 9-ig tartó tizenötórás időszak maradt a törvényes „nap", amelyen belül kellett a fiatal személyeknek és a nőknek először tizenkét-, majd tízórás munkájukat az előírt feltételek mellett elvégezniök.

A gyárosok itt-ott azzal kezdték, hogy az általuk foglalkoztatott fiatal személyek és munkásnők egy részét, néha felét, elbocsátották és ezzel szemben a felnőtt férfimunkások között visszállították a csaknem feledésbe ment

[146] i. m. Lásd a maga Leonard Horner által gyűjtött 69., 70., 71., 72., 92., 93. sz., és az A. segédfelügyelő által gyűjtött 51., 52., 58., 59., 62., 70. sz. vallomást az Appendixben. Az egyik gyáros maga öntött tiszta vizet a pohárba. Lásd i. m. 14. sz. a 265. sz. után.

éjjeli munkát. A tízórás törvény miatt — kiáltották — nincs más választásuk![147]

A második lépés a törvényes étkezési szünetekre vonatkozott. Halljuk a gyárfelügyelőket. „A munkaórák 10-re való korlátozása óta a gyárosok azt állítják — bár nézetüket gyakorlatilag még nem viszik keresztül a végső következtetésig —, hogy ha például reggel 9 órától este 7 óráig dolgoztatnak, eleget tesznek a törvényes előírásoknak, amennyiben egy órát reggel 9 óra előtt, egy félórát pedig este 7 óra után, tehát $1^1/_2$ órát adnak étkezési időkre. Egyes esetekben most félórát vagy egy órát engednek ebédelésre, de ugyanakkor ragaszkodnak ahhoz, hogy egyáltalán nem kötelesek a $1^1/_2$ óra semmilyen részét sem a 10 órás munkanap folyamán biztosítani."[148] A gyáros urak tehát azt állították, hogy az 1844-es törvénynek az étkezési időkre vonatkozó kínosan pontos rendelkezései a munkásoknak csak arra adnak engedélyt, hogy a gyárba való belépésük előtt és a gyárból való kilépésük után, tehát otthonukban ehessenek és ihassanak! És miért is ne fogyaszthatnák el a munkások reggel 9 óra előtt az ebédjüket? A királyi jogászok azonban úgy döntöttek, hogy az előírt étkezési időket „a valóságos munkanap alatti szünetekben kell megadni, és hogy törvénybe ütköző dolog 10 órát egyvégtében, reggel 9-től este 7-ig megszakítás nélkül dolgoztatni".[149]

E kedélyes tüntetések után a tőke bevezette lázadását egy olyan lépéssel, amely megfelelt az 1844-es törvény betűjének, tehát törvényes volt.

Az 1844-es törvény megtiltotta ugyan, hogy azokat a 8—13 éves gyermekeket, akiket délelőtt 12 óra előtt foglalkoztattak, déli 1 óra után ismét foglalkoztassák. De semmi módon nem szabályozta azoknak a gyermekeknek a $6^1/_2$ órás munkáját, akiknek munkaideje délelőtt 12 órakor vagy később kezdődött! 8 éves gyermekeket ezért, ha a munkát délelőtt 12 órakor kezdték, lehetett 12-től 1-ig alkalmazni, ez 1 óra; délután 2-től 4-ig, ez 2 óra, és 5-től este $^1/_2$ 9-ig, ez $3^1/_2$ óra; mindez összesen a törvényes $6^1/_2$ óra! Vagy ami még jobb: hogy alkalmazásukat a felnőtt férfimunkások $^1/_2$ 9-ig tartó munkájához idomítsák, csak az kellett, hogy a gyárosok ne adjanak nekik munkát délután 2 óra előtt, és akkor este $^1/_2$ 9-ig megszakítás nélkül a gyárban tarthatták őket! „És most kifejezetten elismerik, hogy újabban, a gyárosok mohósága következtében, akik gépi berendezésüket több mint 10 órán át akarják járatni, orvul elterjedt Angliában az a gyakorlat, hogy mind-

[147] „Reports etc. for 31st October 1848", 133—134. old.
[148] „Reports etc. for 30th April 1848", 47. old.
[149] „Reports etc. for 31st Oct. 1848", 130. old.

két nembeli 8—13 éves gyermekeket, miután az összes fiatal személyek és a nők eltávoztak a gyárból, csakis a felnőtt férfiakkal együtt, este $^1/_2$9-ig dolgoztatnak."[150] Munkások és gyárfelügyelők egészségügyi és erkölcsi okokból tiltakoztak ez ellen. De a tőke így felelt:

„Fejemre száll! A törvényt akarom,
Bírságomat, s a zálogom jogát!"*

Valóban, az alsóháznak 1850 július 26-án benyújtott statisztikai előterjesztés szerint, 1850 július 15-én 257 gyárban 3742 gyermek volt, minden tiltakozás ellenére, e „gyakorlatnak" alávetve.[151] De még ez sem elég! A tőke hiúzszeme felfedezte, hogy az 1844. évi törvény nem engedélyez délelőtt ötórai munkát legalább 30 perc felfrissülési szünet nélkül, a délutáni munkára azonban semmi ilyesfélét nem ír elő. A tőke ezért megkívánta és kicsikarta magának azt az élvezetet, hogy 8 éves munkásgyermekeket 2 órától este fél 9-ig megszakítás nélkül ne csak robotoltasson, hanem éheztessen is!

„Így szól az írás, úgye bölcs bíró?
A szíve táján — éppen e szavakkal."[152]

De ez a shylocki kapaszkodás az 1844-es törvény betűjébe, amennyiben e törvény a gyermekmunkát szabályozza, szükségképpen csak azt célozta, hogy közvetítse a nyílt lázadást ugyanezen törvény ellen, amennyiben ez a „fiatal személyek és nők" munkáját szabályozza. Emlékszünk, hogy e törvény fő célja és fő tartalma a „csalárd relais-rendszer" megszüntetése. A gyárosok lázadásukat azzal az egyszerű kijelentéssel kezdték meg, hogy az 1844-es törvény ama szakaszai, amelyek megtiltják azt, hogy a fiatal személyeket és nőket a tizenötórás gyári nap tetszés szerinti rövidebb szakaszaiban tetszés szerint használják fel, „viszonylag ártalmatlanok (compara-

[150] „Reports etc.", i. m. 142. old.

[151] „Reports etc. for 31st Oct. 1850", 5—6. old.

[152] A tőke természete ugyanaz marad, fejletlen és fejlett formáiban egyaránt. Abban a törvénykönyvben, amelyet a rabszolgatartók befolyása nem sokkal az amerikai polgárháború kitörése előtt New Mexico területére rákényszerített, ez olvasható: A munkás, ha munkaerejét a tőkés megvásárolta, „az ő (a tőkés) pénze". („The labourer is his (the capitalist's) money.") Ugyanez a szemlélet dívott a római patríciusok közt. A pénz, melyet a plebejus adósnak előlegeztek, a létfenntartási eszközök közvetítésével az adós húsává és vérévé változott át. Ez a „hús és vér" ezért „az ő pénzük" volt. Innét a shylocki tíz táblás törvény!** Linguet hipotézisét, hogy a patrícius hitelezők időről időre a Tiberis túlsó partján ünnepi lakmározást rendeztek főtt adóshúsból, éppúgy ne firtassuk, mint Daumer hipotézisét a keresztény úrvacsoráról.***

tively harmless) maradtak mindaddig, amíg a munkaidő 12 órára volt korlátozva. A tízórás törvény mellett ezek elviselhetetlenül méltánytalanok (hardship).”[153] Ezért a leghűvösebb módon közölték a felügyelőkkel, hogy túlteszik magukat a törvény betűjén és saját szakállukra ismét bevezetik a régi rendszert.[154] Ez maguknak a félrevezetett munkásoknak az érdekében történik, „hogy nagyobb béreket lehessen nekik fizetni”. „Ez az egyetlen lehetséges terv, amellyel Nagy-Britannia ipari főhatalma a tízórás törvény mellett fenntartható.”[155] „Meglehet, kissé nehéz szabálytalanságokat felfedezni a relais-rendszer mellett, de hát mit tesz ez? (what of that?) Vagy kezeljük másodrangú dologként országunk fontos gyári érdekét, hogy a gyárfelügyelőknek és segédfelügyelőknek némi kis fáradságot (some little trouble) megtakarítsunk?”[156]

Mindez a fondorkodás természetesen mit sem használt. A gyárfelügyelők bírói úton léptek közbe. Nemsokára azonban a gyáros-petíciók olyan porfelhője zúdult a belügyminiszter, Sir George Grey nyakába, hogy 1848 augusztus 5-i körlevelében utasította a felügyelőket: „általában ne lépjenek közbe a törvény betűjének megsértése miatt, valahányszor nem bizonyítható be, hogy a relais-rendszert fiatal személyek és nők 10 óránál hosszabb ideig való dolgoztatására használják fel”. Erre J. Stuart gyárfelügyelő engedélyezte a gyári nap tizenötórás időszakára az úgynevezett váltási rendszert egész Skóciában, ahol ez csakhamar újra felvirágzott a régi módon. Az angol gyárfelügyelők ezzel szemben kijelentették, hogy a miniszternek nincs diktátori hatalma a törvények felfüggesztésére, és továbbra is bírói úton jártak el a pro-slavery rebellisek ellen.

De mire való minden törvény elé idézés, ha a törvényszékek, a county magistrate-ek[157], felmentő ítéleteket hoztak? E törvényszékeken a gyáros urak önmaguk felett ültek törvényt. Íme egy példa. Egy bizonyos Eskrigge, pamutfonógyáros a Kershaw, Leese & Co. cégtől, kerületének gyárfelügyelője elé terjesztette egy relais-rendszer sémáját, amelyet a maga gyárának szánt. Miután elutasították, eleinte passzívan viselkedett. Néhány hónappal később egy Robinson nevezetű egyén, ugyancsak pamutfonógyáros és

[153] „Reports etc. for 30th April 1848”, 28. old.

[154] Így többek között az emberbarát Ashworth is Leonard Hornernak írott kvékeresen visszataszító levelében. („Reports etc. April 1849”, 4. old.)

[155] „Reports etc. for 31st Oct. 1848”, 138. old.

[156] i. m. 140. old.

[157] E „county magistrate-ek” — a „great unpaidek” [nagy fizetetlenek], ahogy W. Cobbett nevezi őket — amolyan fizetés nélkül működő békebírák, akik a grófságok honorációraiból kerülnek ki. Ezek a valóságban az uralkodó osztályok úriszékei.

Eskrigge-nek, ha nem is Péntekje, de mindenesetre rokona, a stockporti városi békebírák előtt állott ugyanezen, Eskrigge által kiagyalt relais-rendszer bevezetése miatt. A bírák négyen voltak, köztük három pamutfonógyáros, élükön pedig ugyanaz a mellőzhetetlen Eskrigge. Eskrigge fölmentette Robinsont, és most már kijelentette, hogy ami Robinsonnak jogos, az Eskrigge-nek méltányos. Saját jogerős döntésére támaszkodva, tüstént bevezette e rendszert a saját gyárában.[158] Persze e törvényszékeknek már az összetétele is a törvény nyílt megsértése volt.[159] „Az effajta törvényszéki komédiák", kiált fel Howell felügyelő, „orvoslást követelnek ... vagy a törvényt idomítsák ezekhez az ítélethirdetésekhez, vagy kevésbé gyarló bírósággal töltessék be, amely döntéseit a törvényhez idomítja ... valahányszor ilyen esetek fordulnak elő. Mennyire vágyunk fizetett bíróra!"[160]

A királyi jogászok kijelentették, hogy az 1848-as törvény gyáros-értelmezése ízetlen, de a társadalom e megmentői nem hagyták magukat eltántorítani. „Miután", jelenti Leonard Horner, „hét különböző bírósági körzetben tíz eljárást indítva megkíséreltem a törvény kikényszerítését, és csak egy esetben támogattak a magistrate-ek ... további eljárások indítását a törvény kijátszása miatt haszontalannak tartom. A törvénynek az a része, amelyet azért alkottak, hogy a munkaórákban egyöntetűséget teremtsenek ... többé nincs érvényben Lancashire-ben. Sem nekem, sem segédfelügyelőimnek nem is áll a rendelkezésünkre semmiféle eszköz, amely biztosítana bennünket afelől, hogy azok a gyárak, amelyekben az úgynevezett relais-rendszer uralkodik, nem foglalkoztatnak fiatal személyeket és nőket 10 óránál tovább ... 1849 április végén már 114 gyár dolgozott kerületemben e módszer szerint, és számuk az utóbbi időben rohamosan növekszik. Általában most 13 $^1/_2$ órát dolgoznak, reggel 6 órától este $^1/_2$ 8-ig; egyes esetekben 15 órát, reggel $^1/_2$ 6-tól este $^1/_2$ 9-ig."[161] Leonard Horner már 1848 decemberében 65 gyáros és 29 munkafelügyelő listájával rendelkezett, akik egyhangúlag kijelentették, hogy e relais-rendszer mellett semmiféle felügyeleti rendszer nem tudja megakadályozni a legkiterjedtebb túlmunkát.[162]

---

[158] „Reports etc. for 30th April 1849", 21—22. old. V. ö. hasonló példákkal, uo. 4—5. old.

[159] Az 1 és 2 William IV c. 29 s. 10 [IV. Vilmos uralkodásának 1. és 2. esztendejéből való 24. törvény 10. szakasza], amely mint Sir John Hobhouse gyári törvénye ismeretes, megtiltja, hogy bármely pamutfonoda- vagy szövödetulajdonos vagy az ilyen tulajdonos atyja, fia és testvére a gyári törvényt érintő kérdésekben békebíróként funkcionáljon.

[160] „Reports etc. for 30th April 1849" [22. old.]

[161] „Reports etc. for 30th April 1849", 5. old.

[162] „Rep. etc. for 31st Oct. 1849", 6. old.

Ugyanazokat a gyerekeket és fiatal személyeket hol a fonóhelyiségből a szövőhelyiségbe stb., hol, 15 óra alatt, egyik gyárból a másikba tologatták (shifted).[163] Hogyan ellenőrizzenek egy rendszert, „amely visszaél a váltás szóval azért, hogy a kezeket vég nélküli változatossággal, mint a kártyákat, össze-vissza keverje, és a különböző egyének munkájának és pihenésének óráit naponta úgy tologassa, hogy a kezeknek egyazon teljes készlete sohase működjék össze ugyanazon a helyen és ugyanazon időben"![164]

De a valóságos túldolgoztatást egészen figyelmen kívül hagyva, ez az úgynevezett relais-rendszer a tőkés fantázia olyan szüleménye volt, melyet Fourier sem múlt felül a „courtes séances"* humoros karcolataiban, csakhogy a munka vonzása a tőke vonzásává változott át. Nézzük meg azokat a gyáros-sémákat, amelyeket a megbízható sajtó annak mintájaként dicsőített, hogy „mit vihet végbe az ésszerű gondosság és módszeresség (what a reasonable degree of care and method can accomplish)". A munkásszemélyzetet néha 12—15 kategóriára osztották, amelyek megint folyton cserélgették alkotórészeiket. A gyári nap 15 órás időszaka alatt a tőke egyszer 30 percre, egyszer 1 órára vonzotta magához a munkást, majd ismét eltaszította, hogy újra a gyárba vonzza és a gyártól eltaszítsa, szétszórt időfoszlányokban ide-oda hajszolva, anélkül hogy egyszer is kieresztette volna a markából, míg csak a 10 órás munka el nem végeztetett. Akárcsak a színpadon, ugyanazoknak a személyeknek felváltva kellett fellépniök a különböző felvonások különböző jeleneteiben. De ahogyan a színész a dráma egész tartama alatt a színpadhoz tartozik, ugyanúgy tartoztak a munkások most 15 órán át a gyárhoz, nem számítva a gyárba menés és a hazatérés idejét. A pihenés órái így a kényszerű semmittevés óráivá változtak át, amelyek a fiatal munkást a kocsmába, a fiatal munkásnőt a bordélyba hajtották. Aszerint, hogy a tőkés naponta milyen új ötletet agyalt ki, hogy gépi berendezését a munkásszemélyzet szaporítása nélkül 12 vagy 15 órán át működésben tartsa, a munkásnak hol ebben, hol abban a darab időhulladékban kellett ebédjét bekapnia. A tízórás agitáció idején a gyárosok azt kiáltották, hogy a munkásbanda abban a reményben nyújt be petíciókat, hogy majd 12 órás bért kap 10 órás munkáért. Most a gyárosok megfordították az érmét. 10 órai bért fizettek, holott 12—15 óra hosszat rendelkeztek a munkaerővel![165] Ez volt

[163] „Rep. etc. for 30th April 1849", 21. old.

[164] „Rep. etc. 31st Oct. 1848", 95. old.

[165] Lásd „Reports etc. for 30th April 1849", 6. old. és a „shifting system" [műszakrendszer] aprólékos kifejtését Howell és Saunders gyárfelügyelők jelentésében: „Reports etc. for 31st Oct. 1848". Lásd továbbá Ashton és környéke lelkészeinek 1849 tavaszán a királynőhöz intézett petícióját a „shift system" ellen.

a kutya magva*, ez a tízórás törvény gyáros kiadása! Ezek ugyanazok a kenetteljes, emberszeretettől csepegő szabadkereskedők voltak, akik 10 teljes éven át, a gabonatörvény elleni agitáció során, fillérre kiszámolták a munkásoknak, hogy szabad gabonabehozatal esetén 10 órai munka, az angol ipar eszközeivel, teljesen elegendő a tőkések meggazdagítására.[166]

A tőke kétesztendei lázadására végül a négy legfelsőbb angol törvényszék egyikének, a Court of Exchequernek az ítélete tette fel a koronát; ez a törvényszék egy elébe vitt esetben 1850 február 8-án úgy döntött, hogy habár a gyárosok az 1844-es törvény értelme ellen cselekedtek, de maga ez a törvény tartalmaz bizonyos szavakat, amelyek értelmetlenné teszik. „Ezzel a döntéssel a tízórás törvényt eltörölték."[167] Egy sereg gyáros, aki eddig még félt attól, hogy a relais-rendszert fiatal személyek és munkásnők számára bevezesse, most két kézzel kapott rajta.[168]

A tőkének e látszólag végleges győzelmével azonban nyomban fordulat következett be. A munkások eddig passzív — bár hajthatatlan és naponta megújuló — ellenállást fejtettek ki. Most hangos, fenyegető gyűléseken tiltakoztak Lancashire-ben és Yorkshire-ben. Az állítólagos tízórás törvény tehát puszta szemfényvesztés, parlamenti csalás, és soha nem is létezett! A gyárfelügyelők sürgetően intették a kormányt, hogy az osztályantagonizmus hihetetlen mértékben kiéleződött. Maguknak a gyárosoknak egy része is morgott: „A magistrate-ek ellentmondó döntései folytán egészen abnormis és anarchikus állapot uralkodik. Más törvény érvényes Yorkshire-ben, más Lancashire-ben, más törvény Lancashire egyik egyházközségében, és ismét más a közvetlen szomszédságában. A nagyvárosi gyáros kijátszhatja a törvényt, a vidéki viszont nem kapja meg a szükséges személyzetet a relais-rendszerhez és még kevésbé a munkásoknak egyik gyárból a másikba való tologatásához stb." Márpedig a munkaerő egyenlő kizsákmányolása a tőke legelső emberi joga.

Ilyen körülmények között a gyárosok és a munkások kompromisszumot kötöttek, amelyet az 1850 augusztus 5-i új gyári póttörvény pecsételt meg parlamentileg. A „fiatal személyek és nők" munkanapját a hét első 5 napján

---

[166] V. ö. például „The Factory Question and the Ten Hours Bill", 1837. Szerzője R. H. Greg.

[167] *F. Engels*: „Die englische Zehnstundenbill" (az általam kiadott „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue"-ben, 1850 áprilisi füzet, 13. old. [Marx és Engels Művei, 7. köt. 233. old.]). Ugyanez a „magas" törvényszék az amerikai polgárháború idején szintén felfedezett egy szócsavarást, amely a kalózhajók felszerelése elleni törvényt pontosan az ellenkezőjére fordította.

[168] „Rep. etc. for 30th April 1850"

10 óráról $10\,^1/_2$ órára emelték fel, szombaton $7\,^1/_2$ órára korlátozták. A munkának a reggel 6 órától este 6 óráig terjedő időszakban kell végbemennie[169], másfél órás étkezési szünetekkel, amelyeket egy időben és az 1844-es rendelkezéseknek megfelelően kell biztosítani stb. Ezzel a relaisrendszernek egyszer s mindenkorra véget vetettek.[170] A gyermekmunkára vonatkozóan az 1844-es törvény maradt érvényben.

Egy gyáros-kategória ez alkalommal is, mint korábban, különleges hűbéri jogokat biztosított magának a proletárgyermekek felett. Ezek a selyemgyárosok voltak. 1833-ban fenyegetően azt üvöltözték, hogy „ha megfosztják őket attól a szabadságtól, hogy akármilyen korú gyermekeket napi 10 órán át robotoltathassanak, ezzel leállítják gyáraikat (if the liberty of working children of any age for 10 hours a day was taken away, it would stop their works)". Azt állítják, lehetetlen elegendő számú 13 éven felüli gyermeket vásárolniok. Az óhajtott kiváltságot ki is zsarolták. Az ürügy későbbi vizsgálat során merő hazugságnak bizonyult[171], ami azonban nem akadályozta meg a gyárosokat abban, hogy egy évtizeden át kisgyermekek véréből — akiket, hogy munkájukat elvégezhessék, székre kellett állítani — napi 10 óra hosszat selymet ne fonjanak.[172] Az 1844. évi törvény ugyan „megfosztotta" őket attól a „szabadságtól", hogy 11 éven aluli gyermekeket napi $6\,^1/_2$ óránál tovább foglalkoztassanak, ellenben biztosította számukra azt a kiváltságot, hogy 11 és 13 év közötti gyermekeket napi 10 óra hosszat megdolgoztassanak, és ezekre vonatkozóan eltörölte a többi gyári gyermekre előírt iskolakényszert. Ezúttal az ürügy így hangzott: „A szövet finomsága olyan gyengéd ujjakat követel, hogy ez csak a gyárba való korai belépés révén biztosítható.[173] A finom ujjak végett a gyerekeket egészben leölték, mint Dél-Oroszországban bőre és faggyúja végett a marhát. Végül is, 1850-ben, az 1844-ben biztosított kiváltságot a selyemcérnázó és a selyemmotolláló részlegekre korlátozták, itt azonban, hogy a „szabadságától" megfosztott tőkét kárpótolják, a 11—13 éves gyermekek munkaidejét 10-ről $10\,^1/_2$ órára emelték. Ürügy: „A munka selyemgyárakban könnyebb, mint más gyárakban, és

[169] Télen ezt a reggel 7 órától este 7 óráig terjedő időszak válthatja fel.

[170] „A jelenlegi törvény" (az 1850-es) „kompromisszum volt, amelyben a foglalkoztatottak lemondtak a tízórás törvény jótéteményéről a munkakorlátozás alá esők egységes munkakezdési és befejezési idejének az előnyéért." („Reports etc. for 30th April 1852", 14. old.)

[171] „Reports etc. for 30th Sept. 1844", 13. old.

[172] uo.

[173] „The delicate texture of the fabric in which they were employed requiring a lightness of touch, only to be acquired by their early introduction to these factories." („Reports etc. for 31st Oct. 1846", 20. old.)

semmiképpen sem olyan hátrányos az egészségre."[174] Hivatalos orvosi vizsgálat később bebizonyította, hogy fordítva, „a selyemipari kerületekben az átlagos halálozási arány kivételesen magas, a népesség női részében pedig még magasabb, mint Lancashire pamutipari kerületeiben".[175] A gyárfelügyelők félévenként megismételt tiltakozásai ellenére ez a garázdálkodás mindmáig tart.[176]

Az 1850-es törvény csak a „fiatal személyek és nők" számára változtatta át a reggel fél 6-tól este fél 9-ig tartó 15 órás időszakot reggel 6-tól este 6-ig tartó tizenkétórás időszakká. Tehát nem a gyermekek számára, akiket még mindig fel lehetett használni egy félórával ez időszak kezdete előtt és

[174] „Reports etc. for 31st Oct. 1861", 26. old.

[175] i. m. 27. old. Általában véve a gyári törvénynek alávetett munkásnépesség fizikai szempontból sokat javult. Minden orvosi vélemény megegyezik ebben, és saját különböző időszakokban tett személyes megfigyeléseim is meggyőztek erről. Mégis — nem beszélve az első életévekben levő gyermekek borzasztó halálozási arányáról — dr. Greenhow hivatalos jelentései azt mutatják, hogy a gyári kerületekben uralkodó egészségügyi állapotok kedvezőtlenek a „normális egészségű mezőgazdasági kerületekhez" képest. Szolgáljon bizonyításul többek között a következő táblázat Greenhow 1861. évi jelentéséből:

Az iparban foglalkoztatott felnőtt férfiak százalékaránya	A tüdőbetegségekből eredő halálozások arányszáma 100 000 férfira	A kerület neve	A tüdőbetegségekből eredő halálozások arányszáma 100 000 nőre	Az iparban foglalkoztatott felnőtt nők százalékaránya	A nők foglalkoztatásának fajtája
14,9	598	Wigan	644	18,0	Pamut
42,6	708	Blackburn	734	34,9	Pamut
37,3	547	Halifax	564	20,4	Fésűsfonal
41,9	611	Bradford	603	30,0	Fésűsfonal
31,0	691	Macclesfield	804	26,0	Selyem
14,9	588	Leek	705	17,2	Selyem
36,6	721	Stoke-upon-Trent	665	19,3	Cserépáru
30,4	726	Woolstanton	727	13,9	Cserépáru
—	305	Nyolc egészséges mezőgazdasági kerület	340	—	—

[176] Tudjuk, milyen vonakodva mondtak le az angol „szabadkereskedők" a selyemipar védővámjáról. A francia behozatal elleni védelem helyét most az angol gyári gyermekek védtelensége tölti be.

$2\frac{1}{2}$ órával a vége után is, ha munkájuk teljes tartama a $6\frac{1}{2}$ órát nem haladhatta is meg. A törvény megvitatása során a gyárfelügyelők egy statisztikát terjesztettek a parlament elé az ezzel a rendellenességgel való gyalázatos visszaélésekről. De hiába. A háttérben az a szándék húzódott meg, hogy a felnőtt munkások munkanapját a gyermekek segítségével a virágzás éveiben ismét 15 órára srófolják fel. A következő 3 év tapasztalata megmutatta, hogy az ilyen kísérletnek a felnőtt férfimunkások ellenállásán hajótörést kell szenvednie.[177] Az 1850-es törvényt ezért 1853-ban végre kiegészítették annak megtiltásával, hogy „gyermekeket reggel a fiatal személyek és nők előtt és este utánuk alkalmazzanak". Ettől kezdve — kevés kivétellel — az 1850-es gyári törvény az alája vetett iparágakban valamennyi munkás munkanapját szabályozta.[178] Az első gyári törvény kibocsátása óta eddig fél évszázad telt el.[179]

Eredeti területén a törvényhozás először az 1845-ös „Printworks' Act"-tel (a kartonnyomó üzemekről stb. szóló törvénnyel) lépett túl. A kelletlenség, mellyel a tőke ezt az új „különcködést" engedélyezte, kirí a törvény minden sorából! A 8—13 éves gyermekek és a nők munkanapját 16 órára — reggel 6 órától este 10 óráig — korlátozza, mindennemű törvényes étkezési szünet nélkül. Megengedi, hogy 13 éven felüli férfimunkásokat tetszés szerint éjjel-nappal egyfolytában robotoltassanak.[180] Parlamentáris elvetélés ez.[181]

---

[177] „Reports etc. for 30th April 1853", 30. old.

[178] Az angol pamutipar delelőjén, 1859-ben és 1860-ban, egyes gyárosok megkísérelték, hogy a felnőtt férfi fonókat stb. a különóráért fizetett magas munkabérek mézesmadzagjával rábírják a munkanap meghosszabbítására. A kézi mule-fonók és a selfactor-kezelők véget vetettek a kísérletnek azzal, hogy emlékiratot intéztek munkáltatóikhoz, amelyben többek között ez olvasható: „Az élet, őszintén kimondva, teher számunkra, és mindaddig, amíg a többi munkásnál csaknem heti két nappal" (20 órával) „tovább láncolnak bennünket a gyárhoz, helótáknak érezzük magunkat az országban és szemrehányást teszünk önmagunknak, hogy olyan rendszert teszünk örökössé, amely nekünk magunknak és utódainknak testileg és erkölcsileg ártalmas... Ezért ezennel tisztelettel tudatjuk, hogy újév napjától kezdve egy perccel sem dolgozunk többet hetenként 60 óránál, 6 órától 6 óráig, a $1\frac{1}{2}$ órás törvényes szünetek levonásával." („Reports etc. for 30th April 1860", 30. old.)

[179] Azokra az eszközökre vonatkozólag, amelyeket e törvény megfogalmazása önmaga megszegéséhez nyújt, v. ö. a „Factories Regulation Acts" (1859 augusztus 9.) című parlamenti jelentést és benne Leonard Horner javaslatát: „Suggestions for Amending the Factory Acts to enable the Inspectors to prevent illegal working, now become very prevalent".

[180] „8 éves és ennél idősebb gyermekeket a kerületemben a második félévben" (1857) „valóban reggel 6 órától este 9 óráig robotoltattak." („Reports etc. for 31st Oct. 1857", 39. old.)

[181] „Elismerik, hogy a Printworks'Act balfogás, mind nevelési, mind védőrendszabályait illetően." („Reports etc. for 31st Oct. 1862", 52. old.)

Mégis, az elv győzött, mert győzött a nagy iparágakban, amelyek a modern termelési mód legsajátabb teremtményei. Ezeknek az iparágaknak 1853 és 1860 közötti csodálatos fejlődése, karöltve a gyári munkások fizikai és erkölcsi újjászületésével, a legrövidlátóbbnak is szemet szúrt. Maguk a gyárosok, akiktől a munkanap törvényes korlátját és szabályozását fél évszázados polgárháborúban lépésről lépésre csikarták ki, dicsekedve mutattak rá a kizsákmányolásnak még „szabad" területeivel szemben fennálló kontrasztra.[182] A „politikai gazdaságtan" farizeusai a törvényesen szabályozott munkanap szükségességének belátását most „tudományuk" jellegzetes új vívmányának kiáltották ki.[183] Könnyen érthető, hogy miután a gyármágnások alkalmazkodtak az elkerülhetetlenhez és megbékéltek vele, a tőke ellenállóereje fokozatosan gyengült, míg ugyanakkor a munkásosztály támadóereje a nem közvetlenül érdekelt társadalmi rétegekben szerzett szövetségeseinek számával együtt növekedett. Innét az aránylag gyors haladás 1860 óta.

A festödéket és a fehérítőket[184] 1860-ban, a csipkegyárakat és a harisnyakötödéket 1861-ben vetették az 1850-es gyári törvény alá. „A gyermekmunka vizsgálatára kiküldött bizottság" első jelentésének (1863) következményeképpen ugyanerre a sorsra jutott a cserépáru-ipar minden fajája (nemcsak a fazekasság), a gyufa-, gyutacs-, töltény-, tapétagyártás,

---

[182] Így például E. Potter a „Times"-ban 1863 március 24-én megjelent levelében. A „Times" emlékezteti őt a gyárosok tízórás törvény elleni lázadására.

[183] Így többek között W. Newmarch úr, Tooke „History of Prices" című művének munkatársa és kiadója. Tudományos haladás-e a közvéleménynek gyáva engedményeket tenni?

[184] A fehérítőkről és festödékről 1860-ban kibocsátott törvény elrendeli, hogy a munkanapot 1861 augusztus 1-én egyelőre 12, 1862 augusztus 1-én pedig véglegesen 10 órára, vagyis hétköznapokon $10\,^1/_2$, szombaton $7\,^1/_2$ órára kell csökkenteni. De amikor bekövetkezett az 1862-es rossz esztendő, megismétlődött a régi komédia. A gyáros urak petícióval fordultak a parlamenthez, hogy csak még egyetlen évvel tűrje tovább a fiatal személyek és nők 12 órás foglalkoztatását... „Az üzlet jelenlegi állapota mellett" (a gyapotínség idején) „nagy előny a munkások számára, ha megengedik nekik, hogy napi 12 órát dolgozzanak és annyi munkabért szerezzenek, amennyit csak lehet... Már sikerült egy ilyen értelmű törvényjavaslatot az alsóház elé terjeszteni. Ezt a skóciai fehérítők munkásainak agitációja következtében elvetették..." („Reports etc. for 31st Oct. 1862", 14—15. old.) Miután így vereséget szenvedett maguktól a munkásoktól, akiknek a nevében állítása szerint beszélt, a tőke most a jogászi pápaszem segítségével felfedezte, hogy az 1860-as törvény, amelyet, mint „a munka védelmére" hozott minden parlamenti törvényt, értelemzavaró nyakatekertséggel fogalmaztak meg, ürügyet ad arra, hogy a „calendereket" és „finishereket" [a kalanderezőket és kikészítőket] kirekesszék a hatálya alól. Az angol jogszolgáltatás — a tőkének mindig hűséges szolgája — a „Court of Common Pleas"* révén szentesítette a csűrés-csavarást. „Ez a munkások között nagy elégedetlenséget keltett, és igen sajnálatos, hogy a törvényhozás világos szándékát fogyatékos megfogalmazás ürügyén meghiúsítják." (i. m. 18. old.)

a pamutbársony-nyírás (fustian cutting) és számos olyan folyamat, amelyet a „finishing" (végső kikészítés) néven foglalnak össze, 1863-ban a „szabad levegőn történő fehérítést"[185] és a pékséget külön törvények alá helyezték, amelyek közül az első többek között megtiltotta a gyermekek, fiatal személyek és nők éjszakai munkáját (este 8 órától reggel 6 óráig), a második pedig 18 éven aluli péklegények alkalmazását este 9 óra és reggel 5 óra között. Az említett bizottság későbbi javaslataira, amelyek a földművelés, a bányák és a szállításügy kivételével valamennyi fontos angol iparágat a „szabadságától" való megfosztással fenyegetik, még visszatérünk.[185a]

---

[185] A „szabad levegőn fehérítők" a „fehérítésre" vonatkozó 1860-as törvény hatálya alól azzal a hazugsággal vonták ki magukat, hogy ők nem dolgoztatnak nőket éjszaka. A hazugságot a gyárfelügyelők leleplezték, egyúttal pedig munkás-petíciók megfosztották a parlamentet a „szabad levegőn történő fehérítésről" alkotott rétillatúan hűvös elképzeléseitől. Ezekben a levegőn-fehérítőkben 90—100 Fahrenheit-fokú [32—38 C°] szárítószobák vannak, amelyekben főleg lányok dolgoznak. A szárítószobából a szabad levegőre való alkalmi kimenekülésre „cooling" (lehűlés) a szakkifejezés. „Tizenöt lány van a szárítószobákban. A hőség vászonnál 80—90 fok [27—32 C°], cambricnél [gyolcsnál] 100 fok [38 C°], sőt több. Tizenkét lány vasal és hajtogat (cambricet stb.) egy kis szobában, amelynek széle-hossza körülbelül 10 láb, közepén teljesen lezárt kályha. A lányok a kályha körül állnak, mely szörnyű hőséget sugároz és a cambricet gyorsan szárítja a vasalónők számára. E kezek óraszáma korlátozatlan. Ha sok a dolog, éjjel 9 vagy 12 óráig dolgoznak napokon át." („Reports etc. for 31st Oct. 1862", 56. old.) Egy orvos kijelenti: „A lehűlésre nincsenek külön órák engedélyezve, de ha a hőmérséklet túlságosan kibírhatatlanná lesz vagy a munkásnők keze izzadságtól beszennyeződik, egy pár percre ki szabad menniök . . . E munkásnők betegségeinek kezelése során szerzett tapasztalataim annak megállapítására kényszerítenek, hogy egészségi állapotuk mélyen alatta áll a pamutfonónőkének" (a tőkének a parlamenthez benyújtott kérelmei pedig Rubens modorában kicsattanóan egészségesnek festették őket!). „Leggyakoribb betegségeik: sorvadás, bronchitis, méhbetegségek, a legszörnyűbb formájú hisztéria és reumatizmus. Mindennek közvetlen vagy közvetett oka, úgy hiszem, munkaszobáik túlhevített levegője és elegendő olyan kényelmes ruházat hiánya, amely hazamenéskor a téli hónapokban a hideg és nyirkos levegő ellen megvédené őket." (i. m. 56—57. old.) A gyárfelügyelők a kedélyes „szabad levegőn fehérítőktől" utóbb kicsikart 1863-as törvénnyel kapcsolatban megjegyzik: „E törvény elmulasztotta biztosítani a munkások számára azt a védelmet, amelyet biztosítani látszik . . . sőt úgy van megfogalmazva, hogy a védelemre csak akkor kerül sor, ha gyermekeket és nőket este 8 óra után munkán érnek, de az előírt bizonyítási mód még akkor is olyan körülményes, hogy büntetés aligha következhet be." (i. m. 52. old.) „Ez a törvény mint humánus és nevelő célzatú törvény teljességgel elhibázott. Hiszen aligha nevezhető humánusnak az, hogy nőket és gyermekeket engednek, illetve, ami ezzel egyértelmű, kényszerítenek napi 14 órát vagy talán még több órát dolgozni, étkezési időkkel vagy anélkül, ahogy adódik, korhatár, nemek szerinti különbségtevés nélkül és tekintet nélkül azon környék családjainak társadalmi szokásaira, ahol a fehérítők vannak." („Reports etc. for 30th April 1863", 40. old.)

[185a] Jegyzet a 2. kiadáshoz. 1866 óta, amikor a szövegben levőket írtam, ismét visszahatás következett be.

7. *A normálmunkanapért vívott harc. Az angol gyári törvényhozás visszahatása más országokra*

Az olvasó emlékszik rá, hogy az értéktöbblet-termelés vagyis a többletmunka-nyerés alkotja a tőkés termelés sajátos tartalmát és célját, függetlenül magának a termelési módnak bármilyen — a munkának a tőke alá rendeléséből esetleg fakadó — átalakulásától. Emlékszik, hogy az eddig kifejtett álláspont szerint csak az önálló és ezért törvényileg nagykorú munkás szerződik mint árueladó a tőkéssel. Ha tehát történelmi vázlatunkban egyrészt a modern ipar, másrészt a fizikailag és jogilag kiskorúak munkája fő szerepet játszik, akkor számunkra az egyik csak mint különös terület, a másik csak mint a munka kiszipolyozásának különösen csattanós példája jön számba. Anélkül azonban, hogy a későbbi kifejtésnek elébe vágnánk, a történelmi tények puszta összefüggéséből következik:

Először: A víz, a gőz és a gépi berendezés által elsőnek forradalmasított iparokban, a modern termelési mód ez első teremtményeiben, a pamut-, gyapjú-, len-, selyemfonodákban és szövödékben elégül ki legelőször a tőkének a munkanap mértéktelen és kíméletlen meghosszabbítására irányuló törekvése. A megváltozott anyagi termelési mód és a termelők ennek megfelelően megváltozott társadalmi viszonyai[186] először mértéktelen túlhajtást idéznek elő, majd ezzel ellentétben életre hívják a társadalmi ellenőrzést, amely a munkanapot, szüneteivel együtt, törvényileg korlátozza, szabályozza és egységesíti. Ez az ellenőrzés ezért a XIX. század első felében csupán kivételes törvényhozásként jelenik meg.[187] Mihelyt azonban meghódította az új termelési mód eredeti területét, nemcsak az derült ki, hogy közben sok más termelési ág belépett a tulajdonképpeni gyári rendszerbe, hanem az is, hogy többé-kevésbé elavult üzemmóddal dolgozó manufaktúrák, mint a fazekas-, üveggyártó műhelyek stb., régimódi kézművességek, mint a pékség, és végül még a szétszórt úgynevezett otthonmunka is, mint a szögkészítés stb.[188] már régóta éppen úgy a tőkés kizsákmányolás hatalmába kerültek, mint a gyár.

---

[186] „Ez osztályok" (tőkések és munkások) „mindegyikének magatartása annak a kölcsönös helyzetnek volt a következménye, amelybe kerültek." („Reports etc. for 31st Oct. 1848", 113. old.)

[187] „A korlátozás alá vetett foglalkozások textiltermékeknek gőz- vagy vízierő segítségével történő előállításával voltak kapcsolatosak. Egy foglalkozás felügyelet alá helyezése két feltételhez van kötve, ti. gőz- vagy vízierő használatához és bizonyosfajta rostok feldolgozásához." („Reports etc. for 31st October 1864", 8. old.)

[188] Ennek az úgynevezett háziiparnak az állapotáról rendkívül gazdag anyag van a „Children's Employment Commission" legutóbbi jelentéseiben.

A törvényhozás ezért rákényszerült, hogy fokozatosan levesse kivételes jellegét, vagy pedig — ahol római módra kazuisztikusan jár el, mint Angliában — bármely házat, amelyben dolgoznak, tetszőlegesen gyárrá (factory) nyilvánítson.[189]

Másodszor: A munkanap szabályozásának története egyes termelési ágakban, más ágakban pedig a még folyó küzdelem e szabályozásért kézzelfoghatóan bizonyítja, hogy az elszigetelt munkás, a munkás mint munkaerejének „szabad" eladója, a tőkés termelés bizonyos érettségi fokán nem tud ellenállni, alulmarad. A normálmunkanap megteremtése ezért a tőkésosztály és a munkásosztály közötti hosszadalmas, többé vagy kevésbé burkolt polgárháború terméke. Minthogy a küzdelem a modern ipar területén kezdődik, ezért először annak hazájában, Angliában zajlik.[190] Az angol gyári munkások nemcsak az angol, hanem az egész modern munkásosztály bajvívói voltak, mint ahogy az ő teoretikusaik voltak az elsők, akik a tőke teóriájának odadobták a kesztyűt.[191] Ure, a gyárfilozófus, ezért az angol munkásosztály kitörölhetetlen szégyenfoltjának bélyegzi, hogy „a gyári törvények rabszolgaságát" írta zászlajára a tőkével szemben, amely férfiasan „a munka tökéletes szabadságáért" küzdött.[192]

Franciaország lassan sántikál Anglia mögött. A februári forradalomra volt

---

[189] „A legutóbbi ülésszak" (1864) „törvényei ... különböző foglalkozásokat ölelnek fel, amelyekben a szokások nagyon különböznek; a mechanikai erő használata gépi berendezés mozgatására nem tartozik többé, mint azelőtt, azon elemek közé, amelyek szükségesek ahhoz, hogy egy üzem törvényes értelemben gyárnak számítson." („Reports etc. for 31st Oct. 1864", 8. old.)

[190] Belgiumban, a kontinentális liberalizmus paradicsomában, nyoma sincs e mozgalomnak. Még szénbányáiban és fémbányáiban is tökéletes „szabadsággal" fogyasztanak mindkét nembeli és mindenféle korú munkásokat bármely időtartamra és bármely időszakban. A bányákban foglalkoztatott minden 1000 személy közül férfi 733, nő 88, 16 éven aluli fiú 135 és leány 44; a kohóknál stb. minden 1000 munkás közül férfi 668, nő 149, 16 éven aluli fiú 98 és leány 85. Ezt még tetézi az érett és éretlen munkaerők mértéktelen kizsákmányolásáért fizetett alacsony munkabér, napi átlagban férfiaknak 2 shilling 8 penny, nőknek 1 shilling 8 penny, fiúknak 1 shilling $2\,^1/_2$ penny. Ezért aztán Belgium 1863-ban 1850-hez képest csaknem meg is kétszerezte szén-, vas- stb. kivitelének mennyiségét és értékét.

[191] Amikor Robert Owen kevéssel e század első évtizede után a munkanap korlátozásának szükségességét nemcsak teoretikusan képviselte, hanem New Lanark-i gyárában valóban be is vezette a tízórás munkanapot, ezt mint kommunista utópiát kinevették, éppen úgy, mint a „termelő munka összekapcsolását a gyermekek nevelésével" és mint az általa életre hívott munkásszövetkezeteket. Manapság az első utópia gyári törvény, a második hivatalos frázisként szerepel valamennyi „Factory Act"-ben, a harmadik pedig már éppenséggel reakciós szédelgések köpenyegéül szolgál.

[192] *Ure* (francia fordítás): „Philosophie des manufactures", Párizs 1836, II. köt. 39., 40., 67., 77. stb. old.

szükség ahhoz, hogy megszülessen a tizenkétórás törvény[193], amely sokkal fogyatékosabb, mint angol eredetije. Ennek ellenére a francia forradalmi módszer a maga sajátságos előnyeit is érvényesíti. Egy csapásra valamennyi műhelynek és gyárnak különbség nélkül a munkanap egyazon korlátját diktálja, míg az angol törvényhozás, hol ezen, hol azon a ponton, kelletlenül enged a viszonyok nyomásának, és a legjobb úton van afelé, hogy egy új jogi óriáskígyót költsön ki.[194] Másrészt a francia törvény elvileg kimondja azt, amit Angliában csak a gyermekek, kiskorúak és nők nevében küzdöttek ki, és amit csak újabban kezdenek általános jogként igényelni.[195]

Az Észak-Amerikai Egyesült Államokban minden önálló munkásmozgalom béna maradt addig, amíg a köztársaság egy részét a rabszolgaság éktelenítette. A munka fehér bőrben nem szabadíthatja fel magát ott, ahol fekete bőrben bélyeget visel. De a rabszolgaság halálából azonnal egy új, megifjodott élet sarjadt. A polgárháború első gyümölcse a nyolcórás agitáció volt, amely hétmérföldes léptekkel, mozdonysebességgel terjed az Atlanti-óceántól a Csendes-óceánig, Új-Angliától Kaliforniáig. A baltimore-i általános munkáskongresszus* (1866 augusztus) kijelenti: „A jelenkor első és nagy követelménye, ahhoz, hogy felszabadíthassuk ez ország munkáját a tőkés

[193] Az 1855. évi párizsi nemzetközi statisztikai kongresszus „Compte rendu"-jében többek között ez olvasható: „A francia törvény, amely a napi munka tartamát a gyárakban és a műhelyekben 12 órára korlátozza, e munkát nem szorítja meghatározott fix órák" (időszakok) „határai közé, csak a gyermekmunka számára írja elő a reggel 5 óra és este 9 óra közti időszakot. A gyárosok egy része ezért él is a joggal, melyet e végzetes hallgatás ad neki, és napról napra, talán a vasárnapok kivételével, megszakítás nélkül dolgoztat. Ehhez a gyárosok két különböző munkáscsoportot használnak, amelyek közül egyik sem tölt 12 óránál többet a műhelyben, de a vállalat munkája éjjel-nappal tart. A törvénynek eleget tesznek, de vajon eleget tesznek-e az emberiességnek is?" Az „éjszakai munkának az emberi szervezetre gyakorolt romboló befolyásán" kívül a jelentés „a két nem ugyanabban a homályosan megvilágított műhelyben való éjszakai együttlétének végzetes befolyását" is hangsúlyozza.

[194] „Az én kerületemben például ugyanazokban a gyárépületekben ugyanaz a gyáros mint fehérítő és festő a »Fehérítő és festöde törvény«-nek, mint nyomó a »Printworks' Act«-nek és mint finisher a »Gyári törvény«-nek van alávetve. . . " (Baker úr jelentése a „Reports etc. for 31st Oct. 1861"-ben, 20. old.) E törvények különböző rendelkezéseinek és az ebből következő bonyodalomnak a felsorolása után Baker úr ezt mondja: „Látjuk, hogy szükségképpen milyen nehéz e három parlamenti törvény végrehajtását biztosítani, ha a gyártulajdonosnak úgy tetszik, hogy kijátssza a törvényt." [i. m. 21. old.] A jogász uraknak azonban ezáltal biztosítva vannak a perek.

[195] A gyárfelügyelők így végre meg merik mondani: „E kifogásoknak" (a tőke kifogásainak a munkaidő törvényes korlátozása ellen) „alul kell maradniok a munka jogainak nagy elvével szemben. . . Van egy időpont, amikor megszűnik a munkáltató joga munkásának munkájára és a munkás ideje a sajátjává lesz, még akkor is, ha nincs szó kimerültségről." („Reports etc. for 31st Oct. 1862", 54. old.)

rabszolgaság alól, egy olyan törvény kibocsátása, hogy 8 óra legyen a normálmunkanap az amerikai Unió valamennyi államában. El vagyunk szánva, hogy minden erőnket latba vetjük, amíg e dicsőséges eredményt el nem érjük."[196] Egyidejűleg (1866 szeptember elején) a genfi „Nemzetközi Munkáskongresszus" a londoni Főtanács javaslatára elhatározta: „A munkanap korlátozását olyan előzetes feltételnek nyilvánítjuk, amely nélkül a felszabadulásra irányuló minden további törekvés szükségképpen kudarcra van ítélve... Azt javasoljuk, hogy a munkanap törvényes korlátja 8 munkaóra legyen."*

Így az Atlanti-óceán mindkét partján ösztönösen, magukból a termelési viszonyokból kisarjadt munkásmozgalom igazolja R. J. Saunders angol gyárfelügyelő kijelentését: „Nem lehet soha a siker bármilyen kilátásával további lépéseket tenni a társadalom reformja felé, ha előzőleg a munkanapot nem korlátozzák és előírt korlátját szigorúan ki nem kényszerítik."[197]

Meg kell vallani, hogy munkásunk másképp jön ki a termelési folyamatból, mint ahogyan oda belépett. A piacon mint a „munkaerő"-áru birtokosa lépett szembe más árubirtokosokkal, mint árubirtokos az árubirtokossal. A szerződés, amellyel munkaerejét eladta a tőkésnek, úgyszólván fekete fehér alapon bizonyította, hogy szabadon rendelkezik önmaga felett. Az alku megkötése után kiderül, hogy a munkás nem volt „szabadon cselekvő", hogy az idő, amelyre szabadságában áll munkaerejét eladni, olyan idő, amelyre kénytelen azt eladni,[198] hogy a valóságban szipolyozója nem engedi el, „amíg

[196] „Mi, Dunkirk munkásai, kijelentjük, hogy a munkaidőnek a jelenlegi rendszerben megkövetelt hossza túl nagy, s nem hagy időt a munkásnak a pihenésre és a fejlődésre, sőt, a szolgaság olyan állapotába taszítja, amely alig jobb a rabszolgaságnál (a condition of servitude but little better than slavery). Ezért elhatároztuk, hogy 8 óra elég egy munkanapra, és törvényesen elégnek kell elismerni; hogy felszólítjuk támogatásunkra a sajtót, ezt a hatalmas emelőt ... és mindazokat, akik ezt a támogatást megtagadják tőlünk, a munkareform és a munkásjogok ellenségeinek tekintjük." (A New York állambeli Dunkirk munkásainak határozata, 1866)

[197] „Reports etc. for 31st Oct. 1848", 112. old.

[198] „Ezek az eljárások" (a tőke manőverei például 1848—50-ben) „azonfelül megcáfolhatatlan bizonyítékát szolgáltatták ama gyakran hangoztatott állítás hamisságának, hogy a munkásoknak nincs szükségük védelemre, hanem úgy tekinthetők, mint akik szabadon cselekvőkként rendelkeznek az egyetlen tulajdonnal, amelyet birtokolnak, a kezük munkájával és orcájuk verítékével." („Reports etc. for 30th April 1850", 45. old.) „A szabad munka, ha így lehet nevezni, még szabad országban is a törvény erős karjának védelmére szorul." („Reports etc. for 31st Oct. 1864", 34. old.) „Engednek, illetve, ami ezzel egyértelmű, kényszerítenek napi 14 órát dolgozni, étkezési időkkel vagy anélkül stb." („Reports etc. for 30th April 1863", 40. old.)

csak egy izmot, egy ínt, egy csepp vért még kizsákmányolhatott".[199] „Védelmül" „kínjaik kígyója"* ellen, a munkásoknak össze kell fogniok, és mint osztálynak állami törvényt kell kikényszeríteniök, egy lebírhatatlan társadalmi akadályt, mely őket magukat megakadályozza abban, hogy a tőkével kötött önkéntes szerződéssel halálra és rabszolgaságra adják el magukat és nemzetségüket.[200] Az „elidegeníthetetlen emberi jogok" pompázatos listája helyébe a törvényileg korlátozott munkanap szerény Magna Chartája** lép, amely „végre tisztázza azt, hogy mikor végződik az az idő, amelyet a munkás elad, és mikor kezdődik a saját ideje".[201] Quantum mutatus ab illo!***

[199] *Friedrich Engels*: „Die englische Zehnstundenbill", 5. old. [Marx és Engels Művei, 7. köt. 226. old.]

[200] A tízórás törvény a hatáskörébe tartozó iparágakban „megmentette a munkásokat a teljes elkorcsosulástól és megóvta fizikai állapotukat". („Reports etc. for 31st Oct. 1859", 47. old.) „A tőke" (a gyárakban) „a gépi berendezést sohasem tarthatja mozgásban egy meghatározott időszakon túl anélkül, hogy a foglalkoztatott munkások egészségének és erkölcsének ártalmára ne legyen; ők pedig nincsenek olyan helyzetben, hogy önmagukat megvédhessék." (i. m. 8. old.)

[201] „Még nagyobb jótétemény, hogy végre tisztázódik a különbség a munkás saját ideje és munkáltatója ideje között. A munkás most tudja, hogy mikor végződik az az idő, amelyet elad, és mikor kezdődik a sajátja, s minthogy ezt bizonyossággal előre tudja, saját perceit saját céljaira előre beoszthatja." (i. m. 52. old.) „Azáltal, hogy saját idejük gazdáivá tették őket" (a gyári törvények), „olyan erkölcsi energiát adtak nekik, mely a politikai hatalom esetleges birtoklása felé irányítja őket." (i. m. 47. old.) A gyárfelügyelők visszafojtott gúnnyal és igen óvatos kifejezésekkel utalnak arra, hogy a mostani tízórás törvény a tőkést is megszabadította némiképpen a rá mint a tőke puszta megtestesülésére jellemző természetadta brutalitástól, és időt adott neki némi „művelődésre". Azelőtt „a munkáltatónak semmire sem volt ideje, csak a pénzre, az alkalmazottnak semmire sem volt ideje, csak a munkára". (i. m. 48. old.)

Kilencedik fejezet

Az értéktöbblet rátája és tömege

Mint eddig, ebben a fejezetben is a munkaerő értékét, tehát a munkanapnak a munkaerő újratermeléséhez, illetve fenntartásához szükséges részét adott, állandó nagyságnak tesszük fel.

Ezt feltételezve tehát, az értéktöbblet rátájával egyúttal adva van a tömege is, amelyet az egyes munkás meghatározott időszak alatt szolgáltat a tőkésnek. Ha például a szükséges munka naponta 6 óra, és ezt 3 shillingnyi aranymennyiség = 1 tallér fejezi ki, akkor a tallér egy munkaerő napi értéke, vagyis az egy munkaerő vásárlásában előlegezett tőkeérték. Továbbá, ha az értéktöbblet rátája 100%, akkor ez az 1 tallérnyi változó tőke 1 tallérnyi értéktöbblet-tömeget termel, illetve a munkás naponta 6 óra többletmunka-tömeget szolgáltat.

A változó tőke azonban a tőkés által egyidejűleg alkalmazott valamennyi munkaerő összértékének a pénzkifejezése. Értéke tehát egyenlő egy munkaerő átlagértékének és az alkalmazott munkaerők számának szorzatával. A munkaerő adott értéke esetén tehát a változó tőke nagysága egyenes arányban van az egyidejűleg foglalkoztatott munkások számával. Ha egy munkaerő napi értéke = 1 tallér, akkor 100 tallérnyi tőkét kell előlegezni 100, n tallérnyit n munkaerő napi kizsákmányolására.

Ugyanígy: Ha 1 tallérnyi változó tőke — egy munkaerő napi értéke — 1 tallérnyi napi értéktöbbletet termel, akkor 100 tallérnyi változó tőke 100 tallérnyi napi értéktöbbletet, és n tallérnyi változó tőke 1 tallér $\times n$ napi értéktöbbletet termel. A termelt értéktöbblet tömege tehát egyenlő az egyes munkás munkanapja által szolgáltatott értéktöbbletnek és az alkalmazott munkások számának a szorzatával. De mivel továbbá az egyes munkás által termelt értéktöbblet-tömeget a munkaerő adott értéke esetén az értéktöbblet rátája határozza meg, ebből következik ez az első törvény: A termelt értéktöbblet tömege egyenlő az előlegezett változó tőke nagyságának és az értéktöbblet rátájának a szorzatával, illetve az értéktöbblet tömegét az egyazon tőkés által egyidejűleg kizsákmányolt munkaerők

száma és az egyes munkaerő kizsákmányolásának foka közti összetett viszony határozza meg.*

Ha tehát az értéktöbblet tömegét M-mel, az egyes munkás által napi átlagban szolgáltatott értéktöbbletet m-mel, az egyes munkaerő megvásárlásában naponta előlegezett változó tőkét v-vel, a változó tőke teljes összegét V-vel, az átlagmunkaerő értékét k-val, kizsákmányolása fokát $\frac{a'}{a}$-val ($\frac{\text{többletmunka}}{\text{szükséges munka}}$) és az alkalmazott munkások számát n-nel jelöljük, akkor ezt kapjuk:

$$M = \begin{cases} \frac{m}{v} \times V \\ k \times \frac{a'}{a} \times n \end{cases}$$

Folytonosan feltételezzük nemcsak azt, hogy az átlagmunkaerő értéke állandó, hanem azt is, hogy az egy tőkés által alkalmazott munkások átlagmunkásokra vannak redukálva. Akadnak kivételes esetek, amikor a termelt értéktöbblet nem nő arányosan a kizsákmányolt munkások számával, de akkor a munkaerő értéke sem marad állandó.

Egy meghatározott értéktöbblet-tömeg termelésében ezért az egyik tényező csökkenését pótolni lehet a másik növekedésével. Ha a változó tőkét csökkentik és egyidejűleg az értéktöbblet rátáját ugyanolyan arányban emelik, akkor a termelt értéktöbblet tömege változatlan marad. Ha előbbi feltevéseink mellett a tőkésnek 100 tallért kell előlegeznie ahhoz, hogy naponta 100 munkást zsákmányoljon ki, és ha az értéktöbblet rátája 50%, akkor ez a 100 változó tőke 50 tallérnyi, illetve 100×3 munkaórányi értéktöbbletet fiadzik. Ha az értéktöbblet rátáját megkétszerezik, illetve a munkanapot nem 6-ról 9-re, hanem 6-ról 12 órára hosszabítják meg, akkor az 50 tallérnyi, felére csökkentett változó tőke ugyancsak 50 tallérnyi, illetve 50×6 munkaórányi értéktöbbletet fiadzik. A változó tőke megkisebbedése tehát kiegyenlíthető a munkaerő kizsákmányolási fokának arányos emelésével, vagyis a foglalkoztatott munkások számának csökkenése a munkanap arányos meghosszabbításával. Bizonyos határokon belül a munkának a tőke által kipréselhető kínálata tehát független lesz a munkáskínálattól.[202] Fordítva, az értéktöbblet rátájának csökkenése változatlanul

[202] Ez az elemi törvény úgy látszik ismeretlen a vulgáris közgazdász uraknak, akik, mint fordított Arkhimédészek, azt hiszik, hogy a munka piaci árainak a kereslet és a kínálat által való meghatározásában megtalálták a pontot — nem arra, hogy a világot sarkaiból kiemeljék, hanem arra, hogy megállítsák.

hagyja a termelt értéktöbblet tömegét, ha a változó tőke nagysága, illetve a foglalkoztatott munkások száma arányosan nő.

A munkások számának, illetve a változó tőke nagyságának az értéktöbbletráta emelése, illetve a munkanap meghosszabbítása útján történő pótlása azonban áthághatatlan korlátokba ütközik. Bármekkora a munkaerő értéke — tehát akár 2 óra, akár 10 óra a munkás fenntartásához szükséges munkaidő —, az összérték, amelyet egy munkás napról napra termelni tud, mindig kisebb, mint az az érték, amelyben 24 munkaóra tárgyiasul, kisebb, mint 12 shilling vagy 4 tallér, ha ez 24 tárgyiasult munkaóra pénzkifejezése. Előbbi feltevésünk alapján — amely szerint naponta 6 munkaóra szükséges magának a munkaerőnek az újratermelésére, illetve a megvásárlásában előlegezett tőkeérték pótlására — 500 tallérnyi változó tőke, amely 500 munkást alkalmaz 100%-os értéktöbbletrátával, illetve 12 órás munkanappal, naponta 500 tallérnyi, illetve 6×500 munkaórányi értéktöbbletet termel. 100 tallérnyi tőke, amely naponta 100 munkást alkalmaz 200%-os értéktöbbletrátával, illetve 18 órás munkanappal, csak 200 tallérnyi, illetve 12×100 munkaórányi értéktöbblet-tömeget termel. Teljes értékterméke pedig — az előlegezett változó tőke egyenértéke plusz értéktöbblet — napról napra sohasem érheti el a 400 tallér, illetve 24×100 munkaóra összeget. Az átlagos munkanap abszolút korlátja, s ez a munkanap természettől fogva mindig kisebb 24 óránál, abszolút korlátot állít az elé, hogy a megkisebbedett változó tőkét az értéktöbblet fokozott rátájával, illetve a kizsákmányolt munkások csökkent számát a munkaerő megemelt kizsákmányolási fokával pótolják. E kézzelfogható második törvény fontos sok olyan jelenség megmagyarázásához, amelyek a tőke ama később kifejtendő tendenciájából fakadnak, hogy az általa foglalkoztatott munkások számát, illetve a maga változó, munkaerőre átváltott alkotórészét amennyire csak lehet, csökkentse, ellentmondásban másik tendenciájával, azzal, hogy a lehető legnagyobb értéktöbblettömeget termelje. Fordítva: ha az alkalmazott munkaerők tömege, illetve a változó tőke nagysága nő, de nem az értéktöbbletráta csökkenésének arányában, akkor a termelt értéktöbblet tömege csökken.

Egy harmadik törvény abból adódik, hogy a termelt értéktöbblet tömegét a két tényező, az értéktöbblet rátája és az előlegezett változó tőke nagysága határozza meg. Ha az értéktöbblet rátája, vagyis a munkaerő kizsákmányolási foka, és a munkaerő értéke, vagyis a szükséges munkaidő nagysága adott, akkor magától értetődik, hogy minél nagyobb a változó tőke, annál nagyobb a termelt érték és értéktöbblet tömege. Ha a munkanap határa, valamint szükséges alkotórészének határa adott, akkor az egyes tőkés által termelt érték és értéktöbblet tömege nyilván kizárólag attól a

munkatömegtől függ, melyet a tőkés mozgásba hoz. Ez azonban — az adott feltevések mellett — a munkaerőtömegtől függ, vagyis a munkások számától, akiket kizsákmányol, e számot viszont az általa előlegezett változó tőke nagysága határozza meg. Az értéktöbblet adott rátája és a munkaerő adott értéke esetén a termelt értéktöbblet-tömegek tehát egyenes arányban vannak az előlegezett változó tőkék nagyságával. Mármost tudjuk azonban, hogy a tőkés két részre osztja fel tőkéjét. Az egyik részt termelési eszközökre fordítja. Ez tőkéjének állandó része. A másik részt eleven munkaerőre váltja át. Ez a rész alkotja változó tőkéjét. Egyazon termelési mód bázisán különböző termelési ágakban a tőke különbözőképpen oszlik meg állandó és változó alkotórészre. Egyazon termelési ágon belül ez az arány a termelési folyamat technikai alapjának és társadalmi kombinációjának változásával együtt változik. De bárhogyan esik is szét egy adott tőke állandó és változó alkotórészre, akár 1:2, akár 1:10 vagy $1:x$ az utóbbi aránya az előbbihez, ez az imént felállított törvényt nem érinti, mivel korábbi elemzésünk szerint az állandó tőke értéke a termékértékben újramegjelenik ugyan, de az újonnan alkotott értéktermékbe nem kerül bele. 1000 fonómunkás alkalmazásához természetesen több nyersanyagra, orsóra stb. van szükség, mint 100 alkalmazásához. Ezeknek a hozzáteendő termelési eszközöknek az értéke azonban emelkedhet, eshet, változatlan maradhat, nagy vagy kicsi lehet, nem lesz semmiféle befolyással az őket mozgató munkaerők értékesítési folyamatára. A fent megállapított törvény tehát ezt a formát ölti: A különböző tőkék által termelt érték- és értéktöbblet-tömegek a munkaerő adott értéke és egyenlő kizsákmányolási foka esetén egyenes arányban vannak e tőkék változó alkotórészének, azaz eleven munkaerőre átváltott alkotórészének nagyságával.

Ez a törvény nyilvánvalóan ellentmond minden látszatra alapozott tapasztalatnak. Mindenki tudja, hogy egy pamutfonógyáros, aki — az alkalmazott össztőke százalékos megoszlását tekintve — viszonylag sok állandó és kevés változó tőkét alkalmaz, ezért még nem zsebel be kisebb nyereséget, illetve értéktöbbletet, mint egy pék, aki viszonylag sok változó és kevés állandó tőkét hoz mozgásba. E látszólagos ellentmondás megoldásához még sok közbenső láncszemre van szükség, mint ahogy az elemi algebra álláspontjáról kiindulva sok közbenső láncszemre van szükség annak megértéséhez, hogy $\frac{0}{0}$ valóságos nagyságot fejezhet ki. A klasszikus gazdaságtan, ámbár e törvényt sohasem formulázta meg, mégis ösztönösen ragaszkodik hozzá, mert ez szükségszerű következménye az értéktörvénynek egyáltalában. Igyekszik a törvényt a jelenség ellentmondásaitól való

erőszakos elvonatkoztatással megmenteni. Később[203] majd meglátjuk, hogyan botlott el a ricardoi iskola ezen a botránykövön. A vulgáris gazdaságtan, amely „valóban semmit sem tanult"**, itt, mint mindenütt, a látszatra hivatkozik a jelenség törvényével szemben. Azt hiszi, ellentétben Spinozával, hogy „a tudatlanság elégséges ok"***.

A munkát, melyet egy társadalom össztőkéje nap nap után mozgásba hoz, egyetlen munkanapnak tekinthetjük. Ha például a munkások száma egymillió és egy munkás átlagmunkanapja 10 óra, akkor a társadalmi munkanap 10 millió órából áll. E munkanap adott hossza esetén, akár fizikailag, akár szociálisan vannak megvonva határai, az értéktöbblet tömegét csak a munkások számának, azaz a munkásnépességnek gyarapításával lehet gyarapítani. A népesség növekedése alkotja itt a matematikai határt a társadalmi össztőke révén történő értéktöbblet-termelés számára. Fordítva: a népesség adott nagysága esetén e határt a munkanap lehetséges meghosszabbítása alkotja.[204] A következő fejezetben látni fogjuk, hogy ez a törvény csak az értéktöbblet eddig tárgyalt formájára érvényes.

Az értéktöbblet termelésének eddigi vizsgálatából adódik, hogy nem minden tetszőleges pénz- vagy értékösszeg változtatható át tőkévé, hanem ennek az átváltozásnak az az előfeltétele, hogy pénznek, vagyis csereértéknek bizonyos minimuma legyen az egyes pénz- vagy árubirtokos kezében. A változó tőke minimuma egyetlen munkaerő költségára, akit egész éven át nap nap után értéktöbblet nyerésére felhasználnak. Ha ennek a munkásnak saját termelési eszközei lennének és megelégednék azzal, hogy munkás módjára éljen, akkor elég lenne neki a létfenntartási eszközeinek újratermeléséhez szükséges munkaidő, mondjuk naponta 8 óra. Tehát termelési eszközökből is csak 8 munkaórára való kellene neki. A tőkésnek ellenben, aki vele e 8 órán felül mondjuk 4 óra többletmunkát végeztet, pótlólagos pénzösszegre van szüksége a pótlólagos termelési eszközök beszerzésére. Feltevésünk alapján azonban már két munkást kellene alkalmaznia, hogy a naponta elsajátított értéktöbbletből munkás módjára élhessen, azaz hogy elengedhetetlen szükségleteit kielégíthesse. Ebben az esetben termelésének célja életének puszta fenntartása lenne, nem a gazdag-

[203] Közelebbit erről a negyedik könyvben*.

[204] „A társadalom munkája, azaz gazdasági ideje [economic time] adott nagyság, mondjuk egymillió ember napi 10 órája, vagyis 10 millió óra... A tőkének megvan a gyarapodási határa. E határt, minden adott időszakban, a felhasznált gazdasági idő tényleges kiterjedésében kaphatjuk meg." („An Essay on the Political Economy of Nations", London 1821, 47., 49. old.)

ság gyarapítása, márpedig a tőkés termelésnél az utóbbit feltételezik. Hogy csak kétszer olyan jól éljen, mint egy közönséges munkás és a termelt értéktöbblet felét visszaváltoztassa tőkévé, a munkások számával egyúttal az előlegezett tőke minimumát is a nyolcszorosára kellene növelnie. Persze ő maga, akárcsak munkása, közvetlenül közreműködhet a termelési folyamatban, de akkor csak középény tőkés és munkás között, „kismester". A tőkés termelés bizonyos foka megszabja, hogy a tőkés az egész időt, amely alatt tőkésként, azaz megszemélyesített tőkeként funkcionál, idegen munka elsajátítására és ezért ellenőrzésére, valamint e munka termékeinek eladására fordíthassa.[205] A kézművesmesternek tőkéssé való átváltozását a középkor céhrendszere azzal igyekezett erőszakosan megakadályozni, hogy a munkásoknak azt a számát, amelyet az egyes mesternek szabad volt foglalkoztatnia, nagyon csekély maximumra korlátozta. A pénz- vagy árubirtokos csak akkor változik át valóban tőkéssé, amikor a termelésre előlegezett minimális összeg messze felette van a középkori maximumnak. Itt, akár a természettudományban, igazolódik ama törvény helyessége, melyet Hegel fedezett fel Logikájában, hogy pusztán mennyiségi változások egy bizonyos ponton minőségi különbségekbe csapnak át.[205a]

---

[205] „A bérlő nem bízhatja magát saját munkájára; ha pedig ezt teszi, azt tartom, veszít vele. Foglalatossága az általános felügyelet kell hogy legyen az egészre: szemmel kell tartania cséplőjét, különben hamarosan ki nem csépelt gabonára fogja vesztegetni a bért; utána kell néznie aratóinak, kaszásainak stb.; állandóan körbe kell járnia a kerítéseit; ügyelnie kell, hogy semmit el ne hanyagoljanak; márpedig ez történnék, ha egy helyre volna korlátozva." („An Inquiry into the Connection between the Present Price of Provisions and the Size of Farms etc. By a Farmer", London 1773, 12. old.) Ez az írás nagyon érdekes. Tanulmányozhatjuk benne a „capitalist farmer" [tőkés bérlő] vagy „merchant farmer" [kereskedő bérlő] — kifejezetten így nevezi — keletkezését, és meghallgathatjuk öndicsőítését a „small farmerral" [kisbérlővel] szemben, akinek lényegében a létfenntartásért kell dolgoznia. „A tőkések osztálya eleinte részlegesen, és végül teljesen mentesül a kézi munka szükségessége alól." („Text-Book of Lectures on the Political Economy of Nations", írta Richard Jones tiszteletes, Hertford 1852, III. előadás, 39. old.)

[205a] A modern kémiában alkalmazott, először Laurent és Gerhardt által tudományosan kifejtett molekuláris elmélet is ezen a törvényen nyugszik.

{Pótlás a 3. kiadáshoz. Ennek a nem-kémikus számára meglehetősen homályos jegyzetnek a megvilágítására megjegyezzük, hogy a szerző itt a szénhidrogén-vegyületeknek először C. Gerhardt által 1843-ban így nevezett „homológ sorairól" beszél, amelyek közül mindegyiknek saját algebrai összetétel-formulája van. Így a paraffinok sora: C_nH_{2n+2}; a *normális alkoholoké*: $C_nH_{2n+2}O$; *a normális zsírsavaké*: $C_nH_{2n}O_2$ *és sok más*. A fenti példákban CH_2-nek a molekula-formulához való egyszerű mennyiségi hozzátétele által minden alkalommal minőségileg különböző test képződik. Laurent-nak és Gerhardt-nak e fontos tény megállapításában való — Marx által túlbecsült — részvételéről v. ö. *Kopp*: „Ent-

Annak az értékösszegnek a minimuma, amellyel az egyes pénz- vagy árubirtokosnak rendelkeznie kell, hogy tőkéssé gubózzék ki, a tőkés termelés különböző fejlődési fokain más és más; adott fejlődési fokon pedig ugyancsak különbözik a termelés különböző területein, e területek különös technikai feltételeinek megfelelően. Bizonyos termelési területek már a tőkés termelés kezdetein is akkora tőkeminimumot követelnek, amely az egyes egyének kezében még nem található meg. Ez részben az ilyen magánosok állami támogatását idézi elő, ahogy Franciaországban Colbert idején és ahogy egynémely német államban egészen a mi korszakunkig, részben bizonyos ipari és kereskedelmi ágak űzésére törvényes monopóliummal rendelkező társaságok alakulását[206] — ezek a modern részvénytársaságok előfutárai.

Nem időzünk azon változások részleteinél, amelyeken a tőkés és bérmunkás viszonya a termelési folyamat során átment, tehát magának a tőkének további meghatározásainál sem. Csak néhány fő pontot hangsúlyozunk itt.

A tőke a termelési folyamaton belül a munka, azaz a ténykedő munkaerő, vagyis maga a munkás fölötti parancsnoklássá fejlődött. A megszemélyesített tőke, a tőkés, ügyel arra, hogy a munkás rendesen és az intenzitás kellő fokán végezze munkáját.

A tőke továbbá kényszerviszonnyá fejlődött, amely a munkásosztályt arra szorítja, hogy több munkát végezzen, mint amennyit saját életszükségleteinek szűk köre előírt. És mint idegen dolgosság termelője, mint többletmunka kiszipolyozója és munkaerő kizsákmányolója, a tőke energiában, mértéktelenségben és hatékonyságban túlszárnyal minden előző, közvetlen kényszermunkán nyugvó termelési rendszert.

A tőke először azon technikai feltételek mellett rendeli maga alá a munkát, melyek között azt történelmileg készen találja. Nem változtatja meg ezért közvetlenül a termelési módot. Az értéktöbblet termelése abban a formában, amelyben eddig szemügyre vettük, a munkanap egyszerű meghosszabbítása révén, ezért magának a termelési módnak minden változásától függetlenül jelent meg. A régimódi pékségben nem kevésbé volt hatékony, mint a modern pamutfonodában.

---

wicklung der Chemie", München 1873, 709., 716. old. és *Schorlemmer*: „Rise and Progress of Organic Chemistry", London 1879, 54. old. — *F. E.*}

[206] „Die Gesellschaft Monopolia", így nevezi Martin Luther az ilyesfajta intézményeket.

Ha a termelési folyamatot a munkafolyamat nézőpontjából vesszük szemügyre, akkor a munkás a termelési eszközökhöz nem mint tőkéhez, hanem mint célszerű termelő tevékenységének puszta eszközeihez és anyagához viszonylik. A cserzőműhelyben például a bőröket puszta munkatárgyként kezeli. Nem a tőkés bőrét cserzi. Más a helyzet mihelyt a termelési folyamatot az értékesítési folyamat nézőpontjából vesszük szemügyre. A termelési eszközök azonnal idegen munka felszívásának eszközeivé változnak át. Már nem a munkás alkalmazza a termelési eszközöket, hanem a termelési eszközök alkalmazzák a munkást. Ahelyett, hogy a munkás fogyasztaná el termelő tevékenységének anyagi elemeiként a termelési eszközöket, ezek fogyasztják el őt saját életfolyamatuk erjesztőjeként, a tőke életfolyamata pedig csak önmagát értékesítő értékként való mozgásában áll. Olvasztókemence és munkaépület, amely éjszaka pihen és nem szív fel eleven munkát, „tiszta veszteség (mere loss)" a tőkésnek. Ezért olvasztókemence és munkaépület a munkaerők „éjjeli munkájára való igényt" alkot. A pénz puszta átváltozása a termelési folyamat tárgyi tényezőivé, termelési eszközökké, ez utóbbiakat idegen munkára és többletmunkára jogcímet adó és arra kényszerítő tényezőkké [Rechtstitel und Zwangstitel] változtatja át. Hogy a holt és eleven munka, érték és értékteremtő erő viszonyának ez a tőkés termelésre nézve sajátságos és jellemző megkeveredése, sőt visszájára fordulása hogyan tükröződik a tőkésfejek tudatában, mutassa végül még egy példa. Az 1848—50-es angol gyáros-lázadás idején „a paisleyi len- és pamutfonodának, Nyugat-Skócia egyik legrégibb és legtiszteletreméltóbb cégének, az 1752 óta fennálló és nemzedékről nemzedékre ugyanazon család által vezetett Carlile, Fiai & Co. társaságnak a főnöke" — ez a rendkívül intelligens gentleman levelet írt a „Glasgow Daily Mail" 1849 április 25-i számába[207] „A relais-rendszer" címmel, amelybe többek között a következő groteszkül naiv részlet csúszott bele: „Vegyük mármost szemügyre azokat a bajokat, amelyek a munkaidőnek 12 óráról 10-re való csökkentéséből folynak... Ezek a gyáros kilátásainak és tulajdonának legeslegkomolyabb károsodását »teszik ki«. Ha 12 órát dolgozott" (mármint a „kezei" dolgoztak) „és 10 órára korlátozzák, akkor vállalatának minden 12 gépe vagy orsója 10-re zsugorodik össze (then every 12 machines or spindles, in his establishment, shrink to 10), és ha gyárát el akarná adni, akkor ezeket csak 10-re értékelnék, úgyhogy így egyhatodot levonnának az egész ország mindegyik gyárának értékéből."[208]

[207] „Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1849", 59. old.

[208] i. m. 60. old. Stuart gyárfelügyelő, maga is skót, és az angol gyárfelügyelőkkel ellentétben teljesen foglya a tőkés gondolkodásmódnak, nyomatékosan megjegyzi, hogy ez a

E törzsökös nyugat-skóciai kapitális koponyában a termelési eszközök, orsók stb. értéke annyira összefolyik tőketulajdonságukkal, azzal, hogy önmagukat értékesítik, vagyis naponta meghatározott mennyiségű idegen ingyenmunkát nyelnek el, hogy a Carlile & Co. cég főnöke valóban úgy hiszi, hogy gyárának eladásakor nemcsak az orsók értékét fizetik majd meg neki, hanem tetejébe az értékesítésüket is, nemcsak azt a munkát, amely bennük rejlik és ilyenfajta orsók termeléséhez szükséges, hanem azt a többletmunkát is, amelyet naponta segítenek kiszivattyúzni a derék paisleyi nyugat-skótokból, és éppen ezért, gondolja, ha a munkanapot 2 órával megrövidítik, akkor minden 12 fonógép eladási ára 10 fonógép árára zsugorodik össze!

levél, melyet jelentésébe belefoglal, „a leghasznosabb közlés, amelyet a relais-rendszert alkalmazó gyárosok közül bárki is tett, és egész különösképpen arra szánták, hogy eloszlassa az ezzel a rendszerrel szemben táplált előítéleteket és aggályokat".

NEGYEDIK SZAKASZ

A relatív értéktöbblet termelése

Tizedik fejezet

A relatív értéktöbblet fogalma

A munkanapnak azt a részét, amely csupán a tőke által megfizetett munkaerő-érték egyenértékét termeli, eddig állandó nagyságnak vettük, mint ahogy adott termelési feltételek között, a társadalom gazdasági fejlődésének egy meglevő fokán valóban az is. E szükséges munkaidején túl dolgozhatott a munkás 2, 3, 4, 6 stb. órát. E meghosszabbítás nagyságától függött az értéktöbblet rátája és a munkanap nagysága. A szükséges munkaidő állandó volt, ezzel szemben az összmunkanap változó. Tegyünk fel most egy munkanapot, amelynek nagysága valamint szükséges munkára és többletmunkára való megoszlása adott. Az *ac* vonal,

a——————————*b*——*c*,

jelképezzen például egy tizenkétórás munkanapot, az *ab* rész 10 óra szükséges munkát, a *bc* rész 2 óra többletmunkát. Hogyan lehet mármost az értéktöbblet termelését megnövelni, azaz a többletmunkát meghosszabbítani *ac* minden további meghosszabbítása nélkül, illetve minden további meghosszabbításától függetlenül?

Noha az *ac* munkanap határai adottak, *bc* meghosszabbíthatónak látszik, ha nem úgy, hogy végpontján, *c*-n — amely egyúttal az *ac* munkanap végpontja — túl terjesztjük ki, akkor úgy, hogy kezdőpontját, *b*-t, ellenkező irányban, *a* felé toljuk el. Tegyük fel, hogy az

a——————————*b'*—*b*——*c*

vonalon a *b'*—*b* rész *bc* felével, vagyis egy munkaórával egyenlő. Ha mármost az *ac* tizenkétórás munkanapban a *b* pontot *b'*-höz toljuk, akkor *bc* *b'c*-vé bővül, a többletmunka a felével, 2 óráról 3-ra megnő, bár a munkanap továbbra is csak 12 órás. De a többletmunkának ez a kibővítése *bc*-ről *b'c*-re, 2 óráról 3-ra, nyilvánvalóan lehetetlen a szükséges munkának *ab*-ről *ab'*-re, vagyis 10 óráról 9-re való egyidejű összehúzódása nélkül. A többletmunka meghosszabbodásának a szükséges munka megrövidülése felelne meg, vagyis

a munkaidőnek egy olyan része, amelyet a munkás eddig valójában önmaga számára használt fel, a tőkés számára való munkaidővé változik át. Nem a munkanap hossza változnék meg, hanem megoszlása szükséges munkára és többletmunkára.

Másrészt a többletmunka nagysága nyilvánvalóan maga is adott a munkanap adott nagyságával és a munkaerő adott értékével. A munkaerő értéke, azaz a munkaerő termeléséhez megkívánt munkaidő, meghatározza az értékének újratermeléséhez szükséges munkaidőt. Ha egy munkaóra $^1/_2$ sh., azaz 6 d. aranymennyiségben testesül meg és a munkaerő napi értéke 5 sh., akkor a munkásnak napi 10 órát kell dolgoznia, hogy munkaerejének a tőke által megfizetett napi értékét pótolja, vagyis hogy szükséges napi létfenntartási eszközei értékének egyenértékét megtermelje. E létfenntartási eszközök értékével adva van munkaerejének értéke,[1] munkaerejének értékével pedig szükséges munkaidejének nagysága. A többletmunka nagyságát viszont akkor kapjuk meg, ha a szükséges munkaidőt levonjuk az összmunkanapból. 10 órát 12-ből levonva marad 2, és nehéz elképzelni, hogyan lehet a többletmunkát az adott feltételek között 2 órán túl meghosszabbítani. Lehetséges persze, hogy a tőkés 5 sh. helyett csak 4 sh. 6 d.-t vagy még kevesebbet fizet a munkásnak. E 4 sh. 6 d. érték újratermeléséhez 9 munkaóra elegendő lenne, a tizenkétórás munkanapból ennélfogva 2 óra helyett 3 jutna a többletmunkára, és maga az értéktöbblet 1 sh.-ről 1 sh. 6 d.-re növekednék. Ezt az eredményt azonban csak úgy lehetne elérni, ha a munkás bérét munkaerejének értéke alá nyomnák. A 4 sh. 6 d. révén, amelyet 9 óra alatt termel, a munkás $^1/_{10}$-ével kevesebb létfenntartási eszközzel rendelkezik, mint azelőtt, és így munkaerejének csak satnya újratermelése megy végbe. A többletmunka itt csak normális határainak túllépése révén hosszabbodnék meg, birodalma csak a szükséges munkaidő birodalma egy részének bitorló elszakítása révén bővülne ki. Ámbár ez a módszer a munkabér valóságos mozgá-

[1] A napi átlagbér értékét az határozza meg, ami a munkásnak kell „avégett, hogy éljen, dolgozzék és nemzzen". (*William Petty*: „Political Anatomy of Ireland", 1672, 64. old.) „A munka ára mindig a szükségleti javak árából tevődik össze." A munkás nem kapja meg a megfelelő bért, „amikor . . . a munkás bére nem tarthat fenn a munkás alacsony rendjének és helyzetének megfelelően akkora családot, amekkora sokuknak gyakran osztályrészül jut". (*J. Vanderlint*: „Money answers etc.", 15. old.) „Az egyszerű munkásnak, akinek csak karja és iparkodása van, csak annyiban van valamije, amennyiben sikerül fáradságát másoknak eladnia. . . Mindenfajta munkánál annak kell történnie, és valóban az is történik, hogy a munkás bére arra korlátozódik, amire szüksége van megélhetése biztosításhoz." (*Turgot*: „Réflexions etc."; „Oeuvres", Daire kiadása, I. köt. 10. old.) „A létszükségleti javak ára valójában a munka termelésének költsége." (*Malthus*: „Inquiry into etc. Rent", London 1815, 48. old., jegyzet)

sában fontos szerepet játszik, itt ki van rekesztve azzal az előfeltételezéssel, hogy az árukat, tehát a munkaerőt is, teljes értékükön veszik és adják el. Ha ezt már feltettük, akkor a munkaerő termeléséhez, illetve értékének újratermeléséhez szükséges munkaidő nem csökkenhet azért, mert a munkás bére munkaerejének értéke alá süllyed, hanem csak akkor, ha maga ez az érték süllyed. A munkanap adott hossza esetén a többletmunka meghosszabbodásának a szükséges munkaidő megrövidüléséből kell fakadnia, nem fordítva, a szükséges munkaidő megrövidülésének a többletmunka meghosszabbodásából. Példánkban a munkaerő értékének valóban $^1/_{10}$-ével kell süllyednie, hogy a szükséges munkaidő $^1/_{10}$-ével, 10 óráról 9-re csökkenjen, és hogy ezért a többletmunka 2 óráról 3-ra hosszabbodjék.

A munkaerő értékének ilyen $^1/_{10}$-nyi süllyedése viszont feltételezi, hogy a létfenntartási eszközöknek ugyanazt a tömegét, amelyet korábban 10 óra alatt termeltek, most 9 alatt termelik. Ez azonban lehetetlen a munka termelőerejének fokozódása nélkül. Adott eszközökkel a cipész például egy pár csizmát készíthet egy tizenkétórás munkanap alatt. Hogy ugyanezen idő alatt két pár csizmát készítsen, munkája termelőerejének meg kell kétszereződnie, ez pedig nem kétszereződhet meg anélkül, hogy munkaeszközeiben, vagy munkamódszerében, vagy mind a kettőben egyszerre változás ne történjék. Ezért forradalomnak kell bekövetkeznie munkája termelési feltételeiben, azaz termelési módjában, és ennélfogva magában a munkafolyamatban. A munka termelőerejének fokozásán itt egyáltalában a munkafolyamatban történő olyan változást értünk, amelynek révén az egy áru termeléséhez társadalmilag szükséges munkaidő megrövidül, tehát egy kisebb munkamennyiség tesz szert arra az erőre, hogy nagyobb használatiérték-mennyiséget termeljen.[2] Míg tehát az értéktöbblet-termelés eddig vizsgált formájában a termelési módot adottnak feltételeztük, a szükséges munkának többletmunkává való átváltoztatása révén történő értéktöbblet-termelés szempontjából semmi esetre sem elegendő, hogy a tőke a munkafolyamatot történelmileg rámaradt, vagyis meglevő alakjában kerítse hatalmába és csak meghosszabbítsa tartamát. Forradalmasítania kell a munkafolyamat technikai és társadalmi feltételeit, tehát magát a termelési módot, hogy a munka termelőerejét fokozza, a munka termelőerejének fokozása révén a munkaerő

[2] „A mesterségek tökéletesedése nem más, mint olyan új módok felfedezése, amelyek révén egy terméket kevesebb emberrel, vagy (ami ugyanaz) rövidebb idő alatt lehet elkészíteni, mint azelőtt." (*Galiani*: „Della moneta", 158—159. old.) „A termelési költségekben való megtakarítás nem lehet más, mint a termeléshez felhasznált munkamennyiségben való megtakarítás." (*Sismondi*: „Etudes etc.", I. köt. 22. old.)

értékét csökkentse és ilymódon a munkanapnak ezen érték újratermeléséhez szükséges részét megrövidítse.

A munkanap meghosszabbítása révén termelt értéktöbbletet abszolút értéktöbbletnek nevezem; azt az értéktöbbletet viszont, amely a szükséges munkaidő megrövidítéséből és a munkanap két alkotórésze közötti nagyságviszony megfelelő megváltozásából fakad — relatív értéktöbbletnek.

Ahhoz, hogy a munkaerő értékét csökkentse, a termelőerő fokozódásának olyan iparágakat kell megragadnia, amelyeknek termékei a munkaerő értékét meghatározzák, tehát vagy a szokásos létfenntartási eszközök körébe tartoznak, vagy helyettesíthetik ezeket. Egy áru értékét azonban nemcsak annak a munkának a mennyisége határozza meg, amely a végső formát adja meg neki, hanem éppígy a termelési eszközeiben foglalt munkatömeg is. Például egy csizma értékét nemcsak a cipészmunka határozza meg, hanem a bőr, az enyv, a fonal stb. értéke is. A termelőerő fokozódása és az áruk megfelelő olcsóbbodása azokban az iparokban, amelyek az állandó tőke anyagi elemeit, a szükséges létfenntartási eszközök létrehozására szolgáló munkaeszközöket és munkaanyagot szolgáltatják, ugyancsak csökkenti tehát a munkaerő értékét. Olyan termelési ágakban ellenben, amelyek sem szükséges létfenntartási eszközöket, sem előállításukhoz való termelési eszközöket nem szolgáltatnak, a megnövekedett termelőerő a munkaerő értékét nem érinti.

Az olcsóbbá lett áru a munkaerő értékét természetesen csak pro tanto, azaz csak olyan arányban csökkenti, amilyenben a munkaerő újratermelésébe belekerül. Az ing például szükséges létfenntartási eszköz, de csak egy a sok közül. Olcsóbbodása a munkásnak ingekre fordított kiadását csökkenti csupán. A szükséges létfenntartási eszközök teljes összege azonban csak különféle árukból áll, amelyek mind különös iparok termékei, és minden ilyen áru értéke mindig a munkaerő értékének bizonyos hányadát alkotja. Ez az érték az újratermeléséhez szükséges munkaidővel együtt csökken, s e munkaidő összmegrövidülése a mindezen különös termelési ágakban végbement megrövidüléseinek összegével egyenlő. Ezt az általános eredményt itt úgy tárgyaljuk, mintha az minden egyes esetben közvetlen eredmény és közvetlen cél lenne. Amikor az egyes tőkés a munka termelőerejének fokozása révén például ingeket olcsóbbá tesz, semmi esetre sem szükségszerűen az a cél lebeg előtte, hogy a munkaerő értékét és ennélfogva a szükséges munkaidőt pro tanto csökkentse, de csak amennyire végül is hozzájárul ehhez az eredményhez, járul hozzá az értéktöbblet általános rátájának emeléséhez.[3]

[3] „Ha a gyáros a gépi berendezés tökéletesítése révén termékeit megkétszerezi ..." (végül) „csupán annyiban nyer, amennyiben ezáltal módja van a munkást olcsóbban ruházni

A tőke általános és szükségszerű tendenciáit meg kell különböztetni e tendenciák megjelenési formáitól.

Azt az utat-módot, ahogyan a tőkés termelés benső törvényei a tőkék külső mozgásában megjelennek, a konkurrencia kényszertörvényeiként érvényesülnek és ezért indítékként az egyéni tőkés tudatába jutnak, most nem kell szemügyre vennünk, de annyi eleve kiviláglik, hogy a konkurrencia tudományos elemzése csak akkor lehetséges, ha a tőke belső természetét már felfogtuk, ugyanúgy, ahogy az égitestek látszólagos mozgása csak annak érthető, aki valóságos, de érzékileg nem észlelhető mozgásukat ismeri. Mégis, a relatív értéktöbblet termelésének megértéséhez, pusztán a már elért eredmények alapján, meg kell jegyeznünk a következőket.

Ha egy munkaóra 6 d. vagyis $^1/_2$ sh. aranymennyiségben testesül meg, akkor tizenkétórás munkanap alatt 6 sh. értéket termelnek. Tegyük fel, hogy a munka adott termelőereje mellett e 12 munkaóra alatt 12 darab árut készítenek. Az egyes darabokhoz elhasznált termelési eszközök, nyersanyag stb. értéke legyen 6 d. Ilyen körülmények között az egyes áru 1 sh.-be kerül, tudniillik 6 d. a termelési eszközök értéke, 6 d. a feldolgozásuk során újonnan hozzátett érték. Tegyük fel mármost, hogy egy tőkésnek sikerül a munka termelőerejét megkétszerezni és ezért a tizenkétórás munkanap alatt nem 12, hanem 24 darab ilyenfajta árut termelni. Ha a termelési eszközök értéke változatlan, az egyes áru értéke most 9 d.-re süllyed, tudniillik 6 d. lesz a termelési eszközök értéke, 3 d. pedig az utolsó munka által újonnan hozzátett érték. A termelőerő megkétszereződése ellenére a munkanap továbbra is csak 6 sh. új értéket hoz létre, amely azonban most kétszer annyi termékre oszlik el. Minden egyes termékre ezért most ennek az összértéknek nem $^1/_{12}$-e, hanem már csak $^1/_{24}$-e, nem 6 d., hanem 3 d. jut, vagy, ami ugyanaz, a termelési eszközökhöz, termékké változásuk során, darabját számítva, most már csak egy fél munkaóra tevődik hozzá, nem pedig egy egész, mint korábban. Ennek az árunak egyéni értéke most társadalmi értéke alatt van, azaz kevesebb munkaidőbe kerül, mint az ugyanilyen cikkek nagy halmaza, amelyet a társadalmi átlagfeltételek között termeltek. Darabja átlagosan 1 sh.-be kerül, vagyis 2 óra társadalmi munkát testesít meg; a megváltoztatott termelési mód eredményeképp csak 9 d.-be kerül, vagyis csak 1 $^1/_2$ munkaórát tartalmaz. Egy árunak azonban nem az egyéni, hanem a társadalmi értéke a valóságos értéke, vagyis ezt nem az a munkaidő méri, amelybe az egyes esetben a termelőnek ténylegesen kerül, hanem a termeléséhez társa-

... s így az összhozadék kisebb hányada jut a munkásra." (*Ramsay*: „An Essay on the Distribution of Wealth", 168—169. old.)

dalmilag szükséges munkaidő. Ha tehát az a tőkés, aki az új módszert alkalmazza, áruját társadalmi értékén, 1 sh.-ért adja el, akkor 3 d.-vel egyéni értéke felett adja el és így 3 d. extra-értéktöbbletet realizál. Másrészt viszont a tizenkétórás munkanap most számára 24 darab áruban testesül meg, nem mint korábban 12-ben. Hogy tehát egy munkanap termékét eladhassa, kétszeres kelendőségre, vagyis kétszerte nagyobb piacra van szüksége. Egyébként változatlan körülmények között árui csak akkor hódítanak nagyobb teret a piacon, ha áruk összezsugorodik. Ezért egyéni értékük felett, de társadalmi értékük alatt fogja eladni őket, darabját mondjuk 10 d.-ért. Így minden egyes darabon még mindig 1 d. extra-értéktöbbletet keres. Értéktöbbletének ez az emelkedése végbemegy, akár beletartozik áruja a szükséges létfenntartási eszközök körébe és ezért mint meghatározó tényező belekerül a munkaerő általános értékébe, akár nem. Az utóbbi körülménytől eltekintve, minden egyes tőkés számára megvan tehát az indíték arra, hogy az árut a munka termelőerejének fokozásával olcsóbbá tegye.

De az értéktöbblet termelésének fokozása még ebben az esetben is a szükséges munkaidő megrövidítéséből és a többletmunka ennek megfelelő meghosszabbításából fakad.[3a] Tegyük fel, hogy a szükséges munkaidő 10 óra, vagyis a munkaerő napi értéke 5. sh., a többletmunka 2 óra, a naponta termelt értéktöbblet ennélfogva 1 sh. Tőkésünk azonban most 24 darabot termel, és ezt darabonként 10 d.-ért, vagyis összesen 20 sh.-ért adja el. Minthogy a termelési eszközök értéke egyenlő 12 sh.-gel, $14\,^2/_5$ darab áru csak az előlegezett állandó tőkét pótolja. A tizenkétórás munkanap a fennmaradó $9\,^3/_5$ darabban testesül meg. Minthogy a munkaerő ára = 5 sh., 6 darab termékben a szükséges munkaidő és $3\,^3/_5$ darabban a többletmunka testesül meg. A szükséges munka és a többletmunka aránya, amely a társadalmi átlagfeltételek között 5:1 volt, most már csak 5:3. Ugyanezt az eredményt kapjuk meg a következőképpen: a tizenkétórás munkanap termékértéke 20 sh. Ebből 12 sh. a termelési eszközöknek csak újramegjelenő értékére jut. Marad tehát 8 sh. mint annak az értéknek pénzkifejezése, amelyben a munkanap megtestesül. Ez a pénzkifejezés nagyobb, mint az ugyanilyen fajta társadalmi átlagmunkának a pénzkifejezése, amelyből 12 óra csak 6 sh.-ben fejeződik ki. A kivételes termelőerejű munka hatvá-

[3a] „Egy ember profitja nem attól függ, hogy más emberek munkájának terméke felett parancsnokol, hanem attól, hogy maga a munka felett parancsnokol. Ha javait magasabb áron tudja eladni, míg munkásainak bére változatlan marad, akkor világos, hogy hasznot húz... Egy kisebb hányada annak, amit megtermel, elegendő ahhoz, hogy ezt a munkát mozgásba hozza, és következésképpen nagyobb hányad marad neki magának." („Outlines of Political Economy", London 1832, 49—50. old.)

nyozott munkaként hat, vagyis ugyanakkora időközökben nagyobb értékeket hoz létre, mint az ugyanilyen fajta társadalmi átlagmunka. Tőkésünk azonban továbbra is csak 5 sh.-et fizet a munkaerő napi értékéért. A munkásnak tehát a korábbi 10 óra helyett most már csak $7\,^1/_2$ órára van szüksége ahhoz, hogy ezt az értéket újratermelje. Többletmunkája ezért $2\,^1/_2$ órával növekszik, az általa termelt értéktöbblet 1-ről 3 sh.-re nő. Ezért az a tőkés, aki a tökéletesített termelési módot alkalmazza, a munkanapnak nagyobb részét sajátítja el a többletmunkára, mint ugyanazon üzletág többi tőkése. Ez a tőkés az egyes esetben teszi azt, amit a tőke nagyban és egészben tesz a relatív értéktöbblet termelésekor. Másrészt azonban ez az extra-értéktöbblet eltűnik, mihelyt az új termelési mód általánossá lesz és ezzel az olcsóbban termelt áruk egyéni értéke és társadalmi értéke közti különbség eltűnik. A munkaidő által való értékmeghatározásnak ugyanaz a törvénye, amely az új módszert alkalmazó tőkés számára abban a formában válik érezhetővé, hogy árját társadalmi értéke alatt kell eladnia, versenytársait a konkurrencia kényszertörvényeként hatva rászorítja az új termelési mód bevezetésére.[4] Az értéktöbblet általános rátáját tehát az egész folyamat végül is csak akkor érinti, ha a munka termelőerejének fokozódása olyan termelési ágakat ragadott meg, tehát olyan árukat tett olcsóbbá, amelyek belekerülnek a szükséges létfenntartási eszközök körébe, ennélfogva elemei a munkaerő értékének.

Az áruk értéke fordított arányban áll a munka termelőerejével. A munkaerő értéke hasonlóképpen, hiszen áruértékek határozzák meg. Ezzel szemben a relatív értéktöbblet egyenes arányban áll a munka termelőerejével. Nő a termelőerő növekedésével és csökken a csökkenésével. Egy 12 órás társadalmi átlagmunkanap — a pénzértéket változatlannak feltételezve — mindig ugyanazt a 6 sh.-nyi értékterméket termeli, bárhogyan oszlik is meg ez az értékösszeg a munkaerő értékének egyenértéke és az értéktöbblet között. Ha azonban a fokozódott termelőerő következtében a napi létfenntartási eszközök értéke és ezért a munkaerő napi értéke 5 sh.-ről 3 sh.-re esik, akkor az értéktöbblet 1 sh.-ről 3 sh.-re növekszik. A munkaerő értékének újratermeléséhez eddig 10 munkaórára volt szükség, most pedig

[4] „Ha szomszédom azáltal, hogy kevés munkával sokat csinál, olcsón tud eladni, módot kell találnom arra, hogy én is olyan olcsón adhassak el, mint ő. Ezáltal minden mesterség, szakma vagy gép, amely kevesebb kéz munkájával és ennélfogva olcsóbban dolgozik, másokban bizonyos fajta kényszerűséget és versengést szül, hogy vagy használják fel ugyanazt a mesterséget, szakmát vagy gépet, vagy találjanak ki valami hasonlót, és így mindenki egyenlő helyzetben legyen, senki se tudjon olcsóbban eladni szomszédjánál." („The Advantages of the East India Trade to England", London 1720, 67. old.)

már csak 6 munkaóra szükséges ehhez. 4 munkaóra felszabadult és bekebelezhető a többletmunka birodalmába. A tőkének ezért benső törekvése és állandó tendenciája a munka termelőerejének fokozása, hogy az árut és az áru olcsóbbítása révén magát a munkást olcsóbbá tegye.[5]

Az áru abszolút értéke a tőkés számára, aki termeli, önmagában véve közömbös. Őt csak az áruban rejlő és az eladással realizálható értéktöbblet érdekli. Értéktöbblet realizálása eleve magában foglalja az előlegezett érték pótlását. Minthogy mármost a relatív értéktöbblet a munka termelőerejének fejlődésével egyenes arányban nő, míg az áruk értéke ezzel a fejlődéssel fordított arányban esik, minthogy tehát egy és ugyanaz a folyamat olcsóbbítja az árukat és növeli a bennük foglalt értéktöbbletet, megoldódik az a rejtély, hogy a tőkés, aki csak a csereérték termelésével törődik, miért igyekszik állandóan csökkenteni az áruk csereértékét — az az ellentmondás, amellyel a politikai gazdaságtan egyik megalapítója, Quesnay kínozta ellenfeleit, és amelyre ezek adósak maradtak neki a felelettel. „Elismeritek", mondja Quesnay, „hogy minél inkább meg lehet takarítani, a termelés hátránya nélkül, költségeket vagy költséges munkákat az ipari termékek gyártásában, annál előnyösebb ez a megtakarítás, mert csökkenti a készítmény árát. És ennek ellenére azt hiszitek, hogy az iparosok munkájából származó gazdagság termelése készítményük csereértékének gyarapításában áll."[6]

A munka termelőerejének fejlesztése révén való munkamegtakarítás[7]

---

[5] „Akármilyen arányban csökkennek is egy munkás kiadásai, ugyanilyen arányban fog csökkenni a bére is, ha egyidejűleg megszüntetik az ipar korlátozásait." („Considerations concerning taking off the Bounty on Corn exported etc.", London 1753, 7. old.) „Az üzlet érdeke azt követeli, hogy a gabona és minden élelmiszer a lehető legolcsóbb legyen; mert bárminek, ami megdrágítja őket, meg kell drágítania a munkát is ... minden országban, ahol az ipar nincs korlátozva, az élelmiszerek árának befolyásolnia kell a munka árát. Ez utóbbi mindig csökkenni fog, ha a létszükségleti javak olcsóbbá válnak." (i. m. 3. old.) „A bérek ugyanabban az arányban csökkennek, amelyben a termelés erői nőnek. A gépi berendezés, igaz, olcsóbbítja a létszükségleti javakat, de olcsóbbítja a munkást is." („A Prize Essay on the Comparative Merits of Competition and Cooperation", London 1834, 27. old.)

[6] „Ils conviennent que plus on peut, sans préjudice, épargner de frais ou de travaux dispendieux dans la fabrication des ouvrages des artisans, plus cette épargne est profitable par la diminution des prix de ces ouvrages. Cependant ils croient que la production de richesse qui résulte des travaux des artisans consiste dans l'augmentation de la valeur vénale de leurs ouvrages." (*Quesnay*: „Dialogues sur le commerce et sur les travaux des artisans", 188—189. old.)

[7] „Mennyire takarékosak ezek a spekulánsok a munkások munkájával, amelyet meg kellene fizetniök." (*J. N. Bidaut*: „Du monopole qui s'établit dans les arts industriels et

a tőkés termelésben tehát semmiképpen sem a munkanap megrövidítését célozza. Célja csak az egy meghatározott árumennyiség termeléséhez szükséges munkaidő megrövidítése. Az, hogy a munkás munkájának fokozott termelőereje esetén 1 óra alatt például tízszer annyi árut termel, mint korábban, tehát mindegyik darab áruhoz tízszer kevesebb munkaidő kell neki, semmiképpen nem akadálya annak, hogy továbbra is 12 órát dolgoztassák, és a 12 óra alatt a korábbi 120 helyett 1200 darabot termeltessenek vele. Sőt, lehet, hogy munkanapját egyidejűleg még meg is hosszabbítják, úgyhogy most 14 óra alatt 1400 darabot termel stb. Ezért az olyan vágású közgazdászoknál, mint MacCulloch, Ure, Senior és tutti quanti [ahányan csak vannak], az egyik oldalon azt olvashatjuk, hogy a munkás a tőkének a termelőerők fejlesztéséért hálával tartozik, mert ez a szükséges munkaidőt megrövidíti, a következő oldalon pedig azt, hogy ezt a hálát azzal kell kimutatnia, hogy 10 óra helyett a jövőben 15 órát dolgozik. A tőkés termelésben a munka termelőerejének fejlesztése azt célozza, hogy a munkanapnak azt a részét, amelyben a munkásnak önmaga számára kell dolgoznia, megrövidítse azért, hogy éppen ezáltal a munkanapnak a másik részét, amelyben a munkás a tőkés számára ingyen dolgozhat, meghosszabbítsa. Hogy ez az eredmény mennyire érhető el az áruk olcsóbbá tétele nélkül is, meg fog mutatkozni a relatív értéktöbblet termelésének különös módszereinél, amelyek vizsgálatára most áttérünk.

---

le commerce", Párizs 1828, 13. old.) „A vállalkozó mindig mindent el fog követni, hogy időt és munkát takarítson meg." (*Dugald Stewart*: „Works", Sir W. Hamilton kiadása, Edinburgh 1855, VIII. köt. „Lectures on Political Economy", 318. old.) „Érdeküket" (a tőkéseké) „az, hogy az általuk alkalmazott munkások termelőerői a lehető legnagyobbak legyenek. Ennek az erőnek az előmozdítására rögződik figyelmük, mégpedig majdnem kizárólag erre rögződik." (*R. Jones*: „Text-Book of Lectures etc.", III. előadás)

Tizenegyedik fejezet

Kooperáció

A tőkés termelés, mint láttuk, valójában csak akkor kezdődik, amikor egyazon egyéni tőke nagyobb számú munkást foglalkoztat egyidejűleg, amikor tehát a munkafolyamat kibővíti terjedelmét és nagyobb mennyiségi szinten szolgáltat terméket. Nagyobb számú munkás működése egyazon időben, egyazon helyiségben (vagy, ha úgy tetszik, egyazon munkamezőn), egyazon árufajta termelése céljából, egyazon tőkés parancsnoksága alatt — ez alkotja történelmileg és fogalmilag a tőkés termelés kiindulópontját. Magára a termelési módra nézve a manufaktúra kezdetben például alig különbözik másban a céhes kézművességtől, mint az egyazon tőke által egyidejűleg foglalkoztatott munkások nagyobb számában. A céhmester műhelye csak kibővült.

A különbség tehát először pusztán mennyiségi. Láttuk, hogy az értéktöbblet tömege, amelyet egy adott tőke termel, az egyes munkás által szolgáltatott értéktöbbletnek és az egyidejűleg foglalkoztatott munkások számának szorzatával egyenlő. A munkások száma önmagában véve mit sem változtat az értéktöbblet rátáján, vagyis a munkaerő kizsákmányolási fokán, és egyáltalában az áruérték termelésére vonatkozóan a munkafolyamatnak bármilyen minőségi megváltozása közömbösnek látszik. Ez az érték természetéből következik. Ha egy tizenkétórás munkanap 6 sh.-ben tárgyiasul, akkor 1200 ilyen munkanap 6 sh. × 1200-ban. Egyik esetben 12 × 1200, a másikban 12 munkaórát kebeleztek be a termékekbe. Az értéktermelésben a sok mindig csak mint sok egyes számít. Az értéktermelés szempontjából tehát nem jelent különbséget az, hogy 1200 munkás elszigetelten vagy pedig egyazon tőke parancsnoksága alatt egyesítve termel-e.

Bizonyos határok között azonban mégis módosul a helyzet. Az értékben tárgyiasult munka társadalmi átlagminőségű munka, tehát átlagos munkaerő megnyilvánulása. Átlagos nagyság azonban mindig csak mint egyazon fajta sok különböző nagyság-egyedének átlaga létezik. Az egyedi munkás,

Péter vagy Pál, minden iparágban többé-kevésbé eltér az átlagmunkástól. Ezek az egyéni eltérések, melyeket matematikailag „hibáknak" hívnak, kiegyenlítődnek és eltűnnek, mihelyt nagyobb számú munkást veszünk egybe. A híres szofista és tányérnyaló, Edmund Burke, bérlőként szerzett gyakorlati tapasztalatai alapján még azt is tudni véli, hogy már „egy olyan kis pelotonban" [csapatban], mint öt mezőgazdasági cseléd, a munka minden egyéni különbsége eltűnik, tehát az éppen utunkba akadó, férfikorban levő öt angol mezőgazdasági cseléd együttvéve ugyanazon idő alatt pontosan ugyanannyi munkát végez el, mint bármely más öt angol mezőgazdasági cseléd.[8] Akárhogy van is, világos, hogy nagyobb számú egyidejűleg foglalkoztatott munkás összmunkanapja, elosztva a munkások számával, önmagában véve egy nap társadalmi átlagmunka. Tegyük fel, hogy az egyes munkás munkanapja például tizenkétórás. Akkor 12 egyidejűleg foglalkoztatott munkás munkanapja egy 144 órás összmunkanapot alkot, és jóllehet a tucat munkás mindegyikének munkája többé-kevésbé eltér a társadalmi átlagmunkától — az egyesnek ezért, meglehet, valamivel több vagy kevesebb idő kell ugyanahhoz a művelethez —, minden egyes munkás munkanapja mint a 144 órás összmunkanap $^1/_{12}$-e társadalmi átlagminőségű. A tőkés számára azonban, aki egy tucat munkást foglalkoztat, a munkanap a tucatnak összmunkanapjaként létezik. Minden egyes munkás munkanapja mint az összmunkanap bizonyos hányada létezik, egészen függetlenül attól, hogy a tizenkettő egymás kezére dolgozik-e vagy pedig hogy munkáik egész összefüggése csupán az, hogy egyazon tőkés számára dolgoznak. Ha viszont a 12 munkást kettesével egy-egy kismester foglalkoztatja, akkor véletlen, hogy minden egyes mester ugyanazt az értéktömeget termeli-e és ezért az értéktöbblet általános rátáját realizálja-e. Egyéni eltérések jönnének létre. Ha egy munkás jelentékenyen több időt használna el egy áru termeléséhez, mint amennyi társadalmilag szükséges, ha a számára egyénileg szükséges munkaidő jelentékenyen eltérne a társadalmilag szükséges, vagyis az átlagos munkaidőtől, akkor munkája nem számítana átlag-

[8] „Kétségtelen, hogy erőt, ügyességet és lelkiismeretességet tekintve jókora különbség van az egyik és a másik ember munkájának az értéke között. De, legjobb megfigyelésem alapján, egészen bizonyos vagyok abban, hogy bármely adott öt ember, összességében, olyan munkamennyiséget teljesít, amely egyenlő bármely más öt, az általam említett életkorban levő férfi munkájával; vagyis ez öt ember között van egy, aki a jó munkás minden tulajdonságával rendelkezik, van köztük egy rossz, a többi három pedig közepes és közel áll az előbbihez, illetve az utóbbihoz. Ilymódon egy olyan kis csapatban, mint ez az öt ember, megtalálhatod mindannak összességét, amit öt ember el tud érni." (*E. Burke*: „Thoughts and Details etc.", 15—16. old.) V. ö. Quételet az átlagegyénről.*

munkának, munkaereje átlagos munkaerőnek. Munkaereje vagy egyáltalán nem, vagy csak a munkaerő átlagos értékén alul kelne el. A munkakészség bizonyos minimuma tehát előfeltételezett, és mint később látni fogjuk, a tőkés termelés talál eszközöket arra, hogy ezt a minimumot mérje. Mindazonáltal a minimum eltér az átlagtól, jóllehet másrészt a munkaerő átlagos értékét kell megfizetni. A hat kismester közül ezért az egyik többet, a másik kevesebbet keresne az értéktöbblet általános rátájánál. Az egyenlőtlenségek a társadalom szempontjából kiegyenlítődnének, az egyes mester szempontjából azonban nem. Az értékesítés törvénye tehát egyáltalában csak akkor realizálódik teljesen az egyes termelő számára, amikor az mint tőkés termel, sok munkást alkalmaz egyidejűleg, tehát eleve társadalmi átlagmunkát hoz mozgásba.[9]

Még változatlan munkamód esetén is forradalmat idéz elő a munkafolyamat tárgyi feltételeiben a munkások nagyobb számának egyidejű alkalmazása. Az olyan épületeket, amelyekben sokan dolgoznak, olyan nyersanyagraktárakat stb., edényeket, szerszámokat, készülékeket stb., amelyek egyidejűleg vagy felváltva sokakat szolgálnak, egyszóval a termelési eszközök egy részét most a munkafolyamatban közösen fogyasztják el. Egyrészt az áruk — tehát úgyszintén a termelési eszközök — csereértékét egyáltalán nem növeli használati értékük bármilyen megnövelt kiaknázása. Másrészt a közösen használt termelési eszközök mérete megnő. Egy szobának, amelyben 20 szövő 20 szövőszéken dolgozik, tágasabbnak kell lennie, mint a 2 legénnyel dolgozó független szövő szobájának. De egy 20 személyes műhely megépítése kevesebb munkába kerül, mint 10 két-két személyes műhelyé és így egyáltalában a tömegesen koncentrált és közös termelési eszközök értéke nem terjedelmükkel és hasznos hatásukkal arányosan növekszik. A közösen elhasznált termelési eszközök kisebb érték-alkotórészt adnak át az egyes termékeknek, részben azért, mert az összérték, melyet átadnak, egyidejűleg nagyobb terméktömegre oszlik el, részben pedig azért, mert az elszigetelt termelési eszközökhöz képest abszolúte ugyan nagyobb, de hatásuk körét tekintve relatíve kisebb értékkel lépnek be a termelési folyamatba. Ezzel az állandó tőke egyik érték-alkotórésze csökken, tehát ennek nagyságával arányosan csökken az áru összértéke is. A hatás ugyanaz, mintha az áru termelési eszközeit

[9] Roscher professzor úr, úgymond, felfedezte, hogy egy varrólány, akit a professzorné asszony két napon át foglalkoztat, több munkát szolgáltat, mint két varrólány, akit a professzorné asszony ugyanazon a napon foglalkoztat.* A professzor úr a tőkés termelési folyamatra vonatkozó megfigyeléseit ne a gyerekszobában végezze és ne olyan körülmények között, ahol hiányzik a főszemély, a tőkés.

olcsóbban termelték volna. Ez a termelési eszközök alkalmazásában való gazdaságosság csakis abból fakad, hogy e termelési eszközöket sokak munkafolyamatában közösen fogyasztják el. S e jellegüket, azt, hogy a társadalmi munka feltételei, illetve a munka társadalmi feltételei, szemben az elszigetelt önálló munkások vagy kismesterek szétforgácsolt és viszonylag költséges termelési eszközeivel, megkapják még akkor is, ha a sok munkás csak térbelileg dolgozik együtt, de nem dolgozik össze. A munkaeszközök egy része szert tesz erre a társadalmi jellegre, mielőtt maga a munkafolyamat szert tenne rá.

A termelési eszközök gazdaságosságát egyáltalában kettős nézőpontból kell vizsgálnunk. Egyrészt abból, hogy olcsóbbá tesz árukat és ezáltal csökkenti a munkaerő értékét. Másrészt abból, hogy megváltoztatja az értéktöbbletnek az előlegezett össztőkéhez, azaz állandó és változó alkotórészeinek értékösszegéhez való viszonyát. Az utóbbi pontot csak e mű harmadik könyvének első szakaszában fogjuk tárgyalni, és az összefüggés kedvéért egy s más már ide tartozó dolgot is oda utalunk. Az elemzés menete parancsolja a tárgynak ezt a szétszakítását, amely ugyanakkor megfelel a tőkés termelés szellemének. Minthogy ugyanis itt a munkafeltételek önállóan szembekerülnek a munkással, gazdaságosságuk is különös műveletként jelenik meg, amely nem tartozik a munkásra és ezért el van választva azoktól a módszerektől, amelyek a munkás személyes termelékenységét fokozzák.

A munkának azt a formáját, amikor ugyanabban a termelési folyamatban vagy különböző, de egymással összefüggő termelési folyamatokban sok ember tervszerűen egymás mellett és összedolgozik, kooperációnak hívják.[10]

Miként egy lovasszázad támadóereje vagy egy gyalogezred ellenállóereje lényegesen különbözik az egyes lovasok és gyalogosok által elszigetelten kifejtett támadó- és ellenállóerők összegétől, úgy az elszigetelt munkások mechanikai erő-összege is különbözik attól a társadalmi erőpotenciától, amely akkor fejtődik ki, ha sok kéz működik össze egyidejűleg egyazon osztatlan műveletben, például, ha egy terhet fel kell emelni, egy haitókart kell forgatni vagy valamely ellenállást az útból el kell hárítani.[11] A kombi-

[10] „Concours de forces" [az erők összeműködése]. (*Destutt de Tracy*: „Traité de la volonté etc.", 80. old.)

[11] „Számos művelet van, amely olyan egyszerű fajtájú, hogy nem engedi meg részekre bontását, és amelyet mégsem lehet sok pár kéz kooperációja nélkül végrehajtani. Például, ha egy nagy fát szekérre raknak ... röviden, minden dolog, amit csak úgy lehet elvégezni, ha nagyon sok pár kéz egyazon osztatlan foglalatosságban és egyazon időben segít egymásnak." (*E. G. Wakefield*: A View of the Art of Colonization", London 1849, 168. old.)

nált munka hatását itt az elszigetelt munka vagy egyáltalában nem, vagy csak sokkal hosszabb időközök alatt, vagy csak törpeméretben tudná létrehozni. Nemcsak az egyéni termelőerőnek a kooperáció révén való fokozásáról van itt szó, hanem egy olyan termelőerő teremtéséről is, amelynek önmagában tömegerőnek kell lennie.[11a]

Nem tekintve azt az új erőpotenciát, mely sok erőnek egy összerővé való összeolvadásából fakad, a legtöbb termelő munkánál a puszta társadalmi érintkezés versengést és az életerő (animal spirits) sajátos felgerjedését idézi elő, amely fokozza az egyesek egyéni teljesítő képességét, úgyhogy 12 személy együtt egy egyidejű 144 órás munkanap alatt sokkal nagyobb összterméket szolgáltat, mint 12 elszigetelt munkás, akik közül mindegyik 12 órát, vagy mint egy munkás, aki egymásután 12 napot dolgozik.[12] Ez onnan ered, hogy az ember természettől fogva, ha nem is — mint Arisztotelész véli — politikus[13], de mindenesetre társas állat.

Ámbár sokan végeznek egyidejűleg együttesen egy munkát vagy egyenlő fajta munkát, mégis az egyesek egyéni munkája mint az összmunka része magának a munkafolyamatnak különböző szakaszait képviselheti, amelyeket a munkatárgy, a kooperáció következtében, gyorsabban fut be. Ha például a kőművesek láncot alkotnak, hogy az építőköveket az állvány lábától a tetejére továbbítsák, mindegyikük ugyanazt teszi, mégis az egyes műveletek az összművelet folyamatos részeit, különös szakaszait alkotják, melyeket minden építőkőnek be kell futnia a munkafolyamatban és amelyek révén az összmunkás mondjuk 24 keze gyorsabban továbbítja a köveket, mint a két keze az egyes munkásnak, aki az állványzaton fel- és lemá-

[11a] „Egy ember nem tud egy tonna terhet felemelni, tíz embernek erőlködnie kell, száz ember viszont mindegyiküknek csak egy ujja erejével megteheti." (*John Bellers*: „Proposals for raising a Colledge of Industry", London 1696, 21. old.)

[12] „Előny van" (ha ugyanakkora számú munkást egy bérlő alkalmaz 300 acre-en, nem pedig 10 bérlő egyenként 30 acre-en) „a cselédek arányában is, s ezt csak a gyakorlat embereinek könnyű megérteniök; persze, az ember azt mondhatja, hogy 1 úgy aránylik a 4-hez, mint 3 a 12-höz; de ez nem áll helyt a gyakorlatban; mert aratáskor és sok más műveletnél, amely ilyesfajta sietséget követel, a munkát sok kéz egybefogásával jobban és gyorsabban végzik el: aratáskor például 2 kocsis, 2 rakodó, 2 adogató, 2 gereblyés, a többi pedig az asztagnál vagy a csűrben együttesen kétszer annyi munkát végez, mint amennyit ugyanennyi kéz különböző csapatokban, különböző gazdaságokban elosztva végezne." („An Inquiry into the Connection between the Present Price of Provisions and the Size of Farms. By a Farmer", London 1773, 7—8. old.)

[13] Arisztotelész meghatározása tulajdonképpen azt mondja, hogy az ember természettől fogva városi polgár. Ez a klasszikus ókorra éppolyan jellemző, mint a jenkire Franklinnak az a meghatározása, hogy az ember természettől fogva szerszámcsináló.

szik.[14] A munkatárgy ugyanazt a teret rövidebb idő alatt futja be. Másrészt a munkát kombinálják is, amikor például egy épülethez egyidejűleg több oldalról fognak hozzá, jóllehet a kooperálók egy vagy egyenlő fajta munkát végeznek. A 144 órás kombinált munkanap, amely a munkatárgyhoz térben sok oldalról fog hozzá — mivel a kombinált munkásnak vagy összmunkásnak elöl-hátul van szeme meg keze és bizonyos fokig mindenütt jelenvaló —, gyorsabban viszi előre az össztermelést, mint az olyan, többé-kevésbé elszigetelt munkások 12 tizenkétórás munkanapja, akik egyoldalúbban kénytelenek hozzáfogni munkájukhoz. Egyazon idő alatt a termék különböző térbeli részei érlelődnek meg.

Hangsúlyoztuk, hogy a sok, egymást kiegészítő ember egy vagy egyenlő fajta munkát végez, mert a közös munkának e legegyszerűbb formája nagy szerepet játszik a kooperáció legkifejlettebb alakjában is. Ha a munkafolyamat bonyolult, az együtt dolgozók puszta tömege megengedi, hogy a különböző műveleteket különböző kezek között osszák el, ennélfogva egyidejűleg végezzék, és ezáltal az össztermék előállításához szükséges munkaidőt megrövidítsék.[15]

Sok termelési ágban vannak kritikus pillanatok, azaz maga a munkafolyamat természete által meghatározott olyan időszakok, amelyek alatt meghatározott munkaeredményeket el kell érni. Ha például egy birkanyájat meg kell nyírni vagy bizonyos számú holdról a gabonát le kell aratni és be kell takarítani, akkor a termék mennyisége és minősége attól függ, hogy a műveletet elkezdik-e egy bizonyos időben, és befejezik-e egy bizonyos időre. Az az idő, amelyet a munkafolyamat igénybe vehet, itt ugyanúgy elő van írva, mint mondjuk a heringfogásnál. Az egyes munkás egy napból csak egy munkanapot hasíthat ki, mondjuk 12 órásat, de például 100 munkás koope-

[14] „Meg kell még jegyeznünk, hogy ez a részleges munkamegosztás akkor is létrejöhet, ha a munkások ugyanazzal a munkával foglalatoskodnak. A kőművesek például, akik a téglákat kézről kézre továbbítják a felső állványra, valamennyien ugyanazt a munkát végzik, és mégis van köztük bizonyos fajta munkamegosztás, mely abban áll, hogy mindegyikük egy adott térközben továbbítja a téglát és hogy valamennyien együtt sokkal hamarabb juttatják el a kijelölt helyre, mintha mindegyikük külön-külön vinné fel a tégláját a felső állványra." (*F. Skarbek*: „Théorie des richesses sociales", II. kiad., Párizs 1839, I. köt. 97—98. old.)

[15] „Ha bonyolult munka elvégzéséről van szó, több dolgot egyidejűleg kell csinálni. Az egyik ezt teszi, miközben a másik azt, és mindannyian hozzájárulnak ahhoz a hatáshoz, melyet az egyes ember nem tudott volna létrehozni. Az egyik evez, miközben a másik kormányoz, a harmadik a hálót veti ki vagy megszigonyozza a halat, és a halászat olyan eredménnyel jár, amely lehetetlen volna e nélkül az összeműködés nélkül." (*Destutt de Tracy*: „Traité de la volonté etc.", 78. old.)

rációja egy tizenkétórás napot 1200 órás munkanappá tágít. A munka határidejének rövidsége kiegyenlítődik a döntő pillanatban a termelés mezejére dobott munkatömeg nagysága révén. Az idejében való hatás itt sok kombinált munkanap egyidejű alkalmazásától, a hasznos hatás terjedelme pedig a munkások számától függ, e szám azonban mindig kisebb, mint azoké a munkásoké, akik elszigetelten ugyanannyi idő alatt ugyanakkora hatásteret tudnának betölteni.[16] E kooperáció hiánya miatt van az, hogy az Egyesült Államok nyugati részén nagy mennyiségű gabona, és Kelet-Indiának azokon a részein, ahol az angol uralom az ősi közösséget szétrombolta, nagy mennyiségű gyapot évente tönkremegy.[17]

A kooperáció egyrészt megengedi, hogy a munka térbeli szféráját kiterjesszék, és ezért bizonyos munkafolyamatokban, például lecsapolásnál, gátépítésnél, öntözésnél, csatorna-, út- és vasútépítésnél stb., már a munkatárgy térbeli összefüggésénél fogva szükség van rá. Másrészt lehetővé teszi a termelés területének térbeli szűkítését a termelés szintjéhez képest. A munka térbeli szférájának ez a hatásterülete egyidejű kitágulása mellett végbemenő korlátozása, ami sok hamis költséget (faux frais [improduktív költségek, mellékköltségek]) takarít meg, a munkások összetömörüléséből, különböző munkafolyamatok összehozásából és a termelési eszközök koncentrációjából fakad.[18]

Elszigetelt egyéni munkanapok ugyanakkora összegével összehasonlítva a kombinált munkanap nagyobb tömegű használati értéket termel és ezért

---

[16] „Ennek" (a földművelő munkának) „a kritikus pillanatban való elvégzése annál nagyobb fontosságú." („An Inquiry into the Connection between the Present Price etc.", 7. old.) „A földművelésben nincs fontosabb tényező az idő tényezőjénél." (*Liebig*: „Über Theorie und Praxis in der Landwirtschaft", 1856, 23. old.)

[17] „A következő baj az — s ezt aligha várná valaki egy olyan országban, amely több munkát exportál, mint a világ bármely más országa, talán Kína és Anglia kivételével —, hogy a gyapottisztításhoz lehetetlen elegendő számú kezet kapni. Ennek az a következménye, hogy a termés nagy mennyiségeit leszedetlenül hagyják, más részét pedig a földről szedik fel, miután lehullott és természetesen elszíneződött, részben meg elrothadt, úgyhogy a tulajdonképpeni idényben mutatkozó munkáshiány valójában arra kényszeríti az ültetvényest, hogy beletörődjék azon termés nagy részének elvesztésébe, melyet Anglia oly sóváran vár." („Bengal Hurkaru. Bi-Monthly Overland Summary of News", 1861 július 22.)

[18] „A művelés előrehaladásával mindazt a tőkét és munkát, sőt talán még többet is, amely egykor 500 acre-t lazán foglalt el, most koncentrálják 100 acre tökéletesebb megművelésére." Ámbár „a felhasznált tőke és munka összegéhez képest a tér koncentrálódott, a termelés területe mégis kitágult, összehasonlítva a korábban egy egyes, független termelési szereplő által elfoglalt vagy megművelt termelési területtel". (*R. Jones*: „An Essay on the Distribution of Wealth", I. rész, „On Rent", London 1831, 191. old.)

csökkenti az egy meghatározott hasznos hatás eléréséhez szükséges munkaidőt. Akár azért tesz szert a kombinált munkanap az adott esetben erre a fokozott termelőerőre, mert megnöveli a munka mechanikai erőpotenciáját, akár kitágítja térbeli hatásterületét, vagy a termelés szintjéhez viszonyítva leszűkíti a termelés térbeli mezejét, vagy a kritikus pillanatban rövid idő alatt sok munkát mozgat meg, vagy felszítja az egyesek versengését s megfeszíti életerejüket, vagy sok ember egyenlő fajta műveleteire rányomja a folyamatosság és sokoldalúság bélyegét, vagy különböző műveleteket egyidejűleg végez el, vagy közösségi használatuk által gazdaságosabbá teszi a termelési eszközöket, vagy az egyéni munkának a társadalmi átlagmunka jellegét kölcsönzi — a kombinált munkanap sajátos termelőereje minden körülmények között a munka társadalmi termelőereje, vagyis társadalmi munka termelőereje. E termelőerő magából a kooperációból fakad. A másokkal való tervszerű együttműködésben a munkás leveti egyéni korlátait és kifejleszti nembeli képességét.[19]

Ha egyáltalában munkások nem működhetnek közvetlenül össze anélkül, hogy együtt ne legyenek, ha ezért meghatározott térben való tömörülésük feltétele kooperációjuknak, akkor bérmunkások nem kooperálhatnak anélkül, hogy ugyanaz a tőke, ugyanaz a tőkés egyidejűleg ne alkalmazza őket, tehát munkaerejüket egyidejűleg ne vásárolja meg. E munkaerők összértékének, vagyis a munkások napi, heti stb. bérösszegének ezért a tőkés zsebében már egyesítve kell lennie, mielőtt magukat a munkaerőket a termelés folyamatában egyesítik. 300 munkásnak egyszerre történő kifizetése — ha csak egy napra is — nagyobb tőkekiadást feltételez, mint kevesebb munkásnak hétről hétre történő kifizetése egész éven át. A kooperáló munkások száma, illetve a kooperáció szintje tehát mindenekelőtt annak a tőkének a nagyságától függ, amelyet az egyes tőkés munkaerő vásárlására kiadhat, azaz attól, hogy egy-egy tőkés sok munkás létfenntartási eszközeinek mekkora terjedelmével rendelkezik.

És mint a változóval, ugyanaz a helyzet az állandó tőkével is. A nyersanyagra fordított kiadása például 30-szor nagyobb annak az egy tőkésnek, aki 300 munkást foglalkoztat, mint a 10—10 munkást foglalkoztató 30 tőkés bármelyikének. Igaz, a közösen használt munkaeszközök értékterjedelme és anyagtömege nem nő ugyanabban a mértékben, mint a foglalkoztatott mun-

[19] „Az egy ember ereje igen csekély, de az igen csekély erők egyesítése olyan összerőt alkot, amely nagyobb ezen részerők összegénél, úgyhogy az erők azáltal, hogy egyesítve vannak, megrövidíthetik működésük idejét és kitágíthatják terét." (G. R. Carli jegyzete P. Verri „Meditazioni etc." XV. köt. 196. old.-hoz.)

kások száma, de tetemesen növekszik. Termelési eszközök nagyobb tömegeinek az egyes tőkések kezében való koncentrációja tehát anyagi feltétele a bérmunkások kooperációjának, és a kooperáció terjedelme, vagyis a termelés szintje ennek a koncentrációnak a terjedelmétől függ.

Az egyéni tőke bizonyos minimális nagysága eredetileg úgy jelent meg, mint ami szükséges, hogy az egyidejűleg kizsákmányolt munkások száma, következésképpen a termelt értéktöbblet tömege elegendő legyen ahhoz, hogy magát a munkáltatót feloldozza a kétkezi munka alól, hogy a kismesterből tőkést csináljon és így a tőkeviszonyt formailag létrehozza. Most ez a minimális nagyság anyagi feltételeként jelenik meg annak, hogy sok szétforgácsolt és egymástól független egyéni munkafolyamatot egy kombinált társadalmi munkafolyamattá lehessen átváltoztatni.

Ugyanígy a tőkének a munka feletti parancsnoklása eredetileg csak formális következményeként jelent meg annak, hogy a munkás nem magának, hanem a tőkésnek és ezért a tőkés alatt dolgozik. Sok bérmunkás kooperációjával a tőke parancsnoklása magának a munkafolyamat kivitelezésének követelményévé, valóságos termelési feltétellé fejlődik. A tőkés parancsnoksága a termelés mezején most éppoly nélkülözhetetlenné lesz, mint a tábornok parancsnoksága a csatamezőn.

Minden nagyobb méretekben végzett közvetlenül társadalmi vagy közösségi munkának többé-kevésbé igazgatásra van szüksége, mely közvetíti az egyéni tevékenységek összhangját és betölti azokat az általános funkciókat, amelyek a termelő összorganizmus — önálló szervei mozgásától megkülönböztetett — mozgásából fakadnak. Az egyes hegedűjátékos önmagát vezényli, a zenekarnak szüksége van a karmesterre. A vezetés, felügyelet és közvetítés e funkciója a tőke funkciójává lesz, mihelyt a neki alárendelt munka kooperatívvá válik. A tőke sajátos funkciójaként a vezetés funkciója sajátos jellemvonásokra tesz szert.

Először is a tőkés termelési folyamat indítéka és meghatározó célja a tőke lehető legnagyobb önértékesítése[20], azaz a lehető legnagyobb értéktöbblet termelése, tehát a munkaerő lehető legnagyobb kizsákmányolása a tőkés által. Az egyidejűleg foglalkoztatott munkások tömegével együtt növekszik a munkások ellenállása és ezzel szükségszerűen a tőke nyomása is, amely ennek az ellenállásnak a leküzdésére irányul. A tőkés vezető szerepe nemcsak a társadalmi munkafolyamat természetéből fakadó és ahhoz tartozó külön funkció, hanem egyszersmind egy társadalmi munkafolyamat kizsákmányolásának funkciója is és ezért a kizsákmányoló és a kizsákmányolás

[20] „A profit ... az üzlet egyetlen célja." (*J. Vanderlint*: „Money answers etc.", 11. old.)

nyersanyaga közötti elkerülhetetlen antagonizmusban gyökerezik. Éppígy a bérmunkással idegen tulajdonként szemben álló termelési eszközök terjedelmével együtt növekszik célszerű alkalmazásuk ellenőrzésének szükségessége.[21] A bérmunkások kooperációja továbbá puszta hatása a tőkének, mely őket egyidejűleg alkalmazza. Funkcióik összefüggése és termelő összorganizmusként való egységük rajtuk kívül, a tőkében van, amely együvé hozza és együtt tartja őket. Munkáik összefüggése ezért eszmeileg mint a tőkés terve, gyakorlatilag mint a tőkés tekintélye lép velük szembe, mint egy idegen akarat hatalma, amely cselekvésüket a maga céljának veti alá.

Tartalmát tekintve ezért a tőkés vezetés kettős jellegű, mivel kettős jellegű maga a vezetendő termelési folyamat is — amely egyrészt egy termék előállítására szolgáló társadalmi munkafolyamat, másrészt a tőke értékesítési folyamata —, formáját tekintve viszont zsarnoki. A kooperáció nagyobb méretű kifejlődésével e zsarnokság kifejleszti sajátságos formáit. A tőkés először, mihelyt tőkéje elérte azt a minimális nagyságot, amellyel a tulajdonképpeni tőkés termelés csak megkezdődik, mentesül a kétkezi munkától; most pedig még az egyes munkások és munkáscsoportok feletti közvetlen és folytonos felügyelet funkcióját is átruházza a bérmunkások egy különös fajtájára. Ahogy egy hadseregnek katonai, úgy az egyazon tőke parancsnoksága alatt összeműködő munkástömegnek ipari főtisztekre (igazgatókra, managerekre) és altisztekre (munkafelügyelőkre, foremanekre, overlookerekre, contremaître-ekre) van szüksége, akik a munkafolyamat alatt a tőke nevében parancsnokolnak. A felügyelet munkája ezek kizárólagos funkciójává szilárdul. A politikai gazdász, amikor a független parasztok vagy önálló kézművesek termelési módját összehasonlítja a rabszolgaságon nyugvó ültetvénygazdálkodással, a felügyeletnek ezt a munkáját a faux frais de production

[21] Egy angol nyárspolgári lap, a „Spectator", 1866 május 26-án arról tudósít, hogy a „Wirework Company of Manchester"-nél [Manchesteri Sodronygyártó Társaságnál], miután a tőkés és a munkások között bizonyos fajta társasviszony létesült, „az első eredmény a pocsékolás hirtelen csökkenése volt, mert az emberek nem látták be, miért pocsékolják jobban a saját tulajdonukat, mint bármelyik más vállalkozóét; márpedig a pocsékolás, a behajthatatlan követelések mellett, talán a legfőbb forrása az ipari veszteségnek". Ugyanez a lap a következőkben fedezi fel a Rochdale cooperative experiments* alaphibáját: „They showed that associations of workmen could manage shops, mills, and almost all forms of industry with success, and they immensely improved the condition of the men, but then they did not leave a clear place for masters." („Bebizonyították, hogy munkástársaságok sikeresen tudnak kezelni boltokat, gyárakat és az ipar csaknem valamennyi formáját, s rendkívüli módon megjavították az emberek helyzetét, de! de azután nem hagytak látható helyet tőkések számára." Quelle horreur [mely szörnyűség]!)

[a termelés improduktív költségei, mellékköltségei] közé számítja.[21a] Ezzel szemben a tőkés termelési mód vizsgálatakor a vezetés funkcióját, amennyiben az a közösségi munkafolyamat természetéből fakad, azonosítja ugyanezzel a funkcióval, amennyiben azt e folyamat tőkés és ezért antagonisztikus jellege szabja meg.[22] A tőkés nem azért tőkés, mert ipari vezető, hanem azért lesz ipari parancsnok, mert tőkés. A főparancsnokság az iparban a tőke velejárója lesz, mint ahogy a hűbériség idején a főparancsnokság háborúban és bíráskodásban a földtulajdon velejárója volt.[22a]

A munkás addig tulajdonosa munkaerejének, amíg annak eladójaként a tőkéssel alkuszik, és csak azt adhatja el, amije van, egyéni, elszigetelt munkaerejét. Ezt a viszonyt semmiképpen sem változtatja meg az, hogy a tőkés 100 munkaerőt vásárol meg, nem egyet, vagyis hogy 100 egymástól független munkással köt szerződést, nem eggyel. A 100 munkást anélkül is alkalmazhatja, hogy kooperáltatná őket. A tőkés ezért megfizeti a 100 önálló munkaerő értékét, de nem fizeti meg a 100-nak kombinált munkaerejét. Mint független személyek a munkások elszigetelt emberek, akik egyazon tőkével, de nem egymással lépnek viszonyba. Kooperációjuk csak a munkafolyamatban kezdődik, de a munkafolyamatban már megszűntek önmagukéi lenni. Azzal, hogy beléptek a munkafolyamatba, a tőke már bekebelezte őket. Mint kooperálók, mint egy dolgozó organizmus tagjai, maguk a munkások csak a tőke különös létezési formáját alkotják. A termelőerő, amelyet a munkás mint társadalmi munkás fejleszt ki, ezért a tőke termelőereje. A munka társadalmi termelőereje ingyen fejlődik, mihelyt a munkásokat meghatározott feltételek közé helyezik, márpedig a tőke az, amely e feltételek közé helyezi őket. Mivel a munka társadalmi termelőereje a tőkének semmibe sem kerül, mivel másrészt a munkás e termelőerőt nem fejleszti ki, mielőtt maga a munkája nem kerül a tőke birtokába, ezért a munka társadalmi termelőereje olyan termelőerőként jelenik meg, amely a tőkének természettől fogva megvan, a tőke immanens termelőerejeként.

[21a] Cairnes professzor, miután a „superintendence of labourt" [munka feletti felügyeletet] mint az Észak-Amerika déli államaiban folyó rabszolgatermelés egyik fő jellegzetességét ábrázolta, így folytatja: „A paraszti tulajdonosnak" (Északon), „aki munkájának egész termékét elsajátítja, nincs szüksége egyéb ösztönzésre ahhoz, hogy erejét megfeszítse. A felügyelet itt teljesen felesleges." (*Cairnes*: „The Slave Power", 48—49. old.)

[22] Sir James Steuart, aki egyáltalában kitűnik azzal, hogy jól látja különböző termelési módok jellegzetesen társadalmi különbségeit, megjegyzi: „Miért teszik tönkre nagy manufaktúra-vállalkozások a magánipart, ha nem azért, mert közelebb jutnak a rabszolgák egyszerűségéhez?" („Principles of Political Economy", London 1767, I. köt. 167—168. old.)

[22a] Auguste Comte és iskolája ezért ugyanúgy bebizonyíthatta volna a hűbérurak orok szükségességét, mint ahogy ezt a tőkeurakat illetően megtette.

Nagyszerűen mutatkozik meg az egyszerű kooperáció hatása a régi ázsiaiak, egyiptomiak, etruszkok stb. óriásműveiben. „A régmúlt időkben megtörtént, hogy ezeknek az ázsiai államoknak polgári és katonai kiadásaik fedezése után fölös létfenntartási eszközeik maradtak, amelyeket a pompa és a haszon műveire fordíthattak. Az, hogy csaknem az egész nem-földművelő népesség keze és karja felett parancsnokoltak [...] s hogy az egyeduralkodó és a papság kizárólagosan rendelkezett ezzel a felesleggel, megadta nekik az eszközöket ama hatalmas emlékművek felállítására, amelyekkel az országot megtöltötték... Az óriási szobrok és a roppant tömegek mozgatásánál, melyek szállítása ámulatot kelt, csaknem kizárólag emberi munkát alkalmaztak, nagy pazarlással. A munkások száma és erőfeszítéseik koncentrációja elegendőnek bizonyult. Így látunk hatalmas korallzátonyokat az óceán mélységeiből szigetekké dagadni és szárazfölddé formálódni, bár minden egyéni lerakó (depositary) parányi, gyönge és hitvány. Egy ázsiai monarchia nem-földművelő munkásai egyéni testi fáradozásukon kívül keveset tehettek hozzá a műhöz, ám erejük számukban rejlett, és az e tömegek feletti igazgatás hatalma adta ezeknek az óriási műveknek az eredetét. A jövedelmeknek, amelyekből a munkások élnek, egy kézben vagy kevés kézben való koncentrációja volt az, ami ilyen vállalkozásokat lehetővé tett."[23] Az ázsiai és egyiptomi királyoknak vagy az etruszk teokratáknak stb. ez a hatalma a modern társadalomban a tőkésre szállott át, akár elszigetelt tőkésként lép fel, akár — mint a részvénytársaságok esetében — kombinált tőkésként.

A munkafolyamatbeli kooperáció, ahogy azt az emberi kultúra kezdetein, vadásznépeknél[23a] vagy mondjuk az indiai közösségek földművelésében uralkodni látjuk, egyrészt a termelési feltételek közös tulajdonán alapul, másrészt azon, hogy az egyes egyén még éppoly kevéssé szakadt le a törzs vagy a közösség köldökzsinórjáról, mint a méh-egyén a kaptárról. Mindkét körülmény megkülönbözteti ezt a tőkés kooperációtól. A nagyméretű kooperációnak az antik világban, a középkorban és a modern gyarmatokon való szórványos alkalmazása közvetlen uralmi és szolgasági viszonyokon, többnyire rabszolgaságon nyugszik. A kooperáció tőkés formája ellenben eleve a szabad bérmunkást tételezi fel, aki munkaerejét a tőkének eladja. Történelmileg azonban e kooperáció a parasztgazdasággal és a független

[23] *R. Jones*: „Text-Book of Lectures etc.", 77—78. old. A Londonban és más európai fővárosokban levő óasszír, egyiptomi stb. gyűjtemények szemtanúivá tesznek bennünket e kooperatív munkafolyamatoknak.

[23a] Linguet-nek a „Théorie des lois civiles"-ben talán igaza van, amikor a vadászatot a kooperáció első formájának és az embervadászatot (a háborút) a vadászat egyik első formájának mondja.

kézműves üzemmel — akár céhformája van ennek, akár nem — ellentétben fejlődik ki.[24] Velük szemben a tőkés kooperáció nem a kooperáció egy különös történelmi formájaként jelenik meg, hanem maga a kooperáció jelenik meg a tőkés termelési folyamatra nézve sajátságos és e folyamatot sajátosan megkülönböztető történelmi formaként.

Mint ahogy a munkának a kooperáció által kifejlesztett társadalmi termelőereje a tőke termelőerejeként, úgy maga a kooperáció a tőkés termelési folyamat sajátos formájaként jelenik meg, ellentétben az elszigetelt független munkások vagy akár kismesterek termelési folyamatával. Ez az első változás, amelyen a valóságos munkafolyamat átmegy azáltal, hogy a tőke alá rendelik. Ez a változás természetadta módon megy végbe. Előfeltétele — nagyobb számú bérmunkás egyidejű foglalkoztatása egyazon munkafolyamatban — a tőkés termelés kiindulópontja. Ez utóbbi egybeesik magával a tőke létezésével. Ha ezért egyrészt a tőkés termelési mód úgy mutatkozik meg, mint történelmi szükségszerűség, amely megköveteli a munkafolyamat társadalmi folyamattá változtatását, akkor másrészt a munkafolyamatnak ez a társadalmi formája úgy mutatkozik meg, mint a tőke által alkalmazott módszer arra, hogy e folyamatot termelőerejének fokozása útján hasznot hajtóbban zsákmányolja ki.

Eddig vizsgált egyszerű alakjában a kooperáció egybeesik a nagyobb méretű termeléssel, de nem szilárd, jellegzetes formája a tőkés termelési mód egy különös fejlődési korszakának. Legfeljebb megközelítőleg jelenik meg így a manufaktúrának még kézműszerű kezdeteiben[25] és a nagyarányú földművelésnek abban a fajtájában, amely a manufaktúra-időszaknak felel meg, és amely lényegileg csak az egyidejűleg alkalmazott munkások tömegében és a koncentrált termelési eszközök terjedelmében különbözik a parasztgazdaságtól. Az egyszerű kooperáció még mindig uralkodó forma az olyan termelési ágakban, ahol a tőke nagy méretekben működik anélkül, hogy a munka megosztása vagy a gépi berendezés jelentős szerepet játszanának.

A kooperáció a tőkés termelési mód alapformája marad, ámbár egyszerű alakja maga mint különös forma jelenik meg továbbfejlődött formái mellett.

[24] A kis parasztgazdaság és a független kézműves üzem, amelyek részben a feudális termelési mód bázisát alkotják, részben ennek felbomlása után a tőkés üzem mellett jelennek meg, egyszersmind a klasszikus közösségek gazdasági alapjai azok virágkorában, miután az eredetileg keleti közös tulajdon felbomlott, és mielőtt a rabszolgaság a termelést komoly mértékben hatalmába kerítette.

[25] „Vajon nem azzal lehet-e a munkát előbbre vinni, hogy sokak ügyességét, iparkodását és versengését ugyanazon a munkán egyesítik? Vajon másképpen emelhette volna-e Anglia a maga gyapjú-manufaktúráját ilyen nagy tökélyre?" (*Berkeley*: „The Querist", London 1750, 56. old. 521. §)

Tizenkettedik fejezet

A munka megosztása és a manufaktúra

1. A manufaktúra kettős eredete

A munka megosztásán nyugvó kooperáció a manufaktúrában teremti meg klasszikus alakját. Mint a tőkés termelési folyamat jellegzetes formája uralkodik a tulajdonképpeni manufaktúra-időszakban, amely hozzávetőlegesen a XVI. század közepétől a XVIII. század utolsó harmadáig tart.

A manufaktúra eredete kettős.

Vagy különböző fajta, önálló kézművességek munkásait — akiknek kezén a terméknek át kell futnia végső megéréséig — egyesítik egy műhelybe egyazon tőkés parancsnoklása alatt. Például a hintó nagyszámú független kézműves munkájának összterméke volt, mint amilyen a bognár, a szíjgyártó, a szabó, a lakatos, a rézműves, az esztergályos, a paszománykészítő, az üveges, a mázoló, a fényező, az aranyozó stb. A hintó-manufaktúra mindezeket a különböző kézműveseket egy munkaépületbe egyesíti, ahol egyidejűleg egymás kezére dolgoznak. A hintót ugyan nem lehet megaranyozni, amíg el nem készült. Ha azonban sok hintót készítenek egyidejűleg, akkor egy részüket állandóan aranyozni lehet, miközben egy másik részük a termelési folyamat egy korábbi szakaszán fut át. Ennyiben még az egyszerű kooperáció talaján állunk, amely ember- és dologanyagát készen találja. De csakhamar lényeges változás következik be. Az a szabó, lakatos, rézműves stb., aki csak hintókészítésben van foglalkoztatva, a gyakorlattal együtt apránként elveszíti a képességét is arra, hogy régi mesterségét teljes terjedelmében űzze. Másrészt egyoldalúvá lett cselekvése most a megszűkült hatásterület szempontjából a legcélszerűbb formára tesz szert. A hintó-manufaktúra eredetileg önálló kézművességek kombinációjaként jelent meg. Fokozatosan a hintótermelésnek különböző külön műveletekre való megosztásává lesz, amelyek mindegyike egy munkás kizárólagos funkciójává kristályosodik és amelyeknek összességét e részmunkások egyesülése végzi. Éppígy a posztó-manufaktúra és egész sor más manufaktúra is különböző kéz-

művességeknek egyazon tőke parancsnoklása alatti kombinációjából keletkezett.[26]

A manufaktúra azonban ezzel ellenkező módon is ered. Sok olyan kézművest, akik egy munkát vagy egyenlő fajta munkát végeznek, például papírt, vagy betűket, vagy tűt készítenek, egyazon tőke egyidejűleg egyazon műhelyben foglalkoztat. Ez legegyszerűbb formájú kooperáció. E kézművesek mindegyike (talán egy vagy két legénnyel) az egész árut készíti, tehát sorjában elvégzi az előállításához szükséges különböző műveleteket. Régi, kézműszerű módján dolgozik tovább. Külső körülmények azonban hamarosan azt eredményezik, hogy a munkások egyazon térben való koncentrációját és munkáik egyidejűségét másképp használják fel. Például nagyobb mennyiségű készárut kell meghatározott határidőre szállítani. A munkát ezért felosztják. Ahelyett, hogy a különböző műveleteket egyazon kézművessel időbeli egymásutánban végeztetnék el, egymástól elválasztják, elszigetelik, térbelileg egymás mellé helyezik ezeket, mindegyiküket más kézművesre osztják ki és valamennyit együttesen, egyidejűleg hajtják végre a kooperálók. Ez a véletlen felosztás megismétlődik, megmutatja sajátságos előnyeit és lassanként a munka rendszeres megosztásává csontosul. Az áru, amely azelőtt egy sokféle munkát végző önálló kézműves egyéni terméke volt, kézművesek egyesülésének társadalmi termékévé változik át, akik közül mindegyik folytonosan csak egy és ugyanazt a részműveletet végzi. Ugyanazok a műveletek, amelyek a német céhes papírkészítő egymást követő teendőiként egymásba folytak, a holland papír-manufaktúrában sok kooperáló munkás egymás mellett futó részműveleteivé önállósultak. A céhes nürnbergi tűkészítő alkotja az angol tű-manufaktúra alapelemét. De míg az az egy tűkészítő talán 20 egymás utáni műveletből álló soron halad át, itt csak-

[26] A manufaktúra effajta kialakulásának modernebb példájául közöljük a következő idézetet. Lyon és Nîmes selyemfonása és selyemszövése „egészen patriarchális; sok nőt és gyermeket foglalkoztat, de anélkül, hogy kimerítené vagy tönkretenné őket; a Drôme, a Var, az Isère és Vaucluse szép völgyeiben hagyja őket, hogy ott selyemhernyót tenyésszenek és gubóikat legombolyítsák [...] sohasem lesz igazi gyárrá. Ha jobban megvizsgáljuk ... a munkamegosztás elve itt sajátos jelleget ölt. Vannak ugyan gombolyítónők, cérnázók, festők, irezők, továbbá szövők; de nincsenek egyesítve egyazon vállalatban, nem függenek ugyanattól a vállalkozótól; mindnyájan függetlenek." (*A. Blanqui*: „Cours d'économie industrielle", összeállította A. Blaise, Párizs 1838—39, 79. old.) Amióta Blanqui ezt írta, a különböző független munkásokat részben gyárakban egyesítették.

{A 4. kiadáshoz. És amióta Marx ezt írta, e gyárakban meghonosodott a mechanikai szövőszék és gyorsan kiszorítja a kézi szövőszéket. A krefeldi selyemipar szintén regélhetne erről. — *F. E.*}

hamar 20 tűkészítő dolgozott egymás mellett, mindegyik csak egyet végzett a 20 műveletből, amelyeket tapasztalatok folytán még sokkal tovább hasogattak, elszigeteltek és egyes munkások kizárólagos funkcióivá önállósítottak.

A manufaktúra eredetének módja, a kézművességből való kialakulása tehát kettős. Egyrészt különböző fajta, önálló kézművességek kombinációjából indul ki, amelyek addig a pontig önállótlanodnak és egyoldalúsodnak, amelyen már nem egyebek, mint egymást kiegészítő részműveletek egyazon áru termelési folyamatában. Másrészt egyenlő fajta kézművesek kooperációjából indul ki, egyazon egyéni kézművességet különböző különös műveleteire bontja, ezeket elszigeteli és önállósítja addig a pontig, amelyen mindegyikük egy külön munkás kizárólagos funkciójává lesz. A manufaktúra ennélfogva egyrészt bevezeti a munka megosztását egy termelési folyamatba vagy továbbfejleszti azt, másrészt kombinál korábban különálló kézműveségeket. De bármi is különös kiindulópontja, végső alakja ugyanaz: olyan termelési mechanizmus, amelynek szervei emberek.

A munka manufaktúrabeli megosztásának helyes megértéséhez lényeges a következőket leszögeznünk: Mindenekelőtt a termelési folyamatnak különös szakaszai szerinti elemzése itt teljességgel egybeesik egy kézműszerű tevékenység különböző részműveletekre való szétbontásával. Akár összetett, akár egyszerű, a művelet kézműszerű marad és ezért függ az egyes munkás erejétől, ügyességétől, gyorsaságától és biztonságától, amellyel szerszámát kezeli. A kézművesség marad a bázis. Ez a szűk technikai bázis kizárja a termelési folyamat valóban tudományos elemzését, hiszen minden részfolyamatnak, amelyen a termék átmegy, kézműszerű részmunkaként kivitelezhetőnek kell lennie. S éppen azért, mert a kézműszerű ügyesség így a termelési folyamat alapzata marad, minden egyes munkást kizárólag egy részfunkcióhoz alkalmaznak hozzá és munkaerejét e részfunkció élethossziglani szervévé változtatják. Végül a munkának ez a megosztása a kooperáció különös fajtája, és jó néhány előnye a kooperáció általános lényegéből, nem pedig e különös formájából ered.

2. A részmunkás és szerszáma

Ha mármost jobban közeledünk az egyes jelenség felé, akkor mindenekelőtt világos, hogy az a munkás, aki élethossziglan egy és ugyanazt az egyszerű műveletet végzi, egész testét e művelet önműködő, egyoldalú szervévé változtatja és ezért kevesebb időt használ fel elvégzésére, mint a kézműves, aki egész sor műveletet hajt végre váltakozva. A kombinált összmunkás

azonban, aki a manufaktúra élő mechanizmusát alkotja, csupa ilyen egyoldalú részmunkásból áll. Az önálló kézművességhez képest ezért kevesebb idő alatt többet termelnek, vagyis a munka termelőerejét fokozzák.[27] Tökéletesedik a részmunka módszere is, miután egy személy kizárólagos funkciójává önállósult. Ugyanannak a korlátozott cselekvésnek folytonos megismétlése és a figyelemnek erre a korlátozott cselekvésre való koncentrálása tapasztalatszerűen megtanít arra, hogyan lehet a kívánt hasznos hatást a legkisebb erőkifejtéssel elérni. Minthogy azonban mindig különböző munkásnemzedékek élnek együtt egyidejűleg és működnek össze ugyanazokban a manufaktúrákban, az így nyert technikai műfogások csakhamar megszilárdulnak, felhalmozódnak és átszállnak nemzedékről nemzedékre.[28]

A manufaktúra valóban kitermeli a részmunkás virtuozitását azáltal, hogy a szakmák természetadta elkülönülését, amelyet a társadalomban készen talált, a műhely belsejében újratermeli és rendszeresen a végletekig hajtja. Másrészt az, hogy a részmunkát egy ember élethivatásává változtatja, megfelel a korábbi társadalmak ama törekvésének, hogy a szakmákat örökletessé tegyék, kasztokba kövesítsék vagy — ha meghatározott történelmi feltételek az egyénnek olyan változékonyságát hozzák létre, amely a kasztrendszernek ellentmond — céhekbe csontosítsák. A kasztok és céhek ugyanabból a természeti törvényből erednek, amely a növényeknek és állatoknak fajokra és alfajokra való elkülönülését szabályozza, csakhogy bizonyos fejlődési fokon a kasztok örökletességét vagy a céhek kizárólagosságát társadalmi törvénynek nyilvánítják.[29] „A dakkai muszlinok finomságát, a koromandeli karto-

[27] „Minél inkább fel lehet osztani és különböző művesekre lehet bízni valamely nagy változatosságú gyártást, szükségképpen annál jobban és gyorsabban, annál kevesebb idő- és munkaveszteséggel lehet azt elvégezni." („The Advantages of the East-India Trade", London 1720, 71. old.)

[28] „A könnyed munka ... hagyományozott ügyesség." (*Th. Hodgskin*: „Popular Political Economy" [London 1827,] 48. old.)

[29] „Egyiptomban ... a mesterségek is a tökéletesség illő fokára fejlődtek. Mert csupán ebben az országban nem szabad a kézműveseknek egyáltalán beleavatkozniok a polgárok más osztályának ügyleteibe, hanem pusztán a törvény szerint törzsükhöz örökletesen hozzátartozó hivatást üzhetik... Más népeknél azt látjuk, hogy a mesteremberek túl sok tárgyra osztják el figyelmüket... Hol a földműveléssel kísérleteznek, hol kereskedelmi ügyletekbe bocsátkoznak, hol egyszerre két vagy három mesterséggel foglalkoznak. Szabad államokban legtöbbször a népgyűlésekre szaladgálnak... Egyiptomban viszont minden kézművest súlyos büntetéssel sújtanak, ha államügyekbe avatkozik vagy egyszerre több mesterséget űz. Hivatásbeli serénységüket így semmi sem zavarhatja... Ezenkívül, ahogy elődeiktől sok szabályt átvettek, úgy buzgón törekszenek arra, hogy még újabb előnyöket fedezzenek fel." (*Diodorus Siculus*: „Historische Bibliothek", I. könyv LXXIV. fej. [117—118. old.])

nok és más kelmék színeinek pompáját és tartósságát sohasem múlták felül. Pedig ezeket tőke, gépi berendezés, munkamegosztás vagy azon más eszközök bármelyike nélkül termelik, amelyek az európai gyártásnak olyan sok előnyt nyújtanak. A takács elszigetelt egyén, aki a szövetet egy fogyasztó rendelésére készíti, mégpedig a legegyszerűbb szerkezetű szövőszéken, amely néha csak durván összetákolt falécekből áll. Még a lánc felhúzására sincs készüléke, ezért a szövőszéknek egész hosszában elnyúltan kell maradnia, s olyan ormótlan és széles lesz, hogy nem fér el a termelő kunyhójában, aki *munkáját* ezért a szabad ég alatt kénytelen végezni, ahol azt minden időváltozás megszakítja."[30] Csak a nemzedékről nemzedékre felhalmozott és apáról fiúra átöröklött külön ügyesség az, amely a hindunak — akár a póknak — ezt a virtuozitást adja. És mégis, a manufaktúramunkások többségéhez képest az ilyen indiai takács nagyon bonyolult munkát végez.

Egy kézművesnek, aki egy készítmény termelése során a különböző részfolyamatokat egymás után végzi el, hol helyét, hol szerszámait kell változtatnia. Az egyik műveletről a másikra való átmenet megszakítja munkájának folyamát és úgyszólván pórusokat alkot munkanapjában. Ezek a pórusok betömődnek, mihelyt a kézműves egész nap folyamatosan egy és ugyanazt a műveletet végzi, illetve eltűnnek olyan mértékben, ahogyan műveletének váltakozása csökken. A fokozott termelékenység itt vagy az egy adott időközben kifejtett munkaerő nagyobbodásának, tehát a munka növekvő intenzitásának köszönhető, vagy pedig annak, hogy a munkaerő improduktív elfogyasztása csökken. Az az erőkifejtés-többlet ugyanis, amelyet a nyugalomból a mozgásba való minden átmenet megkövetel, az egyszer elért normálsebesség hosszabb tartama esetén kiegyenlítődik. Másrészt a folyamatos egyforma munka szétrombolja az életerő rugalmasságát és lendületét, azét az életerőét, amely éppen a tevékenység váltakozásában leli felüdülését és ingerét.

A munka termelékenysége nemcsak a munkás virtuozitásától, hanem szerszámainak tökéletességétől is függ. Egyazon fajta, például a vágó, fúró, véső, ütő stb., szerszámokat különböző munkafolyamatokban használnak, ugyanabban a munkafolyamatban pedig ugyanaz a szerszám különböző műveletekre szolgál. Mihelyt azonban egy munkafolyamat különböző műveletei elválnak egymástól és minden részművelet a részmunkás kezében a lehető legmegfelelőbb és ezért kizárólagos formára tesz szert, az azelőtt különböző

[30] „Historical and descriptive Account of British India etc.", írták Hugh Murray, James Wilson stb., Edinburgh 1832, II. köt. 449—450. old. Az indiai szövőszék magasnyüstű, azaz a lánc függőlegesen van rajta kifeszítve.

célokra szolgáló szerszámokon változtatásokra van szükség. Formaváltoztatásuk iránya azoknak a különös nehézségeknek a tapasztalataiból adódik, amelyeket a változatlan forma okoz. A munkaszerszámok differenciálódása, ami által egyazon fajtájú szerszámok minden különös hasznos alkalmazásra különös szilárd formát kapnak, és specializálódásuk, ami által minden ilyen külön szerszám csak sajátos részmunkások kezében hat egész terjedelmében — ez jellemzi a manufaktúrát. Csupán Birminghamben mintegy 500 kalapács-változatot termelnek; mindegyikük egy különös termelési folyamatra, sőt jó néhány változat gyakran csak egyazon folyamat különböző műveleteire szolgál. A manufaktúra-időszak egyszerűsíti, tökéletesíti és megsokszorozza a munkaszerszámokat azáltal, hogy a részmunkások kizárólagos külön funkcióihoz idomítja őket.[31] Ezzel egyszersmind megteremti egyik anyagi feltételét a gépi berendezésnek, amely egyszerű szerszámok kombinációja.

A *részmunkás* és szerszáma alkotják a *manufaktúra* egyszerű elemeit. Forduljunk most a manufaktúra összalakja felé.

3. A manufaktúra két alapformája — a különnemű manufaktúra és a szerves manufaktúra

A manufaktúra tagozódásának két alapformája van, amelyek alkalmi egybefonódásuk ellenére is két lényegesen különböző fajtát alkotnak, és főként a manufaktúrának gépi üzemű nagyiparrá való későbbi átváltozásakor egészen különböző szerepet játszanak. E kettős jelleg magának a készítménynek a természetéből ered. A készítmény vagy önálló résztermékeknek pusztán mechanikus összeállítása útján jön létre, vagy összefüggő folyamatok és eljárások egymásutánjának köszönheti kész alakját.

Egy mozdony például több mint 5000 önálló részből áll. Mindazonáltal a mozdony nem lehet példa a tulajdonképpeni manufaktúra első fajtájára, mert a nagyipar alkotása. Annál inkább az óra, amelyen William Petty is szemlélteti a munka manufaktúraszerű megosztását. Egy nürnbergi kéz-

[31] Darwin „A fajok keletkezéséről" című korszakalkotó művében a növények és az állatok természetes szerveire vonatkozólag megjegyzi: „Ameddig egy és ugyanazon szervnek különféle munkákat kell elvégeznie, változékonyságának egyik oka talán abban található meg, hogy a természetes kiválogatódás a formának minden kis eltérését kevésbé gondosan tartja fenn vagy nyomja el, mint ha ugyanaz a szerv csak egyetlen különös célra volna hivatva. Így olyan kések, amelyek mindenféle dolog vágására hivatottak, egészében egyféle formájúak lehetnek, míg a csak egyféle használatra hivatott szerszámnak minden más használathoz más formájúnak is kell lennie."*

műves egyéni művéből az óra számtalan részmunkás társadalmi termékévé lett. Ilyen részmunkás a nyersszerkezet-készítő, az órarugó-készítő, a számlap-készítő, a hajszálrugó-készítő, a kőcsapágy- és horgonykő-készítő, a mutató-készítő, a tok-készítő, a csavar-készítő, az aranyozó. E részmunkásoknak továbbá számos alosztálya van, mint például a kerékgyártó (a réz- és az acélkerekeket ismét más-más készíti), hajtóka-készítő, mutatószerkezet-készítő, acheveur de pignon (aki a kerekeket a hajtókára erősíti, polírozza a fazettákat stb.), csap-készítő, planteur de finissage (aki a különböző kerekeket és hajtókákat a szerkezetbe helyezi), finisseur de barillet (aki a fogakat marja be, a lyukakat megfelelő bőségre dörzsöli, megedzi a beállítószerkezetet és a kilincsszerkezetet), járat-készítő, cilinderjárat esetében ismét cilinder-készítő, gátkerék-készítő, billegő-készítő, requette-készítő (az órát szabályozó rész), planteur d'échappement (tulajképpeni járat-készítő); azután a repasseur de barillet (aki a rugóházat és a beállítószerkezetet egészen befejezi), acélpolírozó, kerékpolírozó, csavarfej-polírozó, számfestő, lapkészítő (aki a zománcot a rézre olvasztja), fabricant de pendants (aki csupán a tok füleit csinálja), finisseur de charnière (aki a rézpecket a tok közepébe helyezi stb.), faiseur de secret (aki a fedelet felpattantó rugókat helyezi be a tokba), graveur [vésnök], ciseleur [cizelláló], polisseur de boîte [tokfényező] stb. stb., végül a repasseur, aki az egész órát összeállítja és működő állapotban leszállítja. Az órának csak kevés része fut át különböző kezeken, és mindezek a membra disjecta* csak abban a kézben gyűlnek össze, amely végül mechanikai egésszé kapcsolja őket össze. A kész terméknek és különböző fajta elemeinek e külsőleges viszonya itt, mint hasonló készítményeknél, a részmunkások egyazon műhelyben való kombinációját meghagyja véletlennek. Előfordulhat, hogy magukat a részmunkákat megint egymástól független kézművességekként végzik, mint például Waadt és Neuchâtel kantonban, míg például Genfben nagy óra-manufaktúrák vannak, azaz a részmunkások közvetlenül kooperálnak a tőke parancsnoklása alatt. De a számlapot, a rugót és a tokot még az utóbbi esetben is ritkán készítik magában a manufaktúrában. A kombinált manufaktúraszerű üzem itt csak kivételes viszonyok között hasznot hajtó, mivel a konkurrencia azok között a munkások között, akik otthon akarnak dolgozni, igen nagy, mivel a termelésnek egy tömeg különnemű folyamatra való szétforgácsolása alig engedi meg közös munkaeszközök alkalmazását, s mivel a tőkés a szétszórt gyártás esetén megtakarítja a munkaépületek stb. költségét.[32] Mindazonáltal ezek-

[32] Genf 1854-ben 80 000 órát termelt, Neuchâtel kanton óratermelésének kevesebb mint egyötödét. Chaux-de-Fonds, amely egyetlen óra-manufaktúrának tekinthető, egymaga kétszer

nek a részmunkásoknak a helyzete, akik otthon, de egy tőkés (gyáros, établisseur) számára dolgoznak, teljességgel különbözik az önálló kézművesétől, aki saját vevői számára dolgozik.[33]

A manufaktúra második fajtája, a kiteljesedett formája, olyan készítményeket termel, amelyek összefüggő fejlődési szakaszokon, lépcsőfok-folyamatok egymásutánján haladnak át, amiként például a varrótű-manufaktúrában a drót 72, sőt 92 specifikus részmunkás kezén halad át.

Amennyiben az ilyen manufaktúra eredetileg szétszórt kézműveseket kombinál, csökkenti a készítmény különös termelési szakaszai közti térbeli távolságot. A készítmény egyik stádiumból a másikba való átmenetének ideje megrövidül, és éppúgy megrövidül a munka is, amely ezeket az átmeneteket közvetíti.[34] A kézművességhez képest így termelőerőt nyernek, s ez a nyereség a manufaktúra általános kooperatív jellegéből ered. Másrészt a munka megosztásának a manufaktúrára nézve sajátságos elve feltételezi a különböző termelési szakaszok elszigetelését, amelyek mint megannyi kézműszerű részmunka önállósultak egymással szemben. Az elszigetelt funkciók közti összefüggés helyreállítása és fenntartása szükségessé teszi a készítmény állandó szállítását egyik kézből a másikba és egyik folyamatból a másikba. A nagyipar álláspontjáról tekintve ez mint jellegzetes, költséges és a manufaktúra elvében benne rejlő korlátozottság domborodik ki.[35]

Ha egy meghatározott mennyiségű nyersanyagot, például a papírmanufaktúrában rongyot vagy a tű-manufaktúrában drótot veszünk szem-

---

annyi órát állít elő évente, mint Genf. 1850-től 1861-ig Genf 750 000 órát szállított. Lásd: „Report from Geneva on the Watch Trade"; „Reports by H. M.'s Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures, Commerce etc.", 6. sz., 1863. Az, hogy a csak összeállított készítmények termelése egymással össze nem függő folyamatokra esik szét, önmagában véve is nagyon megnehezíti az ilyen manufaktúráknak nagyipari gépi üzemmé való átváltozását, ehhez azonban az óra esetében még két másik akadály járul, elemeinek apró és finom volta, valamint az óra luxusjellege, következésképpen változatossága. Így például a legjobb londoni cégek egész éven át alig egy tucat olyan órát készítenek, amelyek hasonlítanak egymásra. A Vacheron & Constantin óragyár, amely sikeresen alkalmazza a gépi berendezést, legfeljebb 3—4 különböző nagyság- és formaváltozatot állít elő.

[33] Az órakészítésen, a különnemű manufaktúra e klasszikus példáján igen pontosan lehet tanulmányozni a munkaszerszámoknak fent említett, a kézműszerű tevékenység felbontásából eredő differenciálódását és specializálódását.

[34] „Az emberek ilyen szoros együttélése esetén a szállításnak szükségképpen kevesebbnek kell lennie." („The Advantages of the East India Trade", 106. old.)

[35] „A termelés különböző lépcsőfokainak elszigetelése a manufaktúrában, ami a kézi munka alkalmazásából következik, mérhetetlenül megnöveli a termelés költségeit; a veszteség főleg az egyik folyamatból a másikba való puszta szállításokból ered." („The Industry of Nations", London 1855, II. rész, 200. old.)

ügyre, akkor azt látjuk, hogy ez a különböző részmunkások kezében termelési szakaszok időbeli lépcsőzetén halad át végső alakjáig. Ha viszont a műhelyt mint összmechanizmust vesszük szemügyre, akkor azt látjuk, hogy a nyersanyag egyidejűleg ott van valamennyi termelési szakaszban. A részmunkásokból kombinált összmunkás szerszámmal felfegyverzett sok keze közül néhánnyal húzza a drótot, miközben más kezeivel és szerszámaival egyidejűleg nyújtja, ismét másokkal vágja, hegyezi stb. A különböző lépcsőfok-folyamatok időbeli egymásutániságból térbeli egymásmellettiséggé változtak. Ezért van az, hogy ugyanakkora időközben több készárut állítanak elő.[36] Ez az egyidejűség az összfolyamat általános kooperatív formájából ered ugyan, de a manufaktúra nemcsak készen találja a kooperáció feltételeit, hanem részben maga teremti meg őket a kézműszerű tevékenység szétbontása révén. Másrészt a munkafolyamat e társadalmi szervezetét a manufaktúra csak azáltal éri el, hogy az egyes munkást ugyanahhoz a részlethez láncolja.

Minthogy minden részmunkás résztermék egyúttal csupán egy különös fejlődési foka egyazon készítménynek, az egyik munkás vagy az egyik munkáscsoport nyersanyagot szállít a másiknak. Az egyik munkájának az eredménye a másik munkájának kiindulópontja. Az egyik munkás ezért itt közvetlenül foglalkoztatja a másikat. A célul kitűzött hasznos hatás eléréséhez minden egyes részfolyamatban szükséges munkaidőt tapasztalatilag megállapítják, és a manufaktúra összmechanizmusa azon az előfeltételezésen nyugszik, hogy adott munkaidő alatt adott eredményt érnek el. Csak ezzel az előfeltételezéssel mehetnek végbe a különböző, egymást kiegészítő munkafolyamatok szakadatlanul, egyidejűleg és térbelileg egymás mellett. Világos, hogy a munkáknak és ennélfogva a munkásoknak ez az egymástól való közvetlen függősége minden egyes munkást rákényszerít, hogy csak a szükséges időt fordítsa funkciójára, és ilymódon a munkának egészen más folyamatossága, egyöntetűsége, szabályszerűsége, rendje[37] és

[36] „Ez" (a munka megosztása) „időmegtakarítást is eredményez azáltal, hogy a munkát különböző ágaira különíti, amelyek mindegyikének elvégzéséhez ugyanabban a pillanatban lehet hozzáfogni ... Azáltal, hogy mindazokat a különböző folyamatokat, amelyeket egy egyénnek külön-külön kellett volna elvégeznie, egyszerre hajtják végre, lehetségessé válik, hogy például teljesen kész tűk sokaságát termeljék ugyanannyi idő alatt, amennyi alatt egy egyes tűt csak levágni vagy meghegyezni lehetett volna." (*Dugald Stewart*: „Works", VIII. köt. 319. old.)

[37] „Minél nagyobb minden egyes manufaktúrában a művesek változatossága ... annál nagyobb rendben és annál szabályszerűbben folyik minden munka, szükségképpen annál kevesebb idő kell elvégzéséhez, és a fáradságnak is kevesebbnek kell lennie." („The Advantages etc.", 68. old.)

főleg intenzitása jön létre, mint a független kézművességben vagy akár az egyszerű kooperációban. Az, hogy egy árura csak az előállításához társadalmilag szükséges munkaidőt fordítják, az egyáltalában-való árutermelésnél mint a konkurrencia külső kényszere jelenik meg, mivel, felszínesen kifejezve, minden egyes termelőnek az árut piaci árán kell eladnia. A manufaktúrában ezzel szemben magának a termelési folyamatnak technikai törvényévé lesz, hogy adott munkaidő alatt adott termékmennyiséget kell szolgáltatni.[38]

Különböző műveletek azonban egyenlőtlen időtartamokat vesznek igénybe és ezért egyenlő időközök alatt egyenlőtlen résztermék-mennyiségeket szolgáltatnak. Ahhoz tehát, hogy ugyanaz a munkás napról-napra mindig csak ugyanazt a műveletet végezze, a különböző műveleteknél munkások különböző számarányát kell alkalmazni, például egy betűmanufaktúrában — ahol az öntő óránként 2000 betűt önt, az öntőfejletörő 4000-et tör le és a betűcsiszoló 8000-et csiszol simára — 4 öntőt és 2 öntőfej-letörőt egy betűcsiszolóra számítva. Itt visszatér a kooperáció elve a maga legegyszerűbb formájában — sok ember egyidejű foglalkoztatása, akik egyenlő fajta munkát végeznek —, de most egy szerves viszony kifejezéseként. A munka manufaktúraszerű megosztása tehát nemcsak egyszerűsíti és megsokszorozza a társadalmi összmunkás minőségileg megkülönböztetett szerveit, hanem létrehoz egy matematikailag szilárd arányt is e szervek mennyiségi terjedelmét, vagyis az egyes külön funkciókban foglalkoztatott munkások vagy munkáscsoportok viszonylagos számát, illetve viszonylagos nagyságát illetően. A munkának ez a manufaktúraszerű megosztása a társadalmi munkafolyamat minőségi tagolásával együtt kifejleszti annak mennyiségi szabályát és arányosságát.

Ha a részmunkások különböző csoportjainak legmegfelelőbb viszonyszámát tapasztalatilag megállapították a termelés meghatározott szintjére nézve, akkor ezt a szintet csak úgy lehet bővíteni, ha minden különös munkáscsoport többszörösét alkalmazzák.[39] Ehhez járul még, hogy ugyanaz

[38] Mégis a manufaktúraszerű üzem ezt az eredményt sok ágban csak tökéletlenül éri el, mert a termelési folyamat általános kémiai és fizikai feltételeit nem tudja biztonsággal ellenőrizni.

[39] „Ha a tapasztalat, az egyes manufaktúrák termékeinek különös természete alapján, már megismertetett azzal, mi a legelőnyösebb módja a gyártás részműveletekre hasításának és mekkora az e részműveletekhez szükséges munkások száma, akkor mindazok a vállalatok, amelyek nem e szám pontos többszörösét alkalmazzák, több költséggel fognak gyártani... Ez az egyik oka az ipari vállalatok roppant kiterjedésének." (*Ch. Babbage*: „On the Economy of Machinery", London 1832, XXI. fej. 172—173. old.)

az egyén bizonyos munkákat, például a felügyelet munkáját, a részterméknek egyik termelési szakaszból a másikba való szállítását stb. nagyobb arányban éppen olyan jól el tud végezni, mint kisebben. E funkciók önállósulása, vagyis különös munkásokra való rábízása tehát csak a foglalkoztatott munkások számának megnagyobbodása esetén lesz előnyössé, de ennek a megnagyobbodásnak azonnal minden csoportot arányosan meg kell ragadnia.

Az egyes csoport — bizonyos számú munkás, aki ugyanazt a részfunkciót végzi — egynemű elemekből áll és az összmechanizmus egy különös szervét alkotja. Különböző manufaktúrákban azonban maga a csoport is tagozott munkaszervezet, az összmechanizmus pedig ezeknek az elemi termelő organizmusoknak ismétlése vagy megsokszorozása révén jön létre. Nézzük például az üvegpalack-manufaktúrát. Ez három lényegesen különböző szakaszra oszlik. Az első az előkészítő szakasz: az üvegkeverék készítése, homok, mész stb. összekeverése és ennek a keveréknek folyékony üvegmasszává olvasztása.[40] Ebben az első szakaszban különböző részmunkásokat foglalkoztatnak, ugyanígy a befejező szakaszban — a palackoknak a szárítókemencéből való kivételében, osztályozásában, csomagolásában stb. A két szakasz között középen foglal helyet a tulajdonképpeni üvegkészítés, vagyis a folyékony üvegmassza feldolgozása. Az üvegkemence mindegyik szájánál egy-egy csoport dolgozik, amelyet Angliában „holenak" (lyuknak) neveznek, és amelynek tagjai a következők: egy bottle maker [palackkészítő] vagy finisher [kikészítő], egy blower [fúvó], egy gatherer [összehordó], egy putter up [felrakó] vagy whetter off [lecsiszoló] és egy taker in [átvevő]. Ez az öt részmunkás megannyi külön szerve egyetlen munkaszervezetnek, amely csak mint egység, tehát csak az öt munkás közvetlen kooperációja révén tud működni. Ha az ötrészű testnek egy tagja hiányzik, akkor ez a test megbénul. Egyazon üvegkemencének azonban több nyílása van, Angliában például 4—6, mindegyikükben egy-egy folyékony üveggel teli agyag olvasztótégely van, és mindegyikük egy-egy ugyanilyen öttagú munkáscsoportot foglalkoztat. Az egyes csoportok tagozódása itt közvetlenül a munka megosztásán nyugszik, míg a különböző egyenlő fajta csoportok között a kötelék az egyszerű kooperáció, amely a termelési eszközök egyikét, jelen esetben az üvegkemencét, közös fogyasztás útján gazdaságosabban használja fel. Egy ilyen üvegkemence a maga

[40] Angliában az olvasztókemence el van választva az üvegkemencétől, ahol az üveget feldolgozzák, míg például Belgiumban ugyanaz a kemence szolgál mind a két folyamat elvégzésére.

4—6 csoportjával üveghutát alkot és egy üveg-manufaktúra nagyobb számú ilyen hutát foglal magában, a termelés bevezető és záró szakaszához való berendezésekkel és munkásokkal együtt.

Végül a manufaktúra, ahogy részben különböző kézművesek kombinációjából ered, ugyanúgy különböző manufaktúrák kombinációjává is fejlődhet. A nagyobb angliai üveghuták például maguk gyártják agyag olvasztótégelyeiket, mert ezeknek jóságától lényegesen függ az, hogy sikerül-e a termék vagy sem. Egy termelési eszköz manufaktúráját itt összekapcsolják a termék manufaktúrájával. S megfordítva, a termék manufaktúrája összekapcsolható olyan manufaktúrákkal, amelyekben a termék maga megint nyersanyagul szolgál vagy amelyeknek a termékeivel később összeteszik. Így például a flintüveg-manufaktúrát üvegcsiszolással és rézöntéssel kombinálják, mely utóbbi sokféle üvegcikk fémfoglalására szolgál. A különböző kombinált manufaktúrák azután egy összmanufaktúrának térbelileg többékevésbé elválasztott részlegei, egyúttal egymástól független termelési folyamatok lesznek, mindegyik saját munkamegosztással. A kombinált manufaktúra — noha egynémely előnyt nyújt — a saját alapzatán nem ér el valóságos technikai egységet. Ez csak gépi üzemmé való átváltozásakor jön létre.

A manufaktúra-időszak, amely az áru termeléséhez szükséges munkaidő csökkentését csakhamar tudatos elvként mondja ki[41], szórványosan a gépek használatát is kifejleszti, kiváltképpen bizonyos egyszerű első folyamatok esetében, amelyeket tömegesen és nagy erőkifejtéssel kell kivitelezni. Így például a papír-manufaktúrában a rongyok őrlését hamarosan papírmalmok, a kohászatban az ércek szétzúzását úgynevezett zúzómalmok segítségével végzik.[42] Minden gépi berendezés elemi formáját a római császárság hagyományozta ránk a vízimalom képében.[43] A kézművesidőszak hagyta örökül az iránytű, a lőpor, a könyvnyomtatás és az önműködő óra nagy jelentőségű találmányait. Nagyjában és egészében azonban a gépi berendezés azt a mellékszerepet játssza, amelyet Adam Smith

[41] Ez látható többek között W. Pettynél, John Bellersnél, Andrew Yarrantonnál, az „Advantages of the East India Trade"-ben és J. Vanderlintnél.

[42] Franciaország a XVI. század vége felé még mozsarakat és szitákat használ az ércek szétzúzásához és mosásához.

[43] A gépi berendezés egész fejlődéstörténetét nyomon lehet követni a gabonamalmok történetén. A gyárat angolul még mindig millnek [malomnak] nevezik. A XIX. század első évtizedeiből való német technológiai munkákban még a Mühle [malom] kifejezést találjuk nemcsak valamennyi természeti erővel meghajtott gépi berendezésre, hanem minden olyan manufaktúrára is, amely gépszerű készülékeket alkalmaz.

a munka megosztása mellett utal ki neki.[44] Igen fontossá lett a gépi berendezés szórványos alkalmazása a XVII. században, mert e kor nagy matematikusainak gyakorlati támaszpontot és ösztönzést nyújtott a modern mechanika megteremtésére.

A manufaktúra-időszak sajátos gépi berendezése maga a sok részmunkásból kombinált összmunkás marad. A különböző műveletek, amelyeket egy áru termelője váltakozva végez el és amelyek munkafolyamatának egészében összefonódnak, a termelőt különbözőképpen veszik igénybe. Az egyik művelet több erőt, a másik több jártasságot, a harmadik több szellemi figyelmet stb. követel, márpedig egyazon egyénben ezek a tulajdonságok nem egyenlő fokon vannak meg. A különböző műveletek szétválasztása, önállósítása és elszigetelése után a munkásokat domináló tulajdonságaik szerint osztják el, minősítik és csoportosítják. A munkások természeti különösségei alkotják azt az alapzatot, amelyen a munka megosztása gyökeret ereszt, az egyszer már bevezetett manufaktúra viszont olyan munkaerőket fejleszt ki, melyek természettől fogva csak egyoldalú különfunkcióra alkalmasak. Az összmunkás most valamennyi termelő tulajdonsággal a virtuozitás egyenlő magas fokán rendelkezik és egyúttal a leggazdaságosabban fejti ki őket, mert valamennyi szervét, amelyek különös munkásokban vagy munkáscsoportokban individualizálódnak, kizárólag azok specifikus funkcióira alkalmazza.[45] A részmunkás egyoldalúsága, sőt tökéletlensége tökéletességévé lesz, mihelyt tagja az összmunkásnak.[46] Egy egyoldalú funkció megszokása e funkció természetszerű biztonsággal működő szervévé alakítja a részmunkást, az összmechanizmus összefüggése pedig rákényszeríti, hogy a gépalkatrész szabályszerűségével működjék.[47]

[44] Mint ennek az írásnak negyedik könyvében közelebbről látni fogjuk, A. Smith egyetlen új tételt sem állított fel a munka megosztására vonatkozólag. Ami azonban őt mint a manufaktúra-időszak összefoglaló politikai gazdászát jellemzi, az az a hangsúly, amelyet a munka megosztására helyez. Az az alárendelt szerep, amelyet a gépi berendezésnek kijelöl, a nagyipar kezdetén Lauderdale-t, egy fejlettebb korszakban Ure-t polémiára késztette. A. Smith a szerszámok differenciálását is — amiben a manufaktúra részmunkásai maguk igen tevékenyen közreműködtek — összecseréli a gépfeltalálással. Ez utóbbiban nem manufaktúra-munkások, hanem tudósok, kézművesek, sőt parasztok (Brindley) stb. játszanak szerepet.

[45] „Azáltal, hogy a gyártást több különböző műveletre osztja, amelyek közül mindegyikhez a jártasságnak és az erőnek különböző foka szükséges, lehetővé válik a manufaktúra tulajdonosa számára, hogy pontosan az egyes műveleteknek megfelelő mennyiségű erőt és jártasságot szerezze be. Ha ellenben az egész munkát egy munkásnak kellene elvégeznie, akkor ugyanannak az egyénnek elég jártassággal kellene rendelkeznie a legkényesebb, és elég erővel a legfáradságosabb műveletekhez." (*Ch. Babbage*, i. m. XIX. fej.)

[46] Például az izmok egyoldalú fejlődése, a csontok elgörbülése stb.

[47] Igen helyesen felel Wm. Marshall úr, egy üveg-manufaktúra general managere [vezér-

Minthogy az összmunkás különböző funkciói egyszerűbbek vagy összetettebbek, alacsonyabb vagy magasabb fokúak, szerveinek, az egyéni munkaerőknek, igen különböző fokú kiképzésre van szükségük, és ezért értékük is igen különböző. A manufaktúra tehát kifejleszti a munkaerők hierarchiáját, amelynek megfelel a munkabérek lépcsőzete. Ha egyfelől az egyéni munkást hozzáalkalmazzák és élethossziglan annektálják egy egyoldalú funkcióhoz, másfelől a különböző munkaműveleteket hozzáidomítják a természetes és szerzett ügyességek e hierarchiájához.[48] Mindazonáltal minden termelési folyamat feltételez bizonyos egyszerű műveleteket, amelyeket bármely ember el tud végezni. Most ezeket is kiszakítják a tevékenység tartalmasabb mozzanataival való folyamatos összefüggésükből és kizárólagos funkciókká csontosítják.

A manufaktúra ezért minden kézművességben, melyet megragad, létrehozza az úgynevezett tanulatlan munkások osztályát, akiket a kézművesüzem szigorúan kirekesztett. Amikor a manufaktúra az egész munkaképesség rovására virtuozitássá fejleszti a teljességgel egyoldalúvá tett specialitást, akkor a kifejlődés teljes hiányát is specialitássá kezdi már tenni. A hierarchikus lépcsőzet mellett megjelenik a munkásoknak tanultakra és tanulatlanokra való egyszerű szétválasztása. A tanulási költségek az utóbbiak esetében teljesen elesnek, az előbbiekében pedig, a kézművesekhez képest, csökkennek a funkció egyszerűsödése következtében. Mindkét esetben csökken a munkaerő értéke.[49] Kivétel az, amikor a munkafolyamat szétbontása új összefoglaló funkciókat hoz létre, amelyek a kézművesüzemben egyáltalán nem vagy nem ugyanabban a terjedelemben

---

igazgatója] a vizsgálóbiztosnak arra a kérdésére, hogyan tartják fenn a foglalkoztatott ifjak serénységét: „Munkájukat semmiképpen nem hanyagolhatják el; ha egyszer elkezdték, folytatniok kell; pontosan olyanok, mint egy gép részei." („Children's Employment Commission, Fourth Report", 1865, 247. old.)

[48] Dr. Ure, a nagyipart felmagasztalva, jobban kitapintja a manufaktúra sajátságos jellegzetességeit, mint a korábbi közgazdászok, akik nem voltak érdekelve a polémiában, sőt mint kortársai, például Babbage, aki mint matematikus és mechanikus felette áll ugyan, de a nagyipart mégis tulajdonképpen csak a manufaktúra álláspontjáról fogja fel. Ure megjegyzi: „A munkásoknak minden egyes külön művelethez való hozzáalkalmazása a munkák elosztásának a lényege." Másrészt ezt az elosztást úgy írja le, mint „a munkák hozzáidomítását a különböző egyéni képességekhez", s végül az egész manufaktúra-rendszert úgy jellemzi, mint „az ügyesség foka szerint megállapított rangsor rendszerét", mint „a munkának az ügyesség különböző fokai szerinti megosztását" stb. (*Ure*: „Philosophy of Manufactures", 19—23. old. elszórtan)

[49] „Minden kézműves ... akinek módot adtak arra, hogy gyakorlás útján egy pontban tökéletesítse magát ... olcsóbb munkássá vált." (*Ure*: Philosophy etc.", 19. old.)

fordultak elő. A munkaerőnek a tanulási költségek elmaradásából, illetve csökkenéséből eredő viszonylagos elértéktelenedése közvetlenül magába zárja a tőke nagyobb értékesítését, mert minden, ami a munkaerő újratermeléséhez szükséges időt megrövidíti, növeli a többletmunka birodalmát.

4. Munka megosztása a manufaktúrán belül és munka megosztása a társadalmon belül

Először a manufaktúra eredetét, azután egyszerű elemeit — a részmunkást és szerszámát —, végül összmechanizmusát vettük szemügyre. Most röviden érintjük a viszonyt a munka manufaktúraszerű megosztása és a munka társadalmi megosztása között, mely utóbbi minden árutermelés általános alapzata.

Ha csak magát a munkát tartjuk szem előtt, akkor a társadalmi termelésnek nagy nemeire — földművelésre, iparra stb. — való szétválását általános munkamegosztásnak, e termelési nemeknek fajokra és alfajokra való különülését különös munkamegosztásnak és a munkának egy műhelyen belüli megosztását egyes munkamegosztásnak nevezhetjük.[50]

A munka társadalmon belüli megosztása és az egyéneknek különös hivatásterületekre való megfelelő korlátozása, éppúgy mint a munka manufaktúrán belüli megosztása, egymással ellenkező kiindulópontokból fejlődik ki. A családon belül[50a], tovább fejlődve a törzsön belül a munka természetadta megosztása jön létre nemi és korkülönbségekből, tehát

---

[50] „A munka megosztása a legkülönfélébb foglalkozások szétválásától tovább halad addig a megosztásig, amikor, mint a manufaktúrában, több munkás osztozik egy és ugyanazon termék elkészítésében." (*Storch*: „Cours d'économie politique", párizsi kiadás, I. köt. 173. old.) „A civilizáció bizonyos fokát elért népeknél az iparkodás háromfajta megosztásával találkozunk: az első, amelyet általánosnak nevezünk, a termelőknek földművelőkre, iparosokra és kereskedőkre való különülését hozza létre és a nemzeti iparkodás három fő ágának felel meg; a második, amelyet különösnek nevezhetnénk, az iparkodás minden nemének fajokra való megosztása ... az iparkodás harmadik megosztása végül, amelyet a foglalatosság, illetve a szó szoros értelmében vett munka megosztásának kellene minősítenünk, az, ami az elkülönült művességekben és mesterségekben kialakul ... ami a manufaktúrák és a műhelyek többségében kialakul." (*Skarbek*: „Théorie des richesses", 84—85. old.)

[50a] {Jegyzet a 3. kiadáshoz. Az emberi ősállapotok későbbi igen alapos tanulmányozása a szerzőt arra az eredményre vezette, hogy eredetileg nem a család fejlődött törzzsé, hanem fordítva, a törzs volt a vérrokonságon nyugvó emberi társulás eredeti természetadta formája, úgyhogy a törzsi kötelékek kezdődő bomlásából csak később fejlődtek ki a család sokrétűen különböző formái. — *F. E.*}

tisztán fiziológiai alapzaton, s ez a közösség kiterjedése, a népesség növekedése és főleg a különböző törzsek közötti összeütközések, egyik törzsnek a másik által történő leigázása útján kibővíti anyagát. Másrészt, mint korábban megjegyeztem*, a termékcsere azokon a pontokon jön létre, ahol különböző családok, törzsek, közösségek kerülnek érintkezésbe, a kultúra kezdetén ugyanis nem magánszemélyek, hanem családok, törzsek stb. lépnek önállóan szembe egymással. Különböző közösségek különböző termelési eszközöket és különböző létfenntartási eszközöket találnak készen természeti környezetükben. Termelési módjuk, életmódjuk és termékeik ezért különbözők. E természetadta különbözőség az, amely a közösségek érintkezésekor kölcsönös termékeik cseréjét és ennélfogva e termékeknek árukká való fokozatos átváltozását előidézi. A csere nem megteremti a termelési területek különbségét, hanem vonatkozásba hozza a megkülönböztetett területeket és ilymódon egy társadalmi össztermelés többé vagy kevésbé egymástól függő ágaivá alakítja őket. Itt a munka társadalmi megosztása eredetileg különböző, de egymástól független termelési területek cseréje révén jön létre. Ott, ahol a kiindulópont a munka fiziológiai megosztása, egy közvetlenül összetartozó egésznek a különös szervei válnak le egymásról, bomlanak fel – amely felbomlási folyamathoz az idegen közösségekkel való árucsere adja a fő lökést — és önállósulnak addig a pontig, amelyen a különböző munkák összefüggését a termékeknek mint áruknak a cseréje közvetíti. Az egyik esetben a korábban önállóak lettek önállótlanokká, a másikban a korábban önállótlanok önállósultak.

Minden fejlett és árucsere által közvetített munkamegosztás alapzata a város és falu elválása.[51] Elmondhatjuk, hogy a társadalom egész gazdaságtörténete ennek az ellentétnek a mozgásában összegeződik, erre azonban itt nem térünk ki bővebben.

Ahogyan a munka manufaktúrán belüli megosztásának az egyidejűleg alkalmazott munkások bizonyos száma az anyagi előfeltétele, úgy a munka társadalmon belüli megosztásának a népesség nagysága és sűrűsége, amely itt az egyazon műhelybe való összetömörítés helyébe lép.[52] Ez a sűrűség

[51] Sir James Steuart világította meg e kérdést a legjobban. Hogy műve, amely tíz évvel a „Wealth of Nations" előtt jelent meg, manapság mily kevéssé ismert, az többek közt abból látható, hogy Malthus csodálói még csak nem is tudják, hogy a „népesedésről" szóló írásának első kiadásában Malthus a tisztán szónoki részt leszámítva szinte egyebet sem tett, mint lemásolta Steuartot, továbbá Wallace és Townsend papokat.

[52] „A népesség bizonyos sűrűségére van szükség mind a társadalmi érintkezéshez, mind az erőknek olyan kombinációjához, amely által a munka hozama megnövekedik." (*James Mill*:

azonban viszonylagos valami. Egy viszonylag gyéren benépesült országnak, ha közlekedési eszközei fejlettek, sűrűbb a népessége, mint egy jobban benépesültnek, amelynek fejletlenebbek a közlekedési eszközei, és ilyen értelemben például az amerikai Unió északi államai sűrűbben lakottak, mint India.[53]

Minthogy az árutermelés és az áruforgalom a tőkés termelési mód általános előfeltétele, a munka manufaktúraszerű megosztása a munkának már bizonyos fejlődési fokig érett megosztását követeli meg a társadalmon belül. Megfordítva, a munka manufaktúraszerű megosztása visszahat, s kifejleszti és sokrétűvé teszi a munka társadalmi megosztását. A munkaszerszámok differenciálódásával mindinkább differenciálódnak azok a szakmák, amelyek e szerszámokat termelik.[54] Ha a manufaktúraszerű üzem olyan szakmát ragad meg, amely eddig fő- vagy mellékszakmaként másokkal összefüggött és amelyet ugyanazok a termelők űztek, azonnal elválás és kölcsönös önállósulás megy végbe. Ha egy árunak egy különös termelési lépcsőfokát ragadja meg, akkor az illető áru különböző termelési lépcsőfokai különböző független szakmákká változnak. Már utaltunk arra, hogy ott, ahol a készítmény részterméknek pusztán mechanikusan összeállított egésze, a részmunkák megint külön kézművességekké önállósulhatnak. Hogy a munka megosztását egy manufaktúrán belül tökéletesebben vigyék keresztül, ugyanazt a termelési ágat — nyersanyagainak különbözősége szerint vagy azon különböző formák szerint, amelyekre ugyanaz a nyersanyag szert tehet — különböző, részben egészen új manufaktúrákra hasítják. Így már a XVIII. század első felében csupán Franciaországban több mint száz különböző fajta selymet szőttek, és például Avignonban törvény volt, hogy „minden inas mindig csak egy gyártásfajtának szentelhette magát és egyidejűleg több szövetfajta készítését tanulnia nem volt szabad". A munka területi megosztása, amely különös termelési ágakat az ország különös kerületeihez kot, új lökést kap a manufaktúraszerű üzemmel, amely minden

„Elements etc.", 50. old.) „Ha a munkások száma nő, a társadalom termelőerejének gyarapodása ennek a növekedésnek és a munkamegosztás hatásának szorzatával arányos." (*Th. Hodgskin*: „Popular Political Economy", 120. old.)

[53] Az 1861 utáni nagy gyapotkereslet következtében Kelet-India némely, különben sűrűn lakott kerületeiben a gyapottermelést a rizstermelés rovására megnövelték. Ezért részleges éhínség támadt, mert a közlekedési eszközök és ezért a fizikai kapcsolat hiánya miatt az egyik kerületben bekövetkező rizskiesést nem lehetett kiegyenlíteni más kerületekből való odahozatallal.

[54] Így a vetélők gyártása már a XVII. században külön iparág volt Hollandiában.

különösséget kiaknáz.[55] A manufaktúra-időszak számára gazdag anyagot szolgáltat a munka társadalmon belüli megosztásához a világpiac kibővülése és a gyarmati rendszer, amelyek a manufaktúra-időszak általános létfeltételeinek köréhez tartoznak. Nem itt van a helye annak, hogy továbbmenően kimutassuk, miként ragadja meg a munka megosztása a gazdasági terület mellett a társadalom minden más területét, és miként veti meg mindenütt az alapot a szakmaiságnak, a specialitásoknak és az ember felparcellázásának ahhoz a kialakulásához, amely már A. Fergusont, A. Smith tanítómesterét erre a felkiáltásra indította: „Helóták nemzete vagyunk, s nincs közöttünk szabad ember."[56]

De a számos analógia és ama összefüggések ellenére, amelyek a munkának a társadalmon belüli és az egy műhelyen belüli megosztása között megvannak, e két dolog nemcsak fokozatilag, hanem lényegileg is különbözik egymástól. Az analógia vitathatatlanul ott látszik a legszembeötlőbben, ahol egy belső kötelék különböző üzletágakat köt össze. Például az állattenyésztő nyersbőröket termel, a tímár a nyersbőröket cserzett bőrré, a csizmadia a cserzett bőrt csizmává változtatja át. Mindegyikük egy lépcsőfok-terméket termel itt, és a végső kész alak külön munkáik kombinált terméke. Ehhez járul még az a sokféle munkaág, amely az állattenyésztőnek, a tímárnak, a csizmadiának termelési eszközöket szállít. Mármost azt képzelhetnők A. Smithszel együtt, hogy a munkának ez a társadalmi megosztása a manufaktúraszerű megosztástól csak szubjektíven különbözik, tudniillik a szemlélő számára, aki a manufaktúrában a sokféle részmunkát térbelileg egy pillantással átlátja, míg a társadalomban a részmunkák nagy területen való szétszórtsága és a mindegyik külön ágban foglalkoztatott emberek nagy száma elhomályosítja az összefüggést.[57] De mi hozza létre az össze-

[55] „Vajon Anglia gyapjú-manufaktúrája nincs-e megosztva különböző részekre vagy ágakra, amelyek különös helyekhez kapcsolódtak, ahol csakis vagy főleg ezeket űzik; finom posztókat Somersetshire-ban készítenek, durvákat Yorkshire-ban, duplaszéleseket Exeterben, selymeket Sudburyben, kreppeket Norwichban, félgyapjúkat Kendalben, takarókat Whitneyben és így tovább!" (*Berkeley*: „The Querist", 1750, 520. §)

[56] *A. Ferguson*: „History of Civil Society", Edinburgh 1767, IV. rész, II. szakasz, 285. old.

[57] A tulajdonképpeni manufaktúrákban, úgymond, a munkamegosztás nagyobbnak látszik, mert „azok, akiket a munka mindegyik különböző ágában foglalkoztatnak, gyakran összegyűjthetők ugyanabba a munkahelyiségbe és egyszerre áttekinthetők a szemlélő számára. Azokban a nagy manufaktúrákban" (!) „ellenben, amelyek a népesség nagy tömegének roppant szükségleteit hivatottak kielégíteni, a munka mindegyik különböző ága oly nagy számú munkást foglalkoztat, hogy lehetetlen őket mind ugyanabba a munkahelyiségbe összegyűjteni ... a megosztás korántsem olyan szembeszökő." (*A. Smith*: „Wealth of Nations", I. könyv I. fej.) Ugyanennek a fejezetnek a híres passzusa, amely e szavakkal kezdődik: „Figyeljük meg a leg-

függést az állattenyésztő, a tímár, a csizmadia független munkái között? Megfelelelő termékeik árukként való létezése. Mi jellemzi ezzel szemben a munka manufaktúraszerű megosztását? Az, hogy a részmunkás nem termel árut.[58] Csupán a részmunkások közös terméke változik áruvá.[58a] A munka társadalmon belüli megosztását különböző munkaágak termékeinek vétele és eladása közvetíti, a részmunkák manufaktúrabeli összefüggését viszont különböző munkaerők ugyanazon — őket kombinált munkaerőként alkalmazó — tőkésnek való eladása. A munka manufaktúraszerű megosztása a termelési eszközöknek egy tőkés kezében való koncentrációját, a munka társadalmi megosztása a termelési eszközöknek sok egymástól független árutermelő között való szétforgácsolását tételezi fel. Míg a manufaktúrában a viszonyszám vagy arányosság vastörvénye meghatározott munkástömegeket meghatározott funkciók alá rendel, addig az árutermelőknek és termelési eszközeiknek a különböző társadalmi munkaágak közötti elosztásában a véletlen és az önkény űzi tarka játékát. A különböző termelési területek ugyan állandóan igyekeznek egyensúlyba jutni, mert egyrészt minden árutermelőnek használati értéket kell termelnie, tehát egy különös társadalmi

közönségesebb kézműves vagy napszámos holmiját egy civilizált és virágzó országban stb."' és amely azután tovább ecseteli, milyen számtalan, sokrétű ipar működik össze egy közönséges munkás szükségleteinek kielégítésére, meglehetősen szó szerint le van másolva B. de Mandeville-nek a „Fable of the Bees, or Private Vices, Public Benefits" című művéhez fűzött megjegyzéseiből. (Első kiadás megjegyzések nélkül 1705, a megjegyzésekkel 1714.)

[58] „Semmi olyan nincs tobbé, amit az egyéni munka természetes díjának nevezhetünk. Mindegyik munkás csak egy egésznek valamely részét termeli, és minthogy egyik résznek sincs értéke vagy hasznossága önmagában, nincs semmi, amit a munkás kézbe keríthet és amiről azt mondhatja: ez az én termékem, ezt én megtartom magamnak." („Labour defended against the Claims of Capital", London 1825, 25. old.) E kiváló írás szerzője a korábban idézett T. Hodgskin.

[58a] Jegyzet a 2. kiadáshoz. Ezt a munka társadalmi és manufaktúraszerű megosztása közötti különbséget a jenkiknek gyakorlatilag világították meg. A polgárháború alatt Washingtonban újonnan kieszelt adók egyike a „minden ipari termékre" kivetett 6 %-os forgalmi adó volt. Kérdés: Mi egy ipari termék? A törvényhozó felelete: Egy dolog meg van termelve, „ha meg van csinálva" (when it is made), és akkor van megcsinálva, ha eladásra kész. Nézzünk egy példát a sok közül. New Yorkban és Philadelphiában a manufaktúrák azelőtt minden tartozékkal együtt „csináltak" esernyőket. Minthogy azonban egy esernyő mixtum composituma [összetétele] egészen különnemű alkatrészeknek, ez utóbbiak lassanként egymástól függetlenül és különböző helyeken folytatott üzletágak készítményeivé lettek. Ezeknek az üzletágaknak részei most önálló árukként kerültek be az esernyő-manufaktúrába, amely már csak összeállította őket egy egésszé. A jenkik az ilyesfajta cikkeket „assembled article-eknek" (összegyűjtött cikkeknek) keresztelték el, amit mint adók gyűjtőhelyei meg is szolgáltak. Így az esernyő először 6 % forgalmi adót „gyűjtott össze" mindegyik elemének árára, és ismét 6 %-ot saját összárára.

szükségletet kell kielégítenie – e szükségletek terjedelme azonban mennyiségileg különböző, és a különböző szükséglet-tömegeket egy benső kötelék természetadta rendszerré láncolja össze –; mert másrészt az áruk értéktörvénye meghatározza, mennyit fordíthat a társadalom a rendelkezésére álló egész munkaidejéből egy-egy különös árufajta termelésére. De a különböző termelési területeknek ez az állandó tendenciája, hogy egyensúlyba jussanak, csak ez egyensúly állandó megbomlásával szembeni visszahatásként érvényesül. A munka műhelyen belüli megosztásánál a priori és tervszerűen követett szabály a munka társadalmon belüli megosztásánál csupán a posteriori*, mint a piaci árak barométer-változásában észlelhető, az árutermelők szabály nélküli önkényét legyűrő belső, néma természeti szükségszerűség hat. A munka manufaktúraszerű megosztása feltételezi a tőkés feltétlen tekintélyét emberek felett, akik puszta tagjai egy összmechanizmusnak, amely a tőkésé; a munka társadalmi megosztása független árutermelőket állít szembe egymással, akik nem ismernek el más tekintélyt, mint a konkurrenciáét, mint a kényszert, amelyet kölcsönös érdekeik nyomása gyakorol rájuk, ahogy az állatok birodalmában is a bellum omnium contra omnes** tartja fenn, többé vagy kevésbé, valamennyi faj létezési feltételeit. Ugyanaz a polgári tudat, amely a munka manufaktúraszerű megosztását, a munkás élethossziglani annektálását egy részművelethez és a részmunkás feltétlen alárendelését a tőkének úgy ünnepli, mint a munka olyan megszervezését, amely annak termelőerejét fokozza – ez a polgári tudat ezért éppoly hangosan a társadalmi termelési folyamat minden tudatos társadalmi ellenőrzését és szabályozását az egyéni tőkés sérthetetlen tulajdonjogaiba, szabadságába és önmagát meghatározó „zsenialitásába" való beavatkozásnak bélyegzi. Nagyon jellemző, hogy a gyárrendszer lelkes apologétái a társadalmi munka általános megszervezése ellen nem tudnak súlyosabb dolgot mondani, mint azt, hogy ez az egész társadalmat egyetlen gyárrá változtatná.

A társadalmi munkamegosztás anarchiája és a manufaktúraszerű munkamegosztás zsarnoksága a tőkés termelési mód társadalmában feltételezi egymást, ezzel szemben korábbi társadalmi formák – melyekben a szakmák elkülönülése természetadta módon kifejlődött, azután kikristályosult, és végül törvényesen megszilárdult – egyrészt a társadalmi munka tervszerű és tekintélyen nyugvó megszervezésének képét nyújtják, míg másrészt a munka műhelyen belüli megosztását egészen kizárják, vagy csak törpeméretben, vagy csak szórványosan és véletlenszerűen fejlesztik ki.[59]

[59] „... általános szabályként megállapítható, hogy minél kevésbé irányítja a tekintély a

Azok az *ősrégi*, kis indiai közösségek például, amelyek részben még tovább léteznek, a föld közösségi birtoklásán, a földművelés és a kézművesség közvetlen egyesülésén és a munka bizonyos szilárd megosztásán nyugszanak, amely utóbbi új közösségek létesítése esetén adott tervül és sémául szolgál. E közösségek önmagával beérő termelési egészet alkotnak, melynek termelési területe száz és néhány ezer acre között váltakozik. A termékek fő tömegét a község közvetlen saját szükségletére termelik, nem mint árut; maga a termelés ezért független a munkának az indiai társadalom egészében árucsere által közvetített megosztásától. Csupán a termékek többlete változik át áruvá, részben megint először az állam kezében, amelyhez egy meghatározott mennyiség emberemlékezet óta odaáramlik mint természetbeni járadék. India különböző részein a közösség formái különbözők. A legegyszerűbb formában a község a földet közösen műveli és ennek termékeit elosztja tagjai között, míg a fonást, szövést stb. minden család házi mellékiparként űzi. Ez egyfajta munkával foglalatoskodó tömeg mellett ott található a „főlakos", aki bíró, rendőr és adószedő egy személyben; a könyvelő, aki a földművelésre vonatkozó számvetést vezeti és minden erre vonatkozó dolgot katasztrál és regisztrál; egy harmadik hivatalnok, aki a bűnözőket üldözi, az idegen utazókat védelmezi és egyik faluból a másikba kíséri; a határcsősz, aki a község határait őrzi a szomszédos községekkel szemben; a vízfelvigyázó, aki a közösségi tartályokból földművelési célokra a vizet szétosztja; a bráhman, aki a vallási kultusz funkcióit végzi; az iskolamester, aki a község gyermekeit a homokban írni és olvasni tanítja; a naptár-bráhman, aki mint csillagjós kijelöli a vetés és az aratás időpontját és megmondja a kedvező vagy kedvezőtlen órákat az összes különös földművelő munkákra; egy kovács és egy ács, akik az összes földművesszerszámokat készítik és javítják; a fazekas, aki az összes edényeket készíti a falu számára; a borbély; a ruhamosó a ruhák tisztítására; az ezüstműves; itt-ott pedig a költő, aki egyes községekben az ezüstművest, másokban az iskolamestert helyettesíti. E tucatnyi személyt az egész község költségére tartják el. Ha a népesség megnő, akkor szűzföldön új községet telepítenek a régi mintájára. A község mechanizmusa a munka tervszerű megosztását mutatja, de a manufaktúraszerű megosztás lehetetlen, mert a piac a kovács, az ács stb. számára változatlan marad, legfeljebb, a falvak nagyságkülönbsége szerint, egy kovács,

munkamegosztást a társadalmon belül, annál jobban kifejlődik a munkamegosztás az üzemen belül és annál inkább alá van vetve egyetlen ember tekintélyének. Eszerint a munkamegosztás szempontjából a tekintély az üzemben és a tekintély a társadalomban fordított arányban állnak egymással." (*Karl Marx*: „Misère de la philosophie etc.", 130—131. old. [Marx és Engels Művei, 4. köt. 144. old.])

fazekas stb. helyett kettő vagy három van.[60] A községi munka megosztását szabályozó törvény itt a természeti törvény rendíthetetlen tekintélyével hat, míg minden különös kézműves, például a kovács stb. hagyományos módon, de önállóan és anélkül, hogy műhelyében bármilyen tekintélyt elismerne, végzi a szakmájához tartozó valamennyi műveletet. Ezeknek az önmagukkal beérő közösségeknek — amelyek magukat állandóan ugyanabban a formában termelik újra és amelyek, ha véletlenül szétrombolják őket, ugyanazon a helyen, ugyanazon a néven megint felépülnek — az egyszerű termelő organizmusa[61] szolgáltatja a kulcsot az ázsiai társadalmak ama változhatatlanságának titkához, amellyel oly feltűnő ellentétben áll az ázsiai államok folytonos felbomlása, újjáalakulása és az uralkodók szüntelen váltakozása. A társadalom gazdasági alapelemeinek szerkezetét nem érintik a politikai felhőrégió viharai.

A céhtörvények, mint már korábban említettük, az egyes mester által foglalkoztatható legények számának igen szigorú korlátozásával tervszerűen megakadályozták a céhmester tőkéssé változását. Úgyszintén legényeket csak abban a kizárólagos kézművességben foglalkoztathatott, amelyben maga mester volt. A céh féltékenyen elhárított minden beavatkozást a kereskedőtőke, a tőke egyetlen szabad formája részéről, amely vele szemben állt. A kereskedő minden árut megvásárolhatott, de a munkát mint árut nem. Csak mint a kézművestermékek elhelyezőjét [Verleger] tűrték meg. Ha külső körülmények a munka további megosztását idézték elő, akkor fennálló céhek alfajokra hasadtak vagy új céhek rakódtak le a régiek mellé, de különböző kézművességeknek egy műhelyben való összefogása nélkül. A céhszervezet ezért — bármennyire hozzátartozik is a manufaktúra-időszak anyagi létezési feltételeihez a szakmáknak a céhszervezet által véghezvitt elkülönítése, elszigetelése és kifejlesztése — kizárta a munka manufaktúraszerű megosztását. Nagyjában és egészében a munkás és termelési eszközei továbbra is össze voltak kötve egymással, mint a csiga a csigaházzal,

[60] *Mark Wilks* alezredes: „Historical Sketches of the South of India", London 1810—17, I. köt. 118—120. old. Az indiai közösség különböző formáinak jó összeállítása található George Campbell „Modern India" című munkájában, London 1852.

[61] „. . . ebben az egyszerű formában éltek az ország lakosai emberemlékezet óta. A falu határok csak ritkán változtak; és noha magukat a falvakat időnként háború, éhínség vagy járvány sújtotta, sőt el is pusztította, ugyanaz a név, ugyanazok a határok, ugyanazok az érdekek, sőt ugyanazok a családok egész korszakokon át folytatódtak. Királyságok összeomlása vagy felosztása nem okoz gondot a falvak lakosainak; amíg falujuk épségben marad, nem törődnek azzal, milyen hatalom kezére jut, milyen uralkodó birtokába kerül; belső gazdasága nem változik." (*Th. Stamford Raffles*, Jáva volt alkormányzója: „The History of Java", London 1817, I. köt. 285. old.)

és így hiányzott a manufaktúra első alapzata, a termelési eszközök tőkeként való önállósulása a munkással szemben.

Míg a munkának a társadalom egészén belüli megosztása, akár közvetíti azt az árucsere, akár nem, a legkülönbözőbb fajta gazdasági társadalomalakulatokhoz tartozik, addig a munka manufaktúraszerű megosztása a tőkés termelési mód egészen sajátos teremtménye.

5. A manufaktúra tőkés jellege

Nagyobb számú munkás egyazon tőke parancsnoksága alatt — ez a természetadta kiindulópontja mind egyáltalában a kooperációnak, mind a manufaktúrának. Megfordítva: a munka manufaktúraszerű megosztása az alkalmazott munkáslétszám növekedését technikai szükségszerűséggé fejleszti. A munkás-minimumot, melyet az egyes tőkésnek alkalmaznia kell, most a meglevő munkamegosztás írja elő neki. Másrészt a további megosztás előnyeinek a munkáslétszám további növelése a feltétele, és ez már csak az egyes csoportok megtöbbszörözése útján vihető keresztül. A tőke változó alkotórészével együtt azonban az állandónak is nőnie kell; gyarapodnia kell a közös termelési feltételek, mint például épületek, kemencék stb. terjedelmén kívül nevezetesen — mégpedig a munkások számánál sokkal gyorsabban — a nyersanyagnak is. Az adott idő alatt adott munkamennyiség által elfogyasztott nyersanyag tömege ugyanabban az arányban nő, mint a munkamegosztás következtében a munka termelőereje. Az egyes tőkések kezében levő tőke növekvő minimális terjedelme, illetve a társadalmi létfenntartási eszközöknek és termelési eszközöknek tőkévé való növekvő átváltozása tehát a manufaktúra technikai jellegéből fakadó törvény.[62]

Mint az egyszerű kooperációban, a manufaktúrában is a funkcionáló munkaszervezet a tőke egyik létezési formája. A sok egyéni részmunkásból összetett társadalmi termelési mechanizmus a tőkés tulajdonában van. A munkák kombinációjából eredő termelőerő ezért a tőke termelőerejeként

[62] „Nem elegendő, hogy a társadalomban meglegyen a kézművességek alosztályokra osztásához szükséges tőke" (úgy kellene mondania, az ehhez szükséges létfenntartási és termelési eszközök); „ezenkívül szükséges, hogy e tőke a vállalkozók kezében elég tetemes tömegekben legyen felhalmozva ahhoz, hogy őket a nagybani munkára képessé tegye... Minél inkább növekszik a munkamegosztás, annál tetemesebb, szerszámokban, nyersanyagokban stb. meglevő tőkére van szükség ugyanolyan számú munkás állandó foglalkoztatásához." (*Storch*: „Cours d'économie politique", párizsi kiadás, I. köt. 250—251. old.) „A termelési szerszámok koncentrációja és a munkamegosztás éppen olyan elválaszthatatlanok egymástól, mint a politika területén a közhatalom központosítása és a magánérdekek megoszlása." (*Karl Marx*: „Misère de la philosophie etc.", 134. old. [Marx és Engels Művei, 4. köt. 146. old.])

jelenik meg. A tulajdonképpeni manufaktúra nemcsak hogy a tőke parancsnoklása és fegyelme alá veti a korábban önálló munkást, hanem ezenfelül hierarchikus tagozódást is teremt maguk a munkások között. Míg az egyszerű kooperáció az egyesek munkamódját nagyjában és egészében változatlanul hagyja, a manufaktúra a munkamódot alapjaiban forradalmasítja és az egyéni munkaerőt gyökerében ragadja meg. A munkást abnormissá nyomorítja, mert részletügyességét melegházszerűen érleli azáltal, hogy a termelő törekvések és adottságok egész világát elnyomja benne, mint ahogy a La Plata államokban azért vágják le az egész állatot, hogy bőrét vagy faggyúját megszerezzék. Nemcsak hogy a különös részmunkákat különböző egyének között osztják el, hanem magát az egyént is felosztják, egy részmunka önműködő gépezetévé változtatják[63] és valóra váltják Menenius Agrippa ízetlen meséjét*, amely az embert saját teste puszta töredékeként ábrázolja.[64] A munkás eredetileg azért adja el munkaerejét a tőkének, mert hiányzanak az anyagi eszközei egy áru termeléséhez, most viszont maga az egyéni munkaereje mondja fel a szolgálatot, mihelyt nem adják el a tőkének. Az egyéni munkaerő már csak olyan összefüggésben funkcionál, amely csupán eladása után létezik, a tőkés műhelyében. A manufaktúramunkás, minthogy természeti adottságában képtelenné vált arra, hogy valami önálló dolgot végezzen, termelő tevékenységet már csak mint a tőkés műhelyének tartozéka fejt ki.[65] Miként a kiválasztott népnek homlokára volt írva, hogy Jehova tulajdona, úgy a munka megosztása a manufaktúramunkásra jegyet üt, amely őt a tőke tulajdonává bélyegzi.

Az ismeretek, az értelem és az akarat, amelyeket az önálló paraszt vagy kézműves, hacsak kis méretben is, de kifejleszt — miként a vadember a háború egész művészetét személyi fortélyként gyakorolja —, most már csak a műhely egésze számára szükségesek. A termelés szellemi potenciái az egyik oldalon kibővítik méretüket, mert sok oldalon eltűnnek. Amit a részmunkások elveszítenek, az koncentrálódik velük szemben a tőkében.[66] A munka

[63] Dugald Stewart a manufaktúramunkásokat „a munka részleteinek elvégzésére alkalmazott ... eleven automatáknak" nevezi. („Works", VIII. köt. 318. old.)

[64] A koralloknál minden egyén valóban az egész csoport gyomra. De tápanyagot juttat a csoportnak ahelyett, hogy, mint a római patrícius, elszedné tőle.

[65] „Az a munkás, akinek egy egész mesterség van a kezében, mindenütt hozzáfoghat ipara gyakorlásához és megkeresheti az eszközöket megélhetéséhez: a másik" (a manufaktúramunkás) „csak tartozék, akinek, társaitól elválasztva, nincs többé sem képessége, sem függetlensége, és aki kénytelen elfogadni azt a törvényt, amelyet ráerőszakolni jónak látnak." (*Storch*: „Cours d'économie politique", pétervári kiadás, 1815, I. köt. 204. old.)

[66] *A. Ferguson*: „History of Civil Society", 281. old.: „Az egyik, úgy lehet, megnyerte azt, amit a másik elvesztett."

manufaktúraszerű megosztásának egyik terméke az, hogy az anyagi termelési folyamat szellemi potenciáit mint idegen tulajdont és mint rajtuk uralkodó hatalmat szembeállítja a részmunkásokkal. Ez az elválási folyamat elkezdődik az egyszerű kooperációban, ahol a tőkés az egyes munkásokkal szemben a társadalmi munkaszervezet egységét és akaratát képviseli. Kifejlődik a manufaktúrában, amely a munkást részmunkássá csonkítja. Kiteljesedik a nagyiparban, amely a tudományt mint önálló termelési potenciát a munkától elválasztja és a tőke szolgálatába hajtja.[67]

A manufaktúrában az összmunkásnak és ezért a tőkének társadalmi termelőerőben való meggazdagodása a munkás egyéni termelőerőkben való elszegényedését feltételezi. „A tudatlanság szülőanyja az iparnak, akárcsak a babonának. A gondolkodás és a képzelőerő alá van vetve a tévedésnek, de a láb vagy a kéz mozgatásának megszokása sem az egyiktől, sem a másiktól nem függ. A manufaktúrák tehát ott virágzanak a leginkább, ahol a leginkább megszabadulnak a szellemtől, olymódon, hogy a műhelyt egy gépnek lehet tekinteni, melynek részei emberek."[68] Valóban, a XVIII. század közepén egyes manufaktúrák bizonyos egyszerű műveletekre, amelyek azonban gyári titkok voltak, előszeretettel alkalmaztak félkegyelműeket.[69]

„Az emberek nagy többségének szelleme", mondja A. Smith, „szükségszerűen mindennapi foglalatosságaikból és foglalatosságaikon fejlődik ki. Egy embernek, aki egész életét néhány egyszerű művelet elvégzésére fordítja . . . nincs alkalma értelmét gyakorolni . . . Általában olyan ostoba és tudatlan lesz, amennyire ez emberi teremtménynél lehetséges." A részmunkás eltompultságának ecsetelése után Smith így folytatja: „Mozdulatlan életének egyformasága természetesen szellemének bátorságát is megrontja . . . Szétrombolja még testének energiáját is, és képtelenné teszi arra, hogy erejét lendületesen és kitartóan alkalmazza azon a részletfoglalatosságon kívül, melyre ránevelték. Különös szakmájában való ügyessége így intellektuális, társadalmi és hadi erényeinek rovására megszerzettnek látszik, de minden ipari és civilizált társadalomban ez az az állapot, amelybe a dolgozó szegénynek (the labouring poor), azaz a nép nagy tömegének szük-

[67] „A tudás embere és a termelő munkás messze el vannak választva egymástól, és a tudomány, ahelyett hogy a munkás kezében a munkás saját termelőerőit őneki magának szaporítaná, csaknem mindenütt szembefordult vele... Az ismeret olyan szerszámmá lesz, mely alkalmas arra, hogy a munkától elválasszák és vele szembeszegezzék." (*W. Thompson*: „An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth", London 1824, 274. old.)

[68] *A. Ferguson*: „History of Civil Society", 280. old.

[69] *J. D. Tuckett*: „A History of the Past and Present State of the Labouring Population", London 1846, I. köt. 148. old.

ségképpen süllyednie kell."[70] Hogy a néptömegeknek a munkamegosztásból eredő teljes elsatnyulását megakadályozza, A. Smith állami úton való népoktatást javasol, bár óvatosan homöopata adagokban. Ezzel következetesen polemizál francia fordítója és kommentátora, G. Garnier, aki az első francia császárság alatt természetszerűleg szenátorrá vedlett. Szerinte a népoktatás beleütközik a munkamegosztás elemi törvényeibe, és vele „egész társadalmi rendszerünket halálra szánnák". „A munka minden más megosztásához hasonlóan", mondja, „a kétkezi munka és az értelmi munka közötti megosztás[71] abban a mértékben lesz kifejezettebb és határozottabb, amilyen mértékben gazdagabb lesz a társadalom" (helyesen alkalmazza ezt a kifejezést a tőkére, a földtulajdonra és ezek államára). „A munkának ez a megosztása, mint minden más megosztás, múltbeli haladás okozata és jövőbeli haladás oka... Szabad-e hát a kormánynak ellene hatnia a munka e megosztásának és feltartóztatnia annak természetszerű menetét? Szabad-e az állami bevételek egy részét arra a kísérletre fordítania, hogy a munkának két osztályát, amelyek a maguk megosztására és elválasztására törekszenek, összezavarja és összekeverje?"[72]

Bizonyos szellemi és testi elnyomorodás elválaszthatatlan még a munkának a társadalom egészén belüli megosztásától is. Minthogy azonban a manufaktúra-időszak a munkaágak e társadalmi széthasítását sokkal tovább viszi, másrészt a ránézve sajátságos megosztással először ragadja meg az egyént életének gyökerénél, ezért először ez az időszak szolgáltat anyagot és ösztönzést az ipari kórtanhoz.[73]

---

[70] *A. Smith*: „Wealth of Nations", V. konyv 1. fej., [III. rész,] II. cikkely Mint a munkamegosztás hátrányos kovetkezményeit kifejtő A. Ferguson tanítványa, A. Smith e pontot illetően nagyon is tisztán látott. Muvének bevezetésében, ahol a munkamegosztást ex professo [hivatásszerűen] unnepli, csak futólag utal a munkamegosztásra mint a társadalmi egyenlőtlenségek forrására. Csak az állami jovedelemről szóló, V. konyvben reprodukálja Fergusont. A „Misère de la philosophie"-ban elmondottam a szükségest Ferguson, A. Smith, Lemontey és Say munkamegosztásra vonatkozó bírálatának történelmi viszonyáról, és ugyancsak ott először ábrázoltam a munka manufaktúraszeru megosztását a tőkés termelési mód sajátos formájaként. (l. m. 122. sk. old. [Marx és Engels Művei, 4. kot. 138—140. old.])

[71] Ferguson már a „History of Civil Society"-ban, a 281. oldalon, megmondja: „Olyan korszakban, melyben mindent kulonválasztottak, maga a gondolkodás is kulon mesterséggé válhat."

[72] G. Garnier fordításának V. kotete, 4—5. old.

[73] Ramazzini, a gyakorlati orvostudomány professzora Padovában, 1713-ban tette kozzé „De morbis artificum" című művét, amelyet 1777-ben lefordítottak franciára, 1841-ben újra kinyomtattak az „Encyclopédie des sciences médicales, 7me division, Auteurs classiques"-ban. A nagyipar időszaka Ramazzini munkásbetegség-katalógusát természetesen nagyon megnovelte. Lásd tobbek kozott „Hygiène physique et morale de l'ouvrier dans les grandes

„Egy embert felosztani annyit tesz, mint kivégezni, ha rászolgál a halálos ítéletre, orvul meggyilkolni, ha nem szolgál rá. A munka felosztása egy nép meggyilkolása."[74]

A munka megosztásán nyugvó kooperáció, vagyis a manufaktúra, kezdeteiben természetadta képződmény. Mihelyt némileg megszilárdult és kiterjedt, a tőkés termelési mód tudatos, tervszerű és rendszeres formájává lesz. A tulajdonképpeni manufaktúra története megmutatja, hogyan nyeri el a munkának a manufaktúrára nézve sajátságos megosztása először tapasztalatszerűen, mintegy a cselekvő személyek háta mögött, a tárgyhoz illő formákat, azután pedig hogyan törekszik — akárcsak a céhes kézművesség — az egyszer megtalált formát hagyományosan megrögzíteni, és hogyan rögzíti is meg egyes esetekben évszázadokon át. Ha ez a forma megváltozik, akkor e változás — hacsak mellékes dolgokban nem — mindig csak a munkaszerszámok forradalma következtében jön létre. A modern manufaktúra — itt nem a gépi berendezésen nyugvó nagyiparról beszélek — vagy már készentalálja a nagy városokban, ahol keletkezik, a disjecta membra poetae-t***, és csak össze kell gyűjtenie őket szétszórtságukból, így van például a ruhamanufaktúránál; vagy pedig a megosztás elve magától értetődő, amennyiben egyszerűen a kézműszerű termelés különböző műveleteit (például a könyvkötészet esetében) különös munkások kizárólagos sajátjává teszik. Még egyheti tapasztalatba sem kerül ilyen esetekben az egyes funkciókhoz szükséges kezek viszonyszámát megtalálni.[75]

A kézműszerű tevékenység elemzése, a munkaszerszámok specializálása, a részmunkások kialakítása, továbbá e részmunkásoknak egy összmechaniz-

villes en général, et dans la ville de Lyon en particulier. Par le dr. A. L. Fonteret", Párizs 1858, és „Krankheiten, welche verschiedenen Ständen, Altern und Geschlechtern eigentümlich sind", 6 köt., Ulm 1840. 1854-ben a Society of Arts* az ipari kórtan ügyében vizsgálóbizottságot nevezett ki. Az e bizottság által összegyűjtött okmányok listája a „Twickenham Economic Museum" katalógusában található. Nagyon fontos a hivatalos „Reports on Public Health" anyaga. Lásd továbbá *Eduard Reich*, M. D.: „Über die Entartung des Menschen", Erlangen 1868.

[74] „To subdivide a man is to execute him, if he deserves the sentence, to assassinate him, if he does not ... the subdivision of labour is the assassination of a people." (*D. Urquhart*: „Familiar Words", London 1855, 119. old.) Hegelnek igen eretnek nézetei voltak a munkamegosztásról. „Művelt embereken mindenekelőtt az olyanok érthetők, akik mindent meg tudnak csinálni, amit mások tesznek" — mondja Jogfilozófiájában.**

[75] A kedélyes hit a feltalálói zsenialitásban, amelyet az egyes tőkés a munka megosztásában a priori gyakorol, már csak német professzoroknál található meg, mint például Roscher úrnál, aki a tőkésnek, kinek Jupiter-fejéből a munka megosztása készen pattan ki, hálásképpen „különféle munkabéreket" ajánl fel. A munka megosztásának nagyobb vagy csekélyebb mérvű alkalmazása az erszény teltségétől és nem a zsenialitás nagyságától függ.

mussá való csoportosítása és kombinálása révén a munka manufaktúraszerű megosztása megteremti a társadalmi termelési folyamatok minőségi tagozódását és mennyiségi arányosságát, tehát a társadalmi munka meghatározott szervezetét, és ezzel egyúttal kifejleszti a munka új, társadalmi termelőerejét. A munka manufaktúraszerű megosztása, mint a társadalmi termelési folyamat sajátosan tőkés formája — márpedig a készentalált alapzatokon nem is fejlődhetett ki másképp, mint a tőkés formában —, csak különös módszer arra, hogy relatív értéktöbbletet hozzanak létre, vagyis hogy a tőke önértékesítését — amit társadalmi gazdagságnak, „Wealth of Nations-nek" stb. neveznek — a munkások rovására növeljék. E megosztás a munka társadalmi termelőerejét nemcsak hogy a munkás helyett a tőkés számára fejleszti ki, hanem az egyéni munkás elnyomorítása révén teszi ezt. A tőke munka feletti uralmának új feltételeit termeli meg. Ezért egyrészt úgy jelenik meg, mint történelmi haladás és szükségszerű fejlődési mozzanat a társadalom gazdasági alakulási folyamatában, másrészt viszont úgy, mint a civilizált és rafinált kizsákmányolás egyik eszköze.

A politikai gazdaságtan, amely mint külön tudomány csak a manufaktúra-időszakban jelentkezik, a munka egyáltalában-való társadalmi megosztását csak a munka manufaktúraszerű megosztásának álláspontjáról veszi szemügyre[76], mint eszközt arra, hogy ugyanazzal a munkamennyiséggel több árut termeljenek, ennélfogva az árukat olcsóbbítsák és a tőke felhalmozását gyorsítsák. A mennyiség és a csereérték e hangsúlyozásával a legélesebb ellentétben a klasszikus ókor írói kizárólag a minőséghez és a használati értékhez tartják magukat.[77] A társadalmi termelési ágak elválása következtében az árukat jobban készítik el, az emberek különböző törekvései és te-

[76] Régebbi írók, mint például Petty, mint az „Advantages of the East India Trade" névtelen szerzője és mások A. Smithnél határozottabban leszögezik a munka manufaktúraszerű megosztásának tőkés jellegét.

[77] A modernek között kivétel néhány XVIII. századi író, aki a munka megosztására vonatkozólag szinte csak az ókoriakat ismétli, mint például Beccaria és James Harris. Így Beccaria: „A tapasztalat mindenkit megtanít arra, hogy ha kezét és elméjét mindig ugyanolyan fajta munkákhoz és termékekhez használja, akkor könnyebb, bőségesebb és jobb eredményeket ér el, mint ha mindenki elszigetelten, egymaga csinálna minden számára szükséges dolgot . . . Ilymódon az emberek a köz és saját maguk hasznára különféle osztályokra és állapotokra oszlanak." (*Cesare Beccaria*: „Elementi di Economia Pubblica", Custodi kiadása, „Parte moderna", IX. köt. 28. old.) James Harris, később Earl of Malmesbury, aki pétervári követségéről írott „Diaries"-e révén vált híressé, maga mondja egy jegyzetében „Dialogue concerning Happiness"-éhez (London 1741*, később újra lenyomatva a „Three Treatises etc."-ben, III. kiad., London 1772, [292. old.]): „Az egész érv, amelyet annak bizonyítására hoznak fel, hogy a társadalom természetes" (tudniillik a „foglalatosságok megosztása" révén), „Platón Respublikájának második könyvéből való."

hetségei megfelelő működési területeket választanak maguknak[78]; és korlátozódás nélkül sehol sem lehet jelentős dolgot művelni.[79] A munka megosztása tehát tökéletesebbé teszi a terméket és a termelőt. Ha alkalmilag a terméktömeg növekedését is megemlítik, akkor ezt csak a használati érték nagyobb bőségére vonatkozólag teszik. Egy szóval sem említik a csereértéket, az áruk olcsóbbodását. Ez a használati értéket szem előtt tartó álláspont uralkodik mind Platónnál[80], aki a munka megosztását a rendek társadalmi elválásának alapzataként tárgyalja, mind Xenophónnál[81], aki jellegzetesen polgári ösztönével már közelebb kerül a munka műhelyen belüli megosztá-

[78] Így az „Odusszeiá"-ban, XIV. 228: „Más-más munkákban lel más-más ember oromre" és Arkhilokhosz, Sextus Empiricusnál· „Más-más ember más-más munkával vidámodik fel szívében."*

[79] „Értett sok munkához, mindhez rosszul azonban."** — Az athéni, mint árutermelő, folotte érezte magát a spártainak, mert ez utóbbi a háborúban emberekkel ugyan rendelkezhetett, de pénzzel nem, mint ahogy Thukudidész mondatja Periklésszel abban a beszédében, amelyben az athéniakat a peloponnészoszi háborúra tuzeli: „Testukkel viselni háborút az emberek kozul a maguk dolgozók [*οἱ αὐτουργοί*] készebbek, mint pénzzel." (*Thukudidész*: I. konyv, 141. fej.) Mégis eszményuk, az anyagi termelésben is, az *αὐτάρκεια* [autarkia, onmagával beérés] maradt, amely szemben áll a munka megosztásával, „azoknál van ugyanis a jó, akiknél az onmagukkal beérés is". Emellett mérlegelnunk kell azt, hogy még a 30 zsarnok bukása idején*** sem akadt 5000 athéni, akinek ne lett volna foldtulajdona.

[80] Platón a munka kozosségen beluli megosztását a szukségletek sokoldalúságából és az egyének hajlamainak egyoldalúságából kiindulva fejti ki. Fő szempontja az, hogy a munkásnak kell igazodnia a muhoz, nem a munek a munkáshoz, ami elkerulhetetlen akkor, ha kulonbozó muvességeket uz egyszerre, tehát az egyiket vagy a másikat mint mellékmunkát uzi. „Mert a tennivaló nem akar a tevő szabad idejére várni, hanem szukséges, hogy a tevő igazodjék a tennivalóhoz, de ne úgy, mint mellékmunkához. — Ez szukséges. — Eszerint hát tobb lesz minden, meg szebb és konnyebb, ha egy ember egyet csinál, természete szerint és a helyes időben, egyéb foglalatosságtól menten." („De Republica", II. konyv [II. fej.] Baiter, Orelli etc. kiadása) Hasonlóképpen Thukudidésznél, i. m. 142. fej.: „A hajózás mesterség, éppúgy, mint akármi más, és nem lehet alkalmilag előforduló esetekben mellékmunkaként uzni, sőt inkább mellette semmi mást nem lehet mellékmunkaként végezni." Ha a munek, mondja Platón, várnia kell a munkásra, akkor sokszor elszalasztják a termelés kritikus időpontját és elrontják a készítményt, „*ἔργου καιρον διόλλυται*" [a munka helyes ideje veszendőbe megy]. Ezt a platóni eszmét viszontlátjuk az angol fehérítőuzemek tulajdonosainak tiltakozásában a gyári torvény ama záradeka ellen, amely meghatározott étkezési órát állapít meg valamennyi munkás számára. Uzletuk nem igazodhat a munkásokhoz, mert „a leperzselés, mosás, fehérítés, mángorlás, préselés és festés kulonboző muveletei kozul egyiket sem lehet egy adott pillanatban abbahagyni a károsodás kockázata nélkul ... Ugyanazon étkezési óra kikényszerítése az osszes munkások számára esetleg értékes javakat donthet a befejezetlen műveletek miatti károsodás kockázatába." Le platonisme où va-t-il se nicher [a platonizmus hová be nem fészkelődik]!

[81] Xenophón elbeszeli, hogy a perzsa király asztaláról étketet kapni nemcsak megtisztelő dolog, hanem ezek az étkek sokkal ízletesebbek is, mint a tobbiek. „És ebben nincs semmi

sához. Platón Respublikája, amennyiben a munka megosztását mint az állam alakító elvét fejti ki, csak athéni eszményesítése az egyiptomi kasztrendszernek, ahogyan Egyiptom ipari mintaországnak számít más kortársai, például Iszokratész szemében is[82], és ezt a jelentőségét még a római császárkor görögjei számára is megtartotta.[83]

A tulajdonképpeni manufaktúra-időszak alatt, vagyis azon időszak alatt, amelyben a manufaktúra a tőkés termelési mód uralkodó formája, a benne meglevő tendenciák teljes megvalósulása sokoldalú akadályokba ütközik. Ámbár, mint láttuk, a manufaktúra a munkások hierarchikus tagozása mellett a tanult és tanulatlan munkások egyszerű elválását is megteremti, az utóbbiak száma az előbbiek túlnyomó befolyása miatt igen korlátozott marad. Ámbár a külön műveleteket eleven munkaszervei érettségének, erejének és fejlődésének különböző fokához idomítja és ezért a nők és a gyermekek termelő kiaknázására sarkall, ez a tendencia nagyjában és egészében meghiúsul a férfimunkások szokásain és ellenállásán. Ámbár a kézműszerű tevékenység szétbontása a munkások képzési költségeit és ezért értékét csökkenti, a nehezebb részmunkákhoz továbbra is hosszabb tanulási idő szükséges, és ezt ott is, ahol felesleges, a munkások féltékenyen fenntartják. Például Angliában a laws of apprenticeship [tanonctörvények] hétéves tan-

csodálatos, mert ahogy a többi mesterség a nagy városokban kulonosképp tokéletesult, éppúgy a királyi étkeket is egészen sajátosan készítik el. Mert a kis városokban ugyanaz készít fekvőhelyet, ajtót, ekét, asztalt; sokszor ezenfelul még házakat is épít, és meg van elégedve, ha akár így is elégséges vevőkort talál megélhetéséhez. Tisztára lehetetlen, hogy egy ember, aki ilyen sokfélét űz, mindent jól csináljon. A nagy városokban azonban, ahol mindegyik sok vevőre talál, elegendő egy kézművesség is, hogy emberét táplálja. Sőt sokszor nem kell ehhez még egy egész szakma sem, hanem az egyik férficipőket, a másik női cipőket készít. Itt-ott az egyik pusztán a cipők megvarrásából, a másik kiszabásukból él; az egyik pusztán kiszabja a ruhákat, a másik csak összeállítja a darabokat. Szükséges mármost, hogy a legegyszerűbb munka elvégzője munkáját feltétlenül a legjobban is csinálja. Éppígy van a szakácsmesterséggel is." (*Xenophón*: „Cyropaedia", VIII. konyv, 2. fej.) A kizárólagos hangsúly itt a használati érték elérendő jóságán van, ámbár már Xenophón is a munkamegosztás fokát a piac terjedelmétől függőnek tudja.

[82] „Ő" (Busiris) „mindenkit különleges kasztokba osztott ... megparancsolta, hogy mindig ugyanazok űzzék ugyanazokat a foglalatosságokat, mert tudta, hogy azok, akik foglalkozásukat váltogatják, semmiféle foglalatosságban nem lesznek alaposak; azok azonban, akik állandóan ugyanannál a foglalkozásnál maradnak, mindent a legtökéletesebben visznek véghez. Így hát valóban azt fogjuk látni, hogy a művességek és mesterségek tekintetében jobban felülmúlták versenytársaikat, mint máskülönben a mester a kontárt, és a berendezés tekintetében, amely által a királyi uralmat és az egyéb államalkotmányt fenntartják, olyan kiválóak, hogy a híres filozófusok, akik erről beszélni vállalkoznak, Egyiptom államalkotmányát mindenekfelett dicsérték." (*Iszokratész*: „Busiris", 8. fej.)

[83] V. ö. Diodorus Siculus.

idejükkel a manufaktúra-időszak végéig teljes érvényben maradtak, és csak a nagyipar dobta sutba őket. Minthogy a kézműves ügyesség marad a manufaktúra alapzata és a manufaktúrában funkcionáló összmechanizmusnak nincs maguktól a munkásoktól független objektív csontváza, a tőke állandóan viaskodik a munkások engedetlenségével. „Az emberi természet gyengesége", kiált fel Ure barátunk, „oly nagy, hogy minél ügyesebb a munkás, annál önfejűbb és nehezebben kezelhető lesz, és következésképpen hóbortos hangulataival súlyos károkat okoz az összmechanizmusnak."[84] Ezért az egész manufaktúra-időszakot végigkíséri a munkások fegyelmezetlensége miatti panasz.[85] És ha nem állanának rendelkezésünkre egykorú írók tanúskodásai, akkor is az egyszerű tények — hogy a XVI. századtól a nagyipar korszakáig a tőkének nem sikerül a manufaktúramunkások egész rendelkezésükre álló munkaidejét hatalmába kerítenie, hogy a manufaktúrák rövid életűek és a munkások be- és kivándorlása következtében elhagyják az egyik országban levő székhelyüket és egy másik országban telepednek meg — könyvtárak helyett beszélnének. „Rendet kell teremteni ilyen vagy olyan módon" — kiált fel 1770-ben az „Essay on Trade and Commerce" többször idézett szerzője. Rendet, visszhangzik 66 évvel később dr. Andrew Ure szájából, a „rend" hiányzott „a munka megosztásának skolasztikus dogmáján" nyugvó manufaktúrában, és „Arkwright megteremtette a rendet".

Amellett a manufaktúra a társadalmi termelést sem egész terjedelmében megragadni, sem mélységében forradalmasítani nem tudta. Mint gazdasági mesterműemelkedett magasra a városi kézművesség és a falusi háziipar széles alapzatán. Saját szűk technikai bázisa egy bizonyos fejlődési fokon ellentmondásba került az önmagateremtette termelési szükségletekkel.

A manufaktúra egyik legkiteljesedettebb képződménye a maguknak a munkaszerszámoknak és kiváltképpen a már alkalmazott bonyolult mechanikai készülékeknek a termelésére szolgáló műhely volt. „Egy ilyen műhely", mondja Ure, „a munka megosztását a maga sokféle fokozatában tárta szemünk elé. Fúrónak, vésőnek, esztergapadnak mind megvolt a saját munkása, hierarchikusan tagozottan ügyességük foka szerint."* A munka manufaktúraszerű megosztásának ez a terméke maga viszont gépeket termelt. Ezek megszüntetik a kézműszerű tevékenységet mint a társadalmi termelés szabályozó elvét. Így egyrészt elhárítják a technikai okát annak, hogy a munkást élethosszíglan egy részfunkcióhoz csatolják. Másrészt leomlanak a korlátok, amelyeket ugyanez az elv a tőke uralmának még útjába állított.

[84] *Ure*: „Philosophy of Manufactures", 20. old.

[85] A szövegben mondottak sokkal inkább érvényesek Angliára, mint Franciaországra, és Franciaországra inkább, mint Hollandiára.

Tizenharmadik fejezet

Gépi berendezés és nagyipar

1. A gépi berendezés fejlődése

John Stuart Mill „A politikai gazdaságtan alapelvei"-ben ezt mondja: „Kérdéses, vajon az összes eddigi mechanikai találmányok megkönnyítették-e a napi fáradságát bármely emberi lénynek."[86] Ilyesmi azonban semmiképpen nem is célja a tőkés módon alkalmazott gépi berendezésnek. Mint a munka termelőereje minden más fejlődésének, ennek is árukat kell olcsóbbítania és a munkanapnak azt a részét, amelyre a munkásnak önmaga számára van szüksége, megrövidítenie, hogy a munkanap másik részét, amelyet a munkás ingyen ad a tőkésnek, meghosszabbítsa. A gépi berendezés eszköz értéktöbblet termelésére.

A termelési mód forradalmasodásának a manufaktúrában a munkaerő a kiindulópontja, a nagyiparban a munkaeszköz. Először tehát meg kell vizsgálnunk, mi által változik át a munkaeszköz szerszámból géppé, vagyis miben különbözik a gép a kézművesszerszámtól. Itt csak nagy, általános jellemvonásokról van szó, hiszen a társadalomtörténet korszakait éppoly kevéssé választják el elvontan merev határvonalak, mint a földtörténet korszakait.

Matematikusok és mechanikusok — hellyel-közzel angol közgazdászok is megismétlik ezt — a szerszámot egyszerű gépnek és a gépet összetett szerszámnak jelentik ki. Nem látnak itt lényeges különbséget, sőt az egyszerű mechanikai potenciákat is, például az emelőt, a lejtőt, a csavart, az éket stb., gépeknek nevezik.[87] Valóban minden gép ezekből az egyszerű potenciákból áll, bármennyire burkoltan és kombináltan vannak is meg benne.

[86] „It is questionable, if all the mechanical inventions yet made have lightened the day's toil of any human being." Millnek ezt kellett volna mondania: „bármely emberi lénynek, aki nem más emberek munkájából táplálkozik", a gépi berendezés ugyanis az előkelő semmittevők számát kétségtelenül nagyon szaporította.

[87] Lásd például Hutton „Course of Mathematics"-jét.

Gazdasági nézőpontból azonban ez a kijelentés mit sem ér, mert hiányzik belőle a történelmi elem. Mások a szerszám és a gép közötti különbséget abban keresik, hogy a szerszámnál az ember a mozgatóerő, a gépnél pedig az emberitől különböző természeti erő, mint az állat, a víz, a szél stb.[88] Ezek szerint az ökörfogatos eke, amely a legkülönbözőbb termelési korszakokhoz tartozik hozzá, gép volna, Claussen circular loomja [körkötőgépe] pedig, amelyet egyetlen munkás keze mozgat és amely percenként 96 000 hurkot készít, puszta szerszám. Sőt, ugyanez a loom szerszám volna, ha kézzel, és gép, ha gőzzel mozgatják. Minthogy az állati erő alkalmazása az emberiség egyik legrégibb találmánya, valójában a gépi termelés megelőzte volna a kézműves termelést. Amikor John Wyatt 1735-ben bejelentette fonógépét és vele a XVIII. század ipari forradalmát, egy szóval sem említette, hogy ember helyett szamár hajtja a gépet, és mégis e szerep a szamárnak jutott. Egy gép, amellyel „ujjak nélkül lehet fonni" — így hangzott programja.[89]

Minden kifejlődött gépi berendezés három lényegileg különböző részből áll, a mozgatógépből, az átviteli mechanizmusból, végül a szerszámgépből vagy munkagépből. A mozgatógép az egész mechanizmus hajtóerejeként

[88] „Ebből a nézőpontból aztán éles határt lehet vonni szerszám és gép közé: ásó, kalapács, véső stb., emelő- és csavarszerkezetek, amelyek számára, ha mégoly mesterségesek is egyébként, az ember a mozgatóerő ... mindez a szerszám fogalmába tartozik; míg az ekét az őt mozgató állati erővel, a szél- és egyéb malmokat a gépekhez kell számítani." (*Wilhelm Schulz*: „Die Bewegung der Produktion", Zürich 1843, 38. old.) Némely tekintetben dicséretreméltó írás.

[89] Már Wyatt előtt alkalmaztak — habár igen tökéletlen — gépeket az előfonáshoz, valószínűleg először Itáliában. Egyáltalában a technológia kritikai története kimutatná, hogy a XVIII. század bármely találmánya mennyire nem egyetlen egyéné. Eddig még nem létezik ilyen mű. Darwin ráirányította az érdeklődést a természeti technológia történetére, azaz a növényi és állati szerveknek mint a növények és állatok életét szolgáló termelési szerszámoknak a képződésére. Nem érdemel-e a társadalmi ember termelő szerveinek — minden különös társadalmi szervezet anyagi bázisának — képződéstörténete ezzel egyenlő figyelmet? És nem lehetne-e ezt könnyebben megírni, hiszen — mint Vico mondja — az emberi történet abban különbözik a természettörténettől, hogy az egyiket csináltuk, a másikat pedig nem csináltuk? A technológia felfedi az ember aktív magatartását a természettel szemben, felfedi életének közvetlen termelési folyamatát, és ezzel társadalmi életviszonyainak és az ezekből fakadó szellemi képzeteknek termelési folyamatát is. Sőt minden vallástörténet is, amely ettől az anyagi bázistól elvonatkoztat — kritikátlan. Valóban sokkal könnyebb elemzés révén a vallási ködképződmények földi magvát megtalálni, mint fordítva, a mindenkori valóságos életviszonyokból kifejteni égivé magasztosított formáikat. Az utóbbi az egyetlen materialista és ezért tudományos módszer. Az elvontan természettudományos materializmusnak — amely a történelmi folyamatot kizárja — fogyatékosságai láthatók már szóvivőinek elvont és ideológikus képzeteiből, mihelyt túlmerészkednek specialitásukon.

működik. Létrehozza saját mozgatóerejét, mint a gőzgép, a kalorikus gép*, az elektromágneses gép stb., vagy pedig rajta kívül álló, már kész természeti erőtől kapja a lökést, mint a vízikerék a víz esésétől, a szélkerék a széltől stb. Az átviteli mechanizmus, amely lendkerekekből, hajtótengelyekből, fogaskerekekből, csigakerekekből, vezető rudazatból, kötelekből, szíjakból, a legkülönbözőbb fajtájú közlőművekből és előtétekből van összetéve, szabályozza a mozgást, ahol szükséges átváltoztatja formáját, például egyenesvonalúból körformájúvá, s elosztja és átviszi a szerszámgépekre. A mechanizmusnak e két része csak arra való, hogy a mozgást közölje a szerszámgéppel, ami által ez a munkatárgyat megragadja és célirányosan megváltoztatja. A gépi berendezés utóbbi része, a szerszámgép az, amelyből a XVIII. századi ipari forradalom kiindul. Még napról napra újólag ez a kiindulópont, valahányszor kézműves üzem vagy manufaktúra üzem gépi üzemmé alakul át.

Ha mármost a szerszámgépet, vagyis a tulajdonképpeni munkagépet közelebbről megnézzük, akkor nagyjában és egészében — ha sokszor nagyon módosult formában is — azok a készülékek és szerszámok jelennek meg újra, amelyekkel a kézműves és a manufaktúramunkás dolgozik, de most nem úgy, mint az embernek, hanem mint egy mechanizmusnak a szerszámai, vagyis mint mechanikai szerszámok. Az egész gép vagy csak többé-kevésbé megváltozott mechanikai kiadása a régi kézművesszerszámnak, mint a mechanikai szövőszék esetében[90], vagy pedig a munkagép vázára alkalmazott tevékeny szervek régi ismerőseink, mint az orsók a fonógép, a tűk a harisnyakötőgép, a fűrészlapok a fűrészgép, a kések a darabológép esetében stb. E szerszámoknak a munkagép tulajdonképpeni testétől való különbsége még a születésükre is kiterjed. Ezeket ugyanis még mindig nagyrészt kézműszerűen vagy manufaktúraszerűen termelik és csak később erősítik rá a munkagép gépileg termelt testére.[91] A szerszámgép tehát olyan mechanizmus, amely a megfelelő mozgás közlése után szerszámaival elvégzi ugyanazokat a műveleteket, amelyeket korábban a munkás végzett el hasonló szerszámokkal. Hogy mármost a hajtóerő az emberből indul-e ki vagy megint csak egy gépből, a dolog lényegén mit sem változtat. A tulaj-

[90] Nevezetesen a mechanikai szövőszék eredeti formáján az első pillantásra felismerhető a régi szövőszék. Modern formájában lényegesen megváltozottan jelenik meg.

[91] Csak körülbelül 1850 óta gyártják a munkagépek szerszámainak egyre nagyobb részét gépileg Angliában, ámbár nem ugyanazok a gyárosok, akik magukat a gépeket készítik. Ilyen mechanikai szerszámok gyártására szolgáló gépek például az automatic bobbin-making engine [automatikus fonóhüvelykészítő gép], a card-setting engine [kárttűző gép], nyüstszálkészítő gépek, a mule- és throstle-orsók kovácsolására szolgáló gépek.

donképpeni szerszámnak az emberről egy mechanizmusra való átvitele után gép lép a puszta szerszám helyére. A különbség azonnal szembeötlik, akkor is, ha még mindig maga az ember az elsődleges mozgató [erster Motor]. A munkaszerszámok száma, melyekkel az ember egyidejűleg hatni tud, korlátozva van természetes termelési szerszámainak, saját testi szerveinek száma által. Németországban eleinte megkísérelték, hogy egy fonómunkással két rokkát hajtassanak, tehát hogy egyidejűleg két kezével és két lábával dolgoztassák. Ez túl megerőltető volt. Később feltaláltak egy kétorsós, lábbal hajtott rokkát, de azok a fonóvirtuózok, akik egyidejűleg két fonalat tudtak fonni, csaknem olyan ritkák voltak, mint a kétfejű emberek. A jenny* ellenben eleve 12—18 orsóval fon, a harisnyakötőgép sok ezer tűvel köt egyszerre stb. A szerszámoknak a száma, amelyekkel egyazon szerszámgép egyidejűleg játszik, eleve megszabadult attól a szerves korláttól, amely a munkás kézművesszerszámát szűkre szabja.

Sok kézművesszerszámnál annak a különbségnek, amely az ember mint puszta hajtóerő és mint a tulajdonképpeni operátorral dolgozó munkás között fennáll, érzékileg különvált létezése van. Például a rokkánál a láb csak hajtóerőként hat, míg a tulajdonképpeni fonóműveletet a kéz végzi, amely az orsón dolgozik, húz és sodor. A kézművesszerszámnak éppen ez utóbbi részét ragadja meg az ipari forradalom elsőnek, és eleinte még meghagyja az embernek — azon új munka mellett, hogy a gépre szemével felügyeljen és annak tévedéseit kezével kijavítsa — a hajtóerő pusztán mechanikus szerepét. Olyan szerszámok ellenben, amelyekre az ember eleve csak mint egyszerű hajtóerő hat — mint például egy malom forgattyújának forgatásakor[92], szivattyúzáskor, a fújtató karjának fel és le mozgatásakor, mozsárban töréskor stb. —, igaz, elsőnek idézik elő az állatok, a víz, a szél mozgatóerőként való alkalmazását.[93] Ezek a szerszámok részben a manu-

[92] Mózes, az egyiptomi mondja: „Ne kösd be az ökörnek száját, mikor nyomtat."** A keresztény-germán emberbarátok viszont a jobbágynak, akit az őrléshez hajtóerőként alkalmaztak, egy nagy fakorongot raktak a nyakába, hogy kezével ne vihessen lisztet a szájához.

[93] Részben az erős esésű vizek hiánya, részben a különbeni vízfelesleg elleni harc arra kényszerítette a hollandusokat, hogy a szelet alkalmazzák hajtóerőül. Magát a szélmalmot Németországból kapták, ahol ez a találmány csinos harcot idézett elő a nemesség, a papok és a császár közt amiatt, hogy hármójuk közül ugyan kit „illet" a szél. Luft macht eigen [a levegő tulajdonná, illetve jobbággyá tesz], mondották Németországban, míg a szél Hollandiát szabaddá tette. Amit itt tulajdonná tett, az nem a hollandus volt, hanem a föld, a hollandus számára. Még 1836-ban 12 000, összesen 6000 lóerőnyi szélmalmot alkalmaztak Hollandiában, hogy az ország kétharmad részét a mocsárrá való visszaváltozástól megvédjék.

faktúra-időszakban, szórványosan pedig már sokkal előtte gépekké nőnek, de nem forradalmasítják a termelési módot. Hogy kézműszerű formájukban is gépek már, az a nagyipar időszakában mutatkozik meg. Azok a szivattyúk például, amelyekkel a hollandusok 1836—37-ben a haarlemi tavat kiszivattyúzták, a közönséges szivattyúk elve szerint voltak szerkesztve, csakhogy dugattyúikat emberi kezek helyett óriási gőzgépek hajtották. A kovács közönséges és igen tökéletlen fújtatóját Angliában olykor még ma is átalakítják mechanikai légszivattyúvá pusztán azáltal, hogy karját gőzgéppel kötik össze. Maga a gőzgép, ahogyan a XVII. század végén a manufaktúra-időszak alatt feltalálták, és ahogyan a XVIII. század 80-as éveinek elejéig tovább létezett[94], nem idézett elő ipari forradalmat. Éppen fordítva, a szerszámgépek megalkotása volt az, ami a forradalmasított gőzgépet szükségessé tette. Mihelyt az ember, ahelyett hogy a szerszámmal hatna a munkatárgyra, már csak hajtóerőként hat egy szerszámgépre, a hajtóerőnek emberi izom álöltözetében való fellépése véletlenné lesz, és helyébe a szél, a víz, a gőz stb. léphet. Ez természetesen nem zárja ki azt, hogy az ilyen változás gyakran nagy technikai módosításokat idéz elő az eredetileg kizárólag emberi hajtóerőre szerkesztett mechanizmusban. Manapság minden gépet, amelynek előbb még utat kell törnie magának, például varrógépet, kenyérdagasztó gépet stb. — hacsak rendeltetésük eleve nem teszi lehetetlenné a kis méretet — úgy szerkesztenek meg, hogy emberi és tisztán mechanikai hajtóerőre egyaránt alkalmas legyen.

A gép, amelyből az ipari forradalom kiindul, az egyetlen szerszámot kezelő munkást olyan mechanizmussal helyettesíti, amely ugyanazon vagy egyenlő fajta szerszámok tömegével egyszerre operál és amelyet egyetlen hajtóerő mozgat, bármilyen is annak formája.[95] Itt áll előttünk a gép, de csak mint a gépi termelés egyszerű eleme.

A munkagép terjedelmének és egyidejűleg operáló szerszámai számának kibővülése tömegesebb mozgató mechanizmust, e mechanizmus pedig saját ellenállásának legyőzésére az emberinél hatalmasabb hajtóerőt feltételez, nem beszélve arról, hogy az ember egyforma és folytonos mozgás termelésére igen tökéletlen szerszám. Feltételezve, hogy az ember már csak mint egyszerű hajtóerő hat, tehát szerszáma helyébe egy szerszámgép lépett, a természeti erők most már mint hajtóerőt is helyettesíthetik. A manufak-

[94] Bár Watt első, úgynevezett egyszeresen működő gőzgépe már nagyon tökéletesítette, mégis ebben a formájában pusztа emelőgép maradt víz és sólé számára.

[95] „Mindezen egyszerű szerszámok egyesülése, egyetlen motor által mozgásba hozva — gépet alkot." (*Babbage*: „On the Economy of Machinery" [136. old.])

túra-időszakból ránk maradt valamennyi nagy mozgatóerő közül a lóerő volt a legrosszabb, részint mert a lónak saját feje van, részint mert költséges és gyárakban csak korlátozott mértékben alkalmazható.[96] Mégis, a lovat a nagyipar gyermekkorában gyakran alkalmazták, amit az egykorú mezőgazdászok siránkozásán kívül már a mechanikai erőnek lóerőben való, máig fennmaradt kifejezése is tanúsít. A szél túl állhatatlan és ellenőrizhetetlen volt, és ezenkívül Angliában, a nagyipar szülőhelyén, már a manufaktúra-időszak alatt túlnyomórészt vízierőt alkalmaztak. Már a XVII. században megkísérelték, hogy két forgókövet, tehát két őrlőjáratot is, egy vízikerékkel hozzanak mozgásba. Az átviteli mechanizmus felduzzadt terjedelme azonban ekkor összeütközésbe került a most már elégtelen vízierővel, és ez az egyik körülmény, amely a súrlódás törvényeinek pontosabb vizsgálatára indított. Éppúgy a mozgatóerő egyenetlen hatása az olyan malmoknál, amelyeket lengőkarokkal való lökéssel és húzással hoztak mozgásba, a lendkerék elméletére és alkalmazására vezetett,[97] amely később olyan fontos szerepet játszik a nagyiparban. Ilymódon fejlesztette ki a manufaktúra-időszak a nagyipar első tudományos és technikai elemeit. Arkwright throstle-fonodáját kezdettől fogva vízzel hajtották. De a vízierőnek mint uralkodó hajtóerőnek a használata is megnehezítő körülményekkel járt együtt. Nem lehetett tetszőlegesen növelni és hiányán nem lehetett segíteni, olykor felmondta a szolgálatot és mindenekelőtt merőben helyi természetű volt.[98]

[96] John C. Morton 1859 decemberében a Society of Artsban felolvasott egy tanulmányt a „földművelésben alkalmazott erőkről". Ebben többek között ezeket mondta: „Minden javítás, amely előmozdítja a talaj egyformaságát, alkalmazhatóbbá teszi a gőzgépet tisztán mechanikai erő előállítására... Lóerőre ott van szükség, ahol girbegurba sövények és más akadályok meggátolják az egyforma cselekvést. Ezek az akadályok napról napra inkább eltűnnek. Olyan műveletekben, amelyek inkább az akarat kifejtését követelik meg és kevésbé a valóságos erőt, csakis az emberi szellem által percről percre irányított erő, tehát emberi erő alkalmazható." Morton úr ezután gőzerőt, lóerőt és emberi erőt redukál a gőzgépeknél szokásos mértékegységre, ti. arra az erőre, amely 33 000 fontot egy perc alatt egy láb magasra emel, és kiszámítja, hogy egy gőzlóerő költsége a gőzgépnél 3 d., a lónál pedig 5 $^{1}/_{2}$ d. óránként. Továbbá a lovat egészségének teljes fenntartásával csak 8 órán át lehet naponta alkalmazni. Gőzerő révén a művelt földön az egész év folyamán minden hét ló közül legalább hármat meg lehet takarítani, olyan önköltségi áron, amely nem nagyobb, mint a nélkülözhetővé tett lovaké az alatt a három vagy négy hónap alatt, amelyre valóságos felhasználásuk korlátozódik. Végül a gőzerő, azon mezőgazdasági műveleteknél, ahol alkalmazható, a lóerőhöz képest megjavítja a készítmény minőségét. A gőzgép munkájának elvégzésére 66 munkást kellene alkalmazni, óránként összesen 15 sh.-ért, a lovak munkájának elvégzésére pedig 32 embert, összesen 8 sh.-ért óránként.

[97] Faulhaber, 1625; De Cous, 1688.

[98] A turbinák modern találmánya megszabadítja a vízierő ipari kiaknázását sok korábbi korlátjától.

Csak Watt második, úgynevezett kettősen működő gőzgépével találtak olyan elsődleges mozgatót, amely — szén és víz elfogyasztása révén — maga állítja elő mozgatóerejét, amelynek erőpotenciája teljességgel az ember ellenőrzése alatt áll, amely mozgékony és a mozgatás eszköze, amely városi, nem pedig falusi, mint a vízikerék, amely lehetővé teszi a termelés városokban való koncentrációját, ahelyett hogy, mint a vízikerék, szétszórná a vidéken[99], amely technológiai alkalmazását tekintve egyetemes, a székhelyét illetően viszonylag kevéssé függ helyi körülményektől. Watt lángelméje megmutatkozik az 1784 áprilisában kiváltott szabadalom részletezésében, amelyben gőzgépét nem mint egy különös célokra szolgáló találmányt, hanem mint a nagyipar általános szereplőjét írja le. Olyan alkalmazásokra utal itt, amelyek közül némelyiket, mint például a gőzkalapácsot, több mint fél évszázaddal később vezették csak be. De kétségbe vonta a gőzgépnek tengerhajózásra való alkalmazhatóságát. Utódai, Boulton és Watt, 1851-ben a londoni ipari kiállításon roppant gőzgépet állítottak ki ocean steamerek [óceánjáró gőzösök] számára.

Miután előbb a szerszámok az emberi szervezet szerszámaiból egy mechanikai készülék, a szerszámgép szerszámaivá változtak át, most már a mozgatógép is önálló, az emberi erő korlátai alól teljesen felszabadult formát kapott. Ezzel az egyes szerszámgép, amelyet eddig szemügyre vettünk, a gépi termelés puszta elemévé süllyed. Egy mozgatógép most már sok munkagépet hajthatott egyidejűleg. A mozgatógép az egyidejűleg mozgatott munkagépek számával nő, és az átviteli mechanizmus szerteágazó apparátussá tágul.

Ezek után kétféle dolgot kell megkülönböztetnünk: sok egyenlő fajta gép kooperációját és a géprendszert.

Az egyik esetben az egész készítményt ugyanaz a munkagép csinálja. Végrehajtja mindazokat a különböző műveleteket, amelyeket egy kézműves a szerszámával, például a takács a szövőszékével elvégzett, vagy amelyeket kézművesek különböző szerszámokkal, akár önállóan, akár egy manufaktúra

[99] „A textil-manufaktúrák első idejében a gyár helye olyan folyóvíz létezésétől függött, amelynek elegendő esése volt ahhoz, hogy egy vízikereket forgasson; és bár a vízimalmok létesítése az otthonipar-rendszer felbomlásának kezdete volt, mégis a malmok, amelyeket szükségszerűen folyóvizek mellé helyeztek el, gyakran tekintélyes távolságra egymástól, inkább egy falusi mintsem városi rendszer részei voltak; csak a gőzerőnek a vízierő helyettesítőjeként való bevezetése után tömörültek a gyárak városokban és olyan helyeken, ahol a gőz termeléséhez szükséges szén és víz elegendő mennyiségben található. A gőzgép az ipari városok szülőanyja." (A. Redgrave megállapítása, „Reports of the Insp. of Fact. 30th April 1860", 36. old.)

tagjaiként sorjában hajtottak végre.[100] Például a modern levélboríték-manufaktúrában egy munkás a papírt hajtogatta a simítócsonttal, a másik a ragasztót kente fel, a harmadik áthajtotta a nyelvet, amelyre a névjelet nyomják rá, a negyedik a névjelet domborította stb., és mindegyik ilyen részműveletnél minden egyes borítéknak újabb kézbe kellett kerülnie. Egyetlen boríték-gyártó gép mindezeket a műveleteket egy csapásra elvégzi, és 3000, sőt több borítékot készít óránként. Az 1862. évi londoni ipari kiállításon bemutattak egy amerikai papírzacskókészítő gépet, amely felvágja a papírt és 300 darabot enyvez, hajtogat és fejez be percenként. A manufaktúrában megosztott és sorrendben végzett összfolyamatot itt egy munkagép végzi el, amely különböző szerszámok kombinációja révén hat. Mármost akár csupán mechanikai újjászületése az ilyen munkagép egy bonyolultabb kézművesszerszámnak, akár kombinációja különböző fajta egyszerű, manufaktúraszerűen specializált szerszámoknak — a gyárban, azaz a gépi üzemre alapozott műhelyben mindannyiszor újra megjelenik az egyszerű kooperáció, mégpedig először is (a munkástól itt eltekintünk) mint egyenlő fajta és egyidejűleg összeműködő munkagépek térbeli összetömörülése. Így a szövőgyár sok mechanikai szövőszéknek, a konfekciógyár sok varrógépnek ugyanabban a munkaépületben való egymás mellett léte folytán jön létre. De itt technikai egység létezik, mert a sok egyenlő fajta munkagép egyidejűleg és egyenlően kapja impulzusát az átviteli mechanizmus révén a közös elsődleges mozgató szívverésétől, és ez a mechanizmus részben szintén közös, mert csak külön kifutások ágaznak ki belőle minden egyes szerszámgéphez. Ahogy a sok szerszám egy munkagép szerveit, éppúgy a sok munkagép most már csak ugyanazon mozgató mechanizmus egyenlő fajta szerveit alkotja.

Tulajdonképpeni géprendszer azonban csak ott lép az egyes önálló gép helyébe, ahol a munkatárgy különböző lépcsőfok-folyamatok összefüggő során fut át, amelyeket különböző fajta, de egymást kiegészítő szerszámgépek láncolata visz véghez. Itt újra megjelenik a manufaktúrára jellemző, munkamegosztás útján megvalósuló kooperáció, de most már részmunkagépek *kombinációjaként*. A különböző *részmunkások* — a gyapjú-manu-

[100] A manufaktúraszerű megosztás álláspontjáról nézve a szövés nem egyszerű, hanem ellenkezőleg, bonyolult kézműszerű munka volt, és ezért a mechanikai szövőszék olyan gép, amely nagyon sokféle műveletet végez. Egyáltalában téves elképzelés az, hogy a modern gépi berendezés eredetileg olyan műveleteket kerített hatalmába, amelyeket a munka manufaktúraszerű megosztása leegyszerűsített. A fonást és szövést a manufaktúra-időszakban új fajtákra különítették, szerszámaikat tökéletesítették és változtossá tették, de maga a munkafolyamat, amely semmi módon nem volt megosztva, kézműszerű maradt. Nem a munka, hanem a munkaeszköz az, amiből a gép kijindul.

faktúrában például a gyapjúverők, gyapjúfésülők, gyapjúnyírók, gyapjúfonók stb. — sajátos szerszámai most sajátossá lett munkagépek szerszámaivá változnak át, és e munkagépek mindegyike egy különös funkcióra szánt különös szerv a kombinált szerszám-mechanizmus rendszerében. Azokban az ágakban, amelyekben először vezetik be a géprendszert, a manufaktúra nagyjában és egészében maga szolgáltatja számára a termelési folyamat megosztásának és ennélfogva szervezetének természetadta alapzatát.[101] Mindazonáltal azonnal lényeges különbség mutatkozik. A manufaktúrában a munkásoknak kell, elszigetelten vagy csoportokban, minden különös részfolyamatot kézművesszerszámukkal elvégezniök. A munkást a folyamathoz hozzáalkalmazzák, de előzőleg a folyamatot is hozzáidomítják a munkáshoz. A megosztásnak ez a szubjektív elve elesik a gépi termelésnél. Az összfolyamatot itt objektíven önmagában és önmagáért tekintik, összetevő szakaszaiban elemzik, és minden részfolyamat elvégzésének és a különböző részfolyamatok összekapcsolásának kérdését a mechanika, a kémia stb. technikai alkalmazása révén oldják meg[102], miközben természetesen az elméleti felfogásnak továbbra is tökéletesednie kell a nagy méretekben felhalmozott gyakorlati tapasztalás révén. Minden részgép nyersanyagot szolgáltat a rákövetkezőnek, és minthogy valamennyien egyidejűleg működnek, a termék éppúgy folytonosan a maga képzési folyamatának különböző lépcsőfokain van, mint ahogy átmenőben van az egyik termelési szakaszból a másikba. Ahogyan a manufaktúrában a részmunkások közvetlen kooperációja meghatározott viszonyszámokat hoz létre a különös munkáscsoportok között, úgy a tagozott géprendszer-

[101] A nagyipar korszaka előtt a gyapjú-manufaktúra volt Anglia uralkodó manufaktúrája. Ezért ott végezték a XVIII. század első felében a legtöbb kísérletet. A gyapotnak, amelynek mechanikai feldolgozása kevésbé fáradságos előkészületeket követel, a gyapjúval kapcsolatban szerzett tapasztalatok a javára váltak, mint ahogyan később megfordítva, a mechanikai gyapjúipar a mechanikai gyapotfonás és -szövés alapján fejlődik ki. A gyapjú-manufaktúra egyes elemeit csak az utóbbi évtizedek folyamán kebelezték be a gyári rendszerbe, például a gyapjúfésülést. „Mechanikai erő alkalmazása a gyapjúfésülés folyamatában ... ami a »fésülőgép«, különösképpen a Lister-féle gép bevezetése óta kiterjedt gyakorlat ... kétségtelenül azzal a hatással járt, hogy igen nagy számú embert dobtak ki munkájából. A gyapjút azelőtt kézzel fésülték, leggyakrabban a fésülő cottage-ában. Most igen általános az, hogy a gyárban fésülik, és a kézi munka kiszorult, kivéve néhány különleges munkafajtát, amelyekben a kézzel fésült gyapjút még előnyben részesítik. A kézifésülők közül sokan foglalkoztatást találtak a gyárakban, de a kézifésülő terméke a gép termékéhez képest olyan csekély, hogy igen nagy számú fésülő foglalkoztatottsága megszűnt." („Rep. of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1856", 16. old.)

[102] „A gyárrendszer elve tehát az, hogy ... a munkának a művesek közötti megosztását vagy fokozatokra osztását a folyamatnak lényeges összetevőire való felosztásával helyettesíti." (*Ure*: „Philosophy of Manufactures", 20. old.)

ben a részgépeknek egymás által való állandó foglalkoztatottsága meghatározott viszonyt hoz létre számuk, terjedelmük és sebességük között. A kombinált munkagép — ebben az esetben különböző fajta egyes munkagépeknek és ezek csoportjainak tagozott rendszere — annál tökéletesebb, minél folytonosabb az összfolyamat, azaz minél kevesebb megszakítással megy át a nyersanyag az első szakaszából az utolsóba, tehát minél inkább maga a mechanizmus és nem az emberi kéz továbbítja az egyik termelési szakaszból a másikba. A manufaktúrában a külön folyamatok elszigetelése magának a munkának a megosztása által adott elv, a kifejlett gyárban ezzel szemben a külön folyamatok folytonossága uralkodik.

A gépi berendezés valamely rendszere, akár egyenlő fajta munkagépek puszta kooperációján nyugszik, mint a szövödében, akár a különböző fajtájúak kombinációján, mint a fonodában, önmagában egyetlen nagy automata, mihelyt egy önmozgó elsődleges mozgató hajtja. Mindamellett lehet, hogy az összrendszert például a gőzgép hajtja, bár egyes szerszámgépeknek bizonyos mozgásokhoz még szükségük van a munkásra — ilyen a mule betolásához szükséges mozgás a selfacting mule [szelfaktor] bevezetése előtt, a finomfonásnál pedig még most is, vagy pedig a gép meghatározott részeit, mint valami szerszámot, a munkásnak irányítania kell munkájuk elvégzéséhez, például a gépépítésnél, mielőtt a slide restet (egy esztergakészüléket) selfactorrá [önműködővé] változtatták. Mihelyt a munkagép a nyersanyag feldolgozásához szükséges valamennyi mozgást emberi segédlet nélkül végzi el és már csak emberi utánasegítésre van szüksége, a gépi berendezés automatikus rendszerével rendelkezünk, amelyet azonban részleteiben állandóan tökéletesíteni lehet. Így például az a készülék, amely a fonógépet magától megállítja, mihelyt egyetlen fonal elszakad, továbbá a selfacting stop [vetülékvilla], amely a tökéletesített mechanikai szövőszéket állítja meg, mihelyt a vetélő orsójáról a vetülékfonal elfogy, egészen modern találmányok. Mind a termelés folyamatosságának, mind az automata-elv érvényesítésének példájául a modern papírgyár szolgálhat. A papírtermelésen egyáltalában előnyösen tanulmányozható az egyes esetben mind a különböző termelési módoknak a különböző termelési eszközök bázisán nyugvó különbsége, mind a társadalmi termelési viszonyoknak e termelési módokkal való összefüggése, mert a régebbi német papírkészítés a kézműszerű termelés mintáját, a XVII. századi Hollandia és a XVIII. századi Franciaország a tulajdonképpeni manufaktúra mintáját, a modern Anglia pedig az automatikus gyártás mintáját szolgáltatja ebben az ágban, ezenkívül Kínában és Indiában még létezik ugyanezen iparnak két különböző óázsiai formája.

A gépi üzem legfejlettebb alakja az olyan munkagépek tagozott rendszere,

amelyek mozgásukat csak az átviteli gépezet közvetítésével egy központi automatától nyerik. Az egyes gép helyébe itt egy mechanikai szörnyeteg lép, melynek teste egész gyárépületeket tölt meg, és melynek démoni ereje eleinte óriási tagjainak szinte ünnepélyesen kimért mozgása mögé rejtőzik, majd számtalan tulajdonképpeni munkaszervének lázasan őrjöngő körtáncában tör ki.

Mule-ok, gőzgépek stb. már voltak, mielőtt lettek volna olyan munkások, akiknek kizárólagos foglalatossága gőzgépek, mule-ok stb. készítéséből állt, egészen úgy, mint ahogy az ember már viselt ruhát, mielőtt szabók lettek volna. Mégis Vaucanson, Arkwright, Watt és mások találmányai csak azért voltak kivitelezhetőek, mert e feltalálók a manufaktúra-időszak által készen szállított és tekintélyes számú ügyes mechanikai munkást találtak. E munkások egy része különböző szakmájú önálló kézművesekből állott, más része manufaktúrákban egyesült, amelyekben, mint korábban említettük, a munka megosztása különös szigorral uralkodott. A találmányok szaporodásával és az újonnan feltalált gépek iránti kereslet növekedésével mindinkább kifejlődött egyrészt a gépgyártás elkülönülése sokféle önálló ágra, másrészt a munka megosztása a gépépítő manufaktúrák belsejében. Itt tehát a manufaktúrában a nagyipar közvetlen technikai alapzatát pillantjuk meg. A manufaktúra termelte azt a gépi berendezést, amellyel a nagyipar, azokon a termelési területeken, amelyeket először megragadott, a kézmű- és manufaktúraszerű üzemet megszüntette. A gépi üzem tehát természetadta módon egy nem hozzámért anyagi alapzaton emelkedett ki. Bizonyos fejlődési fokon ezt az először készentalált, majd régi formájában továbbmenően kidolgozott alapzatot magát is forradalmasítania kellett, és saját termelési módjának megfelelő új bázist kellett teremtenie. Ahogyan az egyes gép törpe méretű marad, ameddig csak emberek mozgatják, és ahogyan a géprendszer nem fejlődhetett szabadon, mielőtt a készentalált hajtóerők — az állat, a szél, sőt a víz — helyébe a gőzgép nem lépett, éppúgy a nagyipar is meg volt bénítva egész fejlődésében, ameddig jellegzetes termelési eszköze, maga a gép, személyes erőnek és személyes ügyességnek köszönhette létezését, tehát ameddig az izmoknak attól a fejlettségétől, a pillantásnak attól az élességétől és a kéznek attól a virtuozitásától függött, amellyel a részmunkás a manufaktúrában és a kézműves a manufaktúrán kívül törpeszerszámát kezelte. Nem beszélve a gépeknek eredetük e módja okozta megdrágulásáról — olyan körülmény ez, amely tudatos motívumként uralkodik a tőkén —, a már gépileg űzött ipar terjeszkedése és a gépi berendezésnek új termelési ágakba való behatolása így továbbra is teljesen egy olyan munkáskategória növekedésétől függött, amelyet foglalatosságának félig művészi természete folytán csak

fokozatosan és nem ugrásszerűen lehetett szaporítani. De bizonyos fejlődési fokon a nagyipar technikailag is összeütközésbe került kézmű- és manufaktúraszerű alapzatával. A mozgatógépek, az átviteli mechanizmus és a szerszámgépek terjedelmének növekedése, alkatrészeik nagyobb bonyolultsága, sokrétűsége és szigorúbb szabályossága, ami olyan mértékben következett be, ahogy a szerszámgép a kézműszerű modellről, amely a felépítésén eredetileg uralkodik, leszakította magát, és szabad, csak mechanikai feladata által meghatározott alakot öltött[103], az automata-rendszer kialakulása és nehezen megmunkálható anyagoknak, például fa helyett vasnak, mind elkerülhetetlenebb alkalmazása — mindezeknek a természetadta feladatoknak a megoldása mindenütt beleütközött azokba a személyi korlátokba, amelyeket a manufaktúrában kombinált munkásszemélyzet is csak bizonyos fokig, de nem lényegileg tör át. Olyan gépeket, mint amilyen például a modern nyomdai sajtó, a modern gőzszövőszék és a modern kártológép, a manufaktúra nem szolgáltathatott.

A termelési mód forradalmasodása az ipar egyik területén maga után vonja forradalmasodását a másikon. Ez elsősorban olyan iparágakra érvényes, amelyek bár a munka társadalmi megosztása folytán elszigeteltek, úgyhogy mindegyikük önálló árut termel, de mégis összefonódnak mint egy összfolyamat szakaszai. Így a gépi fonás gépi szövést tett szükségessé, és a kettő együtt szükségessé tette a mechanikai-kémiai forradalmat a fehérítésben, a nyomásban és a festésben. Így idézte elő másrészt a pamutfonás forradalmasodása a gyapotszálnak a magtól való elválasztására szolgáló gin feltalálását, és csak ezzel vált lehetővé a pamuttermelés a most szükséges nagy méretben.[104] Az ipar és a földművelés termelési módjában bekövetkezett forradalom azonban forradalmat tett szükségessé a társadalmi termelési

[103] A mechanikai szövőszék első formájában főként fából, a javított, modern pedig vasból készült. Hogy kezdetben a termelési eszköz régi formája mennyire uralkodik új formáján, megmutatkozik többek között akkor, ha akár csak a legfelszínesebben is összehasonlítjuk a modern gőzszövőszéket a régivel, a vasöntödék modern fúvószerkezeteit a közönséges fújtató e Iső gyámoltalan mechanikai újjászületésével, és talán minden másnál csattanóbb bizonyíték az a mostani mozdonyok feltalálása előtti mozdony-kísérlet, amelynek valójában két lába volt, és ezeket váltogatva emelgette, mint a ló. Csak miután a mechanika tovább fejlődik és gyakorlati tapasztalatok halmozódnak fel, határozza meg a formát teljesen a mechanikai elv és szabadul meg ezért ez a forma teljesen annak a szerszámnak hagyományos formájától, amely géppé változik.

[104] A jenki Eli Whitney cotton ginjén a legújabb időkig lényegében kevesebbet változtattak, mint a XVIII. század bármely más gépén. Csak az utóbbi évtizedekben (1867 előtt) tette elavulttá Whitney gépét egy másik amerikai, Emery úr (a New York állambeli Albanyból) egy éppoly egyszerű, mint hatásos tökéletesítéssel.

folyamat általános feltételeiben, azaz a közlekedési és szállítóeszközökben is. Mint ahogyan egy olyan társadalom közlekedési és szállítóeszközei, amelynek pivot-ja [tengelye] — hogy Fourier kifejezésével éljek — a kis földművelés a maga házi mellékiparával, valamint a városi kézművesség volt, már egyáltalán nem elégíthették ki a társadalmi munka megosztását kibővítő, a munkaeszközöket és a munkásokat koncentráló és gyarmati piacokra dolgozó manufaktúra-időszak termelési szükségleteit, és ezért valóban forradalmasodtak is, ugyanúgy a manufaktúra-időszaktól örökölt szállító- és közlekedési eszközök csakhamar elviselhetetlen kerékkötőivé váltak a nagyiparnak, amely a termelést lázas gyorsaságúvá változtatja, tömegméretűvé teszi, tőke- és munkástömegeket dob állandóan az egyik termelési területről a másikra, és világpiaci kapcsolatokat hoz újonnan létre. A közlekedés- és szállításügy ezért — eltekintve az egészen forradalmasodott vitorláshajó-építéstől — a folyami gőzhajók, vasutak, óceánjáró gőzhajók és távírók rendszere révén fokozatosan hozzáidomult a nagyipar termelési módjához. A félelmetes vastömegek azonban, melyeket most kovácsolni, hegeszteni, vágni, fúrni és formázni kellett, a maguk részéről olyan óriási gépeket követeltek, amelyeknek megteremtése meghaladta a manufaktúraszerű gépesítés erejét.

A nagyiparnak tehát hatalmába kellett kerítenie jellegzetes termelési eszközét, magát a gépet, és gépekkel kellett gépeket termelnie. Így teremtette csak meg adekvát technikai alapzatát és állt a saját lábára. A gépi üzem növekedésével a XIX. század első évtizedeiben a gépi berendezés fokozatosan valóban hatalmába kerítette a szerszámgépek gyártását. De csak a legutóbbi évtizedek folyamán hívta életre a roppant arányú vasútépítkezés és az óceáni gőzhajózás az elsődleges mozgatók építéséhez alkalmazott óriási gépeket.

A gépek gépekkel való gyártásának leglényegesebb termelési feltétele egy bármely erőpotenciára képes és egyúttal mégis teljesen ellenőrizhető mozgatógép volt. Ez már létezett a gőzgépben. De egyúttal gépi úton kellett termelni az egyes géprészekhez szükséges szigorúan mértani formákat, mint a vonal, sík, kör, henger, kúp és gömb. Ezt a problémát Henry Maudslay oldotta meg a XIX. század első évtizedében a slide rest feltalálásával, amelyet hamarosan önműködővé tettek és az esztergapadról, melyhez először készült, módosított formában átvittek más konstrukciós gépekre. Ez a mechanikai berendezés nem valamely különös szerszámot helyettesít, hanem magát az emberi kezet, amely egy meghatározott formát hoz létre azáltal, hogy vágószerszámok stb. élét a munkaanyag, például vas elé vagy rátartja, odailleszti és irányítja. Így sikerült az egyes géprészek mértani formáit „olyan könnyedséggel, pontossággal és gyorsasággal előállítani, ami-

lyet semmiféle felhalmozott tapasztalat nem kölcsönözhetett a legügyesebb munkás kezének sem".[105]

Ha mármost szemügyre vesszük a gépépítésben alkalmazott gépi berendezésnek azt a részét, amely a tulajdonképpeni szerszámgépet alkotja, ismét megjelenik a kézművesszerszám, de óriási terjedelemben. A fúrógép operátora például egy roppant fúró, amelyet gőzgép hajt és amely nélkül viszont nagy gőzgépek és hidraulikus sajtók hengerét nem lehetne előállítani. A mechanikai esztergapad a közönséges lábbal hajtott esztergapad óriási új kiadása, a gyalugép vasból való ács, és ugyanazokkal a szerszámokkal dolgozza meg a vasat, amelyekkel az ács a fát; az a szerszám, amely a londoni hajóépítő üzemekben a lemezeket vágja, óriási borotva, a nyírógépnek, amely úgy vágja a vasat, mint a szabóolló a posztót, egy szörnyű nagy olló a szerszáma, a gőzkalapács meg közönséges kalapácsfejjel operál, de olyan súlyúval, hogy maga Thor sem tudná meglendíteni.[106] E Nasmyth feltalálta gőzkalapácsok egyike például többet nyom 6 tonnánál és 7 lábnyi függőleges eséssel zuhan egy 36 tonna súlyú üllőre. Játszva zúzza porrá a gránittömböt, és ugyanúgy képes arra is, hogy egymást követő könnyed ütésekkel puhafába szöget verjen.[107]

Gépi berendezésként a munkaeszköz olyan anyagi létezési módra tesz szert, amely az emberi erőnek természeti erőkkel, a tapasztalatszerű gyakorlottságnak pedig a természettudomány tudatos alkalmazásával való helyettesítését feltételezi. A manufaktúrában a társadalmi munkafolyamat tagozódása tisztán szubjektív, részmunkások kombinációja; a géprendszerben a nagyiparnak egészen objektív termelési organizmusa van, amelyet a munkás mint meglevő anyagi termelési feltételt készentalál. Az egyszerű kooperációban, sőt a munka megosztása révén specializált kooperációban is az elszigetelt munkásnak a társadalmasított munkás által való kiszorítása még mindig többé-kevésbé véletlenként jelenik meg. A gépi berendezés, egyes

[105] „The Industry of Nations", London 1855, II. rész, 239. old. Ugyanitt ez olvasható: „Bármennyire egyszerűnek és külsőleg jelentéktelennek tűnhet is az esztergapadoknak ez a tartozéka, úgy hisszük, mégsem mondunk túl nagyot, ha megállapítjuk, hogy befolyása a gépi berendezés használatának tökéletesítésére és elterjedésére éppoly nagy volt, mint amilyet magának a gőzgépnek Watt-féle tökéletesítései idéztek elő. Bevezetése egyszeriben minden gépi berendezés tökéletesedését és olcsóbbodását vonta maga után, s találmányokra és tökéletesítésekre ösztönzött."

[106] Az egyik ilyen gép, amelyet Londonban paddle-wheel shaftok [lapátkerék-tengelyek] kovácsolására használnak, a „Thor" nevet viseli. Egy 16 $^{1}/_{2}$ tonna súlyú tengelyt ugyanolyan könnyedséggel kovácsol ki, mint a kovács a patkót.

[107] A famegmunkáló gépek, amelyek kis méretben is alkalmazhatók, többnyire amerikai találmányok.

később megemlítendő kivételekkel, csak a közvetlenül társadalmasított, vagyis közös munka kezében funkcionál. A munkafolyamat kooperatív jellege most tehát technikai szükségességgé lesz, amelyet magának a munkaeszköznek a természete diktál.

2. A gépi berendezés által a terméknek átadott érték

Láttuk, hogy a kooperációból és a munkamegosztásból eredő termelőerők a tőkének semmibe sem kerülnek. Ezek a társadalmi munka természeti erői. Azok a természeti erők, amelyeket termelő folyamatokhoz elsajátítanak, például a gőz, a víz stb., ugyancsak nem kerülnek semmibe. De ahogy az embernek tüdő kell a lélegzéshez, ugyanúgy „emberkéz alkotására"* van szüksége ahhoz, hogy természeti erőket termelő módon fogyasszon el. Vízikerékre van szükség a víz mozgatóerejének, gőzgépre a gőz rugalmasságának kiaknázásához. Ami a természeti erőkre, az áll a tudományra is. Az a törvény, hogy a mágnestű elektromos áram hatókörében elhajlik, vagy hogy a vasban, amely körül elektromos áram kering, mágnesség keletkezik, mihelyt egyszer felfedezték, nem kerül egy fityingbe sem.[108] De e törvényeknek a távírás stb. céljaira való kiaknázásához igen költséges és szerteágazó készülékre van szükség. A gép, mint láttuk, a szerszámot nem szorítja ki. Az emberi szervezet törpeszerszámából az ember teremtette mechanizmus szerszámává terebélyesedik és sokasodik. A kézművesszerszám helyett a tőke a munkást most géppel dolgoztatja, amely maga irányítja a szerszámait. Ha tehát az első pillantásra világos, hogy a nagyipar roppant természeti erőknek és a természettudománynak a termelési folyamatba való bekebelezése által szükségképpen rendkívüli módon fokozza a munka termelékenységét, korántsem ugyanilyen világos az, hogy ezt a fokozott termelőerőt a másik oldalon nem megnövelt munkaráfordítás árán szerzik-e meg. Mint az állandó tőke minden más alkotórésze, a gépi berendezés sem teremt értéket, de átadja saját értékét a terméknek, amelynek előállítására szolgál. Amennyiben értéke van és ezért értéket visz át a termékre, annyiban alkotórésze ez utóbbi értékének. Ahelyett, hogy olcsóbbítaná, saját értékének arányában megdrá-

[108] A tudomány a tőkésnek egyáltalán „semmibe" nem kerül, de ez a legkevésbé sem akadályozza meg abban, hogy ki ne aknázza. Az „idegen" tudományt a tőkébe ugyanúgy bekebelezik, mint az idegen munkát. „Tőkés" elsajátítás és „személyes" elsajátítás azonban — akár tudományról, akár anyagi gazdagságról van szó — teljességgel különböző dolgok. Dr. Ure maga siránkozott azon, hogy a gépeket kiaknázó kedves gyárosai szörnyen járatlanok a mechanikában, és Liebignek van mit elbeszélnie arról, hogy az angol vegyészeti gyárosok hajmeresztően tudatlanok a kémiában.

gítja a terméket. És kézzelfogható, hogy a gép és a rendszeresen kifejlesztett gépi berendezés, a nagyipar jellegzetes munkaeszköze, értékben aránytalanul felduzzad a kézműves- és manufaktúra-üzem munkaeszközeihez képest.

Mármost mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy a gépi berendezés a *munkafolyamatba mindig egészen* és az *értékesítési folyamatba mindig* csak részenként kerül bele. Sohasem tesz hozzá a termékhez több értéket, mint amennyit elhasználódása révén átlagosan elveszít. Nagy különbség van tehát a gép értéke és az általa a termékre periodikusan átvitt értékrész között. Nagy különbség van a gép *mint* értékképző és *mint* termékképző elem között. Minél nagyobb a periódus, amely alatt ugyanaz a gépi berendezés ismételten ugyanabban a munkafolyamatban szolgál, annál nagyobb ez a különbség. Igaz, láttuk, hogy minden tulajdonképpeni munkaeszköz vagy termelési szerszám mindig egészen kerül bele a munkafolyamatba és mindig csak töredékenként, napi átlagkopásának arányában az értékesítési folyamatba. De ez a használás és elhasználás közötti különbség sokkal nagyobb a gépi berendezés, mint a szerszám esetében, mert az előbbi, tartósabb anyagból készülvén, tovább él, mert alkalmazása, melyet szigorúan tudományos törvények szabályoznak, nagyobb gazdaságosságot tesz lehetővé alkotórészeinek és fogyasztási eszközeinek ráfordításában, és végül, mert termelési mezeje aránytalanul nagyobb, mint a szerszámé. Ha mindkettőből, a gépi berendezésből és a szerszámból levonjuk napi átlagköltségüket, vagyis azt az érték-alkotórészt, amelyet napi átlagkopásuk és a segédanyagoknak, például olajnak, szénnek stb. elfogyasztása által a termékhez hozzátesznek, akkor ingyen hatnak, egészen úgy, mint az emberi munka közreműködése nélkül meglevő természeti erők. Amennyivel nagyobb a gépi berendezés *termelő* hatásterjedelme a szerszáménál, annyival nagyobb ingyenes szolgálatának terjedelme a szerszámához képest. Csak a nagyiparban tanulja meg az ember, hogy múltbeli, már tárgyiasult munkájának termékét nagy méretben, akár egy természeti erőt, ingyen hatni engedje.[109]

[109] Ricardo a gépeknek ezt a hatását, amelyet egyébként éppoly kevésbé fejtett ki, mint a munkafolyamat és az értékesítési folyamat közötti általános különbséget, néha annyira szem előtt tartja, hogy alkalmilag megfeledkezik arról az érték-alkotórészről, amelyet a gépek átadnak a terméknek, és teljességgel összekeveri a gépeket a természeti erőkkel. Így például: „Adam Smith sehol sem becsüli le azokat a szolgálatokat, amelyeket a természeti erők és a gépi berendezés teljesítenek nekünk, de nagyon helyesen megkülönbözteti azon érték természetét, amelyet ezek az árukhoz hozzátesznek ... mivel munkájukat ingyenesen teljesítik [...] a segítség, amelyet nekünk nyújtanak, semmit sem tesz hozzá a csereértékhez." (*Ricardo*: „Principles etc.", 336—337. old.) Ricardo megjegyzése természetesen helyes J. B. Sayvel szemben, aki arról képzeleg, hogy a gépek azt a „szolgálatot" teljesítik, hogy értéket teremtenek, amely része a „profitnak".

A kooperáció és a manufaktúra vizsgálatánál kitűnt, hogy bizonyos általános termelési feltételek, például épületek stb., összehasonlítva elszigetelt munkások szétforgácsolt termelési feltételeivel, a közös fogyasztás által gazdaságosabbá lesznek, ezért a terméket kevésbé drágítják meg. A gépi berendezésnél nemcsak hogy egy munkagép testét használja el közösen e gép sok szerszáma, hanem egyazon mozgatógépet és az átviteli mechanizmus egy részét sok munkagép közösen használja el.

Ha a különbség a gépi berendezés értéke és a napi termékére átvitt értékrész között adott, a termék ez értékrész okozta megdrágulásának foka elsősorban a termék terjedelmétől, mintegy felületétől függ. A blackburni Baynes úr egy 1857-ben közzétett előadásában úgy véli, hogy „minden reális[109a] mechanikai lóerő 450 selfacting mule-orsót hajt az előkészítőgépekkel egyetemben, vagy 200 throstle-orsót, vagy 15 szövőszéket — amely 40 inch clotht [40 hüvelyk széles posztót] állít elő — a lánc felvetésére, az irezésre stb. szolgáló berendezésekkel egyetemben".* Az első esetben 450 mule-orsó, a másodikban 200 throstle-orsó, a harmadikban 15 mechanikai szövőszék napi terméke az, amire egy gőz-lóerő napi költsége és az általa mozgásba hozott gépi berendezés kopása eloszlik, úgyhogy e réven egy uncia fonalra vagy egy rőf szövetre csak egy parányi értékrész megy át. Ugyanez a helyzet a fenti példában a gőzkalapáccsal. Minthogy napi kopása, szénfogyasztása stb. eloszlik azokra a félelmetes vastömegekre, amelyeket naponta kalapál, minden mázsa vasra csak csekély értékrész akaszkodik, amely azonban igen nagy volna, ha az óriási szerszámnak kis szögeket kellene bevernie.

Ha a munkagép hatóköre, tehát szerszámainak száma, vagy, ahol erőről

---

[109a] {Jegyzet a 3. kiadáshoz. 1 „lóerő" percenként 33 000 láb-font erővel egyenlő, vagyis azzal az erővel, amely 33 000 fontot 1 perc alatt 1 (angol) lábnyira vagy 1 fontot 33 000 lábnyira emel fel. A fenti lóerőn ez értendő. De a közönséges üzleti nyelvben és hellyel-közzel e könyv idézeteiben is különbséget tesznek ugyanazon gép „névleges" és „kereskedelmi" vagy „indikált" lóerői között. A régi vagy névleges lóerőt kizárólag a dugattyúlöketből és a hengerátmérőből számítják és a gőznyomást meg a dugattyúsebességet egészen figyelmen kívül hagyják. Vagyis ez ténylegesen a következőt jelenti: ennek a gőzgépnek pl. 50 lóereje van, ha ugyanazzal a gyenge gőznyomással és ugyanazzal a csekély dugattyúsebességgel működtetik, mint Boulton és Watt idején. Az utóbbi két tényező azonban azóta rendkívül megnőtt. Valamely gép által manapság valóban szolgáltatott mechanikai erő mérésére feltalálták az indikátort, amely jelzi a gőznyomást. A dugattyúsebességet könnyű megállapítani. Ilymódon valamely gép „indikált" vagy „kereskedelmi" lóerejének mértéke egy matematikai formula, amely a hengerátmérőt, a dugattyúlöket magasságát, a dugattyúsebességet és a gőznyomást egyidejűleg tekintetbe veszi és ezzel jelzi, hogy a gép a valóságban percenként hányszor 33 000 láb-fontot teljesít. Egy névleges lóerő ezért a valóságban három, négy, sőt öt indikált, vagyis valóságos lóerőt teljesíthet. Ennyit különböző későbbi idézetek megvilágítására. — *F. E.*}

van szó, az erő terjedelme adott, a terméktömeg attól a sebességtől függ, amellyel a gép működik, tehát például attól a sebességtől, amellyel az orsó forog, vagy azoknak az ütéseknek a számától, amelyeket a kalapács egy perc alatt mér. E hatalmas kalapácsok némelyike 70-et, Ryder különleges kovácsológépe pedig, amely kisebb méretű gőzkalapácsokat alkalmaz orsók kovácsolásához, 700-at üt egy perc alatt.

Ha az az arány, amelyben a gépi berendezés értéket visz át a termékre, adott, akkor ennek az értékrésznek a nagysága a gépi berendezés saját értéknagyságától függ.[110] Minél kevesebb munkát tartalmaz ő maga, annál kevesebb értéket tesz hozzá a termékhez. Minél kevesebb értéket ad át, annál termelékenyebb, és szolgálata annál inkább megközelíti a természeti erőkét. Márpedig a gépi berendezésnek gépi berendezés által való termelése csökkenti értékét, kiterjedéséhez és hatásához viszonyítva.

A kézmű- vagy manufaktúraszerűen termelt áruk árának és ugyanezen áruk mint gépi termékek árának összehasonlító elemzése általában azt az eredményt adja, hogy a gépi terméknél a munkaeszköz számlájára írható érték-alkotórész relatíve nő, abszolúte azonban csökken. Azaz abszolút nagysága csökken, de a termék — például egy font fonal — összértékéhez viszonyított nagysága növekszik.[111]

---

[110] Az az olvasó, aki a tőkés képzetek foglya, természetesen hiányolja itt a „kamatot", amelyet a gép, tőkeértékével arányosan, a termékhez hozzátesz. Könnyű azonban átlátni, hogy a gép, minthogy éppoly kevéssé hoz létre új értéket, mint az állandó tőke bármely más alkotórésze, semmi ilyet nem tehet hozzá „kamat" néven. Világos továbbá, hogy itt, ahol az értéktöbblet termeléséről van szó, nem lehet az értéktöbbletnek egy részét a priori előfeltételezni „kamat" néven. A tőkés számítási mód, amely prima facie [első pillantásra] ízetlennek és az értékképzés törvényeivel ellentmondónak látszik, ez írás harmadik könyvében leli meg magyarázatát.

[111] Ez a gép által a termékhez hozzátett érték-alkotórész abszolúte és relatíve csökken ott, ahol a gép lovakat, egyáltalában munkaállatokat szorít ki, olyan állatokat, amelyeket csak mint mozgatóerőt, nem mint anyagcseregépeket használnak. Mellesleg megjegyezve, Descartes azzal, hogy az állatokat puszta gépekként határozza meg, a manufaktúra-időszak szemével lát, eltérően a középkortól, amelynek számára az állat az ember segítőtársának számított, mint ahogy később von Haller úr számára a „Restauration der Staatswissenschaften" című munkájában újra annak számított. Hogy Descartes, éppúgy mint Bacon, a termelés megváltozott alakját és az embernek a természet feletti gyakorlati uralmát a megváltozott gondolkodási módszer eredményének tekintette, mutatja „Discours de la méthode"-ja, amelyben többek között ez olvasható [VI. rész]: „Lehetséges" (az általa a filozófiába bevezetett módszer révén) „eljutnunk az élet számára igen hasznos ismeretekhez, és azon spekulatív filozófia helyett, amelyet az iskolákban tanítanak, találhatunk egy gyakorlatit, amelynek révén a tűz, a víz, a levegő, a csillagok és valamennyi többi bennünket körülvevő test erejét és cselekvéseit éppoly szabatosan ismerve, mint ahogyan műveseink

Világos, hogy a munka pusztán áthelyeződik, tehát az egy áru termeléséhez szükséges munka teljes összege nem csökken, illetve a munka termelőereje nem nő akkor, ha a gép megtermelése annyi munkába kerül, amennyit alkalmazása megtakarít. Mégis, a különbség azon munka között, amelybe kerül és azon munka között, amelyet megtakarít, vagyis termelékenységének foka nyilvánvalóan nem függ attól a különbségtől, amely saját értéke és az általa helyettesített szerszám értéke között van. Ez a különbség addig áll fenn, amíg a gép munkaköltsége, és ezért az általa a termékhez hozzátett értékrész kisebb marad, mint az az érték, amelyet a munkás a szerszámával tenne hozzá a munkatárgyhoz. A gép termelékenységét ezért az méri, hogy milyen fokban helyettesít emberi munkaerőt. Baynes úr szerint 450 muleorsóra és előberendezésre, amelyeket 1 gőz-lóerő hajt meg, $2\,^1/_2$ munkás jut[112], és egy tízórás munkanap alatt minden egyes selfacting mule-orsóval 13 uncia (átlagos finomsági számú) fonalat fonnak meg, tehát $2\,^1/_2$ munkás hetenként $365\,^5/_8$ font fonalat fon meg. Fonallá változása közben a körülbelül 366 font gyapot (az egyszerűség kedvéért a hulladékot figyelmen kívül hagyjuk) tehát csak 150 munkaórát, vagyis 15 tízórás munkanapot szív fel, míg a rokka esetében, amikor a kézifonó 60 óra alatt szolgáltat 13 uncia fonalat, ugyanez a gyapotmennyiség 2700 tízórás munkanapot, vagyis 27 000 munkaórát szívna fel.[113] Ahol a block printing, vagyis a kézi kartonnyomás régi módszerét a gépi nyomás kiszorította, egyetlen gép egy férfi vagy fiú segédletével annyi négyszínű kartont nyom egy óra alatt, mint korábban

különböző mesterségeit ismerjük, ezeket ugyanolyan módon mindazokra a használatokra alkalmazhatnánk, amelyekre megfelelőek, és ilymódon magunkat a természet uraivá és birtokosaivá tehetnénk", és így „hozzájárulhatnánk az emberi élet tökéletesítéséhez". Sir Dudley North „Discourses upon Trade"-jének (1691) előszavában az olvasható, hogy Descartes módszere, a politikai gazdaságtanra alkalmazva, kezdte azt megszabadítani a pénzről, kereskedelemről stb. szóló régi meséktől és babonás képzetektől. Általában azonban a korábbi idők angol közgazdászai Baconhöz és Hobbeshoz csatlakoznak mint filozófusaikhoz, később pedig Locke lett κατ' ἐξοχήν [sajátképpen] „a filozófusa" a politikai gazdaságtannak Anglia, Franciaország és Itália számára.

[112] Az esseni kereskedelmi kamara egyik évi jelentése (1863 október) szerint 1862-ben a Krupp-féle acélöntöde 161 olvasztó-, izzító- és cementálókemencével, 32 gőzgéppel (1800-ban körülbelül ennyi volt a Manchesterben alkalmazott gőzgépek teljes száma) és 14 gőzkalapáccsal, amelyek összesen 1236 lóerőt képviselnek, 49 kovácstűzhellyel, 203 szerszámgéppel és körülbelül 2400 munkással — 13 millió font öntöttacélt termelt. Itt még 2 munkás sem jut 1 lóerőre.

[113] Babbage úgy számítja, hogy Jávában úgyszólván csak a fonómunka 117 %-ot tesz hozzá a gyapotértékhez. Ugyanabban az időben (1832) Angliában az az összérték, amelyet gépi berendezés és munka a gyapothoz a finomfonásban hozzátett, körülbelül 33 %-a volt a nyersanyag értékének. („On the Economy of Machinery", 165—166. old.)

200 férfi.[114] Mielőtt Eli Whitney 1793-ban feltalálta a cotton gint, 1 font gyapotnak a magtól való elválasztása egy átlagmunkanapba került. Találmánya következtében egy néger nő naponta 100 font gyapotot tudott megtisztítani, és a gin hatékonyságát azóta még jelentősen növelték. Egy font gyapotszálat, amelyet azelőtt 50 centért termeltek, később nagyobb profittal — azaz több meg nem fizetett munka belefoglalásával — 10 centért adtak el. Indiában a szálnak a magtól való elválasztására egy félig gépszerű szerszámot használnak, a churkát, amellyel egy férfi meg egy nő naponta 28 fontot tisztít meg. A dr. Forbes által néhány éve feltalált churkával egy férfi meg egy fiú naponta 250 fontot termel; ott, ahol ökröket, gőzt vagy vizet használnak hajtóerőül, csak néhány fiúra vagy leányra van szükség mint feederekre (akik a gépet anyaggal táplálják). Tizenhat ilyen, ökrökkel hajtott gép naponta 750 ember korábbi átlagos napi munkáját végzi el.[115]

Mint már említettük, a gőzeke gőzgépe egy óra alatt 3 d.-ért, vagyis $^1/_4$ sh.-ért annyi munkát végez el, mint 66 ember óránként 15 sh.-ért. Visszatérek erre a példára, hogy eloszlassak egy téves elképzelést. A 15 sh. ugyanis semmiképpen sem a 66 ember által egy óra alatt hozzátett munkának a kifejezése. Ha a többletmunka aránya a szükséges munkához 100% volt, akkor ez a 66 munkás óránként 30 sh. értéket termelt, ámbár csak 33 óra testesül meg a kapott egyenértékben, azaz a 15 sh. munkabérben. Ha tehát feltételezzük, hogy egy gép ugyanannyiba kerül, mint amennyi 150 általa kiszorított munkás évi bére, mondjuk 3000 £-be, akkor a 3000 £ semmiképpen sem a 150 munkás által szolgáltatott és a munkatárgyhoz hozzátett munkának a pénzkifejezése, hanem csak évi munkájuk azon részének, amely az ő számukra munkabérben testesül meg. Ezzel szemben a gép 3000 £ pénzértéke a megtermelése során kifejtett összes munkát kifejezi, bármilyen arányban alkot ez a munka munkabért a munkás és értéktöbbletet a tőkés számára. Ha tehát a gép ugyanannyiba kerül, mint az általa helyettesített munkaerő, akkor a benne tárgyiasult munka mindig sokkal kisebb, mint az általa helyettesített eleven munka.[116]

Ha a gépi berendezést kizárólag a termék olcsóbbítására szolgáló eszköznek tekintjük, használatának határát az szabja meg, hogy önmaga megtermelésének kevesebb munkába kell kerülnie, mint amennyi munkát alkalmazása

[114] A gépi nyomás ezenkívül festéket takarít meg.

[115] V. ö. „Paper read by dr. Watson, Reporter on Products to the Government of India, before the Society of Arts", 17. April 1860.

[116] „Ezek a néma szereplők" (a gépek) „mindig sokkal kevesebb munka termékei, mint az, amit kiszorítanak, még akkor is, ha ugyanolyan pénzértékűek." (*Ricardo*: „Principles etc.", 40. old.)

helyettesít. A tőke számára azonban ez a határ szűkebb. Minthogy a tőke nem az alkalmazott munkát fizeti meg, hanem az alkalmazott munkaerő értékét, ezért számára a gépek használatának határát a gép értéke és az általa helyettesített munkaerő értéke közti különbség szabja meg. Minthogy a munkanapnak szükséges munkára és többletmunkára való megoszlása különböző országokban, továbbá egyazon országon belül különböző időszakokban, vagy egyazon időszak alatt különböző üzletágakban különböző, minthogy továbbá a munkás valóságos bére hol munkaerejének értéke alá süllyed, hol afölé emelkedik, a gépi berendezés ára és az általa helyettesítendő munkaerő ára közti különbség nagyon változó lehet, akkor is, ha a gép megtermeléséhez szükséges munkamennyiség és az általa helyettesített munka összmennyisége közti különbség ugyanaz marad.[116a] De csak az első különbség az, amely az áru termelési költségét magának a tőkésnek számára meghatározza és őt a konkurrencia kényszertörvényei révén befolyásolja. Ezért van az, hogy ma Angliában feltalálnak olyan gépeket, amelyeket csak Észak-Amerikában alkalmaznak, mint ahogyan Németország a XVI. és XVII. században feltalált olyan gépeket, amelyeket csak Hollandia alkalmazott, és ahogyan a XVIII. század egynémely francia találmányát csak Angliában aknázták ki. Maga a gép régebbtől fogva fejlett országokban némely üzletágakra való alkalmazása révén más ágakban olyan munkafelesleget (redundancy of labour, mondja Ricardo) termel, hogy a munkabérnek a munkaerő értéke alá süllyedése ez országokban a gépi berendezés használatát akadályozza, és a tőke álláspontjáról, amelynek nyeresége amúgy sem az alkalmazott, hanem a megfizetett munka csökkenéséből ered, feleslegessé, gyakran lehetetlenné teszi. Az angol gyapjúipar némely ágaiban az utóbbi évek folyamán a gyermekmunka erősen csökkent, hellyel-közzel csakhamar kiszorult. Miért? A gyári törvény két gyermekcsoport alkalmazását tette szükségessé, melyek közül az egyik 6, a másik 4 órát, vagy mindegyik csak 5 órát dolgozik. A szülők azonban a half-timereket (félmunkaidősöket) nem akarták olcsóbban eladni, mint korábban a full-timereket (teljesmunkaidősöket). Ezért a half-timereket gépi berendezéssel helyettesítették.[117] A nők és gyer-

[116a] Jegyzet a 2. kiadáshoz. Egy kommunista társadalomban ezért a gépi berendezésnek egészen más játéktere lenne, mint a polgári társadalomban.

[117] „A munkáltatók nem akartak szükségtelenül két csoport 13 éven aluli gyermeket megtartani... A gyárosok egyik osztálya, a gyapjúfonalfonók, most valóban ritkán foglalkoztat 13 éves koron aluli gyermekeket, azaz félmunkaidősöket. Különféle tökéletesített és új gépi berendezést vezettek be, amely teljesen kiküszöböli a gyermekek" (azaz a 13 éven aluliak) „alkalmazásának szükségességét [...] pl. a gyermekek számának e csökkenését illusztrálandó megemlítek egy ilyen folyamatot, amelyben a meglevő gépeket egy csomózó-

mekek (10 éven aluliak) bányamunkájának eltiltása előtt a tőke azt a módszert, hogy meztelen asszonyokat és leányokat, gyakran férfiakkal egyesítve, használjon fel szén- és más bányákban, annyira összhangban levőnek találta a maga erkölcskódexével, kiváltképpen pedig főkönyvével, hogy csak az eltiltás után folyamodott gépi berendezéshez*. A jenkik gépeket találtak fel a kőtöréshez. Az angolok ezeket nem alkalmazzák, mert a „nyomorultnak" („wretch", ez az angol politikai gazdaságtan műszava a mezőgazdasági munkásra), aki ezt a munkát végzi, munkája oly csekély részét fizetik meg, hogy a gépi berendezés a termelést a tőkés számára megdrágítaná.[118] Angliában még mindig előfordul, hogy lovak helyett nőket alkalmaznak a csatornákon közlekedő bárkák vontatására stb.,[119] mert a lovak és a gépek megtermeléséhez szükséges munka matematikailag adott mennyiség, a többletnépesség asszonyainak fenntartásához szükséges munka ellenben minden számvetésnek alatta áll. Emberi erőt ezért sehol sem pocsékolnak szégyentelenebbül hitványságokra, mint éppen Angliában, a gépek országában.

3. A gépi üzem legközvetlenebb hatásai a munkásra

A nagyipar kiindulópontja, mint megmutattuk, a munkaeszköz forradalma, a forradalmasított munkaeszköz pedig legkifejlettebb alakját a gyár tagozott géprendszerében nyeri el. Mielőtt megnéznők, hogy ebbe az objektív organizmusba hogyan kebeleznek be emberanyagot, vegyük szemügyre e forradalom néhány általános visszahatását magára a munkásra.

a) Pótlólagos munkaerők elsajátítása a tőke által. Női és gyermekmunka

A gépi berendezés, amennyiben izomerőt tesz nélkülözhetővé, eszközzé lesz olyan munkások alkalmazására, akiknek nincs izomerejük vagy testi fejlettségre nézve éretlenek, de akiknek tagjai hajlékonyabbak. A női és gyermekmunka volt tehát az első szava a gépi berendezés tőkés alkalmazásának! Ez a munkának és munkásoknak a pótlására szolgáló hatalmas eszköz

---

gépnek nevezett készülékkel egészítették ki, és ezáltal az egyes gépek sajátosságának megfelelően, hat vagy négy félmunkaidős gyermek munkáját egy fiatal személy" (13 éven felüli) el tudja végezni ... a félidős rendszer" ösztönzött „a csomozógép feltalálására". („Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1858" [42—43. old.])

[118] „Gépi berendezés ... gyakran nem alkalmazható, amíg a munka" (a bért érti ezen) „nem emelkedik." (*Ricardo*: „Principles etc.", 479. old.)

[119] Lásd „Report of the Social Science Congress at Edinburgh. Oct. 1863".

ezzel rögtön a bérmunkáslétszám gyarapításának eszközévé változott azáltal, hogy a munkáscsalád valamennyi tagját korra és nemre való tekintet nélkül a tőke közvetlen fennhatósága alá hajtotta. A tőkés számára végzett kényszermunka bitorolta a helyét nemcsak a gyermekek játékának, hanem a szokások megszabta erkölcsi korláton belül még az otthon, a család számára végzett szabad munkának is.[120]

A munkaerő értékét nem csupán az egyéni felnőtt munkás fenntartásához szükséges munkaidő, hanem a munkáscsalád fenntartásához szükséges munkaidő határozta meg. Minthogy a gépi berendezés a munkáscsalád valamennyi tagját a munkapiacra dobja, a férfi munkaerejének értékét elosztja egész családjára. Ezért elértékteleníti a férfi munkaerejét. A például négy munkaerőre felparcellázott család megvásárlása talán többe kerül, mint korábban a családfő munkaerejének megvásárlása, de ennek ellenében egy munkanap helyébe négy lép, és áruk olyan arányban csökken, amilyenben a négynek a többletmunkája meghaladja az egy többletmunkáját. Most már négynek kell nemcsak munkát, hanem többletmunkát is szolgáltatnia a tőke számára, hogy egy család megéljen. Így a gépi berendezés a kizsákmányolás emberanyagával, a tőke legsajátabb kiaknázási mezejével [121] egyszersmind a kizsákmányolás fokát is eleve kibővíti.

---

[120] Dr. Edward Smitht az amerikai polgárháborút kísérő gyapotválság idején az angol kormány Lancashire-be, Cheshire-be stb. küldte, hogy a pamutipari munkások egészségi állapotáról jelentést tegyen. Többek között ezt jelenti: Egészségügyi szempontból a válságnak, nem beszélve arról, hogy száműzte a munkásokat a gyári légkörből, sokféle más előnye is van. A munkásasszonyoknak most megvan a szükséges szabad idejük arra, hogy gyermekeiknek mellüket nyújtsák, ahelyett hogy Godfrey cordialjával (egy ópiumkészítménnyel) mérgezzék őket. Van idejük arra, hogy megtanuljanak főzni. Szerencsétlenségükre ez a főzőművészet olyan pillanatra esett, amikor nem volt mit enniök. Látjuk azonban, hogyan bitorolta a tőke a maga önértékesítése céljából a fogyasztáshoz szükséges családi munkát. Ugyanígy felhasználták a válságot arra, hogy a munkások lányait külön iskolákban varrni tanítsák. Egy amerikai forradalomra és egy világválságra van szükség, hogy a munkáslányok, akik az egész világ számára fonnak, varrni tanuljanak!

[121] „A munkások száma nagyon megnövekedett azáltal, hogy a férfimunkát mindinkább nőivel, és mindenekfelett a felnőttmunkát gyermekmunkával helyettesítették. Három 13 éves leány, akik heti 6—8 shilling bért kapnak, lépett egy meglett férfi helyére, akinek bére 18—45 shilling között váltakozott." (*Th. de Quincey*: „The Logic of Political Economy", London 1844, jegyzet a 147. oldalhoz) Minthogy a család bizonyos funkcióit, például a gyermekek gondozását és szoptatását stb., nem lehet egészen megszüntetni, a tőke által konfiskált családanyáknak többé-kevésbé helyettest kell szegődtetniök. Azokat a munkákat, amelyekre a családi fogyasztásnak szüksége van, például varrás, foltozás stb., kész áruk vásárlásával kell helyettesíteni. A csökkent házimunka-ráfordításnak tehát megszaporodott pénz-ráfordítás felel meg. A munkáscsalád termelési költségei ezért növekednek és kiegyen-

Éppen így alapjaiban forradalmasítja a gépi berendezés a tőkeviszony formai közvetítését, a munkás és tőkés közötti szerződést. Az árucsere alapzatán az első előfeltétel az volt, hogy tőkés és munkás mint szabad személyek, mint független árubirtokosok lépjenek szembe egymással: az egyik mint pénz és termelési eszközök birtokosa, a másik mint munkaerő birtokosa. De most a tőke nem-teljesjogú vagy félig nem-teljesjogú személyeket vásárol. Korábban a munkás a saját munkaerejét adta el, amellyel mint formailag szabad személy rendelkezett. Most asszonyát és gyermekét adja el. Rabszolgakereskedő lesz.[122] A gyermekmunka iránti kereslet gyakran formájában is egyezik a néger rabszolgák iránti kereslettel, ahogy azt amerikai újsághirdetésekben szoktuk volt olvasni. „Figyelmemet", mondja például egy angol gyárfelügyelő, „ráirányították egy hirdetésre, amely kerületem egyik legjelentősebb ipari városának helyi lapjában jelent meg, a következő szöveggel: Keresünk 12—20 fiút, akik legalább 13 éves számba vehetők. Bér heti 4 shilling. Érdeklődni lehet stb."[123] A „legalább 13 éves számba vehetők" kitétel arra vonatkozik, hogy a Factory Act szerint a 13 éven aluli gyermekeknek csak 6 órát szabad dolgozniok. Hivatalosan kinevezett orvosnak (certifying surgeon) kell korukat igazolnia. A gyáros tehát olyan fiúkat kíván, akik úgy néznek ki, mintha már 13 évesek lennének. A gyárosok által foglalkoztatott 13 éven aluli gyermekek számának néha ugrásszerű csökkenése, ami az utóbbi 20 év angol statisztikájában olyan meglepő, maguknak a gyárfelügyelőknek a vallomása szerint nagyrészt certifying sur-

lítik a többletbevételt. Ehhez járul, hogy lehetetlenné lesz a gazdaságosság és a célszerűség a létfenntartási eszközök elhasználásában és elkészítésében. Ezekről a hivatalos politikai gazdaságtan által eltitkolt tényekről bőséges anyag található a gyárfelügyelők, a „Children's Employment Commission" jelentéseiben és főleg a „Reports on Public Health"-ben is.

[122] Szemben azzal a nagy horderejű ténnyel, hogy az angol gyárakban a felnőtt férfimunkások kicsikarták a tőkétől a női és gyermekmunka korlátozását, a „Children's Employment Commission" legutóbbi jelentéseiben még mindig igazán felháborító tények találhatók arra vonatkozóan, hogy a munkás-szülők rabszolgakereskedők módjára kufárkodnak a gyermekekkel. A tőkés farizeus azonban, amint ugyanezekből a „Report"-okból látható, megbélyegzi ezt az állatiasságot, amelyet önmaga teremtett, állandósított és aknáz ki, és amelyet különben „a munka szabadságának" keresztel. „Gyermekmunkát hívtak segítségül ... még arra is, hogy a saját maguk mindennapi kenyerét megszerezzék. Ezeket a gyermekeket fizikailag és erkölcsileg megfertőzött helyzetbe taszították, anélkül hogy erejük lett volna ilyen aránytalan fáradság elviseléséhez, anélkül hogy megtanították volna őket jövendő életük irányítására. A zsidó történetíró Jeruzsálem Titus által történt lerombolásáról megjegyezte, nem csoda, hogy a várost ilyen hallatlan pusztítással dúlták fel, amikor egy embertelen anya saját szülöttjét áldozta fel, hogy fékezhetetlen gyötrő éhségét csillapítsa." („Public Economy Concentrated", Carlisle 1833, 66. old.)

[123] A. Redgrave a „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1858"-ben, 40—41. old.

geonök műve volt, akik a gyermekkor határát a tőkések kizsákmányolókedvének és a szülők kufárszükségletének megfelelően odébb tolták. Bethnal Greenben, ebben a hírhedt londoni kerületben, minden hétfőn és kedden reggel nyílt vásárt tartanak, amelyen mindkét nembeli gyermekek 9 éves kortól önmagukat adják bérbe a londoni selyem-manufaktúráknak. „A szokásos feltételek: 1 shilling 8 penny egy hétre (ez a szülőké) és 2 penny nekem magamnak, meg tea." A szerződések csak egy hétre érvényesek. E vásáron a jelenetek és a hangnem igazán felháborítóak.[124] Még mindig előfordul Angliában, hogy nők „fiúkat vesznek a workhouse-ból [dologházból] és heti 2 shilling 6 pennyért bérbe adják őket bármely tetszőleges vevőnek".[125] A törvényhozás ellenére Nagy-Britanniában még mindig legalább 2000 fiút adnak el saját szüleik eleven kéményseprő gépnek (holott léteznek gépek a helyettesítésükre).[126] A gépi berendezés olyannyira forradalmasította a munkaerő vevője és eladója közötti jogviszonyt, hogy az egész ügylet a szabad személyek közötti szerződésnek még a látszatát is elveszíti, és ez szolgáltatta később az angol parlamentnek a jogi mentőokot a gyárügybe való állami beavatkozásra. Valahányszor a gyári törvény eddig meg nem támadott iparágakban 6 órára korlátozza a gyermekmunkát, mindig újra felhangzik a gyárosok siránkozása: most a szülők egy része elvonja a gyermekeket a megrendszabályozott iparból, hogy olyanokba adja el őket, ahol még „a munka szabadsága" uralkodik, azaz ahol 13 éven aluli gyermekeket arra kényszerítenek, hogy úgy dolgozzanak, mint a felnőttek, tehát ahol drágábban is lehet rajtuk túladni. Minthogy azonban a tőke természettől fogva leveller*, azaz a munka kizsákmányolási feltételeinek egyenlőségét minden termelési területen mint a maga vele született emberi jogát követeli, a gyermekmunka törvényes korlátozása az egyik iparágban oka lesz korlátozásának a másikban.

Már korábban utaltunk azoknak a gyermekeknek és fiatal személyeknek valamint munkásasszonyoknak a fizikai romlására, akiket a gépi berendezés először közvetlenül, a maga alapzatán kisarjadó gyárakban, és aztán közvetve, valamennyi többi iparágban, a tőke kizsákmányolásának vet alá. Itt ezért csak egy pontnál időzünk, a munkások gyermekeinek az első életévekben tapasztalható iszonyú halandóságánál. Angliában 16 olyan anyakönyvi kerület van, ahol, évi átlagban, 100 000 1 éven aluli élő gyermekre csak 9000

[124] „Ch. Empl. Comm., V. Report", London 1866, 81. old., 31. sz. {A 4. kiadáshoz. Bethnal Green selyemipara ma már csaknem teljesen megsemmisült. — *F. E.*}

[125] „Ch. Empl. Comm., III. Report", London 1864, 53. old., 15. sz.

[126] i. m. „V. Report", XXII. old., 137. sz.

haláleset jut (az egyik kerületben csak 7047), 24 kerületben 10 000-nél több, de 11 000-nél kevesebb, 39 kerületben 11 000-nél több, de 12 000-nél kevesebb, 48 kerületben 12 000-nél több, de 13 000-nél kevesebb, 22 kerületben a halálesetek száma meghaladja a 20 000-et, 25 kerületben a 21 000-et, 17-ben a 22 000-et, 11-ben a 23 000-et, Hooban, Wolverhamptonban, Ashton-under-Lyne-ban és Prestonban a 24 000-et, Nottinghamban, Stockportban és Bradfordban a 25 000-et, Wisbeach-ben 26 001 és Manchesterben 26 125.[127] Mint egy 1861-ben megtartott hivatalos orvosi vizsgálat bebizonyította, a magas halálozási arányszámok, helyi körülményektől eltekintve, kiváltképpen az anyák házon kívüli foglalkoztatásának, a gyermekek ebből eredő elhanyagolásának és a velük való rossz bánásmódnak, többek között meg nem felelő táplálléknak vagy táplálékhiánynak, ópiumkészítményekkel való etetésnek stb. tulajdoníthatók, ehhez járul az anyák természetellenes elidegenedése gyermekeiktől és ennek következtében az utóbbiak szándékos éhenveszejtése és megmérgezése.[128] Olyan mezőgazdasági kerületekben viszont, „ahol a nők foglalkoztatása minimális, a halálozási arányszám igen alacsony".[129] Az 1861. évi vizsgáló bizottság mégis arra a váratlan eredményre jutott, hogy némely az Északi-tengernél elterülő tisztán mezőgazdasági kerületekben az 1 éven aluli gyermekek halálozási arányszáma csaknem eléri a leghírhedtebb gyári kerületekét. Ezért dr. Julian Huntert megbízták, hogy e jelenségnek a helyszínen a végére járjon. Jelentését belefoglalták a „VI. Report on Public Health"-be.[130] Addig azt gyanították, hogy malária és más, alacsony fekvésű és mocsaras tájakra jellemző betegségek tizedelték meg a gyermekeket. A vizsgálat ennek éppen az ellenkezőjét mutatta meg, nevezetesen azt, „hogy a csecsemők rendkívüli halálozási arányszámát ugyanaz az ok hozta létre, amely a maláriát előzte, tudniillik a talajnak téli mocsárból és nyári sovány legelőből termékeny gabonaföldde való átváltoztatása".[131] Az a 70 gyakorló orvos, akiket dr. Hunter ezekben a kerületekben kihallgatott, „bámulatosan egyetértett" e pontban. A talajművelés forradalmával

[127] „Sixth Report on Public Health", London 1864, 34. old.

[128] „Ez" (az 1861. évi vizsgálat) „... megmutatta ezenfelül, hogy miközben gyermekek, a leírt körülmények között, elpusztulnak az elhanyagolás és a rossz bánásmód következtében, amely az anyák elfoglaltságából ered, ugyanakkor az anyák fájdalmas mértékben természetellenesekké válnak szülötteikkel szemben — rendszerint nem sokat bánkódnak halálukon, sőt néha ... közvetlen intézkedéseket tesznek, hogy azt előidézzék." (uo.)

[129] „Sixth Report on Public Health", 454. old.

[130] „Sixth Report on Public Health", London 1864, 454—462. old. „Report by dr. Henry Julian Hunter on the excessive mortality of infants in some rural districts of England"

[131] i. m. 35., 455—456. old.

ugyanis bevezették az ipari rendszert. „Férjes asszonyokat, akik bandákban lányokkal és fiúkkal dolgoznak együtt, egy férfi, akit »bandagazdának« hívnak és aki az egész bandát szegődteti, meghatározott összegért a bérlő rendelkezésére bocsát. Ezek a bandák gyakran sok mérföldre vándorolnak falujuktól, reggel és este az országutakon találkozunk velük, a nők rövid alsószoknyába, ennek megfelelő szoknyába, csizmába, néha pedig nadrágba öltözötten, külsőre igen erőteljesek és egészségesek, de megrontotta őket a szokásukká lett ledérség, és mit sem törődnek azokkal a vészterhes következményekkel, amelyeket e mozgalmas és független életmód iránti előszeretetük szülötteikre zúdít, akik otthon elsatnyulnak."[132] A gyári kerületek minden jelensége újratermelődik itt, és a burkolt gyermekgyilkosság, a gyermekeknek ópiumkészítményekkel való kezelése még nagyobb méreteket ölt.[133] „Mélységes irtózásomra", mondja dr. Simon, az angol Privy Council* tiszti főorvosa és a „Public Health"-ről szóló jelentések rédacteur en chefje [főszerkesztője], „amellyel a felnőtt nők mindennemű átfogó ipari foglalkoztatását szemlélem, szolgáljon mentségül az, hogy ismerem az általa előidézett bajokat."[134] „Valóban", kiált fel R. Baker gyárfelügyelő egy hivatalos jelentésben, „szerencse lesz Anglia ipari kerületei számára, ha minden férjes asszonynak, akinek családja van, megtiltják, hogy bármilyen gyárban dolgozzék."[135]

A női és gyermekmunka tőkés kizsákmányolásából fakadó erkölcsi elnyomorodást F. Engels a „Lage der arbeitenden Klasse in England"-ban, valamint más írók olyan kimerítően ecsetelték, hogy én itt csak emlékezetbe idézem. Az az értelmi elsivárodás pedig, amelyet éretlen embereknek puszta értéktöbblet-gyártó gépekké való átváltoztatása mesterségesen kitermel — és amelyet nagyon meg kell különböztetni attól a természetadta tudatlanságtól, amely a szellemet parlagon heverteti, de magát a fejlődőképességét, természetes termékenységét nem rontja meg —, végül még az angol parlamentet is rákényszerítette, hogy az elemi oktatást a gyári törvény alá vetett min-

[132] i. m. 456. old.

[133] Mint az angol gyári kerületekben, ugyanúgy a mezőgazdasági kerületekben is napról napra terjed az ópiumfogyasztás a felnőtt munkások és munkásnők között. „Az ópiumkészítmények eladásának előmozdítása ... némely vállalkozó nagykereskedők nagy célja. A gyógyszerészek a legkelendőbb cikknek tekintik ezeket." (i. m. 459. old.) Csecsemők, akik ópiumkészítményeket kaptak, „apró öregemberekké töpörödtek vagy kis majmokká zsugorodtak". (i. m. 460. old.) Látjuk, India és Kína hogyan áll bosszút Anglián.

[134] i. m. 37. old.

[135] „Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1862", 59. old. Ez a gyárfelügyelő korábban orvos volt.

den iparban a 14 éven aluli gyermekek „produktív" elhasználásának törvényes feltételévé tegye. A tőkés termelés szellemét napnál világosabban mutatta a gyári törvények úgynevezett nevelési záradékainak hányaveti megszerkesztése, az adminisztratív gépezet hiánya, ami által ez a kötelező oktatás nagyrészt megint csak illuzórikussá lesz, a gyárosoknak még ezzel az oktatási törvénnyel szemben is kifejtett oppozíciója és kijátszására irányuló számos gyakorlati fogása és furfangja. „Csakis a törvényhozást kell hibáztatni, amiért egy csalóka törvényt (delusive law) bocsátott ki, amely miközben azt színleli, hogy gondoskodik a gyermekek neveléséről, egyetlenegy rendelkezést sem tartalmaz, amellyel ez az állítólagos cél biztosítható volna. Semmit sem rendel el azonkívül, hogy a gyermekeket naponta bizonyos óraszámra" (3 órára) „egy iskolának nevezett hely négy fala közé kell bezárni, és hogy a gyermek alkalmazójának erről hetenként bizonyítványt kell kapnia egy személytől, aki mint iskolai tanító vagy iskolai tanítónő írja alá a nevét."[136] Az 1844-es módosított gyári törvény kibocsátása előtt nem voltak ritkák az olyan iskolalátogatási bizonyítványok, amelyeket az iskolamester vagy iskolamesternő kereszttel írt alá, mert maga sem tudott írni „Amikor egy ilyen bizonyítványokat kiállító iskolát meglátogattam, annyira megdöbbentett az iskolamester tudatlansága, hogy így szóltam hozzá: »Kérem, Uram, tud ön olvasni?« Felelete ez volt: »Ehe, valamicskét (summat).« A maga igazolására hozzáfűzte: »Mindenesetre felette állok tanítványaimnak.«" Az 1844-es törvény előkészítése folyamán a gyárfelügyelők leleplezték, hogy milyen gyalázatos állapotok uralkodnak az iskolának nevezett helyeken, melyeknek bizonyítványait a törvény szempontjából teljes érvényűnek kellett elfogadniok. Mindössze annyit értek el, hogy 1844-től „az iskolai bizonyítványban a jegyeket az iskolamesternek saját kezeírásával kell kitöltenie, és éppígy vezeték- és keresztnevét is neki magának kell aláírnia".[137] Sir John Kincaid skóciai gyárfelügyelő hasonló hivatalos tapasztalatokról számol be: „Az első iskolát, amelyet meglátogattunk, bizonyos Ann Killin asszony vezette. Felkérésünkre, hogy betűzze nevét, tüstént bakot lőtt, mert C betűvel kezdte, de azonnal kijavítva magát, azt mondta, hogy neve K-val kezdődik. Amikor azonban megnéztem aláírását a bizonyítvány-könyvekben, észrevettem, hogy nevét különbözőképpen írja, emellett kézírása sem hagyott kétséget afelől, hogy alkalmatlan a tanításra. Maga is bevallotta, hogy a névsort nem tudja vezetni... Egy másik iskolában azt láttam, hogy a tanterem 15 láb hosszú és 10 láb széles, és ebben a

[136] Leonard Horner a „Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1857"-ben, 17. old.
[137] Leonard Horner a „Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1855"-ban 18—19. old.

helyiségben 75 gyermeket számoltam össze, akik valami érthetetlent rikácsoltak."[138] „De nemcsak ezekben a siralmas lyukakban történik az, hogy a gyermekek bizonyítványt ugyan kapnak, oktatást azonban nem, mivel sok iskolában, ahol a tanító alkalmas, fáradozásai csaknem teljesen meghiúsulnak a gyermekek észbontó összevisszaságán, akik a legkülönbözőbb korúak, háromévestől felfelé. A tanító megélhetése, amely a legjobb esetben is nyomorúságos, teljesen attól függ, hogy hány gyermeket tud bezsúfolni egy szobába, mert aszerint kapja a pennyket. Ehhez járul a gyér iskolabútorzat, a könyvek és más tanszerek hiánya s a fülledt és undorító levegőnek magukra a szegény gyermekekre gyakorolt leverő hatása. Sok ilyen iskolában voltam és számos gyermeket láttam, akik semmit a világon nem csináltak; és ezt mint iskolalátogatást nyugtázzák, s az ilyen gyermekek a hivatalos statisztikában mint iskolázottak (educated) szerepelnek."[139] Skóciában a gyárosok arra törekednek, hogy az iskolalátogatásra kötelezett gyerekeket lehetőleg mellőzzék. „Ez elegendő bizonyíték arra, hogy mennyire nem kedvelik a gyárosok a nevelési záradékokat."[140] Groteszk és förtelmes módon jelenik ez meg a karton- stb. nyomóüzemekben, amelyeket külön gyári törvény szabályoz. A törvény rendelkezései szerint „minden gyermeknek, mielőtt egy ilyen nyomóüzemben foglalkoztatnák, a foglalkoztatása első napját közvetlenül megelőző 6 hónap alatt legalább 30 napon és nem kevesebb mint 150 órán át iskolát kell látogatnia. A nyomóüzemben való foglalkoztatásának tartama alatt minden második 6 hónapban ugyancsak egy 30 napos és 150 órás perióduson át iskolát *kell* látogatnia . . . Az iskolalátogatásnak reggel 8 óra és délután 6 óra között kell megtörténnie. Ugyanazon a napon $2\frac{1}{2}$ óránál rövidebb vagy 5 óránál hosszabb látogatás nem számítható be a 150 órába. Rendes körülmények között a gyermekek délelőtt és délután mennek iskolába, 30 napon át, napi 5 óra hosszat, és a 30 nap leteltével, amikor a statútumnak megfelelő összesen 150 órát elérték, amikor, saját nyelvükön szólva, könyvüket elintézték, visszatérnek a nyomodába, ahol ismét 6 hónapig maradnak, míg esedékessé nem lesz az iskolalátogatásnak egy másik törlesztési ideje, és akkor megint az iskolában maradnak, míg a könyvet megint el nem intézik . . . Nagyon sok fiú, aki az iskolát az előírásos 150 órán át látogatta, amikor a nyomodában való 6 hónapos tartózkodás után visszatér, ugyanott tart, ahol kezdte . . . Természetesen megint elfelejtettek mindent, amit a korábbi iskolalátogatás során tanul-

[138] Sir John Kincaid a „Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1858"-ben, 31—32. old.
[139] Leonard Horner a „Reports etc. for 30th April 1857"-ben, 17—18. old.
[140] Sir J. Kincaid a „Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1856"-ben, 66. old.

tak. Más kartonnyomó üzemekben az iskolalátogatást teljesen a gyár üzleti szükségleteitől teszik függővé. A megkövetelt óraszámot minden 6 hónapos periódus alatt alkalmanként 3—5 órás részletekben rójják le, amelyek esetleg 6 hónapra vannak szétszórva. Például a gyermek egy napon reggel 8 órától 11 óráig, egy másik napon délután 1-től 4 óráig van iskolában, majd miután megint jó pár napra kimaradt, hirtelen újra jön délután 3-tól 6-ig; azután talán 3 vagy 4 napon át egymás után vagy egy hétig megjelenik, azután 3 hétre vagy egy egész hónapra eltűnik megint és egyes kieső napokon, egyes lyukas órákra tér vissza, amikor alkalmazóinak véletlenül nincs rá szükségük; a gyereket így úgyszólván ide-oda lökdösik (buffeted) az iskolából a gyárba, a gyárból az iskolába, amíg le nem rója a 150 órát."[141] Azáltal, hogy a kombinált munkaszemélyzethez túlnyomó számú gyermeket és nőt tesz hozzá, a gépi berendezés végül is megtöri azt az ellenállást, amelyet a manufaktúrában a férfimunkás a tőke zsarnokságával még szembeszegezett.[142]

b) A munkanap meghosszabbítása

A gépi berendezés, amely a legerőteljesebb eszköz a munka termelékenységének fokozására, vagyis a valamely áru termeléséhez szükséges munkaidő megrövidítésére, a tőke hordozójaként — először azokban az iparokban, amelyeket közvetlenül megragadott — a legerőteljesebb eszközzé lesz a munkanap minden természetes korláton túlmenő meghosszabbítására. Egyrészt új feltételeket teremt, amelyek a tőkét képessé teszik arra, hogy ennek az állandó tendenciájának gyeplőjét szabadjára engedje, másrészt új motívumokat hoz létre idegen munkára való farkasétvágyának felgerjesztésére.

---

[141] A. Redgrave a „Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1857"-ben, 41—43. old. Azokban az angol iparágakban, amelyekben a tulajdonképpeni gyári törvény (nem a szövegben legutolszor említett Printworks' Act) hosszabb ideje érvényben van, a nevelési záradékokkal szemben támasztott akadályokat a legutóbbi években némileg legyűrték. A gyári törvénynek alá nem vetett iparokban még erősen uralkodnak J. Geddes üveggyáros nézetei, aki White vizsgálóbiztost így oktatja ki: „Amennyire én látom, a nagyobb mértékű nevelés, amelyet a munkásosztály egy része az utóbbi években élvezett, káros. Veszélyes, mert túl függetlenné teszi őket." („Ch. Empl. Comm., IV. Report", London 1865, 253. old.)

[142] „E. úr, egy gyáros [...] közölte velem, hogy kizárólag nőket foglalkoztat mechanikai szövőszékein [...] előnyben részesíti a férjes nőket, különösen az olyanokat, akiknek otthon családjuk van, amely függ tőlük megélhetésében; ezek a nők sokkal figyelmesebbek és tanulékonyabbak, mint a hajadonok, és rákényszerülnek erőik végső megfeszítésére, hogy a szükséges létfenntartási eszközöket megszerezzék. Az erények, a női jellem sajátságos erényei így kárukra fordulnak — és minden, ami természetükben erkölcsös és gyöngéd, rabszolgaságuk és szenvedésük eszközévé lesz." („Ten Hour's Factory Bill. The Speech of Lord Ashley, 15th March", London 1844, 20. old.)

Először is a gépi berendezésben a munkaeszköz mozgása és munkálkodása a munkással szemben önállósul. A munkaeszköz önmagában ipari perpetuum mobilévé [örökmozgóvá] lesz, amely szakadatlanul tovább termelne, ha nem ütköznék emberi segédeinek bizonyos természeti korlátaiba: testi gyengeségükbe és önakaratukba. Ezért mint tőkében — márpedig mint ilyen az automata a tőkésben tudattal és akarattal rendelkezik — az a törekvés él benne, hogy az ellenszegülő, de rugalmas emberi természeti korlátot a minimális ellenállásra szorítsa össze.[143] Ezt az ellenállást amúgy is csökkenti a gépen való munka látszólagos könnyűsége s az alkalmazkodóbb és hajlíthatóbb női és gyermek-elem.[144]

A gépi berendezés termelékenysége, mint láttuk, fordított arányban áll az általa a készítményre átvitt érték-alkotórésszel. Minél hosszabb az a periódus, amelyben működik, annál nagyobb terméktömegre oszlik el az általa hozzátett érték, és annál kisebb az az értékrész, amelyet az egyes áruhoz hozzáad. A gépi berendezés életének aktív periódusát azonban nyilvánvalóan meghatározza a munkanap hossza, vagyis a napi munkafolyamat tartama, szorozva a napok számával, amelyeken át e munkafolyamat ismétlődik.

A gépkopás semmiképpen sem felel meg matematikai pontossággal a gép használati idejének. De még ha feltételezzük is ezt, egy gép, amely $7\,^1/_2$ éven át napi 16 órát működik, ugyanakkora termelési periódust ölel fel és az össztermékhez nem tesz hozzá több értéket, mint ugyanez a gép akkor, ha 15 éven át csak napi 8 órát működik. Az előbbi esetben azonban a gép-

[143] „A költséges gépi berendezés általános bevezetése óta az emberi természetet jóval átlagos erején felül kényszerítették munkára." (*Robert Owen*: „Observations on the Effects of the Manufacturing System", II. kiad., London 1817, [16. old.])

[144] Az angolok, akik valamely dolog első tapasztalati megjelenési formáját szívesen tekintik az illető dolog okának, a gyárakban uralkodó hosszú munkaidő okául gyakran azt a nagy heródesi gyermekrablást adják meg, amelyet a tőke a gyárrendszer kezdetein a szegényházakban és az árvaházakban elkövetett, és ami által egy egészen akarat nélküli emberanyagot kebelezett be magába. Fielden, maga is angol gyáros, például így ír: „A hosszú munkaórákat nyilvánvalóan az a körülmény idézte elő, hogy az ország különböző részei olyan nagy számú elhagyott gyermeket szolgáltattak, hogy a vállalkozók függetlenek lettek a kezektől, és miután az ilymódon megszerzett nyomorúságos anyag segítségével már megteremtették a szokást, ezt könnyebben rákényszeríthették szomszédaikra." (*J. Fielden*: „The Curse of the Factory System", London 1836, 11. old.) A női munkára vonatkozólag Saunders gyárfelügyelő azt mondja az 1844. évi gyári jelentésben: „A munkásnők között vannak asszonyok, akiket hosszú heteken át, csak kevés nap kiestével, reggel 6 órától éjjel 12 óráig foglalkoztatnak — étkezési idejük kevesebb mint 2 óra —, úgyhogy a hét 5 napján a nap 24 órájából csak 6 marad nekik arra, hogy a gyárba jöjjenek és hazamenjenek, s az ágyban megpihenjenek."

érték kétszer olyan gyorsan termelődnék újra, mint az utóbbiban és a tőkés a gép közvetítésével $7\,^1/_2$ év alatt annyi többletmunkát nyelne el, mint különben 15 év alatt.

A gép anyagi kopásának két fajtája van. Az egyik a használatából ered, mint ahogy pénzdarabok elkopnak a forgalom által, a másik a nem-használatából, mint ahogy a tétlen kard megrozsdásodik hüvelyében. Ez a gépnek az elemek által való elfogyasztása. Az első fajta kopás többé-kevésbé egyenes arányban, az utóbbi bizonyos fokig fordított arányban van a gép használatával.[145]

Az anyagi kopáson kívül azonban a gép egy mondhatni erkölcsi kopásnak is alá van vetve. Veszít csereértékéből abban a mértékben, amelyben vagy olcsóbban lehet újratermelni ugyanilyen szerkezetű gépeket, vagy jobb gépek kelnek versenyre vele.[146] Értékét mindkét esetben — bármilyen fiatal és életerős még egyébként a gép — többé nem a benne magában valóban tárgyiasult, hanem a saját újratermeléséhez vagy a jobb gép újratermeléséhez szükséges munkaidő határozza meg. Ezért többé vagy kevésbé elértéktelenedett. Minél rövidebb az a periódus, amely alatt a gép összértékét újratermelik, annál csekélyebb az erkölcsi kopás veszélye, és minél hosszabb a munkanap, annál rövidebb ez a periódus. Amikor először vezetik be a gépi berendezést valamilyen termelési ágba, egymást érik az új módszerek a gépek olcsóbb újratermelésére[147], egymást érik a tökéletesítések, amelyek a gépi berendezésnek nemcsak egyes részeit vagy készülékeit, hanem egész szerkezetét ragadják meg. Ez a munkanap meghosszabbítására késztető különös motívum ezért a gépi berendezés első életperiódusában hat a legakutabban.[148]

---

[145] „A rongálódás, amelyet . . . a fémmechanizmus kényes mozgó részeiben a tétlenség okoz." (*Ure*: „Philosophy of Manufactures", London 1835, 281. old.)

[146] A már korábban említett „Manchester Spinner" [manchesteri fonógyáros] („Times", 1862 november 26.) a gépi berendezés költségei között felsorolja: „Ezt" (tudniillik „a gépi berendezés romlásának felszámítását") „annak a veszteségnek a fedezésére is szánják, amely állandóan keletkezik amiatt, hogy a gépeket elkopásuk előtt kiszorítják más — új és jobb szerkezetű — gépek."

[147] „Hozzávetőlegesen úgy becsülik, hogy egy újonnan feltalált gép első példányának megépítése ötször annyiba kerül, mint a második példány megépítése." (*Babbage*: „On the Economy of Machinery", 211—212. old.)

[148] „Néhány év óta olyan jelentős és nagyszámú tökéletesítést végeztek a tüllgyártásban, hogy egy jó karban tartott gépet, amelynek eredeti költségára 1200 font sterling volt, néhány évvel később 60 font sterlingért adtak el. . . A tökéletesítések oly gyorsan követték egymást, hogy gépek befejezetlenül építőik nyakán maradtak, mert szerencsésebb találmányok miatt már elavultak." Ebben a Sturm und Drang-időszakban* ezért a tüllgyárosok az eredeti 8 órás munkaidőt két műszakkal csakhamar 24 órára tágították. (i. m. 233. old.)

Különben változatlan körülmények között és adott munkanap mellett kétszer annyi munkás kizsákmányolásához az állandó tőkének a gépi berendezésre és épületekre kiadott részét éppúgy meg kell kétszerezni, mint a nyersanyagra, segédanyagokra stb. kiadott részét. A munkanap meghosszabbításával kibővül a termelés szintje, míg a gépi berendezésre és épületekre kiadott tőkerész változatlan marad.[149] Ezért nemcsak az értéktöbblet nő, hanem a megszerzéséhez szükséges kiadások is csökkennek. Bár ez különben is megtörténik többé-kevésbé a munkanap bárminő meghosszabbításakor, itt azonban döntőbb súllyal esik latba, mert a munkaeszközökké átváltozott tőkerész egyáltalában többet nyom a latban.[150] A gépi üzem fejlődése ugyanis a tőkének egyre növekvő alkotórészét köti meg olyan formában, amelyben egyrészt folytonosan értékesíthető, másrészt veszít használati értékéből és csereértékéből, mihelyt az eleven munkával való érintkezése megszakad. „Ha", oktatta ki Ashworth úr, egy angol pamutmágnás, Nassau W. Senior professzort, „ha a földműves leteszi ásóját, 18 penny értékű tőkét tesz haszontalanná erre a periódusra. Ha a mi embereink" (azaz a gyári munkások) „közül valaki elhagyja a gyárat, olyan tőkét tesz haszontalanná, amely 100 000 font sterlingbe került."[151] Gondoljuk csak el! Egy tőkét, amely 100 000 font sterlingbe került, „haszontalanná" tenni akár csak egy pillanatra is! Valóban égbekiáltó, hogy a mi embereink közül valaki egyáltalán bármikor is elhagyja a gyárat! A gépi berendezés növekvő terjedelme — mint az Ashworth által kioktatott Senior belátja — a munkanap egyre növekvő meghosszabbítását teszi „kívánatossá".[152]

---

[149] „Magától értetődő, hogy a piac apálya és dagálya, és a kereslet váltakozó kitágulása és összehúzódása közepette állandóan visszatérnek olyan alkalmak, amikor a gyáros pótlólagos *forgótőkét* alkalmazhat pótlólagos *állótőke* alkalmazása nélkül ... ha pótlólagos nyersanyag-mennyiségeket lehet feldolgozni az épületekre és gépi berendezésre fordítandó pótlólagos kiadás nélkül." (*R. Torrens*: „On Wages and Combination", London 1834, 64. old.)

[150] A szövegben említett körülményt csupán a teljesség kedvéért említem meg, mivel a profitrátát, azaz az értéktöbbletnek az előlegezett össztőkéhez való viszonyát csak a harmadik könyvben tárgyalom.

[151] „When a labourer", said Mr. Ashworth, „lays down his spade, he renders useless, for that period, a capital worth 18 d. When one of our people leaves the mill, he renders useless a capital that has cost 100 000 pounds." (*Senior*: „Letters on the Factory Act", London 1837, 14. old.)

[152] „Az *állótőke* nagy aránya a *forgóval* szemben ... hosszú *munkaórákat* tesz *kívánatossá*." Ahogy a gépi berendezés terjedelme stb. növekszik, „erősebbekké válnak a hosszú munkaórákra mint az egyetlen olyan eszközre irányuló indítékok, amellyel az állótőke nagy arányát hasznot hajtóvá lehet tenni". (i. m. 11—14. old.) „Egy gyárban különböző kiadások vannak, amelyek állandóak maradnak, akár több, akár kevesebb időn át dolgozik a gyár, például:

A gép relatív értéktöbbletet termel, nemcsak azáltal, hogy a munkaerőt közvetlenül elértékteleníti, közvetve pedig az újratermelésébe belekerülő áruk olcsóbbítása révén olcsóbbítja, hanem azáltal is, hogy első, szórványos bevezetésekor a gépbirtokos által alkalmazott munkát hatványozott munkává változtatja át, a gépi termék társadalmi értékét egyéni értéke fölé emeli és a tőkést így képessé teszi arra, hogy a munkaerő napi értékét a napi termék csekélyebb értékrészével pótolja. Ebben az átmeneti időszakban, amelyben a gépi üzem egyfajta monopólium marad, a nyereségek következésképpen rendkívüliek, és a tőkés igyekszik „ifjú szerelme első napjait"* a legalaposabban kiaknázni a munkanap lehető legnagyobb meghosszabbítása révén. A nyereség nagysága felgerjeszti a több nyereségre való farkasétvágyat.

Amint a gépi berendezés ugyanabban a termelési ágban általánossá válik, a gépi termék társadalmi értéke egyéni értékére süllyed és érvényesül az a törvény, hogy az értéktöbblet nem azokból a munkaerőkből ered, amelyeket a tőkés a géppel helyettesített, hanem fordítva, azokból a munkaerőkből, amelyeket a gépen foglalkoztat. Az értéktöbblet csak a tőke változó részéből ered, és láttuk, hogy az értéktöbblet tömegét két tényező határozza meg: az értéktöbblet rátája és az egyidejűleg foglalkoztatott munkások száma. Ha a munkanap hossza adott, az értéktöbblet rátáját az az arány határozza meg, amelyben a munkanap szükséges munkára és többletmunkára oszlik. Az egyidejűleg foglalkoztatott munkások száma viszont a változó tőkerésznek az állandóhoz való arányától függ. Mármost világos, hogy a gépi üzem, bármennyire kiterjeszti is a munka termelőerejének fokozása révén a többletmunkát a szükséges munka rovására, ezt az eredményt csak azáltal hozza létre, hogy a valamely adott tőke által foglalkoztatott munkások számát csökkenti. A tőke egy részét, amely korábban változó volt, azaz eleven munkaerővé alakult át, gépi berendezéssé, tehát állandó tőkévé változtatja, amely nem termel értéktöbbletet. Lehetetlen például 2 munkásból annyi értéktöbbletet kisajtolni, mint 24-ből. Ha a 24 munkás mindegyike 12 órából csak 1 óra többletmunkát szolgáltat, akkor együtt 24 óra többletmunkát szolgáltatnak, ezzel szemben a 2 munkás összmunkája csak 24 óra. A gépi berendezésnek értéktöbblet termelésére való alkalmazásában tehát egy benső ellentmondás van, mert a valamely adott nagyságú tőke által

az épületek után fizetendő járadék, helyi és általános adók, tűzbiztosítás, a különböző állandó munkásoknak járó munkabér, a gépi berendezés romlása, valamint különböző más terhek, amelyeknek a profithoz való aránya ugyanúgy csökken, ahogy a termelés terjedelme nő." („Reports of the Insp. of Fact. for 31st Oct. 1862", 19. old.)

szolgáltatott értéktöbblet két tényezője közül az egyik tényezőt, az értéktöbblet rátáját csak azáltal nagyobbítja, hogy a másik tényezőt, a munkások számát, kisebbíti. Ez a benső ellentmondás kiütközik, mihelyt a gépi berendezésnek egy iparágban való általánossá válásával a gépileg termelt áru értéke az összes ugyanolyan fajtájú áruk szabályozó társadalmi értékévé lesz, és ez az ellentmondás ösztökéli viszont a tőkét, anélkül hogy ennek tudatában volna[153], a munkanap legerőszakosabb meghosszabbítására, hogy a kizsákmányolt munkások viszonylagos számának csökkenését ne csak a relatív többletmunka növekedésével egyenlítse ki, hanem az abszolút többletmunkáéval is.

A gépi berendezés tőkés alkalmazása tehát egyfelől új hatalmas indítékokat teremt a munkanap mértéktelen meghosszabbítására és magát a munkamódot valamint a társadalmi munkaorganizmus jellegét olymódon forradalmasítja, hogy e forradalmasodás megtöri az ezzel a tendenciával szemben mutatkozó ellenállást, másfelől viszont — részben azáltal, hogy besorozza a munkásosztálynak a tőke számára korábban hozzáférhetetlen rétegeit, részben pedig azáltal, hogy szabaddá teszi a gép által kiszorított munkásokat — fölös munkásnépességet[154] termel, amely kénytelen engedni, hogy a törvényt a tőke diktálja neki. Innen ered az a figyelemreméltó jelenség a modern ipar történetében, hogy a gép halomra dönti a munkanap valamennyi erkölcsi és természeti korlátját. Innen ered az a gazdasági paradoxon, hogy a munkaidő megrövidítésének legerőteljesebb eszköze a legbiztosabb eszközévé válik annak, hogy a munkás és családja egész életidejét a tőke értékesítése számára rendelkezésre álló munkaidővé változtassák. „Ha", álmodozott Arisztotelész, az ókor legnagyobb gondolkodója, „ha minden szerszám parancsszóra vagy éppen önnön sugallatra el tudná végezni munkáját, ahogyan Daidalosz mesterművei maguktól mozogtak, vagy ahogyan Héphaisztosz háromlábú állványai önnön sugallatra mentek a szent munkára, ha így a vetélők maguktól szőnének, akkor sem a mestereknek nem volna szükségük a segédekre, sem az uraknak a rabszolgákra."[155] S Antipatrosz, egy Cicero korabeli görög költő, a gabona őrlésére szolgáló vízimalom feltalálását, minden termelő gépi berendezésnek ezt az elemi formáját mint a rab-

[153] Hogy ez a benső ellentmondás miért nem jut a tudatára az egyes tőkésnek és következésképpen a tőkés szemléletétől korlátozott politikai gazdaságtannak sem, kitűnik majd a harmadik könyv első szakaszaiból.

[154] Ricardo nagy érdemeinek egyike, hogy a gépi berendezést nemcsak úgy fogta fel, mint áruk termelési eszközét, hanem mint „redundant population" [fölös népesség] termelési eszközét is.

[155] *F. Biese*: „Die Philosophie des Aristoteles", II. köt., Berlin 1842, 408. old.

szolganők felszabadítóját és az aranykor helyreállítóját köszöntötte![156] „A pogányok, azok a pogányok!" Azok, mint az okos Bastiat és már előtte a még bölcsebb MacCulloch felfedezte, semmit sem fogtak fel politikai gazdaságtanból és kereszténységből. Többek között nem fogták fel, hogy a gép a legbeváltabb eszköz a munkanap meghosszabbítására. Mentegették esetleg az egyik ember rabszolgaságát azzal, hogy ez eszköze a másik teljes emberi kifejlődésének. De a tömegek rabszolgaságát prédikálni azért, hogy néhány faragatlan vagy félművelt parvenüt „eminent spinnerré" [jeles fonóvá], „extensive sausage makerré" [nagy kolbászgyárossá], „influential shoe black dealerré" [befolyásos cipőkenőcs-kereskedővé] tegyenek — erre nem volt meg a sajátosan keresztény szervük.

c) A munka intenzívebbé tétele

A munkanap mértéktelen meghosszabbítása, amelyet a gépi berendezés a tőke kezei között előidéz, később, mint láttuk, az életének gyökerében fel nyegetett társadalom reakcióját váltja ki és ezzel a törvényileg korlátozott normálmunkanaphoz vezet. Az utóbbinak alapzatán döntő fontosságúvá fejlődik egy jelenség, amellyel már korábban találkoztunk — tudniillik a munka intenzívebbé tétele. Az abszolút értéktöbblet elemzésénél mindenekelőtt a munka extenzív nagyságáról volt szó, míg intenzitásának fokát adottnak tételeztük fel. Most az extenzív nagyságnak intenzív, vagyis fokozati nagyságba való átcsapását kell szemügyre vennünk.

Magától értetődik, hogy a gépek fejlődése és a gépekkel dolgozó munkások külön osztályának felhalmozott tapasztalata folytán a munka sebessége és ezzel intenzitása természetadta módon növekszik. Így Angliában egy fél évszázadon át a munkanap meghosszabbítása karöltve jár a gyári munka

[156] Közlöm itt a költeményt fordításban, mert, éppúgy mint a munkamegosztásra vonatkozó korábbi idézetek, jól jellemzi azt, hogy az antik szemlélet mennyire ellentétes a modernnel.

„Őrlő asszonyok, alhattok már nagy nyugalomban!
Szól a kakas? Nektek hasztalan kukorít.
Mert malmok kerekén szökellő szép nimfa-csapatnak
adta ki már Déó mind a ti dolgotokat.
Lábuk alatt rázkódik a tengely, perdül a küllő,
forgatják a követ s őrleni kényszerítik.
Éljünk hát munkátlanul, úgy, mint boldog apáink,
mert istennőtől kapjuk a dús adományt."

(„Gedichte aus dem Griechischen übersetzt von Christian Graf zu Stolberg", Hamburg 1782.)

növekvő intenzitásával. Mindazonáltal érthető, hogy az olyan munkánál, ahol nem múlékony nekirugaszkodásokról, hanem napról napra ismétlődő, szabályszerű egyformaságról van szó, be kell következnie egy csomópontnak, amelyen a munkanap kiterjedtsége és a munka intenzitása kizárja egymást, úgyhogy a munkanap meghosszabbítása már csak a munka gyengébb intenzitási fokával, és megfordítva, a megnövelt intenzitási fok már csak a munkanap megrövidítésével fér meg. Mihelyt a munkásosztály fokozatosan gyülemlő felháborodása rákényszerítette az államot, hogy a munkaidőt erőszakosan megrövidítse és mindenekelőtt a tulajdonképpeni gyár számára normálmunkanapot írjon elő, tehát attól a pillanattól fogva, hogy a munkanap meghosszabbítása útján történő fokozott értéktöbblet-termelés egyszer s mindenkorra lehetetlenné vált, a tőke minden hatalmával és teljes tudatossággal rávetette magát a géprendszer gyorsított kifejlesztése útján történő relatív értéktöbblet-termelésre. Egyidejűleg változás következik be a relatív értéktöbblet jellegében. Általában a relatív értéktöbblet termelésének az a módszere, hogy a munka termelőerejének fokozása által a munkást képessé teszik arra, hogy ugyanazon munkakifejtéssel ugyanazon idő alatt többet termeljen. Ugyanazon munkaidő az össztermékhez továbbra is ugyanannyi értéket tesz hozzá, bár ez a változatlan csereérték most több használati értékben testesül meg és ezért az egyes áru értéke csökken. Nem így azonban, mihelyt a munkanap erőszakos megrövidítése — azzal a roppant lökéssel, amelyet a termelőerő fejlesztésének és a termelési feltételek gazdaságossá tételének ad — egyúttal rákényszeríti a munkást, hogy ugyanazon idő alatt több munkát fejtsen ki, fokozottabban megfeszítse munkaerejét, szorosabban töltse ki a munkaidő pórusait, azaz sűrítse a munkát, olyan mértékben, amely csak a megrövidített munkanapon belül érhető el. Nagyobb tömegű munkának ez a valamely adott időperiódusba való belepréselése most annak számít, ami: nagyobb munkamennyiségnek. A munkaidőnek mint „kiterjedt nagyságnak" mértéke mellé most sűrítettségi fokának mértéke lép.[157] A tízórás munkanap intenzívebb órája most annyi vagy több munkát, azaz kifejtett munkaerőt tartalmaz, mint a tizenkétórás munkanap likacsosabb órája. Termékének ezért annyi vagy több értéke van, mint a likacsosabb $1^1/_5$

[157] Természetesen vannak egyáltalában különbségek a különböző termelési ágak munkáinak intenzitásában. Ezek, mint már A. Smith kimutatta, részint kiegyenlítődnek azáltal, hogy mindegyik munkafajtának megvannak a saját mellékkörülményei. A munkaidőre mint értékmérőre azonban ez is csak annyiban van hatással, amennyiben az intenzív és az extenzív nagyság mint ugyanazon munkamennyiség ellenkező és egymást kizáró kifejezései mutatkoznak meg.

óráénak. Nem tekintve a relatív értéktöbbletnek a munka fokozott termelőereje általi megnövekedését, most például $3\,^1/_3$ óra többletmunka, amely $6\,^2/_3$ óra szükséges munkára jut, a tőkésnek ugyanazt az értéktömeget szolgáltatja, mint előzőleg a 8 óra szükséges munkára jutó 4 óra többletmunka.

A kérdés mármost az, hogyan teszik intenzívebbé a munkát?

A megrövidített munkanap első hatása azon a magától értetődő törvényen alapszik, hogy a munkaerő hatóképessége fordított arányban van hatóidejével. Ezért, bizonyos határok között, az erőkifejtés fokában megnyerik azt, amit tartamában veszítenek. Arról pedig, hogy a munkás valóban több munkaerőt folyósítson, a fizetés módszere révén gondoskodik a tőke.[158] Manufaktúrákban, például a fazekasságban, ahol a gépi berendezés semmilyen szerepet nem játszik vagy csak jelentéktelent, a gyári törvény bevezetése csattanósan bebizonyította, hogy a munkanap puszta megrövidítése csodálatosan növeli a munka rendszerességét, egyformaságát, rendjét, folyamatosságát és energiáját.[159] Ez a hatás azonban a tulajdonképpeni gyárban kétségesnek látszott, mert a munkásnak a gép folyamatos és egyforma mozgásától való függősége itt már régen megteremtette a legszigorúbb fegyelmet. Ezért amikor 1844-ben azt tárgyalták, hogy a munkanapot 12 óra alá kell csökkenteni, a gyárosok csaknem egyhangúlag kijelentették: „munkafelügyelőik a különböző munkatermekben vigyáztak, nehogy a kezek időt veszítsenek", „az éberség és figyelem foka a munkások részéről (the extent of vigilance and attention on the part of the workmen) aligha növelhető", és ezért minden más körülményt, mint a gépi berendezés járását stb. változatlannak feltételezve, „értelmetlenség jól vezetett gyárakban a munkások fokozott figyelmétől stb. bármilyen jelentékeny eredményt várni".[160] Ezt az állítást a kísérletek megcáfolták. R. Gardner úr két nagy prestoni gyárában 1844 április 20-tól 12 helyett csak 11 órát dolgoztatott naponta. Körülbelül egy év elteltével az az eredmény mutatkozott, hogy „ugyanazt a termékmennyiséget ugyanazért a költségért kapta meg, és a munkások együttvéve ugyanannyi munkabért kerestek 11 óra alatt, mint korábban 12 alatt".[161] Mellőzöm itt a fonó- és kártolótermekben vég-

[158] Nevezetesen a darabbér, egy olyan forma révén, amelyet a hatodik szakaszban fogunk kifejteni.

[159] Lásd „Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1865".

[160] „Reports of Insp. of Fact. for 1844 and the quarter ending 30th April 1845", 20—21. old.

[161] i. m. 19. old. Minthogy a darabbér ugyanaz maradt, a hetibér nagysága a termék mennyiségétől függött.

zett kísérleteket, mert ezek a gépek sebességének (2 %-os) növekedésével voltak egybekötve. A szövőrészlegnél ellenben, ahol méghozzá nagyon különböző fajtájú különleges, könnyű, mintás cikkeket szőttek, egyáltalában semmi változás nem történt az objektív termelési feltételekben. Az eredmény: „1844 január 6-tól április 20-ig, tizenkétórás munkanap mellett, egy-egy munkás heti átlagbére 10 shilling $1\frac{1}{2}$ penny, 1844 április 20-tól június 29-ig, tizenegyórás munkanap mellett, a heti átlagbér 10 shilling $3\frac{1}{2}$ penny volt".[162] Itt 11 óra alatt többet termeltek, mint régebben 12 alatt, kizárólag a munkások egyenletesebb kitartása és idejük gazdaságosabb felhasználása következtében. Míg ők ugyanazt a bért kapták és egy óra szabad időt nyertek, a tőkés ugyanarra a terméktömegre tett szert és megtakarította egy órára a szén-, gáz- stb. ráfordítást. Hasonló kísérleteket végeztek egyező eredménnyel Horrocks és Jacson urak gyáraiban.[163]

Mihelyt a munkanap megrövidítése, amely először is megteremti a munka sűrítésének szubjektív feltételét — tudniillik a munkás képességét arra, hogy több erőt folyósítson adott idő alatt —, kényszertörvény jellegűvé válik, a gép a tőke kezében objektív és rendszeresen alkalmazott eszközzé lesz arra, hogy ugyanazon idő alatt több munkát préseljen ki. Ez kettős módon történik: a gépek megnövelt sebessége révén és az ugyanazon munkás felügyeletére bízott gépi berendezésnek, illetve a munkás munkamezejének bővített terjedelme révén. A gépi berendezés szerkezetének tökéletesítése részint szükséges ahhoz, hogy a munkásra nagyobb nyomást gyakoroljanak, részint automatikusan együtt jár a munka intenzívebbé tételével, mert a munkanap korlátja a tőkést a termelési költségekkel való legszigorúbb gazdálkodásra kényszeríti. A gőzgép tökéletesítése megnöveli dugattyúlökéseinek percenkénti számát, és egyúttal lehetővé teszi, hogy nagyobb erőmegtakarítás következtében ugyanazzal az erőgéppel terjedelmesebb mechanizmust hajtsanak változatlan, sőt csökkenő szénfogyasztás mellett. Az átviteli mechanizmus tökéletesítése csökkenti a súrlódást és, ami oly szembeszökően megkülönbözteti a modern gépi berendezést a régitől, egy állandóan csökkenő minimumra redukálja a nagy és kis tengelyek átmérőjét és súlyát. Végül a munkagépek tökéletesítései csökkentik

[162] i. m. 20. old.

[163] i. m. 21. old. Az erkölcsi elem jelentős szerepet játszott a fent említett kísérletekben. „Tobb kedvvel dolgozunk", jelentették ki a munkások a gyárfelugyelőnek, „folyton előttünk van az a jutalom, hogy éjjel korábban szabadulunk, és tetterős és öromteli szellem hatja át az egész gyárat a legfiatalabb csomózótól a legöregebb munkásig, és sokat segithetünk egymásnak."

azok terjedelmét — miközben növelik sebességüket és kiterjesztik hatékonyságukat —, mint a modern gőzszövőszék esetében, vagy a munkagépek törzsével együtt megnagyobbítják szerszámaik terjedelmét és számát, mint a fonógép esetében, vagy észrevétlen részletváltoztatásokkal növelik e szerszámok mozgékonyságát, ahogyan a selfacting mule esetében az orsók sebességét az ötvenes évek közepén ilymódon $^1/_5$-ével fokozták.

A munkanap 12 órára való rövidítése Angliában 1833-tól kelteződik. Már 1836-ban kijelentette egy angol gyáros: „A gyárakban végzendő munka a korábbihoz képest nagyon megnőtt ama nagyobb figyelem és tevékenység következtében, amelyet a gépi berendezés jelentősen megnövelt sebessége a munkástól megkövetel."[164] 1844-ben Lord Ashley, most Shaftesbury grófja, a következő, dokumentumokkal alátámasztott megállapításokat tette az alsóházban:

„A gyári folyamatokban foglalkoztatottak munkája most háromszor akkora, mint az ilyen műveletek bevezetésekor. A gépi berendezés kétségkívül olyan munkát végzett, amely sok millió ember inait és izmait helyettesíti, de egyúttal bámulatosan (prodigiously) megszaporította a félelmetes mozgásának uralma alá vetett emberek munkáját... Az a munka, amellyel egy mule-párt 40-es számú fonal fonása közben 12 órán át követnek, 1815-ben 8 mérföldnyi távolság megtételét foglalta magában. 1832-ben ugyanezen szám fonása közben egy mule-pár nyomon kísérése azt jelentette, hogy 12 óra alatt 20 és gyakran még több mérföld távolságot kell bejárni. 1815-ben 12 óra alatt a fonónak 820 kihúzást kellett végeznie mindegyik mule-on, ami összesen 1640 volt a 12 órára. 1832-ben a fonónak, tizenkétórás munkanapja alatt, mindegyik mule-on 2200 kihúzást kellett végeznie, tehát összesen 4400-at, 1844-ben mindegyik mule-on 2400-at, tehát összesen 4800-at; és egyes esetekben a megkívánt munkamennyiség (amount of labour) még nagyobb... Itt van a kezemben egy másik, 1842-es dokumentum, amely bizonyítja, hogy a munka progresszíven növekszik, nemcsak azért, mert nagyobb távolságot kell megtenni, hanem azért is, mert a termelt áruk mennyisége szaporodik, míg a kezek száma aránylag csökken; és továbbá, mert most gyakran rosszabb gyapotot fonnak, amely több munkát követel... A kártolóteremben szintén nagyon megnövekedett a munka. Most egy személy végzi azt a munkát, amely korábban kettő között oszlott el... A szövődében, ahol nagyszámú személyt, többnyire nőket foglalkoztatnak, a munka az utóbbi években teljes 10%-kal növekedett a gépi berendezés megnövelt sebessége következtében. 1838-ban

[164] *John Fielden*: „The Curse of the Factory System", 32. old.

a hetenként megfont hankek [matringok] száma 18 000 volt, 1843-ban elérte a 21 000-et. 1819-ben a pickek [vetések] száma a gőzszövőszéknél percenként 60 volt, 1842-ben 140, ami a munka erős növekedését mutatja."[165]

Tekintettel erre a figyelemreméltó intenzitásra, amelyet a munka a tizenkétórás törvény uralma alatt már 1844-ben elért, akkoriban jogosultnak látszott az angol gyárosoknak az a kijelentése, hogy ebben az irányban lehetetlen minden további haladás, és hogy ezért a munkaidő minden további csökkenése a termelés csökkenésével azonos. Okoskodásuk látszólagos helyességét a legjobban bizonyítja fáradhatatlan cenzoruknak, Leonard Horner gyárfelügyelőnek a következő egykorú közlése:

„Minthogy a termelt mennyiséget főképpen a gépi berendezés sebessége szabályozza, a gyárosnak szükségképpen érdeke, hogy azt a lehető legnagyobb sebességgel működtesse, amely még összeegyeztethető a következő feltételekkel: a gépi berendezésnek a túl gyors romlástól való megóvásával, a gyártott cikk minőségének fenntartásával és azzal, hogy a munkástól a gép mozgásának követése ne kívánjon nagyobb erőfeszítést, mint amekkorát folyamatosan teljesíteni bír. Gyakran előfordul, hogy a gyáros sietségében a mozgást túlságosan gyorsítja. A számos törés és a gyártmány elrontása a gyorsaságot ekkor jócskán kiegyensúlyozza, és a gyáros arra kényszerül, hogy mérsékelje a gépi berendezés sebességét. Minthogy a tevékeny és intelligens gyáros megtalálja az elérhető maximumot, arra a következtetésre jutottam, hogy lehetetlen 11 óra alatt annyit termelni, mint 12 alatt. Ezenkívül feltettem, hogy a darabbér szerint fizetett munkás a végletekig megfeszíti erejét, annyira, amennyire a munkának ezt a fokát folyamatosan el bírja viselni."[166] Horner ennélfogva, Gardner és mások kísérletei ellenére, arra a következtetésre jutott, hogy a munkanap 12 óra alá történő további csökkentésének csökkentenie kell a termék mennyiségét.[167] Ő maga idézi tíz évvel később 1845-ös aggályát bizonyságul, hogy akkoriban még milyen kevéssé értette meg, mennyire rugalmas a gépi berendezés és az emberi munkaerő, amelyeket a munkanap kényszerű megrövidítése révén egyaránt a végsőkig feszítenek.

Térjünk mármost rá az 1847 utáni, a tízórás törvénynek az angol pamut-, gyapjú-, selyem- és lengyárakba való bevezetését követő időszakra.

„Az orsók sebessége a throstle-okon percenként 500, a mule-okon 1000 fordulattal nőtt, azaz a throstle-orsók sebessége, amely 1839-ben per-

[165] *Lord Ashley*: „Ten Hours' Factory Bill", 6—9. old. elszórtan

[166] „Reports of Insp. of Fact. to 30th April 1845", 20. old.

[167] i. m. 22. old.

cenként 4500 fordulat volt, most" (1862-ben) „5000-re rúg, a mule-orsóké pedig, amely 5000 volt, most percenként 6000-re rúg; ez az első esetben $^1/_{10}$, a másodikban $^1/_5$ sebességtöbblet."[168] James Nasmyth, a Manchester melletti Patricroft híres mérnöke 1852-ben Leonard Hornerhoz intézett levelében taglalta azokat a tökéletesítéseket, amelyeket a gőzgépen 1848 és 1852 között végeztek. Miután megjegyzi, hogy az a gőz-lóerő, amelyet a hivatalos gyári statisztikában állandóan a gőzgépek 1828. évi hatásfoka alapján számítanak[169], már csak névleges, és a valóságos erőnek csak indexéül szolgálhat, többek között ezt mondja: „Biztos vagyok abban, hogy ugyanolyan súlyú gőzgépek", gyakran ugyanazok a gépek, amelyeken csupán alkalmazták az újabb tökéletesítéseket, „most átlagosan legalább 50%-kal több szolgálatot illetve munkát végeznek, mint korábban, és hogy sok esetben ugyanazok a gőzgépek, amelyek a percenként 220 lábra korlátozott sebesség napjaiban 50 lóerőt szolgáltattak, most", csökkent szénfogyasztással, „több mint 100-at szolgáltatnak ... Az ugyanakkora névleges lóerejű modern gőzgépet a korábbinál nagyobb erő hajtja a szerkezetében, a gőzkazánok térfogatában és felépítésében stb. eszközölt tökéletesítések következtében... Ezért ámbár a névleges lóerőhöz viszonyítva a kezeknek ugyanakkora számát foglalkoztatják, mint korábban, a munkagépekhez viszonyítva kevesebb kezet alkalmaznak."[170] 1850-ben az Egyesült Királyság gyárai 134 217 névleges lóerőt alkalmaztak 25 638 716 orsó és 301 445 szövőszék mozgatására. 1856-ban az orsók és a szövőszékek száma 33 503 580, illetőleg 369 205 volt. Ha a megkívánt lóerő ugyanaz maradt volna, mint 1850-ben, akkor 1856-ban 175 000 lóerőre lett volna szükség. A hivatalos kimutatás szerint azonban a lóerők száma csak 161 435 volt, tehát több mint 10 000-rel kevesebb, mint ha az 1850-es bázis szerint számítanók.[171] „A legutóbbi, 1856-os »Return«" (hivatalos statisztika) „által megállapított tények a következők: a gyárrendszer rohamos gyorsasággal terjed, a kezek száma a gépi berendezéshez viszonyítva csökkent, a gőzgép az erő gazdaságos felhasználása és más módszerek révén nagyobb súlyú gépet hajt meg, és

[168] „Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1862", 62. old.

[169] Ez az 1862-es „Parliamentary Return"-nel megváltozott. Itt a modern gőzgépek és vízikerekek valóságos gőz-lóereje lép a névleges helyére (lásd a 109a jegyzetet a 362. oldalon). A kettőzőorsókat sem keverik már össze a tulajdonképpeni fonóorsókkal (mint az 1839-es, 1850-es és 1856-os „Return"-ökben); továbbá a gyapjúgyárakban feltüntetik a „gigek" [bolyhozógépek] számát, megkülönböztetik egyrészt a juta- és kendergyárakat, másrészt a lengyárakat, és végül, ez alkalommal először, a harisnyakötést felvették a jelentésbe.

[170] „Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1856", 14., 20. old.

[171] i. m. 14—15. old.

a munkagépek tökéletesítése, a gyártási módszerek megváltoztatása, a gépi berendezés sebességének megnövelése és sok más ok következtében nagyobb mennyiségű gyártmányt érnek el."[172] „A legkülönbözőbb fajtájú gépeken bevezetett nagyarányú tökéletesítések a gépek termelőerejét igen fokozták. Minden kétségen kívül a munkanap megrövidítése ... ösztökélt e tökéletesítésekre. Az utóbbiaknak és a munkás intenzívebb erőfeszítésének az volt a hatása, hogy a" (két órával, vagyis $^1/_6$-ával) „megrövidített munkanap alatt legalább ugyanannyi gyártmányt állítanak elő, mint régebben a hosszabb alatt."[173]

Hogy a gyárosok meggazdagodása a munkaerő intenzívebb kizsákmányolásával mennyire fokozódott, azt már az az egy körülmény is bizonyítja, hogy az angol pamut- stb. gyárak számának átlagos évi növekedése 1838-tól 1850-ig 32, 1850-től 1856-ig ellenben 86 volt.*

Bármilyen nagy volt is az 1848-tól 1856-ig terjedő 8 évben a tízórás munkanap uralma alatt az angol ipar haladása, a következő, 1856-tól 1862-ig terjedő 6 éves időszakban ezt megint messze túlszárnyalták. A selyemgyárakban például az orsók száma 1856-ban 1 093 799 volt, 1862-ben 1 388 544; a szövőszékeké 1856-ban 9 260 és 1862-ben 10 709. Ezzel szemben a munkások száma 1856-ban 56 137 és 1862-ben 52 429. Vagyis az orsók száma 26,9 %-kal és a szövőszékek száma 15,6 %-kal növekedett, ugyanakkor a munkások száma 7 %-kal csökkent. 1850-ben a fésűsfonógyárakban 875 830 orsót alkalmaztak, 1856-ban 1 324 549-et (51,2 %-os növekedés) és 1862-ben 1 289 172-t (2,7 %-os csökkenés). Ha azonban leszámítjuk a kettőzőorsókat, amelyek az 1856. évi adatokban szerepelnek, de az 1862. éviekben nem, akkor az orsók száma 1856 óta meglehetősen változatlan maradt. Ezzel szemben az orsók és a szövőszékek sebességét 1850 óta sok esetben megkétszerezték. A gőzszövőszékek száma a fésűsfonógyárakban 1850-ben 32 617, 1856-ban 38 956 és 1862-ben 43 048. Ezeken 1850-ben 79 737, 1856-ban 87 794 és 1862-ben 86 063 személyt foglalkoztattak, de ebből 14 éven aluli gyermek 1850-ben 9 956, 1856-ban 11 228 és 1862-ben 13 178. Tehát annak ellenére, hogy a szövőszékek száma 1862-re 1856-hoz képest nagyon megszaporodott, a foglalkoztatott munkások teljes száma csökkent, a kizsákmányolt gyermekeké növekedett.[174]

1863 április 27-én Ferrand képviselő az alsóházban kijelentette: „Lan-

---

[172] i. m. 20. old.

[173] „Reports etc. for 31st Oct. 1858", 10. old. V. ö. „Reports etc. for 30th April 1860", 30. skk. old.

[174] „Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1862", 100., 103., 129., 130. old.

cashire és Cheshire 16 kerületének munkásküldöttei, akiknek megbízásából beszélek, közölték velem, hogy a munka a gyárakban a gépi berendezés tökéletesítése következtében állandóan növekszik. Korábban egy személy segítőkkel két szövőszéket szolgált ki, most viszont hármat szolgál ki segítők nélkül, és egyáltalán nem szokatlan, hogy egy személy négyet szolgál ki stb. 12 óra munkát, mint a közölt tényekből kiderül, most kevesebb mint 10 munkaórába préselnek bele. Ezért magától értetődő, hogy milyen rettenetes mértékben megnövekedett az utóbbi években a gyári munkások munkaterhe."[175]

Ezért a gyárfelügyelők, bár fáradhatatlanul és teljes joggal magasztalják az 1844-es és 1850-es gyári törvények kedvező eredményeit, mindazonáltal megvallják, hogy a munkanap megrövidítése máris a munkának a munkás egészségét, tehát magát a munkaerőt tönkretevő intenzitását idézte elő. „Úgy látszik, a legtöbb pamut-, fésűsfonó- és selyemgyárban az a kimerítő izgalmi állapot, amelyet a munka az utóbbi években oly rendkívül meggyorsított mozgású gépi berendezésen megkövetel, egyik oka a tüdőmegbetegedésekben való elhalálozás ama többletének, amelyet dr. Greenhow a legutóbbi csodálatraméltó jelentésében kimutatott."[176] A legcsekélyebb kétség sem fér hozzá, hogy mihelyt a munkanap meghosszabbítását a törvény a tőke számára egyszer s mindenkorra lehetetlenné tette, a tőke ama tendenciájának, hogy magát a munka intenzitásfokának rendszeres növelésével kárpótolja és a gépi berendezés minden tökéletesítését a munkaerő fokozottabb kiszipolyozására szolgáló eszközzé torzítsa, csakhamar megint egy fordulóponthoz kell elvezetnie, amelyen a munkaórák újabb csökkentése elkerülhetetlenné lesz.[177] Másrészt az angol iparnak 1848-tól napjainkig, azaz a tízórás munkanap időszakában végbement rohamos fejlődése még sokkal inkább túlszárnyalja az 1833 és 1847 közötti időt, azaz a tizenkétórás munka-

[175] A modern gőzszövőszékek alkalmazásával egy szövő most heti 60 óra alatt két szövőszéken 26 véget gyárt egy bizonyos meghatározott hosszúságú és szélességű fajtából, melyből a régi gőzszövőszéken csak 4-et tudott gyártani. Egy ilyen vég szövési költségei már az 1850-es évek elején 2 shilling 9 pennyről $5^1/_8$ pennyre csökkentek.

Pótlás a 2. kiadáshoz. „30 évvel ezelőtt" (1841) „egy pamutfonótól, aki 3 segítővel dolgozott, csak azt kívánták meg, hogy egy 300—324 orsós mule-párra felügyeljen. Most" (1871 végén) „a mule-ok, amelyekre 5 segítővel felügyelnie kell, 2200 orsót számlálnak, és legalább hétszer annyi fonalat termel, mint 1841-ben." (Alexander Redgrave gyárfelügyelő a „Journal of the Society of Arts"-ban, 1872 január 5.)

[176] „Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1861", 25—26. old.

[177] A nyolcórás agitáció most (1867) megkezdődött Lancashire-ben a gyári munkások között.

nap időszakát, mint az utóbbi a gyárrendszer bevezetése utáni fél évszázadot, azaz a korlátozatlan munkanap időszakát.[178]

[178] A következő néhány szám mutatja a tulajdonképpeni „factoryk" [gyárak] haladását az Egyesült Királyságban 1848 óta:

	Kivitel: mennyiség			
	1848	1851	1860	1865
Pamutgyárak				
Pamutfonal (font)	135 831 162	143 966 106	197 343 655	103 751 455
Varrócérna (font)		4 392 176	6 297 554	4 648 611
Pamutszövet (yard)	1 091 373 930	1 543 161 789	2 776 218 427	2 015 237 851
Len- és kendergyárak				
Fonal (font)	11 722 182	18 841 326	31 210 612	36 777 334
Szövet (yard)	88 901 519	129 106 753	143 996 773	247 012 329
Selyemgyárak				
Láncfonal, cérna, fonal (font)	[1846] 466 825	462 513	897 402	812 589
Szövet (yard)		1 181 455	1 307 293	2 869 837 [vég 146 879] [font 102 773]
Gyapjúgyárak				
Gyapjú- és fésűsfonal (font)		14 670 880	27 533 968	31 669 267
Szövet (yard)		151 231 153	190 371 537	278 837 418

	Kivitel: érték (font sterling)			
	1848	1851	1860	1865
Pamutgyárak				
Pamutfonal	5 927 831	6 634 026	9 870 875	10 351 049
Pamutszövet	16 753 369	23 454 810	42 141 505	46 903 796
Len- és kendergyárak				
Fonal	493 449	951 426	1 801 272	2 505 497
Szövet	2 802 789	4 107 396	4 804 803	9 155 358
Selyemgyárak				
Láncfonal, cérna, fonal	77 789	196 380	826 107	768 064
Szövet		1 130 398	1 587 303	1 409 221
Gyapjúgyárak				
Gyapjú- és fésűsfonal	776 975	1 484 544	3 843 450	5 424 047
Szövet	5 733 828	8 377 183	12 156 998	20 102 259

4. A gyár

E fejezet elején a gyár testét, a géprendszer tagozódását vettük szemügyre. Azután láttuk, hogyan szaporítja a gépi berendezés a női és a gyermekmunka elsajátítása révén a tőke emberi kizsákmányolási anyagát, hogyan kobozza el a munkanap mértéktelen kiterjesztése révén a munkás egész életidejét, és hogyan szolgál haladása, amely lehetővé teszi, hogy mind rövidebb idő alatt roppantul növekvő termékmennyiséget állítsanak elő, végül rendszeres eszközül arra, hogy minden pillanatban több munkát folyósítsanak, vagyis a munkaerőt mind intenzívebben zsákmányolják ki. Most a gyáregészhez fordulunk, mégpedig ennek legkifejlettebb alakjához.

Dr. Ure, az automatikus gyár Pindarosza, egyrészt úgy írja le azt, mint „kooperációját különböző kategóriájú munkásoknak – felnőtteknek és nemfelnőtteknek –, akik gyakorlottan és szorgalmasan felügyelnek a termelő gépeknek olyan rendszerére, amelyet egy központi erő" (az elsődleges mozgató) „szakadatlanul működtet", másrészt mint „roppant automatát, amely számtalan mechanikai és öntudattal bíró szervből van összetéve; e szervek egyetértésben és megszakítás nélkül hatnak, hogy egy és ugyanazt a tárgyat termeljék, úgyhogy mindnyájan alá vannak rendelve egy mozgatóerőnek, amely magától mozog". Ez a két meghatározás semmiképpen sem azonos. Az egyikben a kombinált összmunkás, vagyis a társadalmi munkaorganizmus jelenik meg mint átfogó alany és a mechanikai automata mint tárgy; a másikban maga az automata az alany és a munkások csak mint tudattal bíró szervek vannak tudattalan szerveinek mellérendelve és ezekkel együtt a központi mozgatóerőnek alárendelve. Az előbbi meghatározás a gépi berendezés minden lehetséges nagybani alkalmazására érvényes, a másik pedig tőkés alkalmazását és ezért a modern gyárrendszert jellemzi. Ure ezért szereti a központi gépet, amelyből a mozgás kiindul, nemcsak automatának, hanem

(Lásd a következő Kékkönyveket: „Statistical Abstract for the United Kingdom", 8., 13. sz., London 1861, 1866.)

Lancashire-ben a gyárak 1839 és 1850 között csak 4 %-kal, 1850 és 1856 között 19 %-kal, 1856 és 1862 között 33 %-kal szaporodtak, ezzel szemben a foglalkoztatott személyek száma mind a két 11 éves időszakban abszolúte növekedett, relatíve csökkent. V. ö. „Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1862", 63. old. Lancashire-ben a pamutgyárak az uralkodók. Hogy azonban e gyárak mekkora teret foglalnak el egyáltalában a fonal- és szövetgyártásban, azt abból látni, hogy rájuk jut Anglia, Wales, Skócia és Írország összes textilgyárainak 45,2 %-a, az összes orsók 83,3 %-a, az összes gőzszövőszékek 81,4 %-a, az ezeket mozgató összes gőzlóerők 72,6 %-a és a foglalkoztatott személyek teljes számának 58,2 %-a. (i. m. 62—63. old.)

autokratának is ábrázolni. „Ezekben a nagy műhelyekben a gőz jótékony hatalma alattvalóinak miriádjait gyűjti maga köré."[179]

A munkaszerszámmal együtt kezelésének virtuozitása is átmegy a munkásról a gépre. A szerszám teljesítőképessége felszabadul az emberi munkaerő személyi korlátai alól. Ezzel megszűnik az a technikai alapzat, amelyen a munka megosztása a manufaktúrában nyugszik. A specializált munkásoknak a manufaktúrára jellemző hierarchiája helyébe ezért az automatikus gyárban azon munkák egyenlősítésének, vagyis nivellálásának tendenciája lép, amelyeket a gépi berendezés segítőinek kell elvégezniök,[180] a részmunkások mesterségesen létrehozott különbségei helyébe túlnyomórészt a kor és a nem természetes különbségei lépnek.

Amennyiben az automatikus gyárban a munka megosztása újramegjelenik, ez mindenekelőtt munkások elosztása a specializált gépek között, és munkástömegeké, amelyek azonban nem alkotnak tagozott csoportokat, a gyár különböző részlegei között, ahol egymás mellé sorozott egyenlő fajta szerszámgépeken dolgoznak, tehát csak egyszerű kooperáció megy végbe közöttük. A manufaktúra tagozott csoportját a főmunkásnak néhány segítővel való kapcsolata helyettesíti. A lényeges választóvonal a valóban a szerszámgépeken foglalkoztatott munkások (közéjük számít a mozgatógép felügyelésére, illetve etetésére alkalmazott néhány munkás) és e gépmunkások puszta kéz alá adogatói (csaknem kizárólag gyermekek) között húzódik. A kéz alá adogatók közé számítanak többé-kevésbé az összes „feederek" [etetők] (akik pusztán munkaanyagot juttatnak a gépeknek). E fő osztályok mellett van egy számszerűen jelentéktelen személyzet, amely a teljes gépi berendezés ellenőrzésével és állandó javításával foglalkozik; ide mérnökök, mechanikusok, asztalosok stb. tartoznak. Magasabb fokon álló, részint tudományosan képzett, részint kézművesszerű munkásosztály ez, amely kívül esik a gyári munkások körén és csak hozzájuk van csatolva.[181] A munkának ez a megosztása merőben technikai.

A gépen való minden munka megköveteli a munkás korai betanítását,

---

[179] *Ure*: „Philosophy of Manufactures", 18. old.

[180] i. m. 31. old. V. ö. *Karl Marx*: „Misère etc.", 140—141. old. [Marx és Engels Művei, 4. köt. 148—150. old.]

[181] Jellemző a statisztikai csalás szándékára, amelyet egyebütt is ki lehetne még részletesen mutatni, hogy az angol gyári törvényhozás a szövegben utoljára említett munkásokat kifejezetten kizárja hatóköréből mint nem-gyári munkásokat, másrészt viszont a parlament által közzétett „Return"-ök éppoly kifejezetten nemcsak mérnököket, mechanikusokat stb., hanem gyárigazgatókat, írnokokat, kifutókat, raktárfelügyelőket, csomagolókat stb., egyszóval mindenkit, kivéve magát a gyártulajdonost, a gyári munkások kategóriájába foglalnak.

azért hogy megtanulja saját mozgását hozzáidomítani egy automata egyenletes, folyamatos mozgásához. Amennyiben maga a teljes gépi berendezés sokféle, egyidejűleg ható és kombinált gép rendszere, a rajta nyugvó kooperáció is különböző fajta munkáscsoportoknak a különböző fajta gépek közötti elosztását követeli meg. De a gépi üzem megszünteti annak szükségességét, hogy ezt az elosztást manufaktúraszerűen megszilárdítsák ugyanazon munkásoknak ugyanazon funkcióhoz való állandó hozzáalkalmazása által.[182] Minthogy a gyár összmozgása nem a munkástól indul ki, hanem a géptől, folytonos személycsere mehet végbe a munkafolyamat megszakítása nélkül. A legcsattanósabb bizonyítékot erre az 1848—50. évi angol gyároslázadás idején életbe léptetett relais-rendszer szolgáltatja. Végül az a gyorsaság, amellyel a gépen való munkát fiatal korban megtanulják, kiküszöböli annak szükségességét is, hogy a munkások egy különös osztályát kizárólag gépmunkásokká neveljék.[183] A pusztán kéz alá adogatók szolgálatai viszont a gyárban részint gépekkel helyettesíthetők,[184] részint teljes egyszerűségük

[182] Ure elismeri ezt. Azt mondja, a munkásokat „szükség esetén" az igazgató akarata szerint át lehet tenni egyik géptől a másikhoz, majd diadalmaskodva felkiált: „Az ilyen cserélés nyílt ellentmondásban van a régi rutinnal, amely megosztja a munkát és az egyik munkásra azt a feladatot rója, hogy a gombostű fejét formázza, a másikra azt, hogy a hegyét köszörülje." [i. m. 22. old.] Sokkal inkább meg kellett volna kérdeznie magától, hogy ezzel a „régi rutinnal" az automatikus gyárban miért csak „szükség esetén" szakítanak.

[183] Ha szorul a kapca, mint például az amerikai polgárháború alatt, akkor a gyári munkást a burzsoá kivételesen a legdurvább munkákra, például útépítésre stb. alkalmazza. Az 1862-es és ezt követő éveknek a munkanélküli pamutmunkások számára létesített angol „atelier nationaljai" [nemzeti műhelyei] abban különböztek az 1848-as franciáktól, hogy az utóbbiakban a munkásnak az állam költségén improduktív munkákat, az előbbiekben a burzsoá előnyére produktív városi munkákat kellett végeznie, mégpedig olcsóbban a rendes munkásoknál, akikkel így konkurrenciára kényszerítették. „Kétségtelen, hogy a pamutmunkások fizikai megjelenése javult. Ezt ... ami a férfiakat illeti, a szabadban végzett közmunkának tulajdonítom." (Itt a prestoni gyári munkásokról van szó, akiket a „Preston Moor"-nál [prestoni mocsárnál] foglalkoztattak. „Rep. of. Insp. of Fact. Oct. 1863", 59. old.)

[184] Példa: a különböző mechanikai készülékek, amelyeket a gyermekmunka helyettesítésére az 1844-es törvény óta a gyapjúgyárakba bevezettek. Mihelyt a gyáros urak gyermekeinek is gyári kéz alá adogatókként kell kijárniok „iskolájukat", a mechanikának ez a szinte még feltöretlen területe csakhamar figyelemreméltóan fel fog lendülni. „A selfacting mule talán éppolyan veszélyes gépi berendezés, mint bármely másik. A legtöbb baleset kis gyermekekkel történik, mégpedig annak következtében, hogy a mule-ok alá kúsznak, hogy a padlót söpörjék, miközben a mule-ok mozgásban vannak. Különböző »minderekét« (a mule-on dolgozó munkásokat) „feljelentettek" (a gyárfelügyelők), „és a bíróság pénzbüntetésre ítélte őket e vétség miatt, de ez semmiféle általános haszonnal nem járt. Ha a gépkészítők csupán egy önműködő söprűt találnának fel, amelynek használata következtében e kis gyermekeknek nem kellene a gépi berendezés alá kúszniok, ez szerencsés hozzájárulás volna védelmi rendszabályainkhoz." („Reports of Insp. of Factories for 31st October 1866", 63. old.)

miatt megengedik az ezzel a robottal terhelt személyek gyors és állandó cserélését.

Ámbár a gépi berendezés a munka megosztásának régi rendszerét technikailag halomra dönti, e rendszer először mint a manufaktúra hagyománya szokásszerűen tovább tengődik a gyárban, hogy azután a tőke mint a munkaerő kizsákmányolásának eszközét még undorítóbb formában rendszeresen újratermelje és megszilárdítsa. Egy részszerszám kezelésének élethossziglani specialitása egy részgép szolgálatának élethossziglani specialitásává lesz. A gépi berendezéssel visszaélnek, hogy a munkást már zsenge gyermekkorától fogva egy részgép részévé változtassák.[185] Így nemcsak a munkás újratermeléséhez szükséges költségeket csökkentik jelentősen, hanem egyúttal teljessé teszik a munkásnak a gyár-egésztől, tehát a tőkéstől való tehetetlen függőségét is. Itt, mint mindenütt, különbséget kell tennünk azon nagyobb termelékenység között, amely a társadalmi termelési folyamat fejlődésének, és azon nagyobb termelékenység között, amely e folyamat tőkés kiaknázásának tulajdonítható.

A manufaktúrában és a kézművességben a szerszám szolgál a munkásnak, a gyárban ő szolgál a gépnek. Ott tőle indul ki a munkaeszköz mozgása, itt neki kell követnie annak mozgását. A manufaktúrában a munkások egy eleven mechanizmus tagjai. A gyárban egy holt mechanizmus létezik függetlenül tőlük, és ebbe a mechanizmusba eleven függelékekként kebelezik be őket. „A vég nélküli munkagyötrelem nyomorult egyhangúsága, ugyanannak a mechanikus műveletnek szüntelen ismétlése Sziszüphosz kínjához hasonló, a munka terhe, akár a szikla, mindig újra visszazúdul az elcsigázott munkásra."[186] A gépi munka, miközben az idegrendszert a legsúlyosabban megtámadja, elnyomja az izmok sokoldalú játékát és minden szabad testi és szellemi tevékenységet konfiskál.[187] Még a munka megkönnyítése is a kínzás eszközévé lesz, mert a gép nem a munkást szabadítja meg a munkától, hanem munkáját a tartalomtól. Minden tőkés termelésnek, amennyiben

[185] Eszerint kell méltatnunk Proudhon mesés ötletét, aki a gépi berendezést nem mint munkaeszközök szintézisét, hanem mint részmunkáknak maguk a munkások számára való szintézisét — „konstruálja meg".

[186] *F. Engels*: „Lage etc.", 217. old. [Marx és Engels Művei, 2. köt. 370. old.] Még egy egészen közönséges, optimista szabadkereskedő, Molinari úr is megjegyzi: „Az ember gyorsabban használódik el, ha naponta tizenöt órát felügyel egy mechanizmus egyforma járására, mint ha ugyanezen időtartam alatt fizikai erejét működteti. A felügyeletnek ez a munkája, amely, meglehet, hasznos torna lenne az értelemnek, ha nem nyújtanák nagyon hosszúra, vége-tére is túlzott mértéke folytán szétrombolja az értelmet és magát a testet is." (*G. de Molinari*: „Etudes économiques", Párizs 1846, [49. old.])

[187] *F. Engels*: i. m. 216. old. [369—370. old.]

nemcsak munkafolyamat, hanem egyszersmind a tőke értékesítési folyamata is, közös vonása, hogy nem a munkás alkalmazza a munkafeltételt, hanem fordítva, a munkafeltétel a munkást; de csak a gépi berendezéssel tesz szert ez a megfordítás technikailag kézzelfogható valóságra. Automatává való átváltozása révén a munkaeszköz magának a munkafolyamatnak során a munkással mint tőke lép szembe, mint holt munka, amely az eleven munkaerőn uralkodik és azt kiszipolyozza. A termelési folyamat szellemi potenciáinak elválása a kétkezi munkától és átváltozásuk a tőkének a munka feletti hatalmaivá, mint már korábban jeleztük, kiteljesedik a gépi berendezés alapzatán felépült nagyiparban. Az egyéni, üressé tett gépmunkás részletügyessége mint apró mellékes dolog eltűnik a tudomány, a roppant természeti erők és a társadalmi tömegmunka mellett, amelyek a géprendszerben testesülnek meg és az utóbbival együtt a „mester" (master) hatalmát alkotják. Ezért ez a mester, akinek agyában a gépi berendezés és az e feletti monopóliuma elválaszthatatlanul összenőtt, összeütközések esetén megvetően odakiáltja a „kezeknek": „A gyári munkások tartsák üdvös emlékezetükben, hogy munkájuk valójában a tanult munkának igen alacsony fajtája; hogy nincs munka, amely könnyebben elsajátítható és minőségét tekintve jobban díjazott, vagy amelyet a legjáratlanabbak rövid betanítása révén ily gyorsan és ilyen bőségben lehet megszerezni. A mester gépi berendezése valójában sokkal fontosabb szerepet játszik a termelés ügyletében, mint a munka meg a munkás ügyessége, amelyre hathónapos nevelés megtaníthat és amelyet minden béres megtanulhat."[188]

Az, hogy a munkás technikailag alá van rendelve a munkaeszköz egyforma járásának, és hogy a munkaorganizmus mindkét nembeli, legkülönbözőbb korosztályú egyénekből tevődik össze sajátságos módon, kaszárnyaszerű fegyelmet teremt, amely teljes gyári rezsimmé alakul és tökéletesen kifejleszti a már korábban említett felügyeleti munkát, tehát egyszersmind a munkások megosztását kétkezi munkásokra és munkafelügyelőkre, ipari közkatonákra és ipari altisztekre. „Az automatikus gyárban a fő nehézség . . .

[188] „The factory operatives should keep in wholesome remembrance the fact that theirs is really a low species of skilled labour; and that there is none which is more easily acquired or of its quality more amply remunerated, or which, by a short training of the least expert can be more quickly as well as abundantly acquired. . . The master's machinery really plays a far more important part in the business of production than the labour and the skill of the operative, which six months' education can teach, and a common labourer can learn." („The Master Spinners' and Manufacturers' Defence Fund. Report of the Committee", Manchester 1854, 17. old.) Mint később látni fogjuk, a „master" más húrokat penget, mihelyt az a veszély fenyegeti, hogy elveszíti „eleven" automatáit.

a szükséges fegyelem megteremtésében állott, abban, hogy az emberek lemondjanak szabályszerűtlen munkaszokásaikról és azonosuljanak a nagy automata változhatatlan szabályszerűségével. De egy olyan fegyelmi kódexet feltalálni és sikerrel érvényesíteni, amely megfelel az automatikus rendszer szükségleteinek és sebességének, Herkuleshez méltó vállalkozás volt, és ez Arkwright nemes műve! Még manapság is, amikor a rendszert egész kiteljesedettségében megszervezték, csaknem lehetetlen a serdülőkoron már túl levő munkások között . . . hasznos segítőket találni az automatikus rendszer számára."[189] A gyári kódex, amelyben a tőke a munkásai feletti önkényuralmát — a hatalmaknak a polgárság által különben annyira kedvelt megosztását és a még kedveltebb képviseleti rendszert mellőzve — magántörvényekkel és önhatalmúlag formulázza meg, csak tőkés karikatúrája a munkafolyamat társadalmi szabályozásának, amely szükségessé válik a nagyméretű kooperáció és a közös munkaeszközök, nevezetesen a gépi berendezés alkalmazása következtében. A rabszolgahajcsár korbácsa helyébe a felügyelő büntetőkönyve lép. Valamennyi büntetés természetesen pénzbüntetésekben és bérlevonásokban oldódik fel, és a gyár-Lükurgoszok törvényhozói éleselméjűsége törvényeik megsértését, ha lehet, még jövedelmezőbbé teszi számukra, mint megtartásukat.[190]

[189] *Ure*: „Philosophy of Manufactures", 15. old. Aki ismeri Arkwright élettörténetét, a „nemes" szót e zseniális borbélynak sohasem fogja a fejéhez vágni. A XVIII. század valamennyi nagy feltalálója közül vitathatatlanul ő volt a mások találmányainak legnagyobb tolvaja és a legaljasabb fickó.

[190] „A rabszolgaság, amelynek bilincseiben a burzsoázia a proletariátust tartja, sehol sem mutatkozik meg világosabban, mint a gyárrendszerben. Itt nyoma sincs többé a szabadságnak, sem jogilag, sem ténylegesen. A munkásnak reggel $^1/_2$6-kor a gyárban kell lennie; ha pár perccel később jon, megbüntetik, ha 10 perccel jön később, be sem engedik, amíg a reggelizés ideje el nem telt, és elveszti negyednapi bérét. Parancsszóra kell ennie, innia és aludnia. . . A zsarnoki harang elszólítja ágyából, elszólítja a reggeli és az ebéd mellől. És mi történik aztán magában a gyárban? Itt a gyáros abszolút törvényhozó. Gyári szabályokat bocsát ki, ahogy a kedve tartja; változtatja és kiegészíti kódexét, ahogy neki tetszik; és bármilyen eszeveszett dolgot ír is bele, a bíróságok ezt mondják a munkásnak: Mivel önként vállaltátok ezt a szerződést, most meg is kell tartanotok. . . Ezek a munkások arra vannak kárhoztatva, hogy kilencéves koruktól halálukig szellemi és testi pallos alatt éljenek." (*F. Engels*: „Die Lage der arbeitenden Klasse etc.", 217. skk. old. [Marx és Engels Művei, 2. köt. 370—372. old.]) Azt, amit „a bíróságok mondanak", két példán akarom megvilágítani. Az egyik eset Sheffieldben játszódik, 1866 végén. Egy munkás két évre elszegődött egy fémgyárba. A gyárossal való összeütközés következtében otthagyta a gyárat és kijelentette, hogy semmilyen körülmények között sem akar többé dolgozni neki. Szerződésszegés miatt perbe fogták és kéthavi börtönre ítélték. (Ha a gyáros szegi meg a szerződést, perbe fogni csak civiliter [magánjogilag] lehet, és csak pénzbüntetést kockáztat.) Miután a két hónapot leülte, ugyanaz a gyáros idézést küldott neki, hogy a régi szerződés értelmében

Csak utalunk azokra az anyagi feltételekre, melyek között a gyári munkát végzik. Valamennyi érzékszervet egyaránt sérti a mesterségesen felfokozott

térjen vissza a gyárba. A munkás kijelenti. Nem. A szerződésszegésért már megbunhődott. A gyáros újra perbe fogja, a bíróság újra elítéli, bár a bírák egyike, Shee úr, nyilvánosan jogi szornyuségnek bélyegzi azt, hogy egy embert egész életén át periodikusan ugyanazért a vétségért, illetőleg buntettért ujra és újra meg lehessen buntetni. Ezt az ítéletet nem a „great unpaidek", vidéki dogberryk* hozták, hanem Londonban, az egyik legfelsőbb bíróság ítélt így. {A 4. kiadáshoz. Ezt most megszuntették. Kisszámú esetet kivéve — például a kozségi gázműveknél — Anglíában most a munkás szerződésszegés tekintetében az alkalmazóval egyenrangú és csak magánjogilag perelhető. — *F. E.*} — A második eset Wiltshire-ben játszódik, 1863 november végen. Egy bizonyos Harrupp posztógyáros (Leower's Mill, Westbury Leigh) alkalmazásaban álló mintegy 30, gőzszovőszéken dolgozó munkásnő sztrájkba lépett, mert ennek a Harruppnak az a kellemes szokása volt, hogy reggeli elkésés miatt levont a bérukből, mégpedig 2 percért 6 pennyt, 3 percért 1 shillinget és 10 percért 1 shilling 6 pennyt. Ez óránként 9 shillingjével napi 4 font sterling 10 shillingre rúg, ezzel szemben átlagbéruk az év folyamán soha nem emelkedik heti 10—12 shilling fölé. Harrupp továbbá kirendelt egy fiút, hogy a munkakezdés idejét síppal jelezze, amit ez néha reggel 6 ora előtt tesz meg, és ha a kezek nincsenek ott pontosan, amint abbahagyja, a kapukat bezárják és a kintrekedteket pénzbuntetéssel sújtják; minthogy pedig az épuletben óra nincs, a szerencsétlen kezek a Harrupp által irányított ifjú idő-őr hatalmában vannak. A „sztrájkban" levő kezek — családanyák és leányok — kijelentették, hogy újra munkába állnak, ha az idő-őrt órával helyettesítik és ésszerubb buntetési díjszabást vezetnek be. Harrupp 19 asszonyt és leányt idézett a magistrate-ek [békebírák] elé szerződésszegés miatt. Fejenként 6 penny büntetésre és 2 shilling 6 penny perkoltség-megtérítésre ítélték őket, a hallgatóság hangos felháborodása kozepette. Harruppot a bíróságról távoztában pisszegő néptomeg kísérte. — A gyárosok egyik kedvenc muvelete, hogy a munkásokat bérlevonással buntetik a nekik szolgáltatott anyag hibáiért Ez a módszer 1866-ban általános sztrájkot idézett elő az angol fazekaskeruletekben. A „Children's Employment Commission" jelentései (1863—66) felsorolnak eseteket, amikor a munkás ahelyett, hogy bért kapna, munkája által és a büntetőszabályzat révén még a tetejébe adósává lesz kegyelmes „masterének". Épuletes adalékokkal szolgált a gyár-autokraták bérlevonásban tanúsított éleselméjúségéhez a legutóbbi gyapotválság is. „Nekem magamnak", mondja R. Baker gyárfelugyelő, „nemrégiben bírói eljárást kellett indítanom egy pamutgyáros ellen, mert ezekben a nehéz és gyotrelmes időkben 10 pennyt levont az általa foglalkoztatott »fiatal«" (13 éven felul) „munkások kozul egynéhánytól az orvosi korbizonylatért, amely neki csak 6 pennyjébe kerul és amelyért a torvény csak 3 pennys levonást enged meg, a szokás pedig semmilyet sem... Egy másik gyáros, hogy ugyanezt a célt a torvénnyel való osszeutkozés nélkul érje el, a szegény gyermekek mindegyikét, akik számára dolgoznak, 1 shilling illetékkel terheli meg a fonás művészetének és misztériumának kitanulásáért, mihelyt az orvosi bizonyítvány e foglalkozásra éretteknek jelenti ki őket. Léteznek tehát rejtett áramlatok, amelyeket ismernunk kell, hogy megérthessunk olyan rendkívuli jelenségeket, aminők a sztrájkok olyan időkben, mint a jelenlegiek" (a darveni gyárban 1863 júniusában a gépszovők kozott kitort sztrájkról van szó). „Reports of Insp of Fact. for 30th April 1863", 50—51. old. (A gyári jelentések tartalma időben mindig túlmegy hivatalos keltezésukon.)

hőmérséklet, a nyersanyag hulladékaival teli levegő, a fülsiketítő lárma stb., nem is beszélve az életveszélyről a sűrűn összezsúfolt gépek között, amelyek az évszakok szabályszerűségével termelik ipari veszteséglistájukat.[190a] A társadalmi termelési eszközök gazdaságosabbá tétele, amelyet először a gyárrendszerben érlelnek melegházszerűen, a tőke kezén egyúttal rendszeres megrablásává lesz a munkás munka közbeni életfeltételeinek, a térnek, levegőnek, világosságnak és a termelési folyamat *életveszélyes vagy egészségre ártalmas körülményei elleni személyes védelmi eszközöknek, hogy a munkás kényelmét szolgáló berendezésekről ne is beszéljünk.[191]

[190a] A veszélyes gépek elleni védekezésre irányuló törvények jótékonyan hatottak. „De ... a baleseteknek most új forrásai vannak, amelyek 20 évvel ezelőtt nem léteztek, nevezetesen a gépi berendezés megnövekedett sebessége. A kerekeket, hengereket, orsókat és szövőszékeket most megnövekedett és még egyre növekvő erővel hajtják; az ujjaknak gyorsabban és biztosabban kell megragadniok az elszakadt szálat, mert ha habozva vagy vigyázatlanul nyúlnak hozzá, már áldozatul is estek ... nagyszámú balesetet okoz a munkások buzgósága, hogy munkájukat gyorsan elvégezzék. Emlékeztetnünk kell arra, hogy a gyárosoknak szerfelett fontos az, hogy gépi berendezésüket szakadatlanul mozgásban tartsák, azaz szakadatlanul termeljenek fonalat és szövetet. Minden percnyi állás veszteség nemcsak hajtóerőben, hanem termelésben is. A munkásokat ezért munkafelügyelők révén, akik a gyártmány mennyiségében érdekeltek, arra hajszolják, hogy a gépi berendezést mozgásban tartsák; és ez nem kevésbé fontos az olyan munkásoknak, akiket súly vagy darab szerint fizetnek. Ezért, ámbár a legtöbb gyárban forma szerint tilos a gépi berendezést mozgása közben tisztogatni, ez a gyakorlat mégis általános. Ez az ok egymaga az utóbbi 6 hónap alatt 906 balesetet idézett elő... Jóllehet a tisztogatás napról napra folyik, mégis többnyire a szombatot jelölik ki a gépi berendezés alapos megtisztítására, és ez nagyrészt a gépek mozgása közben történik... Ez meg nem fizetett művelet, és a munkások igyekeznek ezért a lehető leggyorsabban elkészülni vele. Emiatt a balesetek száma pénteken és különösen szombaton sokkal nagyobb, mint a hét többi napján. Pénteken a baleseteknek az első négy hétköznap átlaga feletti többlete körülbelül 12 %, szombaton a megelőző öt nap átlaga feletti többlet 25 %; ha azonban számításba vesszük, hogy a gyári nap szombaton csak 7 ½ órát, a többi hétköznapon 10 ½ órát számlál — akkor a többlet több mint 65 %-ra emelkedik." („Rep. of Insp. of Fact. for 31st October 1866", London 1867, 9., 15—17. old.)

[191] A harmadik könyv első szakaszában be fogok számolni az angol gyárosoknak a legutóbbi időben folytatott hadjáratáról a gyári törvény ama záradékai ellen, amelyek a „kezek" testrészeinek az életveszélyes gépek elleni védelmét szolgálják. Itt legyen elég egy idézet Leonard Horner gyárfelügyelő egyik hivatalos jelentéséből: „Hallottam gyárosokat megbocsáthatatlan léhasággal beszélni némelyik balesetről; egy ujj elvesztése például szerintük csekélység. Egy munkás élete és kilátásai annyira ujjaitól függnek, hogy az ilyen veszteség neki rendkívül komoly esemény. Ha ilyen meggondolatlan fecsegést hallok, meg szoktam kérdezni: Feltéve, hogy Önnek egy pótlólagos munkás kell, és ketten jelentkeznek, akik mindketten minden egyéb tekintetben egyformán alkalmasak, de az egyiknek nincs hüvelykvagy mutatóujja, melyiket választaná? Soha egy pillanatig sem haboztak: amellett döntöttek, akinek minden ujja megvan... Ezeknek a gyáros uraknak téves előítéleteik vannak azzal

Vajon igaztalanul nevezi-e Fourier a gyárakat „enyhített bagnónak" [gályarabságnak]**?[192]

5. *Harc a munkás és a gép között*

A harc a tőkés és a bérmunkás között magával a tőkeviszonnyal kezdődik. Tovább dühöng az egész manufaktúra-időszak alatt.[193] De csak a gépi berendezés bevezetése óta harcol a munkás maga a munkaeszköz, a tőke anyagi létezési módja ellen. A termelési eszköz e meghatározott formája ellen mint a tőkés termelési mód anyagi alapzata ellen lázad.

Szinte egész Európa átélt a XVII. század folyamán munkáslázadásokat, amelyek az úgynevezett Bandmühle [szalagmalom] (Schnurmühlének [zsinórmalomnak] vagy Mühlenstuhlnak [malomszéknek] is nevezték), egy szalag- és paszományszövésre szolgáló gép ellen irányultak.[194] A XVII. szá-

szemben, amit ők ál-emberbaráti törvényhozásnak neveznek." („Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1855", [6—7. old.]) Ezeknek az uraknak „van sütnivalójuk", és nemhiába rajonganak a rabszolgatartó-lázadásért*!

[192] Azokban a gyárakban, amelyek legrégebben vannak alávetve a gyári törvénynek, e törvény kényszerű munkaidő-korlátozásának és egyéb szabályozásainak, néhány korábbi visszásság eltűnt. Maga a gépi berendezés tökéletesedése bizonyos ponton megköveteli „a gyárépületek tökéletesített konstrukcióját", és ez a munkásoknak javukra válik. (V. ö. „Reports etc. for 31st Oct. 1863", 109. old.)

[193] Lásd többek között *John Houghton*: „Husbandry and Trade improved", London 1727, „The Advantages of the East India Trade", 1720, *John Bellers*: „Proposals for raising a Colledge of Industry", London 1696. „A vállalkozók és a munkások szerencsétlenségre örökös háborúságban vannak egymással. Az előbbieknek változhatatlan célja az, hogy a lehető legolcsóbban végeztessék a munkát a maguk számára, és semmiféle mesterkedést nem mulasztanak el ennek érdekében, míg az utóbbiak ugyanúgy ügyelnek minden alkalomra, hogy rákényszerítsék vállalkozóikat magasabb követeléseik teljesítésére." „An Inquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions", 1767, 61—62. old. (Szerzője, Nathaniel Forster tiszteletes, teljesen a munkások oldalán áll.)

[194] A Bandmühlét Németországban találták fel. Az olasz Lancellotti abbé egy írásában, amely 1636-ban Velencében jelent meg, elbeszéli: „A danzigi Anton Müller körülbelül ötven évvel ezelőtt" (Lancellotti ezt 1629-ben írta) „egy igen elmés gépet látott Danzigban, amely 4—6 szövedéket készített egyszerre; minthogy azonban a városi tanács attól tartott, hogy ez a találmány tömérdek munkást koldussá tenne, a találmányt eltiltotta és a feltalálót titokban megfojtatta vagy vízbe fullasztatta."*** Leydenben ugyanezt a gépet először 1629-ben alkalmazták. A paszománykészítők zendülései a magisztrátust először eltiltására kényszerítették; a Generalstaatennak [a holland tartományok közös törvényhozó testületének] különböző, 1623-as, 1639-es stb. rendelkezései korlátozni igyekeztek a használatát; végül az 1661 december 15-i rendelkezés engedélyezte bizonyos feltételek mellett. „Ebben a városban", mondja Boxhorn („Institutiones politicae", 1663) a Bandmühle Leydenben való bevezetésé-

zad első harmadának végén a zavargó plebs elpusztított egy szélhajtású fűrészmalmot, amelyet egy hollandus létesített London közelében. Még a XVIII. század elején is csak nehezen győzték le a vízzel hajtott fűrészgépek Angliában a parlament által támogatott népi ellenállást. Amikor Everet 1758-ban megépítette az első vízzel hajtott gyapjúnyíró gépet, ezt néhány száz munkából kitett ember lángba borította. Arkwright scribbling milljei [előkártológépei] és kártológépei ellen 50 000 munkás — akik addig a gyapjúkártolásból éltek — peticionált a parlamentnél. A gépeknek az angol ipari kerületekben a XIX. század első 15 évében végbement tömeges szétrombolása, amelyet főként a gőzszövőszék kiaknázása idézett elő, adta az ürügyet, luddita mozgalom* néven, egy Sidmouth, Castlereagh stb. antijakobinus kormányának a legreakciósabb erőszakos lépésekre. Idő és tapasztalat szükséges, amíg a munkás megtanulja, hogy a gépi berendezést ennek tőkés alkalmazásától megkülönböztesse és ezért támadásait magáról az anyagi termelési eszközről átvigye annak társadalmi kizsákmányolási formájára.[195]

Azok a harcok, amelyek a manufaktúrán belül a munkabér körül folynak, feltételezik a manufaktúrát, és semmiképpen sem irányulnak ennek létezése ellen. Amennyiben a manufaktúrák alakulása ellen folyik harc, ezt a céhmesterek és a kiváltságos városok vívják, nem a bérmunkások. A manufaktúra-időszak írói a munka megosztását ezért túlnyomórészt annak eszközeként fogják fel, hogy virtuálisan munkásokat pótoljanak, de nem annak eszközeként, hogy valóságosan munkásokat kiszorítsanak. Ez a különbség magától értetődő. Ha azt mondják például, hogy 100 millió emberre volna szükség Angliában, hogy a régi rokkával megfonják azt a gyapotot, amelyet

ről, „körülbelül húsz évvel ezelőtt némelyek egy szövő alkalmatosságot találtak fel, amellyel valaki egymaga több posztót tudott készíteni és könnyebben mint ugyanannyi idő alatt többen mások. Ebből a takácsok között zavargások és panaszok támadtak, míg ez alkalmatosság használatát a magisztrátus el nem tiltotta." Ugyanezt a gépet 1676-ban Kölnben tiltották be, míg Angliában való bevezetése ugyanakkor munkászavargásokat idézett elő. Az 1685 február 19-i császári ediktummal használatát egész Németországban eltiltották. Hamburgban a magisztrátus parancsára nyilvánosan elégették. VI. Károly 1719 február 9-én megújította az 1685-ös ediktumot, és a szász választófejedelemség csak 1765-ben engedte meg nyilvános használatát. Ez a gép, amely olyan sok vihart támasztott a világban, valójában a fonó- és szövőgépeknek, tehát a XVIII. század ipari forradalmának előfutára volt. Lehetővé tette, hogy egy a szövésben teljesen járatlan fiú egy hajtórúd puszta ide-oda lökésével az egész szövőszéket összes vetélőivel mozgásba hozza, és tökéletesített formájában 40—50 szalagot szolgáltatott egyszerre.

[195] Régimódi manufaktúrákban olykor még ma is megismétlődik a gépi berendezés elleni munkáslázadások nyers formája. Ez történt például a sheffieldi reszelőkészítésben 1865-ben.

most géppel 500 000 fon meg, akkor ez természetesen nem azt jelenti, hogy a gép elfoglalta ezeknek a soha nem létezett millióknak a helyét. Csak annyit jelent, hogy sok millió munkásra volna szükség ahhoz, hogy a fonógépeket pótolják. Ha ellenben azt mondják, hogy a gőzszövőszék Angliában 800 000 szövőt dobott az utcára, akkor nem gépekről beszélnek, amelyek léteznek és amelyeket munkások meghatározott számával kellene pótolni, hanem munkások létező számáról, akiket ténylegesen gépek pótoltak, vagyis kiszorítottak. A manufaktúra-időszakban a kézműszerű üzem maradt, ha szétbontottan is, az alapzat. Az új gyarmati piacokat a középkortól örökül kapott viszonylag csekély számú városi munkás révén nem lehetett kielégíteni és a tulajdonképpeni manufaktúrák egyúttal új termelési területeket nyitottak meg a hűbériség bomlásával földjéről elkergetett falusi nép előtt. Akkoriban tehát a műhelyeken belüli munkamegosztásnak és kooperációnak inkább a pozitív oldala domborodott ki, az, hogy foglalkoztatott munkásokat termelékenyebbekké tesz.[196] Igaz, a kooperáció és a munkaeszközök kevesek kezében való kombinációja, a mezőgazdaságra alkalmazva, sok országban jóval a nagyipar időszaka előtt nagy, hirtelen és erőszakos forradalmakat idéz elő a falusi népesség termelési módjában, következésképpen életfeltételeiben és foglalkoztatási eszközeiben. De ez a harc eredetileg inkább a nagy és a kis földtulajdonosok között folyik, mint a tőke és a bérmunka között; másrészt, amennyiben munkásokat munkaeszközök — juhok, lovak stb. — kiszorítanak, annyiban itt első fokon közvetlen erőszak-aktusok alkotják az ipari forradalom előfeltételét. Először elkergetik a munkásokat a földről, és azután jönnek a juhok. Csak a nagyméretű földrablás, mint amilyen Angliában ment végbe, teremti meg a nagybani mezőgazdaság alkalmazási mezejét.[196a]

[196] Sir James Steuart a gépi berendezés hatását is még egészen ebben az értelemben fogja fel. „A gépeket tehát úgy tekintem, mint eszközöket arra, hogy növeljék (virtuálisan) a tevékeny emberek számát, akiket nem kell táplálni... Miben különbözik egy gép hatása az új lakosokétól?" ([„Principles etc."] francia fordítás, I. köt., I. könyv, XIX. fej.) Sokkal naivabb Petty, aki azt mondja, hogy a gépi berendezés a „poligámiát" pótolja. Ez a szempont legfeljebb az Egyesült Államok egyes részeire illik. Ellenben: „Gépi berendezést ritkán lehet sikeresen egy egyén munkájának megrövidítésére használni; több időt vesztenének megépítésükkel, mint amennyit megtakaríthatnak alkalmazásukkal. Csak akkor hasznos valóban, ha nagy tömegekre hat, ha egyetlen gép ezrek munkáját támogathatja. Ennek megfelelően a legnépesebb országokban van a legnagyobb bőségben, ott, ahol a legtöbb a munkátlan ember... Ami a gépi berendezést használatba szólítja, az nem az, hogy kevés az ember, hanem, hogy így könnyű őket tömeges munkára rábírni." (*Piercy Ravenstone*: „Thoughts on the Funding System and its Effects", London 1824, 45. old.)

[196a] {A 4. kiadáshoz. Ez Németországra is érvényes. Ahol nálunk nagybani mezőgazdaság áll fenn, tehát főleg keleten, ott az csak a XVI. század óta, főleg azonban 1648 óta elharapózott „Bauernlegen" [paraszt-elűzés] által vált lehetővé. — *F. E.*}

Ezért a mezőgazdaságnak ez a felforgatása a kezdetén inkább politikai forradalomnak tűnik.

Mint gép, a munkaeszköz azonnal konkurrensévé lesz magának a munkásnak.[197] A tőkének a gép révén történő önértékesítése egyenes arányban van azoknak a munkásoknak a számával, akiknek létezési feltételeit a gép megsemmisíti. A tőkés termelés egész rendszere azon nyugszik, hogy a munkás a munkaerejét áruként eladja. A munka megosztása ezt a munkaerőt egy részszerszám kezelésének egészen részlegessé tett ügyességévé egyoldalúsítja. Mihelyt a szerszám kezelése a gépre száll át, a munkaerő használati értékével együtt megszűnik csereértéke. A munkás eladhatatlanná lesz, mint a forgalmon kívül helyezett papírpénz. A munkásosztálynak az a része, amelyet a gépi berendezés így fölösleges, azaz a tőke önértékesítéséhez többé közvetlenül nem szükséges népességgé változtatott, egyrészt elpusztul a régi kézmű- és manufaktúraszerű üzemnek a gépi üzem ellen vívott egyenlőtlen küzdelmében, másrészt elárasztja valamennyi könnyebben hozzáférhető iparágat, túltelíti a munkapiacot, és ezért a munkaerő árát értéke alá csökkenti. A pauperizált munkásoknak, mondják, szolgáljon nagy vigaszul részben az, hogy szenvedéseik csak „múlandók" („a temporary inconvenience"), részben pedig az, hogy a gépi berendezés csak fokozatosan kerít hatalmába egy egész termelési mezőt, miáltal megsemmisítő hatásának terjedelme és intenzitása megtörik. Az egyik vigasz agyonüti a másikat. Ahol a gép fokozatosan ragad meg egy termelési mezőt, ott krónikus nyomort idéz elő a vele konkurráló munkásrétegben. Ahol az átmenet gyors, ott tömegesen és akutan hat. Nincs a világtörténelemnek rettentőbb színjátéka, mint az angol kézi pamutszövőknek fokozatos, évtizedeken át húzódó, végül 1838-ban megpecsételt pusztulása. Sokan közülük éhhalált haltak, sokan hosszú ideig tengődtek családjukkal együtt napi $2\frac{1}{2}$ pennyből.[198] Akutan hatottak ellenben

[197] „Gépi berendezés és munka állandó konkurrenciában vannak." (*Ricardo*: „Principles etc.", 479. old.)

[198] A kézi szövés és gépi szövés közötti konkurrenciát Angliában az 1834-es szegénytörvény bevezetése előtt azzal hosszabbították meg, hogy a mélyen a minimum alá csökkent béreket egyházközségi támogatással kiegészítették. „Turner tiszteletes úr 1827-ben a Cheshire-ben, egy ipari kerületben levő Wilmslow plébánosa volt. A kivándorlási bizottság kérdései és Turner úr feleletei megmutatják, hogyan tartják fenn az emberi munka konkurrenciáját a gépi berendezéssel szemben. Kérdés: »A mechanikai szövőszék használata nem szorította-e ki a kézi szövőszék használatát?« Felelet: »Kétségtelenül; még sokkal inkább kiszorította volna, mint ahogyan megtette, ha a kéziszövőket nem tették volna képessé arra, hogy bércsökkentésnek vessék alá magukat.« Kérdés: »De alávetvén magát, nem olyan bért fogadott-e el a kéziszövő, amely elégtelen ahhoz, hogy fenntartsa őt, és nem egyházközségi támogatást vár-e mint fenntartásának kiegészítését?« Felelet: »Igen, és valóban a

az angol pamutgépek Kelet-Indiára, melynek főkormányzója 1834—35. évi jelentésében megállapította: „A nyomor párját ritkítja a kereskedelem történetében. India síkságai a pamutszövők csontjaitól fehérlenek." Kétségtelenül, amennyiben ezek a takácsok búcsút vettek a múlandó világtól, a gép csak „múlandó visszásságokat" okozott nekik. Egyébként a gépi berendezés „múlandó" hatása állandó, mert mindig új meg új termelési területeket ragad meg. Az az önállósult és elidegenült alak tehát, amelyet egyáltalában a tőkés termelési mód a munkafeltételeknek és a munkatermléknek a munkással szemben ad, a gépi berendezés bevezetésével teljes ellentétté fejlődik.[199] Ezért a gépi berendezés megjelenésével tör ki először a munkás brutális lázadása a munkaeszköz ellen.

A munkaeszköz agyonüti a munkást. Ez a szöges ellentét persze akkor jelenik meg a legkézzelfoghatóbban, amikor újonnan bevezetett gépi berendezés konkurrál hagyományos kézműves- vagy manufaktúra-üzemmel. De magán a nagyiparon belül analóg módon hat a gépi berendezés folytonos tökéletesedése és az automatikus rendszer kifejlődése. „A gépi berendezés tökéletesítésének állandó célja az, hogy a kézi munkát csökkentsék, vagyis a gyár termelési láncolatának egy láncszemét teljessé tegyék azáltal, hogy az emberi készülékeket vasból valókkal helyettesítik."[200] „Mindennapos esemény, hogy gőz- és vízierőt alkalmaznak eleddig kézzel mozgatott gépi berendezéshez... A gépi berendezés kisebb tökéletesítései, amelyek a mozgatóerő gazdaságosabbá tételét, a gyártmány tökéletesítését, az ugyanazon idő alatti termelés megnövelését vagy egy-egy gyermek, nő vagy férfi kiszorítását célozzák, állandóak, és bár látszólag nem nagy horderejűek, mégis

---

kézi szövőszék és a mechanikai szövőszék közti konkurrenciát a szegényadókból tartják fenn.« Így lealacsonyító pauperizmus vagy kivándorlás az az előny, amelyet a dolgozó a gépi berendezés bevezetésétől kap, az, hogy tiszteletreméltó és bizonyos fokig független kézművesből csúszó-mászó nyomorulttá süllyed, aki a könyörületesség megalázó kenyerén él. Ezt ők múlandó visszásságnak nevezik." („A Prize Essay on the Comparative Merits of Competition and Cooperation", London 1834, 29. old.)

[199] „Ugyanaz az ok, amely az ország nettójövedelmét növelheti" (azaz, mint Ricardo ugyanezen a helyen megmagyarázza, a földtulajdonosok és tőkések jövedelmét, akiknek gazdagsága, közgazdaságilag tekintve, egyáltalában egyenlő a nemzet gazdagságával), „ugyanakkor fölössé teheti a népességet és ronthatja a munkás helyzetét." (*Ricardo*: „Principles etc.", 469. old.) „A mechanizmus minden tökéletesítésének állandó célja és tendenciája valójában az, hogy az ember munkáját egészen kiküszöbölje, vagy munkájának árát csökkentsék úgy, hogy a felnőtt férfimunkások munkáját női és gyermekmunkával vagy pedig a tanult munkásokét tanulatlanokéval helyettesítik." (*Ure* [„Philosophy of Manufactures", 23. old.])

[200] „Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1858", 43. old.

fontos eredményekkel járnak."[201] „Mindenütt, ahol egy művelet nagy ügyességet és biztos kezet kíván, ezt, amilyen gyorsan csak lehet, kiveszik a túl ügyes és gyakran mindenfajta szabályszerűtlenségekre hajló munkás kezéből, hogy egy különleges mechanizmusra bízzák, amely oly jól van szabályozva, hogy egy gyermek felügyelhet rá."[202] „Az automatikus rendszerben a munkás tehetségét fokozatosan kiszorítják."[203] „A gépi berendezés tökéletesítése nemcsak hogy a foglalkoztatott felnőtt munkások kisebb számát követeli meg egy meghatározott eredmény eléréséhez, hanem egyének bizonyos osztályával helyettesít egy más osztályt, kevésbé tanulttal tanultabbat, gyermekekkel felnőtteket, nőkkel férfiakat. Mindezek a változások folytonos ingadozást okoznak a munkabér rátájában."[204] „A gépi berendezés szüntelenül dob ki felnőtteket a gyárból."[205] Hogy a géprendszer a felhalmozott gyakorlati tapasztalat, a mechanikai eszközök már meglevő terjedelme és a technika állandó haladása következtében milyen rendkívül rugalmas, megmutatkozott akkor, amikor a megrövidített munkanap nyomása alatt rohamléptekkel tört előre. De ki sejtette volna 1860-ban, az angol pamutipar delelő évében, a gépi berendezésnek azt a rohamos tökéletesítését és a kézi munkának ennek megfelelő kiszorítását, amelyet a következő három év az amerikai polgárháború ösztökéje alatt előidézett? Az angol gyárfelügyelőknek e pontra vonatkozó hivatalos utalásaiból elegendő itt néhány példa. Egy manchesteri gyáros kijelenti: „75 kártológép helyett most csak 12 kell nekünk, és ezek ugyanakkora mennyiséget szolgáltatnak éppoly jó, ha nem jobb minőségben... A megtakarítás munkabérben heti 10 font sterling, gyapothulladékban 10 %." Egy manchesteri finomfonodában „a meggyorsított mozgás és

[201] „Reports etc. 31st Oct. 1856", 15. old.

[202] *Ure*: „Philosophy of Manufactures", 19. old. „A téglaégetésnél alkalmazott gépi berendezés nagy előnye az, hogy alkalmazóját teljességgel függetleníti a tanult munkásoktól." („Ch. Empl. Comm., V. Report", London 1866, 130. old., 46. sz.)

Pótlás a 2. kiadáshoz. A. Sturrock úr, a „Great Northern Railway" [Nagy Északi Vasút] géprészlegének főfelügyelője a gépépítésre (mozdonyok stb.) vonatkozólag kijelenti: „Költséges (expensive) angol munkásokat napról napra kevésbé használnak. A termelést tökéletesített szerszámok alkalmazásával növelik, és ezeket a szerszámokat viszont alacsony kategóriájú munka (a low class of labour) kezeli... Korábban szükségképpen tanult munka termelte a gőzgép valamennyi részét. Ugyanezeket a részeket most kevesebb szakképzettséggel, de jó szerszámokkal rendelkező munka által termelik... Szerszámokon a gépépítésnél alkalmazott gépeket értem." („Royal Commission on Railways. Minutes of Evidence", 17 862. és 17 863. sz., London 1867)

[203] *Ure*: „Philosophy of Manufactures", 20. old.

[204] i. m. 321. old.

[205] i. m. 23. old.

különböző self-acting [önműködő] folyamatok bevezetése révén egy részlegben a munkásszemélyzet egynegyedét, egy másikban több mint felét kiküszöbölték, míg a második kártológép helyett alkalmazott fésülőgép a korábban a kártolóteremben foglalkoztatott kezek számát erősen csökkentette". Egy másik fonógyár a „kezekben" elért általános megtakarítását 10%-ra becsüli. Gilmour urak, manchesteri fonógyárosok kijelentik: „Blowing departementünkben [tisztítóműhelyünkben] az új gépi berendezés következtében kezekben és munkabérben elért megtakarítást teljes egyharmadra becsültük... A jack frame és drawing frame roomban [finom előfonógép- és nyújtógép-teremben] körülbelül egyharmaddal kevesebb a kiadás és a kéz; a fonóteremben körülbelül egyharmaddal kevesebb a kiadás. De ez nem minden; fonalunk, amely most a szövőkhöz kerül, annyira megjavult az új gépi berendezés alkalmazása révén, hogy a szövők most több és jobb szövetet termelnek, mint a régi gépi fonallal."[206] A. Redgrave gyárfelügyelő ehhez megjegyzi: „A munkások számának fokozott termelés mellett történő csökkentése gyorsan halad előre; a gyapjúgyárakban nemrégiben a kezek újabb csökkentése kezdődött meg, és tovább tart; néhány nappal ezelőtt azt mondta nekem egy iskolamester, aki Rochdale közelében lakik, hogy a leányiskolákban a nagy létszámcsökkenés nemcsak a válság nyomásának tulajdonítható, hanem a gyapjúgyárak gépi berendezésében történt változásoknak is, melyek következtében mintegy 70 félmunkaidőst érintő csökkentés ment végbe."[207]

Az amerikai polgárháborúnak tulajdonítható mechanikai tökéletesítések összeredményét az angol pamutiparban mutatja a következő táblázat:*

	Gyárak száma		
	1856	1861	1868
Anglia és Wales	2 046	2 715	2 405
Skócia	152	163	131
Írország	12	9	13
Egyesült Királyság	2 210	2 887	2 549

[206] „Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1863", 108. skk. old.

[207] i. m. 109. old. A gépi berendezésnek a gyapotválság alatti gyors tökéletesítése lehetővé tette az angol gyárosoknak, hogy tüstént az amerikai polgárháború befejezése után egy szempillantás alatt megint túltelítsék a világpiacot. A szövetek már 1866 utolsó 6 hónapja folyamán szinte eladhatatlanná lettek. Ezzel elkezdődött az áruknak Kínába és Indiába való bizományba küldése, ami a „glutot" [túltelítettséget] természetesen még intenzívebbé tette. 1867 elején a gyárosok szokásos kibúvó-eszközükhöz folyamodtak: a munkabért 5%-kal csökkentették. A munkások ellenálltak és kijelentették, elméletileg egészen helyesen, hogy az egyetlen orvosság rövid időt, heti 4 napot dolgozni. Hosszabb berzenkedés után

	1856	1861	1868
	Gőzszövőszékek száma		
Anglia és Wales	275 590	368 125	344 719
Skócia	21 624	30 110	31 864
Írország	1 633	1 757	2 746
Egyesült Királyság	298 847	399 992	379 329
	Orsók száma		
Anglia és Wales	25 818 576	28 352 125	30 478 228
Skócia	2 041 129	1 915 398	1 397 546
Írország	150 512	119 944	124 240
Egyesült Királyság	28 010 217	30 387 467	32 000 014
	Foglalkoztatott személyek száma		
Anglia és Wales	341 170	407 598	357 052
Skócia	34 698	41 237	39 809
Írország	3 345	2 734	4 203
Egyesült Királyság	379 213	451 569	401 064

1861 és 1868 között tehát 338 pamutgyár tűnt el; azaz termelékenyebb és nagyobb szabású gépi berendezés koncentrálódott csekélyebb számú tőkés kezében. A gőzszövőszékek száma 20 663-mal csökkent; de termékük egyidejűleg szaporodott, úgyhogy egy tökéletesített szövőszék most többet teljesített, mint egy régi. Végül az orsók száma 1 612 547-tel nőtt, míg a foglalkoztatott munkások száma 50 505-tel csökkent. A „múlandó" nyomor tehát, amellyel a gyapotválság a munkásokat sújtotta, fokozódott és megszilárdult a gépi berendezés gyors és tartós haladása révén.

A gépi berendezés azonban nemcsak úgy hat, mint túlerőben levő konkurrens, amely állandóan ugrásra kész, hogy a bérmunkást „fölöslegessé" tegye. A tőke a gépi berendezést hangosan és tendenciózusan a munkással szemben ellenséges potenciának nyilvánítja és úgy is kezeli. A gépi berendezés a leghatalmasabb hadieszközzé lesz a tőke önkényuralma elleni periodikus munkásfelkelések, sztrájkok stb. leverésére.[208] Gaskell szerint a gőzgép rögtön az „emberi erő" antagonistája volt, és a tőkést képessé tette arra,

az ipar önmaguk kinevezte kapitányainak rá kellett szánniok magukat erre, egyes helyeken 5 %-os bércsökkentés mellett, másutt anélkül.

[208] „A mesterek és kezek viszonya a flintüveg- és palacküvegfúvókban a krónikus sztrájk." Ezért lendült fel a préselt üveg gyártása, amelyben a fő műveleteket gépi berendezéssel végzik. Egy Newcastle melletti cég, amely korábban évente 350 000 font fújt flintüveget állított elő, most ehelyett 3 000 500 font préselt üveget termel. („Ch. Empl. Comm., IV. Rep.", 1865, 262—263. old.)

hogy letörje a munkások fokozódó igényeit, amelyek azzal fenyegettek, hogy válságba kergetik a kezdődő gyárrendszert.[209] Egész történetét lehetne megírni azoknak az 1830 óta létrejött találmányoknak, amelyek pusztán mint a tőkének munkászendülések elleni hadieszközei láttak napvilágot. Mindenekelőtt a selfacting mule-ra emlékeztetünk, mert ez az automatikus rendszer új korszakát nyitja meg.[210]

A Trades Unions Commission előtt tett vallomásában Nasmyth, a gőzkalapács feltalálója a következőképpen számol be a gépi berendezés azon tökéletesítéseiről, amelyeket a gépmunkások 1851-es nagy és hosszú sztrájkja következtében vezetett be: „Modern mechanikai tökéletesítéseinknek jellemző vonása az önműködő szerszámgépek bevezetése. Amit most egy mechanikai munkásnak tennie kell, és amit minden fiú meg tud tenni, nem az, hogy maga dolgozzék, hanem hogy a gép szép munkájára felügyeljen. A munkásoknak kizárólag a jártasságtól függő egész osztályát most kiküszöbölték. Korábban négy fiút foglalkoztattam egy-egy mechanikusra számítva. Hála ezeknek az új mechanikai kombinációknak, a felnőtt férfiak számát 1500-ról 750-re csökkentettem. A következmény profitom jelentős növekedése volt."*

Ure egy gépről, amely a kartonnyomókban színes nyomásra szolgál, ezt mondja: „Végül a tőkések igyekeztek megszabadulni ettől a tűrhetetlen rabságtól" (tudniillik a munkásokkal való szerződések számukra terhes feltételeitől) „azáltal, hogy a tudomány segélyforrásaihoz folyamodtak, és csakhamar vissza is kerültek legitim jogaikba, amelyek a fejet megilletik a többi testrésszel szemben." Egy láncirezésre szolgáló találmányról, amelynek közvetlen indítéka egy sztrájk volt, ezt mondja: „Az elégedetlenek hordája, amely a munka megosztásának régi vonalai mögött legyőzhetetlenül elsáncoltnak hitte magát, így azt látta, hogy oldalba támadták és védelmi eszközeit megsemmisítették a modern mechanikai taktika révén. Kényre-kegyre meg kellett adnia magát." A selfacting mule találmányáról ezt mondja: „Arra volt hivatott, hogy ismét helyreállítsa a rendet az ipari osztályok között... Ez a találmány igazolja azt az általunk már kifejtett tant, hogy a tőke, amikor a tudományt szolgálatába szorítja, a munka lázadó kezét mindig engedelmességre kényszeríti."[211] Ámbár Ure írása 1835-ben jelent meg, tehát a viszonylag még gyengén fejlett gyárrendszer idején, mégis a

[209] *Gaskell*: „The Manufacturing Population of England", London 1833, 11—12. old.

[210] Gépeknek a gépépítésben való néhány igen jelentős alkalmazását Fairbairn úr a saját gépgyárában kitört sztrájkok következtében találta fel.

[211] *Ure*: „Philosophy of Manufactures", 367—370. old.

klasszikus kifejezése marad a gyárszellemnek, nemcsak őszinte cinizmusa miatt, hanem ama naivitás miatt is, mellyel a tőkésagy végig nem gondolt ellentmondásait kifecsegi. Például miután kifejti azt a „tant", hogy a tőke a zsoldjába vett tudomány segítségével a „munka lázadó kezét mindig engedelmességre kényszeríti", megbotránkozik azon, „hogy bizonyos oldalról ezt (a mechanikai-fizikai tudományt) megvádolják, hogy a gazdag tőkések zsarnokságának és a szegény osztályok elnyomásának eszközéül adja oda magát". Miután széltében-hosszában prédikálta, milyen előnyös a gépi berendezés gyors fejlődése a munkásoknak, inti őket, hogy ellenszegülésükkel, sztrájkjaikkal stb. gyorsítják a gépi berendezés fejlődését. „Az ilyenfajta erőszakos lázadások", mondja, „az emberi rövidlátást a legmegvetendőbb mezében mutatják meg, az olyan ember mezében, aki saját hóhérává teszi magát." Néhány oldallal előtte, megfordítva, ez olvasható: „A heves összeütközések és megszakítások nélkül, amelyeket a munkások téves nézetei okoztak, a gyárrendszer még sokkal gyorsabban és minden érdekelt fél számára sokkal hasznosabban fejlődött volna." Azután megint így kiált fel: „A Nagy-Britannia gyári kerületeiben élő népesség szerencsére a tökéletesítések a mechanikában csak fokozatosan mennek végbe." „Igaztalanul vádolják", mondja, „a gépeket azzal, hogy csökkentik a felnőttek munkabérét, mivel egy részüket kiszorítják, és ennek következtében számuk meghaladja a munka iránti szükségletet. De növelik a gyermekmunka iránti keresletet és ezáltal emelik *ezeknek* a bérrátáját." Ugyanez a vigaszosztó másrészt a gyermekbérek alacsonyságát azzal védelmezi, hogy „ez a szülőket visszatartja attól, hogy gyermekeiket túl korán küldjék a gyárakba". Egész könyve a korlátozatlan munkanap apológiája, és liberális lelke előtt a középkor legsötétebb ideje rémlik fel, ha a törvényhozás eltiltja, hogy 13 éves gyerekeket naponta 12 óránál többet robotoltassanak. Ez nem tartja vissza attól, hogy a gyári munkásokat felszólítsa, zengjenek hálaimát a gondviselésnek, amely nekik a gépi berendezés által „megteremtette a szabad időt, hogy halhatatlan érdekeiken elmélkedhessenek".[212]

6. A kiegyenlítési elmélet a gépi berendezés által kiszorított munkásokra vonatkozóan

Egész sor polgári közgazdász, mint James Mill, MacCulloch, Torrens, Senior, J. St. Mill stb. azt állítja, hogy minden gépi berendezés, amely munkásokat szorít ki, egyidejűleg és szükségszerűen mindig szabaddá

[212] *Ure*: „Philosophy of Manufactures", 368., 7., 370., 280., 321., 281., 475. old.

tesz egy adekvát tőkét ugyanezeknek a munkásoknak a foglalkoztatásához.[213]

Tegyük fel, hogy egy tőkés 100 munkást alkalmaz például egy kárpitmanufaktúrában, fejenként évi 30 £-ért. Az általa évente ráfordított változó tőke tehát 3000 £. Elbocsát 50 munkást és a fennmaradó 50-et olyan gépi berendezés mellett foglalkoztatja, amely neki 1500 £-be kerül. Az egyszerűség kedvéért az épületeket, szenet stb. figyelmen kívül hagyjuk. Feltesszük továbbá, hogy az évente elfogyasztott nyersanyag továbbra is 3000 £-be kerül.[214] „Szabaddá tett-e" ez az átalakulás bármilyen tőkét? A régi üzemmód mellett a 6000 £-nyi teljes ráfordított összeg felerészben állandó és felerészben változó tőkéből állott. Most ez az összeg 4500 £ (nyersanyagért 3000 £ és gépi berendezésért 1500 £) állandó és 1500 £ változó tőkéből áll. A változó, vagyis az eleven munkaerőre átváltott tőkerész már nem fele, hanem csak negyede az össztőkének. A szabaddá tétel helyett itt tőkének olyan formában való megkötése megy végbe, amelyben nem cserélődik ki többé munkaerőre, azaz változó tőkének állandóvá való átváltozása. A 6000 £ tőke, különben változatlan körülmények között, most sohasem foglalkoztathat többet 50 munkásnál. A gépi berendezés minden tökéletesítése nyomán egyre kevesebbet foglalkoztat. Ha az újonnan bevezetett gépi berendezés kevesebbe került, mint az általa kiszorított munkaerők és munkaszerszámok összege, tehát például 1500 helyett csak 1000 £-be, akkor 1000 £-nyi változó tőke állandóvá változna, vagyis megkötődnék, míg 500 £-nyi tőke szabaddá válna. Az utóbbi, feltéve, hogy az évi bér ugyanaz, körülbelül 16 munkás számára alkot foglalkoztatási alapot, holott 50-et bocsátottak el, sőt jóval kevesebb mint 16 munkás számára, mert az 500 £-nek ahhoz, hogy tőkévé változzék, megint részben állandó tőkévé kell változnia, tehát szintén csak részben váltható át munkaerőre.

De tegyük fel azt is, hogy az új gépi berendezés elkészítése nagyobb számú mechanikust foglalkoztat; vajon kiegyenlítés ez az utcára dobott kárpitkészítők számára? Elkészítése még a legjobb esetben is kevesebb munkást foglalkoztat, mint amennyit alkalmazása kiszorít. Az az 1500 £-nyi összeg, amely csak az elbocsátott kárpitkészítők munkabérét testesítette meg, most, gépi berendezés alakjában, megtestesíti: 1. az előállításához

[213] Ricardo eredetileg maga is vallotta ezt a nézetet, de később, a reá jellemző tudományos elfogulatlansággal és igazságszeretettel, kifejezetten megtagadta. Lásd „Principles etc.", XXXI. fej., „On Machinery".

[214] NB [megjegyzendő], az illusztrációt egészen a fent nevezett közgazdászok módján adom.

szükséges termelési eszközök értékét, 2. a készítő mechanikusok munkabérét, 3. a „mesterüknek" jutó értéktöbbletet. Továbbá: a gépet, ha egyszer kész, nem kell megújítani haláláig. Ahhoz tehát, hogy a mechanikusok pótlólagos számát tartósan foglalkoztassák, egyik kárpitgyárosnak a másik után kell munkásokat gépekkel kiszorítania.

Valójában ezeknek az apologétáknak nem is a tőke effajta szabaddá tétele jár az eszükben. Ők a szabaddá tett munkások létfenntartási eszközeire gondolnak. Nem lehet tagadni, hogy például a fenti esetben a gépi berendezés nemcsak 50 munkást tesz szabaddá és ezáltal „rendelkezésre állóvá", hanem egyszersmind megszünteti 1500 £ értékű létfenntartási eszközzel való kapcsolatukat, és így „szabaddá teszi" e létfenntartási eszközöket. Az az egyszerű és korántsem új tény, hogy a gépi berendezés szabaddá teszi a munkást a létfenntartási eszközöktől, közgazdaságtani nyelven tehát úgy hangzik, hogy a gépi berendezés szabaddá tesz létfenntartási eszközöket a munkás számára, illetve átváltoztatja őket a munkás alkalmazására szolgáló tőkévé. Látjuk, minden a kifejezésmódon fordul meg. Nominibus mollire licet mala.*

E szerint az elmélet szerint az 1500 £ értékű létfenntartási eszköz olyan tőke volt, amelyet az 50 elbocsátott kárpitmunkás munkája értékesített. Ez a tőke következésképpen elveszti foglalkoztatottságát, mihelyt az 50 munkást sétálni küldik, és nincs nyugta, pihenése, míg új „befektetésre" nem talál, amelyben az említett 50 munkás megint termelő módon fogyasztható. Előbb vagy utóbb tehát a tőkének és a munkásnak megint össze kell kerülnie, és akkor megvan a kiegyenlítés. A gépi berendezés által kiszorított munkások szenvedése tehát éppoly mulandó, mint e világ gazdagsága.

Az 1500 £ összegű létfenntartási eszköz sohasem állt szemben az elbocsátott munkásokkal tőkeként. Ami velük tőkeként állott szemben, az a most gépi berendezéssé átváltozott 1500 £ volt. Közelebbről szemügyre véve ez az 1500 £ csak azon része az elbocsátott 50 munkás révén évente termelt kárpitoknak, amelyet a munkások bérként pénzformában, nem pedig in natura [természetben] megkaptak alkalmazójuktól. Az 1500 £-gé átváltozott kárpitokon ugyanilyen összegű létfenntartási eszközt vásároltak. Ez utóbbiak számukra ezért nem tőkeként, hanem árukként, ők maguk pedig ez áruk számára nem bérmunkásokként, hanem vevőkként léteztek. Az a körülmény, hogy a gépi berendezés e munkásokat vásárlási eszközöktől „szabaddá tette", vevőkből nem-vevőkké változtatja őket. Ezért csökken a kereslet ez áruk iránt. Voilà tout [ez minden]. Ha ezt a csökkent keresletet más oldalról jövő megnövekedett kereslet ki nem egyenlíti, akkor az áruk piaci ára süllyed. Ha ez hosszabb ideig tart és

nagyobb méreteket ölt, akkor azok a munkások, akik ez áruk termelésében voltak foglalkoztatva, kiszorulnak a termelésből. Annak a tőkének egy részét, amely korábban szükséges létfenntartási eszközöket termelt, más formában termelik újra. A piaci árak esése és a tőke-áthelyezés közben a szükséges létfenntartási eszközök termelésében foglalkoztatott munkásokat is „szabaddá teszik" bérük egy részétől. Annak bebizonyítása helyett tehát, hogy a gépi berendezés a munkásoknak létfenntartási eszközöktől való szabaddá tétele által az utóbbiakat egyidejűleg az előbbiek alkalmazására szolgáló tőkévé változtatja át, az apologéta úr a kereslet és kínálat bevált törvényével, megfordítva, azt bizonyítja be, hogy a gépi berendezés nemcsak abban a termelési ágban, amelybe bevezetik, hanem azokban a termelési ágakban is, amelyekbe nem vezetik be, munkásokat dob az utcára.

A valóságos tények, amelyeket a közgazdasági optimizmus átköltött, a következők: A gépi berendezés által kiszorított munkások a műhelyből kidobva a munkapiacra kerülnek és ott a tőkés kiaknázás számára már rendelkezésre álló munkaerők számát gyarapítják. A hetedik szakaszban meg fog mutatkozni, hogy a gépi berendezésnek ez a hatása, amelyet itt úgy ábrázolnak, mint kiegyenlítést a munkásosztály számára, a munkást, ellenkezőleg, a legszörnyűbb ostorként éri. Itt csak ennyit: Az egyik iparágból kidobott munkások persze kereshetnek foglalkoztatást valamelyik másikban. Ha találnak és ezzel megint létrejön a kötelék köztük és a velük együtt szabaddá tett létfenntartási eszközök között, akkor ez egy új, pótlólagos tőke révén történik, amely befektetésre törekszik, de semmiképpen sem a már korábban funkcionáló és most gépi berendezéssé változtatott tőke révén. És még akkor is, milyen csekélyek a kilátásaik! A munkamegosztástól megnyomorítva e szegény ördögök régi munkakörükön kívül oly keveset érnek, hogy csak néhány alacsonyrendű és ezért állandóan túltelített és alulfizetett munkaágba lelnek bebocsátást.[215] Továbbá minden iparág évenként újabb emberáradatot von magához, amely kontingenséül szolgál szabályszerű újoncozására és növekedésére. Mihelyt a gépi berendezés az addig egy meghatározott iparágban foglal-

[215] Egy ricardiánus erre vonatkozólag megjegyzi J. B. Say sületlenségeivel szemben: „Ahol a munka megosztását igen messze vitték, ott a munkások jártassága csak abban a különös ágban alkalmazható, amelybe betanították őket; ők egyfajta gépek. [...] Teljesen haszontalan papagáj módra azt ismételgetni, hogy a dolgoknak van egy tendenciájuk arra, hogy színvonalukat megtalálják. Körül kell néznünk és azt látjuk, hogy hosszú időn át nem tudják megtalálni színvonalukat; hogy amikor megtalálják, akkor ez sokkal alacsonyabb színvonal lesz, mint amelyről elindultak." („An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.", London 1821, 72. old.)

koztatott munkások egy részét szabaddá teszi, az újoncállományt is újra elosztják és más munkaágakban szívják fel, az eredeti áldozatok pedig az átmeneti idő alatt nagyrészt lesüllyednek és elnyomorodnak.

Kétségtelen tény, hogy a gépi berendezés önmagában nem felelős a munkásoknak létfenntartási eszközöktől való „szabaddá tételéért". Olcsóbbítja és szaporítja a terméket abban az ágban, amelyet megragad, és eleinte változatlanul hagyja a más iparágakban termelt létfenntartási eszközök tömegét. Bevezetése után a társadalomnak tehát ugyanannyi vagy több létfenntartási eszköze van a kiszorított munkások számára, mint előtte, egészen figyelmen kívül hagyva az évi terméknek azt a roppant részét, amelyet a nem-dolgozók elpocsékolnak. És ez a csattanója a közgazdasági apologetikának! A gépi berendezés tőkés alkalmazásától elválaszthatatlan ellentmondások és antagonizmusok nem léteznek, mert nem magából a gépi berendezésből, hanem annak tőkés alkalmazásából nőnek ki! Minthogy tehát a gépi berendezés önmagában tekintve a munkaidőt megrövidíti, míg tőkés módon alkalmazva a munkanapot meghosszabbítja, önmagában a munkát megkönnyíti, tőkés módon alkalmazva intenzitását fokozza, önmagában az ember győzelme a természeti erő felett, tőkés módon alkalmazva az embert a természeti erő révén leigázza, önmagában a termelő gazdagságát gyarapítja, tőkés módon alkalmazva a termelőt pauperrá teszi stb. — a polgári közgazdász egyszerűen kijelenti: a gépi berendezés önmagában való tekintése hajszálpontosan bizonyítja, hogy mindezek a kézzelfogható ellentmondások nem egyebek a közönséges valóság látszatánál, de önmagukban, tehát úgyszintén az elméletben, egyáltalán nincsenek meg. Így megtakarít magának minden további fejtörést és a tetejébe ellenfelének nyakába varrja azt a butaságot, hogy nem a gépi berendezés tőkés alkalmazása, hanem maga a gépi berendezés ellen harcol.

A *polgári közgazdász semmiképpen nem tagadja, hogy emellett múlandó* kellemetlenségek is előállnak; de melyik éremnek nincs visszája! A gépi berendezésnek másféle, mint tőkés kihasználása az ő számára lehetetlen. Az ő szemében tehát a munkásnak a gép révén való kiaknázása azonos a gépnek a munkás révén való kiaknázásával. Aki tehát leleplezi, hogyan is áll a dolog a gépi berendezés tőkés alkalmazásával a valóságban, az egyáltalán nem akarja a gépek alkalmazását, az ellensége a szociális haladásnak![216] Ez egészen Bill Sikes, a híres torokmetsző okoskodása: „Esküdt

[216] Virtuóza ennek a nagyhangú kretenizmusnak többek között MacCulloch. „Ha előnyös", mondja például, egy 8 éves gyermek naivitását affektálva, „a munkás ügyességét mindinkább kifejleszteni, olyannyira, hogy képessé lesz egyre növekvő árumennyiséget

Uraim, ennek a kereskedelmi utazónak kétségtelenül elvágták a torkát. Ez a tény azonban nem az én bűnöm, ez a kés bűne. Ilyen múlandó visszásságok miatt megszüntessük a kés használatát? Gondolják csak meg! Hol lenne a földművelés és a kézművesség kés nélkül? Nem éppoly áldásos-e a sebészetben, mint amilyen tudós a bonctanban? S ráadásul nem készséges segítőtárs-e a vidám lakomázásnál? Ha megszüntetik a kést — visszavetnek bennünket a legmélységesebb barbárságba."[216a]

Bár a gépi berendezés szükségszerűen munkásokat szorít ki azokban a munkaágakban, amelyekbe bevezetik, mégis előidézheti más munkaágakban a foglalkoztatottság növekedését. Ennek a hatásnak azonban semmi köze az úgynevezett kiegyenlítési elmélethez. Minthogy minden gépi termék, például egy rőf gépi szövet, olcsóbb, mint az általa kiszorított egyenlő fajta kézi termék, abszolút törvényként adódik a következő: Ha a gépileg termelt cikk összmennyisége az általa helyettesített kézmű- vagy manufaktúraszerűen termelt cikk összmennyiségével egyenlő marad, akkor az alkalmazott munka teljes összege csökken. A maguk a munkaeszközök, a gépi berendezés, a szén stb. termeléséhez szükséges munkanövekedésnek kisebbnek kell lennie a gépi berendezés alkalmazása által előidézett munkacsökkenésnél. Különben a gépi termék éppoly drága vagy drágább volna, mint a kézi termék. A csökkent számú munkás által termelt gépi cikkek össztömege azonban nem marad egyenlő a kiszorított kézművescikkek össztömegével, hanem ténylegesen messze túlnő rajta. Tegyük fel, hogy 400 000 rőf gépi szövetet kevesebb munkás termel, mint 100 000 rőf kézi szövetet. A megnégyszerezett termékben négyszer annyi nyersanyag rejlik. A nyersanyag termelését tehát meg kell négyszerezni. Ami azonban az elfogyasztott munkaeszközöket, mint az épületeket, a szenet, a gépeket stb. illeti, a határ, amelyen belül a termelésükhöz szükséges pótlólagos munka nőhet, a gépi termék tömege és az ugyanazon számú munkás által előállítható kézi termék tömege közti különbséggel változik.

A gépi üzemnek egy iparágban való terjeszkedése nyomán a termelés tehát először azon más ágakban fokozódik, amelyek a szóbanforgó ipar-

---

termelni ugyanakkora vagy kisebb munkamennyiséggel, akkor annak is előnyösnek kell lennie, hogy olyan gépi berendezést vegyen segítségül igénybe, amely őt ennek az eredménynek elérésében a leghatékonyabban támogatja." (*MacCulloch*: „Principles of Political Economy", London 1830, 182. old.)

[216a] „A fonógép feltalálója tönkretette Indiát, ami azonban bennünket kevéssé érint." (*A. Thiers*: „De la propriété", [Párizs 1848, 275. old.]) Thiers úr itt a fonógépet összecseréli a mechanikai szövőszékkel, „ami azonban bennünket kevéssé érint".

ág termelési eszközeit szolgáltatják. Hogy a foglalkoztatott munkástömeg ezáltal mennyire növekszik, az, ha a munkanap hossza és a munka intenzitása adott, az alkalmazott tőkék összetételétől, azaz állandó és változó alkotórészeik arányától függ. Ez az arány viszont nagyon változik azzal a terjedelemmel, amelyben a gépi berendezés magukat ezeket az iparokat már megragadta vagy megragadja. A szén- és fémbányászásra ítélt emberek száma rettenetesen felduzzadt az angol gépesítés előrehaladásával, ámbár növekedését az utóbbi évtizedekben meglassítja a bányászat új gépi berendezésének használata.[217] Egy új munkásfajta kel a géppel életre: a gép termelője. Tudjuk már, hogy a gépi üzem ezt a termelési ágat magát is mind tömegesebb méretekben keríti hatalmába.[218] Ami továbbá a nyersanyagot illeti,[219] semmi kétség nem fér például ahhoz, hogy a pamutfonás rohamos fejlődése melegházszerűen érlelte az Egyesült Államok gyapottermesztését és vele az afrikai rabszolgakereskedelmet, sőt egyúttal a négertenyésztést az úgynevezett határ-rabszolgaállamok fő üzletévé tette. Amikor 1790-ben az Egyesült Államokban a rabszolgákat első ízben összeírták, számuk 697 000 volt, 1861-ben ellenben körülbelül 4 millió. Másrészt nem kevésbé bizonyos, hogy a mechanikai gyapjúgyár felvirágzása a szántóföldeknek birkalegelővé való fokozódó átváltoztatásával a mezőgazdasági munkások tömeges elkergetését és „létszámfelettivé tételét" idézte elő. Írország még ebben a pillanatban is azon a folyamaton megy át, amely az 1845 óta közel a felével csökkent népességét még tovább — a landlordjai és az angol gyapjúgyáros urak szükségleteinek pontosan megfelelő mértékre — szorítja le.

Ha a gépi berendezés olyan bevezető vagy közbülső fokokat ragad meg, amelyeken egy munkatárgynak végső formája elnyeréséig át kell futnia, akkor a munkaanyaggal a munkakereslet is nő azokban a még kézmű- vagy

---

[217] Az 1861-es cenzus szerint (II. köt., London 1863) az Anglia és Wales szénbányáiban foglalkoztatott munkások száma 246 613 volt, közülük 73 546 húsz éven aluli és 173 067 húsz éven felüli. Az első rovatba 835 öt-tízéves, 30 701 tíz-tizenötéves, 42 010 tizenöttizenkilencéves személy tartozik. A vas-, réz-, ólom-, ón- és az összes többi fémbányákban foglalkoztatottak száma: 319 222.

[218] Angliában és Walesben 1861-ben a gépi berendezés termelésében 60 807 személyt foglalkoztattak, beleszámítva a gyárosokat írnokaikkal stb. egyetemben, úgyszintén valamennyi e szakmabeli ügynököt és kereskedőt. Ellenben ki vannak rekesztve ebből a számból a kisebb gépek, mint a varrógépek stb. termelői, valamint a munkagépek szerszámainak, mint az orsóknak stb. termelői. Az összes mérnökök száma 3329 volt.

[219] Minthogy a vas a legfontosabb nyersanyagok egyike, megjegyezzük itt, hogy 1861-ben Angliában és Walesben 125 771 a vasöntő, közülük 123 430 férfi, 2341 nő. Az előbbiek közül 30 810 húsz éven aluli és 92 620 húsz éven felüli.

manufaktúraszerűen űzött szakmákban, amelyekbe a gépi gyártmány belekerül. A gépi fonoda például a fonalat olyan olcsón és olyan bőségesen szolgáltatta, hogy a kéziszövők eleinte megnövekedett kiadás nélkül teljes időt dolgozhattak. Így jövedelmük megnőtt.[220] Ezért emberek áramlottak a pamutszövésbe, amíg végül a jenny, a throstle és a mule által például Angliában életre keltett 800 000 pamutszövőt agyon nem ütötte a gőzszövőszék. Így nő a gépileg termelt ruházati anyagok bőségével együtt a szabók, ruhakészítőnők, varrónők stb. száma, amíg a varrógép meg nem jelenik.

A nyersanyagok, félgyártmányok, munkaszerszámok stb. növekvő tömegének megfelelően, amelyeket a gépi üzem viszonylag csekély számú munkással szolgáltat, e nyersanyagok és félgyártmányok feldolgozása számtalan alfajra különül el, tehát nő a társadalmi termelési ágak sokrétűsége. A gépi üzem a munka társadalmi megosztását hasonlíthatatlanul tovább hajtja, mint a manufaktúra, mert hasonlíthatatlanul nagyobb fokban növeli az általa megragadott iparok termelőerejét.

A gépi berendezés legközvetlenebb eredménye az, hogy megnöveli az értéktöbbletet és egyszersmind azt a terméktömeget, amelyben ez megtestesül, következésképpen a szubsztanciával együtt, amelyből a tőkésosztály függelékestül fogyaszt, megnöveli magukat e társadalmi rétegeket is. E rétegek növekvő gazdagsága és az elemi létfenntartási eszközök termeléséhez szükséges munkások viszonylag állandóan csökkenő száma az új luxusszükséglettel egyúttal kielégítésének új eszközeit is létrehozza. A társadalmi termék nagyobb része változik át többlettermékké és a többlettermék nagyobb részét termelik újra és fogyasztják el kifinomult és változatos formákban, mint eddig. Másszóval: a luxustermelés nő.[221] A termékek kifinomulása és nagyobb változatossága a nagyipar teremtette új világpiaci kapcsolatokból is fakad. Nemcsak több külföldi élvezeti cikket cserélnek ki a hazai termék ellenében, hanem idegen nyersanyagok, tartozékok, félgyártmányok stb. nagyobb tömege is kerül bele termelési eszközként a hazai iparba. Ezekkel a

[220] „Egy család, amely négy felnőtt személyből" (pamutszövőből) „és két winderként [csévélőként] dolgozó gyermekből állott, a múlt század végén és a jelenlegi elején napi 10 órás munkával hetenként 4 font sterlinget keresett; ha a munka nagyon sürgős volt, többet is kereshettek. . . Korábban mindig szenvedtek a hiányos fonalellátás miatt." (*Gaskell*: „The Manufacturing Population of England", 34—35. old.)

[221] F. Engels a „Lage etc."-ban kimutatja, milyen siralmas az állapota éppen e luxusmunkások nagy részének. Újabb bizonyító adatok tömegével vannak ehhez a „Children's Employment Commission" jelentéseiben.

világpiaci kapcsolatokkal növekszik a munkakereslet a szállító iparban, és ez utóbbi számos új alfajra hasad.[222]

A termelési és létfenntartási eszközök gyarapodása, a munkások számának viszonylagos csökkenése mellett, arra ösztökél, hogy kiterjesszék a munkát olyan iparágakban, amelyeknek termékei — mint például csatornák, áruraktárak, alagutak, hidak stb. — csak a távolabbi jövőben hozzák meg gyümölcseiket. Egészen új termelési ágak, következésképpen új munkaterületek alakulnak ki vagy közvetlenül a gépi berendezés, vagy legalábbis a neki megfelelő általános ipari forradalmasodás alapzatán. Az össztermelésben elfoglalt helyük azonban semmiképpen sem jelentős még a legfejlettebb országokban sem. Az általuk foglalkoztatott munkások száma egyenes arányban növekszik azzal, ahogyan a legnyersebb kétkezi munka szükségessége újratermelődik. Az effajta iparok közül a legfőbbeknek jelenleg a gázműveket, a távírást, a fényképészetet, a gőzhajózást és a vasutakat tekinthetjük. Az 1861-es cenzus (Angliára és Walesre vonatkozólag) a gáziparban (gázművek, a mechanikai készülékek termelése, a gáztársaságok ügynökei stb.) 15 211 személyt, a távírásban 2399-et, a fényképészetben 2366-ot, a gőzhajózásban 3570-et és a vasutaknál 70 599-et mutat ki, az utóbbiakból körülbelül 28 000 a többé-kevésbé állandóan foglalkoztatott „tanulatlan" földmunkás meg az egész adminisztratív és kereskedelmi személyzet. Tehát az ebben az öt új iparban foglalkoztatott személyek teljes száma 94 145.

Végül a nagyipar területein rendkívülien megnövekedett termelőerő — amelyet rendszerint a munkaerő intenzív és extenzív módon fokozott kizsákmányolása kísér valamennyi többi termelési területen — megengedi, hogy a munkásosztálynak mind nagyobb részét improduktívan alkalmazzák és így nevezetesen a régi házirabszolgákat mind tömegesebben újratermeljék „szolgáló osztály" néven, mint inasokat, komornákat, lakájokat stb. Az 1861-es cenzus szerint Anglia és Wales össznépessége 20 066 224 személy volt, akik közül 9 776 259 férfi és 10 289 965 nő. Ha ebből levonjuk azokat, akik a munkára túl öregek vagy túl fiatalok, az összes „improduktív" nőket, fiatal személyeket és gyermekeket, valamint az „ideológiai" rendeket, mint a kormányzat, a papok, a jogászok, a katonaság stb., továbbá mindazokat, akiknek kizárólagos foglalatossága idegen munka elfogyasztása földjáradék, kamat stb. formájában, végül a pauperokat, csavargókat, bűnözőket stb., akkor hozzávetőleges számban 8 millió mindkét nembeli, legkülönbözőbb korú személy marad, belefoglalva az összes, valamiféleképpen a termelésben,

[222] 1861-ben Angliában és Walesben a kereskedelmi hajózásban 94 665 tengerészt foglalkoztattak.

a kereskedelemben, a pénzügyekben stb. funkcionáló tőkéseket. Ebből a 8 millióból:

Mezőgazdasági munkások (belefoglalva a pásztorokat és a bérlőknél lakó béreseket és női cselédeket)	1 098 261 személy
Pamut-, gyapjú-, fésűsfonó-, len-, kender-, selyem-, jutagyárakban és a mechanikai harisnyakötésben, valamint csipkegyártásban foglalkoztatottak összesen	642 607[223]
Szén- és ércbányákban foglalkoztatottak összesen	565 835
Valamennyi fémműben (kohók, hengerművek stb.) és mindenfajta fémfeldolgozó üzemben foglalkoztatottak	396 998[224]
Szolgáló osztály	1 208 648[225]

Ha az összes textilgyárakban foglalkoztatott személyekhez hozzáadjuk a szén- és ércbányák személyzetét, 1 208 442-t kapunk; ha az összes fémművek és fémfeldolgozó üzemek személyzetét adjuk hozzájuk, akkor az összeg 1 039 605 lesz, mindkét esetben kisebb, mint a modern házirabszolgák száma. Mely felemelő eredménye ez a tőkés módon kiaknázott gépi berendezésnek!

7. *Munkások taszítása és vonzása a gépi üzem fejlődésével. A pamutipar válságai*

A politikai gazdaságtan minden beszámítható képviselője elismeri, hogy a gépi berendezés újonnan való bevezetése pestisként hat a munkásokra azokban a hagyományos kézművességekben és manufaktúrákban, amelyekkel legelőször konkurrál. Csaknem mindnyájan jajonganak a gyári munkás rabszolgasága miatt. És mi az a nagy tromf, amelyet mindnyájan kijátszanak? Az, hogy a gépi berendezés, bevezetési és kifejlődési időszakának rémségei után, végső soron szaporítja a munka-rabszolgákat ahelyett, hogy végül is csökkentené számukat! Igen, a politikai gazdaságtan kiujjongja magát annak

[223] Ebből csak 177 596 a 13 éven felüli férfi.

[224] Ebből nő: 30 501.

[225] Ebből férfi: 137 447. Az 1 208 648-as számból ki van rekesztve mindaz a személyzet, amely nem magánházaknál szolgál.

Pótlás a 2. kiadáshoz. 1861-től 1870-ig a férfi szolgák száma csaknem megkétszereződött: 267 671-re növekedett. 1847-ben 2694 vadőr volt (az arisztokrata vadaskertekben), 1869-ben ellenben 4921. — A londoni kis nyárspolgároknál szolgáló fiatal leányokat a népnyelv „little slaveyknek", kis rabszolgáknak nevezi.

az ocsmány tételnek a hangoztatásában — ocsmány minden „emberbarát" számára, aki hisz a tőkés termelési mód örök természeti szükségszerűségében —, hogy maga a már gépi üzemre alapozott gyár is, meghatározott növekedési időszak, rövidebb vagy hosszabb „átmeneti idő" után több munkást gyötör agyon, mint amennyit eredetileg az utcára dobott![226]

Igaz, már megmutatkozott néhány példán, így az angol fésűsfonó- és selyemgyárak példáján, hogy egy bizonyos fejlettségi fokon a gyári ágak rendkívüli terjeszkedése az alkalmazott munkások számának nemcsak relatív, hanem abszolút csökkenésével is egybe lehet kötve.* 1860-ban, amikor a parlament parancsára speciális cenzust vettek fel az Egyesült Királyság valamennyi gyáráról, Lancashire, Cheshire és Yorkshire gyári kerületeinek R. Baker gyárfelügyelőre kiosztott része 652 gyárat számlált; ezek közül 570 magában foglalt: 85 622 gőzszövőszéket, 6 819 146 orsót (a kettőzőorsókat nem számítva), 27 439 lóerőt gőzgépekben, 1390-et vízikerekekben és 94 119 foglalkoztatott személyt. 1865-ben ellenben ugyanezek a gyárak magukban foglaltak: 95 163 szövőszéket, 7 025 031 orsót, 28 925 lóerőt gőzgépekben, 1445-öt vízikerekekben és 88 913 foglalkoztatott személyt. 1860-tól 1865-ig tehát e gyárak gyarapodása gőzszövőszékekben 11%, orsókban 3%, gőz-lóerőben 5% volt, míg egyidejűleg a foglalkoztatott személyek száma 5%-kal csökkent.[227] 1852 és 1862 között az angol

[226] Ganilh ezzel szemben a gépi üzem végeredményének a munkarabszolgák abszolúte csökkent számát tekinti, akiknek rovására aztán a „gens honnêtes" [tisztességes emberek] megnövekedett számban fogyasztanak és kifejlesztik ismert „perfectibilité perfectible-jüket" [tökéletesedőképes tökéletesedőképességüket]. Bármily kevéssé érti is a termelés mozgását, de érzi legalább, hogy a gépi berendezés igen végzetes intézmény, ha bevezetése foglalkoztatott munkásokat pauperokká változtat, fejlődése viszont több munka-rabszolgát hív életre, mint amennyit agyonütött. Saját álláspontjának kretenizmusát csak saját szavaival lehet kifejezni: „Azon osztályok, amelyek arra ítéltettek, hogy termeljenek és fogyasszanak, fogyatkoznak, azon osztályok pedig, amelyek a munkát irányítják, amelyek az egész népességet gyámolítják, vigasztalják és felvilágosítják, sokasodnak ... és elsajátítják mindazokat a jótéteményeket, amelyek a munka költségeinek csökkenéséből, a termékek bőségéből és a fogyasztási javak olcsóságából erednek. Ebben az irányban az emberi faj felemelkedik a lángész legmagasabb koncepcióihoz, behatol a vallás titokzatos mélységeibe, felállítja üdvös alapelveit az erkölcsnek" (amely abban áll, hogy „elsajátítják mindazokat a jótéteményeket stb."), „oltalmazó törvényeit a szabadságnak" (a szabadságnak „azon osztályok" számára, „amelyek arra ítéltettek, hogy termeljenek"?) „és a hatalomnak, az engedelmességnek és az igazságosságnak, a kötelességnek és az emberiességnek." Ezt a zagyvaságot lásd *Ganilh*: „Des systèmes d'économie politique etc.", 11. kiad., Párizs 1821, I. köt. 224. old., v. ö. i. m. 212. old.

[227] „Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1865", 58. sk. old. Egyidejűleg azonban adva volt már az anyagi alapzat egy növekvő munkáslétszám foglalkoztatása számára is 110 új

gyapjúgyártás tetemesen növekedett, míg az alkalmazott munkások száma csaknem változatlan maradt. „Ez mutatja, milyen nagy mértékben szorította ki az újonnan bevezetett gépi berendezés a megelőző időszakok munkáját."[228] Tapasztalatilag adott esetekben a foglalkoztatott gyári munkások szaporulata gyakran csak látszólagos, azaz nem a már gépi üzemen nyugvó gyár terjeszkedésének, hanem mellékágak fokozatos bekebelezésének tulajdonítható. Például a mechanikai szövőszékek és az általuk foglalkoztatott gyári munkások 1838 és 1856 közötti megszaporodása a (brit) pamutgyárakban egyszerűen ez üzletág terjeszkedésének volt köszönhető; a többi gyárakban ellenben annak, hogy a gőzerőt újonnan alkalmazták a szőnyeg-, szalag-, vászonszövőszékekre stb., amelyeket azelőtt emberi izomerővel hajtottak.[229] E gyári munkások megszaporodása tehát csak a foglalkoztatott munkások teljes számában végbement csökkenésnek a kifejezése volt. Végül itt egészen figyelmen kívül hagyjuk, hogy a kohászati üzemek kivételével mindenütt fiatal munkások (18 éven aluliak), nők és gyerekek alkotják a gyári személyzet túlnyomó elemét.

Mégis megérthetjük, hogy a gépi üzem által ténylegesen kiszorított és virtuálisan helyettesített munkástömeg ellenére, hogyan lehetnek a gyári munkások a gépi üzem növekedésével — amely az egyazon fajtájú gyárak megnövekedett számában vagy a meglevő gyárak kibővült dimenzióiban fejeződik ki — végül is számosabbak, mint az általuk kiszorított manufaktúramunkások vagy kézművesek. Tegyük fel, hogy a hetenként alkalmazott 500 font sterlingnyi tőke a régi üzemmódban $^2/_5$-nyi állandó és $^3/_5$-nyi változó alkotórészből áll, azaz 200 font sterlinget adtak ki termelési eszközökre, 300 font sterlinget munkaerőre — mondjuk 1 font sterlinget munkásonként. A gépi üzemmel az össztőke összetétele megváltozik. Most például $^4/_5$-nyi állandó és $^1/_5$-nyi változó alkotórészre hasad szét, vagyis már csak 100 font sterlinget adnak ki munkaerőre. A korábban foglalkoztatott munkások $^2/_3$-át

gyárban, amelyek 11 625 gőzszövőszékkel, 628 576 orsóval, 2695 gőz- és víz-lóerővel rendelkeztek. (uo.)

[228] „Reports etc. for 31st Oct. 1862", 79. old.

Pótlás a 2. kiadáshoz. 1871 december végén A. Redgrave gyárfelügyelő egy előadásában, amelyet Bradfordban a „New Mechanics' Institution"-ban tartott, ezt mondta: „Ami nekem bizonyos idő óta szemet szúrt, az a gyapjúgyárak megváltozott képe. Korábban nőkkel és gyerekekkel voltak telve, most pedig, úgy látszik, a gépi berendezés végez minden munkát. Kérdésemre egy gyáros a következő felvilágosítást adta: A régi rendszer idején 63 személyt foglalkoztattam; a tökéletesített gépi berendezés bevezetése után kezeimet 33-ra csökkentettem, és legutóbb, újabb nagy változtatások következtében, abba a helyzetbe kerültem, hogy 33-ról 13-ra csökkentsem őket."

[229] „Reports etc. for 31st Oct. 1856", 16. old.

tehát elbocsátják. Ha ez a gyárüzem terjeszkedik, és egyébként változatlan termelési feltételek mellett az alkalmazott össztőke 500-ról 1500-ra nő, akkor most 300 munkást foglalkoztatnak, annyit, mint az ipari forradalom előtt. Ha az alkalmazott tőke tovább nő 2000-re, akkor 400 munkást foglalkoztatnak, tehát $^1/_3$-dal többet, mint a régi üzemmód mellett. Abszolúte az alkalmazott munkások száma 100-zal növekedett, relatíve – azaz az előlegezett össztőkéhez viszonyítva – 800-zal csökkent, mert a 2000 font sterling tőke a régi üzemmódban nem 400, hanem 1200 munkást foglalkoztatott volna. A foglalkoztatott munkások számának relatív csökkenése tehát megfér abszolút növekedésével. Fentebb feltettük, hogy az össztőke növekedése esetén összetétele állandó marad, mert a termelési feltételek állandóak. De tudjuk már, hogy a gépesítés minden haladásával az állandó, gépi berendezésből, nyersanyagból stb. álló tőkerész nő, míg a változó, munkaerőre fordított tőkerész csökken, és egyúttal tudjuk, hogy semmilyen más üzemmódban nem ennyire állandó a tökéletesítés, ennélfogva nem ennyire változó az össztőke összetétele. Ezt az állandó változást azonban éppoly állandóan megszakítják nyugvópontok és az adott technikai alapzaton való pusztán mennyiségi terjeszkedés. Ezáltal a foglalkoztatott munkások száma nő. Így például az Egyesült Királyság pamut-, gyapjú-, fésűsfonó-, len- és selyemgyáraiban dolgozó összes munkások száma 1835-ben csak 354 684, míg 1861-ben csupán a gőzszövők (mindkét nembeliek és a legkülönbözőbb korosztályúak, 8 évestől kezdve) száma 230 654 volt. Persze ez a növekedés kevésbé látszik nagynak, ha mérlegeljük, hogy a brit kézi pamutszövők családjukkal együtt, amelyet ők maguk foglalkoztattak, 1838-ban még 800 000 főt számláltak[230], teljesen figyelmen kívül hagyva az Ázsiában és az európai kontinensen kiszorítottakat.

Abban a kevés megjegyzésben, amit e pontra vonatkozólag még tenni kell, részben tisztán tényszerűen érintünk viszonyokat, amelyekhez elméleti fejtegetésünk maga még nem vezetett el.

Amíg a gépi üzem egy iparágban a hagyományos kézművesség vagy a manufaktúra rovására terjeszkedik, sikere olyan biztos, mint mondjuk egy gyútűs puskával felfegyverzett hadseregé volna egy íjászokból álló hadsereggel szemben. Ez az első időszak, amelyben a gép éppen csak meghódítja

[230] „A" (pamut vagy pamuttal kevert anyagok szövésével foglalkozó) „kéziszövők szenvedéseit egy királyi bizottság megvizsgálta, de, bár nyomorukat elismerték és sopánkodtak rajta, helyzetük megjavítását" (!) „átengedték a véletlennek és az idő változásának, és szabad reménlünk, hogy e szenvedések most" (20 évvel később!) „csaknem (nearly) megszűntek, amihez minden valószínűség szerint hozzájárult a gőzszövőszékek mostani nagymértékű elterjedtsége." („Rep. of Insp. of Fact. 31st Oct. 1856", 15. old.)

hatókörét, döntően fontos azok miatt a rendkívüli profitok miatt, melyeket megtermelni segít. Ezek nemcsak hogy önmagukban a gyorsított felhalmozásnak egy forrását alkotják, hanem az állandóan újraalkotott és új befektetés felé nyomakodó társadalmi pótlólagos tőke nagy részét a kedvezményezett termelési területre vonják. Az első Sturm und Drang-időszak* különös előnyei folyton megismétlődnek azokban a termelési ágakban, ahová a gépi berendezést újonnan vezetik be. Mihelyt azonban a gyár elérte a létezés bizonyos kiterjedtségét és az érettség meghatározott fokát, mihelyt nevezetesen saját technikai alapzatát, a gépi berendezést, szintén gépekkel termelik, mihelyt a szén- és vaskitermelést, valamint a fémek feldolgozását és a szállítást forradalmasították, és egyáltalán létrehozták a nagyiparnak megfelelő általános termelési feltételeket, ez az üzemmód olyan rugalmasságra, a hirtelen, ugrásszerű terjeszkedés olyan képességére tesz szert, hogy ennek csak a nyersanyag és a felvevőpiac szab korlátokat. A gépi berendezés egyrészt közvetlenül szaporítja a nyersanyagot, ahogyan például a cotton gin a gyapottermelést szaporította.[231] Másrészt a gépi termék olcsósága meg a forradalmasított szállítás és közlekedés fegyverül szolgál idegen piacok meghódítására. Kézműszerű termelésük tönkretétele által e piacokat a gépi üzem kényszer útján a saját magának szükséges nyersanyag termelési területeivé változtatja. Így Kelet-Indiát rákényszerítették, hogy gyapotot, gyapjút, kendert, jutát, indigót stb. termeljen Nagy-Britannia számára.[232] A munkások állandó „létszámfelettivé tétele" a nagyipar országaiban melegházszerűen érleli a kivándorlást és idegen országok gyarmatosítását, amely országok aztán az anyaország nyersanyagtelepeivé változnak át, ahogyan például Ausztrália gyapjúteleppé vált.[233] Egy új, a gépi üzem fő székhelyeinek megfelelő nemzetközi munkamegosztás jön létre, amely a földgolyó egy részét kiváltképpen mezőgazdasági termelési területté változtatja át a másik, kiváltképpen ipari termelési terület számára. Ez a forradalom összefügg a

---

[231] Egyéb módszereket, amelyek által a gépi berendezés a nyersanyag termelésére hat, a harmadik könyvben fogunk megemlíteni.

[232] Gyapotkivitel Kelet-Indiából Nagy-Britanniába 1846: 34 540 143 font, 1860: 204 141 168 font, 1865: 445 947 600 font

Gyapjúkivitel Kelet-Indiából Nagy-Britanniába 1846: 4 570 581 font, 1860: 20 214 173 font, 1865: 20 679 111 font

[233] Gyapjúkivitel a Jóreménység fokáról Nagy-Britanniába 1846: 2 958 457 font, 1860: 16 574 345 font, 1865: 29 920 623 font

Gyapjúkivitel Ausztráliából Nagy-Britanniába 1846: 21 789 346 font, 1860: 59 166 616 font, 1865: 109 734 261 font

mezőgazdaságban végbemenő forradalmi átalakulásokkal, amelyeket itt még nem kell tovább taglalnunk.[234]

Gladstone úr ösztönzésére az alsóház 1867 február 18-án elrendelte, hogy állítsanak össze statisztikát valamennyi, 1831 és 1866 között az Egyesült Királyságba behozott és onnan kivitt mindenfajta szemesterményről, gabonáról és lisztről. Az alábbiakban adom az összefoglaló eredményt. A liszt quarter gabonára van átszámítva.* (A táblázatot lásd a 423. oldalon.)

A gyárnak a roppant, lökésszerű terjeszkedésre való képessége és függősége a világpiactól szükségszerűen előidézi a lázas termelést és a piacok erre következő túltelítését, mely utóbbiak összehúzódásával bénulás lép fel. Az ipar élete a közepes élénkség, virágzás, túltermelés, válság és pangás periódusainak egymásutánjává változik. A bizonytalanság és állandósághiány, amelynek a gépi üzem a munkás foglalkoztatását és ezzel élethelyzetét alávetí, normálissá lesz az ipari ciklus e periódus-váltakozásával. A virágzás idejét leszámítva, a tőkések között a leghevesebb harc dúl a piac területéből való egyéni részesedésért. Ez a részesedés egyenes arányban van a termék olcsóságával. A tökéletesített, munkaerőt helyettesítő gépi berendezésnek, valamint az új termelési módszereknek a használatában ezáltal előidézett vetélkedésen kívül mindenkor bekövetkezik egy olyan pillanat, amikor azál-

[234] Az Egyesült Államok gazdasági fejlődése maga is az európai, közelebbről az angol nagyipar terméke. Mostani alakjában (1866) az Egyesült Államokat még mindig Európa gyarmati országának kell tekintenünk. {A 4. kiadáshoz. Azóta a világ második ipari országává fejlődött, anélkül hogy ezért gyarmati jellegét egészen elvesztette volna. — *F. E.*}

Gyapjúkivitel az Egyesült Államokból Nagy-Britanniába (fontban)

1846	401 949 393	1852	765 630 544
1859	961 707 264	1860	1 115 890 608

Gabona- stb. kivitel az Egyesült Államokból Nagy-Britanniába (cwt-ben)

	1850	1862
Búza	16 202 312	41 033 503
Árpa	3 669 653	6 624 800
Zab	3 174 801	4 426 994
Rozs	388 749	7 108
Búzaliszt	3 819 440	7 207 113
Hajdina	1 054	19 571
Kukorica	5 473 161	11 694 818
Bere vagy bigg (különleges árpafajta)	2 039	7 675
Borsó	811 620	1 024 722
Bab	1 822 972	2 037 137
Összesen cwt	35 365 801	74 083 441

Ötéves időszakok és az 1866-os év

	1831—35	*1836—40*	*1841—45*	*1846—50*	*1851—55*	*1856—60*	*1861—65*	*1866*
Évi átlag Behozatal (quarter)	1 096 373	2 389 729	2 843 865	8 776 552	8 345 237	10 913 612	15 009 871	16 457 340
Évi átlag Kivitel (quarter)	225 263	251 770	139 056	155 461	307 491	341 150	302 754	216 218
A behozatal többlete a kivitel felett évi átlagban	871 110	2 137 959	2 704 809	8 621 091	8 037 746	10 572 462	14 707 117	16 241 122
Népesség								
Évi átlagszám minden egyes időszakban	24 621 107	25 929 507	27 262 569	27 797 598	27 572 923	28 391 544	29 381 760	29 935 404
A hazai termelésen felüli többletként évente elfogyasztott gabona stb. egy főre jutó átlagmennyisége quarterokban, a népesség között egyenlően megosztva	0,036	0,082	0,099	0,310	0,291	0,372	0,501	0,543

tal törekednek az áru olcsóbbítására, hogy a munkabért erőszakosan a munkaerő értéke alá nyomják.[235]

A gyári munkások létszámnövekedésének tehát feltétele, hogy a gyárakba fektetett össztőke arányosan sokkal gyorsabban nő. Ez a folyamat azonban csak az ipari ciklus apály- és dagályperiódusain belül megy végbe. Ezenkívül folytonosan megszakad a technikai haladás következtében, amely munkásokat hol virtuálisan helyettesít, hol ténylegesen kiszorít. Ez a gépi üzemben végbemenő minőségi változás állandóan eltávolít munkásokat a gyárból vagy bezárja a gyár kapuját az új regruta-áradat előtt, ezzel szemben a gyárak pusztán mennyiségi terjeszkedése a kidobottak mellett friss kontingenseket nyel el. A munkásokat így folytonosan taszítják és vonzzák, ide-oda dobálják, és mindez a toborzottak nemében, korában és tanultságában való állandó változás közepette történik.

A gyári munkás sorsát a legjobban szemlélteti az angol pamutipar sorsának gyors áttekintése.

1770 és 1815 között a pamutipar 5 évet volt nyomott vagy pangó. Ebben az első 45 éves időszakban az angol gyárosok a gépi berendezés és a világpiac monopóliumát élvezték. 1815—21 nyomott, 1822 és 1823 virágzó,

---

[235] Egy felhívásban, amelyet a leicesteri cipőgyárosok által „lock out" [kizárás] révén utcára dobott munkások 1866 júliusában a „Trade Societies of England"-hez [Anglia szakszervezeteihez] intéztek, többek között ez olvasható: „Körülbelül húsz évvel ezelőtt a leicesteri cipőipart forradalmasították azáltal, hogy bevezették a szegelést a varrás helyett. Abban az időben jó béreket lehetett elérni. Ez az új üzlet csakhamar nagyon kiterjedt. A különböző cégek között nagy konkurrencia mutatkozott, hogy melyikük tudja a legízlésesebb cikket szállítani. Nem sokkal ezután azonban egy rosszabb fajtájú konkurrencia támadt, tudniillik az, hogy a piacon lerontották egymás árait (undersell). A káros következmények csakhamar bércsökkentésben nyilvánultak meg, és a munka árának esése oly rohamosan gyors volt, hogy sok cég most már csak felét fizeti az eredeti bérnek. És mégis, bár a bérek mélyebbre és mélyebbre süllyednek, a profitok a munkatarifa minden változásával nőni látszanak." — Még az ipar kedvezőtlen periódusait is felhasználják a gyárosok arra, hogy túlhajtott bércsökkentés, azaz a munkás legszükségesebb létfenntartási eszközeinek nyílt megrablása révén rendkívüli profitokra tegyenek szert. Egy példa. A coventryi selyemszövés válságáról van szó: „Felvilágosításokból, amelyeket mind gyárosoktól, mind munkásoktól kaptam, kétségtelenül következik, hogy a béreket nagyobb mértékben megkurtították, mint amennyire azt a külföldi termelők konkurrenciája vagy más körülmények szükségessé tették. A szövők többsége 30—40 %-kal csökkentett bérért dolgozik. Egy vég szalag, amelyért a szövő öt évvel ezelőtt 6 vagy 7 sh.-et kapott, most csak 3 sh. 3 d.-t vagy 3 sh. 6 d.-t hoz neki; más munkáért, amelyet azelőtt 4 sh.-gel meg 4 sh. 3 d.-vel fizettek, most csak 2 sh.-et vagy 2 sh. 3 d.-t kap. A bércsökkentés nagyobb, mint amekkorát a kereslet felélénkítése szükségessé tesz. Valójában sok szalagfajtánál a bércsökkentést még csak nem is kísérte a cikk árának valamiféle csökkentése." (F. D. Longe biztos jelentése; „Ch. Empl. Comm., V. Rep. 1866", 114. old., 1. sz.)

1824 a koalíciós törvények* eltörlése, a gyárak általános nagy terjeszkedése, 1825 válság; 1826 nagy nyomor és felkelések a pamutipari munkások között; 1827 csekély javulás, 1828 a gőzszövőszékek számának és a kivitelnek nagy növekedése; 1829 a kivitel, különösen Indiába, az összes korábbi éveket felülmúlja; 1830 túltelített piacok, nagy szorultság, 1831—33 tovább tartó nyomás; a Kelet-Ázsia (India és Kína) felé irányuló kereskedelmet kivonják a Kelet-Indiai Társaság monopóliuma alól. 1834 gyárak és gépi berendezés nagy növekedése, hiány kezekben. Az új szegénytörvény előmozdítja a mezőgazdasági munkások elvándorlását a gyári kerületekbe. A vidéki grófságok megtisztítása a gyermekektől. Fehér rabszolgakereskedelem. 1835 nagy virágzás. Egyidejűleg a kézi pamutszövők éhhalála. 1836 nagy virágzás. 1837 és 1838 nyomott állapot és válság. 1839 megélénkülés. 1840 nagy nyomottság, felkelések, a katonaság közbelépése. 1841 és 1842 a gyári munkások rettenetes szenvedése. 1842-ben a gyárosok kizárják a kezeket a gyárakból, hogy kikényszerítsék a gabonatörvények visszavonását. A munkások ezrével özönlenek Yorkshire-ba, a katonaság visszahajtja őket, vezetőiket Lancasterben bíróság elé állítják. 1843 nagy nyomor. 1844 megélénkülés. 1845 nagy virágzás. 1846 először tovább tartó fellendülés, majd az ellenhatás tünetei. A gabonatörvények visszavonása. 1847 válság. A bérek általános csökkentése 10, sőt több %-kal a „big loaf"** ünnepére. 1848 tovább tartó nyomás. Manchester katonai védelem alatt. 1849 megélénkülés. 1850 virágzás. 1851 eső áruárak, alacsony bérek, gyakori sztrájkok. 1852 kezdődő javulás. A sztrájkok tovább tartanak, a gyárosok külföldi munkások behozatalával fenyegetődznek. 1853 növekvő kivitel. Nyolchónapos sztrájk és nagy nyomor Prestonban. 1854 virágzás, a piacok túltelítése. 1855-ben csődökről szóló jelentések özönlenek az Egyesült Államokból, Kanadából, a kelet-ázsiai piacokról. 1856 nagy virágzás. 1857 válság. 1858 javulás. 1859 nagy virágzás, a gyárak szaporodása. 1860 az angol pamutipar delelője. Az indiai, ausztráliai és egyéb piacok annyira túltelítettek, hogy még 1863-ban is alig szívták fel az egész rakást. Francia kereskedelmi szerződés. A gyárak és a gépi berendezés hallatlan növekedése. 1861-ben a fellendülés egy ideig tovább tart, ellenhatás, amerikai polgárháború, gyapotínség. 1862—63 teljes összeomlás.

A gyapotínség története túl jellegzetes ahhoz, hogy egy pillanatig ne időzzünk ennél. A világpiac 1860—61-es állapotára vonatkozó jelzésekből látható, hogy a gyapotínség a gyárosoknak kapóra jött és részben előnyös volt. Olyan tény ez, amelyet a Manchesteri Kereskedelmi Kamara jelentései elismertek, a parlamentben Palmerston és Derby proklamáltak és

az események megerősítettek.[236] 1861-ben az Egyesült Királyság 2887 pamutgyára között kétségkívül sok kicsi akadt. A. Redgrave gyárfelügyelő jelentése szerint, akinek kerülete ebből a 2887 gyárból 2109-et foglal magában, az utóbbiak közül 392, vagyis 19% csak 10 gőz-lóerőnél kevesebbet alkalmazott, 345, vagyis 16% 10 és 20 között, 1372 ellenben 20 és ennél több lóerőt.[237] A kis gyárak többsége szövőde volt, amelyeket az 1858 utáni virágzási időszakban létesítettek, többnyire spekulánsok, akik közül az egyik a fonalat, a másik a gépi berendezést, a harmadik az épületet szolgáltatta, és amelyeket egykori overlookerek [munkafelügyelők] vagy más vagyontalan emberek vezettek. Ezek a kis gyárosok többnyire tönkrementek. A gyapotcsőd által megakadályozott kereskedelmi válság ugyanezt a sorsot tartogatta volna számukra. Ámbár a gyárosok számának $^1/_3$-át alkották, gyáraik a pamutiparba fektetett tőkének hasonlíthatatlanul csekély részét szívták fel. Ami a bénulás terjedelmét illeti, hitelt érdemlő becslések szerint 1862 októberében az orsók 60,3%-a és a szövőszékek 58%-a állt. Ezek a számok az egész iparágra vonatkoznak és természetesen az egyes kerületekben nagyon módosultak. Csak igen kevés gyár dolgozott teljes időt (heti 60 órát), a többi megszakításokkal működött. Még annak a kevés munkásnak is, akit teljes időben és a szokott darabbér mellett foglalkoztattak, szükségképpen megcsappant a hetibére annak következtében, hogy a jobb gyapotot rosszabbal, a Sea Islandet egyiptomival (a finomfonodákban), az amerikait és egyiptomit Surattal (kelet-indiai gyapot) és a tiszta gyapotot gyapothulladéknak Surattal való keverékével helyettesítették. A Surat-gyapot rövidebb rostja, szennyezettsége, szálainak nagyobb törékenysége, a lisztnek mindenfajta nehéz tartozékokkal való helyettesítése a láncfonal irezésénél stb. csökkentette a gépi berendezés sebességét vagy pedig a szövőszékek számát, amelyekre egy szövő felügyelni tudott, növelte a gép tévedéseinek kiküszöböléséhez szükséges munkát és korlátozta a terméktömeggel együtt a darabbért. Surat felhasználásakor és teljes foglalkoztatottság esetén a munkás vesztesége 20, 30 és több %-ra rúgott. A gyárosok többsége azonban a darabbér rátáját is csökkentette 5, 7 $^1/_2$ és 10%-kal. Megérthetjük ezért azok helyzetét, akik csak heti 3, 3 $^1/_2$, 4 napot, vagy csak napi 6 órát voltak foglalkoztatva. 1863-ban, miután már viszonylagos javulás következett be, a szövők, fonók stb. hetibére 3 sh. 4 d., 3 sh. 10 d., 4 sh. 6 d., 5 sh. 1 d. stb. volt.[238]

[236] V. ö. „Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1862", 30. old.
[237] i. m. 18—19. old.
[238] „Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1863", 41—45., 51. old.

Még e gyötrelmes állapotok közepette sem maradt tétlen a gyárosoknak bérlevonásokban való találékonysága. Ezeket a levonásokat részben büntetésként rótták ki a gyártmánynak a gyáros rossz gyapotja, meg nem felelő gépi berendezése stb. által okozott hibáiért. Ahol pedig a gyáros tulajdonosa a munkások cottage-ainak [házikóinak], ott maga térítette meg magának a házbért a névleges munkabérből való levonások útján. Redgrave gyárfelügyelő beszámol selfacting minderekről (ezek egy selfacting mule-párra ügyelnek fel), akik „14 napos teljes munka befejeztével 8 sh. 11 d.-t kerestek, és ebből az összegből levonták a házbért, aminek azonban a felét a gyáros ajándékképpen visszaadta, úgyhogy a minderek teljes 6 sh. 11 d.-t vittek haza. A szövők hetibére 2 sh. 6 d.-nél kezdődött 1862 utóján."[239] A házbért gyakran még akkor is levonták a bérekből, ha a kezek csak rövid időt dolgoztak.[240] Nem csoda, hogy Lancashire egyes részeiben egyfajta éhségpestis tört ki! Mindezeknél jellemzőbb volt azonban az, ahogyan a termelési folyamat forradalmasítása a munkások költségére végbement. Valósággal experimenta in corpore vili [értéktelen testen végzett kísérletek] voltak ezek, mint az anatómusok békákon végzett kísérletei. „Jóllehet én", mondja Redgrave gyárfelügyelő, „azt a keresetet adtam meg, amelyet a munkások sok gyárban valóban kaptak, ebből nem kell azt a következtetést levonni, hogy ezt az összeget hétről hétre megkapják. A munkásoknak igen nagy ingadozásokat kell elviselniök a gyárosok állandó kísérletezése (experimentalizing) miatt ... keresetük a gyapotkeverék minőségétől függően emelkedik és esik; egyszer 15%-nyira megközelíti korábbi keresetüket, a következő vagy az azt követő héten meg 50—60%-ra esik."[241] Ezek a kísérletek a munkásoknak nemcsak létfenntartási eszközeibe kerültek. Mind az öt érzékükkel meg kellett bűnhődniök. „A gyapot bontásával foglalkoztatottak arról tudósítanak engem, hogy az elviselhetetlen bűztől rosszul lesznek... A keverő-, scribbling- [előkártoló-] és kártolótermekben alkalmazottaknak a szabaddá tett por és piszok irritálja fejük minden nyílását, köhögést és légzési nehézséget okoz... A rost rövidsége miatt a fonalhoz az irezésnél nagy mennyiségű anyagot tesznek hozzá, mégpedig mindenféle pótlékot a korábban használt liszt helyett. Innen ered a szövők émelygése és diszpepsziája. A por miatt uralkodó a hörghurut, hasonlóképpen a torokgyulladás, továbbá egy bőrbetegség, amelyet a bőrnek a Suratban levő piszok általi

[239] „Reports etc. 31st Oct. 1863", 41—42. old.
[240] i. m. 57. old.
[241] i. m. 50—51. old.

irritációja okoz." Másrészt a liszt pótlékai, azáltal hogy a fonalsúlyt növelték, szinte Fortunatus erszényét* jelentették a gyáros urak számára. Elérték, hogy „15 font nyersanyag, ha megszőtték, 20 fontot nyom".[242] A gyárfelügyelők 1864 április 30-i jelentésében ezt olvassuk: „Az ipar ezt a segélyforrást most igazán tisztességtelen mértékben értékesíti. Szavahihető helyről tudom, hogy 8 fontos szövetet $5\,^1/_4$ font gyapotból és $2\,^3/_4$ font irezőanyagból készítenek. Egy másik, $5\,^1/_4$ fontos szövet 2 font irezőanyagot tartalmazott. Ezek kivitelre szánt közönséges shirtingek [inganyagok] voltak. Más fajtákhoz néha 50% irezőanyag volt hozzátéve, úgyhogy a gyárosok azzal dicsekedhetnek, és valóban dicsekednek is, hogy meggazdagodnak azáltal, hogy kevesebb pénzért adnak el szöveteket, mint amennyibe a névlegesen bennük foglalt fonal kerül."[243] A munkásoknak azonban nemcsak a gyárosoknak a gyárakban, a községtanácsoknak a gyárakon kívül végzett kísérletei következtében, nemcsak a bércsökkentéstől és a munkanélküliségtől, a nélkülözéstől és az alamizsnától, a lordok és az alsóházi tagok dicsőítő beszédeitől kellett szenvedniök. „Szerencsétlen nők, akik a gyapotínség következtében elvesztették munkájukat, a társadalom kitaszítottjai lettek és azok maradtak. . . A fiatal prostituáltak száma jobban megnőtt, mint bármikor az utóbbi 25 évben."[244]

A brit pamutipar 1770-től 1815-ig terjedő első 45 évében tehát a válságnak és pangásnak csak 5 évét találjuk; de ez világmonopóliumának időszaka volt. Az 1815-től 1863-ig tartó második, 48 éves időszakban a nyomás és a pangás 28 évére a megélénkülésnek és a virágzásnak csak 20 éve jut. 1815 és 1830 között megkezdődik a konkurrencia a kontinentális Európával és az Egyesült Államokkal. 1833-tól kikényszerítik az ázsiai piacok bővítését „az emberi faj tönkretétele" útján.** A gabonatörvények visszavonása után, 1846-tól 1863-ig, a közepes élénkség és virágzás 8 évére a nyomás és a pangás 9 éve jut. A felnőtt férfi pamutmunkások helyzetét — még a virágzás idején is — megítélhetjük az idecsatolt jegyzetből.[245]

---

[242] i. m. 62—63. old.

[243] „Reports etc. 30th April 1864", 27. old.

[244] Harris boltoni rendőrfőnök leveléből, „Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1865", 61—62. old.

[245] A pamutmunkásoknak 1863 tavaszán kiadott, kivándorlási társaság megalakítására vonatkozó felhívásában többek között ez olvasható: „Hogy gyári munkások nagyarányú kivándorlására most feltétlenül szükség van, csak kevesen fogják tagadni. Hogy azonban állandó kivándorlási áramlat minden időben szükséges, és enélkül lehetetlen helyzetünket a rendes körülmények között tartani, mutatják a következő tények: 1814-ben a kivitt

8. *A manufaktúra, a kézművesség és az otthonmunka forradalmasítása a nagyipar által*

a) A kézművességen és a munka megosztásán nyugvó kooperáció megszüntetése

Láttuk, hogyan szünteti meg a gépi berendezés a kézművességen nyugvó kooperációt és a kézműszerű munka megosztásán nyugvó manufaktúrát. Az első esetre példa a kaszálógép, amely a kaszások kooperációját helyettesíti. A második esetre csattanós példa a varrótűk gyártására szolgáló gép. Adam Smith szerint az ő idejében 10 férfi a munka megosztása révén naponta több mint 48 000 varrótűt készített. Egyetlen gép ellenben 145 000 varrótűt szolgáltat egy 11 órás munkanap alatt. Egy asszony vagy egy leány átlagosan 4 ilyen gépre felügyel és ennélfogva a gépi berendezéssel naponta mintegy 600 000, hetenként több mint 3 000 000 varrótűt termel.[246] Amennyiben a kooperáció vagy a manufaktúra helyébe egyetlen munkagép lép, ez maga ismét kézműszerű üzem alapzatává lehet. Mindazonáltal a kézművesüzemnek ez a gépi berendezésen nyugvó újratermelése csak átmenet a gyáriizemhez, amely rendszerint mindig megjelenik, mihelyt az emberi izmokat a gép mozgatásában mechanikai hajtóerő, gőz vagy víz helyettesíti. A kis üzem szórványosan és szintén csak átmenetileg összekapcsolódhat mechanikai hajtóerővel azáltal, hogy gőzt bérel, mint Birmingham egyes manufaktúráiban, vagy kis kalorikus gépeket* használ,

---

pamutcikkek hivatalos értéke (amely csak a mennyiség jelzője) 17 665 378 £ volt, valóságos piaci értékük 20 070 824 £, 1858-ban a kivitt pamutcikkek hivatalos értéke 182 221 681 £, valóságos piaci értéke csak 43 001 322 £ volt, úgyhogy a mennyiség megtízszereződése az egyenértéknek csak kevéssel több mint a kétszeresére való növekedését váltotta ki. Ezt az eredményt, amely oly vészes az ország szempontjából általában és a gyári munkások szempontjából különösen, különböző összeműködő okok idézték elő. A leginkább szemet szúró okok egyike az állandó munkafelesleg, amely nélkülözhetetlen ennél az iparágnál, melynek a piac állandó tágulására van szüksége, különben megsemmisül. Pamutgyárainkat leállíthatja a kereskedelem periodikus pangása, amely a jelenlegi berendezkedés mellett éppoly elkerülhetetlen, mint maga a halál. De emiatt az emberi találékonyság nem szűnik meg működni. Ámbár szerény becslés szerint 6 milliónan hagyták el az országot az utóbbi 25 év alatt, mégis — a munkának a termék olcsóbbítása végett történő folytonos kiszorítása következtében — a felnőtt férfiak nagy százaléka még a legnagyobb virágzás idején is képtelen arra, hogy bármiféle feltételekkel valamilyen foglalkoztatást találjon a gyárakban." („Reports of Insp. of Fact. 30th April 1863", 51—52. old.) Látni fogjuk egy későbbi fejezetben, hogyan igyekeztek a gyáros urak a gyapotkatasztrófa idején a gyári munkások kivándorlását minden módon, még államilag is, megakadályozni.

[246] „Ch. Empl. Comm., III. Report", 1864, 108. old., 447. sz.

mint a szövés bizonyos ágaiban stb.[247] A coventryi selyemszövésben természetadta módon kifejlődött a „cottage-gyárak" kísérlete. A négyzetszerűen épített cottage-sorok közepén egy úgynevezett engine house-t [gépházat] létesítettek a gőzgép számára, és ezt tengelyek révén összekötötték a cottage-okban levő szövőszékekkel. A gőzt minden esetben bérelték, például $2\,^1/_2$ shillingért szövőszékenként. Ezt a gőzbért hetenként kellett fizetni, akár jártak a szövőszékek, akár nem. Minden cottage 2—6 szövőszéket foglalt magában, amely vagy a munkásoké volt, vagy hitelbe vették, vagy bérelték. A harc a cottage-gyár és a tulajdonképpeni gyár között több mint 12 évig tartott. A vége az lett, hogy a 300 cottage-gyár teljesen tönkrement.[248] Ahol a folyamat természete eleve nem tette szükségessé a nagyméretű termelést, ott az utóbbi évtizedekben újonnan feltörő iparok, mint például a levélboríték-, az acéltollkészítés stb. rendszerint átmentek először a kézművesüzemen és azután a manufaktúraüzemen mint a gyárüzemhez vezető rövid életű átmeneti szakaszokon. Ez az átalakulás ott a legnehezebb, ahol a gyártmány manufaktúraszerű termelése nem fejlődési folyamatok lépcsősorát, hanem különnemű folyamatok sokaságát zárja magába. Ez például nagy akadálya volt az acéltollgyár létrejöttének. Mégis már körülbelül másfél évtizeddel ezelőtt feltaláltak egy automatát, amely 6 különnemű folyamatot egy csapásra végez. A kézművesség az első 12 tucat acéltollat 1820-ban 7 font sterling 4 shillingért szolgáltatta, a manufaktúra 1830-ban 8 shillingért és a gyár ma a nagykereskedelemnek 2—6 pennyért szolgáltatja.[249]

b) A gyár visszahatása a manufaktúrára és az otthonmunkára

A gyár kifejlődésével és a mezőgazdaság ezt kísérő forradalmasodásával nemcsak kibővülnek a termelés méretei valamennyi többi iparágban, hanem megváltozik ez ágak jellege is. A gépi üzem elve, amely szerint a termelési folyamatot összetevő szakaszaiban kell elemezni és az így

[247] Az Egyesült Államokban gyakori a kézművességnek ilyenfajta, a gépi berendezés alapzatán történő újratermelése. Éppen ezért ott a koncentráció, a gyárüzemre való elkerülhetetlen átmenetkor, Európával, sőt Angliával összehasonlítva is hétmérföldes csizmával fog előrehaladni.

[248] V. ö. „Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1865", 64. old.

[249] Gillott úr létesítette Birminghamben az első nagyméretű acéltoll-manufaktúrát. Ez már 1851-ben több mint 180 millió tollat szolgáltatott, és évente 120 tonna acéllemezt fogyasztott. Birmingham, amely ezt az ipart az Egyesült Királyságban monopolizálja, most évente acéltollak milliárdjait termeli. A foglalkoztatott személyek száma az 1861-es cenzus szerint 1428, ezek közül 1268 munkásnő, az 5. életévtől felfelé besorozva.

adott problémákat a mechanika, kémia stb., egyszóval a természettudományok alkalmazásával kell megoldani, mindenütt meghatározó lesz. Ezért gépi berendezés nyomul be hol ennek, hol annak a részfolyamatnak az elvégzésére a manufaktúrákba. Tagozódásuk szilárd kristályosodása, amely a munka régi megosztásából származik, ezzel feloldódik és folytonos változásnak ad helyet. Ettől eltekintve, az összmunkásnak, vagyis a kombinált munkaszemélyzetnek az összetétele gyökerében forradalmasodik. A manufaktúra-időszakkal ellentétben a munkamegosztás terve most, ahol csak lehet, a női munkának, mindenféle korosztályú gyermekek, tanulatlan munkások munkájának, röviden, ahogy az angolok jellemzően nevezik, a „cheap labournek", az olcsó munkának az alkalmazásán alapul. Ez nemcsak valamennyi nagy méretekben kombinált termelésre érvényes, akár alkalmaz ez gépi berendezést, akár nem, hanem az úgynevezett háziiparra is, akár a munkások magánlakásában, akár kis műhelyekben üzik. Ennek az úgynevezett modern háziiparnak a régimódival — amely a független városi kézművességet, az önálló parasztgazdaságot és mindenekelőtt a munkáscsalád házát feltételezi — a nevén kívül semmi közössége nincs. Most átváltozott a gyár, a manufaktúra vagy az áruház különosztályává. A gyári munkásokon, manufaktúramunkásokon és kézműveseken kívül, akiket nagy tömegekben térbelileg koncentrál és közvetlenül vezényel, a tőke láthatatlan szálakkal egy másik hadsereget is mozgat, a nagy városokban és szerte a vidéken szétszórt otthonmunkásokét. Példa: Tillie urak inggyára az írországi Londonderryben, amely 1000 gyári munkást és 9000 vidéken szétszórt otthonmunkást foglalkoztat.[250]

Olcsó és éretlen munkaerők kizsákmányolása a modern manufaktúrában szemérmetlenebb, mint a tulajdonképpeni gyárban, mert az utóbbiban létező technikai alapzat, az izomerő gépek által való helyettesítése és a munka könnyűsége, az előbbiben nagyobbrészt elesik; ugyanakkor a női vagy még éretlen testeket a leglelkiismeretlenebbül prédául vetik mérgező szubsztanciák stb. befolyásának. Az úgynevezett otthonmunkánál szemérmetlenebb, mint a manufaktúrában, mert a munkások ellenállóképessége szétforgácsoltságukkal csökken, mert a tulajdonképpeni munkaadó és a munkás közé a rabló élősdiek egész sora nyomakodik, mert az otthonmunka mindenütt az ugyanazon termelési ágban meglevő gépi vagy legalábbis manufaktúra-üzemmel küzd, mert a szegénység megfosztja a munkást a legszükségesebb munkafeltételektől, a tértől, a világosságtól, a szellőzéstől stb., mert a foglalkoztatottság rendszertelensége nő, és végül, mert a nagyipar

[250] „Ch. Empl. Comm., II. Rep.", 1864, LXVIII. old., 415. sz.

meg a nagybani mezőgazdaság által „létszámfelettivé" tettek ez utolsó menedékében a munkások közötti konkurrencia szükségszerűen a maximumát éri el. A termelési eszközöknek rendszeresen először a gépi üzem által kialakított gazdaságossá tétele, amely eleve egyszersmind a munkaerő legkíméletlenebb pazarlása és a munkafunkció normális előfeltételein elkövetett rablás, most annál inkább megmutatja ezt az antagonisztikus és embergyilkos oldalát, minél kevésbé fejlett egy iparágban a munka társadalmi termelőereje és a kombinált munkafolyamatok technikai alapzata.

c) A modern manufaktúra

Néhány példán meg akarom mármost világítani a fent megfogalmazott tételeket. Az olvasó valójában már tömeges bizonyító adatokat ismer a munkanapról szóló szakaszból. Birminghamnek és környékének fém-manufaktúrái, nagyrészt igen nehéz munkára, 30 000 gyermeket és fiatal személyt valamint 10 000 nőt alkalmaznak. Itt találni őket az egészségtelen sárgaréz-öntödékben, gombgyárakban, zománcozó, galvanizáló és lakkozó munkákon.[251] A felnőttek és nem-felnőttek munkájának túlhajtásai különböző londoni újság- és könyvnyomdáknak a dicső „vágóhíd" nevet biztosították.[251a] Ugyanezek a túlhajtások, melyeknek áldozatai itt főleg nők, leányok és gyermekek, megvannak a könyvkötészetben. Nehéz munkát kell végezniök nem-felnőtteknek a kötélverő-üzemekben, éjszakai munkát a sófőzőkben, gyertya- és más vegyi-manufaktúrákban; fiúkat gyilkos módon használnak el a szövőszékek forgatására a selyemszövödékben, amelyeket nem mechanikailag üzemeltetnek.[252] A legalantasabb, legpiszkosabb és legrosszabbul fizetett munkák egyike, amelyre előszeretettel alkalmaznak fiatal lányokat valamint nőket, a rongyválogatás. Tudjuk, hogy Nagy-Britannia, saját számtalan rongyáról nem beszélve, az egész világ rongykereskedelmének lerakodóhelye. Ide áramlanak a rongyok Japánból, Dél-Amerika legtávolabbi államaiból és a Kanári-szigetekről. Fő utánpótlási forrásuk azonban Németország, Franciaország, Oroszország, Olaszország, Egyiptom, Törökország, Belgium és Hollandia. E rongyok trágyázásra, pehelygyártásra (ágynemű céljára), shoddy (rongy-gyapjú) előállítására és papír nyersanyagául szolgál-

[251] Sőt most már gyermekeket a sheffieldi reszelőkészítésben!

[251a] „Ch. Empl. Comm., V. Rep.", 1866, 3. old., 24. sz.; 6. old., 55., 56. sz.; 7. old., 59., 60. sz.

[252] i. m. 114—115. old., 6—7. sz. A biztos helyesen megjegyzi, hogy különben a gép helyettesíti az embert, itt azonban verbatim [a szó szoros értelmében] a fiú helyettesíti a gépet.

nak. A női rongyválogatók viszont közegekül szolgálnak arra, hogy széjjelhordják a himlőt és más fertőző betegségeket, melyeknek első áldozatai ők maguk.[253] A túlmunkának, a nehéz és nem nekik való munkának és a zsenge gyermekkortól fogva elfogyasztott munkások ebből következő brutalizálásának klasszikus példájául szolgálhat az érc- és szénbányászaton kívül a téglavagy tetőcserépgyártás, amelynél Angliában az újonnan feltalált gépet még csak szórványosan alkalmazzák (1866). Május és szeptember között a munka reggel 5 órától este 8 óráig tart, és ahol szabad levegőn való szárítás történik, gyakran reggel 4 órától este 9 óráig. A reggel 5 órától este 7 óráig tartó munkanap „csökkentettnek", „mérsékeltnek" számít. 6, sőt 4 éves kortól kezdve alkalmaznak mindkét nembeli gyermekeket. Ezek munkaóráinak száma ugyanannyi, mint a felnőtteké, gyakran több. A munka kemény, és a nyári hőség még fokozza a kimerülést. Egy mosleyi téglagyárban például egy 24 éves leány 2000 téglát készített naponta, két nem-felnőtt leány segítségével, akik az agyagot hordták és a téglákat rakták. Ezek a leányok naponta 10 tonnát cipeltek fel az agyagbánya csúszós lejtőin 30 láb mélységből és 210 láb távolságból. „Lehetetlenség egy gyermek számára, hogy nagymértékű erkölcsi lealacsonyodás nélkül menjen át a téglagyár tisztítótüzén... Az alávaló beszéd, amelyet legzsengébb koruktól kezdve hallaniok kell, a szennyes, tisztességtelen és szemérmetlen szokások, amelyek között tudatlanul és elvadultan felnőnek, egész későbbi életükre törvényt nem ismerővé, elvetemültté, züllötté teszik őket... A demoralizáció egyik félelmetes forrása az a mód, ahogyan laknak. Minden moulder (formázó)" (a tulajdonképpeni szakképzett munkás, egy munkáscsoport főnöke) „hétszemélyes bandájának lakást és ellátást ad kunyhójában, illetve cottage-ában. Akár családjához tartoznak, akár nem, férfiak, fiúk, lányok a kunyhóban alszanak. Ez rendszerint két szobából áll, csak kivételesen háromból; mind a földszinten, kevés szellőzéssel. A testek annyira kimerültek az egésznapi erős verejtékezés folytán, hogy sem egészségügyi szabályokra, sem tisztaságra, sem illendőségre nincsenek semmiképpen tekintettel. Sok ilyen kunyhó a rendetlenség, a piszok és a por igazi mintapéldánya... A rendszernek, amely fiatal lányokat alkalmaz effajta munkára, a legnagyobb baja az, hogy szabály szerint gyermekségüktől kezdve egész későbbi életükre a legelvetemültebb csőcselékhez láncolja őket. Durva, mocskosszájú fiúkká (rough, foul-mouthed boys) lesznek, mielőtt a természet megtanította volna őket arra, hogy nők. Kevés piszkos rongyba öltözötten, lábuk jóval térden felül

[253] Lásd a rongykereskedelemről szóló jelentést és számos bizonyító adatot: „Public Health, VIII. Report", London 1866, Appendix, 196—208. old.

csupaszon, hajuk és arcuk sárral bemázolva, megtanulják, hogy az erkölcsösség és szégyenkezés minden érzését megvetéssel kezeljék. Az étkezési idő alatt elnyújtózva fekszenek a mezőkön vagy meglesik a szomszédos csatornában fürdőző fiúkat. Ha nehéz napi munkájukat végre bevégezték, jobb ruhát vesznek fel és elkísérik a férfiakat a kocsmákba." Hogy ebben az egész osztályban zsenge gyermekkortól kezdve a legnagyobb részegeskedés uralkodik, az csak természetszerű. „A legrosszabb az, hogy a téglaégetők elvesztik hitüket önmagukban. Ön — mondta a jobbak egyike Southallfield káplánjának — éppúgy megpróbálhatja az ördögöt felemelni és megjavítani, mint egy téglaégetőt, Uram! (You might as well try to raise and improve the devil as a brickie, Sir!)"[254]

A munkafeltételek tőkés módon való gazdaságossá tételéről a modern manufaktúrában (amelyen itt minden nagyméretű műhely értendő a tulajdonképpeni gyárakon kívül) hivatalos és igen bőséges anyag található a IV. (1861) és VI. (1864) „Public Health Report"-ban. A workshopoknak (munkahelyiségeknek), nevezetesen a londoni nyomdászok és szabók workshopjainak leírása felülmúlja utálatosságban mindazt, ami regényíróink fantáziájából kitelik. A munkások egészségi állapotára való hatás magától értetődő. Dr. Simon, a Privy Council* tiszti főorvosa és a „Public Health Report"-ok hivatalos kiadója többek között ezt mondja: „Negyedik jelentésemben" (1861) „rámutattam, mennyire lehetetlen gyakorlatilag a munkások számára, hogy ragaszkodjanak ahhoz, ami első egészségügyi joguk, ahhoz, hogy bármilyen munkára gyűjti őket össze alkalmazójuk, a munka, amennyire ez tőle függ, minden elkerülhető, egészségre ártalmas körülménytől megszabadíttassék. Kimutattam, hogy a munkások gyakorlatilag képtelenek ezt az egészségügyi igazságszolgáltatást önmaguknak megszerezni, és nem tudnak hatékony támogatást elérni az egészségrendészet fizetett adminisztrátoraitól sem... Munkások és munkásnők miriádjainak életét manapság haszontalanul gyötri és rövidíti meg az a vég nélküli fizikai szenvedés, amelyet puszta foglalkoztatásuk idéz elő."[255] A munkahelyiségeknek az egészségi állapotra gyakorolt befolyását illusztrálandó, dr. Simon a következő halálozási listát közli:

[254] „Ch. Empl. Comm., V. Report", 1866, XVI—XVIII. old., 86—97. sz.; 130—133. old., 39—71. sz. V. ö. úgyszintén „III. Report", 1864, 48., 56. old.

[255] „Public Health, VI. Report", London 1864, 29., 31. old.

Az illető iparokban alkalmazott személyek száma korra való tekintet nélkül	Egészségre vonatkozóan összehasonlított iparok	Halálozási arányszám 100 000 férfira az illető iparokban meghatározott életkor szerint 25—35 éves korban	35—45 éves korban	45—55 éves korban
958 265	Mezőgazdaság Angliában és Walesben	743	805	1145
22 301 férfi 12 377 nő	Londoni szabók ...	958	1262	2093
13 803	Londoni nyomdászok	894	1747	2367 [256]

d) A modern otthonmunka

Most az úgynevezett otthonmunkára térek át. Ha valaki a tőkének erről a nagyipar mögöttes alapján [Hintergrund] felépített kizsákmányolási területéről és ennek borzalmairól képet akar alkotni magának, az vegye szemügyre például a látszólag egészen idillikus, Anglia egyes félreeső falvaiban űzött szögkészítést.[257] Itt elegendő néhány példa a csipkegyártásnak és a szalmafonásnak még egyáltalán nem gépileg űzött, vagy gépi és manufaktúraüzemmel nem konkurráló ágaiból.

A 150 000 személy közül, akiket az angol csipketermelésben foglalkoztatnak, körülbelül 10 000 tartozik az 1861-es gyári törvény fennhatósága alá. A fennmaradó 140 000 óriási többsége nő, valamint fiatal személyek és gyermekek mindkét nemből, ámbár a férfinem csak gyengén van képviselve. Ennek az „olcsó" kizsákmányolási anyagnak az egészségi állapota kiviláglik dr. Truemannak, a nottinghami General Dispensary [általános szegény-

[256] i. m. 30. old. Dr. Simon megjegyzi, hogy a 25 és 35 év közötti londoni szabók és nyomdászok halandósága valójában sokkal nagyobb, mert londoni alkalmazóik nagyszámú 30 éven aluli fiatalembert kapnak faluról mint „tanoncokat" és „improvereket" (akik tökéletesíteni akarják magukat kézművességükben). Ezek a cenzusban mint londoniak szerepelnek, duzzasztják a személyek számát, akikre a londoni halálozási arányszámot számítják, anélkül, hogy arányosan hozzájárulnának a londoni halálesetek számához. Nagy részük ugyanis, különösen súlyos betegségek esetében, visszatér falura. (uo.)

[257] Itt kovácsolt szögekről van szó, szemben a gépileg gyártott vágott szögekkel. Lásd „Ch. Empl. Comm., III. Report", XI., XIX. old., 125—130. sz.; 52. old., 11. sz.; 113—114. old., 487. sz.; 137. old., 674. sz.

klinika] orvosának következő összeállításából. 686, többnyire 17 és 24 év közötti csipkekészítőnő páciensből tüdővészes volt:

1852-ben	minden 45-ik	1857-ben	minden 13-ik
1853-ban	„ 28-ik	1858-ban	„ 15-ik
1854-ben	„ 17-ik	1859-ben	„ 9-ik
1855-ben	„ 18-ik	1860-ban	„ 8-ik
1856-ban	„ 15-ik	1861-ben	„ 8-ik[258]

Ez a tüdővész arányszámában mutatkozó haladás a legoptimistább haladáspártit és a leghazugabb [lügenfauchendster]* német szabadkereskedő házalólegényt is ki kell hogy elégítse.

Az 1861-es gyári törvény szabályozza a tulajdonképpeni csipkekészítést, amennyiben az gépi berendezéssel történik, márpedig ez a szabályszerű Angliában. Azok az ágak, amelyeket itt röviden szemügyre veszünk — mégpedig nem annyiban, amennyiben a munkások koncentrálva vannak manufaktúrákban, áruházakban stb., hanem csak amennyiben úgynevezett otthonmunkások —, megoszlanak: 1. a finishingre (a gépileg gyártott csipkék utolsó kikészítése, egy kategória, amely megint számos alosztályt zár magába), 2. a csipkeverésre.

A lace finishinget [csipke-kikészítést] a nők otthonmunkaként űzik vagy az úgynevezett „mistresses house-okban" [mesternők házaiban], vagy pedig — egymagukban vagy gyermekeikkel együtt — magánlakásukban. Azok a nők, akik a „mistresses house-okat" fenntartják, maguk is szegények. A munkahelyiség magánlakásuk része. Gyárosoktól, áruházak tulajdonosaitól stb. kapnak megrendeléseket, és asszonyokat, leányokat meg fiatal gyermekeket alkalmaznak szobáik terjedelmétől és az üzlet ingadozó keresletétől függően. A foglalkoztatott munkásnők száma némelyik ilyen helyiségben 20 és 40, másokban 10 és 20 között váltakozik. Az átlagos minimális kor, amelyben a gyermekek a munkát megkezdik, 6 év, vannak azonban, akik 5 éven alul kezdik. A szokásos munkaidő reggel 8 órától este 8 óráig tart, $1^1/_2$ óra étkezési idővel; az ételt rendszertelenül és gyakran magukban a bűzös munkalyukakban fogyasztják el. Ha jól megy az üzlet, a munka reggel 8 órától (néha 6 órától) gyakran éjjel 10, 11 vagy 12 óráig tart. Az angol kaszárnyákban az előírásos légtér minden egyes katonára 500—600 köbláb, a katonai kórházakban 1200. Ezekben a munkalyukakban 67—100 köbláb

[258] „Ch. Empl. Comm., II. Report", XXII. old., 166. sz.

jut minden személyre. Ugyanakkor a gázvilágítás fogyasztja a levegő oxigénjét. Hogy a csipkéket tisztán tartsák, a gyermekeknek gyakran le kell vetniök cipőjüket, még télen is, noha a padló kövezett vagy téglás. „Semmi szokatlan nincs abban Nottinghamban, ha 14—20 gyermeket találni összezsúfolva egy kicsiny szobában, amelynek széle-hossza nem több talán 12 lábnál, a nap 24 órájából 15-ön át foglalkoztatva egy olyan munkán, amely unalmassága és egyhangúsága miatt önmagában is kimerítő, s méghozzá e munkát minden lehetséges egészségromboló körülmény közepette végzik... Még a legfiatalabb gyermekek is olyan megfeszített figyelemmel és gyorsasággal dolgoznak, amely bámulatos, és szinte sohasem engedélyeznek ujjaiknak pihenést vagy lassúbb mozgást. Ha kérdéseket intéznek hozzájuk, szemüket nem emelik fel munkájukról, félelmükben, nehogy egy pillanatot veszítsenek." A „hosszú botot" a „mistress-ek" olyan mértékben használják ösztönzőeszközül, amilyenben a munkaidő hosszabbodik. „A gyermekek fokozatosan kifáradnak, és olyan nyughatatlanok lesznek, mint a madarak, mire vége felé jár hosszú odakötöttségük egy olyan foglalatossághoz, amely egyhangú, szemrontó és a testtartás egyformasága miatt kimerítő. Igazi rabszolgamunka ez. (Their work is like slavery.)"[259] Ahol asszonyok saját gyermekeikkel együtt otthon, azaz modern értelemben egy bérelt szobában, gyakran padlásszobában dolgoznak, az állapotok, ha lehet, még rosszabbak. Ezt a fajta munkát Nottingham körül 80 mérföldes körzetben adják ki. Amikor az áruházban foglalkoztatott gyerek este 9 vagy 10 órakor hazamegy, gyakran még egy nyaláb csipkét adnak vele az útra, hogy otthon kikészítse. A tőkés farizeus, egyik bérszolgája által képviselten, ezt természetesen ezzel a kenetteljes frázissal teszi: „Ez anyádnak van", de nagyon is jól tudja, hogy a szegény gyermeknek fenn kell maradnia és segítenie kell.[260]

A csipkeverés iparát főleg két angol mezőgazdasági kerületben űzik, a honitoni csipke-kerületben, amely Devonshire déli részén, a partvidék mentén terül el 20—30 mérföldnyi hosszúságban, hozzászámítva Észak-Devon néhány helységét, és egy másik kerületben, amely Buckingham, Bedford, Northampton grófságok nagy részét és Oxfordshire meg Huntingdonshire szomszédos részeit öleli fel. A munkahelyiségek általában a mezőgazdasági napszámosok cottage-ai. Egynémely manufaktúra-tulajdonos több mint 3000 ilyen otthonmunkást foglalkoztat, főleg gyermekeket és fiatal személyeket, kizárólag nőneműeket. A lace finishingnél leírt állapotok megismét-

[259] „Ch. Empl. Comm., II. Report", 1864, XIX—XXI. old.
[260] i. m. XXI—XXII. old.

lődnek. Csupán a „mistresses house-ok" helyébe az úgynevezett „lace schoolok" (csipke-iskolák) lépnek, melyeket szegény asszonyok tartanak fenn kunyhóikban. A gyermekek 5 éves, néha még fiatalabb kortól kezdve 12 vagy 15 éves korukig dolgoznak ezekben az iskolákban, az első évben a legfiatalabbak 4—8 órát, később reggel 6 órától este 8 és 10 óráig. „A szobák általában kis cottage-ok szokásos lakószobái, a kürtőt betömik a léghuzat ellen; a bent tartózkodókat néha télen is csak saját állati melegük fűti. Más esetekben ezek az úgynevezett iskolaszobák kis, éléskamrához hasonló, tűzhely nélküli helyiségek... E lyukak túlzsúfoltsága és ennek következtében a levegő dögletessége gyakran kibírhatatlan. Ehhez járul a csatornák és árnyékszékek, a rothadó anyagok és más szenny ártalmas hatása, amelyek rendszerint ott vannak a kisebb cottage-ok környékén." A légtérre vonatkozólag: „Egy csipke-iskolában, amelyben 18 leány és egy mesternő dolgozik, 33 köbláb jut minden személyre; egy másikban, ahol elviselhetetlen a bűz, 18 személy, és az egy főre jutó tér 24 $^1/_2$ köbláb. Ebben az iparban 2—2 $^1/_2$ éves gyermekek alkalmazásával is találkozunk."[261]

Ahol a csipkeverés Buckingham és Bedford mezőgazdasági grófságokban véget ér, ott kezdődik a szalmafonás. Ez kiterjed Hertfordshire nagy részére és Essex nyugati és északi részeire. 1861-ben a szalmafonásban és szalmakalapkészítésben 48 043 személy volt foglalkoztatva, közülük 3815 tartozott a férfinemhez, minden korcsoportban, a többi nőnemű, mégpedig 14 913 húsz éven aluli, ebből vagy 7000 gyermek. A csipke-iskolák helyébe itt a „straw plait schoolok" (szalmafonó-iskolák) lépnek. A gyermekek a szalmafonás tanulását ezekben szokás szerint 4 éves koruktól, néha 3. és 4. évük között kezdik el. Nevelést természetesen semmit sem kapnak. Maguk a gyermekek az elemi iskolákat „natural schooloknak" (természetes iskoláknak) nevezik, megkülönböztetésül ezektől a vérszívó intézetektől, amelyekben egyszerűen azért tartják munkán őket, hogy a majd éhen nem vesző anyjuk által előírt mennyiséget, többnyire napi 30 yardot, elkészítsék. Ezek az anyák aztán gyakran még éjjel 10, 11, 12 óráig dolgoztatják őket otthon. A szalma megvágja ujjukat és szájukat, amellyel állandóan megnedvesítik. London tisztiorvosainak dr. Ballard által összegezett általános nézete szerint 300 köbláb a minimális légtér egy-egy személyre egy hálóvagy munkaszobában. A szalmafonó-iskolákban azonban a tér még szűkösebben van kimérve, mint a csipke-iskolákban: 12 $^2/_3$, 17, 18 $^1/_2$ és kevesebb mint 22 köbláb jut egy-egy személyre. „E számok közül a kisebbek", mondja White biztos, „kevesebb mint a felét képviselik annak a térnek,

[261] i. m. XXIX—XXX. old.

amelyet egy gyermek elfoglalna, ha egy minden irányban 3 lábnyi dobozba csomagolnák." Így élvezik ezek a gyermekek az életet 12 vagy 14 éves korukig. A nyomorult, lezüllött szülőknek csak azon jár az eszük, hogy a gyerekekből annyit csiholjanak ki, amennyit csak lehet. Felnőtt a gyerekek természetesen egy fikarcnyit sem törődnek szüleikkel és elhagyják őket. „Nem csoda, hogy a tudatlanság és a bűn eluralkodik egy így felnevelt népességben... Erkölcsük a legalacsonyabb fokon áll... A nők közül igen soknak törvénytelen gyermekei vannak, néhánynak olyan éretlen korban, hogy még azok is, akik a bűnözési statisztikában otthonosak, megdöbbennek ezen."[262] És e mintacsaládok hazája — a kereszténységben bizonyára illetékes Montalembert gróf szerint — Európa keresztény mintaországa!

A munkabért, amely az éppen tárgyalt iparágakban egyáltalában nyomorúságos (a szalmafonó-iskolákban dolgozó gyermekek kivételszámba menő maximális bére 3 shilling), még mélyen névleges összege alá szorítják le a főleg a csipke-kerületekben általánosan uralkodó truck-rendszer* révén.[263]

e) A modern manufaktúra és otthonmunka átmenete a nagyiparba. E forradalom meggyorsítása a gyári törvényeknek ezekre az üzemmódokra való alkalmazása által

A munkaerőnek a női és éretlen munkaerőkkel való puszta visszaélés, minden normális munka- és életfeltétel puszta megrablása és a túlmunka meg az éjjeli munka puszta brutalitása révén történő olcsóbbá tétele végül is beleütközik bizonyos tovább át nem hágható természeti korlátokba, és vele együtt beleütközik e korlátokba az ezeken az alapzatokon nyugvó áru-olcsóbbítás és egyáltalában a tőkés kizsákmányolás is. Mihelyt ezt a pontot végül is elérik, és ez sokáig tart, üt az órája a gépi berendezés bevezetésének és a szétforgácsolt otthonmunka (vagy akár manufaktúra) gyárüzemmé való most már gyors átváltozásának.

E mozgás legkiemelkedőbb példáját a „wearing apparel" (ruházati cikkek) termelése szolgáltatja. A „Children's Employment Commission" osztályozása szerint ez az ipar felölel szalmakalap- és nőikalapkészítőket, sapkakészítőket, szabókat, millinereket és dressmakereket[264], ingkészítőket és varrónőket, fűző-, kesztyű-, cipőkészítőket, sok kisebb ággal egyetemben, mint amilyen a nyakkendő-, gallér- stb. gyártás. Az Angliában és Walesben

[262] i. m. XL—XLI. old.

[263] „Ch. Empl. Comm., I. Report", 1863, 185. old.

[264] A millinerybe tulajdonképpen csak a fejdísz tartozik, de a női köpenyek és mantillák is, míg a dressmakerek a mi divatárukészítőnőinkkel azonosak.

ezekben az iparokban foglalkoztatott női személyzet száma 1861-ben 586 298 volt, közülük legalább 115 242 húsz éven aluli, 16 560 tizenötön aluli. E munkásnők száma az Egyesült Királyságban (1861) 750 334. Az ugyanakkor a kalap-, cipő-, kesztyűkészítésben és szabóságban foglalkoztatott férfimunkások száma Angliában és Walesben 437 969, közülük 14 964 tizenöt éven aluli, 89 285 tizenöt-húszéves, 333 117 húsz éven felüli. Ezekben az adatokban nincs benne sok idetartozó kisebb ág. Ha azonban a számokat úgy vesszük, ahogy vannak, akkor az 1861-es cenzus szerint csupán Angliára és Walesre vonatkozólag összesen 1 024 267 személy adódik, tehát körülbelül annyi, amennyit a földművelés és az állattenyésztés szív fel. Kezdjük megérteni, mivégből segít a gépi berendezés ilyen roppant terméktömegeket elővarázsolni és ilyen roppant munkástömegeket „szabaddá tenni".

A „wearing apparel" termelését végzik: manufaktúrák, amelyek belsejükben a munkának csak azt a megosztását termelték újra, amelynek membra disjecta* készentalálták; kisebb kézművesmesterek, akik azonban nem egyéni fogyasztók számára dolgoznak, mint azelőtt, hanem manufaktúrák és áruházak számára, úgyhogy gyakran egész városok vagy vidékek specialitásként űznek olyan ágakat, mint a cipészet stb.; végül a legnagyobb terjedelemben úgynevezett otthonmunkások, akik a manufaktúrák, áruházak, sőt a kisebb mesterek külosztályát alkotják.[265] A munkaanyag, nyersanyag, félgyártmányok stb. tömegeit a nagyipar szolgáltatja, az olcsó emberanyag tömege (taillable à merci et miséricorde [kényre-kedvre sarcolható]) pedig a nagyipar és a nagybani mezőgazdaság által „szabaddá tettekből" áll. E terület manufaktúrái eredetüket főként a tőkés ama szükségletének köszönhették, hogy a kereslet minden mozgásának megfelelő ütőképes hadsereg legyen a keze ügyében.[266] Ezek a manufaktúrák azonban engedték, hogy mellettük mint széles alapzat tovább fennálljon a szétszórt kézműszerű és otthoni üzem. Az ezekben a munkaágakban végbemenő nagy értéktöbblet-termelés, és egyben cikkeik fokozódó olcsóbbodása, főként a nyomorúságos tengődéshez szükséges munkabér-minimumnak, amelyet az emberileg lehetséges munkaidő-maximummal kötöttek egybe, volt köszönhető és köszönhető ma is. Éppen az áruvá változtatott emberi verejték

[265] Az angol millineryt és a dressmakinget többnyire az alkalmazó épületében űzik, részint ottlakó és szerződtetett munkásnőkkel, részint kinnlakó napibéres nőkkel.

[266] White biztos meglátogatott egy katonaruha-manufaktúrát, amely 1000—1200 személyt, csaknem kizárólag nőket, foglalkoztatott, egy 1300 személlyel dolgozó cipő-manufaktúrát, akiknek csaknem a fele gyermek és fiatal személy stb. („Ch. Empl. Comm., II. Report", XLVII. old., 319. sz.)

és emberi vér olcsósága volt az, ami a felvevőpiacot állandóan bővítette és napról napra bővíti, Anglia számára nevezetesen a gyarmati piacot is, ahol ezenfelül angol szokás és ízlés uralkodik. Végül egy csomópont következett be. A régi módszer alapzata, a munkásanyag pusztán brutális kizsákmányolása, amelyet többé-kevésbé kísér rendszeresen kifejlesztett munkamegosztás, nem volt már elegendő a növekvő piacnak és a tőkések még gyorsabban növekvő konkurrenciájának. Ütött a gépi berendezés órája. Az a döntően forradalmi gép, amely e termelési terület számtalan ágát, a divatárukészítést, a szabóságot, a cipészetet, a varrást, a kalapkészítést stb. egytől egyig megragadja — a varrógép.

Közvetlen hatása a munkásokra körülbelül az, ami minden gépi berendezésé, amely a nagyipar időszakában új üzletágakat hódít meg. A legéretlenebb korú gyermekeket eltávolítják. A gépmunkások bére emelkedik az otthonmunkásokéhoz viszonyítva, akik közül sokan a „szegények legszegényebbjeihez (the poorest of the poor)" tartoznak. A jobb helyzetben levő kézművesek bére, akikkel a gép konkurrál, csökken. Az új gépmunkások kizárólag leányok és fiatal asszonyok. A mechanikai erő segítségével megsemmisítik a férfimunka monopóliumát a nehéz munkában és tömegével kergetik el a könnyebb munkából az öreg asszonyokat meg az éretlen gyermekeket. A túlerejű konkurrencia agyonüti a leggyengébb kézi munkásokat. Az éhhalál (death from starvation) borzalmas növekedése Londonban az utóbbi évtizedben párhuzamosan fut a gépi varrás terjeszkedésével.[267] Az új munkásnők a varrógépen — melyet a gép súlyától, nagyságától és specialitásától függően kézzel és lábbal vagy csak kézzel, ülve vagy állva mozgatnak — nagy munkaerőt fejtenek ki. Foglalatosságuk a folyamat tartamánál fogva az egészségre ártalmassá válik, noha e tartam többnyire rövidebb, mint a régi rendszerben. Mindenütt, ahol a varrógép, mint a cipő-, fűző-, kalapkészítésnél stb., amúgy is szűk és túlzsúfolt műhelyekbe kerül be, szaporítja az egészségre ártalmas behatásokat. „Amikor az ember belép az alacsony mennyezetű munkahelyiségekbe, ahol 30 vagy 40 gépmunkás dolgozik együtt", mondja Lord biztos, „a hatás elviselhetetlen... A hőség, amelyet részben a vasalók melegítésére szolgáló gázkályhák okoznak, rettenetes... Még ha csak az úgynevezett mérsékelt — azaz reggel 8 órától este 6 óráig tartó — munkaórák vannak érvényben ilyen helyiségekben, akkor is mindennap rendszeresen 3 vagy 4 személy elájul."[268]

[267] Egy példa. 1864 február 26-án a Registrar General* heti halálozási jelentése öt éhhalálesetet említ. Ugyanaznap a „Times" egy újabb éhhalálesetről tudósít. Hat áldozata volt az éhhalálnak egy hét alatt!

[268] „Ch. Empl. Comm., II. Rep.", 1864, LXVII. old., 406—409. sz.; 84. old., 124. sz.;

A társadalmi üzemmód forradalmasodása, a termelési eszköz átalakulásának ez a szükségszerű terméke átmeneti formák tarka összevisszaságában megy végbe. E formák aszerint változnak, hogy a varrógép milyen mértékben és mennyi ideje ragadta már meg az egyik vagy a másik iparágat; változnak a munkások készentalált helyzetétől, a manufaktúra-, a kézműves- vagy az otthoni üzem túlsúlyától, a munkahelyiségek bérleti díjától[269] stb. függően. A divatárukészítésben például, ahol, főleg egyszerű kooperáció révén, a munka többnyire már szervezett volt, a varrógép először csak egy új tényezője a manufaktúra-üzemnek. A szabóságban, az ingkészítésben, a cipészetben stb. valamennyi forma keresztezi egymást. Itt tulajdonképpeni gyárüzemet látunk. Ott közbenső munkáltatók kapják a nyersanyagot a fő tőkéstől [Kapitalist en chef] és „kamrákban" vagy „padlásszobákban" 10—50, sőt több bérmunkást csoportosítanak a varrógépek köré. Végül, mint minden gépi berendezésnél, amely nem alkot tagozott rendszert, és amely törpeformátumban alkalmazható, kézművesek vagy otthonmunkások, saját családjukkal vagy néhány idegen munkás bevonásával, saját tulajdonukban levő varrógépeket is használnak.[270] Most Angliában ténylegesen az a rendszer van túlsúlyban, hogy a tőkés nagyobb számú gépet koncentrál épületeiben, és aztán a gépi terméket további feldolgozásra elosztja az otthonmunkások hadserege között.[271] Az átmeneti formák tarkasága azonban nem rejti el a tulajdonképpeni gyárüzemmé való átváltozás tendenciáját. Ezt a tendenciát táplálja magának a varrógépnek a jellege, amelynek sokrétű alkalmazhatósága arra késztet, hogy korábban elválasztott üzletágakat ugyanazon épületben és ugyanazon tőke parancsnoklása alatt egyesítsenek; táplálja az a körülmény, hogy az előzetes tűmunka és néhány más művelet a legalkalmasabban a gép székhelyén végezhető el; végül táplálja a saját gépekkel termelő kézművesek és otthonmunkások elkerülhetetlen kisajátítása. Ez a végzet részben már most elérte őket. A varrógépekbe fektetett tőke folytonosan növekvő tömege[272] sarkallja a termelést és piaci fennakadáso-

LXXIII. old., 441. sz.; 68. old. 6. sz.; 84. old. 126. sz.; 78. old., 85. sz.; 76. old., 69. sz.; LXXII. old., 438. sz.

[269] „A munkahelyiségekért megkövetelt bérleti díj látszik annak az elemnek, amely végső soron a döntő; következésképpen a fővárosban maradt fenn legtovább az a régi rendszer, hogy a munkát kiadják kis vállalkozóknak és családoknak, és ott is tértek hozzá vissza a leghamarabb." (i. m. 83. old., 123. sz.) A záró kitétel kizárólag a cipészetre vonatkozik.

[270] A kesztyűkészítésben stb., ahol a munkások helyzete a pauperokétől alig különböztethető meg, ez nem fordul elő.

[271] „Ch. Empl. Comm., II. Rep.", 1864, 83. old., 122. sz.

[272] A nagybani eladásra termelő leicesteri csizma- és cipőkészítésben egymagában 1864 folyamán már 800 varrógép volt használatban.

kat hoz létre, amelyek megadják a jelet az otthonmunkásoknak varrógépük eladására. Maguknak az ilyen gépeknek a túltermelése arra kényszeríti kelendőség szűkében levő termelőiket, hogy hetibérletbe kikölcsönözzék őket, és ezzel a kis géptulajdonosoknak halálos konkurrenciát teremt.[273] A gépeknek még folyton tovább tartó szerkezeti változása és olcsóbbodása régi példányaikat éppilyen állandóan elértékteleníti és már csak tömegesen, potom áron vásárolva, nagy tőkések kezén teszi lehetővé hasznot hajtó alkalmazásukat. Végül az embernek a gőzgéppel való helyettesítése itt is, mint minden hasonló forradalmasodási folyamatban, megadja a döntő csapást. A gőzerő alkalmazása kezdetben tisztán technikai akadályokba ütközik, mint amilyen a gépek rázkódása, a sebességükön való uralkodás nehézsége, a könnyebb gépek gyors tönkremenése stb., csupa olyan akadályba, amelynek legyűrésére a tapasztalat hamarosan megtanít.[274] Ha egyrészt sok munkagépnek nagyobb manufaktúrákban való koncentrációja a gőzerő alkalmazására sarkall, másrészt a gőznek emberi izmokkal való konkurrenciája meggyorsítja munkások és munkagépek nagy gyárakban való koncentrációját. Így Anglia jelenleg a „wearing apparel" kolosszális termelési területén, akárcsak a legtöbb más szakmában, a manufaktúrának, a kézművességnek és az otthonmunkának gyárüzemmé való forradalmi átalakulását éli át, miután mindezek a formák — a nagyipar befolyása alatt teljesen megváltozva, felbomolva, eltorzulva — már régóta a gyárrendszer minden szörnyűségét, annak pozitív fejlődési mozzanatai nélkül, újratermelték, sőt túlhajtották.[275]

Ezt a természetadta módon végbemenő ipari forradalmat mesterségesen meggyorsítja a gyári törvények kiterjesztése minden iparágra, amelyben nők, fiatal személyek és gyermekek dolgoznak. A munkanap kényszerjellegű szabályozása hossza, szünetei, kezdő- és végpontja tekintetében, a váltás rendszere a gyermekek számára, az összes, egy bizonyos koron aluli gyer-

[273] i. m. 84. old., 124. sz.

[274] Így például a pimlicoi (London) katonai ruházati lerakatban, Tillie és Henderson londonderryi inggyárában, a limericki Tait cég ruhagyárában, amely körülbelül 1200 „kezet" használ el.

[275] „Tendencia a gyárrendszerre." („Ch. Empl. Comm., II. Rep.", 1864, LXVII. old.) „Az egész vállalkozás ez idő szerint átmenet állapotában van és ugyanazt a változást szenvedi el, amely végbement a csipkeiparban, a szövésben stb." (i. m. 405. sz.) „Teljes forradalom." (i. m. XLVI. old., 318. sz.) Az 1840-es „Children's Employment Commission" idején a harisnyakötés még kézi munka volt. 1846 óta különböző fajta gépi berendezést vezettek be; ezt most gőzzel hajtják. Az angol harisnyakötésben foglalkoztatott mindkét nembeli és 3 évestől kezdve legkülönbözőbb korosztályú személyek teljes száma 1862-ben körülbelül 120 000 fő volt. Közülük azonban, az 1862 február 11-i Parliamentary Return * szerint, csak 4063 tartozott a gyári törvény fennhatósága alá.

mekek kizárása stb., egyrészt szükségessé teszi a gépi berendezés szaporítását[276] és az izmoknak mint hajtóerőnek gőzzel való helyettesítését.[277] Másrészt, hogy a térben megnyerjék, ami az időben veszendőbe megy, a közösen elhasznált termelési eszközök, a kemencék, épületek stb. kibővítése, tehát egyszóval a termelési eszközök nagyobb koncentrációja és ennek megfelelően munkások nagyobb összetömörítése megy végbe. Minden a gyári törvénnyel fenyegetett manufaktúrának valóban az a szenvedélyesen ismételt fő kifogása, hogy nagyobb tőkekiadás szükséges ahhoz, hogy az üzletet régi terjedelmében tovább vezessék. Ami pedig a manufaktúra és az otthonmunka közötti közbeeső formákat és magát az utóbbit illeti, a munkanap és a gyermekmunka korlátjával kicsúszik alóluk a talaj. Olcsó munkaerők korlátlan kizsákmányolása az egyetlen alapzata konkurrencia-képességüknek.

A gyárüzem lényeges feltétele — nevezetesen mihelyt alá van vetve a munkanap szabályozásának — az eredmény normális bizonyossága, azaz, hogy adott időköz alatt egy meghatározott árumennyiséget termeljenek, illetve egy célul tűzött hasznos hatást érjenek el. A szabályozott munkanap törvényes szünetei feltételezik továbbá a munkának a termelési folyamatban levő gyártmány károsodása nélkül való hirtelen és periodikus megszakítását. Az eredmény e bizonyossága és a munka e megszakíthatósága természetesen könnyebben érhető el tisztán mechanikai iparokban, mint ott, ahol vegyi és fizikai folyamatok szerepet játszanak, mint pl. a fazekasságban, fehérítésben, festésben, pékségben, a legtöbb fémipari üzemben. Amikor vakszokás a korlátozatlan munkanap, az éjjeli munka és a szabad emberpusztítás, akkor minden természetadta akadály csakhamar a termelés örök „természeti korlátjának" számít. Nincs méreg, amely biztosabban irtaná a férgeket, mint a gyári törvény az ilyen „természeti korlátokat". Senki sem kiabálta hangosabban: „lehetetlenség", mint a fazekasság urai. 1864-ben rájuk kényszerítették a gyári törvényt, és már 16 hónappal később valamennyi lehetetlenség eltűnt. A gyári törvény életre hívta „tökéletesített módszer, hogy a fazekaspépet (slip) elpárologtatás helyett sajtolással csinálják, az égetetlen áru szá-

[276] Így például a fazekasságban a Cochran cég, „Britannia Pottery, Glasgow", ezt jelenti: „Hogy termelésünk mennyiségét fenntartsuk, most kiterjedten áttértünk gépekre, amelyek tanulatlan munkával dolgoznak, és mindennap meggyőződünk róla, hogy nagyobb mennyiséget tudunk termelni, mint a régi módszerrel." („Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1865", 13. old.) „A gyári törvénynek az a hatása, hogy gépi berendezés további bevezetésére sarkall." (i. m. 13—14. old.)

[277] Így a gyári törvénynek a fazekasságba való bevezetése után nagyon megszaporodtak a power jiggerek [mechanikai korongok] a handmoved jiggerek [kézi mozgatású korongok] helyett.

rítására szolgáló kemencék új szerkezete stb. nagy fontosságú események a fazekasművességben és ennek olyan haladását jelzik, amilyet az utóbbi évszázad nem tud felmutatni... A kemencék hőmérséklete tetemesen csökkent, a szénfogyasztás tetemes csökkenése és az árura való gyorsabb hatás mellett."[278] Minden jövendölés ellenére nem a cserépcikk önköltségi ára, hanem a terméktömeg emelkedett, úgyhogy az 1864 decemberétől 1865 decemberéig tartó 12 hónap kivitele 138 628 font sterling értékbeli többletet adott a három előző év átlaga felett. A gyufák gyártásában természeti törvénynek számított, hogy fiúk, még ebédjük legyűrése közben is, a fácskákat egy meleg foszforkeverékbe mártogassák, amelynek mérgező gőze arcukba szállott. Az idővel való gazdálkodás szükségessé tételével a gyári törvény (1864) kikényszerített egy „dipping machine-t" (mártogatógépet), melynek gőzei a munkást nem érhetik el.[279] Így most a csipke-manufaktúrának azokban az ágaiban, amelyeket még nem vetettek alá a gyári törvénynek, azt állítják, hogy az étkezési idők nem lehetnek rendszeresek a különböző időtartamok miatt, amelyek a különböző csipkeanyagok száradásához kellenek és amelyek 3 perctől 1 óráig és még hosszabb ideig váltakoznak. Erre a „Children's Employment Commission" biztosai ezt felelik: „A körülmények ugyanazok, mint a kárpitnyomásban. Ennek az ágnak néhány vezető gyárosa élénken hangoztatta, hogy az alkalmazott anyagok természete és azoknak a folyamatoknak a különfélesége, amelyeken átfutnak, csak nagy veszteséggel engedné meg, hogy a munkát az étkezések idejére hirtelen megszakítsák... A Factory Acts Extension Act [gyári törvények kiterjesztéséről szóló törvény]" (1864) „6. szakaszának 6. cikkelye a törvény kibocsátása keltétől számított 18 hónapos határidőt biztosított nekik, melynek leteltével alkalmazkodniok kellett a gyári törvény által részletezett étkezési szünetekhez."[280] Alighogy a törvényt a parlament szentesítette, a gyáros urak is felfedezték: „A visszásságok, amelyeket a gyári törvény bevezetésétől vártunk, nem következtek be. Nem tapasztaljuk, hogy a termelés valahogyan is megbénult volna. Valójában ugyanazon idő alatt többet termelünk."[281] Látjuk, az angol parlament, amelynek bizonyosan senki nem fog zsenialitást a szemére vetni, tapasztalat révén eljutott ahhoz a belátáshoz, hogy egy kényszertörvény a termelésnek a munkanap korlátozásával és szabályozásával szem-

[278] „Rep. of Insp. of Fact. 31st Oct. 1865", 96., 127. old.

[279] Ennek és más gépi berendezésnek a gyufagyárba való bevezetése a gyár egy részlegében 230 fiatal személyt 32 tizennégy-tizenhét éves fiúval és leánnyal helyettesített. Ezt a munkásmegtakarítást 1865-ben fokozták a gőzerő alkalmazása révén.

[280] „Ch. Empl. Comm., II. Rep.", 1864, IX. old., 50. sz.

[281] „Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1865", 22. old.

beni összes úgynevezett természeti akadályait egyszerűen tovaparancsolhatja. Ezért, amikor a gyári törvényt egy iparágba bevezetik, 6—18 hónapos határidőt szabnak, és a gyáros dolga, hogy ezen belül a technikai akadályokat eltakarítsa. Mirabeau mondása: „Impossible? Ne me dites jamais ce bête de mot!" [Lehetetlen? Soha ne mondjátok nekem ezt az ostoba szót!] kiváltképpen érvényes a modern technológiára. Amikor azonban a gyári törvény ilymódon melegházszerűen érleli a manufaktúra-üzemnek gyárüzemmé való átváltozásához szükséges anyagi elemeket, egyúttal gyorsítja a megnagyobbodott tőkekiadás szükségessége révén a kisebb mesterek pusztulását és a tőke koncentrációját.[282]

A tisztán technikai és technikailag kiküszöbölhető akadályoktól eltekintve a munkanap szabályozása beleütközik maguknak a munkásoknak a szabályszerűtlen szokásaiba, kivált ahol darabbér uralkodik és az időnek a nap vagy a hét egy szakában való elfecsérelését utólagos túlmunkával vagy éjszakai munkával jóvá lehet tenni, olyan módszerrel, amely a felnőtt munkást brutalizálja, éretlen és női társait tönkreteszi.[283] Ámbár ez a szabálynélküliség a munkaerő kifejtésében természetadta nyers visszahatás az egyhangú munkarobot unalmára, *mégis hasonlíthatatlanul nagyobb mértékben magának a termelésnek az anarchiájából ered*, amely viszont megint a munkaerőnek a tőke által való zabolátlan kizsákmányolását előfeltételezi. Nevezetesen az ipari ciklus általános periodikus viszontagságai és az egyes termelési ágak különös piacingadozásai mellé hozzájön az úgynevezett idény — akár a hajózásra kedvező évszakok periodikusságán, akár a divaton nyugszik — meg a nagy és a legrövidebb határidő alatt kivitelezendő rendelések hirtelensége. Az utóbbiak szokása a vasutakkal és a távírással együtt terjed. „A vasútrendszer kiterjesztése az egész országra", mondja például egy londoni gyáros,

---

[282] „A szükséges tőkéletesítéseket ... sok régi manufaktúrában nem lehet bevezetni olyan tőkekiadás nélkül, amely sok jelenlegi birtokló eszközeit meghaladja... Átmeneti dezorganizáció kíséri szükségszerűen a gyári törvény bevezetését. Ennek a dezorganizációnak terjedelme egyenes arányban van az orvosolandó visszásságok nagyságával." (i. m. 96—97. old.)

[283] A kohókban például „a munka tartamát a hét vége felé általában erősen megnövelik az emberek azon szokása következtében, hogy hétfőn és néha a kedd egy részében vagy az egész keddi napon is henyélnek". („Ch. Empl. Comm., III. Rep.", VI. old.) „A kismesterek munkaideje általában igen szabálytalan. Elvesztegetnek két-három napot, és aztán egész éjjel dolgoznak, hogy behozzák... Ha vannak gyermekeik, mindig felhasználják őket." (i. m. VII. old.) „A szabályosság hiánya a munkakezdésben, amit az a lehetőség és gyakorlat bátorít, hogy ezt behozzák túlórázással." (i. m. XVIII. old.) „Óriási az időveszteség Birminghamben ... azáltal, hogy elfecsérlik az idő egy részét, agyondolgozzák magukat a többiben." (i. m. XI. old.)

„nagyon előmozdította a rövid rendelések szokását; vevők jönnek most Glasgow-ból, Manchesterből és Edinburgh-ból körülbelül kéthetenként egyszer nagybani vásárlásra a City-áruházakba, melyeknek az árukat szállítjuk. Rendeléseket adnak fel, melyeket azonnal kell kivitelezni, ahelyett hogy raktárról vásárolnának, mint azelőtt szokták. A korábbi években mindig előre tudtunk dolgozni a lanyha időben a következő idény keresletének kielégítésére, de most senki sem tudja előre megmondani, miben lesz akkor kereslet."[284]

A gyári törvénynek még alá nem vetett gyárakban és manufaktúrákban a legborzalmasabb túlmunka uralkodik periodikusan az úgynevezett idény alatt, lökésszerűen pedig hirtelen rendelések következtében. A gyár, a manufaktúra és az áruház különválásán, az otthonmunka területén — amely különben is teljesen szabálytalan, nyersanyagát és rendeléseit illetően egészen a tőkés hangulataitól függ, akit itt nem köt épületek, gépek stb. értékesülésének tekintetbevétele és aki itt semmit nem kockáztat, csak maguknak a munkásoknak a bőrét — ilymódon rendszeresen kitenyésztenek egy állandóan rendelkezésre álló ipari tartaléksereget, amely az év egyik részében megtizedelődik a legembertelenebb munkakényszertől, másik részében lerongyolódik a munkahiánytól. „A munkáltatók" mondja a „Children's Employment Commission", „kiaknázzák az otthonmunka szokásszerű szabálynélküliségét, hogy azt olyan időkben, amikor extramunka szükséges, éjjel 11, 12, 2 óráig, valójában, mint a bevett szólás mondja, minden órára kierőszakolják", és ezt olyan helyiségekben, „ahol a bűz elegendő, hogy földhöz vágjon benneteket (the stench is enough to knock you down). Talán elmentek az ajtóig és kinyitjátok, de visszarettentek a további előrehatolástól."[285] „Mulatságos fickók ezek a mi alkalmazóink", mondja az egyik kihallgatott tanú, egy cipész, „azt hiszik, hogy nem árt semmit egy fiúnak, ha fél éven át agyongürcöltetik és a másik fél évben jóformán kényszerítik, hogy tekeregjen."[286]

Mint a technikai akadályokról, úgy ezekről az úgynevezett „üzleti szokásokról" („usages which have grown with the growth of trade") is érdekelt tőkések azt állították és állítják, hogy ezek a termelés „természeti korlátai"; kedvenc kiáltása volt ez a pamutlordoknak abban az időben, mikor a gyári

[284] „Ch. Empl. Comm., IV. Rep.", XXXII. old. „A vasútrendszer kiterjesztése, úgy mondják, nagyban hozzájárult a hirtelen rendelések adásának ehhez a szokásához és a munkásnép ebből következő hajszájához, étkezési időinek elhanyagolásához és késői órákig való dolgozásához." (i. m. XXXI. old.)

[285] „Ch. Empl. Comm., IV. Rep.", XXXV. old., 235., 237. sz.

[286] i. m. 127. old., 56. sz.

törvény először fenyegette őket. Ámbár iparuk minden másiknál inkább a világpiacon és ezért a hajózáson nyugszik, a tapasztalat meghazudtolta őket. Ezóta az angol gyárfelügyelők minden állítólagos „üzleti akadályt" üres lódításként kezelnek.[287] A „Children's Employment Commission" alapos és lelkiismeretes vizsgálatai valóban bebizonyítják, hogy néhány iparban a már alkalmazott munkatömeg csak egyenletesebben oszlanék el az egész évre a munkanap szabályozása folytán,[288] hogy az utóbbi az első ésszerű megzabolázása a divat embergyilkos, tartalmatlan és önmagában a nagyipar rendszerével össze nem illő szeszélyes hangulatainak,[289] hogy az óceánhajózás és egyáltalán a közlekedési eszközök fejlődése az idénymunka tulajdonképpeni technikai okát megszüntette,[290] hogy valamennyi többi állítólag ellenőrizhetetlen körülmény elhárul az útból tágasabb épületek, pótlólagos gépi berendezés, az egyidejűleg foglalkoztatott munkások nagyobb száma[291] és mindezeknek a nagykereskedelem rendszerére való, önmagától következő visszahatása révén.[292] Mégis a tőke — ahogy ezt képviselői száján

---

[287] „Ami azt az üzleti veszteséget illeti, amely abból keletkezik, hogy nem teljesítik időben a behajózásra szóló rendelkezéseket, emlékszem, hogy ez volt a gyárvállalkozók kedvenc érve 1832-ben és 1833-ban. Semmi, ami most e tárgyban felemlíthető, nem lehet olyan meggyőző erejű, mint annak idején, amikor a gőz nem csökkentett még felére minden távolságot és nem vezetett még be új szabályozást a szállítás számára. Ez az érv annak idején teljesen megbukott, mihelyt próbának vetették alá, és bizonyosan most sem állja meg a próbát." („Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1862", 54—55. old.)

[288] „Ch. Empl. Comm., III. Report", XVIII. old., 118. sz.

[289] John Bellers már 1699-ben megjegyzi: „A divatok bizonytalansága szaporítja a szűkölködő szegényeket. Két nagy bajt foglal magában: 1. A legények télen nyomorognak a munka hiánya miatt, mert a szövetkereskedők és a takácsmesterek nem merik tőkéjüket kiadni a foglalkoztatott legények tartására, amíg nem jön a tavasz és nem tudják, mi lesz akkor a divat. 2. Tavasszal a legények nincsenek elegen, a takácsmesterek pedig kénytelenek sok tanoncot bevonni, hogy a királyság kereskedelmét egy negyed vagy fél év alatt elláthassák, ami megfosztja az ekét a kezektől, lecsapolja a vidékről a munkásokat és a várost nagy részben megtölti koldusokkal, s éhen veszejt télen némelyeket, akik koldulni szégyellnek." („Essays about the Poor, Manufactures etc.", 9. old.)

[290] „Ch. Empl. Comm., V. Rep.", 171. old., 34. sz.

[291] Így például bradfordi exportkereskedők tanúvallomásaiban ez olvasható: „E körülmények között világos, hogy a fiúkat nem kell tovább foglalkoztatni az áruházakban, mint reggel 8 órától este 7 vagy $^1/_2$ 8 óráig. Ez csak extra-befektetés és extra-kezek kérdése. A fiúknak nem kellene olyan késő éjszakáig dolgozniok, ha némely alkalmazó nem lenne olyan profitéhes; egy extra-gép csak 16 vagy 18 font sterlingbe kerül... Minden nehézség elégtelen berendezésekből és térhiányból fakad." (i. m. 171. old., 35., 36., 38. sz.)

[292] i. m. [81. old., 32. sz.] Egy londoni gyáros, aki egyébként a munkanap kényszerrel való szabályozását védőeszköznek tekinti a munkások számára a gyárosokkal szemben, és maguknak a gyárosoknak a számára a nagykereskedelemmel szemben, ezt vallja: „A

át ismételten kijelenti — ilyen forradalmasításba „csak egy általános parlamenti törvény nyomása alatt"[293] egyezik bele, amely a munkanapot kényszertörvényileg szabályozza.

9. Gyári törvényhozás. (Egészség- és nevelésügyi záradékok.) Általánossá válása Angliában

A gyári törvényhozás, a társadalomnak ez az első tudatos és tervszerű visszahatása termelési folyamatának természetadta alakjára, mint láttuk, éppúgy szükségszerű terméke a nagyiparnak, mint a pamutfonal, a self-actorok és a villamos távíró. Mielőtt áttérnénk általánossá válására Angliában, röviden meg kell említenünk az angol gyári törvénynek még néhány, nem a munkanap óraszámára vonatkozó záradékát.

Nem beszélve megszerkesztésükről, amely a tőkésnek megkönnyíti kijátszásukat, az egészségügyi záradékok rendkívül soványak, a valóságban a falak meszelését illető előírásokra és néhány egyéb tisztasági rendszabályra, szellőztetésre és veszélyes gépek elleni védelemre korlátozódnak. A harmadik könyvben visszatérünk a gyárosok fanatikus harcára az ellen a záradék ellen, amely egy csekély kiadást kényszerít rájuk „kezeik" testrészeinek védelmére. Itt ismét ragyogóan igazolódik a szabadkereskedelmi dogma, hogy antagonisztikus érdekek társadalmában mindenki azáltal mozdítja elő a köz javát, hogy a saját hasznát hajszolja. Egy példa elegendő. Tudjuk, hogy a legutóbbi húszéves időszak alatt a lenipar és vele a scutching millek (lentiloló gyárak) Írországban nagyon megszaporodtak. 1864-ben mintegy 1800 ilyen mill volt ott. Periodikusan ősszel és télen főleg fiatal személyeket és nőket, a szomszédos kis bérlők fiait, leányait és asszonyait, csupa olyan embert, akiknek gépi berendezéssel soha dolguk nem volt, elvisznek a mezei munkától, hogy a scutching millek hengereit lennel etessék. A balesetek terjedelmüket és intenzitásukat tekintve egészen példátlanok a gépi berendezés történetében. Egyetlen scutching millben Kildinanben (Cork mellett) 1852-től 1856-ig 6 haláleset és 60 súlyos csonkítás történt, melyeknek a legegyszerűbb intézkedésekkel, néhány shilling árán elejét lehetett volna venni. Dr. W. White, a downpatricki gyárak certifying surgeonja egy 1865 decem-

nyomást üzletünkben az exportőrök okozzák, akik például vitorlás hajóval akarják elküldeni az árut, úgyhogy egy meghatározott idényre rendeltetési helyén legyen és egyúttal a vitorlás és a gőzhajó közti fuvardíj-különbözetet zsebre tegyék, vagy két gőzhajó közül a korábbit választják, hogy konkurrenseiket megelőzve jelenjenek meg a külföldi piacon."

[293] „Ezt el lehetne kerülni", mondja egy gyáros, „azon az áron, hogy az üzemeket kibővítik egy általános parlamenti törvény nyomása alatt." (i. m. X. old., 38. sz.)

ber 16-i keltezésű hivatalos jelentésben kijelenti: „A scutching millekben előforduló balesetek a legborzalmasabb fajtájúak. Sok esetben a test egynegyed része szakad le a törzsről. Halál vagy nyomorult tehetetlenséget és szenvedést rejtő jövő a sebek szokásos következménye. A gyárak szaporodása ez országban természetesen ki fogja terjeszteni ezeket az irtózatos eredményeket. Meg vagyok győződve arról, hogy a scutching millek megfelelő állami felügyelete által nagy áldozatokat lehet elkerülni testben és életben."[294] Mi jellemezhetné jobban a tőkés termelési módot, mint az a szükségesség, hogy kényszertörvény által államilag rá kell erőszakolni a legegyszerűbb tisztasági és egészségügyi berendezéseket? „Az 1864-es gyári törvény a fazekasságokban több mint 200 műhelyt meszelt és tisztított ki minden ilyen művelettől való húszéves vagy teljes tartózkodás után" (ez a tőke „önmegtartóztatása"!) „olyan helyeken, ahol 27 878 munkás van foglalkoztatva, és eddig, mértéken felüli nappali, gyakran éjszakai munka közben, dögletes levegőt lélegzett be, amely a különben aránylag ártalmatlan foglalkozást betegséggel és halállal tette terhessé. A törvény a szellőztetőeszközöket nagyon megszaporította."[295] Egyúttal a gyári törvénynek ez az ága csattanósan megmutatja, hogy a tőkés termelési mód, lényege szerint, egy bizonyos ponton túl minden ésszerű tökéletesítést kizár. Mint ismételten megjegyeztük, az angol orvosok egyhangúlag kijelentik, hogy személyenként 500 köbláb légtér alig elégséges minimum folyamatos munka esetén. Nos jó! Ha a gyári törvény összes kényszerrendszabályai révén közvetetten meggyorsítja kisebb műhelyek átváltozását gyárakká, ennélfogva közvetetten belenyúl a kisebb tőkések tulajdonjogába és biztosítja a nagyoknak a monopóliumot, akkor annak törvényes kikényszerítése, hogy a szükséges légtér meglegyen a műhelyben minden munkás számára, kis tőkések ezreit egy csapásra közvetlenül kisajátítaná! A tőkés termelési mód gyökerét támadná meg, azaz a tőkének — akár nagy, akár kicsi — a munkaerő „szabad" vétele és elfogyasztása által való önértékesítését. Ez előtt az 500 köbláb levegő előtt ezért a gyári törvényhozásnak kifogy a lélegzete. Az egészségügyi hatóságok, az ipari vizsgáló bizottságok, a gyárfelügyelők újra meg újra megismétlik az 500 köbláb szükségességét és annak lehetetlenségét, hogy ezt a tőkére rákényszerítsék. Így valójában a tüdővészt és a munka egyéb tüdőbetegségeit a tőke életfeltételének jelentik ki.[296]

[294] i. m. XV. old., 72. skk. sz.

[295] „Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1865", 127. old.

[296] Tapasztalatilag megállapították, hogy egy egészséges átlagegyén minden egyes közepes intenzitású lélegzetvételnél körülbelül 25 köbhüvelyk levegőt fogyaszt el, és percen-

Bármennyire szegényesek a gyári törvény nevelési záradékai egészben véve, az elemi oktatást a munka kényszerfeltételének nyilvánították.[297] Sikerük bizonyította be először, hogy lehetséges az oktatást és a tornát[298] kétkezi munkával, tehát a kétkezi munkát is oktatással és tornával összekapcsolni. A gyárfelügyelők csakhamar felfedezték az iskolamesterek tanúkihallgatásaiból, hogy a gyári gyermekek, bár csak feleannyi oktatásban részesülnek, mint a rendes nappali tanulók, ugyanannyit, sőt gyakran többet tanulnak. A dolog egyszerű. Azok, akik csak fél napot tartózkodnak az iskolában, állandóan frissek és csaknem mindig képesek és készek oktatás befogadására. A fele munka, fele iskola rendszere mind a két foglalatosságot pihenéssé és felüdüléssé teszi a másik után és következésképp sokkal megfelelőbb a gyermek számára, mintha valamelyikük szakadatlanul folynék. Egy fiú, aki kora reggeltől az iskolában ül, s kivált meleg időben, nem versenyezhet egy másikkal, aki frissen és fürgén jön munkájából.[299] További bizonyító adatok találhatók Seniornak az edinburgh-i szociológiai kongresszuson 1863-ban mondott beszédében. Itt többek között még azt is megmutatja, hogy a felső és középosztályok gyermekeinek egyoldalú, improduktív és hosszúra nyújtott iskolai napja hogyan szaporítja haszontalanul a tanítók munkáját, „miközben a gyermekek idejét, egészségét és energiáját nem-

ként körülbelül 20-at lélegzik. Egy egyén 24 órai levegőfogyasztása ezek szerint kb. 720 000 köbhüvelyk vagyis 416 köbláb lenne. Tudjuk azonban, hogy az egyszer belélegzett levegő nem szolgálhat többé ugyanerre a folyamatra, amíg a természet nagy műhelyében meg nem tisztították. Valentin és Brunner kísérletei alapján úgy látszik, hogy egy egészséges férfi körülbelül 1300 köbhüvelyk szénsavat lélegzik ki óránként; ez azt jelenti, hogy a tüdő 24 óra alatt körülbelül 8 uncia szilárd szenet vet ki. „Minden férfira legalább 800 köblábnak kellene jutnia." (*Huxley* [„Lessons in Elementary Physiology", London 1866, 105. old.])

[297] Az angol gyári törvény szerint a szülők 14 éven aluli gyermekeiket nem küldhetik az „ellenőrzött" gyárakba anélkül, hogy egyúttal elemi oktatásban ne részesíttessék őket. A gyáros felelős a törvény megtartásáért. „A gyári oktatás kötelező és feltétele a munkának." („Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1865", 111. old.)

[298] Azokról az igen előnyös eredményekről, amelyeket tornának (fiúk számára katonai gyakorlatnak is) a gyári gyermekek és szegényiskolások kényszeroktatásával való összekapcsolásával elértek, lásd N. W. Senior beszédét a „National Association for the Promotion of Social Science" 7. évi kongresszusán, „Report of Proceedings etc.", London 1863, 63—64. old., éppígy a gyárfelügyelők 1865 október 31-i jelentését, 118—120., 126. skk. old.

[299] „Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1865", 118—119. old. Egy naiv selyemgyáros kijelenti a „Children's Employment Commission" vizsgálóbiztosainak: „Tökéletesen meg vagyok győződve róla, hogy a derék munkások termelésének igazi titkát megtalálták a munkának és oktatásnak a gyermekkortól kezdődő egyesítésében. Természetesen a munka ne legyen se túl megerőltető, se visszataszító és egészségtelen. Kívánnám, bár saját gyermekeimnek volna munkájuk és játékuk, hogy váltogathatnák velük az iskolát." („Ch. Empl. Comm., V. Rep.", 82. old., 36. sz.)

csak terméketlenül, hanem abszolúte károsan pocsékolja".[300] A gyárrendszerből – ahogyan Robert Owennál részleteiben nyomon követhetjük – kisarjadt a csírája a jövő nevelésének, amely minden gyermek számára egy bizonyos koron túl összekapcsolja majd a termelő munkát az oktatással és a tornával, nemcsak egyik módszerként a társadalmi termelés fokozására, hanem egyetlen módszerként mindenoldalúan fejlett emberek termelésére.

Láttuk, hogy a nagyipar a munka manufaktúraszerű megosztását és vele azt, hogy egy egész embert élethosszíglan egy részművelethez csatol hozzá, technikailag megszünteti, ugyanakkor viszont a nagyipar tőkés formája ezt a munkamegosztást még szörnyűbb alakban újratermeli, a tulajdonképpeni gyárban a munkásnak egy részgép öntudattal bíró tartozékává való átváltoztatása által, mindenütt egyebütt részben a gépek és a gépi munka szórványos használata[301], részben női, gyermek- és tanulatlan munkának mint a munkamegosztás új alapzatának bevezetése által. A munka manufaktúraszerű megosztása és a nagyipar lényege közötti ellentmondás erőszakosan érvényt szerez magának. Megjelenik többek között abban a rettentő tényben, hogy a modern gyárakban és manufaktúrákban foglalkoztatott gyermekek nagy részét, legzsengébb koruktól odaláncolva a legegyszerűbb műveletekhez, éveken át kizsákmányolják, anélkül hogy bármilyen munkát megtanulnának, amely őket később akár csak ugyanabban a manufaktúrában

---

[300] Senior a „Report of Proceedings etc." 66. oldalán. Hogy a nagyipar bizonyos fejlettségi fokon az anyagi termelési mód és a társadalmi termelési viszonyok forradalmasítása révén hogyan forradalmasítja a fejeket is, csattanósan megmutatkozik, ha összehasonlítjuk N. W. Senior 1863-as beszédét és az 1833-as gyári törvény elleni filippikáját, vagy ha összehasonlítjuk az említett kongresszus nézeteit azzal a ténnyel, hogy Anglia bizonyos vidéki részein a szegény szülőknek még mindig éhhalál terhe alatt tilos gyermekeiket nevelni. Így például Snell úr arról tudósít mint Somersetshire-ban szokásos gyakorlatról, hogy ha egy szegény személy egyházközségi segélyt kér, kényszerítik, hogy gyermekeit kivegye az iskolából. Így Wollaston úr, felthami pap, olyan esetekről számol be, amikor bizonyos családoktól minden támogatást megtagadtak, „mert fiaikat iskolába küldték"!

[301] Ahol kézműszerű gépek, amelyeket emberi erő hajt, fejlett és ezért mechanikai hajtóerőt előfeltételező gépi berendezéssel konkurrálnak közvetlenül vagy közvetetten, ott nagy átalakulás megy végbe a munkásra vonatkozólag, aki a gépet hajtja. Eredetileg a gőzgép helyettesítette ezt a munkást, most neki kell a gőzgépet helyettesítenie. Munkaerejének megfeszítése és kifejtése ezért szörnyű lesz, hát még nem-felnőttek számára, akiket e gyötrelemre ítéltek! Így Longe biztos Coventryben és környékén 10—15 éves fiúkat talált, akiket szalagszövőszékek forgatására alkalmaztak, nem beszélve fiatalabb gyermekekről, akiknek kisebb méretű szövőszékeket kellett forgatniok. „Rendkívül fáradságos munka ez. The boy is a mere substitute for steam power [a fiú pusztán helyettesítője a gőzerőnek]." („Ch. Empl. Comm., V. Rep.", 1866, 114. old., 6. sz.) A „rabszolgaság e rendszerének" – ahogyan a hivatalos jelentés ezt nevezi – gyilkos következményeiről uo. sk. old.

vagy gyárban is használhatókká tenné. Az angol könyvnyomdákban pl. korábban megvolt a tanoncok számára a régi manufaktúra és a kézművesség rendszerének megfelelő átmenet a könnyebb munkákról a tartalmasabbakra. Egy tanmenetet végeztek el, mire kész nyomdászok lettek. Az olvasni és írni tudás mindannyiuk számára szakmai követelmény volt. Mindez megváltozott a nyomógéppel. Ez kétfajta munkást használt, egy felnőtt munkást, a gépfelügyelőt, és gépfiúkat, többnyire 11—17 éveseket, akiknek dolga kizárólag az, hogy egy ív papírt rakjanak be a gépbe vagy a megnyomott ívet kivegyék. Ezt a robotolást, nevezetesen Londonban, 14, 15, 16 órán át szakadatlanul végzik a hét néhány napján, és sokszor 36 órán át egyhuzamban, csak 2 óra pihenővel étkezésre és alvásra![302] Nagy részük nem tud olvasni, és rendszerint egészen elvadult, abnormis teremtmények. „Semmiféle fajta intellektuális neveltetés nem szükséges ahhoz, hogy munkájukra képessé tegyék őket; kevés alkalmuk van ügyességre és még kevesebb ítéletalkotásra; bérük, ámbár fiúk számára némileg magas, nem nő arányosan, ahogy ők maguk felnőnek, és nagy többségüknek nincs kilátása a gépfelügyelő jövedelmezőbb és felelősebb posztjára, mert mindegyik gépre csak egy felügyelő és gyakran négy fiú jut."[303] Mihelyt kiöregszenek gyerekes munkájukból, tehát legkésőbb a 17. évükben, elbocsátják őket a nyomdából. A bűnözés újoncai lesznek. Néhány kísérlet, hogy másutt szerezzenek nekik foglalatosságot, meghiúsult tudatlanságukon, nyerseségükön, testi és szellemi züllöttségükön.

Ami érvényes a munkának a műhelyen belüli manufaktúraszerű megosztására, az érvényes a munkának a társadalmon belüli megosztására. Ameddig a kézművesség és a manufaktúra a társadalmi termelés általános alapzata, addig a termelőnek egy kizárólagos termelési ág alá való besorolása, foglalatosságai eredeti sokrétűségének szétszakítása[304] szükségszerű fejlődési mozzanat. Ezen az alapzaton minden különös termelési ág tapasztalatilag találja meg a neki megfelelő technikai alakot, ezt lassan tökéletesíti és

[302] i. m. 3. old., 24. sz.

[303] i. m. 7. old., 60. sz.

[304] „A Skót Felföld egyes részein ... sok juhpásztor és cotter [zsellér], asszonyával és gyerekével együtt, a Statistical Account szerint olyan cipőkben jelent meg, amelyeket maguk készítettek maguk cserzette bőrből, olyan ruhákban, amelyeket semmilyen kéz a sajátjukon kívül nem érintett, amelyeknek anyagát maguk nyírták a juhokról, vagy amelyekhez a lent maguk termesztették. A ruhák elkészítésébe alig került bele valamilyen vásárolt cikk, kivéve az árt, tűt, gyűszűt és a szövésnél alkalmazott vasfelszerelés igen kevés részét. A festékeket az asszonyok maguk nyerték fákból, cserjékből és füvekből stb." (*Dugald Stewart*: „Works", Hamilton kiadása, VIII. köt. 327—328. old.)

gyorsan kikristályosítja, mihelyt egy bizonyos érettségi fokot elért. Ami hellyel-közzel változást idéz elő, az, a kereskedelem szolgáltatta új munkaanyagon kívül, a munkaszerszám fokozatos megváltozása. Ha a tapasztalatszerűen megfelelő formájára egyszer szert tett, megcsontosodik a munkaszerszám is, amint gyakran évezredes átöröklődése egyik nemzedék kezéből a másikéba bizonyítja. Jellemző, hogy még jócskán a XVIII. században is a különös szakmákat mysteryknek (mystères [titkok])[305] hívták, melyeknek homályába csak a tapasztalatilag és hivatásosan beavatott hatolhatott be. A nagyipar széttépte a fátylat, amely az emberek elől saját társadalmi termelési folyamatukat elrejtette, és a különböző természetadta módon elkülönösült termelési ágakat egymással szemben, sőt az ágakba beavatottnak is rejtélyekké tette. A nagyipar elve, hogy minden termelési folyamatot, önmagában és mindenekelőtt az emberi kézre való minden tekintet nélkül, összetevő elemeivé oldjon fel, megteremtette a technológia egészen modern tudományát. A társadalmi termelési folyamat tarka, látszólag össze nem függő és megcsontosodott alakjai a természettudomány tudatosan tervszerű és a célul tűzött hasznos hatás szerint rendszeresen elkülönült alkalmazásaivá oldódtak fel. A technológia továbbá felfedezte a mozgásnak azt a kevés nagy alapformáját, amelyekben az emberi test minden termelő cselekvése, az alkalmazott szerszámok minden sokrétűsége ellenére, szükségszerűen végbemegy — egészen úgy, ahogyan a mechanikát a gépi berendezés legnagyobb bonyolultsága nem tévesztheti meg afelől, hogy e berendezésben az egyszerű mechanikai potenciák ismétlődnek állandóan. A modern ipar egy termelési folyamat meglevő formáját soha nem tekinti és kezeli véglegesnek. Technikai bázisa ezért forradalmi, míg minden korábbi termelési módé lényegileg konzervatív volt.[306] Gépi berendezés, vegyi folyamatok és más

[305] Etienne Boileau híres „Livre des métiers"-jében többek között elő van írva, hogy a legénynek a mesterek közé való felvételekor esküt kell tennie, hogy „testvéreit testvérein szereti, támogatja őket. ki-ki a métier-jében [mesterségében], a szakmai titkokat önként nem árulja el, sőt az összesség érdekében nem hívja fel a vevő figyelmét saját árujának ajánlása céljából mások készítményeinek hibáira".

[306] „A burzsoázia nem létezhet anélkül, hogy ne forradalmasítsa folyton a termelési szerszámokat, tehát a termelési viszonyokat, tehát az összes társadalmi viszonyokat. Ezzel szemben minden korábbi ipari osztály első létfeltétele a régi termelési mód változatlan fenntartása volt. A burzsoá korszakot minden előbbi korszaktól a termelés folytonos átalakítása, az összes társadalmi állapotok szakadatlan megrendítése, az örökös bizonytalanság és mozgás különbözteti meg. Az összes szilárd, berozsdásodott viszonyok, a nyomukban járó régtől tisztelt képzetekkel és nézetekkel együtt felbomlanak, az összes újonnan kialakuló viszonyok elavulnak, mielőtt még megcsontosodhatnának. Minden, ami rendi és állandó, elpárolog, mindent, ami szent, megszentségtelenítenek, és az emberek végre arra kényszerül-

módszerek révén a modern ipar állandóan forradalmasítja a termelés technikai alapzatával együtt a munkások funkcióit és a munkafolyamat társadalmi kombinációit. Ezzel éppoly állandóan forradalmasítja a munkának a társadalmon belüli megosztását, és szakadatlanul tőketömegeket és munkástömegeket dob egyik termelési ágból a másikba. A nagyipar természete ezért feltételezi a munka váltakozását, a funkció folyékonyságát, a munkás mindenoldalú mozgékonyságát. Másrészt tőkés formájában újratermeli a munka régi megosztását, megcsontosodott partikularitásaival együtt. Láttuk, hogyan szünteti meg ez az abszolút ellentmondás a munkás élethelyzetének minden nyugalmát, szilárdságát, biztonságát, hogyan fenyegeti őt állandóan azzal, hogy a munkaeszközzel együtt kiveri kezéből a létfenntartási eszközt[307] és részfunkciójával együtt feleslegessé teszi őt magát is; hogyan tombolja ki magát ez az ellentmondás a munkásosztály szakadatlan feláldozási ünnepében, a munkaerők legmértéktelenebb elpocsékolásában és a társadalmi anarchia dúlásaiban. Ez a negatív oldal. Ha azonban a munka változása most csak mindent legyőző természeti törvényként, mégpedig egy mindenütt akadályokba ütköző természeti törvény vakon romboló hatásával tör magának utat [308], a nagyipar a maga katasztrófái által élethalál-kérdéssé teszi, hogy a munkák váltogatását és ezért a munkások lehető legnagyobb sokoldalúságát általános társadalmi termelési törvénynek ismerjék el, és ennek normális megvalósulásához a viszonyokat hozzáidomítsák. Élethalálkérdéssé teszi, hogy egy nyomorult, a tőke változó kiaknázási szükséglete számára tartalékban tartott, rendelkezésre álló munkásnépesség szörnyűségét helyettesítsék azzal, hogy az ember abszolúte rendelkezésre áll változó munkakövetelmények számára; hogy a részegyént, egy társadalmi részlet-

---

nek, hogy józan szemmel vizsgálják léthelyzetüket, kölcsönös kapcsolataikat." (*F. Engels* und *Karl Marx*: „Manifest der Kommunistischen Partei", London 1848, 5. old. [Marx és Engels Művei, 4. köt. 444—445. old.])

[307] „Éltem veszed,
Ha attól fosztasz meg, mi által élek."
*(Shakespeare)**

[308] Egy francia munkás írja San Franciscóból való visszatértekor: „Sohasem hittem volna, hogy képes lennék mindazokat a mesterségeket gyakorolni, amelyeket Kaliforniában űztem. Szilárdan meg voltam győződve arról, hogy a könyvnyomtatáson kívül semmire sem vagyok jó... De amint belecsöppentem a kalandorok e világába, akik könnyebben váltogatják szakmájukat, mint az ingüket, hitemre! úgy tettem, mint a többiek. Minthogy a bányamunka nem bizonyult elég jövedelmezőnek, otthagytam és a városba költöztem, ahol sorjában betűszedő, tetőfedő, ólomöntő stb. lettem. E tapasztalat folytán, hogy minden munkára alkalmas vagyok, kevésbé érzem magam puhánynak és inkább embernek." (*A. Corbon*: „De l'enseignement professionnel", II. kiad., 50. old.)

funkció puszta hordozóját, helyettesítsék a totálisan fejlett egyénnel, akinek számára a különböző társadalmi funkciók egymást felváltó tényked ési módok. Ennek a forradalmasodási folyamatnak a nagyipar alapzatán természetadta módon kifejlődött egyik mozzanatát a politechnikai és agronómiai iskolák alkotják, egy másikat az „écoles d'enseignement professionnel" [szakoktatási iskolák], amelyekben a munkások gyermekei némi oktatást kapnak a technológiában és a különböző termelési szerszámok gyakorlati kezelésében. Ha a gyári törvényhozás a tőkétől kicsikart első szűkös engedményként csak elemi oktatást kapcsol össze gyárszerű munkával, nem fér kétség hozzá, hogy a politikai hatalomnak a munkásosztály által való elkerülhetetlen meghódítása meg fogja hódítani a helyet az elméleti és gyakorlati technológiai oktatásnak is a munkásiskolákban. Éppily kevéssé fér kétség ahhoz, hogy a termelés tőkés formája és a munkások ennek megfelelő gazdasági viszonyai a legszögesebb ellentmondásban állnak a forradalmasodás ilyen erjesztőivel és ezek céljával, a munka régi megosztásának megszüntetésével. Egy történelmi termelési forma ellentmondásainak fejlődése azonban az egyetlen történelmi útja e termelési forma feloldódásának és újjáalakulásának. „Ne sutor ultra crepidam!"* — a kézműszerű bölcsességnek ez a nec plus ultrája [netovábbja] rettentő butasággá lett attól a pillanattól, amikor az órás Watt feltalálta a gőzgépet, a borbély Arkwright a láncszövőszéket, az ötvösmunkás Fulton a gőzhajót.[309]

Amennyiben a gyári törvényhozás a munkát a gyárakban, manufaktúrákban stb. szabályozza, ez először csak a tőke kizsákmányolási jogaiba való beavatkozásként jelenik meg. Az úgynevezett otthonmunka[310] minden szabályozása ellenben azonnal a patria potestasba [atyai hatalomba], azaz moder-

[309] John Bellers, egy igazi tünemény a politikai gazdaságtan történetében, már a XVII. század végén teljesen világosan megértette a szükségszerűségét a mostani nevelés és munkamegosztás megszüntetésének, amelyek a társadalom két végpontján — ha ellentétes irányban is — hipertrófiát [túlfejlődést] és atrófiát [sorvadást] hoznak létre. Szépen mondja többek között: „A rest tanulás nem sokkal jobb a restség tanulásánál... Testi munka, ez Isten eredeti intézménye. A munka éppúgy szükséges a test egészsége szempontjából, mint az evés élete szempontjából; mert amely szenvedéseket egy ember megtakarít kényelmességgel [ease], megleli majd betegségben [disease]... A munka olajat önt az élet lámpásába, a gondolkodás meggyújtja azt... A gyerekesen buta foglalatosság" (a jövőt sejtően mondja ezt, a Basedowok és modern kontár-utódaik ellen) „után hagyja a gyermekek szellemét." („Proposals for raising a Colledge of Industry of all useful Trades and Husbandry", London 1696, 12., 14., 16., 18. old.)

[310] Ez a fajta munka egyébként többnyire kisebb műhelyekben is folyik, amint a csipkegyártásnál és szalmafonásnál láttuk, és amint nevezetesen a sheffieldi, birminghami stb. fémipari üzemeken is meg lehetne részletesebben mutatni.

nül értelmezve a szülői tekintélybe való közvetlen belenyúlásként mutatkozik meg, olyan lépésként, amelytől a gyengédérzelmű angol parlament sokáig visszarettenést szenvelgett. A tények ereje azonban végül is rákényszerítette annak elismerésére, hogy a nagyipar a régi család [Familienwesen] gazdasági alapzatával és az ennek megfelelő családi munkával együtt magukat a régi családi viszonyokat is felbomlasztja. A gyermekek jogát ki kellett nyilvánítani. „Sajnálatos módon", olvasható az 1866-os „Children's Employment Commission" zárójelentésében, „a tanúvallomások összességéből kiviláglik, hogy a mindkét nembeli gyermekek senkivel szemben sem szorulnak rá inkább védelemre, mint szüleikkel szemben." A gyermekmunka mértéktelen kizsákmányolásának rendszerét egyáltalában és az otthonmunkáét különösen azáltal „tartják fenn, hogy a szülők fiatal és zsenge sarjaikon önkényes és áldatlan hatalmat gyakorolnak, zabolázás vagy ellenőrzés nélkül... A szülőknek nem szabad azzal az abszolút hatalommal rendelkezniök, hogy gyermekeiket merő gépekké tegyék, amelyeken ennyi és ennyi hetibért keresnek... A gyermekeknek és a fiatal személyeknek joguk van a törvényhozás védelmére a szülői hatalommal való visszaéléssel szemben, amely idő előtt megtöri fizikai erejüket és lefokozza őket az erkölcsi és értelmi lények rangsorában."[311] Mégis, nem a szülői hatalommal való visszaélés az, amely megteremtette éretlen munkaerők közvetlen vagy közvetett kizsákmányolását a tőke által, hanem megfordítva, a tőkés kizsákmányolási mód az, amely a szülői hatalmat, a neki megfelelő gazdasági alapzat megszüntetése által, visszaéléssé tette. Bármily rettenetesnek és undorítónak látszik mármost a régi család felbomlása a tőkés rendszeren belül, mégis a nagyipar azzal a döntő szereppel, melyet a nőknek, fiatal személyeknek és mindkét nembeli gyermekeknek a háztartás területén túl, társadalmilag szervezett termelési folyamatokban kiutal, megteremti az új gazdasági alapzatot a családnak és a két nem viszonyának egy magasabb formája számára. Természetesen éppolyan bárgyú a család keresztény-germán formáját abszolútnak tartani, mint a régi római formáját, vagy a régi görögöt, vagy a keletit, amelyek egyébként egymás között történelmi fejlődési sort alkotnak. Éppígy világos, hogy a kombinált munkaszemélyzet mindkét nembeli és legkülönbözőbb korosztályú egyénekből való összetevődésének, bár természetadta módon brutális, tőkés formájában, ahol a munkás van a termelési folyamatért, nem a termelési folyamat a munkásért, a romlás és a rabszolgaság

[311] „Ch. Empl. Comm., V. Rep.", XXV. old., 162. sz., „II. Rep.", XXXVIII. old., 285., 289. sz., XXV—XXVI. old., 191. sz.

dögletes forrása, megfelelő viszonyok között, megfordítva, humánus fejlődés forrásába kell átcsapnia.[312]

Az a szükségesség, hogy a gyári törvényt a fonodákra és szövödékre, a gépi üzem ezen első képződményeire vonatkozó kivételes törvényből az egész társadalmi termelés törvényévé általánosítsák, mint láttuk, a nagyipar történelmi fejlődésmenetéből ered, amelynek mögöttes alapján a manufaktúra, a kézművesség és az otthonmunka hagyományos alakja teljesen forradalmasodik, a manufaktúra folyton átcsap a gyárba, a kézművesség a manufaktúrába, és végül a kézművesség és az otthonmunka területei viszonylag csodálatosan rövid idő alatt siralombarlangokká válnak, ahol a tőkés kizsákmányolás legvadabb szörnyűségei szabad játékukat űzik. Két körülmény dönti el végül a kérdést, először a folyton újra megismétlődő tapasztalat, hogy a tőke, amennyiben csak a társadalmi periféria egyes pontjain kerül az állami ellenőrzés alá, annál mértéktelenebbül kárpótolja magát a többi ponton,[313] másodszor maguknak a tőkéseknek a kiáltása a konkurrenciafeltételek egyenlőségéért, azaz a munkakizsákmányolás egyenlő korlátaiért.[314] Halljunk erről két szívet tépő megnyilatkozást. W. Cooksley urak (bristoli szög-, lánc- stb. gyárosok) a gyári szabályozást önként bevezették üzletükbe. „Minthogy a régi szabálytalan rendszer a szomszédos üzemekben tovább tart, ki vannak téve annak a méltánytalanságnak, hogy munkásfiúikat máshová csábítják (enticed) a munka este 6 óra utáni folytatására. »Ez«, mondják természetesen, »igazságtalanság velünk szemben és veszteség, mert kimeríti egy részét a fiúk erejének, melynek teljes haszna bennünket illet.«"[315] J. Simpson úr (paper-box and bag maker [papírdoboz- és zacskókészítő], London) kijelenti a „Children's Employment Commission" biztosainak: „Aláírna minden petíciót a gyári törvények bevezetése érdekében. Ahogy most van, mindig nyugtalannak érzi magát éjszaka (he always felt restless at night) műhelye bezárása után, arra gondolva, hogy mások tovább dolgoztatnak és megrendeléseket halásznak el az orra elől."[316] „Igazságtalanság lenne a nagyobb munkáltatókkal szemben", mondja a „Children's Employment Commission" összefoglalóan, „ha gyáraikat a szabályozásnak alávetnék, miközben saját üzletágukban a kisüzem a munkaidő semmilyen törvényes korlátozása alá nem esik. A kisebb műhe-

[312] „A gyári munka éppolyan tiszta és éppolyan kitűnő lehet, mint az otthonmunka, sőt talán még inkább." („Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1865", 129. old.)

[313] i. m. 27., 32. old.

[314] Tömeges bizonyító adatok erre a „Rep. of Insp. of Fact."-ban.

[315] „Ch. Empl. Comm., V. Rep.", X. old., 35. sz.

[316] i. m. IX. old., 28. sz.

lyek kivételezettsége esetén a munkaórák tekintetében egyenlőtlen konkurrencia-feltételek igazságtalanságához még az a másik hátrány is járulna a nagyobb gyárosokra nézve, hogy fiatal és női munkaerőpótlásukat elterelnék a törvénytől megkímélt műhelyek felé. Végül pedig ez lökést adna a kisebb műhelyek szaporításához, amelyek csaknem kivétel nélkül igen kedvezőtlenek a nép egészsége, kényelme, nevelése és helyzetének általános javítása szempontjából."[317]

Zárójelentésében a „Children's Employment Commission" javasolja, hogy több mint 1 400 000 gyermeket, fiatal személyt és nőt, akiknek körülbelül a felét a kisüzem és az otthonmunka zsákmányolja ki, vessenek alá a gyári törvénynek.[318] „Ha a parlament", mondja, „javaslatunkat teljes terjedelmében elfogadná, kétségtelen, hogy ilyen törvényhozásnak a legjótékonyabb befolyása lenne nemcsak az ifjakra és gyengékre, akikkel mindenekelőtt foglalkozik, hanem a felnőtt munkásoknak még nagyobb tömegére is, akik közvetlenül" (nők) „és közvetetten" (férfiak) „hatókörébe esnek. Szabályos és mérsékelt munkaidőt kényszerítene rájuk; a fizikai erő-készlettel, amelytől saját jólétük és az országé oly nagyon függ, gazdálkodnék és gyarapítaná azt; megvédené a felcseperedő nemzedéket a zsenge korban való túlerőltetéstől, amely szervezetüket aláássa és idő előtti pusztuláshoz vezet; végül, legalábbis a 13. életévig, alkalmat adna az elemi oktatásra és ezzel véget vetne a hihetetlen tudatlanságnak, amelyet oly híven rajzolnak meg a bizottsági jelentések, és amelyre csak a legmélyebb gyötrelemmel és a nemzeti megalázottság kínzó érzésével tekinthetünk."[319] A tory kormány az 1867 február 5-i trónbeszédben bejelentette, hogy az ipari vizsgáló bizottság javaslatait[319a] „billekbe" [törvényjavaslatokba] öntötte. Ehhez új húszéves

[317] i. m. XXV. old., 165—167. sz. A nagyüzem előnyeiről a törpeüzemhez képest v. ö. „Ch. Empl. Comm., III. Rep.", 13. old., 144. sz.; 25. old., 121. sz.; 26. old., 125. sz.; 27. old., 140. sz. stb.

[318] A rendszabályozandó iparágak a következők: csipkegyártás, harisnyakötés, szalmafonás, wearing apparel-készítés ennek számos fajtájával, művirágkészítés, cipő-, kalap- és kesztyűkészítés, szabászat, minden fémgyár, a kohóktól a tűgyárakig stb., papírgyártás, üveggyártás, dohánygyártás, india rubber- [gumi-] üzemek, nyüstgyártás (a szövés számára), kézi szőnyegszövés, esernyő- és napernyőkészítés, orsó- és csévegyártás, könyvnyomtatás, könyvkötészet, írószerkereskedelem (stationery, ehhez hozzátartozik papírdobozok, kártyák készítése, papírfestés stb. is), kötélverés, gagátékszerek készítése, téglagyárak, kézi selyemgyártás, Coventry-szövés [selyemszalagszövés], só-, faggyúgyertya- és cementüzemek, cukorfinomítás, kétszersültkészítés, különböző fa- és más vegyes munkák.

[319] „Ch. Empl. Comm., V. Rep.", XXV. old., 169. sz.

[319a] A Factory Acts Extension Actet [gyári törvények kiterjesztéséről szóló törvényt] 1867 augusztus 12-én fogadták el. Szabályozza az összes fémöntödéket, fémkovácsoló és

experimentum in corpore vili-re [értéktelen testen végzett kísérletre] volt szükség. Már 1840-ben kineveztek egy parlamenti bizottságot a gyermekmunka megvizsgálására. E bizottság 1842-es jelentése N. W. Senior szavai szerint „a tőkések és szülők kapzsiságáról, önzéséről és kegyetlenségéről, a gyermekek és fiatal személyek nyomoráról, lealacsonyításáról és elpusztításáról a legrettenetesebb képet" teregette ki, „amely valaha a világ szeme elé tárult... Azt hihetnék talán, hogy a jelentés egy elmúlt korszak borzalmait írja le. Sajnos azonban jelentések vannak arról, hogy ezek a borzalmak tovább tartanak, olyan intenzíven, mint valaha. Egy Hardwicke által két évvel ezelőtt közzétett röpirat kijelenti, hogy az 1842-ben megrótt visszaélések manapság" (1863) „teljes virágjukban vannak... Ez a jelentés" (az 1842-es) „húsz éven át hevert figyelemre se méltatva, mialatt ezeknek a gyermekeknek, akik úgy nőttek fel, hogy a legcsekélyebb sejtelmük sincs sem arról, amit erkölcsnek nevezünk, sem iskolai képzésről, vallásról vagy természetes családi szeretetről — ezeknek a gyermekeknek megengedték, hogy a mostani nemzedék szülei legyenek."[320]

Közben a társadalmi helyzet megváltozott. A parlament nem merte az 1863-as bizottság követeléseit éppúgy visszautasítani, mint annak idején az 1842-es követeléseket. Ezért már 1864-ben, amikor a bizottság csak egy részét hozta nyilvánosságra jelentéseinek, a cserépáru-ipart (belefoglalva a fazekasságot), a kárpitok, gyufák, töltények és gyutacsok gyártását, valamint a bársonynyírást a textiliparra érvényes törvények alá helyezték. Az 1867 február 5-i trónbeszédben az akkori tory kabinet további törvényjavaslatokat jelentett be a bizottság zárójavaslataira alapozva, amely közben 1866-ban bevégezte munkáját.

1867 augusztus 15-én a Factory Acts Extension Act és augusztus 21-én a Workshops' Regulation Act [műhelyek szabályozásáról szóló törvény] elnyerte a királyi jóváhagyást; az előbbi törvény a nagy, az utóbbi a kis üzletágakat szabályozza.

A Factory Acts Extension Act szabályozza a kohókat, vas- és rézműveket, öntödéket, gépgyárakat, fémműhelyeket, guttapercha-, papír-, üveg- és dohánygyárakat, továbbá a nyomdákat és könyvkötödéket, és egyáltalá-

fémfeldolgozó üzemeket, belefoglalva a gépgyárakat, továbbá az üveg-, papír-, guttapercha-, kaucsuk-, dohány-manufaktúrákat, könyvnyomdákat, könyvkötödéket, végül valamennyi műhelyt, amelyben több mint 50 személyt foglalkoztatnak. — A Hours of Labour Regulation Act [munkaórák szabályozásáról szóló törvény], amelyet 1867 augusztus 17-én fogadtak el, a kisebb műhelyeket és az úgynevezett otthonmunkát szabályozza. — E törvényekre, az 1872-es új Mines Actre [bányatörvényre] stb. a második kötetben visszatérek.

[320] *Senior*: „Social Science Congress", 55—58. old.

ban az összes effajta ipari műhelyeket, amelyekben 50 vagy több személyt egyidejűleg és legalább évi 100 napon át foglalkoztatnak.

Hogy elképzelést adjunk az e törvény által átfogott terület kiterjedéséről, itt következik néhány a benne lerögzített meghatározások közül:

„*Kézművesség*" (ebben a törvényben) „ezt jelentse: bármely kézi munka, amelyet üzletszerűen, illetve nyereségért űznek bármilyen cikknek vagy egy részének elkészítése, megváltoztatása, díszítése, javítása vagy eladáshoz való kikészítése közben vagy alkalmából."

„*Műhely* ezt jelentse: bármely szoba vagy helyiség, fedett vagy a szabad ég alatti, amelyben valamely »kézművességet« űz bármilyen gyermek, fiatal munkás vagy nő, és amelyre vonatkozóan annak a személynek, aki ilyen gyermeket, fiatal munkást vagy nőt foglalkoztat, belépési és ellenőrzési joga van."

„*Foglalkoztatott* ezt jelentse: tevékeny egy »kézművességben«, akár bér fejében, akár nem, egy mester vagy a szülők egyike alatt, amint ezek alább közelebbről meg vannak határozva."

„*Szülők* ezt jelentse: atya, anya, gyám vagy más személy, akié a gyámság vagy ellenőrzés bármilyen ... gyermek vagy fiatal munkás fölött."

A 7. záradék, a büntetőzáradék, gyermekeknek, fiatal munkásoknak és nőknek e törvény rendelkezéseivel ellenkező foglalkoztatására pénzbüntetéseket állapít meg, nemcsak a műhely tulajdonosára — akár a szülők egyike ez, akár nem —, hanem éppúgy „a szülőkre vagy más személyekre, akiknek a gyermek, a fiatal munkás vagy a nő oltalma alatt van, vagy akik közvetlen hasznot húznak annak munkájából".

A Factory Acts Extension Act, amely a nagy vállalatokat érinti, mögötte marad a gyári törvénynek, mert egy sereg nyomorult kivételt tesz és a tőkésekkel gyáva kompromisszumot köt.

A Workshops' Regulation Act, amely szánalmas minden részletében, holt betű maradt a végrehajtásával megbízott városi és helyi hatóságok kezében. Amikor a parlament 1871-ben ezt a teljhatalmat megvonta tőlük, hogy a gyárfelügyelőkre ruházza át, akiknek felügyeleti kerülete így egy csapásra több mint 100 000 műhellyel és csak téglagyárból 300-zal nagyobbodott, személyzetüket igen gondosan csak 8 segéderővel szaporították, holott már eddig is túlságosan kevesen voltak.[321]

[321] A gyárfelügyelet személyzete 2 felügyelőből, 2 helyettes felügyelőből és 41 segédfelügyelőből állott. 1871-ben 8 további segédfelügyelőt neveztek ki. A gyári törvények végrehajtásának összköltsége Angliában, Skóciában és Írországban 1871—72-ben csak 25 347 font sterling volt, beleszámítva az áthágások elleni perek bírói költségeit.

Ami tehát ebben az 1867-es angol törvényhozásban feltűnik, az egyrészt az uralkodó osztályok parlamentjére rákényszerített szükségesség, hogy ilyen rendkívüli és kiterjedt rendszabályokat a tőkés kizsákmányolás túlkapásai ellen elvben elfogadjon; másrészt a felemásság, a kelletlenség és a mala fides [rosszhiszeműség], amellyel a parlament ezeket a rendszabályokat azután valóban életre hívta.

Az 1862-es vizsgáló bizottság a bányaipar új szabályozását is javasolta, egy olyan iparét, amely valamennyi többitől abban különbözik, hogy itt a földbirtokosok és az ipari tőkések érdekei karöltve haladnak. E két érdek ellentéte kedvezett a gyári törvényhozásnak; az ellentét hiánya elegendő ahhoz, hogy megmagyarázza a bányászati törvényhozásnál tapasztalható huzavonát és akadékoskodást.

Az 1840-es vizsgáló bizottság olyan szörnyűséges és felháborító leleplezéseket tett és egész Európa színe előtt olyan botrányt idézett elő, hogy a parlamentnek meg kellett váltania lelkiismeretét az 1842-es Mines Act révén, amelyben arra szorítkozott, hogy a nők és 10 éven aluli gyermekek föld alatti munkáját megtiltotta.

Azután jött 1860-ban a Mines Inspection Act [bányafelügyeleti törvény], amely szerint a bányákat külön erre kinevezett közhivatalnokok vizsgálják felül, s 10 és 12 év közötti fiúkat nem szabad foglalkoztatni, kivéve akkor, ha iskolai bizonyítvány birtokában vannak vagy bizonyos számú órán át az iskolát látogatják. Ez a törvény teljességgel holt betű maradt a kinevezett felügyelők nevetségesen csekély száma, jogkörük arasznyi volta és más okok következtében, amelyek a későbbiek során közelebbről kiderülnek.

Az egyik legújabb Kékkönyv* a bányákról a „Report from the Select Committee on Mines, together with... Evidence, 23rd July 1866". Az alsóház tagjaiból választott bizottság műve ez, amelyet felhatalmaztak, hogy tanúkat idézzen meg és hallgasson ki; egy vastag fólió kötet, melyben a „Report" maga csak öt sorra terjed, tartalma: hogy a bizottság semmit sem tud mondani, és hogy még több tanút kell kihallgatni!

A tanúkikérdezés módja az angol bíróságok előtti cross examinationekre [keresztkérdéses kihallgatásokra] emlékeztet, ahol az ügyvéd igyekszik szemtelen, összezavaró keresztül-kasul kérdezéssel a tanút sodrából kihozni és szavait kiforgatni. Az ügyvédek itt maguk a parlamenti vizsgálóbiztosok, köztük bányatulajdonosok és kiaknázók; a tanúk bányamunkások, többnyire szénbányákból. Az egész komédia túl jellemző a tőke szellemére, semhogy itt néhány kivonatot ne adjunk. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért a vizsgálat eredményeit stb. rovatokban közlöm. Emlékeztetek

arra, hogy a kérdés és a rá adott felelet az angol Blue Bookokban [Kékkönyvekben] számozva van, és hogy a tanúk, akiknek vallomását itt idézem, szénbányákban dolgozó munkások.

1. Fiúk foglalkoztatása, 10 éves kortól, a bányákban. A munka a vele járó odamenéssel és hazatéréssel rendszerint 14—15 órát, kivételesen hosszabb ideig, reggel 3, 4, 5 órától este 4 és 5 óráig tart. (6., 452., 83. sz.) A felnőtt munkások két műszakban, vagyis 8 órát dolgoznak, de a fiúk számára ilyen váltás nincs, hogy a költségeket megtakarítsák. (80., 203., 204. sz.) A fiatal gyermekeket főleg a bánya különböző tagozataiban levő szellőzőajtók nyitására és csukására alkalmazzák, az idősebbeket nehezebb munkára, szénszállításra stb. (122., 739., 740. sz.) A hosszú munkaidő a föld alatt a 18. vagy 22. évig tart, amikor az átmenet a tulajdonképpeni bányamunkára megtörténik. (161. sz.) A gyermekeket és fiatal személyeket manapság keményebben robotoltatják, mint bármelyik korábbi időszakban. (1663—1667. sz.) A bányamunkások csaknem egyhangúlag parlamenti törvényt kívánnak a 14 éven aluliak bányamunkájának megtiltására. És most Hussey Vivian (maga is bányakiaknázó) megkérdezi: „Nem függ-e ez a kívánság a szülők nagyobb vagy kisebb szegénységétől?" — És Bruce úr: „Nem volna-e kegyetlen dolog megvonni a családtól ezt a segélyforrást ott, ahol az apa halott vagy megrokkant stb.? Hiszen egy általános szabálynak kell uralkodnia. Minden esetben meg akarjátok tiltani a 14 éven aluli gyermekek föld alatti foglalkoztatását?" Felelet: „Minden esetben." (107—110. sz.) Vivian: „Ha a 14 éven aluliak munkáját a bányákban betiltanák, nem küldenék-e a szülők a gyermekeket gyárakba stb.? — Általában nem." (174. sz.) Munkás: „Az ajtók kinyitása és becsukása könnyűnek látszik, de valójában ez igen gyötrelmes munka. Az állandó huzatról nem beszélve, a fiú be van börtönözve, éppen úgy, mint egy sötét börtöncellában." Vivian polgár: „Nem olvashat a fiú az ajtóőrzés közben, ha gyertyája van? — Először is neki kellene megvennie a gyertyát. De ezenkívül nem engednék meg neki. Azért van ott, hogy a dolgára ügyeljen, kötelességet kell teljesítenie. Soha egy fiút nem láttam a bányában olvasni." (139., 141—160. sz.)

2. Nevelés. A bányamunkások törvényt kívánnak a gyermekek kényszeroktatására, akárcsak a gyárakban. Az 1860-as törvénynek azt a záradékát, amely iskolai bizonyítványt követel meg a 10—12 éves fiúk alkalmazásához, merőben illuzórikusnak mondják. A tőkés vizsgálóbírák „kínos" kihallgatási eljárása itt valósággal mulatságos lesz. „A törvény a munkáltatókkal vagy a szülőkkel szemben szükséges-e inkább? — Mindkettővel szemben." (115. sz.) „Inkább az egyikkel, mint a másikkal szemben? —

Hogyan feleljek erre?" (116. sz.) „Mutatnak-e a munkáltatók valamilyen óhajt, hogy a munkaórákat az iskolai oktatáshoz igazítsák? — Soha." (137. sz.) „Javítanak-e a bányamunkások később nevelésükön? — Általában rosszabbodnak; gonosz szokásokat vesznek fel; ivásra, játékra és hasonlókra adják magukat és teljességgel zátonyra jutnak." (211. sz.) „Miért nem járatják a gyerekeket esti iskolába? — A legtöbb szén-kerületben ilyenek nincsenek. De a fő ok az, hogy a hosszú túlmunkától annyira kimerültek, hogy a fáradtságtól leragad a szemük." (454. sz.) „Tehát", következtet a polgár, „ti a nevelés ellen vagytok? — A világért sem, de stb." (443. sz.) „Nincsenek-e a bányatulajdonosok stb. az 1860-as törvény által rákényszerítve, hogy iskolai bizonyítványt kérjenek, ha 10 és 12 év közötti gyermekeket alkalmaznak? — A törvény által igen, de a munkáltatók ezt nem teszik." (444. sz.) „A ti nézetetek szerint ez a törvényzáradék nincs általánosan végrehajtva? — Semmiképpen nincs végrehajtva." (717. sz.) „A bányamunkások nagyon érdeklődnek a nevelési kérdés iránt? — A nagy többség." (718. sz.) „Hőn óhajtják a törvény végrehajtását? — A nagy többség." (720. sz.) „Miért nem kényszerítik hát ki a végrehajtását? — Nem egy munkás kívánja, hogy az iskolai bizonyítvány nélküli fiúkat utasítsák el, de ezzel megjegyzett emberré lesz (a marked man)." (721. sz.) „Ki jegyzi meg? — A munkáltatói." (722. sz.) „Csak nem hiszitek, hogy a munkáltatók üldöznének egy embert a törvény iránti engedelmességéért? — Azt hiszem, megtennék." (723. sz.) „Miért nem utasítják el a munkások, hogy ilyen fiúkat alkalmazzanak? — Ez nincs az ő választásukra bízva." (1634. sz.) „A parlament beavatkozását kívánjátok? — Ha azt akarják, hogy valami hathatós történjék a bányamunkások gyermekeinek nevelése dolgában, akkor a nevelést parlamenti törvény révén kényszerjellegűvé kell tenni." (1636. sz.) „Ez Nagy-Britannia összes munkásainak gyermekeire érvényes legyen, vagy csak a bányamunkásokra? — Azért vagyok itt, hogy a bányamunkások nevében beszéljek." (1638. sz.) „Minek megkülönböztetni a bányászgyermekeket másoktól? — Mert kivételek a szabály alól." (1639. sz.) „Milyen tekintetben? — Fizikai tekintetben." (1640. sz.) „Miért lenne a nevelés számukra értékesebb, mint más osztályok fiai számára? — Nem mondom, hogy értékesebb számukra, de a bányákban való túldolgoztatásuk miatt kevesebb esélyük van nevelésre a nappali és vasárnapi iskolákban." (1644. sz.) „Ugye, lehetetlen effajta kérdéseket abszolút módon kezelni?" (1646. sz.) „Elég iskola van a kerületekben? — Nem." (1647. sz.) „Ha az állam azt kívánná, hogy minden gyermeket iskolába járassanak, honnan kerülne iskola minden gyermek számára? — Azt hiszem, mihelyt a körülmények

parancsolják, az iskolák maguktól létrejönnek." „Nemcsak a gyermekeknek, hanem a felnőtt bányamunkásoknak nagy többsége sem tud sem írni, sem olvasni." (705., 726. sz.)

3. Női munka. Munkásnőket, igaz, 1842 óta a föld alatt nem használnak, de annál inkább a föld felett, a szén rakodására stb., a teknőknek a csatornákhoz és vasúti kocsikhoz való cipelésére, a szén válogatására stb. Alkalmazásuk nagyon megnövekedett az utóbbi 3—4 év alatt. (1727. sz.) Többnyire bányamunkások feleségei, leányai és özvegyei, 12-től 50—60 éves korig. (647., 1779., 1781. sz.) „Hogyan vélekednek a bányamunkások a nők foglalkoztatásáról a bányákban? — Általánosan elítélik." (648. sz.) „Miért? — Mert lealacsonyítónak tartják nemükre. . ." (649. sz.) „Valami férfiruha-félét hordanak. Sok esetben minden szemérem elvész. Nem egy nő dohányzik. A munka éppolyan piszkos, mint magukban a bányákban. Köztük sok a férjes asszony, akik házi kötelességeiket nem teljesíthetik." (651. skk., 701. sz.) „Találhatnak-e az özvegyek ilyen jövedelmező munkát" (heti 8—10 shilling) „másutt? — Erről semmit sem tudok mondani." (709. sz.) „És mégis el vagytok tökélve" (milyen kőszívűek!), „hogy megfosztjátok őket ettől a megélhetéstől? — Minden bizonnyal." (710. sz.) „Honnan ez a hangulat? — Mi, bányamunkások, jobban becsüljük a szépnemet annál, semhogy szénbányára ítélve lássuk. . . Ez a munka nagyrészt igen nehéz. Sokan e lányok közül 10 tonnát emelnek naponta." (1715., 1717. sz.) „Azt hiszitek, hogy a bányákban foglalkoztatott munkásnők erkölcstelenebbek, mint a gyárakban foglalkoztatottak? — A rosszak százalékszáma nagyobb, mint a gyári lányok között." (1732. sz.) „De nem vagytok megelégedve az erkölcsiség állásával a gyárakban sem? — Nem." (1733. sz.) „Akkor hát a gyárakban is meg akarjátok tiltani a női munkát? — Nem, nem akarom." (1734. sz.) „Miért nem? — Az a női nem számára tisztesebb és illőbb." (1735. sz.) „Mégis káros erkölcsiségükre, nemde? — Nem, korántsem annyira, mint a bányákban való munka. Egyébként nemcsak erkölcsi, hanem fizikai és társadalmi okokból is beszélek. A lányok társadalmi lealacsonyodása siralmas és határtalan. Ha ezek a lányok bányamunkás-feleségek lesznek, férjeik mélységesen szenvednek ettől a lealacsonyodástól, és ez előzi őket hazulról a kocsmába." (1736. sz.) „De nem érvényes-e ugyanez a vasművekben foglalkoztatott nőkre? — Nem beszélhetek más üzletágak nevében." (1737. sz.) „De mi különbség van hát a vasművekben és a bányákban foglalkoztatott nők között? — Nem foglalkoztam ezzel a kérdéssel." (1740. sz.) „Fel tudtok fedezni valamilyen különbséget az egyik vagy a másik osztály között? — Erről nem bizonyosodtam meg, de házról házra tett látogatásaim révén

ismerem a dolgok gyalázatos állapotát kerületünkben." (1741. sz.) „Nem lenne nagy kedvetek a nők foglalkoztatását mindenütt megszüntetni, ahol az lealacsonyító? — Igen. . . A gyermekek legjobb érzései az anyai nevelésből kell hogy származzanak." (1750. sz.) „De hiszen ez ráillik a nők mezőgazdasági foglalkoztatására is? — Ez csak két évszakra terjed, nálunk viszont mind a négy évszakon át dolgoznak, néha éjjel-nappal, bőrig ázva, legyöngült szervezettel, megtört egészséggel." (1751. sz.) „A kérdést" (ti. a nők foglalkoztatását) „nem tanulmányoztátok általánosan? — Körülnéztem és annyit mondhatok, hogy sehol sem láttam semmit, ami a nők szénbányákban való foglalkoztatásához fogható. Ez férfimunka, erős férfiaknak való munka." (1753., 1793., 1794. sz.) „A bányamunkások jobb osztályát, amely igyekszik felemelkedni és humanizálódni, asszonyai, ahelyett hogy valamilyen támaszt találna bennük, lehúzzák." [1808. sz.] Miután a polgárok még tovább kérdezgettek keresztbe-hosszába, végül kibújt az özvegyek, szegény családok stb. iránti „részvétük" titka: „A széntulajdonos bizonyos úriembereket nevez ki a főfelügyeletre, és ezek azzal a politikával igyekeznek tetszést aratni, hogy mindent a lehető leggazdaságosabb alapra helyeznek, s a foglalkoztatott leányok napi 1 shilling— 1 shilling 6 penny bért kapnak ott, ahol egy férfinak 2 shilling 6 pennyt kellene kapnia." (1816. sz.)

4. Halottkém-esküdtszékek. „A coroner's inquestekre [halottkémi vizsgálatokra] vonatkozólag meg vannak elégedve kerületeitekben a munkások a balesetekkor folytatott bírói eljárással? — Nem, nincsenek." (360. sz.) „Miért nem? — Kivált mert olyan embereket tettek meg esküdteknek, akik abszolúte semmit nem tudnak a bányákról. Másokat sohasem vonnak be, kivéve mint tanúkat. Általában szatócsokat hívnak a szomszédságból, akik a bányatulajdonosok, vevőik befolyása alatt állnak és még a tanúk szakkifejezéseit sem értik. Azt kívánjuk, hogy bányamunkások alkossák az esküdtszék egy részét. Átlagban az ítélet ellentmondásban van a tanúvallomásokkal." (361., 364., 366., 368., 371., 375. sz.) „Ne legyenek az esküdtszékek pártatlanok? — De igen." (378. sz.) „A munkások azok lennének? — Nem látok semmi indokot, amiért ne lennének pártatlanok. Szakértelmük van." (379. sz.) „De nem lenne-e az a tendenciájuk, hogy a munkások érdekében igazságtalanul kemény ítéleteket hozzanak? — Nem, nem hiszem." (380. sz.)

5. Hamis mérték és súly stb. A munkások heti fizetést kívánnak félhavi helyett, súly és nem a teknők köbtartalma szerinti mérést, védelmet a hamis súlyok alkalmazása ellen stb. „Hiszen ha a teknőket csalárdul megnagyobbítják, akkor a munkás elhagyhatja a bányát félhavi felmondás

után? — De ha más helyre megy, ugyanazt találja." (1071. sz.) „De mégis elhagyhatja a helyet, ahol a jogtalanságot elkövetik? — A jogtalanság általánosan uralkodó." (1072. sz.) „De a munkás a mindenkori helyét félhavi felmondás után elhagyhatja? — Igen." (1037. sz.) Ezzel aztán be van fejezve!

6. Bányafelügyelet. A munkások nemcsak a robbanó gázok okozta baleseteket szenvednek. „Éppannyira panaszt kell tennünk amiatt, hogy rossz a szénbányák szellőztetése, úgyhogy az emberek alig tudnak bennük lélegzeni; ezáltal mindenfajta foglalatosságra képtelenekké válnak. Így például éppen most a bányának abban a részében, ahol dolgozom, a dögletes levegő sok embert hetekre betegágynak döntött. A fő járatok többnyire elég levegősek, de azok a helyek éppen nem, ahol dolgozunk. Ha egy ember panaszt tesz a szellőztetésről a felügyelőnél, akkor elbocsátják és »megjegyzett« ember lesz, aki másutt sem talál foglalkoztatást. Az 1860-as »Mines Inspection Act« puszta papírrongy. A felügyelő — számuk túlságosan kicsi — talán 7 évben egyszer tesz egy formális látogatást. A mi felügyelőnk teljesen tehetetlen, 70 éves ember, aki alá több mint 130 szénbánya tartozik. Több felügyelőn kívül segédfelügyelők kellenek nekünk." (234., 241., 251., 254., 274., 275., 554., 276., 293. sz.) „A kormány tehát olyan felügyelő-sereget tartson, hogy mindazt, amit kívántok, maguktól a munkásoktól kapott tájékoztatás nélkül megtehessék? — Ez lehetetlen, de jöjjenek el tájékoztatásért magukba a bányákba." (280., 277. sz.) „Nem gondoljátok, hogy a hatás az lenne, hogy a felelősséget" (!) „a szellőzésért stb. a bányatulajdonosról a kormányhivatalnokokra hárítanák? — Semmiképpen; az ő dolguk az kell legyen, hogy a már fennálló törvények megtartását kikényszerítsék." (285. sz.) „Amikor segédfelügyelőkről beszéltek, akkor kevesebb fizetésű és alantasabb jellegű emberekre gondoltok, mint a jelenlegi felügyelők? — Semmi esetre sem kívánok alantasabbakat, ha jobbakat tudnak kapni." (294. sz.) „Több felügyelőt akartok, vagy a felügyelőknél alantasabb osztályú embereket? — Olyan emberek kellenek nekünk, akik magukban a bányákban forgolódnak, emberek, akik nem féltik a saját bőrüket." (295. sz.) „Ha rosszabb fajtájú felügyelők iránti kívánságtokat teljesítenék, szakképzettségük hiánya nem idézne elő veszélyeket stb.? — Nem; a kormány dolga megfelelő embereket alkalmazni." (297. sz.) Ezt a fajta kikérdezést végül még a vizsgáló bizottság elnöke is megsokallja. „Ti", vág közbe, „gyakorlati embereket akartok, akik magukban a bányákban körülnéznek és jelentést tesznek a felügyelőnek, aki aztán magasabb tudományát felhasználhatja." (298., 299. sz.) „Mindezeknek a régi üzemeknek a szellőztetése nem okoz-

na-e sok költséget? — Igen, költségek felmerülhetnének, de emberéletek meg lennének védve." (531. sz.) Egy szénmunkás tiltakozik az 1860-as törvény 17. szakasza ellen: „Jelenleg, ha a bányafelügyelő úgy találja, hogy a bánya valamilyen része nem-megművelhető állapotban van, akkor ezt a bányatulajdonosnak és a belügyminiszternek kell jelentenie. Ezután a bányatulajdonosnak 20 nap gondolkodási ideje van; a 20 nap végén minden változtatást megtagadhat. Ha pedig ezt teszi, írnia kell a belügyminiszternek és 5 bányamérnököt kell javasolnia, akik közül a miniszternek ki kell választania a döntőbírákat. Mi azt állítjuk, hogy ebben az esetben virtuálisan a bányatulajdonos nevezi ki saját bíráit." (581. sz.) A burzsoá kikérdező, maga is bányatulajdonos: „Ez tisztán spekulatív ellenvetés." (586. sz.) „Ti tehát nagyon keveset tarttok a bányamérnökök becsületességéről? — Azt mondom, hogy ez nagyon méltánytalan és igazságtalan." (588. sz.) „Nincs-e a bányamérnököknek egy fajta nyilvános jellegük, amely döntéseiket fölébe emeli annak a részrehajlásnak, amelytől féltek? — Megtagadom, hogy ezeknek az embereknek személyes jellemére vonatkozó kérdésekre feleljek. Meg vagyok győződve róla, hogy sok esetben igen részrehajlóan cselekszenek, és hogy ezt a hatalmat el kellene tőlük venni ott, ahol emberéletek forognak kockán." (589. sz.) Ugyanez a burzsoá van olyan szemérmetlen, hogy megkérdezze: „Nem gondoljátok-e, hogy a bányatulajdonosoknak is vannak veszteségeik a robbanásoknál?" — Végül: „Ti munkások nem ügyelhettek saját érdekeitekre magatok, anélkül, hogy a kormány segítségéhez folyamodnátok? — Nem." (1042. sz.) — 1865-ben 3217 szénbánya volt Nagy-Britanniában és — 12 felügyelő. Egy yorkshire-i bányatulajdonos („Times", 1867 január 26.) maga kiszámítja, hogy ezek a felügyelők, figyelmen kívül hagyva a tisztán bürokratikus teendőiket, amelyek egész idejüket felemésztik, minden bányát csak 10 évben egyszer tekinthetnének meg. Nem csoda, hogy a katasztrófák az utóbbi években (nevezetesen 1866-ban és 1867-ben is) számban és terjedelemben progresszíve növekedtek (néha 200—300 munkás esett áldozatul). Ezek a „szabad" tőkés termelés szépségei!

Mindenesetre az 1872-es törvény, akármilyen hiányos, az első, amely a bányákban foglalkoztatott gyermekek munkaidejét szabályozza és a kiaknázókat és bányatulajdonosokat bizonyos mértékben felelőssé teszi úgynevezett balesetekért.

A gyermekek, fiatal személyek és nők mezőgazdasági foglalkoztatásának vizsgálatára alakult 1867-es királyi bizottság néhány igen fontos jelentést tett közzé. Különböző kísérletek történtek, hogy a gyári törvényhozás elveit, módosított formában, a mezőgazdaságra alkalmazzák, de mostanáig

valamennyi teljes kudarcot vallott. Amire azonban itt fel kell hívnom a figyelmet, az az, hogy ellenállhatatlan tendencia van ezeknek az elveknek általános alkalmazására.

Ha a gyári törvényhozás általánossá tétele a munkásosztály fizikai és szellemi védelmi eszközeként elkerülhetetlenné vált, másrészt ez általánossá teszi és meggyorsítja, mint már jeleztük, a törpeméretű szétszórt munkafolyamatok átváltozását nagy, társadalmi méretű kombinált munkafolyamatokká, tehát a tőke koncentrációját és a gyárrendszer egyeduralmát. Szétrombolja az összes ódon és átmeneti formákat, amelyek mögé a tőke uralma még részben rejtőzik, és ezeket a tőke közvetlen, leplezetlen uralmával helyettesíti. Ezzel általánossá teszi a közvetlen harcot is ez ellen az uralom ellen. Míg az egyéni műhelyekben egyformaságot, szabályszerűséget, rendet és gazdaságosságot kényszerít ki, azzal a hatalmas ösztökéléssel, amelyet a munkanap korlátozása és szabályozása a technikának ad, a gyári törvényhozás megnöveli a tőkés termelés egészének anarchiáját és katasztrófáit, a munka intenzitását és a gépi berendezés konkurrenciáját a munkással. A kisüzem és az otthonmunka területeivel megsemmisíti a „létszámfelettiek" utolsó menedékeit, és ezzel az egész társadalmi mechanizmus eddigi biztonsági szelepét. A termelési folyamat anyagi feltételeivel és társadalmi kombinációjával érleli e folyamat tőkés formájának ellentmondásait és antagonizmusait, ennélfogva egyszersmind egy új társadalom alkotóelemeit és a régi társadalom forradalmasító mozzanatait.[322]

---

[322] Robert Owen, a szövetkezeti gyárak és boltok atyja, aki azonban, mint korábban megjegyeztem, semmiképpen nem osztozott követőinek ez elszigetelt átalakítóelemek horderejére vonatkozó illúzióiban, nemcsak ténylegesen, kísérleteiben indult ki a gyárrendszerből, hanem azt elméletileg is a szociális forradalom kiindulópontjának jelentette ki. Vissering úr, a politikai gazdaságtan professzora a leydeni egyetemen, úgy látszik ilyesvalamit sejt, amikor „Handboek van Praktische Staathuishoudkunde"-jában, 1860—62, amely a vulgáris gazdaságtan sekélyességeit a nekik legmegfelelőbb formában adja elő, a nagyiparral szemben a kézművesüzemért hevül.

{A 4. kiadáshoz. Az „új jogi óriáskígyó" (264. [nálunk 281.] old.), amelyet az angol törvényhozás az egymásnak ellentmondó Factory Actek, Factory Acts Extension Act és Workshops' Act révén életre hívott, végül is elviselhetetlenné vált, és így az 1878-as Factory and Workshop Actben [gyári és műhelytörvényben] létrejött az egész idevágó törvényhozás kodifikálása. Anglia e most érvényes iparkódexének részletes kritikáját itt természetesen nem adhatjuk. Ezért talán elegendők lesznek a következő jegyzetek. A törvény felöleli: 1. Textilgyárakat. Itt nagyjából minden a régiben marad: 10 éven felüli gyermekek engedélyezett munkaideje napi 5 $^1/_2$ óra, vagy pedig 6 óra, és akkor a szombat szabad; fiatal személyek és nők: öt napon 10 óra, szombaton legfeljebb 6 $^1/_2$. — 2. Nem-textilgyárakat. Itt a rendelkezések jobban megközelítik az 1. pontéit, mint korábban, de még mindig vannak némely, a tőkéseknek kedvező kivételek, amelyek némely esetekben a belügyminiszter

10. Nagyipar és mezőgazdaság

A forradalmat, amelyet a nagyipar a földművelésben és termelési szereplőinek társadalmi viszonyaiban előidéz, csak később ábrázolhatjuk. Itt elég néhány előlegezett eredmény rövid jelzése. Ha a gépi berendezés használata a földművelésben nagyrészt mentes is azoktól a fizikai hátrányoktól, amelyekkel a gyári munkást sújtja[323], itt még intenzívebben és ellenlökés nélkül hat a munkások „létszámfelettivé tételére", ahogy ezt később részleteiben látni fogjuk. Cambridge és Suffolk grófságokban például a megművelt föld területe az utóbbi húsz év alatt nagyon kiterjedt, a falusi népesség viszont ugyanebben az időszakban nemcsak relatíve, hanem abszolúte is megfogyatkozott. Az Észak-Amerikai Egyesült Államokban mezőgazdasági gépek egyelőre csak virtuálisan helyettesítettek munkásokat, azaz megengedik a termelőnek egy nagyobb földterület megművelését, de nem kergetnek el valóban foglalkoztatott munkásokat. Angliában és Walesben 1861-ben a mezőgazdasági gépek gyártásában részt vevő személyek száma 1034 volt, míg a gőz- és munkagépeknél foglalkoztatott mezőgazdasági munkások száma csak 1205.

A mezőgazdaság területén a nagyipar a legforradalmibban hat annyiban,

---

külön engedélyével még kiterjeszthetők. — 3. Workshopokat [műhelyeket], körülbelül úgy meghatározva, mint a korábbi törvényben; amennyiben gyermekeket, fiatal munkásokat vagy nőket foglalkoztatnak bennük, a workshopoknak a nem-textilgyárakkal meglehetősen egy a helyzetük, de megint könnyítésekkel az egyes esetekben. — 4. Workshopokat, amelyekben nem foglalkoztatnak gyermekeket vagy fiatal munkásokat, csak 18 éven felüli mindkét nembeli személyeket; erre a kategóriára még további könnyítések érvényesek. — 5. Domestic workshopokat [otthonműhelyeket], ahol csak családtagokat foglalkoztatnak a családi lakásban; még rugalmasabbak a rendelkezések, és egyidejűleg az a korlátozás, hogy a felügyelő különleges miniszteri vagy bírói engedély nélkül csak olyan helyiségekbe léphet be, amelyeket nem használnak egyúttal lakóhelyiségnek; és végül a családon belüli szalmafonás, csipkeverés és kesztyűkészítés teljes szabadjára engedése. Minden hiányosságával együtt a törvény még mindig, az 1877 március 23-i svájci szövetségi gyári törvény mellett, messze a legjobb törvény ebben a tárgyban. Összehasonlítása az említett svájci szövetségi törvénnyel különösen érdekes, mert jól szemlélteti a két törvényhozói módszer — az angol, „történelmi", esetről esetre belenyúló, és a kontinentális, a francia forradalom hagyományaira felépített, inkább általánosító módszer — előnyeit és hátrányait. Sajnos az angol kódex a workshopokra való alkalmazásában nagyrészt még mindig holt betű — elégtelen felügyelő személyzet miatt. — *F. E.*}

[323] Az angol földművelésben alkalmazott gépi berendezés részletes leírását találjuk dr. W. Hamm „Die landwirtschaftlichen Geräte und Maschinen Englands" c. munkájában, II. kiad., 1856. Az angol mezőgazdaság fejlődésmenetéről adott vázlatában Hamm úr túl kritikátlanul követi Leonce de Lavergne urat. {A 4. kiadáshoz. Most természetesen elavult. — *F. E.*}

hogy megsemmisíti a régi társadalom bástyáját, a „parasztot", és a bérmunkást tolja a helyébe. A falu társadalmi forradalmasodási szükségletei és ellentétei így egyenlőkké lesznek a városiéval. A legmaradibb és legésszerűtlenebb üzem helyébe a tudomány tudatos, technológiai alkalmazása lép. A tőkés termelési mód kiteljesíti a mezőgazdaság és az ipar eredeti családi kötelékének széttépését, amely kettejük gyermekien fejletlen alakját átfogta. Egyúttal azonban megteremti az anyagi előfeltételeit egy új, magasabb szintézisnek, a mezőgazdaság és az ipar egyesülésének ellentétesen kimunkált alakjuk alapzatán. A városi népességnek, amelyet nagy központokban halmoz össze, folyton növekvő túlsúlyával a tőkés termelés egyrészt halmozza a társadalom történelmi mozgatóerejét, másrészt megzavarja az ember és a föld közti anyagcserét, azaz az ember által táplálkozási és ruházkodási eszközök formájában elhasznált talajalkatrészek visszatérését a talajba, tehát a talaj tartós termékenységének örök természeti feltételét. Ezzel szétrombolja egyúttal a városi munkások fizikai egészségét és a falusi munkások szellemi életét.[324] De egyúttal azáltal, hogy ennek az anyagcserének pusztán természetadta módon keletkezett körülményeit szétrombolja, rákényszerít arra, hogy ezt az anyagcserét rendszeresen, mint a társadalmi termelés szabályozó törvényét, mégpedig a teljes emberi fejlődésnek megfelelő formában állítsák helyre. A mezőgazdaságban, akár az iparban, a termelési folyamat tőkés átalakulása egyúttal mint a termelők mártíromsága jelenik meg, a munkaeszköz mint a munkás leigázásának eszköze, kizsákmányolásának eszköze és elszegényítésének eszköze, a munkafolyamatok társadalmi kombinációja mint a munkás egyéni elevenségének, szabadságának és önállóságának szervezett elnyomása. A mezőgazdasági munkások nagyobb területeken való szétszórása egyúttal megtöri ellenállóerejüket, míg a koncentráció a városi munkásokét fokozza. Mint a városi iparban, a modern mezőgazdaságban is a munka fokozott termelőerejét és nagyobb folyósítását magának a munkaerőnek elpusztítása és elsenyvesztése árán vásárolják meg. És a tőkés mezőgazdaság minden haladása nemcsak abban a művészetben haladás, hogy a munkást, hanem egyszersmind abban a művészetben is,

[324] „Két ellenséges táborra osztjátok meg a népet, faragatlan parasztokra és férfiatlan törpékre. Jóságos egek! egy nemzet, amely mezőgazdasági és kereskedelmi érdekekre van megosztva, egészségesnek nevezi, sőt felvilágosultnak és civilizáltnak címezi magát, nemcsak hogy e szörnyeteg és természetellenes megosztás ellenére, hanem ennek következtében." (*David Urquhart*: „Familiar Words", 119. old.) Ez a hely egyszersmind megmutatja az olyanfajta bírálat erősségét és gyengéjét, amely tudja meg- és elítélni a jelent, de felfogni nem.

hogy a talajt megrabolják, minden haladás a talaj termékenységének egy adott időközre való fokozásában egyszersmind haladás e termékenység tartós forrásainak elpusztításában. Minél inkább indul ki egy ország, mint például az Észak-Amerikai Egyesült Államok, a nagyiparból mint fejlődésének mögöttes alapjából, annál gyorsabb ez a szétrombolási folyamat.[325] A tőkés termelés tehát csak azáltal fejleszti a társadalmi termelési folyamat technikáját és kombinációját, hogy egyúttal aláássa minden gazdagság kútforrásait: a földet és a munkást.

[325] V. ö. *Liebig*: „Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie", VII. kiad., 1862, nevezetesen az első kötetben a „Bevezetés a földművelés természeti törvényeibe". A modern mezőgazdaság negatív oldalának kifejtése, természettudományos álláspontról, egyike Liebig halhatatlan érdemeinek. A mezőgazdaság történetére vonatkozó történelmi észrevételek is, ámbár nem mentesek goromba tévedésektől, tartalmaznak felvillanásokat. Sajnálatos, hogy vaktában olyan kijelentésekre merészkedik, mint a következő: „Fokozottabb porhanyósítás és gyakoribb szántás elősegíti a likacsos talajrészek belsejében a levegőváltást, megnöveli és megújítja azoknak a talajrészeknek felületét, amelyekre a levegőnek hatnia kell, de könnyen érthető, hogy a föld többlethozamai nem lehetnek arányosak a földre fordított munkával, hanem sokkal kisebb arányban nőnek." „Ezt a törvényt", teszi hozzá Liebig, „először J. St. Mill a »Principles of Political Economy« című munkájában, I. köt. 17. old., a következő módon mondta ki: »Hogy a föld hozama caeteris paribus [egyébként egyenlő körülmények között] az alkalmazott munkások számának növekedéséhez viszonyítva csökkenő arányban nő«" (Mill úr még a ricardoi iskolatörvényt is hamis formulában ismétli, hiszen, minthogy „the decrease of the labourers employed" — az alkalmazott munkások csökkenése — Angliában állandóan lépést tartott a mezőgazdaság haladásával, az Anglia számára és Angliában feltalált törvény legalábbis Angliában nem találna alkalmazást), „»ez a mezőgazdálkodás általános törvénye«, eléggé figyelemreméltóan, mivel számára ennek oka ismeretlen volt." (*Liebig*, i. m. I. köt. 143. old. és jegyzet) Eltekintve a „munka" szó téves értelmezésétől, amelyen Liebig másvalamit ért, mint a politikai gazdaságtan, mindenesetre „eléggé figyelemreméltó", hogy J. St. Mill urat megteszi egy olyan elmélet első meghirdetőjének, amelyet James Anderson A. Smith idején tett közzé először és különböző írásokban egészen a XIX. század elejéig ismételt, amelyet Malthus, a plágiumnak egyáltalában mestere (egész népesedéselmélete szemérmetlen plágium), 1815-ben bekebelezett, amelyet West ugyanabban az időben és Andersontól függetlenül kifejtett, amelyet Ricardo 1817-ben összefüggésbe hozott az általános értékelmélettel és amely ettől kezdve Ricardo neve alatt bejárta a világot, amelyet 1820-ban James Mill (J. St. Mill atyja) vulgarizált és végül többek közt J. St. Mill úr is mint már közhellyé lett iskoladogmát ismétel. Tagadhatatlan, hogy J. St. Mill a mindenesetre „figyelemreméltó" tekintélyét szinte kizárólag hasonló quid pro quóknak [felcseréléseknek] köszönheti.

ÖTÖDIK SZAKASZ

Az abszolút és a relatív értéktöbblet termelése

Tizennegyedik fejezet

Abszolút és relatív értéktöbblet

A munkafolyamatot először (lásd az ötödik fejezetet) elvontan, történelmi formáitól függetlenül, mint ember és természet közötti folyamatot vizsgáltuk. Ott ezt mondottuk: „Ha az egész munkafolyamatot eredménye álláspontjáról vesszük szemügyre, mindkettő, a munkaeszköz és a munkatárgy, termelési eszközként és maga a munka termelő munkaként jelenik meg." A 7. jegyzetben pedig hozzáfűztük: „A termelő munkának ez a meghatározása, amely az egyszerű munkafolyamat álláspontjáról adódik, semmiképpen sem kielégítő a tőkés termelési folyamat szempontjából." Ezt itt tovább kell kifejtenünk.

Ameddig a munkafolyamat tisztán egyéni, ugyanaz a munkás egyesíti az összes funkciókat, amelyek később elválnak. Természeti tárgyaknak élete céljaira való egyéni elsajátításában a munkás önmagát ellenőrzi. Később őt ellenőrzik. Az egyes ember nem hathat a természetre anélkül, hogy saját izmai saját agyának ellenőrzésével ne tényked nének. Ahogyan a természet rendszerében fej és kéz összetartoznak, úgy egyesít a munkafolyamat fejmunkát és kézmunkát. Később ezek szétválnak egészen az ellenséges ellentétig. Egyáltalában a termék az egyéni termelő közvetlen termékéből társadalmi termékké változik, közös termékévé egy összmunkásnak, azaz egy kombinált munkaszemélyzetnek, melynek tagjai a munkatárgy kezeléséhez közelebb vagy távolabb állnak. Magával a munkafolyamat kooperatív jellegével ezért szükségszerűen kitágul a termelő munkának és hordozójának, a termelő munkásnak a fogalma. Az embernek ahhoz, hogy termelően dolgozzék, most már nincs szüksége arra, hogy a munkatárgyat maga vegye kezébe; elegendő az összmunkás szervének lennie, annak valamilyen alfunkcióját elvégeznie. A termelő munka fenti eredeti meghatározása, amely magából az anyagi termelés természetéből van levezetve, mindig igaz marad az összmunkásra mint összességre

vonatkozóan. De nem érvényes többé az összmunkás mindegyik tagjára egyenként véve.

Másrészt azonban leszűkül a termelő munka fogalma. A tőkés termelés nemcsak áru termelése, a tőkés termelés lényegileg értéktöbblet termelése. A munkás nem a maga számára termel, hanem a tőke számára. Ezért nem elegendő többé, hogy a munkás egyáltalában termel. Értéktöbbletet kell termelnie. Csak az a munkás termelő, aki értéktöbbletet termel a tőkés számára, vagyis a tőke önértékesítésére szolgál. Ha szabad olyan példát választanunk, amely az anyagi termelés területén kívül esik, egy iskolamester akkor termelő munkás, ha nemcsak gyermekfejeket dolgoz meg, hanem önmagát is agyondolgozza a vállalkozó meggazdagodására. Hogy ez utóbbi a tőkéjét egy tangyárba, nem pedig egy kolbászgyárba fektette, mit sem változtat a viszonyon. A termelő munkás fogalma ezért semmiképpen sem pusztán a tevékenység és a hasznos hatás közti viszonyt, a munkás és a munkatermék közti viszonyt zárja magába, hanem egy sajátosan társadalmi, történelmileg keletkezett termelési viszonyt is, amely a munkást a tőke közvetlen értékesítési eszközévé bélyegzi. Termelő munkásnak lenni ezért nem szerencse, hanem balszerencse. Ennek az írásnak negyedik könyvében, amely az elmélet történetét tárgyalja, közelebbről meglátjuk majd, hogy a klasszikus politikai gazdaságtan kezdettől fogva az értéktöbblet termelését tette a termelő munkás döntő jellegzetességévé. Az értéktöbblet természetéről alkotott felfogásával együtt változik ezért a termelő munkásról adott meghatározása. Így a fiziokraták kijelentik, hogy csak a földművelő munka termelő, mert csakis az szolgáltat értéktöbbletet. A fiziokraták számára értéktöbblet pedig kizárólag a földjáradék formájában létezik.

A munkanap meghosszabbítása azon a ponton túl, amelyen a munkás csak munkaereje értékének egyenértékét termelte volna, és e többletmunka elsajátítása a tőke által — ez az abszolút értéktöbblet termelése. Ez a tőkés rendszer általános alapzata és a relatív értéktöbblet termelésének kiindulópontja. Az utóbbinál a munkanap eleve két darabra oszlik: szükséges munkára és többletmunkára. Hogy a többletmunkát meghosszabbítsák, a szükséges munkát megrövidítik olyan módszerekkel, amelyek révén a munkabér egyenértékét kevesebb idő alatt termelik meg. Az abszolút értéktöbblet termelése csak a munkanap hosszán fordul meg; a relatív értéktöbblet termelése keresztül-kasul forradalmasítja a munka technikai folyamatait és a társadalmi csoportosulásokat.

A relatív értéktöbblet termelése tehát egy sajátosan tőkés termelési módot tételez fel, amely módszereivel, eszközeivel és feltételeivel maga

is csak azon az alapzaton keletkezik és alakul ki természetadta módon, hogy a munka formailag alá van vetve a tőkének. A munka formai alávetettségét a tőkének felváltja reális alávetettsége.

Elég a puszta utalás olyan felemás formákra, amelyekben a többletmunkát nem közvetlen kényszerrel préselik ki a termelőből, de a termelő formai alárendelése a tőkének sem következett még be. A tőke itt még nem kerítette közvetlenül hatalmába a munkafolyamatot. Az önálló termelők mellé, akik hagyományos, ősi üzemmódon kézműveskednek vagy művelik a földet, odalép az uzsorás vagy a kereskedő, az uzsoratőke vagy a kereskedelmi tőke, amely élősdi módra kiszipolyozza őket. Ennek a kizsákmányolási formának uralkodó volta egy társadalomban kizárja a tőkés termelési módot, jóllehet másrészt, mint a késői középkorban, a hozzá való átmenetet alkothatja. Végül, mint a modern otthonmunka példája mutatja, bizonyos felemás formák a nagyipar mögöttes alapján helyenként újratermelődnek, ha teljesen megváltozott arculattal is.

Ha az abszolút értéktöbblet termeléséhez elegendő a munka pusztán formai alávetettsége a tőkének, például elegendő, hogy kézművesek, akik azelőtt a maguk számára vagy akár egy céhmester legényeiként dolgoztak, most mint bérmunkások a tőkés közvetlen ellenőrzése alá kerülnek, másrészt megmutatkozott, hogy a relatív értéktöbblet termelésének módszerei egyszersmind az abszolút értéktöbblet termelésének módszerei is. Sőt a munkanap mértéktelen meghosszabbítása a nagyipar legsajátabb termékeként jelentkezett. Egyáltalában a sajátosan tőkés termelési mód nem a relatív értéktöbblet termelésének puszta eszköze többé, mihelyt egy egész termelési ágat, és még inkább, mihelyt minden döntő termelési ágat hatalmába kerített. Ekkor a termelési folyamat általános, társadalmilag uralkodó formájává válik. Mint a relatív értéktöbblet termelésére szolgáló különös módszer már csak annyiban hat, először, amennyiben a tőkének eddig csak formailag alárendelt iparokat ragad meg, tehát továbbterjed. Másodszor, amennyiben a termelési módszerek változtatása révén folytonosan forradalmasítja azokat az iparokat, amelyeket már hatalmába kerített.

Bizonyos nézőpontból az abszolút és relatív értéktöbblet közti különbség egyáltalában illuzórikusnak látszik. A relatív értéktöbblet abszolút, mert a munkanap abszolút meghosszabbítását tételezi fel azon a munkaidőn túl, amely magának a munkásnak létezéséhez szükséges. Az abszolút értéktöbblet relatív, mert a munkatermelékenység olyan fejlődését tételezi fel, amely megengedi a szükséges munkaidőnek a munkanap egy részére való korlátozását. Ha azonban az értéktöbblet mozgását tartjuk szem előtt,

akkor az egyféleségnek ez a látszata eltűnik. Mihelyt a tőkés termelési mód egyszer létrejött és általános termelési móddá lett, a különbség abszolút és relatív értéktöbblet között érezteti magát, mihelyt arról van szó, hogy az értéktöbblet rátáját egyáltalában emeljék. Feltételezve, hogy a munkaerőt értékén fizetik meg, ez előtt az alternatíva előtt állunk: ha a munka termelőereje és intenzitásának normálfoka adott, az értéktöbblet rátája csak a munkanap abszolút meghosszabbítása révén emelhető; másrészt, ha a munkanap határa adott, az értéktöbblet rátája csak alkotórészeinek, a szükséges munkának és a többletmunkának, relatív nagyságváltoztatása révén emelhető, ami viszont — ha nem akarjuk, hogy a bér a munkaerő értéke alá süllyedjen — változást tételez fel a munka termelékenységében vagy intenzitásában.

Ha a munkásnak minden idejére szüksége van ahhoz, hogy a maga és faja fenntartására szükséges létfenntartási eszközöket megtermelje, akkor nem marad ideje arra, hogy ingyen dolgozzék más személyek számára. A munka bizonyos termelékenységi foka nélkül a munkásnak nincs ilyen rendelkezésre álló ideje, ilyen fölös idő nélkül nincs többletmunka és ezért nincsenek tőkések, de nincsenek rabszolgatartók, nincsenek feudális bárók, egyszóval nincs semmilyen nagytulajdonos osztály sem.[1]

Beszélhetünk hát az értéktöbblet természeti bázisáról, de csak abban az egészen általános értelemben, hogy semmilyen abszolút természeti akadály nem tartja vissza az egyik embert attól, hogy a saját létezéséhez szükséges munkát önmagáról elhárítsa és másra ráhárítsa, éppúgy nem például, mint ahogy abszolút természeti akadályok nem tartják vissza az egyiket attól, hogy a másik húsát táplálékul használja.[1a] A munkának ezzel a természetadta termelékenységével semmi esetre sem kell — mint ez hellyel-közzel megtörtént — misztikus képzeteket összekapcsolni. Csak amikor az emberek első, állati állapotaikból a munka segítségével felküzdötték magukat, munkájuk maga tehát már bizonyos fokban társadalmasult, következnek be olyan viszonyok, amelyekben az egyik ember többletmunkája a másik létezésének feltételévé válik. A kultúra kezdetein a munka szerzett termelőerői csekélyek, de ilyenek a szükségle-

[1] „A tőkés vállalkozóknak mint megkülönböztetett osztálynak maga a létezése az ipar termelékenységétől függ." (*Ramsay*: „An Essay on the Distribution of Wealth", 206. old.) „Ha mindegyik ember munkája csak arra volna elég, hogy saját táplálékát megszerezze, akkor nem lehetne tulajdon." (*Ravenstone*: „Thoughts on the Funding System etc.", 14. old.)

[1a] Egy nemrégiben végzett számítás szerint csak a már kikutatott földtájakon még legalább négymillió emberevő él.

tek is, amelyek kielégítésük eszközeivel és eszközein fejlődnek. Továbbá, ezekben a kezdetekben a társadalom idegen munkából élő részeinek aránya elenyészően csekély a közvetlen termelők tömegéhez képest. A munka társadalmi termelőerejének haladásával ez az arány abszolúte és relatíve nő.[2] A tőkeviszony egyébként olyan gazdasági talajból sarjad ki, amely hosszú fejlődési folyamat terméke. A munka meglevő termelékenysége, amelyből mint alapzatból kiindul, nem a természet adománya, hanem évszázadok ezreit felölelő történelemé.

A társadalmi termelés többé vagy kevésbé fejlett alakjától eltekintve, a munka termelékenysége természeti feltételekhez marad kötve. Ezek mind visszavezethetők magának az embernek a természetére, mint fajára stb., és az őt körülvevő természetre. A külső természeti feltételek gazdaságilag két nagy osztályra oszlanak: létfenntartási eszközökben való természeti gazdagság, vagyis talajtermékenység, halban gazdag vizek stb., és munkaeszközökben való természeti gazdagság, mint erős esésű vizek, hajózható folyók, fa, fémek, szén stb. A kultúra kezdetein a természeti gazdagság első fajtája a döntő, magasabb fejlődési fokon a második. Hasonlítsuk össze például Angliát Indiával, vagy az antik világban Athént és Korinthoszt a Fekete-tenger parti országokkal.

Minél csekélyebb az abszolúte kielégítendő természeti szükségletek száma és minél nagyobb a talaj természetes termékenysége és kedvezőbb az éghajlat, annál csekélyebb a termelő fenntartásához és újratermeléséhez szükséges munkaidő. Annál nagyobb lehet tehát a mások számára végzett munkájának többlete, a maga számára végzett munkáján felül. Így már Diodorus megjegyzi a régi egyiptomiakról: „Egészen hihetetlen, milyen kevés fáradságot és költséget okoz nekik gyermekeik felnevelése. Egyszerű ételt főznek nekik, ami éppen adódik; a papirusz-cserje alsó részével is etetik őket, amennyiben azt tűzben meg lehet pirítani, és a mocsári növények gyökerével és szárával, részint nyersen, részint főve és sütve. A legtöbb gyerek cipő nélkül és ruhátlanul járkál, mert a levegő igen enyhe. Ezért egy gyermek, amíg felnő, egészben véve nem kerül többe szüleinek húsz drachmánál. Főleg ez a magyarázata annak, hogy Egyiptomban olyan nagy számú a népesség, és ezért létesíthettek olyan sok nagy művet."[3] Mindazonáltal a régi Egyiptom nagy építményei nem annyira népes-

[2] „Amerika vad indiánjai között csaknem minden a munkásé, 100 részből 99-et a munka számlájára kell írni. Angliában a munkásnak talán $^2/_3$ sem jut." („The Advantages of the East India Trade etc.", 72—73. old.)

[3] *Diodorus Siculus*: „Historische Bibliothek", I. könyv LXXX. fej.

sége terjedelmének tulajdoníthatóak, mint annak a nagy aránynak, amelyben rendelkezésre állott. Ahogyan az egyéni munkás annál több többletmunkát tud szolgáltatni, minél csekélyebb a szükséges munkaideje, úgy minél csekélyebb a munkásnépességnek az a része, amely a szükséges létfenntartási eszközök termeléséhez kell, annál nagyobb a más munka számára rendelkezésre álló része.

A tőkés termelést egyszer feltételezve, a többletmunka nagysága, különben változatlan körülmények között és a munkanap adott hossza mellett, a munka természeti feltételeivel, nevezetesen a talaj termékenységével is változik. Semmiképpen sem következik azonban megfordítva, hogy a legtermékenyebb talaj a legalkalmasabb a tőkés termelési mód növekedéséhez. Ez a termelési mód feltételezi az ember uralmát a természet felett. Egy túlságosan tékozló természet „kézen fogva úgy vezet, mint szalagon a gyermeket"*. Nem teszi az ember saját fejlődését természeti szükségszerűséggé.[4] Nem a trópusi éghajlat, túlburjánzó növényzetével, hanem a mérsékelt égöv a tőke szülőhazája. Nem a talaj abszolút termékenysége, hanem differenciáltsága, természetes termékeinek sokfélesége az, ami a munka társadalmi megosztásának természeti alapzatát alkotja és az embert a természeti körülmények váltakozása révén, melyek között él, saját szükségletei, képességei, munkaeszközei és munkamódjai megsokszorozására sarkallja. Annak szükségessége, hogy egy természeti erőt társadalmilag ellenőrizzenek, vele gazdálkodjanak, hogy emberkéz művei révén először sajátítsák el vagy szelídítsék meg nagy méretben, játssza a legdöntőbb szerepet az ipar történetében. Így például a vízszabályozás Egyiptomban[5], Lom-

[4] „Az első" (a természetes gazdagság), „minthogy nemesebb és előnyösebb, gondtalanná, önhitté és minden szertelenségre hajlóvá teszi a népet; míg a második éberséget, tudományt, művészeteket és állambölcsességet kényszerít ki." („England's Treasure by Foreign Trade. Or the Balance of our Foreign Trade is the Rule of our Treasure. Written by Thomas Mun of London, Merchant, and now published for the common good by his son John Mun", London 1669, 181—182. old.) „Éppúgy nem tudok elgondolni nagyobb átkot egy nép összessége számára, mint azt, hogy olyan földdarabra vessék, ahol a létfenntartásra és táplálékra szolgáló termékek nagymértékben maguktól adottak és az égha lat kevés gondoskodást követel vagy enged ruházatra és födélre ... lehet egy véglet a másik oldalon is. Az olyan talaj, amely képtelen munka révén teremni, éppen olyan rossz, mint az, amely bőségesen terem minden munka nélkül." („An Inquiry into the Present High Price of Provisions", London 1767, 10. old.)

[5] Annak szükségessége, hogy a Nílus mozgásának periódusait kiszámítsák, megteremtette az egyiptomi csillagászatot és vele a papi kasztnak mint a mezőgazdaság vezetőjének uralmát. „A napfordulat az évnek az a pillanata, amikor megkezdődik a Nílus áradása, és amelyet az egyiptomiaknak a legnagyobb gondossággal kellett megfigyelniök... Ez a tropikus év

bardiában, Hollandiában stb. Vagy Indiában, Perzsiában stb., ahol a mesterséges csatornák útján való öntözés a talajnak nemcsak a nélkülözhetetlen vizet, hanem annak iszapjával egyszersmind a hegyekből az ásványi trágyát is odahozza. Spanyolország és Szicília arab uralom alatti ipari virágzásának titka a csatornázás volt.[6]

A természeti feltételek kedvezősége mindig csak a lehetőségét, sohasem a valóságát szolgáltatja a többletmunkának, tehát az értéktöbbletnek illetve a többlettermékeknek. A munka különböző természeti feltételei oda hatnak, hogy ugyanakkora mennyiségű munka különböző országokban különböző szükséglettömegeket elégít ki[7], hogy tehát, különben analóg körülmények között, a szükséges munkaidő különböző. A többletmunkára ezek a feltételek csak természeti korlátként hatnak, azaz azáltal, hogy meghatározzák azt a pontot, ahol a mások számára való munka megkezdődhet. Abban a mértékben, amelyben az ipar előbbre lép, ez a természeti korlát hátrál. A nyugat-európai társadalomban, ahol a munkás az engedelmet, hogy saját létezéséért dolgozhasson, csak többletmunka révén vásárolja meg, könnyen azt képzelik, hogy az emberi munkának vele született tulajdonsága többlettermeket szolgáltatni.[8] Nézzük azonban például az ázsiai szigetvilág keleti szigeteinek lakóját, ahol a ságó vadon nő az erdőben. „Amikor a lakosok, lyukat fúrva a fába, meggyőződnek róla, hogy a bél érett, a törzset ledöntik és több darabra osztják, a belet kikaparják,

---

volt az, amit fontos volt jelezniök, hogy földművelő munkáikban tájékozódjanak. Meg kellett tehát keresniök az égen visszatértének egy látható jelét." (*Cuvier*: „Discours sur les révolutions du globe", Hoefer kiadása, Párizs 1863, 141. old.)

[6] Az államhatalom egyik anyagi alapzata India össze nem függő kicsiny termelési organizmusai fölött a vízellátás szabályozása volt. India mohamedán uralkodói ezt jobban megértették, mint angol utódaik. Csak az 1866-os éhínségre emlékeztetünk, amely a Bengáliai Elnökség orissai kerületében több mint egymillió hindu életébe került.

[7] „Nincs két ország, amely egyenlő számú létszükségleti javat egyenlő bőségben és ugyanazzal a munkamennyiséggel szolgáltat. Az emberek szükségletei nőnek vagy csökkennek az éghajlatnak a szigorával vagy mérsékeltségével, amely alatt élnek; következésképpen az ipar aránya, amelynek űzésére a különböző országok lakóit a szükség kötelezi, nem lehet ugyanaz, sem az nem vihető keresztül, hogy a változat fokát másképp állapítsák meg, mint a meleg és a hideg fokai által; amiből az az általános következtetés vonható le, hogy a bizonyos számú ember számára szükséges munkamennyiség hideg éghajlatok alatt a legnagyobb és melegek alatt a legkisebb; mert az előbbiek alatt nemcsak az embereknek van szükségük több ruhára, hanem a földnek is több művelésre, mint az utóbbiak alatt." („An Essay on the Gover ning Causes of the Natural Rate of Interest", London 1750, 59. old.) E korszakalkotó névtelen írás szerzője J. Massie. Hume ebből vette kamatelméletét.

[8] „Minden munkának kell" (úgy látszik ez is a droits és devoirs du citoyen-hez [a polgár jogaihoz és kötelességeihez] tartozik) „egy többletet hagynia." (Proudhon)*

vízzel keverik, megszűrik, ez aztán tökéletesen használható szágóliszt. Egy fa általában 300 fontot ad, és adhat 500—600 fontot is. Az ember ott tehát kimegy az erdőbe és levágja magának a kenyerét, ahogyan nálunk a tűzifáját vágja."[9] Tegyük fel, hogy egy ilyen kelet-ázsiai kenyérvágónak heti 12 munkaóra kell összes szükségleteinek kielégítésére. Amit neki a természet kedvezősége közvetlenül ad, az sok szabad idő. Hogy ezt termelően hasznosítsa a maga számára, ahhoz egész sor történelmi körülmény, hogy idegen személyek számára többletmunkára fordítsa, ahhoz külső kényszer szükséges. Ha tőkés termelést vezetnének be, akkor a derék embernek talán heti 6 napot kellene dolgoznia, hogy önmagának egy munkanap termékét elsajátítsa. A természet kedvezősége nem magyarázza meg, miért dolgozik most heti 6 napot, vagyis miért szolgáltat 5 napi többletmunkát. Csak azt magyarázza meg, miért korlátozódik szükséges munkaideje heti egy napra. De semelyik esetben sem fakadna többletterméke az emberi munkával vele született, okkult tulajdonságból.

Miként a munka történelmileg kifejlődött, társadalmi termelőerői, úgy a természet feltételezte termelőerői is a tőke termelőerőiként jelennek meg, amelybe a munkát bekebelezik. —

Ricardo sohasem törődik az értéktöbblet eredetével. Úgy kezeli, mint a tőkés termelési móddal — amely az ő szemében a társadalmi termelés természetes formája — vele járó dolgot. Ahol a munka termelékenységéről beszél, ott nem az értéktöbblet létezésének okát keresi benne, hanem csak azt az okot, amely nagyságát meghatározza. Ezzel szemben iskolája a munka termelőerejét hangosan a profit (olvasd: értéktöbblet) keletkezési okának nyilvánította. Mindenesetre haladás ez a merkantilistákhoz képest, akik a termékek árának termelési költségük feletti többletét a cseréből, értékük feletti eladásukból vezetik le. Ennek ellenére Ricardo iskolája is pusztán megkerülte, nem megoldotta a problémát. Valójában ezeknek a polgári közgazdászoknak megvolt az a helyes ösztönük, hogy nagyon veszélyes az értéktöbblet eredete égető kérdésének túlságosan a mélyére hatolni. Mit szóljunk azonban ahhoz, hogy fél évszázaddal Ricardo után John Stuart Mill úr — rosszul megismételvén Ricardo első ellaposítóinak üres kibúvóit — méltóságteljesen megállapítja fölényét a merkantilisták felett?

Mill ezt mondja: „A profit oka az, hogy a munka többet termel, mint amennyi fenntartásához szükséges." Eddig semmi, csak a régi nóta; de Mill valami sajátot is akar hozzátenni: „Vagy, hogy a tétel formáját vari-

[9] *F. Schouw*: „Die Erde, die Pflanzen und der Mensch", II. kiad., Lipcse 1854, 148. old.

áljuk: az ok, ami miatt a tőke profitot szolgáltat, az, hogy a táplálék, ruhák, nyersanyagok és munkaeszközök hosszabb ideig tartanak, mint amennyi a termelésükhöz szükséges." Mill összecseréli itt a munkaidő tartamát termékeinek tartósságával. E nézet szerint egy pék, akinek termékei csak egy napig tartanak, bérmunkásaiból sohasem húzhatná ugyanazt a profitot, mint egy gépépítő, akinek termékei húsz évig, sőt tovább tartanak. Persze ha a madárfészkek nem tartanának el hosszabb ideig, mint amennyi építésükhöz szükséges, akkor a madaraknak fészek nélkül kellene boldogulniok.

Miután ezt az alapigazságot megállapította, Mill megállapítja fölényét a merkantilistákkal szemben: „Látjuk tehát, hogy a profit nem a cserék közbejöttéből, hanem a munka termelőerejéből keletkezik; egy ország összprofitját mindig a munka termelőereje határozza meg, akár történik csere, akár nem. Ha nem állna fenn a foglalkozások megosztása, akkor nem volna sem vétel, sem eladás, de még mindig volna profit." Itt tehát a csere, vétel és eladás, a tőkés termelés általános feltételei, tisztára közbejött valami, és még mindig van profit a munkaerő vétele és eladása nélkül!

Továbbá: „Ha egy ország munkásainak összessége 20%-kal termel többet bérének összegénél, akkor a profitok 20%-osak leszek, akármilyenek is az áruárak." Ez egyrészt szerfelett sikerült tautológia, hiszen ha munkások 20%-os értéktöbbletet termelnek tőkéseik számára, akkor a profitok úgy aránylanak majd a munkások összbéréhez, mint 20:100. Másrészt abszolúte hamis, hogy a profitok „20%-osak lesznek". Mindig kisebbeknek kell lenniök, mert a profitokat az előlegezett tőke teljes összegére számítják. A tőkés például 500 font sterlinget előlegezett, ebből 400 font sterlinget termelési eszközökben, 100 font sterlinget munkabérben. Ha az értéktöbblet rátája, mint feltettük, 20%, akkor a profitráta 20:500, azaz 4%, és nem 20%.

Következik egy ragyogó próbája annak, hogyan kezeli Mill a társadalmi termelés különböző történelmi formáit: „Mindenütt feltételezem a dolgok jelenlegi állását, amely kevés kivétellel mindenütt uralkodik, vagyis azt, hogy a tőkés előlegez mindent, beleértve a munkás fizetését." Furcsa optikai csalódás mindenütt olyan állapotot látni, amely mostanáig csak kivételképpen uralkodik a földgolyón! De menjünk tovább. Mill elég jóságos elismerni, „nem abszolút szükségszerűség, hogy ez így legyen".* Ellenkezőleg. „A munkás, akár egész bérösszegét illetően, várni tudna a fizetésre addig, amíg a munka teljesen elkészül, ha a fenntartásához a közbenső időben szükséges eszközök meglennének neki. De ebben az esetben a munkás bizonyos fokig tőkés lenne, aki tőkét fektetett az üzletbe és az ennek továbbviteléhez szükséges alap egy részét szolgáltatta." Éppen ilyen joggal mondhatná Mill, hogy

az a munkás, aki önmagának nemcsak a létfenntartási eszközöket, hanem a munkaeszközöket is előlegezi, a valóságban saját maga bérmunkása. Vagy hogy az amerikai paraszt saját maga rabszolgája, csakhogy önmagának, nem pedig idegen úrnak robotol.

Miután Mill ilyen világosan bebizonyította nekünk, hogy a tőkés termelés, még ha nem is létezett, mégis mindig léteznék, most elég következetes bebizonyítani azt, hogy még akkor sem létezik, amikor létezik: „És még az előbbi esetben is" (ha a tőkés a bérmunkásnak valamennyi létfenntartási eszközét előlegezi) „a munkást ugyanabból a szempontból nézhetjük" (azaz mint tőkést). „Mert amennyiben munkáját a piaci áron alul" (!) „adja oda, úgy tekinthetjük, mintha előlegezné a különbözetet" (?) „vállalkozójának stb."[9a] A valóságban a munkás a tőkésnek egy hét stb. folyamán ingyen előlegezi munkáját, hogy a hét stb. végén megkapja ennek piaci árát; ez teszi őt, Mill szerint, tőkéssé! A lapos síkságon földkupacok is dombnak látszanak; mai burzsoáziánk laposságát felmérhetjük „nagy szellemei" kaliberén.

[9a] *J. St. Mill*: „Principles of Political Economy", London 1868, 252—253. old. elszórtan. {A fenti helyeket a „Tőke" francia kiadása nyomán fordítottuk. — *F. E.*}

Tizenötödik fejezet

A munkaerő árának és az értéktöbbletnek nagyságváltozásai

A munkaerő értékét az átlagmunkás szokásszerűen szükséges létfenntartási eszközeinek értéke határozza meg. E létfenntartási eszközök tömege, bár formájuk változhat, egy meghatározott társadalom meghatározott korszakában adott, és ezért állandó nagyságként kell kezelni. Ami változik, az az értéke ennek a tömegnek. Két másik tényező is közrejátszik a munkaerő értékmeghatározásában. Egyrészt a munkaerő kifejlesztési költségei, amelyek a termelési móddal változnak, másrészt természeti különbözősége, hogy férfi-e vagy nő, érett-e vagy éretlen. E különböző munkaerők elhasználása, amelyet megint a termelési mód szab meg, nagy különbséget tesz a munkáscsalád újratermelési költségeiben és a felnőtt férfimunkás értékében. Mindkét tényezőt mégis kizárjuk a következő vizsgálatnál.[9b]

Feltesszük, 1. hogy az árukat értékükön adják el, 2. hogy a munkaerő ára, bár alkalmilag értéke fölé emelkedik, de ez alá sohasem csökken.

Ha ezt egyszer feltettük, kiderült, hogy a munkaerő árának és az értéktöbbletnek relatív nagyságát három körülmény szabja meg: 1. a munkanap hossza vagyis a munka extenzív nagysága; 2. a munka normális intenzitása vagyis intenzív nagysága, úgy, hogy meghatározott idő alatt meghatározott munkamennyiséget fejtenek ki; 3. végül a munka termelőereje, úgy, hogy a termelési feltételek fejlettségi fokától függően ugyanakkora mennyiségű munka ugyanannyi idő alatt nagyobb vagy kisebb mennyiségű terméket szolgáltat. Nyilvánvalóan igen különböző kombinációk lehetségesek, aszerint, hogy a három tényező közül az egyik állandó és kettő változó, vagy két tényező állandó és egy változó, vagy végül mind a három egyidejűleg változó. E kombinációkat még az is megsokszorozza, hogy különböző tényezők egyidejű változása esetén a változás nagysága és iránya különböző lehet. A következőkben csak a fő kombinációkat ábrázoljuk.

[9b] A 281. [nálunk 297–298.] oldalon tárgyalt eset itt természetesen szintén ki van zárva. {Jegyzet a 3. kiadáshoz. — *F. E.*}

I. A munkanap nagysága és a munka intenzitása állandó (adott), a munka termelőereje változó

E feltételezés mellett a munkaerő értékét és az értéktöbbletet három törvény határozza meg.

Először: az adott nagyságú munkanap mindig ugyanabban az értéktermékben fejeződik ki, bárhogyan változik is a munka termelékenysége, vele a terméktömeg és ezért az egyes áru ára.

Egy tizenkétórás munkanap értékterméke például 6 sh., noha a termelt használati értékek tömege a munka termelőerejével változik, tehát a 6 sh. érték több vagy kevesebb árura oszlik el.

Másodszor: a munkaerő értéke és az értéktöbblet egymással ellenkező irányban változik. A munka termelőerejének változása, növekedése vagy csökkenése, fordított irányban hat a munkaerő értékére és egyenes irányban az értéktöbbletre.

A tizenkétórás munkanap értékterméke állandó nagyság, például 6 sh. Ez az állandó nagyság egyenlő az értéktöbblet összegével plusz a munkaerő értékével, amelyet a munkás egyenértékkel helyettesít. Magától értetődő, hogy egy állandó nagyság két része közül egyik sem növekedhet anélkül, hogy a másik ne csökkenjen. A munkaerő értéke nem emelkedhet 3 sh.-ről 4-re anélkül, hogy az értéktöbblet 3 sh.-ről 2-re ne süllyedjen, és az értéktöbblet nem emelkedhet 3-ról 4 sh.-re anélkül, hogy a munkaerő értéke 3 sh.-ről 2-re ne süllyedjen. E körülmények között tehát sem a munkaerő értékének, sem az értéktöbbletnek abszolút nagysága nem változhat relatív, vagyis viszonylagos nagyságaik egyidejű változása nélkül. Lehetetlen, hogy egyidejűleg süllyedjenek, illetve emelkedjenek.

A munkaerő értéke továbbá nem süllyedhet, tehát az értéktöbblet nem emelkedhet anélkül, hogy a munka termelőereje ne emelkednék, például a fenti esetben a munkaerő értéke nem süllyedhet 3-ról 2 sh.-re anélkül, hogy a munka megnövekedett termelőereje meg ne engedné, hogy 4 óra alatt ugyanakkora tömegű létfenntartási eszközt termeljenek, amekkorának termeléséhez azelőtt 6 órára volt szükség. Megfordítva, a munkaerő értéke nem emelkedhet 3-ról 4 sh.-re anélkül, hogy a munka termelőereje ne süllyedne, tehát hogy ne 8 óra legyen szükséges ugyanakkora tömeg létfenntartási eszköz megtermeléséhez, amekkorához korábban 6 óra elegendő volt. Ebből következik, hogy a munka termelékenységének növekedése csökkenti a munkaerő értékét és ezzel növeli az értéktöbbletet, míg megfordítva, a termelékenység csökkenése növeli a munkaerő értékét és csökkenti az értéktöbbletet.

E törvény megformulázásánál egy körülmény elkerülte Ricardo figyel-

mét: bár a változás az értéktöbblet, illetve a többletmunka nagyságában fordított változást szab meg a munkaerő értékének, illetve a szükséges munkának a nagyságában, ebből semmiképpen sem következik, hogy ugyanabban az arányban változnak. Ugyanazzal a nagysággal növekednek vagy csökkennek. Az az arány azonban, melyben az értéktermeknek, illetve a munkanapnak mindegyik része nő vagy csökken, az eredeti megosztástól függ, amely a munka termelőerejében történt változás előtt volt meg. Ha a munkaerő értéke 4 sh., illetve a szükséges munkaidő 8 óra volt, az értéktöbblet 2 sh., illetve a többletmunka 4 óra, és ha a munka megnövekedett termelőereje következtében a munkaerő értéke 3 sh.-re, illetve a szükséges munka 6 órára süllyed, akkor az értéktöbblet 3 sh.-re, illetve a többletmunka 6 órára emelkedik. Ugyanaz a 2 órányi, illetve 1 sh.-nyi nagyság az, amelyet ott hozzátesznek, itt elvesznek. De az aránylagos nagyságváltozás a két oldalon különböző. Míg a munkaerő értéke 4 sh.-ről 3-ra, tehát $^1/_4$-ével, vagyis 25 %-kal süllyed, az értéktöbblet 2 sh.-ről 3-ra, tehát $^1/_2$-ével, vagyis 50 %-kal emelkedik. Ebből következik, hogy az értéktöbblet aránylagos növekedése vagy csökkenése, a munka termelőerejének adott változása következtében, annál nagyobb, minél kisebb, és annál kisebb, minél nagyobb volt eredetileg a munkanapnak az a része, amely értéktöbbletben fejeződik ki.

Harmadszor: az értéktöbblet növekedése vagy csökkenése mindig következménye és sohasem oka a munkaerő értéke megfelelő csökkenésének és növekedésének.[10]

Minthogy a munkanap állandó nagyságú, és állandó értéknagyságban fejeződik ki, minthogy az értéktöbblet minden nagyságváltozásának a munkaerő értékének fordított nagyságváltozása felel meg, és minthogy a munkaerő értéke csak a munka termelőerejének változásával változhat — e feltételek között nyilvánvalóan következik, hogy az értéktöbblet minden nagyságváltozása a munkaerő értékének fordított nagyságváltozásából fakad. Ezért ha azt láttuk, hogy a munkaerő értékének és az értéktöbbletnek semmilyen abszolút nagyságváltozása nem lehetséges relatív nagyságaik változása nél-

[10] Ehhez a harmadik torvényhez MacCulloch tobbek kozott azt az izetlen pótlást tette, hogy az értéktobblet a munkaerő értékének esése nélkul emelkedhet olyan adók eltorlése révén, amelyeket a tőkésnek azelőtt fizetnie kellett. Az ilyen adók eltorlése abszolúte semmit nem változtat azon az értéktobblet-mennyiségen, amelyet az ipari tőkés elsőkézből kiszív a munkásból. Ez csak az arányt változtatja meg, amelyben az értéktobbletet a saját zsebébe dugja vagy harmadik személyekkel megosztani kénytelen. Mit sem változtat tehát a munkaerő értéke és az értéktobblet kozotti viszonyon. MacCulloch kivétele tehát csak azt bizonyítja, hogy félreértette a szabályt — olyan baleset ez, amely Ricardo vulgarizálása kozben éppoly gyakran esik meg vele, mint J. B. Sayvel A. Smith vulgarizálása kozben.

kül, akkor most az következik, hogy relatív értéknagyságaik semmilyen változása nem lehetséges a munkaerő abszolút értéknagyságának változása nélkül.

A harmadik törvény szerint az értéktöbblet nagyságváltozása feltételezi a munkaerő értékének a munka termelőerejében történt változás okozta mozgását. E változás határa a munkaerő új értékhatára révén adott. Történhetnek azonban, még ha a körülmények engedik is hatni a törvényt, közbenső mozgások. Ha például a munka megnövekedett termelőereje következtében a munkaerő értéke 4 sh.-ről 3-ra, illetve a szükséges munkaidő 8 óráról 6-ra esik, akkor, meglehet, a munkaerő ára csak 3 sh. 8 d.-re, 3 sh. 6 d.-re, 3 sh. 2 d.-re stb. esik, és az értéktöbblet ezért csak 3 sh. 4 d.-re, 3 sh. 6 d.-re, 3 sh. 10 d.-re stb. emelkedik. A foka az esésnek, amelynek alsó határa 3 sh., attól a relatív súlytól függ, amelyet az egyik oldalon a tőke nyomása, a másik oldalon a munkások ellenállása a mérleg serpenyőjébe vet.

A munkaerő értékét meghatározott mennyiségű létfenntartási eszköz értéke határozza meg. Ami a munka termelőerejével változik, az az értéke ezeknek a létfenntartási eszközöknek, nem a tömegük. A tömeg maga, a munka fokozódó termelőereje esetén, a munkás és a tőkés számára egyidejűleg és ugyanabban az arányban nőhet, a munkaerő ára és az értéktöbblet nagyságviszonyának bármilyen változása nélkül. Ha a munkaerő eredeti értéke 3 sh. és a szükséges munkaidő 6 óra, ha az értéktöbblet ugyancsak 3 sh., illetve a többletmunka szintén 6 óra, akkor a munka termelőerejének megkettőződése, a munkanap változatlan megoszlása esetén, a munkaerő árát és az értéktöbbletet változatlanul hagyná. Csakhogy mindegyikük kétszer annyi, de viszonylag olcsóbbá lett használati értékben testesülne meg. Ámbár a munkaerő ára változatlan lenne, mégis értéke fölé emelkednék. Ha a munkaerő ára esne, de nem az új értéke által adott $1\,^1/_2$ sh. alsó határig, hanem 2 sh. 10 d.-re, 2 sh. 6 d.-re stb., akkor ez az eső ár még mindig növekvő tömegű létfenntartási eszközt képviselne. A munkaerő ára így a munka termelőerejének fokozódása esetén állandóan eshetne, a munkás létfenntartási eszközei tömegének egyidejű, folytonos növekedése mellett. Relatíve azonban, azaz az értéktöbblethez képest, a munkaerő értéke állandóan süllyedne, tehát a munkás és a tőkés élethelyzete közti szakadék szélesednék.[11]

[11] „Ha változás következik be az ipar termelékenységében, és adott mennyiségű munkával és tőkével többet illetve kevesebbet termelnek, akkor a bér aránya szembeszökően változhat, míg az a mennyiség, amelyet ez az arány képvisel, ugyanaz marad, vagy a mennyiség változhat, míg az arány ugyanaz marad." („Outlines of Political Economy etc.", 67. old.)

Ricardo volt az első, aki a fent felállított három törvényt szigorúan megformulázta. Ábrázolásának hiányosságai, 1. hogy azokat a különös feltételeket, amelyek között e törvények érvényesek, a tőkés termelés maguktól értetődő, általános és kizárólagos feltételeinek tekinti. Nem ismer változást, sem a munkanap hosszában, sem a munka intenzitásában, úgyhogy számára a munka termelékenysége önmagától az egyetlen változó tényezővé lesz; 2. de — és ez még sokkal nagyobb mértékben meghamisítja elemzését — éppúgy, mint a többi közgazdász, ő sem vizsgálta soha az értéktöbbletet mint olyant, azaz függetlenül különös formáitól, mint amilyen a profit, a földjáradék stb. Ezért az értéktöbblet rátájának törvényeit közvetlenül összekeveri a profitráta törvényeivel. Mint már mondottuk, a profitráta az értéktöbbletnek az előlegezett össztőkéhez való aránya, míg az értéktöbbletráta az értéktöbbletnek e tőke pusztán változó részéhez való aránya. Tegyük fel, hogy egy 500 £-nyi tőke (C) megoszlik nyersanyagokra, munkaeszközökre stb. együttesen 400 £ értékben (c), és 100 £ munkabérre (v); hogy továbbá az értéktöbblet = 100 £ (m). Akkor az értéktöbbletráta $\frac{m}{v} = \frac{100\text{ £}}{100\text{ £}} = 100\,\%$. De a profitráta $\frac{m}{C} = \frac{100\text{ £}}{500\text{ £}} = 20\,\%$. Ezenkívül világos, hogy a profitráta függhet olyan körülményektől, amelyek az értéktöbbletrátára semmiképpen sem hatnak. Később, ez írás harmadik könyvében be fogom bizonyítani, hogy ugyanaz az értéktöbbletráta a legkülönbözőbb profitrátákban, és különböző értéktöbbletráták, meghatározott körülmények között, ugyanabban a profitrátában fejeződhetnek ki.

II. A munkanap állandó, a munka termelőereje állandó, a munka intenzitása változó

A munka növekvő intenzitása feltételezi több munka kifejtését ugyanabban az időközben. Az intenzívebb munkanap ezért több termékben testesül meg, mint az egyenlő óraszámú kevésbé intenzív munkanap. Persze fokozódott termelőerő esetén ugyanaz a munkanap is több terméket szolgáltat. De az utóbbi esetben az egyes termék értéke süllyed, mert kevesebb munkába kerül, mint azelőtt, az előbbi esetben változatlan marad, mert a termék továbbra is ugyanannyi munkába kerül. A termékek száma itt áruk esése nélkül növekedik. Számukkal árösszegük nő, míg amott ugyanaz az értékösszeg csak megnagyobbodott terméktömegben fejeződik ki. Változatlan óraszám esetén tehát az intenzívebb munkanap magasabb értéktermékben testesül meg, tehát, a pénz változatlan értéke esetén, több pénzben. Érték-

terméke aszerint változik, hogy intenzitása mennyire tér el a társadalmi normálfoktól. Ugyanaz a munkanap tehát nem állandó értéktermékben fejeződik ki, mint azelőtt, hanem változóban, az intenzívebb tizenkétórás munkanap például 7 sh.-ben, 8 sh.-ben stb., nem pedig 6 sh.-ben, mint a szokásos intenzitású tizenkétórás munkanap. Világos: ha a munkanap értékterméke változik, mondjuk 6 sh.-ről 8-ra, akkor ennek az értékterméknek mindkét része, a munkaerő ára és az értéktöbblet, egyidejűleg nőhet, akár egyenlő, akár egyenlőtlen mértékben. Mindkettő, a munkaerő ára és az értéktöbblet, ugyanabban az időben 3 sh.-ről 4 sh.-re nőhet, ha az értéktermék 6 sh.-ről 8-ra emelkedik. A munkaerő áremelkedése itt nem foglalja szükségképpen magába árának értéke fölé való emelkedését. Megfordítva, lehetséges, hogy árának értéke alá való esése* kíséri. Ez történik mindig, amikor a munkaerő áremelkedése nem egyenlíti ki meggyorsult kopását.

Tudjuk, hogy, átmeneti kivételekkel, a munka termelékenységének változása csak akkor idéz elő változást a munkaerő értéknagyságában és ezért az értéktöbblet nagyságában, ha az érintett iparágak termékei a munkás szokásszerű fogyasztásába belekerülnek. Ez a korlát itt elesik. Akár extenzíve, akár intenzíve változik a munka nagysága, nagyságváltozásának megfelel egy változás értékterméke nagyságában, függetlenül a cikk természetétől, amelyben ez az érték megtestesül.

Ha a munka intenzitása valamennyi iparágban egyidejűleg és egyenlően fokozódnék, akkor az új, magasabb intenzitási fok szokásos társadalmi normálfokká válnék és ezért nem számítana többé extenzív nagyságnak. Mindazonáltal a munka átlagos intenzitási fokai különböző nemzeteknél még akkor is különbözők maradnának és ezért módosítanák az értéktörvény alkalmazását különböző nemzeti munkanapokra. Az egyik nemzet intenzívebb munkanapja nagyobb pénzkifejezésben testesül meg, mint a többiek kevésbé intenzív munkanapja.[12]

[12] „Egyenlő körülmények között az angol gyáros adott idő alatt tetemesen nagyobb összegű munkát tud kihozni, mint egy külföldi gyáros, annyit, hogy ellensúlyozza a munkanapok különbségét az itteni heti 60 óra és a másutt szokásos 72—80 között." („Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1855", 65. old.) A munkanap nagyobb törvényes megrövidítése a kontinentális gyárakban, ez lenne a legcsalhatatlanabb eszköz ennek a kontinentális és az angol munkaóra közötti különbségnek a csökkentésére.

III. A munka termelőereje és intenzitása állandó, a munkanap változó

A munkanap két irányban változhat. Megrövidíthető vagy meghosszabbítható.

1. A munkanap megrövidítése az adott feltételek — azaz a munka változatlan termelőereje és intenzitása — között a munkaerő értékét és ezért a szükséges munkaidőt változatlanul hagyja. Megrövidíti a többletmunkát és az értéktöbbletet. Az utóbbinak abszolút nagyságával csökken relatív nagysága, azaz a munkaerő változatlan értéknagyságához viszonyított nagysága is. A tőkés csak a munkaerő árának értéke alá nyomása révén kártalaníthatná magát.

A munkanap megrövidítése ellen hangoztatott valamennyi hagyományos szólam abból indul ki, hogy a jelenség az itt előfeltételezett körülmények között megy végbe, holott a valóságban megfordítva, a munka termelékenységében és intenzitásában való változások vagy megelőzik a munkanap megrövidítését, vagy azt közvetlenül követik.[13]

2. A munkanap meghosszabbítása: Tegyük fel, hogy a szükséges munkaidő 6 óra, illetve a munkaerő értéke 3 sh., ugyanígy a többletmunka 6 óra és az értéktöbblet 3 sh. A teljes munkanap akkor 12 óra, és 6 sh. értéktermékben fejeződik ki. Ha a munkanapot 2 órával meghosszabbítják és a munkaerő ára változatlan, akkor az értéktöbblet abszolút nagyságával nő relatív nagysága. Ámbár a munkaerő értéknagysága abszolúte változatlan marad, relatíve esik. Az I. feltételei között a munkaerő relatív értéknagysága nem változhatott abszolút nagyságának változása nélkül. Itt, ellenkezőleg, a munkaerő értékének relatív nagyságváltozása az értéktöbblet abszolút nagyságváltozásának az eredménye.

Minthogy az értéktermék, amelyben a munkanap kifejeződik, ennek meghosszabbításával nő, a munkaerő ára és az értéktöbblet egyidejűleg nőhet, akár egyenlő, akár egyenlőtlen növekménnyel. Ez az egyidejű növekedés tehát két esetben lehetséges, a munkanap abszolút meghosszabbítása esetén, és, a munka növekvő intenzitása esetén, ilyen meghosszabbítás nélkül.

Meghosszabbított munkanap esetén a munkaerő ára értéke alá süllyedhet, ámbár névlegesen változatlan marad vagy éppen emelkedik. A munkaerő napi értékét ugyanis — mint emlékezünk — normális átlagtartama vagyis a munkás normális életperiódusa alapján, és életszubsztanciának mozgássá való megfelelő, normális, az emberi természethez mért átalakítása alapján

[13] „Vannak kiegyenlítő körülmények ... amelyeket a tízórás törvény működése hozott napfényre." („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848", 7. old.)

becsülik fel.[14] Egy bizonyos pontig a munkaerőnek a munkanap meghosszabbításától elválaszthatatlan nagyobb kopása nagyobb pótlással kiegyenlíthető. Ezen a ponton túl a kopás mértani haladványban nő, s egyszersmind a munkaerő valamennyi normális újratermelési és tevékenységi feltétele szétrombolódik. A munkaerő ára és kizsákmányolási foka megszűnnek összemérhető nagyságok lenni.

IV. Egyidejű változások a munka tartamában, termelőerejében és intenzitásában

Itt nyilvánvalóan nagyszámú kombináció lehetséges. Két-két tényező változhat és egy állandó maradhat, vagy mind a három egyidejűleg változhat. Változhatnak egyenlő vagy egyenlőtlen mértékben, ugyanazon vagy ellenkező irányban, változásaik ezért részben vagy egészen megsemmisítik egymást. Mindazonáltal valamennyi lehetséges eset az I., II. és III. alatt adott útmutatások nyomán könnyen elemezhető. Minden lehetséges kombináció eredményét megkapjuk, ha sorjában egy-egy tényezőt változónak és a többit egyelőre állandónak kezeljük. Ezért itt már csak röviden megemlítünk két fontos esetet.

1. A munka csökkenő termelőereje a munkanap egyidejű meghosszabbítása mellett:

Amikor itt a munka csökkenő termelőerejéről beszélünk, olyan munkaágakról van szó, melyeknek termékei a munkaerő értékét meghatározzák, tehát például a munkának a talaj növekvő terméketlensége és a talaj termékeinek megfelelő drágulása következtében csökkenő termelőerejéről. Tegyük fel, hogy a munkanap tizenkétórás, értékterméke 6 sh., amelyből a fele a munkaerő értékét pótolja, a másik fele értéktöbbletet alkot. A munkanap tehát 6 óra szükséges munkára és 6 óra többletmunkára hasad szét. Tegyük fel, hogy a talaj termékeinek drágulása következtében a munkaerő értéke 3-ról 4 sh.-re, tehát a szükséges munkaidő 6-ról 8 órára emelkedik. Ha a munkanap változatlan marad, akkor a többletmunka 6-ról 4 órára, az értéktöbblet 3-ról 2 sh.-re esik. Ha a munkanapot 2 órával meghosszabbítják, tehát 12-ről 14 órára, akkor a többletmunka 6 óra, az értéktöbblet 3 sh. marad, de nagysága a munkaerő értékéhez képest, amelyet a szükséges munka mér,

[14] „Az a munkamennyiség, amelyet egy ember 24 óra folyamán teljesített, megközelítően meghatározható azon kémiai változások vizsgálata révén, amelyek testében végbementek, mivel a változott formák az anyagban mutatják a dinamikai erő előbbi kifejtését." (*Grove*: „On the Correlation of Physical Forces")

csökken. Ha a munkanapot 4 órával hosszabbítják meg, 12-ről 16 órára, akkor az értéktöbbletnek és a munkaerő értékének, a többletmunkának és a szükséges munkának aránylagos nagyságai változatlanok maradnak, de az értéktöbblet abszolút nagysága 3-ról 4 sh.-re, a többletmunkáé 6-ról 8 munkaórára, tehát $^1/_3$-dal, vagyis 33 $^1/_3$%-kal nő. A munka csökkenő termelőereje és a munkanap egyidejű meghosszabbítása esetén tehát az értéktöbblet abszolút nagysága változatlan maradhat, míg aránylagos nagysága csökken; aránylagos nagysága változatlan maradhat, míg abszolút nagysága nő, és — a meghosszabbítás mértéke szerint — mindkettő nőhet.

Az 1799-től 1815-ig terjedő időközben a létfenntartási eszközök emelkedő árai Angliában névleges béremelkedést idéztek elő, bár a valóságos, létfenntartási eszközökben kifejezett munkabérek estek. Ebből West és Ricardo arra következtettek, hogy a földművelő munka termelékenységének csökkenése az értéktöbbletráta esését okozta, és ezt a csak képzeletükben érvényes feltevést kiindulópontjává tették a munkabér, profit és földjáradék relatív nagyságviszonyára vonatkozó fontos elemzéseknek. Hála azonban a munka fokozott intenzitásának és a munkaidő kikényszerített meghosszabbításának, az értéktöbblet akkoriban abszolúte és relatíve nőtt. Ez volt az az időszak, amelyben a munkanap mértéktelen meghosszabbítása polgárjogot nyert,[15] az az időszak, amelyet speciálisan jellemez az egyik oldalon a tőkének, a másikon a pauperizmusnak meggyorsult növekedése.[16]

[15] „Gabona és munka ritkán menetelnek egészen egymás mellett; de van egy nyilvánvaló határ, amelyen túl nem választhatók szét. Ami a dolgozó osztályoknak a drágaság időszakaiban — ezek idézik elő a tanúvallomásokban" (ti. az 1814—15-ös parlamenti vizsgáló bizottságok előtt) „említett bércsökkenést — tett rendkívüli erőfeszítéseit illeti, ezek igen dicséretesek az egyénekre nézve és bizonyára kedveznek a tőke növekedésének. De egyetlen humánus ember sem kívánhatja, hogy ezek állandóan és lankadatlanul folytatódjanak. Igen csodálatraméltóak mint időleges segítség, de ha állandóan működnének, akkor hatásuk hasonló lenne, mint ha egy ország népességét táplálékának legvégső határáig hajtanák." (*Malthus*: „Inquiry into the Nature and Progress of Rent", London 1815, 48. old., jegyzet) Malthus becsületére válik, hogy ő a munkanapnak röpiratában más helyen is közvetlenül megtárgyalt meghosszabbítását hangsúlyozza, míg Ricardo és mások, a legkiáltóbb tényekkel szemben, valamennyi vizsgálatuk alapjává a munkanap állandó nagyságát tették. De a konzervatív érdekek, melyeknek Malthus szolgája volt, megakadályozták őt annak átlátásában, hogy a munkanap mértéktelen meghosszabbítása, a gépi berendezés rendkívüli kifejlődésével és a női és gyermekmunka kiaknázásával együtt, a munkásosztály egy nagy részét „létszámfelettivé" kellett hogy tegye, nevezetesen mihelyt a háborús kereslet és a világpiac angol monopóliuma megszűnt. Természetesen sokkal kényelmesebb volt és az uralkodó osztályok érdekeinek, amelyeket Malthus valódi papi módon bálványoz, sokkal megfelelőbb, ezt a „túlnépesedést" a természet örök törvényeiből, mint a tőkés termelés csak történelmi természeti törvényeiből magyarázni.

[16] „A tőke háború alatti megnövekedésének egyik fő oka a dolgozó osztályok nagyobb

2. A munka növekvő intenzitása és termelőereje a munkanap egyidejű megrövidítése mellett:

A munka fokozott termelőereje és növekvő intenzitása egy vonatkozásban egyformán hat. Mindkettő megnöveli az egyes időszakokban elért terméktömeget. Mindkettő megrövidíti tehát a munkanapnak azt a részét, amely a munkásnak létfenntartási eszközei, illetve egyenértékük megtermeléséhez kell. A munkanap abszolút minimális határát egyáltalában ez a szükséges, de összehúzódásra képes alkotórésze képezi. Ha az egész munkanap erre zsugorodnék össze, akkor eltűnnék a többletmunka, ami a tőke uralma alatt lehetetlen. A tőkés termelési forma kiküszöbölése megengedi, hogy a munkanapot a szükséges munkára korlátozzák. Mindazonáltal az utóbbi — különben változatlan körülmények között — kitágulna. Egyrészt, mert a munkás életfeltételei gazdagabbak és életigényei nagyobbak lennének. Másrészt, a mostani többletmunka egy része a szükséges munkához számítana, tudniillik az a munka, amely egy társadalmi tartalék- és felhalmozási alap létrehozásához szükséges.

Minél jobban nő a munka termelőereje, annál jobban meg lehet a munkanapot rövidíteni, és minél jobban megrövidítik a munkanapot, annál jobban nőhet a munka intenzitása. Társadalmilag tekintve a munka termelékenysége gazdaságosságával is nő. Ez nemcsak a termelési eszközök gazdaságosabbá tételét foglalja magában, hanem minden haszontalan munka elkerülését is. Jóllehet a tőkés termelési mód minden egyéni vállalkozásban gazdaságosságot kényszerít ki, anarchikus konkurrencia-rendszere a társadalmi termelési eszközök és munkaerők legmértéktelenebb eltékozlását hozza létre, nem beszélve számtalan most nélkülözhetetlen, de önmagában véve felesleges funkcióról.

Ha a munka intenzitása és termelőereje adott, akkor a társadalmi munkanapnak az anyagi termeléshez szükséges része annál rövidebb, az egyének szabad, szellemi és társadalmi tevékenysége számára meghódított időrész tehát annál nagyobb, minél egyenletesebben oszlik el a munka a társadalom valamennyi munkaképes tagja között, minél kevésbé tudja egy társadalmi réteg a munka természeti szükségességét önmagáról elhárítani és egy másik

---

erőfeszítéseiből és talán nagyobb nélkülözéseiből eredt, mely osztályok minden társadalomban a legnépesebbek. Több nő és gyermek volt kénytelen, a szűkös körülmények miatt, fáradságos foglalatosságot vállalni; és a régebbi munkások, ugyanebből az okból, rákényszerültek, hogy idejük nagyobb részét szenteljék a termelés növelésének." („Essays on Political Economy, in which are illustrated the Principal Causes of the Present National Distress", London 1830, 248. old.)

rétegre hárítani. A munkanap megrövidítésének abszolút határa ebben az irányban a munka általánossá válása. A tőkés társadalomban azáltal termelnek szabadidőt egy osztály számára, hogy a tömegek egész életidejét munkaidővé változtatják át.

Tizenhatodik fejezet

Különböző formulák az értéktöbblet rátájára

Láttuk, hogy az értéktöbblet rátája a következő formulákban fejeződik ki:

I.

$$\frac{\text{értéktöbblet}}{\text{változó tőke}}\left(\frac{m}{v}\right) = \frac{\text{értéktöbblet}}{\text{munkaerő értéke}} = \frac{\text{többletmunka}}{\text{szükséges munka}}$$

A két első formula értékek arányaként fejezi ki azt, amit a harmadik az idők arányaként, amelyek alatt ezeket az értékeket termelik. Ezek az egymást helyettesítő formulák fogalmilag szigorúak. Ezért lényegük szerint megtaláljuk őket, de tudatosan kidolgozva nem, a klasszikus politikai gazdaságtanban. Az utóbbiban, ezzel szemben, a következő leszármazott formulákkal találkozunk:

II.

$$\frac{\text{többletmunka}^*}{\text{munkanap}} = \frac{\text{értéktöbblet}}{\text{termékérték}} = \frac{\text{többlettermék}}{\text{össztermék}}$$

Egy és ugyanazt az arányt itt váltakozva fejezik ki a munkaidők formájában, az értékekében, amelyekben megtestesülnek, a termékekében, amelyekben ezek az értékek léteznek. Természetesen feltételezik, hogy a termék értékén csak a munkanap értékterméke értendő, a termékérték állandó része pedig ki van rekesztve.

Mindezekben a formulákban a munka valóságos kizsákmányolási fokát vagyis az értéktöbblet rátáját hamisan fejezik ki. Tegyük fel, hogy a munkanap 12 óra. Korábbi példánk többi feltevésével ebben az esetben a munka valóságos kizsákmányolási foka ezekben az arányokban fejeződik ki:

$$\frac{\text{6 óra többletmunka}}{\text{6 óra szükséges munka}} = \frac{\text{3 sh. értéktöbblet}}{\text{3 sh. változó tőke}} = 100\%$$

A II. formulák szerint ezzel szemben ezt kapjuk:

$$\frac{\text{6 óra többletmunka}}{\text{12 órás munkanap}} = \frac{\text{3 sh. értéktöbblet}}{\text{6 sh. értéktermék}} = 50\,\%$$

Ezek a leszármazott formulák valójában azt az arányt fejezik ki, amelyben a munkanap, illetve értékterméke tőkés és munkás között megoszlik. Ezért ha a tőke önértékesítési fokának közvetlen kifejezéseiként számítanak, akkor ez a hamis törvény számít: a többletmunka, illetve az értéktöbblet sohasem érhet el 100%-ot.[17] Minthogy a többletmunka mindig csak bizonyos hányada lehet a munkanapnak, illetve az értéktöbblet mindig csak bizonyos hányada lehet az értéktermékeknek, a többletmunka szükségképpen mindig kisebb, mint a munkanap, illetve az értéktöbblet mindig kisebb, mint az értéktermék. Ahhoz azonban, hogy arányuk olyan legyen, mint $\frac{100}{100}$, egyenlőknek kellene lenniök. Hogy a többletmunka az egész munkanapot felszívja (itt a munkahét, a munkaév stb. átlagnapjáról van szó), a szükséges munkának nullára kellene csökkennie. De ha eltűnik a szükséges munka, eltűnik a többletmunka is, mert az utóbbi csak függvénye az előbbinek. A $\frac{\text{többletmunka}}{\text{munkanap}} = \frac{\text{értéktöbblet}}{\text{értéktermék}}$ arány tehát sohasem érheti el a $\frac{100}{100}$ határt és még kevésbé nőhet $\frac{100 + x}{100}$-ra. Az értéktöbblet rátája, vagyis a munka valóságos kizsákmányolási foka azonban igen. Vegyük például L. de Lavergne úr

[17] Így például a „Dritter Brief an v. Kirchmann von Rodbertus. Widerlegung der Ricardo'schen Theorie von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie"-ban, Berlin 1851. Később visszatérek erre az írásra, mely hamis földjáradék-elmélete ellenére átlátja a tőkés termelés lényegét.

{Pótlás a 3. kiadáshoz. Látható itt, milyen jóakaratúan ítélte meg Marx az elődeit, mihelyt valóságos előrehaladást, helyes új gondolatot talált náluk. Közben Rodbertus Rudolf Meyerhez intézett leveleinek közzététele a fenti elismerést némileg korlátozta. Ott ez olvasható: „A tőkét nemcsak a munkától, hanem önmagától is meg kell menteni, és ez a valóságban úgy történik a legjobban, ha a vállalkozó-tőkés tevékenységét mint nép- és államgazdasági funkciókat fogják fel, amelyeket a tőketulajdon ruház rá, és nyereségét mint egy fizetésformát, mert más társadalmi szervezetet még nem ismerünk. Fizetéseket azonban szabad szabályozni, sőt csökkenteni, ha túl sokat vesznek el a bérből. Marx rátörését a társadalomra — így nevezném könyvét — is így kell elhárítani... Egyáltalában Marx könyve nem annyira vizsgálódás a tőkéről, mint polémia a mai tőkeforma ellen, amelyet összecserél magával a tőkefogalommal, és éppen ebből fakadnak tévedései." („Briefe etc. von Dr. Rodbertus-Jagetzow", dr. Rud. Meyer kiadása, Berlin 1881, I. köt. 111. old., Rodbertus 48. levele) — Ilyen ideologikus közhelyekben reked meg a Rodbertus-féle „szociális levelek" valóban merész nekilendülése. — *F. E.*}

becslését, amely szerint az angol mezőgazdasági munkás a terméknek, illetve értékének csak $^1/_4$-ét, a tőkés (bérlő) ellenben $^3/_4$-ét[18] kapja meg, akárhogyan oszlik el tovább a zsákmány utólag tőkés és földtulajdonos stb. között. Az angol mezőgazdasági munkás többletmunkája ezek szerint úgy viszonylik szükséges munkájához, mint 3:1, a kizsákmányolás százalékaránya 300%.

A klasszikus iskola módszere, hogy a munkanapot állandó nagyságként kezeljék, a II. formulák alkalmazása révén szilárdult meg, mert itt a többletmunkát mindig egy adott nagyságú munkanappal hasonlítják össze. Ugyanez a helyzet, ha kizárólag az értéktermék megoszlására vannak figyelemmel. A munkanap, amely már tárgyiasult egy értéktermékben, mindig adott határú munkanap.

Az értéktöbbletnek és a munkaerő értékének az értéktermék törtrészeiként való kifejezése — olyan kifejezési mód ez, amely egyébként magából a tőkés termelési módból ered és amelynek jelentősége később fog feltárulni — elrejti a tőkeviszony sajátos jellegét, ti. a változó tőkének az eleven munkaerővel való cseréjét és a munkás megfelelő kirekesztését a termékből. Helyébe egy társasviszony hamis látszata lép, amelyben munkás és tőkés a terméket különböző alkotótényezőinek arányában osztják meg.[19]

Egyébként a II. formulák mindig visszaváltoztathatók az I. formulákká. Ha például formulánk $\frac{\text{6 órás többletmunka}}{\text{12 órás munkanap}}$, akkor a szükséges munkaidő = = tizenkétórás munkanap mínusz határás többletmunka, és így az eredmény:

$$\frac{\text{6 órás többletmunka}}{\text{6 órás szükséges munka}} = \frac{100}{100}$$

Egy harmadik formula, amelyet alkalmilag már előlegeztem, a következő:

III.

$$\frac{\text{értéktöbblet}}{\text{munkaerő értéke}} = \frac{\text{többletmunka}}{\text{szükséges munka}} = \frac{\text{meg nem fizetett munka}}{\text{megfizetett munka}}$$

[18] A terméknek azt a részét, amely csak ráfordított állandó tőkét pótolja, ennél a számításnál természetesen levonták. — L. de Lavergne úr, Anglia vak csodálója, inkább túl alacsony, mintsem túl magas arányt ad meg.

[19] Minthogy a tőkés termelési folyamat összes fejlett formái a kooperáció formái, természetesen mi sem könnyebb, mint elvonatkoztatni sajátosan antagonisztikus jellegüktől és ilymódon szabad társulási formákká átkölteni őket, amint ez történt A. de Laborde gróf „De l'esprit d'association dans tous les intérêts de la communauté"-jában, Párizs 1818. A jenki H. Carey ezt a bűvészmutatványt ugyanilyen eredménnyel alkalmilag még a rabszolgarendszer viszonyaival is véghezviszi.

Az a félreértés, amelyhez a $\frac{\text{meg nem fizetett munka}}{\text{megfizetett munka}}$ formula vezethetne, mintha a tőkés a munkát fizetné meg és nem a munkaerőt, a korábban adott fejtegetés után elesik. $\frac{\text{Meg nem fizetett munka}}{\text{megfizetett munka}}$ csak népszerű kifejezés a $\frac{\text{többletmunka}}{\text{szükséges munka}}$ helyett. A tőkés a munkaerő értékét, illetőleg attól eltérő árát fizeti meg, és cserébe a magával az eleven munkaerővel való rendelkezést kapja. E munkaerő haszonélvezete két periódusra esik szét. Az egyik periódusban a munkás csak olyan értéket termel, amely = munkaerejének értékével, tehát csak egyenértéket. A munkaerő előlegezett áráért a tőkés így ugyanolyan árú terméket kap. Olyan ez, mintha a terméket készen a piacon vette volna. A többletmunka periódusában ellenben a munkaerő haszonélvezete értéket képez a tőkés számára, anélkül hogy neki ellenértékbe kerülne.[20] A munkaerőnek ez a folyósítása ingyen van neki. Ebben az értelemben lehet a többletmunkát meg nem fizetett munkának nevezni.

A tőke tehát nem csupán munka feletti parancsnoklás, ahogy A. Smith mondja. Lényegileg a tőke meg nem fizetett munka feletti parancsnoklás. Minden értéktöbblet, bármely különös alakban — profit, kamat, járadék stb. — kristályosodik később ki, szubsztanciáját tekintve meg nem fizetett munkaidőnek az anyagiasulása. A tőke önértékesítésének titka feloldódik meghatározott mennyiségű meg nem fizetett idegen munkával való rendelkezésében.

[20] Ámbár a fiziokraták az értéktöbblet titkát nem látták át, annyi mégis világos volt nekik, hogy az „független és rendelkezésre álló gazdagság, amelyet" (a birtokosa) „nem vásárolt meg és amelyet elad". (*Turgot*: „Réflexions sur la formation et la distribution des richesses", 11. old.)

HATODIK SZAKASZ

A munkabér

Tizenhetedik fejezet

A munkaerő értékének, illetve árának átváltozása munkabérré

A polgári társadalom felszínén a munkás bére mint a munka ára jelenik meg, mint meghatározott mennyiségű pénz, amelyet meghatározott mennyiségű munkáért fizetnek. A munka értékéről beszélnek itt és ennek pénzkifejezését a munka szükséges vagy természetes árának nevezik. Másrészt beszélnek a munka piaci árairól, azaz a szükséges ára felett vagy alatt ingadozó árakról.

De mi egy áru értéke? A termelésében kifejtett társadalmi munka tárgyi formája. És mivel mérjük értékének nagyságát? A benne foglalt munka nagyságával. Mi határozná meg tehát például egy 12 órás munkanap értékét? A 12 órás munkanapban foglalt 12 munkaóra, ami ízetlen tautológia.[21]

Ahhoz, hogy mint árut a piacon eladják, a munkának mindenesetre léteznie kellene, mielőtt eladják. De ha a munkás önálló létezést adhatna munkájának, akkor árut adna el és nem munkát.[22]

---

[21] „Ricardo úr, elég elmésen, elkerül egy nehézséget, amely első pillantásra megdöntéssel fenyegeti azt a tanát, hogy az érték a termelésben alkalmazott munkamennyiségtől függ. Ha ehhez az elvhez szigorúan ragaszkodunk, az következik belőle, hogy a munka értéke a megtermelésében alkalmazott munkamennyiségtől függ — ami nyilvánvalóan képtelenség. Ricardo úr ezért ügyes fordulattal a munka értékét a bér megtermeléséhez szükséges munkamennyiségtől teszi függővé; illetve, saját szavaival szólva, azt állítja, hogy a munka értékét a bér megtermeléséhez szükséges munkamennyiséggel kell felbecsülni; amin a munkásnak adott pénz vagy áruk megtermeléséhez szükséges munkamennyiséget érti. Ez olyan, mintha azt mondanók, hogy a posztó értékét nem a termelésére fordított munkamennyiséggel kell felbecsülni, hanem az annak az ezüstnek a termelésére fordított munkamennyiséggel, amelyre a posztót kicserélték." („A Critical Dissertation on the Nature etc. of Value", 50—51. old.)

[22] „Ha a munkát árunak nevezitek, ez nem olyan, mint az az áru, amelyet először megtermelnek avégett, hogy kicseréljék, és azután piacra viszik, ahol más árukkal azok szerint

Ezektől az ellentmondásoktól eltekintve, pénznek, azaz tárgyiasult munkának eleven munkával való közvetlen cseréje vagy az értéktörvényt szüntetné meg, amely éppen a tőkés termelés alapzatán fejlődik csak ki szabadon, vagy magát a tőkés termelést, amely éppen a bérmunkán nyugszik. Például a 12 órás munkanap 6 sh. pénzértékben fejeződik ki. Vagy egyenértékeket cserélnek, és akkor a munkás 12 órai munkáért 6 sh.-et kap. Munkájának ára egyenlő lenne termékének árával. Ebben az esetben nem termelne munkájának megvásárlója számára értéktöbbletet, a 6 sh. nem változnék át tőkévé, a tőkés termelés alapzata eltűnnék, de éppen ezen az alapzaton adja el a munkás a munkáját és ezen az alapzaton bérmunka a munkája. Vagy pedig 12 óra munkáért kevesebbet kap 6 sh.-nél, azaz kevesebbet 12 óra munkánál. 12 óra munka 10, 6 stb. óra munkával cserélődik ki. Egyenlőtlen nagyságoknak ez az egyenlővé tétele nemcsak az értékmeghatározást szünteti meg. Az ilyen önmagát megszüntető ellentmondást egyáltalában még csak ki sem lehet fejezni vagy meg sem lehet formulázni törvényként.[23]

Mit sem használ a több munkának kevesebb munkára való cseréjét abból a formakülönbségből levezetni, hogy az egyik tárgyiasult, a másik eleven munka.[24] Ez annál ízetlenebb, mert egy áru értékét nem a benne valóban tárgyiasult munka mennyisége, hanem a megtermeléséhez szükséges eleven munka mennyisége határozza meg. Tegyük fel, hogy egy áru 6 munkaórát testesít meg. Ha olyan találmányok jönnek létre, amelyek révén 3 óra alatt lehet megtermelni, akkor a már megtermelt áru értéke is a felére csökken. Most a korábbi 6 óra helyett 3 óra szükséges társadalmi munkát testesít meg. Tehát a megtermeléséhez szükséges munkamennyiség, nem a munka tárgyi formája határozza meg az áru értéknagyságát.

---

a megfelelő mennyiségek szerint kell kicserélődnie, amely mindegyikükből abban az időben a piacon lehet; a munkát abban a pillanatban hozzák létre, amikor a piacra viszik; sőt, piacra viszik, mielőtt létrehozták volna." („Observations on Certain Verbal Disputes etc.", 75—76. old.)

[23] „Ha a munkát egy áruként és a tőkét, a munka termékét egy másik áruként kezeljük, akkor, ha e két áru értékét egyenlő munkamennyiségek szabályoznák, egy adott tömegű munka ... olyan tőkemennyiségre cserélődnék ki, amelyet ugyanakkora tömegű munka termelt volt; a múltbeli munka ... ugyanakkora tömegű jelenlegi munkára cserélődnék ki. De a munka értékét, más árukhoz viszonyítva ... nem egyenlő munkamennyiségek határozzák meg." (E. G. Wakefield jegyzete A. Smith „Wealth of Nations"-ének általa sajtó alá rendezett kiadásában, I. köt., London 1835, 230—231. old.)

[24] „Meg kellett állapodni" (ismét a „contrat social" [társadalmi szerződés] egy kiadása), „hogy mindannyiszor, amikor megtett munkát megteendő munkával cserélnek ki, az utóbbi" (a tőkés) „magasabb értéket kap, mint az előbbi" (munkás). (*Simonde* (azaz *Sismondi*): „De la richesse commerciale", Genf 1803, I. köt. 37. old.)

Ami a pénzbirtokossal az árupiacon közvetlenül szembelép, az valójában nem a munka, hanem a munkás. Amit az utóbbi elad, az a munkaereje. Mihelyt munkája valóban megkezdődik, már megszűnt az övé lenni, tehát nem adhatja el többé. A munka az értékek szubsztanciája és immanens mértéke, de neki magának nincs értéke.[25]

A „munka értéke" kifejezésben az értékfogalom nemcsak teljesen kihunyt, hanem ellenkezőjébe fordult. Képzetes kifejezés ez, mint mondjuk a föld értéke. Ezek a képzetes kifejezések azonban magukból a termelési viszonyokból fakadnak. Kategóriák lényegi viszonyok megjelenési formái számára. Hogy megjelenésükben a dolgok gyakran fonákjukról mutatkoznak meg, az egyébként minden tudományban ismeretes, kivéve a politikai gazdaságtanban.[26]

A klasszikus politikai gazdaságtan minden további bírálat nélkül átvette a mindennapi életből a „munka ára" kategóriát, hogy aztán utólag megkérdezze, hogy mi határozza meg ezt az árat. Csakhamar felismerte, hogy a kereslet és a kínálat viszonyának változása a munka ára tekintetében, mint minden más áru tekintetében, semmit sem magyaráz meg, kivéve a változását, azaz a piaci árak ingadozását egy bizonyos nagyság alatt vagy felett. Ha a kereslet és a kínálat fedik egymást, akkor, különben változatlan körülmények között, az áringadozás megszűnik. De akkor a kereslet és kínálat is megszűnik bármit is megmagyarázni. A munka ára, ha a kereslet és a kínálat fedik egymást, a munkának a kereslet és a kínálat viszonyától függetlenül

---

[25] „A munka, az érték kizárólagos mércéje . . . minden gazdagság teremtője, nem áru." (*Th. Hodgskin*: „Popular Political Economy", 186. old.)

[26] Ilyen kifejezéseket puszta licentia poeticának [költői szabadságnak] kijelenteni viszont csak az elemzés tehetetlenségét mutatja. Proudhon frázisával szemben: „Azt mondják a munkáról, hogy értéke van, nem azért és annyiban, mert maga is áru, hanem azokra az értékekre való tekintettel, amelyekről feltesznek, hogy potenciálisan megvannak benne. A munka értéke képletes kifejezés stb.", ezért megjegyzem: „A munka-áruban, amely félelmetes valóság, csak nyelvtani leegyszerűsítést lát. Így tehát az egész mai, a munka-árun alapuló társadalom ezentúl költői szabadságon, képletes kifejezésen alapul. Ha a társadalom »ki akar küszöbölni minden visszásságot«, amely gyötri, nos, küszöbölje ki ezeket a rossz hangzású kifejezéseket, változtassa meg a nyelvet, és evégett csak az Akadémiához kell fordulnia, hogy szótárának új kiadását kérje tőle." (*K. Marx*: „Misère de la philosophie", 34—35. old. [Marx és Engels Művei, 4. köt. 84—85. old.]) Még kényelmesebb természetesen értéken semmit sem gondolni. Akkor teketória nélkül mindent e kategória alá lehet sorolni. Így például J. B. Say: Mi az „érték"? Felelet: „Az, amit egy dolog ér", és mi az „ár"? Felelet: „Egy dolog értéke pénzben kifejezve." És miért van a „föld munkájának . . . értéke? Mert árat adnak érte."* Tehát érték az, amit egy dolog ér, és a földnek azért van „értéke", mert értékét „pénzben fejezik ki". Ez mindenesetre igen egyszerű módszer arra, hogy a dolgok why-ját [miértjét] és wherefore-ját [micélbólját] megmagyarázzák.

meghatározott ára, természetes ára, amelyben így megtalálták a tulajdonképpen elemzésre váró tárgyat. Vagy a piaci ár ingadozásainak egy hosszabb időszakát vették, például egy évet, és azután azt találták, hogy a hullámhegyek és hullámvölgyek kiegyenlítődnek egy közepes átlagnagysággá, egy állandó nagysággá. Ezt természetesen másképp kellett meghatározni, mint a tőle magától való, egymást kiegyenlítő eltéréseket. Ez az ár, amely a munka véletlen piaci árai felett átnyúlik és őket szabályozza, a munka „szükséges ára" (fiziokraták) vagy „természetes ára" (Adam Smith), ez, miként más áruknál, csak a pénzben kifejezett értéke lehet. A politikai gazdaságtan azt hitte, hogy ilyen módon a munka véletlen árain át az értékéhez hatolhat. Ezt az értéket aztán, mint a többi árunál, a termelési költségek által határozták meg tovább. De mik a termelési költségei — a munkásnak, azaz mik a költségei annak, hogy magát a munkást termeljék vagy újratermeljék? A politikai gazdaságtan tudattalanul ezt a kérdést csúsztatta az eredeti helyébe, minthogy a munkának mint olyannak termelési költségeivel körben forgott és egy tapodtat sem jutott előre. Amit tehát a munka értékének (value of labour) nevez, az valójában a munkaerő értéke, amely munkaerő a munkás személyiségében létezik, és funkciójától, a munkától, éppúgy különbözik, mint a gép a gép műveleteitől. Minthogy el voltak foglalva a munka piaci árai és úgynevezett értéke közti különbséggel, ennek az értéknek a profitrátához, a munka segítségével termelt áruértékekhez stb. való viszonyával, sohasem fedezték fel, hogy az elemzés menete nemcsak a munka piaci áraitól a vélt értékéhez vezetett, hanem oda is, hogy a munkának ezt az értékét magát megint feloldják a munkaerő értékévé. Az, hogy saját elemzése ezen eredményének nem volt tudatában, hogy „a munka értéke", „a munka természetes ára" stb. kategóriákat kritikátlanul elfogadta a tárgyalt értékviszony utolsó adekvát kifejezéseiként, a klasszikus politikai gazdaságtant, mint később látni fogjuk, feloldhatatlan zűrzavarba és ellentmondásokba bonyolította, míg a vulgáris gazdaságtan elvből csak a látszatnak hódoló lapossága számára biztos működési bázist nyújtott.

Lássuk mármost először, hogyan fejeződnek ki a munkaerő értéke és árai átváltozott formájukban, munkabérként.

Tudjuk, hogy a munkaerő napi értékét a munkás bizonyos élettartamára számítják, melynek a munkanap bizonyos hossza felel meg. Tegyük fel, hogy a szokásos munkanap 12 óra és a munkaerő napi értéke 3 sh., egy olyan érték pénzkifejezése, amelyben 6 munkaóra fejeződik ki. Ha a munkás 3 sh.-et kap, akkor megkapja 12 órán át funkcionáló munkaerejének értékét. Ha mármost a munkaerőnek ezt a napi értékét mint a napi munka értékét fejezik ki, akkor ezt a formulát kapjuk: a 12 órás munkának 3 sh. értéke van.

A munkaerő értéke ilymódon meghatározza a munka értékét, vagy, pénzben kifejezve, szükséges árát. Ha ellenben a munkaerő ára eltér értékétől, akkor a munka ára ugyancsak eltér úgynevezett értékétől.

Minthogy a munka értéke csak irracionális kifejezés a munkaerő értékére, magától adódik, hogy a munka értékének mindig kisebbnek kell lennie értéktermékénél, mert a tőkés mindig hosszabb ideig funkcionáltatja a munkaerőt, mint amennyi saját értékének újratermeléséhez szükséges. A fenti példában a 12 órán át funkcionáló munkaerő értéke 3 sh., olyan érték, amelynek újratermeléséhez 6 óra kell neki. Értéktermék viszont 6 sh., mert valójában 12 órán át funkcionál és értéktermék nem saját értékétől, hanem funkciójának időtartamától függ. Ilymódon azt az első pillantásra ízetlen eredményt kapjuk, hogy a munkának, amely 6 sh. értéket teremt, 3 sh. értéke van.[27]

Látjuk továbbá: a 3 sh. érték, amelyben a munkanap megfizetett része, azaz 6 órai munka megtestesül, úgy jelenik meg, mint a 12 órás — 6 meg nem fizetett órát tartalmazó — teljes munkanap értéke vagy ára. A munkabér formája tehát eltünteti minden nyomát annak, hogy a munkanap megoszlik szükséges munkára és többletmunkára, megfizetett és meg nem fizetett munkára. Az egész munka mint megfizetett munka jelenik meg. A robotmunkánál térben és időben, kézzelfoghatóan érzékileg megkülönböztethető a robotos önmaga számára végzett munkája és a földesúr számára végzett kényszermunkája. A rabszolgamunkánál a munkanapnak még az a része is, amelyben a rabszolga csak saját létfenntartási eszközeinek értékét pótolja, tehát amelyben valójában önmaga számára dolgozik, úgy jelenik meg, mint gazdája számára végzett munka. Egész munkája mint meg nem fizetett munka jelenik meg.[28] A bérmunkánál, megfordítva, még a többletmunka, vagyis a meg nem fizetett munka is úgy jelenik meg, mint megfizetett. Ott a tulajdonviszony elrejti a rabszolga önmaga számára végzett munkáját, itt a pénzviszony a bérmunkás ingyenmunkáját.

Érthető ezért, milyen döntő fontosságú, hogy a munkaerő értéke és ára

[27] V. ö. „Zur Kritik der politischen Ökonomie", 40. old. [Marx és Engels Művei, 13. köt. 41—42. old.], ahol bejelentem, hogy a tőke vizsgálatánál meg kell oldani a következő problémát: „Hogyan vezet a pusztán munkaidő által meghatározott csereérték bázisán folyó termelés arra az eredményre, hogy a munka csereértéke kisebb, mint termékének csereértéke."

[28] A „Morning Star", egy a bárgyúságig naiv londoni szabadkereskedő lap, az amerikai polgárháború alatt az emberileg lehetséges legnagyobb erkölcsi felháborodással újra meg újra azt bizonygatta, hogy a négerek a „Confederate Statesben"* teljesen ingyen dolgoznak. Szíveskedett volna összehasonlítani egy ilyen néger napi költségeit például a londoni East End szabad munkásának napi költségeivel.

a munkabér formájává, vagyis magának a munkának értékévé és árává változik át. Ezen a megjelenési formán, amely a valóságos viszonyt láthatatlanná teszi és éppen az ellenkezőjét mutatja, alapulnak mind a munkás, mind a tőkés összes jogi képzetei, a tőkés termelési mód összes misztifikációi, összes szabadság-illúziói, a vulgáris gazdaságtan összes apologetikus lódításai.

Ha a világtörténelemnek sok időre volt is szüksége ahhoz, hogy a bérmunka titkának a végére járjon, ezzel szemben mi sem könnyebb, mint ennek a megjelenési formának a szükségszerűségét, a raison d'être-jeit [létokait] megérteni.

A tőke és a munka közötti csere az észlelés számára először ugyanolyan módon mutatkozik meg, mint minden más áru vétele és eladása. A vevő egy bizonyos pénzösszeget, az eladó egy a pénztől különböző cikket ad. A jogi tudat itt legfeljebb anyagi különbséget ismer fel, amely e jogilag egyenértékű formulákban fejeződik ki: Do ut des, do ut facias, facio ut des és facio ut facias.*

Továbbá: minthogy csereérték és használati érték önmagukban összemérhetetlen nagyságok, a „munka értéke", „munka ára" kifejezés nem tűnik irracionálisabbnak, mint a „pamut értéke", „pamut ára" kifejezés. Ehhez járul, hogy a munkást akkor fizetik, amikor munkáját már szolgáltatta. Fizetési eszköz-funkciójában pedig a pénz utólag realizálja a szolgáltatott cikk értékét vagy árát, tehát az adott esetben a szolgáltatott munka értékét vagy árát. Végül a „használati érték", amelyet a munkás a tőkésnek szolgáltat, valójában nem a munkaereje, hanem annak funkciója, meghatározott hasznos munka, szabómunka, cipészmunka, fonómunka stb. Hogy ugyanaz a munka más oldalról tekintve általános értékképző elem — olyan tulajdonság ez, amely minden más árutól megkülönbözteti —, ez kívül esik a közönséges tudat területén.

Ha a munkásnak az álláspontjára helyezkedünk, aki 12 órai munka fejében például 6 órai munka értéktermékét kapja meg, mondjuk 3 sh.-et, számára a valóságban az ő 12 órás munkája a 3 sh. vásárlási eszköze. Munkaerejének értéke szokásos létfenntartási eszközeinek értékével együtt 3 sh.-ről 4-re vagy 3-ról 2-re változhat, vagy munkaerejének változatlan értéke mellett annak ára a kereslet és kínálat változó viszonya következtében 4 sh.-re emelkedhet vagy 2 sh.-re eshet, ő mindig 12 munkaórát ad. A kapott egyenérték nagyságának minden változása ezért szükségképpen úgy jelenik meg neki, mint 12 munkaórája értékének vagy árának változása. Ez a körülmény Adam Smitht, aki a munkanapot állandó nagyságnak kezelte,[29] éppen for-

[29] A. Smith csak véletlenszerűen céloz a munkanap változására a darabbér alkalmából.

dítva, arra az állításra csábította, hogy a munka értéke állandó, bár a létfenntartási eszközök értéke változik és ugyanaz a munkanap ezért több vagy kevesebb pénzben fejeződik ki a munkás számára.

Ha másrészt a tőkést vesszük szemügyre, ő persze a lehető legkevesebb pénzért a lehető legtöbb munkát szeretné kapni. Gyakorlatilag ezért csak a munkaerő árának és a funkciója teremtette értéknek a különbözete érdekli. De minden árut a lehető legolcsóbban igyekszik megvenni és profitját mindenütt az egyszerű becsapásból, az értéken aluli vételből és értéken felüli eladásból magyarázza. Ezért nem jut el ahhoz a felismeréshez, hogy ha olyan dolog, mint a munka értéke, valóban léteznék, és ő ezt az értéket valóban megfizetné, akkor nem léteznék tőke, pénze nem változna át tőkévé.

Ráadásul a munkabér valóságos mozgása mutat olyan jelenségeket, melyek bizonyítani látszanak, hogy nem a munkaerő értékét fizetik meg, hanem funkciójának, magának a munkának az értékét. Ezeket a jelenségeket két nagy osztályra vezethetjük vissza. Először: a munkabér változása a munkanap hosszának változásával. Ugyanígy lehetne azt következtetni, hogy nem a gép értékét, hanem művelete értékét fizetik meg, mert többe kerül a gépet egy hétre bérelni, mint egy napra. Másodszor: az egyéni különbség a különböző munkások munkabéreiben, akik ugyanazt a funkciót végzik. Ez az egyéni különbség — de anélkül, hogy illúziókra alkalmat adna — a rabszolgaság rendszerében is megtalálható, ahol nyíltan és szabadon, kertelés nélkül magát a munkaerőt adják el. Csakhogy az átlagon felüli munkaerő előnye vagy az átlagon aluli munkaerő hátránya a rabszolgarendszerben a rabszolgatulajdonosnak jut, a bérmunka rendszerében magának a munkásnak, mert munkaerejét az egyik esetben ő maga, a másikban egy harmadik személy adja el.

Egyébként a „munka értéke és ára" vagy a „munkabér" megjelenési formára — megkülönböztetve a lényegi viszonytól, amely megjelenik, a munkaerő értékétől és árától — ugyanaz érvényes, ami az összes megjelenési formákra és rejtett mögöttes alapjukra. Az előbbiek közvetlenül spontán újratermelődnek, mint közkeletű gondolkodási formák, az utóbbit a tudomány révén először fel kell fedezni. A klasszikus politikai gazdaságtan megközelíti az igazi tényállást, anélkül azonban, hogy tudatosan megformulázná. Nem képes erre, amíg polgári bőrében van.

Tizennyolcadik fejezet

Az időbér

Maga a munkabér megint igen sokféle formát ölt; olyan körülmény ez, amely a közgazdasági kézikönyvekből nem ismerhető fel, mert ezek, az anyag iránti durva érdekeltségükben, minden formakülönbséget elhanyagolnak. Mindezeknek a formáknak az ábrázolása azonban a bérmunkáról szóló speciális tanba tartozik, tehát nem ebbe a műbe. A két uralkodó alapformát ellenben röviden ki kell itt fejteni.

A munkaerő eladása, mint emlékszünk, mindig meghatározott időszakaszokra történik. Ezért az átváltozott forma, amelyben a munkaerő napi értéke, heti értéke stb. közvetlenül jelentkezik, az „időbér" formája, tehát napibér stb.

Meg kell mármost először is jegyeznünk, hogy a munkaerő árának és az értéktöbbletnek a nagyságváltozásairól a tizenötödik fejezetben kimutatott törvények egyszerű formaváltozással a munkabér törvényeivé változnak át. Ugyanígy a munkaerő csereértéke és a létfenntartási eszközök azon tömege közötti különbség, amellyé ez az érték átalakul, most mint névleges és reális munkabér különbsége jelenik meg. Haszontalan volna a megjelenési formánál megismételni azt, amit a lényegi formánál már kifejtettünk. Ezért néhány, az időbért jellemző pontra szorítkozunk.

A pénzösszeg[30], amelyet a munkás napi munkájáért, heti munkájáért stb. kap, névleges, vagyis érték szerint becsült munkabérének összege. Világos azonban, hogy a munkanap hossza szerint, tehát a munkás által naponta szolgáltatott munkamennyiség szerint ugyanaz a napibér, hetibér stb. a munkának igen különböző árát fejezheti ki, azaz igen különböző pénzösszegeket ugyanazért a munkamennyiségért.[31] Az időbérnél tehát megint különb-

[30] Magát a pénzértéket itt mindig állandónak feltételezzük.

[31] „A munka ára az az összeg, amelyet egy adott munkamennyiségért fizetnek." (*Sir Edward West*: „Price of Corn and Wages of Labour", London 1826, 67. old.) West a szerzője a politikai gazdaságtan történetében korszakot alkotó névtelen írásnak: „Essay on the Application of Capital to Land. By a Fellow of Univ. College of Oxford", London 1815.

séget kell tennünk a munkabér, napibér, hetibér stb. teljes összege és a munka ára között. Hogyan találjuk meg mármost ezt az árat, azaz egy adott munkamennyiség pénzértékét? A munka átlagos árát úgy kapjuk meg, hogy a munkaerő átlagos napi értékét elosztjuk az átlagos munkanap óraszámával. Ha például a munkaerő napi értéke 3 sh., 6 munkaóra értékterméke, és a munkanap 12 órás, akkor egy munkaóra ára $\frac{3\,\text{sh.}}{12} = 3$ d. A munkaóra így megtalált ára szolgál mértékegységül a munka ára számára.

Ebből az következik, hogy a napibér, hetibér stb. ugyanaz maradhat, noha a munka ára folyton süllyed. Ha például a szokásos munkanap 10 óra és a munkaerő napi értéke 3 sh. volt, akkor a munkaóra ára $3\,^3/_5$ d.; ez az ár 3 d.-re süllyed, mihelyt a munkanap 12 órára, és $2\,^2/_5$ d.-re, mihelyt a munkanap 15 órára nő. A napi- vagy hetibér ennek ellenére változatlan marad. Megfordítva, a napi- vagy hetibér emelkedhet, noha a munka ára állandó marad, sőt süllyed. Ha például a munkanap 10 órás volt és a munkaerő napi értéke 3 sh., akkor egy munkaóra ára $3\,^3/_5$ d. Ha a munkás növekvő foglalkoztatottság következtében és a munka változatlan ára mellett 12 órát dolgozik, akkor napibére most 3 sh. $7\,^1/_5$ d.-re emelkedik, anélkül hogy a munka ára változnék. Ugyanez lehetne az eredmény, ha a munka extenzív nagysága helyett intenzív nagysága növekednék.[32] A névleges napi- vagy hetibér emelkedését ezért a munka változatlan vagy csökkenő ára kísérheti. Ugyanez érvényes a munkáscsalád bevételéről, mihelyt a családfő által szolgáltatott munkamennyiséget a családtagok munkája szaporítja. Vannak tehát a névleges napi- vagy hetibér megkurtításától független módszerek a munka árának leszállítására.[33]

---

[32] „A munkabér a munka árától és a teljesített munka mennyiségétől függ. . . A munkabér növekedése nem zárja szükségképpen magába a munka árának nagyobbodását. Teljesebb foglalkoztatottság és nagyobb megerőltetés következtében a munkabér jelentékenyen növekedhet, míg a munka ára ugyanaz maradhat." (*West*, i. m. 67—68., 112. old.) A fő kérdést — mi határozza meg a „price of labourt" [munka árát]? — West egyébként banális szólamokkal intézi el.

[33] Helyesen megérzi ezt a XVIII. század ipari burzsoáziájának legfanatikusabb képviselője, az „Essay on Trade and Commerce" általunk gyakran idézett szerzője, ámbár zavarosan ábrázolja a dolgot. „A munka mennyisége és nem az ára" (ezen a névleges napi- vagy hetibért érti) „az, amit az élelmiszerek és más szükségleti javak ára meghatároz: csökkentsétek a szükségleti javak árát nagyon alacsonyra, és természetesen arányosan csökkentitek a munka mennyiségét. . . Az ipari vállalkozók tudják, hogy különböző módok vannak a munka árának növelésére és csökkentésére azon kívül, hogy névleges összegét megváltoztatják." (i. m. 48., 61. old.) N. W. Senior „Three Lectures on the Rate of Wages"-ében, London 1830, amelyben felhasználja West írását anélkül, hogy hivatkozna rá, többek között

Mint általános törvény következik azonban: ha a napi, heti stb. munka mennyisége adott, akkor a napi- vagy hetibér a munka árától függ, amely maga is változik, vagy a munkaerő értékével, vagy árának értékétől való eltéréseivel. Ha ellenben a munka ára adott, akkor a napi- vagy hetibér a napi vagy heti munka mennyiségétől függ.

Az időbér mértékegysége, a munkaóra ára, úgy adódik, hogy a munkaerő napi értékét elosztják a szokásos munkanap óraszámával. Tegyük fel, hogy a szokásos munkanap 12 óra, a munkaerő napi értéke pedig 3 sh., 6 munkaóra értékterméke. A munkaóra ára e körülmények között 3 d., értékterméke 6 d. Ha a munkást mármost naponta 12 óránál kevesebbet (vagy hetenként 6 napnál kevesebbet) foglalkoztatják, például csak 6 vagy 8 órát, akkor, a munka ezen ára mellett, csak 2 vagy 1 $^1/_2$ sh. napibért kap.[34] Minthogy feltevésünk szerint átlagban naponta 6 órát kell dolgoznia csak azért, hogy a munkaereje értékének megfelelő napibért megtermelje, minthogy ugyanezen feltevés szerint minden órának csak a felét dolgozza a maga számára, felét pedig a tőkés számára, világos, hogy a 6 óra értéktermékét nem tudja kicsiholni, ha 12 óránál kevesebbet foglalkoztatják. Korábban a túlmunka pusztító következményeit láttuk, itt viszont azoknak a szenvedéseknek a forrásai tárulnak fel előttünk, amelyek nem-teljes foglalkoztatottságából fakadnak a munkás számára.

Ha az órabért olyan módon rögzítik, hogy a tőkés nem napi- vagy hetibérnek, hanem csak azoknak a munkaóráknak a fizetésére kötelezi magát, amelyek alatt a munkást foglalkoztatni szíveskedik, akkor rövidebb ideig foglalkoztathatja, mint amennyi az órabér — vagyis a munka-ár mértékegysége — becslésének eredetileg alapjául szolgál. Minthogy ezt a mértékegységet a $\frac{\text{munkaerő napi értéke}}{\text{adott óraszámú munkanap}}$ arány határozza meg, természetesen elveszti minden értelmét, mihelyt a munkanap már nem foglal magában meghatározott óraszámot. Megszűnik az összefüggés a megfizetett és a meg nem fizetett munka között. A tőkés most bizonyos mennyiségű többlet-

ezt mondja: „A munkás főleg a munkabér összegében érdekelt." (15. old.) Tehát a munkás főleg abban érdekelt, amit kap, a bér névleges összegében, nem abban, amit ad, a munka mennyiségében!

[34] Az ilyen abnormális nem-teljes foglalkoztatottság hatása teljességgel különbözik a munkanap általános kényszertörvényes csökkentésétől. Az előbbinek a munkanap abszolút hosszához semmi köze, és éppúgy bekövetkezhet 15 órás, mint 6 órás munkanapnál. A munka normális árát az első esetben aszerint kalkulálják, hogy a munkás 15 órát, a másodikban aszerint, hogy 6 órát dolgozik naponta átlagosan. A hatás ezért ugyanaz, ha az egyik esetben csak 7 $^1/_2$, a másikban csak 3 órát foglalkoztatják.

munkát csiholhat ki a munkásból anélkül, hogy az önfenntartásához szükséges munkaidőt biztosítaná neki. Megsemmisítheti a foglalkoztatás minden szabályosságát és teljesen kényelme, önkénye és pillanatnyi érdeke szerint váltogathatja a legszörnyűbb túlmunkát relatív vagy teljes munkanélküliséggel. Annak örvén, hogy „a munka normális árát" megfizeti, abnormálisan meghosszabbíthatja a munkanapot anélkül, hogy bármilyen megfelelő kárpótlást adna a munkásnak. Innen eredt az építőszakmában foglalkoztatott londoni munkások nagyon is ésszerű felkelése (1860) a tőkések azon kísérlete ellen, hogy ilyen órabért kényszerítsenek rájuk. A munkanap törvényes korlátozása véget vet az ilyen garázdálkodásnak, bár természetesen nem vet véget a gépi berendezés konkurrenciájából, az alkalmazott munkások minőségében való változásból, a részleges és általános válságokból eredő nem-teljes foglalkoztatottságnak.

Növekvő napi- vagy hetibér mellett a munka ára névleg állandó maradhat és mégis normális színvonala alá süllyedhet. Ez mindannyiszor bekövetkezik, mikor a munka, illetőleg a munkaóra állandó ára mellett a munkanapot szokásos tartamán túl meghosszabbítják. Ha a $\frac{\text{munkaerő napi értéke}}{\text{munkanap}}$ törtben a nevező nő, a számláló még gyorsabban nő. A munkaerő értéke — mert kopása is — funkciója tartamával együtt nő, mégpedig gyorsabb arányban, mint funkciótartamának növekménye. Ezért sok iparágban, ahol időbér uralkodik, a munkaidő törvényes korlátozása nélkül, természetadta módon kialakult az a szokás, hogy a munkanap csak egy bizonyos pontig, például a tizedik óra elteltéig, számít normálisnak („normal working day", „the day's work", „the regular hours of work" [normális munkanap, napi munka, szabályos munkaórák]). Ezen a határon túl a munkaidő túlóra (overtime), és, az órát mértékegységül véve, jobban fizetik (extra pay), ámbár gyakorta nevetségesen kicsiny arányban.[35] A normális munkanap itt a valóságos munkanap törtrészeként létezik, és az utóbbi gyakran az egész év folyamán hosszabb, mint az előbbi.[36]

[35] „A túlóráért való fizetség rátája" (a csipkegyártásban) „olyan kicsiny, $^1/_2$ d. stb. óránként, hogy kínos ellentétben áll azzal a tömeges ártalommal, amelyet a túlórázás a munkások egészségének és életerejének okoz... Az így nyert kis többletet ezenkívül gyakran újra el kell költeni külön táplálószerekre." („Children's Employment Commission, II. Report", XVI. old., 117. sz.)

[36] Így például a kárpitnyomásban a gyári törvény nemrégiben történt bevezetése előtt. „Mi étkezési szünetek nélkül dolgozunk, úgyhogy a 10 $^1/_2$ óra napi munka délután $^1/_2$ 5-kor bevégződik, és minden, ami azután van, túlóra, amely ritkán marad abba este 6 óra előtt, úgyhogy mi valójában egész éven át túlórázunk." (Smith úr vallomása; „Ch. Empl. Comm., I. Rep.", 125. old.)

A munka árának növekedése a munkanapnak egy bizonyos normális határon túl való meghosszabbításával különböző brit iparágakban úgy alakul, hogy az úgynevezett normálidő alatti munka alacsony ára rákényszeríti a munkást a jobban fizetett túlórázásra, ha egyáltalában elegendő munkabért akar összehozni.[37] A munkanap törvényes korlátozása véget vet ennek a mulatságnak.[38]

Általánosan ismert tény, hogy minél hosszabb a munkanap egy iparágban, annál alacsonyabb a munkabér.[39] A. Redgrave gyárfelügyelő ezt az 1839 és 1859 közötti húszéves időszak összehasonlító áttekintésével világítja meg, amely szerint a munkabér a tízórás törvénynek alávetett gyárakban emelkedett, ezzel szemben azokban a gyárakban, ahol napi 14—15 órát dolgoznak, esett.[40]

Abból a törvényből, hogy „ha a munka ára adott, a napi- vagy hetibér a szolgáltatott munka mennyiségétől függ", mindenekelőtt az következik,

[37] Például a skót fehérítőkben. „Skócia egyes részein ezt az ipart" (az 1862-es gyári törvény bevezetése előtt) „a túlóra rendszere alapján űzték, azaz 10 óra számított normális munkanapnak. Ezért a férfimunkás 1 sh. 2 d.-t kapott. Ehhez azonban napi 3 vagy 4 túlóra járult, amelyért óránként 3 d.-t fizettek. Ennek a rendszernek a következménye az volt, hogy az a férfimunkás, aki csak a normális időt dolgozta le, csak 8 sh. hetibért kereshetett. Túlóra nélkül a bér nem volt elegendő." („Reports of Insp. of Fact. 30th April 1863", 10. old.) A „túlóráért való extra-fizetés olyan kísértés, amelynek a munkások nem tudnak ellenállni". („Reports of Insp. of Fact. 30th April 1848", 5. old.) A londoni Cityben a könyvkötészet igen sok fiatal, 14—15 éves leányt alkalmaz, mégpedig tanoncszerződéssel, amely meghatározott munkaórákat ír elő. Mindazonáltal minden hónap utolsó hetében éjjel 10, 11, 12 és 1 óráig dolgoznak, az idősebb munkásokkal együtt, igen vegyes társaságban. „A mesterek extra-bérrel és kiadós vacsora fizetésével csábítják el (tempt) őket", amelyet a szomszédos kocsmákban fogyasztanak el. Az a nagyfokú ledérség, amelyet e „young immortals" [fiatal halhatatlanok] között ilymódon kitermelnek („Ch. Empl. Comm., V. Rep.", 44. old. 191. sz.), kiegyenlítődik abban, hogy a lányok többek között sok bibliát és kegyes könyvet kötnek be.

[38] Lásd „Reports of Insp. of Fact. 30th April 1863", 10. old. Az építőszakmában foglalkoztatott londoni munkások az 1860-as nagy sztrájk és lock out [kizárás] idején egészen helyesen ítélték meg a tényállást, kijelentvén, hogy az órabért csak két feltétellel fogadják el: 1. hogy a munkaóra árával együtt állapítsanak meg 9, illetőleg 10 órás normálmunkanapot, és hogy a 10 órás munkanap órájának ára nagyobb legyen, mint a 9 órás órájáé; 2. hogy a normálmunkanapon felüli minden órát mint túlórát viszonylag magasabban fizessenek.

[39] „Nagyon figyelemreméltó dolog ezenkívül, hogy ott, ahol hosszú munkaidő a szabály, ott szabály a kis bér is." („Rep. of Insp. of Fact. 31st Oct. 1863", 9. old.) „Az a munka, amely a szűkös éhségporciót kapja, többnyire szertelenül meg van hosszabbítva." („Public Health, Sixth Rep. 1863", 15. old.)

[40] „Reports of Insp. of Fact. 30th April 1860", 31—32. old.

hogy minél alacsonyabb a munka ára, annál nagyobbnak kell lennie a munkamennyiségnek, illetve annál hosszabbnak kell lennie a munkanapnak, hogy a munkásnak akár csak nyomorúságos átlagbért is biztosítson. A munka árának alacsonysága itt a munkaidő meghosszabbítására sarkall.[41]

Megfordítva azonban a munkaidő meghosszabbítása a maga részéről a munka árának és ezzel a napi- vagy hetibérnek esését idézi elő.

A munka árának a $\frac{\text{munkaerő napi értéke}}{\text{adott óraszámú munkanap}}$ által való meghatározásából az adódik, hogy a munkanap puszta meghosszabbítása csökkenti a munka árát, ha nem következik be kiegyenlítés. De ugyanazok a körülmények, amelyek képessé teszik a tőkést arra, hogy a munkanapot tartósan meghosszabbítsa, először képessé teszik és végül kényszerítik arra, hogy a munka árát névlegesen is csökkentse, míg csak nem csökken a megszaporított óraszám összára, tehát a napi- vagy hetibér. Itt elegendő, ha két körülményre utalunk. Ha egy férfi elvégzi $1\,^1/_2$ vagy 2 férfi munkáját, akkor nő a munka kínálata, még ha a piacon található munkaerő kínálata állandó marad is. A munkások között ilymódon létrehozott konkurrencia képessé teszi a tőkést arra, hogy a munka árát lenyomja, míg a munka árának esése, megfordítva, képessé teszi, hogy a munkaidőt még tovább srófolja.[42] A meg nem fizetett munka abnormális, azaz a társadalmi átlagszínvonalat meghaladó mennyiségeivel való eme rendelkezés azonban csakhamar a konkurrencia eszközévé válik a tőkések között is. Az áruár egy része a munka árából áll. A munka árának meg nem fizetett részét nem kell az áru árába beszámítani. Oda lehet ajándékozni az áru vevőjének. Ez az első lépés, amelyre a konkurrencia ösztönöz. A második lépés, amelyre kényszerít, az, hogy a munkanap meghosszabbítása révén létrehozott abnormális értéktöbbletnek legalább egy részét ugyancsak kizárják az áru eladási árából. Ezen a módon előbb szórványosan kialakul, majd

[41] Az angliai kézi szögkészítőknek például a munka alacsony ára miatt napi 15 órát kell dolgozniok, hogy nyomorúságos hetibérüket összehozzák. „Sok-sok órája van a napnak, és az egész idő alatt keményen kell robotolnia, hogy 11 d.-t vagy 1 sh.-et megkeressen, és ebből $2\,^1/_2$—3 d.-t le kell vonni a szerszámok kopásáért, a tüzelésért, a vashulladékért." („Ch. Empl. Comm., III. Rep.", 136. old., 671. sz.) A nők ugyanezen munkaidő mellett csak 5 sh. hetibért keresnek meg. (i. m. 137. old., 674. sz.)

[42] Ha egy gyári munkás például megtagadná, hogy a hagyományos hosszú munkaidőn át dolgozzék, „helyét igen hamar betöltenék valakivel, aki hajlandó akármilyen hosszú időn át dolgozni, és ilymódon ő az utcára kerülne". („Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1848", Evidence, 39. old., 58. sz.) „Ha egy férfi elvégzi kettőnek a munkáját . . . a profitráta általánosan emelkedni fog . . . mivel a munka pótlólagos kínálata csökkentette az árát." (*Senior*: „Three Lectures on the Rate of Wages", 15. old.)

lassanként megrögződik az árunak egy abnormálisan alacsony eladási ára, amely ettől kezdve a mérték feletti munkaidővel párosuló nyomorúságos munkabér állandó alapzatává lesz, mint ahogy eredetileg terméke volt ezeknek a körülményeknek. Erre a mozgásra csupán utalunk, mivel a konkurrencia elemzése nem ide tartozik. Beszéljen azonban egy pillanatig maga a tőkés. „Birminghamben a vállalkozók között olyan nagy a konkurrencia, hogy nem egy közülünk mint munkáltató olyat kényszerül tenni, amit különben szégyenlene; és mégsem csinálunk több pénzt (and yet no more money is made), hanem csak a közönségnek van előnye belőle."[43] Emlékszünk a londoni pékek két fajtájára, akik közül az egyik teljes áron (the „fullpriced" bakers), a másik a normális árán alul ad el („the underpriced", „the undersellers") kenyeret. A „fullpricedek" így bélyegzik meg konkurrenseiket a parlamenti vizsgáló bizottság előtt: „Csak azáltal léteznek, hogy először is becsapják a közönséget" (az áru hamisítása révén), „és másodszor 18 órai munkát préselnek ki embereikből 12 órai munka béréért... A munkások meg nem fizetett munkája (the unpaid labour) az az eszköz, amellyel a konkurrencia-harcot vívják... A pékmesterek közti konkurrencia miatt ütközik nehézségbe az éjjeli munka kiküszöbölése. Az áron alul árusító, aki kenyerét a lisztárral együtt változó önköltségi áron alul adja el, azáltal kártalanítja magát, hogy több munkát sajtol ki embereiből. Ha csak 12 óra munkát hozok ki embereimből, szomszédom ellenben 18-at vagy 20-at, akkor az eladási árban le kell győznie engem. Ha a munkások ragaszkodhatnának a túlóra megfizetéséhez, akkor ennek a mesterkedésnek hamar vége szakadna... Az áron alul árusítók által foglalkoztatottak között sok a külföldi, a fiatal és más olyan, aki kénytelen beérni szinte minden munkabérrel, amelyet kaphat."[44]

Ez a jeremiáda azért is érdekes, mert megmutatja, hogy a tőkés agyában mennyire csak a látszata tükröződik vissza a termelési viszonyoknak. A tőkés nem tudja, hogy a munka normális ára is bizonyos mennyiségű meg nem fizetett munkát foglal magában és hogy nyereségének normális forrása éppen ez a meg nem fizetett munka. A többletmunkaidő kategóriája egyáltalában nem létezik számára, mert bele van foglalva a normális munkanapba, amelyről azt hiszi, hogy a napibérben megfizeti. Igenis létezik

[43] „Ch. Empl. Comm., III. Rep.", Evidence, 66. old., 22. sz.

[44] „Report etc. relative to the Grievances complained of by the Journeymen Bakers", London 1862, LII. old. és uo. Evidence, 479., 359., 27. sz. Mindazonáltal a fullpricedek is — mint korábban említettük és mint szóvivőjük, Bennett maga elismeri — embereikkel „este 11 órakor vagy korábban kezdetik a munkát, és gyakran másnap este 7 óráig hosszabbítják meg". (i. m. 22. old.)

azonban számára a túlóra, a munkanap meghosszabbítása a munka megszokott árának megfelelő korláton túl. Sőt áron alul árusító konkurrensével szemben ragaszkodik e túlóra extra-fizetéséhez (extra pay). Megint nem tudja, hogy ez az extra-fizetés éppúgy foglal magában meg nem fizetett munkát, mint a szokásos munkaóra ára. Például a tizenkétórás munkanap egy órájának ára 3 penny, $^1/_2$ munkaóra értékterméke, míg a túlórás munkaóra ára 4 penny, $^2/_3$ munkaóra értékterméke. Az első esetben a tőkés a munkaóra $^1/_2$-ét, a másodikban $^1/_3$-át sajátítja el fizetés nélkül.

Tizenkilencedik fejezet

A darabbér

A darabbér nem más, mint az időbér átváltozott formája, mint ahogy az időbér a munkaerő értékének, illetve árának átváltozott formája.

A darabbérnél az első pillantásra az a látszat, hogy a munkás által eladott használati érték nem munkaerejének a funkciója, eleven munka, hanem már termékben tárgyiasult munka, és hogy ennek a munkának az árát nem a $\frac{\text{munkaerő napi értéke}}{\text{adott óraszámú munkanap}}$ tört határozza meg, mint az időbérnél, hanem a termelő teljesítőképessége.[45]

Azt a bizalmat, amely hisz ennek a látszatnak, először is már annak a ténynek erősen meg kell ingatnia, hogy a munkabér mindkét formája ugyanabban az időben ugyanabban az iparágban egymás mellett áll fenn. Például: „A londoni szedők rendszerint darabbérben dolgoznak, az időbér náluk kivétel. Fordított a helyzet a vidéki szedőknél, náluk az időbér a szabály és a darabbér a kivétel. A hajóácsokat a londoni kikötőben darabbérben fizetik, valamennyi többi angol kikötőben időbérben."[46] Ugyanazokban a londoni nyergesműhelyekben gyakran ugyanazért a munkáért a franciáknak darabbért, az angoloknak időbért fizetnek. A tulajdonképpeni gyárakban, ahol a darabbér általánosan uralkodó, egyes munkafunkció-

[45] „A darabmunka rendszere korszakot jelöl a munkás történetében; félúton van a puszta napszámos helyzete között, aki a tőkés akaratától függ, és a szövetkezeti kézműves helyzete között, aki azzal kecsegtet, hogy a nem távoli jövőben saját személyében egyesíti a kézművest és a tőkést. A darabmunkások ténylegesen a maguk gazdái, még ha a vállalkozó tőkéjével dolgoznak is." (*John Watts*: „Trade Societies and Strikes, Machinery and Co-operative Societies", Manchester 1865, 52—53. old.) Ezt az írásocskát azért idézem, mert igazi szennycsatornája valamennyi régóta elrothadt, apologetikus közhelynek. Ugyanez a Watts úr azelőtt owenizmussal házalt és 1842-ben közzétett egy másik írásocskát: „Facts and Fictions of Political Economy", amelyben többek között a propertyt [tulajdont] robberynek [rablásnak] nyilvánítja. Ez már régen volt.

[46] *T. J. Dunning*: „Trades' Unions and Strikes", London 1860, 22. old.

kat technikai okokból nem lehet így mérni, és ezért ezeket időbérben fizetik.[47] Önmagában véve mindazonáltal világos, hogy a munkabér kifizetésének formakülönbsége a munkabér lényegén mit sem változtat, ámbár a tőkés termelés fejlődése szempontjából az egyik forma kedvezőbb lehet, mint a másik.

Tegyük fel, hogy a szokásos munkanap 12 óra, amelyből 6-ot megfizetnek, 6-ot nem. A munkanap értékterméke 6 sh., egy munkaóráé ezért 6 d. Tegyük fel, hogy tapasztalatilag kiderül, hogy az a munkás, aki az intenzitás és ügyesség átlagos fokával dolgozik, tehát a cikk előállítására valóban csak a társadalmilag szükséges munkaidőt fordítja, 12 óra alatt 24 darabot szolgáltat, akár különálló termékekről, akár egy folyamatos készítmény mérhető részeiről van szó. Akkor ennek a 24 darabnak az értéke, a bennük foglalt állandó tőkerész levonása után, 6 sh., az egyes darab értéke pedig 3 d. A munkás darabonként $1\,^1/_2$ d.-t kap és ennélfogva 12 óra alatt 3 sh.-et keres. Ahogyan az időbérnél egyremegy, úgy vesszük-e, hogy a munkás 6 órát a maga számára és 6 órát a tőkés számára dolgozik, vagy úgy, hogy minden órának egyik felét a maga számára és a másikat a tőkés számára, ugyanúgy itt is egyremegy, azt mondjuk-e, hogy minden egyes darab félig meg van fizetve és félig nem, vagy azt, hogy 12 darab ára csak a munkaerő értékét pótolja, míg a másik 12-ben az értéktöbblet testesül meg.

A darabbér-forma ugyanolyan ésszerűtlen, mint az időbér-forma. Például 2 darab áru, a bennük elfogyasztott termelési eszközök értékének levonása után, mint egy munkaóra terméke 6 d.-t ér, a munkás viszont 3 d. árat kap érte. A valóságban a darabbér közvetlenül nem fejez ki semmiféle értékviszonyt. Nem arról van szó, hogy a darab értékét mérik a benne megtestesült munkaidővel, hanem megfordítva, arról, hogy a munkás által kifejtett munkát mérik az általa megtermelt darabok számával. Az időbér esetében a munka a közvetlen időtartamán méri magát, a darabbér esetében azon a termékmennyiségen, amelyben a munka egy meghatározott idő-

[47] Hogyan kedvez a munkabér e két formájának egyidejű, egymás melletti fennállása a gyárosok csalásainak: „Egy gyár 400 embert foglalkoztat, akiknek a fele darabbérben dolgozik és közvetlen érdeke, hogy hosszabb időt dolgozzék. A másik 200-at napibérben fizetik, ezek egyenlő hosszú ideig dolgoznak a többiekkel és túlórájukért nem kapnak pénzt... E 200 ember napi félórás munkája egyenlő egy személy 50 órás munkájával, vagyis egy személy heti munkájának $^5/_6$-ával, és pozitív nyereség az alkalmazó számára." („Reports of Insp. of Fact. 31st October 1860", 9. old.) „A túldolgozás még mindig nagymértékben uralkodik; és a legtöbb esetben maga a törvény nyújt biztonságot a felfedezés és büntetés ellen. Sok korábbi jelentésben rámutattam arra ... milyen hátrányt szenvednek mindazok a munkások, akiket nem darabbérben foglalkoztatnak, hanem hetibért kapnak." (Leonard Horner; „Reports of Insp. of Fact. 30th April 1859", 8—9. old.)

tartam alatt összesűrűsödik.[48] Magának a munkaidőnek az árát végül a következő egyenlet határozza meg: a napi munka értéke = a munkaerő napi értékével. A darabbér tehát csak módosított formája az időbérnek.

Vegyük szemügyre mármost kissé közelebbről a darabbér jellegzetes sajátosságait.

A munka minőségét itt maga a mű ellenőrzi, amelynek el kell érnie az átlagos jóságot ahhoz, hogy a teljes darabárat kifizessék. A darabbér e tekintetben a bérlevonások és a tőkés csalás legtermékenyebb forrásává válik.

A darabbér a tőkésnek egészen biztos mértéket ad a munka intenzitására vonatkozóan. Csak az a munkaidő, amely előzetesen meghatározott és tapasztalatilag megállapított árumennyiségben testesül meg, számít társadalmilag szükséges munkaidőnek, és csak azt fizetik mint ilyet. London nagyobb szabóműhelyeiben ezért egy bizonyos darab munkát, például egy mellényt stb., órának, félórának stb. hívnak, óráját 6 d.-vel számítva. A gyakorlatból ismeretes, mennyi egy óra átlagterméke. Új divatoknál, javításoknál stb. munkáltató és munkás közt vita támad azon, hogy egy meghatározott munkadarab egy órával stb. egyenlő-e, amíg itt is nem dönt a tapasztalat. Hasonló a helyzet a londoni bútorasztalos-műhelyekben stb. Ha a munkásnak nincs meg az átlagos teljesítőképessége, tehát nem tud meghatározott napi munkaminimumot szolgáltatni, elbocsátják.[49]

Minthogy a munka minőségét és intenzitását itt maga a munkabér formája ellenőrzi, a munkafelügyelet nagy része feleslegessé válik. A darabbér ezért alapzata mind a korábban leírt modern otthonmunkának, mind a kizsákmányolás és elnyomás egy hierarchikusan tagozott rendszerének. Az utóbbinak két alapformája van. A darabbér egyrészt megkönnyíti élősdiek közbeékelődését a tőkés és a bérmunkás közé, a munka albérletbe adását (subletting of labour). A közbenső személyek nyeresége kizárólag a tőkés által fizetett munka-ár és ennek az árnak ama része közötti különbözetből folyik, amelyet e közbenső személyek a munkásnak valóban juttatnak.[50] Ezt

[48] „A bér két módon mérhető; vagy a munka tartamán, vagy a munka termékén." („Abrégé élémentaire des principes de l'économie politique", Párizs 1796, 32. old.) E névtelen írás szerzője: G. Garnier.

[49] „Ennyi meg ennyi súlyú gyapotot átadnak neki" (a fonónak), „és meghatározott idő múlva adott súlyú, meghatározott finomsági fokú cérnát vagy fonalat kell helyébe visszaadnia, s ennyit meg ennyit fizetnek neki fontonként mindazért, amit így visszaad. Ha munkája minőségileg hibás, bírsággal sújtják; ha mennyiségileg kevesebb, mint az adott időre megállapított minimum, elbocsátják és alkalmasabb munkást állítanak a helyére." (*Ure*: „Philosophy of Manufactures", 316—317. old.)

[50] „Ha a munka több kézen megy át és mindegyikük részesedik a profitból, míg a munká

a rendszert Angliában jellemzően „sweating system-nek" (izzasztó rendszernek) hívják. Másrészt a darabbér megengedi a tőkésnek, hogy a főmunkással — a manufaktúrában egy csoport vezetőjével, a bányákban a szenelővájárral stb., a gyárban a tulajdonképpeni gépmunkással — darabonként ennyire és ennyire szerződést kössön, olyan áron, amelyért a főmunkás maga veszi át segédmunkásainak toborzását és fizetését. A munkásoknak a tőke által való kizsákmányolása itt a munkásnak a munkás által való kizsákmányolása közvetítésével valósul meg.[51]

Ha a darabbér már adva van, akkor természetesen a munkás személyes érdeke, hogy munkaerejét a lehető legintenzívebben megfeszítse, ami megkönnyíti a tőkésnek az intenzitás normálfokának emelését.[51a] Ugyanígy személyes érdeke a munkásnak, hogy a munkanapot meghosszabbítsa, mert ezzel napi- vagy hetibére emelkedik.[52] Ezzel bekövetkezik az időbérnél már leírt visszahatás, nem beszélve arról, hogy a munkanap meghosszabbítása, még akkor is, ha a darabbér állandó marad, önmagában véve a munka árának esését foglalja magában.

---

csak az utolsó végzi, akkor a fizetség, amely a munkásnőhöz elérkezik, nyomorúságosan aránytalan." („Ch. Empl. Comm., II. Rep.", LXX. old., 424. sz.)

[51] Még az apologéta Watts is megjegyzi: „Nagy tökéletesítése lenne a darabbér-rendszernek, ha az egy munkán foglalkoztatott összes emberek részesek lennének a szerződésben, ki-ki képességeinek megfelelően, ahelyett hogy egy ember érdekelve van abban, hogy társait saját előnyére túldolgoztassa." (i. m. 53. old.) E rendszer aljasságairól v. ö. „Ch. Empl. Comm., III. Rep.", 66. old., 22. sz.; 11. old., 124. sz.; XI. old. 13., 53., 59. sz. stb.

[51a] Ezt a természetadta eredményt gyakran mesterségesen elősegítik. Például a londoni engineering trade-ben [gépgyártó iparban] hagyományos fogás, hogy a tőkés „egy fölényes fizikai erejű és készségű férfit választ ki több munkás főnökéül. Negyedévenként vagy más időközökben pótlólagos bért fizet neki, azzal a feltétellel, hogy minden lehetőt elkövet, hogy munkatársait, akik csak a szokásos bért kapják, a vele való leghevesebb versengésre ösztökélje... Ez további kommentár nélkül megmagyarázza a tőkések panaszát arról, hogy a trade unionok »megbénítják a tevékenységet, illetve a nagyobb ügyességet és munkaerőt (stinting the action, superior skill and working power)«." (*Dunning*: „Trades' Unions and Strikes", 22—23. old.) Minthogy a szerző maga is munkás és egy trade union titkára, ezt túlzásnak vehetnők. De nézzük meg például J. Ch. Morton „highly respectable" [nagyon tiszteletreméltó] mezőgazdasági enciklopédiáját, a „Labourer" [munkás] című cikket, ahol ezt bevált módszerként ajánlják a bérlőknek.

[52] „Mindazoknak, akiket darabbérben fizetnek ... előnyük van a munka törvényes határainak áthágásából. A túlórázásra való hajlandóságot különösen a szövőkként és motollálókként foglalkoztatott nőknél lehet megfigyelni." („Rep. of. Insp. of. Fact. 30th April 1858", 9. old.) „Ez a darabbér-rendszer, amely oly előnyös a tőkés számára ... egyenesen arra irányul, hogy a fiatal fazekast nagy túlmunkára serkentse az alatt a 4 vagy 5 év alatt, amikor darabra, de alacsony árban fizetik. Ez egyike a fő okoknak, amelyeknek a fazekasok fizikai elkorcsosulása tulajdonítható." („Ch. Empl. Comm., I. Rep.", XIII. old.)

Az időbérnél, kevés kivétellel, ugyanazokért a funkciókért egyenlő munkabér uralkodik, míg a darabbérnél, bár a munkaidő árát egy meghatározott termékmennyiség méri, a napi- vagy hetibér mégis változik a munkások egyéni különbözőségével, akik közül az egyik csak minimális terméket szolgáltat adott idő alatt, a másik az átlagot, a harmadik az átlagnál többet. A valóságos kereset tekintetében itt tehát nagy különbségek keletkeznek az egyéni munkások különböző ügyessége, ereje, energiája, kitartása stb. szerint.[53] Ez természetesen mit sem változtat a tőke és a bérmunka közti általános viszonyon. Először is az egyéni különbségek az összműhely szempontjából kiegyenlítődnek, úgyhogy ez meghatározott munkaidő alatt az átlagterméket szolgáltatja és a fizetett összbér az iparág átlagbére lesz. Másodszor a munkabér és az értéktöbblet közti arány változatlan marad, mert az egyes munkás egyéni bérének megfelel az általa egyénileg szolgáltatott értéktöbblettömeg. De a nagyobb játéktér, amelyet a darabbér az egyéniségnek biztosít, elősegíti, hogy kifejlődjék egyrészt a munkások egyénisége és ezzel szabadságérzete, önállósága és önfegyelme, másrészt egymás közötti és egymással szembeni konkurrenciája. A darabbérnek ezért van olyan tendenciája, hogy egyéni munkabéreknek az átlagszínvonal fölé emelésével magát ezt a színvonalat süllyessze. Ahol azonban bizonyos darabbér régóta hagyományosan megrögződött s leszállítása ezért különös nehézségekbe ütközött, a mesterek kivételesen időbérré való erőszakos átváltoztatásához menekültek. Ez ellen pl. 1860-ban nagy sztrájk tört ki a coventryi szalagszövők között.[54]

[53] „Ahol a munkát valamely szakmában darabszám, munkadarabonként ennyiért és ennyiért fizetik . . . a bérek összege igen lényegesen különbözhet egymástól. . . A nap szerint fizetett munkában viszont általában egyforma ráta van . . . amelyet alkalmazó és alkalmazott egyaránt a bérek mércéjének ismer el a szakma átlagos munkásai számára." (*Dunning*: „Trades' Unions and Strikes", 17. old.)

[54] „A kézműveslegények munkája nap vagy darab szerint (à la journée ou à la pièce) szabályozódik. . . A mesterek körülbelül tudják, hogy a munkások mindegyik métier-ben [mesterségben] mennyi munkát végezhetnek el naponta, és azért gyakran a végzett munka arányában fizetik őket; így ezek a legények annyit dolgoznak, amennyit csak bírnak, a saját érdekükben, további felügyelet nélkül." (*Cantillon*: „Essai sur la nature du commerce en général", Amszterdam 1756-os kiadás, 185., 202. old. Az első kiadás 1755-ben jelent meg.) Cantillon tehát, akiből Quesnay, Sir James Steuart és A. Smith bőségesen merítettek, a darabbért már itt mint az időbér pusztán módosított formáját ábrázolja. Cantillon francia kiadása a címlapon angolból való fordításnak jelenti be magát, de az angol kiadás: „The Analysis of Trade, Commerce etc., by Philip Cantillon, late of the City of London, Merchant", nemcsak későbbi keletű (1759-es), hanem tartalma révén is későbbi átdolgozásnak bizonyul. Így például a francia kiadásban Hume még nincs említve, míg megfordítva, az angolban Petty már alig szerepel. Az angol kiadás elméletileg kevésbé jelentős, ezzel szemben tartalmaz mindenféle sajátosan az angol kereskedelemre, nemesfémrúd-kereskedelemre stb.

A darabbér végül egyik fő támasza a már korábban ábrázolt órarendszernek.[55]

Az eddigi fejtegetésből következik, hogy a darabbér a tőkés termelési módnak legjobban megfelelő munkabérforma. Bár semmiképpen nem új — az időbér mellett hivatalosan szerepel többek között a XIV. század francia és angol munkás-statútumaiban —, nagyobb játékteret mégis először a tulajdonképpeni manufaktúra-időszak alatt nyer. A nagyipar Sturm und Drang-időszakában**, nevezetesen 1797 és 1815 között, emeltyűként szolgál a munkaidő meghosszabbítására és a munkabér leszállítására. A munkabér ez időszak alatti mozgására vonatkozólag igen fontos anyag található a „Report and Evidence from the Select Committee on Petitions respecting the Corn Laws" (1813—14-es parlamenti ülésszak) és „Reports from the Lords' Committee, on the state of the Growth, Commerce, and Consumption of Grain, and all Laws relating thereto" (1814—15-ös ülésszak) című Kékkönyvekben. Itt okmányszerű bizonyítását találjuk annak, hogy a munka ára az antijakobinus háború kezdete óta folytonosan süllyedt. A szövőiparban például a darabbér annyira esett, hogy a nagyon meghosszabbított munkanap ellenére a napibér most alacsonyabb volt, mint azelőtt. „A szövőmunkás valóságos keresete sokkal kevesebb, mint korábban: fölénye a közönséges munkással szemben, amely eleinte igen nagy volt, csaknem teljesen eltűnt. Valójában a tanult és a közönséges munka bére közti különbség most sokkal jelentéktelenebb, mint bármelyik korábbi időszakban."[56] Hogy a munkának a darabbér révén fokozódott intenzitása és terjedelme milyen keveset gyümölcsözött a falusi proletariátusnak, mutassa a következő idézet, amelyet egy a földtulajdonosok és bérlők pártján álló írásból vettünk: „A mezőgazdasági műveletek túlnyomó részét olyan emberek végzik, akiket napszámra vagy darabszámra szegődtetnek. Heti bérük körülbelül 12 sh.;

---

vonatkozó dolgot, ami a francia szövegből hiányzik. Ezért az angol kiadás címében foglalt szavak, melyek szerint a munka „Taken chiefly from the Manuscript of a very ingenious Gentleman deceased, and adapted etc." [főként egy néhai, igen szellemes úriember kéziratából van véve és átdolgozva stb.], többnek látszanak puszta — akkoriban igen szokásos — fikciónál.*

[55] „Hányszor láttuk, hogy bizonyos műhelyekbe jóval több munkást fogadtak fel, mint amennyit a munka elvégzése megkívánt. Gyakran előfordul, hogy bizonytalan, sőt néha képzelt munkára számítva felvesznek munkásokat; minthogy darabbérben fizetik őket, azt tartják, semmit sem kockáztatnak, mert minden időveszteség a nem-foglalkoztatottakat terheli." (*H. Grégoir*: „Les typographes devant le tribunal correctionnel de Bruxelles", Brüsszel 1865, 9. old.)

[56] „Remarks on the Commercial Policy of Great Britain", London 1815, 48. old.

és ámbár fel lehet tételezni, hogy egy ember darabbér esetén, jobban ösztökélve a munkára, 1 sh.-gel vagy talán 2 sh.-gel többet keres, mint hetibér esetén, mégis összkeresetének becslésekor azt látjuk, hogy amit az év folyamán foglalkoztatásban veszít, az kiegyenlíti ezt a többletet . . . Továbbá, általában azt látjuk majd, hogy ezeknek az embereknek a bére bizonyos arányban van a szükséges létfenntartási eszközök árával, úgyhogy egy kétgyermekes férfi el tudja tartani családját anélkül, hogy egyházközségi támogatáshoz folyamodnék."[57] Malthus annak idején megjegyezte a parlament által közzétett tényekre vonatkozóan: „Bevallom, hogy a darabbér gyakorlatának nagy elterjedését nem nézem örömmel. Napi 12 vagy 14 órai kemény munka, valamilyen hosszabb időszakra, túl sok egy emberi lénynek."[58]

A gyári törvénynek alávetett műhelyekben a darabbér általános szabállyá válik, mert a tőke ott már csak intenzíve tudja megnyújtani a munkanapot.[59]

A munka termelékenységének változásával ugyanaz a termékmennyiség változó munkaidőt testesít meg. Tehát változik a darabbér is, mivel egy meghatározott munkaidő árkifejezése. Fenti példánkban 12 óra alatt 24 darabot termeltek, míg a 12 óra értéktermék 6 sh., a munkaerő napi értéke 3 sh., a munkaóra ára 3 d. és a bér egy darabra $1\,^1/_2$ d. volt. Egy darab $^1/_2$ munkaórát szívott fel. Ha mármost ugyanez a munkanap mondjuk a munka termelékenységének megkétszereződése következtében nem 24, hanem 48 darabot szolgáltat és minden más körülmény változatlan marad, akkor a darabbér $1\,^1/_2$ d.-ről $^3/_4$ d.-re süllyed, mert minden egyes darab most már nem $^1/_2$, hanem csak $^1/_4$ munkaórát testesít meg. $24 \times 1\,^1/_2$ d. $= 3$ sh., és éppígy $48 \times {}^3/_4$ d. $= 3$ sh. Más szavakkal: a darabbért ugyanabban az arányban szállítják le, amelyben az ugyanazon idő alatt termelt darabok száma nő,[60]

---

[57] „A Defence of the Landowners and Farmers of Great Britain", London 1814, 4—5. old.

[58] *Malthus:* „Inquiry into the Nature and Progress of Rent", London 1815 [49. old., jegyzet]

[59] „A darabbérben fizetett munkások valószínűleg az összes gyári munkások $^4/_5$-ét alkotják." („Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1858", 9. old.)

[60] „Fonógépének termelőerejét pontosan mérik, és a vele végzett munkáért való fizetés rátája a gép termelőerejének növekedésével *együtt* csökken, ha nem is *arányosan*." (*Ure:* „Philosophy of Manufactures", 317. old.) Az utóbbi apologetikus fordulatot később maga Ure semmisíti meg. Elismeri, hogy például a mule meghosszabbítása esetén a meghosszabbításból pótlólagos munka fakad. A munka tehát nem csökken abban a mértékben, amelyben a termelékenysége nő. Továbbá: „Ez a növekedés a gép termelőerejét $^1/_5$-ével növeli. Ha ez bekövetkezik, a fonómunkást nem ugyanazzal a rátával fizetik végzett munkájáért, mint azelőtt, de minthogy a rátát nem csökkentik $^1/_5$ arányban, a tökéletesítés megnöveli valamely adott számú munkaórára jutó pénzkeresetét" — de, de — „az előző megállapítás bizonyos módosítást követel. . . A fonónak pótlólagos $^1/_2$ sh.-jéből valami pótlólagosat kell fizetnie

tehát amelyben az ugyanazon darabra fordított munkaidő csökken. A darabbérnek ez a változása, amennyiben pusztán névleges, állandó harcokat idéz elő tőkés és munkás között. Vagy azért, mert a tőkés ezt az ürügyet felhasználja arra, hogy a munka árát valóban leszállítsa, vagy mert a munka fokozott termelőerejét fokozott intenzitása kíséri. Vagy pedig azért, mert a munkás a darabbér látszatát — mintha termékét fizetnék meg neki és nem munkaerejét — komolyan veszi és ezért ellene szegül az olyan bérleszállításnak, amelynek nem felel meg az áru eladási árának leszállítása. „A munkások gondosan szemmel tartják a nyersanyag árát és a gyártott javak árát, és ezáltal pontosan ki tudják számítani gazdáik profitját."[61] Az ilyen igényt a tőke joggal mint a bérmunka természetét illető durva tévedést intézi el.[62] Kígyót-békát kiált erre az arcátlan követelésre, hogy az ipar haladását megadóztassák, és kereken kijelenti, hogy a munka termelékenységéhez a munkásnak egyáltalán semmi köze.[63]

---

fiatal segítőjének", és ezzel együtt jár, hogy „a felnőttek egy része kiszorul a munkából" (i. m. 320—321. old.), aminek semmiképpen sincs a munkabér emelkedésére vezető tendenciája.

[61] *H. Fawcett*: „The Economic Position of the British Labourer", Cambridge—London 1865, 178. old.

[62] A londoni „Standard" 1861 október 26-i számában beszámol a John Bright & Co. cégnek a rochdale-i magistrate-ek [békebírák] előtt folyó peréről „a szőnyegszövők trade unionjának képviselői ellen, akiket megfélemlítéssel vádolnak. Bright társai új gépi berendezést vezettek be, amely 240 yard szőnyeget állít elő annyi idő alatt és annyi munkával (!), amely azelőtt 160 yard termeléséhez volt szükséges. A munkásoknak semmiféle joguk nem volt, hogy részesedjenek abban a profitban, amely alkalmazóik tőkéjének mechanikai tökéletesítésekbe való befektetése révén jött létre. Ennek megfelelően Bright úrék javasolták, hogy a bérrátát yardonként 1 $^1/_2$ d.-ről csökkentsék 1 d.-re, ami által az emberek keresete ugyanazért a munkáért pontosan ugyanakkora marad, mint azelőtt. Ez azonban névleges csökkentés volt, amelyről a munkásokat, azt állítják, nem értesítették becsületesen előre."

[63] „A trade unionok, abbeli vágyukban, hogy a munkabért fenntartsák, arra törekszenek, hogy a tökéletesített gépi berendezés profitjában részesedjenek!" (Quelle horreur [mily szörnyűség!])" ... magasabb bért kívánnak, mert a munka megrövidült ... más szavakkal, arra törekszenek, hogy az ipari tökéletesítéseket megadóztassák." („On Combination of Trades", új kiadás, London 1834, 42. old.)

Huszadik fejezet

A munkabérek nemzeti különbözősége

A tizenötödik fejezetben azzal a sokféle kombinációval foglalkoztunk, amelyek a munkaerő abszolút vagy relatív (azaz az értéktöbblettel összehasonlított) értéknagyságában változást idézhetnek elő, míg másrészt viszont a létfenntartási eszközöknek az a mennyisége, amelyben a munkaerő ára realizálódik, ennek az árnak a változásától független[64] vagy eltérő mozgásokon mehetett át. Mint már megjegyeztük, a munkaerő értékének, illetőleg árának a munkabér exoterikus [külsődleges] formájába való egyszerű áttétele révén mindezek a törvények a munkabér mozgásának törvényeivé változnak át. Ami ezen a mozgáson belül mint váltakozó kombináció jelenik meg, a különböző országok számára mint a nemzeti munkabérek egyidejű különbözősége jelenhet meg. A nemzeti munkabérek összehasonlításánál tehát az összes mozzanatokat mérlegelni kell, amelyek a munkaerő értéknagyságának változását meghatározzák, a természetes és a történelmileg kifejlődött elemi létszükségletek árát és terjedelmét, a munkás nevelési költségeit, a női és gyermekmunka szerepét, a munka termelékenységét, extenzív és intenzív nagyságát. Még a legfelületesebb összehasonlítás is megköveteli, hogy mindenekelőtt a különböző országok ugyanazon szakmáinak átlagos napibérét egyenlő nagyságú munkanapokra redukáljuk. Miután a napibéreket így egy nevezőre hoztuk, az időbért megint darabbérbe kell áttenni, mert csak az utóbbi lehet fokmérője mind a munka termelékenységének, mind intenzív nagyságának.

Minden országban van a munkának bizonyos közepes intenzitása, amelyen alul a munka a társadalmilag szükséges időnél többet használ el valamely áru termeléséhez és ezért nem számít normális minőségű munkának. Csak a nemzeti átlagot felülmúló intenzitás-fok módosítja, egy adott ország-

[64] „Nem pontos, ha azt mondjuk, hogy a bérek" (itt a bérek pénzbeli kifejezéséről van szó) „növekedtek azért, mert valamely olcsóbb cikkből többet lehet értük vásárolni." (David Buchanan jegyzete A. Smith „Wealth of Nations"-ének általa sajtó alá rendezett kiadásában, 1814, I. köt. 417. old.)

ban, az értéknek a munkaidő puszta tartama adta mértékét. Másképp áll a helyzet a világpiacon, amelynek integráns részei az egyes országok. A munka közepes intenzitása országról országra változik; itt nagyobb, ott kisebb. Ezek a nemzeti átlagok tehát lépcsősort alkotnak, melynek mértékegysége az egyetemes munka átlagegysége. Összehasonlítva a kevésbé intenzívvel, az intenzívebb nemzeti munka tehát egyenlő idő alatt több értéket termel, amely több pénzben fejeződik ki.

Még jobban módosítja azonban az értéktörvényt nemzetközi alkalmazásában az, hogy a világpiacon a termelékenyebb nemzeti munka úgyszintén intenzívebbnek számít, hacsak a termelékenyebb nemzetet a konkurrencia nem kényszeríti arra, hogy árujának eladási árát értékére csökkentse.

Abban a mértékben, amelyben kifejlődött egy országban a tőkés termelés, emelkedik ott a munka nemzeti intenzitása és termelékenysége is a nemzetközi színvonal fölé.[64a] Az ugyanazon fajtájú áru különböző mennyiségeinek, amelyeket különböző országokban egyenlő munkaidő alatt termelnek, nemegyenlő nemzetközi értékük van tehát, amely különböző árakban, azaz a nemzetközi értékek szerint különböző pénzösszegekben fejeződik ki. A pénz relatív értéke tehát kisebb lesz a fejlettebb tőkés termelési móddal rendelkező nemzetnél, mint a kevéssé fejlettel rendelkezőnél. Ebből következik tehát, hogy a névleges munkabér, a munkaerő pénzben kifejezett egyenértéke ugyancsak magasabb lesz az első nemzetnél, mint a másodiknál; ami semmiképpen sem jelenti azt, hogy ez a valóságos bérre, azaz a munkás rendelkezésére bocsátott létfenntartási eszközökre is érvényes.

De ha figyelmen kívül hagyjuk is a pénzérték e relatív különbözőségét különböző országokban, gyakran azt fogjuk látni, hogy a napi-, heti- stb. bér az első nemzetnél magasabb, mint a másodiknál, ezzel szemben a munka relatív ára, azaz mind az értéktöbblethez, mind a termék értékéhez viszonyított ára a második nemzetnél magasabb, mint az elsőnél.[65]

[64a] Máshelyütt meg fogjuk vizsgálni, mely körülmények módosíthatják, a termelékenység tekintetében, ezt a törvényt egyes termelési ágakra nézve.

[65] James Anderson A. Smith ellen polemizálva megjegyzi: „Ugyanúgy érdemes megjegyezni, hogy bár a munka látszólagos ára szegény országokban, ahol a föld terméke és főleg a gabona olcsó, rendszerint alacsonyabb; mégis a valóságban legnagyobbrészt reálisan magasabb, mint más országokban. Mert nem az a bér, amelyet a munkásnak egy napra adnak, a munka reális ára, noha ez a látszólagos ára. A reális ára az, amibe a végzett munka bizonyos mennyisége az alkalmazónak tényleg kerül; és, ebben a megvilágításban szemlélve, a munka csaknem minden esetben olcsóbb a gazdag országokban, mint a szegényebbekben, noha a gabona és más élelmiszerek ára az utóbbiakban rendszerint sokkal alacsonyabb, mint az előbbiekben... A munka, napszámban becsülve, Skóciában sokkal olcsóbb, mint Angliában... A munka, darabszám becsülve, általában Angliában olcsóbb." (*James Anderson*:

J. W. Cowell, az 1833-as gyári bizottság tagja, a fonodák gondos vizsgálata után arra az eredményre jutott, hogy „Angliában a munkabérek lényegében alacsonyabbak a gyáros számára, mint a kontinensen, noha a munkás számára, meglehet, magasabbak". (Ure, 314. old.) Alexander Redgrave angol gyárfelügyelő az 1866 október 31-i gyári jelentésben a kontinentális államokkal való összehasonlító statisztika alapján kimutatja, hogy az alacsonyabb bér és a sokkal hosszabb munkaidő ellenére a kontinentális munka, a termékhez viszonyítva, drágább, mint az angol. Egy oldenburgi pamutgyár angol igazgatója (managere) kijelenti, hogy ott a munkaidő reggel 5.30-tól este 8 óráig tart, szombatot is beleértve, és hogy az ottani munkások angol munkafelügyelők alatt ez idő folyamán nem egészen annyi terméket szolgáltatnak, mint az angolok 10 óra folyamán, német munkafelügyelők alatt pedig még sokkal kevesebbet. A bér jóval alacsonyabb, mint Angliában, sok esetben 50%-kal, de a kezek száma a gépi berendezéshez viszonyítva sokkal nagyobb, egyes részlegekben 5:3 arányban. Redgrave úr igen pontos részleteket közöl az orosz pamutgyárakról. Az adatokat egy nemrégiben még ott foglalkoztatott angol manager szolgáltatta neki. Ezen az orosz talajon, amely minden gyalázatosságban oly termékeny, az angol factoryk gyermekkorából való régi borzalmak is teljes virágjukban pompáznak. Az igazgatók természetesen angolok, mert a bennszülött orosz tőkés nem alkalmas a gyári üzletre. Minden túlmunka, szakadatlan nappali és éjjeli munka, a munkások leggyalázatosabb alulfizetése ellenére az orosz gyártmányok csak a külföldiek kitiltása révén tengődnek. — Végül közlöm még Redgrave úrnak egy összehasonlító áttekintését a gyárankénti és fonómunkásonkénti átlagos orsószámról Európa különböző országaiban. [Lásd 524. old.] Maga Redgrave úr megjegyzi, hogy ezeket a számokat néhány évvel ezelőtt gyűjtötte és hogy azóta a gyárak nagysága és a munkásonkénti orsószám Angliában megnőtt. Felteszi azonban, hogy aránylag egyenlő nagy a haladás a felsorolt kontinentális országokban, úgyhogy a számadatok összehasonlító értéke megmaradt.

„Ez az összehasonlítás", mondja Redgrave úr, „más okokon kívül különösen azért is kedvezőtlen Nagy-Britanniára, mert ott igen sok olyan gyár van, amelyekben a fonással összekapcsolják a gépi szövést, míg a számítás egy főt sem von le a szövőszékekre. A külföldi gyárak viszont

„Observations on the Means of Exciting a Spirit of National Industry etc.", Edinburgh 1777, 350—351. old.) — Megfordítva, a munkabér alacsony volta a maga részéről a munka megdrágulását idézi elő. „A munka drágább Írországban, mint Angliában . . . mert a bér oly sokkal alacsonyabb." („Royal Commission on Railways, Minutes", 1867, 2074. sz.)

Orsók átlagos száma gyáranként

Angliában	orsók átlagos száma egy-egy gyárra					12 600
Svájcban	,,	,,	,,	,,	,,	8 000
Ausztriában	,,	,,	,,	,,	,,	7 000
Szászországban	,,	,,	,,	,,	,,	4 500
Belgiumban	,,	,,	,,	,,	,,	4 000
Franciaországban	,,	,,	,,	,,	,,	1 500
Poroszországban	,,	,,	,,	,,	,,	1 500

Orsók átlagos száma fejenként

Franciaországban	egy személy		14	orsóra
Oroszországban	,,	,,	28	,,
Poroszországban	,,	,,	37	,,
Bajorországban	,,	,,	46	,,
Ausztriában	,,	,,	49	,,
Belgiumban	,,	,,	50	,,
Szászországban	,,	,,	50	,,
A kisebb német államokban	,,	,,	55	,,
Svájcban	,,	,,	55	,,
Nagy-Britanniában	,,	,,	74	,,

többnyire csakis fonodák. Ha pontosan egyenlőt egyenlővel hasonlítanánk össze, akkor sok olyan pamutfonodát sorolhatnék fel kerületemben, amelyben 2200 orsós mule-okra egyetlen férfi (minder) és két segédmunkásnő felügyel, és naponta 220 font súlyú és 400" (angol) „mérföld hosszúságú fonalat készítenek." („Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1866", 31—37. old. elszórtan)

Tudjuk, hogy Kelet-Európában és Ázsiában angol társaságok vasutak építését vállalták és ehhez ottaniakon kívül bizonyos számú angol munkást is alkalmaznak. Így gyakorlati szükségesség kényszerítette e társaságokat, hogy a munka intenzitásában mutatkozó nemzeti különbségeket számba vegyék, és ez nem volt káros nekik. Tapasztalatuk arra tanít, hogy ha a bér magassága többé-kevésbé megfelel is a közepes munkaintenzitásnak, a munka relatív ára (a termékhez viszonyítva) általában az ellenkező irányban mozog.

„Vizsgálódás a munkabér rátájáról"[66] című munkájában, egyik leg-

[66] „Essay on the Rate of Wages: with an Examination of the Causes of the Differences in the Conditions of the Labouring Population throughout the World", Philadelphia 1835

korábbi közgazdasági írásában, H. Carey megkísérli kimutatni, hogy a különböző nemzeti munkabérek úgy aránylanak egymáshoz, mint a nemzeti munkanapok termelékenységi fokai, hogy azután ebből a nemzetközi arányból azt a következtetést vonja le, hogy a munkabér egyáltalában úgy emelkedik vagy esik, mint a munka termelékenysége. Az értéktöbblet termelésére vonatkozó egész elemzésünk bizonyítja ennek a végkövetkeztetésnek ízetlenségét, még ha Carey bebizonyította volna is premisszáját, ahelyett, hogy szokása szerint kritikátlanul és felületesen összehordott statisztikai anyagot tarkán összevissza zagyvál. A legjobb az, hogy saját állítása szerint a dolog a valóságban nem úgy van, ahogy az elmélet szerint lennie kellene. Az állami beavatkozás ugyanis meghamisította a természetes gazdasági viszonyt. Ezért a nemzeti munkabéreket úgy kell számításba venni, mintha az a részük, amely adók formájában az államnak jut, magának a munkásnak jutna. Nem kellene-e Carey úrnak tovább elmélkednie azon, vajon ezek az „állami költségek" nem szintén „természetes gyümölcsei-e" a tőkés fejlődésnek? Ez az okoskodás egészen méltó ahhoz a férfiúhoz, aki a tőkés termelési viszonyokat először örök természeti és észtörvényeknek nyilvánította, melyeknek szabad harmonikus játékát csak az állami beavatkozás zavarja meg, hogy később felfedezze, hogy Anglia ördögi befolyása a világpiacra — amely befolyás úgy látszik nem a tőkés termelés természeti törvényeiből fakad — szükségessé teszi az állami beavatkozást, ti. ezeknek a természeti és észtörvényeknek az állam általi védelmét, másnéven a protekcionizmus rendszerét. Felfedezte továbbá, hogy Ricardo stb. tételei, amelyekben létező társadalmi ellentétek és ellentmondások vannak megformulázva, nem a valóságos gazdasági mozgás eszmei termékei, hanem megfordítva, a tőkés termelés valóságos ellentétei Angliában és másutt a Ricardo-féle stb. elmélet következményei! Végül felfedezte, hogy végső soron a kereskedelem az, ami a tőkés termelési mód vele született szépségeit és harmóniáit megsemmisíti. Még egy lépés tovább, és talán felfedezi, hogy a tőkés termelés egyetlen visszássága maga a tőke. Csak egy ilyen förtelmesen kritikátlan és ilyen talmi tudományosságú férfiú érdemelhette ki, hogy, protekcionista eretneksége ellenére, egy Bastiat és az összes többi jelenkori szabadkereskedelmi optimisták harmonikus bölcsességének titkos forrásává legyen.

HETEDIK SZAKASZ

A tőke felhalmozási folyamata

Egy pénzösszeg átváltozása termelési eszközökké és munkaerővé az első mozgás, amelyet az az értékmennyiség végez, melynek tőkeként kell funkcionálnia. Ez az átváltozás a piacon, a forgalom területén megy végbe. A mozgás második szakasza, a termelési folyamat, lezárult, mihelyt a termelési eszközök átváltoztak árukká, amelyeknek értéke meghaladja alkotórészeik értékét, tehát tartalmazza az eredetileg előlegezett tőkét plusz értéktöbbletet. Ezeket az árukat aztán megint a forgalom területére kell dobni. El kell őket adni, értéküket pénzben kell realizálni, ezt a pénzt újból tőkévé átváltoztatni, és ez így ismétlődik újra meg újra. Ez a mindig ugyanazokon az egymást követő szakaszokon áthaladó körforgás a tőke forgalma.

A felhalmozásnak első feltétele az, hogy a tőkésnek sikerült áruit eladni és az így kapott pénz legnagyobb részét tőkévé visszaváltoztatni. A következőkben feltételezzük, hogy a tőke normális módon futja be forgalmi folyamatát. E folyamat közelebbi elemzése a második könyvbe tartozik.

A tőkés, aki az értéktöbbletet termeli, azaz meg nem fizetett munkát közvetlenül a munkásokból kiprésel és árukban rögzít, ennek az értéktöbbletnek első elsajátítója ugyan, de semmiképpen nem utolsó tulajdonosa. Utólag meg kell osztania ezt olyan tőkésekkel, akik a társadalmi termelés egészében más funkciókat végeznek, a földtulajdonossal stb. Az értéktöbblet ezért széthasad különböző részekre. Töredékei személyek különböző kategóriáinak jutnak és különböző, egymással szemben önálló formákat öltenek, amilyenek a profit, a kamat, a kereskedelmi nyereség, a földjáradék stb. Az értéktöbbletnek ezeket az átváltozott formáit csak a harmadik könyvben tárgyalhatjuk.

Itt tehát egyrészt feltesszük, hogy a tőkés, aki az árut termeli, azt értékén adja el, és nem időzünk tovább a tőkésnek az árupiacra való visszatérésénél, sem azoknál az új formáknál, amelyek a forgalom területén a tőkére rárakódnak, sem az újratermelésnek e formákba burkolt konkrét feltételeinél.

Másrészt számunkra a tőkés termelő az egész értéktöbblet tulajdonosa, vagy ha úgy tetszik a zsákmányban részesedő valamennyi társának képviselője. A felhalmozást tehát először elvontan vizsgáljuk, azaz pusztán a közvetlen termelési folyamat mozzanataként.

Egyébként, amennyiben felhalmozás történik, annyiban a tőkésnek sikerült a termelt árut eladnia és az érte kapott pénzt visszaváltoztatnia tőkévé. Továbbá: az, hogy az értéktöbblet különböző darabokra törik, mit sem változtat természetén, sem azokon a szükségszerű feltételeken, amelyekkel a felhalmozás elemévé lesz. Az értéktöbbletet, bármekkora részét tartja is meg a tőkés termelő önmagának vagy engedi át másoknak, első kézből mindig ő sajátítja el. Amit tehát a felhalmozás ábrázolásánál feltételezünk, az a felhalmozás valóságos lefolyásánál is feltételezett. Másrészt az értéktöbblet széthasadása és a forgalom közvetítő mozgása elhomályosítja a felhalmozási folyamat egyszerű alapformáját. A felhalmozási folyamat tiszta elemzése ezért megkívánja, hogy egyelőre figyelmen kívül hagyjuk mindazokat a jelenségeket, amelyek mechanizmusának belső játékát elrejtik.

Huszonegyedik fejezet

Egyszerű újratermelés

Bármilyen is a termelési folyamat társadalmi formája, a folyamatnak folytonosnak kell lennie, vagyis periodikusan újra meg újra ugyanazokon a stádiumokon kell áthaladnia. Ahogyan egy társadalom nem hagyhatja abba a fogyasztást, ugyanúgy nem hagyhatja abba a termelést sem. Ezért minden társadalmi termelési folyamat, folytonos összefüggésben és megújulásának szüntelen folyamában vizsgálva, egyúttal újratermelési folyamat is.

A termelés feltételei egyúttal az újratermelés feltételei. Egyetlen társadalom sem tud folytonosan termelni, azaz újratermelni anélkül, hogy termékeinek egy részét folytonosan vissza ne változtassa termelési eszközökké, vagyis az új termelés elemeivé. Egyébként változatlan körülmények között egy társadalom csak úgy termelheti újra ugyanazon a szinten, illetve tarthatja fenn gazdagságát, ha például az év folyamán elhasznált termelési eszközöket, azaz munkaeszközöket, nyersanyagokat és segédanyagokat in natura [természetben] új példányok egyenlő mennyiségével pótolja, amelyet az évi terméktömegről leválasztanak és újból bekebeleznek a termelési folyamatba. Az évi termék egy meghatározott mennyisége tehát a termelést illeti. Minthogy ez a mennyiség eleve a termelő fogyasztásra van szánva, többnyire olyan természeti formákban létezik, amelyek az egyéni fogyasztást önmaguktól kizárják.

Ha a termelésnek tőkés formája van, akkor ugyanilyen formája van az újratermelésnek is. Ahogyan a tőkés termelési módban a munkafolyamat csak az értékesítési folyamat eszközeként jelenik meg, ugyanúgy az újratermelés is csak mint eszköz az előlegezett érték tőkeként, azaz magát értékesítő értékként való újratermeléséhez. A tőkés gazdasági jellemálarca csak azért tapad egy emberhez, mert pénze folytonosan mint tőke funkcionál. Ha például a 100 font sterling előlegezett pénzösszeg ebben az évben tőkévé változott át és 20 font sterling értéktöbbletet termelt, akkor a következő évben és így tovább meg kell ismételnie ugyanezt a műveletet. Mint a tőkeérték periodikus növekménye, vagyis a folyamatot végző tőke

periodikus gyümölcse, az értéktöbblet a tőkéből eredő jövedelem formáját ölti.[1]

Ha ez a jövedelem a tőkésnek csak fogyasztási alapul szolgál, vagyis ha ugyanolyan periodikusan elfogyasztják, mint ahogyan nyerik, akkor, egyébként változatlan körülmények között, egyszerű újratermelés megy végbe. Ámbár az utóbbi a termelési folyamatnak ugyanazon a szinten való puszta megismétlődése, ez a puszta megismétlődés illetve folytonosság a folyamatnak bizonyos új jellegzetességeket kölcsönöz, illetve helyesebben feloldja csak elszigetelt lefolyásának látszatjellegzetességeit.

A termelési folyamatot a munkaerőnek meghatározott időre való megvásárlása vezeti be, és ez a bevezetés állandóan megújul, mihelyt a munka eladási határideje lejárt és ezzel egy meghatározott termelési periódus, egy hét, egy hónap stb. letelt. Fizetést a munkás azonban csak azután kap, miután munkaereje már működött és mind annak saját értékét, mind az értéktöbbletet árukban realizálta. A munkás tehát nemcsak az értéktöbbletet, amelyet egyelőre csak a tőkés fogyasztási alapjának tekintünk, hanem saját fizetésének alapját, a változó tőkét is megtermelte, mielőtt ez a munkabér formájában visszaáramlik hozzá, és csak addig foglalkoztatják, amíg ezt állandóan újratermeli. Innen ered a közgazdászoknak a tizenhatodik fejezetben II. alatt említett formulája, amely a munkabért magában a termékben való részesedésként ábrázolja.[2] A munkás által állandóan újratermelt termék egy része az, ami hozzá a munkabér formájában állandóan visszaáramlik. A tőkés az áruértéket persze pénzben fizeti ki neki. Ez a pénz azonban csak átváltozott formája a munkaterméknek, illetve helyesebben a munkatermék egy részének. Miközben a munkás a termelési eszközök egy részét termékké változtatja át, korábbi termékének egy része pénzzé változik vissza. Előző heti vagy elmúlt félévi munkája az, amivel mai vagy a következő félévi munkáját fizetik. Az az illúzió, amelyet a pénz-

[1] „A gazdagok, akik mások munkájának termékeit fogyasztják el, ezekre csak cseremüveletek" (áruvásárlások) „révén tesznek szert... Ezért úgy látszik, hogy tartalékalapjuk hamaros kimerülésének vannak kitéve... De a társadalmi rendben a gazdagság szert tett arra az erőre, hogy idegen munka révén újratermelje magát... A gazdagság, a munkához hasonlóan és a munka révén, évente gyümölcsöt hoz, amelyet minden évben el lehet pusztítani anélkül, hogy a gazdag szegényebb lenne. Ez a gyümölcs a jövedelem, amely a tőkéből ered." (*Sismondi*: „Nouveaux principes d'économie politique", I. köt. 81—82. old.)

[2] „A bért éppúgy, mint a profitot, mindegyiket úgy kell tekinteni, mint valóban a befejezett termék egy adagját." (*Ramsay*: „An Essay on the Distribution of Wealth", 142. old.) „A terméknek az a része, amely a munkásnak jár ... a bér formájában." (*J. Mill*: „Eléments etc.", Parisot fordítása, Párizs 1823, 34. old.)

forma kelt, nyomban szétfoszlik, mihelyt az egyes tőkés és az egyes munkás helyett a tőkésosztályt és a munkásosztályt vesszük szemügyre. A tőkésosztály pénzformában állandóan utalványokat ad a munkásosztálynak az utóbbi által termelt és az előbbi által elsajátított termék egy részére. A munkás ezeket az utalványokat ugyanilyen állandóan visszaadja a tőkésosztálynak és ezen az úton vonja el tőle saját terméke neki magának jutó részét. A termék áruformája és az áru pénzformája elkendőzi ezt az ügyletet.

A változó tőke tehát csak különös történelmi megjelenési formája a létfenntartásieszköz-alapnak vagy a munkaalapnak, amelyre a munkásnak önmaga fenntartásához és újratermeléséhez szüksége van, és amelyet a társadalmi termelés valamennyi rendszerében mindig önmagának kell termelnie és újratermelnie. A munkaalap csak azért áramlik állandóan a munkáshoz munkája fizetési eszközeinek formájában, mert saját terméke állandóan eltávolodik tőle a tőke formájában. De a munkaalapnak ez a megjelenési formája mit sem változtat azon, hogy a munkás saját tárgyiasult munkája az, amit a tőkés előlegez neki.[3] Nézzünk egy robotos parasztot. Saját termelési eszközeivel saját szántóföldjén dolgozik például 3 napot hetenként. A hét másik 3 napján robotmunkát végez az uraság birtokán. Állandóan újratermeli saját munkaalapját és ez sohasem ölti vele szemben olyan fizetési eszköz formáját, amelyet egy másik személy előlegez neki munkájáért. Ezzel szemben meg nem fizetett kényszermunkája sem ölti soha önkéntes és megfizetett munka formáját. Ha az uraság holnap elsajátítja a robotos paraszt földjét, igásállatát, vetőmagját, egyszóval a termelési eszközeit, akkor az ettől kezdve kénytelen lesz eladni munkaerejét a földesúrnak. Egyébként változatlan körülmények között továbbra is heti 6 napot fog dolgozni, 3 napot önmaga számára, 3 napot a volt hűbérúr számára, aki most bérúrrá változott. A termelési eszközöket továbbra is mint termelési eszközöket használja majd el, és értéküket átviszi a termékre. A termék egy meghatározott része továbbra is belekerül majd az újratermelésbe. De mint ahogyan a robotmunka a bérmunka formáját, ugyanúgy a munkaalap, amelyet a robotos paraszt továbbra is termel és újratermel, a volt hűbérúr által neki előlegezett tőke formáját ölti. A polgári közgazdász, akinek korlátolt agya nem képes a megjelenési formát elválasztani attól, ami benne megjelenik, behunyja a szemét az

[3] „Amikor a tőkét a munkás bérének előlegezésére alkalmazzák, ez semmit nem tesz hozzá a munka fenntartására szolgáló alapokhoz." (Cazenove jegyzete Malthus „Definitions in Political Economy"-jának általa sajtó alá rendezett kiadásában, London 1853, 22. old.)

előtt a tény előtt, hogy a munkaalap a földkerekségen még manapság is csak kivételképpen lép fel tőke formájában.[4]

Igaz, hogy a változó tőke csak akkor veszíti el a tőkés saját alapjából előlegezett értéknek a jellegét[4a], ha a tőkés termelési folyamatot megújulásának szüntelen folyamában vizsgáljuk. De valahol és valamikor csak el kellett kezdődnie ennek a folyamatnak. Eddigi álláspontunkról szemlélve ezért valószínű, hogy a tőkés valamikor valamilyen, a meg nem fizetett idegen munkától független, eredeti felhalmozás révén lett pénzbirtokossá, és ezért léphetett fel a piacon mint munkaerő vásárlója. De a tőkés termelési folyamat puszta folytonossága, vagyis az egyszerű újratermelés még más különös változásokat is előidéz, amelyek nemcsak a változó tőkerészt, hanem az össztőkét is érintik.

Ha az 1000 font sterling tőkével periodikusan, például évenként előállított értéktöbblet 200 font sterling, és ezt az értéktöbbletet minden évben elfogyasztják, akkor világos, hogy ugyanennek a folyamatnak 5 évi megismétlődése után az elfogyasztott értéktöbblet összege $= 5 \times 200$, vagyis egyenlő az eredetileg előlegezett 1000 font sterling tőkeértékkel. Ha az évi értéktöbbletnek csak egy részét, például csak a felét fogyasztanák el, akkor ugyanez az eredmény a termelési folyamat 10 évi megismétlődése után következnék be, mert $10 \times 100 = 1000$. Általánosságban: Ha az előlegezett tőkeértéket elosztjuk az évenként elfogyasztott értéktöbblettel, akkor megkapjuk azoknak az éveknek a számát, illetve azoknak az újratermelési periódusoknak a számát, amelyeknek elteltével a tőkés az eredetileg előlegezett tőkét felélte, úgyhogy az eltűnt. A tőkésnek az az elképzelése, hogy az idegen meg nem fizetett munka termékét, az értéktöbbletet fogyasztja el és az eredeti tőkeértéket fenntartja, mit sem változtathat a tényen. Bizonyos számú év elteltével a tulajdonában levő tőkeérték egyenlő az ugyanezen számú év alatt ellenérték nélkül elsajátított értéktöbblet összegével, és az általa elfogyasztott értékösszeg egyenlő az eredeti tőkeértékkel. Igaz, hogy kezében tart egy tőkét, amelynek nagysága nem változott, amelynek egy része, épületek, gépek stb., már megvolt, amikor üzletét megindította. De itt a tőke értékéről, nem pedig anyagi alkotó-

[4] „A munkabért a földgolyó munkásainak kevesebb mint egynegyede esetében előlegezik tőkések." (*Richard Jones*: „Text-Book of Lectures on the Political Economy of Nations", Hertford 1852, 36. old.)

[4a] „A manufaktúrás" (azaz a manufaktúramunkás) „bár bérét gazdájától előlegezve kapja, valójában nem kerül annak semmi kiadásba, mivel e bér értéke általában visszatérül profittal együtt azon dolog megnövekedett értékében, amelyhez munkáját felhasználták." (*A. Smith*: „Wealth of Nations", II. könyv., III. fej., 355. old.)

részeiről van szó. Ha valaki egész vagyonát feléli úgy, hogy olyan adósságokat csinál, amelyek egyenlőek e vagyon értékével, akkor egész vagyona nem képvisel egyebet, mint adósságainak teljes összegét. És ugyanúgy, ha a tőkés felélte előlegezett tőkéjének egyenértékét, akkor e tőke értéke már nem képvisel egyebet, mint az általa ellenszolgáltatás nélkül elsajátított értéktöbblet teljes összegét. Régi tőkéje értékének egyetlen atomja sem létezik többé.

Tehát, teljesen eltekintve minden felhalmozástól, a termelési folyamat puszta folytonossága, vagyis az egyszerű újratermelés, rövidebb vagy hosszabb időszak alatt minden tőkét szükségképpen felhalmozott tőkévé vagyis tőkésített értéktöbbletté változtat át. Még akkor is, ha a tőke a termelési folyamatba való belépésekor felhasználójának személyes munkával szerzett tulajdona volt, előbb-utóbb ellenérték nélkül elsajátított értékké, vagyis meg nem fizetett idegen munkának anyagiasulásává válik — akár pénzformában, akár másképp.

Láttuk a negyedik fejezetben: ahhoz, hogy pénzt tőkévé változtassanak, nem volt elegendő az, hogy volt árutermelés* és volt áruforgalom. Az kellett ehhez előbb, hogy az egyik oldalon az érték vagy pénz birtokosa, a másikon az értékalkotó szubsztancia birtokosa; az egyik oldalon a termelési és létfenntartási eszközök birtokosa, a másikon semminek, csak a munkaerőnek a birtokosa egymással mint vevő és eladó lépjenek szembe. A munkatermléknek és magának a munkának, az objektív munkafeltételeknek és a szubjektív munkaerőnek szétválása volt tehát a tőkés termelési folyamat ténylegesen adott alapzata, kiindulópontja.

Ami azonban kezdetben csak kiindulópont volt, az a folyamat puszta folytonossága, az egyszerű újratermelés révén állandóan újra termelődik és örökössé válik mint a tőkés termelés saját eredménye. Egyrészt a termelési folyamat az anyagi gazdagságot folytonosan átváltoztatja tőkévé, értékesítési és élvezeti eszközökké a tőkés számára. Másrészt a munkás állandóan úgy kerül ki a folyamatból, mint ahogy belépett — mint a gazdagság személyi forrása, de megfosztva minden eszköztől, amellyel ezt a gazdagságot a maga számára megvalósíthatná. Minthogy saját munkája tőle magától a folyamatba való belépése előtt elidegenült, minthogy a tőkés azt elsajátította és a tőkébe bekebelezte, ez a munka a folyamat alatt állandóan idegen termékben tárgyiasul. Minthogy a termelési folyamat egyszersmind a munkaerő elfogyasztásának folyamata a tőkés által, a munkás terméke nemcsak áruvá változik át folytonosan, hanem tőkévé is, olyan értékké, amely az értéket teremtő erőt kiszipolyozza, olyan létfenntartási eszközökké, amelyek személyeket vásárolnak, olyan termelési eszközökké, amelyek a termelőt alkalmaz-

zák.[5] Ezért maga a munkás az objektív gazdagságot állandóan mint tőkét, mint tőle idegen, rajta uralkodó és őt kizsákmányoló hatalmat termeli, és a tőkés éppoly állandóan termeli a munkaerőt mint szubjektív, a saját tárgyiasulási és megvalósulási eszközeitől elválasztott, elvont, pusztán a munkás testében létező gazdagságforrást, egyszóval a munkást mint bérmunkást.[6] A munkásnak ez az állandó újratermelése, vagyis megörökítése a tőkés termelés sine qua non-ja [elengedhetetlen feltétele].

A munkás fogyasztása kétfajta. Magában a termelésben munkája révén termelési eszközöket fogyaszt el és az előlegezett tőke értékénél magasabb értékű termékekké változtatja őket. Ez a munkás termelő fogyasztása. Ez egyidejűleg munkaerejének elfogyasztása a tőkés által, aki azt megvásárolta. Másrészt a munkás a munkaerő megvásárlására kifizetett pénzt létfenntartási eszközökre fordítja: ez az ő egyéni fogyasztása. A munkás termelő fogyasztása és egyéni fogyasztása tehát teljesen különböző. Az elsőben a munkás a tőke mozgatóerejeként cselekszik és a tőkésé; a másodikban önmagáé, és a termelési folyamaton kívül életfunkciókat végez. Az egyiknek az eredménye a tőkés élete, a másiké magának a munkásnak az élete.

A „munkanap" stb. vizsgálatánál alkalmilag megmutatkozott, hogy a munkás gyakran arra kényszerül, hogy egyéni fogyasztását a termelési folyamat puszta mellékjelenségévé tegye. Ebben az esetben azért vesz magához létfenntartási eszközöket, hogy munkaerejét működésben tartsa, mint ahogy a gőzgépnek szenet és vizet, a keréknek olajat adnak. A munkás fogyasztási eszközei ekkor csak egy termelési eszköz fogyasztási eszközei, egyéni fogyasztása közvetlenül termelő fogyasztás. Ez azonban mint visszaélés jelenik meg, amely nem tartozik a tőkés termelési folyamat lényegéhez.[7]

Másképp fest a dolog, mihelyt nem az egyes tőkést és az egyes munkást vesszük szemügyre, hanem a tőkésosztályt és a munkásosztályt, nem az áru elszigetelt termelési folyamatát vizsgáljuk, hanem a tőkés termelési folya-

[5] „Ez különösen figyelemreméltó tulajdonsága a termelő fogyasztásnak. Amit termelő módon fogyasztanak el, az tőke, és a fogyasztás által lesz tőkévé." (*James Mill*, i. m. 242. old.) J. Mill mindazonáltal nem akadt e „különösen figyelemreméltó tulajdonság" nyitjára.

[6] „Valóban igaz, hogy egy manufaktúra újonnan való bevezetése sok szegényt foglalkoztat, de ezek szegények maradnak, és a manufaktúra további fennállása még sok szegényt szül." („Reasons for a limited Exportation of Wool", London 1677, 19. old.) „A bérlő most azt a képtelenséget állítja, hogy ő tartja el a szegényeket. A valóságban nyomorban tartja őket." („Reasons for the late Increase of the Poor Rates: or a comparative view of the prices of labour and provisions", London 1777, 31. old.)

[7] Rossi nem tagadná oly fellengős szavalással e pontot, ha valóban behatolt volna a „productive consumption" [termelő fogyasztás] titkába.

matot a maga folyamában és társadalmi terjedelmében. — Amikor a tőkés tőkéjének egy részét munkaerőre váltja át, ezzel értékesíti össztőkéjét. Két legyet üt egy csapásra. Nemcsak abból húz hasznot, amit a munkástól kap, hanem abból is, amit ad neki. A munkaerőért cserében elidegenített tőkét létfenntartási eszközökké változtatják át, amelyeknek elfogyasztása a meglevő munkások izmainak, idegeinek, csontjainak, agyának újratermelésére és új munkások nemzésére szolgál. Ezért a feltétlenül szükségesnek a határain belül a munkásosztály egyéni fogyasztása nem egyéb, mint a tőke által munkaerő ellenében elidegenített létfenntartási eszközök visszaváltoztatása a tőke által újra kizsákmányolható munkaerővé. Nem egyéb, mint a tőkés számára legnélkülözhetetlenebb termelési eszköznek, magának a munkásnak termelése és újratermelése. A munkás egyéni fogyasztása tehát, akár a műhelyben, gyárban stb., akár azon kívül, akár a munkafolyamat alatt, akár azon kívül megy végbe, a tőke termelésének és újratermelésének egyik mozzanata, éppúgy mint a gép tisztítása, akár a munkafolyamat alatt történik ez, akár annak meghatározott szüneteiben. Mit sem változtat a dolgon az, hogy a munkás az egyéni fogyasztását a maga és nem a tőkés kedvéért végzi. Az igavonó állat fogyasztása sem kevésbé szükséges mozzanata a termelési folyamatnak azért, mert maga az állat élvezi, amit felfal. A munkásosztály állandó fenntartása és újratermelése a tőke újratermelésének állandó feltétele marad. A tőkés e feltétel teljesítését nyugodtan rábízhatja a munkások önfenntartási és fajfenntartási ösztönére. Csak arra van gondja, hogy egyéni fogyasztásukat lehetőleg a szükségesre korlátozza, és mérhetetlenül távol áll tőle az a dél-amerikai durvaság, amely a munkást kényszeríti, hogy kevésbé tartalmas táplálék helyett tartalmasabbat vegyen magához.[8]

Ezért tekinti is a tőkés és ideológusa, a közgazdász, termelő fogyasztásnak a munkás egyéni fogyasztásának csak azt a részét, amely a munkásosztály megörökítéséhez szükséges, amelyet tehát valóban el kell fogyasztania, hogy a tőke a munkaerőt elfogyaszthassa; amit a munkás ezenfelül a maga élvezetére esetleg elfogyaszt, az nem-termelő fogyasztás.[9] Ha a tőke felhalmozása a munkabér emelkedését és ezért a munkás fogyasztási eszközeinek szapo-

[8] „A dél-amerikai bányák munkásai, akiknek napi munkája (talán a legnehezebb a világon) abban áll, hogy 180—200 font súlyú ércet 450 láb mélységből vállukon hoznak fel, csak kenyéren és babon élnek; szívesebben táplálkoznának csak kenyérrel, de uraik, akik úgy találták, hogy kenyérrel nem tudnak oly keményen dolgozni, lovakként kezelik őket és kényszerítik arra, hogy babot egyenek; a bab ugyanis aránylag sokkal gazdagabb csontképző anyagban, mint a kenyér." (*Liebig*: „Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie", I. rész, 194. old., jegyzet)

[9] *James Mill*, i. m. 238. skk. old.

rítását okozná, anélkül hogy a tőke több munkaerőt fogyasztana, akkor a pótlólagos tőkét nem-termelő módon fogyasztanák el.[10] Valóban: a munkás egyéni fogyasztása önmaga számára nem-termelő, mert csakis a szűkölködő egyént termeli újra; termelő a tőkés és az állam számára, mert idegen gazdagságot termelő erő termelése.[11]

Társadalmi álláspontról nézve tehát a munkásosztály, a közvetlen munkafolyamaton kívül is, éppúgy tartozéka a tőkének, mint a holt munkaszerszám. Még egyéni fogyasztása is bizonyos határokon belül csak egyik mozzanata a tőke újratermelési folyamatának. A folyamat azonban gondoskodik arról, hogy ezek a tudattal bíró termelési szerszámok el ne szaladjanak, mert terméküket állandóan eltávolítja az ő pólusukról az ellenpólusra, a tőke pólusára. Az egyéni fogyasztás gondoskodik egyrészt a munkások saját fenntartásáról és újratermeléséről, másrészt, a létfenntartási eszközök megsemmisítése révén, arról, hogy állandóan újra megjelenjenek a munkapiacon. A római rabszolgát láncok, a bérmunkást láthatatlan szálak kötik tulajdonosához. Függetlenségének látszatát az egyéni bérurak állandó változása és a szerződés fictio jurisa [jogi fikciója] tartja fenn.

Azelőtt a tőke, ahol szükségesnek látta, kényszertörvénnyel érvényesítette tulajdonjogát a szabad munkásra. Így például Angliában 1815-ig súlyos büntetés terhe alatt tiltották a gépmunkások kivándorlását.

A munkásosztály újratermelése egyúttal magában foglalja a tanultság nemzedékről nemzedékre való átadását és felgyülemlését.[12] Hogy a tőkés mennyire az őt megillető termelési feltételek közé számítja egy ilyen tanult munkásosztály létezését, hogy ezt valójában változó tőkéje reális létezésének tekinti, megmutatkozik, mihelyt egy válság ennek elvesztésével fenyegeti. Az amerikai polgárháború és a vele járó pamutínség következtében, mint ismeretes, a lancashire-i stb. pamutipari munkások többségét az utcára dobták. Magának a munkásosztálynak a köréből és más társadalmi rétegek-

[10] „Ha a munka ára oly magasra emelkednék, hogy a tőke szaporulata ellenére nem lehetne több munkát foglalkoztatni, azt mondanám, hogy az ilyen tőkeszaporulatot nem-termelő módon fogyasztják el." (*Ricardo*: „Principles etc.", 163. old.)

[11] „Az egyetlen termelő fogyasztás, a szó tulajdonképpeni értelmében, a gazdagság elfogyasztása, vagyis elpusztítása" (a termelési eszközök elhasználására gondol) „tőkések által újratermelés céljából. . . A munkás . . . termelő fogyasztó annak a személynek a számára, aki alkalmazza, és az állam számára, de, szigorúan véve, nem az önmaga számára." (*Malthus*: „Definitions etc.", 30. old.)

[12] „Az egyetlen dolog, amelyről azt lehet mondani, hogy felraktározzák vagy előzetesen előkészítik, az a munkás tanultsága . . . A tanult munka felhalmozását és felraktározását [. . .] ezt a legfontosabb műveletet véghezviszik, ami a munkások nagy tömegét illeti, mindenféle forgótőke nélkül." (*Hodgskin*: „Labour Defended etc.", 12—13. old.)

ből is felhangzott a követelés: adjanak állami támogatást vagy rendezzenek önkéntes nemzeti gyűjtést, hogy lehetővé tegyék a „feleslegesek" kivándorlását az angol gyarmatokra vagy az Egyesült Államokba. Akkor a „Times" (1863 március 24.) közzétette Edmund Potternak, a manchesteri kereskedelmi kamara volt elnökének levelét. Ezt a levelet joggal nevezték az alsóházban „a gyárosok kiáltványának".[13] Közöljük itt néhány jellegzetes részét, amelyekben kertelés nélkül kimondják a tőke tulajdonjogát a munkaerőre.

„A pamutmunkásoknak, meglehet, azt mondják, hogy kínálatuk túlságosan nagy... hogy azt talán egyharmaddal redukálni kell, és akkor a fennmaradó kétharmad rész iránt egészséges kereslet mutatkoznék ... A közvélemény kivándorlást követel... A mester" (azaz a pamutgyáros) „nem nézheti szívesen munkakínálatának eltávolítását; azt gondolhatja, hogy ez éppoly igazságtalan, mint amennyire helytelen ... Ha a kivándorlást közalapokból támogatják, akkor joga van arra, hogy meghallgatását követelje és talán tiltakozzék." Ugyanez a Potter a továbbiakban kifejti, hogy milyen hasznos a pamutipar, hogy „kétségtelenül lecsapolta Írország és az angol mezőgazdasági kerületek túlnépességét", hogy milyen óriási a terjedelme, hogy 1860-ban az egész angol kivitelnek $^{5}/_{13}$-át szolgáltatta, hogy pár év múlva a piac, különösen az indiai piac kibővülésével és megfelelő, „fontonként 6 pennys gyapotkínálat" kikényszerítésével ismét kiterjed majd. Aztán így folytatja: „Az idő — 1, 2, talán 3 év — meg fogja hozni a szükséges mennyiséget ... Ezután szeretném felvetni a kérdést, megéri-e ez az ipar, hogy fenntartsák, megéri-e a fáradságot, hogy a gépi berendezést" (tudniillik az eleven munkagépeket) „rendben tartsák, és nem a legnagyobb bolondság-e arra gondolni, hogy lemondjanak róla! Azt hiszem, hogy igen. Megengedem, hogy a munkás nem tulajdon (I allow that the workers are not a property), nem tulajdona Lancashire-nek és a mestereknek; de ő az erőssége mindkettőnek, ő az a szellemi és iskolázott erő, amelyet egy nemzedék alatt nem lehet pótolni; a többi gépi berendezés viszont, amelyen dolgoznak (the mere machinery which they work), nagyrészt előnyösen pótolható, sőt tökéletesíthető 12 hónap alatt.[14] Bátorítsátok vagy engedélyezzétek" (!) „a munka-

[13] „Ezt a levelet a gyárosok kiáltványának lehet tekinteni." (Ferrand, indítvány a gyapotínség ügyében, az alsóház 1863 április 27-i ülése.)

[14] Emlékszünk, hogy ugyanaz a tőke rendes körülmények között, amikor arról van szó, hogy a munkabért csökkentsék, más húrokat penget. Akkor a „mesterek" egyhangúlag kijelentik (lásd negyedik szakasz, 188. jegyzet, 389. [nálunk 395.] old.): „A gyári munkások tartsák üdvös emlékezetükben, hogy munkájuk valójában a tanult munkának igen alacsony fajtája; hogy nincs munka, amely könnyebben elsajátítható és minőségét tekintve jobban

erő kivándorlását és mi lesz a tőkésből? (Encourage or allow the working power to emigrate, and what of the capitalist?)" Ez a szívből jövő kiáltás Kalb főudvarmesterre emlékeztet.* „. . . Vegyétek el a munkások színejavát, s az állótőke nagymértékben elértéktelenedik és a forgótőke nem vállalkozik harcra az alacsonyabb fajtájú munka gyér kínálatával . . . Azt mondják nekünk, hogy maguk a munkások kívánják a kivándorlást. Nagyon természetes, hogy ezt teszik . . . Redukáljátok, szorítsátok össze a pamutüzletet azáltal, hogy elveszitek munkaerőit (by taking away its working power), hogy csökkentitek bérkiadásait, mondjuk $^1/_3$-dal, vagyis 5 millióval, és mi lesz akkor a közvetlenül felettük álló osztállyal, a kis boltosokkal? Mi lesz a földjáradékokkal, mi lesz a cottage-ok bérével? . . . mi lesz a kis bérlővel, a jobbfajta háztulajdonossal és a földtulajdonossal? És most mondjátok meg, lehet-e valamely terv öngyilkosabb az ország valamennyi osztálya szempontjából, mint ez, hogy a nemzetet legjobb gyári munkásainak kivitelével meggyengítsék, és hogy legtermelékenyebb tőkéjének és gazdagságának egy részét elértéktelenítsék?" „5—6 milliós kölcsönt javasolok, 2 vagy 3 évre elosztva, amelyet a pamutipari kerületek szegénygondozó hivatalai mellé rendelt külön biztosok kezeljenek, külön törvényes előírások szerint, bizonyos kényszermunkával, hogy az alamizsnában részesülők erkölcsi értéke fenntartassék . . . Lehetséges-e rosszabb valami a földtulajdonosok vagy a mesterek számára (can anything be worse for landowners or masters), mint hogy legjobb munkásaikról lemondjanak és a megmaradókat kiterjedt, űrt teremtő kivándorlással és egy egész tartománynak minden értéktől és tőkétől való kiürítésével demoralizálják és elkedvetlenítsék?"

Potter, a pamutgyárosok kiválasztott szócsöve, kétféle „gépi berendezést" különböztet meg, amelyek mindegyike a tőkésé: az egyik a tőkés gyárában áll, a másik éjjel és vasárnap kint, cottage-okban tartózkodik. Az egyik holt, a másik eleven. A holt gépi berendezés nemcsak hogy napról napra romlik és értéktelenedik, hanem meglevő tömegének nagy része a folytonos technikai haladás következtében állandóan annyira elavul, hogy előnyösen és néhány hónap alatt újabb gépi berendezéssel pótolható. Az eleven gépi berendezés megfordítva, annál inkább javul, minél hosszabb ideig tart, minél inkább fel-

díjazott, vagy amelyet a legjáratlanabbak rövid betanítása révén ily gyorsan és ilyen bőségben lehet megszerezni. A mester gépi berendezése" (amely, mint most halljuk, 12 hónap alatt előnyösen és tökéletesítve pótolható) „valójában sokkal fontosabb szerepet játszik a termelés ügyletében, mint a munka meg a munkás ügyessége" (amelyek most 30 év alatt sem pótolhatók), „amelyre hat hónapos nevelés megtaníthat és amelyet minden béres megtanulhat."

gyülemlik benne nemzedékek tanultsága. A „Times" többek között ezt felelte az iparmágnásnak:

„E. Potter urat annyira áthatja a pamutmesterek rendkívüli és abszolút fontosságának az érzete, hogy ennek az osztálynak fenntartása és szakmájának megörökítése érdekében félmillió munkást akaratuk ellenére egy nagy erkölcsi dologházba akar bezárni. Megéri-e ez az ipar, hogy fenntartsák? – kérdi Potter úr. Mi azt feleljük: Kétségkívül, minden tisztességes eszközzel. Megéri-e a fáradságot, hogy a gépi berendezést rendben tartsák? — kérdi ismét Potter úr. Itt meghökkenünk. Gépi berendezésen Potter úr az emberi gépezetet érti, mert hiszen azt bizonygatja, hogy nincs szándékában azt abszolút tulajdonként kezelni. Be kell vallanunk, hogy mi nem tartjuk »a fáradságra érdemesnek«, sőt lehetségesnek sem tartjuk, hogy az emberi gépezetet rendben tartsák, azaz bezárják és beolajozzák, amíg szükség nem lesz rá. Az emberi gépezetnek az a tulajdonsága, hogy tétlenség közben megrozsdásodik, akármennyit olajozzák vagy tisztogatják. Az emberi gépezet ezenkívül, mint éppen most láttuk, képes arra, hogy önszántából gőzt eresszen és robbanjon, vagy hogy vitustáncot járjon nagy városainkban. Lehetséges, hogy, mint Potter úr mondja, a munkások újratermeléséhez hosszabb időre van szükség, de ha vannak gépkezelőink és pénzünk, mindig találunk majd serény, kemény, iparkodó férfiakat, akikből több gyári mestert faraghatunk, mint amennyit valaha használni tudunk . . . Potter úr arról cseveg, hogy az ipar 1, 2, 3 éven belül újjáéled, és azt követeli tőlünk, hogy ne bátorítsuk vagy engedélyezzük a munkaerő kivándorlását! Azt mondja, természetes, hogy a munkások ki akarnak vándorolni, de úgy véli, hogy a nemzet köteles ezt a félmillió munkást 700 ezer főnyi hozzátartozójukkal együtt kívánságuk ellenére bezárni a pamutipari kerületekbe és — ez szükségszerű következmény — elégedetlenségüket erőszakkal letörni, őket magukat pedig alamizsnával táplálni, s mindezt azért az eshetőségért, mert a pamutmestereknek egy tetszőleges napon megint szükségük lehet rájuk . . . Eljött az az idő, amikor e szigetek nagy közvéleményének tennie kell valamit, hogy »ezt a munkaerőt« megmentse azoktól, akik úgy akarják kezelni, mint ahogy a szenet, a vasat és a gyapotot kezelik (to save this »working power« from those who would deal with it as they deal with iron, coal and cotton)."[15]

A „Times" cikke csak jeu d'esprit [szellemeskedés] volt. A „nagy közvélemény" a valóságban Potter úr véleményén volt, hogy a gyári munkások

[15] „Times", 1863 március 24.

a gyárak ingó tartozékai. Kivándorlásukat megakadályozták.[16] Bezárták őket a pamutipari kerületek „erkölcsi dologházába", és a munkások most is, mint annak előtte, „a lancashire-i pamutmesterek erőssége (the strength)".

A tőkés termelési folyamat tehát saját menete révén újratermeli a munkaerő és a munkafeltételek szétválását. Ezzel újratermeli és megörökíti a munkás kizsákmányolásának feltételeit. Állandóan arra kényszeríti a munkást, hogy munkaerejét eladja azért, hogy élhessen, és a tőkésnek állandóan lehetővé teszi a munkaerő megvásárlását azért, hogy meggazdagodjék.[17] Most már nem a véletlen állítja szembe a tőkést és a munkást az árupiacon mint vevőt és eladót. Magának a folyamatnak a kettős malma [Zwickmühle] az, ami az egyiket állandóan mint munkaerejének eladóját visszadobja az árupiacra és saját termékét állandóan a másik vásárlási eszközévé változtatja. A valóságban a munkás a tőkéé, még mielőtt magát a tőkésnek eladta volna. Gazdasági jobbágyságát[18] közvetíti és egyszersmind eltakarja önmaga el-

[16] A parlament egyetlen fillért sem szavazott meg kivándorlásra, hanem csak torvényeket, amelyek a helyi hatóságokat felhatalmazták, hogy a munkásokat élet és halál kozott tartsák, vagyis kizsákmányolják anélkül, hogy normálbéreket fizetnének. Ezzel szemben amikor 3 évvel később kitört a marhavész, a parlament még a képviselőházi illemszabályokat is vadul áttorte és egy szempillantás alatt milliókat szavazott meg a milliomos földtulajdonosok kártalanítására, akiknek bérlői a húsárak emelése kovetkeztében amúgy sem károsodtak. A földtulajdonosok baromi ordítozása az 1866-os parlament megnyitásakor bebizonyította hogy nem kell hindunak lenni ahhoz, hogy valaki a Sabala tehenet imádja, sem pedig Jupiternek, hogy okorré változzék.

[17] „A munkás létfenntartási cikkeket kívánt, hogy éljen, a főnok munkát kívánt, hogy nyerészkedjék." (*Sismondi*: „Nouveaux principes d'économie politique", 1. kot. 91. old.)

[18] Ennek a jobbágyságnak parasztian otromba formája létezik Durham grófságban. Ez egyike annak a kevésszámú grófságnak, ahol a viszonyok nem biztosítanak a bérlőnek vitathatatlan tulajdonjogot a mezőgazdasági napszámosokra. A bányaipar lehetővé teszi az utóbbiaknak, hogy válasszanak. A bérlő ezért, az általános szabállyal ellentétben, itt csak olyan birtokok bérletét veszi át, amelyeken munkás-cottage-ok vannak. A cottage bére része a munkabérnek. E cottage-okat „hind's house-oknak" [cselédházaknak] hívják. Bizonyos hűbéri kötelezettségek mellett adják bérbe őket a munkásoknak, egy szerződéssel, amelyet „bondage-nak" (jobbágyságnak) neveznek, és amely a munkást például arra kotelezi, hogy ameddig máshol van elfoglalva, leányát stb. állítsa munkába. Magát a munkást bondsmannek, jobbágynak hívják. Ez a viszony egészen új oldalról mutatja meg azt is, hogy a munkás egyéni fogyasztása a tőke számára való fogyasztás, vagyis termelő fogyasztás: „Érdekes megfigyelni, hogy ennek a bondsmannek még az uruléke is számító urának járandóságaihoz tartozik... A bérlő az egész szomszédságban nem engedélyez más árnyékszéket, csak a sajátját, és nem tűri e tekintetben hubérúri jogainak legkisebb csorbítását sem." („Public Health, VII. Rep. 1864", 188. old.)

adásának periodikus megújulása, egyéni bérurainak változása és a munka piaci árának ingadozása.[19]

A tőkés termelési folyamat, összefüggésében, vagyis újratermelési folyamatként tekintve, tehát nemcsak árut, nemcsak értéktöbbletet termel, hanem termeli és újratermeli magát a tőkeviszonyt, az egyik oldalon a tőkést, a másikon a bérmunkást.[20]

[19] Emlékezzünk arra, hogy a gyermekek stb. munkájánál még az oneladás formasága is eltűnik.

[20] „A tőke . . . előfeltételezi a bérmunkát, a bérmunka előfeltételezi a tőkét. Kolcsonosen feltételezik egymást; kölcsönosen létrehozzák egymást. Vajon a munkás a pamutgyárban csak pamutszöveteket termel? Nem, tőkét termel. Értékeket termel, melyek újból arra szolgálnak, hogy munkája felett parancsnokoljanak, azért, hogy segítségével új értékeket teremtsenek." (*Karl Marx*: „Lohnarbeit und Kapital"; „Neue Rheinische Zeitung", 266. sz., 1849 április 7. [Marx és Engels Művei, 6. köt. 399. old.] Az e címmel a „Neue Rheinische Zeitung"-ban kozzétett cikkek azoknak az előadásoknak a töredékei, amelyeket erről a témáról 1847-ben a brüsszeli Német Munkásegyletben* tartottam, és amelyeknek kinyomtatását a februári forradalom megszakította.

Huszonkettedik fejezet

Az értéktöbblet átváltoztatása tőkévé

1. Tőkés termelési folyamat bővített szinten. Az árutermelés tulajdontörvényeinek átcsapása a tőkés elsajátítás törvényeibe

Korábban azt kellett megvizsgálnunk, hogyan ered az értéktöbblet a tőkéből, most azt, hogyan ered a tőke az értéktöbbletből. Az értéktöbbletnek tőkeként való alkalmazását, vagyis az értéktöbbletnek tőkévé való visszaváltoztatását a tőke felhalmozásának nevezik.[21]

Vizsgáljuk meg ezt a folyamatot először az egyes tőkés álláspontjáról. Tegyük fel, hogy egy fonógyáros 10 000 £ tőkét előlegezett, ennek négyötödét gyapotra, gépekre stb., az utolsó ötödöt munkabérre. Tegyük fel, hogy évente 240 000 font fonalat termel 12 000 £ értékben. Ha az értéktöbblet rátája 100 %, akkor az értéktöbblet 40 000 font fonal többlettermékben vagy nettótermékben van benne, amely e bruttótermék egyhatoda, 2000 £-et ér, és amelyet az eladás realizál majd. 2000 £ értékösszeg az 2000 £ értékösszeg. Ennek a pénznek sem a szaga, sem a színe nem árulja el, hogy értéktöbblet. Egy érték értéktöbblet-jellege megmutatja, hogyan került ez az érték a tulajdonosához, de mit sem változtat az érték vagy a pénz természetén.

A fonógyáros tehát, hogy a 2000 £ újonnan hozzájárult összeget tőkévé változtassa, minden egyéb körülményt változatlannak véve, ennek az összegnek négyötödét gyapot stb. megvásárlására fogja előlegezni, egyötödét pedig új fonómunkások megvásárlására, akik a piacon meg fogják találni azokat a létfenntartási eszközöket, amelyeknek értékét a tőkés nekik előlegezte. Ezután a 2000 £-nyi új tőke funkcionál a fonodában és a maga részéről 400 font értéktöbbletet jövedelmez.

A tőkeértéket eredetileg pénzformában előlegezték; az értéktöbblet viszont már eleve mint a bruttótermék egy meghatározott részének az értéke

[21] „A tőke felhalmozása: a jövedelem egy részének tőkeként való alkalmazása." (*Malthus*: „Definitions etc.", Cazenove kiad., 11. old.) „Jövedelemnek tőkévé való átváltoztatása." (*Malthus*: „Principles of Political Economy", II. kiad., London 1836, 320. old.)

létezik. Ha ezt a terméket eladják, pénzzé változtatják, akkor a tőkeérték visszanyeri eredeti formáját, de az értéktöbblet megváltoztatja eredeti létezési módját. Ettől a pillanattól kezdve azonban a tőkeérték is, az értéktöbblet is pénzösszeg, és tőkévé való visszaváltoztatásuk teljesen ugyanolyan módon megy végbe. A tőkés mind az egyiket, mind a másikat azoknak az áruknak a megvásárlásába fekteti, amelyek lehetővé teszik számára, hogy cikkének gyártását újból megkezdje, mégpedig ezúttal bővített szinten. Ahhoz azonban, hogy ezeket az árukat megvehesse, ott kell találnia őket a piacon.

A tőkés saját fonala csak azért van forgalomban, mert évi termékét a piacra viszi, mint ahogy valamennyi többi tőkés is ezt teszi áruival. De mielőtt ezek az áruk piacra kerültek, már benne voltak az évi termelési alapban, azaz a mindenfajta tárgyaknak abban az össztömegében, amellyé az egyéni tőkék teljes összege, vagyis a társadalmi össztőke az év folyamán átváltozik, és amelyből minden egyéni tőkés csak egy bizonyos hányadot tart a kezében. A piacon végbemenő folyamatok az évi termelés egyes alkotórészeinek forgalmát bonyolítják le csupán, egyik kézből a másikba juttatják ezeket, de sem az évi össztermelést nem növelhetik, sem a termelt tárgyak természetét nem változtathatják meg. Az tehát, hogy mire lehet használni az évi össztermelést, saját összetételétől függ, semmiképpen nem a forgalomtól.

Az évi termelésnek mindenekelőtt szolgáltatnia kell mindazokat a tárgyakat (használati értékeket), amelyekből a tőkének az év folyamán elhasznált dologi alkotórészeit pótolni kell. Ezeknek levonása után marad a nettó- vagy többlettermék, amelyben az értéktöbblet rejlik. És miből áll ez a többlettermék? Talán olyan dolgokból, amelyeknek az a rendeltetésük, hogy a tőkésosztály szükségleteit és vágyait kielégítsék, amelyek tehát belekerülnek az ő fogyasztási alapjába? Ha ez volna minden, akkor az értéktöbbletet az utolsó garasig elvernék és pusztán egyszerű újratermelés menne végbe.

Ahhoz, hogy felhalmozni lehessen, a többlettermék egy részét tőkévé kell változtatni. De anélkül, hogy csodát tennének, csak olyan dolgokat lehet tőkévé változtatni, amelyek a munkafolyamatban felhasználhatók, azaz termelési eszközöket, továbbá olyan dolgokat, amelyekből a munkás fenntarthatja magát, azaz létfenntartási eszközöket. Következésképpen az évi többletmunka egy részét pótlólagos termelési és létfenntartási eszközök előállítására kellett fordítani, azon a mennyiségen felül, amely az előlegezett tőke pótlására szükséges volt. Egyszóval: az értéktöbblet csak azért változtatható tőkévé, mert a többlettermék, amelynek értékét alkotja, már tartalmazza egy új tőke dologi alkotórészeit.[21a]

[21] Itt elvonatkoztatunk a külkereskedelemtől, amelynek segítségével egy nemzet luxus-

Ahhoz mármost, hogy ezeket az alkotórészeket ténylegesen tőkeként funkcionáltassa, a tőkésosztálynak pótlólagos munkára van szüksége. Ha a már foglalkoztatott munkások kizsákmányolását extenzív vagy intenzív módon nem növelik, akkor pótlólagos munkaerőket kell beállítani. Erről a tőkés termelés mechanizmusa már szintén gondoskodott azáltal, hogy a munkásosztályt mint a munkabértől függő osztályt termeli újra, amelynek szokásos bére nemcsak fenntartásának, hanem szaporodásának biztosítására is elegendő. Most már csak az kell, hogy ezeket a munkásosztály által évente szállított különböző korosztálybeli pótlólagos munkaerőket a tőke az évi termelésben már benne foglalt pótlólagos termelési eszközökbe bekebelezze, és az értéktöbbletnek tőkévé való átváltoztatása megtörtént. Konkrétan vizsgálva a felhalmozás a tőke mind magasabb szinten való újratermelésében oldódik fel. Az egyszerű újratermelés körforgása módosul, és, Sismondi kifejezésével élve, spirálissá változik.[21b]

Térjünk mármost vissza példánkhoz. A régi történet ez: Ábrahám nemzette Izsákot, Izsák nemzette Jákobot stb.** A 10 000 £ eredeti tőke 2000 £ értéktöbbletet hoz, amelyet tőkésítenek. A 2000 £ új tőke 400 £ értéktöbbletet hoz; ez, megint tőkésítve, tehát második pótlólagos tőkévé változtatva, 80 £ új értéktöbbletet hoz és így tovább.

Az értéktöbbletnek a tőkés által elfogyasztott részét itt nem vesszük figyelembe. Az sem érdekel bennünket ebben a pillanatban, hogy a pótlólagos tőkéket hozzácsapják-e az eredeti tőkéhez, vagy pedig önálló értékesítés céljából elválasztják tőle; hogy ugyanaz a tőkés használja-e fel őket, aki felhalmozta, vagy másnak adja-e át. Csak arról nem szabad megfeledkeznünk, hogy az újonnan képződött tőkék mellett az eredeti tőke továbbra is újratermelődik és értéktöbbletet termel, és hogy ugyanez érvényes minden felhalmozott tőkére az általa létrehozott pótlólagos tőkével kapcsolatban.

Az eredeti tőke a 10 000 £ előlegezése által képződött. Honnan vette ezt a pénzt birtokosa? A saját munkájából és elődei munkájából! — felelik

---

cikkeket termelési vagy létfenntartási eszközökre tud átváltani és megfordítva. Hogy a vizsgálat tárgyát a maga tisztaságában, zavaró mellékkörülményektől mentesen foghassuk fel, itt az egész kereskedelmi világot egyetlen nemzetnek kell tekintenünk, és fel kell tételeznünk, hogy a tőkés termelés mindenütt meghonosodott és az összes iparágakat hatalmába kerítette.

[21b] Sismondi a felhalmozás elemzésénél azt a nagy hibát követi el, hogy túlságosan megelégszik a „jövedelem átváltoztatása tőkévé" frázissal, anélkül hogy e művelet anyagi feltételeinek mélyére hatolna. [k]

egyhangúlag a politikai gazdaságtan hangadói[21c], és valóban az ő feltevésük látszik az egyetlennek, amely összhangban van az árutermelés törvényeivel.

Egészen másképp áll a dolog a 2000 £ pótlólagos tőkével. Keletkezésének folyamatát pontosan ismerjük. Ez a tőke tőkésített értéktöbblet. Kezdettől fogva egyetlen olyan értékatomot sem tartalmaz, amely ne meg nem fizetett idegen munkából származna. A termelési eszközök, amelyekbe a pótlólagos munkaerőt bekebelezik, és ugyanúgy a létfenntartási eszközök, melyekből ez a munkaerő fenntartja magát, nem egyebek, mint integráns alkotórészei a többletterméknek, a sarcnak, amelyet a tőkésosztály a munkásosztálytól évente elragad. Amikor a tőkésosztály a sarc egy részén ebből a pótlólagos munkaerőből vásárol, ha mindjárt teljes áron is, úgyhogy egyenérték cserélődik egyenértékre — ez csak a hódítónak az ősrégi eljárása, aki a legyőzöttől annak saját, tőle elrabolt pénzén vesz árukat.

Ha a pótlólagos tőke a saját termelőjét foglalkoztatja, akkor ennek először is tovább kell folytatnia az eredeti tőke értékesítését, és ezenkívül vissza kell vásárolnia korábbi munkájának hozadékát több munkával, mint amennyibe került. A tőkésosztály és a munkásosztály közti ügyletnek tekintve, mit sem változtat a dolgon az, hogy az eddig foglalkoztatott munkások meg nem fizetett munkája révén pótlólagos munkásokat foglalkoztatnak. A tőkés esetleg a pótlólagos tőkét is géppé változtatja, amely a pótlólagos tőke termelőjét az utcára dobja és néhány gyerekkel helyettesíti. Minden esetben a munkásosztály teremtette meg ez évi többletmunkájával azt a tőkét, amely a következő évben pótlólagos munkát foglalkoztat majd.[22] Ez az, amire azt mondják: tőkével tőkét teremteni.

A 2000 £ első pótlólagos tőke felhalmozásának előfeltétele a tőkés által előlegezett, őt „eredeti munkája" folytán megillető 10000 £-nyi értékösszeg volt. A 400 £ második pótlólagos tőke előfeltétele ellenben semmi egyéb, mint a megelőző felhalmozása az elsőnek, a 2000 £-nek, amelynek tőkésített értéktöbblete. A múltbeli meg nem fizetett munka tulajdona most úgy jelenik meg, mint egyetlen feltétele eleven meg nem fizetett munka egyre növekvő terjedelemben való jelenbeli elsajátításának. Minél többet halmozott fel a tőkés, annál többet tud felhalmozni.

Amennyiben az az értéktöbblet, amelyből az I. sz. pótlólagos tőke áll,

[21c] „Az eredeti munka, amelynek tőkéje a létrejöttét köszönheti." (*Sismondi*: „Nouveaux principes d'économie politique", párizsi kiadás, I. köt. 109. old.)

[22] „A munka megteremti a tőkét, mielőtt a tőke a munkát alkalmazza" (labour creates capital, before capital employs labour). (*E. G. Wakefield*: „England and America", London 1833, II. köt. 110. old.)

annak eredménye volt, hogy a munkaerőt az eredeti tőke egy részével megvásárolták, olyan vétellel, amely megfelelt az árucsere törvényeinek és jogilag tekintve semmi mást nem tételez fel, mint azt, hogy a munkás szabadon rendelkezik saját képességeivel, a pénz- vagy árubirtokos pedig a birtokában levő értékekkel; amennyiben a II. stb. sz. pótlólagos tőke csak az I. sz. pótlólagos tőkének az eredménye, tehát ennek az első viszonynak a következménye; amennyiben minden egyes ügylet állandóan megfelel az árucsere törvényének, a tőkés a munkaerőt mindig megveszi, a munkás mindig eladja, és még azt is feltesszük, hogy valóságos értékén — annyiban nyilvánvaló, hogy az elsajátításnak az árutermelésen és áruforgalmon nyugvó törvénye, vagyis a magántulajdon törvénye, saját, benső, elkerülhetetlen dialektikája révén a maga egyenes ellentétébe csap át. Az egyenértékek kicserélése, amely az eredeti műveletként megjelent, úgy fordult, hogy csak látszólag cserélnek, mert, először, a munkaerő ellenében kicserélt tőkerész maga is csak az egyenérték nélkül elsajátított idegen munkatermék része, és, másodszor, ezt a tőkerészt termelőjének, a munkásnak nemcsak pótolnia kell, hanem új többlettel együtt kell pótolnia. A tőkés és a munkás közötti csereviszony tehát a forgalmi folyamathoz tartozó látszattá lesz csupán, puszta formává, amely magától a tartalomtól idegen és csak misztifikálja azt. A munkaerő folytonos vétele és eladása a forma. A tartalom az, hogy a tőkés egy részét a már tárgyiasult idegen munkának, amelyet szakadatlanul egyenérték nélkül elsajátít, újra meg újra nagyobb mennyiségű eleven idegen munkára váltja át. Eredetileg a tulajdonjog úgy jelent meg előttünk, mint ami saját munkán alapul. Legalábbis ennek a feltevésnek kellett érvényben lennie, mivel csak egyenjogú árubirtokosok állnak egymással szemben, az idegen áru elsajátításának az eszköze pedig csak a saját áru elidegenítése, s ez utóbbit csak munkával lehet előállítani. Most viszont a tulajdon a tőkés oldalán úgy jelenik meg, mint jog arra, hogy idegen meg nem fizetett munkát vagy annak termékét elsajátítsa, a munkás oldalán pedig mint lehetetlensége annak, hogy saját termékét elsajátítsa. A tulajdon és a munka szétválása szükségszerű következményévé lesz egy törvénynek, amely látszólag azonosságukból indult ki.[23]

Bármennyire úgy tűnik tehát, hogy a tőkés elsajátítási mód arculcsapása az árutermelés eredeti törvényeinek, mégis, semmiképpen nem e törvények

[23] A tőkés tulajdona az idegen munkatermék felett „az elsajátítás törvényének szigorú következménye, amely törvény alapelve, megfordítva, az volt, hogy mindegyik munkást kizárólagosan megilletik munkájának termékei". (*Cherbuliez*: „Richesse ou pauvreté", Párizs 1841, 58. old., ahol azonban ez a dialektikus átcsapás nincsen helyesen kifejtve.)

megsértéséből, hanem ellenkezőleg, alkalmazásukból fakad. Hogy ezt még egyszer megvilágítsuk, pillantsunk vissza röviden azoknak a mozgási szakaszoknak a sorrendjére, amelyeknek végpontja a tőkés felhalmozás.

Először azt láttuk, hogy egy értékösszeg eredeti átváltozása tőkévé teljesen a csere törvényeinek megfelelően ment végbe. Az egyik szerződő fél eladja munkaerejét, a másik megveszi. Az első megkapja áruja értékét, és ezzel áruja használati értékét – a munkát – elidegenítette a másodiknak. Ez utóbbi most a már tulajdonában levő termelési eszközöket a szintén tulajdonában levő munka segítségével új termékké változtatja át, amely jog szerint ugyancsak az övé.

Ennek a terméknek az értéke magában foglalja: először az elhasznált termelési eszközök értékét. A hasznos munka nem használhatja el ezeket a termelési eszközöket anélkül, hogy értéküket át ne vigye az új termékre; ahhoz azonban, hogy a munkaerő eladható legyen, képesnek kell lennie arra, hogy hasznos munkát szolgáltasson abban az iparágban, ahol alkalmazni akarják.

Az új termék értéke magában foglalja továbbá: a munkaerő értékének egyenértékét és az értéktöbbletet. Mégpedig azért, mert a meghatározott időtartamra, napra, hétre stb. eladott munkaerőnek kisebb az értéke, mint amekkorát használata ez idő alatt teremt. A munkás azonban megkapta munkaereje csereértékét, és ezzel elidegenítette annak használati értékét – ahogyan ez minden vételnél és eladásnál történik.

Hogy ennek a különös árunak, a munkaerőnek, az a sajátságos használati értéke van, hogy munkát szolgáltat, tehát értéket teremt, ez nem érintheti az árutermelés általános törvényét. Ha tehát a munkabérben előlegezett értékösszeg a termékben nemcsak egyszerűen újra megvan, hanem értéktöbblettel gyarapodva van meg, ez nem onnan ered, hogy az eladót becsapták, hiszen árujának értékét megkapta, hanem csak ennek az árunak a vevő által való elhasználásából.

A csere törvénye csak az egymásért cserébe adott áruk csereértékének egyenlőségét tételezi fel. Sőt már eleve feltételezi használati értékük különbözőségét, és egyáltalában semmi köze nincs elhasználásukhoz, amely csak az üzlet megkötése és lebonyolítása után kezdődik meg.

A pénz eredeti átváltozása tőkévé tehát a legteljesebb összhangban megy végbe az árutermelés gazdasági törvényeivel és a belőlük eredő tulajdonjoggal. Ennek ellenére eredménye a következő:

1. a termék a tőkésé és nem a munkásé;

2. ennek a terméknek az értéke az előlegezett tőke értékén kívül értéktöbbletet is tartalmaz, amely a munkásnak munkába, a tőkésnek azonban semmibe sem került és amely mégis a tőkés jog szerinti tulajdonává lesz;

3. a munkás fenntartotta munkaerejét és újból eladhatja, ha vevőre talál.

Az egyszerű újratermelés csak periodikus megismétlése ennek az első műveletnek; mindig újból pénzt változtatnak át tőkévé. A törvényt tehát nem szegik meg, ellenkezőleg, csak alkalma nyílik arra, hogy állandóan érvényesüljön. „Plusieurs échanges successifs n'ont fait du dernier que le représentant du premier" [több egymást követő csere a legutolsót csak az első képviselőjévé teszi]. (*Sismondi*: „Nouveaux principes d'économie politique", 70. old.)

És mégis azt láttuk, hogy az egyszerű újratermelés elegendő arra, hogy ennek az első műveletnek — amennyiben ezt elszigetelt folyamatnak fogtuk fel — teljesen megváltozott jelleget kölcsönözzön. „Parmi ceux qui se partagent le revenu national, les uns" (a munkások) „y acquièrent chaque année un nouveau droit par un nouveau travail, les autres" (a tőkések) „y ont acquis antérieurement un droit permanent par un travail primitif" [azok közül, akik a nemzeti jövedelmen osztoznak, az egyik fél (a munkások) minden évben új munkával új jogot szerez rá, a másik (a tőkések) eredeti munkával már előzőleg állandó jogot szerzett rá]. (*Sismondi*, i. m. 110—111. old.) Mint ismeretes, nem a munka területe az egyetlen, ahol az elsőszülöttség csodát művel.

Az sem változtat a dolgon, ha az egyszerű újratermelést a bővített újratermeléssel, a felhalmozással helyettesítik. Amannál a tőkés az egész értéktöbbletet elveri, ennél bizonyságot tesz polgári erényéről azzal, hogy csak egyik részét fogyasztja el, a többit pedig pénzzé változtatja.

Az értéktöbblet a tőkés tulajdona, sohasem volt másé. Ha előlegezi a termeléshez, akkor — éppúgy mint azon a napon, amikor először lépett a piacra — a saját alapjából előlegez. Hogy ez az alap ezúttal munkásainak meg nem fizetett munkájából származik, mit sem változtat a dolgon. Ha *B* munkást azzal az értéktöbblettel foglalkoztatják, amelyet *A* munkás termelt, akkor először is *A* ezt az értéktöbbletet úgy szolgáltatta, hogy árujának jogos árából egyetlen fillérrel sem rövidítették meg, és másodszor ez az üzlet egyáltalán nem tartozik *B*-re. Amit *B* kíván és amit joga van kívánni, az az, hogy a tőkés megfizesse neki munkaerejének értékét. „Tous deux gagnaient encore; l'ouvrier parce qu'on lui avançait les fruits de son travail" (helyesen: du travail gratuit d'autres ouvriers) „avant qu'il fût fait" (helyesen: avant que le sien ait porté de fruit); „le maître, parce que le travail de cet ouvrier valait plus que le salaire" (helyesen: produisait plus de valeur que celle de son salaire). [Azonkívül mind a kettő nyert; a munkás, mert előlegezték neki munkájának (helyesen: más munkások meg nem fizetett munkájának) gyümölcseit, mielőtt azt elvégezte volna (helyesen: mielőtt az övé meg-

hozta volna gyümölcsét); a vállalkozó, mert e munkás munkája többet ért, mint a bére (helyesen: több értéket termelt, mint amennyi bérének értéke).] (*Sismondi*, i. m. 135. old.)

Persze a dolog egészen másképp fest, ha a tőkés termelést megújulásának szakadatlan folyamában vizsgáljuk és az egyes tőkés és az egyes munkás helyett az összességet, a tőkésosztályt és vele szemben a munkásosztályt vesszük szemügyre. Ezzel azonban olyan mércét alkalmaznánk, amely az árutermeléstől teljesen idegen.

Az árutermelésben csak egymástól független eladó és vevő áll szemben egymással. Kölcsönös vonatkozásaik a köztük létrejött szerződés lejárati napjával véget érnek. Ha az üzlet megismétlődik, akkor új szerződés következtében ismétlődik meg, amelynek az előzőhöz semmi köze, és amelynél csak a véletlen hozza újra össze ugyanazt a vevőt ugyanazzal az eladóval.

Ha tehát az árutermelést vagy egy hozzá tartozó folyamatot saját gazdasági törvényei szerint akarunk megítélni, akkor mindegyik cseremüveletet önmagában kell szemügyre vennünk, kiragadva az őt megelőző valamint az őt követő cseremüvelettel való minden összefüggéséből. S minthogy vételeket és eladásokat csak egyes egyének között kötnek, megengedhetetlen, hogy bennük egész társadalmi osztályok közötti vonatkozásokat keressünk.

Bármilyen hosszú is azoknak a periodikus újratermeléseknek és előzetes felhalmozásoknak a sora, amelyeken a ma funkcionáló tőke átment, ez a tőke mindig megőrzi eredeti szüzességét. Ameddig a csere törvényeit minden cseremüveletnél — egyenként véve — megtartják, az elsajátítási mód teljesen forradalmasodhat anélkül, hogy ez az árutermelésnek megfelelő tulajdonjogot *bármiképpen is érintené*. Ugyanaz a jog van érvényben mind kezdetben, amikor a termék a termelőé és amikor ez, egyenértéket egyenérték ellenében cserélve, csak saját munkája által gazdagodhat meg, mind pedig a tőkés időszakban, amikor a társadalmi gazdagság egyre fokozódó mértékben azoknak a tulajdonává lesz, akik abban a helyzetben vannak, hogy újra meg újra elsajátítsák mások meg nem fizetett munkáját.

Ez az eredmény elkerülhetetlenné válik, mihelyt a munkaerőt maga a munkás mint árut szabadon eladja. De az árutermelés is csak ettől kezdve lesz általánossá és tipikus termelési formává; csak ettől kezdve termelnek minden terméket eleve eladás céljából és csak ettől kezdve megy át minden termelt gazdagság a forgalmon. Csak ott, ahol a bérmunka a bázisa, erőszakolja rá magát az árutermelés az egész társadalomra; de csak ott bontakoztatja is ki összes rejtett potenciáit. Azt mondani, hogy a bérmunka közbejötte meghamisítja az árutermelést, annyi, mint azt mondani, hogy az árutermelésnek, ha nem akarja, hogy meghamisítsák, nem szabad fejlődnie. Amilyen

mértékben az árutermelés saját benső törvényei szerint tőkés termeléssé fejlődik, ugyanolyan mértékben csapnak át az árutermelés tulajdontörvényei a tőkés elsajátítás törvényeibe.[24]

Láttuk, hogy még egyszerű újratermelés esetén is minden előlegezett tőke, akárhogyan szerezték eredetileg, felhalmozott tőkévé, vagyis tőkésített értéktöbbletté változik át. De a termelés áramlatában egyáltalán minden eredetileg előlegezett tőke elenyésző nagysággá (magnitudo evanescens matematikai értelemben) lesz a közvetlenül felhalmozott tőkével, azaz a tőkévé visszaváltoztatott értéktöbblettel vagy többlettermékkel összehasonlítva, akár annak a kezében funkcionál ez, aki felhalmozta, akár idegen kézben. Ezért a politikai gazdaságtan a tőkét egyáltalában mint „felhalmozott gazdagságot" (átváltozott értéktöbbletet vagy jövedelmet) ábrázolja, „amelyet újból értéktöbblet termelésére alkalmaznak"[25], a tőkést pedig mint „a többlettermék birtokosát"[26]. Ugyanennek a szemlélleti módnak csak másik formája az a kifejezés, hogy minden meglevő tőke felhalmozott vagy tőkésített kamat, mert a kamat nem egyéb, mint az értéktöbblet töredéke.[27]

2. A politikai gazdaságtan téves felfogása a bővített újratermelésről

Mielőtt a felhalmozásnak, vagyis az értéktöbblet tőkévé való visszaváltoztatásának néhány közelebbi meghatározásába bocsátkoznánk, ki kell küszöbölnünk egy kétértelműséget, amelyet a klasszikus gazdaságtan szült.

Ahogyan azok az áruk, amelyeket a tőkés az értéktöbblet egy részén a saját fogyasztására vásárol, nem szolgálnak neki termelési és értékesítési eszközül, éppúgy az a munka, amelyet saját természeti és társadalmi szükségleteinek kielégítésére vásárol, nem termelő munka. Ezeknek az áruknak és ennek a munkának a megvásárlásával a tőkés az értéktöbbletet nem változtatja tőkévé, hanem fordítva, elfogyasztja vagyis elkölti mint jövedelmet.

---

[24] Csak ámulhatunk hát Proudhon agyafúrtságán, aki úgy akarja megszüntetni a tőkés tulajdont, hogy vele szemben — az árutermelés örök tulajdontörvényeit érvényesíti!

[25] „Tőke, azaz felhalmozott gazdagság, amelyet profit céljából alkalmaznak." (*Malthus*: „Principles etc.", [262. old.]) „A tőke ... olyan gazdagságból áll, amelyet jövedelemből megtakarítanak és profit céljából használnak." (R. Jones: „Text-Book of Lectures on the Political Economy of Nations", Hertford 1852, 16. old.)

[26] „A többlettermék, vagyis tőke birtokosai." („The Source and Remedy of the National Difficulties. A Letter to Lord John Russell", London 1821 [4. old.])

[27] „A tőke, a megtakarított tőke minden részének kamatos kamatával, annyira mindent magához ragad, hogy a világ egész gazdagsága, amely jövedelmet hoz, már régen tőkekamattá lett." (Londoni „Economist", 1851 július 19.)

A régi nemesi érzülettel szemben, amely, mint Hegel helyesen mondja, „a meglevőnek az elfogyasztásában áll"* és főleg a személyes szolgálatok fényűzésében terpeszkedik el, a polgári gazdaságtan számára döntően fontos volt, hogy a tőke felhalmozását a polgár első kötelességévé nyilvánítsa és fáradhatatlanul prédikálja: nem tud felhalmozni az, aki egész jövedelmét megeszi, ahelyett hogy annak jó részét pótlólagos termelő munkások felfogadására fordítaná, akik többet hoznak a konyhára, mint amennyibe kerülnek. Másrészt a polgári gazdaságtannak küzdenie kellett azzal a népi előítélettel, amely a tőkés termelést összecseréli a kincsképzéssel[28], és ezért azt hiszi, hogy a felhalmozott gazdagság olyan gazdagság, amelyet meglevő természeti formájában megóvnak a pusztulástól, tehát elvonnak az elhasználástól, vagy a forgalomtól is megmentenek. A pénznek a forgalom elől való elzárása homlokegyenest az ellenkezője lenne tőkeként való értékesítésének, áruknak kincsképző értelemben való felhalmozása pedig merő bolondság.[28a] Áruknak nagy tömegben való felhalmozása a forgalom fennakadásának vagy a túltermelésnek az eredménye.[29] Igaz, hogy a népi elképzelésben egyrészt a gazdagok fogyasztási alapjában felhalmozott, lassan elfogyasztásra kerülő javaknak a képe húzódik meg, másrészt a készletképzés, egy olyan jelenség, amely valamennyi termelési módban megtalálható és amelynél a forgalmi folyamat elemzésekor egy pillanatig időzni fogunk.

Ennyiben tehát a klasszikus gazdaságtannak igaza van, amikor hangsúlyozza, hogy a felhalmozás folyamatának jellegzetes mozzanata az, hogy a többletterméket termelő munkások fogyasztják el nem-termelők helyett. De tévedése is itt kezdődik. A. Smith divatba hozta, hogy a felhalmozást pusztán a többlettermék termelő munkások által való elfogyasztásaként, illetve az értéktöbblet tőkésítését pusztán annak munkaerőre való átváltásaként ábrázolják. Hallgassuk meg például Ricardót: „Meg kell értenünk, hogy egy ország összes termékeit elfogyasztják; de az elképzelhető legnagyobb különbség, hogy olyanok fogyasztják-e el, akik újratermelnek, vagy

---

[28] „Egyetlen mai politikai gazdász sem érthet takarékoskodáson puszta kincsképzést: és túl ezen a korlátozott és nem-hatékony eljáráson, a nemzeti gazdagságra vonatkozóan nem képzelhető el ennek a terminusnak más használata, mint az, amely a megtakarítottnak különböző felhasználásából kell hogy eredjen, az általa fenntartott munka különböző fajtái közti valóságos megkülönböztetésre alapozva." (*Malthus*: „Principles etc.", 38—39. old.)

[28a] Így Balzacnál, aki a fösvénység minden árnyalatát oly mélyrehatóan tanulmányozta, Gobseck, az öreg uzsorás már gyerekessé vált, amikor felhalmozott árukból kezd kincset gyűjteni magának.

[29] „Tőkék felhalmozása ... a csere megszűnése ... túltermelés." (*Th. Corbet*: „An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals etc.", 104. old.)

olyanok, akik nem termelnek újra egy másik értéket. Amikor azt mondjuk, hogy jövedelmet megtakarítanak és hozzácsapnak a tőkéhez, ezen azt értjük, hogy a jövedelemnek azt a részét, amelyre azt mondjuk, hogy hozzácsapták a tőkéhez, termelő munkások fogyasztják el nem-termelők helyett. Nem lehet nagyobb tévedés, mint azt feltenni, hogy a tőke nem-fogyasztás révén gyarapszik."[30] Nem lehet nagyobb tévedés, mint A. Smith állítása, amelyet Ricardo és az összes későbbiek utána szajkóznak, hogy „a jövedelemnek azt a részét, amelyre azt mondjuk, hogy hozzácsapták a tőkéhez, termelő munkások fogyasztják el". E szerint az elképzelés szerint minden értéktöbblet, amelyet tőkévé változtatnak, változó tőkévé lenne. Ezzel szemben, miként az eredetileg előlegezett érték, ez is megoszlik állandó tőkére és változó tőkére, termelési eszközökre és munkaerőre. A munkaerő az a forma, amelyben a változó tőke a termelési folyamaton belül létezik. Ebben a folyamatban magát a munkaerőt a tőkés elfogyasztja. Funkciója – a munka – révén a munkaerő termelési eszközöket fogyaszt el. Egyúttal a munkaerő megvásárlására fizetett pénz átváltozik létfenntartási eszközökké, amelyeket nem a „termelő munka", hanem a „termelő munkás" fogyaszt el. A. Smith alapjában helytelen elemzéssel arra az ízetlen eredményre jut, hogy bár minden egyéni tőke állandó és változó alkotórészre oszlik, a társadalmi tőke csak változó tőkévé oldódik fel, vagyis csak munkabér fizetésére fordítják. Tegyük fel például, hogy egy posztógyáros 2000 font sterlinget változtat tőkévé. Pénzének egy részét szövőmunkások vásárlásába, a másik részét gyapjúfonalba, gépi berendezésbe stb. fekteti. De azok az emberek, akiktől a fonalat és a gépi berendezést vásárolja, a kapott pénz egy részével megint munkát fizetnek meg és így tovább, amíg az egész 2000 font sterlinget munkabér fizetésére nem fordították, vagyis amíg a 2000 font sterling által képviselt egész terméket termelő munkások nem fogyasztották el. Mint látjuk: ennek az érvnek egész ereje az „és így tovább" szóban rejlik, amely Ponciustól Pilátushoz küld bennünket. Valóban, A. Smith éppen ott szakítja félbe vizsgálódását, ahol a nehézségek megkezdődnek.[31]

Amíg csak az évi teljes termelési alapot vesszük szemügyre, az évenkénti újratermelési folyamat könnyen érthető. De az évi termelésnek valamennyi alkotórészét az árupiacra kell vinni, és itt kezdődik a nehézség. Az egyes

[30] *Ricardo*: „Principles etc.", 163. old., jegyzet

[31] J. St. Mill úr Logikája* ellenére sehol sem ismeri fel elődeinek még olyan téves elemzését sem, amely a polgári látóhatáron belül, merő szakszempontból is helyesbítésért kiált. Mindenütt regisztrálja iskolás dogmatizmussal mestereinek gondolati zűrzavarát. Itt is: „Maga a tőke végül is teljesen bérré válik, és amikor a termék eladása révén pótolják, megint bérré válik."

tőkék és személyes jövedelmek mozgásai kereszteződnek, összekeverednek, eltűnnek egy általános helyváltoztatásban — a társadalmi gazdagság forgalmában —, amely megzavarja a látást, és a vizsgálatot igen bonyolult feladatok elé állítja. A második könyv harmadik szakaszában meg fogom adni a valóságos összefüggés elemzését. — A fiziokraták nagy érdeme, hogy „Tableau économique"-jukban* először kísérelték meg, hogy az évi termelésről abban az alakban adjanak képet, amelyben az a forgalomból kikerül.[32]

Egyébként magától értetődik, hogy a politikai gazdaságtan nem volt rest a tőkésosztály érdekében kiaknázni A. Smith tételét: hogy a nettótermék tőkévé változtatott részét teljes egészében a munkásosztály fogyasztja el.

3. Az értéktöbbletnek tőkére és jövedelemre való megosztása. Az önmegtartóztatási elmélet

Az előző fejezetben az értéktöbbletet, illetőleg a többlettermékét csak mint a tőkés egyéni fogyasztási alapját, ebben a fejezetben viszont eddig csak mint felhalmozási alapot vizsgáltuk. Az értéktöbblet azonban sem csak az egyik, sem csak a másik, hanem mindkettő egyszerre. Az értéktöbblet egyik részét a tőkés mint jövedelmet elfogyasztja[33], a másik részét mint tőkét használja fel, vagyis felhalmozza.

Az értéktöbblet adott tömege esetén e részek egyike annál nagyobb, minél kisebb a másik. Minden egyéb körülményt változatlannak véve, a fel-

[32] A. Smith az újratermelési folyamat és ezért a felhalmozás ábrázolásakor is némely irányban nemcsak nem haladt előre, hanem határozottan visszaesést jelentett elődeihez, főleg a fiziokratákhoz képest. A szövegben említett illúziójával függ össze az a valóban csodálatos dogma, amelyet szintén tőle örökölt a politikai gazdaságtan, hogy az áruk ára munkabérből, profitból (kamatból) és földjáradékból, tehát pusztán munkabérből és értéktöbbletből tevődik össze. Erről a bázisról kiindulva Storch legalább naivul bevallja: „Lehetetlen a szükséges árat feloldani legegyszerűbb elemeire." (*Storch*: „Cours d'économie politique", pétervári kiadás, 1815, II. kot. 141. old., jegyzet) Szép gazdaságtudomány, amely lehetetlennek jelenti ki az áruk árának legegyszerűbb elemeire való feloldását! Erre vonatkozólag kozelebbit a második könyv harmadik szakaszában és a harmadik könyv hetedik szakaszában adunk.

[33] Az olvasó észre fogja venni, hogy a jövedelem [revenue] szót kettős értelemben használjuk, először, hogy az értéktöbbletet mint a tőkéből periodikusan származó gyümölcsöt, másodszor, hogy e gyümölcsnek azt a részét jeloljuk vele, amelyet a tőkés periodikusan elfogyaszt, illetve fogyasztási alapjához csatol. Ezt a kettős értelmet megtartom, mert összhangban van az angol és a francia kozgazdászok szóhasználatával.

halmozas nagyságát az az arány határozza meg, amely szerint ez a megosztás végbemegy. Ezt a megosztást azonban az értéktöbblet tulajdonosa, a tőkés végzi el. Ez tehát az ő akaratának aktusa. Az általa szedett sarcnak arról a részéről, amelyet felhalmoz, azt mondják, hogy megtakarítja, mert nem eszi meg, azaz mert tőkés funkcióját gyakorolja, azt a funkciót ugyanis, hogy meggazdagodjék.

A tőkésnek csak annyiban van történelmi értéke és csak annyiban van az a történelmi létjogosultsága, amelynek, mint a szellemes Lichnowski mondja, semmilyen dátuma sincs*, amennyiben megszemélyesített tőke. Csak ennyiben rejlik benne saját átmeneti szükségszerűsége a tőkés termelési mód átmeneti szükségszerűségében. De ennyiben a tőkés mozgatója nem is a használati érték és az élvezet, hanem a csereérték és annak szaporítása. Mint az érték értékesítésének fanatikusa, az emberiséget könyörtelenül arra kényszeríti, hogy magáért a termelésért termeljen, ennélfogva rákényszeríti a társadalmi termelőerők kifejlesztésére és azoknak az anyagi termelési feltételeknek a megteremtésére, amelyek egyedül alkalmasak arra, hogy egy olyan magasabb társadalmi forma reális bázisát alkossák, amelynek alapelve minden egyén teljes és szabad fejlődése. A tőkés csak mint a tőke megszemélyesítője tiszteletreméltó. Mint ilyet, őt is az abszolút gazdagodási törekvés hajtja, éppúgy, mint a kincsképzőt. Ami azonban ennél egyéni rögeszmeként jelenik meg, az a tőkésnél a társadalmi mechanizmus hatása, amelynek ő csak egy hajtókereke. Ezenkívül a tőkés termelés fejlődése szükségszerűséggé teszi az egy-egy ipari vállalkozásba fektetett tőke folytonos növelését, és a konkurrencia minden egyéni tőkésre külső kényszertörvényekként rákényszeríti a tőkés termelési mód benső törvényeit. Kényszeríti őt, hogy tőkéjét folytonosan bővítse azért, hogy megtarthassa, bővíteni pedig csak egyre növekvő felhalmozással tudja.

Ezért amennyiben a tőkés egész tevékenysége nem más, mint a személyében akarattal és tudattal felruházott tőke funkciója, annyiban saját magánfogyasztása az ő szemében tőkéje felhalmozásának megrablása, ahogyan az olasz könyvvitelben a magánkiadások a tőkés tartozik rovatában szerepelnek a tőkével szemben. A felhalmozás a társadalmi gazdagság világának a meghódítása; a kizsákmányolt emberanyag tömegével együtt kiterjeszti a tőkés közvetlen és közvetett uralmát is.[34]

---

[34] Luther a tőkés ódivatú, jóllehet állandóan megújuló formáján, az uzsoráson igen jól szemlélteti, hogy az uralomvágy a meggazdagodási törekvésnek egyik eleme. „A pogányok az észből ki tudták számítani, hogy az uzsorás négyszeres tolvaj és gyilkos. Mi keresztények pedig olyan becsben tartjuk, hogy jószerivel imádjuk őket pénzük miatt... Aki másnak a

De az eredendő bűn mindenütt hat. A tőkés termelési mód, a felhalmozás és a gazdagság fejlődésével a tőkés megszűnik a tőke puszta megtestesülésének lenni. „Mély érzés"** ébred benne önmaga Ádámja iránt, és olyan műveltté lesz, hogy mosolyog az aszkézisért való rajongáson mint az ódivatú kincsképző előítéletén. A klasszikus tőkés az egyéni fogyasztást a saját funkciója elleni bűnnek és a felhalmozástól való tartózkodásnak" bélyegezte, a modernizálódott tőkés viszont képes arra, hogy a felhalmozást élvezési torekvéséről való „lemondásnak" fogja fel. „Két lélek lakozik, ah! kebelében, az egyik a mástól elszakadni vágyik!"***

A tőkés termelési mód történelmi kezdetein — és minden tőkés parvenü átmegy egyénileg ezen a történelmi stádiumon — a meggazdagodási törekvés és a fösvénység abszolút szenvedélyekként uralkodnak. De a tőkés termelés haladása nemcsak egy élvezetekből álló világot teremt. A spekulációval és a hiteluggyel a hirtelen meggazdagodás ezernyi forrását nyitja meg. A fejlődés bizonyos fokán a pazarlás egy konvencionális mértéke, amely egy-

---

táplálékát kiszívja, elrabolja és ellopja, éppen olyan nagy gyilkosságot kovet el (amennyire rajta fordul meg), mint aki valakit éhen halat és tonkre ront. Márpedig az uzsorás ezt muveli és kozben bizton ul a székén, ámbátor inkább lógnia kellene a bitón és annyi hollónak kellene falnia őt, amennyi guldent lopott, ha ugyan volna rajta annyi hús, hogy annyi holló darabolhatná és osztozhatna rajta Ezenkozben a kis tolvajokat akasztják fel... A kis tolvajokat kalodába zárják, a nagy tolvajok aranyban és selyemben pompáznak... Imígyen nincs a foldon nagyobb ellensége az embernek (az ordog után), mint a fosvény és uzsorás, mert ez Isten akar lenni minden ember felett. A torokok, a háborúskodók, a zsarnokok is gonosz emberek, de mégiscsak kell hogy élni hagyják az embereket és beismerjek, hogy gonoszok és ellenségek, és olykor némelyeken lehet, sőt kell hogy megkonyorul jenek. De az uzsorás és zsugori azt akarja, hogy mind a világ pusztuljon el éhségtól, szomjúságtól, bánattól es ínségtól, amennyire rajta fordul meg, hogy csakis az ové lehessen minden és mindenki tőle mint egy Istentől kapjon mindent és orokre jobbágya legyen. [...Amellett fennen vonulni,] nyusztos kontosben, aranyos láncokkal, gyurukkel, ruhákkal, a pofáját torolni, drágalátos, jámbor embernek tekintetni és dicsértetni... Az uzsorás nagy rettentó monstrum, mint a szakállas farkas, amely mindent elpusztít, tobbet mint Cacus, Geryon vagy Antaeus*. És mégis cicomázza magát és jámbor akar lenni, hogy ne lássák, hova lettek az okrok, amelyeket hátrafelé húz be barlangjába. De Herculesnak meg kell hallania az okrok és a foglyok kiáltozását és meg kell keresnie Cacust, szirtek és sziklák kozepette is, az okroket megint el kell oldoznia a gaztól. Mert Cacusnak hívják azt a gazt, aki jámbor uzsorás, lop, rabol, mindent felfal. És mégis úgy tesz, mintha semmit sem muvelt volna, és azt hiszi, senki sem kaphatja rajta, hiszen az okroket hátrafele húzta barlangjába, a látszat és a lábnyomok úgy mutatják, mintha kiengedte volna őket. Így akarja az uzsorás is a világot rászedni, mintha hasznot hajtana és okroket adna a világnak, holott csak magamagához ragadja es felfalja azokat . És ha az útonállokat, gyilkosokat vagy fosztogatokat kerékbe torik és lefejezik, mennyivel inkább kellene minden uzsorást kerékbe tormi és kizsigerelni . elkergetni, kiátkozni és lefejezni." (*Martin Luther*: „An die Pfarrherrn etc.")

úttal a gazdagság fitogtatása és ezért hiteleszköz, még üzleti szükségességgé is válik a „szerencsétlen" tőkés számára. A fényűzés belekerül a tőke reprezentációs költségeibe. Egyébként is a tőkés nem személyes munkájának és a fogyasztástól való személyes tartózkodásának arányában gazdagszik, mint a kincsképző, hanem abban a mértékben, amelyben idegen munkaerőt szipolyoz ki és a munkást arra kényszeríti, hogy az élet minden élvezetéről lemondjon. Ámbár a tőkés pazarlásának ezért soha sincs olyan bona fide [jóhiszemű] jellege, mint a könnyűkezű feudális úr pazarlásának, sőt hátterében mindig a legpiszkosabb fösvénység és aggodalmaskodó számítás leselkedik, pazarlása mégis felhalmozásával együtt nő, anélkül, hogy az egyik a másikat szükségképpen lehetetlenné tenné. Ezzel egyidejűleg a tőke-egyén büszke kebelében fausti konfliktus fejlődik ki a felhalmozásnak és az élvezésnek a törekvése között.

„Manchester iparát", mondja egy írás, amelyet dr. Aikin tett közzé 1795-ben, „négy időszakra oszthatjuk. Az első időszakban a gyárosok kénytelenek voltak keményen dolgozni megélhetésükért." Különösen azáltal gazdagodtak, hogy meglopták azokat a szülőket, akik fiaikat apprentice-eknek (tanoncoknak) adták és ezért súlyos pénzeket kellett fizetniök, miközben a tanoncokat éheztették. Másrészt az átlagprofit alacsony volt és a felhalmozás nagy takarékosságot követelt. A gyárosok úgy éltek, mint a kincsképzők, és korántsem fogyasztották el tőkéjüknek még a kamatait sem. „A második időszakban kezdtek kis vagyont szerezni, de éppolyan keményen dolgoztak, mint azelőtt", mert, mint minden rabszolgahajcsár tudja, a munka közvetlen kizsákmányolása munkába kerül, „és továbbra is ugyanolyan szerény életmódot folytattak, mint azelőtt... A harmadik időszakban megkezdődött a fényűzés, és az üzletet kibővítették azáltal, hogy lovasokat" (lovasított kereskedelmi utazókat) „küldtek rendelésekért a királyság minden vásártartási joggal felruházott városába. Valószínű, hogy 1690 előtt alig vagy egyáltalában nem volt olyan 3000—4000 font sterlingnyi tőke, amelyet az iparban szereztek volna. De ez idő tájt vagy valamivel később az iparosok már pénzt halmoztak fel és a fából és habarcsból készült házak helyett kőházakat kezdtek építeni..." A XVIII. század első évtizedeiben egy manchesteri gyáros, aki vendégeit egy pint külföldi borral kínálta meg, még valamennyi szomszédja gúnyos megjegyzéseit és helytelenítését vonta magára. A gépi berendezés megjelenése előtt a gyárosok esténkénti fogyasztása a kocsmákban, ahol összejöttek, sohasem volt több, mint 6 penny egy pohár puncsért és 1 penny egy göngyöleg dohányért. 1758-ban fordult elő először, és ez korszakalkotó, hogy „egy, az üzletben valóban foglalatoskodó személyt saját hintóban" láttak! „A negyedik időszak", a XVIII. század utolsó harmada, „az üzlet

kibővülése által előmozdított nagy fényűzés és pazarlás időszaka."[35] Mit szólna a derék Aikin doktor, ha ma Manchesterben feltámadna!

Felhalmozni, felhalmozni! Ez a Szentírás! „Az iparkodás szolgáltatja az anyagot, amelyet a takarékosság felhalmoz."[36] Tehát takarékoskodjatok, takarékoskodjatok, azaz változtassátok vissza az értéktöbblet, illetve a többlettermék lehető legnagyobb részét tőkévé! Felhalmozás a felhalmozás kedvéért, termelés a termelés kedvéért, ebben a formulában mondotta ki a klasszikus gazdaságtan a burzsoá időszak történelmi hivatását. Egy pillanatig sem áltatta magát a gazdagság szülési fájdalmai felől,[37] de mit használ a siránkozás a történelmi szükségszerűséggel szemben? Ha a klasszikus gazdaságtan számára a proletár csak gép, amely értéktöbbletet termel, akkor a tőkés is csak gép, amely ezt az értéktöbbletet többlettőkévé változtatja át. Ez a gazdaságtan a tőkés történelmi funkcióját véresen komolyan veszi. Hogy keblét az élvezési törekvés és a meggazdagodási törekvés közti áldatlan konfliktustól megóvja, Malthus e század húszas éveinek elején olyan munkamegosztásért szállt síkra, amely a felhalmozás dolgát a termelésben valóban foglalatoskodó tőkésre, a pazarlás dolgát pedig az értéktöbblet egyéb részeseire, a földbirtokos arisztokráciára, az állami, egyházi stb. javadalmasokra osztja ki. Rendkívül fontos, mondja Malthus, hogy „a költekezés szenvedélyét és a felhalmozás szenvedélyét (the passion for expenditure and the passion for accumulation) szétválasztva tartsuk".[38] A tőkés urak, akik már régen élvhajhászokká és világfiakká váltak, felfortyantak. Micsoda — kiáltotta egyik szóvivőjük, egy ricardiánus —, Malthus úr magas földjáradékot, magas adókat stb. prédikál, hogy az iparosokat a nem-termelő fogyasztók révén folytonosan ösztökélje! Igaz, hogy a jelszó termelés, mind bővítettebb szinten való termelés, de „a termelést az ilyen eljárás sokkal inkább gátolja, mint előmozdítja. Ezenkívül nem is egészen méltányos (nor is it quite fair) egy csomó személyt ilymódon henyélésben eltartani, csak azért, hogy másokat sarkalljanak, akiknek jelleméből azt lehet következtetni (who are likely, from their characters), hogy sikerrel fognak működni, ha működ-

[35] *Dr. Aikin*: „Description of the Country from 30 to 40 miles round Manchester", London 1795, 181—182. skk., 188. old.

[36] *A. Smith*: „Wealth of Nations", II. könyv III. fej. [II. köt. 367. old.]

[37] Még J. B. Say is azt mondja: „A gazdagok megtakarításai a szegények költségére történnek."* „A római proletár szinte teljesen a társadalom költségén élt... Szinte azt lehetne mondani, hogy a modern társadalom a proletár költségén él, abból a részből, amelyet a munka díjazásánál tőle elvon." (*Sismondi*: „Etudes etc.", I. köt. 24. old.)

[38] *Malthus*: „Principles etc.", 319—320. old.

désre tudják kényszeríteni őket."[39] Amennyire méltánytalannak tartja ez a szerző az ipari tőkést azzal felhalmozásra ösztökélni, hogy a zsírt lekanalazzák a leveséről, olyan szükségesnek véli, hogy a munkást lehetőleg a minimális bérre szorítsák, „hogy dolgos maradjon". Azt sem rejti véka alá egy pillanatig sem, hogy a többletcsinálás titka meg nem fizetett munka elsajátítása. „A munkások által támasztott megnövekedett kereslet tulajdonképpeni jelentése az, hogy hajlandóak saját termékükből kevesebbet elvenni maguknak és nagyobb részesedést hagyni alkalmazóiknak; és ha azt mondják, hogy ez a fogyasztást" (a munkások fogyasztását) „csökkentve növeli a glutot" (a piac túltelítettségét, túltermelést), „akkor csak azt válaszolhatom, hogy a glut egyjelentésű a magas profittal."[40]

A tudós perpatvar arról, hogy a munkásból kipréselt zsákmányt hogyan kell a felhalmozás szempontjából legelőnyösebben elosztani az ipari tőkés és a henyélő földtulajdonos stb. között, elnémult a júliusi forradalom láttán. Rövid idővel azután a városi proletariátus Lyonban megkondította a vészharangot, és a falusi proletariátus Angliában felrepítette a vörös kakast. A Csatornának ezen az oldalán az owenizmus, túloldalán a saint-simonizmus és a fourier-izmus grasszált. Ütött a vulgáris gazdaságtan órája. Nassau W. Senior éppen egy évvel azelőtt, hogy Manchesterben kitalálta, hogy a tőke profitja (beleértve a kamatot) a meg nem fizetett „utolsó, tizenkettedik munkaóra" terméke, egy másik felfedezést jelentett be a világnak. „Én", mondta ünnepélyesen, „én a tőke szót, amennyiben termelési szerszámnak tekintjük, az absztinencia (önmegtartóztatás) szóval helyettesítem."[41] Felül nem múlt mintája ez a vulgáris gazdaságtan „felfedezéseinek"! Egy gazdaság-

[39] „An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.", 67. old.

[40] i. m. 59. old.

[41] *Senior*: „Principes fondamentaux de l'économie politique", Arrivabene fordítása, Párizs 1836, 309. old. Ez már mégis kissé sok volt a régi klasszikus iskola híveinek. „Senior úr a munka és tőke kifejezést a munka és önmegtartóztatás kifejezéssel helyettesítette... Az önmegtartóztatás puszta tagadás. Nem az önmegtartóztatás, hanem a tőke termelő használata az oka a profitnak." (John Cazenove jegyzete Malthus „Définitions etc."-jának általa sajtó alá rendezett kiadásában, 130. old.) John St. Mill úr ezzel szemben az egyik oldalon Ricardo profitelméletét kivonatolja, a másikon pedig Senior „remuneration of abstinence" [az önmegtartóztatásért való kárpótlás] elméletét kebelezi be. Amennyire idegen tőle a hegeli „ellentmondás", minden dialektika forrása, annyira otthonos a lapos ellentmondásokban.

Pótlás a 2. kiadáshoz. A vulgáris közgazdásznak sohasem támadt az az egyszerű gondolata, hogy minden emberi cselekvést az ellenkezőjétől való „tartózkodásnak" lehet felfogni. Az evés tartózkodás a böjtöléstől, a járás tartózkodás az állástól, a munka tartózkodás a lustálkodástól, a lustálkodás tartózkodás a munkától stb. Az urak jól tennék, ha egyszer elgondolkoznának Spinoza szavain: Determinatio est negatio.*

tani kategóriát egy tényérnyaló frázissal helyettesít. Voilà tout [ez minden]. „Amikor a vadember", oktat ki Senior, „íjat készít, akkor ipart űz, de nem gyakorolja az önmegtartóztatást." Ez megmagyarázza, hogyan és miért készítettek a korábbi társadalmi állapotokban munkaeszközöket a tőkés „önmegtartóztatása nélkül". „Minél jobban halad előre a társadalom, annál több önmegtartóztatást követel"[42], azoktól ugyanis, akik azt az ipart űzik, hogy az idegen iparkodást és termékét maguknak elsajátítják. A munkafolyamat valamennyi feltétele mostantól fogva a tőkés ugyanannyi önmegtartóztatás-gyakorlásává változik át. Hogy a gabonát nemcsak megeszik, hanem el is vetik, a tőkés önmegtartóztatása! Hogy a bor időt kap, hogy kiforrjon, a tőkés önmegtartóztatása![43] A tőkés megrabolja önmagát, amikor „a termelési szerszámokat a munkásnak kölcsönzi" (!), azaz amikor a munkaerő bekebelezése révén tőkeként értékesíti őket, ahelyett hogy a gőzgépeket, pamutot, vasutakat, trágyát, igáslovakat stb. megenné, vagy, ahogy a vulgáris közgazdász gyermetegen elképzeli, „értéküket" fényűzésre és más fogyasztási eszközökre tékozolná el.[44] Hogy a tőkésosztály ezt hogyan vigye véghez, az a vulgáris gazdaságtan eddig makacsul őrzött titka. Elég annyi, hogy a világ már csak Visnu e modern vezeklőjének, a tőkésnek önsanyargatásából él. Nemcsak a felhalmozás, hanem az egyszerű „fenntartása is egy tőkének állandó erőfeszítésbe kerül, ellenállni a kísértésnek, hogy megegyék".[45] Az egyszerű humanitás parancsolja tehát nyilvánvalóan, hogy a tőkést megszabadítsák a mártíromságtól és a kísértéstől, ugyanolyan módon, ahogyan a georgiai rabszolgatartót nemrégiben a rabszolgaság eltörlésével megszabadították attól a fájdalmas dilemmától, hogy a néger rabszolgából korbáccsal kivert többlettermékét kizárólag pezsgőre tékozolja-e, avagy egy részét több négerré és több földdé változtassa vissza.

---

[42] *Senior*, i. m. 342. old.

[43] „Senki ... sem fogja például búzáját elvetni és egy éven át a talajban hagyni, vagy borát évekig pincében őrizni ahelyett, hogy ezeket a dolgokat vagy egyenértéküket azonnal elfogyasztaná, hacsak nem reméli, hogy pótlólagos értéket kap stb." (*Scrope*: „Political Economy", A. Potter kiadása, New York 1841, 133. old.)*

[44] „A nélkülözés, amelynek a tőkés alávetni magát azáltal, hogy termelési szerszámait a munkásnak kölcsönzi" (ezt a szépítő kifejezést azért használják, hogy bevált vulgáris közgazdászi szokás szerint az ipari tőkés által kizsákmányolt bérmunkást azonosítsák magával az ipari tőkéssel, aki a pénzkölcsönző tőkéstől vesz kölcsönt!), „ahelyett hogy értéküket saját használatára fordítaná azáltal, hogy azt hasznos vagy kellemes tárgyakká változtatja." (*G. de Molinari*: „Etudes économiques", 36. old.)

[45] „La conservation d'un capital exige ... un effort ... constant pour résister à la tentation de le consommer." (*Courcelle-Seneuil*: „Traité théorique et pratique des entreprises industrielles", 20. old.)

A legkülönbözőbb gazdasági társadalomalakulatokban nemcsak egyszerű újratermelés, hanem — noha különböző méretekben — bővített újratermelés megy végbe. Fokozatosan egyre többet termelnek és többet fogyasztanak, tehát több terméket is változtatnak termelési eszközökké. Ez a folyamat azonban nem mint tőke felhalmozása és ezért nem is mint a tőkés funkciója jelenik meg mindaddig, ameddig a munkással saját termelési eszközei és ezért saját terméke és saját létfenntartási eszközei még nem állnak szemben tőke formájában.[46] A néhány évvel ezelőtt elhunyt Richard Jones, Malthus utóda a haileyburyi kelet-indiai főiskola politikai gazdaságtani tanszékén, ezt jól világítja meg két jelentős tényen. Minthogy az indiai nép túlnyomó része olyan parasztokból áll, akik maguk gazdálkodnak, termékük, munka- és létfenntartási eszközük sohasem létezik „olyan alap formájában (in the shape), amelyet idegen jövedelemből takarítanak meg (saved from revenue), és amely ezért átment a felhalmozás előzetes folyamatán (a previous process of accumulation)"[47]. Másrészt a nem-mezőgazdasági munkásokat azokban a tartományokban, ahol az angol uralom a régi rendszert a legkevésbé bomlasztotta fel, közvetlenül a nagyurak foglalkoztatják, akikhez a mezőgazdasági többlettermék egy része adó vagy földjáradék formájában odaáramlik. E termék egyik részét a nagyurak természeti formájában elfogyasztják, másik részét a munkások luxus- és egyéb fogyasztási eszközökké változtatják számukra, míg a maradék a munkások bére, akik tulajdonosai munkaszerszámaiknak. A termelés és a bővített újratermelés itt halad a maga útján ama furcsa szentnek, ama búsképű lovagnak, az „önmegtartóztató" tőkésnek minden közbejötte nélkül.

[46] „A jövedelem különös osztályai, amelyek a legbőségesebben táplálják a nemzeti tőke előrehaladását, előrehaladásuk különböző fokain változnak, és ezért találjuk, hogy teljesen különbözők az ebben az előrehaladásban különböző helyzetet elfoglaló nemzeteknél... A profit ... jelentéktelen forrása a felhalmozásnak, összehasonlítva a bérrel és a járadékkal, a társadalom korábbi fokain... Ha a nemzeti iparkodás erejében ténylegesen bekövetkezett egy jelentős haladás, akkor a profit mint a felhalmozás forrása aránylagos fontosságra emelkedik." (*Richard Jones*: „Text-Book etc.", 16., 21. old.)

[47] i. m. 36. sk. old. {A 4. kiadáshoz. Elnézésnek kell lennie, a helyet nem találtuk. — *F. E.*}*

4. Körülmények, amelyek az értéktöbblet tőkére és jövedelemre való megosztásának arányától függetlenül meghatározzák a felhalmozás terjedelmét: A munkaerő kizsákmányolásának foka — A munka termelőereje — Növekvő különbség az alkalmazott és az elfogyasztott tőke között — Az előlegezett tőke nagysága

Ha azt az arányt, amelyben az értéktöbblet tőkére és jövedelemre oszlik, adottnak tételezzük fel, akkor a felhalmozott tőke nagysága nyilvánvalóan az értéktöbblet abszolút nagyságától függ. Feltéve, hogy 80%-ot tőkésítenek és 20%-ot megesznek, a felhalmozott tőke 2400 font sterling vagy 1200 font sterling lesz, aszerint, hogy az összértéktöbblet 3000 vagy 1500 font sterlingre rúgott. Ezek szerint a felhalmozás nagyságának meghatározásánál mindazok a körülmények közrejátszanak, amelyek az értéktöbblet tömegét meghatározzák. Itt még egyszer összefoglaljuk ezeket, de csak annyiban, amennyiben a felhalmozásra vonatkozóan új szempontokat adnak.

Emlékszünk arra, hogy az értéktöbblet rátája elsősorban a munkaerő kizsákmányolási fokától függ. A politikai gazdaságtan ezt a szerepet annyira méltányolja, hogy a felhalmozásnak a munka fokozott termelőereje által való meggyorsulását néha azonosítja a felhalmozásnak a munkás fokozott kizsákmányolása által való meggyorsulásával.[48] Az értéktöbblet termeléséről szóló szakaszokban állandóan azt tételeztük fel, hogy a munkabér legalábbis egyenlő a munkaerő értékével. De a munkabérnek ez érték alá való erőszakos leszállítása túlságosan fontos szerepet játszik a gyakorlati mozgásban, semhogy ne időzzünk itt egy pillanatig. Ez, bizonyos határok között, a munkás szükséges fogyasztási alapját ténylegesen a tőke felhalmozási alapjává változtatja.

„A munkabérnek", mondja J. St. Mill, „nincs termelőereje; nem egyéb, mint egy termelőerő ára; a munkabér, magán a munkán kívül, éppoly kevéssé járul hozzá az árutermeléshez, mint magának a gépi berendezésnek az ára. Ha vétel nélkül lehetne munkára szert tenni, akkor a munkabérek

[48] „Ricardo azt mondja: »A társadalom különböző fokain a tőkének, vagyis a munkaalkalmazás«" (ti. kizsákmányolás) „»eszközeinek felhalmozása többé vagy kevésbé gyors és minden esetben a munka termelőerőitől kell hogy függjön. A munka termelőerői általában akkor a legnagyobbak, ha bőven van termékeny föld.« Ha az első mondatban a munka termelőerői azt jelentik, hogy kicsiny valamely termék azon hányadrésze, amely azoknak jut, akiknek keze munkája termelte azt, akkor a mondat majdnem tautologikus, mert a megmaradó hányadrész az az alap, amelyből, ha tulajdonosának úgy tetszik (if the owner pleases), tőkét lehet felhalmozni. De akkor ez általában nem történik meg ott, ahol legtermékenyebb a föld." („Observations on Certain Verbal Disputes etc.", 74. old.)

feleslegesek lennének."[49] De ha a munkások a levegőből élhetnének, akkor semmi áron sem lehetne megvenni őket. Tehát az, hogy ne kerüljenek semmibe, matematikai értelemben vett határ, amelyet soha nem lehet elérni, bár mindig közeledni lehet hozzá. A tőke állandó tendenciája, hogy a munkabért erre a nihilisztikus álláspontra nyomja le. Egy általam gyakran idézett XVIII. századi író, az „Essay on Trade and Commerce" szerzője, csak az angol tőke lelkének legbensőbb titkát árulja el, amikor Anglia életbe vágó történelmi feladatának nyilvánítja, hogy az angol munkabért a francia és holland színvonalra nyomja le.[50] Többek között ezt mondja naivan: „Ha azonban a mi szegényeink" (műszó a munkásokra) „fényűzően akarnak élni . . . akkor munkájuknak természetesen drágának kell lennie . . . Nézzük csak a felesleges dolgoknak azt a hajmeresztő tömegét (heap of superfluities), amelyet manufaktúramunkásaink elfogyasztanak: pálinka, gin, tea, cukor, külföldi gyümölcs, erős sör, nyomott vászon, burnót és dohány stb."[51] A szerző idézi egy northamptonshire-i gyáros írását, aki az ég felé sandítva így siránkozik: „A munka egy teljes harmaddal olcsóbb Franciaországban, mint Angliában: mert a francia szegények keményen dolgoznak, táplálkozásuk és ruhájuk szűkös, és főleg kenyeret, gyümölcsöt, főzeléket, gyökeret és szárított halat fogyasztanak; mert húst nagyon ritkán esznek, és ha a búza drága, igen kevés kenyeret fogyasztanak."[52] „Mindehhez", folytatja az „Essay" szerzője, „járul még az is, hogy italuk vízből vagy hasonló gyenge folyadékokból áll, úgyhogy valóban bámulatosan kevés pénzt költenek . . . A dolgok ilyen állapota bizonyára nehezen hozható létre, de nem elérhetetlen, mint ahogy azt létezése mind Franciaországban, mind Hollandiában csattanósan bizonyítja."[53] Két évtizeddel később egy amerikai szélhámos, a báró-

[49] *J. St. Mill*: „Essays on some Unsettled Questions of Political Economy", London 1844, 90—91. old.

[50] „An Essay on Trade and Commerce", London 1770, 44. old. Hasonlóképpen a „Times" 1866 decemberében és 1867 januárjában angol bányatulajdonosok szívből jövő ömlengéseit közölte a belga bányamunkások boldog állapotáról, akik szerintük nem kívánnak és nem is kapnak többet, mint amennyi feltétlenül szükséges ahhoz, hogy „mestereikért" éljenek. A belga munkások sokat tűrnek, de azt már mégsem, hogy a „Times"-ban mintamunkásokként szerepeljenek! A feleletet 1867 február elején a belga bányamunkások szuronnyal és golyóval elfojtott sztrájkja (Marchienne mellett) adta meg.

[51] i. m. 44., 46. old.

[52] A northamptonshire-i gyáros pia fraust [kegyes csalást] követ el, ami szívbéli igyekezete folytán megbocsátható. Állítólag az angol és a francia manufaktúramunkások életét hasonlítja össze, de, mint később gügyeségében maga is bevallja, fentebb idézett szavaival francia mezőgazdasági munkásokat ábrázol!

[53] i. m. 70—71. old. Jegyzet a 3. kiadáshoz. Manapság, hála az azóta kialakult világpiaci

sított jenki Benjamin Thompson (más néven Rumford gróf), isten és az emberek nagy tetszésére ugyanezt az emberbaráti vonalat követte. „Essays"-je szakácskönyv, tele mindenféle recepttel arra, hogyan kell a munkás drága normális ételeit pótanyagokkal helyettesíteni. Ennek a furcsa „filozófusnak" egyik különösen jól sikerült receptje a következő: „5 font árpa, 5 font kukorica, 3 d. ára hering, 1 d. ára só, 1 d. ára ecet, 2 d. ára bors és zöldség — összesen 20 $^{3}/_{4}$ d.-ért olyan levest ad, amely 64 embernek elegendő, sőt átlagos gabonaárak esetén az ellátást fejenként $^{1}/_{4}$ d.-re" (nem egészen 3 pfennig) „lehet lenyomni."[54] A tőkés termelés előrehaladásával az áruhamisítás feleslegessé tette Thompson ideáljait.[55]

A XVIII. század végén és a XIX. század első évtizedeiben az angol bérlők és földtulajdonosok az abszolút minimális bért erőszakolták ki azáltal, hogy a mezőgazdasági napszámosoknak munkabér formájában a minimumnál is kevesebbet juttattak, a maradékot pedig egyházközségi segély formájában fizették ki. Egy példa arra a komédiázásra, ahogyan az angol Dogberryk* a bértarifa „törvényes" megállapításánál eljártak: „Amikor a squire-ok 1795-ben Speenhamland számára a munkabéreket megállapították, éppen ebédeltek, de nyilván úgy vélték, hogy a munkásoknak ilyesmire nincs szükségük...

---

konkurrenciának, már jóval tovább tartunk. „Ha Kína", jelenti ki Stapleton parlamenti képviselő választóinak, „nagy ipari országgá lesz, nem látom be, hogyan állhatná az európai munkásnépesség a harcot anélkül, hogy ne szálljon le konkurrenseinek színvonalára." („Times", 1873 szeptember 3.) Már nem is kontinentális, hanem kínai munkabérek, ez most az angol tőke hőn óhajtott célja.

[54] *Benjamin Thompson*: „Essays, political, economical and philosophical etc.", 3 köt., London 1796—1802, I. köt. 294. old. Sir F. M. Eden „The State of the Poor, or an History of the Labouring Classes in England etc." című munkájában melegen ajánlja a Rumford-féle koldusleves a dologházak igazgatóinak, és szemrehányóan figyelmezteti az angol munkásokat, hogy „a skótoknál sok az olyan család, amely búza, rozs és hús helyett hónapokon át csak sóval és vízzel kevert zabdarán és árpaliszten él, s méghozzá igen kellemesen (and that very comfortably too)". (i. m. I. köt., II. könyv, II. fej., 503. old.) Hasonló „útmutatásokat" találunk a XIX. században. „Az angol mezőgazdasági munkások", olvassuk például, „nem akarnak alacsonyabb rendű gabonafajtákból készült keveréket enni. Skóciában, ahol jobb a nevelés, ez az előítélet valószínűleg ismeretlen." (*Charles H. Parry*, M. D.: „The Question of the Necessity of the existing Cornlaws considered", London 1816, 69. old.) Ugyanez a Parry viszont panaszkodik, hogy az angol munkás most (1815) sokkal rosszabb helyzetben van, mint Eden idejében (1797).

[55] Az élelmiszerek hamisítása ügyében kiküldött legutóbbi parlamenti vizsgáló bizottság jelentéseiből látható, hogy Angliában még a gyógyszerek hamisítása sem kivétel, hanem szabály. Így például 34 ópiumminta megvizsgálása, amelyeket ugyanannyi különböző londoni gyógyszertárban vásároltak, azt mutatta, hogy 31 meg volt hamisítva mákgubóval, búzaliszttel, guminyálkával, agyaggal, homokkal stb. Sok minta egy atom morfiumot sem tartalmazott.

Úgy döntöttek, hogy egy férfi hetibére 3 sh. legyen, ha a 8 font 11 uncia súlyú cipó ára 1 sh., és szabályosan növekedjék, amíg a cipó 1 sh. 5 d.-be nem kerül. Mihelyt a kenyér ezt az árat meghaladja, a bérnek arányosan csökkennie kell, amíg a cipó ára a 2 sh.-et el nem éri; és ekkor a munkás tápláléka $^1/_5$-del kevesebb legyen, mint azelőtt."[56] A Lordok Házának vizsgáló bizottsága előtt, 1814-ben megkérdeznek egy bizonyos A. Bennettet, aki nagybérlő, békebíró, szegényházgondnok és bérszabályozó: „Tartanak-e valamilyen arányt a napi munka értéke és a munkások egyházközségi segélye között?" Felelet: „Igen. Minden család heti jövedelmét névleges bérén felül kiegészítik fejenként egy gallonos (8 font 11 unciás) kenyérre és 3 d.-re... Feltételezzük, hogy a gallonos kenyér a család minden egyes tagjának eltartására elegendő egy hétre; a 3 d. pedig ruhára van; és ha az egyházközség inkább maga ad ruhákat, akkor a 3 d.-ket levonják. Ez a gyakorlat nemcsak Wiltshire egész nyugati részén uralkodik, hanem, úgy hiszem, az egész országban."[57] „Ilymódon", kiált fel egy akkori burzsoá író, „a bérlők éveken át lealacsonyították honfitársaik egy tiszteletreméltó osztályát, mert arra kényszerítették őket, hogy a dologházban keressenek menedéket... A bérlő megnövelte saját nyereségét azáltal, hogy a munkások oldalán még a legnélkülözhetetlenebb fogyasztási alap felhalmozását is megakadályozta."[58] Hogy manapság a munkás szükséges fogyasztási alapjának közvetlen megrablása milyen szerepet játszik az értéktöbbletnek és ezért a tőke felhalmozási alapjának képzésénél, azt megmutatta például az úgynevezett otthonmunka (lásd XIII. fejezet, 8d). További tényeket e szakasz folyamán közlünk.

Ámbár valamennyi iparágban az állandó tőke munkaeszközökből álló részének elegendőnek kell lennie bizonyos — a vállalkozás nagysága által meghatározott — számú munkás számára, mégsem kell mindig ugyanabban az arányban nőnie, mint a foglalkoztatott munkamennyiségnek. Tegyük fel, hogy egy gyártelepen 100 munkás 8 órás munka esetén 800 munkaórát szolgáltat. Ha a tőkés ezt az összeget a felével növelni akarja, beállíthat 50 új

[56] *G. L. Newnham* (barrister at law [ügyvéd]): „A Review of the Evidence before the Committees of the two Houses of Parliament on the Cornlaws", London 1815, 20. old., jegyzet.

[57] i. m. 19—20. old.

[58] *Ch. H. Parry*: „The Question of the Necessity of the existing Cornlaws considered", 77., 69. old. A földtulajdonos urak viszont nemcsak „kártalanították" magukat az antijakobinus háborúért, amelyet Anglia nevében folytattak, hanem rettentően meg is gazdagodtak. „Járadékaik 18 év alatt megkétszereződtek, megháromszorozódtak, megnégyszereződtek és kivételes esetekben meghatszorozódtak," (i. m. 100—101. old.)

munkást; ekkor azonban új tőkét is kell előlegeznie, nemcsak bérekre, hanem munkaeszközökre is. De azt is megteheti, hogy a régi 100 munkást nem 8, hanem 12 óra hosszat dolgoztatja, és akkor a már meglevő munkaeszközök is elegendők, csak gyorsabban kopnak el. Ilymódon a munkaerő nagyobb megfeszítésével előállított pótlólagos munka megnövelheti a többlettermék et és az értéktöbbletet, a felhalmozás szubsztanciáját, anélkül hogy az állandó tőkerészt arányosan növelnék.

A kitermelő iparban, például a bányákban, a nyersanyag nem alkotórésze az előlegezett tőkének. A munka tárgya itt nem előző munka terméke, hanem a természet ingyen ajándéka. Ilyen az érc, az ásványok, a kőszén, a kövek stb. Itt az állandó tőke csaknem kizárólag olyan munkaeszközökből áll, amelyek igen jól elbírnak egy megnövelt munkamennyiséget (például a munkások nappali és éjjeli műszakját). Minden egyéb körülményt egyenlőnek véve azonban a termék tömege és értéke az alkalmazott munkával egyenes arányban fog nőni. Mint a termelés első napján, az eredeti termékképzők, amelyek ezért a tőke anyagi elemeinek is képzői, az ember és a természet, itt karöltve haladnak. Hála a munkaerő rugalmasságának, a felhalmozás területe kibővült anélkül, hogy az állandó tőkét előzőleg megnövelték volna.

A mezőgazdaságban a megművelt területet nem lehet növelni anélkül, hogy pótlólagos vetőmagot és trágyát ne előlegeznének. Ha azonban ez az előlegezés megtörtént, akkor a talajnak merőben mechanikai megdolgozása is csodálatos hatással van a termék mennyiségére. Ilymódon az eddigi munkáslétszám által teljesített nagyobb munkamennyiség fokozza a termékenységet anélkül, hogy új munkaeszközök előlegezését követelné. Ismét az embernek a természetre való közvetlen hatása az, amely, új tőke közbejötte nélkül, a fokozott felhalmozás közvetlen forrásává lesz.

Végül a tulajdonképpeni iparban minden pótlólagos munkaráfordítás megfelelő pótlólagos nyersanyagráfordítást tételez fel, de nem szükségképpen megfelelő pótlólagos munkaeszközráfordítást is. És minthogy a kitermelő ipar és a mezőgazdaság szolgáltatja a feldolgozó iparnak saját nyersanyagát és munkaeszközeinek nyersanyagát, ezért a feldolgozó iparnak az a termékszaporulat is javára van, amelyet amazok pótlólagos tőkeszaporulat nélkül állítottak elő.

Általános eredmény: a tőke azáltal, hogy a gazdagság mindkét ősi képzőjét, a munkaerőt és a földet bekebelezi, olyan terjeszkedőerőre tesz szert, amely megengedi, hogy felhalmozásának elemeit kiterjessze túl azokon a határokon, amelyeket saját nagysága — azoknak a már megtermelt termelési eszközöknek értéke és tömege, amelyekben a tőke létezik — látszólag von.

A tőke felhalmozásának *másik fontos tényezője a társadalmi munka termelékenységének foka.*

A munka termelőerejével együtt nő az a terméktömeg, amelyben egy meghatározott érték, tehát egy adott nagyságú értéktöbblet is megtestesül. Az értéktöbblet változatlan, sőt süllyedő rátája mellett, hacsak ez lassabban süllyed, mint ahogy a munka termelőereje emelkedik, a többlettermék tömege növekszik. Ezért, ha a többlettermléknek jövedelemre és pótlólagos tőkére való megoszlása nem változik, a tőkés fogyasztása növekedhet anélkül, hogy a felhalmozási alap csökkenne. A felhalmozási alap aránylagos nagysága még a fogyasztási alap rovására is növekedhet, miközben az áruk olcsóbbodása révén a tőkésnek ugyanannyi vagy több élvezeti eszköz áll rendelkezésére, mint azelőtt. De a munka termelékenységének növekedésével, mint láttuk, együtt jár a munkás olcsóbbodása, tehát az értéktöbblet rátájának növekedése, még akkor is, ha a reális munkabér emelkedik. Ez sohasem emelkedik ugyanolyan arányban, mint a munka termelékenysége. Ugyanaz a változó tőkeérték tehát több munkaerőt és ezért több munkát hoz mozgásba. Ugyanaz az állandó tőkeérték több termelési eszközben, azaz több munkaeszközben, munkaanyagban és segédanyagban testesül meg, tehát több termékképzőt is, több értékképzőt is, vagyis több munkafelszívót szolgáltat. Ezért, ha a pótlólagos tőke értéke változatlan, sőt akár csökken is, gyorsított felhalmozás megy végbe. Nemcsak hogy az újratermelés szintje anyagilag bővül, hanem az értéktöbblet termelése gyorsabban nő, mint a pótlólagos tőke értéke.

A munka termelőerejének fejlődése visszahat az eredeti tőkére, vagyis a termelési folyamatban már benne levő tőkére is. A funkcionáló állandó tőke egy része munkaeszközökből, például gépi berendezésből stb. áll, amelyeket csak hosszabb időszakok alatt fogyasztanak el és ezért termelnek újra, vagyis pótolnak ugyanolyan fajta új példányokkal. De minden évben ezeknek a munkaeszközöknek egy része elhal, vagyis elérkezik termelő funkciójának végcéljához. A munkaeszközök egy része ezért minden évben periodikus újratermelésének, vagyis ugyanolyan fajta új példányokkal való pótlásának stádiumában van. Ha a munka termelőereje e munkaeszközök szülőhelyein megnövekedett — márpedig, a tudomány és a technika szakadatlan haladásával, folyton fejlődik —, akkor hatásosabb és teljesítményüket tekintve olcsóbb gépek, szerszámok, készülékek stb. lépnek a régiek helyére. A régi tőke termelékenyebb formában termelődik újra, nem beszélve a meglevő munkaeszközökön végzett folytonos részleges változtatásokról. Az állandó tőke másik részét, a nyersanyagokat és segédanyagokat az éven belül, a mezőgazdaságból származókat többnyire évente, folytonosan újratermelik.

Minden jobb módszer stb. bevezetése itt tehát csaknem egyidejűleg hat a pótlólagos tőkére és a már funkcionáló tőkére. A kémia minden haladása nemcsak megsokszorozza a hasznos anyagok számát és a már ismert anyagok felhasználási lehetőségeit, és bővíti ezért a tőke növekedésével együtt befektetési területeit. Egyszersmind megtanít arra, hogyan lehet a termelési és fogyasztási folyamat exkrementumait az újratermelési folyamat körforgásába visszadobni, tehát előzetes tőkebefektetés nélkül új tőkeanyagot teremt. Ugyanúgy, mint a természeti gazdagságnak pusztán a munkaerő nagyobb megfeszítése révén elért nagyobb kiaknázása, a tudomány és a technika olyan potenciáját alkotja a funkcionáló tőke terjeszkedésének, amely független e tőke adott nagyságától. Ez a potencia egyszersmind az eredeti tőkének a megújulás stádiumába lépett részére is visszahat. E rész új formájába ingyen bekebelezi a régi formájának háta mögött végbement társadalmi haladást. Igaz, hogy a termelőerőnek ezt a fejlődését egyúttal a funkcionáló tőkék részleges elértéktelenedése kíséri. Amennyiben ez az elértéktelenedés a konkurrencia révén akutan érezhetővé válik, a fő teher a munkást sújtja, mert a tőkés az ő fokozott kizsákmányolásában keres kárpótlást.

A munka átviszi a termékre az általa elfogyasztott termelési eszközök értékét. Másrészt az adott munkamennyiség által mozgásba hozott termelési eszközök értéke és tömege abban az arányban növekszik, amelyben a munka termelékenyebbé lesz. Tehát bár ugyanaz a munkamennyiség mindig csak ugyanolyan összegű új értéket tesz hozzá termékeihez, a munka növekvő termelékenységével mégis nő az a régi tőkeérték, amelyet egyidejűleg a termékekre átvisz.

Ha például egy angol és egy kínai fonómunkás ugyanannyi órán át ugyanazzal az intenzitással dolgozik, akkor mindketten egy hét alatt egyenlő értéket hoznak létre. Ezen egyenlőség ellenére óriási a különbség a hatalmas önműködő géppel dolgozó angol és a csak rokkával rendelkező kínai heti termékének értéke között. Mialatt a kínai egy font gyapotot fon, azalatt az angol többszáz fontot. A régi értékek többszázszorosan nagyobb összege duzzasztja meg az angol munkás termékének értékét, amely termékben e régi értékek új hasznos formában fennmaradnak és így újra tőkeként funkcionálhatnak. „1782-ben", közli F. Engels, „az előző három esztendő egész gyapjútermése" (Angliában) „munkáshiány miatt még feldolgozatlanul hevert, és továbbra is ott kellett volna hevernie, ha az újonnan feltalált gépek nem segítenek felfonni a gyapjút."[59] A gépi berendezés formájában tárgyia-

[59] *Friedrich Engels*: „Die Lage der arbeitenden Klasse in England", 20. old. [Marx és Engels Művei, 2. köt 229. old.]

sult munka természetesen közvetlenül egy embert sem varázsolt elő a földből, de lehetővé tette, hogy kevésszámú munkás viszonylag kevés eleven munka hozzátétele révén a gyapjút nemcsak hogy termelő módon elfogyassza és új értéket tegyen hozzá, hanem fonal stb. formájában régi értékét is fenntartsa. Ezzel egyszersmind eszközt és ösztönzést adott a gyapjú bővített újratermelésére. Az eleven munka természeti adománya, hogy régi értéket fenntart, miközben új értéket teremt. Ezért termelési eszközei hatékonyságának, terjedelmének és értékének növekedésével, tehát a termelőereje fejlődését kísérő felhalmozással a munka állandóan gyarapodó tőkeértéket tart fenn és örökít meg mindig új formában.[60] A munkának ez a

[60] A klasszikus gazdaságtan a munka- és értékesítési folyamat hiányos elemzése következtében az újratermelésnek ezt a fontos mozzanatát sohasem értette meg kellőképpen, ahogy ez például Ricardónál látható. Ricardo például ezt mondja: Bárhogyan változik is a termelőerő, „egymillió ember a gyárakban mindig ugyanazt az értéket termeli". Ez helyes, ha munkájuk extenziója és intenzitásfoka adott. De ez nem akadálya annak — és Ricardo ezt bizonyos végkövetkeztetésekben nem veszi figyelembe —, hogy egymillió ember, ha munkájuk termelőereje különböző, igen különböző termelésieszköz-tömegeket változtasson termékké, és ezért termékében igen különböző értéktömegeket tartson fenn, hogy tehát az általuk szolgáltatott termékértékek igen különbözők legyenek. Ricardo, mellékesen megjegyezve, ezen a példán hasztalanul próbálta megvilágítani J. B. Saynek a használati érték (amelyet itt wealthnek, anyagi gazdagságnak nevez) és a csereérték közti különbséget. Say így felel: „Ami azt a nehézséget illeti, amelyet Ricardo úr kiemel, amikor azt mondja, hogy tökéletesebb eljárásokkal egymillió ember kétszer, háromszor annyi gazdagságot termelhet, anélkül hogy több értéket termelne, ez a nehézség eltűnik, ha, mint ahogy kell, a termelést cserének tekintjük, amelyben munkánk, földünk és tőkénk termelő szolgálatait odaadjuk, hogy termékeket kapjunk. Valamennyi termékre, ami csak a világon van, e termelő szolgálatok révén teszünk szert. . . Tehát . . . annál gazdagabbak vagyunk, termelő szolgálataink értéke annál nagyobb, minél nagyobb azoknak a hasznos dolgoknak a mennyisége, amelyeket e szolgálatok a termelésnek nevezett cserében számunkra hoznak." (*J. B. Say*: „Lettres à M. Malthus", Párizs 1820, 168—169. old.) A nehézség — ez csak az ő számára létezik, Ricardo számára nem —, amelyet Say meg akar magyarázni, a következő: Miért nem növekszik a használati értékek értéke, ha mennyiségük a munka fokozódott termelőereje következtében nő? Felelet: A nehézség megoldódik azáltal, hogy a használati értéket csereértéknek kegyeskednek nevezni. A csereérték olyan dolog, amely one way or another [így vagy amúgy] cserével függ össze. Nevezzük tehát a termelést munka és termelési eszközök termék ellenében való „cseréjének", és akkor világos, mint a nap, hogy annál több csereértéket kapunk, minél több használati értéket szolgáltat a termelés. Más szavakkal: minél több használati értéket, például harisnyát szolgáltat egy munkanap a harisnyagyárosnak, annál gazdagabb ez harisnyákban. Hirtelen azonban Saynek eszébe jut, hogy a harisnyák „nagyobb mennyiségével áruk" (amelynek természetesen semmi köze a csereértékhez) esik, „mert a konkurrencia arra kényszeríti őket" (a termelőket), „hogy a termékeket annyiért adják oda, amennyibe nekik kerülnek". De honnan ered hát a profit, ha a tőkés az árukat azon az áron adja el, amelybe neki kerülnek? Ám never mind [nem tesz semmit]. Say kijelenti, hogy a

természeti ereje a tőkének — amelybe a munkát bekebelezték — az önfenntartó erejeként jelenik meg, éppen úgy, ahogy a munka társadalmi termelőerői a tőke tulajdonságaiként és ahogy a többletmunkának a tőkés által való állandó elsajátítása a tőke állandó önértékesítéseként. A munka összes erői a tőke erőiként vetítődnek ki, ahogy az áru összes értékformái a pénz formáiként.

A tőke növekedésével nő az alkalmazott és az elfogyasztott tőke közti különbözet. Más szavakkal: nő az érték- és anyagtömege a munkaeszközöknek, például az épületeknek, gépi berendezéseknek, alagcsöveknek, igavonó állatoknak, mindenfajta készülékeknek, amelyek hosszabb vagy rövidebb időszakon át, folytonosan ismétlődő termelési folyamatokban, egész terjedelmükben funkcionálnak, vagyis bizonyos hasznos hatások elérésére szolgálnak, noha csak fokozatosan kopnak, ezért értéküket csak apránként veszítik el, tehát csak apránként viszik is át a termékre. Abban az arányban, amelyben ezek a munkaeszközök termékképzőkül szolgálnak, anélkül hogy a termékhez értéket tennének hozzá, tehát amely arányban egészben alkalmazzák, de csak részben fogyasztják el őket, ugyanazt az ingyen szolgálatot teljesítik, ahogy már korábban említettük, mint a természeti erők, a víz, a gőz, a levegő, az elektromosság stb. Ez az ingyen szolgálata a múltbeli munkának — amikor az eleven munka megragadja és lelket lehel belé — a felhalmozás növekvő szintjével együtt halmozódik fel.

Mivel a múltbeli munka állandóan tőkévé, azaz *A*, *B*, *C* stb. munkájának passzívája a nem-dolgozó *X* aktívájává álcázza magát, polgárok és politikai gazdászok egyre csak a múltbeli munka érdemeit zengik, amelynek a skót lángész MacCulloch szerint még külön zsoldot (kamatot, profitot stb.) is

---

fokozott termelékenység következtében mindenki ugyanazért az egyenértékért most nem, mint korábban, egy, hanem két pár harisnyát stb. kap cserébe. Az eredmény, amelyhez elérkezik, éppen az a ricardoi tétel, amelyet meg akart cáfolni. E hatalmas gondolati erőfeszítés után diadalmasan fordul Malthushoz e szavakkal: „Ez, Uram, az a jól megalapozott tan, amely nélkül, kijelentem, lehetetlen megmagyarázni a politikai gazdaságtan legnagyobb nehézségeit és kiváltképpen azt, hogyan lehetséges, hogy egy nemzet gazdagodik, amikor termékeinek értéke csökken, holott a gazdagság értékből áll." (i. m. 170. old.) Egy angol közgazdász a Say „Lettres"-jében található hasonló bűvészkedésekről megjegyzi: „A fecsegésnek ez az affektált modora (those affected ways of talking) alkotja egészében véve azt, amit Say úr a tanának szeret nevezni, és amiről lelkére köti Malthusnak, hogy tanítsa Hertfordban, mint ahogy ez már »Európa több részén« történik. Azt mondja: »Ha mindezekben a tételekben némi paradox jelleget lát, vizsgálja meg a dolgokat, amelyeket kifejeznek, és merem hinni, hogy igen egyszerűeknek és igen ésszerűeknek tűnnek majd fel Önnek.« Kétségtelenül, és egyszersmind ugyanezen folyamat következtében, minden másnak feltűnnek majd, csak eredetieknek vagy fontosaknak nem." („An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.", 110. old.)

kell kapnia.[61] Az eleven munkafolyamatban termelési eszközök formájában közreműködő múltbeli munka folyton növekvő súlyát tehát a múltbeli munka tőkealakjának tulajdonítják, annak az alakjának, amely elidegenült magától a munkástól, akinek múltbeli és meg nem fizetett munkája. A tőkés termelés gyakorlati szereplői és ideológus szószátyáraik ugyanúgy nem tudják gondolatban elválasztani a termelési eszközt a manapság rátapadó antagonisztikus társadalmi jellemálarctól, ahogyan a rabszolgatartó magát a munkást annak rabszolgajellegétől.

Ha a munkaerő kizsákmányolási foka adott, az értéktöbblet tömegét az egyidejűleg kizsákmányolt munkások száma határozza meg, és ez utóbbi, bár váltakozó arányban, a tőke nagyságának felel meg. Minél jobban növekszik tehát a tőke a fokozatos felhalmozással, annál inkább növekszik az az értékösszeg is, amely fogyasztási alapra és felhalmozási alapra hasad. A tőkés ezért költekezőbben élhet és ugyanakkor többről „mondhat le". Végül pedig a termelés összes rugói annál energikusabban működnek, minél jobban bővül a termelés szintje az előlegezett tőke tömegével együtt.

5. *Az úgynevezett munkaalap*

E vizsgálat folyamán kitűnt, hogy a tőke nem rögzített nagyság, hanem a társadalmi gazdagság rugalmas része, amely az értéktöbbletnek jövedelemre és pótlólagos tőkére való megoszlásával állandóan ingadozik. Láttuk továbbá, hogy még a funkcionáló tőke adott nagysága esetén is az általa bekebelezett munkaerő, tudomány és föld (amelyen gazdaságtanilag mindazok a munkatárgyak értendők, amelyek az ember közreműködése nélkül természettől megvannak) e tőkének rugalmas potenciái, amelyek bizonyos határokon belül a saját nagyságától független játékteret engednek számára. Eltekintettünk eközben a forgalmi folyamat összes viszonyaitól, amelyek miatt ugyanazon tőketömegnek igen különböző hatásfokai vannak. Eltekintettünk — minthogy a tőkés termelés korlátait, tehát a társadalmi termelési folyamatnak egy merőben természetadta alakját feltételezzük — a meglevő termelési eszközökkel és munkaerőkkel közvetlenül és tervszerűen létrehozható minden ésszerűbb kombinációtól. A klasszikus gazdaságtan kezdettől fogva szerette a társadalmi tőkét rögzített hatásfokú rögzített nagyságnak felfogni. De ezt az előítéletet dogmává először a tősgyökeres filiszter Jeremy Bentham

[61] MacCulloch a „wages of past labour-t" [múltbeli munka bérét] jóval azelőtt szabadalmaztatta, hogy Senior bejelentette szabadalmát a „wages of abstinence-re" [az önmegtartóztatás bérére].

merevítette, a XIX. századbeli közönséges polgárértelemnek ez a szárazon pedáns, szenvtelenül locsogó orákuluma.[62] Bentham az a filozófusok között, ami Martin Tupper a költők között. Mindkettőt csak Angliában gyárthatták.[63] Dogmájával a termelési folyamat legmegszokottabb jelenségei, mint például hirtelen kiterjedései és összehúzódásai, sőt a felhalmozás is teljesen érthetetlenné válnak.[64] A dogmát mind maga Bentham, mind Malthus, James Mill, MacCulloch stb. apologetikus célra használták, nevezetesen arra, hogy a tőke egy részét, a változó, vagyis munkaerőre átváltható tőkét rögzített nagyságnak ábrázolják. A változó tőke anyagi létezése, azaz a létfenntartási eszközöknek az a tömege, amelyet a munkás számára képvisel, vagyis az úgynevezett munkaalap meséjükben a társadalmi gazdagság természeti bilincsektől korlátozott és át nem hágható külön részévé lett. Ahhoz, hogy a társadalmi gazdagságnak azt a részét, amelynek állandó tőkeként vagy, anyagszerűen kifejezve, termelési eszközként kell funkcionálnia, moz-

[62] V. ö. többek között *J. Bentham*: „Théorie des peines et des récompenses", ford. Et. Dumont, III. kiad., Párizs 1826, II. köt., IV. könyv, II. fej.

[63] Jeremy Bentham merőben angol jelenség. Még a mi Christian Wolff filozófusunkat sem kivéve, soha és semmilyen országban sem fordult elő, hogy a leglaposabb közhely ilyen önelégülten pöffeszkedett volna. A hasznossági elv nem Bentham találmánya volt. Ő csak szellemtelenül reprodukálta azt, amit Helvétius és más XVIII. századbeli franciák szellemesen mondtak. Ha például tudni akarjuk, mi hasznos egy kutya számára, akkor mélyére kell hatolnunk a kutyatermészetnek. Magát ezt a természetet nem lehet a „hasznossági elvből" megkonstruálni. Az emberre alkalmazva: ha minden emberi cselekedetet, mozgást, viszonyt stb. a hasznossági elv alapján akarunk megítélni, akkor először az emberi természetet általában kell megvizsgálnunk és aztán a minden korszakban történelmileg módosult emberi természetet. Bentham nem sokat teketóriázik. A legnaivabb szárazsággal a modern nyárspolgárt, speciálisan az angol nyárspolgárt veszi normálembernek. Ami ennek a fura normálembernek és világának hasznos, az önmagában véve hasznos. Ezzel a mércével ítél meg aztán múltat, jelent és jövőt. A keresztény vallás például „hasznos", mert ugyanazokat a rossz cselekedeteket kárhoztatja vallási szempontból, amelyeket a büntető törvénykönyv jogi szempontból ítél el. A művészeti kritika „káros", mert tiszteletreméltó embereket megzavar Martin Tupper élvezetében stb. A derék férfiú, akinek jelmondata „nulla dies sine linea"*, egész könyvhegyeket töltött meg ilyen szeméttel. Ha olyan bátor lennék, mint H. Heine barátom, akkor Jeremy urat a polgári butaság lángeszének nevezném.

[64] „A politikai gazdászok túlságosan hajlamosak arra, hogy bizonyos mennyiségű tőkét és bizonyos számú munkást mint egyforma erejű és bizonyos egyforma intenzitással ható termelési szerszámokat kezeljenek. . . Azok, akik azt állítják, hogy csakis az áruk a termelés szereplői, azt bizonyítják, hogy a termelést egyáltalában nem lehet kibővíteni, mert az ilyen bővítéshez a létfenntartási eszközöket, nyersanyagokat és szerszámokat előzetesen szaporítani kellene, ami a valóságban arra lyukad ki, hogy a termelés nem növekedhet a termelés előzetes növekedése nélkül, vagyis, más szavakkal, hogy minden növekedés lehetetlen." (*S. Bailey*: „Money and its Vicissitudes", 58., 70. old.) Bailey a dogmát főleg a forgalmi folyamat álláspontjáról bírálja.

gásba hozzák, meghatározott tömegű eleven munka szükséges. Ez technológiailag adott. De nem adott sem azoknak a munkásoknak a száma, akik e munkatömeg folyósításához szükségesek, mert ez az egyéni munkaerő kizsákmányolási fokával változik, sem ennek a munkaerőnek az ára, hanem csak a minimális korlátja, amely ráadásul igen rugalmas. A tények, amelyeken a dogma alapul, a következők. Egyrészt a munkásnak nincs beleszólása abba, hogyan osztják meg a társadalmi gazdagságot a nem-dolgozók élvezeti eszközeire és termelési eszközökre. Másrészt csak kivételesen kedvező esetben bővítheti ki a munkás az úgynevezett „munkaalapot" a gazdag „jövedelmének" rovására.[65]

Hogy milyen ízetlen tautológiához vezet, ha a munkaalap tőkés korlátját társadalmi természeti korlátjává költik át, az látható többek közt Fawcett professzornál: „Valamely ország forgótőkéje[66]", mondja, „az ország munkaalapja. Ezért, ha ki akarjuk számítani azt az átlagos pénzbért, amelyet az egyes munkás kap, egyszerűen el kell osztanunk ezt a tőkét a munkásnépesség számával."[67] Azaz először összeadjuk a valóban fizetett egyéni munkabéreket, és aztán azt állítjuk, hogy ez az összeg alkotja az istentől és a természettől engedélyezett „munkaalap" értékösszegét. Végül az így kapott összeget elosztjuk a munkások számával, hogy újból felfedezzük, mennyi juthat átlagosan minden egyes munkásra. Hallatlanul agyafúrt eljárás ez. Fawcett urat nem akadályozza abban, hogy egy szuszra ki ne jelentse: „Az Angliában évente felhalmozott összes gazdagság két részre oszlik. Egy részét Angliában saját iparunk fenntartására használják. Másik részét kiviszik más országokba... Az iparunkban felhasznált rész nem jelentős hányada az

[65] J. St. Mill „Principles of Political Economy"-jában [II. könyv, I. fej. 3. §] ezt mondja: „... a munka termékét, mint azt manapság látjuk, a munkával fordított arányban osztják el — a legnagyobb részt azoknak adják, akik sohasem dolgoznak, a következő legnagyobbat azoknak, akiknek munkája szinte csak névleges, és így lefelé haladva a javadalmazás abban a mértékben zsugorodik össze, ahogyan a munka keményebbé s kellemetlenebbé lesz, míg a legfárasztóbb és legkimerítőbb testi munka még csak életszükségleteinek kielégítésére sem számíthat bizonyossággal." Félreértések elkerülése végett megjegyzem, hogy ha olyan férfiak, mint J. St. Mill stb., az ósdi gazdaságtani dogmáik és modern tendenciáik közti ellentmondás miatt hibáztatandók is, mindenképpen igazságtalan volna őket a vulgáris közgazdász apologéták csürhéjével egy kalap alá venni.

[66] Emlékeztetem itt az olvasót, hogy a változó és állandó tőke kategóriákat én használom először. A politikai gazdaságtan Adam Smith óta a bennük foglalt meghatározásokat teljesen összekeveri az álló- és forgótőkének a forgalmi folyamatból eredő formakülönbségeivel. Közelebbit erről a második könyv második szakaszában.

[67] *H. Fawcett*, a politikai gazdaságtan professzora Cambridge-ben: „The Economic Position of the British Labourer", London 1865, 120. old.

ebben az országban évente felhalmozott gazdagságnak."[68] Az évente növekvő többlettermeknek, amelyet az angol munkástól egyenérték nélkül eltulajdonítanak, nagyobb részét tehát nem Angliában, hanem idegen országokban tőkésítik. De hiszen az ilymódon kivitt pótlólagos tőkével az isten és Bentham által feltalált „munkaalap" egy részét is kiviszik.[69]

[68] *Fawcett*, i. m. 123., 122. old.

[69] Azt lehetne mondani, hogy Angliából évente nemcsak tőkét, hanem a kivándorlás formájában munkásokat is visznek ki. A szövegben azonban egyáltalában nincs szó a kivándorlók peculiumáról*, akik nagyrészt nem munkások. A kivándorlók nagy hányadát a bérlők fiai szolgáltatják. Az évente kamatozásra külföldre küldött angol pótlólagos tőke hasonlíthatatlanul nagyobb arányú az évi felhalmozáshoz képest, mint az évi kivándorlás a népesség évi növekedéséhez képest.

Huszonharmadik fejezet

A tőkés felhalmozás általános törvénye

1. A munkaerő iránti kereslet növekedése a felhalmozással, a tőke változatlan összetétele esetén

Ebben a fejezetben azzal a befolyással foglalkozunk, amelyet a tőke növekedése a munkásosztály sorsára gyakorol. A legfontosabb tényező ennél a vizsgálatnál a tőke összetétele és azok a változások, amelyeken a felhalmozási folyamat során átmegy.

A tőke összetételét kettős értelemben kell venni. Az érték szempontjából az az arány határozza meg, amelyben a tőke állandó tőkére vagyis a termelési eszközök értékére, és változó tőkére vagyis a munkaerő értékére, a munkabérek összegére oszlik. Az anyag szempontjából, aszerint ahogyan az a termelési folyamatban funkcionál, minden tőke termelési eszközökre és eleven munkaerőre oszlik; ezt az összetételt az az arány határozza meg, amely egyrészt az alkalmazott termelési eszközök tömege, másrészt az alkalmazásukhoz szükséges munkamennyiség között van. Az elsőt a tőke értékösszetételének, a másodikat a tőke technikai összetételének nevezem. Kettőjük között szoros kölcsönös vonatkozás áll fenn. Hogy ezt kifejezzem, a tőke értékösszetételét, amennyiben azt technikai összetétele határozza meg és annak változásait tükrözi, a tőke szerves összetételének nevezem. Ahol röviden a tőke összetételéről van szó, ott mindig szerves összetétele értendő.

Az egy bizonyos termelési ágban befektetett számos egyéni tőke összetétele többé-kevésbé eltér egymástól. Egyéni összetételeik átlaga adja meg e termelési ág össztőkéjének összetételét. Végül az összes termelési ágak átlagos összetételeinek összátlaga adja meg egy ország társadalmi tőkéjének összetételét, és a következőkben végső soron csakis erről van szó.

A tőke növekedése magában foglalja változó, vagyis munkaerőre átváltott alkotórészének növekedését. A pótlólagos tőkévé átváltoztatott értéktöbblet egy részét állandóan vissza kell változtatni változó tőkévé vagyis pótlólagos munkaalappá. Tételezzük fel, hogy egyébként változatlan körülmények

között a tőke összetétele változatlan marad, azaz egy meghatározott tömegű termelési eszköznek vagyis állandó tőkének mindig ugyanakkora tömegű munkaerőre van szüksége, hogy mozgásba hozzák; ez esetben a munka iránti kereslet és a munkások létfenntartási alapja nyilvánvalóan a tőkével arányosan nő, mégpedig annál gyorsabban, minél gyorsabban nő a tőke. Minthogy a tőke évente értéktöbbletet termel, amelynek egy részét évente az eredeti tőkéhez csapják, minthogy maga ez a szaporulat a már funkcionáló tőke terjedelmének növekedésével évente növekszik, és minthogy végül a meggazdagodási törekvéstől különösen sarkallva — mint például amikor új piacok, új tőkebefektetési területek nyílnak meg újonnan kifejlődött társadalmi szükségletek következtében stb. — a felhalmozás szintjét hirtelen ki lehet terjeszteni pusztán azáltal, hogy az értéktöbbletnek illetve a többlettermléknek tőkére és jövedelemre való megoszlását megváltoztatják, ezért a tőke felhalmozási szükségletei túlszárnyalhatják a munkaerő vagyis a munkáslétszám növekedését, a munkások iránti kereslet túlszárnyalhatja a kínálatot és ennélfogva a munkabérek emelkedhetnek. Sőt, ha a fent feltételezett körülmények változatlanul fennmaradnak, akkor ennek végül be is kell következnie. Minthogy minden évben több munkást foglalkoztatnak, mint az előzőben, ezért előbb vagy utóbb el kell jutni egy olyan ponthoz, amikor a felhalmozás szükségletei kezdenek túlnőni a munka szokásos kínálatán, amikor tehát béremelkedés következik be. Erről panaszkodnak Angliában az egész XV. század folyamán és a XVIII. század első felében. A többé vagy kevésbé kedvező körülmények azonban, amelyek között a bérmunkások fenntartják magukat és szaporodnak, mit sem változtatnak a tőkés termelés alapvető jellegén. Ahogyan az egyszerű újratermelés folyton újratermeli magát a tőkeviszonyt, tőkéseket az egyik oldalon, bérmunkásokat a másikon, úgy a bővített újratermelés vagyis a felhalmozás a bővített tőkeviszonyt termeli újra, több tőkést vagy nagyobbakat ezen a póluson, több bérmunkást amazon. A munkaerőnek — amelynek a tőkébe értékesítési eszközként szakadatlanul be kell kebeleződnie, amely tőle szabadulni nem tud és amelynek jobbágyi függőségét a tőkétől csak az takarja el, hogy változnak az egyéni tőkések, akiknek eladja magát — az újratermelése valójában a tőke újratermelésének egyik mozzanatát alkotja. A tőke felhalmozása tehát a proletariátus gyarapítása.[70]

[70] *Karl Marx*: „Lohnarbeit und Kapital" [Marx és Engels Művei, 6. köt. 399. old.] — „A tömegek egyenlő elnyomása esetén egy ország annál gazdagabb, minél több a proletárja." (*Colins*: „L'économie politique, source des révolutions et des utopies prétendues socialistes", Párizs 1857, III. köt. 331. old.) „Proletáron" gazdaságtanilag nem egyéb értendő, mint a bérmunkás, aki „tőkét" termel és értékesít és akit az utcára dobnak, mihelyt „Monsieur

A klasszikus gazdaságtan ezt a tételt oly jól megértette, hogy A. Smith, Ricardo stb., mint korábban említettük, a felhalmozást helytelenül még azonosították is a többlettermék egész tőkésített részének termelő munkások által való elfogyasztásával, vagyis pótlólagos bérmunkásokká való átváltoztatásával. Már 1696-ban John Bellers ezt mondja: „Ha valakinek százezer acre földje volna és ugyanannyi font pénze és ugyanannyi barma, vajon mi más volna ez a gazdag ember munkás nélkül, mint maga is munkás? És mivel a munkások embereket gazdaggá tesznek, minél több a munkás, annál több a gazdag . . . a szegény munkája a gazdag kincsesbányája."[71] Hasonlóképpen Bernard de Mandeville a XVIII. század elején: „Ahol a tulajdont kielégítően megvédik, könnyebb lenne pénz nélkül élni, mint szegények nélkül, mert ki végezné el a munkát? . . . Ahogyan meg kell óvni a munkásokat az éhenhalástól, úgy nem kellene kapniok semmit, ami megtakarításra érdemes. Ha itt-ott egy a legalsó osztályból való egyén rendkívüli szorgalommal és koplalással kiemelkedik abból a helyzetből, amelyben felnövekedett, ne akadályozza őt ebben senki; sőt tagadhatatlan, hogy minden magánszemély, minden egyes család számára a társadalomban a legbölcsebb terv mértékletesnek lenni; de valamennyi gazdag nemzetnek az az érdeke, hogy a szegények legnagyobb része sohase legyen tétlen és mégis mindig elköltsék, amit keresnek . . . Azoknak, akik életüket napi munkájukkal tartják fenn, semmijük sincs, ami őket szolgálattételre ösztökélné, kivéve szükségleteiket, amelyeket okos dolog enyhíteni, de bolondság lenne kikúrálni. Az egyetlen dolog, ami a dolgozó embert szorgalmassá teheti, a mérsékelt munkabér. A túl csekély bér a dolgozót, aszerint hogy milyen a temperamentuma, csüggedtté vagy elszánttá teszi, a túl magas bér szerénytelenné és lustává . . . Az eddig kifejtettekből következik, hogy egy szabad nemzetnél, ahol a rabszolgaságot tiltják, a legbiztosabb gazdagság a dolgos szegények sokaságából áll. Azonkívül, hogy ők a flotta és a hadsereg soha ki nem apadó

Kapital" — ahogy Pecqueur ezt a személyt nevezi — értékesítési szükségletei szempontjából fölösleges. „Az őserdő beteges proletárja" — ez Roscher csinos agyréme. Az őserdő lakója tulajdonosa az őserdőnek és az őserdőt tulajdonaként kezeli, ugyanolyan fesztelenül, mint az orangután. Ez az ember tehát nem proletár. Csak abban az esetben lenne az, ha nem ő aknázná ki az őserdőt, hanem az őserdő őt. Ami egészségi állapotát illeti, az bizonyára kiállja az összehasonlítást nemcsak a modern proletáréval, hanem a vérbajos és görvélyes „köztiszteletben állókéval" is. Wilhelm Roscher úr azonban őserdőn valószínűleg a tősgyökeres lüneburgi pusztát érti.

[71] „As the labourers make men rich, so the more labourers, there will be the more rich men . . . the labour of the poor being the mines of the rich." (*John Bellers*: „Proposals for raising etc.", 2. old.)

utánpótlási forrásai, nélkülük nem lenne semmiféle élvezet és egyetlen ország termékét sem lehetne értékesíteni. Ahhoz, hogy a társadalmat" (amely természetesen a nem-dolgozókból áll) „boldoggá és a népet nyomorúságos állapotában is megelégedetté tegyék, szükséges, hogy a nagy többség tudatlan és szegény maradjon. A tudás bővíti és megsokszorozza kívánságainkat, és minél kevesebbet kíván egy ember, annál könnyebben lehet szükségleteit kielégíteni."[72] Amit Mandeville, ez a becsületes ember és világos fő még nem ért meg, az az, hogy magának a felhalmozási folyamatnak a mechanizmusa a tőkével együtt szaporítja a „dolgos szegények" tömegét, azaz a bérmunkások tömegét, akik kénytelenek munkaerejüket a növekvő tőke növekvő értékesítési erejévé változtatni és éppen ezáltal megörökíteni függőségi viszonyukat saját, a tőkésben megszemélyesített termékük-től. Erre a függőségi viszonyra vonatkozólag Sir F. M. Eden „A szegények helyzete, avagy Anglia dolgozó osztályainak története" című munkájában megjegyzi: „A mi égövünk a szükségletek kielégítésére munkát követel, és ezért legalább a társadalom egy részének fáradhatatlanul dolgoznia kell. , . Egyesek, akik nem dolgoznak, mégis rendelkeznek a szorgalom termékeivel. Ezt azonban e tulajdonosok csak a civilizációnak és a rendnek köszönhetik; merőben a polgári intézmények teremtményei ők.[73] Hiszen ezek az intézmények elismerték, hogy a munka gyümölcseit másképp is el lehet sajátítani, mint munkával. A független vagyonnal rendelkező emberek vagyonukat szinte kizárólag mások munkájának köszönhetik, nem pedig saját képességüknek, amely semmivel sem jobb, mint a többieké; nem a föld és a pénz birtoklása, hanem a munka feletti parancsnoklás (the command of labour) az, ami a gazdagokat a szegényektől megkülönbözteti . . . Ami a szegényhez illik, az nem megvetett vagy szolgai helyzet, hanem kényelmes és liberális függőségi viszony (a state of easy and liberal dependence), a tulajdonnal rendelkező emberekhez pedig az illik, hogy elegendő befolyásuk és tekintélyük legyen azok felett, akik értük dolgoznak . . . Az ilyen függőségi vi-

[72] *B. de Mandeville*: „The Fable of the Bees", V. kiad. London 1728, Remarks, 212., 213., 328. old. — „Mértékletes élet és állandó munka — ez az út a szegények számára az anyagi boldogsághoz" (amin a lehető leghosszabb munkanapot és a lehető legkevesebb létfenntartási eszközt érti), „és az állam számára" (ti. a földtulajdonosok, tőkések és ezek politikai méltóságai és ügynökei számára) „a gazdagsághoz." („An Essay on Trade and Commerce", London 1770, 54. old.)

[73] Edennek meg kellett volna kérdeznie, hogy vajon kinek a teremtményei hát „a polgári intézmények"? A jogi illúzió álláspontjáról nem a törvényt tekinti az anyagi termelési viszonyok termékének, hanem fordítva, a termelési viszonyokat a törvény termékének. Linguet a Montesquieu illuzórikus „Esprit des lois"-ját megdöntötte ezzel az egy szóval: „L'esprit des lois, c'est la propriété."*

szony, mint azt mindenki tudja, aki az emberi természetet ismeri, maguknak a munkásoknak a kényelmére szükséges."[74] Sir F. M. Eden, mellékesen megjegyezve, Adam Smith egyetlen olyan tanítványa, aki a XVIII. század folyamán valami jelentékenyet alkotott.[75]

---

[74] *Eden*, i. m. I. köt., 1. könyv, 1. fej. 1—2. old. és Előszó XX. old.

[75] Ha az olvasó Malthusra emlékeztetne, akinek „Essay on Population"-ja 1798-ban jelent meg, akkor én arra emlékeztetem, hogy ez az írás első formájában nem más, mint iskolásan felületes és paposan fellengős plágium Defoe, Sir James Steuart, Townsend, Franklin, Wallace stb. műveiből, és egyetlenegy önálló tételt sem tartalmaz. Az a nagy feltűnés, amelyet e röpirat keltett, csupán pártérdekekből fakadt. A francia forradalom a brit királyságban szenvedélyes védelmezőkre talált; a „népesedési elvet", amelyet a XVIII. században fokról fokra dolgoztak ki, majd egy nagy társadalmi válság közepette sípparddobbal Condorcet és mások tanainak biztos ellenmérgévé nyilvánítottak, az angol oligarchia ujjongva köszöntötte, mint az emberi továbbfejlődésre irányuló vágyak nagy kioltóját. Malthus, aki nagyon csodálkozott sikerén, ezután hozzálátott, hogy a régi sémát megtömje felületesen összeszedett anyaggal és új, de nem Malthus által felfedezett, hanem általa csak birtokba vett dolgokat tegyen hozzá. — Mellékesen megjegyezve. Bár Malthus az angol Magas Egyház* papja, mégis letette a nőtlenség szerzetesi fogadalmát. Ez ugyanis egyik feltétele a cambridge-i protestáns egyetem fellowshipjának [tagságának]. „Nem engedjük meg, hogy a kollégiumok tagjai nősek legyenek, hanem mihelyt valaki megnősül, megszűnik a kollégium tagja lenni." („Reports of Cambridge University Commission", 172. old.) Ez a körülmény előnyösen megkülönbözteti Malthust a többi protestáns paptól, akik a papi nőtlenség katolikus parancsát önmagukról lerázták és a „szaporodjatok és sokasodjatok"** parancsot olymértékben vindikálták sajátos bibliai küldetésüknek, hogy mindenütt valósággal illetlen fokban járulnak hozzá a népesség szaporításához, miközben ugyanakkor a munkásoknak a „népesedési elvet" prédikálják. Jellemző, hogy a közgazdaságtanba átültetett bűnbeesést, Ádám almáját, az „égető vágyat", „az akadályokat, amelyek Cupido nyilait igyekeznek tompítani", ahogy Townsend tiszteletes vidáman mondja — ezt a kényes pontot a protestáns teológia vagy méginkább a protestáns egyház urai monopolizálták és monopolizálják most is. Ortes velencei szerzetest, egy eredeti és szellemes írót kivéve, a népesedéstanítók legtöbbje protestáns pap. Így Bruckner: „Théorie du système animal", Leyden 1767, amely az egész modern népesedési elméletet kimerítően tartalmazza és amelyhez Quesnaynek és tanítványának, az idősebb Mirabeaunak ugyanerről a témáról folytatott múló veszekedése adta az eszméket, aztán Wallace tiszteletes, Townsend tiszteletes, Malthus tiszteletes és tanítványa, az ízig-vérig pap Th. Chalmers, hogy kisebb papi firkászokról in this line [ezen a téren] ne is beszéljünk. Eredetileg a politikai gazdaságtant filozófusok művelték, mint Hobbes, Locke, Hume, üzletemberek és államférfiak, mint Thomas Morus, Temple, Sully, de Witt, North, Law, Vanderlint, Cantillon, Franklin, és — főleg elméletileg és a legnagyobb sikerrel — orvosok, mint Petty, Barbon, Mandeville, Quesnay. Még a XVIII. század közepén Tucker tiszteletes úr, korának jelentős közgazdásza, mentegetődzik amiatt, hogy a mammonnal foglalkozik. Később, mégpedig a „népesedési elvvel", ütött a protestáns papok órája. Mintha csak megsejtette volna ezt a kontárkodást, Petty, aki a népesedést a gazdagság bázisaként kezeli és Adam Smithhez hasonlóan a papok esküdt ellensége, ezt mondja: „A vallás akkor virágzik a legjobban, amikor a papokat a leginkább sanyargatják, mint ahogy a jog ott virágzik a legjobban, ahol az ügyvédek éhen halnak."

Az eddig feltételezett, a munkások számára legkedvezőbb felhalmozási feltételek között a tőkétől való függőségi viszonyuk elviselhető, vagy Eden szavaival élve „kényelmes és liberális" formákat ölt. A tőke növekedésével ez a viszony nem intenzívebbé, hanem csak extenzívebbé lesz, azaz a tőke kizsákmányolási és uralmi területe csak saját méreteivel és alattvalóinak számával együtt nő. Saját növekvő — és növekvő mértékben pótlólagos tőkévé változtatott — többlettermékükből nagyobb rész áramlik vissza a munká-

---

Ezért azt tanácsolja a protestáns papoknak, hogy ha már nem akarják követni Pál apostolt és testüket a nőtlenség által „elölni", akkor „legalább ne nemzzenek több papot (not to breed more Churchmen), mint amennyit a meglevő egyházi javadalmak (benefices) fel tudnak szívni; azaz, ha Angliában és Walesben csak 12 000 javadalom van, akkor nem bölcs dolog 24 000 papot nemzeni (it will not be safe to breed 24 000 ministers), mert a 12 000 ellátatlan mindig arra fog törekedni, hogy megélhetéshez jusson, és hogyan tehetnék ezt könnyebben, mint hogyha a nép közé mennek és elhitetik vele, hogy a 12 000 javadalmas pap megmérgezi a lelkeket, kiéhezteti e lelkeket és rossz utat mutat nekik az ég felé." (*Petty*: „A Treatise of Taxes and Contributions", London 1667, 57. old.) Adam Smith állásfoglalását a korabeli protestáns papsághoz a következő jellemzi. „A letter to A. Smith, LL. D. On the Life, Death and Philosophy of his Friend David Hume. By One of the People called Christians", IV. kiad., Oxford 1784, című írásában dr. Horne, a Magas Egyház norwichi püspöke megleckézteti Adam Smitht azért, mert Strahan úrhoz intézett nyílt levelében „bebalzsamozza az ő David barátját" (ti. Hume-ot), mert elbeszéli a közönségnek, hogy „Hume a halálos ágyán Lukianosszal és whisttel szórakozott", sőt elég szemtelen volt, hogy azt írja: „Humeról mindig, mind életében, mind halála után azt tartottam, hogy olyan közel áll a tökéletesen bölcs és erényes férfi ideáljához, amennyire azt az emberi természet gyengesége csak megengedi." A püspök megbotránkozva így kiált fel: „Helyes-e Öntől, Uram, hogy tökéletesen bölcsnek és erényesnek tünteti fel egy olyan ember jellemét és életvitelét, aki gyógyíthatatlan ellenszenvvel viseltetett minden iránt, amit vallásnak hívnak, és aki minden idegszálát megfeszítette, hogy amennyire tőle függ, a vallásnak még a nevét is kitörölje az emberek emlékezetéből?" (i. m. 8. old.) „De ne hagyjátok magatokat elbátortalanítani, igazság kedvelői, az ateizmus rövid életű." (17. old.) Adam Smith „olyan förtelmesen elvetemült (the atrocious wickedness), hogy az ateizmust országszerte terjeszti" (ti. „Theory of Moral Sentiments" című munkájával). „... Ismerjük a fortélyait, Doktor Úr! Jól kigondolta, de ezúttal gazda nélkül csinálja a számadást. David Hume úr példáján azt akarja elhitetni, hogy az ateizmus az egyetlen szíverősítő (cordial) a levert kedélynek és a halálfélelem egyetlen ellenmérge... Nevessen csak Babilon romjain és kívánjon csak szerencsét a megátalkodott gonosz fáraónak!" (i. m. 21—22. old.) A. Smith halála után egy ortodox gondolkodású kollégiumi hallgatója ezeket írja: „Hume iránti barátsága ... megakadályozta Smitht abban, hogy keresztény legyen... Hume-nak puszta szavára elhitt mindent. Ha Hume azt mondta volna neki, hogy a hold egy zöld sajt, elhitte volna. Ezért azt is elhitte neki, hogy nincs Isten és nincsenek csodák... Politikai elveiben a republikanizmust súrolta." („The Bee", írta James Anderson, 18 köt., Edinburgh 1791—93, III. köt. 166., 165. old.) Th. Chalmers tiszteletes azzal gyanúsítja Adam Smitht, hogy merő rosszindulatból a „nem-termelő munkás" kategóriáját külön a protestáns papok számára találta ki, holott áldásos munkát végeznek az Úr szőlejében.

sokhoz fizetési eszközök formájában, úgyhogy élvezeteik körét kibővíthetik, jobban elláthatják ruházati, bútor stb. fogyasztási alapjukat és kisebb pénztartalékalapot képezhetnek. De ahogyan jobb ruházat, élelem, bánásmód és nagyobb peculium* nem szünteti meg a rabszolga függőségi viszonyát és kizsákmányolását, ugyanúgy a bérmunkásét sem. Ha a munka ára a tőke felhalmozása következtében emelkedik, ez valójában csak annyit jelent, hogy az aranyláncnak, amelyet a bérmunkás önmagának már megkovácsolt, olyan a hossza és a súlya, hogy lazábbra lehet engedni. Az e tárgyról folytatott vitákban többnyire a legfontosabbat nem vették észre, ti. a tőkés termelés differentia specificáját [sajátos különbségét]. Itt a munkaerőt nem azért vásárolják, hogy szolgálatával vagy termékével a vevő személyes szükségleteit elégítse ki. A vevő célja tőkéjének értékesítése, olyan áruk termelése, amelyek több munkát tartalmaznak, mint amennyiért ő fizet, tehát olyan értékrészt tartalmaznak, amely neki semmibe sem kerül és az áruk eladása révén mégis realizálódik. Értéktöbblet termelése vagyis többletcsinálás — ez ennek a termelési módnak abszolút törvénye. A munkaerőt csak annyiban lehet eladni, amennyiben a termelési eszközöket mint tőkét fenntartja, saját értékét mint tőkét újratermeli és meg nem fizetett munkában pótlólagos tőke forrását szolgáltatja.[76] A munkaerő eladásának feltételei tehát, akár kedvezőbbek, akár kedvezőtlenebbek a munkás számára, magukban foglalják állandó újraeladásának szükségességét és a gazdagságnak tőkeként történő állandóan bővülő újratermelését. A munkabér, mint láttuk, természeténél fogva feltételezi, hogy a munkás mindig szolgáltat bizonyos mennyiségű meg nem fizetett munkát. Teljesen eltekintve attól, hogy a munkabér emelkedése együtt járhat a munka árának süllyedésével stb., növekedése a legjobb esetben is csak azt jelentheti, hogy mennyiségileg csökken az a meg nem fizetett munka, amelyet a munkásnak végeznie kell. Ez a csökkenés sohasem érheti el azt a pontot, amelyen magát a rendszert veszélyeztetné. Eltekintve a munkabér rátája körüli erőszakos összecsapásoktól — és már Adam Smith megmutatta, hogy nagyjában és egészében az ilyen összecsapásban a mester mindig mester marad —, a munka árának a tőke felhalmozásából eredő emelkedése a következő alternatívát feltételezi.

Vagy tovább emelkedik a munka ára, mert növekedése a felhalmozás

[76] Jegyzet a 2. kiadáshoz. „Az ipari és a mezőgazdasági munkások foglalkoztatásának a határa azonban ugyanaz: ti. az a lehetőség a vállalkozó számára, hogy munkájuk termékéből profitra tegyen szert. Ha a munkabér rátája olyan magasra emelkedik, hogy a mester nyeresége az átlagprofit alá süllyed, akkor nem foglalkoztatja tovább a munkásokat, vagy csak azzal a feltétellel foglalkoztatja őket, hogy beleegyeznek a munkabér csökkentésébe." (*John Wade*: „History of the Middle and Working Classes", 240. old.)

előrehaladását nem zavarja; ebben nincsen semmi csodálatos, mert, mondja A. Smith, „még a profit süllyedése esetén is a tőkék gyarapodnak; sőt gyorsabban nőnek, mint azelőtt . . . A nagy tőke még kisebb profit mellett is általában gyorsabban nő, mint a kis tőke nagy profit mellett." (i. m. [francia ford.] I. 189. old.) Ebben az esetben nyilvánvaló, hogy a meg nem fizetett munka csökkenése a tőke uralmának kiterjedését semmiképpen sem akadályozza. — Vagy pedig, és ez az alternatíva másik oldala, a felhalmozás a munka emelkedő ára következtében elernyed, mert a nyereség ösztökéje eltompul. A felhalmozás csökken. De csökkenésével eltűnik csökkenésének oka, ti. a tőke és a kizsákmányolható munkaerő közti aránytalanság. A tőkés termelési folyamat mechanizmusa tehát önmaga küszöböli ki az akadályokat, amelyeket átmenetileg teremt. A munka ára ismét a tőke értékesítési szükségleteinek megfelelő színvonalra esik, akár alacsonyabb, akár magasabb ez most annál a színvonalnál, amely a bérnövekedés beállta előtt normálisnak számított, akár egyenlő vele. Látjuk: az első esetben nem a munkaerő vagyis a munkásnépesség abszolút vagy arányalagos gyarapodásának csökkenése teszi a tőkét fölös mennyiségűvé, hanem fordítva, a tőke növekedése teszi a kizsákmányolható munkaerőt elégtelenné. A második esetben nem a munkaerő vagyis a munkásnépesség abszolút vagy arányalagos gyarapodásának növekedése teszi a tőkét elégtelenné, hanem fordítva, a tőke csökkenése teszi a kizsákmányolható munkaerőt, vagyis helyesebben annak árát fölös mennyiségűvé. A tőke felhalmozásának ezek az abszolút mozgásai tükröződnek vissza a kizsákmányolható munkaerő tömegének relatív mozgásaiként, és ezért az a látszat, mintha az utóbbinak saját mozgása okozná őket. Hogy matematikai kifejezéssel éljünk: a felhalmozás nagysága a független változó, a bérnagyság a függő változó, nem pedig fordítva. Így fejeződik ki az ipari ciklus válság-szakaszában az áruárak általános esése a pénz viszonylagos értékének emelkedéseként, és a virágzás szakaszában az áruárak általános emelkedése a pénz viszonylagos értékének eséseként. Az úgynevezett currency-iskola* ebből arra következtet, hogy magas árak esetén túlságosan sok, alacsony árak esetén pedig túlságosan kevés pénz van forgalomban. Tudatlanságában és a tények teljes félreismerésében[77] méltó társakra talál azokban a közgazdászokban, akik a felhalmozásnak ezeket a jelenségeit arra magyarázzák, hogy az egyik esetben túlságosan kevés, a másik esetben túlságosan sok bérmunkás létezik.

A tőkés termelés törvénye, amelyen az állítólagos „természetes népese-

[77] V. ö. *Karl Marx*: „Zur Kritik der politischen Ökonomie", 165. skk. old. [Marx és Engels Művei, 13. köt. 143—145. old.]

dési törvény" alapul, egyszerűen erre lyukad ki: a tőke, a felhalmozás és a bérráta közti viszony nem egyéb, mint a meg nem fizetett, tőkévé átváltoztatott munka és a pótlólagos tőke mozgásához szükséges pótlólagos munka közti viszony. Ez tehát semmiképpen sem két egymástól független nagyságnak — egyrészt a tőke nagyságának, másrészt a munkásnépesség számának — a viszonya, hanem végső soron csak egy és ugyanazon munkásnépesség meg nem fizetett és megfizetett munkája közti viszony. Ha a munkásosztály által szolgáltatott és a tőkésosztály által felhalmozott meg nem fizetett munka mennyisége elég gyorsan nő ahhoz, hogy csak a megfizetett munka rendkívüli szaporulata révén változhasson tőkévé, akkor a bér emelkedik és, minden egyebet azonosnak véve, a meg nem fizetett munka aránylag csökken. Mihelyt azonban ez a csökkenés eléri azt a pontot, amelyen a tőkét tápláló többletmunkát nem kínálják többé normális mennyiségben, ellenhatás következik be: a jövedelemnek kisebb részét tőkésítik, a felhalmozás megbénul és a bérek felfelé irányuló mozgása ellenlökést kap. A munka árának emelkedése tehát továbbra is olyan határok közé van szorítva, amelyek nemcsak hogy érintetlenül hagyják a tőkés rendszer alapzatát, hanem növekvő szinten való újratermelését is biztosítják. A tőkés felhalmozás természeti törvénnyé misztifikált törvénye tehát valójában csak azt fejezi ki, hogy a tőkés felhalmozás természete kizárja a munka kizsákmányolási fokának minden olyan csökkenését vagy a munka árának minden olyan emelkedését, amely a tőkeviszony állandó újratermelését, mégpedig állandóan bővülő szinten való újratermelését komolyan veszélyeztethetné. Nem lehet ez másképp egy olyan termelési módban, ahol a munkás van a meglevő értékek értékesítési szükségleteiért, nem pedig fordítva, a tárgyi gazdagság a munkás fejlődési szükségleteiért. Ahogy a vallásban saját fejének szüleménye uralkodik az ember felett, úgy a tőkés termelésben saját kezének készítménye uralkodik rajta.[77a]

[77a] „Ha azonban visszatérünk első vizsgálatunkra, ahol bebizonyítottuk ... hogy maga a tőke csupán emberi munka eredménye ... akkor teljesen érthetetlennek tűnik, hogy az ember saját termékének — a tőkének — uralma alá kerülhessen és hogy ennek alá legyen rendelve; s minthogy a valóságban mégis tagadhatatlanul így áll a dolog, akaratlanul is felmerül a kérdés: hogyan válhatott a munkás a tőke urából — mint annak alkotója — a tőke rabszolgájává?" (*Von Thünen*: „Der isolierte Staat", 2. rész, 2. szakasz, Rostock 1863, 5—6. old.) Thünen érdeme, hogy a kérdést feltette. Válasza egyszerűen gyerekes.

2. A változó tőkerész viszonylagos csökkenése a felhalmozás és az azt kísérő koncentráció folyamán

Maguk a közgazdászok szerint a bérek emelkedését nem a társadalmi gazdagság meglevő terjedelme és nem is a már megszerzett tőke nagysága idézi elő, hanem csakis a felhalmozás folytonos növekedése és e növekedés sebességének foka. (*A. Smith*, I. könyv VIII. fej.) Eddig ennek a folyamatnak csak egy különös szakaszát vettük szemügyre, azt, amelyben a tőke növekedése a tőke változatlan technikai összetétele mellett megy végbe. De a folyamat túlhalad ezen a szakaszon.

Ha a tőkés rendszer általános alapzata már adva van, a felhalmozás folyamán mindig bekövetkezik egy olyan pont, amelyen a társadalmi munka termelékenységének fejlődése a felhalmozás leghatalmasabb emeltyűjévé válik. „Ugyanannak az oknak", mondja A. Smith, „amely emeli a munkabért, a tőke növekedésének, az a tendenciája, hogy növelje a munka termelőerőit és kisebb mennyiségű munkával nagyobb mennyiségű művet termeltessen."*

Eltekintve a természeti feltételektől, mint a talaj termékenysége stb., és a független és egymástól elszigetelten dolgozó termelők ügyességétől, amely azonban inkább minőségileg, a készítmény jóságában, semmint mennyiségileg, annak tömegében nyilvánul meg, a munka társadalmi termelékenységének foka azoknak a termelési eszközöknek viszonylagos nagyságában fejeződik ki, amelyeket egy munkás adott idő alatt, munkaerejének ugyanakkora megfeszítésével termékké változtat. A termelési eszközök tömege, amelyekkel funkcióját végzi, munkája termelékenységével együtt nő. Ezek a termelési eszközök itt kettős szerepet játszanak. Egy részüknek növekedése következménye a munka növekvő termelékenységének, más részüké feltétele annak. Például a munka manufaktúraszerű megosztásával és a gépi berendezés alkalmazásával ugyanazon idő alatt több nyersanyagot dolgoznak fel, tehát a nyers- és segédanyagoknak nagyobb tömege kerül bele a munkafolyamatba. Ez következménye a munka növekvő termelékenységének. Másrészt az alkalmazott gépi berendezés, igavonó állatok, ásványi trágya, alagcsövek stb. tömege feltétele a munka növekvő termelékenységének. Ugyanez a helyzet az építményekben, óriáskohókban, szállítóeszközökben stb. koncentrált termelési eszközök tömegével is. De akár feltétel, akár következmény, a termelési eszközöknek a beléjük kebelezett munkaerőhöz képest növekvő nagysága a munka növekvő termelékenységét fejezi ki.** Az utóbbinak a növekedése tehát abban jelenik meg, hogy a munka tömege a terme-

lési eszközök általa mozgásba hozott tömegéhez képest csökken, vagyis hogy a munkafolyamat szubjektív tényezője objektív tényezőihez képest kisebbedik.

A tőke technikai összetételének ez a megváltozása, a termelési eszközök tömegének növekedése a beléjük életet lehelő munkaerő tömegéhez képest, visszatükröződik a tőke értékösszetételében, abban, hogy a tőkeérték állandó alkotórésze a változó alkotórész rovására megnövekszik. Ha például egy tőkéből, százalékosan számítva, eredetileg 50%-ot költenek termelési eszközökre és 50%-ot munkaerőre, később, a munka termelékenységi fokának fejlődésével, 80%-ot költenek termelési eszközökre és 20%-ot munkaerőre stb. Ezt a törvényt, hogy az állandó tőkerész a változóhoz képest fokozatosan növekszik, lépten-nyomon igazolja (ahogy már fentebb kifejtettük) az áruárak összehasonlító elemzése, akár egyetlen nemzet különböző gazdasági korszakait hasonlítjuk össze, akár különböző nemzeteket ugyanabban a korszakban. Annak az árelemnek a viszonylagos nagysága, amely csak az elfogyasztott termelési eszközök értékét vagyis az állandó tőkerészt képviseli, egyenes arányban lesz a felhalmozás előrehaladásával, a másik, a munkát megfizető vagyis a változó tőkerészt képviselő árelem viszonylagos nagysága pedig általában fordított arányban áll majd vele.

A változó tőkerész csökkenése az állandóhoz képest, vagyis a tőkeérték megváltozott összetétele azonban csak megközelítően mutatja meg a tőke anyagi alkotórészeinek összetételében végbement változást. Ha például manapság a fonodába fektetett tőkeérték $^7/_8$-a állandó és $^1/_8$-a változó, míg a XVIII. század elején $^1/_2$-e volt állandó és $^1/_2$-e változó, akkor ezzel szemben meghatározott mennyiségű fonómunka manapság sok százszor akkora tömegű nyersanyagot, munkaeszközt stb. fogyaszt el termelő módon, mint a XVIII. század elején. Az ok egyszerűen az, hogy a munka növekvő termelékenységével az általa elhasznált termelési eszközöknek nemcsak hogy a terjedelme növekszik, hanem értékük terjedelmükhöz képest süllyed. Értékük tehát abszolúte emelkedik, de nem arányosan terjedelmükkel. Az állandó és a változó tőke közti különbség növekedése ezért sokkal kisebb, mint a termelési eszközök tömege és a munkaerők tömege közti különbségé, amelyekre az állandó, illetve a változó tőkét átváltják. Az előbbi különbség az utóbbival együtt nő, de csekélyebb mértékben.

Egyébként, ha a felhalmozás előrehaladása csökkenti is a változó tőkerész relatív nagyságát, ezzel semmiképpen sem zárja ki abszolút nagyságának növekedését. Tegyük fel, hogy egy tőkeérték kezdetben 50% állandó és 50% változó tőkére, később 80% állandó és 20% változó tőkére hasad. Ha közben az eredeti tőke, mondjuk 6000 font sterling, 18 000 font sterlingre nőtt,

akkor változó alkotórésze is $^1/_5$-del növekedett. 3000 font sterling volt, most pedig 3600 font sterling. Ahol azonban korábban 20%-os tőkeszaporulat elegendő lett volna ahhoz, hogy a munka iránti keresletet 20%-kal növelje, ott ehhez most az eredeti tőke megháromszorozására van szükség.

A negyedik szakaszban megmutattuk, hogy a munka társadalmi termelőerejének fejlődése nagybani kooperációt tételez fel, hogy csak ezzel a feltétellel lehet a munka megosztását és kombinációját megszervezni, a termelési eszközöket tömeges koncentrációjuk révén gazdaságosabbá tenni, már anyagilag is csak közösen alkalmazható munkaeszközöket, például a gépi berendezés rendszerét stb. életre hívni, hatalmas természeti erőket a termelés szolgálatába kényszeríteni és a termelési folyamatot a tudomány technológiai alkalmazásává változtatni. Az árutermelés alapzatán, amelyben a termelési eszköz magánszemélyek tulajdona, amelyben ezért a kétkezi munkás vagy elszigetelten és önállóan árukat termel, vagy munkaerejét adja el mint árut, mert nem rendelkezik az önálló üzemhez szükséges eszközökkel, ez a feltétel csak az egyéni tőkék növekedése révén válik valósággá, vagyis abban a mértékben, amelyben a társadalmi termelési és létfenntartási eszközöket tőkések magántulajdonává változtatják. Az árutermelés talaja a nagybani termelést csak tőkés formában hordozhatja. Ennélfogva a tőkének egyéni árutermelők kezében való bizonyos felhalmozása előfeltétele a sajátosan tőkés termelési módnak. A kézművességből a tőkés üzemre való átmenetnél ezért ezt fel kellett tételeznünk. Nevezhetjük ezt az eredeti felhalmozásnak, mert nem történelmi eredménye, hanem történelmi alapzata a sajátosan tőkés termelésnek. Hogy maga ez az eredeti felhalmozás hogyan keletkezik, azt itt még nem kell megvizsgálnunk. Elég annyi, hogy ez a kiindulópont. De a munka társadalmi termelőerejének emelésére irányuló valamennyi módszer, amely ezen az alapzaton fejlődik ki, egyúttal módszer arra, hogy fokozottabb mértékben termeljenek értéktöbbletet illetve többletterméket, amely viszont a felhalmozás alkotóeleme. Ezek tehát egyúttal módszerek tőkének tőkével való termelésére, vagyis a tőke gyorsított felhalmozásának módszerei. Az értéktöbblet tőkévé való folyamatos visszaváltoztatása mint a termelési folyamatba bekerülő tőke nagyságának növekedése jelenik meg. Ez a maga részéről alapzata lesz a termelés bővített szintjének, az ezt kísérő, a munka termelőerejének növelésére irányuló módszereknek, valamint az értéktöbblet gyorsított termelésének. Ha tehát a tőkefelhalmozás bizonyos foka a sajátosan tőkés termelési mód feltételeként jelenik meg, e termelési mód viszszahat és a tőke felhalmozásának gyorsulását idézi elő. A tőke felhalmozásával kifejlődik ezért a sajátosan tőkés termelési mód, és a sajátosan tőkés ter-

melési móddal a tőke felhalmozása. Ez a két gazdasági tényező idézi elő — az egymásnak kölcsönösen adott lökés összetett arányában — a tőke technikai összetételének azt a megváltozását, amely által a változó alkotórész az állandóhoz képest mind kisebb és kisebb lesz.

Minden egyéni tőke termelési eszközök nagyobb vagy kisebb koncentrációja és ennek megfelelő parancsnoklás nagyobb vagy kisebb munkássereg fölött. Minden felhalmozás újabb felhalmozás eszköze lesz. A felhalmozás a tőkeként funkcionáló gazdagság tömegének gyarapításával kiszélesíti a tőke egyéni tőkések kezében való koncentrációját, és ilymódon a nagybani termelés és a sajátosan tőkés termelési módszerek alapzatát. A társadalmi tőke növekedése sok egyéni tőke növekedése formájában megy végbe. Ha minden egyéb körülményt változatlannak tételezünk fel, akkor az egyéni tőkék — és velük a termelési eszközök koncentrációja — abban az arányban nőnek, amelyben a társadalmi össztőke hányadait alkotják. Egyidejűleg oldalhajtások válnak le az eredeti tőkékről és mint új önálló tőkék funkcionálnak. Nagy szerepet játszik ebben többek között a vagyon megosztása a tőkés családokban. Ezért a tőke felhalmozásával többé vagy kevésbé nő a tőkések száma is. A koncentrációnak ezt a fajtáját, amely közvetlenül a felhalmozáson nyugszik, illetve helyesebben vele azonos, két körülmény jellemzi. Először: a társadalmi termelési eszközöknek egyéni tőkések kezében való növekvő koncentrációját — egyébként változatlan körülmények között — korlátozza a társadalmi gazdagság növekedésének foka. Másodszor: a társadalmi tőkének egy-egy különös termelési területen lakozó része sok tőkés között oszlik el, akik mint független és konkurráló árutermelők állnak szemben egymással. A felhalmozás és az azt kísérő koncentráció tehát nemcsak hogy sok pontra forgácsolódik szét, hanem a funkcionáló tőkék növekedését új tőkék képződése és régiek széthasadása keresztezi. Ha tehát a felhalmozás egyrészt úgy jelentkezik, mint a termelési eszközöknek és a munka feletti parancsnoklásnak a növekvő koncentrációja, másrészt mint sok egyéni tőkének egymástól való taszítása.

A társadalmi össztőkének ezzel a sok egyéni tőkére való szétforgácsolódásával illetve töredékeinek kölcsönös taszításával szemben ellenhatást fejt ki vonzásuk. Ez már nem a termelési eszközöknek és a munka feletti parancsnoklásnak egyszerű, a felhalmozással azonos koncentrációja többé. Ez már kialakult tőkék koncentrációja, egyéni önállóságuk megszüntetése, tőkésnek tőkés által való kisajátítása, sok kisebb tőkének kevésszámú nagyobb tőkévé való átváltoztatása. Ez a folyamat az elsőtől abban különbözik, hogy a már meglevő és funkcionáló tőkék megváltozott elosztását tételezi csak fel, tehát játékterét a társadalmi gazdagság abszolút növekedése vagyis a fel-

halmozás abszolút határai nem korlátozzák. A tőke itt egy kézben nagy tömeggé dagad, mert amott sok kézben elvész. Ez a tulajdonképpeni centralizáció, eltérően a felhalmozástól és a koncentrációtól.

A tőkék e centralizációjának vagyis a tőke tőke által való vonzásának törvényeit itt nem fejthetjük ki. Elegendő lesz a tények rövid jelzése. A konkurrencia-harcot az áruk olcsóbbításával vívják. Az áruk olcsósága caeteris paribus [egyébként egyenlő körülmények között] a munka termelékenységétől függ, ez viszont a termelés méreteitől. Ezért a nagyobb tőkék legyőzik a kisebbeket. Emlékszünk továbbá, hogy a tőkés termelési mód fejlődésével növekszik a minimális terjedelme annak az egyéni tőkének, amely szükséges ahhoz, hogy egy ipart annak normális feltételei között lehessen űzni. A kisebb tőkék ezért a termelés olyan területeire tódulnak, amelyeket a nagyipar még csak szórványosan vagy tökéletlenül kerített hatalmába. Itt a konkurrencia a versengő tőkék számával egyenes és nagyságukkal fordított arányban tombol. Mindig sok kisebb tőkés pusztulásával végződik, akiknek tőkéje részint a győző kezére kerül, részint elpusztul. Ettől eltekintve a tőkés termeléssel együtt létrejön egy egészen új hatalom, a hitelügy, amely kezdetben lopva, mint a felhalmozás szerény segítője oson be, láthatatlan szálakkal egyéni vagy társult tőkések kezébe vonja a társadalom felületén nagyobb vagy kisebb tömegekben szétforgácsolt pénzeszközöket, de csakhamar a konkurrencia-harc új és félelmetes fegyverévé lesz és végül a tőkék centralizálására szolgáló óriási társadalmi mechanizmussá változik át.

Ugyanabban a mértékben, mint a tőkés termelés és felhalmozás, fejlődik a konkurrencia és a hitel, a centralizáció két leghatalmasabb emeltyűje. Emellett a felhalmozás előrehaladása gyarapítja a centralizálható anyagot, azaz az egyes tőkéket, miközben a tőkés termelés terjeszkedése megteremti az egyik oldalon a társadalmi szükségletét, a másik oldalon a technikai eszközeit azoknak a hatalmas ipari vállalkozásoknak, amelyeknek keresztülvitele a tőke előzetes centralizációját követeli meg. Manapság tehát az egyes tőkék kölcsönös vonzóereje és a centralizációra irányuló tendencia erősebb, mint valaha. De ha a centralizáló mozgás viszonylagos kiterjedését és energiáját bizonyos fokig meghatározza is a tőkés gazdagság már elért nagysága és a gazdasági mechanizmus fölénye, mégis a centralizáció előrehaladása semmiképpen sem függ a társadalmi tőke nagyságának pozitív növekedésétől. És sajátosan ez különbözteti meg a centralizációt a koncentrációtól, amely csak más kifejezés a bővített újratermelésre. A centralizáció bekövetkezhet már meglevő tőkéknek pusztán megváltozott elosztása révén, a társadalmi tőke alkotórészei mennyiségi csoportosulásának egyszerű megváltozása révén. A tőke itt egy kézben hatalmas tömeggé nőhet, mert amott sok

egyes kézből kivették. Egy adott termelési ágban a centralizáció akkor érné el végső határát, ha az összes ott befektetett tőkék egyetlen tőkévé olvadnának össze.[77b] Egy adott társadalomban ezt a határt csak abban a pillanatban érnék el, amikor az egész társadalmi tőke egyetlen tőkés vagy egyetlen tőkés társaság kezében egyesülne.

A centralizáció kiegészíti a felhalmozás művét, azáltal hogy lehetővé teszi az ipari tőkéseknek, hogy műveleteik méreteit kibővítsék. Mármost akár a felhalmozásnak, akár a centralizációnak a következménye ez az utóbbi eredmény; akár a bekebelezés erőszakos útján megy végbe a centralizáció — amikor bizonyos tőkék oly erős gravitációs centrumokká válnak mások számára, hogy ezek egyéni kohézióját megtörik és azután a szétvált töredékeket magukhoz vonzzák —, akár részvénytársaságok alakításának simább eljárása útján történik egy sereg már kialakult illetve alakulóban levő tőke összeolvasztása — a gazdasági hatás ugyanaz. Az ipari vállalatok megnövekedett terjedelme mindenütt kiindulópontja sok ember összmunkája átfogóbb megszervezésének, anyagi hajtóerői szélesebb kifejlesztésének, azaz annak, hogy elszigetelt és szokásszerűen űzött termelési folyamatokat mindinkább társadalmilag kombinált és tudományosan elrendezett termelési folyamatokká változtassanak át.

Világos azonban, hogy a felhalmozás — a tőke fokozatos szaporítása a kör formájából spirális mozgásba átmenő újratermelés útján — igen lassú eljárás a centralizációhoz képest, amelynek a társadalmi tőke alkotórészeinek mennyiségi csoportosulását kell csupán megváltoztatnia. A világ még ma is vasutak nélkül volna, ha addig kellett volna várnia, amíg a felhalmozás egyes egyéni tőkéket akkorára növel, hogy meg tudjanak birkózni egy vasút építésével. A centralizáció viszont, a részvénytársaságok révén, máról holnapra véghezvitte ezt. S miközben a centralizáció ilymódon fokozza és meggyorsítja a felhalmozás hatását, egyúttal bővíti és meggyorsítja a tőke technikai összetételének forradalmi átalakulásait is, amelyek a változó tőkerész rovására az állandót gyarapítják és ezzel a munka iránti keresletet relatíve csökkentik.

A centralizáció révén máról holnapra összeolvasztott tőketömegek éppúgy újratermelődnek és gyarapodnak, mint a többiek, csak gyorsabban, és ezzel a társadalmi felhalmozás új hatalmas emeltyűivé válnak. Ha tehát a társa-

[77b] {A 4. kiadáshoz. A legújabb angol és amerikai „trösztök" már erre a célra törekszenek, azáltal hogy megkísérlik egy iparágnak legalábbis az összes nagyüzemeit egyetlen nagy részvénytársasággá egyesíteni, amely gyakorlatilag monopóliummal rendelkezik. — *F. E.*}

dalmi felhalmozás előrehaladásáról beszélnek, akkor ebbe — manapság — hallgatólagosan a centralizáció hatásait is beleértik.

A normális felhalmozás során képződött pótlólagos tőkék (lásd XXII. fej. 1.) kiváltképpen új találmányok és felfedezések, egyáltalában ipari tökéletesítések kiaknázásának eszközéül szolgálnak. De idővel a régi tőke is elérkezik ahhoz a pillanathoz, amikor tetőtől talpig megújhodik, régi bőrét leveti és ugyancsak tökéletesedett technikai alakban születik újjá, amelyben kisebb tömegű munka elegendő ahhoz, hogy nagyobb tömegű gépi berendezést és nyersanyagot hozzon mozgásba. A munka iránti keresletnek ebből szükségszerűen következő abszolút csökkenése természetesen annál nagyobb lesz, minél inkább halmozódtak már fel tömegekké a centralizáló mozgás következtében azok a tőkék, amelyek ezen a megújulási folyamaton átmennek.

Egyrészt tehát a felhalmozás előrehaladásával képződött pótlólagos tőke, nagyságához viszonyítva, egyre kevesebb munkást vonz magához. Másrészt a periodikusan új összetételben újratermelt régi tőke egyre több olyan munkást taszít el, akiket korábban foglalkoztatott.

3. Viszonylagos túlnépesség illetve ipari tartaléksereg fokozódó termelése

A tőke felhalmozása, amely eredetileg csak mint a tőke mennyiségi bővülése jelent meg, mint láttuk, összetételének folytonos minőségi változásában, állandó alkotórészének a változó rovására történő folytonos növekedésében megy végbe.[77c]

A sajátosan tőkés termelési mód, a munka termelőerejének ennek megfelelő fejlődése, a tőke szerves összetételében ezáltal előidézett változás nemcsak lépést tart a felhalmozás előrehaladásával vagyis a társadalmi gazdagság növekedésével. Hasonlíthatatlanul gyorsabban halad előre, mert az egyszerű felhalmozást, vagyis az össztőke abszolút kitágulását egyéni elemeinek centralizációja, a pótlólagos tőke technikai forradalmasodását pedig az eredeti tőke technikai forradalmasodása kíséri. A felhalmozás előrehaladásával tehát az állandó és a változó tőkerész aránya, ha eredetileg 1 : 1 volt, most 2 : 1, 3 : 1, 4 : 1, 5 : 1, 7 : 1 stb. arányra változik, úgyhogy a tőke növekedésével összértékének $^1/_2$-e helyett progresszíve csak $^1/_3$-át, $^1/_4$-ét, $^1/_5$-ét,

[77c] {Jegyzet a 3. kiadáshoz. Marx kézipéldányában itt a következő széljegyzet olvasható: „Itt a későbbiek miatt megemlítendő: ha a bővülés csak mennyiségi, akkor ugyanabban az iparágban a nagyobb és a kisebb tőke profitja úgy aránylik egymáshoz, mint az előlegezett tőkék nagysága. Ha a mennyiségi bővülés minőségileg hat, akkor egyúttal emelkedik a nagyobb tőke profitrátája." — *F. E.*}

$^1/_6$-át, $^1/_8$-át stb. váltják át munkaerőre, ezzel szemben $^2/_3$-át, $^3/_4$-ét, $^4/_5$-ét, $^5/_6$-át, $^7/_8$-át stb. termelési eszközökre. Minthogy a munka iránti keresletet nem az össztőkének, hanem változó alkotórészének a terjedelme határozza meg, ez a kereslet az össztőke növekedésével progresszíve csökken, ahelyett, hogy mint előbb feltételeztük, vele arányosan növekednék. Az össztőke nagyságához viszonyítva csökken, mégpedig e nagyság növekedésével gyorsuló haladványban. Az össztőke növekedésével együtt növekszik ugyan változó alkotórésze vagyis az általa bekebelezett munkaerő is, de állandóan csökkenő arányban. A közbeeső szünetek, amelyek alatt a felhalmozás mint a termelésnek adott technikai alapzaton történő puszta kibővítése hat, megrövidülnek. Nemcsak hogy az össztőke növekvő haladványban gyorsuló felhalmozására van szükség ahhoz, hogy adott nagyságú pótlólagos munkáslétszámot szívhasson fel, sőt — a régi tőke állandó átalakulása folytán — hogy a már funkcionáló létszámot foglalkoztathassa. Ez a növekvő felhalmozás és centralizáció a maga részéről a tőke összetétele új változásainak forrásába csap át, vagyis újból meggyorsítja a változó alkotórész csökkenését az állandóhoz képest. A változó alkotórésznek ez az össztőke növekedésével együtt gyorsuló, mégpedig az össztőke saját növekedésénél sebesebben gyorsuló viszonylagos csökkenése a másik oldalon, fordítva, úgy tűnik fel, mintha a munkásnépesség abszolút száma állandóan gyorsabban nőne, mint a változó tőke, vagyis a munkásnépesség foglalkoztatásának eszközei. Ellenkezőleg, a tőkés felhalmozás termel állandóan — mégpedig energiájával és terjedelmével arányosan — egy viszonylag, azaz a tőke közepes értékesítési szükségleteihez viszonyítva fölös, és ezért fölösleges vagy pótlólagos munkásnépességet.

A társadalmi össztőkét tekintve, felhalmozásának mozgása hol periodikus változásokat idéz elő, hol pedig a felhalmozás mozzanatai egyidejűleg eloszlanak a termelés különböző területein. Egyes területeken a tőke összetétele megváltozik anélkül, hogy abszolút nagysága növekednék, puszta centralizáció következtében; másutt a tőke abszolút növekedése változó alkotórészének illetve az általa felszívott munkaerőnek abszolút csökkenésével jár együtt; ismét más területeken a tőke hol adott technikai alapzatán növekszik tovább és növekedésének arányában pótlólagos munkaerőt vonz magához, hol pedig szerves változás következik be és változó alkotórésze összezsugorodik; az összes területeken a változó tőkerésznek és ezért a foglalkoztatott munkások számának növekedése mindenkor heves fluktuálásokkal és átmeneti túlnépesség termelésével jár együtt, akár azt a feltűnőbb formát ölti ez, hogy már foglalkoztatott munkásokat taszítanak el, akár azt a kevésbé szembeötlő, de nem kevésbé hatékony formát, hogy a pótlólagos

munkásnépesség nehezebben szívódik fel szokásos levezető csatornáiba.[78] A már funkcionáló társadalmi tőke nagyságával és növekedésének fokával, a termelés méretének és a megmozgatott munkások tömegének kitágulásával, munkájuk termelőerejének fejlődésével, a gazdagság összes kútforrásainak szélesebb és teljesebb áradásával együtt kitágul az a szint is, amelyen a munkásoknak a tőke által való nagyobb vonzása nagyobb eltaszításukkal jár együtt, gyorsabban folynak le a tőke szerves összetételében és technikai formájában végbemenő változások és kibővül azoknak a termelési területeknek a köre, amelyeket ezek a változások hol egyidejűleg, hol pedig felváltva megragadnak. Tehát a munkásnépesség az önmaga által termelt tőkefelhalmozással együtt növekvő terjedelemben termeli azokat az eszközöket, amelyek őt magát viszonylag létszámfelettivé teszik.[79] A tőkés termelési mód saját-

[78] Az angliai és walesi cenzus többek közt a következőket mutatja:

A mezőgazdaságban foglalkoztatott összes személyek száma (beleértve tulajdonosokat, bérlőket, kertészeket, pásztorokat stb.) — 1851: 2 011 447, 1861: 1 924 110, csökkenés 87 337. Fésűsgyapjú-ipar — 1851: 102 714 személy, 1861: 79 242; selyemgyárak — 1851: 111 940, 1861: 101 678; kartonnyomók — 1851: 12 098, 1861: 12 556, amely csekély növekedés akkor, amikor ez az ipar hallatlanul megnőtt, a foglalkoztatott munkások számának erős viszonylagos csökkenését feltételezi. Kalapkészítők — 1851: 15 957, 1861: 13 814; szalmakalap- és sapkakészítők — 1851: 20 393, 1861: 18 176; malátakészítők — 1851: 10 566, 1861: 10 677; gyertyaöntők — 1851: 4949, 1861: 4686. Ez a csökkenés többek között a gázvilágítás terjedésének tulajdonítható. Fésűkészítők — 1851: 2038, 1861: 1478; fafűrészelők — 1851: 30 552, 1861: 31 647, csekély növekedés a fűrészgépek fellendülése következtében; szögkészítők — 1851: 26 940, 1861: 26 130, csökkenés a gépek konkurrenciája következtében; ón- és rézbányák munkásai — 1851: 31 360, 1861: 32 041. Ezzel szemben: pamutfonodák és szövödék — 1851: 371 777, 1861: 456 646; szénbányák — 1851: 183 389, 1861: 246 613. „A munkások számának növekedése 1851 óta általában olyan ágakban a legnagyobb, amelyekben eddig még nem alkalmaztak sikerrel gépeket." („Census of England and Wales for 1861", III. köt., London 1863, 35—39. old.)

[79] A változó tőke viszonylagos nagysága progresszív csökkenésének törvényét, a bérmunkásosztály helyzetére gyakorolt hatásaival együtt, inkább megsejtette, mintsem megértette a klasszikus iskolának néhány kiváló közgazdásza. A legnagyobb érdem e tekintetben John Bartoné, ámbár ő is, mint az összes többiek, összecseréli az állandó tőkét az álló-, a változót a forgótőkével. Ezt mondja: „A munka iránti kereslet a forgó- és nem az állótőke növekedésétől függ. Ha igaz volna, hogy e kétfajta tőke között az arány minden időben és minden országban ugyanaz, akkor ebből valóban az következnék, hogy az alkalmazott munkások száma arányban áll az állam gazdagságával. De ilyen állítás még valószínűnek sem látszik. Ahogy a mesterségeket kiművelik és a civilizáció terjed, az állótőke aránya egyre nagyobb lesz a forgótőkéhez képest. Az egy vég brit muszlin termelésében alkalmazott állótőke-tömeg legalább százszor, valószínűleg ezerszer nagyobb a hasonló vég indiai muszlin termelésében alkalmazottnál. És a ... forgótőke aránya százszor vagy ezerszer kisebb ... Az évi megtakarítások egészét az állótőkéhez tehetik hozzá [amely esetben] nem volna a munka iránti keresletet növelő hatásuk." (*John Barton*: „Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society", London 1817,

ságos népesedési törvénye ez, mint ahogy valójában minden külön történelmi termelési módnak megvan a maga külön, történelmileg érvényes népesedési törvénye. Elvont népesedési törvény csak növényekre és állatokra vonatkozóan létezik, amennyiben az ember történelmileg be nem avatkozik.

Ha azonban fölös munkásnépesség a felhalmozásnak, vagyis a gazdagság tőkés alapzaton végbemenő fejlődésének szükségszerű terméke, ez a túlnépesség viszont a tőkés felhalmozás emeltyűjévé, sőt a tőkés termelési mód létfeltételévé válik. Rendelkezésre álló ipari tartalékssereget képez, amely ugyanolyan abszolúte a tőkéé, mintha az saját költségén nevelte volna fel. Megteremti a tőke váltakozó értékesítési szükségletei számára a mindig készen álló kizsákmányolható emberanyagot, függetlenül a népesség valóságos növekedésének korlátaitól. A felhalmozással és a munka termelőerejének ezt kísérő fejlődésével nő a tőke hirtelen terjeszkedőereje, nemcsak azért, mert nő a funkcionáló tőke rugalmassága és az abszolút gazdagság, amelynek a tőke csak egyik rugalmas része, nemcsak azért, mert a hitel minden különös ingerre egy szempillantás alatt a termelés rendelkezésére bocsátja e gazdagság rendkívül nagy részét mint pótlólagos tőkét. Magának a termelési folyamatnak a technikai feltételei, a gépi berendezés, a szállítóeszközök stb. lehetővé teszik, a legnagyobb méretekben, hogy a többlettermeket a leggyorsabban változtassák át pótlólagos termelési eszközökké. A társadalmi gazdagságnak a felhalmozás előrehaladásával túláradó és pótlólagos tőkévé átváltoztatható tömege tombolva tódul régi termelési ágakba, melyeknek piaca hirtelen kitágul, vagy újonnan megnyitottakba, mint a vasutak stb., amelyeknek szükséglete a régi termelési ágak fejlődéséből fakad. Minden ilyen esetben az szükséges, hogy hirtelen és anélkül, hogy a más területeken folyó termelés méretei kárt szenvednének, nagy embertömegeket lehessen a döntő pontokra vetni. A túlnépesség lehetővé teszi ezt. A modern ipar jellegzetes életútja, amely a közepes élénkség, lázas termelés, válság és pangás periódusaiból álló, kisebb ingadozásoktól megszakított

16—17. old.) „Ugyanaz az ok, amely az ország nettójövedelmét növelheti, ugyanakkor fölössé teheti a népességet és ronthatja a munkás helyzetét." (*Ricardo*: „Principles etc.", 469. old.) A tőke növekedésével „a kereslet" (munka iránt) „csökkenő arányú lesz". (i. m. 480. old., jegyzet) „A munka fenntartására szánt tőke tömege változhat, a tőke egész tömegének bármely változásaitól függetlenül ... az alkalmaztatás tömegének nagy ingadozásai és nagy szenvedések gyakoribbakká lesznek, ahogy maga a tőke bőségesebbé válik." (*Richard Jones*: „An Introductory Lecture on Political Economy", London 1833, 52. old.) „A kereslet" (munka iránt) „növekedni fog, de nem arányban az általános tőke felhalmozásával... Ezért az újratermelésre rendeltetett nemzeti készlet minden gyarapodása a társadalom előrehaladásával mind kevesebb és kevesebb befolyással lesz a munkás helyzetére." (*Ramsay*: „An Essay on the Distribution of Wealth", 90—91. old.)

tízéves ciklus formáját ölti, az ipari tartalékshereg vagyis a túlnépesség állandó képződésén, nagyobb vagy kisebb felszívódásán és újraképződésén nyugszik. Az ipari ciklus változásai viszont toborozzák a túlnépességet és újratermelésének egyik legenergikusabb hatótényezőjévé lesznek.

A modern iparnak ez a sajátságos életútja, amellyel az emberiség egyetlen korábbi korszakában sem találkozunk, a tőkés termelés gyermekkorában is lehetetlen volt. A tőke összetétele csak igen lassan változott. Felhalmozásának tehát nagyjából a munka iránti kereslet arányos növekedése felelt meg. Bármennyire lassú volt felhalmozásának előrehaladása a modern korszakhoz hasonlítva, beleütközött a kizsákmányolható munkásnépesség természeti korlátaiba, amelyeket később említendő erőszakos eszközökkel lehetett csak elhárítani az útból. A termelés méreteinek hirtelen és lökésszerű kitágulása előfeltétele hirtelen összehúzódásuknak; az utóbbi megint előidézi az előbbit, de az előbbi lehetetlen rendelkezésre álló emberanyag nélkül, a munkások számának a népesség abszolút növekedésétől független gyarapodása nélkül. Ezt az az egyszerű folyamat teremti meg, amely a munkások egyik részét állandóan „szabaddá teszi", olyan módszerekkel, amelyek a foglalkoztatott munkások számát a megnövelt termeléshez képest csökkentik. A modern ipar egész mozgásformája tehát abból ered, hogy a munkásnépesség egy részét nem-foglalkoztatott vagy félig foglalkoztatott kezekké változtatják állandóan. A politikai gazdaságtan felületessége többek között abban is megmutatkozik, hogy a hitel kitágulását és összehúzódását, amely puszta tünete az ipari ciklus váltakozó periódusainak, azok okává teszi. Miként az égitestek, ha egyszer meghatározott mozgásba kerültek, állandóan ismétlik azt, ugyanúgy a társadalmi termelés is, mihelyt egyszer a váltakozó kitágulás és összehúzódás e mozgásába belevetették. Az okozatok a maguk részéről okokká lesznek, és a saját feltételeit állandóan újratermelő egész folyamat változásai a periodicitás formáját öltik.* Ha ez a periodicitás egyszer állandósult, akkor még a politikai gazdaságtan is felfogja, hogy egy viszonylagos, azaz a tőke közepes értékesítési szükséglete szempontjából fölös népesség termelése életfeltétele a modern iparnak.

„Tegyük fel", mondja H. Merivale, régebben a politikai gazdaságtan tanára Oxfordban, később az angol gyarmatügyi minisztérium tisztviselője, „hogy egy válság alkalmával a nemzet összeszedi magát arra az erőfeszítésre, hogy kivándorlás által megszabaduljon néhány százezer felesleges szegénytől, mi lenne ennek a következménye? Az, hogy amint a munka iránti kereslet visszatér, hiány mutatkoznék. Bármilyen gyors is az emberek újratermelése, a felnőtt munkások pótlásához mindenesetre egy emberöltőre van szükség. Márpedig gyárosaink profitja főként attól a képességtől függ, hogy

az élénk kereslet kedvező pillanatát kiaknázzák és így kárpótolják magukat a bénultság időszakáért. Ezt a képességet csak a gépi berendezés és kétkezi munka feletti parancsnoklás biztosítja nekik. Szükséges, hogy rendelkezésre álló kezeket találjanak, szükséges, hogy képesek legyenek üzleti tevékenységüket a piac mindenkori állása szerint fokozni vagy csökkenteni, máskülönben semmiképpen sem őrizhetik meg a konkurrencia öldöklő iramában azt a fölényt, amelyen ennek az országnak a gazdagsága alapul."[80] Maga Malthus is felismeri, hogy a túlnépesség — amelyet a maga korlátolt módján a munkásnépesség abszolút túlnövekedésével, nem pedig viszonylagos létszámfelettivé tételével magyaráz — a modern ipar egyik szükségszerűsége. Azt mondja: „A házasságra vonatkozó bölcs szokások, ha bizonyos méretekig hajtják őket egy olyan ország munkásosztályában, amely főleg az ipartól és a kereskedelemtől függ, károsak lehetnének erre az országra... A népesség természeténél fogva a munkások szaporulata nem vihető a piacra egy különös kereslet következtében, csak 16 vagy 18 év eltelte után, a jövedelemnek megtakarítás révén tőkévé való átváltoztatása pedig sokkal gyorsabban mehet végbe; egy ország mindig ki van téve annak, hogy a munka fenntartására szolgáló alapok mennyiségében gyorsabb a növekedés, mint a népesség növekedése."[81] A politikai gazdaságtan — miután ilymódon a munkások viszonylagos túlnépességének állandó termelését a tőkés felhalmozás szükségszerűségének nyilvánította — aggszűz alakjában, ami kitűnően illik hozzá, a következőképpen beszélteti tőkés „beau idéal-ját" [férfi-eszményképét] a „létszámfelettiekhez", akiket saját teremtményük, a pótlólagos tőke dobott az utcára: „Mi gyárosok megtesszük értetek, ami tőlünk telik, azáltal hogy gyarapítjuk a tőkét, amiből élnetek kell; nektek pedig meg kell tennetek a többit, azáltal hogy számotokat a létfenntartási eszközökhöz szabjátok."[82]

[80] *H. Merivale*: „Lectures on Colonization and Colonies", London 1841—42, I. köt. 146. old.

[81] „Prudential habits with regard to marriage, carried to a considerable extent among the labouring class of a country mainly depending upon manufactures and commerce, might injure it... From the nature of a population, an increase of labourers cannot be brought into market, in consequence of a particular demand, till after the lapse of 16 or 18 years, and the conversion of revenue into capital, by saving, may take place much more rapidly; a country is always liable to an increase in the quantity of the funds for the maintenance of labour faster than the increase of population." (*Malthus*: „Principles of Political Economy", 215., 319., 320. old.) Ebben a műben Malthus végre, Sismondi segítségével, felfedezi a tőkés termelés gyönyörű szentháromságát: túltermelés — túlnépesedés — túlfogyasztás, three very delicate monsters, indeed [három igen finom szörnyeteg, valóban]! V. ö. *F. Engels*: „Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie", i. h. 107. skk. old. [Marx és Engels Művei, 1. köt. 515—519. old.]

[82] *Harriet Martineau*: „The Manchester Strike", 1832, 101. old.

A tőkés termelés számára semmiképpen sem elegendő a rendelkezésre álló munkaerőnek az a mennyisége, amelyet a népesség természetes szaporodása szolgáltat. Szabad játékához ettől a természeti korláttól független ipari tartalékseregre van szüksége.

Eddig azt feltételeztük, hogy a változó tőke növekedésének vagy csökkenésének pontosan megfelel a foglalkoztatott munkáslétszám növekedése vagy csökkenése.

A parancsnoklása alatt álló munkások változatlan, sőt csökkenő száma mellett is nő azonban a változó tőke, ha az egyes munkás több munkát teljesít és ezért munkabére nő — ámbár a munka ára ugyanaz marad, sőt süllyed, csak lassabban, mint ahogy a munka tömege növekszik. A változó tőke szaporulata ekkor több munkának, de nem több munkás foglalkoztatásának a mutatója lesz. Minden tőkésnek feltétlen érdeke, hogy meghatározott munkamennyiséget inkább kisebb számú munkásból préseljen ki, mintsem ugyanolyan olcsón, sőt olcsóbban több munkásból. Az utóbbi esetben az állandó tőkére fordított kiadás a folyósított munka tömegével arányosan nő, az előbbi esetben jóval lassabban. Minél nagyobbak a termelés méretei, annál döntőbb ez a mozzanat. Súlya együtt nő a tőke felhalmozásával.

Láttuk, hogy a tőkés termelési módnak és a munka termelőerejének fejlődése — a felhalmozásnak oka és egyszersmind okozata — képessé teszi a tőkést arra, hogy a változó tőkére fordított ugyanakkora kiadással az egyes munkaerők nagyobb extenzív vagy intenzív kizsákmányolása révén több munkát folyósítson. Láttuk továbbá, hogy ugyanakkora tőkeértékkel több munkaerőt vásárol, azáltal hogy mindinkább felváltja a tanultabb munkásokat kevésbé tanultakkal, az éretteket éretlenekkel, a férfiakat nőkkel, a felnőtt munkaerőt fiatalokkal vagy gyerekekkel.

Egyrészt tehát, a felhalmozás előrehaladásával, nagyobb változó tőke több munkát folyósít, anélkül hogy több munkást toborozna, másrészt ugyanolyan nagyságú változó tőke ugyanakkora tömegű munkaerővel több munkát és végül magasabbrendű munkaerő kiszorításával több alacsonyabbrendűt folyósít.

A viszonylagos túlnépesség termelése vagyis munkások szabaddá tétele ezért még gyorsabban halad előre, mint a termelési folyamatnak a felhalmozás előrehaladásával amúgy is meggyorsított technikai forradalmasítása és a változó tőkerész ennek megfelelő arányos csökkenése az állandóval szemben. Míg a termelési eszközök, ahogy terjedelmük és hatóerejük növekszik, kisebb mértékben lesznek foglalkoztatási eszközei a munkásoknak, addig magát ezt az arányt ismét módosítja az, hogy abban a mértékben, ahogyan a munka termelőereje nő, a tőke gyorsabban növeli a munka kínála-

tát, mint munkások iránti keresletét. A munkásosztály foglalkoztatott részének túlmunkája megduzzasztja a tartalékok sorait, miközben az a megnövekedett nyomás viszont, amelyet az utóbbiak konkurrenciájukkal a foglalkoztatottakra gyakorolnak, ezeket túlmunkára és a tőke parancsai előtti behódolásra kényszeríti. Az, hogy a munkásosztály egy részét a másik rész túlmunkája kényszerű tétlenségre kárhoztatja és fordítva, az egyes tőkés meggazdagodásának eszköze lesz[83] és egyúttal meggyorsítja az ipari tartaléksereg olyan méretű termelését, amely megfelel a társadalmi felhalmozás előrehaladásának. Hogy ez a mozzanat milyen fontos a viszonylagos túlnépesség képződésében, azt bizonyítja például Anglia. Itt a munka „megtakarítására" szolgáló technikai eszközök óriásiak. Mégis, ha holnap a munkát általánosan ésszerű mértékre korlátoznák, továbbá a munkásosztály különböző rétegei számára kor és nem szerint megfelelően fokozatosan osztanák el, akkor a meglevő munkásnépesség teljesen elégtelen volna ahhoz, hogy a nemzeti termelést a mostani méretekben tovább folytassa. A most „nem-termelő" munkások nagy többségét „termelőkké" kellene változtatni.

Nagyjában és egészében a munkabér általános mozgásait kizárólag az ipari tartaléksereg kitágulása és összehúzódása szabályozza, amely az ipari

[83] Még az 1863-as pamutínség alatt is találkozunk, a blackburni pamutfonók egyik röpiratában, heves kirohanással a túlmunka ellen, amely a gyári törvény miatt természetesen csak felnőtt férfimunkásokat érintett. „Ebben a gyárban a felnőtt munkásoktól napi 12—13 órai munkát követeltek, holott százával vannak olyanok, akik tétlenségre kényszerültek és akik szívesen dolgoznának nem-teljes időt, hogy családjukat fenntarthassák és munkástestvéreiket a túldolgoztatás következtében beálló idő előtti haláltól megóvják." „Meg szeretnénk kérdezni", folytatja a röpirat, „hogy a túlórázásnak ez a gyakorlata vajon lehetővé teszi-e valamelyest elviselhető viszony kialakulását mesterek és »szolgák« között? A túlmunka áldozatai éppúgy érzik a méltánytalanságot, mint azok, akik ezáltal kényszerű tétlenségre vannak kárhoztatva (condemned to forced idleness). Az elvégzendő munka ebben a kerületben elegendő ahhoz, hogy részlegesen mindenkit foglalkoztatni lehessen, ha a munkát méltányosan osztják el. Csak jogos dolgot követelünk, amikor felszólítjuk a mestereket, hogy, legalábbis addig, amíg a dolgok mai állása tart, általánosan csak nem-teljes időt dolgoztassanak, ahelyett hogy a munkások egy részét túldolgoztatják, miközben a másik részt a munkahiány arra kényszeríti, hogy jótékonyságból tengesse életét." („Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1863", 8. old.) — A viszonylagos túlnépességnek a foglalkoztatott munkásokra gyakorolt hatását az „Essay on Trade and Commerce" szerzője megszokott csalhatatlan burzsoá ösztönével azonnal megérti. „A lustálkodás (idleness) másik oka ebben a királyságban az, hogy nincs elegendő számú dolgozó kéz. Valahányszor a gyártmányokra irányuló valamilyen szokatlan kereslet folytán a munka tömege elégtelenné válik, a munkások megérzik saját fontosságukat és ezt mestereikkel is éreztetni akarják; ez bámulatos; de annyira romlott ezeknek a fickóknak az érzülete, hogy ilyen esetekben munkások csoportjai szövetkeztek, hogy mestereiket zavarba hozzák azáltal, hogy egy egész napon át lustálkodnak." („Essay etc.", 27—28. old.) A fickók ugyanis béremelést kívántak.

ciklus periódusai váltakozásának felel meg. A munkabér mozgásait tehát nem a munkásnépesség abszolút számának mozgása határozza meg, hanem az a változó arány, amelyben a munkásosztály aktív seregre és tartalékseregre oszlik, a túlnépesség viszonylagos terjedelmének növekedése és csökkenése, az a fok, amelyben a túlnépességet hol felszívják, hol ismét szabaddá teszik. A modern ipar számára, tízéves ciklusával és ennek periodikus szakaszaival, amelyeket ezenfelül a felhalmozás előrehaladása során egymást mind gyorsabban követő szabálytalan ingadozások kereszteznek, valóban szép kis törvény lenne az olyan, amely a munka keresletét és kínálatát nem a tőke kitágulása és összehúzódása révén, tehát a tőke mindenkori értékesítési szükségletei szerint szabályozná — úgy, hogy a munkapiac hol viszonylag üresnek látszik, mert a tőke kitágul, hol ismét telítettnek, mert összehúzódik —, hanem fordítva, a tőke mozgását tenné függővé a népesség számának abszolút mozgásától. Pedig ez a közgazdasági dogma. Szerinte e tőkefelhalmozás következtében emelkedik a munkabér. A magasabb munkabér a munkásnépességet gyorsabb szaporodásra ösztökéli, és ez mindaddig tart, amíg a munkapiac túltelítetté, tehát a tőke a munkáskínálathoz viszonyítva elégtelenné nem válik. A munkabér süllyed, és most jön az érem másik oldala. Az eső munkabér mindjobban megtizedeli a munkásnépességet, úgyhogy hozzá képest a tőke újra fölössé lesz, vagy, mások magyarázata szerint, az eső munkabér és a munkás ennek megfelelő nagyobb kizsákmányolása újra meggyorsítja a felhalmozást, ugyanakkor pedig az alacsony bér feltartóztatja a munkásosztály növekedését. Így ismét bekövetkezik az a viszony, amelyben a munkakereslet felülmúlja a munkakínálatot, a bér emelkedik stb. Szép kis mozgási módszer ez a fejlett tőkés termelés számára! Mielőtt a béremelkedés következtében a valóban munkaképes népességnek bárminő pozitív növekedése bekövetkezhetnék, már számtalanszor lejárt volna az a határidő, amelyen belül az ipari hadjáratot véghez kell vinni, az ütközetet meg kell vívni és el kell dönteni.

1849 és 1859 között, a gabonaárak esésével egyidejűleg, az angol mezőgazdasági kerületekben bizonyos — gyakorlatilag tekintve csak névleges — béremelés következett be, például Wiltshire-ben a hetibér 7 sh.-ről 8-ra, Dorsetshire-ban 7 vagy 8 sh.-ről 9 sh.-re emelkedett stb. Ez a mezőgazdasági túlnépesség szokásosnál jóval nagyobb lecsapolásának volt a következménye, amelyet a háborús kereslet*, a vasútépítkezéseknek, gyáraknak, bányáknak stb. tömeges kibővítése idézett elő. Minél alacsonyabb a munkabér, annál magasabb, százalékban kifejezve, még a legjelentéktelenebb emelkedése is. Ha például a hetibér 20 sh. és 22-re emelkedik, akkor az emelkedés 10%-os; ha viszont csak 7 sh. és 9-re emelkedik, akkor 28 $^{4}/_{7}$%-os, ami igen tetemes-

nek hangzik. Mindenesetre a bérlők üvöltöztek és még a londoni „Economist" is teljes komolysággal „általános és lényeges emelkedésről" (a general and substantial advance)[84] fecsegett ezekkel az éhbérekkel kapcsolatban. Mármost mit tettek a bérlők? Talán vártak addig, amíg a mezőgazdasági munkások e remek fizetés következtében úgy elszaporodnak, hogy bérüknek ismét esnie kell, ahogyan a dolog a dogmatikus közgazdász agyában lejátszódik? Több gépi berendezést vezettek be, és a munkások máról holnapra megint „létszámfelettivé" váltak olyan arányban, amely még a bérlőket is kielégítette. A mezőgazdaságban most „több tőke" volt befektetve, mint azelőtt, mégpedig termelékenyebb formában. Ezzel a munka iránti kereslet nemcsak relatíve, hanem abszolúte is csökkent.

Ez a közgazdasági fikció összecseréli azokat a törvényeket, amelyek a munkabér általános mozgását vagyis a munkásosztály — azaz az összmunkaerő — és a társadalmi össztőke közti viszonyt szabályozzák, azokkal a törvényekkel, amelyek a munkásnépességet a termelés különös területei között osztják el. Ha például kedvező konjunktúra következtében bizonyos termelési területen a felhalmozás különösen élénk, ha a profitok itt nagyobbak az átlagprofitnál és pótlólagos tőke özönlik ide, akkor természetesen nő a munka iránti kereslet és a munkabér. A magasabb munkabér a munkásnépességnek nagyobb részét vonzza a kedvezőbb területre mindaddig, amíg az nem telítődik munkaerővel, és a bér, hosszabb időt tekintve, ismét korábbi átlagszínvonalára, vagy, ha az odaözönlés túlságosan nagy volt, az alá esik. Ekkor nemcsak hogy megszűnik a munkások bevándorlása a szóbanforgó iparágba, hanem éppenséggel kivándorlásnak adja át a helyét. A politikai gazdász itt látni véli, „hol és hogyan" megy végbe a bér növekedésével a munkások számának abszolút növekedése és a munkások számának abszolút növekedésével a bér csökkenése, de valójában csak egy különös termelési terület munkapiacának helyi ingadozását látja, csak azokat a jelenségeket látja, amelyek azzal kapcsolatosak, hogy a munkásnépességet, a tőke változó szükségleteinek megfelelően, a tőke különböző befektetési területeire osztják el.

Az ipari tartaléksereg a pangás és közepes fellendülés periódusában nyomást gyakorol az aktív munkásseregre, a túltermelés és a lázas tevékenység periódusában pedig féken tartja igényeit. A viszonylagos túlnépesség tehát az a mögöttes alap, amelyen a munka keresletének és kínálatának törvénye mozog. A viszonylagos túlnépesség ennek a törvénynek a játékterét a tőke kizsákmányolásszomjának és uralomvágyának feltétlenül meg-

[84] „Economist", 1860 január 21.

felelő korlátok közé szorítja. Itt kell visszatérnünk a gazdaságtani apologetika egyik hőstettére. Emlékszünk arra, hogy ha új gépi berendezés bevezetése vagy réginek a kibővítése révén egy darab változó tőkét állandóvá változtatnak, akkor az apologéta közgazdász ezt a műveletet, amely tőkét „köt le" és éppen ezáltal munkásokat „tesz szabaddá", fordítva úgy magyarázza, hogy ez tőkét tesz szabaddá a munkás számára. Csak most méltányolhatjuk teljes mértékben az apologéta arcátlanságát. Nemcsak a gép által közvetlenül kiszorított munkások válnak szabaddá, hanem ezeknek a munkásoknak az újoncállománya és az a pótlólagos kontingens is, amelyet az iparág a régi bázisán történő szokásos terjeszkedésekor rendszerint felszívott. Mindezeket most „szabaddá tették", és minden funkcionálásra vágyó új tőke rendelkezhet velük. Akár ezeket vonzza magához, akár másokat, a munka iránti általános keresletre tett hatása a nullával lesz egyenlő, amíg ez a tőke éppen arra elegendő, hogy a piacot ugyanannyi munkástól szabadítsa meg, mint amennyit a gépek odadobtak. Ha kisebb létszámot foglalkoztat, akkor a létszámfelettiek tömege növekszik; ha nagyobbat, akkor a munka iránti általános kereslet csak annyival nő, amennyivel a foglalkoztatottak száma a „szabaddá tettek" számát meghaladja. Az a fellendülés tehát, amelyet a befektetést kereső pótlólagos tőkék a munka iránti általános kereslet terén különben kiváltottak volna, minden esetben semlegesítve van annyira, amennyire a gép által az utcára dobott munkásokból futja. Ezek szerint tehát a tőkés termelés mechanizmusa gondoskodik arról, hogy a tőke abszolút növekedését ne kísérje a munka iránti általános kereslet megfelelő fokozódása. És ezt nevezi az apologéta kiegyenlítésnek a kiszorított munkások nyomoráért, szenvedéseiért és esetleges pusztulásáért az átmeneti időszak alatt, amely az ipari tartalékseregbe száműzi őket! A munka iránti kereslet nem azonos a tőke növekedésével, a munka kínálata nem azonos a munkásosztály növekedésével, tehát nem két egymástól független potencia hat egymásra. Les dés sont pipés [a kockák hamisak]. A tőke működik mindkét oldalon egyidejűleg. Ha felhalmozása egyrészt szaporítja a munka iránti keresletet, másrészt viszont munkások „szabaddá tétele" révén növeli a munkáskínálatot, ugyanakkor pedig a nem-foglalkoztatottak nyomása a foglalkoztatottakat több munka folyósítására kényszeríti, tehát a munkakínálatot bizonyos mértékig függetleníti a munkáskínálattól. A munkakereslet és -kínálat törvényének ezen a bázison végbemenő mozgása betetőzi a tőke zsarnokságát. Ezért mihelyt a munkások rájönnek a titokra, hogyan van az, hogy ugyanabban a mértékben, amelyben többet dolgoznak, több idegen gazdagságot termelnek és nő munkájuk termelőereje, abban a mértékben még a tőke értékesítési eszközeként betöltött funkciójuk is

mind bizonytalanabbá válik számukra; mihelyt felfedezik, hogy egymás közti konkurrenciájuk intenzitásának foka teljesen a viszonylagos túlnépesség nyomásától függ; mihelyt ezért szakszervezetek stb. révén a foglalkoztatottak és a nem-foglalkoztatottak között tervszerű együttműködést igyekeznek szervezni, hogy megtörjék vagy gyengítsék a tőkés termelés e természeti törvényének osztályukra nézve pusztító következményeit — a tőke és tányérnyalója, a politikai gazdász, a kereslet és kínálat „örök" és úgyszólván „szent" törvényének megsértéséről kiabál. A foglalkoztatottak és a nem-foglalkoztatottak közötti minden összetartás ugyanis megzavarja e törvény „tiszta" játékát. Mihelyt viszont, például a gyarmatokon, kedvezőtlen körülmények megakadályozzák az ipari tartaléksereg létrehozását és ezzel együtt a munkásosztály feltétlen függőségét a tőkésosztálytól, a tőke, közhelycsépelő Sancho Pannájával együtt, fellázad a kereslet és kínálat „szent" törvénye ellen és kényszereszközökkel igyekszik megtámogatni.

4. A viszonylagos túlnépesség különböző létezési formái. A tőkés felhalmozás általános törvénye

A viszonylagos túlnépesség minden lehető árnyalatban létezik. Minden munkás hozzátartozik az alatt az idő alatt, amikor felerészt van — vagy egyáltalában nincs — foglalkoztatva. Eltekintve azoktól a nagy, periodikusan visszatérő formáktól, amelyeket az ipari ciklus szakaszainak váltakozása nyom reá — úgyhogy hol akutan jelenik meg a válságokban, hol krónikusan, a lanyha üzletmenet idején —, a viszonylagos túlnépességnek állandóan három formája van: hullámzó, rejtett és pangó.

A modern ipar központjaiban – a gyárakban, manufaktúrákban, kohókban és bányákban stb. — munkásokat hol eltaszítanak, hol nagyobb mértékben újra odavonzanak, úgyhogy a foglalkoztatottak száma nagyjában és egészében nő, habár a termelés méreteihez képest mindinkább csökkenő arányban. A túlnépesség itt hullámzó formában létezik.

Mind a tulajdonképpeni gyárakban, mind az összes nagy műhelyekben, ahol a gépi berendezés szerepet játszik vagy legalábbis a modern munkamegosztást bevezették, tömegesen alkalmaznak olyan férfimunkásokat, akik még nem jutottak túl az ifjúkoron. Ha egyszer ezt a korhatárt elérték, csak igen kis számuk marad ugyanabban az iparágban alkalmazható, a többséget rendszerint elbocsátják. Ezek alkotják a hullámzó túlnépesség egyik elemét, amely az ipar terjedelmével együtt nő. Egy részük kivándorol, valójában csak a kivándorló tőke után utazik. Egyik következménye ennek az, hogy a női népesség gyorsabban nő, mint a férfi, bizonyság reá Anglia.

Hogy a munkások tömegének természetes szaporulata a tőke felhalmozási szükségleteit nem elégíti ki és egyszersmind mégis meghaladja, ez magának a tőke mozgásának ellentmondása. A tőkének nagyobb tömegű fiatalkorú és kevesebb férfikorban levő munkásra van szüksége. Ez az ellentmondás nem kiáltóbb, mint a másik, hogy ti. kezek hiányáról panaszkodnak ugyanakkor, amikor sok ezren az utcán kóborolnak, mert a munka megosztása egy meghatározott iparághoz láncolja őket.[85] Ezenfelül a tőke a munkaerőt oly gyorsan fogyasztja el, hogy a középkorú munkás többnyire már többé-kevésbé kiöregedett. A létszámfelettiek sorába hullik, vagy pedig magasabb fokról alacsonyabbra szorítják. Éppen a nagyipar munkásainál találkozunk a legrövidebb élettartammal. „Dr. Lee, Manchester tisztiorvosa megállapította, hogy ebben a városban az átlagos élettartam a jómódú osztálynál 38 év, a munkásosztálynál csak 17 év. Liverpoolban az elsőnél 35 év, a másodiknál 15 év. Ebből következik tehát, hogy a kiváltságos osztálynak több mint kétszer olyan hosszú életre van utalványa (have a lease of life), mint kevésbé szerencsés polgártársainak."[85a] Ilyen körülmények között a proletariátus e csoportjának abszolút növekedése olyan formát kíván meg, amely számát megduzzasztja, noha elemei gyorsan elhasználódnak. Tehát a munkásnemzedékek gyors váltakozását kívánja meg. (A népesség többi osztályára ez a törvény nem érvényes.) Ezt a társadalmi szükségletet korai házasságok útján elégítik ki — ezek szükségszerű következményei azoknak a viszonyoknak, amelyek között a nagyipar munkásai élnek — és annak a prémiumnak az útján, amelyet a munkásgyermek-termelésre kizsákmányolásuk kitűz.

Mihelyt a tőkés termelés hatalmába keríti a mezőgazdaságot, illetve abban a mértékben, amelyben ezt megteszi, az itt funkcionáló tőke felhalmozásával abszolúte csökken a mezőgazdasági munkásnépesség iránti kereslet, anélkül hogy e munkások eltaszítását, mint a nem-mezőgazdasági iparban, nagyobb vonzás egészítené ki. A falusi népesség egy része ezért állandóan ugrásra készen áll, hogy városi vagyis manufaktúra-proletariátussá alakuljon át, és lesi az erre az átváltozásra kedvező körülményeket. (Manufaktúrán itt

[85] Miközben 1866 második félévében Londonban 80 000—90 000 munkás volt munka nélkül, az ugyanerről a félévről szóló gyári jelentésben ez olvasható: „Úgy látszik nem feltétlenül helyes, ha azt mondják, hogy a kereslet mindig létrehozza a kínálatot abban a pillanatban, amikor szükség van rá. A munkára vonatkozólag nem így volt, mert az elmúlt évben sok gépi berendezés állt kezek hiánya következtében." („Report of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1866", 81. old.)

[85a] Megnyitó beszéd az egészségügyi konferencián, Birmingham 1875 január 14., elmondta J. Chamberlain, akkor a város polgármestere, most (1883) kereskedelmi miniszter.

minden nem-mezőgazdasági ipar értendő.)[86] A viszonylagos túlnépességnek ez a forrása tehát állandóan folyik. De a városok felé való állandó áramlása magán a vidéken állandó rejtett túlnépességet tételez fel, amelynek terjedelme csak akkor válik láthatóvá, ha a levezető csatornák kivételesen szélesre tárulnak. A mezőgazdasági munkást ezért a bér minimumára szorítják, és félállábbal mindig a pauperizmus mocsarában áll.

A viszonylagos túlnépesség harmadik kategóriája, a pangó túlnépesség, az aktív munkássereg egy részét alkotja, de foglalkoztatása teljesen rendszertelen. Így a tőke számára a rendelkezésre álló munkaerő kimeríthetetlen tartályát jelenti. Életkörülményei a dolgozó osztály átlagos normálszínvonala alá süllyedtek, és éppen ez teszi a tőke sajátos kizsákmányolási ágainak széles alapzatává. Maximális munkaidő és minimális bér jellemzi e kategóriát. Fő alakjával az otthonmunka rovatában már megismerkedtünk. Folyton toborzódik a nagyipar és a mezőgazdaság létszámfelettijeiből, főleg pedig pusztuló iparágakból, ahol a kézműves üzemet legyőzi a manufaktúra üzem, az utóbbit a gépi üzem. Terjedelme nő, ahogyan a felhalmozás terjedelmével és energiájával egyre többeket tesznek „létszámfelettivé". De egyszersmind a munkásosztálynak önmagát újratermelő és megörökítő elemét is alkotja, amelynek részesedése az egész osztály növekedésében aránylag nagyobb, mint a többi elemé. Valójában nemcsak a születések és halálozások száma, hanem a családok abszolút nagysága is fordított arányban van a munkabér magasságával, tehát a létfenntartási eszközöknek azzal a tömegével, amellyel a különböző munkáskategóriák rendelkeznek. A tőkés társadalomnak ez a törvénye vademberek, sőt civilizált gyarmatosok között is értelmetlennek hangzanék. Az egyénileg gyenge és sokat üldözött állatfajok tömeges újratermelésére emlékeztet.[87]

---

[86] Az 1861. évi angliai és walesi cenzus „781 várost" sorol fel „10 960 998 lakossal, míg a falvak és vidéki egyházközségek lakossága csak 9 105 226... 1851-ben a cenzusban 580 város szerepelt, és ezeknek lakossága körülbelül egyenlő volt az őket körülvevő falusi kerületek lakosságával. De míg az utóbbiakban a következő 10 év alatt a népesség csak $^1/_2$ millióval nőtt, az 580 városban 1 554 067-tel növekedett. A népességszaporulat a vidéki egyházközségekben 6,5%, a városokban 17,3%. A növekedés rátájában mutatkozó különbség a faluról a városba való vándorlásnak tulajdonítható. A népesség össz-szaporulatának háromnegyede a városokra jut." („Census etc.", III. köt. 11—12. old.)

[87] „A szegénység, úgy látszik, kedvező a nemzésre." (A. Smith*) Sőt a gáláns és szellemes Galiani abbé szerint ez isten különösen bölcs berendezése: „Isten úgy rendezte, hogy azok az emberek, akik a leghasznosabb foglalkozásokat űzik, bőségesen szülessenek." (*Galiani*: „Della moneta", 78. old.) „A nyomorúság, egészen az éhség és a dögvész végső pontjáig, ahelyett hogy gátolná a népesedést, növelése irányában hat." (*S. Laing*: „National Distress", 1844, 69. old.) Miután Laing ezt statisztikailag szemlélteti, így folytatja: „Ha mindenki

Végül a viszonylagos túlnépesség legalsó üledéke a pauperizmus területén lakozik. A csavargóktól, bűnözőktől, prostituáltaktól, egyszóval a tulajdonképpeni lumpenproletariátustól eltekintve ez a társadalmi réteg három kategóriából áll. Először munkaképesekből. Csak felületesen rá kell nézni az angol pauperizmus statisztikájára, és azt látjuk, hogy e kategória tömege minden válságban megduzzad és az üzlet minden megélénkülésekor megfogyatkozik. Másodszor: árvákból és pauperok gyermekeiből. Ezek az ipari tartaléksereg jelöltjei és nagy fellendülések idején, mint például 1860-ban, gyorsan és tömegesen besorozzák őket az aktív munkásseregbe. Harmadszor: elzüllöttekből, lerongyolódottakból, munkaképtelenekből. Főleg olyan egyének ezek, akik azért pusztulnak el, mert a munka megosztása megfosztotta őket mozgékonyságuktól, olyanok, akik a normális munkáséletkornál tovább élnek, végül az ipar áldozatai, akiknek száma a veszélyes gépi berendezéssel, bányászattal, vegyészeti gyárakkal stb. nő, rokkantak, betegek, özvegyek stb. A pauperizmus az aktív munkássereg rokkantháza és az ipari tartaléksereg holtsúlya. Termelése benne foglaltatik a viszonylagos túlnépesség termelésében, szükségszerűsége annak szükségszerűségében, azzal együtt egyik létezési feltétele a tőkés termelésnek és a gazdagság fejlődésének. A tőkés termelés faux frais-ihez [improduktív, de szükséges költségeihez] tartozik, amelyeket azonban a tőke nagyobbrészt a maga válláról a munkásosztály és a kis középosztály vállára tud hárítani.

Minél nagyobb a társadalmi gazdagság, a funkcionáló tőke, minél nagyobb növekedésének terjedelme és energiája, tehát úgyszintén a proletariátus abszolút nagysága és munkájának termelőereje, annál nagyobb az ipari tartaléksereg. A rendelkezésre álló munkaerőt ugyanazok az okok fejlesztik ki, mint a tőke terjeszkedési erejét. Az ipari tartaléksereg viszonylagos nagysága tehát a gazdagság potenciáival együtt nő. Minél nagyobb azonban ez a tartaléksereg az aktív munkássereghez képest, annál tömegesebb a konszolidált túlnépesség, melynek nyomora egyenes* arányban áll munkagyötrelmével. Végül minél nagyobb a munkásosztály lázárjainak rétege és az ipari tartaléksereg, annál nagyobb a hivatalos pauperizmus. *Ez a tőkés felhalmozás abszolút, általános törvénye.* Megvalósulásában, mint minden más törvényt, sokféle körülmény módosítja, amelyeknek elemzése nem ide tartozik.

Megértjük hát annak a gazdaságtani bölcsességnek a bolondságát, amely azt prédikálja a munkásoknak, hogy számukkal a tőke értékesítési szükségleteihez alkalmazkodjanak. A tőkés termelés és felhalmozás mechanizmusa

---

kényelmes körülmények között élne, akkor a világ hamarosan elnéptelenednék." (If the people were all in easy circumstances, the world would soon be depopulated.)

ezt a számot állandóan ezekhez az értékesítési szükségletekhez alkalmazza. Az első szava ennek az alkalmazásnak viszonylagos túlnépesség vagyis ipari tartaléksereg megteremtése, utolsó szava pedig az aktív munkássereg mind nagyobb rétegeinek nyomora és a pauperizmus holtsúlya.

A törvény, amely szerint, hála a társadalmi munka termelékenysége haladásának, a termelési eszközök egyre növekvő tömegét progresszíve csökkenő emberi erőkifejtéssel lehet mozgásba hozni, ez a törvény tőkés alapzaton, ahol nem a munkás alkalmazza a munkaeszközöket, hanem a munkaeszközök alkalmazzák a munkást, abban fejeződik ki, hogy minél nagyobb a munka termelőereje, annál nagyobb a munkások nyomása foglalkoztatási eszközeikre, tehát annál bizonytalanabb létezésük feltétele: saját erejük eladása az idegen gazdagság szaporítására vagyis a tőke önértékesítésére. Az, hogy a termelési eszközök és a munka termelékenysége gyorsabban nőnek, mint a termelő népesség, tőkés módon tehát fordítva abban fejeződik ki, hogy a munkásnépesség mindig gyorsabban nő, mint a tőke értékesítési szükséglete.

A negyedik szakaszban a relatív értéktöbblet termelésének elemzésénél láttuk: a tőkés rendszerben a munka társadalmi termelőerejének fokozására irányuló összes módszerek az egyéni munkás rovására érvényesülnek; a termelés fejlesztésére szolgáló összes eszközök a termelő elnyomásának és kizsákmányolásának eszközeibe csapnak át, a munkást részemberré csonkítják, a gép függelékévé alacsonyítják, munkájának gyötrelmével megsemmisítik annak tartalmát, elidegenítik tőle a munkafolyamat szellemi potenciáit, ugyanabban a mértékben, amelyben a tudományt önálló potenciaként bekebelezik a munkafolyamatba; eltorzítják a feltételeket, amelyek között dolgozik, a munkafolyamat közben a legkicsinyesebben gyűlölködő zsarnokságnak vetik alá, életidejét munkaidővé változtatják, feleségét és gyermekét a tőke Dzsagannáth-kerekei* alá dobják. De az értéktöbblet termelésére szolgáló összes módszerek egyúttal a felhalmozás módszerei is, és fordítva a felhalmozás minden terjeszkedése az értéktöbblet-termelés módszerei fejlesztésének eszközévé válik. Ebből következik tehát, hogy abban a mértékben, amelyben a tőke felhalmozódik, a munkás helyzetének rosszabbodnia kell, bármilyen is a fizetése, akár magas, akár alacsony. Végül az a törvény, amely a viszonylagos túlnépességet, vagyis az ipari tartaléksereget állandóan egyensúlyban tartja a felhalmozás terjedelmével és energiájával, a munkást szilárdabban bilincseli a tőkéhez, mint Héphaisztosz ékei Prométheuszt a sziklához. Ez a törvény a tőkefelhalmozásnak megfelelő nyomorfelhalmozást szab meg. A gazdagság felhalmozása az egyik póluson tehát egyúttal a nyomor, munkagyötrelem, rabszolgaság, tudatlanság, eldurvulás és morális

lealacsonyodás felhalmozása az ellenpóluson, azaz annak az osztálynak az oldalán, amely saját termékét mint tőkét termeli.

A tőkés felhalmozásnak ezt az antagonisztikus jellegét[88] politikai gazdászok különböző formákban kimondják, bár összecserélik kapitalizmus előtti termelési módok részben ugyan analóg, lényegileg azonban mégis különböző jelenségeivel.

Ortes velencei szerzetes, a XVIII. század nagy közgazdasági íróinak egyike, a tőkés termelés antagonizmusát mint a társadalmi gazdagság általános természeti törvényét fogja fel. „A gazdaságilag jó és a gazdaságilag rossz egy nemzeten belül mindig egyensúlyban van (il bene ed il male economico in una nazione sempre all'istessa misura), a javak bősége egyesek számára mindig egyenlő hiányukkal mások számára (la copia dei beni in alcuni sempre eguale alla mancanza di essi in altri). Egyesek nagy gazdagsága mindig együtt jár azzal, hogy sokkal több más embert teljesen megfosztanak a szükségestől. Egy nemzet gazdagsága megfelel népességének, és nyomora megfelel gazdagságának. Egyesek dolgossága mások tétlenségét kényszeríti ki. A szegények és a dologtalanok szükségszerű gyümölcsei a gazdagoknak és a dolgosoknak" stb.[89] Egészen durva módon magasztalta körülbelül tíz évvel Ortes után a Magas Egyház protestáns papja, Townsend, a szegénységet a gazdagság szükségszerű feltételeként. „A törvényes munkakényszer túl sok fáradsággal, erőszakossággal és lármával jár, míg az éhség nemcsak békés, csöndes, szüntelen nyomás, hanem mint az iparkodás és a munka legtermészetesebb mozgatója a leghatalmasabb erőfeszítésre sarkall." Minden azon fordul meg tehát, hogy az éhséget a munkásosztály körében állandóvá tegyék, és erről — Townsend szerint — a népesedési elv gondoskodik, amely különösen a szegények között működik. „Úgy látszik természeti törvény az, hogy a szegények bizonyos fokig könnyelműek (improvident) le-

[88] „Napról napra nyilvánvalóbbá válik tehát, hogy azoknak a termelési viszonyoknak, amelyekben a burzsoázia mozog, nem egységes, egyszerű, hanem kettős jellege van; hogy ugyanazon viszonyok között, amelyek között a gazdagságot termelik, termelik a nyomorúságot is; hogy ugyanazon viszonyok között, amelyek között a termelőerők fejlődnek, van egy olyan erő is, amely az elnyomást termeli; hogy ezek a viszonyok a polgári gazdagságot, azaz a burzsoá osztály gazdagságát csak úgy termelik, hogy közben állandóan megsemmisítik ezen osztály egyes tagjainak gazdagságát és kitermelnek egy folytonosan növekvő proletariátust." (*Karl Marx*: „Misère de la philosophie", 116. old. [Marx és Engels Művei, 4. köt., 135. old.])

[89] *G. Ortes*: „Della economia nazionale libri sei", 1774; Custodi gyűjteményében, „Parte moderna", XXI. köt. 6., 9., 22., 25. stb. old. Ortes, i. m. 32. old., ezt mondja: „Ahelyett, hogy haszontalan rendszereket agyalnék ki a népek boldogítására, arra szorítkozom, hogy megvizsgáljam boldogtalanságuk okát."

gyenek" (ti. annyira könnyelműek, hogy a világra jöjjenek anélkül, hogy aranykanál lenne a szájukban), „úgyhogy mindig akadnak egyesek (that there always may be some) a közösség legszolgaibb, legpiszkosabb és legalantasabb funkcióinak elvégzésére. Ez nagyon megnöveli az emberi boldogság alapját (the fund of human happiness), a finomabbak (the more delicate) megszabadulnak a robotolástól és zavartalanul folytathatják magasabb hivatásukat stb.... A szegénytörvénynek az a tendenciája, hogy szétrombolja ennek az Isten és a természet által a világban felállított rendszernek a harmóniáját és szépségét, szimmetriáját és rendjét."[90] Ha a velencei szerzetes a sors rendelésében, amely a nyomort örökössé teszi, a keresztényi jótékonyság, a papi nőtlenség, a kolostorok és kegyes alapítványok létjogosultságát találta meg, a protestáns javadalmas, ellenkezőleg, arra talál benne ürügyet, hogy elítélje azokat a törvényeket, amelyek értelmében a szegénynek joga volt nyomorúságos köztámogatásra. — „A társadalmi gazdagság haladása", mondja Storch, „szüli a társadalomnak azt a hasznos osztályát... amely a legunalmasabb, legalantasabb és legutálatosabb foglalkozásokat űzi, egyszóval mindent, ami az életben kellemetlen és megalázó, a vállára vesz, és éppen ezáltal a többi osztály számára biztosítja az időt, a szellem derűjét és a jellem konvencionális" (c'est bon [ez jó]!) „méltóságát stb."[91] Storch felteni magának a kérdést, mi tulajdonképpen az előnye ennek a tőkés civilizációnak, amely a tömegeket nyomorban tartja és lealacsonyítja, a barbársággal szemben? Feleletet csak egyet talál: a biztonság! — „Az ipar és a tudomány haladása révén", mondja Sismondi, „minden munkás naponta sokkal többet termelhet, mint amennyit szükséges fogyasztása megkövetel. De ugyanakkor, amikor munkája a gazdagságot termeli, a gazdagság, ha a munkás volna hivatott élvezni azt, kevéssé alkalmassá tenné őt a munkára." Szerinte „az

[90] „A Dissertation on the Poor Laws. By a Wellwisher of Mankind (The Rev. Mr. J. Townsend), 1786", új kiadás, London 1817, 15., 39., 41. old. Ez a „finom" pap, akinek fentebb idézett írását és „Spanyolországi utazás"-át Malthus gyakran oldalszámra másolja, tanának legnagyobb részét Sir J. Steuarttól vette kölcsön, de elferdíti. Így például, amikor Steuart ezt mondja: „Itt, a rabszolgaságban, erőszakos módszer volt érvényben arra, hogy az emberiséget dolgossá tegyék" (a nem-dolgozók számára) „... .Az embereket akkoriban azért kényszerítették munkára" (azaz másoknak végzendő ingyenmunkára), „mert mások rabszolgái voltak; az emberek most azért kényszerülnek munkára" (azaz nem-dolgozóknak végzendő ingyenmunkára), „mert saját szükségleteik rabszolgái"* — ebből ő nem vonja le azt a következtetést, mint a hájas egyházjavadalmas, hogy ti. a bérmunkások állandóan rágják csak az éhkoppot. Steuart, fordítva, szükségleteiket akarja szaporítani és szükségleteik növekvő számát egyúttal „a finomabbak" számára végzendő munkájuk ösztökéjévé tenni.

[91] *Storch*: „Cours d'économie politique", pétervári kiadás, III. köt. 223. old.

emberek" (azaz a nem-dolgozók) „valószínűleg lemondanának a művészetek minden tökéletesedéséről és mindazokról az élvezetekről, amelyeket az ipar nyújt nekünk, ha ezeket tartós munkával, mint amilyen a munkás munkája, kellene megszerezniök... Az erőfeszítések manapság el vannak választva jutalmazásuktól; nem egy és ugyanaz az ember az, aki előbb dolgozik és azután pihen; ellenkezőleg, éppen azért, mert az egyik dolgozik, kell a másiknak pihennie... A munka termelőerői végtelen megsokszorozódásának tehát nem lehet más eredménye, mint a dologtalan gazdagok fényűzésének és élvezeteinek növekedése."[92] Végül Destutt de Tracy, a halvérű burzsoá doktrinér, brutálisan kimondja: „A szegény nemzetek azok, ahol a népnek jó sora van, és a gazdag nemzetek azok, ahol a nép rendszerint szegény."[93]

5. A tőkés felhalmozás általános törvényének szemléltetése

a) Anglia 1846—1866

A modern társadalom egyetlen időszaka sem olyan alkalmas a tőkés felhalmozás tanulmányozására, mint az utóbbi húsz év időszaka. Mintha csak megtalálták volna Fortunatus erszényét*. Valamennyi ország közül azonban megint Anglia a klasszikus példa, mert az első helyen áll a világpiacon, mert a tőkés termelési mód csak itt van teljesen kifejlődve, és végül mert a szabadkereskedelem ezeréves birodalmának** 1846-tal kezdődött bevezetése a vulgáris gazdaságtant utolsó kibúvójától is megfosztotta. A termelés titáni haladását, amelynek következtében a húszéves időszak második fele az elsőt megint messze túlszárnyalta, a negyedik szakaszban már kielégítően vázoltuk.

Ámbár Anglia népességének abszolút növekedése az utóbbi fél évszázadban igen nagy volt, a viszonylagos növekedés, vagyis a szaporulat rátája folytonosan csökkent, ahogy ezt a hivatalos cenzusból vett következő táblázat mutatja:

Anglia és Wales népességének évi százalékos szaporulata tízévi átlagokban

1811—21	1,533 %
1821—31	1,446 %
1831—41	1,326 %
1841—51	1,216 %
1851—61	1,141 %

[92] *Sismondi*: „Nouveaux principes d'économie politique", I. köt. 79., 80., 85. old.

[93] *Destutt de Tracy*: „Traité de la volonté etc.", 231. old. „Les nations pauvres, c'est là où le peuple est à son aise; et les nations riches, c'est là où il est ordinairement pauvre."

Vizsgáljuk meg másrészt a gazdagság növekedését. A legbiztosabb támpont itt a jövedelemadó alá eső profitok, földjáradékok stb. mozgása. Az adóköteles profitok szaporulata (bérlők és néhány más rovat nélkül) Nagy-Britanniában 1853 és 1864 között 50,47 % (vagyis évi átlagban 4,58 %)[94], míg a népesség szaporulata ugyanebben az időszakban körülbelül 12 % volt. A megadóztatható földjáradékok (beleértve a házak, a vasutak, a bányák, a halászterületek stb. járadékát) növekedése 1853 és 1864 között 38 %, vagyis évi 3 $^{5}/_{12}$ % volt, amiből legnagyobb mértékben a következő rovatok részesedtek:

	Az 1864-es évi jövedelem többlete az 1853-as felett	Évenkénti növekedés
Házakból	38,60 %	3,50 %
Kőbányákból	84,76 %	7,70 %
Bányákból	68,85 %	6,26 %
Vaskohókból	39,92 %	3,63 %
Halászterületekből	57,37 %	5,21 %
Gázművekből	126,02 %	11,45 %
Vasutakból	83,29 %	7,57 %[95]

Ha az 1853 és 1864 közti időszak négy-négy évét hasonlítjuk össze, a jövedelmek gyarapodásának foka folytonosan nő. Ez a fok 1853—57-ben például a profitból származó jövedelmeknél évi 1,73 %, 1857—61-ben évi 2,74 % és 1861—64-ben évi 9,30 %. Az Egyesült Királyság jövedelemadó alá eső összes jövedelmeinek összege 1856: 307 068 898 £, 1859: 328 127 416 £, 1862: 351 745 241 £, 1863: 359 142 897 £, 1864: 362 462 279 £, 1865: 385 530 020 £.[96]

A tőke felhalmozása egyúttal koncentrációjával és centralizációjával járt.

---

[94] „Tenth Report of the Commissioners of H. M's Inland Revenue", London 1866, 38. old.

[95] uo.

[96] Ezek a számok az összehasonlításhoz elegendőek, de abszolút értelemben véve hamisak, mert évente talán 100 millió £ jövedelmet is „elhallgatnak". A Commissioners of Inland Revenue [belföldi jövedelmet összeíró biztosok] panasza a rendszeres csalásról — különösen kereskedők és gyárosok részéről — minden jelentésükben megismétlődik. Így például ezt írják: „Egy részvénytársaság 6000 £-ben adta meg adóköteles profitját, az adómegállapító 88 000 £-re becsülte, és végül ez után az összeg után adóztak. Egy másik társaság 190 000 £-et adott meg, majd kénytelen volt bevallani, hogy a valóságos összeg 250 000 £." (i. m. 42. old.)

Ámbár Angliának nem volt hivatalos mezőgazdasági statisztikája (Írországnak azonban igen), 10 grófság önként megadta az adatokat. Az eredmény itt az volt, hogy 1851-től 1861-ig a 100 acre-nél kisebb bérletek száma 31 583-ról 26 567-re csökkent, tehát 5016-ot nagyobb bérletekkel olvasztottak össze.[97] 1815-től 1825-ig az örökösödési adó alá eső ingó vagyonok közül egy sem haladta meg az 1 millió £-et, 1825-től 1855-ig viszont 8, 1855-től 1859 júniusáig, azaz $4^1/_2$ év alatt 4.[98] De legjobban látható a centralizáció az 1864-ben és 1865-ben a *D* rovatba (profitok a bérlők stb. kivételével) tartozó jövedelemadók rövid elemzéséből. Előljáróban megjegyzem, hogy az e forrásból származó jövedelmek 60 £-től felfelé income taxet [jövedelemadót] fizetnek. Ezek az adóköteles jövedelmek Angliában, Walesben és Skóciában 1864-ben 95 844 222 £-re és 1865-ben 105 435 787 £-re rúgtak,[99] a megadóztatottak száma 1864-ben 23 891 009 főnyi összlakosságból 308 416 személy és 1865-ben 24 127 003 főnyi összlakosságból 332 431 személy volt. Ezeknek a jövedelmeknek eloszlásáról a két évben lásd a következő táblázatot:

	1864 április 5.-ével végződő év		1865 április 5.-ével végződő év	
	Profitból eredő jövedelem	Személyek száma	Profitból eredő jövedelem	Személyek száma
Összjövedelem	95 844 222 £	308 416	105 435 787 £	332 431
ebből	57 028 290 £	22 334	64 554 297 £	24 075
ebből	36 415 225 £	3 619	42 535 576 £	4 021
ebből	22 809 781 £	822	27 555 313 £	973
ebből	8 744 762 £	91	11 077 238 £	107

Az Egyesült Királyságban 1855-ben 61 453 079 tonna szenet termeltek 16 113 267 £ értékben, 1864-ben 92 787 873 tonnát 23 197 968 £ értékben, 1855-ben 3 218 154 tonna nyersvasat 8 045 385 £ értékben, 1864-ben 4 767 951 tonnát 11 919 877 £ értékben. 1854-ben az Egyesült Királyságban üzemben levő vasutak hossza 8054 mérföld volt, a befizetett tőke 286 068 794 £, 1864-ben a hossz 12 789 mérföld és a befizetett tőke 425 719 613 £. 1854-ben az Egyesült Királyság összes kivitele és behozatala 268 210 145 £ volt, 1865-ben 489 923 285. Az alábbi táblázat mutatja a kivitel mozgását:

[97] „Census etc.", i. m. 29. old. John Bright állítását, hogy az angol föld fele 150 földesúr és a skót föld fele 12 földesúr tulajdonában van, nem cáfolták meg.

[98] „Fourth Report etc. of Inland Revenue", London 1860, 17. old.

[99] Ezek a tiszta jövedelmek, tehát bizonyos törvényesen engedélyezett levonások már megtörténtek.

1847	58 842 377 £	1860	135 842 817 £
1849	63 596 052 £	1865	165 862 402 £
1856	115 826 948 £	1866	188 917 563 £[100]

E néhány adat alapján megértjük a brit nép legfőbb anyakönyvvezetőjének* diadalkiáltását: „Bármilyen gyorsan növekedett is a népesség, nem tartott lépést az ipar és a gazdagság előrehaladásával."[101] Forduljunk most ennek az iparnak közvetlen szereplői, illetve a gazdagság termelői, a munkásosztály felé. „Az ország társadalmi állapotának egyik leglehangolóbb jellemvonása", mondja Gladstone, „hogy a nép fogyasztási képességének csökkenésével és a dolgozó osztály nélkülözéseinek és nyomorának növekedésével egyidejűleg a felsőbb osztályokban a gazdagság állandó felhalmozása és a tőke állandó növekedése megy végbe."[102] Így beszélt ez a kenetteljes miniszter az alsóházban 1843 február 13-án. 1863 április 16-án, húsz évvel később, abban a beszédében, amelyben költségvetését beterjesztette, így szólott: „1842-től 1852-ig az ország megadóztatható jövedelme 6%-kal növekedett... Az 1853-tól 1861-ig eltelt nyolc év alatt, ha 1853-at vesszük alapnak, 20%-kal növekedett. A tény olyan bámulatos, hogy szinte hihetetlen... A gazdagság és hatalom e szédítő növekedése... teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik, de ... de közvetett előnnyel kell járnia a munkásnépességre, mert olcsóbbá teszi az általános fogyasztási cikkeket — miközben a gazdagok gazdagabbak lettek, a szegények mindenesetre kevésbé szegényekké váltak. Hogy a szegénység végletei csökkentek, azt nem merem állítani."[103] Milyen gyenge csattanó! Ha a munkásosztály

[100] Ebben a pillanatban, 1867 márciusában, az indiai és a kínai piac a brit pamutgyárosok konszignációi következtében már megint teljesen túl van telítve. 1866-ban megkezdődött a pamutmunkások bérének 5%-os csökkentése, 1867-ben hasonló művelet következtében Prestonban 20 000 ember sztrájkba lépett. {Ez előjátéka volt a válságnak, amely rögtön utána kitört. — *F. E.*}

[101] „Census etc.", i. m. 11. old.

[102] Gladstone az alsóházban, 1843 február 13.: „It is one of the most melancholy features in the social state of this country that we see, beyond the possibility of denial, that while there is at this moment a decrease in the consuming powers of the people, an increase of the pressure of privations and distress; there is at the same time a constant accumulation of wealth in the upper classes, an increase in the luxuriousness of their habits, and of their means of enjoyment." („Times", 1843 február 14. — Hansard, február 13.)

[103] „From 1842 to 1852 the taxable income of the country increased by 6 per cent... In the 8 years from 1853 to 1861, it had increased from the basis taken in 1853, 20 per cent! The fact is so astonishing as to be almost incredible ... this intoxicating augmentation of wealth and power ... entirely confined to classes of property ... must be of indirect

„szegény" maradt, csak „kevésbé szegény" abban az arányban, amelyben „a gazdagság és hatalom szédítő növekedését" termelte a tulajdonnak az osztálya számára, akkor viszonylag ugyanolyan szegény maradt. Ha a szegénység végletei nem csökkentek, akkor növekedtek, mert a gazdagság végletei nőttek. Ami a létfenntartási eszközök olcsóbbodását illeti, a hivatalos statisztika, például a London Orphan Asylum [londoni árvaház] adatai az 1860-tól 1862-ig terjedő 3 év átlagában 1851—53-hoz képest 20%-os drágulást mutatnak ki. A következő 3 év alatt, 1863-tól 1865-ig a hús, vaj, tej, cukor, só, szén és egy csomó más szükséges létfenntartási eszköz fokozódóan drágult.[104] Gladstone következő költségvetési beszéde, 1864 április 7-én, pindaroszi dicshimnusz a többletcsinálás előrehaladásáról és a népnek „szegénység" által mérsékelt boldogságáról. Beszél tömegekről, amelyek a „pauperizmus határán" állnak, üzletágakról, „amelyekben a bér nem emelkedett", és végül a munkásosztály boldogságát e szavakban foglalja össze: „Az emberi élet tíz eset közül kilencben nem egyéb, mint létért való küzdelem."[105] Fawcett professzor, akit nem kötnek hivatalos szempontok, mint Gladstone-t, kereken kijelenti: „Természetesen nem tagadom, hogy a tőkének ezzel a növekedésével" (az utóbbi évtizedekben) „a pénzbér emelkedett, de ez a látszólagos előny nagymértékben ismét veszendőbe megy, mert sok létszükségleti cikk állandóan drágul" (ő azt hiszi, a nemesfémek

---

benefit to the labouring population, because it cheapens the commodities of general consumption — while the rich have been growing richer, the poor have been growing less poor! at any rate, whether the extremes of poverty are less, I do not presume to say." (Gladstone az alsóházban, 1863 április 16. „Morning Star", április 17.)

[104] Lásd a hivatalos adatokat a „Miscellaneous Statistics of the Un. Kingdom. Part VI" című Kékkönyvben, London 1866, 260—273. old. elszórtan. Az árvaházak stb. statisztikája helyett bizonyítékul szolgálhatnának a kormánylapok szónoklatai is, amelyekben a királyi ház gyermekeinek hozományát támogatják. Ezekben sohasem feledkeznek meg a létfenntartási eszközök drágulásáról.

[105] „Think of those who are on the border of that region" (pauperism), „wages ... in others not increased ... human life is but, in nine cases out of ten, a struggle for existence." (Gladstone az alsóházban, 1864 április 7.) A Hansard-féle változat így hangzik: „Again; and yet more at large, what is human life but, in the majority of cases, a struggle for existence." [Még egyszer, és még általánosabban szólva: mi egyéb az emberi élet, az esetek többségében mint létért való küzdelem.] — Gladstone 1863. és 1864. évi költségvetési beszédeinek folytonos, kiáltó ellentmondásait egy angol író a következő Boileau-idézettel jellemzi.

„Az ember, lásd ilyen. Hol fehér, hol setét.
Megrója reggel azt, amit vallott este még.
Másoknak terhes és kényelmetlen magának,
Percenként váltogat nézetet, mint ruhákat."

(„The Theory of Exchanges etc.", London 1864, 135. old.)*

értékének esése miatt) „... A gazdagok gyorsan gazdagodnak (the rich grow rapidly richer), miközben a dolgozó osztályok kényelmének semmiféle növekedése nem észlelhető ... A munkások szinte rabszolgáivá lesznek a szatócsoknak, akiknek adósai."[106]

A munkanapról és a gépi berendezésről szóló szakaszokban lelepleződtek azok a körülmények, amelyek között a brit munkásosztály a vagyonos osztályok számára „a gazdagság és hatalom szédítő növekedését" létrehozta. Mindazonáltal bennünket akkor a munkás főleg társadalmi funkciója közben foglalkoztatott. A felhalmozás törvényeinek teljes megvilágításához szemügyre kell vennünk a műhelyen kívüli helyzetét, táplálkozási és lakásviszonyait is. E könyv korlátai arra késztetnek bennünket, hogy ehelyütt elsősorban az ipari proletariátus és a mezőgazdasági munkásság legrosszabbul fizetett részét, azaz a munkásosztály többségét vegyük tekintetbe.

Elöljáróban még egy szót a hivatalos pauperizmusról, vagyis a munkásosztálynak arról a részéről, amelyet létfeltételétől, munkaereje eladásától, megfosztottak és amely közadakozásból tengődik. A pauperok hivatalos jegyzéke Angliában[107] 1855-ben 851 369, 1856-ban 877 767, 1865-ben 971 433 személyt tartott nyilván. A pamutínség következtében számuk 1863-ban és 1864-ben 1 079 382-re, illetve 1 014 978-ra duzzadt. Az 1866-os válság, amely Londont érintette a legsúlyosabban, a világpiacnak ezen a székhelyén, amelynek több a lakosa, mint a Skót Királyságnak, 1866-ban 19,5%-os pauperszaporulatot hozott létre 1865-höz képest és 24,4%-osat 1864-hez képest; 1867 első hónapjainak szaporulata 1866-hoz képest még ennél is nagyobb. A pauperstatisztika elemzésénél két pontot kell kiemelni. Egyrészt a pauperok tömegének növekedésében vagy csökkenésében az ipari ciklus periodikus váltakozásai tükröződnek vissza. Másrészt a hivatalos statisztika egyre inkább csal a pauperizmus valóságos terjedelmét illetően, abban a mértékben, amelyben a tőke felhalmozásával együtt kifejlődik az osztályharc és ezért a munkások önérzete. Így például a pauperokkal való barbár bánásmód, amiről az angol sajtó („Times", „Pall Mall Gazette" stb.) az utóbbi 2 évben oly hangosan kiabált, régi keletű. F. Engels 1844-ben pontosan ugyanazokat a borzalmakat és pontosan ugyanazt a múló, álszent, a „szenzációirodalom" körébe tartozó kiáltozást állapítja meg.* De az éh-

[106] *H. Fawcett*: „The Economic Position etc.", 67., 82. old. Ami a munkásoknak a szatócstól való növekvő függőségét illeti, ez foglalkoztatásuk mind nagyobb ingadozásainak és megszakításainak a következménye.

[107] Anglián mindig Wales is értendő, Nagy-Britannián Anglia, Wales és Skócia, az Egyesült Királyságon ez a három ország és Írország.

halálesetek („deaths by starvation") szörnyű megszaporodása Londonban az utóbbi évtizedben feltétlen bizonyítéka annak, hogy a munkások mindinkább irtóznak a workhouse-nak[108], a nyomor e büntetőintézetének rabszolgaságától.

b) A brit ipari munkásosztály rosszul fizetett rétegei

Forduljunk most az ipari munkásosztály rosszul fizetett rétegei felé. A pamutínség idején, 1862-ben a Privy Council** megbízta dr. Smitht azzal, hogy vizsgálja meg a nyomorgó lancashire-i és cheshire-i pamutmunkások táplálkozási viszonyait. Smith sokéves korábbi megfigyelés alapján arra az eredményre jutott, hogy „éhségbetegségek (starvation diseases) elhárítására" egy átlagos nő napi táplálékának legalább 3900 grain szenet és 180 grain nitrogént kell tartalmaznia, egy átlagos férfi napi táplálékának pedig legalább 4300 grain szenet és 200 grain nitrogént, vagyis a nők számára körülbelül annyi tápanyagot, amennyit 2 font jó búzakenyér tartalmaz, férfiak számára $^1/_9$-del többet, heti átlagban felnőtt nők és férfiak számára legalább 28 600 grain szenet és 1330 grain nitrogént. Számítását a gyakorlatban meglepő módon igazolta az, hogy egyezett azzal a nyomorúságos táplálékmennyiséggel, amelyre az ínség a pamutmunkások fogyasztását lenyomta. Ezek a munkások 1862 decemberében hetenként 29 211 grain szenet és 1295 grain nitrogént kaptak.

1863-ban a Privy Council vizsgálatot rendelt el az angol munkásosztály legrosszabbul táplált részének ínségéről. Dr. Simon, a Privy Council tiszti főorvosa erre a munkára a fent említett dr. Smitht jelölte ki. Vizsgálata egyrészt a mezőgazdasági munkásokra terjed ki, másrészt selyemszövőkre, varrónőkre, bőrkesztyűkészítőkre, harisnyakötőkre, kesztyűszövőkre és cipészekre. Az utóbbi kategóriák, a harisnyakötők kivételével, kizárólag városiak. A vizsgálat szabályává tették, hogy minden kategóriában a legegészségesebb és viszonylag legjobb helyzetben levő családokat kell kiválasztani.

Általános eredményként az derült ki, hogy „a nitrogénnel való ellátás a városi munkások megvizsgált osztályai közül csak egyben haladta meg kissé azt az abszolút minimális mértéket, amely alatt éhségbetegségek lépnek fel, hogy két osztályban hiány, mégpedig az egyikben igen nagy hiány mutat-

[108] Sajátos fényt vet az A. Smith óta megtett haladásra, hogy számára a workhouse szó néha még egyenértékű a manufactory szóval. Például a munkamegosztásról szóló fejezete bevezető soraiban: „azok, akik a munka egyes különböző ágaiban vannak foglalkoztatva, gyakran lehet, hogy össze vannak gyűjtve ugyanabban a workhouse-ban".*

kozott nitrogén- és széntartalmú táplálékban, mi több, a mezőgazdasági népességből megvizsgált családokra vonatkozóan kitűnt, hogy több mint egyötödük kevesebb széntartalmú táplálékkal és több mint egyharmaduk kevesebb nitrogéntartalmú táplálékkal él a megállapított minimumnál és hogy három grófságban (Berkshire, Oxfordshire és Somersetshire) a nitrogéntartalmú táplálék elégtelensége jellemzi az átlagos helyi étrendet".[109] A mezőgazdasági munkások közül Angliának, az Egyesült Királyság legagyadagabb részének munkásai voltak a legrosszabbul tápláltak.[110] A hiányos táplálkozás a mezőgazdasági munkásoknál általában főleg a nőket és gyermekeket sújtotta, mert „a férfinak ennie kell, hogy munkáját elvégezhesse". Még nagyobb ínség dühöngött a megvizsgált városi munkáskategóriák között. „Olyan rosszul tápláltak, hogy sok esetben kegyetlen és egészségromboló nélkülözésnek kell fennállnia."[111] (Mindez a tőkés „lemondása"! tudniillik lemondás arról, hogy megfizesse kezeinek azokat a létfenntartási eszközöket, amelyek életük puszta tengetéséhez nélkülözhetetlenek!)

Az alábbi táblázat megmutatja a fent említett tisztán városi munkáskategóriák táplálkozási körülményeit, összehasonlítva a dr. Smith által alapul vett minimális mértékkel és a pamutmunkások táplálkozásával legnagyobb nyomoruk idején.[112]

Mindkét nembeli munkások	Szén heti átlag *grain*	Nitrogén heti átlag *grain*
Öt városi iparág	28 876	1192
Munkanélküli lancashire-i gyári munkások	29 211	1295
A lancashire-i munkások számára — férfiak és nők egyenlő számban — javasolt minimális mennyiség	28 600	1330

A megvizsgált ipari munkáskategóriák fele, $^{60}/_{125}$, egyáltalában nem jutott sörhöz, $28^{0}/_{0}$-a tejhez. A folyékony táplálék heti átlaga családonként 7 uncia (a varrónőknél) és $24\,^{3}/_{4}$ uncia (a harisnyakötőknél) között ingadozott. Azoknak a többsége, akik nem kaptak tejet, londoni varrónő volt. A hetenként elfogyasztott kenyérféle mennyisége $7\,^{3}/_{4}$ font (a varrónőknél) és $11\,^{1}/_{4}$ font

[109] „Public Health, Sixth Report etc. for 1863", London 1864, 13. old.
[110] i. m. 17. old.
[111] i. m. 13. old.
[112] i. m., Appendix, 232. old.

(a cipészeknél) között váltakozott, és az összátlag egy felnőttre heti 9,9 font volt. A cukor (szirup stb.) heti 4 uncia (a bőrkesztyűkészítőknél) és 11 uncia (a harisnyakötőknél) között váltakozott; valamennyi kategória heti összátlaga egy felnőttre 8 uncia volt. A vaj (zsír stb.) heti összátlaga egy felnőttre 5 uncia. A hús (szalonna stb.) heti átlaga egy felnőttre $7\frac{1}{4}$ uncia (a selyemszövőknél) és $18\frac{1}{4}$ uncia (a bőrkesztyűkészítőknél) között ingadozott; a különböző kategóriák összátlaga 13,6 uncia. Egy-egy felnőtt heti táplálékának költsége a következő általános átlagszámokat mutatta: selyemszövők 2 sh. $2\frac{1}{2}$ d., varrónők 2 sh. 7 d., bőrkesztyűkészítők 2 sh. $9\frac{1}{2}$ d., cipészek 2 sh. $7\frac{3}{4}$ d., harisnyakötők 2 sh. $6\frac{1}{4}$ d. A macclesfieldi selyemszövőknél a heti átlag csak 1 sh. $8\frac{1}{2}$ d. volt. A legrosszabbul táplált kategóriák a varrónők, a selyemszövők és a bőrkesztyűkészítők voltak.[113]

Dr. Simon ezekről a táplálkozási viszonyokról általános egészségügyi jelentésében a következőket mondja: „Mindenki, aki az orvosi szegénypraxist vagy a kórházak akár bent fekvő, akár bejáró betegeit ismeri, igazolni fogja, hogy számtalan az olyan eset, amikor a táplálékhiány betegséget okoz vagy súlyosbítja azt... Mindazonáltal ehhez egészségügyi szempontból még egy másik, döntő körülmény járul... Emlékeztetnünk kell arra, hogy a táplálléktól való megfosztást igen rosszul tűri az ember és hogy a nagyon szűkös étrend rendszerint csak akkor következik be, mikor már más nélkülözések megelőzték. Jóval azelőtt, hogy a táplálékhiány egészségügyileg latba esnék, jóval azelőtt, hogy a fiziológus arra gondolna, hogy megszámolja azokat a nitrogén- és szén-graineket, amelyeken az élet vagy az éhhalál megfordul, a háztartásból már teljesen eltűnik minden anyagi kényelem. A ruházkodás és a fűtés nyilván még szűkösebb volt, mint a táplálkozás. Nincs elegendő védelem az időjárás viszontagságai ellen; a lakótérség olyan mértékűre zsugorodik, hogy ez betegségeket okoz vagy súlyosbítja azokat; háztartási eszközöknek vagy bútoroknak szinte nyoma sincs; még a tisztaság is költségessé vagy nehezen megvalósíthatóvá válik, és ha még vannak önérzetes törekvések a fenntartására, minden ilyen törekvés csak tetézi az éhség gyötrelmeit. Ott laknak, ahol legolcsóbban juthatnak fedélhez; olyan negyedekben, ahol az egészségrendészetnek legkevesebb az eredménye, ahol nyomorúságos a csatornázás, alig seprik az utcákat, legtöbb a szemét az úton, kevés vagy rossz a víz, és — városokban — legkevesebb a napfény és a levegő. Ezek az egészségnek azok a veszélyei, amelyeknek a szegénység elkerülhetetlenül ki van téve, ha ez a szegénység táplálékhiánnyal jár. Ezek a bajok együttvéve szörnyűek az élet szempontjából, a táplálék puszta hiánya viszont önmagában

[113] i. m. 232—233. old.

véve is borzalmas... Fájdalmas gondolatok ezek, kivált ha emlékezetünkbe idézzük, hogy a szegénység, amelyre utalnak, nem a restség megérdemelt szegénysége. Munkások szegénysége ez. Sőt, ami a városi munkásokat illeti, a munka, amellyel a szűkös adag táplálékot megszerzik, többnyire rendkívül hosszúra nyújtott. És mégis csak igen feltételes értelemben mondhatjuk azt, hogy ez a munka fenntartja önmagát... Igen nagy mértékben a névleges önfenntartás csak hosszabb vagy rövidebb kerülőút lehet a pauperizmushoz."[114]

A legszorgalmasabb munkásrétegek kínzó éhsége és a gazdagoknak a tőkés felhalmozáson alapuló durva vagy rafinált tékozló fogyasztása közti benső összefüggés csak a gazdasági törvények ismeretében válik világossá. Másképp áll a dolog a lakásviszonyokkal. Minden elfogulatlan szemlélő látja, hogy minél tömegesebb a termelési eszközök centralizációja, annál nagyobb a munkások ennek megfelelő felgyülemlése egy és ugyanazon területen, hogy ezért minél gyorsabb a tőkés felhalmozás, annál nyomorúságosabbak a munkások lakásviszonyai. A városoknak a gazdagság előrehaladását kísérő „rendezése" (improvements) — a rosszul épített negyedek lerombolása, paloták építése bankok, áruházak stb. céljára, az utak kiszélesítése az üzleti forgalom és a luxuskocsik számára, lóvasutak stb. bevezetése — a szegényeket szemmel láthatóan egyre rosszabb és zsúfoltabb búvóhelyekre kergeti. Másrészt mindenki tudja, hogy a lakások drágasága fordított arányban van jóságukkal, és hogy a házspekulánsok több profittal és kevesebb költséggel aknázzák ki a nyomor bányáit, mint ahogy valaha is kiaknázták Potosi bányáit. A tőkés felhalmozás és ezért egyáltalában a tőkés tulajdonviszonyok antagonisztikus jellege[115] itt olyan kézzelfoghatóvá válik, hogy még az e tárgyról szóló angol hivatalos jelentések is tele vannak eretnek kirohanásokkal a „tulajdon és annak jogai" ellen. A baj annyira lépést tartott az ipar fejlődésével, a tőke felhalmozásával, a városok növekedésével és „megszépítésével", hogy a puszta félelem a ragályos betegségektől, amelyek a „köztiszteletben állókat" sem kímélik, 1847-től 1864-ig nem kevesebb, mint 10 egészségrendészeti parlamenti törvényt hívott életre, és a megrémült polgárság néhány városban, így Liverpoolban, Glasgow-ban stb., helyi hatóságai útján beavatkozott. Mindazonáltal, kiált fel 1865. évi jelen-

[114] i. m. 14—15. old.

[115] „A személy jogait sehol sem áldozták fel oly nyíltan és oly szemérmetlenül a tulajdon jogának, mint a dolgozó osztály lakásviszonyainál. Minden nagy város emberáldozás színhelye, oltár, amelyen évente ezreket ölnek le a kapzsiság molochjának." (*S. Laing*: „National Distress" 150. old.)

tésében dr. Simon: „Általánosságban szólva, a visszásságokat Angliában nem ellenőrzik." A Privy Council parancsára 1864-ben megvizsgálták a mezőgazdasági munkások, 1865-ben pedig a városi szegényebb osztályok lakásviszonyait. Dr. Julian Hunter mesteri munkái a „Public Health"-ről szóló hetedik és nyolcadik jelentésben találhatók. A mezőgazdasági munkásokra később térek rá. A városi lakásviszonyokra vonatkozólag előrebocsátom dr. Simon általános megjegyzését: „Ámbár hivatalos szempontom", mondja, „kizárólag orvosi, a legelemibb emberség nem engedi, hogy ennek a bajnak másik oldalát figyelembe ne vegyem. A baj, magasabb fokán, szinte szükségszerűen magával hozza minden jobb érzés olyan megtagadását, testeknek és testi műveleteknek olyan szennyes összevegyülését, a nemi meztelenség olyan felfedését, amely már nem emberi, hanem állati. Ilyen behatásoknak kitéve lenni olyan lealacsonyítás, amely annál jobban mélyül, minél tovább tart. A gyermekek számára, akik ilyen átok alatt születtek, ez gyalázatra való megkeresztelés (baptism into infamy). És határtalanul reménytelen az a kívánság, hogy az ilyen körülmények közé került személyek egyéb tekintetben a civilizáció ama légköre felé törekedjenek, amelynek lényege a testi és erkölcsi tisztaság."[116]

A túlzsúfolt, sőt emberi tartózkodásra teljesen alkalmatlan lakások tekintetében London áll az első helyen. „Két dolog", mondja dr. Hunter, „bizonyos; először, Londonban körülbelül 20 nagy telep van, mindegyik körülbelül 10 000 személlyel, akiknek nyomorúságos helyzete túlszárnyal mindent, amit valaha Angliában máshol láttunk, és ez szinte kizárólag rossz lakásviszonyaik eredménye; másodszor, e telepek házainak túlzsúfoltsága és roskatagsága ma sokkal nagyobb, mint 20 évvel ezelőtt."[117] „Nem mondunk sokat, ha azt állítjuk, hogy London és Newcastle sok részében az élet pokoli."[118]

A munkásosztály jobb helyzetben levő részét is, a kis szatócsokkal és a kis középosztály más elemeivel együtt, Londonban mindinkább sújtja e gyalázatos lakásviszonyok átka, abban a mértékben, ahogyan a „városrende-

[116] „Public Health, Eighth Report", London 1866, 14. old., jegyzet

[117] i. m. 89. old. Az e telepeken élő gyermekekre vonatkozóan dr. Hunter ezt mondja: „Nem tudjuk, hogy a szegények szoros összezsúfolásának e korszaka előtt hogyan nevelték fel a gyermekeket, és merész próféta volna az, aki megpróbálná megjósolni, milyen viselkedést lehet elvárni olyan gyermekektől, akik most ebben az országban példátlan körülmények között arra nevelődnek, hogy a jövőben veszélyes osztályokká legyenek, amennyiben a fél éjszakát ébren töltik a legkülönbözőbb korú, ittas, trágár és veszekedő személyekkel." (i. m. 56. old.)

[118] i. m. 62. old.

zés" és vele a régi utcák és házak lerombolása előrehalad, ahogyan a gyárak száma és az emberek özönlése a fővárosba nő, végül ahogyan a városi földjáradékkal együtt a házbérek emelkednek. „A házbérek oly mértéktelenül megdrágultak, hogy kevés munkás tud egy szobánál többet fizetni."[119] Szinte alig van londoni háztulajdon, amelyet ne terhelne számtalan „middleman" [közvetítő]. Londonban ugyanis a telek ára évi jövedelméhez képest mindig igen magas, mert minden vevő arra spekulál, hogy előbb vagy utóbb jury-áron (kisajátítások esetén esküdtek által megállapított áron) ismét túlad a telken vagy valamely hatalmas vállalkozás közelsége folytán rendkívüli értékemelkedést csal ki. Ennek következményeképpen rendszeres kereskedés folyik lejárathoz közeledő bérleti szerződésekben. „Ennek az üzletágnak az uraitól el is várható, hogy úgy cselekednek, ahogy cselekednek, a lehető legtöbbet csikarják ki a lakóktól és magát a házat a lehető legnyomorultabb állapotban adják át utódaiknak."[120] A bérek hetenként fizetendők, és az urak semmit sem kockáztatnak. A város belsejében történő vasútépítések következtében „nemrégiben London keleti részén egy szombat este egész sereg, régi lakásából kikergetett családot lehetett látni, ahogy ide-oda vándoroltak, hátukon kevés evilági ingóságukkal, és nem volt más tartózkodási hely számukra, mint a dologház".[121] A dologházak már túlzsúfoltak, a parlament által már jóváhagyott „városrendezés" végrehajtása pedig éppen csak megkezdődött. Ha a munkásokat régi házaik lerombolásával elkergetik, nem hagyják el egyházközségüket, vagy legfeljebb annak határán, a szomszédságban telepednek le. „Természetesen arra törekszenek, hogy lehetőleg munkahelyük közelében lakjanak. Ennek az a következménye, hogy a családnak két szoba helyett egybe kell költöznie. Még magasabb bér esetén is a lakás rosszabb lesz, mint az a rossz, amelyből elkergették őket. A Strand munkásai felének már két mérföldnyi utat kell megtennie munkahelyéig." Ez a Strand, amelynek főútja az idegenben impozáns benyomást kelt London gazdagságáról, példájául szolgálhat a londoni ember-összezsúfolásnak. Egyik egyházközségének területén a tiszti orvos acre-enként 581 személyt számolt össze, holott a Temze felét is hozzámérték. Magától értetődik, hogy minden egészségrendészeti intézkedés, amely, mint ahogy eddig Londonban történt, a kimustrált házak lebontásával a munkásokat az egyik negyedből elkergeti, csak arra szolgál, hogy egy másik negyedben annál sűrűbben zsúfolja össze őket. „Vagy", mondja dr. Hunter, „az egész

[119] „Report of the Officer of Health of St. Martin's in the Fields", 1865

[120] „Public Health, Eighth Report", London 1866, 91. old.

[121] i. m. 88. old.

eljárást mint ízetlenséget szükségképpen le kell állítani, vagy a köz együttérzésének" (!) „fel kell ébrednie az iránt, amit most túlzás nélkül nemzeti kötelességnek lehet nevezni, hogy ti. fedél alá juttassák azokat, akik tőke hiányában saját lakást szerezni nem tudnak, de képesek arra, hogy időszakos fizetéssel a bérbeadókat kártalanítsák."[122] Csodálatraméltó a tőkés igazságosság! A földtulajdonos, a háztulajdonos, az üzletember, ha „városrendezés", pl. vasútépítés, új utak építése stb. következtében kisajátítják, nemcsak teljes kártalanítást kap. Ezenfelül kényszerű „lemondásáért" isteni és emberi igazság szerint még tekintélyes profittal kell megvigasztalni. A munkást feleségével, gyermekével, holmijával az utcára dobják és — ha túl tömegesen tódul olyan városrészekbe, ahol a helyi hatóság sokat ad az illemre, egészségrendészetileg üldözik!

London kivételével a XIX. század elején nem volt Angliában olyan város, amely 100 000 lakost számlált. Csak 5 városnak volt 50 000-nél több lakója. Most 28 olyan város van, amelynek lakossága meghaladja az 50 000-et. „Ennek a változásnak az eredménye nemcsak az volt, hogy a városi népesség rettentően megnövekedett, hanem az is, hogy a régi zsúfolt kisvárosok most középpontokká váltak, amelyeket minden oldalról körülépítettek, sehol sem engedve utat friss levegőnek. Minthogy a gazdagok számára már nem kellemesek, elhagyják őket a vidámabb elővárosok kedvéért. E gazdagok utódai beköltöznek a nagyobb házakba, minden egyes szobára egy család jut, gyakran még albérlőkkel együtt. Ilymódon a lakosság olyan házakba zsúfolódott, amelyeket nem neki szántak, és amelyekbe semmiképpen nem illik bele, olyan környezetbe került, amely valóban lealacsonyítja a felnőtteket és tönkreteszi a gyermekeket."[123] Minél gyorsabban halmozódik fel a tőke egy ipari vagy kereskedelmi városban, annál gyorsabban áramlik oda a kizsákmányolható emberanyag, annál nyomorúságosabbak a munkások rögtönzött hajlékai. Ezért Newcastle-upon-Tyne, egy mind nagyobb hozamú szén- és ércbányakerület középpontja, London után a második helyet foglalja el a lakás-pokolban. Nem kevesebb mint 34 000 ember lakik ott kis kamrákban. Feltétlenül közveszélyes állapotuk miatt a rendőrség nemrégiben számos házat bontatott le Newcastle-ban és Gatesheadben. Az új házak építése igen lassan halad előre, az üzlet igen gyorsan. Ezért a város 1865-ben zsúfoltabb volt, mint valaha. Alig volt egyetlen kiadó kamra. Dr. Embleton, a newcastle-i járványkórház orvosa a következőket mondja: „Annak oka, hogy a tífusz tovább tart és terjed, kétségtelenül az emberi

[122] i. m. 89. old.
[123] i. m. 56. old.

lények összezsúfolásában és lakásaik tisztátlanságában keresendő. A házak, amelyekben a munkások élnek, gyakran zárt zugutcákban és udvarokban épültek. Napfény, levegő, tér és tisztaság tekintetében az elégtelenség és egészségtelenség valóságos mintái, szégyenletesek minden civilizált ország számára. Férfiak, nők és gyermekek egymás hegyén-hátán fekszenek ott éjszakánként. Ami a férfiakat illeti, a nappali és az éjjeli műszak szakadatlanul váltja egymást, úgyhogy aligha van idő arra, hogy az ágyak kihűljenek. A házak rosszul vannak ellátva vízzel és még rosszabbul árnyékszékekkel, mocskosak, szellőzetlenek, dögletesek."[124] Az ilyen lyukak hetibére 8 penny és 3 shilling között van. „Newcastle-upon-Tyne", mondja dr. Hunter, „példája annak, hogyan süllyed honfitársaink egyik legszebb törzse külső körülmények, lakás- és utcaviszonyok következtében gyakran szinte vademberi elkorcsosulásba."[125]

A tőke és a munka dagálya és apálya következtében lehetséges, hogy egy ipari város lakásviszonyai ma elviselhetők, holnap förtelmesek. Vagy az is lehet, hogy a városi tanács végre összeszedi magát és hozzálát a legsúlyosabb visszásságok megszüntetéséhez. Holnap azonban lerongyolódott írek vagy elzüllött angol mezőgazdasági munkások száskahada vándorol be a városba. Pincékbe és pajtákba dugják őket vagy az azelőtt tisztességes munkásházakat szállásokká változtatják, amelyekben a lakók oly gyorsan váltakoznak, mint a beszállásolások a harmincéves háború folyamán. Vegyük például Bradfordot. Ott a városi tanács nyárspolgárai éppen városrendezéssel voltak elfoglalva. Ezenfelül Bradfordban 1861-ben még 1751 lakatlan ház volt. De jött az üzleti fellendülés, amelyről a szelíden liberális Forster úr, a négerek barátja, nemrégiben oly csinosan kukorékolt. Az üzleti fellendüléssel természetesen elárasztotta a várost az állandóan hullámzó „tartaléksereg" illetve „viszonylagos túlnépesség" áradata. Az undorító pincelakásokban és kamrákban, amelyeknek jegyzékét[126] dr. Hunter egy biztosítótársaság ügynökétől

[124] i. m. 149. old.

[125] i. m. 50. old.

[126] Egy bradfordi munkás-biztosítótársaság ügynökének jegyzéke:

Vulcan Street 122. sz.	1 szoba	16 személy
Lumley Street 13. sz.	1 „	11 „
Bower Street 41. sz.	1 „	11 „
Portland Street 112. sz.	1 „	10 „
Hardy Street 17. sz.	1 „	10 „
North Street 18. sz.	1 „	16 „
North Street 17. sz.	1 „	13 „
Wymer Street 19. sz.	1 „	8 felnőtt

kapta, többnyire jól fizetett munkások laktak. Ezek kijelentették, hogy szívesen fizetnének jobb lakást, ha kaphatnának. Közben egytől egyig lezüllenek és megbetegszenek, mialatt a szelíden liberális Forster, a parlament tagja, könnyekig meghatódik a szabadkereskedelem áldásain és ama kiváló bradfordi koponyák profitjain, akik fésűsgyapjúban üzletelnek. Az 1865 szeptember 5-i jelentésben dr. Bell, Bradford szegényorvosainak egyike, kijelenti, hogy kerületében a ragályos betegek szörnyű halandósága lakásviszonyaiknak tulajdonítható: „Egy 1500 köbláb térfogatú pincében 10 személy lakik... A Vincent Street, a Green Air Place és a Leys 223 házat foglal magában 1450 lakóval, 435 ággyal és 36 árnyékszékkel... Egy ágyra — és ezen bármiféle piszkos rongygöngyöleget vagy maréknyi gyaluforgácsot értek — átlagosan 3,3 személy, némelyikre 5—6 személy jut. Sokan ágy nélkül, ruhástul, a puszta földön alszanak, fiatal férfiak és nők, házasok és nem-házasok, tarka összevisszaságban. Hozzá kell-e tenni, hogy ezek a szállások többnyire sötét, nedves, piszkos és bűzös lyukak, amelyek emberi lakás céljára teljesen alkalmatlanok? Ezek azok a központok, ahonnan a betegség és a halál kiindul és elragadja áldozatait a jobb helyzetben levők (of good circumstances) közül is, akik engedték, hogy ezek a dögvészes kelevények sorainkban gennyezzenek."[127]

Jowett Street 56. sz.	1	szoba	12 személy
George Street 150. sz.	1	„	3 család
Rifle Court, Marygate 11. sz.	1	„	11 személy
Marshall Street 28. sz.	1	„	10 „
Marshall Street 49. sz.	3	„	3 család
George Street 128. sz.	1	„	18 személy
George Street 130. sz.	1	„	16 „
Edward Street 4. sz.	1	„	17 „
George Street 49. sz.	1	„	2 család
York Street 34. sz.	1	„	2 „
Salt Pie Street	2	„	26 személy

Pincék

Regent Square	1	pince	8 személy
Acre Street	1	„	7 „
Robert's Court 33. sz.	1	„	7 „
Back Pratt Street, rézművesműhelynek használják	1	„	7 „
Ebenezer Street 27. sz.	1	„	6 „

(i. m. 111. old.)

[127] i. m. 114. old.

A lakásnyomor tekintetében a harmadik helyet London után Bristol foglalja el. „Itt, Európa egyik leggazdagabb városában árad túl legjobban a csupasz szegénység (blank poverty) és a lakásnyomor."[128]

c) A vándornép

Most a nép olyan rétege felé fordulunk, amely faluról származik, de foglalkozása nagyobbrészt ipari. A tőke könnyűgyalogsága ez, amelyet szükségleteinek megfelelően hol erre, hol arra a pontra vet. Ha éppen nem menetel, akkor „táborozik". A vándormunkát különböző építkezési és alagcsövezési munkálatokra, téglakészítésre, mészégetésre, vasútépítésre stb. használják. A ragály vándorló hadoszlopa ez, amely himlőt, tífuszt, kolerát, vörhenyt stb. visz be azokra a helyekre, amelyeknek szomszédságában tábort üt.[129] Jelentékeny tőkebefektetést igénylő vállalkozásoknál, mint vasútépítésnél stb., többnyire maga a vállalkozó látja el hadseregét fakunyhókkal vagy hasonlókkal, rögtönzött falvakkal, amelyek híjával vannak minden egészségügyi óvintézkedésnek, kívül esnek a helyi hatóságok ellenőrzési körén és igen hasznot hajtók a vállalkozó úrnak, aki a munkásokat kétszeresen zsákmányolja ki, mint az ipar katonáit és mint bérlőket. Aszerint, hogy a fakunyhó 1, 2 vagy 3 lyukat tartalmaz, lakójának, a földmunkásnak stb. heti 2, 3, 4 shillinget kell fizetnie.[130] Egy példa elegendő. 1864 szeptemberében — közli dr. Simon — a belügyminiszterhez, Sir George Greyhez a következő feljelentés érkezett a sevenoaksi egyházközség Nuisance Removal Committeejának* elnökétől: „A himlő ennek az egyházközségnek a területén körülbelül egy évvel ezelőtt még teljesen ismeretlen volt. Kevéssel ez idő előtt megkezdték egy Lewishamból Tunbridge-ba vezető vasútvonal munkálatait. Azon kívül, hogy a legfőbb munkálatokat e város közvetlen szomszédságában végezték, az egész vállalkozás fő raktárát is itt állították fel. Ezért itt sok személyt foglalkoztattak. Minthogy lehetetlen volt mindannyiukat cottage-okban elhelyezni, a vállalkozó, Jay úr, a vasútvonal mentén különböző pontokon kunyhókat építtetett a munkások elszállásolására. Ezeknek a kunyhóknak sem szellőzésük, sem csatornázásuk nem volt, és ezenkívül szükségképpen túlzsúfoltak is voltak, mert minden bérlőnek, bármilyen népes volt is saját családja, más lakókat is be kellett fogadnia, noha minden kunyhó csak kétszobás. A kapott orvosi jelentés szerint ennek

[128] i. m. 50. old.
[129] „Public Health, Seventh Report", London 1865, 18. old.
[130] i. m. 165. old.

az volt a következménye, hogy e szegény embereknek éjszaka a fulladás minden kínját el kellett szenvedniök, hogy elkerüljék a közvetlenül ablakaik alatt levő piszkos pocsolyák és árnyékszékek dögletes kigőzölgését. Végül is egy orvos, akinek alkalma volt ezeket a kunyhókat meglátogatni, bizottságunkhoz panaszt nyújtott be. A legkeserűbb kifejezésekkel számolt be ezeknek az úgynevezett lakásoknak az állapotáról és igen komoly következményektől tartott, ha nem hoznak néhány egészségügyi intézkedést. Körülbelül egy évvel ezelőtt a fent említett Jay kötelezte magát arra, hogy egy házat rendez be, ahová azokat az általa foglalkoztatott személyeket, akiken ragályos betegség tör ki, nyomban el lehet különíteni. Július végén megismételte ezt az ígéretét, de megvalósítására semmiféle lépést nem tett, ámbár ez idő óta több himlőmegbetegedés és ennek következtében két haláleset fordult elő. Szeptember 9-én Kelson orvos arról tudósított, hogy ugyanazokban a kunyhókban további himlőmegbetegedések történtek, és a kunyhók állapotát szörnyűségesnek vázolta. Az Ön" (a miniszterről van szó) „tájékoztatására hozzá kell tennem, hogy egyházközségünk rendelkezik egy elszigetelt házzal, az úgynevezett pestisházzal, ahol az egyházközség ragályos betegségben szenvedő tagjait ápolják. Ez a ház most hónapok óta állandóan túl van zsúfolva betegekkel. Egy családból 5 gyermek halt meg himlőben és lázban. Ez év április 1-től szeptember 1-ig himlő következtében nem kevesebb, mint 10 haláleset fordult elő, 4 a szóbanforgó kunyhókban, a ragály forrásaiban. A megbetegedések számát lehetetlen megadni, mert az érintett családok ezt, amennyire csak lehet, titkolják."[131]

A szén- és más bányákban dolgozó munkások a brit proletariátus legjobban fizetett kategóriáihoz tartoznak. Hogy bérükért milyen árat fizetnek, azt egy korábbi helyen megmutattam.[132] Itt lakásviszonyaikra vetünk egy gyors pillantást. A bánya kiaknázója, akár tulajdonos, akár bérlő, rendszerint bizonyos számú cottage-ot építtet „kezei" számára. A cottage-ot és a fűtéshez való szenet „ingyen" kapják, azaz ezek bérüknek természetben nyúj-

[131] i. m. 18. old., jegyzet. A Chapel-en-le-Frith-Union szegénygondozója a következőket jelenti a Registrar Generalnek*: „Doveholesban számos kis barlangot vájtak egy mészpernyéből keletkezett nagy dombba. Ezek a barlangok szolgálnak lakásul a vasútépítésnél foglalkoztatott földmunkások és egyéb munkások számára. A barlangok szűkek, nedvesek, nincsen lefolyójuk és árnyékszékük. A tetőn vágott lyuk kivételével, amely egyúttal kéményül is szolgál, minden szellőzési lehetőség hiányzik. A himlő dühöng és már több halálesetet okozott" (a barlanglakók között). (Uo., 2. jegyzet)

[132] A 460. skk. [nálunk 462—468.] oldalakon megadott részletek főleg a szénbányák munkásaira vonatkoznak. A fémbányákban uralkodó még rosszabb állapotokról v. ö. a Royal Commission 1864. évi lelkiismeretes jelentését.

tott részei. Akiket nem lehet ilyen módon elhelyezni, azok ehelyett 4 font sterlinget kapnak kézhez évente. A bánya-kerületek hamarosan nagy népességet vonzanak magukhoz, amely magukból a bányászokból és a köréjük csoportosuló kézművesekből, szatócsokból stb. tevődik össze. Mint mindenütt, ahol sűrű a népesség, a földjáradék itt is magas. A bányavállalkozó ezért arra törekszik, hogy lehetőleg szűk helyen, a tárnák szájánál annyi cottage-ot hányjon össze, amennyi éppen szükséges ahhoz, hogy ezekbe munkásait családjukkal együtt beszoríthassa. Ha a közelben új bányákat tárnak fel vagy régieket ismét művelés alá vesznek, a zsúfoltság nő. A cottage-ok felépítésénél egyetlen szempont uralkodik, a tőkés „lemondása" minden nem feltétlenül elkerülhetetlen készpénzkiadásról. „A bányászok és a Northumberland és Durham bányáival kapcsolatban levő más munkások lakásai", mondja dr. Julian Hunter, „átlagban talán a legrosszabbak és legdrágábbak, amit Anglia ebből a fajtából nagy méretekben nyújt, kivéve mégis Monmouthshire hasonló kerületeit. Azért kivételesen rosszak, mert rengetegen laknak egy szobában, házak nagy tömegét építik fel szűk telken, hiány van vízben és nincsenek árnyékszékek, gyakran alkalmazzák azt a módszert, hogy az egyik házat a másikra építik vagy a házat flatekre osztják" (úgyhogy az egyes cottage-ok egymás fölött levő emeleteket alkotnak) „. . . A vállalkozó az egész kolóniát úgy kezeli, mintha az csak táborozna, nem pedig tartósan letelepedne."[133] „Kapott utasításaim végrehajtása során", mondja dr. Stevens, „meglátogattam a Durham Union legtöbb nagy bányászfaluját. . . Igen kevés kivétellel valamennyire érvényes, hogy elhanyagolnak minden olyan intézkedést, amely a lakosok egészségének biztosítását szolgálná. . . Valamennyi bányamunkás 12 hónapra a bánya bérlőjéhez (lessee) vagy tulajdonosához van kötve" („bound", ez a kifejezés éppúgy, mint a bondage, a jobbágyság idejéből származik). „Ha elégedetlenségüknek hangot adnak vagy bárminő módon alkalmatlankodnak a felügyelőnek (viewer), akkor az a felügyeleti könyvben megjelöli nevüket vagy megjegyzést ír hozzá, és az évenkénti új »kötés« alkalmával elbocsátja őket. . . Az a benyomásom, hogy a truck-rendszernek egyetlen fajtája sem lehet rosszabb, mint az, amely e sűrűn lakott kerületekben uralkodik. A munkás kénytelen bérének egy része fejében egy fertőző behatásoktól körülvett házat elfogadni. Nem tud segíteni önmagán. Minden tekintetben jobbágy (he is to all intents and purposes a serf). Kérdésesnek látszik, hogy tud-e rajta valaki segíteni tulajdonosán kívül, e tulajdonos pedig elsősorban mér-

[133] „Public Health, Seventh Report", 180., 182. old.

legszámlájához fordul tanácsért, és az eredmény meglehetősen biztos. A munkást vízzel is a tulajdonos látja el. Akár jó a víz, akár rossz, akár megkapja, akár visszatartják, fizetnie kell érte, vagy helyesebben el kell tűrnie, hogy béréből levonják."[134]

A „közvéleménnyel" vagy akár az egészségrendészettel történő összeütközései alkalmával a tőke egyáltalán nem átallja, hogy a részint veszélyes, részint lealacsonyító feltételeket, amelyek közé a munkás munkáját és otthoni életét kényszeríti, azzal „igazolja", hogy ez szükséges a munkás hasznot hajtóbb kizsákmányolásához. Így tesz, amikor lemond a veszélyes gépek védőberendezéséről a gyárban, a szellőzési és biztonsági berendezésekről a bányákban stb. Így tesz itt a bányamunkások elszállásolásánál is. „Mentségül a silány lakásfeltételekre", mondja dr. Simon, a Privy Council tiszti főorvosa hivatalos jelentésében, „azt hozzák fel, hogy a bányákat rendszerint bérletben aknázzák ki, hogy a bérleti szerződés tartama (szénbányáknál többnyire 21 év) túlságosan rövid ahhoz, hogy a bánya bérlője érdemesnek tartsa a vállalkozás által odavonzott munkásoknak és iparosoknak stb. jó lakásfeltételeket nyújtani; még ha neki magának szándékában volna is, mondják, hogy e téren liberálisan járjon el, a földtulajdonos meghiúsítaná ezt. Az utóbbinak ugyanis az a szokása, hogy rögtön elképesztő pótlólagos járadékot követel azért a kiváltságért, hogy a föld alatti tulajdonát megmunkálók elszállásolására tisztességes és kényelmes falu épüljön a föld felszínén. Ez a tiltó ár, ha ugyan nem egyenesen tilalom, szerintük másokat is elijeszt, akik egyébként szívesen építkeznének... Ennek a mentségnek az értékét nem akarom tovább vizsgálni, és azt sem kutatom, hogy végül is kire hárulna a tisztességes lakásokra fordított többletkiadás, a földesúrra, a bányabérlőre, a munkásokra vagy a nagyközönségre... De tekintettel azokra a gyalázatos tényekre, amelyeket a mellékelt jelentések" (dr. Hunter, Stevens és mások jelentései) „lelepleznek, orvoslást kell találni... A földtulajdon jogcímét arra használják, hogy nagy társadalmi jogtalanságot kövessenek el. A földesúr mint bányatulajdonos a munka elvégzésére ipari kolóniát hív birtokára, és aztán mint a föld felszínének tulajdonosa lehetetlenné teszi, hogy az általa összegyűjtött munkások hozzájussanak az életükhöz nélkülözhetetlen, alkalmas lakáshoz. A bánya bérlőjének" (a tőkés kiaknázónak) „semmi pénzbeli érdeke nem fűződik ahhoz, hogy ellenszegüljön az üzlet e megosztásának, mert jól tudja, hogy ha a földtulajdonos igényei elképesztőek is, következményeiket nem ő viseli, hogy a munkások, akik ezt viselik, túlságo-

[134] i. m. 515., 517. old.

san műveletlenek ahhoz, semhogy egészségügyi jogaikat ismernék, és hogy sem a legocsmányabb lakás, sem a legposhadtabb ivóvíz nem vált ki soha sztrájkot."[135]

d) A válságok hatása a munkásosztály legjobban fizetett részére

Mielőtt a tulajdonképpeni mezőgazdasági munkásokra rátérnék, egy példán még meg akarom mutatni, hogyan hatnak a válságok még a munkásosztály legjobban fizetett részére, a munkásosztály arisztokráciájára is. Emlékszünk, 1857 meghozta azoknak a nagy válságoknak egyikét, amelyekkel az ipari ciklus mindenkor lezárul. A legközelebbi határidő 1866-ban volt esedékes. A válság — amelyet a tulajdonképpeni gyári kerületekben már előre leszámítoltak a gyapotínség folytán, amely sok tőkét a szokott befektetési területről a pénzpiac nagy központjaiba kergetett — ezúttal túlnyomórészt pénzügyi jelleget öltött. Kitörését 1866 májusában egy londoni óriásbank bukása jelezte, amelyet nyomban számtalan szédelgő pénzügyi társaság összeomlása követett. A katasztrófa által sújtott nagy londoni iparágak egyike a vashajóépítés volt. Ennek az iparágnak a mágnásai a szédítő fellendülés idején nemcsak mértéktelen túltermelésbe estek, hanem még hatalmas szállítási szerződéseket is vállaltak, arra spekulálva, hogy a hitel forrása továbbra is ugyanolyan bőven fog buzogni. Most szörnyű ellenhatás következett be, amely mind ez ideig, 1867 március végéig, a többi londoni iparágban is tart.[136] A munkások helyzetének jellemzésére szolgáljon az alábbi idézet a „Morning Star" egyik tudósítójának részletes jelentéséből, aki 1867 elején meglátogatta a szenvedés fő fészkeit. „London keleti részén, Poplar, Millwall, Greenwich, Deptford, Limehouse és Canning Town kerületekben legalább 15 000 munkás él a legnagyobb nyomorban családjával együtt, köztük több mint 3000 tanult gépmunkás. Tartalékalapjukat a

[135] i. m. 16. old.

[136] „A londoni szegények tömeges éhhalála (Wholesale starvation of the London Poor)! ... Az utóbbi napokban London falait nagy plakátokkal ragasztották tele, amelyeken a következő figyelemreméltó közlemény volt olvasható: »Hízott ökrök, éhező emberek! A hízott ökrök elhagyták üvegpalotájukat, hogy a gazdagokat hízlalják fényűző lakukban, miközben az éhező emberek nyomorúságos odúikban meggebednek és felfordulnak.« E vészjósló felírással ellátott plakátokat állandóan megújítják. Alig vakarják le és ragasztják át a régieket, rögtön újak jelennek meg ugyanott vagy egy másik, éppen olyan forgalmas helyen... Ez azokra a jelekre emlékeztet, amelyek a francia népet 1789 eseményeire készítették elő... Ebben a pillanatban, miközben angol munkások asszonyostul és gyermekestül fagy- és éhhalált halnak, az angol pénznek, az angol munka termékének milliói orosz, spanyol, olasz és más külföldi kölcsönökbe fektetik." („Reynolds' Newspaper", 1867 január 20.)

6—8 hónapos munkanélküliség kimerítette... Nagy fáradságomba került, hogy a" (poplari) „dologház kapujához előrehatoljak, mert kiéhezett embertömeg ostromolta. Kenyérutalványokra vártak, de a kiosztás ideje még nem érkezett el. Az udvar nagy négyzet, a falakon körülfutó védőtetővel. Az udvar közepén a kockaköveket nagy hóbuckák borították. Itt bizonyos kisebb helyeket fűzfafonadékkal elkerítettek, karámokhoz hasonlóan, ahol az emberek jobb időjárás esetén dolgoznak. Látogatásom napján a karámok úgy be voltak havazva, hogy senki sem ülhetett bennük. A férfiak mégis, a tetőpárkány védelme alatt, kockakövek makadámmá törésével foglalkoztak. Mindegyikük egy nagy kockakövön ült és súlyos kalapáccsal addig verte a jégborította gránitot, amíg abból 5 bushelnyit szét nem tört. Ezzel napi munkáját elvégezte, s ezért 3 pennyt" (2 ezüstgaras, 6 pfennig) „és egy kenyérutalványt kapott. Az udvar egy másik részén egy angolkóros kis faház állott. Amikor ajtaját kinyitottuk, telve találtuk emberekkel, akik szorosan összebújtak, hogy egymást melegítsék. Hajókötelet fosztottak és azon vitatkoztak, hogy ki tud közülük minimális táplálékkal a legtovább dolgozni, mert a kitartás volt a point d'honneur [becsület dolga]. Ebben az egyetlen dologházban 7000-en kaptak támogatást, köztük sok százan olyanok, akik 6—8 hónappal ezelőtt a legmagasabb szakmunkásbéreket keresték az országban. Számuk kétszer ennyi lett volna, ha nem lennének sokan, akik még egész pénztartalékuk kimerítése után is visszariadnak az egyházközséghez való folyamodástól, amíg van valamijük, amit zálogba tehetnek... Miután a dologházat elhagytam, sétát tettem az utcákon, a többnyire földszintes házak közt, amelyekből Poplarban olyan sok van. Vezetőm a munkanélküliek bizottságának tagja volt. Elsőnek egy vasmunkás házába léptünk be, aki 27 hete van munka nélkül. A férfit egész családjával együtt egy hátsó szobában ülve találtam. A szobában még volt néhány bútor és égett a tűz. Ez szükséges volt, hogy a fiatal gyermekek meztelen lábát megvédjék a fagytól, mert kegyetlenül hideg nap volt. A tűzzel szemközt egy tányéron egy rakás kóc hevert, amelyet az asszony és a gyermekek tépdestek, hogy a dologház kenyerét megszolgálják. A férfi a fentebb leírt udvarok egyikében dolgozott napi 3 pennyért és kenyérutalványért. Most jött haza ebédelni, igen éhesen, mint azt nekünk keserű mosollyal mondta, ebédje pedig néhány szelet zsíros kenyérből és egy csésze tej nélküli teából állott... A következő ajtót, amelyen bekopogtunk, egy középkorú nő nyitotta ki, aki anélkül, hogy egy szót szólt volna, egy kicsiny hátsó szobába vezetett bennünket. Ott ült egész családja, szótlanul, szemüket a már-már kialvó tűzre szegezve. Olyan sivárság, olyan reménytelenség vette körül ezeket az embereket és kicsiny szobájukat, hogy nem szeretnék még egyszer hasonló jelenetet látni. »Semmit sem

kerestek, uram«, mondta az asszony, fiaira mutatva, »26 hét óta semmit, és minden pénzünk odavan, minden pénzünk, amit én és az apjuk jobb időkben félretettünk, abban a tévhitben, hogy rossz napokra tartalékot biztosítunk. Nézzen ide«, kiáltotta szinte vadul, miközben elővett egy takarékkönyvet, benne szabályszerű bejegyzések a befizetett és visszakapott pénzről, úgyhogy láthattuk, hogyan indult a kis vagyon az első 5 shillinges betéttel, hogyan növekedett fel lassanként 20 font sterlingre, és hogyan olvadt azután ismét el, zsugorodott fontokból shillingekké, míg végül az utolsó bejegyzéssel a könyv olyan értéktelenné vált, mint egy üres papírdarab. Ez a család egy szűkös ebédet kapott naponta a dologházból. . . Következő látogatásunkat egy ír munkás feleségénél tettük, akinek férje azelőtt a hajóépítő műhelyben dolgozott. Az asszony a táplálékhiánytól betegen, ruhástól feküdt egy matracon, éppenhogy betakarta egy darab szőnyeg, mert minden ágyneműjük a zálogházban volt. A nyomorult gyermekek gondozták, és úgy néztek ki, mintha fordítva, nekik lenne szükségük anyai ápolásra. 19 heti kényszerű tétlenség juttatta őket ide, mondta az asszony, és miközben a keserű múlt történetét elbeszélte, úgy sóhajtozott, mintha minden reményét elvesztette volna egy jobb jövőben. . . Amikor a házból kiléptünk, egy fiatalember futott hozzánk, s arra kért bennünket, menjünk az ő házába és nézzük meg, nem tehetünk-e érte valamit. Egy fiatalasszony, két bájos gyerek, egy nyaláb zálogcédula és egy teljesen csupasz szoba — ez volt minden, amit mutatni tudott."

Az 1866-os válság utórezgéseire vet fényt egy tory újságból vett alábbi kivonat. Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy London keleti része, amelyről itt szó van, nemcsak a fejezet szövegében említett vashajóépítés székhelye, hanem az állandóan a minimum alatt fizetett ún. „otthonmunkáé" is. „Rettenetes színjáték tárult elénk tegnap a főváros egyik részében. Ámbár az East End sok ezer munkanélkülije nem vonult fel tömegesen fekete gyászzászlók alatt, az emberáradat mégis elég impozáns volt. Gondoljunk arra, mit szenved ez a népesség. Éhen pusztul el. Ez az egyszerű és szörnyű tény. 40 000-en vannak. . . Szemünk láttára, e csodálatos főváros egyik negyedében, egészen közel a gazdagság leghatalmasabb felhalmozásához, amit a világ valaha látott, ennek közvetlen közelében 40 000 ember magára hagyva éhen hal! Ezek az ezrek most betörnek a többi negyedbe; ők, akik mindig az éhhalál határán állnak, fülünkbe kiáltják fájdalmukat, az égre kiáltanak, beszélnek nyomor sújtotta lakásaikról, arról, hogy lehetetlen munkát találniok és haszontalan koldulniok. A helyi szegényadó-kötelesek az egyházközségek követelései folytán maguk is a pauperizmus határára sodródtak." („Standard", 1867 április 5.)

Minthogy az angol tőkések között divat Belgiumot munkásparadicsomnak feltüntetni, mert ott „a munka szabadságát" vagy ami ugyanaz, „a tőke szabadságát" sem a szakszervezetek zsarnoksága, sem gyári törvények nem csorbítják, szóljunk itt néhány szót a belga munkás „boldogságáról". E boldogság rejtelmeibe bizonyára senki sem volt jobban beavatva, mint az elhunyt Ducpétiaux úr, a belga börtönök és jótékonysági intézmények főfelügyelője és a belga központi statisztikai bizottság tagja. Vegyük elő munkáját: „Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique", Brüsszel 1855. Szerepel ebben többek között egy belga átlagos munkáscsalád, amelynek évi kiadásait és bevételeit igen pontos adatok alapján kiszámítja, majd táplálkozási viszonyait összehasonlítja a katonákéval, a haditengerészekével és a fegyencekével. A család „apából, anyából és négy gyermekből áll". E hat személy közül „négy az egész éven át hasznosan foglalkoztatható"; feltételezi, „hogy közülük egyik sem beteg vagy munkaképtelen", hogy nem költenek „vallási, erkölcsi és művelődési célokra, kivéve templomi ülésért egy csekélységet", hogy nem fizetnek „járulékokat takarékpénztárba vagy öregségi biztosítópénztárba", hogy nincsenek „luxus- vagy egyéb felesleges kiadásaik". Az apa és a legidősebb fiú azonban megengedi magának, hogy dohányozzék és vasárnap a kocsmát is felkeresse, amire Ducpétiaux heti teljes 86 centime-ot vesz számításba. „A különböző iparágak munkásainak engedélyezett bérek összesítéséből következik ... hogy a napibér legmagasabb átlaga: férfiak számára 1 frank 56 centime, nők számára 89 centime, fiúk számára 56 centime és lányok számára 55 centime. Ilyen alapon számítva a család évi bevétele legfeljebb 1068 frank lenne... A tipikusnak vett háztartásban minden lehetséges bevételt összeszámoltunk. Ha azonban az anyának munkabért számítunk fel, akkor ezáltal megfosztjuk a háztartást vezetésétől; ki gondoskodik a házról, a kicsiny gyermekekről? Ki főzzön, mosson, foltozzon? A munkások mindennap szembekerülnek ezzel a dilemmával."

A család költségvetése ezek szerint:

az apa	300 munkanap	à	1,56 fr	468,— fr
az anya	„ „	„	0,89 „	267,— „
a fiú	„ „	„	0,56 „	168,— „
a leány	„ „	„	0,55 „	165,— „
			Összesen	1068,— fr

A család évi kiadása és a felmerülő hiány az alábbi módon alakulnak, ha a munkás úgy táplálkoznék, mint

a haditengerész	1828,— fr	hiány	.....	760,— fr
a katona	1473,— „	„	.....	405,— „
a fegyenc	1112,— „	„	.....	44,— „

„Látjuk, hogy kevés munkáscsalád tud úgy táplálkozni, mint a haditengerész vagy a katona, sőt mint a fegyenc. Egy-egy fegyenc Belgiumban 1847—49-ben átlagosan 63 centime-ba került naponta, ami 13 centime-mal több, mint a munkás napi létfenntartási költsége. Az igazgatási és felügyeleti költségeket kiegyenlíti az, hogy lakbért a fegyenc nem fizet... Hogyan lehetséges azonban, hogy sok munkás, mondhatni a munkások nagy többsége, még szűkösebb viszonyok között él? Csak úgy, hogy olyan szükségmegoldásokhoz menekül, amelyeknek titkát csupán a munkás ismeri; hogy lecsíp napi adagjából; búzakenyér helyett rozskenyeret eszik; húst kevesebbet vagy egyáltalában nem eszik; ugyanígy van a vajjal és a fűszerekkel; hogy családját egy vagy két kamrába zsúfolja össze, ahol lányok és fiúk együtt alszanak, gyakran ugyanazon a szalmazsákon; hogy takarékoskodik a ruházkodáson, a mosáson, a tisztálkodási szereken; hogy lemond a vasárnapi szórakozásokról, egyszóval, hogy a legfájdalmasabb nélkülözésekre szánja el magát. Ha egyszer ehhez a végső határhoz elérkezett, akkor az élelmiszerek legkisebb áremelkedése, munkakiesés, betegség megnöveli a munkás nyomorát és teljesen tönkreteszi. Halmozódnak az adósságok, megtagadják tőle a hitelt, a ruhák, a legszükségesebb bútorok a zálogházba vándorolnak, és végül a család kéri a szegénylajstromba való felvételét."[137] Valóban, e „tőkés paradicsomban" a legszükségesebb létfenntartási eszközök legcsekélyebb árváltozását a halálesetek és a bűntények számának változása követi! (Lásd „Manifest der Maatschappij De Vlamingen Vooruit!" Brüsszel 1860, 12. old.) Egész Belgiumban 930 000 család él, és ezek közül a hivatalos statisztika szerint: 90 000 gazdag (választó) = 450 000 személy; 390 000 a városi és falusi kis középosztályhoz tartozó család, nagyrészük állandóan a proletariátusba hullik = 1 950 000 személy. Végül 450 000 munkáscsalád = 2 250 000 személy, akik közül a mintacsaládok a Ducpétiaux által vázolt boldogságot élvezik. A 450 000 munkáscsalád közül több mint 200 000 szerepel a szegénylajstromban!

[137] *Ducpétiaux*, i. m. 151., 154., 155., 156. old.

e) A brit mezőgazdasági proletariátus

A tőkés termelés és felhalmozás antagonisztikus jellege sehol sem érvényesül brutálisabban, mint az angol földművelés (beleértve az állattenyésztést) fejlődésében és az angol mezőgazdasági munkás visszafejlődésében. Mielőtt jelenlegi helyzetére rátérnék, vessünk egy gyors pillantást a múltra. A modern mezőgazdaság Angliában a XVIII. század közepétől számítódik, ámbár a földtulajdonviszonyok forradalmasodása, amelyből mint alapzatból a megváltozott termelési mód kiindul, sokkal korábbi keletű.

Ha Arthur Youngnak, egy pontos megfigyelőnek, bár felületes gondolkodónak, az 1771-es év mezőgazdasági munkására vonatkozó adatait tekintjük, az utóbbi igen nyomorúságos szerepet játszik, összehasonlítva elődjével a XIV. század végén, „amidőn bőségben élhetett és gazdagságot halmozhatott fel"[138], nem is beszélve a XV. századról, „az angol városi és falusi munkás aranykoráról". De nem kell olyan messzire visszamennünk. Egy 1777-ből való igen tartalmas írásban ezt olvassuk: „A nagy bérlő csaknem a gentleman színvonalára emelkedett, míg a szegény mezőgazdasági munkást szinte a földig nyomták le... Szerencsétlen helyzete világosan megmutatkozik, ha összehasonlítjuk mai és 40 évvel ezelőtti viszonyait... Földtulajdonosok és bérlők karöltve nyomják el a munkást."[139] Ezután részletesen bebizonyítja, hogy a reálbér falun 1737-től 1777-ig csaknem $^1/_4$-évél, vagyis 25%-kal esett. „A modern politika", mondja ezzel egyidejűleg dr. Richard Price, „a magasabb néposztályoknak kedvez; a következmény az lesz, hogy előbb-utóbb az egész királyság csak gentlemanekből és koldusokból, nagyurakból és rabszolgákból fog állani."[140]

---

[138] *James E. Th. Rogers* (a politikai gazdaságtan professzora az oxfordi egyetemen): „A History of Agriculture and Prices in England", Oxford 1866, I. köt. 690. old. Ez a szorgalmas munka az eddig megjelent két első kötetben csak az 1259-től 1400-ig terjedő időszakot öleli fel. A második kötet pusztán statisztikai anyagot tartalmaz. Ez az első hiteles „History of Prices" [ártörténet], amellyel arra az időre vonatkozólag rendelkezünk.

[139] „Reasons for the late Increase of the Poor-Rates; or, a comparative view of the price of labour and provisions", London 1777, 5., 11. old.

[140] *Dr. Richard Price*: „Observations on Reversionary Payments", VI. kiad., W. Morgan, London 1803, II. köt. 158—159. old. Price a 159. oldalon megjegyzi: „A munkanap névleges ára jelenleg csak négyszer vagy legfeljebb ötször akkora, mint amekkora 1514-ben volt. De a gabona ára hétszer, a húsé és a ruházaté körülbelül tizenötször olyan magas. A munka ára ezért annyira elmarad a létfenntartási költségek növekedése mögött, hogy e költségekhez viszonyítva úgy látszik most még a felére sem rúg az azelőttinek."

Mindazonáltal az angol mezőgazdasági munkás 1770 és 1780 közötti helyzete, akár táplálkozási és lakásviszonyait, akár önérzetét, szórakozásait stb. illetően, később soha el nem ért eszmény. Átlagbére pint búzában kifejezve 1770—71-ben 90, Eden idején (1797) már csak 65, 1808-ban pedig 60 pint volt.[141]

A mezőgazdasági munkások helyzetét az antijakobinus háború végén, amely alatt a földbirtokos arisztokraták, a bérlők, gyárosok, kereskedők, bankárok, tőzsdelovagok, hadseregszállítók stb. oly rendkívüli módon meggazdagodtak, már korábban érintettük. A névleges bér részint a bankjegyek elértéktelenedése, részint az elemi létfenntartási eszközök árának attól független növekedése következtében emelkedett. A bérek valóságos mozgását azonban igen egyszerű módon meg lehet állapítani anélkül, hogy ehelyütt meg nem engedhető részletekbe mennénk bele. A szegénytörvény és annak adminisztrációja 1795-ben és 1814-ben ugyanaz volt. Emlékszünk rá, hogyan kezelték ezt a törvényt falun: az egyházközség alamizsna alakjában kiegészítette a névleges bért arra a névleges összegre, amely a munkás puszta tengődéséhez elengedhetetlen volt. A bérlő által fizetett bér és az egyházközség által pótolt bérhiány aránya megmutat két dolgot; először azt, hogy a munkabér mennyivel süllyedt a minimum alá, másrészt azt, hogy a mezőgazdasági munkás milyen fokban tevődött össze bérmunkásból és pauperből, vagyis, hogy milyen fokban változtatták egyházközségének jobbágyává. Olyan grófságot választunk ki, amely valamennyi többi grófság átlagos viszonyait képviseli. 1795-ben az átlagos hetibér Northamptonshire-ban 7 sh. 6 d. volt, egy hattagú család évi összes kiadása 36 £ 12 sh. 5 d., összes bevétele 29 £ 18 sh., az egyházközség által pótolt hiány 6 £ 14 sh. 5 d. Ugyanabban a grófságban 1814-ben a hetibér 12 sh. 2 d., egy öttagú család évi összes kiadása 54 £ 18 sh. 4 d., összes bevétele 36 £ 2 sh., az egyházközség által pótolt hiány 18 £ 6 sh. 4 d.[142], vagyis 1795-ben a hiány a munkabérnek kevesebb mint negyede, 1814-ben pedig több mint a fele. Magától értetődik, hogy ilyen körülmények között az a csekély kényelem, amelyet Eden még talált a mezőgazdasági munkás cottage-ában, 1814-re eltűnt.[143] A bérlő valamennyi barma között ettől kezdve a munkás, az instrumentum

[141] *Barton*: „Observations etc.", 26. old. A XVIII. század végére vonatkozóan v. ö. *Eden*: „The State of the Poor".

[142] *Parry*: „The Question of the Necessity of the existing Cornlaws considered", 80. old.

[143] *Parry*, i. m. 213. old.

vocale [beszélő szerszám] volt a leghajszoltabb, a legrosszabbul táplált és a legbrutálisabban kezelt állat.

Ez az állapot zavartalanul tovább tartott, amíg „az 1830-as Swing-felkelések* a lángoló gabonakazlak fényénél meg nem mutatták nekünk" (ti. az uralkodó osztályoknak), „hogy a nyomor és a sötét, lázadó elégedetlenség éppoly vadul lobog a mezőgazdasági, mint az ipari Anglia felszíne alatt".[144] Sadler akkoriban az alsóházban a mezőgazdasági munkásokat „fehér rabszolgáknak" (white slaves) keresztelte el, és egy püspök a felsőházban visszhangozta e jelzőt. Ez időszak legjelentősebb politikai gazdásza, E. G. Wakefield, ezt mondja: „Dél-Anglia mezőgazdasági munkása nem rabszolga, nem is szabad ember, hanem pauper."[145]

A gabonatörvények hatálytalanítását közvetlenül megelőző idő új fényt vetett a mezőgazdasági munkások helyzetére. Egyrészt a polgári agitátoroknak érdekükben állott bebizonyítani, milyen kevéssé védték e védőtörvények a gabona valódi termelőit. Másrészt az ipari burzsoázia tajtékzott a dühtől, mert a földbirtokos arisztokraták megbélyegezték a gyárakban uralkodó állapotokat, mert ezek a velejükig romlott, szívtelen és előkelő naplopók együttérzést tettettek a gyári munkás szenvedéseivel, és mert „diplomatikusan buzgólkodtak" a gyári törvényhozásért. Régi angol közmondás, hogy ha két tolvaj hajba kap, akkor mindig valami hasznos dolog történik. És valóban, az uralkodó osztály két csoportjának zajos, szenvedélyes civakodása azon, hogy kettejük közül melyik zsákmányolja ki a legszemérmetlenebbül a munkást, jobbról is, balról is segített az igazságot a világra hozni. Shaftesbury gróf, másnéven Lord Ashley, előharcosa volt az arisztokraták gyárellenes emberbaráti hadjáratának. Ezért 1844—45-ben ő a kedvenc tárgya azoknak a leleplezéseknek, amelyeket a „Morning Chronicle" a mezőgazdasági munkások helyzetéről közölt. Ez az újság, akkoriban a legjelentékenyebb liberális lap, saját megbízottakat küldött a mezőgazdasági kerületekbe, akik korántsem elégedtek meg általános leírással és statisztikával, hanem közölték mind a megvizsgált munkáscsaládok, mind földesuraik nevét. Az alábbi jegyzék azokat a béreket tünteti fel, amelyeket három faluban, Blanford, Wimbourne és Poole környékén fizettek. A falvak G. Bankes úrnak és Shaftesbury grófjának a tulajdonai. Észre fogjuk venni, hogy a „Low Churchnek"* ez a pápája, az angol pietisták feje, ugyanúgy, mint nevezett Bankes, a munkások éhbéréből egy jelentékeny részt megint bezsebel házbér ürügyén.

---

[144] *S. Laing*: „National Distress", 62. old.

[145] „England and America", London 1833, I. köt. 47. old.

a) Gyermekek	b) Családtagok száma	c) Férfiak hetibere	d) Gyermekek hetibere	e) Az egesz család heti jovedelme	f) Heti lakber	g) Hetibér összege a lakber levonasa utan	h) Egy főre juto hetiber
			Első falu				
		sh.		sh. d.	sh. d.	sh. d.	sh. d.
2	4	8	—	8 0	2 0	6 0	1 6
3	5	8	—	8 0	1 6	6 6	1 $3^1/_2$
2	4	8	—	8 0	1 0	7 0	1 9
2	4	8	—	8 0	1 0	7 0	1 9
6	8	7	(1) 1 sh. 6 d. (2) 2 "	10 6	2 0	8 6	1 $^3/_4$
3	5	7	—	7 0	1 4	5 8	1 $1^1/_2$
			Második falu				
		sh.		sh. d.	sh. d.	sh. d.	sh. d.
6	8	7	(1) 1 sh. 6 d. (2) 1 " 6 "	10 0	1 6	8 6	1 $^3/_4$
6	8	7	—	7 0	1 $3^1/_2$	5 $8^1/_2$	0 $8^1/_2$
8	10	7	—	7 0	1 $3^1/_2$	5 $8^1/_2$	0 7
4	6	7	—	7 0	1 $6^1/_2$	5 $5^1/_2$	0 11
3	5	7	—	7 0	1 $6^1/_2$	5 $5^1/_2$	1 1
			Harmadik falu				
		sh.		sh. d.	sh. d.	sh. d.	sh. d.
4	6	7	—	7 0	1 0	6 0	1 0
3	5	7	(1) 2 sh. (2) 2 " 6 d.	11 6	0 10	10 8	2 $1^1/_2$
0	2	5	—	5 0	1 0	4 0	2 0[146]

A gabonatörvények eltörlése iszonyú lökést adott az angol földművelésnek. Igen nagy méretű alagcsövezés [147], az istállózásnak és a takarmánynövények mesterséges termesztésének új rendszere, gépi trágyázó-készülékek bevezetése, az agyagos föld új kezelése, az ásványi trágyázószerek fokozott használata, a gőzgép és mindenféle új munkagépek stb. alkalmazása, egyáltalában a belterjesebb művelés jellemzi ezt a korszakot. A Királyi Mezőgazdasági Társaság elnöke, Pusey úr, azt állítja, hogy a gazdálkodás (viszonylagos) költségei az újonnan bevezetett gépek révén csaknem a felére csökkentek. Másrészt a föld tényleges hozama gyorsan emelkedett. Acre-enkénti nagyobb tőkekiadás, tehát a bérletek gyorsuló koncentrációja is — ez volt az

[146] Londoni „Economist", 1845 március 29., 290. old.

[147] A földbirtokos arisztokrácia e célra az állampénztárból előlegezett önmagának alapokat, természetesen a parlament útján, igen alacsony kamatra, amelyet a bérlőknek kétszeresen kellett számára megtéríteniök.

új módszer alapfeltétele.[148] Ugyanakkor a megművelt terület 1846 és 1856 között 464 119 acre-rel bővült, nem is beszélve a keleti grófságok nagy területeiről, amelyeket nyúlkertekből és sovány legelőkből dúsan termő gabonaföldekké varázsoltak. Azt már tudjuk, hogy egyidejűleg a mezőgazdaságban működő személyek összlétszáma csökkent. Ami a mindkét nembeli és legkülönbözőbb korú tulajdonképpeni földművelőket illeti, számuk az 1851. évi 1 241 269-ről 1861-ben 1 163 217-re csökkent.[149] Ezért ha az angol legfőbb anyakönyvvezető joggal jegyzi meg: „A bérlők és mezőgazdasági munkások 1801 utáni szaporulata semmilyen arányban sincs a mezőgazdasági termék szaporulatával"[150], akkor ez az aránytalanság még sokkal inkább érvényes a legutóbbi időszakra, amikor a mezőgazdasági munkásnépesség tényleges csökkenése együtt járt a megművelt terület kiterjesztésével, a belterjesebb műveléssel, a földbe bekebelezett és a megművelésére fordított tőke hallatlan felhalmozásával, a föld termékeinek az angol agronómia történetében példátlan növekedésével, a földtulajdonosok duzzadó járadékjegyzékeivel és a tőkés bérlők dagadó gazdagságával. Ha ehhez hozzávesszük a városi felvevőpiac szakadatlan gyors bővülését és a szabadkereskedelem uralmát, akkor a mezőgazdasági munkás post tot discrimina rerum* végre olyan viszonyok közé került, amelyeknek secundum artem [a művészet szabályai szerint] részegítően boldoggá kellett volna tenniök őt.

Rogers professzor ezzel szemben arra az eredményre jut, hogy a mai angol mezőgazdasági munkás helyzete, nem is a XIV. század második felében vagy a XV. században élt elődjéhez képest, hanem csak az 1770—80-as időszakbeli elődjéhez viszonyítva, rendkívül megromlott, hogy „ismét jobbággyá lett", mégpedig rosszul táplált és rossz lakású jobbággyá.[151] Dr. Julian Hunter a mezőgazdasági munkások lakásviszonyairól szóló korszakal-

[148] A közepes bérlők csökkenése különösen a cenzusnak „A bérlő fia, unokája, fivére, unokaöccse, leánya, leányunokája, nővére, unokahúga" című rovataiból, egyszóval a bérlő által foglalkoztatott saját családtagok rovataiból látható. Ezek a rovatok 1851-ben 216 851 személyt, 1861-ben csak 176 151 személyt öleltek fel, 1851-től 1871-ig Angliában a 20 acre-nél kisebb bérletek száma több mint 900-zal csökkent; az 50 és 75 acre közöttiek száma 8253-ról 6370-re esett; hasonló volt a helyzet valamennyi többi 100 acre-nél kisebb bérletnél. Ezzel szemben ugyanezen 20 év alatt a nagy bérletek száma megszaporodott; a 300—500 acre nagyságú bérletek száma 7771-ről 8410-re emelkedett, az 500 acre-nél nagyobbaké 2755-ről 3914-re, az 1000 acre-nél nagyobbaké 492-ről 582-re.

[149] A birkapásztorok száma 12 517-ről 25 559-re növekedett.

[150] „Census etc.", i. m. 36. old.

[151] *Rogers*, i. m. 693. old. „The peasant has again become a serf." i. m. 10. old. Rogers úr a liberális iskolához tartozik, Cobdennak és Brightnak személyes barátja, tehát nem laudator temporis acti**.

kotó jelentésében ezt mondja: „A hind" (a mezőgazdasági munkásnak a jobbágyság idejéből származó neve) „létfenntartási költségeit arra a lehető legalacsonyabb összegre rögzítették, amiből megélhet ... bérét és hajlékát nem veszik számításba a profitnál, amelyet ki akarnak facsarni belőle. A bérlő számításaiban ő nulla..."[152] Létfenntartási eszközeit mindig fix mennyiségnek veszik."[153] „Ami jövedelmének bárminő további csökkentését illeti, a munkás azt mondhatja: nihil habeo, nihil curo [semmim sincs, semmivel sem törődöm]. Nem fél a jövőtől, mert semmije sincs azon kívül, ami létezéséhez feltétlenül nélkülözhetetlen. Elérte a nullpontot, amelyből mint adottságból a bérlő számításai kiindulnak. Jöjjön, aminek jönnie kell, ő nem részesedik sem a szerencsében, sem a szerencsétlenségben."[154]

1863-ban hivatalosan megvizsgálták a száműzetésre és kényszermunkára ítélt bűnözők ellátási és foglalkoztatási viszonyait. Az eredményeket két vastag Kékkönyvben fektették le. „Az angliai börtönökben levő bűnözők, a dologházbeli pauperok és az ugyanezen országbeli szabad mezőgazdasági munkások kosztjának gondos összehasonlítása", olvasható ott többek között, „vitathatatlanul azt mutatja, hogy az előbbiek sokkal jobban vannak táplálva, mint a másik két osztály bármelyike"[155], míg „a kényszermunkára ítélt fegyenctől megkövetelt munkamennyiség körülbelül fele annak, amit egy közönséges mezőgazdasági munkás elvégez."[156] Néhány jellegzetes tanúvallomás: John Smithnek, az edinburgh-i börtön igazgatójának kihallgatása. 5056. sz.: „Az angol börtönökben sokkal jobb a koszt, mint a közönséges mezőgazdasági munkásoké." 5057. sz.: „Tény, hogy Skócia közönséges mezőgazdasági munkásai igen ritkán jutnak valamilyen húshoz." 3047. sz.: „Tud Ön valamilyen okot arra, miért kell a bűnözőket sokkal jobban (much better) táplálni, mint a közönséges mezőgazdasági munkásokat? — Kétségtelenül nem." 3048. sz: „Helyesnek tart-e további kísérleteket abban az irányban, hogy a kényszermunkára elítélt fegyencek kosztját közelhoz-

[152] „Public Health, Seventh Report", London 1865, 242. old. „The cost of the hind is fixed at the lowest possible amount on which he can live ... the supplies of wages or shelter are not calculated on the profit to be derived from him. He is a zero in farming calculations." Ezért egyáltalán nem szokatlan, hogy a ház bérbeadója felemeli a munkás lakbérét, mihelyt meghallja, hogy az valamivel többet keres, vagy hogy a bérlő csökkenti a munkás bérét, „mert felesége munkát talált". (uo.)

[153] i. m. 135. old.

[154] i. m. 134. old.

[155] „Report of the Commissioners ... relating to Transportation and Penal Servitude", London 1863, 42. old., 50. sz.

[156] i. m. 77. old., „Memorandum by the Lord Chief Justice"

zák a szabad mezőgazdasági munkások kosztjához?"[157] „A mezőgazdasági munkás azt mondhatná: keményen dolgozom és nincs elég ennivalóm. Amikor a börtönben voltam, nem dolgoztam olyan keményen és bőségesen kaptam enni, s ezért jobb nekem a börtönben, mint szabadon."[158] A jelentés első kötetéhez csatolt táblázatokból összehasonlító áttekintést állítottam össze.

Heti táplálékmennyiség[158a]

	Nitrogéntartalmu alkotórészek *uncia*	Nitrogenmentes alkotórészek *uncia*	Ásványi alkotórészek *uncia*	Összesen *uncia*
Bűnöző a portlandi börtönben ...	28,95	150,06	4,68	183,69
Matróz a királyi tengerészetnél ...	29,63	152,91	4,52	187,06
Katona	25,55	114,49	3,94	143,98
Hintókészítő (munkás)	24,53	162,06	4,23	190,82
Betűszedő	21,24	100,83	3,12	125,19
Mezőgazdasági munkás	17,73	118,06	3,29	139,08

A rosszabbul táplált néposztályok táplálkozási viszonyaival foglalkozó 1863. évi orvosi vizsgáló bizottság általános eredményét az olvasó már ismeri. Emlékszik még arra, hogy a mezőgazdasági munkáscsaládok nagy részének a tápláléka nem éri el „az éhségbetegségek elhárításához" szükséges minimális mértéket. Nevezetesen ez a helyzet Cornwall, Devon, Somerset, Wilts, Stafford, Oxford, Berks és Herts valamennyi tisztán mezőgazdasági kerületében. „A táplálék, amelyet a mezőgazdasági munkás kap", mondja dr. Simon, „több, mint amit az átlagmennyiség mutat, mert ő maga sokkal nagyobb részt kap az élelmiszerekből, mint családjának többi tagja, mivel ez nélkülözhetetlen munkája elvégzéséhez; a szegényebb kerületekben ő kapja csaknem az egész húst vagy szalonnát... Az asszonyra jutó táplálékmennyiség, és éppen így az is, amely a gyerekeknek jut gyors növekedésük időszakában, sok esetben, mégpedig csaknem az összes grófságokban, hiányos, főleg nitrogénben."[159] Azokat a férfi és női cselédeket, akik magánál a bérlőnél laknak, jól táplálják. Számuk az 1851. évi 288 277-ről 1861-ben 204 962-re esett. „A nők mezei munkája", mondja

[157] i. m. II. köt., Evidence
[158] i. m. I. köt., Appendix, 280. old.
[158a] i. m. 247—275. old.
[159] „Public Health, Sixth Report, 1863", 238., 249., 261., 262. old.

dr. Smith, „bármilyen egyéb hátrányokkal jár is, a jelenlegi körülmények között a család számára igen előnyös, mert megteremti az eszközöket cipőre, ruhára, a házbér megfizetésére, és így lehetővé teszi a jobb táplálkozást."[160] Ennek a vizsgálatnak egyik legfigyelemreméltóbb eredménye az volt, hogy a mezőgazdasági munkás Angliában sokkal rosszabbul táplált, mint az Egyesült Királyság többi részében („is considerably the worst fed"), ahogy az alábbi táblázat mutatja.

Az átlagos mezőgazdasági munkás heti szén- és nitrogénfogyasztása[161]

	Szén *grain*	Nitrogén *grain*
Anglia	40 673	1594
Wales	48 354	2031
Skócia	48 980	2348
Írország	43 366	2434

[160] i. m. 262. old.

[161] i. m. 17. old. Az angol mezőgazdasági munkás csak $^1/_4$ annyi tejet és $^1/_2$ annyi kenyeret kap, mint az ír munkás. Az utóbbi jobb táplálkozását már A. Young észrevette e század elején „Tour in Ireland" című munkájában. Ennek oka egyszerűen az, hogy a szegény ír bérlő hasonlíthatatlanul emberségesebb, mint a gazdag angol. Wales tekintetében a szövegbeli adat a délnyugati részre nem érvényes. „Minden ottani orvos megegyezik abban, hogy a gümőkórban, görvélyben stb. elhaltak arányszámának növekedése a népesség testi állapotának rosszabbodásával fokozódik, és ezt a rosszabbodást mindannyian a szegénységnek tulajdonítják. A mezőgazdasági munkás megélhetéséhez ott becslés szerint napi 5 pennyre van szükség, sok kerületben a bérlő" (aki maga is nyomorog) „kevesebbet fizet. Egy falat sózott hús, amely mahagóni keménységűre száradt és aligha éri meg az emésztés nehéz műveletét, vagy egy kis szalonna szolgál fűszerül a lisztből és hagymából készített nagy mennyiségű leveshez vagy zabkásához, és a mezőgazdasági munkásnak nap nap után ez az ebédje . . . Az ipar haladása az ő számára azzal a következménnyel járt e zord és nedves éghajlat alatt, hogy az erős háziszőttes posztót kiszorította az olcsó pamutáru és az erősebb italokat az »úgynevezett« tea . . . Szélben és esőben végzett sokórai munka után a földműves visszatér cottage-ába, hogy letelepedjék a tűz mellé, amelyet tőzegből vagy agyaggal golyókká összetapasztott szénhulladékból rakott, és amelyből szénsav- és kénsavfelhők szállnak fel. A kunyhó fala agyagból és kövekből készült, padlója csupasz föld, amely a kunyhó építése előtt is ott volt, a tető egy csomó laza és felpuffadt szalma. Minden rést betömnek, hogy benn tartsák a meleget, és pokoli bűzben, iszapos talajjal a lába alatt, gyakran egyetlen ruháját a testén szárítva vacsorázik a munkás feleségével és gyermekeivel. Bábák, akik kénytelenek voltak az éjszaka egy részét ezekben a kunyhókban tölteni, leírták, hogy lábuk elmerült a padló iszapjában, és hogy kénytelenek voltak a falba lyukat fúrni — könnyű munka! —, hogy egy kis külön levegőhöz jussanak. Számos különböző rendű és rangú tanú bizonyítja, hogy a hiányosan táplált (underfed) paraszt minden éjjel ki van téve ilyen és más egészségtelen behatásoknak, és hogy az eredmény egy legyengült és görvélyes nép, arra valóban nincs hiány bizonyítékokban . . . Caermarthenshire és Cardiganshire egyházközségi tisztviselőinek közlései meggyőzően bizo-

„Dr. Hunter jelentésének minden oldala", mondja dr. Simon a hivatalos egészségügyi jelentésében, „mezőgazdasági munkásaink lakásainak elégtelen mennyiségéről és nyomorúságos minőségéről tanúskodik. S az állapotok e tekintetben hosszú évek óta fokozódóan rosszabbodtak. A mezőgazdasági munkás most sokkal nehezebben talál lakóhelyet, és ha talált, az sokkal kevésbé felel meg szükségleteinek, mint talán évszázadok óta. Különösen az utóbbi 30 vagy 20 év folyamán súlyosbodik a baj rohamosan, és a falusi ember lakásviszonyai most a legnagyobb mértékben siralmasak. Hacsak azok, akiket munkája gazdaggá tesz, nem tartják érdemesnek, hogy bizonyos fajta szánakozó kímélettel kezeljék, ő teljesen tehetetlen ebben az ügyben. Hogy talál-e hajlékot azon a földön, amelyet megművel, hogy az emberhez vagy disznóhoz méltó-e, hogy el van-e látva egy kis kerttel, amely a szegénység nyomását olyan nagyon enyhíti, mindez nem attól függ, hogy hajlandó-e vagy tud-e megfelelő bért fizetni, hanem attól, hogyan tetszik másoknak élni azzal a »jogukkal, hogy tulajdonukkal azt tehetik, amit akarnak«. Lehet a bérlet bármilyen nagy, nincs törvény, amely előírná, hogy egy bizonyos számú munkáslakásnak, méghozzá tisztességesnek, kell lennie rajta; éppúgy nem biztosítja a törvény a munkásnak a legcsekélyebb jogot sem arra a földre, amelynek az ő munkája éppoly nélkülözhetetlen, mint az eső és a napfény... Még egy ismeretes körülmény esik komoly súllyal latba ellene ... a szegénytörvénynek, valamint az illetőségről és a szegényadó kivetéséről szóló rendelkezéseinek hatása.[162] E törvény hatása alatt minden egyházközségnek pénzbeli érdeke,

---

nyítják ugyanezeket az állapotokat. Mindehhez egy még nagyobb vész járul, az idiotizmus elharapódzása. Még néhány szót az éghajlati viszonyokról. Évente 8—9 hónapon át heves délnyugati szelek száguldanak át az egész országon, és ezeket szakadó záporok kísérik, amelyek főképp a dombok nyugati lejtőit verik. Fák ritkák, kivéve a védett helyeket; ahol a védelem hiányzik, ott a szél teljesen kivetkőzteti őket formájukból. A kunyhók valamilyen hegyterasz alatt, gyakran szakadékban vagy kőfejtésben bújnak meg, és a legelőkön csak a legapróbb juh és az ottani szarvasmarha tud megélni... A fiatalemberek keletre, Glamorgan és Monmouth bánya-kerületeibe vándorolnak... Caermarthenshire a bányásznépesség nevelőotthona és rokkantháza... A lakosság csak nehezen tartja fenn létszámát. Így Cardiganshire-ban:

	1851	1861
Férfiak	45 155	44 446
Nők	52 459	52 955
	97 614	97 401"

(Dr. Hunter jelentése; „Public Health, Seventh Report, 1864", London 1865, 498—502. old. elszórtan.)

[162] 1865-ben egy keveset javítottak ezen a törvényen. A tapasztalat csakhamar megmutatja majd, hogy az ilyesféle foldozgatás mit sem segít.

hogy a területén letelepedő mezőgazdasági munkások számát a lehető legkisebbre korlátozza; mert sajnos a mezőgazdasági munka, ahelyett hogy biztos és állandó függetlenségről kezeskednék a keményen robotoló munkás és családja számára, többnyire csak hosszabb vagy rövidebb kerülőút a pauperizmushoz, amely pauperizmus a munkás egész pályája alatt olyan közel van, hogy minden betegség vagy bárminő időleges munkanélküliség azonnal szükségessé teszi, hogy az egyházközség segítségét vegye igénybe; és ezért földművelő népesség bármilyen letelepedése valamely egyházközség területén nyilvánvalóan szegényadó-többletet jelent... A nagy földtulajdonosoknak[163] csak el kell határozniok, hogy birtokaikon ne legyenek munkáslakások, és azonnal megszabadulnak a szegényekért való felelősségük felétől. Hogy az angol alkotmánynak és a törvénynek mennyire állt szándékában ilyenfajta korlátlan földtulajdont biztosítani, amely a földbirtokosnak, aki »tulajdonával azt teszi, amit akar«, lehetővé teszi, hogy a föld megművelőivel mint idegenekkel bánjon és őket területéről elűzze, ez olyan kérdés, amelynek megvitatása nem reám tartozik... Ez az elűzési hatalom nem puszta elmélet. A gyakorlatban a legnagyobb méretekben érvényesítik. Egyike azoknak a körülményeknek, amelyek a mezőgazdasági munkás lakásviszonyain uralkodnak... A baj terjedelmét meg lehet ítélni a legutóbbi cenzusból, amely szerint a házak lerombolása, az irántuk megnyilvánuló nagyobb helyi kereslet ellenére, a legutóbbi 10 év alatt Anglia 821 különböző kerületében tovább folytatódott, úgyhogy eltekintve azoktól a személyektől, akik kénytelenek voltak nem-helybenlakókká" (ti. abban az egyházközségben, ahol dolgoznak) „lenni, 1861-ben 1851-hez képest $5\,^1/_3\,^0/_0$-kal nagyobb népességet zsúfoltak $4\,^1/_2\,^0/_0$-kal kisebb lakótérre... Mihelyt az elnéptelenítő folyamat elérte célját, az eredmény, mondja dr. Hunter, egy kirakat-falu (show-village), ahol a cottage-ok számát néhányra redukálták, és ahol senki sem lakhat birkapásztorokon, kertészeken és vadőrökön, vagyis a rendes szolgaszemélyzeten kívül, akiket az osztályukban megszokott jó bánásmódban részesít a kegyelmes uraság.[164] A földnek azonban művelésre van szüksége, és azt

[163] A következők megértéséhez: close villagesnek (zárt falvaknak) nevezik azokat, amelyeknek földtulajdonosa egy vagy néhány nagybirtokos; open villages (nyílt falvak) azok, amelyeknek földje sok kisebb tulajdonosé. Ez utóbbi helyek azok, ahol az építkezési spekulánsok cottage-okat és éjjeli szállásokat létesíthetnek.

[164] Egy ilyen kirakat-falu nagyon csinos látványt nyújt, de éppoly kevéssé reális, mint azok a falvak, amelyeket II. Katalin látott krími utazása során. Az utóbbi időben gyakran a birkapásztort is száműzik ezekből a kirakat-falvakból. Market Harborough mellett például van egy körülbelül 500 acre kiterjedésű juhtenyészet, amely csak egyetlen férfi munkáját igényli.

látjuk, hogy a rajta dolgozó munkások nem a földtulajdonos lakói, hanem egy talán 3 mérföldnyi távolságra levő nyílt faluból jönnek, ahol sok kis háztulajdonos fogadta be őket, miután cottage-aikat a zárt falvakban lerombolták. Ahol a dolgok ilyen irányban haladnak, ott a cottage-ok nyomorúságos külseje többnyire tanúskodik a sorsról, amelyre ítéltettek. E házak a természetes pusztulás különböző fokain állnak. Amíg a négy fal kitart, megengedik a munkásnak, hogy bért fizessen érte, és a munkás gyakran igen boldog, hogy ezt teheti, még akkor is, ha egy jó lakás árát kell fizetnie. De semmi rendbehozás, semmi javítás, kivéve azt, amit a nincstelen lakó elvégezhet. Ha aztán végül teljesen lakhatatlanná válik, csak eggyel több a tönkrement cottage, és annyival kevesebb a szegényadó a jövőben. Miközben a nagy tulajdonosokily módon lerázzák magukról a szegényadót az általuk ellenőrzött föld elnéptelenítése útján, a legközelebbi mezőváros vagy nyílt helység befogadja a kidobott munkásokat; a legközelebbi, mondom, de lehet, hogy ez a »legközelebbi« 3 vagy 4 mérföldnyire van a gazdaságtól, ahol a munkásnak naponta robotolnia kell. Ilymódon napi munkáját megtoldják, mintha csak semmi sem volna, azzal, hogy napi 6 vagy 8 mérföldet kell gyalogolnia mindennapi kenyere megszerzéséhez. A felesége és gyermekei által végzett minden mezőgazdasági munka is most ugyanezen megnehezítő körülmények között megy végbe. S ezzel nem merült ki a baj, amelyet neki a távolság okoz. A nyílt helységben házspekulánsok földdarabokat vásárolnak és ezeket, amilyen szorosan csak lehet, ellepik az elképzelhető legolcsóbb kalyibákkal. És ezekben a nyomorult hajlékokban, amelyeket még akkor is, ha a szabad mezőre nyílnak, a legrosszabb városi lakások legszörnyűbb vonásai jellemeznek, senyvednek Anglia mezőgazdasági munkásai. . .[165] Másrészt nem kell azt képzelni,

---

Hogy ne kelljen sokat gyalogolnia e tágas síkságokon, Leicester és Northampton szép legelőin, a juhász egy cottage-ot szokott kapni a majorságban. Most egy tizenharmadik shillinget adnak neki szállásra, amelyet távol, a nyílt faluban kell keresnie.

[165] „A munkások házai" (a nyílt helységekben, amelyek természetesen mindig túlzsúfoltak) „rendszerint sorba épültek, háttal azon földdarab legeslegszélének, amelyet az építő spekuláns magáénak mondhat. Ezért a homlokzati oldal kivételével napfényhez és levegőhöz nem jutnak." (Dr. Hunter jelentése, i. m. 135. old.) Nagyon gyakran a falu kocsmárosa vagy szatócsa egyúttal házat is ad bérbe. Ebben az esetben a mezőgazdasági munkás a bérlő mellett második urat kap benne. Egyúttal vevőjének is kell lennie. „Heti 10 shillingből, amelyből lemegy 4 font sterling évi lakbér, köteles kevésbé teáját, cukrát, lisztjét, szappanját, gyertyáját és sörét a szatócs diktálta árakon bevásárolni." (i. m. 132. old.) Ezek a nyílt falvak valójában az angol mezőgazdasági proletariátus „büntetőgyarmatai". Sok cottage nem egyéb, mint éjjeli szállás, ahol a környék egész csavargó csőcseléke megfordul. A mezőgazdasági munkás és családja, akik gyakran igazán csodálatos módon a legpiszkosabb viszonyok

hogy még az a munkás is, akit az általa megművelt földön szállásolnak el, olyan lakást talál, amilyet termelő iparkodásból álló élete megérdemel. Még a legfejedelmibb birtokon is a munkás cottage-a gyakran a legnyomorúságosabb. Vannak landlordok [földtulajdonosok], akik úgy gondolják, hogy egy istálló is elég jó munkásaiknak és azok családjának, és akik mégsem tartják méltóságukon alulinak, hogy az ilyen bérleményből annyi készpénzt préseljenek ki, amennyit csak lehetséges.[166] Még ha a bérlemény csak düledező kunyhó is, amely egyetlen hálóhelyiségből áll, amelynek nincs tűzhelye, nincs árnyékszéke, nincsenek nyitható ablakai, nincs vízellátása, kivéve az árok, nincs kertje — a munkás védtelen a méltánytalanság ellen. Egészségrendészeti törvényeink (The Nuisances Removal Acts) pedig holt betűk. Hiszen végrehajtásukat éppen azokra a tulajdonosokra bízzák, akik ilyen lyukakat adnak bérbe... Nem szabad, hogy kivételesen barátságosabb jelenségek láttán szem elől tévesszük azoknak a tényeknek nyomasztó túlsúlyát, amelyek szégyenfoltjai az angol civilizációnak. Valóban borzalmasnak kell lennie a helyzetnek, ha, a jelenlegi lakásviszonyok szemmel látható szörnyűsége ellenére, avatott megfigyelők egyhangúlag arra a végső következtetésre jutnak, hogy még a lakások általános hitványsága is mérhetetlenül kevésbé súlyos baj, mint pusztán számbeli elégtelenségük. A mezőgazdasági munkások lakásainak túlzsúfoltsága évek óta mély szomorúsággal töltötte el nemcsak azokat az embereket, akik az egészségre, hanem mindazokat, akik a tisztességes és erkölcsös életre

között is megőrizték jellemük jóravalóságát és tisztaságát, itt teljességgel elzüllenek. Az előkelő Shylockok között természetesen divat farizeus módon vállat vonni a házspekulánsok, a kistulajdonosok és a nyílt helységek felett. Nagyon jól tudják, hogy az ő „zárt falvaik és kirakat-falvaik" a szülőhelyei a „nyílt helységeknek", és hogy ezek nélkül nem létezhetnének. „A nyílt helységek kistulajdonosai nélkül a mezőgazdasági munkások legnagyobb része kénytelen volna annak a birtoknak a fái alatt aludni, amelyen dolgozik." (i. m. 135. old.) A „nyílt" és „zárt" falvak rendszere uralkodik egész Közép- és egész Kelet-Angliában.

[166] „A ház bérbeadója" (a bérlő vagy a landlord) „közvetlenül vagy közvetve gazdagszik egy ember munkája révén, akinek heti 10 shillinget fizet, és aztán ettől a szegény ördögtől ismét kicsikar 4 vagy 5 font sterling évi bért olyan házakért, amelyek szabadpiacon 20 font sterlinget sem érnek, de mesterséges árukat fenntartja a tulajdonos hatalma, aki azt mondhatja: »Vedd ki a házamat, vagy hordd el magad és keress máshol elhelyezkedést, anélkül hogy munkádról bizonyítványt adnék«... Ha valaki javítani szeretne helyzetén és vasúti sínfektetőnek akar menni vagy kőbányába, ugyanaz a hatalom megint rögtön kijelenti: »Vagy dolgozol nekem ezért az alacsony munkabérért, vagy pedig hordd el magad egyheti felmondás után; vidd magaddal a disznódat, ha van, és gondolkozz, mit látsz majd a krumpliból, amely a kertedben nő.« Ha pedig érdeke másképp kívánja, akkor a tulajdonos" (illetve a bérlő) „ilyen esetben néha inkább a házbér felemelésével bünteti a szolgálatából való szökést." (Dr. Hunter, i. m. 132. old.)

adnak valamit. Mert a ragályos betegségek falusi kerületekbeli elterjedéséről jelentést tevők újra és újra, olyan egyforma kifejezésekkel, hogy gépies ismétlésnek látszik, a házak túlzsúfoltságát bélyegzik meg mint olyan okot, amely teljesen meghiúsít minden kísérletet, hogy az egyszer fellépett járvány továbbterjedését feltartóztassák. Újra és újra bebizonyították, hogy a falusi élet sok egészséges hatása ellenére az összezsúfoltság, amely a ragályos betegségek elharapódzását annyira meggyorsítja, nem-ragályos betegségek keletkezését is előmozdítja. És azok az emberek, akik ezt az állapotot megbélyegezték, nem hallgatták el a további bajokat sem. Még ott is, ahol eredeti tárgyuk csak az egészségvédelem volt, szinte rákényszerültek arra, hogy a kérdés más oldalaival is foglalkozzanak. Azáltal, hogy bebizonyították, milyen gyakran fordul elő, hogy mindkét nembeli, házas és nem-házas felnőtt személyeket dobálnak össze (huddled) szűk hálóhelyiségekbe, jelentéseiknek azt a meggyőződést kellett kiváltaniok, hogy a leírt körülmények között a szemérem- és tisztességérzést a legdurvábban megsértik és minden erkölcsösség szinte szükségszerűen megsemmisül. . .[167] Legutóbbi jelentésem függelékében például dr. Ord, beszámolva a ragály kitöréséről Wingben (Buckinghamshire), megemlíti, hogy egy fiatalember érkezett oda lázas betegen Wingrave-ből. Betegsége első napjaiban 9 másik személlyel aludt együtt egy helyiségben. Két hét alatt többen ezek közül megbetegedtek, néhány hét elteltével a 9 személy közül 5 kapta meg a ragályt és 1 meghalt! Ezzel egyidejűleg dr. Harvey, a St. George kórház orvosa, aki magángyakorlata során látogatta meg Winget a járvány idején, ugyanilyen értelemben tájékoztatott: »Egy fiatal lázbeteg nő éjszaka egy szobában aludt apjával, anyjával, törvénytelen gyermekével, két fiatal férfival – fivéreivel –, két nővérével és az utóbbiak egy-egy törvénytelen gyermekével, összesen 10 személy. Néhány héttel azelőtt 13 gyermek aludt ugyanabban a helyiségben.«"[168]

Dr. Hunter mezőgazdasági munkások 5375 cottage-át vizsgálta meg,

[167] „Ifjú házaspárok nem nyújtanak épületes látványt ugyanabban a helyiségben háló felnőtt fivérek és nővérek számára, és ámbár példákat feljegyezni nem szabad, elegendő adat áll rendelkezésre annak a megjegyzésnek igazolására, hogy a vérfertőzés bűnében részt vett nők sorsa szörnyű szenvedés és gyakran a halál." (Dr. Hunter, i. m. 137. old.) Egy falusi rendőrtisztviselő, aki sok éven át mint detektív London legrosszabb negyedeiben működött, faluja leányairól a következőket vallja: „Zsenge korban ilyen durva erkölcstelenséget, ilyen szemtelenséget és szemérmetlenséget rendőri pályámon London legrosszabb részeiben sem tapasztaltam soha. . . Úgy élnek, mint a disznók, nagy fiúk és lányok, anyák és apák mind együtt alszanak ugyanabban a szobában." („Children's Employment Commission, Sixth Report", London 1867, Appendix, 77. old., 155. sz.)

[168] „Public Health, Seventh Report, 1864", 9—14. old. elszórtan

nemcsak a tiszta mezőgazdasági kerületekben, hanem Anglia valamennyi grófságában. Az 5375 közül 2195-nek csak egy hálóhelyisége volt (ez gyakran lakószobául is szolgált), 2930-nak csak kettő és 250-nek több mint kettő. Bemutatok egy kis csokrot egy tucat grófságból.

1. Bedfordshire.

Wrestlingworth: A hálószobák kb. 12 láb hosszúak és 10 láb szélesek, ámbár sok szoba még kisebb. A kis földszintes kunyhót gyakran két hálóhelyiségre osztják deszkákkal, gyakran az 5 láb 6 hüvelyk magas konyhában van egy ágy. A bér 3 £. Árnyékszéket a bérlőknek maguknak kell építeniök, a háztulajdonos csak egy gödröt ad. Valahányszor egy bérlő árnyékszéket épít, azt az egész szomszédság használja. Egy Richardson nevű család háza utolérhetetlen szépségű. Habarcsfalai kidomborodnak, mint a női ruha térdhajtásnál. Oromzatának egyik vége domború, a másik homorú, s szerencsétlenségre az utóbbin van a kémény, egy elefántormányhoz hasonló, agyagból és fából készült görbe cső. Hosszú bot támasztja a kéményt, hogy el ne dűljön. Az ajtó és az ablakok rombusz alakúak. A 17 meglátogatott házból csak 4-nek volt egynél több hálószobája, és ez a 4 is túl volt zsúfolva. Az egy hálóhelyiséges cotok [kunyhók] egyikében 3 felnőtt lakott 3 gyerekkel, egy másikban egy házaspár 6 gyerekkel stb.

Dunton: 4-től 5 £-ig terjedő magas házbérek, a férfiak hetibére 10 sh. Azt remélik, hogy a család szalmafonó munkájából kiszorítják a lakbért. Minél magasabb a házbér, annál több embernek kell összeállnia, hogy megfizessék. 6 felnőtt, 4 gyerekkel egy hálószobában, 3 £ 10 sh.-et fizet. A legolcsóbb házat Duntonban, amely kívülről 15 láb hosszú és 10 széles, 3 £-ért adják bérbe. A 14 megvizsgált ház közül csak 1-nek volt két hálóhelyisége. Valamivel a falu előtt van egy ház, külső falai elé a lakók odapiszkítottak, az ajtóból alul 9 hüvelyk hiányzik, mert teljesen elrothadt, és ezt szellemesen úgy pótolják, hogy amikor este bezárják, belülről néhány téglát tolnak elébe és valami gyékénnyel takarják el. Az egyik félablak, üveggel és kerettel együtt, már megjárta minden élőnek az útját. Itt 3 felnőtt és 5 gyermek zsúfolódott össze, bútorok nélkül. Dunton nem roszszabb, mint a Biggleswade Union többi része.

2. Berkshire

Beenham: 1864 júniusában élt itt egy férfi, feleségével és 4 gyermekével, egy cotban (földszintes cottage-ban). Az egyik leány vörhennyel jött haza a munkájából. Meghalt. Az egyik gyermek megbetegedett és meghalt. Amikor dr. Huntert hívták, az anya és egyik gyermeke tífuszban szenve-

dett. Az apa és a másik gyermek kint aludtak, de itt megmutatkozott, milyen nehéz elkülönítést biztosítani, mert a ragály sújtotta ház fehérneműje, mosásra várva, a nyomorúságos falu zsúfolt piacán hevert. — H. házának bére heti 1 sh.; egyetlen hálószoba egy házaspárnak és 6 gyermeknek. Egy ház, amelyet heti 8 d.-ért adnak bérbe, 14 láb 6 hüvelyk hosszú, 7 láb széles, konyhája 6 láb magas; a hálószobának nincs ablaka, tűzhelye, ajtaja, sőt nyílása sem, csak a folyosóra, kert nincs. Nemrégiben egy férfi lakott itt 2 felnőtt leányával és serdülő fiával; az apa és a fiú az ágyon aludtak, a lányok a folyosón. Mindkét lány szült egy-egy gyermeket, mialatt a család itt élt, de az egyik a dologházba ment szülni és aztán visszatért.

3. Buckinghamshire.

Itt 30 cottage-ban — 1000 acre földön — kb. 130—140 személy lakik. A bradenhami egyházközség 1000 acre-t ölel fel; 1851-ben 36 háza volt, 84 férfiból és 54 nőből álló népességgel. A nemeknek ez az egyenlőtlensége 1861-re rendeződött, amikor is 98 férfi és 87 női lakosa volt; a szaporulat 10 év alatt 14 férfi és 33 nő. Ez idő alatt a házak száma 1-gyel csökkent.

Winslow: Nagy része újonnan épült, jó stílusban; úgy látszik a házak iránti kereslet jelentékeny, mert igen silány cotokat heti 1 sh.-ért és 1 sh. 3 d.-ért adnak bérbe.

Water Eaton: Itt a tulajdonosok, látva a népesség növekedését, a meglevő házaknak kb. 20%-át lerombolták. Egy szegény munkás, akinek körülbelül 4 mérföldet kellett gyalogolnia munkahelyéig, arra a kérdésre, hogy nem tud-e közelebb cotot találni, így válaszolt: „Nem, azok átkozottul óvakodni fognak attól, hogy egy ilyen nagycsaládos férfit befogadjanak."

Tinker's End, Winslow mellett: Egy hálóhelyiség, amelyben 4 felnőtt és 4 gyermek lakik, 11 láb hosszú, 9 láb széles és legmagasabb pontján 6 láb 5 hüvelyk magas; egy másik, amely 11 láb 3 hüvelyk hosszú, 9 láb széles, 5 láb 10 hüvelyk magas, 6 személynek adott szállást. E családok egy-egy tagjának kevesebb helye volt, mint amennyi egy gályarabnak szükséges. Egyik háznak sem volt egynél több hálószobája, egyiknek sem volt hátsó ajtaja, vize pedig csak igen kevésnek. A ház hetibére 1 sh. 4 d.-től 2 sh.-ig terjed. A 16 megvizsgált házban csak egyetlen férfi keresett heti 10 sh.-et. A levegőkészlet, amely az említett esetben az egyes személyekre jutott, megfelel annak, amelyet akkor kapnának, ha éjszakára egy 4 köbláb térfogatú skatulyába zárnák őket. Igaz, a régi kunyhók bőséges természetadta szellőzéssel szolgálnak.

4. Cambridgeshire.

Gamblingay különböző tulajdonosoké. A leghitványabb cotok vannak itt, amiket csak látni valahol. Sok a szalmafonó. Halálos eltompultság, a piszokba való reménytelen beletörődés uralkodik Gamblingayben. A központjában tapasztalható elhanyagoltság gyötrelemmé válik a falu északi és déli szélén, ahol a házak fokozatosan elrothadnak. A távollevő* landlordok vidáman vágnak eret a szegény fészken. A lakbérek igen magasak; 8—9 személy van begyömöszölve az egy hálószobás helyiségekbe, két esetben 6 felnőtt, fejenként 1—2 gyerekkel aludt egy kis hálóhelyiségben.

5. Essex.

Ennek a grófságnak sok egyházközségében az emberek és a cottage-ok száma párhuzamosan csökken. Nem kevesebb mint 22 egyházközségben azonban a házak lerombolása nem tartóztatta fel a népesség növekedését vagy nem idézte elő azt a kiűzési folyamatot, amely „a városokba vándorlás" néven mindenütt végbemegy. Fingringhoe-ban, egy 3443 acre-es egyházközségben, 1851-ben 145 ház állott, 1861-ben már csak 110, de a nép nem akart eltávozni és képes volt még ilyen bánásmód mellett is szaporodni. Ramsden Craysben 1851-ben 252 személy lakott 61 házban, de 1861-ben 262 személyt szorítottak össze 49 házba. Basildonben 1851-ben 1827 acre-en 157 személy élt 35 házban, az évtized végén 180 személy 27 házban. Fingringhoe, South Fambridge, Widford, Basildon és Ramsden Crays egyházközségekben 1851-ben 8449 acre-en 1392 személy élt 316 házban, 1861-ben ugyanezen a területen 1473 személy 249 házban.

6. Herefordshire.

Ez a kis grófság többet szenvedett a „kiűzési szellemtől", mint Anglia bármely más grófsága. Madleyben a túlzsúfolt, többnyire két hálószobás cottage-ok túlnyomórészt a bérlők tulajdonai. Ezeket évi 3 vagy 4 £-ért könnyen bérbe adják és heti 9 sh. munkabért fizetnek!

7. Huntingdonshire.

Hartfordnak 1851-ben 87 háza volt; rövid idővel később 19 cottage-ot lerombóltak ebben az 1720 acre-es kis egyházközségben; a lakosság száma 1831-ben 452, 1851-ben 382 és 1861-ben 341 személy. 14 egyhálószobás cotot vizsgáltak meg. Az egyikben egy házaspár, 3 felnőtt fiú, 1 felnőtt lány, 4 gyerek, összesen 10 személy lakott; egy másikban 3 felnőtt, 6 gyerek. Az egyik ilyen szoba, amelyben 8 személy aludt, 12 láb 10 hüvelyk hosszú,

12 láb 2 hüvelyk széles és 6 láb 9 hüvelyk magas volt; egy személyre átlag, a kiugrások levonása nélkül, kb. 130 köbláb jutott. A 14 hálóhelyiségben 34 felnőtt és 33 gyermek aludt. E cottage-oknak ritkán van kertjük, de a lakók közül sokan bérelhettek kis darab földet, roodonként ($^1/_4$ acre) 10 vagy 12 sh.-ért. Ezek a parcellák távol esnek az árnyékszék nélküli házaktól. A családnak vagy a parcellájára kell mennie, hogy ürülékét lerakja, vagy — ahogy ez, tisztesség ne essék szólván, itt történik — a szekrény egyik fiókját kell megtöltenie. Mihelyt tele van, kihúzzák és kiürítik ott, ahol tartalmára szükség van. Japánban az élet körforgása tisztában megy végbe.

8. Lincolnshire.

Langtoft: Egy férfi lakik itt Wright házában feleségével, anyósával és 5 gyermekével. A háznak konyhája és mosogatókamrája van, a hálószoba a konyha felett foglal helyet, a konyha és a hálószoba 12 láb 2 hüvelyk hosszú, 9 láb 5 hüvelyk széles, az egész alapterület 21 láb 3 hüvelyk hosszú és 9 láb 5 hüvelyk széles. A hálószoba — padláshelyiség. Falai cukorsüveg alakban összefutnak a tető felé, és egy csapóablak nyílik a homlokzatra. Miért lakott itt ez az ember? A kert miatt? Ez rendkívül kicsiny. A lakbér miatt? Ez magas, heti 1 sh. 3 d. Mert közel van munkahelyéhez? Nem, attól 6 mérföldre van, úgyhogy naponta 12 mérföldet gyalogol ide-oda. Azért lakott itt, mert ezt a cotot ki lehetett bérelni, és mert bárhol, bármilyen áron, bármilyen állapotban, de olyan házat akart, amelyben egyedül lakik. Itt következik egy statisztika Langtoft 12 házáról, ahol 12 hálószobában 38 felnőtt lakott 36 gyerekkel:

12 ház Langtoftban

Ház	Hálószobák	Felnőttek	Gyermekek	Személyek száma	Ház	Hálószobák	Felnőttek	Gyermekek	Személyek száma
1. sz.	1	3	5	8	7. sz.	1	3	3	6
2. sz.	1	4	3	7	8. sz.	1	3	2	5
3. sz.	1	4	4	8	9. sz.	1	2	0	2
4. sz.	1	5	4	9	10. sz.	1	2	3	5
5. sz.	1	2	2	4	11. sz.	1	3	3	6
6. sz.	1	5	3	8	12. sz.	1	2	4	6

9. Kent.

Kennington 1859-ben, amikor a diftéria felütötte fejét és az egyházközség orvosa hivatalosan megvizsgálta a szegényebb néposztály helyzetét, kétségbeejtően túlzsúfolt volt. Az orvos megállapította, hogy ebben a helységben, ahol sok munkára van szükség, több cotot leromboltak, újakat pedig nem építettek. Az egyik kerületben 4 ház állott, amelyeket birdcageeknek (madárkalitkáknak) neveztek; mindegyikben négy helyiség volt, az alábbi méretekkel (láb és hüvelyk):

Konyha	9,5 × 8,11 × 6,6
Mosogatókamra	8,6 × 4,6 × 6,6
Hálószoba	8,5 × 5,10 × 6,3
Hálószoba	8,3 × 8,4 × 6,3

10. Northamptonshire.

Brixworth, Pitsford és Floore: Ezekben a falvakban télen 20—30 férfi munkahiány miatt az utcán lődörög. A bérlők nem mindig művelik meg eléggé a gabona- és répaföldeket, és a landlord helyesnek tartotta, hogy összes bérleteit két vagy három bérletté vonja össze. Ezért hiány van foglalkoztatásban. Míg az árok egyik oldalán a föld munka után kiált, a másik oldalról a becsapott munkások vágyó pillantásokat vetnek feléje. Nyáron agyonhajszolják őket, télen majdnem éhen vesznek, nem csoda hát, ha sajátos szólásmódjukon azt mondják, „the parson and gentlefolks seem frit to death at them"[168a].

Floore-ban vannak olyan esetek, hogy 4, 5, 6 gyermekes házaspárok laknak a legkisebb fajtájú hálószobában, vagy 3 felnőtt 5 gyermekkel, vagy egy házaspár nagyapával és 6 vörhenyes gyermekkel stb.; 2 házban, amelyekben 2—2 hálószoba van, két család lakik, egyenként 8, illetve 9 felnőttel.

11. Wiltshire.

Stratton: 31 házat látogattak meg, amelyek közül 8-nak csak egy hálószobája volt. Penhill, ugyanabban az egyházközségben: egy cotot heti 1 sh. 3 d.-ért adtak bérbe 4 felnőttnek és 4 gyermeknek, a házban — az ép

[168a] „Úgy látszik a pap és a nemesember összeesküdtek, hogy agyongyötörjék őket."

falakon kívül — a durva kövekből készült padlózattól kezdve a rothadó szalmatetőig semmi sem volt jó.

12. Worcestershire.

A házak lerombolása itt nem olyan nagyarányú; mégis 1851-től 1861-ig az egy házra jutó személyek száma 4,2-ről 4,6-ra emelkedett.

Badsey: Itt sok a cot és a kis kert. Egyes bérlők azt mondják, hogy a cotok „a great nuisance here, because they bring the poor" (nagy visszásságot jelentenek, mert ide csődítik a szegényeket). Egy úriember kijelentésére: „A szegényeknek ettől semmivel sincs jobb soruk; ha 500 cotot építenek, úgy elkapkodják, mint a cipókat, valóban, minél többet építenek, annál többre van szükség" — tehát szerinte a házak szülik a lakókat, akik természeti törvény szerint nyomást gyakorolnak „az elszállásolási eszközökre" —, dr. Hunter megjegyzi: „Nos, ezek a szegények nyilván valahonnan jönnek, és minthogy Badseyben nincs semmiféle különös vonzóerő, például nem osztanak alamizsnát, léteznie kell egy még kényelmetlenebb helyről való taszításnak, amely őket ide űzi. Ha mindegyikük találhatna egy cotot és egy darabka földet munkahelye közelében, akkor ezt bizonyára előnyben részesítené Badseyvel szemben, ahol talpalatnyi földjéért kétszer annyit fizet, mint a bérlő a sajátjáért."

Az állandó elvándorlás a városokba, az állandó „létszámfelettivé tétel" a falun a bérletek koncentrációja, a szántóföldek legelővé változtatása, a gépi berendezés alkalmazása stb. következtében, és a falusi népesség állandó kiűzése a cottage-ok lerombolása útján — mindez vállvetve halad. Minél ritkábban lakott a kerület, annál nagyobb a „viszonylagos túlnépessége", annál nagyobb ennek nyomása a foglalkoztatási eszközökre, annál nagyobb a falusi népesség abszolút többlete elszállásolási eszközei felett, tehát annál nagyobb a falvakban a helyi túlnépesség és az emberek igen ragályterjesztő összezsúfolása. Az embertömeg szétszórt kis falvakba és mezővárosokba való összesűrítésének a vidék nagy területeinek erőszakos kiürítése felel meg. Az, hogy a mezőgazdasági munkásokat szüntelenül „létszámfelettivé teszik", noha számuk csökken és termékük tömege nő, a bölcsője pauperizmusuknak. Esetleges pauperizmusuk indok kiűzésükre és fő forrása lakásnyomoruknak, amely megtöri végső ellenállóképességüket és a földesurak és bérlők igazi rabszolgáivá teszi őket[169], úgyhogy a legalacsonyabb munkabér természeti törvénnyé szilár-

[169] „A hind istentől rendelt foglalkozása még az ő helyzetének is méltóságot ad. Nem rabszolga, hanem a béke katonája, és megérdemli, hogy házasember számára alkalmas

dul számukra. Másrészt a falu, állandó „viszonylagos túlnépessége" ellenére, egyszersmind kevés népességű. Ez nemcsak helyileg mutatkozik meg azokon a pontokon, ahol az emberek túl gyorsan áramlanak ki a városokba, a bányákba, a vasútépítkezésekhez stb., hanem mindenütt, aratás idején éppúgy, mint tavasszal és nyáron azokban a gyakori pillanatokban, amikor az igen gondos és belterjes angol mezőgazdaságnak külön munkáskezekre van szüksége. A mezőgazdasági munkások mindig túl sokan vannak a földművelés közepes szükségletei számára és mindig túl kevesen a kivételes vagy időleges szükségletei számára.[170] Ezért találjuk a hivatalos okmányokban egy és ugyanazon helységek ellentmondó panaszait munkahiányról és egyidejűleg munkafeleslegről. Az időleges vagy helyi munkáshiány hatása nem az, hogy a munkabért emelik, hanem hogy nőket és gyermekeket szorítanak a földművelésre, és hogy a korhatár egyre alacsonyabb lesz. Mihelyt a nők és a gyermekek kizsákmányolása nagyobb tért hódít, a maga részéről új eszközzé válik a férfi mezőgazdasági munkás létszámfelettivé tételére és bérének lenyomására. Anglia keleti részén e cercle

lakásban biztosítson neki helyet a landlord, aki igényt tartott kényszermunkájára, hasonlóan ahhoz, ahogy az ország teszi ezt a katonával szemben. A mezőgazdasági munkás éppúgy nem kapja meg munkájának piaci árát, mint a katona. Mint a katonát, őt is fiatalon és tudatlanul fogják be, amikor még csak hivatását és lakóhelyét ismeri. A korai házasság és a különböző illetőségi törvények alkalmazása úgy hat az egyikre, mint a sorozás és a Mutiny Act* a másikra." (*Dr. Hunter*, i. m. 132. old.) Olykor valamelyik kivételesen lágyszívű landlord elérzékenyül az általa teremtett pusztaság láttán. „Mélabús dolog az embernek egyedül lenni a földjén", mondta Leicester grófja, amikor gratuláltak neki Holkham felépítéséhez: „Körülnézek és nem látok más házat, csak a sajátomat. Én vagyok az óriástorony óriása, és valamennyi szomszédomat felfaltam."

[170] Hasonló mozgás megy végbe az utóbbi évtizedekben Franciaországban, abban a mértékben, amelyben ott a tőkés termelés a mezőgazdaságot hatalmába keríti és a „létszámfeletti" falusi népességet a városokba űzi. A „létszámfelettiek" forrásánál itt is rosszabbodnak a lakás- és egyéb viszonyok. A sajátságos „prolétariat foncier-ről" [mezőgazdasági proletariátusról], amelyet a parcella-rendszer szült, lásd többek között Colins korábban idézett írását és *Karl Marx*: „Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte", II. kiad., Hamburg 1869, 88. skk. old. [Marx és Engels Művei, 8. köt. 188—192. old.] 1846-ban Franciaország városi népessége 24,42, falusi népessége 75,58 %, 1861-ben a városi 28,86, a falusi 71,14 %. A legutóbbi öt évben a falusi népesség százalékarányának csökkenése még nagyobb. Pierre Dupont már 1846-ban így énekelt „Ouvriers" című versében:

„Rongyosan, romok közt élünk,
padlás-odúban, ahol az éjnek
barátai lakoznak vélünk,
hol a baglyok, a tolvajok élnek."

vicieux-nek [hibás körnek] szép gyümölcse érik — az úgynevezett gang-system (csoport- vagy bandarendszer), amelyre itt röviden visszatérek.[171]

A bandarendszer szinte kizárólagosan uralkodik Lincolnshire-ban, Huntingdonshire-ban, Cambridgeshire-ben, Norfolkban, Suffolkban és Nottinghamshire-ban, szórványosan pedig a szomszédos grófságokban, Northamptonban, Bedfordban és Rutlandban. Itt Lincolnshire szolgáljon például. Ennek a grófságnak nagy része új föld, amely azelőtt láp volt, vagy pedig, mint más említett keleti grófságokban, a tengertől elhódított terület. A gőzgép csodát művelt a vízmentesítés terén. A korábbi mocsár és homok most dús gabonakalászok tengerét és a legmagasabb földjáradékot hozza. Ugyanez áll mesterségesen nyert hordalékföldekre, például Axholme szigetén és a Trent partjának többi egyházközségében. Abban a mértékben, amelyben az új bérletek létrejöttek, nemcsak hogy új cottageokat nem építettek, hanem régieket leromboltak, munkásokat pedig a dombok gerincén kígyózó országutak mentén több mérföldnyi távolságban levő nyílt falvakból hoztak. Csak a dombok gerincén talált a népesség korábban menedéket a hosszú ideig tartó téli árvizek elől. A 400—1000 acre-es bérleteken helyben lakó munkásokat (ezeket itt „confined labourereknek" [szegődött munkásoknak] nevezik) kizárólag állandó, nehéz és lovakkal végzendő mezőgazdasági munkára használnak. 100 acre-re (1 acre = 40,49 ár vagy 1,584 porosz hold) átlagban alig egy cottage jut. Egy fenland-bérlő például ezt vallja a vizsgáló bizottság előtt: „Bérletem 320 acre-re terjed, mind gabonaföld. Cottage nincs rajta. Most egy munkás lakik nálam. Lovakkal négy emberem dolgozik, akik a környéken laknak. A könnyű munkát, amelyhez számos kézre van szükség, bandák végzik."[172] A talaj sok könnyű mezei munkát kíván, például gyomlálást, kapálást, bizonyos trágyázási műveleteket, a kövek eltávolítását stb. Ezt a nyílt helységekben lakó gangek vagyis szervezett bandák végzik.

A banda 10—40 vagy 50 főből áll, mégpedig nőkből, mindkét nembeli fiatal személyekből (13—18 évesekből), ámbár a fiúk többnyire kiválnak, ha betöltik 13. életévüket, végül pedig mindkét nembeli gyerekekből (6—13 évesekből). Élén a gangmaster (bandagazda) áll, ez mindig közönséges mezőgazdasági munkás, többnyire úgynevezett falurossza, léha fráter, állhatatlan, részeges, de van benne bizonyos vállalkozó szellem és savoir faire [ügyeskedés]. Ő toborozza a bandát, amely alatta dolgozik, nem a bérlő

[171] A „Children's Employment Commission" hatodik és utolsó jelentése, amelyet 1867 március végén tettek közzé, csak a mezőgazdasági bandarendszert tárgyalja.

[172] „Ch. Empl. Comm., VI. Report", Evidence, 37. old., 173. sz. — Fenland = lápföld.

alatt. Az utóbbival legtöbbször darabszám állapodik meg, és jövedelme, amely átlagosan nem sokkal magasabb a közönséges mezőgazdasági munkásénál[173], csaknem kizárólag attól az ügyességtől függ, amellyel a legrövidebb idő alatt a lehető legtöbb munkát tudja bandájából kipréselni. A bérlők felfedezték, hogy a nők csak a férfiak diktatúrája alatt dolgoznak rendesen, de hogy a nők és a gyerekek, ha már egyszer lendületben vannak — mint már Fourier tudta — igazi szertelenséggel tékozolják életerejüket, míg a felnőtt férfimunkás van olyan alattomos, hogy amennyire csak tud, takarékoskodik erejével. A bandagazda egyik birtokról a másikra vonul és így bandáját évente 6—8 hónapig foglalkoztatja. A vele való kapcsolat ezért sokkal jövedelmezőbb és biztosabb a munkáscsaládok számára, mint az egyes bérlővel való kapcsolat, aki gyermekeket csak alkalmilag foglalkoztat. Ez a körülmény annyira megszilárdítja a bandagazda befolyását a nyílt helységekben, hogy gyermekeket többnyire csak az ő közvetítésével lehet elszegődtetni. Ezeknek a bandától külön történő egyéni kikölcsönzése a bandagazda mellékjövedelme.

E rendszer „árnyoldalai" a gyerekek és fiatal személyek túldolgoztatása, az óriási gyalogutak, amelyeket az 5, 6 és néha 7 mérföldnyi távolságban levő birtokokra naponta oda-vissza megtesznek, és végül a „banda" demoralizálódása. Ámbár a bandagazda, akit egyes vidékeken „the driver-nek" (hajtónak) neveznek, hosszú bottal van felszerelve, ezt mégis csak ritkán használja, és a brutális bánásmódról szóló panaszok kivételesek. A bandagazda demokratikus császár, illetve afféle hamelni patkányfogó. Szüksége van tehát arra, hogy alattvalói között népszerű legyen, és a védelme alatt virágzó cigányélettel láncolja őket magához. Durva szabadosság, vidám fesztelenség és a legtrágárabb pimaszság ad szárnyakat a bandának. A bandagazda többnyire egy kocsmában osztja ki a fizetést, és aztán jobbról és balról egy-egy erőteljes nőszemélyre támaszkodva, tántorogva tér haza a menet élén, mögötte a gyermekek és fiatal személyek lármáznak, gúnydalokat és trágár nótákat énekelnek. A hazafelé vivő úton napirenden van az, amit Fourier „phanerogámiának"* nevez. Gyakran előfordul, hogy 13—14 éves lányok teherbe esnek velük egykorú fiúktól. A nyílt falvak, amelyekből a banda toborzódik, Szodomává és Gomorrhává válnak,[174] és kétszer annyi

[173] Mindazonáltal egyes bandagazdák 500 acre-es bérlőkké vagy egész házsorok birtokosaivá küzdötték fel magukat.

[174] „Ludford leányainak felét megrontotta a banda." („Ch. Empl. Comm., VI. Rep.", Appendix, 6. old., 32. sz.)

törvénytelen gyermeket szolgáltatnak, mint a királyság többi része. Hogy az ebben az iskolában nevelkedett leányok azután mint férjes asszonyok mit visznek végbe erkölcs tekintetében, azt már korábban érintettük. Gyermekeik, ha az ópium el nem pusztítja őket, a banda született újoncai.

A bandát, imént leírt klasszikus formájában, nyilvános, közönséges vagy vándorbandának (public, common or tramping gang) nevezik. Vannak ugyanis magánbandák (private gangs) is. Összetételük olyan, mint a közönséges bandáé, de tagjaik száma kisebb, és nem a bandagazda, hanem egy öreg béres alatt dolgoznak, akit a bérlő jobbra nem tud használni. A cigányhumor itt eltűnik, a gyermekek fizetése és a velük való bánásmód azonban valamennyi tanúvallomás szerint rosszabbodik.

A bandarendszer, amely az utóbbi években mindjobban terjed,[175] nyilván nem a bandagazda kedvéért van. A nagy bérlők[176], illetve a nagy földesurak[177] gazdagodásáért van. A bérlő számára nincs ennél elmésebb módszer arra, hogy munkásszemélyzetét mélyen a normális színvonal alatt tartsa és mégis minden külön munkára mindig meglegyen a külön munkáskéz, hogy a lehető legkevesebb pénzzel a lehető legtöbb munkát préselje ki[178] és hogy a felnőtt férfimunkást „létszámfelettivé" tegye. A korábban kifejtettek alapján érthető az, hogy egyrészt elismerik a falusi munkás nagyobb vagy kisebb munkanélküliségét, másrészt ugyanakkor a bandarendszert a férfimunka hiánya és városokba vándorlása miatt „szükségesnek" nyilvánítják.[179]

---

[175] „Ez a rendszer az utóbbi években nagyon elterjedt. Némely helyeken csak rövid idővel ezelőtt vezették be, másutt, ahol régebben van meg, több és fiatalabb gyerekeket soroznak be a bandába." („Ch. Empl. Comm., VI. Rep.", 79. old., 174. sz.)

[176] „Kis bérlők a bandamunkát nem alkalmazzák." „Sovány földön nem alkalmazzák, hanem olyanon, mely acre-enként 2 £—2 £ 10 sh. járadékot hoz." (i. m. 17., 14. old.)

[177] Ez urak egyikének annyira ízlik a járadék, hogy a vizsgáló bizottság előtt felháborodottan kijelenti, az egész kiabálás csak a rendszer neve miatt van. Ha „banda" helyett „fiatalok ipari-mezőgazdasági-szövetkezeti önfenntartó társulásának" keresztelnék, akkor minden all right [rendben] lenne.

[178] „A bandamunka olcsóbb, mint más munka, és ez az oka annak, hogy alkalmazzák", mondja egy egykori bandagazda. (i. m. 17. old., 14. sz.) „A bandarendszer határozottan a legolcsóbb a bérlő számára, és éppoly határozottan a legrombolóbb a gyermekekre nézve", mondja egy bérlő. (i. m. 16. old., 3. sz.)

[179] „Kétségtelen, hogy sok olyan munkát, amit most gyermekek végeznek bandákban, korábban férfiak és nők végeztek el. Ahol nőket és gyermekeket alkalmaznak, ott most több férfi munkanélküli (more men are out of work), mint korábban." (i. m. 43. old., 202. sz.) Ezzel szemben többek között: „Sok mezőgazdasági kerületben, különösen a gabonatermelőkben, a kivándorlás következtében és amiatt, hogy a vasutak könnyűvé teszik a nagy városokba való távozást, a munkakérdés (labour question) oly komollyá válik, hogy én"

Lincolnshire stb. kigyomlált földje és emberi gyomja — a tőkés termelés pólusa és ellenpólusa.[180]

f) Írország

E szakasz befejezéséül egy pillanatra még el kell vándorolnunk Írországba. Nézzük először a tényeket, amelyekről itt szó van.

Írország lakossága 1841-ben 8 222 664 főre növekedett; 1851-ben 6 623 985-re, 1861-ben 5 850 309-re és 1866-ban $5\,^1/_2$ millióra azaz körülbelül az 1801. évi színvonalra olvadt le. A csökkenés az 1846-os éhségévvel

---

(ez az „én" egy nagy uraság jószágigazgatója) „a gyermekek szolgálatait teljesen nélkulozhetetlennek tartom." (1. m. 80. old., 180. sz.) The labour question (a munkakérdés) ugyanis az angol mezőgazdasági keruletekben, eltérően a civilizált világ tobbi részétől, azt a landlords' and farmers' questiont (a foldesuraknak és bérlőknek azt a kérdését) jelenti: Hogyan lehet a falusi népesség állandóan novekvò elvándorlása ellenére a falun elegendő „viszonylagos túlnépességet" biztosítani és ezáltal a „minimális munkabért" a mezőgazdasági munkás számára orokossé tenni?

[180] Az általam korábban idézett „Public Health Report", amely a gyermekhalandósággal kapcsolatban futólag beszél a bandarendszerről, a sajtó és ezért az angol kozonség elott ismeretlen maradt. Ezzel szemben a „Children's Employment Commission" legutóbbi jelentése szívesen látott „sensational" [szenzációs] táplálékot adott a sajtónak. Míg a liberális sajtó azt kérdezte, ugyan miképpen lehetséges, hogy a finom urak, holgyek és egyházi javadalmasok, akik úgy hemzsegnek Lincolnshire-ban, olyan személyiségek, akik kulon missziókat kuldenek ki a világ másik végére „a déltengeri vadak erkolcseinek megjavítására", elturték, hogy birtokaikon, a szemuk előtt ilyen rendszer fejlődjék ki, a finomabb sajtó kizárólag a parasztok durva romlottságáról értekezett, akik képesek arra, hogy gyermekeiket ilyen rabszolgának adják el! Azok kozott az átkos korulmények kozott, amelyekre a „finomabbak" kárhoztatták, az is megmagyarázható volna, ha a paraszt felfalná saját gyermekeit. Ami valóban csodálatos, az a jellemnek az a szilárdsága, amelyet a paraszt nagyrészt megőrzott. A hivatalos jelentések szerzői bizonyítják, hogy a szulők még a banda-kerületekben is irtóznak a bandarendszertől. „Az általunk osszegyűjtött tanúvallomásokban bőséges bizonyítékokat lehet találni arra, hogy a szülők sok esetben hálásak lennének egy kényszertorvényért, amely képessé tenné őket arra, hogy ellenálljanak annak a kísértésnek és nyomásnak, amelynek gyakran ki vannak téve. Hol az egyházkozség tisztviselője, hol, elbocsátással fenyegetőzve, munkáltatójuk hajszolja őket arra, hogy gyermekeiket az iskola helyett munkába kuldjék... Minden elpocsékolt idő és erő, minden szenvedés, amelyet a rendkívuli és haszontalan fáradozás a parasztnak és családjának okoz, minden olyan eset, amikor a szulók gyermekuk erkolcsi romlását a cottage-ok túlzsúfoltságára vagy a bandarendszer beszennyező hatásaira vezetik vissza, olyan érzéseket ébreszt a dolgozó szegények keblében, amelyeket nyilván mindenki meg fog érteni és amelyeket nem szukséges részletezni. Tudatában vannak annak, hogy sok testi és lelki kín éri őket olyan korulmények miatt, amelyekért ők semmiképpen sem felelősek, amelyekhez, ha hatalmukban áll, sohasem adták volna beleegyezésuket és amelyek ellen kuzdeni erőtlenek." (1. m. XX. old., 82. sz. és XXIII. old., 96. sz.)

kezdődött, úgyhogy Írország nem egész 20 év alatt elvesztette népességének több mint $^5/_{16}$-át.[181] A teljes ír kivándorlás 1851 májusától 1865 júliusáig 1 591 487 fő volt, a legutóbbi 5 évben, 1861-től 1865-ig végbement kivándorlás pedig több mint $^1/_2$ millió. A lakott házak száma 1851-től 1861-ig 52 990-nel csökkent. 1851-től 1861-ig a 15—30 acre-es bérletek száma 61 000-rel, a 30 acre-nél nagyobb bérletek száma 109 000-rel nőtt, míg az összes bérletek száma 120 000-rel csökkent — ez a csökkenés tehát kizárólag a 15 acre-nél kisebb bérletek megsemmisítésének, más néven centralizációjának tulajdonítható.

A népesség csökkenése természetesen nagyjában és egészében a terméktömeg csökkenésével járt együtt. A mi célunkra elegendő, ha az 1861-től 1865-ig terjedő 5 évet vizsgáljuk meg, amely idő alatt több mint $^1/_2$ millió ember vándorolt ki és a népesség abszolút száma több mint $^1/_3$ millióval csökkent (lásd az *A* táblázatot).

A) Táblázat

Állatállomány

	Lovak		Szarvasmarhák		
Év	teljes száma	csökkenés	teljes száma	csökkenés	növekedés
1860	619 811	—	3 606 374	—	—
1861	614 232	5 579	3 471 688	134 686	—
1862	602 894	11 338	3 254 890	216 798	—
1863	579 978	22 916	3 144 231	110 659	—
1864	562 158	17 820	3 262 294	—	118 063
1865	547 867	14 291	3 493 414	—	231 120

	Juhok			Sertések		
Év	teljes száma	csökkenés	növekedés	teljes szama	csökkenes	növekedes
1860	3 542 080	—	—	1 271 072	—	—
1861	3 556 050	—	13 970	1 102 042	169 030	—
1862	3 456 132	99 918	—	1 154 324	—	52 282
1863	3 308 204	147 928	—	1 067 458	86 866	—
1864	3 366 941	—	58 737	1 058 480	8 978	—
1865	3 688 742	—	321 801	1 299 893	—	241 413

Az előző táblázatból következik:

[181] Írország népessége: 1801: 5 319 867 fő, 1811: 6 084 996, 1821: 6 869 544, 1831: 7 828 347, 1841: 8 222 664.

Lovak abszolút csökkenés	Szarvasmarhák abszolút csökkenés	Juhok abszolút növekedés	Sertések abszolút növekedés
71 944	112 960	146 662	28 821[182]

Forduljunk most a földművelés felé, amely az állatok és az emberek létfenntartási eszközeit szolgáltatja. Az alábbi táblázatban kiszámítottuk minden egyes évre a csökkenést vagy a növekedést a közvetlenül megelőző évhez viszonyítva. A szemestermények rovata magában foglalja a búzát, zabot, árpát, rozsot, babot és borsót, a zöldségfélék rovata a burgonyát, turnipot [fehérrépát], mangold- [leveles-] és takarmányrépát, káposztát, sárgarépát, paszternákot, bükkönyt stb.

B) Táblázat

A művelés alatt álló föld és a rétnek (illetve legelőnek) használt terület növekedése vagy csökkenése acre-ben

Év	Szemestermények		Zöldségfélék		Legelő és lóhere		Len		Földművelésre és állattenyésztésre szolgáló összterület		
	csökkenés		csökkenés	növekedés	csökkenés	növekedés	csökkenés	növekedés	csökkenés	növekedés	
1861	15 701		36 974	—	47 969	—	—	19 271	81 373	—	
1862	72 734		74 785	—	—	6 623	—	2 055	138 841	—	
1863	144 719		19 358	—	—	7 724	—	63 922	92 431	—	
1864	122 437		2 317	—	—	47 486	—	87 761	—		10 493
1865	72 450		—	25 421	—	68 970	50 159	—	28 218	—	
1861–65	428 041		108 013	—	—	82 834	—	122 850	330 370	—	

1865-ben a „legelő" rovat ezenkívül még 127 470 acre-rel gyarapodott, főleg mert a „használatlan pusztaság és bog (tőzeges láp)" rovatban szereplő terület 101 543 acre-rel csökkent. 1865-öt 1864-gyel összehasonlítva, a szemestermények mennyisége 246 667 quarterral csökkent, ebből búza 48 999 quarter, zab 166 605, árpa 29 892 stb.; a burgonya mennyisége, ámbár vetésterülete növekedett 1865-ben, 446 398 tonnával csökkent stb. (lásd a *C* táblázatot).

[182] Az eredmény kedvezőtlenebbül alakulna, ha messzebbre mennénk vissza. Így például a juhok száma 1865: 3 688 742, de 1856: 3 694 294, a sertések száma 1865: 1 299 893, de 1858: 1 409 883.

C) Táblázat

A megművelt földterület, az acre-enkénti termés, valamint az össztermék növekedése vagy csökkenése 1865-ben 1864-hez képest[183]

Termek	Megművelt földterület acre-ben		Növekedés vagy csökkenés 1865-ben		Acre-enkénti termés		Növekedés vagy csökkenés 1865-ben		Össztermék			
	1864	1865	+	—	1864	1865	+	—	1864	1865	Növekedés vagy csökkenés 1865-ben +	—
					cwt	cwt	cwt	cwt	quarter	quarter	quarter	quarter
Búza	276 483	266 989	—	9 494	13,3	13,0	—	0,3	875 782	826 783	—	48 999
Zab	1 814 886	1 745 228	—	69 658	12,1	12,3	0,2	—	7 826 332	7 659 727	—	166 605
Árpa	172 700	177 102	4 402	—	15,9	14,9	—	1,0	761 909	732 017	—	29 892
Bere	8 894	10 091	1 197	—	*16,4*	*14,8*	—	*1,6*	*15 160*	*13 989*	—	*1 171*
Rozs					8,5	10,4	1,9	—	12 680	18 364	5 684	—
					ton	ton	ton	ton	ton	ton	ton	ton
Burgonya	1 039 724	1 066 260	26 536	—	4,1	3,6	—	0,5	4 312 388	3 865 990	—	446 398
Fehérrépa	337 355	334 212	—	3 143	10,3	9,9	—	0,4	3 467 659	3 301 683	—	165 976
Mangoldrépa	14 073	14 389	316	—	10,5	13,3	2,8	—	147 284	191 937	44 653	—
Káposztafélék	31 821	33 622	1 801	—	9,3	10,4	1,1	—	297 375	350 252	52 877	—
Len	301 693	251 433	—	50 260	34,2*	25,2*	—	9,0*	64 506	39 561	—	24 945
Széna	1 609 569	1 678 493	68 924	—	1,6	1,8	0,2	—	2 607 153	3 068 707	461 554	—

* Stone = 14 font

[183] A táblázat adatai az 1860. skk. évi „Agricultural Statistics, Ireland. General Abstracts", Dublin, és az „Agricultural Statistics, Ireland. Tables showing the Estimated Average Produce etc.", Dublin 1867, anyagából vannak összeállítva. Ismeretes, hogy ez a statisztika hivatalos és évente a parlament elé terjesztik.

Pótlás a 2. kiadáshoz. A hivatalos statisztika 1872-ben — 1871-hez képest — a megművelt terület 134 915 acre-es csökkenését mutatja ki. „Növekedés" történt a zöldségfélék — fehérrépa, mangoldrépa és hasonlók — vetésterületénél; „csökkenés" a búza vetésterületénél 16 000 acre-rel, a zabénál 14 000 acre-rel, az árpáénál és rozsénál 4000 acre-rel, a burgonyáénál 66 632 acre-rel, a lenénél 34 667 acre-rel, továbbá 30 000 acre-rel kisebb a rét, a lóhere, a bükköny és a réparepce területe. A búzával bevetett terület a legutóbbi 5 évben a következőképpen csökkent: 1868-ban 285 000 acre volt, 1869-ben 280 000 acre, 1870-ben 259 000 acre, 1871-ben 244 000 acre, 1872-ben 228 000 acre. 1872-ben kerek számokban a lovak állománya 2600-zal, a szarvasmarháké 80 000-rel, a juhoké 68 600-zal növekedett, a sertéseké pedig 236 000-rel csökkent.

Írország népességének és mezőgazdasági termelésének mozgásáról térjünk át a landlordjai, nagyobb bérlői és ipari tőkései erszényében végbemenő mozgásra. Ez a jövedelemadó-bevétel csökkenésében és növekedésében tükröződik vissza. A következő, *D* táblázat megértéséhez megjegyezzük, hogy a *D* rovat (profitok, kivéve a bérlők profitját) az úgynevezett „szabadfoglalkozásúak" profitját is magában foglalja, ti. az ügyvédek, orvosok stb. jövedelmét; a külön fel nem sorolt *C* és *E* rovat pedig a tisztviselők, tisztek, állami szinekuristák, államkötvény-tulajdonosok stb. bevételeit.

D) Táblázat

Jövedelemadó alá eső jövedelmek font sterlingben[184]

	1860	1861	1862	1863	1864	1865
A rovat Földjáradék	12893829	13003554	13398938	13494091	13470700	13801616
B rovat Bérlők profitja	2765387	2773644	2937899	2938823	2930874	2946072
D rovat Ipari stb. profit	4891652	4836203	4858800	4846497	4546147	4850199
Összes rovatok *A—E* együtt	22962885	22998394	23597574	23658631	23236298	23930340

A *D* rovat alatt a jövedelem növekedése 1853 és 1864 között évi átlagban csak 0,93, míg ugyanebben az időszakban Nagy-Britanniában 4,58 [%] volt. Az alábbi táblázat a profitok elosztását (a bérlők profitját kivéve) mutatja 1864-ben és 1865-ben:

[184] „Tenth Report of the Commissioners of Inland Revenue", London 1866

E) Táblázat

D rovat. Profitból eredő jövedelmek (60 font sterling felett) Írországban[185]

	1864		1865	
	Font sterling	Hány személy közt oszlik meg?	Font sterling	Hány személy közt oszlik meg?
Évi összbevétel	4 368 610	17 467	4 669 979	18 081
Évi jövedelmek 60 £-en felül és 100 £-en alul	238 726	5 015	222 575	4 703
Az évi összbevételből	1 979 066	11 321	2 028 571	12 184
Az évi összbevétel maradéka	2 150 818	1 131	2 418 833	1 194
Ebből	1 073 906	1 010	1 097 927	1 044
	1 076 912	121	1 320 906	150
	430 535	95	584 458	122
	646 377	26	736 448	28
	262 819	3	274 528	3

Anglia, amely fejlett tőkés termeléssel rendelkező és elsősorban ipari ország, elvérzett volna egy olyan érvágáson, amilyet az ír nép szenvedett. Írország azonban jelenleg nem egyéb, mint széles vizesárokkal elkerített mezőgazdasági kerülete Angliának, amelynek gabonát, gyapjút, állatokat, ipari és katonai újoncokat szállít.

Az elnéptelenedés folytán sok föld maradt parlagon, a talaj termékeinek mennyisége nagyon csökkent[186] és az állattenyésztés területének kibővülése ellenére annak egyes ágaiban abszolút csökkenés következett be, másokban alig említésreméltó, állandó visszaesésektől megszakított haladás. Mindazonáltal a nép tömegének csökkenésével a földjáradékok és a bérlők profitjai folytonosan emelkedtek, ámbár az utóbbiak nem olyan állandóan, mint az előbbiek. Ennek oka könnyen érthető. Egyrészt a bérletek összedobása és a

[185] A *D* rovatba tartozó évi összjövedelem bizonyos törvényesen megengedett levonások miatt itt eltér az előző táblázattól.

[186] A termékmennyiség viszonylagosan, acre-enként is csökken, de ne felejtsük el, hogy Anglia másfél évszázad óta közvetett módon exportálta Írország talaját anélkül, hogy megművelőinek megadta volna akár az eszközöket is a talaj alkotórészeinek pótlásához.

szántóterület legelővé változtatása révén az össztermeknek nagyobb része változott többlettermékké. A többlettermék növekedett, ámbár az össztermék, amelynek törtrésze, csökkent. Másrészt e többlettermék pénzértéke a húsnak, gyapjúnak stb. az utóbbi 20 év és különösen a legutóbbi 10 esztendő alatt emelkedő angliai piaci árai következtében még gyorsabban növekedett, mint tömege.

Szétforgácsolt termelési eszközök, amelyek magának a termelőnek szolgálnak foglalkoztatási és létfenntartási eszközül, anélkül hogy idegen munka bekebelezése révén értékesülnének, éppoly kevéssé tőkék, mint ahogyan a saját termelője által elfogyasztott termék sem áru. Bár a nép tömegével együtt a mezőgazdaságban alkalmazott termelési eszközök tömege is csökkent, a benne alkalmazott tőke tömege növekedett, mert a korábban szétforgácsolt termelési eszközök egy részét tőkévé változtatták.

Írországnak a mezőgazdaságon kívül, az iparba és a kereskedelembe befektetett össztőkéje az utóbbi két évtizedben lassan és folytonos nagy ingadozások között halmozódott fel. Ezzel szemben annál gyorsabban fejlődött egyéni alkotórészeinek koncentrációja. Végül, bárminő csekély volt is abszolút növekedése, relatíve, a népesség leolvadt számához viszonyítva megduzzadt.

Itt tehát szemünk láttára, nagy méretekben, olyan folyamat bontakozik ki, amelynél szebbet az ortodox gazdaságtan nem is kívánhatna annak a tantételének az igazolására, hogy a nyomor abszolút túlnépesedésből ered és hogy az egyensúly elnéptelenedés révén áll helyre. Hasonlíthatatlanul fontosabb kísérlet ez, mint a XIV. század közepén fellépett pestis*, amelyet a malthusiánusok annyira dicsőítenek. Mellékesen megjegyezve: már önmagában véve iskolamesteresen naiv dolog volt a XIX. század termelési és ennek megfelelő népesedési viszonyaira a XIV. század mércéjét alkalmazni, de ez a naivitás ezenfelül még azt sem vette észre, hogy ha ennek a pestisnek és a nép azt kísérő megtizedelésének a Csatorna innenső oldalán, Angliában a parasztság felszabadulása és meggazdagodása járt a nyomában, a túlsó oldalon, Franciaországban viszont nagyobb szolgasága és fokozott nyomora.[186a]

Az éhínség 1846-ban Írországban több mint 1 millió embert ölt meg, de

[186a] Minthogy Írországot a „népesedési elv" ígéretföldjének tekintik, Th. Sadler a népesedésről szóló művének közzététele előtt kiadta „Ireland, its Evils and their Remedies" című híres könyvét (II. kiad., London 1829), amelyben az egyes tartományok és a tartományokon belül az egyes grófságok statisztikájának összehasonlításával bebizonyítja, hogy a nyomor ott nem egyenesen arányos a népesség számával — ahogyan Malthus állítja —, hanem fordított arányban van vele.

csupa szegény ördögöt. Az ország gazdagságát ez a legcsekélyebb módon sem csorbította. Az ezt követő húszéves és még mindig fokozódó exodus nem tizedelte meg, mint például a harmincéves háború, az emberekkel együtt termelési eszközeiket is. Az ír géniusz egészen új módszert talált fel arra, hogyan lehet egy szegény népet nyomorának színhelyéről sok ezer mérfölddel odébb varázsolni. Az Egyesült Államokba áttelepedett kivándorlók évente pénzt küldenek haza útiköltségül a visszamaradottak számára. Minden egyes csoport, amely ez évben kivándorol, a következő évben egy másik csoportot von maga után. A kivándorlás tehát Írországnak semmijébe sem kerül, sőt egyik legjövedelmezőbb kiviteli üzletága. Végül a kivándorlás rendszeres folyamat, amely nem időlegesen rág lyukat a nép tömegébe, hanem abból évente több embert szív ki, mint amennyit a szaporodás pótol, úgyhogy a népesség abszolút száma évről évre csökken.[186b]

Milyen következményekkel járt ez a visszamaradókra, a túlnépességtől megszabadított ír munkásokra? Azzal, hogy a viszonylagos túlnépesség ma éppen akkora, mint 1846 előtt, hogy a munkabér éppen olyan alacsony és a munkagyötrelem növekedett, hogy a falusi nyomor ismét egy új válság felé visz. Az okok egyszerűek. A mezőgazdaságban lezajló forradalom lépést tartott a kivándorlással. A viszonylagos túlnépesség termelése gyorsabban haladt, mint az abszolút elnéptelenedés. Egyetlen pillantás a *C* táblázatra megmutatja, hogy a szántóföld legelővé változtatása Írországban szükségképpen még hevesebben hat, mint Angliában. Angliában az állattenyésztéssel együtt növekszik a zöldségfélék termesztése, Írországban csökken. Miközben temérdek korábban megművelt szántóföldet parlagon hagynak vagy állandó rétté változtatnak át, a korábban használatlan pusztaság és tőzeges láp nagy része az állattenyésztés kiterjesztésére szolgál. A kisebb és közepes bérlők száma — ide számítom mindazokat, akik 100 acre-t vagy kevesebbet művelnek meg — még mindig körülbelül $^{8}/_{10}$-e az összes bérlőknek.[186c] A tőkés módon űzött földművelés konkurrenciája ezeket mindinkább megfojtja, egészen más mértékben, mint azelőtt, és ezért ezek a bérletek állandóan friss újoncokat adnak a bérmunkások osztályának. Írország egyetlen nagy iparának, a vászongyártásnak, aránylag kevés felnőtt férfira van szüksége, és egyáltalában, annak ellenére, hogy ez az iparág a gyapotnak 1861—66 között végbement megdrágulása óta terjeszkedik, csupán a népességnek

[186b] Az 1851-től 1874-ig terjedő időszakban a kivándorlók összlétszáma 2 325 922 fő.

[186c] Jegyzet a 2. kiadáshoz. Murphy „Ireland, Industrial, Political and Social", 1870, című munkájának egyik táblázata [103. old.] szerint a földterület 94,6 %-a 100 acre-ig terjedő bérlet, és 5,4 %-a 100 acre feletti bérlet.

aránylag jelentéktelen részét foglalkoztatja. Mint minden más nagy ipar, a saját területén végbemenő folytonos ingadozásokkal állandóan viszonylagos túlnépességet hoz létre, még akkor is, ha az általa felszívott embertömeg abszolúte nő. A falusi nép nyomorúsága a talapzata az óriási inggyáraknak stb., melyeknek munkáshadserege nagyrészt szét van szórva a vidéken. Itt újra találkozunk az otthonmunka már korábban vázolt rendszerével, amelynek az alulfizetésben és a túldolgoztatásban megvannak a módszeres eszközei a „létszámfelettivé tételre". Végül az elnéptelenedés, ámbár nincsenek olyan romboló következményei, mint egy fejlett tőkés termeléssel rendelkező országban, mégis állandóan visszahat a belső piacra. Az a kiesés, amelyet itt a kivándorlás okoz, nemcsak a munka iránti helyi keresletet, hanem a kiskereskedők, kézművesek, általában a kisiparosok jövedelmét is csökkenti. Innen ered a 60 és 100 font sterling közötti jövedelmek csökkenése az *E* táblázatban.

Az írországi mezőgazdasági napszámosok helyzetének áttekinthető ábrázolása található az ír szegénygondozási felügyelők jelentéseiben (1870).[186d] Mint egy olyan kormány hivatalnokainak, amely csak a szuronyok és a hol nyílt, hol burkolt ostromállapot révén tartja fenn magát, ügyelniök kell arra, amivel angliai kollégáik nem törődnek, arra, hogy megválogassák a szavakat; de ennek ellenére sem engedik, hogy kormányuk illúziókban ringatóddzék. Szerintük a még mindig igen alacsony falusi bérráta az utóbbi 20 évben mégis emelkedett 50—60 %-kal, és most átlagosan heti 6—9 shillingre rúg. E látszólagos emelkedés mögött azonban valójában a bér esése húzódik meg, mert az emelkedés még ki sem egyenlíti a szükséges létfenntartási eszközök időközben bekövetkezett áremelkedését; bizonyíték rá az alábbi kivonat egy ír dologház hivatalos számadásából.

Átlagos heti ellátási költség fejenként

Év	Táplálék	Ruházat	Összesen
1848 szept. 29.—1849 szept. 29.	1 sh. 3 ¼ d.	0 sh. 3. d.	1 sh. 6 ¼ d.
1868 szept. 29.—1869 szept. 29.	2 sh. 7 ¼ d.	0 sh. 6. d.	3 sh. 1 ¼ d.

A szükséges létfenntartási eszközök ára tehát több mint kétszer, és a ruházaté pontosan kétszer akkora, mint 20 évvel azelőtt.

Még ettől az aránytalanságtól eltekintve is, pusztán a pénzben kifejezett bérráták összehasonlítása korántsem adna helyes eredményt. Az éhínség

[186d] „Reports from Poor Law Inspectors on the Wages of Agricultural Labourers in Ireland", Dublin 1870. - V. ö. „Agricultural Labourers (Ireland), Return etc.", 1861 március 8.

előtt a falusi bérek nagy részét természetben fizették ki, pénzben csak igen kicsiny részt; manapság a pénzbeli fizetés a szabály. Már ebből is következik, hogy bármilyen is a valóságos bér mozgása, pénzbeli rátájának emelkednie kellett. „Az éhínség előtt a földműves napszámosnak volt egy darabka földje, amelyen krumplit termesztett, sertést és baromfit nevelt. Ma nemcsak hogy minden létfenntartási eszközét vásárolnia kell, hanem a sertés, a baromfi és a tojás eladásából származó bevételtől is elesik."[187] Valóban, a mezőgazdasági munkások korábban egybeolvadtak a kisbérlőkkel és többnyire nem egyebek voltak, mint utóhadai a közepes és nagybérleteknek, amelyeken munkát találtak. Csak az 1846-os katasztrófa óta kezdtek a puszta bérmunkások osztályának része lenni, külön rend, amelyet béruraival már csak pénzviszonyok kapcsolnak össze.

Tudjuk, milyenek voltak lakásviszonyaik 1846-ban. Azóta ez még rosszabbodott. A mezőgazdasági napszámosok egy része, amely azonban napról napra csökken, még a bérlő földjén lakik túlzsúfolt kunyhókban, amelyeknek förtelmei messze felülmúlják a legrosszabbat, amit az angol mezőgazdasági kerületek e nemben elénk tártak. S ez általánosan érvényes, Ulster néhány körzetét kivéve; délen Cork, Limerick, Kilkenny stb. grófságokban; keleten Wicklow-ban, Wexfordban stb.; középen a King's és Queen's Countyban, Dublinban stb.; északon Downban, Antrimban, Tyrone-ban stb.; nyugaton Sligóban, Roscommonban, Mayóban, Galwayben stb. „Szégyene ez", kiált fel az egyik felügyelő, „szégyene ez a vallásnak és az ország civilizációjának."[187a] Hogy a napszámosok számára az odúikban való lakást elviselhetőbbé tegyék, rendszeresen elkobozzák az ősidők óta hozzájuk tartozó darabka földet. „Az ilyenfajta számkivetettség tudata, amelybe őket a földesurak és intézőik taszították, a mezőgazdasági napszámosokban az antagonizmus és a gyűlölet megfelelő érzését váltotta ki azokkal szemben, akik őket jog nélküli fajként kezelik."[187a]

A mezőgazdasági forradalom első cselekedete az volt, hogy a legnagyobb méretekben és mintegy felülről adott jelszóra elsöpörték a munka mezején levő kunyhókat. Ennélfogva sok munkás arra kényszerült, hogy falvakban és városokban keressen menedéket. Ott aztán, mint a szemetet, padláskamrákba, lyukakba, pincékbe és a legrosszabb negyedek zugaiba dobták őket. Sok ezer ír család, amely még a nemzeti előítéletektől elfogódott angolok

[187] „Reports from Poor Law Inspectors on the Wages of Agricultural Labourers in Ireland", 29., 1. old.

[187a] i. m. 12. old.

tanúsága szerint is kitűnt a házi tűzhelyhez való ritka ragaszkodásával, gondtalan derűjével és családi életének tisztaságával, hirtelen arra eszmélt, hogy a bűn melegházaiba ültették át. A férfiaknak most a szomszédos bérlőknél kell munkát keresniök, és csak egy-egy napra, tehát a legbizonytalanabb bérforma mellett szerződtetik őket; emellett „most hosszú utat kell megtenniök a bérletre és vissza, gyakran bőrig ázva és más viszontagságoknak kitéve, amelyek sokszor legyengülést, betegséget és ezzel nélkülözést idéznek elő".[187b]

„A városoknak évről évre be kellett fogadniok azt, ami a mezőgazdasági kerületekben munkástöbbletnek számított"[187c], és akkor emberek még csodálkoznak, „hogy a városokban és a falvakban munkástöbblet, a vidéken pedig munkáshiány uralkodik!"[187d] Az igazság, az hogy e hiány csak a „sürgős mezőgazdasági munkák idején, tavasszal és ősszel" érezhető, „míg az év többi részében sok kéz tétlen"[187e]; hogy „az aratás után, októbertől tavaszig alig van munka számukra"[187f], és akkor is, amikor dolgoznak, „gyakran egész napokat veszítenek el és ki vannak téve mindenféle munkamegszakításnak"[187g].

A mezőgazdasági forradalomnak, azaz a szántóföld legelővé változtatásának, a gépi berendezés alkalmazásának, a legszigorúbb munkamegtakarításnak stb. ezeket a következményeit még súlyosbítják a mintaföldesurak, azok, akik ahelyett, hogy járadékukat külföldön fogyasztanák el, oly kegyesek, hogy Írországban, birtokukon laknak. Hogy a kereslet és kínálat törvénye teljesen csorbítatlan maradjon, ezek az urak „most csaknem egész munkaszükségletüket kisbérlőikből fedezik, akik így kénytelenek földesuraiknak robotolni olyan bérért, amely általában alacsonyabb, mint a közönséges napszámosoké, mégpedig tekintet nélkül a kényelmetlenségekre és veszteségekre, amelyek abból erednek, hogy a vetés vagy aratás kritikus idején saját földjüket el kell hanyagolniok"[187h].

A foglalkoztatottság bizonytalansága és rendszertelensége, a munkának gyakori és hosszú tartamú fennakadása, a viszonylagos túlnépességnek mindezek a tünetei tehát a szegénygondozási felügyelők jelentéseiben mint az ír mezőgazdasági proletariátus megannyi panasza szerepelnek. Emlék-

[187b] i. m. 25. old.
[187c] i. m. 27. old.
[187d] i. m. 26. old.
[187e] i. m. 1. old.
[187f] i. m. 32. old.
[187g] i. m. 25. old.
[187h] i. m. 30. old.

szünk rá, hogy az angol mezőgazdasági proletariátusnál hasonló jelenségekkel találkoztunk. De a különbség az, hogy Angliában, amely ipari ország, az ipari tartalék a falun toborzódik, míg Írországban, amely mezőgazdasági ország, a földművestartalék toborzódik a városokban, az előzött mezőgazdasági munkások menedékhelyén. Ott a földművelés létszámfelettijei gyári munkásokká válnak; itt a városokba üzöttek — miközben egyszersmind a városi bérekre is nyomást gyakorolnak — mezőgazdasági munkások maradnak, és állandóan visszaküldik őket munkát keresni falura.

A hivatalos jelentéstevők a mezőgazdasági napszámosok anyagi helyzetét így foglalják össze: „Ámbár a lehető legmértékletesebben élnek, bérük mégis alig elegendő önmaguk és családjuk táplálékára és lakására; ruházkodáshoz további bevételek kellenek... Lakásuk levegője, más nélkülözésekkel párosulva, különösen hajlamossá teszi ezt az osztályt a tífuszra és a tüdővészre."[187i] Ezek után nem csoda, hogy, a jelentéstevők egybehangzó tanúsága szerint, sötét elégedetlenség hatja át ez osztály sorait, hogy visszakívánja a múltat, utálja a jelent, kétségbeesik a jövőn, „demagógok átkos befolyása alá kerül" és csak egy rögeszméje van, kivándorolni Amerikába. Ilyen eldorádóvá változtatta a remek malthusi csodaszer, az elnéptelenítés, a zöld Erint [Írhont]!

Hogy milyen jól élnek az ír ipari munkások, annak megvilágítására elegendő egy példa:

„Legutóbbi felügyeleti utamon Észak-Írországban", mondja az angol Robert Baker gyárfelügyelő, „megkapott egy tanult ír munkás fáradozása, hogy a legszűkösebb eszközökből nevelést nyújtson gyermekeinek. Vallomását szószerint közlöm, ahogyan az ő szájából hallottam. Hogy tanult gyári munkás, az kitűnik, ha elmondom, hogy olyan cikkek készítésére használják, amelyek a manchesteri piacra kerülnek. Johnson: Beetler [tiloló] vagyok és hétfőtől péntekig reggel 6 órától éjjel 11 óráig dolgozom; szombaton este 6 óra tájban végzünk, és 3 óránk van étkezésre és pihenésre. 5 gyermekem van. Ezért a munkáért heti 10 sh. 6 d.-t kapok; feleségem is dolgozik és hetenként 5 sh.-et keres. A legidősebb leány, aki 12 éves, látja el a házat. Ő a szakácsnőnk és egyetlen segítőnk. Ő készíti el a kisebbeket az iskolába menésre. Feleségem velem együtt kel fel és együtt megyünk el hazulról. Reggel $^1/_2$6-kor egy leány kelt fel, aki a házunk előtt elhalad. Munkába indulás előtt nem eszünk semmit. A 12 éves gyerek gondoskodik napközben a kisebbekről. 8 órakor reggelizünk, s e célból hazamegyünk. Hetenként egyszer teázunk; különben kását (stira-

[187i] i. m. 21., 13. old.

bout) eszünk, néha zab-, néha kukoricalisztből, aszerint, hogy mit tudunk megvenni. Télen a kukoricaliszthez egy kevés cukrot és vizet teszünk. Nyáron kiszedjük azt a kevés krumplit, amit magunk ültetünk egy darabka földön, és ha ez kifogy, visszatérünk a kásához. Így megy ez napról napra, vasárnap és hétköznap, az egész éven át. Este, a napi munka elvégzése után, mindig nagyon fáradt vagyok. Néha kivételesen egy falat húst is látunk, de nagyon ritkán. Gyermekeink közül 3 iskolába jár, és ezért fejenként heti 1 d.-t fizetünk. Lakbérünk heti 9 d., a tüzelésre használt tőzeg kéthetenként legalább 1 sh. 6 d.-be kerül."[188] Ilyenek az ír munkabérek, ilyen az ír élet!

Valóban, Írország nyomora megint mindennapos beszédtárgy Angliában. 1866 végén és 1867 elején a nagy ír földesurak egyike, Lord Dufferin a „Times"-ban nekilátott, hogy megoldja. „Ilyen nagyúrtól ennyi emberséget!"*

Az *E* táblázatból láttuk, hogy míg 1864-ben 4 368 610 £ összprofitból 3 többletcsináló csak 262 819-et vágott zsebre, a „lemondásnak" ugyanez a 3 virtuóza 1865-ben 4 669 979 £ összprofitból 274 528 £-et zsebelt be; 1864-ben 26 többletcsináló 646 377 £-et, 1865-ben 28-an 736 448 £-et; 1864-ben 121-en 1 076 912 £-et, 1865-ben 150-en 1 320 906 £-et; 1864-ben 1131-en 2 150 818 £-et, az évi összprofitnak közel a felét, 1865-ben 1194-en 2 418 833 £-et, az évi összprofitnak több mint a felét vágták zsebre. Az az oroszlánrész azonban, amelyet Anglia, Skócia és Írország elenyészően kisszámú nagy földesura az évi nemzeti összjáradékból elnyel, olyan iszonyatos, hogy az angol állami bölcsesség ildomosnak találja, hogy a földjáradék eloszlásáról ne közöljön ugyanolyan statisztikai anyagot, mint a profit eloszlásáról. Lord Dufferin e hatalmas földesurak egyike. Hogy a járadékok és profitok valaha is „létszámfelettiek" lehetnek, illetve hogy fölös bőségük valamiképpen is összefügg a népnyomor fölös bőségével, ez természetesen éppannyira „tiszteletre nem méltó", mint „egészségtelen" (unsound) elképzelés. A lord a tényekhez tartja magát. A tény az, hogy ahogyan az ír népesség száma csökken, úgy nőnek az ír járadékok, hogy az elnéptelenedés „jót tesz" a földtulajdonosnak, tehát a földnek is, tehát a népnek is, amely csak a föld tartozéka. Tehát kijelenti, hogy Írország még mindig túlnépesült, és a kivándorlás folyama még mindig túl lassan folyik. Írországból ahhoz, hogy tökéletesen boldog legyen, még legalább $^1/_3$ millió dolgozó embert kell lecsapolni. Ne gondolják, hogy ez a ráadásul még költői lord annak a Sangradónak az iskolájához tartozó or-

[188] „Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1866", 96. old.

vos, aki valahányszor nem tapasztalt betegénél javulást, újabb és újabb érvágást rendelt el, amíg csak a beteg a vérével együtt betegségétől is meg nem szabadult.* Lord Dufferin csak $^1/_3$ milliós új érvágást kíván, ahelyett, hogy mintegy 2 milliót kívánna, akiknek lecsapolása nélkül valóban nem lehet megvalósítani az ezeréves birodalmat Erinben. A bizonyítás könnyű.

Bérletek száma és terjedelme Írországban 1864-ben

1		2		3		4	
1 acre alatti bérletek		1—5 acre-es bérletek		5—15 acre-es bérletek		15—30 acre-es bérletek	
száma	acre	száma	acre	száma	acre	száma	acre
48 653	25 394	82 037	288 916	176 368	1 836 310	136 578	3 051 343
5		**6**		**7**		**8**	
30—50 acre-es bérletek		50—100 acre-es bérletek		100 acre feletti bérletek		Összterület	
száma	acre	száma	acre	száma	acre	acre	
71 961	2 906 274	54 247	3 983 880	31 927	8 227 807	20 319 924[188a]	

A centralizáció 1851 és 1861 között főleg az első három kategóriába tartozó, vagyis az 1 acre alattitól 15 acre-ig terjedő bérleteket pusztította el. Mindenekelőtt ezeknek kell eltűnniök. Ez 307 058 „létszámfeletti" bérlőt és, ha a családokat alacsony átlagban négytagúnak számítjuk, 1 228 232 személyt jelent. Amellett a valószínűtlen feltevés mellett, hogy ezeknek $^1/_4$-e a mezőgazdasági forradalom befejeztével ismét felszívódik, marad 921 174 személy, akiknek ki kell vándorolniok. A 4., 5., 6. kategóriák, 15-től 100 acre-ig, mint ezt Angliában régóta tudják, a tőkés módon való gabonatermesztés számára túlságosan kicsinyek, juhtenyésztés szempontjából pedig szinte elenyésző nagyságok. Ugyanazokból a feltevésekből kiindulva, mint az előbb, további 788 761 személynek kell tehát kivándorolnia, vagyis összesen 1 709 532 főnek. És, comme l'appétit vient en mangeant [minthogy evés közben jön meg az étvágy], a járadékosok szeme csakhamar fel fogja fedezni, hogy Írország 3 $^1/_2$ milliós lakossággal még mindig nyomorult, mégpedig azért nyomorult, mert túlnépesült, hogy tehát elnéptelenítésében még sokkal tovább kell menni ahhoz, hogy betölthesse igazi hivatását, ti. hogy angol juh- és marhalegelő legyen.[188b]

[188a] Az összterületben a „tőzeges láp és pusztaság" is bennfoglaltatik.

[188b] Hogy az éhínséget és az általa előidézett körülményeket mind az egyes földtulajdonosok, mind az angol törvényhozás hogyan aknázták ki tervszerűen arra, hogy a mezőgazdasági forradalmat erőszakosan keresztülvigyék és Írország népességét a landlordoknak megfelelő

Ennek a jövedelmező módszernek is, mint minden jónak e világon, megvan az árnyoldala. A földjáradék felhalmozásával Írországban lépést tart az írek felhalmozódása Amerikában. A juhok és ökrök által kiszorított ír az Óceán túlsó oldalán mint féni** támad fel. És a tengerek öreg királynőjével szemben mind fenyegetőbben emelkedik fel az ifjú óriásköztársaság.

Acerba fata Romanos agunt
Scelusque fraternae necis.***

mértékre ritkítsák meg, azt e munka harmadik könyvében, a földtulajdonról szóló szakaszban kimerítőbben fogom bizonyítani. Ugyanott majd a kisbérlők és a mezőgazdasági munkások viszonyaira is visszatérek. Itt csak egy idézetet. Nassau W. Senior többek között a következőket mondja egy hátrahagyott írásában („Journals, Conversations and Essays relating to Ireland", 2 köt., London 1868, II. köt. 282. old.): „Találóan jegyezte meg dr. G., hogy van szegénytörvényünk és ez kitűnő eszköz arra, hogy a landlordokat győzelemre segítsük; egy másik eszköz a kivándorlás. Írország egyetlen barátja sem kívánhatja, hogy a háború" (a landlordok és a kelta kisbérlők között) „elhúzódjék — s még kevésbé, hogy a bérlő győzelmével végződjék... Minél gyorsabban ér véget" (ez a háború), „minél gyorsabban lesz Írország a legelők országává (grazing country) olyan viszonylag csekély számú népességgel, amelyre egy ilyen országnak szüksége van, annál jobb valamennyi osztály számára." Az 1815-ös angol gabonatörvények biztosították Írország számára a Nagy-Britanniába való szabad gabonabevitel monopóliumát. Tehát mesterségesen előmozdították a gabonatermesztést. Ezt a monopóliumot 1846-ban a gabonatörvények eltörlésével hirtelen megszüntették. Minden egyéb körülménytől eltekintve, ez az esemény egymagában elég ahhoz, hogy hatalmas lendületet adjon az ír szántóterület legelővé változtatásának, a bérletek koncentrációjának és a kisparasztok elűzésének. Miután 1815-től 1846-ig az ír talaj termékenységét dicsérték és hangos szóval kijelentették, hogy maga a természet is búzatermesztésre rendelte, az angol mezőgazdászok, közgazdászok, politikusok ettől kezdve hirtelen felfedezik, hogy semmi másra nem alkalmas, csak zöldtakarmány termelésére! Léonce de Lavergne úr sietett ezt a Csatorna túlsó oldalán megismételni. Lavergne-fajta „komoly" férfiúnak kell ahhoz lenni, hogy valaki ilyen gyerekségeknek beugorjon.*

Huszonnegyedik fejezet

Az úgynevezett eredeti felhalmozás

1. Az eredeti felhalmozás titka

Láttuk, hogyan változtatják át a pénzt tőkévé, hogyan csinálnak tőkéből értéktöbbletet és értéktöbbletből több tőkét. A tőke felhalmozása azonban feltételezi az értéktöbbletet, az értéktöbblet a tőkés termelést, ez utóbbi pedig azt, hogy nagyobb tőke- és munkaerő-tömegek legyenek az árutermelők kezében. Úgy látszik tehát, mintha ez az egész mozgás hibás körben forogna, amelyből csak úgy tudunk kikerülni, ha feltesszük, hogy a tőkés felhalmozást megelőzte egy „eredeti" felhalmozás („previous accumulation", mondja Adam Smith), olyan felhalmozás, amely a tőkés termelési módnak nem eredménye, hanem kiindulópontja.

Ez az eredeti felhalmozás körülbelül ugyanazt a szerepet játssza a politikai gazdaságtanban, mint a bűnbeesés a teológiában. Ádám beleharapott az almába, és ezzel rászakadt az emberi nemre a bűn. Eredetét úgy magyarázzák, hogy az elmúlt idők anekdotájaként mesélik el. Egyszer, réges-régen élt az egyik oldalon egy szorgalmas, értelmes és mindenekelőtt takarékos elit, a másik oldalon meg lusta, mindenüket, sőt annál is többet elherdáló korhelyek. Igaz, hogy a teológiai bűnbeesés legendája azt meséli el nekünk, hogyan ítéltetett az ember arra, hogy orcája verítékével egye kenyerét; a közgazdasági bűnbeesés históriája viszont azt leplezi le, hogyan lehetnek olyan emberek, akiknek erre semmi szükségük nincs. De egyre megy. Így történt, hogy az előbbiek gazdagságot halmoztak fel, az utóbbiaknak pedig végül nem maradt más eladnivalójuk, mint a saját bőrük. És ettől a bűnbeeséstől keletkezik a nagy tömeg szegénysége, amelynek még mindig, minden munkája ellenére, nincs más eladnivalója, mint saját maga, és a kevesek gazdagsága, amely folyton növekszik, holott már régen nem dolgoznak. Ilyen unalmas gyerekséget rág a szájába például Thiers úr, méghozzá államférfiúi komolysággal, az egykor oly szellemes franciáknak, hogy a propriétét [tulajdont] megvédelmezze. De mihelyt

a tulajdon kérdése felmerül, szent kötelesség lesz a gyermekmese álláspontjához mint valamennyi korosztályra és fejlettségi fokra nézve egyedül helyes állásponthoz ragaszkodni. A valóságos történelemben, mint ismeretes, a hódítás, leigázás, rablógyilkosság, egyszóval az erőszak játssza a fő szerepet. A szelíd politikai gazdaságtanban kezdettől az idill uralkodott. Jog és „munka" volt kezdettől a meggazdagodás egyetlen eszköze, természetesen mindig „ez év" kivételével. Valójában az eredeti felhalmozás módszerei mindennek nevezhetők, csak nem idillieknek.

A pénz és az áru nem eleve tőke, éppoly kevéssé, mint a termelési és létfenntartási eszközök. Át kell őket változtatni tőkévé. Maga ez az átváltoztatás azonban csak meghatározott körülmények között mehet végbe, amelyek a következőkben csúcsosodnak ki: két igen különböző fajtájú árubirtokosnak kell egymással szembe- és érintkezésbe lépnie, egyrészt a pénz, a termelési és létfenntartási eszközök tulajdonosainak, akiknél arról van szó, hogy a tulajdonukban levő értékösszeget idegen munkaerő megvásárlása révén értékesítsék, másrészt szabad munkásoknak, saját munkaerejük eladóinak és ezért munka eladóinak. Szabad munkások abban a kettős értelemben, hogy sem ők maguk nem tartoznak közvetlenül a termelési eszközökhöz, mint a rabszolgák, jobbágyok stb., sem a termelési eszközök nem tartoznak őhozzájuk, mint a maga gazdálkodó paraszt stb. esetében, ellenkezőleg, ezektől szabadok és mentesek. Az árupiacnak ezzel a polarizálódásával adva vannak a tőkés termelés alapfeltételei. A tőkeviszony feltételezi a munkások elválasztását a munka megvalósítási feltételeinek tulajdonától. Mihelyt a tőkés termelés már a maga lábán áll, ezt az elválasztást nemcsak fenntartja, hanem állandóan növekvő méretekben újratermeli. Az a folyamat tehát, amely a tőkeviszonyt létrehozza, nem lehet más, mint a munkás elválasztási folyamata munkafeltételeinek tulajdonától, olyan folyamat, amely egyrészt a társadalmi létfenntartási és termelési eszközöket tőkévé, másrészt a közvetlen termelőket bérmunkásokká változtatja. Az úgynevezett eredeti felhalmozás tehát nem más, mint a termelőnek és a termelési eszközöknek történelmi elválasztási folyamata. „Eredetinek" azért jelenik meg, mert a tőke és a neki megfelelő termelési mód előtörténetét alkotja.

A tőkés társadalom gazdasági struktúrája a hűbéri társadalom gazdasági struktúrájából keletkezett. Az utóbbinak a felbomlása tette szabaddá az előbbinek az elemeit.

A közvetlen termelő, a munkás, csak akkor rendelkezhetett saját személyével, ha már nem volt röghöz kötött és nem függött személyileg vagy föld révén egy másik személytől. Ahhoz, hogy munkaerejének szabad

eladójává legyen, aki áruját mindenhova elviszi, ahol az piacra talál, meg kellett szabadulnia továbbá a céhek uralmától, tanonc- és segédszabályzataitól, valamint gátló munkaelőírásaitól. Következésképp a történelmi mozgás, amely a termelőket bérmunkásokká változtatja, egyrészt mint a jobbágyság és a céhkényszer alól való felszabadulásuk jelenik meg; és a mi polgári történetíróink számára csak ez az oldal létezik. Másrészt azonban ezek az újonnan felszabadult emberek csak azután válnak önmaguk eladójává, hogy megfosztották őket minden termelési eszközüktől és létezésüknek mindazoktól a biztosítékaitól, amelyeket a régi hűbéri intézmények nyújtottak. S e kisajátításuk története tűzzel és vérrel van beírva az emberiség évkönyveibe.

Az ipari tőkéseknek, ezeknek az új hatalmasságoknak viszont nemcsak a céhes kézművesmestereket kellett kiszorítaniok, hanem a gazdagság forrásait birtokló hűbérurakat is. Erről az oldalról felemelkedésük úgy mutatkozik meg, mint egy győzelmes harcnak a gyümölcse, harcnak a hűbéri hatalom és felháborító előjogai, valamint a céhek és azok ellen a béklyók ellen, amelyeket ezek a termelés szabad fejlődésére és az embernek ember által való szabad kizsákmányolására raktak. De az ipar lovagjai csak azáltal tudták kiszorítani a kard lovagjait, hogy kiaknáztak olyan eseményeket, amelyekben egészen ártatlanok voltak. Éppolyan aljas eszközök segítségével emelkedtek a magasba, mint amelyekkel a szabadon bocsátott római rabszolga egykor urává lett patronusának.

A mind a bérmunkást, mind a tőkést létrehozó fejlődés kiindulópontja a munkás szolgasága volt. A haladás e szolgaságban tartás formájának megváltozásában állott, abban, hogy a hűbéri kizsákmányolás tőkés kizsákmányolássá változott át. Ahhoz, hogy e fejlődés menetét megérthessük, nem is kell ilyen messzire visszanyúlnunk. Ámbár a tőkés termelés legkorábbi kezdeteivel szórványosan már a XIV. és XV. században találkozunk néhány földközi-tengeri városban, a tőkés korszak csak a XVI. századtól kelteződik. Ahol fellép, ott a jobbágyság megszüntetése már régen megtörtént, és a középkor fénypontja, a szuverén városok fennállása, már hosszú idő óta elhalványulóban van.

Történelmileg korszakalkotók az eredeti felhalmozás történetében mindazok a forradalmi változások, amelyek a kialakuló tőkésosztály számára emeltyűkül szolgálnak; de mindenekelőtt azok a mozzanatok, amelyek során nagy embertömegeket hirtelen és erőszakosan elszakítanak létfenntartási eszközeiktől és mint szabad prédául szolgáló proletárokat a munkapiacra dobják őket. Az egész folyamat alapzata a mezőgazdasági termelőnek, a parasztnak a kisajátítása, a földtől való megfosztása. Ennek története

különböző országokban különböző színeket ölt és a különböző szakaszokat különböző sorrendben és különböző történelmi korszakokban futja be. Klasszikus formája csak Angliában található, ezért ezt vesszük példának.[189]

2. A falusi népesség megfosztása a földtől

Angliában a jobbágyság a XIV. század végén ténylegesen eltűnt. A népesség túlnyomó többsége[190] akkoriban, és még inkább a XV. században, szabad parasztokból állott, akik a maguk földjén maguk gazdálkodtak, akármilyen hűbéri cégér mögé volt is rejtve tulajdonuk. A nagyobb uraságí birtokokon a bailiffet (tiszttartót), aki korábban maga is jobbágy volt, kiszorította a szabad bérlő. A mezőgazdaság bérmunkásai részint parasztokból állottak, akik szabad idejüket úgy értékesítették, hogy nagy földtulajdonosoknál dolgoztak, részint a tulajdonképpeni bérmunkásoknak önálló, relatíve és abszolúte kis létszámú osztályából. Még az utóbbiak is ténylegesen egyszersmind önállóan gazdálkodó parasztok voltak, mert bérükön kívül a cottage-zsal együtt 4, sőt több acre-nyi szántóterületet kaptak. Ezenkívül a tulajdonképpeni parasztokkal együtt részesültek a községi föld haszonélvezetében is, ezen legelt jószáguk, és ez egyúttal tüzelővel, fával, tőzeggel stb. is ellátta őket.[191] Európa valamennyi országában a hűbéri termelést a

[189] Itáliában, ahol a tőkés termelés a legkorábban fejlődik ki, a jobbágyviszonyok felbomlása is a legkorábban megy végbe. A jobbágyot itt felszabadítják, mielőtt bármiféle szokásjogot biztosíthatott volna magának a földhöz. Felszabadulása tehát rögtön szabad prédául szolgáló proletárrá változtatja, aki ezenkívül a többnyire még a római időkből fennmaradt városokban az új urakat is készentalálja. Amikor a világpiacnak a XV. század végén bekövetkezett forradalma megsemmisítette Észak-Itália kereskedelmi uralkodó helyzetét, fordított irányú mozgás jött létre. A városok munkásait tömegesen vidékre kergették, és ezek soha nem látott fellendülést idéztek ott elő a kertészet módjára űzött kis földművelésben.

[190] „A kis földtulajdonosok, akik saját földjüket saját kezük munkájával művelték és szerény jólétnek örvendtek ... akkoriban a nemzetnek sokkal fontosabb részét alkották, mint manapság... Nem kevesebb mint 160 000 földtulajdonos, akik családjukkal együtt az össznépességnek minden bizonnyal több mint $^1/_7$-ét alkották, élt abból, hogy kicsiny freehold telkén" (freehold teljesen szabad tulajdont jelent) „gazdálkodott. E kis földbirtokosok átlagos jövedelmét ... 60—70 font sterlingre becsülik. Kiszámították, hogy a saját földjüket megművelők száma nagyobb volt, mint az idegen földön gazdálkodó bérlőké." (*Macaulay*: „History of England", X. kiad., London 1854, I. köt. 333—334. old.) — Még a XVII. század utolsó harmadában az angol nép $^4/_5$-e földművelő volt. (i. m. 413. old.) — Azért Macaulayt idézem, mert ő, mint rendszeres történelemhamisító, az ilyen tényeket lehetőleg „megnyirbálja".

[191] Sohasem szabad megfeledkeznünk arról, hogy maga a jobbágy nemcsak a házához tartozó földparcella tulajdonosa, habár szolgáltatásra kötelezett tulajdonosa, hanem a községi

földnek lehetőleg sok alhűbéres közötti megosztása jellemzi. A hűbérúr hatalma, mint minden uralkodóé, nem járadékjegyzékének terjedelmén, hanem alattvalóinak számán nyugodott, az utóbbi pedig az önállóan gazdálkodó parasztok számától függött.[192] Ezért Anglia földje, ámbár a normann hódítás után óriási báróságokra osztották, amelyek közül egy-egy gyakran 900 régi angolszász lordságot zárt magába, mégis kis paraszti gazdaságokkal volt teleszórva, amelyeket csak itt-ott szakított meg egy-egy nagyobb urasági birtok. Ilyen viszonyok — a városok egyidejű virágzása mellett, ami jellemző a XV. századra — lehetővé tették a népnek azt a gazdagságát, amelyet Fortescue kancellár oly ékesszólóan írt le „De laudibus legum Angliae" című munkájában, de kizárták a tőkegazdagságot.

A tőkés termelési mód alapzatát megteremtő forradalmi átalakulás előjátéka a XV. század utolsó harmadában és a XVI. század első évtizedeiben játszódik le. Egy tömeg szabad prédává lett proletárt dobtak a munkapiacra a hűbéri kíséretek feloszlatása által, amelyek, mint azt Sir James Steuart helyesen jegyzi meg, „mindenütt haszontalanul töltötték meg a házat és az udvart".* Ámbár a királyi hatalom, maga is a polgári fejlődés terméke, abszolút uralomra való törekvésében erőszakkal meggyorsította e kíséretek feloszlatását, semmiképpen sem volt egyetlen oka annak. Sőt a királysággal és a parlamenttel éles ellentétben levő nagy hűbérúr hasonlíthatatlanul nagyobb proletariátust teremtett azzal, hogy erőszakkal elkergette a parasztságot arról a földről, amelyre annak ugyanolyan hűbéri jogcíme volt, mint neki magának, és hogy elbitorolta a parasztok községi földjét. A közvetlen lökést ehhez Angliában főként a flandriai gyapjú-manufaktúra felvirágzása és a gyapjúárak ennek megfelelő emelkedése adta meg. A régi hűbéri nemességet elnyelték a nagy hűbéri háborúk, az új nemesség korának gyermeke volt, amely kor a pénzt tekintette a hatalmak hatalmának. A szántóföldet juhlegelővé változtatni — ez lett tehát a jelszava. Harrison „Description of England. Prefixed to Holinshed's Chronicles" című munkájában leírja, hogyan teszi tönkre a kisparasztok kisajátítása az országot. „What care our

föld társtulajdonosa is volt. „A paraszt ott" (Szilézíában) „serf [jobbágy]." Mindamellett ezek a serfek birtokolnak községi földeket. „Eddig a szilézíaiakat még nem lehetett rábírni a községi földek felosztására, míg Neumarkban alig van olyan falu, ahol ezt a felosztást igen nagy sikerrel keresztül ne vitték volna." (*Mirabeau*: „De la monarchie prussienne", London 1788, II. köt. 125—126. old.)

[192] Japán, tisztán hűbéri földtulajdonszervezetével és fejlett kisparaszti gazdaságával, sokkal hívebb képét nyújtja az európai középkornak, mint valamennyi, többnyire polgári előítéletek sugallta történelemkönyvünk. Túlságosan kényelmes dolog a középkor rovására „liberálisnak" lenni.

great incroachers!" (Mit törődnek ezzel a mi nagy bitorlóink?) A parasztok lakásait és a munkások cottage-ait erőszakkal lerombolták vagy az enyészetnek adták át. „Ha", mondja Harrison, „elővesszük a lovagi birtokok régebbi leltárait, azt látjuk, hogy számtalan ház és kis parasztgazdaság eltűnt, hogy az ország sokkal kevesebb embert táplál, hogy sok város hanyatlóban van, ámbár néhány új felvirágzik . . . Sokat tudnék mesélni olyan városokról és falvakról, amelyeket juhlegelők kedvéért leromboltak, és ahol már csak az urasági házak állnak." E régi krónikák panaszai mindig túlzottak, de pontosan megmutatják, hogy milyen benyomást tett a termelési viszonyokban végbemenő forradalom magukra a kortársakra. Fortescue kancellár és Thomas Morus írásainak összehasonlítása rávilágít a XV. és a XVI. század közötti szakadékra. Az angol munkásosztály, mint Thornton helyesen mondja, aranykorából minden átmenet nélkül a vaskorba zuhant.

A törvényhozás megrémült ettől a forradalmi átalakulástól. Még nem állott a civilizációnak azon a fokán, amelyen a „wealth of the nation" [nemzet gazdagsága], azaz a tőkeképzés és a nép tömegének kíméletlen kizsákmányolása és elszegényítése minden állami bölcsesség ultima Thuléja*. VII. Henrikről szóló történelmi munkájában Bacon ezt mondja: „Ebben az időben" (1489) „megsokasodtak a panaszok arról, hogy szántóföldeket legelőkké" (juhlegelőkké stb.) „változtatnak, amelyeket néhány pásztor könnyen ellát; s az időre, élethossziglanra és évi felmondásra kiadott bérleteket" (a yeomanek nagy része ebből élt) „urasági földekké változtatták. Ez a nép pusztulását és ennek következtében városok, templomok pusztulását, a tizedek megcsappanását idézte elő . . . A király és az akkori parlament bölcsessége csodálatos volt e visszásság gyógyításában . . . Intézkedéseket hoztak a községi földek ezen elnéptelenítő elbitorlása (depopulating inclosures) és a nyomában járó elnéptelenítő legelőgazdálkodás (depopulating pasture) ellen." VII. Henrik egyik törvénye (1489. 19. c.) megtiltotta mindazoknak a paraszthá zaknak a lerombolását, amelyekhez legalább 20 acre föld tartozott. VIII. Henriknek uralkodása 25. évében hozott egyik törvénye megújítja ugyanezt a törvényt. Többek közt azt mondja, hogy „sok bérlet és nagy állatcsorda, különösen juhnyáj összpontosul kevesek kezében, ami által a földjáradékok igen megnövekedtek és a földművelés (tillage) nagyon lehanyatlott, templomokat és házakat leromboltak, és a nép megdöbbentően nagy tömegei képtelenné váltak arra, hogy magukat és családjukat eltartsák". A törvény ezért elrendeli az elpusztult tanyaházak újraépítését, megszabja a szántóföld és a legelő közti arányt stb. Egy 1533-ból származó törvény arról panaszkodik, hogy némelyik tulajdonosnak 24 000 juha van, és az egy személy által birtokolható

juhok számát 2000-re korlátozza.[193] A nép panaszai, valamint a kisbérlők és parasztok kisajátítása ellen VII. Henrik óta vagy 150 éven át folyamatosan kiadott törvények egyaránt hasztalanok voltak. Bacon elárulja eredménytelenségük titkát, anélkül hogy tudna róla. „VII. Henrik törvénye", mondja „Essays, civil and moral" című munkája 29. szakaszában, „mély és csodálatraméltó volt, mert meghatározott normálméretű gazdaságokat és parasztházakat teremtett, azaz olyan terjedelmű földet tartott fenn számukra, hogy eléggé gazdag és nem szolgai helyzetű alattvalókat hozhassanak a világra és hogy az eke szarvát tulajdonosok és ne béresek tartsák kezükben (to keep the plough in the hand of the owners and not hirelings)."[193a] A tőkés rendszernek viszont, fordítva, a néptömegek szolgai helyzetére volt szüksége, arra, hogy ők maguk bérelhetőkké, munkaeszközeik pedig tőkévé változzanak. Ebben az átmeneti időszakban a törvényhozás arra is törekedett, hogy fenntartsa a mezőgazdasági bérmunkás cottage-a melletti 4 acre földet, és megtiltotta neki, hogy házába albérlőket vegyen. 1627-ben, I. Károly alatt, a fontmilli Roger Crockert még elítélték, mert a fontmilli manorban [urasági birtokon] cottage-ot épített anélkül, hogy 4 acre földet csatolt volna hozzá állandó tartozékul; 1638-ban, I. Károly alatt, még királyi bizottságot neveztek ki, hogy kikényszerítse a régi törvények végrehajtását, nevezetesen azokét is, amelyek a 4 acre földre vonatkoztak; Cromwell még megtiltotta, hogy London körül 4 mérföldes körzetben házat építsenek

---

[193] „Utopiá"-jában Thomas Morus beszél arról a furcsa országról, ahol a „juhok felfalják az embereket". („Utopia", Robinson fordítása, Arber kiadása, London 1869, 41. old.)

[193a] Bacon kifejti a szabad jómódú parasztság és a jó gyalogság közti összefüggést. „A királyság hatalma és erkölcsei szempontjából csodálatosan fontos volt olyan bérletekkel rendelkezni, amelyek elegendő méretűek ahhoz, hogy derék férfiak ne szenvedjenek szükséget, és a királyság földjének egy nagy részét a yeomanry birtokában, vagyis olyan emberek birtokában rögzíteni, akik középütt állnak a nemesemberek és a zsellérek (cottagers), valamint a béresek között... Mert a legilletékesebb hadiszakértőknek az az általános véleménye ... hogy egy hadsereg fő erőssége a gyalogság, vagyis a talpashad. De jó gyalogság alakításához olyan emberekre van szükség, akik nem szolgaságban vagy ínségben, hanem szabadon és bizonyos jómódban nőttek fel. Ezért ha valamely állam túlságosan a nemesemberekre és finom urakra helyezi a fő súlyt, míg a parasztok és a szántóvetők ezeknek pusztán munkásai vagy béresei, vagy akár zsellérek, azaz kunyhóval rendelkező koldusok, lehet, hogy jó lovasságotok lesz, de sohasem lesz jó, kitartó gyalogságotok... Ezt látjuk Franciaországban és Itáliában és néhány más külső országban, ahol valóban mindenki nemes vagy nyomorult pór ... annyira, hogy kénytelenek svájci és hasonló zsoldoscsapatokat alkalmazni gyalogzászlóaljaik számára: amiből is az következik, hogy ezeknek a nemzeteknek sok a népük és kevés a katonájuk." („The Reign of Henry VII. etc. Verbatim Reprint from Kennet's England, ed. 1719", London 1870, 308. old.)

anélkül, hogy azt 4 acre földdel látnák el. A XVIII. század első felében még panaszt emelnek, ha a mezőgazdasági munkás cottage-ához nem tartozik 1—2 acre föld. Manapság a mezőgazdasági munkás boldog, ha háza kis kertecskével van ellátva, vagy ha messze tőle pár rood földet bérelhet. „Földesurak és bérlők", mondja dr. Hunter, „itt karöltve járnak el. A cottage-hoz tartozó néhány acre túlságosan függetlenné tenné a munkást."[194]

Új, szörnyű lökést kapott a néptömegek erőszakos kisajátításának folyamata a XVI. században a reformációval és ennek nyomán az egyházi birtokok óriási méretű elrablásával. A reformáció idején a katolikus egyház az angol föld nagy részének hűbéri tulajdonosa volt. A kolostorok stb. megszüntetése ezeknek lakóit a proletariátusba taszította. Magukat az egyházi birtokokat többnyire elajándékozták harácsoló királyi kegyenceknek, vagy potom áron eladták spekuláló bérlőknek és városi polgároknak, akik a régi örökbérlőket tömegesen elűzték és gazdaságaikat egybeolvasztották. Az elszegényedett földműveseknek a papi tized egy részére törvényileg biztosított tulajdonát hallgatólagosan elkobozták.[195] „Pauper ubique jacet"*, kiáltott fel Erzsébet királynő egy angliai körutazása után. Uralkodásának 43. esztendejében *végre rákényszerültek arra, hogy a pauperizmust hivatalosan elismerjék* a szegényadó bevezetésével. „E törvény megalkotói szégyellték kimondani annak okait, és ezért, teljesen a szokás ellenére, minden preamble (bevezető indoklás) nélkül bocsátották útjára."[196] A 16 Car. I. 4 [I. Károly uralkodásának 16. esztendejéből való 4. törvény] e törvényt örök érvényűnek nyilvánította, és valóban csak 1834-ben kapott új, szigorúbb formát.[197] A re-

[194] Dr. Hunter, „Public Health, Seventh Report 1864", 134. old. — „Azt a földmennyiséget, amelyet" (a régi törvények) „kiutaltak, manapság túlságosan nagynak ítélnék munkások számára, és inkább arra vélnék alkalmasnak, hogy ezeket kis bérlőkké változtassa." (*George Roberts*: „The Social History of the People of the Southern Counties of England in past centuries", London 1856, 184. old.)

[195] „A szegénynek azt a jogát, hogy a tizedben részesüljön, a régi statútumok szövege leszögezi." (*Tuckett*: „A History of the Past and Present State of the Labouring Population", II. köt. 804—805. old.)

[196] *William Cobbett*: „A History of the Protestant Reformation", 471. §

[197] A protestáns „szellem" többek között a következőkből látható. Dél-Angliában különböző földtulajdonosok és jómódú bérlők összedugták a fejüket és Erzsébet szegénytörvényének helyes értelmezésére vonatkozóan 10 kérdést vetettek fel, amelyeket véleményezés végett ama kor egyik híres jogásza, Snigge sergeant (később, I. Jakab alatt, bíró) elé terjesztettek. „Kilencedik kérdés: Néhányan az egyházközség gazdag bérlői közül okos tervet agyaltak ki, amelynek révén minden zavart ki lehet küszöbölni a törvény végrehajtásában. Azt javasolják, hogy építsenek egy börtönt az egyházközségben. Minden szegénytől, aki nem hajlandó magát a fent nevezett börtönbe bezáratni, vonják meg a támogatást. Ezután tegyék közhírré a környéken, hogy ha valakinek kedve van ez egyházközség szegényeit

formációnak nem ezek a közvetlen hatásai voltak a legtartósabbak. Az egyházi tulajdon a hagyományos földtulajdonviszonyok vallási védőbástyája volt. Ledöltével ezek a földtulajdonviszonyok nem voltak tovább tarthatók.[198]

A XVII. század utolsó évtizedeiben a yeomanry, a független parasztság, számosabb volt még, mint a bérlők osztálya. A yeomanry alkotta Cromwell fő erősségét, és még Macaulay bevallása szerint is előnyös ellentétben állott a részeges kurtanemesekkel és lakájaikkal, a falusi papokkal, akiknek feladatához tartozott, hogy az uraság „kedvenc cselédjének" bekössék a fejét. Maguk a falusi bérmunkások is részesültek még a községi tulajdonban. 1750 körül a yeomanry eltűnt,[199] és a XVIII. század utolsó évtizedeiben a föld-

bérbe venni, meghatározott napon adjon be lepecsételt ajánlatot, hogy milyen legalacsonyabb áron akarja őket tőlünk átvenni. E terv szerzői felteszik, hogy a szomszédos grófságokban vannak olyan személyek, akik nem akarnak dolgozni és sem vagyonuk, sem hitelük nincs, hogy bérletre vagy hajóra tegyenek szert és így munka nélkül megélhessenek (so as to live without labour). Az ilyenek valószínűleg készek lesznek arra, hogy igen előnyös ajánlatokat tegyenek az egyházközségnek. Ha itt-ott egyes szegények a szerződtető oltalma alatt elpusztulnak, a bűn reá száll, mert az egyházközség megtette kötelességét e szegények iránt. Félünk azonban, hogy a mostani törvény nem engedélyez ilyenfajta ésszerű rendszabályt (prudential measure); Önnek azonban tudnia kell, hogy e grófság és a szomszédos grófság többi freeholderja csatlakozni fog hozzánk, hogy alsóházi tagjait egy olyan törvény beterjesztésére ösztönözze, amely megengedi a szegények bebörtönzését és kényszermunkáját, úgyhogy senki, aki a bebörtönzésnek ellene szegül, semmiféle támogatásra ne legyen jogosult. Ez, reméljük, vissza fog tartani nyomorban élő személyeket attól, hogy támogatást igényeljenek (will prevent persons in distress from wanting relief)." (*R. Blakey*: „The History of Political Literature from the earliest times", London 1855, II. köt. 84—85. old.) — Skóciában a jobbágyságot évszázadokkal később törölték el, mint Angliában. 1698-ban a saltouni Fletcher még ezt jelentette ki a skót parlamentben: „A koldusok számát Skóciában nem kevesebb, mint 200 000 főre becsülik. Az egyetlen orvosszer, amelyet én, aki elvben republikánus vagyok, javasolhatok, az, hogy állítsák helyre a jobbágyság régi állapotát, és hogy tegyék rabszolgává mindazokat, akik képtelenek arra, hogy saját megélhetésükről gondoskodjanak." Ugyanúgy beszél Eden, „The State of the Poor", I. könyv I. fej., 60—61. old.: „A földművesek szabadságától kelteződik a pauperizmus... Nemzeti szegényeink igazi szülői a manufaktúrák és a kereskedelem." Eden, akárcsak amaz elvben republikánus skót, csupán abban téved, hogy nem a jobbágyság megszüntetése, hanem földtulajdonának megszüntetése tette a földművest proletárrá, illetve pauperrá. — Franciaországban, ahol a kisajátítás más módon ment végbe, az angol szegénytörvényeknek az 1566-os moulins-i rendelet és az 1656-os ediktum felel meg.

[198] Rogers úr, ámbár akkoriban az oxfordi egyetemen, a protestáns ortodoxia fő fészkében a politikai gazdaságtan professzora volt, „History of Agriculture"-ja előszavában hangsúlyozza, hogy a reformáció pauperizálta a néptömegeket.

[199] „A Letter to Sir T. C. Bunbury, Bart.: On the High Price of Provisions. By a Suffolk Gentleman", Ipswich 1795, 4. old. Még a nagybérlet fanatikus védelmezője, az „Inquiry into the Connection between the Present Price of Provisions and the Size of Farms etc.", London 1773, 139. old., szerzője is ezt mondja: „Mélységesen sajnálom yeomanrynk el-

művesek községi tulajdonának utolsó nyoma is elenyészett. A mezőgazdasági forradalom merőben gazdasági hajtórugóitól itt eltekintünk. Erőszakos emeltyűit kutatjuk.

A Stuartok restaurációja alatt a földtulajdonosok törvény útján vittek véghez egy olyan elbitorlást, amely mindenütt a kontinensen törvényes körülményesség nélkül is végbement. Megszüntették a föld hűbéri alkotmányát, azaz lerázták magukról az államnak teljesítendő szolgáltatásokat, az államot a parasztságra és a nép egyéb tömegeire kivetett adókkal „kártalanították", azokra a birtokokra, amelyekre csak hűbéri jogcímük volt, mint modern magántulajdonra formáltak jogot, és végül kierőszakolták azokat az illetőségi törvényeket (laws of settlement), amelyek mutatis mutandis [a megváltoztatandók megváltoztatásával] olyan hatással voltak az angol földművesekre, mint a tatár Borisz Godunov rendelete az orosz parasztságra.*

A „glorious revolution" (dicsőséges forradalom)** az orániai III. Vilmossal[200] együtt a földesúri és tőkés többletcsinálókat juttatta uralomra. Ezek azzal szentelték fel az új korszakot, hogy az állami uradalmaknak addig csak szerényen űzött ellopását óriási méretekben gyakorolták. Ezeket a birtokokat elajándékozták, potom áron eladták, vagy egyenes bitorlás útján magánbirtokokhoz csatolták.[201] Mindez a törvényes illemszabályok legcsekélyebb figyelembevétele nélkül történt. Az így csalárd módon elsajátított állami birtok, az egyháztól rabolttal együtt — amennyiben az utóbbi a köztársasági forradalom alatt nem veszett el — az alapzata az angol oligarchia mai fejedelmi uradalmainak.[202] A polgári tőkések elősegítették ezt a műveletet,

---

vesztését, azoknak a férfiaknak seregét, akik a valóságban fenntartották e nemzet függetlenségét; és fáj látnom, hogy földjeik most monopolizáló lordok kezében vannak, kis bérlőknek kiadva, akiknek bérleti feltételei olyanok, hogy alig jobb a soruk vazallusokénál, akiknek minden bajos alkalommal eleget kell tenniök a felhívásnak."

[200] E polgári hős magánerkölcsére vonatkozólag lásd többek között: „Az 1695-ben Lady Orkneynak adományozott hatalmas írországi birtokok nyilvános bizonyítékai a király vonzalmának és a lady befolyásának... Lady Orkney értékes szolgálatai állítólag — foeda labiorum ministeria [mocskos ajakszolgálatok] voltak." (A British Museum Sloane Manuscript Collection-jában, 4224. sz. A kézirat címe: „The Character and Behaviour of King William, Sunderland etc. as represented in Original Letters to the Duke of Shrewsbury from Somers, Halifax, Oxford, Secretary Vernon etc." A kézirat tele van kuriózumokkal.)

[201] „A koronabirtokok törvénytelen elidegenítése, részint eladás, részint ajándékozás révén, az angol történelem botrányos fejezete ... a nemzet óriási becsapása (gigantic fraud on the nation)." (*F. W. Newman*: „Lectures on Political Economy", London 1851, 129—130. old.) {Hogy a mai angol nagybirtokosok hogyan jutottak birtokaikhoz, arról részletes adatokat lásd „Our old Nobility. By Noblesse Oblige", London 1879. — *F. E.*}

[202] El kell olvasni például E. Burke röpiratát a Bedford hercegi házról, amelynek sarja Lord John Russell, „the tomtit of liberalism" [a liberalizmus ökörszeme].

többek között azért, hogy a földet merő kereskedelmi cikké változtassák, a mezőgazdasági nagyüzem területét kiterjesszék, a vidékről származó, szabad prédát jelentő proletárok kínálatát szaporítsák stb. Ezenkívül az új földbirtokos arisztokrácia természetes szövetségese volt az új bankokráciának, a tojásból éppen hogy kibújt pénzmágnásoknak és az akkoriban védővámokra támaszkodó nagy manufaktúratulajdonosoknak. Az angol burzsoázia a maga érdeke szempontjából ugyanolyan helyesen cselekedett, mint a svéd városi polgárok, akik fordítva, gazdasági védőbástyájukkal, a parasztsággal együtt, támogatták a királyokat abban, hogy erőszakkal visszaszerezzék a koronauradalmakat az oligarchiától (1604-től, majd később X. és XI. Károly alatt).

A községi tulajdon — amely teljesen különbözik az imént vizsgált állami tulajdontól — ősi germán intézmény volt, amely a hűbériség takarója alatt tovább élt. Láttuk, hogy ennek erőszakos elbitorlása, amelyet többnyire a szántóföldeknek legelőkké változtatása kísért, a XV. század végén kezdődik és a XVI. században tovább folytatódik. De akkoriban ez a folyamat mint egyéni erőszakosság ment végbe, amely ellen a törvényhozás 150 éven át hiába küzdött. A haladás a XVIII. században abban nyilvánul meg, hogy most maga a törvény lesz a nép földje elrablásának előmozdítója, ámbár emellett a nagybérlők a maguk kis független magánmódszereit is alkalmazzák.[203] A rablás parlamentáris formája a „Bills for Inclosures of Commons" (törvények a községi föld bekerítésére), másszóval olyan rendeletek, amelyek révén a földesurak a nép földjét önmaguknak ajándékozzák magántulajdonul, vagyis a népet kisajátító rendeletek. Sir F. M. Eden ravasz ügyvédi beszédét, amelyben a községi tulajdont a hűbérurak helyére lépett nagy földtulajdonosok magántulajdonának igyekszik feltüntetni, önmaga cáfolja meg azzal, hogy „általános parlamenti törvényt" követel „a községi földek bekerítésére", tehát elismeri, hogy parlamenti államcsínyre van szükség ahhoz, hogy e földeket magántulajdonná változtassák, másrészt pedig a törvényhozástól „kártalanítást" követel a kisajátított szegények számára.[204]

Miközben a független yeomanek helyére tenant-at-willek, egy évre felmondható kisebb bérlők léptek, egy szolgai és a landlordok önkényétől függő csapat, a községi tulajdonnak rendszeresen űzött ellopása, az állami uradal-

[203] „A bérlők megtiltják a cottagereknek (zselléreknek), hogy önmagukon kívül bármilyen élőlényt tartsanak, azzal az ürüggyel, hogy ha háziállatot vagy baromfit tartanának, takarmányt lopnának a csűrökből. Azt is mondják, tartsátok szegénységben a cottagereket és akkor szorgalmasak maradnak. A való tény azonban az, hogy a bérlők ilymódon a községi földekre való minden jogot maguknak bitorolnak." („A Political Inquiry into the Consequences of enclosing Waste Lands", London 1785, 75. old.)

[204] *Eden*: „The State of the Poor", Preface [XVII., XIX. old.]

mak elrablása mellett, kiváltképpen elősegítette azoknak a nagy bérleteknek a megduzzadását, amelyeket a XVIII. században kapitális bérleteknek[205] vagy kereskedő-bérleteknek[206] neveztek, valamint a falusi népességnek proletariátusként való „szabaddá tételét" az ipar számára.

Mindazonáltal a XVIII. század még nem értette meg annyira a nemzet gazdagságának és a nép szegénységének azonosságát, mint a XIX. század. Ezért az akkori közgazdasági irodalomban igen heves vita folyik az „inclosure of commons-ról". Néhány részt közlök az előttem levő bőséges anyagból, mert ezek élénken szemléltetik az akkori helyzetet.

„Hertfordshire sok egyházközségében", veti papírra egy felháborodott toll, „24 bérlet, amelyek átlagosan 50 és 150 acre közöttiek voltak, 3 bérletté olvadt össze."[207] „Northamptonshire-ban és Lincolnshire-ban a községi földek bekerítése nagyon elharapódzott és a bekerítések révén keletkezett új lordságok legtöbbjét legelővé változtatták; ennek következtében sok lordságban, ahol korábban 1500 acre-t szántottak fel, most 50 acre-t sem művelnek meg ... Egykori lakóházak, csűrök, istállók stb. romjai" — csak ezek a nyomai a korábbi lakóknak. „Némely helyen 100 házból és családból ... 8 vagy 10 maradt ... A legtöbb olyan egyházközségben, ahol a bekerítés csak 15 vagy 20 évvel ezelőtt történt, igen kevés a földtulajdonos azoknak a számához képest, akik a földet bekerítetlen állapotában művelték. Nem ritka jelenség, hogy 4 vagy 5 gazdag állattenyésztő bitorol nagy, nemrégiben bekerített lordságokat, amelyek azelőtt 20—30 bérlő és ugyanannyi kisebb tulajdonos és lakos kezén voltak. Mindezeket családostul kidobták birtokukról, sok más családdal együtt, amelyeket ők foglalkoztattak és tartottak el."[208] A bekerítés ürügyén nemcsak parlagon heverő földet csatolt a magáéhoz a szomszédos landlord, hanem gyakran olyat is, amelyet a községnek fizetett bizonyos díj ellenében vagy közösen műveltek. „Itt olyan nyílt mezők és földek bekerítéséről beszélek, amelyeket már megműveltek. Még azok az írók is, akik a bekerítést védelmezik, elismerik, hogy az utóbbi a nagy bérletek monopóliumát növeli, a létfenntartási eszközök árát emeli és elnéptelenedést idéz elő

[205] „Capital farms". („Two Letters on the Flour Trade and the Dearness of Corn. By a Person in Business", London 1767, 19—20. old.)

[206] „Merchant-farms". („An Inquiry into the Present High Price of Provisions", London 1767, 111. old., jegyzet. Ennek a névtelenül megjelent kitűnő írásműnek a szerzője Nathaniel Forster tiszteletes.)

[207] *Thomas Wright*: „A short address to the Public on the Monopoly of large farms", 1779, 2—3. old.

[208] *Addington* tiszteletes: „Inquiry into the Reasons for and against enclosing open fields", London 1772, 37—43. old. elszórtan

... és még a parlagföldek bekerítése is, ahogyan most űzik, elrabolja a szegénytől létfenntartási eszközeinek egy részét, és megduzzasztja azokat a bérleteket, amelyek már amúgyis túlságosan nagyok."[209] „Ha", mondja dr. Price, „a föld néhány nagy bérlő kezére jut, a kis bérlők" (ezeket korábban így jellemezte: „egy sereg kis tulajdonos és bérlő, akik magukat és családjukat az általuk megművelt föld termékéből, a községi földekre hajtott juhokból, szárnyasokból, disznókból stb. tartják el, úgyhogy nincs sok okuk vásárolni létfenntartási eszközöket") „olyan emberekké változnak, akiknek mások számára végzett munkával kell létfenntartásukat megszerezniök, és akik arra kényszerülnek, hogy mindenért, amire szükségük van, a piacra menjenek ... Talán több munkát végeznek, mert nagyobb a kényszer ... A városok és a manufaktúrák nőnek, mert több embert kergetnek oda, akik munkát keresnek. Ez az a mód, ahogyan a bérletek koncentrációja természetszerűen hat és ahogyan ebben a királyságban már sok év óta valóban hatott."[210] A bekerítések összhatását így foglalja össze: „Egészében véve az alsóbb néposztályok helyzete szinte minden tekintetben rosszabbodott, a kisebb földbirtokosokat és bérlőket a napszámosok és béresek helyzetébe nyomták le; és ugyanakkor a létfenntartás ebben a helyzetben nehezebb lett."[211] Valóban, a községi föld elbitorlása és az ezt kísérő mezőgazdasági forradalom

---

[209] *Dr. R. Price*: „Observations on Reversionary Payments", II. köt. 155—156. old. El kell olvasni Forster, Addington, Kent, Price és James Anderson írásait és össze kell hasonlítani MacCulloch nyomorúságos tányérnyaló fecsegésével „The Literature of Political Economy", London 1845, című katalógusában.

[210] *Dr. R. Price*, i. m. II. köt. 147—148. old.

[211] i. m. 159—160. old. A régi Róma jut eszünkbe. „A gazdagok hatalmukba kerítették a fel nem osztott földek legnagyobb részét. Bíztak a korviszonyokban, hogy többé már nem fogják tőlük elvenni, és ezért a szegényeknek a közelben levő földdarabjait részint azok beleegyezésével megvásárolták, részint erőszakkal elvették, úgyhogy most már nem egyes földeket, hanem nagy kiterjedésű uradalmakat műveltek meg. Eközben a földműveléshez és az állattenyésztéshez rabszolgákat használtak, mert a szabad embereket elvették volna tőlük a munkából katonai szolgálatra. A rabszolgák birtoklása azért is nagy hasznot hajtott nekik, mert ezek, minthogy a katonai szolgálat alól mentesek voltak, zavartalanul szaporodhattak, és egy csomó gyerekük lett. Így a hatalmasok minden gazdagságot magukhoz kaparintottak, és az egész vidék nyüzsgött a rabszolgáktól. Az itáliaiak viszont mind kevesebben maradtak, felőrölte őket a szegénység, az adók és a katonai szolgálat. De még ha békeidők jártak is, teljes tétlenségre voltak kárhoztatva, mert a föld a gazdagok birtokában volt, és megművelésére nem szabad embereket, hanem rabszolgákat alkalmaztak." (*Appianus*: „Römische Bürgerkriege", I. 7.) Ez a passzus a liciniusi törvényt* megelőző időkre vonatkozik. A katonai szolgálat, amely a római plebejusok romlását annyira meggyorsította, Nagy Károlynak is egyik fő eszköze volt, amellyel a szabad német parasztoknak földjük révén függő és személyileg függő jobbágyokká való átváltozását melegágyszerűen elősegítette.

olyan heves hatással volt a mezőgazdasági munkásokra, hogy bérük — maga Eden szerint — 1765 és 1780 között kezdett a minimum alá süllyedni és hivatalos szegénysegélyezéssel kellett kiegészíteni. Munkabérük — mondja — „már csak éppen a feltétlen életszükségletekre volt elegendő".

Hallgassuk még meg egy pillanatra a bekerítések egyik védelmezőjét és dr. Price ellenfelét. „Nem helyes elnéptelenedésre következtetni abból, hogy ma már nem látni munkájukat a nyílt mezőn eltékozló embereket... Ha azután, hogy a kisparasztokat olyan emberekké változtatták át, akiknek mások számára kell dolgozniok, ezek több munkát folyósítanak, ez előny, amelyet a nemzetnek" (amelyhez az átváltoztatottak természetesen nem tartoznak hozzá) „kívánnia kell... A termék nagyobb lesz, ha kombinált munkájukat egyetlen bérleten alkalmazzák: így többlettermék jön létre a manufaktúrák számára, és ezáltal a termelt gabonamennyiséghez viszonyítva szaporodnak a manufaktúrák, amelyek e nemzet aranybányái közé tartoznak."[212]

Az a sztoikus lelki nyugalom, amellyel a politikai gazdász a „tulajdon szent jogának" pimasz meggyalázását és a személyek elleni durva erőszakot szemléli, mihelyt ez a tőkés termelési mód alapzatának lerakásához szükséges, megmutatkozik többek közt a méghozzá tory színezetű és „emberbarát" Sir F. M. Edennél. A rablások, rémtettek és sanyargatások egész sora, amely a XV. század utolsó harmadától a XVIII. század végéig a nép erőszakos kisajátítását végigkíséri, csak a következő „vigasztaló" befejező elmélkedésre készteti: „Ki kellett alakítani a szántóterület és a legelő közti helyes (due) arányt. Az egész XIV. században és a XV. század legnagyobb részében 1 acre legelőre még 2, 3, sőt 4 acre szántó jutott. A XVI. század közepén ez az arány megváltozott, úgyhogy 2 acre legelő jutott 2, később 1 acre szántóra, míg végül is elérték a helyes arányt: 3 acre legelő 1 acre szántóra."

A XIX. században természetesen még az emléke is eltűnt a földművesek és a községi tulajdon közötti összefüggésnek. Hogy későbbi időkről ne is beszéljünk, vajon kapott-e valaha egy fillér kárpótlást is a földművesnép azért a 3 511 770 acre községi földért, amelyet 1801 és 1831 között elraboltak tőle és amelyet a landlordok parlamentáris úton a landlordoknak ajándékoztak?

[212] „An Inquiry into the Connection between the Present Price of Provisions etc.", 124., 129. old. Hasonló ehhez, de ellenkező tendenciával: „A munkásokat elűzik cottageaikból és arra kényszerítik, hogy a városokban keressenek alkalmaztatást; — ekkor azonban nagyobb többlet adódik és ilymódon a tőke gyarapszik." („The Perils of the Nation", II. kiad., London 1843, XIV. old.)

A földművesek földtől való megfosztásának utolsó nagy folyamata végül az úgynevezett clearing of estates (a birtokok megtisztítása, a valóságban az emberek kiseprése ezekről). Az összes eddig szemügyre vett angol módszerek csúcspontjukat a „megtisztításban" érték el. Ahogyan az előző szakaszban a modern állapot leírásánál láttuk, most, amikor már nincsenek többé független parasztok, akiket ki lehetne seperni, a dolog a cottage-októl való „megtisztítással" folytatódik, úgyhogy a mezőgazdasági munkások az általuk megművelt földön már arra sem találnak helyet, hogy ott lakjanak. A „clearing of estates" tulajdonképpeni értelmét azonban csak a modern regényirodalom ígéretföldjén, a Skót Felföldön ismerjük meg. Itt a folyamat kitűnik rendszeres jellegével, a nagy méretekkel, amelyekben egy csapásra keresztül viszik (Írországban a földesurak annyira vitték, hogy egyszerre több falut sepertek el; a Skót Felföldön olyan földterületekről van szó, amelyeknek nagysága német hercegségekével vetekszik) — végül pedig az elsikkasztott földtulajdon különös formájával.

A Skót Felföld kelta lakossága clanokra [nemzetségekre] oszlott, amelyek közül mindegyik tulajdonosa volt az általa benépesített földnek. A clan képviselője, a főnök, illetve a „nagy férfiú", e földnek csak címzetes tulajdonosa volt, éppen úgy, mint ahogy az angol királynő a nemzet egész földjének címzetes tulajdonosa. Amikor az angol kormánynak sikerült e „nagy férfiak" belső háborúit és a Skót Alföld síkságaira való folytonos betöréseiket elfojtani, a clan-főnökök korántsem mondtak le régi rablómesterségükről; csak a formáját változtatták meg. Címzetes tulajdonjogukat önhatalmúlag magántulajdonjoggá változtatták, és minthogy a clan tagjainál ellenállásba ütköztek, elhatározták, hogy ezeket nyílt erőszakkal elűzik. „Egy angol király ugyanilyen jogon arra tarthatna igényt, hogy alattvalóit a tengerbe kergesse" — mondja Newman professzor.[213] Ezt a forradalmat, amely Skóciában a trónkövetelő melletti utolsó felkelés* után kezdődött, első szakaszaiban nyomon követhetjük Sir James Steuartnál[214] és James Andersonnál[215]. A XVIII. században a földjükről elűzött gaeleknek ugyanakkor

[213] „A king of England might as well claim to drive his subjects into the sea." (*F. W. Newman*: „Lectures on Political Economy", 132. old.)

[214] Steuart ezt mondja: „Ezeknek a földeknek a járadéka" (ezt a közgazdasági kategóriát tévesen átviszi arra az adóra, amelyet a taksmanek** fizettek a clan-főnöknek) „kiterjedésükhöz viszonyítva teljesen jelentéktelen, de ami azoknak a személyeknek a számát illeti, akiket egy bérlet eltart, meglehet, azt fogjuk találni, hogy egy darab föld a Skót Felföldön tízszer annyi embert táplál, mint az ugyanilyen értékű föld a leggazdagabb tartományokban." (Works", I. köt., XVI. fej., 104. old.)

[215] *James Anderson*: „Observations on the Means of Exciting a Spirit of National Industry etc.", Edinburgh 1777

megtiltották a kivándorlást, hogy erőszakkal Glasgow-ba és más gyárvárosokba hajtsák őket.[216] A XIX. században uralkodó módszerek[217] példájaképpen elég, ha itt Sutherland hercegnő „tisztításait" említjük. Ez a gazdaságilag képzett személy rögtön uralomra lépésekor elhatározta, hogy gyökeres gazdasági gyógymódot alkalmaz, és az egész grófságot, amelynek lakossága korábbi hasonló műveletek következtében már 15 000-re olvadt le, juhlegelővé változtatja. 1814-től 1820-ig ezt a 15 000 lakost, körülbelül 3000 családot, rendszeresen elűzték és kiirtották. Összes falvaikat lerombolták és felégették, valamennyi szántóföldjüket legelővé változtatták. Brit katonákat vezényeltek ki a végrehajtáshoz, és harcokra került sor a bennszülöttekkel. Egy öregasszony elégett kunyhója lángjaiban, amelyet vonakodott elhagyni. Ilymódon ez a hölgy 794 000 acre földet sajátított el, amely ősidők óta a clané volt. Az elűzött bennszülötteknek kiutalt a tengerparton körülbelül 6000 acre-t, családonként 2 acre-t. Ez a 6000 acre addig megműveletlen volt és tulajdonosainak semmit sem jövedelmezett. A hercegnő nemes érzületében odáig ment, hogy acre-jét átlagosan 2 shilling 6 penny járadékért adta bérbe a clan-tagoknak, akik évszázadok óta ontották vérüket a hercegi családért. Az egész rablott clan-földet 29 nagy juh-bérletre osztotta, amelyek mindegyikén egyetlen család lakik, többnyire angol béresek. 1825-ben a 15 000 gael helyét már 131 000 juh foglalta el. A bennszülötteknek a tengerpartra dobott része megpróbált halászatból megélni. Kétéltűekké lettek

[216] 1860-ban erőszakkal kisajátított embereket hamis ígéretekkel Kanadába exportáltak. Némelyek a hegyekbe és a szomszédos szigetekre menekültek. Rendőrök üldözték őket, ezekkel kézitusára keltek és sikerült elmenekülniök.

[217] „A Felföldön", mondja Buchanan, A. Smith kommentátora, 1814-ben, „a régi tulajdonviszonyokat napról napra erőszakkal felforgatják... A landlord, tekintet nélkül az örökbérlőkre" (ez szintén helytelenül alkalmazott kategória itt), „felkínálja a földet a legtöbbet ígérőnek, és ha ez újító (improver), rögtön új művelési rendszert vezet be. A korábban kis parasztokkal teleszórt föld a hozamával arányosan volt benépesedve; a tökéletesített művelés és megnövelt járadék új rendszere mellett a lehető legnagyobb hozamot igyekeznek elérni a lehető legkisebb költségekkel, és e célból a most haszontalanná vált kezeket eltávolítják... A szülőföldjükről kitaszítottak a gyárvárosokban keresnek megélhetést stb." (*David Buchanan*: „Observations on etc. A. Smith's Wealth of Nations", Edinburgh 1814, IV. köt. 144. old.) „A skót nagyurak úgy sajátítottak ki családokat, mintha csak gazt irtottak volna, úgy bántak falvakkal és azok lakosságával, mint a bosszúálló indusok a vadállatok barlangjaival... Az embert egy birkabőrért vagy ürücombért, sőt kevesebbért vesztegetik... A mongolok, amikor betörtek Kína északi tartományaiba, a tanácsban azt javasolták, hogy a lakosságot irtsák ki és földjüket változtassák legelővé. Ezt a javaslatot sok felföldi skót landlord megvalósította saját hazájában saját honfitársaival szemben." (*George Ensor*: „An Inquiry concerning the Population of Nations", London 1818, 215—216. old.)

és — mint egy angol író mondja — félig a szárazföldön, félig a vízen éltek, és a kettőből is csak félig éltek meg.[218]

De a derék gaeleknek még keményebben meg kellett bűnhődniök azért, hogy romantikus hegylakói módon bálványozták a clan „nagy férfiait". A nagy férfiak megérezték a halszagot. Valami hasznot hajtó dolgot szimatoltak mögötte, és a tengerpartot bérbe adták a nagy londoni halkereskedőknek. A gaeleket másodszor is elűzték.[219]

Végül pedig a juhlegelők egy részét visszaváltoztatják vadászterületté. Tudjuk, hogy igazi erdők Angliában nincsenek. Az a vad, amely a nagyurak parkjaiban él, alkotmányos háziállat, hájas, mint a londoni tanácsnokok. Ezért Skócia a „nemes szenvedély" utolsó menedékhelye. „A Felföldön", mondja Somers 1848-ban, „az erdőségeket nagyon megnövelték. Itt van Gaick egyik oldalán Glenfeshie új erdeje és amott a másik oldalon Ardverikie új erdeje. Ugyanerre található a Black Mount, egy hatalmas pusztaság, amelyet nemrégiben hoztak létre. Keletről nyugatra, Aberdeen környékétől az obani szirtekig most erdők egybefüggő vonala terül el, míg a Felföld más részein Loch Archaig, Glengarry, Glenmoriston stb. új erdei láthatók... Földjük juhlegelővé változtatása ... a gaeleket terméketlenebb talajra kergette. Most a rőtvad kezd a juhok helyére lépni, és amazokat még őrlőbb nyomorba kergeti... A vadaskertek[219a] és a nép nem lehetnek meg egymás mellett. Az egyiknek vagy a másiknak biztosan át kell adnia a helyét. Ha megengeditek, hogy a vadászatok száma és nagysága az elkövetkező negyed évszázadban úgy növekedjék, mint az előzőben, akkor rövidesen egyetlen gaelt sem fogtok találni szülőföldjén. Ez a mozgalom a felföldi földtulajdo-

[218] Amikor a mostani Sutherland hercegnő Londonban nagy pompával fogadta Mrs. Beecher-Stowe-ot, az „Uncle Tom's Cabin" szerzőjét, hogy kimutassa az amerikai köztársaság néger rabszolgái iránti rokonszenvét — amelyet azután a polgárháború alatt, amikor minden „nemes" angol szív a rabszolgatartókért dobogott, arisztokrata társnőivel együtt nagy bölcsen szegre akasztott —, a „New York Tribune"-ban bemutattam a sutherland rabszolgák viszonyait.* (Cikkem néhány helyét idézi Carey „The Slave Trade"-jében, Philadelphia 1853, 202—203. old.) Cikkemet egy skót újság átvette, és csinos vita kerekedett az utóbbi és a Sutherlandok tányérnyalói között.

[219] Erről a halüzletről érdekes dolgok találhatók David Urquhart úr „Portfolio, New Series"-ében. — Nassau W. Senior a fentebb idézett hátrahagyott írásában „a sutherlandshire-i eljárást az emberemlékezet óta végrehajtott tisztítások (clearings) egyik legjótékonyabbjának" jellemzi. („Journals, Conversations and Essays relating to Ireland", II. köt. 282. old.)

[219a] Skócia „deer forestjaiban" (vadaskertjeiben) egyetlen fa sincsen. A juhokat elhajtják, a szarvasokat felkergetik a kopár hegyekbe és ezt nevezik „deer forestnak". Tehát még csak erdőművelésről sincs szó!

nosok között részint a divatnak tulajdonítható, arisztokratikus viszketegségnek, vadászszenvedélynek stb., részint azonban kizárólag a profitra sandítva űzik a vaddal való kereskedést. Mert tény, hogy egy darab hegyi föld, vadászterületté alakítva, sok esetben jóval hasznot hajtóbb, mint ha juhlegelőnek használnák ... A szenvedélyes vadászt, aki vadászterületet keres, csak erszényének nagysága korlátozza ajánlatában ... A Felföldet olyan szenvedések sújtották, amelyek nem kevésbé kegyetlenek azoknál, amelyeket a normann királyok politikája zúdított Angliára. A rőtvad szabadabb mozgási térhez jutott, miközben az embereket mind szűkebb és szűkebb körbe hajtották ... A nép egyik szabadságát a másik után rabolták el ... És az elnyomás még napról napra fokozódik. A tisztítást és a nép elűzését a tulajdonosok mint szilárd elvet követik, mint valami mezőgazdasági szükségszerűséget, éppúgy, ahogy Amerika és Ausztrália vadonjaiban kiirtják a fákat és a bozótot, és ez a művelet a maga nyugodt, üzletszerű útján halad előre."[220]

[220] *Robert Somers*: „Letters from the Highlands; or, the Famine of 1847", London 1848, 12—28. old. elszórtan. Ezek a levelek eredetileg a „Times"-ban jelentek meg. Az angol közgazdászok a gaelek 1847. évi éhínségét természetesen túlnépesedésükkel magyarázták. Mindenesetre a gaelek „nyomást gyakoroltak" élelmiszereikre. — Németországban a „clearing of estates", vagy ahogy itt nevezték, a „Bauernlegen" különösen a harmincéves háború után jött szokásba, és a szász választófejedelemségben 1790-ben még parasztfelkeléseket idézett elő. Főleg Kelet-Németországban uralkodott. Poroszország legtöbb tartományában csak II. Frigyes biztosított tulajdonjogot a parasztoknak. Szilézia meghódítása után rákényszerítette a földesurakat arra, hogy állítsák helyre a kunyhókat, csűröket stb., hogy lássák el a parasztbirtokokat jószággal és felszereléssel. Katonákra volt szüksége hadserege számára és adókötelesekre államkincstára számára. Hogy egyébként milyen kellemes élete volt a parasztnak Frigyes pénzügyi garázdálkodása és despotizmusból, bürokráciából és hűbériségből összekotyvasztott kormányzása alatt, az megítélhető csodálójának, Mirabeaunak következő mondataiból: „A len tehát az észak-németországi paraszt egyik fő gazdasága. Az emberi nem szerencsétlenségére ez csak a nyomor elleni segédeszköz, nem pedig a jólét forrása. Az egyenes adók, a robotmunka és a legkülönbözőbb egyéb szolgáltatások tönkreteszik a német parasztot, aki azonkívül közvetett adót is fizet mindenre, amit vásárol ... s hogy romlása teljes legyen, termékeit nem adhatja el ott és úgy, ahogy akarja; amire szüksége van, azt sem meri olyan kereskedőknél beszerezni, akik ezt olcsóbb áron adhatnák. Mindezek az okok észrevétlenül tönkreteszik, és a fonómunka nélkül nem volna képes az egyenes adókat esedékességük napján megfizetni; ez az ő segélyforrása, mert hasznosan foglalkoztatja asszonyát, gyermekeit, cselédlányait, béreseit és őt magát is. De e segítség ellenére is, milyen keserves az élete! Nyáron mint a gályarab dolgozik a szántásnál és az aratásnál; 9 órakor fekszik le és 2 órakor kel fel, hogy elkészülhessen munkájával; télen hosszabb pihenéssel kellene pótolnia erejét; de nem marad kenyere és vetőmagja, ha megválik termékeinek attól a részétől, amelyet el kellene adnia, hogy adóját megfizesse. Ezért, hogy ezt a lyukat betömje, fonnia kell ... mégpedig igen kitartóan. A paraszt tehát télen éjfélkor vagy 1 órakor fekszik le és 5 vagy 6 órakor kel fel; vagy pedig 9-kor fekszik le és 2 órakor kel, s ezt teszi élete minden napján,

Az egyházi birtokok elrablása, az állami uradalmak csalárd elidegenítése, a községi tulajdon ellopása, a hűbéri és clan-tulajdon bitorló módon és kíméletlen terrorizmussal véghezvitt átváltoztatása modern magántulajdonná — ezek voltak az eredeti felhalmozás idilli módszerei. Ezek hódították meg a teret a tőkés mezőgazdaságnak, kebelezték be a földet a tőkébe és teremtették meg a városi ipar számára a szükséges kínálatot szabad prédául szolgáló proletárokból.

---

kivéve a vasárnapot. Ez a túlságosan hosszú ébrenlét és munka felőrli az emberi szervezetet, és innen van, hogy falun a férfiak és az asszonyok sokkal hamarabb öregszenek, mint a városban." (*Mirabeau*: „De la monarchie prussienne", III. köt. 212. skk. old.)

Pótlás a 2. kiadáshoz. 1866 márciusában, 18 évvel Robert Somers fentebb idézett írásának kozzététele után, Leone Levi professzor a Society of Artsban* előadást tartott a juhlegelők vadaskertekké változtatásáról, amelyben vázolta a Skót Felföld elpusztításának előrehaladását. Többek között ezeket mondotta: „Az elnéptelenítés és puszta juhlegelővé való változtatás a legkényelmesebb eszköz volt arra, hogy valaki kiadás nélkül jövedelemhez jusson... Deer forest a juhlegelő helyén, ez megszokott változás lett a Felföldön. A juhokat elűzik a vadállatok, mint ahogy azelőtt az embereket űzték el, hogy a juhoknak csináljanak helyet... Dalhousie gróf forfarshire-i birtokaitól John o'Groatsig lehet gyalogolni anélkül, hogy az erdőt elhagynánk. — Sokban" (ezen erdők közül) „meghonosodott a róka, a vadmacska, a nyest, a görény, a menyét és az alpesi nyúl, míg az üregi nyúl, a mókus és a patkány csak nemrég talált oda utat. Hatalmas földterületeket, amelyek Skócia statisztikájában mint kivételesen termékeny és nagy kiterjedésű legelők szerepeltek, most elzártak minden művelestől és talajjavítástól, és kizárólag néhány személy vadászkedvtelésének — ez pedig az évnek csak egy rövid időszakán át tart — szentelték őket."

A londoni „Economist" 1866 június 2-i száma írja: „Egy skóciai lap a múlt héten egyéb újságokon kívül a következőkről számolt be: »Sutherlandshire egyik legjobb juhtenyésztőbérletét, amelyért nemrégiben, a bérleti szerződés lejártakor, évi 1200 font sterling bérleti díjat ajánlottak fel, deer forestté változtatják!« Működnek a hűbéri ösztönök... mint akkoriban, amikor a normann hódító... 36 falut lerombolt, hogy megteremtse a New Forestot... 2 millió acre-t, amely terület Skócia néhány legtermékenyebb földjét foglalja magában, teljességgel pusztasággá tettek. Glen Tilt vadon növő füve Perth grófság legtáplálóbb fűvei közé számított; Ben Aulder deer forestja a legjobb füves rét volt messzi vidéken Badenoch körül; a Black Mount forest egy része Skócia legkiválóbb legelőjét adta feketefejű juhok számára. A vadászkedvtelésért parlagon hagyott föld kiterjedéséről fogalmat alkothatunk abból a tényből, hogy jóval nagyobb területet ölel fel, mint az egész Perth grófság. Hogy ezen erőszakos elpusztítás következtében milyen veszteség érte az országot termelési forrásokban, azt felbecsülhetjük abból, hogy a Ben Aulder forest földje 15 000 juhot tudott táplálni, és hogy ez Skócia egész vadászterületének csak $^1/_{30}$-a... Mindez a vadászterület teljesen improduktív ... mintha csak az Északi-tenger hullámaiba süllyesztették volna. Az ilyen rögtönzött pusztaságokat vagy sivatagokat a törvényhozásnak erős kézzel meg kellene szüntetnie."

3. Véres törvényhozás a kisajátítottak ellen a XV. század végétől. Törvények a munkabér leszorítására

A hűbéri kíséretek feloszlatása folytán és a lökésszerűen végrehajtott erőszakos földkisajátítás következtében elkergetetteket, ezt a szabad prédául szolgáló proletariátust a keletkező manufaktúra képtelen volt ugyanolyan gyorsan felszívni, mint ahogyan az létrejött. Másrészt azok, akiket életük megszokott pályájáról hirtelenül letaszítottak, nem szokhattak bele ugyanilyen hirtelenül az új állapot követelte fegyelembe. Tömegesen lettek koldusokká, rablókká, csavargókká, részben hajlamból, a legtöbb esetben a körülmények kényszerítő ereje folytán. Ezért a XV. század végén és az egész XVI. század folyamán egész Nyugat-Európában véres törvényeket hoznak a csavargás ellen. A mai munkásosztály apáit mindenekelőtt megfenyítették azért, amit reájuk kényszerítettek, azért, mert csavargókká és pauperokká váltak. A törvényhozás „önkéntes" bűnözőkként kezelte őket és feltételezte, hogy jó szándékuktól függ, hogy tovább dolgozzanak a már nem létező régi viszonyok között.

Angliában ez a törvényhozás VII. Henrik alatt kezdődött.

VIII. Henrik, 1530: Az öreg és munkaképtelen koldusok koldulási engedélyt kapnak. Ezzel szemben az erőteljes csavargóknak korbács és börtön jár. Szekér végéhez kell őket kötni és addig korbácsolni, amíg vér nem ömlik testükről, majd meg kell őket esketni arra, hogy visszatérnek szülőhelyükre vagy oda, ahol a legutóbbi három évben laktak, és „munkához látnak" (to put himself to labour). Milyen kegyetlen gúny! A VIII. Henrik uralkodásának 27. évéből való törvény megismétli az előbbi statútumot, de új pótlásokkal szigorítja. Csavargáson való másodszori tettenérés esetén a korbácsolást meg kell ismételni és a bűnös fél fülét le kell vágni, harmadszori visszaesésnél pedig mint megátalkodott bűnözőt és a köz ellenségét ki kell végezni.

VI. Edward: Az uralkodásának 1. évéből, 1547-ből származó egyik statútum elrendeli, hogy ha valaki vonakodik dolgozni, mint rabszolgát ítéljék oda annak a személynek, aki naplopásért feljelentette. A gazda kenyérrel és vízzel, híg levessel és olyan húshulladékkal táplálja rabszolgáját, amilyet megfelelőnek tart. Joga van ahhoz, hogy korbácsolással és megláncolással bármilyen undorító munkára kényszerítse őt. Ha a rabszolga 14 napra eltávozik, akkor életfogytiglani rabszolgaságra ítélik és homlokán vagy arcán S betűvel* megbélyegzik; ha harmadszor is megszökik, mint hazaárulót kivégzik. Gazdája eladhatja, örökségül hagyhatja, mint rabszolgát bérbe adhatja, éppúgy, mint más ingó jószágot és állatot. Ha a rabszolgák valamit el-

követnek uruk ellen, akkor ugyancsak ki kell őket végezni. A békebíráknak feljelentésre nyomozniok kell utánuk. Ha kiderül, hogy egy csavargó 3 napon át lődörgött, akkor születési helyére kell vinni, mellére izzó vassal V jelet* sütni, és megláncolva utcai vagy más szolgálatokra alkalmazni. Ha a csavargó hamis születési helyet ad meg, büntetésül életfogytiglani rabszolgája legyen ennek a helységnek, lakóinak vagy testületének, és S betűvel bélyegeztessék meg. Minden személynek jogában áll, hogy a csavargó gyermekeit elvegye tőle, és a fiúkat 24 éves korig, a leányokat 20 éves korig mint tanoncokat magánál tartsa. Ha elszöknek, akkor eddig az életkorukig a mester rabszolgái legyenek, aki őket megláncolhatja, korbácsolhatja stb., tetszése szerint. Minden mester vasgyűrűt tehet rabszolgájának nyakára, karjára vagy lábára, hogy jobban felismerje és biztosabb legyen felőle.[221] E statútum utolsó része arról gondoskodik, hogy bizonyos szegényeket azok a helységek vagy egyének foglalkoztassanak, akik hajlandók nekik enni és inni adni és munkát találni. Effajta egyházközségi rabszolgák roundsman (körbejáró) néven Angliában még a XIX. században is sokáig előfordultak.

Erzsébet, 1572: Engedély nélküli és 14 éven felüli koldusokat keményen meg kell korbácsolni és a bal fülcimpájukon meg kell bélyegezni, feltéve, hogy senki nem akarja őket 2 évre szolgálatába fogadni; a visszaesőket, ha 18 éven felüliek, ki kell végezni, feltéve, hogy senki nem akarja őket 2 évre szolgálatába fogadni; a harmadszor visszaesőket azonban könyörület nélkül ki kell végezni mint hazaárulókat. Hasonló statútum az Erzsébet uralkodásának 18. évében hozott 13. törvény és az 1597-es.[221a]

---

[221] Az „Essay on Trade etc." szerzője, 1770-ben, megjegyzi: „VI. Edward uralkodása alatt az angolok úgy látszik valóban teljes komolysággal a manufaktúrák bátorítására és a szegények foglalkoztatására adták a fejüket. Ezt látjuk egy figyelemreméltó statútumból, amelyben az olvasható, hogy minden csavargót meg kell bélyegezni" stb. (i. m. 5. old.)

[221a] Thomas Morus mondja „Utopiá"-jában [41—42. old.]: „Így történik, hogy egy mohó és telhetetlen habzsoló, szülőföldjének igazi csapása, több ezer acre földet szedhet össze, azt körülcövekelheti vagy sövénnyel bekerítheti, vagy tulajdonosait erőszakkal és méltánytalansággal annyira gyötörheti, hogy ezek kénytelenek mindent eladni. Akár az egyik, akár a másik eszköz folytán, akarva, nem akarva, kénytelenek odébbállni a szegény, együgyű, nyomorult lelkek! Férfiak, nők, férjek, feleségek, apátlan árvák, özvegyek, jajgató anyák csecsemőjükkel és az egész háztartás, mely szegényes, de nagy létszámú, mivel a földműveléshez sok kézre volt szükség. Elvonszolják magukat, mondom, az ismert és megszokott otthonból, anélkül hogy helyet találnának, ahol fejüket lehajthatják; háztartási eszközeiknek eladása, habár nem nagy értékűek, más körülmények között bizonyos bevételt jelentene; de mivel hirtelen dobták ki őket, potom áron kell eladniok. S ha már ide-oda kóboroltak, amíg csak az utolsó fillérük is el nem fogyott, mi mást tehetnének, mint hogy lopnak, és aztán, istenemre, jog szerint felakasztják őket vagy pedig koldulni mennek. És akkor is börtönbe vetik őket mint csavargókat, mert kóborolnak és nem dolgoznak; őket,

I. Jakab: Aki ide-oda vándorol és koldul, azt csavargónak nyilvánítják. A petty session-ek* békebíráit felhatalmazzák arra, hogy az ilyeneket nyilvánosan korbácsoltassák meg és első tettenérés esetén 6 hónapra, a másodiknál 2 évre börtönözzék be. A börtönben annyiszor és annyira kell megkorbácsolni őket, ahogyan azt a békebírák helyesnek találják... A javíthatatlan és veszedelmes csavargókat meg kell bélyegezni bal vállukon R betűvel**, és kényszermunkára kell fogni; ha pedig újból kolduláson érik, könyörtelenül ki kell végezni őket. Ezeket a rendelkezéseket, amelyek a XVIII. század elejéig érvényben voltak, csak az Anna királynő uralkodásának 12. évéből való 23. törvény törölte el.

Hasonló törvények voltak Franciaországban, ahol a XVII. század közepén Párizsban egy csavargókirályság (royaume des truands) létesült. XVI. Lajos uralkodásának kezdetén (1777 július 13-i rendelet) még minden 16 és 60 év közötti épkézláb embert, akinek nem voltak létfenntartási eszközei és nem volt foglalkozása, a gályákra küldtek. Hasonlóképpen intézkedik Németalföldre vonatkozóan V. Károly 1537 októberében kiadott statútuma, Hollandia államainak és városainak 1614 március 19-i első ediktuma, az Egyesült Tartományok 1649 június 25-i rendelete stb.

Így a földjétől erőszakkal megfosztott, elűzött és csavargóvá tett falusi népességet groteszkül terrorista törvényekkel belekorbácsolták, -bélyegezték és -kínozták abba a fegyelembe, amelyet a bérmunka rendszere megkövetel.

Nem elég, hogy az egyik pólusra kerülnek a munka feltételei mint tőke és a másikra az emberek, akiknek nincs egyéb eladnivalójuk, csak a munkaerejük. Az sem elég, ha arra kényszerítik őket, hogy önként eladják magukat. A tőkés termelés előrehaladásával kifejlődik egy olyan munkásosztály, amely nevelés, hagyomány, szokás alapján ennek a termelési módnak a köve-

---

akiket senki sem akar munkába állítani, ha mégoly buzgón ajánlkoznak is." E szegény földönfutók közül, akikről Thomas Morus azt mondja, hogy rákényszerítették őket a lopásra, „72 000 nagy és kis tolvajt végeztek ki VIII. Henrik uralkodása alatt". (*Holinshed*: „Description of England", 1. köt. 186. old.) Erzsébet idejében „a csavargókat sorozatosan akasztották fel; általában nem múlt el év, hogy az egyik vagy másik helyen 300 vagy 400 a bitóra ne került volna". (*Strype*: „Annals of the Reformation and Establishment of Religion, and other Various Occurrences in the Church of England during Queen Elisabeth's Happy Reign", II. kiad., 1725, II. köt.) Ugyanezen Strype szerint Somersetshire-ban egyetlen év alatt 40 személyt kivégeztek, 35-öt megbélyegeztek, 37-et megkorbácsoltak és 183 „megátalkodott gazfickót" szabadon bocsátottak. Mindazonáltal, mondja Strype, „a vádlottaknak ez a nagy száma a békebírák hanyagsága és a nép ostoba részvéte miatt a főbenjáró bűnöknek még $^1/_5$-ét sem öleli fel". Ehhez még hozzáfűzi: „Anglia többi grófságában sem volt jobb a helyzet, mint Somersetshire-ban, sőt sok helyen még rosszabb volt."

telményeit magától értetődő természeti törvényeknek ismeri el. A kifejlődött tőkés termelési folyamat szervezete minden ellenállást megtör, a viszonylagos túlnépesség állandó termelése a munka kínálatának és keresletének törvényét és ezért a munkabért olyan határok közt tartja, amelyek a tőke értékesítési szükségleteinek megfelelnek, és a gazdasági viszonyok néma kényszere megpecsételi a tőkés uralmát a munkás felett. Gazdaságon kívüli, közvetlen erőszakot még mindig alkalmaznak ugyan, de csak kivételképpen. Amikor a dolgok a szokásos mederben folynak, a munkást rá lehet bízni „a termelés természeti törvényeire", azaz a tőkétől való függőségére, amely magukból a termelés feltételeiből ered, és amelyet e feltételek biztosítanak és tesznek örökössé. Másképp van ez a tőkés termelés történelmi keletkezésénél. A feltörekvő burzsoáziának szüksége van az államhatalomra, és felhasználja arra, hogy a munkabért „szabályozza", azaz a többletcsinálásnak megfelelő korlátok közé szorítsa, hogy a munkanapot meghosszabbítsa, magát a munkást pedig normális fokú függőségben tartsa. Ez egyik lényeges mozzanata az úgynevezett eredeti felhalmozásnak.

A bérmunkások osztálya, amely a XIV. század második felében jött létre, akkoriban és a következő évszázadban a népességnek csupán nagyon csekély részét alkotta, és a falun az önálló parasztgazdaság, a városban a céhszervezet révén igen védett helyzetben volt. Falun és városban a munkáltató és a munkás társadalmilag közel állottak egymáshoz. A munka a tőkének csak formailag volt alárendelve, azaz maga a termelési mód még nem volt sajátosan tőkés jellegű. A tőke változó eleme nagy túlsúlyban volt az állandó felett. Ezért a bérmunka iránti kereslet a tőke felhalmozásával gyorsan nőtt, míg a bérmunka kínálata csak lassan követte ezt. A nemzeti terméknek egy nagy része, amelyet később a tőke felhalmozási alapjává változtattak át, akkoriban még a munkás fogyasztási alapjába került.

A bérmunkára vonatkozó törvényhozást, amely már eleve a munkás kizsákmányolására irányult és vele szemben később is mindig ellenséges[222], Angliában III. Edward 1349. évi Statute of Labourers-je nyitja meg. Ennek megfelel Franciaországban a János király nevében kibocsátott 1350. évi rendelet. Az angol és a francia törvényhozás párhuzamosan halad és tartalmilag azonos. Amennyiben a munkásstatútumok a munkanap meghosszabbításának kierőszakolására törekszenek, nem térek rájuk vissza, minthogy ezt a kérdést korábban (8. fejezet, 5.) már tárgyaltuk.

---

[222] „Valahányszor a törvényhozás megkísérli, hogy a munkáltatók és munkásaik közti nézeteltéréseket szabályozza, tanácsadói mindig a munkáltatók" — mondja A. Smith.* „A törvények szelleme a tulajdon" — mondja Linguet.**

A Statute of Labourers-t az alsóház sürgető panaszára bocsátották ki. „Régebben", mondja naivul egy tory, „a szegények olyan magas munkabért követeltek, hogy ezzel fenyegették az ipart és a gazdagságot. Most olyan alacsony a bérük, hogy ez ugyancsak fenyegeti az ipart és a gazdagságot, de másképp, és talán veszélyesebben, mint akkoriban."[223] Törvényesen megszabták a béreket város és falu számára, mind a darabbéreket, mind a napszámot. A falusi munkások egy évre, a városiak „nyílt piacon" szerződjenek el. Börtönbüntetés terhe alatt tilos a statútumban megszabottnál magasabb bért fizetni, de a magasabb bér elfogadását szigorúbban büntetik, mint kifizetését. Így Erzsébet tanoncstatútumának 18. és 19. szakasza is tíznapi börtönnel bünteti még azt, aki magasabb bért fizet, ezzel szemben huszonegy napi börtönnel azt, aki elfogadja. Egy 1360. évi statútum megszigorította a büntetéseket, sőt felhatalmazta a mestert, testi kényszerrel szorítsa rá a munkásokat arra, hogy a törvényes bérért dolgozzanak. Mindazokat a szövetkezéseket, szerződéseket, esküket stb., amelyekkel a kőművesek és ácsok kölcsönösen megkötötték egymást, semmisnek nyilvánítják. A munkások egyesülését a XIV. századtól egészen 1825-ig, az egyesülések elleni törvények* eltörléséig, súlyos bűntettnek minősítik. Az 1349. évi munkásstatútumnak és utódainak szelleme fényesen kiviláglik abból, hogy a munkabér maximumát államilag megszabják, minimumát azonban a világért sem.

A XVI. században, mint ismeretes, a munkások helyzete erősen rosszabbodott. A pénzbér emelkedett, de nem arányosan a pénz elértéktelenedésével és az áruárak ennek megfelelő emelkedésével. A bér tehát valójában csökkent. Mindazonáltal a bérek leszorítását célzó törvények továbbra is érvényben maradtak, és továbbra is folyt a fülcsonkítása és megbélyegzése azoknak, „akiket senki nem akart szolgálatába fogadni". Az Erzsébet uralkodásának 5. esztendejéből való 3. törvény, a tanoncstatútum, felhatalmazta a békebírákat arra, hogy bizonyos béreket megszabjanak és ezeket az évszakoknak és az áruáraknak megfelelően módosítsák. I. Jakab ezt a munkaszabályzatot kiterjesztette a szövőkre, fonókra és minden lehetséges egyéb munkáskategóriára is[224], II. György pedig a munkások egyesülése elleni törvényeket terjesztette ki valamennyi manufaktúrára.

---

[223] „Sophisms of Free Trade. By a Barrister", London 1850, 206. old. Kajánul hozzáteszi: „Mindig készek voltunk, hogy a munkáltató javára közbelépjünk. A munkavállaló javára nem történhet semmi?"

[224] Az I. Jakab uralkodásának 2. esztendejéből való 6. statútum egyik záradékából kitűnik, hogy bizonyos posztókészítők jogot formáltak arra, hogy hivatalosan megszabják, mint békebírák, saját műhelyükben a béreket. — Németországban, nevezetesen a harmincéves háború után, gyakoriak voltak a munkabér leszorítását célzó statútumok. „A földesurak

A tulajdonképpeni manufaktúra-időszakban a tőkés termelési mód eléggé megerősödött ahhoz, hogy a munkabér törvényes szabályozását megvalósíthatatlanná és egyúttal feleslegessé tegye, de szükség esetére nem akarták nélkülözni a régi fegyvertár fegyvereit. A II. György uralkodásának 8. évéből való törvény még megtiltotta, hogy London és környéke szabólegényei 2 shilling 7 $^1/_2$ penny napibérnél többet kapjanak, kivéve az általános gyász eseteit; a III. György uralkodásának 13. esztendejéből való 68. törvény a selyemszövők munkabérének szabályozását még a békebírák hatáskörébe utalta; 1796-ban még a felsőbb bíróságok két ítélete kellett annak eldöntéséhez, vajon a munkabérre vonatkozó békebírói határozatok a nem-mezőgazdasági munkásokra is érvényesek-e; 1799-ben egy parlamenti törvény még megerősítette, hogy a skóciai bányamunkások bérét Erzsébetnek egy statútuma és két, 1661-ből és 1671-ből származó skót törvény szabályozza. Hogy a viszonyok mennyire megváltoztak közben, azt bizonyította egy az angol alsóházban hallatlan eset. Itt, ahol már több mint 400 év óta arról a maximumról gyártottak törvényeket, amelyet a munkabérnek semmiképpen nem szabad túllépnie, 1796-ban Whitbread törvényes bérminimumot javasolt a földműves napszámosok számára. Pitt szembeszállt vele, de elismerte, hogy a „szegények helyzete kegyetlen (cruel)". Végül, 1813-ban, a bérszabályozó törvényeket eltörölték. Nevetséges rendellenességgé váltak, amióta a tőkés a gyárat magán-törvényhozása útján szabályozta, és a szegényadó révén a mezőgazdasági munkás bérét a nélkülözhetetlen minimumra kiegészítette. A munkásstatútumoknak a munkáltatók és a bérmunkások közti szerződésekre, a felmondási időkre stb. vonatkozó rendelkezései, amelyek a szerződésszegő munkáltató ellen csak magánjogi, de a szerződésszegő mun-

---

számára igen kellemetlen volt a cselédek és munkások hiánya az elnéptelenedett földön. Minden falusinak megtiltották, hogy legényembereknek vagy hajadonoknak kamrát adjanak bérbe; minden ilyen lakót fel kellett jelenteni a hatóságnak és börtönbe kellett dugni, ha nem akart cseléd lenni, még akkor is, ha egyéb tevékenységből tartotta el magát, a parasztoknak napszámért vetett vagy éppen pénzzel és gabonával kereskedett. (»Kaiserliche Privilegien und Sanctiones für Schlesien«, I. 125.) Egy egész évszázadon át a fejedelmi rendeletek újra meg újra keserűen panaszkodnak a gonosz és arcátlan csőcselékről, amely nem akar beletörődni a kemény feltételekbe, nem elégszik meg a törvényes bérrel; az egyes földesúrnak megtiltják, hogy többet adjon, mint amennyit a tartomány díjszabásban megállapított. És mégis a szolgálati feltételek a háború után egy ideig még jobbak, mint 100 évvel később; 1652-ben Sziléziában a cselédség még hetenként kétszer kapott húst, s a mi évszázadunkban ugyanott voltak olyan körzetek, ahol már csak évente háromszor kapott. A napszámbér is magasabb volt a háború után, mint a következő évszázadokban." (*G. Freytag* [„Neue Bilder aus dem Leben des deutschen Volkes", Lipcse 1862, 35—36. old.])

kás ellen büntetőjogi eljárás megindítását teszik lehetővé, mind a mai napig virulnak.

Az egyesülések elleni kegyetlen törvényeket 1825-ben a proletariátus fenyegető magatartása miatt hatálytalanították. Mindazonáltal csak részben. A régi statútumok néhány szép maradványa csak 1859-ben tűnt el. Végül az 1871 június 29-i parlamenti törvény azzal az igénnyel lépett fel, hogy a szakszervezetek törvényes elismerésével ennek az osztály-törvényhozásnak utolsó nyomait is eltávolítja. De egy ugyanaznapi keletű parlamenti törvény (An act to amend the criminal law relating to violence, threats and molestation [törvény az erőszakra, fenyegetésre és zaklatásra vonatkozó büntetőtörvények kiegészítéséről]) valójában új formában visszaállította a korábbi állapotot. E parlamenti szemfényvesztéssel azokat az eszközöket, amelyekkel a munkások sztrájk vagy lock out (a szövetségre lépett gyárosok sztrájkja gyáraik egyidejű bezárása útján) esetén élhetnek, kivonták a közönséges jog köréből és egy kivételes büntetőtörvényhozás körébe utalták, amelyet — békebírói minőségükben — maguk a gyárosok értelmezhettek. Két évvel ez előtt ugyanaz az alsóház és ugyanaz a Gladstone úr ismert becsületes módjukon törvényjavaslatot terjesztettek be a munkásosztály ellen irányuló összes kivételes büntetőtörvények eltörlésére. De sose engedték, hogy a második olvasásnál tovább jusson, és így húzták-halasztották a dolgot, míg végül a „nagy liberális párt" a torykkal kötött szövetség révén elég bátorságot gyűjtött ahhoz, hogy határozottan szembeforduljon azzal a proletariátussal, amely őt uralomra juttatta. A „nagy liberális párt" azonban nem érte be ezzel az árulással, hanem megengedte az uralkodó osztályokat mindig kutyahűséggel szolgáló angol bíráknak, hogy újra kiássák az „összeesküvésekre" vonatkozó elavult törvényeket és azokat munkásegyesülésekre alkalmazzák. Látjuk, hogy az angol parlament csak akarata ellenére és a tömegek nyomására mondott le a sztrájkok és a szakszervezetek elleni törvényekről, miután ő maga öt évszázadon át szemérmetlen önzéssel töltötte be a tőkések állandó szakszervezetének szerepét a munkásokkal szemben.

A francia burzsoázia rögtön a forradalmi vihar kezdetén elég merész volt ahhoz, hogy a munkásokat frissen kivívott egyesülési joguktól ismét megfossza. Az 1791 június 14-i rendelet a munkások minden egyesülését „a szabadság és az emberi jogok nyilatkozata elleni merényletnek" nyilvánította, amely 500 livre pénzbüntetéssel és az aktív polgári jogok egyéves megvonásával büntethető.[225] Ez a törvény, amely a tőke és a munka konkurren-

[225] E törvény I. cikkelye így hangzik: „Minthogy az azonos rendű és foglalkozású polgárok mindenfajta testületének [corporation] megszüntetése egyike a francia alkotmány

cia harcát államrendészeti úton a tőkének kényelmes korlátok közé szorítja, túlélt forradalmakat és dinasztiaváltozásokat. Még a rémuralom* is érintetlenül hagyta. Csak nemrégiben törölték a Code pénalból [büntetőtörvénykönyvből]. Mi sem jellemzőbb, mint ennek a polgári államcsínynek az ürügye. „Ámbár", mondja Le Chapelier, a törvény előadója, „kívánatos, hogy a munkabér magasabb legyen, mint most, hogy az, aki kapja, mentes legyen attól az abszolút függőségtől, amelyet a szükséges létfenntartási eszközök nélkülözése idéz elő, és amely szinte a rabszolgaság függősége", a munkásoknak mégsem szabad érdekeikre vonatkozóan megegyezniök, közösen cselekedniök és ezáltal „abszolút függőségüket, amely szinte rabszolgaság", enyhíteniök, mert éppen ezáltal megsértik „ci-devant maître-jeik [egykori mestereik], a mostani vállalkozók szabadságát" (azt a szabadságot, hogy a munkásokat rabszolgaságban lehessen tartani!), és mert a céhek [Korporationen] egykori mestereinek zsarnoksága elleni egyesülés az — találják ki! — a francia alkotmány által eltörölt céhek visszaállítása![226]

4. A tőkés bérlők keletkezése

Miután megvizsgáltuk a szabad prédául szolgáló proletárok erőszakos megteremtését, a véres fegyelmet, amely őket bérmunkásokká változtatja, a piszkos politikai tragikomédiát**, amely rendőri úton növeli a munka kizsákmányolási fokával együtt a tőke felhalmozását, felmerül az a kérdés, honnan jönnek eredetileg a tőkések? Hiszen a falusi népesség kisajátítása közvetlenül csak nagy földtulajdonosokat teremt. Ami a bérlő keletkezését illeti, ezt úgyszólván ujjunkkal tapinthatjuk, mert lassú, sok évszázadon át kibontakozó folyamat. Maguk a jobbágyok, akárcsak a szabad kis földtulajdonosok, igen különböző birtoklási viszonyok között éltek, és ezért igen különböző gazdasági feltételek között szabadultak fel.

Angliában a bérlő első formája a bailiff, aki maga is jobbágy. Helyzete hasonlít a régi római villicuséhoz, csak tevékenységi köre szűkebb. A XIV.

---

alapjainak, ezért tilos e testületeket bármilyen ürüggyel és bármilyen formában visszaállítani." A IV. cikkely kijelenti, hogy ha „azonos foglalkozáshoz, mesterséghez, kézművességhez tartozó polgárok együtt tanácskoznak és megállapodnak, hogy közösen megtagadják iparuk vagy munkájuk szolgáltatását vagy hogy azt csak egy bizonyos áron teljesítik, a szóbanforgó tanácskozások és megállapodások ... alkotmányellenesnek és a szabadság és az emberi jogok nyilatkozata elleni merényletnek nyilváníttassanak stb.", tehát államellenes bűnnek, éppúgy, mint a régi munkásstatútumokban. („Révolutions de Paris", Párizs 1791, III. köt. 523. old.)

[226] *Buchez et Roux*: „Histoire parlamentaire", X. köt. 193—195. old. elszórtan

század második felében olyan bérlő lép a helyére, akit a landlord lát el vetőmaggal, jószággal és mezőgazdasági szerszámokkal. Helyzete nem nagyon különbözik a parasztétól, csak több bérmunkát zsákmányol ki. Csakhamar metayer, felesbérlő lesz belőle. Ő adja a földműveléshez szükséges tőke egyik részét, a landlord a másikat. Az összterméken szerződésben meghatározott arányban osztoznak. Ez a forma Angliában gyorsan eltűnik, hogy átadja helyét a tulajdonképpeni bérlőnek, aki saját tőkéjét értékesíti bérmunkások alkalmazása révén, és a többlettermék egy részét fizeti, pénzben vagy természetben, a landlordnak mint földjáradékot.

Ameddig — a XV. század folyamán — a független paraszt és a bérmunka mellett önállóan is gazdálkodó béres maga gazdagszik munkája révén, a bérlő körülményei és termelésének mezeje egyaránt közepesek maradnak. A XV. század utolsó harmadában meginduló mezőgazdasági forradalom, amely csaknem az egész XVI. században (de utolsó évtizedeit kivéve) tovább tart, éppoly gyorsan meggazdagítja a bérlőt, mint ahogyan a földművesnépet elszegényíti.[227] A községi legelők stb. elbitorlása lehetővé teszi számára, hogy állatállományát szinte minden költség nélkül nagymértékben szaporítsa, a jószág viszont bőségesebb trágyát ad a föld megművelésére.

A XVI. században ehhez egy döntően fontos mozzanat járul még. Akkoriban a bérleti szerződések hosszúak voltak, gyakran 99 évre szóltak. A nemesfémek és ezért a pénz értékének folytonos esése arany gyümölcsöt termett a bérlőknek. Minden egyéb, korábban megtárgyalt körülménytől eltekintve, csökkentette a munkabért. A munkabér egy részét hozzácsapták a bérlő profitjához. A gabona, a gyapjú, a hús, egyszóval valamennyi mezőgazdasági termék árának folytonos emelkedése a bérlő pénztőkéjét, ennek bárminő közreműködése nélkül, megduzzasztotta, míg a fizetendő földjáradékot a szerződés a régi pénzértékben rögzítette.[228] Ilymódon egyidejűleg

---

[227] „Bérlők", mondja Harrison „Description of England"-jében, „akiknek korábban nehezükre esett 4 £ járadékot fizetni, most 40, 50, 100 £-et fizetnek, és mégis azt hiszik, hogy rossz üzletet kötöttek, ha bérleti szerződésük leteltével 6—7 évi járadékot nem tesznek félre."

[228] A pénz XVI. századbeli elértéktelenedésének a társadalom különböző osztályaira való hatásáról lásd: „A Compendious or Brief Examination of Certain Ordinary Complaints of Diverse of our Countrymen in these our Days. By W. S., Gentleman" (London 1581). Ennek az írásnak párbeszédes formája hozzájárult ahhoz, hogy sokáig Shakespearenek tulajdonították és még 1751-ben is az ő nevével adták ki. Szerzője William Stafford. Az egyik helyen a lovag (knight) a következőképpen elmélkedik:

Lovag: „Te, földműves szomszédom, te, szatócs úr és te, rézműves koma, valamint a többi kézművesek, ti aránylag könnyen segíthettek magatokon. Mert amennyivel az összes dolgok drágábbak, mint voltak, annyival emelitek áruitok és foglalatosságaitok árát, amelyeket

gazdagodott bérmunkásai és landlordja rovására. Nem csoda tehát, ha Angliának a XVI. század végén az akkori viszonyokhoz képest gazdag „kapitális bérlő" osztálya volt.[229]

---

ismét eladtok. De nekunk nincsen semmi eladnivalónk, aminek árát emelhetnénk, hogy kiegyenlíthessuk azokat a dolgokat, amelyeket ismét vennünk kell." Egy másik helyen a lovag megkérdi a doktortól: „Kérlek, mondd meg, milyen embercsoportok azok, amelyekre gondolsz. És először is, véleményed szerint, kik nem fognak ezen veszíteni?" — Doktor: „Úgy gondolom, mindazok, akik vásárlásból és eladásból élnek, mert ha drágán vásárolnak, aszerint adnak is el." — Lovag: „Melyik a kovetkező csoport, amely, mint ahogy mondod, nyerni fog ezen?" - Doktor: „Nos, mindazok, akiknek saját kezelésükben" (azaz megmüvelésukben) „levő vállalkozásuk vagy bérletuk van és régi bért fizetnek, mert ott, ahol a régi áron fizetnek, az új áron adnak el — azaz igen keveset fizetnek foldjükért és mindazt, ami rajta terem, drágán adják el. . ." — Lovag: „Melyik csoport az, amely szerinted ekozben tobbet veszít, mint amennyit amazok nyernek?" — Doktor: „Az összes nemesek, urak és mindazok, akik valamilyen megszabott járadékból vagy illetményből élnek, vagyis akik nem maguk kezelik" (müvelik) „foldjüket, vagy nem adásvétellel foglalkoznak."

[229] Franciaországban a régisseur, aki a korai középkorban tiszttartó és a hűbérúrnak teljesítendő szolgáltatások behajtója volt, csakhamar homme d'affaires-ré [üzletemberré] lesz, aki zsarolással, csalással stb. tőkéssé kuzdi fel magát. Ezek a régisseurok néha maguk is előkelő urak voltak. Például: „Ezt a számadást nyújtja át Jacques de Thoraisse úr, Besançon lovagi várnagya urának, aki Dijonban a burgundi herceg és gróf nagyuram számára számadást vezet azokról a járadékokról, amelyek a nevezett váruraságot 1359 december 25. napjától 1360 december 28. napjáig illetik." (*Alexis Monteil*: „Traité de matériaux manuscrits etc.", I. kot. 234—235. old.) Már itt megmutatkozik, hogy a társadalmi élet minden területén az oroszlánrész a kozvetítőnek jut. A gazdasági teruleten például pénzemberek, tőzsdések, kereskedők, szatócsok fölözik le az üzleteket; a polgári jogban az ügyvéd kopasztja meg a feleket; a politikában a képviselő többet jelent, mint a választók, a miniszter tobbet, mint az uralkodó; a vallásban istent háttérbe szorítja a „közbenjáró", és ezt viszont a papok, akik ismét elkerulhetetlen kozvetítők a jó pásztor és nyája kozött. Angliához hasonlóan Franciaországban is a nagy hűbéri birtokok végtelenul sok kis gazdaságra oszlottak, de olyan feltételekkel, amelyek a falusi népre hasonlíthatatlanul kedvezőtlenebbek voltak. A XIV. század folyamán elterjedtek a bérletek, ferme-ek vagy terrier-k. Számuk állandóan novekedett, jóval 100 000 fölé. A termék $^1/_{12}$ részétől $^1/_5$ részéig váltakozó földjáradékot fizettek pénzben vagy természetben. A terrier-k hűbérbe, alhúbérbe stb. adott birtokok (fiefs, arrière-fiefs) voltak, az uradalmak értéke és terjedelme szerint, amelyek kozül némelyik csak néhány arpent nagyságú volt. Mindezeknek a terrier-knek az ott lakók felett valamilyen fokú bíráskodási joguk volt; négy ilyen fok volt. Elképzelhető, hogy a falusi nép mindezen kis zsarnokok alatt milyen nyomásnak volt kitéve. Monteil azt mondja, hogy akkoriban 160 000 bíróság volt Franciaországban, holott ma 4000 torvényszék (beleértve a békebíróságokat is) elegendő.

5. A mezőgazdasági forradalom visszahatása az iparra. A belső piac kialakítása az ipari tőke számára

A földművesnép lökésszerűen végbemenő és folyton megújuló kisajátítása és elűzése, mint láttuk, a céhviszonyokon teljesen kívül álló proletároknak mind újabb és újabb tömegét bocsátotta a városi ipar rendelkezésére; olyan szerencsés körülmény volt ez, amely az öreg A. Andersont (nem cserélendő össze James Andersonnal) kereskedelemtörténetében arra késztette, hogy a gondviselés közvetlen beavatkozását lássa benne. Az eredeti felhalmozásnak ennél az eleménél még időznünk kell egy pillanatig. A független, önállóan gazdálkodó földművesnép megritkulásának nemcsak az ipari proletariátus összesűrűsödése felelt meg, mint ahogy Geoffroy Saint-Hilaire a világanyag egyik helyen való összesűrűsödését azzal magyarázza, hogy másutt megritkult.[230] Annak ellenére, hogy művelőinek száma csökkent, a föld továbbra is ugyanannyi vagy több terméket hozott, mert a földtulajdonviszonyokban végbemenő forradalom a művelés tökéletesített módszereivel, nagyobb kooperációval, a termelési eszközök koncentrációjával stb. járt együtt, és mert a mezőgazdasági bérmunkásokat nemcsak intenzívebben dolgoztatták[231], hanem a termelésnek az a mezeje is, amelyen önmaguk számára dolgoztak, mindinkább összezsugorodott. A földművesnép szabaddá tett részével együtt tehát korábbi tápláléka is szabaddá lesz. Ez most a változó tőke anyagi elemévé változik át. A földjétől megfosztott paraszt arra kényszerül, hogy ezeknek az élelmiszereknek az értékét új urától, az ipari tőkéstől a munkabér formájában megvásárolja. S ami a létfenntartási eszközökre, az érvényes az ipar hazai mezőgazdasági nyersanyagára. Az állandó tőke elemévé változott.

Tegyük fel például, hogy a vesztfáliai parasztok egy részét, akik II. Frigyes idejében mindnyájan, ha selymet nem is**, de lent fontak, erőszakkal kisajátítják és elkergetik földjéről, másik, hátramaradó részüket pedig nagybérlők napszámosává változtatják. Ezzel egyidejűleg nagy lenfonodák és szövödék jönnek létre, ahol a „szabaddá tettek" most bérért dolgoznak. A len ugyanolyannak látszik, mint azelőtt. Egyetlen rostja sem változott, de új társadalmi lélek költözött testébe. Most a manufaktúra-tulajdonos állandó tőkéjének része. Azelőtt eloszlott számtalan kis termelő között, akik maguk termesztették és kis adagokban családjukkal együtt fonták, most viszont egyetlen tőkés kezében koncentrálódik, aki másokkal fonat és szövet a maga

[230] „Notions de philosophie naturelle" című munkájában, Párizs 1838.

[231] Ezt a pontot Sir James Steuart kiemeli.*

számára. A lenfonásra fordított külön munka azelőtt számtalan parasztcsalád külön jövedelmében vagy akár, II. Frigyes idején, a pour le roi de Prusse [szószerint: a porosz királynak; átvitt értelemben: semmiért] fizetett adókban realizálódott. Most kisszámú tőkés profitjában realizálódik. Az orsók és szövőszékek, amelyek azelőtt szét voltak szórva a vidéken, most kisszámú nagy munka-kaszárnyába tömörültek, akárcsak a munkások, akárcsak a nyersanyag. S az orsók, a szövőszékek és a nyersanyag, amelyek a fonók és a szövők független megélhetésének eszközei voltak, mostantól kezdve olyan eszközökké változtak át, amelyeknek segítségével nekik parancsolnak[232] és meg nem fizetett munkát szívnak ki belőlük. A nagy manufaktúrákon, akárcsak a nagy bérleteken, nem látszik meg, hogy sok kis termelőhelyből vonták egybe őket, és hogy sok kis független termelő kisajátítása révén jöttek létre. Az elfogulatlan szemlélőt azonban nem lehet megtéveszteni. Mirabeau, a forradalom oroszlánja idejében a nagy manufaktúrákat még manufactures réunies-nek, egybevont műhelyeknek nevezték, mint ahogy mi egybevont földekről beszélünk. „Csak azokat a nagy manufaktúrákat veszik észre", mondja Mirabeau, „amelyekben százával dolgoznak az emberek egyetlen igazgató alatt, és amelyeket általában egyesített manufaktúráknak (manufactures réunies) neveznek. Ezzel szemben azokat, amelyekben igen nagy számú munkás szétforgácsolva és mindegyik a saját számlájára dolgozik, alig méltatják figyelemre. Egészen a háttérbe állítják őket. Ez igen nagy tévedés, mert csak ezek valóban fontos alkotórészei a nép gazdagságának... Az egyesített gyár (fabrique réunie) csodálatosan meggazdagít egy vagy két vállalkozót, a munkások azonban csak jobban vagy rosszabbul fizetett napszámosok, és semmilyen tekintetben nem részesednek a vállalkozó jó sorában. Az elkülönült gyárban (fabrique séparée) viszont senki sem gazdagszik meg, de egy csomó munkás jólétben él... A szorgalmas és takarékos munkások száma növekedni fog, mert a bölcs viselkedésben, a tevékenységben olyan eszközt találnak, amellyel helyzetüket lényegesen megjavíthatják, ahelyett hogy kis béremelést érnének el, amely sohasem lehet fontos a jövőre nézve, hanem legfeljebb arra ad módot az embereknek, hogy valamivel jobban éljenek máról holnapra. Az elkülönült, individuális manufaktúrák, többnyire kis mezőgazdasággal egybekötve, csak azok szaba-

[232] „Megengedem nektek", mondja a tőkés, „hogy abban a megtiszteltetésben részesüljetek, hogy nekem szolgáltok, azzal a feltétellel, hogy azért a fáradságért, amellyel parancsnoklok felettetek, nekem adjátok azt a csekélységet, ami marad nektek." (*J. J. Rousseau*: „Discours sur l'économie politique"*)

dok."[233] A földművesnép egy részének kisajátítása és elűzése a munkásokkal együtt nemcsak létfenntartási eszközeiket és munkájuk anyagát teszi szabaddá az ipari tőke számára, hanem megteremti a belső piacot is.

Valóban, azok az események, amelyek a kisparasztokat bérmunkásokká, létfenntartási és munkaeszközeiket pedig a tőke dologi elemeivé változtatták, egyidejűleg megteremtették az utóbbi számára a belső piacot. Azelőtt a parasztcsalád maga termelte és dolgozta fel azokat a létfenntartási eszközöket és nyersanyagokat, amelyeket azután legnagyobbrészt maga fogyasztott el. Ezek a nyersanyagok és létfenntartási eszközök most árukká lettek; a nagybérlő eladja őket, a manufaktúrákban megtalálja a maga piacát. A fonal, a vászon, a durva gyapjúszövet, azok a dolgok, amelyeknek nyersanyagai minden parasztcsaládnál megtalálhatók voltak, és amelyeket a család a maga használatára font és szőtt — most manufaktúra-cikkekké változnak, amelyeknek felvevőpiacát éppen a mezőgazdasági kerületek alkotják. A számtalan szétszórt vevő, aki eddig egy sereg kis, saját számlára dolgozó termelő feltétele volt, most egy nagy piaccá koncentrálódik, amelyet az ipari tőke lát el.[234] Ilymódon a korábban önállóan gazdálkodó parasztok kisajátításával és termelési eszközeiktől való elválasztásukkal karöltve halad a falusi mellékipar elpusztítása, a manufaktúra és a mezőgazdaság szétválasztásának folyamata. És csak a falusi háziipar elpusztítása adhatja meg egy ország belső piacának azt a kiterjedést és szilárdságot, amelyre a tőkés termelési módnak szüksége van.

Mindazonáltal a tulajdonképpeni manufaktúra-időszak nem ér el gyökeres átalakulást. Emlékszünk rá, hogy a nemzeti termelést csak nagyon apránként keríti hatalmába, és mindig a városi kézművességen és a falusi házi mellékiparon nyugszik mint széles mögöttes alapon. Ha az utóbbiakat egyik formában, külön iparágakban, bizonyos pontokon el is pusztítja, másutt

[233] *Mirabeau*: „De la monarchie prussienne", III. köt. 20—109. old. elszórtan. Hogy Mirabeau a szétforgácsolt műhelyeket gazdaságosabbaknak és termelékenyebbeknek is tartja, mint az „egyesítetteket", és az utóbbiakban csak mesterséges melegházi növényeket lát, amelyeket az államkormányok gondoskodása tart életben, ez a kontinentális manufaktúrák nagy részének akkori állapotával magyarázható.

[234] „Húsz font gyapjú, amelyet egy munkáscsalád saját iparkodásával, egyéb munkája szüneteiben, észrevétlenül a család évi ruházatává változtatott — ez nem kelt feltűnést; de vigyétek a gyapjút a piacra, küldjétek a gyárba, aztán az ügynökhöz, majd a kereskedőhöz, és akkor nagy kereskedelmi műveleteket bonyolítotok le és hússzor annyi névleges tőkét használtok fel, mint amennyi a gyapjú értéke... A dolgozó osztályt így azért zsákmányolják ki, hogy fenntartsanak egy elnyomorodott gyári népességet, egy élősdi boltos osztályt és egy fiktív kereskedelmi, pénz- és bankrendszert." (*David Urquhart*: „Familiar Words", 120. old.)

ismét életre kelti, mert a nyersanyag feldolgozása szempontjából ezekre bizonyos fokig rá van szorulva. Ezért a falusi kisemberek új osztályát hozza létre, akik a földművelést mint mellékágat, az ipari munkát pedig, amelynek termékét — közvetlenül vagy a kereskedő közvetítésével — a manufaktúrának adják el, mint főfoglalkozást űzik. Ez az egyik oka, ha nem is fő oka annak a jelenségnek, amely az angol történelem kutatóját eleinte megzavarja. A XV. század utolsó harmadától kezdve folytonos — csak bizonyos időközökre halkul el — az a panasz, hogy a vidéken tért hódít a tőkés gazdálkodás és a parasztság mind gyorsabban pusztul. Másrészt ezt a parasztságot mindig újra megtalálja, habár kisebb számban és mind rosszabb formában.[235] A fő ok a következő: Anglia változó időszakokban hol elsősorban gabonatermesztő, hol állattenyésztő, és a paraszti üzem kiterjedése ezzel együtt ingadozik. Csak a nagyipar teremti meg a gépekkel a tőkés mezőgazdaság állandó alapzatát, sajátítja ki gyökeresen a földművesnép óriási többségét és teszi teljessé a mezőgazdaság és a falusi háziipar szétválasztását, mely utóbbinak a gyökereit — a fonást és a szövést — kitépi.[236] Ezért csak a nagyipar hódítja meg az ipari tőke számára az egész belső piacot.[237]

---

[235] Kivétel e tekintetben Cromwell ideje. Amíg a köztársaság tartott, az angol néptömegek minden rétege kiemelkedett abból a lealacsonyodásból, amelybe a Tudorok alatt süllyedt.

[236] Tuckett tudja, hogy a tulajdonképpeni manufaktúrákból és a falusi vagy házi manufaktúra szétrombolásából keletkezik, a gépi berendezés bevezetésével, a nagy gyapjúipar. (*Tuckett*: „A History of the Past and Present State of the Labouring Population", I. köt. 139—144. old.) „Az eke, az iga istenek találmánya és hősök foglalatossága volt: vajon a szövőszék, az orsó és a rokka származása kevésbé nemes-e? Elválasztjátok a rokkát az ekétől, az orsót az igától, s gyárakat és szegényházakat, hitelt és pánikot, két ellenséges nemzetet, földművelőt és kereskedőt kaptok eredményül." (*David Urquhart*, i. m. 122. old.) Most azonban megjelenik Carey és, kétségkívül nem igaztalanul, azzal vádolja Angliát, hogy minden más országot pusztán földművelő néppé akar változtatni, amelynek Anglia a gyárosa. Azt állítja, hogy így tették tönkre Törökországot, mert „a föld tulajdonosainak és megművelőinek sohasem engedték meg" (ti. Anglia), „hogy az eke és a szövőszék, a kalapács és a borona közti természetes szövetség útján megerősödjenek". („The Slave Trade", 125. old.) Szerinte maga Urquhart is egyik fő előidézője Törökország romlásának, ahol az angolok érdekében szabadkereskedelmi propagandát űzött. A legjobb a dologban az, hogy Carey, aki mellékesen az oroszok lakája, a protekcionizmus rendszerével akarja megakadályozni azt a szétválasztási folyamatot, amelyet ez a rendszer meggyorsít.

[237] A filantróp angol közgazdászok, mint Mill, Rogers, Goldwin Smith, Fawcett stb., és liberális gyárosok, mint John Bright és társai, megkérdezik az angol földbirtokos arisztokratákat — mint ahogy Isten kérdezte Káint testvére, Ábel felől —, hová lett a mi sok ezer freeholderunk [szabad birtokosunk]? De ti vajon honnan lettetek? E freeholderok elpusztításából. Miért nem kérdezitek tovább, hová lettek a független szövők, fonók, kézművesek?

6. Az ipari tőkés keletkezése

Az ipari[238] tőkés keletkezése nem olyan lassú módon ment végbe, mint a bérlőé. Kétségtelen, hogy nem egy kis céhmester és még több önálló kis kézműves, sőt bérmunkás is változott át kis tőkéssé, s bérmunka fokról fokra nagyobb kizsákmányolása és ennek megfelelő felhalmozás révén sans phrase [egyszerűen] tőkéssé. A tőkés termelés gyermekkorában sokszor úgy történt, mint a középkori városok gyermekkorában, amikor azt a kérdést, hogy a szökött jobbágyok közül ki legyen mester és ki szolga, többnyire a szökés korábbi vagy későbbi időpontja döntötte el. Ennek a módszernek a csigalassúsága azonban semmiképpen sem felelt meg az új világpiac kereskedelmi szükségleteinek, amelyet a XV. század végének nagy felfedezései teremtettek meg. De a középkor örökül hagyta a tőke két különböző formáját, amelyek a legkülönbözőbb gazdasági társadalomalakulatokban megérlelődnek és a tőkés termelési mód korszaka előtt „a" tőkének [Kapital quand même] számítanak — az uzsoratőkét és a kereskedőtőkét. „Jelenleg a társadalom minden gazdagsága elsőbb a tőkés birtokába kerül... ő fizeti a földtulajdonosnak a járadékát, a munkásnak a bérét, az adó- és a tizedszedőnek a követeléseiket, és magának megtartja a munka évi termékének nagy, valójában a legnagyobb és folytonosan növekvő részét. A tőkés most, azt lehet mondani, az első tulajdonosa a közösség minden gazdagságának, habár semmiféle törvény nem ruházta rá a jogot ehhez a tulajdonhoz... Ezt a tulajdonban beállt változást a tőke után való kamatszedés ... idézte elő; és nem kevéssé furcsa, hogy Európa összes törvényhozói törekedtek megakadályozni ezt uzsora elleni statútumokkal... A tőkés hatalma az ország minden gazdagsága felett teljes forradalom a tulajdonjogban, és mely törvény vagy sorozata törvényeknek idézte ezt elő?"[239] A szerzőnek azt kellett volna önmagának mondania, hogy forradalmakat nem törvényekkel csinálnak.

Az uzsora és kereskedelem révén képződött pénztőkét a vidéken a hűbéri berendezkedés, a városokban a céhberendezkedés megakadályozta abban, hogy átváltozzék ipari tőkévé.[240] Ezek a korlátok a hűbéri kíséretek feloszla-

[238] Az ipari itt a mezőgazdasági ellentéte. „Kategorikus" értelemben a bérlő éppúgy ipari tőkés, mint a gyáros.

[239] „The Natural and Artificial Right of Property Contrasted", London 1832, 98—99 old. A névtelen írás szerzője Th. Hodgskin.

[240] Még 1794-ben is a leedsi kis posztókészítők küldöttséget menesztettek a parlamenthez, hogy petíciót nyújtsanak be egy olyan törvény érdekében, amely minden kereskedőnek megtiltja, hogy gyárossá legyen. (*Dr. Aikin*: „Description etc.")

tásával, a földművesnép kisajátításával és részleges elűzésével leomlottak. Az új manufaktúrákat tengeri kiviteli kikötőkben vagy a vidék olyan pontjain létesítették, amelyek kívül estek a régi városok és céhberendezkedésük ellenőrzési körén. Ezért Angliában a corporate townok [céhes városok] elkeseredett küzdelmet folytattak az iparnak ez új melegágyai ellen.

Amerika arany- és ezüsttelepeinek felfedezése, a bennszülött lakosság kiirtása, rabszolgaságba döntése és a bányákba való elevenen-eltemetése, Kelet-India kezdődő meghódítása és kifosztása, Afrika átváltoztatása kereskedelmi vadaskertté, ahol feketebőrűekre vadásznak, ez jelzi a tőkés termelés korszakának hajnalát. Ezek az idilli folyamatok az eredeti felhalmozás fő mozzanatai. Nyomukban jár az európai nemzetek kereskedelmi háborúja, amelynek színhelye az egész földkerekség. Kezdődik Németalföldnek Spanyolországtól való elszakadásával, óriási méreteket ölt Anglia antijakobinus háborújában, még tovább folyik a Kína elleni ópiumháborúkban stb.

Az eredeti felhalmozás különböző mozzanatai, többé-kevésbé időbeli sorrendben, főleg Spanyolországra, Portugáliára, Hollandiára, Franciaországra és Angliára oszlanak el. Angliában a XVII. század végén rendszeresen egyesítik e mozzanatokat a gyarmati rendszerben, az államadósságok rendszerében, a modern adórendszerben és a protekcionizmus rendszerében. Ezek a módszerek részben a legbrutálisabb erőszakon alapulnak, például a gyarmati rendszer. De valamennyien felhasználják az államhatalmat, a koncentrált és szervezett társadalmi erőszakot, hogy a hűbéri termelési mód tőkés termelési móddá való átváltozásának folyamatát mesterségesen előmozdítsák és az átmeneteket megrövidítsék. Az erőszak a bábája minden régi társadalomnak, amely új társadalommal terhes. Maga is gazdasági potencia.

A keresztény gyarmati rendszerről egy ember, akinek a kereszténység a specialitása, W. Howitt, a következőket mondja: „Azoknak a barbárságoknak és elvetemült rémtetteknek, amelyeket az úgynevezett keresztény fajok elkövettek a világ minden táján és minden nép ellen, amelyet le tudtak igázni, nincs párja a világtörténelem semmilyen korszakában, semmilyen fajnál, bármilyen vad és műveletlen, könyörtelen és szemérmetlen volt is az."[241] A holland gyarmati gazdálkodás története — és Hollandia a

[241] *William Howitt*: „Colonization and Christianity. A Popular History of the Treatment of the Natives by the Europeans in all their Colonies", London 1838, 9. old. A rabszolgákkal való bánásmódról jó összeállítás található Charles Comte „Traité de la législation"-jában, III. kiad., Brüsszel 1837. Ezt az anyagot részleteiben kell tanulmányozni, hogy meglássuk, mivé teszi a burzsoá önmagát és a munkást ott, ahol a világot zavartalanul a saját képére formálhatja.

XVII. század tőkés mintanemzete volt — „az árulás, megvesztegetés, orgyilkosság és aljasság felülmúlhatatlan képét tárja elénk".[242] Mi sem jellemzőbb, mint celebeszi emberrabló rendszerük, amellyel Jáva számára rabszolgákat szereztek. Az emberrablókat e célra külön kiképezték. A rabló, a tolmács és az eladó voltak a főszereplők ebben az üzletben, és bennszülött hercegek a főeladók. Az elrabolt ifjakat a celebeszi titkos börtönökbe rejtették, míg megértek arra, hogy a rabszolgahajókra küldjék őket. Egy hivatalos jelentés a következőket mondja: „Ez az egy város, Makasszar, például tele van titkos börtönökkel, egyik szörnyűbb, mint a másik, zsúfolva nyomorultakkal, a kapzsiság és zsarnokság áldozataival, akiket erőszakkal elszakítottak családjuktól és láncra vertek." Hogy Malakkát hatalmukba kerítsék, a hollandok megvesztegették a portugál kormányzót. Ez 1641-ben beeresztette őket a városba. Rögtön házához siettek és meggyilkolták, hogy „lemondhassanak" a 21 875 font sterling megvesztegetési díj megfizetéséről. Ahová a lábukat betették, pusztulás és elnéptelenedés járt a nyomukban. Banjuwanginak, egy jávai tartománynak 1750-ben több mint 80 000 lakosa volt, 1811-ben már csak 8000. Ez a doux commerce [szelíd kereskedelem]!

Az Angol Kelet-Indiai Társaság*, mint ismeretes, a kelet-indiai politikai uralmon kívül megkapta a teakereskedelemnek és az egész kínai kereskedelemnek, valamint az Európából jövő és Európába menő áruk szállításának a kizárólagos monopóliumát is. Az indiai partok mentén és a szigetek közt való hajózás, valamint az India belsejében űzött kereskedelem azonban a Társaság főbb tisztviselőinek monopóliumává lett. A só, az ópium, a betel és más áruk monopóliuma a gazdagság kimeríthetetlen kincsesbányája volt. Maguk a tisztviselők szabták meg az árakat, és kedvük szerint nyúzták a szerencsétlen hindut. A főkormányzó részt vett ebben a magánkereskedelemben. Kegyencei olyan feltételekkel kaptak szerződéseket, amelyek segítségével, okosabban, mint az alkimisták, semmiből aranyat csináltak. Nagy vagyonok nőttek ki a földből gomba módra egy nap alatt, az eredeti felhalmozás végbement egyetlen shilling előlegezése nélkül. A Warren Hastings ellen indított bírói eljárás tele van ilyen példákkal. Nézzünk egy esetet. Egy ópiumszerződést egy bizonyos Sullivannak juttatnak, abban a pillanatban, amikor — hivatalos megbízásból — Indiának az ópium-kerületektől egészen távol levő részébe utazik. Sullivan eladja a szerződést 40 000 £-ért egy bizonyos Binn-nek, Binn még aznap továbbadja 60 000 £-ért, és a szerződés végső

[242] *Thomas Stamford Raffles*, late Lieutenant Governor of that island: „The History of Java", London 1817 [II. köt. CXC—CXCI. old.]

megvásárlója és kivitelezője kijelenti, hogy még ezután is óriási nyereséget zsebelt be. A parlament elé terjesztett jegyzék szerint a Társaság és tisztviselői 1757 és 1766 között 6 millió £-et ajándékoztattak maguknak az indiaiakkal! 1769—70-ben az angolok mesterségesen éhínséget idéztek elő azzal, hogy minden rizst összevásároltak és csak szédületes árakon voltak hajlandók újra eladni.[243]

A bennszülöttekkel a legveszettebben természetesen a kizárólag kiviteli kereskedelemre szánt ültetvényeken bántak, mint Nyugat-Indiában, továbbá a szabad rablás és gyilkolás prédájára engedett gazdag és sűrűn lakott országokban, mint Mexikóban és Kelet-Indiában. Mindazonáltal a tulajdonképpeni gyarmatokon sem tagadta meg önmagát az eredeti felhalmozás keresztény jellege. A protestantizmus józan virtuózai, Új-Anglia puritánjai 1703-ban assembly-uk [törvényhozó gyűlésük] határozatai alapján 40 £ jutalmat tűztek ki minden indián skalpra és minden foglyul ejtett rézbőrűre; 1720-ban 100 £ jutalmat minden skalpra; 1744-ben, miután Massachusetts-Bay egy bizonyos törzset lázadónak nyilvánított, a következő árak voltak érvényben: férfi — 12 éves vagy idősebb — skalpjáért 100 £ új pénzben, férfi fogolyért 105 £, elfogott nőkért és gyermekekért 55 £, nők és gyermekek skalpjáért 50 £! Néhány évtizeddel később a gyarmati rendszer megbosszulta magát a kegyes pilgrim fathers* időközben lázadóvá vált utódain. Angol ösztönzésre és angol zsoldban indián csatabárddal [tomahawk] öldösték őket. A brit parlament kijelentette, hogy a vérebek és a skalpolás olyan „eszközök, amelyeket Isten és a természet adott a kezébe".

A gyarmati rendszer melegházszerűen érlelte a kereskedelmet és a hajózást. A „Gesellschaften Monopolia" (Luther) a tőkekoncentráció hatalmas emeltyűi voltak. A gyorsan sarjadó manufaktúrák számára a gyarmat felvevőpiacot és a piaci monopólium által hatványozott felhalmozást biztosított. Az Európán kívül közvetlenül fosztogatással, rabszolgaságba döntéssel és rablógyilkossággal zsákmányolt kincs visszaáramlott az anyaországba és itt átváltozott tőkévé. Hollandia, amely a gyarmati rendszert elsőnek fejlesztette ki teljesen, már 1648-ban kereskedelmi nagyságának tetőpontján állott. „A kelet-indiai kereskedelem, valamint az Európa délnyugati és északkeleti része közötti forgalom szinte kizárólag az ő birtokában volt. Halászatának, tengerhajózásának, manufaktúráinak nem volt párja egyetlen országban sem. A köztársaság tőkéje talán jelentékenyebb volt, mint Európa

[243] 1866-ban egyetlen tartományban, Orissában, több mint egymillió hindu halt éhen. Mindazonáltal az angolok arra törekedtek, hogy meggazdagítsák az indiai állampénztárat azokkal az árakkal, amelyeken az éhezőknek élelmet adtak.

többi országáé együttvéve."* Gülich elfelejti hozzátenni: Hollandia néptömegeit már 1648-ban jobban túldolgoztatták, elszegényítették és brutálisabban elnyomták, mint Európa többi országának néptömegeit együttvéve.

Manapság az ipari hegemóniával együtt jár a kereskedelmi hegemónia. A tulajdonképpeni manufaktúra-időszakban ellenben a kereskedelmi hegemónia biztosítja az ipari uralmat. Innen adódik az a döntő szerep, amelyet a gyarmati rendszer akkoriban játszott. Ő volt „az idegen isten", aki odaállt az oltárra Európa régi bálványai mellé, és egy szép napon egy csapással ledöntötte valamennyit. A gyarmati rendszer nyilvánította a többletcsinálást az emberiség végső és egyetlen céljának.

A közhitelnek, azaz az államadósságoknak a rendszere, amelynek kezdeteit Genovában és Velencében már a középkorban felfedezzük, a manufaktúra-időszakban egész Európát birtokába kerítette. A gyarmati rendszer a maga tengeri kereskedelmével és kereskedelmi háborúival melegház volt számára. Így először Hollandiában vetette meg a lábát. Az államadósság, azaz az állam — akár önkényuralmi, akár alkotmányos vagy köztársasági ez — elidegenítése rányomja bélyegét a tőkés korszakra. Az úgynevezett nemzeti gazdagság egyetlen része, amely a modern népeknek valóban közös birtokába kerül — államadósságuk.[243a] Ezért egészen következetes az a modern tanítás, mely szerint egy nép annál gazdagabb, minél mélyebbre merül az adósságban. A közhitel a tőke hitvallásává lesz. És az állam eladósodásának megkezdődésével már nem a szentlélek ellen való bűn az, amire nincs bocsánat, hanem az államadóssággal szemben való hitszegés.

Az államadósság az eredeti felhalmozás egyik legerőteljesebb emeltyűjévé válik. Mintha csak varázsvesszővel érintené, a nem-termelő pénzt nemzőerővel ruházza fel és így tőkévé változtatja anélkül, hogy ezért az ipari, sőt még az uzsorabefektetéstől is elválaszthatatlan fáradságnak és veszélynek kellene kitennie magát. Az állam hitelezői a valóságban semmit sem adnak, mert a kölcsönadott összeget könnyen átruházható állami adósságkötvényekké változtatják, melyek kezükben továbbra is éppen úgy működnek, mintha ugyanannyi készpénz volnának. De ha eltekintünk is a semmittevő járadékosok így teremtett osztályától és a kormányzat és a nemzet között közvetítőt játszó pénzemberek rögtönzött gazdagságától — valamint az adóbérlők, kereskedők, magángyárosok rögtönzött gazdagságától is, akiknek minden államkölcsön egy-egy jókora darabja égből hullott tőkét jelent —, az államadósság lendítette fel a részvénytársaságokat, a legkülönbözőbb fajtájú

[243a] William Cobbett megjegyzi, hogy Angliában minden közintézményt „királyinak" neveznek, kárpótlásul viszont ott van a „nemzeti" adósság (national debt).

átruházható értékpapírokkal való kereskedést, az ázsióüzletet, egyszóval: a tőzsdejátékot és a modern bankokráciát.

A nemzeti címmel felcicomázott nagybankok születésüktől kezdve csak magánspekulánsok társaságai voltak, amelyek a kormány mellé álltak és — hála kapott kiváltságaiknak — tudtak neki pénzt kölcsönözni. Ezért az államadósság felhalmozódásának nincs csalhatatlanabb fokmérője, mint e bankok részvényeinek fokozatos emelkedése, amely bankok teljes kibontakozása az Angol Bank alapításától kelteződik (1694). Az Angol Bank azzal kezdte, hogy pénzét 8 %-ért odakölcsönözte a kormánynak; ezzel egyidejűleg a parlamenttől felhatalmazást kapott arra, hogy ugyanabból a tőkéből pénzt kovácsoljon azáltal, hogy azt a közönségnek még egyszer kölcsönadta bankjegyek formájában. Jogában állott ezekkel a bankjegyekkel váltót leszámítolni, árura kölcsönt adni és nemesfémet vásárolni. Nem sok időbe telt és ez a magagyártotta hitelpénz lett az az érme, amellyel az Angol Bank az államnak kölcsönöket nyújtott és amellyel az állam számlájára az államadósság kamatait kifizette. Nem elég, hogy az egyik kezével adott, hogy a másikkal többet kapjon vissza; miközben ezt visszakapta, örökös hitelezője maradt a nemzetnek az utolsó kölcsönzött fillérig. Lassanként az ország fémkincsének nélkülözhetetlen őrzőjévé és az egész kereskedelmi hitel gravitációs középpontjává vált. Ugyanabban az időben, amikor megszűnt Angliában a boszorkányégetés, megkezdték a bankjegyhamisítók felakasztását. Hogy a bankokraták, pénzemberek, járadékosok, ügynökök, tőzsdei alkuszok és tőzsdei hiénák e fajzatának hirtelen felbukkanása a kortársakra milyen hatást tett, ezt a korszak írásai, például Bolingbroke munkái bizonyítják.[243b]

Az államadósságokkal együtt létrejött egy nemzetközi hitelrendszer, amely gyakran elrejti az eredeti felhalmozás egyik forrását ennél vagy annál a népnél. Így a velencei rablórendszer aljasságai alkotják Hollandia tőkegazdagságának egy ilyen rejtett alapzatát, a hanyatló Velence ugyanis nagy pénzösszegeket adott kölcsön Hollandiának. Ugyanígy áll a dolog Hollandia és Anglia között. Hollandia manufaktúráit már a XVIII. század elején messze túlszárnyalták, és Hollandia megszűnt vezető kereskedő- és ipari nemzet lenni. Ezért 1701 és 1776 között az lesz egyik fő üzletévé, hogy óriási tőkéket kölcsönöz ki, kiváltképpen hatalmas versenytársának, Angliának. Hasonló az eset ma Anglia és az Egyesült Államok között. Sok tőke, amely

[243b] „Ha a tatárok ma elárasztanák Európát, igen nehéz volna velük megértetni, mit jelent nálunk egy pénzember." (*Montesquieu*: „Esprit des lois", londoni kiadás, 1769, IV. köt. 33. old.)

az Egyesült Államokban ma születési bizonyítvány nélkül fellép, nem egyéb Angliában csak tegnap tőkésített gyermekvérnél.

Minthogy az államadósság az állami bevételekre támaszkodik, amelyeknek fedezniök kell az évi kamat- stb. fizetéseket, a modern adórendszer a nemzeti kölcsönök rendszerének szükségszerű kiegészítője lett. A kölcsönök lehetővé teszik a kormány számára, hogy rendkívüli kiadásokat fedezzen anélkül, hogy az adófizető ezt azonnal megérezné, de később mégis adóemelést tesznek szükségessé. Másrészt az egymást követő adósságok felhalmozódása által előidézett adóemelés arra kényszeríti a kormányt, hogy új rendkívüli kiadásoknál mindig újabb kölcsönöket vegyen fel. A modern adóügy, amelynek tengelyét azok az adók alkotják, amelyeket a legszükségesebb létfenntartási eszközökre kivetnek (tehát azokat megdrágítják), ezért magában hordja az automatikus fokozódás csíráját. A túladóztatás nem esetleges, hanem ellenkezőleg, alapelv. Ezért Hollandiában, ahol ez a rendszer először honosodott meg, de Witt, a nagy hazafi, Maximáiban úgy ünnepelte, mint a legjobb rendszert arra, hogy a bérmunkást alázatossá, mértékletessé, szorgalmassá és — munkával túlterheltté tegyék. Az a romboló hatás, amelyet ez a rendszer a bérmunkások helyzetére gyakorol, itt mégis kevésbé érdekel bennünket, mint a parasztoknak, a kézműveseknek, egyszóval a kis középosztály valamennyi alkotórészének általa előidézett erőszakos kisajátítása. Erről a vélemények még a polgári közgazdászok körében sem térnek el. Kisajátító hatékonyságát még erősíti a protekcionizmus rendszere, amely a modern adórendszernek lényeges alkotórésze.

A gazdagság tőkésítésében és a tömegek kisajátításában az államadósságnak és a neki megfelelő adórendszernek oly nagy része van, hogy ez sok írót, mint például Cobbettet, Doubledayt és másokat arra a gondolatra vezetett, hogy helytelenül itt keressék a modern népek nyomorának alapvető okát.

A protekcionizmus rendszere mesterséges eszköz volt arra, hogy gyárosokat gyártsanak, független munkásokat kisajátítsanak, a nemzet termelési és létfenntartási eszközeit tőkésítsék, a hagyományos termelési módból a modern termelési módba való átmenetet erőszakosan lerövidítsék. Az európai államok tülekedtek e találmány szabadalmáért, és ha már egyszer a többletcsinálók szolgálatába állottak, e célból nemcsak saját népüket sarcolták meg közvetett módon védővámokkal, közvetlenül kiviteli prémiumokkal stb. A függő helyzetben levő szomszéd országokban minden ipart erőszakkal kiirtottak, mint például Anglia az írországi gyapjú-manufaktúrát. Az európai szárazföldön Colbert eljárása alapján a folyamatot még jobban leegyszerűsítették. A gyáros eredeti tőkéje itt részben közvetlenül az államkincstárból folyik. „Miért keressük", kiált fel Mirabeau, „oly messze az

okot, hogy miért virágzott Szászországban a manufaktúra a hétéves háború előtt? 180 millió államadósság!"[244]

A gyarmati rendszer, az államadósságok, az adóteher, a protekcionizmus, a kereskedelmi háborúk stb., a tulajdonképpeni manufaktúra-időszak e szülöttei, óriásira nőnek a nagyipar gyermekkorában. A nagyipar megszületését a nagy heródesi gyermekrablással ünneplik meg. Mint a királyi tengerészet, a gyárak is erőszakkal toborozzák újoncaikat. Bármennyire egykedvűen szemléli is Sir F. M. Eden a földművesnép földtől való megfosztásának a XV. század utolsó harmadától az ő koráig, a XVIII. század végéig folytatódó borzalmait, bármennyire önelégülten kíván is szerencsét ehhez a folyamathoz, amely „szükséges" ahhoz, hogy a tőkés mezőgazdaságot és a „szántóterület és a legelő közti igazi arányt kialakítsák"; mégsem tanúsít ugyanilyen gazdasági megértést az iránt, hogy a gyermekrablás és a gyermekrabszolgaság szükséges ahhoz, hogy a manufaktúra-üzem gyári üzemmé változzék át és a tőke és a munkaerő közti igazi arány helyreálljon. A következőket mondja: „Talán érdemes a közönségnek mérlegelnie, vajon bármilyen manufaktúra, amelynek az eredményes üzletvitelhez cottage-okból és dologházakból szegény gyermekeket kell elrabolnia, hogy ezeket csoportonként felváltva az éjszaka nagy részén át robotoltassa és a pihenéstől megfossza; egy manufaktúra, amely ezenkívül különböző korosztályú, hajlamú és mindkét nembeli csoportokat úgy összekever, hogy a ragadós példa feltétlenül romlottsághoz és feslettséghez vezet — vajon egy ilyen manufaktúra gyarapíthatja-e a nemzeti és az egyéni boldogság összességét?"[245] „Derbyshire-ben, Nottinghamshire-ban és különösen Lancashire-ben", mondja Fielden, „a nemrégiben feltalált gépi berendezést nagy gyárakban alkalmazták, olyan folyóvíz közvetlen közelében, amellyel vízikereket lehet hajtani. Ezeken a helyeken, távol a városoktól, hirtelen sok ezer kéz vált szükségessé; és főleg az eddig viszonylag gyéren lakott és terméketlen Lancashire-nek most mindenekelőtt népességre volt szüksége. A kicsi és fürge ujjakat keresték elsősorban. Rögtön az a szokás támadt, hogy különböző londoni, birminghami és más egyházközségek dologházaiból tanoncokat (!) hozattak. Sok-sok ezer ilyen kicsi, gyámoltalan teremtést, 7-től 13 vagy 14 éves korig, szállítottak így északra. Az volt a szokás, hogy a tanoncokat a mester" (azaz a gyermekrabló) „ruházta, élelmezte és szállásolta el a gyár közelében levő »tanonc-

[244] „Pourquoi aller chercher si loin la cause de l'éclat manufacturier de la Saxe avant la guerre? Cent quatre-vingt millions de dettes faites par les souverains!" (*Mirabeau*: „De la monarchie prussienne", VI. köt. 101. old.)

[245] *Eden*: „The State of the Poor", II. könyv I. fej., 421. old.

házban«. Felügyelőket szerződtettek, hogy munkájukat ellenőrizzék. Ezeknek a rabszolgahajcsároknak érdekükben állott a gyermekeket a végsőkig megdolgoztatni, mert fizetésük attól a termékmennyiségtől függött, amelyet a gyermekből ki tudtak préselni. Ennek természetes következménye a kegyetlenség volt... Sok gyári kerületben, különösen Lancashire-ben, a legszívfájdítóbb módon kínozták ezeket az ártatlan és védtelen teremtéseket, akiket a gyáros uraknak bizományba adtak. Agyonhajszolták őket túlzott munkával ... korbácsolták, megláncolták és a legválogatottabb, körmönfont kegyetlenséggel kínozták őket; sok esetben csonttá soványodtak, miközben a korbács munkára kényszerítette őket... Sőt néhány esetben a gyermekeket öngyilkosságba kergették!... Derbyshire, Nottinghamshire és Lancashire szép és romantikus völgyei, a nyilvánosság szeme elől elzárva, a kínzás és gyakran a gyilkolás szörnyű pusztaságaivá váltak!... A gyárosok profitja óriási volt. Ez csak növelte farkasétvágyukat. Megkezdték az éjjeli munka gyakorlatát, azaz miután a kezek egyik csoportja kimerült a nappali munkától, egy másik csoportot tartottak készenlétben az éjjeli munkára; a nappali csoport azokba az ágyakba vándorolt, amelyeket az éjszakai csoport éppen elhagyott és fordítva. Néphagyomány Lancashire-ben, hogy az ágyak sohasem hűltek ki."[246]

A tőkés termelésnek a manufaktúra-időszak alatti fejlődésével Európa közvéleménye elvesztette szégyenérzetének és lelkiismeretének utolsó maradványait is. A nemzetek cinikusan kérkedtek minden gyalázatossággal, amely eszközül szolgált a tőkefelhalmozáshoz. Olvassuk el például a jámbor A. Anderson naiv kereskedelmi krónikáját. Ebben az angol állambölcsesség

[246] *John Fielden*: „The Curse of the Factory System", 5—6. old. A gyárrendszer kezdeti gyalázatosságairól v. ö. *dr. Aikin*: (1795) „Description etc.", 219. old., és *Gisborne*: „Inquiry into the Duties of Men", 1795, II. köt. — Minthogy a gőzgép a gyárakat a vidéki vízesések mellől a városok közepébe telepítette, a „lemondókedvű" többletcsináló most kéznél találta a gyermekanyagot, anélkül hogy erőszakkal kellett volna rabszolgákat hozatnia a dologházakból. — Amikor Sir R. Peel („a plauzibilitás miniszterének" atyja) 1815-ben a gyermekek védelmére irányuló törvényjavaslatát beterjesztette, F. Horner (a bullion-bizottság* lumene [esze] és Ricardo meghitt barátja) kijelentette az alsóházban: „Köztudomású, hogy egy csődbement gyáros értékeivel együtt gyári gyermekek egy bandáját — ha szabad ezt a kifejezést használnia — kínálták eladásra és árverezték el nyilvánosan, mint az illető tulajdonának részét. Két évvel ezelőtt" (1813) „undorító eset került a King's Bench** elé. Egy csomó fiúról volt szó. Egy londoni egyházközség átadta őket egy gyárosnak, aki a gyermekeket továbbadta egy másiknak. Végül is néhány emberbarát a teljes kiéhezettség (absolute famine) állapotában talált rájuk. Egy másik, még undorítóbb esetet mint a parlamenti vizsgáló bizottság tagja tudott meg. Néhány évvel ezelőtt egy londoni egyházközség és egy lancashire-i gyáros szerződésre léptek, amelyben megállapodtak, hogy a gyáros köteles minden 20 egészséges gyermek után egy gyengeelméjűt átvenni."

diadalának kürtölik ki, hogy Anglia az utrechti békében az asiento-szerződéssel* kikényszerítette a spanyoloktól azt a kiváltságot, hogy a rabszolgakereskedelmet, amelyet addig csak Afrika és az angol Nyugat-India között űzött, most Afrika és a spanyol Amerika között is űzhesse. Anglia jogot kapott arra, hogy 1743-ig évente 4800 négerrel lássa el a spanyol Amerikát. Ez egyúttal hivatalos takaróul szolgált a brit csempészet számára. Liverpool a rabszolgakereskedelem bázisán nőtt naggyá. Ez volt az ő módszere az eredeti felhalmozásra. És a liverpooli „tiszteletreméltó polgárság" mind a mai napig Pindarosza a rabszolgakereskedelemnek, amely — v. ö. dr. Aikin idézett 1795-ös írásával — „a kereskedelmi vállalkozó szellemet a szenvedélyig fokozza, remek tengerészeket nevel és óriási pénzeket jövedelmez". Liverpool 1730-ban 15 hajót foglalkoztatott rabszolgakereskedelemmel, 1751-ben 53-at, 1760-ban 74-et, 1770-ben 96-ot és 1792-ben 132-t.

A pamutipar, miközben Angliában bevezette a gyermekrabszolgaságot, egyúttal megadta a lökést ahhoz, hogy az Egyesült Államok korábban többékevésbé patriarchális rabszolgagazdálkodása kereskedelmi kizsákmányoló rendszerré változzék át. Egyáltalában az európai bérmunkások burkolt rabszolgaságához szükség volt arra az alapzatra, amelyet az Újvilág sans phrase [kertelés nélküli] rabszolgasága nyújtott.[247]

Tantae molis erat** a tőkés termelési mód „örök természeti törvényeinek" szabad utat teremteni, a munkások és a munkafeltételek szétválasztási folyamatát véghezvinni, az egyik póluson a társadalmi termelési és létfenntartási eszközöket tőkévé, a másik póluson a nép nagy tömegét bérmunkássá, szabad „dolgozó szegénnyé", a modern történelem e mesterséges termékévé változtatni.[248] Ha a pénz, Augier szerint, „félorcáján természetes vérfoltok-

[247] 1790-ben az angol Nyugat-Indiában 10 rabszolga, a franciában 14, a hollandban 23 jutott 1 szabad emberre. (*Henry Brougham*: „An Inquiry into the Colonial Policy of the European Powers", Edinburgh 1803, II. köt. 74. old.)

[248] A „labouring poor" [dolgozó szegény] kifejezés az angol törvényekben attól a pillanattól kezdve fordul elő, amikor a bérmunkások osztálya figyelemreméltóvá válik. A „labouring poor" ellentéte egyrészt az „idle poornak" [dologtalan szegénynek], koldusoknak stb., másrészt azoknak a munkásoknak, akik még nem megkopasztott csirkék, hanem tulajdonosai munkaeszközeiknek. A „labouring poor" kifejezés a törvényből átment a politikai gazdaságtanba, Culpepertől, J. Childtól stb. kezdve A. Smithig és Edenig. Ezen az alapon ítéljük meg az „execrable political cantmonger" [utálatos politikai képmutató] Edmund Burke bonne foiját [jóhiszeműségét], amikor a „labouring poor" kifejezést „execrable political cantnak" [utálatos politikai képmutatásnak] nyilvánítja. Ez a tényérnyaló, aki az angol oligarchia zsoldjában a francia forradalommal szemben a romantikust játszotta, éppen úgy, ahogyan az észak-amerikai gyarmatok zsoldjában az amerikai bonyodalmak kezdetén az angol oligarchiával szemben a liberálist, keresztül kasul közönséges burzsoá volt: „A kereskedelem törvényei a természet törvényei és következésképpen Isten törvényei."

kal jön a világra"[249], akkor a tőke tetőtől talpig, minden pórusából vért és szennyet izzadva.[250]

7. *A tőkés felhalmozás történelmi tendenciája*

Mire lyukad ki a tőke eredeti felhalmozása, azaz a tőke történelmi keletkezése? Amennyiben nem rabszolgáknak és jobbágyoknak közvetlen átváltoztatása bérmunkásokká, tehát puszta formaváltoztatás, annyiban a közvetlen termelők kisajátítását, azaz a saját munkán nyugvó magántulajdon megszüntetését jelenti csupán.

Magántulajdon, mint a társadalmi, kollektív tulajdon ellentéte, csak ott létezik, ahol a munkaeszközök és a munka külső feltételei magánszemélyek tulajdonában vannak. Aszerint azonban, hogy ezek a magánszemélyek a munkások-e vagy a nem-dolgozók, a magántulajdonnak is más-más a jellege. Az a végtelen sok árnyalat, amit az első pillantásra mutat, csak az e két véglet között levő közbenső állapotokat tükrözi vissza.

A munkás magántulajdona termelési eszközei felett az alapzata a kisüzemnek, a kisüzem pedig egyik szükséges feltétele annak, hogy a társadalmi termelés és magának a munkásnak a szabad egyénisége kifejlődjék. Igaz, hogy ez a termelési mód megvan a rabszolgaságon, a jobbágyságon és más függőségi viszonyokon belül is. De csak ott virágzik, ott fejti ki teljes energiáját, ott hódítja meg a neki megfelelő klasszikus formát, ahol a munkás szabad magántulajdonosa önmaga kezelte munkafeltételeinek, a paraszt a földnek, melyet megművel, a kézműves a szerszámnak, amelyen virtuóz módon játszik.

Ez a termelési mód a föld és a többi termelési eszköz szétforgácsolását

---

(*E. Burke*: „Thoughts and Details on Scarcity", 31—32. old.) Nem csoda, ha isten és a természet törvényeihez híven önmagát mindig a legjobb piacon adta el! Tucker tiszteletes írásaiban — Tucker pap volt és tory, egyébként azonban tisztességes ember és derék politikai gazdász — igen jó jellemzést találunk erről az Edmund Burke-ről abból az időből, amikor liberális volt. A gyalázatos jellemtelenség közepette, amely manapság uralkodik és hódolatteljesen hisz a „kereskedelem törvényeiben", kötelességünk újra és újra megbélyegezni a Burke-öket, akik utódaiktól csak egyben különböznek — tehetségben!

[249] *Marie Augier*: „Du crédit public", [Párizs 1842, 265. old.]

[250] „A tőke, mondja a Quarterly Reviewer, menekül a tumultustól és a viszálytól, és félénk természetű. Ez nagyon igaz, de mégsem a teljes igazság. A tőke irtózik a profit hiányától vagy a nagyon kicsi profittól, mint a természet az ürességtől. Megfelelő profit esetén a tőke bátor lesz. 10 százalékos biztos profit, és mindenütt alkalmazható; 20 százaléknál élénkké válik; 50 százaléknál határozottan vakmerő; 100 százalékért minden emberi törvényt lábbal tipor; 300 százalék — és nincs olyan bűntett, amelyet meg ne kockáztatna, még ha akasztófa fenyegeti is. Ha a tumultus és a viszály profitot hoz, mindkettőt szítani fogja. Bizonyíték: a csempészet és a rabszolgakereskedelem." (*T. J. Dunning*: „Trades' Unions and Strikes" 35—36. old.)

tételezi fel. Kizárja nemcsak az utóbbiak koncentrációját, hanem a kooperációt, a munkának ugyanazon a termelési folyamaton belüli megosztását, a társadalom úrrálevését a természeten és a természet társadalmi szabályozását, a társadalmi termelőerők szabad fejlődését is. A termelés és a társadalom szűk természetadta korlátaival fér csak össze. Ennek megörökítését akarni annyit jelentene, mint — ahogyan Pecqueur joggal mondja — „az általános középszerűséget elrendelni".* Egy bizonyos fokon ez a termelési mód megszüli saját megsemmisítésének anyagi eszközeit. Ettől a pillanattól kezdve olyan erők és szenvedélyek mozdulnak meg a társadalom ölében, amelyek úgy érzik, hogy e termelési mód bilincsbe veri őket. Meg kell semmisíteni, meg is semmisítik. Megsemmisítése, az egyéni és szétforgácsolt termelési eszközöknek társadalmilag koncentrált termelési eszközökké, tehát sokak törpe tulajdonának kevesek tömegméretű tulajdonává való átváltoztatása, tehát a nép nagy tömegének megfosztása a földtől, a létfenntartási eszközöktől és a munkaszerszámoktól, a nép tömegének ez a szörnyű és kínos kisajátítása — ez a tőke előtörténete. Egy sor erőszakos módszert ölel fel, amelyek közül csak a korszakalkotókat vettük szemügyre mint a tőke eredeti felhalmozásának módszereit. A közvetlen termelők kisajátítását a legkíméletlenebb vandalizmussal és a leggyalázatosabb, legpiszkosabb, legkicsinyesebben gyűlölködő szenvedélyek ösztönzésére hajtják végre. A saját munkával létrehozott, úgyszólván az egyes, független dolgozó egyénnek és munkafeltételeinek összenövésén nyugvó magántulajdont kiszorítja a tőkés magántulajdon, amely idegen, de formailag szabad munka kizsákmányolásán nyugszik.[251]

Mihelyt ez az átalakulási folyamat a régi társadalmat elég mélyen és elég nagy területen szétbomlasztotta, mihelyt a munkások proletárokká, munkafeltételeik tőkévé változtak, mihelyt a tőkés termelési mód a saját lábán áll, a munka további társadalmasítása és a földnek és más termelési eszközöknek további átváltoztatása társadalmilag kiaknázott, tehát közös termelési eszközökké, ennélfogva a magántulajdonosok további kisajátítása, új formát ölt. Amit most ki kell sajátítani, az már nem az önállóan gazdálkodó munkás, hanem a sok munkást kizsákmányoló tőkés.

Ez a kisajátítás maguknak a tőkés termelés benső törvényeinek játéka útján, a tőkék centralizációja útján megy végbe. Egy-egy tőkés sok tőkést üt agyon. Ezzel a centralizációval, vagyis sok tőkésnek kevés tőkés által történő kisajátításával karöltve kifejlődik mind nagyobb méretekben a munkafolyamat kooperatív formája, a tudomány tudatos technikai alkalmazása, a föld

[251] „A társadalomnak egy egészen új állapotában vagyunk ... afelé haladunk, hogy a tulajdon minden fajtáját elválasszuk a munka minden fajtájától." (*Sismondi*: „Nouveaux principes d'économie politique", II. köt. 434. old.)

tervszerű kiaknázása, a munkaeszközök átváltozása csak közösen alkalmazható munkaeszközökké, minden termelési eszköz gazdaságosabbá tétele azáltal, hogy kombinált, társadalmi munka termelési eszközeiként használják őket, valamennyi nép bekapcsolása a világpiac hálózatába és ezzel a tőkés rendszer nemzetközi jellege. Ugyanakkor, amikor folytonosan csökken azoknak a tőkemágnásoknak a száma, akik ennek az átalakulási folyamatnak összes előnyeit bitorolják és monopolizálják, nő a nyomor, az elnyomás, a szolgaság, az elfajulás, a kizsákmányolás, de nő a mind nagyobbra duzzadó és magának a tőkés termelési folyamatnak a mechanizmusa által iskolázott, egyesített és megszervezett munkásosztály felháborodása is. A tőkemonopólium bilincsévé válik annak a termelési módnak, amely vele és alatta virágzott fel. A termelési eszközök centralizációja és a munka társadalmasítása olyan pontot ér el, amelyen már nem fér meg tőkés burkában. A burkot szétrepesztik. Üt a tőkés magántulajdon végórája. A kisajátítókat kisajátítják.

A tőkés termelési módból eredő tőkés elsajátítási mód, ennélfogva a tőkés magántulajdon, az első tagadása az egyéni, a saját munkán alapuló magántulajdonnak. De a tőkés termelés egy természeti folyamat szükségszerűségével *létrehozza saját tagadását. Ez a tagadás tagadása.* Ez nem *állítja* vissza a magántulajdont, de helyreállítja az egyéni tulajdont a tőkés korszak vívmánya: a kooperáció és a földnek valamint a maga a munka által termelt termelési eszközöknek a közös birtoklása alapzatán.

Az egyének saját munkáján nyugvó, szétforgácsolt magántulajdonnak tőkés tulajdonná való átváltoztatása természetesen hasonlíthatatlanul hosszadalmasabb, keményebb és nehezebb folyamat, mint a ténylegesen már társadalmi termelési üzemen nyugvó tőkés tulajdon átváltoztatása társadalmi tulajdonná. Ott arról volt szó, hogy a nép tömegét kisajátította néhány bitorló, itt arról, hogy néhány bitorlót kisajátít a nép tömege.[252]

---

[252] „Az ipar haladása, amelynek az akarat nélküli és ellenállásra képtelen hordozója a burzsoázia, a munkásoknak a konkurrencia okozta elszigetelődése helyébe a munkásoknak a társulás révén létrejövő forradalmi egyesülését állítja. A nagyipar fejlődésével tehát kicsúszik a burzsoázia lába alól maga a talaj, amelyen termel és a termékeket elsajátítja. Mindenekelőtt saját sírásóját termeli. Pusztulása és a proletariátus győzelme egyaránt elkerülhetetlen ... Valamennyi osztály közül, amely napjainkban a burzsoáziával szemben áll, csakis a proletariátus valóban forradalmi osztály. A többi osztály a nagyipar kifejlődésével lezüllik és elpusztul, a proletariátus a nagyipar legsajátabb terméke. A középrendek, a kisiparos, a kiskereskedő, a kézműves, a paraszt, mind azért harcolnak a burzsoázia ellen, hogy középrendként való létezésüket a pusztulástól megóvják ... reakciósak, mert megpróbálják a történelem kerekét visszafelé fordítani." (*Karl Marx* und *F. Engels*: „Manifest der Kommunistischen Partei", London 1848, 11., 9. old. [Marx és Engels Művei, 4. köt. 452., 450—451. old.])

Huszonötödik fejezet

A modern gyarmatosítási elmélet[253]

A politikai gazdaságtan elvből összecseréli a magántulajdon két igen különböző fajtáját, amelyek közül az egyik a termelő saját munkáján alapul, a másik idegen munka kizsákmányolásán. Elfelejti, hogy az utóbbi nemcsak szöges ellentéte az előbbinek, hanem csupán annak sírján virágzik.

Nyugat-Európában, a politikai gazdaságtan szülőföldjén, az eredeti felhalmozás folyamata többé-kevésbé befejeződött. A tőkés rendszer itt vagy közvetlenül uralma alá hajtotta az egész nemzeti termelést, vagy, ahol a viszonyok még fejletlenebbek, legalább közvetetten ellenőrzi a mellette tovább létező, lesüllyedő, az elavult termelési módhoz tartozó társadalmi rétegeket. A tőke e kész világára a politikai gazdász annál aggódóbb buzgalommal és annál kenetteljesebben alkalmazza a kapitalizmus előtti világ jogi és tulajdonképzeteit, minél hangosabban rácáfolnak ideológiájára a tények.

Más a helyzet a gyarmatokon. A tőkés rendszer ott mindenütt beleütközik a termelőbe, aki mint saját munkafeltételeinek birtokosa, önmagát gazdagítja munkája révén, nem pedig a tőkést. E két homlokegyenest ellenkező gazdasági rendszer ellentmondása itt gyakorlatilag harcukban nyilvánul meg. Ahol a tőkés mögött ott áll az anyaország hatalma, ott igyekszik a saját munkán nyugvó termelési és elsajátítási módot erőszakkal félretolni az útból. Ugyanaz az érdek, amely a tőke tányérnyalóját, a politikai gazdászt, az anyaországban arra készteti, hogy a tőkés termelési módot elméletileg saját ellentétének nyilvánítsa, ugyanaz az érdek itt arra ösztönzi, „to make a clean breast of it" [hogy könnyítsen a lelkén] és fennhangon hirdesse a két termelési mód ellentétét. E célból bebizonyítja, hogy a munka társadalmi termelőerejének kifejlesztése, a kooperáció, a munkamegosztás, a gépi berendezés nagybani alkalmazása stb. lehetetlen a munkások kisajátítása és ennek meg-

[253] Itt valóságos gyarmatokról van szó, szűz földről, amelyet szabad bevándorlók gyarmatosítanak. Az Egyesült Államok, gazdasági szempontból, még mindig Európa gyarmata. Egyébként ide tartoznak azok a régi ültetvények is, ahol a rabszolgaság megszüntetése a viszonyokat teljesen felforgatta.

felelően termelési eszközeik tőkévé változtatása nélkül. Az úgynevezett nemzeti gazdagság érdekében mesterséges eszközöket keres a nép szegénységének kialakítására. Apologetikus páncélja itt darabokra mállik, mint a foszladozó tapló.

E. G. Wakefield nagy érdeme nem az, hogy a gyarmatokról valami újat mondott[254], hanem hogy a gyarmatokon felfedezte az igazságot az anyaország tőkés viszonyaira vonatkozóan. Mint ahogy a protekcionizmus rendszere kezdetben[255] arra törekedett, hogy tőkéseket gyártson az anyaországban, Wakefield gyarmatosítási elmélete, amelyet Anglia egy időn át törvények segítségével próbált megvalósítani, bérmunkásokat törekedik gyártani a gyarmatokon. Ezt ő „systematic colonizationnak" (rendszeres gyarmatosításnak) nevezi.

A gyarmatokon Wakefield először is felfedezte, hogy a pénz, a létfenntartási eszközök, a gépek és más termelési eszközök tulajdona még nem tesz egy embert tőkéssé, ha hiányzik a kiegészítő rész, a bérmunkás, az a másik ember, aki rákényszerült arra, hogy magát önként eladja. Felfedezte, hogy a tőke nem dolog, hanem dolgok által közvetített társadalmi viszony személyek között.[256] Peel úr, panaszolja el nekünk, 50 000 font sterling értékű létfenntartási eszközt és termelési eszközt vitt magával Angliából Új-Hollandiába [Nyugat-Ausztrália], a Swan folyóhoz. Peel úr annyira óvatos volt, hogy ezenkívül magával vitt még 3000 személyt a dolgozó osztályból, férfiakat, nőket és gyermekeket. Amikor a rendeltetési helyre érkeztek, „Peel úr ottmaradt egyetlen szolga nélkül, aki ágyát megvetette volna vagy vizet mert volna neki a folyóból"[257]. Szerencsétlen Peel úr, mindenre gondolt, csak arra nem, hogy az angol termelési viszonyokat exportálja a Swan folyóhoz!

Wakefield következő felfedezéseinek megértéséhez két előzetes megjegyzés. Tudjuk: a termelési és létfenntartási eszközök, ha a közvetlen termelő

---

[254] Wakefieldnek magára a gyarmatok lényegére vonatkozó néhány világos meglátását az idősebb Mirabeau, a fiziokrata, és még sokkal korábban angol közgazdászok mindenben megelőzték.

[255] Később a protekcionizmus időleges szükségességgé lesz a nemzetközi konkurrenciaharcban. De bármi is az indítóoka, a következmények ugyanazok maradnak.

[256] „A néger — néger. Csak meghatározott viszonyok között lesz rabszolgává. Egy gyapotfonó gép — gép, amellyel gyapotot fonnak. Csak meghatározott viszonyok között lesz tőkévé. Ha ezekből a viszonyokból kiszakítjuk, éppoly kevéssé tőke, ahogy az arany önmagában véve nem pénz, vagy a cukor nem a cukor ára... A tőke társadalmi termelési viszony. A tőke történelmi termelési viszony." (*Karl Marx*: „Lohnarbeit und Kapital"; „Neue Rheinische Zeitung", 266. sz., 1849 ápr. 7. [Marx és Engels Művei, 6. köt. 396—397. old.])

[257] *E. G. Wakefield*: „England and America", II. köt. 33. old.

tulajdonában vannak, nem tőkék. Tőkévé csak olyan feltételek között válnak, amelyek között egyszersmind eszközül szolgálnak a munkás kizsákmányolására és a rajta való uralkodásra. E tőkés lelkük azonban a politikai gazdász fejében oly bensőséges házasságra lép anyagi szubsztanciájukkal, hogy minden körülmények között tőkének kereszteli őket, még ott is, ahol éppen az ellenkezői ennek. Így tesz Wakefield is. Továbbá: a termelési eszközöknek sok egymástól független, önállóan gazdálkodó munkás egyéni tulajdonaként való szétforgácsolódását a tőke egyenlő megoszlásának nevezi. A politikai gazdász úgy jár, mint a hűbéri jogász. Az utóbbi tiszta pénzviszonyokra is a maga hűbéri jogi címkéit ragasztotta.

„Ha", mondja Wakefield, „a tőke a társadalom valamennyi tagja között egyenlő arányban oszlanék meg, senkinek sem állna érdekében több tőkét felhalmozni, mint amennyit saját kezével felhasználhat. Bizonyos mértékig így van ez az új amerikai gyarmatokon, ahol a földtulajdon iránti szenvedély megakadályozza a bérmunkások osztályának létezését."[258] Ameddig tehát a munkás önmagának halmozhat fel — és ezt megteheti, ameddig termelési eszközeinek tulajdonosa marad —, a tőkés felhalmozás és a tőkés termelési mód lehetetlen. Hiányzik az ehhez nélkülözhetetlen bérmunkásosztály. Hogyan hozták létre mármost a vén Európában a munkás megfosztását munkája feltételeitől, tehát a tőkét és a bérmunkát? Egy egészen eredeti contrat sociallal [társadalmi szerződéssel]. „Az emberiség ... egyszerű módszert alkalmazott a tőke felhalmozásának előmozdítására", amely természetesen Ádám ideje óta létezése végső és egyetlen céljaként lebegett szeme előtt; „felosztotta önmagát tőketulajdonosokra és munkatulajdonosokra ... ez a felosztás önkéntes megállapodás és kombináció eredménye volt."[259] Egyszóval: az emberiség tömege önmagát sajátította ki „a tőke felhalmozásának" tiszteletére. Mármost azt kellene hinnünk, hogy e fanatikus önmegtagadás ösztönének főként a gyarmatokon kell szabadon érvényesülnie, hiszen ott vannak csak olyan emberek és olyan körülmények, amelyek egy contrat socialt az álmok birodalmából a valóságba ültethetnek át. De akkor mire való egyáltalában a „rendszeres gyarmatosítás", ellentétben a természetadta gyarmatosítással? De, de: „az amerikai Unió északi államaiban kétséges, vajon a népesség egytizede is a bérmunkások kategóriájába tartozik-e ... Angliában ... a nép nagy tömege bérmunkásokból áll."[260] Sőt a dolgozó emberiség ösztöne, hogy önmagát a tőke tiszteletére kisajátítsa,

[258] i. m. I. köt. 17. old.
[259] i. m. 18. old.
[260] i. m. 42., 43., 44. old.

oly kevéssé van meg, hogy a rabszolgaság, még Wakefield szerint is, az egyetlen természetadta alapzata a gyarmati gazdagságnak. Wakefield rendszeres gyarmatosítása puszta pis aller [kényszermegoldás], mivel már szabadokkal, nem pedig rabszolgákkal van dolga. „Santo Domingo első spanyol telepesei nem kaptak munkásokat Spanyolországból. De munkások nélkül" (azaz rabszolgaság nélkül) „a tőke tönkrement vagy legalábbis olyan kis mennyiségekre zsugorodott volna, amekkorát minden egyén saját kezével felhasználhat. Ez valóban meg is történt az angolok alapította legutóbbi gyarmaton, ahol nagy tőke — vetőmag, jószág és szerszámok — ment tönkre bérmunkások hiánya miatt, és ahol egyetlen telepesnek sincs sokkal több tőkéje, mint amennyit saját kezével felhasználhat."[261]

Láttuk: a nép tömegének földtől való megfosztása a tőkés termelési mód alapzata. A szabad gyarmatnak, ellenkezőleg, az a lényege, hogy a föld zöme még népi tulajdon és ezért egy-egy részét mindegyik telepes magántulajdonává és egyéni termelési eszközévé változtathatja, anélkül hogy a későbbi telepest ugyanebben a műveletben megakadályozná.[262] Ez a titka nemcsak a gyarmatok virágzásának, hanem rákfenéjének is — annak, hogy szembeszállnak a tőke megtelepedésével. „Ahol a föld igen olcsó és minden ember szabad, ahol kívánsága szerint mindenki kaphat egy darab földet a maga számára, ott nemcsak hogy nagyon drága a munka, ami a munkásnak termékéből való részesedését illeti, hanem nehéz bármilyen áron kombinált munkát kapni."[263]

Minthogy a gyarmatokon a munkás még nincs, vagy csak szórványosan vagy korlátolt mértékben van elválasztva a munkafeltételektől és azok gyökerétől, a földtől, ezért a mezőgazdaság sem vált még el az ipartól, a falusi háziipar sem pusztult még el, és akkor honnan legyen belső piac a tőke számára? „Amerika népességének egyetlen része sem kizárólag földművelő, kivéve a rabszolgákat és munkáltatóikat, akik nagy vállalkozásokra egyesítenek tőkét és munkát. A szabad amerikaiak, akik a földet maguk művelik meg, egyszersmind sok más foglalkozást is űznek. Az általuk használt bútorok és szerszámok egy részét rendszerint maguk készítik. Gyakran maguk építik házukat, és elviszik saját iparuk termékét a legtávolabbi piacokra is. Fonnak és szőnek, saját használatukra szappant

[261] i. m. II. köt. 5. old.

[262] „A földnek ahhoz, hogy a gyarmatosítás eleme legyen, nemcsak megműveletlennek kell lennie, hanem köztulajdonnak is, amelyet magántulajdonná lehet változtatni." (i. m. II. köt. 125. old.)

[263] i. m. I. köt. 247. old.

és gyertyát, cipőt és ruhát készítenek. Amerikában a földművelés gyakran a kovács, a molnár vagy a szatócs mellékfoglalkozása."[264] Ilyen fickók között hol marad tere a tőkés „lemondásának"?

A tőkés termelés szépsége éppen abban áll, hogy nemcsak hogy a bérmunkást folyton újratermeli mint bérmunkást, hanem a tőke felhalmozása arányában mindig termel egy viszonylagos túlnépességet bérmunkásokból. Így a munka keresletének és kínálatának törvényét a helyes vágányon tartják, a bérek ingadozását a tőkés kizsákmányolásnak megfelelő korlátok közé szorítják, és végül biztosítják a munkás oly nélkülözhetetlen szociális függőségét a tőkéstől, azt a feltétlen függőségi viszonyt, amelyről a politikai gazdász otthon, az anyaországban, locsogva azt hazudhatja, hogy szabad szerződéses viszony vevő és eladó, egyenlően független árubirtokosok, a tőke-áru és a munka-áru birtokosa között. De a gyarmatokon ez a szép téveszme szétfoszlik. A népesség abszolút száma itt sokkal gyorsabban nő, mint az anyaországban, mert sok munkás mint felnőtt jön a világra, és ennek ellenére a munkapiacon mindig hiány mutatkozik. A munka keresletének és kínálatának törvénye csődöt mond. Egyrészt az Óvilág állandóan dob be kizsákmányolásra éhes, lemondásra vágyó tőkét; másrészt a bérmunkásoknak bérmunkásokként való rendszeres újratermelése a legilletlenebb és részben leküzdhetetlen akadályokba ütközik. Hát még a létszámfeletti bérmunkások termelése a tőke felhalmozásának arányában! Aki ma bérmunkás, holnap független, önállóan gazdálkodó paraszt vagy kézműves lesz. Eltűnik a munkapiacról, de — nem a dologházba. A bérmunkásoknak ez az állandó átváltozása független termelőkké, akik nem a tőkének, hanem önmaguknak dolgoznak, és nem a tőkés urat, hanem önmagukat gazdagítják, igen károsan hat vissza a munkapiac állapotaira. Nem elég, hogy a bérmunkás kizsákmányolási foka tisztességtelenül alacsony marad. Az utóbbi ezenfelül a függőségi viszonnyal együtt a lemondó tőkéstől való függőség érzését is elveszíti. Innen erednek mindazok a visszásságok, melyeket a mi E. G. Wakefieldünk oly bátran, oly ékesszólóan és oly megindítóan ír le.

A bérmunka kínálata, panaszolja, nem állandó, nem rendszeres és nem kielégítő. „Nemcsak túl kicsiny mindig, hanem bizonytalan is."[265] „Ámbár a munkás és tőkés között felosztásra kerülő termék nagy, a munkás oly nagy részt vesz el, hogy gyorsan tőkéssé válik. . . Ezzel szemben csak kevesen tudnak nagy gazdagságot felhalmozni, még ha szokatlanul hosszú

[264] i. m. 21—22. old.
[265] i. m. II. köt. 116. old.

ideig élnek is."[266] A munkások éppenséggel nem engedik meg a tőkésnek, hogy lemondjon munkájuk legnagyobb részének megfizetéséről. Az sem segít rajta, ha olyan ravasz, hogy saját tőkéjével együtt saját bérmunkásait is Európából importálja. „Ezek hamarosan megszűnnek bérmunkások lenni, hamarosan független parasztokká változnak, sőt régi gazdáik konkurrenseiként lépnek fel magán a bérmunkapiacon."[267] Micsoda szörnyűség! A derék tőkés maga hozta be Európából a saját drága pénzén saját tulajdon konkurrenseit! Itt aztán igazán mindennek vége! Nem csoda, ha Wakefield arról panaszkodik, hogy a gyarmatokon hiányzik a bérmunkások függőségi viszonya és függőségi érzése. A magas bérek miatt, mondja tanítványa, Merivale, a gyarmatokon szenvedélyesen vágyódnak olcsóbb és alázatosabb munkára, egy olyan osztályra, amelynek a tőkés diktálhatja a feltételeket, ahelyett hogy az diktálná neki... A régi civilizált országokban a munkás, ámbár szabad, természeti törvénynél fogva függ a tőkéstől, a gyarmatokon ezt a függőséget mesterséges eszközökkel kell megteremteni.[268]

Mi mármost, Wakefield szerint, a következménye ennek a visszás állapotnak a gyarmatokon? A termelők és a nemzeti vagyon „szétszórásá-

---

[266] i. m. I. köt. 131. old.

[267] i. m. II. köt. 5. old.

[268] *Merivale*: „Lectures on Colonization etc.", II. köt. 235—314. old. elszórtan. Még Molinari, a szelíd, szabadkereskedő vulgáris közgazdász is a következőket mondja: „Azokon a gyarmatokon, amelyeken a rabszolgaságot eltörölték, anélkül hogy a kényszermunkát pótolták volna megfelelő mennyiségű szabad munkával, az ellenkezőjét láttuk lejátszódni annak, ami a szemünk előtt naponta végbemegy. Láttuk, hogy a közönséges munkások kizsákmányolják az ipari vállalkozókat azáltal, hogy olyan béreket követelnek, amelyek semmilyen arányban sincsenek azzal a jogos részesedéssel [part légitime], amely őket a termékből megilletné. Az ültetvényesek, minthogy nem tudtak cukrukért olyan árat elérni, amely a bér emelkedését fedezné, arra kényszerültek, hogy a többletet először profitjukból, majd magából a tőkéjükből fedezzék. Egy sereg ültetvényes tönkrement ilyen módon, mások bezárták üzemüket, hogy a fenyegető romlást elkerüljék... Kétségtelen, hogy inkább felhalmozott tőke pusztuljon, mint emberek nemzedékei" (milyen nagylelkű Molinari úr!); „de nem volna jobb, ha sem az egyik, sem a másik nem pusztulna el?" (*Molinari*: „Etudes économiques", 51—52. old.) Ugyan, ugyan Molinari úr! Mi lesz a tízparancsolatból, a Szentírásból, a kereslet és kínálat törvényéből, ha Európában az „entrepreneur" [vállalkozó] megrövidítheti a munkás part légitime-jét, Nyugat-Indiában pedig a munkás az entrepreneurét! És mondja kérem, mi ez a „part légitime", amelyet az ön bevallása szerint a tőkés Európában naponta nem fizet meg? Molinari úrnak rettenetesen viszket a tenyere, hogy odaát, a gyarmatokon, ahol a munkások olyan „közönségesek", hogy „kizsákmányolják" a tőkést, a kereslet és kínálat egyébként önműködően ható törvényét rendőri úton terelje a helyes mederbe.

nak barbár rendszere".[269] A termelési eszközöknek számtalan önállóan gazdálkodó tulajdonos között való szétforgácsolása megsemmisíti, a tőke centralizációjával együtt, a kombinált munka minden alapzatát. Minden hosszúlélegzetű vállalkozás, amely évekre terjed és állótőke kiadását kívánja, megvalósításában akadályokba ütközik. Európában a tőke egy pillanatig sem habozik, mert a munkásosztály ott a tőke eleven tartozéka, mindig fölös bőségben van meg, mindig rendelkezésére áll. De a gyarmati országokban! Wakefield elmesél egy igen fájdalmas kis történetet. Beszélgetett néhány kanadai és New York állambeli tőkéssel, ahol ezenfelül a bevándorlás hullámai gyakran megakadnak és „létszámfeletti" munkások bizonyos üledéke csapódik le. „Tőkénk", sóhajtja a melodráma egyik szereplője, „készen állott sok olyan műveletre, amelynek elvégzéséhez tekintélyes időre van szükség; de belekezdhetünk-e ilyen műveletekbe olyan munkásokkal, akik — tudtuk — nemsokára hátat fordítanak majd nekünk? Ha biztosak lettünk volna abban, hogy az ilyen bevándorlók munkáját meg tudjuk tartani, szíves örömest rögtön szerződtettük volna őket, mégpedig magas áron. Sőt, bár biztos volt, hogy elveszítjük őket, mégis szerződtettük volna ezeket az embereket, ha biztosak lettünk volna egy szükségletünknek megfelelő újabb kínálatban."[270]

Miután Wakefield az angol tőkés mezőgazdálkodást és annak „kombinált" munkáját pompázatosan szembeállította a szétszórt amerikai parasztgazdasággal, akaratlanul felfedi az érem másik oldalát is. Az amerikai nép tömegét jómódúnak, függetlennek, vállalkozó kedvűnek és viszonylag műveltnek ábrázolja, míg „az angol mezőgazdasági munkás nyomorult éhenkórász (a miserable wretch), pauper... Észak-Amerika és néhány új gyarmat kivételével vajon melyik országban haladja meg a mezőgazdaságban alkalmazott szabad munka bére említésreméltóan a munkás legnélkülözhetetlenebb létfenntartási eszközeit?... Kétségtelen, hogy Angliában az igáslovakat, minthogy ezek értékes tulajdont jelentenek, sokkal jobban táplálják, mint az angol földművest."[271] De never mind [nem tesz semmit], hiszen a nemzet gazdagsága természettől fogva azonos a nép nyomorával.

Hogyan lehet mármost a gyarmatok antikapitalista rákfenéjét gyógyítani? Ha az egész földet népi tulajdonból egy csapásra magántulajdonná változtatnák, akkor elpusztítanák ugyan a baj gyökerét, de vele együtt — a

[269] *Wakefield*, i. m. II. köt. 52. old.
[270] i. m. 191—192. old.
[271] i. m. I. köt. 47., 246. old.

gyarmatot is. A művészet: két legyet ütni egy csapásra. Kormányintézkedéssel a szűz földre a kereslet és kínálat törvényétől független, mesterséges árat kell megszabni, amely a bevándorlót arra kényszeríti, hogy hosszabb ideig bérmunkát végezzen, míg elég pénzt kereshet ahhoz, hogy földet vásároljon[272] és független paraszttá változzék. Azt az alapot viszont, amely abból adódik, hogy a földeket a bérmunkásra nézve viszonylag tiltó áron adják el, tehát ezt a munkabérből a kereslet és kínálat szent törvényének megsértése útján kipréselt pénzalapot, abban a mértékben, ahogyan növekszik, használja a kormány arra, hogy éhenkórászokat hozzon be Európából a gyarmatokra és így telített állapotban tartsa a tőkés úr bérmunkapiacát. Ilyen körülmények között tout sera pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles*. Ez a „rendszeres gyarmatosítás" nagy titka. „E terv alapján", kiált fel diadalittasan Wakefield, „a munka kínálata szükségképpen állandó és rendszeres lesz; mert először is, minthogy egyetlen munkás sem tud földet szerezni, amíg pénzért nem dolgozott, az összes bevándorló munkások, azáltal hogy bérért kombináltan dolgoznak, alkalmazójuknak tőkét termelnének arra, hogy több munkát alkalmazzon; másodszor mindenki, aki a bérmunkát szögre akasztaná és földtulajdonossá válnék, éppen a föld megvásárlása által alapot biztosítana arra, hogy friss munkát lehessen áthozni a gyarmatokra."[273] Az állami úton oktrojált földárnak természetesen „elegendőnek" (sufficient price), azaz oly magasnak kell lennie, „hogy megakadályozza a munkásokat abban, hogy független parasztokká váljanak, amíg mások nem jönnek, hogy helyüket a bérmunkapiacon elfoglalják"[274]. Ez az „elegendő földár" nem más, mint szépítő körülírása a váltságdíjnak, amelyet a munkás fizet a tőkésnek azért az engedélyért, hogy a bérmunkapiacról visszavonulhasson a vidékre. Először „tőkét" kell teremtenie a tőkés úr számára, hogy az több munkást zsákmányolhasson ki, és aztán a munkapiacon „helyettest" kell állítania, akit a kormány a munkás költségére szállít át a tengeren egykori tőkés ura részére.

Igen jellemző, hogy az angol kormány az „eredeti felhalmozásnak" ezt

[272] „A föld és a tőkék elsajátításának tulajdonítható - teszitek hozzá —, hogy az az ember, akinek nincs egyebe, csak a karja, foglalkoztatást talál és jövedelemre tesz szert ... éppen ellenkezőleg, a föld egyéni elsajátításának tulajdonítható az, hogy vannak olyan emberek, akiknek nincs egyebük, csak a karjuk... Ha egy embert légüres térbe tesztek, megfosztjátok a levegőtől. Így cselekedtek akkor is, ha hatalmatokba kerítitek a földet... Ez azt jelenti, hogy az embert a gazdagságtól üres térbe helyezitek, hogy ne élhessen másképp, csak a ti akaratotok szerint." (*Colins*: „L'économie politique etc.", III. köt. 267—271. old. elszórtan)

[273] *Wakefield*, i. m. II. köt. 192. old.

[274] i. m. II. köt. 45. old.

a Wakefield úr által külön a gyarmati országokban való használatra előírt módszerét éveken át gyakorolta. A kudarc természetesen éppoly csúfos volt, mint a Peel-féle banktörvényé*. Csupán az történt, hogy a kivándorlók áradatát eltérítették az angol gyarmatoktól az Egyesült Államok felé. Közben a tőkés termelés előrehaladása Európában, amelyet a kormányok növekvő nyomása kísért, feleslegessé tette Wakefield receptjét. Egyrészt az óriási és folytonos emberáradat, amely évről évre Amerika felé tódul, az Egyesült Államok keleti részén meg-megakadó lecsapódásokat hagy hátra, mert az Európából való kivándorlás hulláma az embereket gyorsabban dobja az ottani munkapiacra, mint ahogyan a Nyugat felé irányuló kivándorlás hulláma tovább tudja őket sodorni. Másrészt az amerikai polgárháború egyik következménye óriási nemzeti adósság volt, és ezzel az adóterhek növekedése, a legaljasabb finánccarisztokrácia kialakulása, a közföldek egy hatalmas részének elajándékozása vasutak, bányák stb. kiaknázására alakult spekuláns társaságoknak — egyszóval a tőke leggyorsabb centralizációja. A nagy köztársaság tehát megszűnt a kivándorló munkások ígéretföldje lenni. A tőkés termelés ott óriás léptekkel halad előre, habár a bércsökkentés és a bérmunkás függősége még korántsem érte el az európai normálszínvonalat. Az a körülmény, hogy a meg nem művelt gyarmati földet az angol kormány szemérmetlenül elkótyavetyéli arisztokratáknak és tőkéseknek — amit maga Wakefield is keményen megbélyegzett —, továbbá az az emberáradat, amelyet az aranymezők vonzanak oda, és az a konkurrencia, amelyet az angol áruk behozatala még a legkisebb kézművesnek is támaszt, főleg Ausztráliában [275] elegendő „viszonylagos munkás-túlnépességet" hozott létre, úgyhogy szinte minden postagőzös az ausztráliai munkapiac túltelítettségének — „glut of the Australian labour-market" — hióbhírét hozza, és a prostitúció ott helyenként oly buján tenyészik, mint a londoni Haymarketen.

De bennünket itt nem a gyarmatok állapota foglalkoztat. Bennünket kizárólag az a titok érdekel, amelyet az Óvilág politikai gazdaságtana az Újvilágban felfedezett és fennhangon hirdetett: a tőkés termelési és felhalmozási módnak, tehát a tőkés magántulajdonnak is, feltétele a saját munkán nyugvó magántulajdon megsemmisítése, azaz a munkás kisajátítása.

---

[275] Mihelyt Ausztrália önmaga törvényhozójává lett, természetesen a telepeseknek kedvező törvényeket hozott, de az egyszer már véghezvitt angol földelkótyavetyélés ennek útjában áll. „Az első és legfontosabb cél, amelynek elérésére az 1862. évi új földtörvény törekszik, az hogy jobban megkönnyítse a nép letelepedését." („The Land Law of Victoria, by the Hon. G. Duffy, Minister of Public Lands", London 1862 [3. old.])

Függelék

Jegyzetek

5* „A tőke" Marx főműve, amelyen négy évtizeden át dolgozott. 1843 végén, Párizsban kezdett foglalkozni rendszeres politikai gazdaságtani tanulmányokkal. Célja egy átfogó műnek, a tőkés gazdaság és a polgári politikai gazdaságtan bírálatának megírása volt. A forradalmi események okozta megszakítás után Marx 1849-ben Londonban folytatta kutatásait. Tudományos kutatásainak szerteágazó volta, munkáját állandóan nehezítő anyagi gondjai és visszatérő betegségei miatt csak 1857 augusztusában foghatott hozzá az összegyűlt anyag és a tisztázott problémák rendszeres feldolgozásához és nagy gazdaságtani munkája megírásához. Az első felépítési vázlat 1857 augusztus szeptemberében alakult ki; 1858 februárjában úgy határozott, hogy az egész munkát hat könyvre osztja: 1. a tőkéről, néhány elöljáró fejezettel, 2. a földtulajdonról, 3. a bérmunkáról, 4. az államról, 5. a nemzetközi kereskedelemről, 6. a világpiacról. Az első könyvet (A tőkéről) négy szakaszra akarta tagolni: *a*) A tőke általában, *b*) A konkurrencia, vagyis a sok tőke hatása egymásra, *c*) Hitel, *d*) A részvénytőke. Az *a* szakasz tartalmát így jelölte meg: 1. az érték, 2. a pénz, 3. a tőke (a tőke termelési folyamata, a tőke forgalmi folyamata, a kettő egysége, azaz tőke és profit, kamat). Ez az utóbbi tagolás volt később az alapja a „Tőke" három kötetére való felosztásnak. A tőkéről szóló első könyv fogalmazványán Marx 1857 augusztusától 1858 júniusáig dolgozott; e munka eredménye egy mintegy 50 nagyalakú nyomtatott ívnyi kézirat, a „nyersfogalmazvány". Ezt első ízben Moszkvában, „Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie (Rohentwurf)" (A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai (Nyersfogalmazvány)) címmel adták ki 1939 41-ben. 1858 elején Marx úgy tervezte, hogy munkáját egymás után megjelenő füzetek alakjában teszi közzé. F. Duncker berlini kiadóval előzetes megállapodást kötött és megkezdte az első füzet kidolgozását. 1858 augusztusa és 1859 januárja között átdolgozta a pénzről szóló fejezetet, megírta az áruról szóló fejezetet és 1859 januárjában elküldte az első füzet kéziratát a kiadónak. Az első füzet a tervezett három fejezet helyett csak két fejezetet foglalt magában és a tervezett 5–6 ív helyett 12 ívnyi terjedelmű lett. Júniusban megjelent a „Politikai gazdaságtan bírálatához" első füzete. Marx még ugyanabban az évben ki akarta dolgozni a másodikat, a tőkéről szólót, de egyéb sürgős politikai-irodalmi munkái arra késztették, hogy kutatásait másfél évre megszakítsa; csak 1861 augusztusában folytathatta a kézirat kidolgozását, és 1863 közepe táján készült el vele. – A huszonhárom füzetből álló kézirat az 1859-ben megjelent első füzet folytatása, és a címe is azonos vele: „A politikai gazdaságtan bírálatához". E kézirat túlnyomó része (VI–XV. és XVIII. füzetek) a gazdasági tanok történetével foglalkozik és Marx és Engels halála után „Értéktöbblet-elméletek (A „Tőke" IV. könyve)" címmel jelent meg. Az I–V. és részben a XIX–XXIII. füzetek a „Tőke" első kötetének kérdéseit tárgyalják. Marx itt elemzi a pénz átváltozását tőkévé, kifejti az értéktöbblet-elméletet és számos egyéb kérdést érint. Többek között a XIX. és a XX. füzet a „Tőke" első kötete „Gépi berendezés és nagyipar" c. (13.) fejezetének alapja, gazdag technikatörténeti anyagot tartalmaz és elemzi a gépek tőkés alkalmazásának kérdéseit. A XXI–XXIII. füzetek egyebek között a „Tőke" második kötetébe tartozó kérdéseket tárgyalnak, míg a harmadik kötet problémáival a XVI. és a XVII. füzet foglalkozik. Az 1861–63-as kézirat tehát többé vagy

kevésbé a „Tőke" mind a négy kötetének kérdéseit érinti. – Marx a további munka során elhatározta, hogy egész művét az eredetileg „A tőke általában" c. szakaszhoz tervezett hármas felosztás szerint építi fel. A kézirat történeti-kritikai részét negyedik, lezáró könyvnek szánta. Kugelmann-nak 1866 októberében írott levelében kifejti, hogy az egész mű a következő részekre oszlik: I. könyv: A tőke termelési folyamata. II. könyv: A tőke forgalmi folyamata. III. könyv: Az összfolyamat alakulatai. IV. könyv: Az elmélet történetéhez. Marx elállt attól az eredeti tervétől is, hogy a művet füzetek sorozatában jelenteti meg. 1863 augusztusától 1865 végéig elkészítette újabb terjedelmes kéziratát, a „Tőke" három elméleti kötetének részletesen kidolgozott első változatát. Csak e munka befejezése után (1866 januárjában) kezdte véglegesen sajtó alá rendezni, mégpedig Engels tanácsára nem az egész művet, hanem először csak az első kötetet. – Az első kötet 1867 szeptemberében jelent meg Hamburgban, Otto Meissner kiadásában. Marx e megjelenés után is tovább dolgozott a köteten, több kisebb-nagyobb változtatást hajtott végre a második német kiadásban (1872), a Pétervárott 1872-ben megjelent orosz kiadásban, és jelentős mértékben átdolgozta a francia fordítást, amelyet 1872-től 1875-ig adtak ki füzetekben. Közben folytatta munkáját a további kötetekben, de nemcsak sokirányú tevékenysége a Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsában, hanem rossz egészségi állapota is akadályozta ezek befejezésében. Páratlan tudományos lelkiismeretessége és pontossága is arra késztette, hogy a műben tárgyalt problémák kidolgozását újabb és újabb tanulmányokkal kösse egybe. – A „Tőke" második és harmadik kötetét Marx halála után Engels rendezte sajtó alá és adta ki. A második kötet 1885-ben, a harmadik 1894-ben jelent meg. Engels szerkesztette az első kötet 1887-ben megjelent első angol kiadását, valamint az 1883-ban megjelent harmadik és az 1890-ben megjelent negyedik német kiadást is. Ezenkívül Marx halála után, de még Engels életében a „Tőke" első kötetének következő kiadásai jelentek meg: három további angol kiadás Londonban (1888, 1889, 1891), három angol kiadás New Yorkban (1887, 1889, 1890), egy francia kiadás Párizsban (1885), egy dán nyelvű Koppenhágában (1885), egy spanyol nyelvű Madridban (1886), egy olasz nyelvű Torinóban (1886), egy lengyel nyelvű Lipcsében (1884–89), egy holland nyelvű Amszterdamban (1894), valamint számos nem-teljes kiadás különböző nyelveken.

** Az első kiadás fejezetei a későbbi kiadásokban a szakasz elnevezést kapták és fejezetekre tagolódtak. Az itt említett első fejezetnek tehát a mostani első szakasz, a mű első három fejezete felel meg.

6* „Mutato nomine de te fabula narratur!" (Más néven rólad szól a mese!) – Horatius: „Satirae", I. könyv I. szatíra 69. sor.

** A halott megragadja az élőt. – A francia jogban annak az elvnek a kifejezése, hogy az utód automatikusan a halott örökösévé válik.

9* Magas Egyház (High Church) – az anglikán egyház három frakciója közül a legbefolyásosabb, az előkelőket tömöríti; szertartásaiban, dogmáiban a legközelebb áll a katolicizmushoz, a legkövetkezetesebben ragaszkodik az episzkopális hierarchiához, a hittételekhez stb.

10* Kékkönyvek (Blue Books) – az angol parlament időszakos dokumentumközlő kiadványai. E kék borítólapjukról elnevezett könyveket Angliában a XVII. sz. óta adták ki.

** V. ö. Lenau: „Die Albigenser", Utóhang.

*** Menj útadon, s ne bánd, hogy mit beszélnek! – V. ö. Dante: „La Divina Commedia", Purgatórium, V. ének 13. sor.

11* A „Tőke" első kötetének negyedik német kiadásába (1890) ennek az előszónak első négy bekezdése nem került bele. Mi az előszó teljes szövegét közöljük.

13* Szent Szövetség – az ellenforradalmi hatalmak egyesülése Európa minden haladó megmozdulása ellen. 1815 szept. 26-án alakították I. Sándor cár kezdeményezésére a Napóleon felett győztes hatalmakból; a szövetség magva Oroszország, Ausztria és Poroszország volt. Az uralkodók kötelezték magukat egymás kölcsönös támogatására, ha bárhol forradalom törne ki.

** Sturm und Drang – eredetileg a német irodalomban a XVIII. sz. utolsó harmadában jelentkező megújulási törekvések neve. Átvitt értelemben: forrongási, felbuzdulási, nekilendülési időszak.

*** Nemzeti Gabonatörvény-ellenes Liga (National Anti-Corn-Law League) – szabadkereskedelmi egyesület, Cobden és Bright gyárosok alapították 1838-ban Manchesterben. A Liga teljes kereskedelmi szabadságot követelt és küzdött a gabonatörvények (a gabonabehozatalt tiltó, ill. korlátozó törvények) eltörléséért; a gabona árának csökkentése ugyanis feltétele volt a munkabér csökkentésének és a földbirtokos arisztokrácia gazdasági és politikai gyengítésének. A Liga a földbirtokosok elleni harcában igyekezett a munkásokat is felhasználni, ezt azonban az önálló munkásmozgalom, a chartizmus fellendülése megakadályozta. A gabonatörvények eltörlése (1846) után a Liga feloszlott.

15* Dietzgen cikkét: „Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie von Karl Marx. Hamburg 1867", a „Demokratisches Wochenblatt" 1868. évi 31., 34., 35. és 36. száma közölte. A lap a német munkásegyletek szövetségének orgánuma volt, s a német Szociáldemokrata Munkáspárt (eisenachiak) megalakulása után e párt lapjaként 1869 és 1876 között „Der Volksstaat" címmel jelent meg.

** „La Philosophie Positive. Revue" – folyóirat, amely Auguste Comte filozófiáját, a pozitivizmust propagálta; 1867-től 1883-ig jelent meg Párizsban; 1868 november–decemberi, 3. számában rövid recenziót közölt a „Tőke" első kötetéről de Roberty tollából.

*** Ziber: „Tyeorija cennosztyi i kapitala D. Rikardo", Kiev 1871, 170. old.

° A cikk címe „Tocska zrenyija polityiko-ekonomicseszkoj krityiki u Karla Marksza", írója I. I. Kaufman volt.

16* Lásd Marx és Engels Művei, 13. köt. 5–8. old.

19* A priori (az előzőből), a posteriori (a következőből) – filozófiai fogalmak, amelyeket már Arisztotelész, majd többek között Leibniz is használt. A mai (kanti) értelmezésben a priori: a tiszta, az értelmi megismerés, amely a tapasztalattól független; a posteriori: a tapasztalati megismerés, melynek forrása az érzéki észlelés. A közönséges szóhasználatban a priori: megismerés az okokból, a posteriori: megismerés a következményekből.

20* Démiurgosz – teremtő, a világ természetfeletti alkotója.

25* A „Tőke" első francia kiadása (v. ö. 5* jegyz.) füzetsorozatban jelent meg 1872 és 1875 között Párizsban.

26* Új kéthármad – $^2/_3$ tallér értékű ezüstpénz; a XVII. sz. végétől a XIX. sz. közepéig különböző német államokban volt forgalomban.

28* Az angol kiadás fejezetbeosztása nem a német, hanem a francia kiadásénak felel meg, amelyben Marx a 4. fejezet (mely egyúttal a II. szakasz is) pontjaiból fejezeteket csinált, a 24. fejezetet VIII. szakasszá és pontjait szintén fejezetekké változtatta.

29* Lásd 25* jegyz.

31* Pro-slavery rebellion (rabszolgaságpárti lázadás) – az Egyesült Államok déli államai rabszolgatartóinak zendülése, amely az 1861–65-ös polgárháborúhoz vezetett. (V. ö. 502* jegyz.)

32* Ebben a kötetben { } zárójelben és mindenütt *F. E.* jelzéssel.

33* Marx nem tévesztette el a könyv címét, hanem kiragadva idézett a vonatkozó Jones-mű („Text-Book of Lectures on the Political Economy of Nations") 36. és 37. oldaláról.

** Lásd Marx és Engels Művei, 16. köt. 5. old.

34* A pöttöm Lasker találmánya contra Bebel – Lasker nemzeti liberális képviselő a Reichstag 1871 nov. 8-i ülésén Bebel ellen polemizálva kijelentette, hogy ha a német munkások netán követni akarnák a párizsi kommünárokat, „a becsületes és vagyonos polgár furkósbottal ütné agyon őket". De e megfogalmazás közzétételétől tartott, és a gyorsírói jegyzetben a „furkósbottal ütné agyon őket" szavak helyett már ez állt: „saját erejével tartaná féken őket". Bebel leleplezte a hamisítást, és a kis termete miatt „pöttöm Laskernek" csúfolt képviselő nevetségessé vált.

35* V. ö. Goethe: „Faust", I. rész (Studierzimmer).

36* V. ö. Falstaff szavaival, amikor azzal dicsekszik, hogy egymaga szembeszállt 50 emberrel. – Shakespeare: „King Henry IV", I. rész II. felv. 4. szín.

37* A megismétlődött rágalmak miatt Engels e kérdéssel külön röpiratban is foglalkozott: „In Sachen Brentano contra Marx wegen angeblicher Zitatsfälschung. Geschichtserzählung und Dokumente" (A Brentano contra Marx állítólagos idézethamisítási ügyben. A kérdés története és dokumentumok), Hamburg 1891. (Lásd Marx és Engels Művei, 22. köt.)

42* Butler: „Hudibras", II. rész 1. ének.

46* Jacob: „An Historical Inquiry into the Production and Consumption of the Precious Metals", London 1831.

** Az első kiadásban folytatva: „Most ismerjük az érték *szubsztanciáját*. Ez a *munka*. Ismerjük *nagyságmértékét*. Ez a *munkaidő*. A *formáját*, amely az *értéket* éppen *cseréértékké* bélyegzi, kell még elemeznünk. Előbb azonban a már megtalált meghatározásokat kell kissé tüzetesebben kifejtenünk."

49* W. Petty (névtelenül): „A Treatise of Taxes and Contributions", London 1667, 47. old.

52* V. ö. Shakespeare: „King Henry IV", I. rész III. felv. 3. szín.

57* Párizs csak megér egy misét! – Állítólag IV. Henrik francia király mondta 1593-ban, amikor a nemzeti politika érdekében áttért a katolikus vallásra.

62* Célzás a „Kleider machen Leute" (ruha teszi az embert) szólásra.

63* Arisztotelész: „Ethica Nicomachea", Bekker kiad., IX. kot., Oxford 1837, 99–100. old.

65* Lombard Street – utca London belvárosában; számos banknak itt van a székhelye.

66* Az angol kiadásban Engels meg is adja a helyet: „Ilıasz", VII. ének 472–475. sor.

72* Marx: „A filozófia nyomorúsága. Válasz Proudhon úrnak »A nyomorúság filozófiája«-ra", Párizs–Brusszel 1847, I. fej. (Lásd Marx és Engels Muvei, 4. kot. 65–119. old.)

** Goethe. „Faust", I. rész (Studierzimmer).

74* Pour encourager les autres (hogy a tobbieket felbátorítsák) – az 1848–49-es forradalmak bukását Európában a politikai reakció korszaka kovette. Arisztokrata és polgári korök ebben az időben szívesen foglalkoztak spiritizmussal, különosen asztaltáncoltatással. Kínában ugyanebben az időben (1851–64) bontakozott ki a tajping-felkelés néven ismert antifeudális mozgalom.

78* Célzás Owen tervére; ez mintegy 1200 főnyi kollektív csoportokat javasolt, melyeknek mindegyikére 1000–1500 acre fold jutna, és melyek egy-egy nagy, négyszogu epuletben laknának, családonként kulon lakásokban, de a kozos termékből való kozos ellátással. – Ricardónál „Owen úr parallelogrammáit" v. o. „On Protection to Agriculture", 21. old.

81* Epikurosz szerint az istenek az intermundiumokban, a világok kozotti részekben léteznek; sem a világegyetem fejlődésére, sem az emberek életére nincsen befolyásuk.

82* Destutt de Tracyt Ricardo az 1815-os párizsi kiadás alapján idézi; IV. kot. 99–100. old.

85* Shakespeare: „Much Ado about Nothing", III. felv. 3. szín.

86* V. o. Goethe: „Erlkonig".

** Landit – helység Párizs kozelében; a XII. sz.-tól a XIX. sz.-ig évente nagy vásár színhelye volt.

87* Marx itt átvitt értelemben használja a „leveller" (egyenlősítő) kifejezést. – Levellerek – politikai csoportosulás az angol forradalom idején; elsősorban kézmuveseket és parasztokat olelt fel és nagy befolyást gyakorolt Cromwell hadseregének katonáira. Hirdette az emberek szabadságát és egyenlőségét, de kovetelései korlátozott voltuknál fogva csak a vagyonnal rendelkezőknek kedveztek. A legforradalmibb elemek később leváltak a levellerek pártjáról és mint „igazi levellerek" vagy „diggerek" (ásók) léptek fel.

** Maritornes – Cervantes „Don Quijote" c. regényének egyik alakja; rút, fortelmes nőszemély.

88* V. o. Goethe: „Faust", I. rész (Studierzimmer).

89* Inka-állam – az őskozosségi társadalom számos maradványát megőrző rabszolgatartó állam; társadalmi és gazdasági szervezetének alapja a nemzetség vagy falukozosség (aylla), amelynek kozos tulajdonában volt a fold és a jószág. Az inka-állam virágkorában

(a XV. sz. végétől a spanyol hódításig) a mai Peru, Ecuador, Bolívia és Észak-Chile területeit foglalta magában; a XVI. sz. 30-as éveiben semmisítették meg.

91 * Locke: „Some Considerations" (1691); „Works", 1777-es kiad. II. kot. 15. old.

92 * Pandekták (gör.) vagy Digesták (lat.) – a római jognak jogkommentárokból és kivonatokból összeállított, Justinianus alatt törvényerőre emelkedett gyűjteménye.

96 * W. E. Parry (névtelenul): „Journal of a Voyage for the Discovery of a North-West Passage from the Atlantic to the Pacific", II. kiad., London 1821, 277–278. old.

97 * „A politikai gazdaságtan bírálatához"-ban: „. . . a kevésbé értékes fém, az aranynak változhatatlan tartrésze."

** „A politikai gazdaságtan bírálatához"-ban a mondat első fele így hangzik: „Valójában olyan országokban, mint Franciaország, ahol mind a két fém törvényes értékmérő és mindkettőt el kell fogadni fizetésként, de mindenki tetszés szerint fizethet akár az egyikkel, akár a másikkal . . . "

98 * „A politikai gazdaságtan bírálatához"-ban (Marx és Engels Művei, 13. kot. 48. old.): „a pénzmérce egysége" helyett: „a pénz mértékegysége".

100 * Koltői kronológia – az ókori mitológia ot korszakra osztotta az emberiség történetét. Az első és a legboldogabb az aranykor volt, ekkor gondtalan bőségben élt az emberiség; fokozatos rosszabbodás vezet el az utolsó korszakba – a vaskorba –, amelyben a fáradságos munka is alig hozza meg a legszükségesebbet, és az élet tele van igazságtalansággal, erőszakkal és szenvedéssel. Az ot korszak mondáját Hésziodosz, később pedig Ovidius dolgozta fel.

** Anglia és Skócia uniója 1707-ben jott létre; addig Skóciának kulon parlamentje, bizonyos mértékig önálló pénzugyi politikája és saját bankjegykibocsátása volt.

101 * „A politikai gazdaságtan bírálatához"-ban: „1 tonna vasnak az értéke" helyett: „1 tonna vas".

103 * Szent Jeromos: „Epistulae", 22. levél, Eustochiumhoz – A szuzesség megőrzéséről.

** „Megmérve már – hallottam újra tőle –
a hit pénzének mind otvénye, súlya:
de erszényedben van-e hát belőle?"

Dante: „La Divina Commedia", Paradicsom, XXIV. ének 83–85. sor

105 * V. o. Marx és Engels Művei, 13. kot. 64. old.

106 * N. F. Danyielszonnak, a „Tőke" orosz fordítójának írt 1878 nov. 28-i levelében Marx az utolsó mondatot megváltoztatja a kovetkezőképpen: „S valóban minden egyéni rőf értéke is csak a rőfök összmennyiségére fordított társadalmi munkamennyiség egy részének anyagiasulása." Ugyanez a javítás megtalálható a 2. kiadás kézipéldányában, de nem Marx írásával.

** „A hű szerelmet akadály gyotorte mindig." – Shakespeare: „A Midsummer-Night's Dream", I. felv. 1. szín.

*** „Disjecta membra poetae" (a költő szétszórt tagjai). – Horatius: „Satirae", I. könyv IV. szatíra 62. sor.

107* Az utóbbi Quesnay-idézet Dupont de Nemours „Maximes du docteur Quesnay, ou résumé de ses principes d'économie sociale" c. munkájában található; „Physiocrates", Daire kiad., Párizs 1846, I. rész, 392. old.

109* Non olet (nincs szaga). – Hagyomány szerint Vespasianus római császár, amikor fia, Titus kikelt a vizeldékre kivetett adó ellen, egy aranypénzt nyomott fia orra alá, mondván: „Nincs szaga." – V. ö. pl. Suetonius: „Vespasianus", 23.

121* Müller: „Die Elemente der Staatskunst", II. rész, Berlin 1809, 280. old.

126* Mozgékonyból mozdulatlanná. – Boisguillebert: „Le détail de la France"; „Economistes financiers du XVIIIe siècle", Daire kiad., Párizs 1843, 213. old.

127* Nervus rerum (ta neura tón pragmatón; a dolgok idege(i), ina(i)) – Démoszthenésztől, ill. Aiszkhinésztől eredő kifejezés a pénz megjelölésére.

128* Lásd 87* jegyz.

** Shakespeare: „Timon of Athens", IV. felv. 3. szín.

*** Szophoklész: „Antigoné", 295–301. sor.

° Athénaiosz: „Deipnoszophisztai", VI. könyv 23.

129* „Legyünk gazdagok vagy látsszunk gazdagoknak." – Diderot: „Salons, 1767. Satire contre le luxe à la manière de Perse".

130* Brit Kelet-Indiai Társaság (East India Company) – 1600-ban alapították; kereskedelmi műveleteinek örvén az angol tőkések meghódították Indiát és uralkodtak felette; a Társaságnak kormányzati, igazgatási joga volt. Az 1857-es indiai felkelés után India igazgatását közvetlenül az angol kormány vette át.

** „East India (Bullion). Return to an Address of the Honourable the House of Commons, dated 8 February 1864".

133* V. ö. Biblia, Zsolt. 42, 2.

136* Az első négy kiadásban: „fordított".

** Petty „Verbum sapienti" c. művéből, amely a „Political Anatomy of Ireland" c. írása mellékleteként jelent meg.

137* Heine: „Neuer Frühling", Prológus.

138* Ricardo: „The High Price of Bullion, a Proof of the Depreciation of Bank Notes", IV. kiad., London 1811, 11–12., 14. old.

** Currency-principle (forgalmi eszköz-elv) – a XIX. sz. első felében Angliában erősen elterjedt pénzügyi elmélet, amely a mennyiségi pénz-elméletből indult ki; ez azt állította, hogy a pénznek nincs saját, belső szubsztanciája, értékét és az áruk árát a forgalomban

levő pénz mennyisége határozza meg. Currencynak (forgalmi eszköznek) tekintették az ércpénzen kívül a bankjegyeket is. Úgy vélték, hogy a bankjegyek teljes aranyfedezete útján stabil pénzforgalmat érhetnek el, tehát a papírpénzkibocsátást a nemesfémimport és -export alapján kell szabályozni. Az angol kormány megkísérelte, hogy erre az elméletre támaszkodjék (1844-es banktörvény, v. ö. 722* jegyz.); próbálkozásainak sikertelensége az elmélet tudományos és gyakorlati tarthatatlanságát bizonyította.

140* Lásd 136** jegyz.

145* V. ö. Goethe: „Faust", I. rész (Hexenküche).

148* V. ö. Biblia, Róm. 2, 29.

151* Destutt de Tracy „Traité de la volonté"-jának első kiadása 1815-ben jelent meg, „Traité d'économie politique" címmel 1823-ban adta ki.

159* Hic Rhodus, hic salta! (Itt van Rhodosz, itt ugorj! Vagyis: Most mutasd meg, mit tudsz!) – Aiszóposz egyik meséjében felelték ezt valakinek, aki azzal hencegett, hogy Rhodosz szigetén mekkorát ugrott.

160* Cuza-féle átalakulás – 1859 januárjában Alexandru Ion Cuza ezredest Moldva, majd februárban Havasalföld hoszpodárjává választották. A két dunai fejedelemség egyesítésével 1862-ben alakult meg az egységes román állam. Cuza polgári demokratikus reformtörekvései a földbirtokosok és a burzsoázia egy részének ellenállásába ütköztek. Miután a többségében a földbirtokosok képviselőiből álló nemzetgyűlés elvetette a kormány agrárreform-javaslatát, Cuza 1864-ben feloszlatta ezt a testületet. Alkotmányt proklamáltak, kibővítették a választók körét és megerősítették a kormány hatalmát. Az új helyzetben elfogadott agrárreform előirányozta a jobbágyság megszüntetését és a megváltás ellenében való földosztást. A reform miatt a bojárság és a nagyburzsoázia Cuza ellen fordult és 1866-ban lemondatta.

167* Belépés csak üzleti ügyben.

170* V. ö. Biblia, Máté 6, 27.

172* V. ö. Storch: „Cours d'économie politique, ou exposition des principes qui déterminent la prosperité des nations", Szentpétervár 1815, I. köt. 228. old. és Cherbuliez: „Richesse ou pauvreté. Exposition des causes et des effets de la distribution actuelle des richesses sociales", Párizs 1841, 14. old. – Cherbuliez művének első kiadása: „Riche ou pauvre etc.", Párizs–Genf 1840.

176* Marx Cherbuliez művéből saját fordításában, tömörítve idéz.

183* V. ö. Goethe: „Faust", I. rész (Studierzimmer).

184* „Minden a legjobban van ezen a lehető legjobb világon." – Voltaire: „Candide".

** Goethe: „Faust", I. rész (Auerbachs Keller in Leipzig).

185* Code pénal (büntetőtörvénykönyv) – Franciaországban 1810-ben fogadták el, majd Napóleon alatt Nyugat- és Délnyugat-Németország (ezenkívül Belgium és más országok) elfoglalt területein is bevezették.

199* A következő formulákat a könnyebb megértés kedvéért Engelsnek az angol kiadásban alkalmazott írásmódja szerint adjuk.

202* Lucretius: „De rerum natura", I. konyv 156–157. sor.

203* Roscher „Die Grundlagen der Nationalokonomie" c. konyve első kiadásának előszavában, mint Marx mondja, „szerényen mint a politikai gazdaságtan Thuküdidésze hirdette meg magát". (Lásd Marx: „Értéktobblet-elméletek", 3. rész, 457. old.) – Gottschedi zsenialitás – Gottsched a korabeli irodalmi élet ellentmondást nem tűrő diktátora volt, neve az irodalmi gőg és értetlenség jelképe lett.

206* Jacob: „A Letter to Samuel Withbread, being a Sequel to Considerations on the Protection Required by British Agriculture", London 1815, 33. old.

209* Factory Act – itt az 1833-as gyári törvényről van szó. (V. ö. 261–262. old.)

212* A khiliaszták (a gorog khilioi = ezer szóból) különböző bibliai helyekre (pl. János Jel. 20, 4–5.) hivatkozva azt hirdették, hogy Jézus vissza fog térni és ezer évig uralkodni fog a foldon. Ez az „ezeréves birodalom" az igazságosság, az általános egyenlőség és jólét megvalósulása lesz.

** Ure: „The Philosophy of Manufactures", London 1835, 406. old.

214* Michel – a németek gúnyneve.

217* Birminghami „little shilling man-ek" („kis shilling-pártiak") – a XIX. sz. első felében keletkezett pénz-elmélet hirdetői, akik az eszmei pénzmérték tanát propagálták és a pénzt puszta számolónévnek tekintették. E tan képviselői, az Attwood-fivérek, Spooner és mások, tervet nyújtottak be az angliai pénzegység aranytartalmának csokkentésére (kis shilling-terv), egyidejűleg szembefordultak a kormánynak a forgalomban levő pénzmennyiség csökkentését célzó intézkedéseivel. Szerintük elméletük alkalmazása az árak mesterséges emelése révén fellendítette volna az ipart és általános virágzást idézett volna elő az országban. Valójában a pénz általuk javasolt értékcsökkentése csak az állam és a nagyvállalkozók adósságainak megszuntetéséhez járulhatott hozzá. (V. o. Marx: „A politikai gazdaságtan bírálatához", Marx és Engels Művei, 13. kot. 58. old.)

218* Ultima Thule – a világ (térbeli) vége, a dolgok legvégső határa. – V. ö. Vergilius: „Georgicon", I. konyv 30. sor. Thulét a Shetland-szigetekkel azonosítják.

** Lásd 13** jegyz.

219* Utalás Hansemann-nak, a rajnai liberális burzsoázia egyik vezetőjének az első egyesült Landtag 1847 jún. 8-i ülésén elhangzott híressé vált mondására.

221* Lásd 160* jegyz.

222* Az 1831-es Règlement organique (Alaprendelet) a dunai fejedelemségek (Moldva és Havasalfold) első alkotmánya. Miután az 1828–29-es orosz–torok háborút lezáró drinápolyi szerződés (1829 szept. 14.) értelmében a fejedelemségeket orosz csapatok szállták meg, P. D. Kiszeljov, a fejedelemségek kozigazgatási főnöke, kidolgozta az alkotmány tervezetét. A Règlement értelmében a torvényhozói hatalom mindkét fejedelemségben a földbirtokosok által választott gyűlést illette meg, a végrehajtó hatalmat pedig a fejedelmekre ruházták, akiket élethossziglan választottak a földbirtokosok, a papság és a városok képviselői. A régi feudális rend, s vele a robot fennmaradt. A Reglement ugyanakkor tobb polgári reformot is bevezetett: megszuntették a belföldi vámsorompókat, bevezették a kereskedelem szabadságát, a bíráskodást kulonválasztották a kozigazgatástól és megszuntették a kínvallatást. Az 1848-as forradalom idején a Règlement érvényét vesztette.

224* Konskripció – a fegyverbíró férfiaknak törvényileg szabályozott besorozása katonai szolgálatra. A különböző korosztályok általános hadkötelezettségével ellentétben konskripció esetén a megváltás is lehetséges volt; a katonakötelesek ezenkívül helyettesíthették magukat konskripció alá nem eső önkéntes helyettesek által.

** Vorfauchen – utalás Julius Faucher (1820—1878) német vulgáris közgazdászra, „a hazudozás igazi Münchhausenére".

228* Privy Council (Titkos Tanács) – az angol király mellé rendelt testület; miniszterekből más tisztségviselőkből és egyházi vezetőkből áll. A XIII. sz-ban alakult meg, hosszú ideig törvényhozó jogai voltak és csak a királynak tartozott felelősséggel (a parlamentnek sem). Jelentősége a XVIII. és XIX. sz.-ban erősen csökkent; jelenleg nincsen gyakorlati szerepe.

231* „Ecce iterum Crispinus" (Megint Crispinus) – így kezdődik Juvenalis IV. szatírája; átvitt értelemben: megint ugyanaz (a személy).

233* Eleaták, eleai iskola – i. e. VI. és V. sz.-i idealista görög filozófiai irányzat, amely szerint a mozgás és a sokféle jelenség nem a valóságban, hanem csak a gondolkodásban létezik. Fő képviselőik Xenophanész, Parmenidész és Zénón.

235* Grand Jury – 1933-ig fennálló angol testület; 23 esküdtből állt, akiket a sheriff annak a grófságnak a „jó és hű férfiai" közül válogatott ki, amelyben a vád tárgyát képező cselekmény történt. Eldöntötte, hogy a bizonyító anyag elegendő-e vagy sem, és köteles volt a vádlottat vagy felmenteni, vagy a büntetőtörvényszék hatáskörébe utalni.

239* Marx arra a recenzióra utal, amelyet Carlyle „Latter-Day Pamphlets" c. könyvéről írt (Lásd Marx és Engels Művei, 7. köt. 246—256. old.)

241* Strange: „The seven Sources of Health", London 1864, 84. old.

247* Marx az angol „spell" szót „Bann"-nak fordítja; mindkét szó egyaránt jelent csoportot, műszakot, elvarázsoltságot.

** „A britek soha, soha nem lesznek rabszolgák!" – A „Rule Britannia" c. angol nemzeti dalból vett szavak; a dal Thomson és Mallet „Alfred" c. operájából származik.

248* Exeter Hall – londoni épület, több vallási és emberbaráti társaság gyülésezőhelye.

249* Lásd 6* jegyz.

252* Utánam az özönvíz! – Állítólag Pompadour márkinő mondta ezt, amikor valaki figyelmeztette, hogy a folytonos tivornyázás és a költséges ünnepségek erősen megnövelik az államadósságot. Valójában ezek egy ismeretlen görög költő szavai, amelyeket Cicero is idéz „De finibus" c. művében.

253* V. ö. Goethe: „An Suleika".

254* Nagy pestis – borzalmas pestisjárvány, amelyet fekete halálnak is neveztek; 1347-től 1350-ig dühöngött Nyugat-Európában és mintegy 25 millió embert, az akkori Európa összlakosságának egynegyedét pusztította el.

255* Lásd 136** jegyz.

258* A hűséges Eckart (vagy Eckehart) - középkori német mondák alakja, a megbízható és önfeláldozó őrző típusa.

261* „Factories Inquiry Commission. First Report of the Central Board of His Majesty's Commissioners. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 28 June 1833", 53. old.

262* „A késlekedés veszéllyel jár!" – Titus Livius: „Ab urbe condita", 38. könyv 25. fej.

** „Report from the Committee on the »Bill to regulate the Labour of Children in the Mills and Factories of the United Kingdom«; with the Minutes of Evidence. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 8 August 1832".

*** Dzsagannáth (Juggernaut) – „a világ ura"; e néven imádják Visnu hindu istent Puríban (Orissa). Fanatikus zarándokok ünnepeken tömegesen vetették magukat a Visnu képmását hordozó szekér alá, hogy a kerekek szétmorzsolják őket.

263* Népcharta (People's Charter) – a chartisták követeléseit tartalmazó, a mozgalom nevét adó okirat, amelyet 1838 máj. 8-án tettek kozzé mint a parlament elé terjesztendő törvényjavaslatot (megjelent W. Lovett és F. Place nevén). Követelései: általános választójog (21 éven felüli férfiaknak); évenkénti parlamenti választások; titkos szavazás; a választókerületek kiegyenlítése; a képviselőjeloltek vagyoni cenzusának eltorlése; napidíj fizetése a képviselőknek.

* A Free Trade (szabadkereskedelem) ezeréves birodalma – utalás az egyház „ezeréves birodalom"-ígéreteire (v. ö. 212* jegyz.). – Az Anti-Corn-Law League (Gabonatörvény-ellenes Liga) (v. ö. 13*** jegyz.) hívei demagóg módon azt igyekeztek elhitetni a munkásokkal, hogy a szabadkereskedelem bevezetésével emelkedik a reálbérük és ugyanazért a pénzért kétszer akkora cipót vásárolhatnak. Szemléltetésül egy nagy és egy kis cipót hordoztak végig az utcákon.

266* A konvent az 1793 ápr. 9-i rendelettel 63 népképviselőt küldött ki a koztársaság 11 hadseregéhez. E biztosokat korlátlan hatalommal ruházták fel a tisztek és katonák, hadseregszállítók stb. ellenőrzésére, minden ellenforradalmi tevékenység elnyomására.

267* Loi des suspects (Gyanúsak törvénye) – a Törvényhozó Testület által 1858 febr. 19-én hozott közbiztonsági törvény, amely korlátlan jogot adott a császárnak és kormányának arra, hogy a második császársággal szemben ellenséges magatartással gyanúsított személyeket bebörtonozze, Franciaország és Algéria különböző helyeire száműzze vagy a francia területekről teljesen kiutasítsa.

** Lásd 31* jegyz.

269* Ezt és a kovetkező idézetet lásd Shakespeare: „The Merchant of Venice", IV. felv. 1. szín.

** Tíz Tábla — a római törvények legrégibb összefoglalásának (a Tizenkét Táblának) első megszovegezése; az i. e. V. sz. második negyedében dolgozták ki és fogadták el a plebejusok harcának eredményeképpen; a Táblák az egész későbbi római jog (kulonosen a magánjog) kiindulópontjául szolgáltak. Szövegük nem maradt fenn, de egyes részleteiket a kommentátorok idézeteiből ismerjuk. Eszerint a fizetésképtelen adós buntetése bebörtönzés, rabszolgaság vagy testének feldarabolása volt.

*** Linguet hipotézisét lásd „Théorie des lois civiles, ou principes fondamentaux de la société", London 1767, II. köt. V. könyv XX. fej. – Daumer „Die Geheimnisse des christlichen Altertums" c. munkájában felteszi, hogy az őskeresztények az úrvacsora során emberhúst ettek.

272 * Courtes séances (rövid ülések) – Fourier („Le nouveau monde industriel et sociétaire" és másutt), hogy a munkát vonzóbbá tegye, a munkanapot falanszterében „rövid ülésekre" osztotta, amelyek legfeljebb két órán át tartanak és különféle munkáknak vannak szentelve. Szerinte ennek révén a legszegényebb munkás is teljesebben képes majd kielégíteni szükségleteit, mint a régebbi idők bármely tőkése.

273 * V. ö. Goethe: „Faust", I. rész (Studierzimmer).

277 * Court of Common Pleas — angol polgári főtörvényszék; az angol szokásjog alapján ítélkezett. Általános polgári peres ügyeken kívül a szavazólistákkal kapcsolatos fellebbezésekkel is foglalkozott. Csak olyan ügyek tartoztak a hatáskörébe, amelyek a jogrend vagy a perrendtartás megsértését jelentették, tényálladéki kérdésekben esküdtbíróság döntött.

281 * A baltimore-i Amerikai Általános Munkáskongresszus 1866 augusztusában ülésezett. 60 küldött képviselt több mint 60 000 munkást, akik különböző szakszervezetekben tömörültek. A napirendi pontok többek között a következők voltak: a nyolcórás munkanap törvényes bevezetése, a munkások politikai tevékenysége, a szövetkezeti társaságok, valamennyi munkás egyesítése szakszervezetekben. A kongresszus elhatározta a politikai jellegű National Labor Union (Országos Munkásszervezet) megalapítását. (V. ö. Marx és Engels Művei, 16. köt. 242. jegyz.)

282 * A Nemzetközi Munkásszövetség genfi kongresszusának idézett határozata a Marx által megszövegezett instrukciókon alapul. (Lásd „Instrukciók az Ideiglenes Központi Tanács küldöttei számára. Különféle kérdések", Marx és Engels Művei, 16. köt. 171–179. old.)

283 * V. ö. Heine: „Heinrich".

** Magna Charta Libertatum (a szabadságok nagy chartája) – okirat, amelyet a lovagok és városlakók támogatta fellázadt hűbérurak kényszerítettek 1215 jún. 15-én Runnymede mezején Földnélküli János angol királyra; a charta korlátozta a király jogait, elsősorban a hűbérurak javára, adott bizonyos engedményeket a lovagoknak és a városoknak; a jobbágyparasztság nem kapott jogokat. – Marx itt arra utal, hogy a munkanap korlátozását megszabó törvények nehezen, fokról fokra kivívott engedmények, szemben az „emberi jogok nyilatkozatának" forradalmi programjával.

*** „Mekkora változás azóta!" – Vergilius: „Aeneis", II. ének 274. sor.

285 * A francia kiadásban e mondat második fele így hangzik: „illetve egyenlő egy munkaerő értékének és kizsákmányolási fokának, továbbá az egyidejűleg alkalmazott munkaerők számának a szorzatával".

288 * A „Tőke" IV. könyvét, mint említettük (v. ö. 5* jegyz.), később „Értéktöbblet-elméletek" címmel adták ki.

** „Rien appris, rien oublié." (Semmit sem tanultak, semmit sem felejtettek.) – Panat ellentengernagy szállóigévé vált jellemzése 1796-ban a royalistákról (Talleyrand is mondta az 1815-ös restauráció után Franciaországba visszatérő arisztokrata emigránsokról).

*** Spinoza az „Ethica" I. részének Függelékében jelenti ki, hogy a tudatlanság nem elégséges ok, szemben a teleológusokkal, akik szerint „Isten akarata" minden jelenség végső oka, érvük pedig e tétel mellett az, hogy egyéb okok nem ismeretesek.

303 * Quételet: „Sur l'homme et le développement de ses facultés, ou essai de physique sociale", Párizs 1835.

304 * Roscher: „Die Grundlagen der Nationalökonomie", III. kiad., Stuttgart–Augsburg 1858, 88–89. old.

311 * Rochdale-i szövetkezeti kísérletek – 1844-ben a Manchestertől északra fekvő Rochdale munkásainak egy csoportja az utopista szocialista tanok hatására megalakította a Society of Equitable Pioneers-t (Az igazságos úttörők társaságát); ez kezdetben fogyasztási szövetkezetként működött, de hamarosan termelőszövetkezeteket is létesített.

320 * Darwin: „The Origin of Species", London 1859, 149. old.

321 * Lásd 106*** jegyz.

330 * V. ö. 89. old.

334 * Lásd 19* jegyz.

** Mindenki háborúja mindenki ellen. – V. ö. Hobbes: „Elementa philosophica. De cive", Előszó, és „Leviathan", XIII–XIV. fej.

338 * A monda szerint i. e. 494-ben Menenius Agrippának példabeszéddel sikerült lecsillapítania a patríciusok uralma ellen fellázadó plebejusokat; azt mondotta, hogy amiként az emberi test tagjai elpusztulnak, ha nem juttatnak táplálékot a gyomornak, a plebejusok sem lehetnek meg a patríciusok nélkül.

341 * Society of Arts and Trades (Mesterségek és Iparok Társasága) – 1754-ben alapított filantropikus társaság, amely közel állt a felvilágosodás eszméihez. A XIX. sz. 50-es éveiben Albert herceg vezette a társaságot, amelynek nagy hangon hirdetett célja az volt, hogy „fellendítse a mesterségek, az iparok és a kereskedelem fejlődését" és megjutalmazza azokat, akik hozzájárulnak „a szegények foglalkoztatásához, a kereskedelem kiterjesztéséhez és az ország vagyonának gyarapításához stb.". 1853-ban közvetítőként igyekezett fellépni a munkások és a vállalkozók között, hogy a sztrájkmozgalom terjedésének útját állja. Marx a társaságot „Society of Arts and tricks"-nek (Mesterségek és mesterkedések társaságának) nevezte el.

** Hegel: „Grundlinien der Philosophie des Rechts", Berlin 1840, 3. rész, 2. szakasz, 187. §, 247. old.

*** Lásd 106*** jegyz.

342 * A „Dialogue concerning Happiness" szerzője nem a diplomata James Harris, a „Diaries and Correspondence" szerzője, hanem apja, James Harris. Marx a „Three Treatises"-ből idéz, London 1772, 292. old.

343 * Sextus Empiricus: „Adversus Mathematicos", XI. könyv 44.

** A Homérosznak tulajdonított „Margitész" c. eposzból; az idézett sor Platón második „Alkibiadész" c. dialógusában maradt fenn.

*** Athénban a peloponnészoszi háború befejezése után, i. e. 404-ben új alkotmány kidolgozása céljából iktattak be egy 30 tagú bizottságot, amely azonban hamarosan minden hatalmat a kezébe kaparintott és rémuralmat vezetett be. Nyolc hónap után a 30 zsarnok megbukott; Athénban ismét bevezették a demokráciát.

345 * Ure: „The Philosophy of Manufactures", London 1835, 21. old.

348 * A kalorikus gép (hőléggép) alapelve a levegő térfogatának kiterjedése és összehúzódása a felmelegedés, ill. a lehűlés hatására. A gőzgéphez viszonyítva nehézkes és csekély hatásfokú volt. A XIX. sz. elején találták fel, de már a század végére elvesztette gyakorlati jelentőségét.

349 * Jenny – többorsós fonógép; 1764–67-ben találta fel James Hargreaves és leányáról nevezte el.

** Biblia, V. Mózes 25, 4.

360 * Schiller: „Das Lied von der Glocke".

362 * Baynes: „The Cotton Trade. Two Lectures etc.", Blackburn–London 1857. 48. old.

367 * A francia kiadásban hozzátéve: „. . . és szüntette meg ezeket a tőkés házasságokat."

370 * Lásd 87* jegyz.

372 * Lásd 228* jegyz.

377 * Lásd 13** jegyz.

379 * Schiller: „Das Lied von der Glocke".

388 * Az első négy kiadásban ez a bekezdés így hangzik: „Hogy a gyárosok meggazdagodása a munkaerő intenzívebb kizsákmányolásával mennyire fokozódott, azt már az az egy körülmény is bizonyítja, hogy az angol pamut- stb. gyárak számának átlagos arányos növekedése 1838-tól 1850-ig 32%, 1850-től 1856-ig ellenben 86% volt." A „Reports of the Inspectors of Factories for 31st October 1856", London 1857, adataiból, amelyeket Marx feltehetően használt itt, kitűnik, hogy a 32-es és a 86-os számok mellett nyilván elírás a %-jel, ezek a gyárak abszolút számának évi átlagos növekedését jelzik. V. ö. Marxnak „Az angol gyári rendszer" c. cikkével („New York Daily Tribune", 1857 ápr. 18. Lásd Marx és Engels Művei, 12. köt.).

397 * „Great unpaid" – lásd 270. old. [157] lábjegyz. – Dogberry (a magyar fordításban Galagonya) – buzgó és korlátolt rendőr Shakespeare „Much Ado about Nothing"-jában.

399 * Lásd 31* jegyz.

** Fourier: „La fausse industrie morcelée, répugnante, mensongère", Párizs 1835–36, 59. old.

*** Marx Lancellotti „L'hoggidì ovvero il mondo non peggiore, nè più calamitoso del passato etc." c. művét Johann Beckmann „Beiträge zur Geschichte der Erfindungen" c. munkája alapján idézi (I. köt., Lipcse 1786, 125–132. old.). A [194] lábjegyz. többi adata is ebből a könyvből származik. Az idézett rész a Lancellotti-mű 1658-as kiadása 468. oldalán található.

400* Luddita mozgalom – az első, ösztönös angliai munkásmozgalom a XVIII. sz. második felében és a XIX. sz. elején; törekvései a gépek összezúzására irányultak. Elnevezését a legendás Ned Lud munkásról kapta, aki állítólag elsőként tört össze egy harisnyakötőgépet.

405* A táblázat a „Factories" közös címet viselő alábbi három parlamenti jelentés adatai alapján készült: „Return to an Address of the Honourable the House of Commons, dated 15 April 1856"; „Return to an Address of the Honourable the House of Commons, dated 24 April 1861"; „Return to an Address of the Honourable the House of Commons, dated 5 December 1867".

407* „Tenth Report of the Commissioners appointed to inquire into the Organization and Rules of Trades Unions and other Associations etc.", London 1868, 63–64. old.

410* „Szabad elnevezésekkel enyhíteni a rossz dolgokat." – Ovidius: „Ars amatoria", II. könyv 657. vers.

418* V. ö. 387–388. old.

421* Lásd 13** jegyz.

422* Az adatok a következő parlamenti jelentésből valók: „Corn, Grain and Meal. Return to an Order of the Honourable the House of Commons, dated 18 February 1867".

425* Koalíciós törvényeknek (egyesülések elleni törvényeknek) nevezték az angol parlament által 1799-ben és 1800-ban elfogadott, és mindennemű munkásszervezet alapítását és tevékenységét tiltó törvényeket. A parlament 1824-ben hatálytalanította e törvényeket, de a hatóságok ezután is erősen korlátozták a munkásszervezetek tevékenységét, például a szervezetekbe való belépésre és a sztrájkokban való részvételre irányuló agitációt „erőltetésnek" és „kényszernek" minősítették és bűncselekményként üldözték.

** Lásd 263** jegyz.

428* Fortunatus – német népmesei alak; erszényéből soha nem fogyott ki a pénz.

** Miután 1833-ban megszűnt a Kelet-Indiai Társaság monopóliuma a Kínával folytatott kereskedelemben, az angol magánkereskedők minden eszközt felhasználtak a kínai piac megnyitására. Az első ópiumháborúval (1839—42) megkezdődött Kína átalakulása félgyarmati országgá. Anglia már az előző század eleje óta igyekezett Indiában előállított ópiumot Kínába csempészni, hogy Kínával szemben passzív külkereskedelmi mérlegét kiegyenlítse, de az ópiumcsempészés a kínai kormány igen erős ellenállásába ütközött. 1839-ben a kínai kormány Kantonban a külföldi hajókon található összes ópiumkészletet lefoglaltatta és elégettette. Ez volt az indíték a háborúra, melyben Kína alulmaradt. Az angolok kihasználták az elmaradt feudális Kína vereségét és ráerőszakolták a rabló jellegű nankingi békeszerződést (1842 aug.). A nankingi szerződés kötelezte Kínát, hogy öt kínai kikötőt (Kanton, Amoj, Fucsou, Ningpo és Sanghaj) megnyisson az angol kereskedelem számára, Hongkongot „örök időkre" átadja Angliának és óriási hadisarcot fizessen. Az 1843-as pótjegyzőkönyv értelmében Kína kénytelen volt a külföldieknek exterritoriális jogot (a területenkívüliség jogát) biztosítani.

429* Lásd 348* jegyz.

434* Lásd 228* jegyz.

436* Lügenfauchen – lásd 224** jegyz.

439* Truck-rendszer – a munkabérnek áruutalványokban való fizetése, melyek csak a munkáltató boltjaiban válthatók be.

440* Lásd 106*** jegyz.

441* Registrar General (legfőbb anyakönyvvezető) – a polgári anyakönyvi ügyek vezetője Angliában. Feladatai közé tartozott a tízévenkénti népszámlálás (census) irányítása is.

443* „Factories. Return to an Address of the Honourable the House of Commons, dated 24 April 1861. Ordered ... to be printed, 11 February 1862".

455* Shakespeare: „The Merchant of Venice", IV. felv. 1. szín.

456* „Varga, ne tovább a kaptafánál!" – A monda szerint ezekkel a szavakkal utasította vissza Apellész görög festő egy varga bírálatát.

462* Lásd 10* jegyz.

478* Stolberg: „An die Natur".

479* Proudhon: „Système des contradictions économiques, ou philosophie de la misère", Párizs 1846, I. köt. 73. old.

481* Marxnak N. F. Danyielszonhoz írt 1878 nov. 28-i levele értelmében a bekezdés eddig terjedő részét ki kell javítani a következőképpen: „Következik egy ragyogó próbája annak, hogyan kezeli Mill a társadalmi termelés különböző történelmi formáit: »Mindenütt feltételezem a dolgok jelenlegi állását, amely kevés kivétellel mindenütt uralkodik, ahol a munkások és a tőkések különálló osztályok, vagyis azt, hogy a tőkés előlegez mindent, beleértve a munkás fizetését.« Mill úr hajlandó elismerni, hogy nem abszolút szükségszerűség, hogy ez így legyen – még olyan gazdasági rendszerben sem, ahol a munkások és a tőkések különálló osztályok."

488* Az eredetiben, nyilván elírásból, „értékének esése" áll.

494* Marx a francia kiadásban ezt az első formulát zárójelbe tette a következő jegyzet kíséretében: „Az első formulát zárójelbe tesszük, mert a többletmunka fogalma kifejtett formában nincs meg a polgári politikai gazdaságtanban."

500* Say: „Traité d'économie politique", III. kiad., 1817, II. köt. 484., 485., 464. old.

502* Confederate States of America (Amerikai Konföderált Államok) – a montgomeryi kongresszuson, 1861-ben alakította meg tizenegy déli rabszolgatartó állam. A lázadók célja a rabszolgaság fenntartása és az Amerikai Egyesült Államok egész területére való kiterjesztése volt. 1861-ben megindították a háborút (az amerikai polgárháborút vagy szecesszió-háborút) az északiak ellen. A déli államok veresége után 1865-ben e szakadár államot felszámolták.

503* Adok, hogy adj, adok, hogy megtedd, megteszem, hogy adj, megteszem, hogy megtedd. – Az „elválasztó" szerződéses kapcsolatok négy formulája a római jogban (Digesta, XIX, 5, 5).

518* Az „Essai sur la nature du commerce en général" szerzője Richard Cantillon. Az angol kiadást Philip Cantillon, a szerző rokona dolgozta át.

** Lásd 13** jegyz.

532* A negyedik kiadásban: „értéktermelés".

537* Schiller: „Kabale und Liebe", III. felv. 2. szín. Kalb főudvarmester így kiált fel, amikor főnöke, a kancellár, lemondással fenyegetőzik: „Könnyen beszél, báró úr! Ön tanult ember! De én – mon Dieu! Mi lesz énbelőlem, ha őfensége elbocsát?"

540* A brüsszeli Német Munkásegyletet (Deutscher Arbeiterverein) 1847 augusztusában alapította Marx és Engels; célja a Belgiumban élő német munkások politikai felvilágosítása és a tudományos szocializmussal való megismertetése volt. Az egylet a német forradalmi munkások legális központjává vált és közvetlen kapcsolatot tartott fenn a flamand és vallon munkásegyletekkel. Leghaladottabb elemei tagjai lettek a Kommunisták Szövetségének. Az egyletnek kiemelkedő szerepe volt a brüsszeli Association démocratique (Demokrata Társaság) megalapításában. Nem sokkal az 1848-as francia februári forradalom után, amikor tagjainak többségét a belga rendőrség letartóztatta és kiutasította, az egylet megszüntette működését.

543* Sismondi: „Nouveaux principes d'économie politique", Párizs 1819, I. köt. 119. old.

** V. ö. Biblia, Máté 1, 2.

550* Hegel: „Grundlinien der Philosophie des Rechts", Berlin 1840, 203. §, Pótlás.

551* V. ö. J. St. Mill: „A System of Logic, Ratiocinative and Inductive", I. kiad., London 1843,

552* Quesnay „Tableau économique"-ja (Gazdasági táblázata) először 1758-ban jelent meg – más írásokkal együtt – kis brosúraként Versailles-ban. A kiadás már a XVIII. sz.-ban hozzáférhetetlen ritkasággá vált, s a XIX. sz.-ban Quesnay műveinek kiadója, Daire nem tudta fellelni egyetlen példányát sem; a Gazdasági táblázatnak csak az az alakja volt ismeretes, amelyet az 1766-os „Analyse du Tableau économique" közöl. Marx ennek az utóbbinak Daire-féle kiadását használta: „Physiocrates", I. rész, 57–78. old. Csak a XIX. sz. végén került elő – és jelent meg Angliában fakszimile kiadásban – az eredeti (sokkal részletesebb) változat. Marx részletesebben foglalkozik a Gazdasági táblázattal az „Értéktöbblet-elméletek" első részének 6. fejezetében, Engels „Anti-Dühring"-je második szakaszának 10. fejezetében, amelyet ő írt, és a „Tőke" második könyvének 19. fejezetében.

553* Lichnowski 1848 aug. 31-én a frankfurti nemzetgyűlésben vitatta Lengyelország önálló létezésre való történelmi jogát. Többek között ezt mondta: „Für das historische Recht gibt es keinen Datum nicht." A németben indokolatlan kétszeres tagadás és a hibásan ragozott névelő nagy derültséget keltett és a (különben is elég értelmetlen) fordulatot szállóigévé tette. (V. ö. Marx és Engels Művei, 5. köt. 335–337. old.)

554* Cacus, Geryon (Gérüonész) és Antaeus (Antaiosz) a római, ill. görög mitológia hatalmas erejű szörnyei és óriásai; valamennyiüket Hercules (Héraklész) győzte le. – V. ö. Vergilius: „Aeneis", VIII. ének 185. skk. sor.

** V. ö. Schiller: „Die Bürgschaft".

*** V. ö. Goethe: „Faust", I. rész (Vor dem Tor).

556* Say: „Traité d'économie politique", V. kiad., Párizs 1826, I. köt. 130–131. old.

557* A „determinatio est negatio" (a lehatárolás vagy meghatározás egyszersmind tagadás) kifejezés Spinoza egyik – ismeretlen címzetthez írt, 1674 jún. 2-i keltezésű – levelében szerepel.

558* A. Potter: „Political Economy; its Objects, Uses, and Principles", New York, 1841. Mint a bevezetésből kitűnik, a könyv nagy része lényegében lenyomata Scrope „Principles of Political Economy" c., 1833-ban Angliában kiadott könyve első tíz fejezetének, Potter változtatásaival.

559* Lásd 33* jegyz.

562* Lásd 397* jegyz.

570* „Ne múljék el nap egy vonás nélkül." – E mondást Apellész görög festőnek tulajdonítják, aki szabályként tartotta magát ahhoz, hogy ha csak keveset is, de mindennap dolgozzék művein.

572* Peculium – az ókori Rómában a vagyon része, amelyet a családfő kezelésre vagy művelésre átadhatott akár szabad embernek, akár rabszolgának. A peculium ténylegesen nem szüntette meg a rabszolga függését urától; jogilag a peculium a ház urának tulajdona maradt. Ha például egy rabszolgának volt peculiuma, megengedték neki, hogy egy harmadik személlyel megállapodást kössön, kizárva azonban olyan pénzösszeg megszerzését, amellyel kiválthatta magát. A peculium jelentős gyarapítását eredményező megállapodásokat rendszerint maga a családfő kötötte.

576* „A törvények szelleme a tulajdon." – „Théorie des lois civiles", London 1767, I. köt. 236. old.

577* Lásd 9* jegyz.

** V. ö. Biblia, I. Mózes 9, 7.

579* Lásd 572* jegyz.

580* Lásd 138** jegyz.

582* A. Smith: „An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations", Edinburgh 1814, I. köt. 142. old.

** A francia kiadásban ezen a helyen (273. sk. old.) betoldva:
„A nagyipar kialakulásakor Angliában felfedeztek egy módszert, amellyel a nyersvasat koksz segítségével kovácsolható vassá lehet változtatni. Ez az eljárás, amelyet kavarásnak neveznek és amely abban áll, hogy az olvasztott nyersvasat speciális szerkezetű kemencékben megtisztítják, a kohók óriási mértékű megnagyobbításához, forró levegőt fújtató készülékek alkalmazásához stb. vezetett, egyszóval az ugyanazon munkamennyiség által felhasználható munkaeszközök és nyersanyagok olyan megnövekedését eredményezte, hogy csakhamar elegendő mennyiségű és elég olcsó vasat szállítottak ahhoz, hogy az a követ és a fát egy sereg felhasználási területről kiszoríthassa. Minthogy a vas és a szén a modern ipar nagy emeltyűi, ennek az újításnak a jelentőségét nem lehet túlozni.
Ámde a kavaró, az a munkás, aki az olvasztott nyersvas tisztításával foglalkozik, olyan fajta kézi munkát végez, hogy a kemencék nagyságát, amelyeket kezel, továbbra is korlátozzák személyes képességei, és ez a korlátozás jelenleg akadályozza azt a bámulatos fellendülést, amely a kohóiparban 1780, a kavarás feltalálása óta megindult.

»Tény«, kiált fel az »Engineering«, az angol mérnökök egyik lapja, »hogy a kézi kavarás elavult eljárása alig jobb a barbárságnál (the fact is that the old process of hand-puddling is little better than a barbarism)... Iparunk jelenlegi tendenciája az, hogy a gyártás minden lépcsőfokán egyre nagyobb mennyiségű anyaggal dolgozzon. Ennélfogva szinte minden évben nagyobb kohók, súlyosabb gőzkalapácsok, hatalmasabb hengerművek és óriásibb szerszámok keletkeznek, amelyeket a fémipar számos ágában alkalmaznak. Ezen általános növekedés« (a termelési eszközöknek az alkalmazott munkához képest való növekedése) »közepette a kavaró eljárás csaknem változatlan maradt« és ma már elviselhetetlen béklyókat rak az ipari fejlődésre ... Ezért azon vannak, hogy ezt az eljárást minden nagy gyárban önműködő keverőkemencékkel helyettesítsék, amelyek a kézi munka teljesítőképességét messze meghaladó hatalmas adagokkal tudnak megbirkózni. (»The Engineering«, 1874 június 12.)

Így a kavaró eljárás, miután forradalmasította a vasipart és nagymértékben megnövelte a bizonyos mennyiségű munka által felhasználható munkaeszközök és nyersanyagok tömegét, a felhalmozás folyamán gazdasági akadállyá vált, s ettől éppen most igyekeznek megszabadulni olyan új eljárások segítségével, amelyek alkalmasak arra, hogy eltávolítsák azokat a korlátokat, amelyeket a kavarás még mindig állít az anyagi termelési eszközöknek az alkalmazott munkához viszonyított további növekedése elé. Ez a története minden felfedezésnek és találmánynak, amely a felhalmozás nyomában jön létre, ahogyan ezt egyébként be is bizonyítottuk, amikor vázoltuk a modern termelés menetét eredetétől korunkig.

A felhalmozás előrehaladásával tehát nemcsak a tőke különböző dologi elemeinek mennyiségi és egyidejű növekedése megy végbe: a társadalmi munka termelőerőinek fejlődése, amelyet ez a haladás maga után von, minőségi változásokban, a tőke technikai összetételének fokozatos változásaiban is megnyilvánul, amely összetételben az objektív tényező a szubjektív tényezőkhöz viszonyítva mindinkább növekszik, azaz a munkaeszközök és nyersanyagok tömege a felhasználásukhoz szükséges munkaerő összegéhez képest mindinkább nő. Abban a mértékben tehát, amelyben a tőke növekedése a munkát termelékenyebbé teszi, csökkenti, saját nagyságához viszonyítva, a munka iránti keresletet."

592* A francia kiadásban ezen a helyen (280. old.) betoldva: „De csak attól a korszaktól kezdve, amikor a gépi ipar olyan mély gyökereket vert, hogy az egész nemzeti termelésre döntő befolyást gyakorolt; amikor ezáltal a külkereskedelem kezdte felülmúlni a belkereskedelmet; amikor a világpiac fokozatosan óriási területeket kebelezett be az Újvilágban, Ázsiában és Ausztráliában; amikor végül az ipari nemzetek száma, amelyek a porondra léptek, elég nagy lett – csak ettől a korszaktól kezdődnek azok a megújuló ciklusok, amelyeknek egymást követő szakaszai évekig tartanak és amelyek mindig egy általános válságba torkollnak, mely az egyik ciklusnak a vége és egy másiknak a kiindulópontja. Eddig az ilyen ciklusok periodikus tartama 10–11 év, de semmi ok sincs arra, hogy ezt a számot állandónak tekintsük. Ellenkezőleg, a tőkés termelés éppen most kifejtett törvényeiből arra kell következtetnünk, hogy ez a szám változó és hogy a ciklusok periódusa fokozatosan rövidülni fog."

596* Anglia 1849 és 1859 között több háborúban vett részt: a krími háborúban (1853–56), a Kína elleni háborúban (1856–58 és 1859–60), valamint a Perzsia elleni háborúban (1856–57). Ezenkívül Anglia 1849-ben befejezte India meghódítását és 1857–59-ben az indiai nemzeti felkelés leverésére végzett hadműveleteket.

601* A. Smith: „An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations", London 1835, I. köt. 195. old.

602* Az eredetiben: „fordított". A francia kiadás alapján javítva.

603* Lásd 262*** jegyz.

605* Steuart: „An Inquiry into the Principles of Political Economy", Dublin 1770, I. köt. 39., 40. old.

606* Lásd 428* jegyz.

** Lásd 263** jegyz.

609* Lásd 441* jegyz.

610* Boileau: „Satyre VIII. à M. Morel". A „Theory of the Exchanges", Roy névtelenül megjelent írása nyomán tévesen Molière-nek tulajdonították.

611* Engels: „Die Lage der arbeitenden Klasse in England".

612* A. Smith: „An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations", Edinburgh 1814, I. köt. 6. old.

** Lásd 228* jegyz.

621* Az 1855-ben hozott Nuisance Removal Act (a közegészséget és a közbiztonságot fenyegető állapotok megszüntetéséről szóló törvény) végrehajtásáért a városokban és községekben az egészségrendészeti bizottságok (Nuisance Removal Committeek) voltak felelősek.

622* Lásd 441* jegyz.

632* A gazdasági válság nyomán fellépő nyomor és munkanélküliség hatására, a cséplőgépek alkalmazása elleni tiltakozásul 1830-ban és 1831 elején a dél- és délkelet-angliai grófságokban spontán agrárproletár-mozgalmak robbantak ki; a mezőgazdasági munkások és szegény bérlők felgyújtották a földesurak és módosabb bérlők tanyáit, összetörték a cséplőgépeket. A cséphadaróról Swingnek nevezett mozgalom elszigetelt kitöréseit a whig Grey-kormány vérbe fojtotta.

** Alacsony Egyház (Low Church) – az anglikán egyház egyik frakciója; követői többnyire a burzsoáziából és az alsóbb papságból kerültek ki; a Magas Egyházzal ellentétben a polgári keresztény morál propagandájára helyezte a fő hangsúlyt. Shaftesbury grófja (Lord Ashley) nagy befolyást gyakorolt a Low Churchre, ezért nevezi Marx az Alacsony Egyház pápájának.

634* „Annyi viszontagság után." – Vergilius: „Aeneis", I. ének 204. sor.

** „Az elmúlt idők dicsőítője." – Horatius: „Epistula ad Pisones" („Ars poetica"), 173. sor.

645* Azokat a landlordokat, akiknek birtokaik voltak Írországban, de állandóan Angliában éltek, absenteenek (távollevőnek) nevezték. Birtokaikat megbízottak kezelték, akik kegyetlenül kizsákmányolták a parasztokat, vagy közvetítőknek adták bérbe a földet, akik aztán felaprózták parcellákra és albérletbe adták.

649* Mutiny Act (lázadási törvény) – az angol hadsereg fegyelmi rendjével kapcsolatban a parlament által 1689-ben kibocsátott és 1881-ig évente ismételten hatályra emelt

törvény, amely a Koronának egy-egy évre meghatározott létszámú csapat tartását és a hadseregben a hadijog gyakorlását engedélyezte. A törvény meghozatalának közvetlen indítéka egy skót ezred angliai lázadása volt.

651* Fourier: „Le nouveau monde industriel et sociétaire", Párizs 1829, 5. szakasz, Kiegészítések a 36. fejezethez és 6. szakasz, Összefoglalás.

659* Lásd 254* jegyz.

665* V. ö. Goethe: „Faust" (Prolog im Himmel).

666* Doktor Sangrado – Lesage „Gil Blas" c. regényének egyik alakja, sarlatán orvos, aki betegeit érvágással és melegvíz-itatással halálra gyógyítja.

667* Ehhez Marx az első kiadás pótlólagos jegyzeteiben még hozzáfűzte: *„Zárójegyzet a VI. fejezet első részéhez.* Az angol malthusiánusok Franciaországra mutatnak mint arra a »szerencsés« országra, ahol a népesség elvileg »a telítettség alatt« tartja magát. Természetesen ugyanolyan tudatlanok a francia állapotokra vonatkozóan, mint a Németországban faucheroló [v. ö. 224** jegyz.] szabadkereskedelmi házalók az angol állapotokra vonatkozóan. A legutóbbi hivatalos *enquête agricole-ból* [mezőgazdasági vizsgálatból] látható, hogy hányadán áll a francia »*prolétariat foncier*« [mezőgazdasági proletariátus], *Pierre Vinçard* úr legutóbbi művéből pedig, hogy hányadán áll a francia *ipari proletariátus.* Egyáltalában a francia néptömegek állapotába sajátos betekintést nyújt *Allard* tábornoknak a hadsereg tervbe vett reformjával kapcsolatos jelentése. Azok közül a fiatal franciák közül, akik elérték a konskripciós sorshúzáshoz előírt életkort, csak 198 000-nek áll módjában, hogy 21 éves korában megnősüljön. Ez a 198 000 személy, akik számára a családalapítás rendőrileg engedélyezve van, a következő elemekből tevődik össze: 12 000 felmentett, 20 000 mentesített vagy helyettessel pótolt és 166 000 be nem vált. Az utóbbiak közül több mint 100 000 kis növés és más olyan fogyatékosságok miatt nem vált be, amelyek nem biztosítanak nekik különös sajátosságot a házasságra. E fiatalembereknek több mint a fele a nyomorékok és angolkórosok kategóriájába tartozik, akiket a spártaiak letaszítottak volna a Taigetoszról. A másik feléből egy jókora negyedet özvegyek legidősebb fiai alkotnak, ezeknek családi körülményeik szinte megtiltják a házasságot, a másik negyed mentesítettekből, vagyis a gazdag osztályok tagjaiból áll. Erről a kategóriáról a »*Liberté*«, Emile Girardin lapja ezt írja 1867 márc. 18-i számában: »A gazdag osztály a legrosszabb a faj újratermelése tekintetében. Valóban, a statisztika azt bizonyítja, hogy az arisztokráciák maguktól kihalnak és hogy maguk a királyi fajok is néhány évszázad leforgása után gyakran a kretenizmushoz és az öröklött elmebajhoz jutnak el.« Ha az európai kontinensen a tőkés termelés befolyása, amely a túlmunkával, a munka megosztásával, a gépnek való alávetéssel, az életen és a női test elnyomorításával, rossz élettel stb. aláássa az emberi fajt, továbbra is karöltve fejlődik a nemzeti szoldateszka nagyságában, államadósságokban, adókban, elegáns hadviselésben stb. való konkurrenciával, akkor végül mégiscsak elkerülhetetlenné válhat Európának a kancsukával és kalmük vér obligát beömlesztésével való megifjítása, amelyet a félorosz és egészen moszkovita *Herzen* (mellékesen megjegyezve ez a szépíró az »orosz« kommunizmusra vonatkozó felfedezéseit nem Oroszországban tette, hanem *Haxthausen* porosz kormánytanácsos művében) oly komolyan megjövendölt."

** Az 50-es évek végén az amerikai ír emigránsok körében, később pedig magában Írországban létrejött a féniek titkos szervezete, amely ír forradalmi (vagy republikánus) testvériségnek nevezte magát. A féniek valójában az ír parasztság érdekeit képviselték, de főképpen a városi kispolgárság és a demokratikus értelmiség soraiból kerültek ki. Összeesküvő taktikájuk és szektás, polgári-nacionalista hibáik elszigetelték őket az ír tömegek-

től. A 60-as évek végén a fénieket fegyveres felkelési kísérleteik miatt tömeges megtorló intézkedésekkel sújtották. A mozgalom a 70-es években felbomlott.

*** „Rómát keserves végzet üldözi,
A testvérgyilkos kéz bűne."
Horatius: „VII. Epodus".

672* Steuart: „An Inquiry into the Principles of Political Economy", Dublin 1770, I. köt. 52. old.

673* Lásd 218* jegyz.

675* „Lenn marad az, ki szegény." – Ovidius: „Fasti", I. könyv 218. sor.

677* Fjodor Ivanovics cár idején (1584–1598), amikor Oroszország tényleges uralkodója már Borisz Godunov volt, 1597-ben kiadtak egy rendeletet, amely szerint az elszökött jobbágyokat öt évig keresték és erőszakkal visszavitték a földesúrhoz.

** „Dicsőséges forradalomnak" nevezi az angol polgári történetírás az 1688-as államcsínyt, amely véget vetett a forradalmak korszakának, megszilárdította az alkotmányos monarchiát, létrehozta az arisztokrácia és a nagyburzsoázia kompromisszumát, szabad utat nyitva a tőkés fejlődésnek.

680* A római plebejusok harcának eredményeképpen i. e. 367-ben elfogadták C. Licinius Stolo és L. Sextius Lateranus néptribunusok földtörvényét, amely szerint egy római polgár legfeljebb 500 jugerum (kb. 125 ha) földet birtokolhat az állami közföldekből, a plebejusok földigényét pedig kielégítik a háborús hódítások útján szerzett földekből.

682* Az ún. „ifjú trónkövetelő", a Stuart-házbeli Charles Edward híveinek 1745–46-os felkeléséről van szó, amelyben egyszersmind kifejezésre jutott a skót és az angol néptömegek tiltakozása a földesúri kizsákmányolás és a szegényparasztok tömeges elűzése ellen. A felkelés leverésének következtében teljesen szétzúzódott a skóciai clan-rendszer, a parasztok elűzése még nagyobb arányokban folyt tovább.

** Taksmaneknek nevezték a clan-rendszer idején Skóciában a clan-főnöknek vagy lairdnek („nagy férfiúnak") közvetlenül alárendelt alhűbéreseket. A laird a földet (tak), amely a clan közös tulajdonában maradt, kiosztotta a taksmaneknek. A taksmanek csekély adót fizettek a lairdnek és ezzel elismerték fennhatóságát. Nekik voltak alárendelve az egyes települések élén álló alacsonyabb rangú vezetők, és ez utóbbiaknak volt alárendelve a parasztság. A clan-rendszer felbomlásával a lairdek földesurakká, a taksmanek pedig tőkés bérlőkké váltak. A régebbi adó helyét a földjáradék foglalta el.

684* Marx: „Választások – Pénzügyi fellegek – Sutherland hercegnő és a rabszolgaság"; „New York Daily Tribune", 1853 febr. 9. (Lásd Marx és Engels Művei, 8. köt. 481–487. old.)

686* Lásd 341* jegyz.

687* A slave = rabszolga szó első betűje.

688* A vagabond = csavargó szó első betűje.

689* Petty sessions (kis ülések) – a békebíróságok ülései, amelyeken kisebb jelentőségű ügyeket tárgyalnak leegyszerűsített eljárással.

*** A rogue = csavargó, gonosztevő szó első betűje.

690* A. Smith: „An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations", Edinburgh 1814, I. köt. 142. old.

** Linguet: „Théorie des lois civiles", London 1767, I. köt. 236. old.

691* Lásd 425* jegyz.

694* Rémuralom (terreur) – a jakobinus forradalmi demokratikus diktatúra időszaka (1793 jún.–1794 júl.).

** Az eredetiben: „Haupt- und Staatsaktion". Így nevezték a XVIII. sz.-i német vándorszínpadok politikai-történelmi tárgyú drámáit.

697* Steuart: „An Inquiry into the Principles of Political Economy", Dublin 1770, I. köt. I. könyv 16. fej.

** Az eredeti „wenn auch keine Seide spannen" átvitt értelemben azt is jelenti: „ha nem is éltek fényesen".

698* Rousseau idézett műve először az „Encyclopédie" V. kötetében, Párizs 1755, jelent meg. A Genf 1760-as kiadásban az idézett mondat a 70. oldalon van.

703* Lásd 130* jegyz.

704* Pilgrim fathers (zarándokló atyák) – így nevezték az első puritánokat, akik 1620-ban Angliából Észak-Amerikába emigráltak.

705* Gülich: „Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handeltreibenden Staaten unserer Zeit", Jéna 1830, I. köt. 371. old.

709* Bullion-bizottság – 1810-ben alakult parlamenti bizottság volt, amely Ricardo nézeteit képviselte, nevezetesen, hogy valamely ország kedvezőtlen kereskedelmi mérlegét a forgalmi eszközök fölös bősége okozza. (V. ö. még 138** és 722* jegyz.)

** Court of King's (ill. Queen's) Bench – angol főtörvényszék, a legrégibb angliai bíróságok egyike (1873-ig működött); különféle büntető és polgári ügyek tartoztak hozzá és felülbírálati joga volt több alsóbb bíróság ítéletei felett.

710* Az asiento-szerződést 1713 márc. 16-án kötötte meg Spanyolország Angliával. E szerint brit alattvalók évi 4800 – 30 éven át összesen 144 000 – néger rabszolgát vihetnek be az amerikai spanyol gyarmatokra. Az 1750-ben megkötött El Retiro-i szerződés véget vetett az asiento-szerződés hatályának.

** „Ennyi fáradságba került." – Vergilius: „Aeneis", I. könyv 33. sor.

712* Pecqueur: „Théorie nouvelle d'économie sociale et politique", Párizs 1842, 435. old.

721* Lásd 184* jegyz.

722* Az 1844 júl. 19-i banktörvényt az angol kormány Robert Peel kezdeményezésére, a currencysták (v. ö. 138** jegyz.) hatására fogadta el; a törvény az Angol Bankot két egymástól független és külön készpénzalappal rendelkező főosztályra osztotta: egy

bankügyletekkel foglalkozó és egy bankjegykibocsátási főosztályra (banking department és issue department). A bankjegyek szilárd fedezetéül meghatározott aranyalapnak kellett rendelkezésre állnia. Az 1847-es, 1857-es és 1866 tavaszi gazdasági válságok idején, amikor különösen nagy volt a pénzhiány, az angol kormány ideiglenesen hatályon kívül helyezte az 1844-es törvényt és felemelte az arannyal nem fedezett bankjegyek összegét.

Mutató

*(Nevek – idézett művek; hatóságok és egyesületek közleményei, újságok és folyóiratok)**

A

ADDINGTON, Stephen (1729–1796) – angol teológus, több iskolai tankönyv szerzője. – *679–680*

– *An Inquiry into the Reasons for and against enclosing open-fields* (A nyílt földterületek bekerítése mellett és ellen szóló érvek vizsgálata), II. kiad., Coventry–London 1772. – *679*

The Advantages of the East India Trade to England (A kelet-indiai kereskedelem előnyei Anglia számára), London 1720. – *299 318 322–323 326 342 399 477*

Agricultural Labourers (Ireland). Return to an Order of the Honourable the House of Commons, dated 8 March 1861 (Mezőgazdasági munkások (Írország). Jelentés a tisztelt Alsóház rendeletére, 1861 március 8.), London 1862. – *661*

Agricultural Statistics, Ireland. General Abstracts etc. (Mezőgazdasági statisztikák, Írország. Általános adatok stb.), Dublin 1860 skk. évek. – *656*

Agricultural Statistics, Ireland. Tables showing the Estimated Average Produce of the Crops for the Year 1866 etc. (Mezőgazdasági statisztikák, Írország. Táblázatok az 1866. év becsléssel megállapított átlagos terméséről stb.), Dublin 1867. – *656*

AIKIN, John (1747–1822) – angol orvos, történész és radikális publicista. – *555–556*

– *A Description of the Country from 30 to 40 miles round Manchester* (A Manchester körül 30–40 mérföldes körzetben elterülő vidék leírása), London 1795. – *555–556 701 709 710*

ANAKHARSZISZ (kb. i. e. VI. sz.) – szkíta filozófus; a hét görög bölcs közé számították. – *100*

ANDERSON, Adam (1692–1765) – skót közgazdász. – *697 709*

– *An Historical and Chronological Deduction of the Origin of Commerce, from the Earliest Accounts to the Present Time etc.* (A kereskedelem eredetének történeti és időrendi levezetése a legrégibb jelentésektől a jelenkorig stb.), London 1764. – *697 709*

ANDERSON, James (1739–1808) – angol közgazdász, Ricardo előfutára a járadék-elmélet terén. – *472 522 578 680 682 697*

– *Observations on the Means of Exciting a Spirit of National Industry; chiefly intended to promote the Agriculture, Commerce, Manufactures and Fisheries of Scotland. In a Series of*

* Az idegen nyelvű szövegeket itt és mindenütt – nyelvi sajátszerűségeiket érintetlenül hagyva – mai helyesírásuk szerint adtuk. A művek kiadási adatait csak ott tüntettük fel, ahol Marx az általa használt kiadást megjelöli vagy az kétséget kizáróan megállapítható.

Letters to a Friend written in the Year 1775 (Észrevételek a módszerekről, melyek a nemzeti iparkodás szellemének buzdítását célozzák; különös tekintettel Skócia mezőgazdaságának, kereskedelmének, manufaktúrájának és halgazdaságának előmozdítására. Levelek alakjában, amelyeket 1775-ben írt egy barátjának), Edinburgh 1777. – *522–523 682*

– *The Bee, or Literary weekly intelligencer* (A méh, avagy heti irodalmi értesítő), 18 köt., Edinburgh 1791–93. – *578*

ANNA (Stuart) (1665–1714) – angol királynő 1702–1714. – *156 689*

ANTIPATROSZ, thesszáliai (i. e. I. sz. – i. sz. I. sz.) – görög költő. – *380–381*

– [*Vízimalom.*] – *380–381*

APPIANUS, alexandriai (II. sz.) – római történetíró.

– *Römische Geschichten* (Római történetek), német ford. F. L. J. Dillenius, Stuttgart 1830. – *680*

Arbeiten der Kaiserlich Russischen Gesandtschaft zu Peking über China, sein Volk, seine Religion, seine Institutionen, sozialen Verhältnisse etc. (A pekingi Orosz Császári Követség munkálatai Kínáról, népéről, vallásáról, intézményeiről, szociális viszonyairól stb.), a Pétervárott 1852–57-ben kiadott orosz eredetiből németre fordította dr. K. Abel és F. A. Mecklenburg, 1. köt., Berlin 1858. – *123*

ARBUTHNOT, John (XVIII. sz.) – angol közgazdasági író. – *676*

– (Névtelenül:) *An Inquiry into the Connection between the Present Price of Provisions and the Size of Farms. With Remarks on Population as affected thereby etc. By a Farmer* (Vizsgálódás az élelmiszerek jelenlegi ára és a bérletek nagysága közötti összefüggésről. Megjegyzésekkel arról, hogyan érinti ez a népesedést stb. Írta Egy bérlő), London 1773. – *289 306 308 676–677 681*

ARISZTOTELÉSZ, sztageirai (i. e. 384–322) – görög filozófus. – *63–64 83 146 157 306 380*

– *Ἠθικὰ Νικομάχεια* (Ethica Nicomachea – Nikomakhoszi etika), Bekker kiad., IX. köt., Oxford 1837. – *63 64 (63*)*

– *Πολιτικά* (De republica – Politika), Bekker kiad., X. köt., Oxford 1837. – *87 146–147 157*

ARKHILOKHOSZ, paroszi (i. e. VII. sz.) – görög költő. – *343*

ARKHIMÉDÉSZ, szirakuszai (i. e. kb. 287–212) – görög matematikus, fizikus és technikus. – *285*

ARKWRIGHT, Sir Richard (1732–1792) – angol vállalkozó; az ipari forradalom időszakában megkaparintott különféle szabadalmakat s emiatt a fonógép feltalálójának tartották. – *345 351 356 396 400 456*

ARLEDGE (Arlidge), John Thomas (1822–1899) – londoni kórházi főorvos. – *229*

ARRIVABENE, Jean, comte de (1787–1881) – olasz politikai emigráns, az 1847-es brüsszeli gazdasági kongresszus kezdeményezője, közgazdasági műveket fordított franciára. – *557*

Ashley *lásd* Shaftesbury

ASHWORTH, Henry (1794–1880) – angol pamutgyáros, Cobden híve, a Gabonatörvény-ellenes Liga egyik megalapítója. – *270 378*

ATHÉNAIOSZ, naukratiszi (III. sz. eleje) – görög retorikus.

– *Δειπνοσοφισταί* (Bölcsek lakomája), Schweighäuser kiad., Strasbourg 1802. – *100 128 (128°)*

AUGIER, Marie – francia hírlapíró. – *710*
– *Du crédit public et de son histoire depuis les temps anciens jusqu'à nos jours* (Az állami hitelről és történetéről az ókortól napjainkig), Párizs 1842. – *710–711*

AVELING, Edward (1851–1898) – angol szocialista orvos, Marx legfiatalabb lányának, Eleanornak a férje. – *28*

B

BABBAGE, Charles (1792–1871) – angol matematikus és közgazdász. – *328 364*
– *On the Economy of Machinery and Manufactures* (A gépi berendezés és a manufaktúrák gazdaságosságáról), London 1832. – *324 327 350 364 377*

BACON, Francis, Viscount of St. Albans and Baron of Verulam (1561–1626) – angol materialista filozófus, természetkutató és történész; egy időben lordkancellár. – *363–364 673–674*
– *The Essays or Counsels, civil and moral* (Tanulmányok avagy tanácsok polgári és erkölcsi kérdésekről), London 1625. – *674*
– *The Reign of Henry VII. Verbatim reprint from Kennet's England, ed. 1719* (VII. Henrik uralkodása. Szószerinti különlenyomat Kennet „England"-jének 1719-es kiadásából), London 1870. – *673–674*

BAILEY, Samuel (1791–1870) – angol nagytőkés, filozófus és közgazdász; antiricardiánus. – *54 60 66 85 570*
– (Névtelenül:) *A Critical Dissertation on the Nature, Measures and Causes of Value; chiefly in reference to the Writings of Mr. Ricardo and his Followers. By the Author of Essays on the Formation and Publication of Opinions etc.* (Kritikai értekezés az érték természetéről, mértékeiről és okairól; különös tekintettel Ricardo úrnak és követőinek írásaira. A „Tanulmányok a vélemények képződéséről és közléséről stb." szerzőjétől), London 1825. – *66 85 498*
– (Névtelenül:) *Money and its Vicissitudes in Value; as they affect National Industry and Pecuniary Contracts; with a Postscript on Joint Stock Banks. By the Author of the Rationale of Political Representation* (A pénz és értékváltozásai; hogyan befolyásolják ezek a nemzeti ipart és a pénzben kötött szerződéseket; utóirattal a részvénybankokról. A „Politikai képviselet ésszerű kifejtése" szerzőjétől), London 1837. – *54 570*

BAKER, Robert (XIX. sz.) – angol gyárfelügyelő. – *281 372 397 418 664*

BALLARD, Edward (1818–1897) – londoni tisztiorvos. – *438*

BALZAC, Honoré de (1799–1850) – francia realista regényíró. – *550*

BANKES, George (1788–1856) – angol nagybirtokos, jogász és politikus; tory. – *632*

BARBON, Nicholas (1640–1698) – angol közgazdász, a merkantilizmus ellenfele. – *43 120 125 138 577*
– *A Discourse concerning Coining the New Money Lighter; in answer to Mr. Locke's Considerations about Raising the Value of Money* (Értekezés arról, hogy az új pénzt könnyebbre kell verni; válaszul Locke úr „Megfontolásaira a pénzérték emeléséről"), London 1696. – *41–43 125 138–139*

BARTON, John (XVIII–XIX. sz.) – angol közgazdász. – *590*
– *Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society* (Észrevételek azokról a körülményekről, melyek a társadalom dolgozó osztályainak helyzetét befolyásolják), London 1817. – *590–591 631*

BASEDOW, Johann Bernhard (1723–1790) – német nevelési reformátor. – *456*

BASTIAT, Frédéric (1801–1850) – francia vulgáris közgazdász, szabadkereskedő. – *14 65 83 182 381 525*

BAYNES, John – a blackburni községtanács tagja. – *362 364*
– *The Cotton Trade. Two Lectures on the above Subject, delivered before the members of the Blackburn Literary, Scientific and Mechanics' Institution* (A pamutszakma. Két előadás, amelyet a fenti tárgyról a Blackburni Irodalmi, Tudományos és Műszaki Intézet tagjai előtt tartottak), Blackburn–London 1857. – *362* (*362**)

»*Bayrische Zeitung*« (Bajor Újság). – *224*

BEBEL, August (1840–1913) – német esztergályos, a II. Internacionálé és a német szociáldemokrácia egyik alapítója és vezére; 1867-től Reichstag-képviselő. – *34* (*34**)

BECCARIA, Cesare Bonesana, marchese de (1738–1794) – olasz jogász, matematikus és közgazdász; felvilágosító. – *342*
– *Elementi di economia pubblica* (A közgazdaságtan elemei); „Scrittori classici italiani di economia politica", Modern rész, XI. köt., Custodi kiad., Milánó 1804. – *342*

BEECHER-STOWE, Harriet Elizabeth (1811–1896) – amerikai írónő. – *684*
– *Uncle Tom's Cabin* (Tamás bátya kunyhója). – *684*

BELL (XIX. sz.) – bradfordi orvos. – *620*

BELL, Sir Charles (1774–1842) – skót sebész és fiziológus. – *262*

BELLERS, John (1654–1725) – angol közgazdász, emberbarát, az utopikus szocializmus előfutára. – *326 448 456 575*
– *Proposals for raising a Colledge of Industry of all Useful Trades and Husbandry* (Javaslatok egy ipari főiskola felállítására, minden hasznos szakma és a mezőgazdaság számára), London 1696. – *133 306 399 456 575*
– *Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations and Immorality etc.* (Tanulmányok a szegényekről, manufaktúrákról, kereskedelemről, ültetvényekről és erkölcstelenségről stb.), London 1699. – *127 140 448*

»*The Bengal Hurkaru. Bi-Monthly Overland Summary of News*« (Bengáliai Hírek. Kéthetenkénti belföldi hír-összefoglaló), Kalkutta. – *308*

BENTHAM, Jeremy (1748–1832) – angol jogi író, társadalomfilozófus; a hasznossági elmélet szélsőségesen burzsoá irányzatának (az utilitarizmusnak) hirdetője. – *167 569–570*
– *Théorie des peines et des récompenses* (A büntetések és jutalmazások elmélete), ford. E. Dumont, III. kiad., Párizs 1826. – *570*

BERKELEY (Berkley), George (1685–1753) – ír püspök, szubjektív idealista filozófus; mint közgazdász a merkantilizmus ellenfele.
– *The Querist, containing several Queries proposed to the Consideration of the Public* (A kérdező, tartalmaz különféle, a közönségnek megfontolásra előterjesztett kérdéseket) (1735–37), London 1750. – *314 332*

Biblia. – 88 133 148 170 349 543 556 577 719 (*133* 148* 170* 349** 543** 577***)

BIDAUT, J. N. (XIX. sz. első fele) – francia hivatalnok, publicista.
– *Du monopole qui s'établit dans les arts industriels et le commerce, au moyen des grands appareils de fabrication. Deuxième livraison. Du monopole de la fabrication et de la vente* (A monopóliumról, amely az ipari mesterségekben és a kereskedelemben a nagy gyártási gépek következtében keletkezik. Második füzet. A gyártás és az eladás monopóliumáról), Párizs 1828. – *300–301*

BIESE, Franz (1803–1895) – német pedagógus, idealista filozófiai író.
– *Die Philosophie des Aristoteles, in ihrem inneren Zusammenhange, mit besonderer Berücksichti-*

gung des philosophischen Sprachgebrauchs, aus dessen Schriften entwickelt (Arisztotelész filozófiája belső összefüggésében, írásai alapján kifejtve, különös tekintettel a filozófiai nyelvhasználatra), Berlin 1842. – *380*

BLAKEY, Robert (1795–1878) – angol liberális író és filozófus.
– *The History of Political Literature from the earliest times* (A politikai irodalom története a legrégibb időktől), II. köt., London 1855. – *675–676*

BLANQUI, Jérôme-Adolphe (1798–1854) – francia közgazdász, Say követője; a forradalmár Auguste Blanqui testvére. – *259*
– *Cours d'économie industrielle. Année 1837–38* (Ipari gazdasági előadások. 1837–38), összeállította A. Blaise, Párizs 1838–39. – *316*
– *Des classes ouvrières en France pendant l'année 1848* (A franciaországi dolgozó osztályok 1848-ban), I–II. rész, Párizs 1849. – *259*

BLOCK, Maurice (1816–1901) – francia közgazdász és statisztikus. – *15*
– *Les théoriciens du socialisme en Allemagne. Extrait du „Journal des Economistes", numéros de juillet et d'août 1872* (A szocializmus teoretikusai Németországban. Különlenyomat a „Journal des Economistes" 1872 júliusi és augusztusi számából), Párizs 1872. – *15*

BOILEAU, Etienne (kb. 1200–1269) – Párizs főbírája. – *454*
– *Règlements sur les arts et métiers de Paris, rédigés au XIIIe siècle, et connus sous le nom du Livre des métiers* (Rendeletek a párizsi művességekről és mesterségekről, amely összeállíttatott a XIII. században, és Mesterségek könyve néven ismeretes), G.-B. Depping jegyzeteivel és bevezetésével, Párizs 1837. – *454*

BOILEAU-DESPREAUX, Nicolas (1636–1711) – francia költő és kritikus.
– *Satires* (Szatírák). – *610* (*610**)

BOISGUILLEBERT, Pierre le Pesant, sieur de (1646–1714) – francia közgazdász, a fiziokraták előfutára. – *126 135*
– *Le détail de la France, la cause de la diminution de ses biens et la facilité du remède etc.* (Franciaország részletezése, javai kevesbedésének oka és az orvoslás könnyűsége stb.); „Collection des principaux économistes", I. köt.: „Economistes financiers du XVIIIe siècle" (A XVIII. század közgazdászai), Daire kiad., Párizs 1843. – *126* (*126**)
– *Dissertation sur la nature des richesses, de l'argent et des tributs etc.* (Értekezés a gazdagság, a pénz és az adók természetéről stb.); „Collection des principaux économistes", I. köt.: „Economistes financiers du XVIIIe siècle (A XVIII. század közgazdászai), Daire kiad., Párizs 1843. – *135*

BOLINGBROKE, Henry Saint-John, Viscount (1678–1751) – angol deista és szkeptikus filozófus; a tory párt egyik vezetője. – *706*

Bonaparte *lásd* Napóleon

Borisz Godunov *lásd* Godunov

BOULTON, Matthew (1728–1809) – angol gyáros és mérnök. – *352 362*

BOXHORN, Marcus Zuerius (1612–1653) – németalföldi humanista tudós és költő. – *399*
– *Institutiones politicae* (Politikai intézmények), Amszterdam 1663. – *399*

BRAY, John Francis (1809–1895) – angol közgazdász; Owen követője, chartista. – *72*

BRENTANO, Lujo (1844–1931) – német polgári közgazdász, katedraszocialista; polgári reformokat követelt a marxista munkásmozgalom ellensúlyozására. – *33–37*
– (Névtelenül:) *Wie Karl Marx zitiert* (Hogyan idéz Karl Marx); „Concordia", 1872 márc. 7. – *33*
– (Névtelenül:) *Wie Karl Marx sich verteidigt* (Hogyan védekezik Karl Marx); „Concordia", 1872 júl. 4., júl. 11. – *34*

BRIGHT, John (1811–1889) – angol gyáros és politikus; a Gabonatörvény-ellenes Liga egyik vezetője, több ízben miniszter; a 60-as évektől a liberális párt baloldalának vezére. – *13 239 265 520 608 634 700*

BRINDLEY, James (1716–1772) – angol mérnök. – *327*

BROADHURST, J. (XIX. sz.) – angol vulgáris közgazdász.
– *Political Economy* (Politikai gazdaságtan), London 1842. – *59*

BRODIE, Sir Benjamin Collins (1783–1862) – angol orvos. – *262*

BROUGHAM and Vaux, Henry Peter, Baron (1778–1868) – angol jogász, író és politikus; a 20–30-as években a whigek egyik vezetője, 1830–34 lordkancellár; a szabadkereskedelem híve, harcolt az 1832-es választójogi reformért.
– *An Inquiry into the Colonial Policy of the European Powers* (Vizsgálódás az európai hatalmak gyarmati politikájáról), 2 köt., Edinburgh 1803. – *710*

BRUCKNER, John (1726–1804) – angol pap, népesedéselméleti munkáiból Malthus sokat átvett. – *577*
– (Névtelenül:) *Théorie du système animal* (Az állatok rendszerének elmélete), Leyden 1767. – *577*

BRUNNER, Johann Konrad (XIX. sz.) – svájci anatómus. – *451*

BUCHANAN, David (1779–1848) – angol közgazdász, a fiziokraták ellenfele; Adam Smith egyik kiadója. – *521 683*
– *Observations on the Subjects treated of in Dr. Smith's Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (Észrevételek Dr. Smith „Vizsgálódás a nemzetek gazdagságának természetéről és okairól" c. könyvében tárgyaltakról), Edinburgh–London 1814. – *683*
– *Inquiry into the Taxation and Commercial Policy of Great Britain* (Vizsgálódás Nagy-Britannia adórendszeréről és kereskedelmi politikájáról), Edinburgh 1844. – *122–123*
– *lásd még* Smith, Adam

BUCHEZ, Philippe-Joseph-Benjamin (1796–1865) – francia politikus és történész; polgári republikánus, Saint-Simon tanítványa, az újkatolikus szocializmus hirdetője; 1848-ban az ideiglenes kormány elnöke.
– és Pierre-Célestin ROUX-LAVERGNE: *Histoire parlementaire de la Révolution française ou journal des Assemblées Nationales, depuis 1789 jusqu'en 1815* (A Francia Forradalom parlamenti története vagy a Nemzetgyűlések naplója 1789-től 1815-ig), Párizs 1834–38. – *694*

BURKE, Edmund (1729–1797) – angol liberális politikus és közgazdasági író. – *303 710–711*
– *A Letter from the Right Honourable Edmund Burke to a Noble Lord, on the Attacks made upon him and his Pension, in the House of Lords, by the Duke of Bedford and the Earl of Lauderdale, early in the present Sessions of Parliament* (A tiszteletreméltó Edmund Burke levele egy nemes lordhoz azokról a támadásokról, melyeket ellene és nyugdíja ellen indított a Lordok Házában a jelenlegi ülésszak elején Bedford hercege és Lauderdale grófja), London 1796. – *677*
– *Thoughts and Details on Scarcity, originally presented to the Right Hon. W. Pitt in the Month of November 1795* (Gondolatok és részletek a szűkösségről, eredetileg a tiszteletreméltó W. Pittnek bemutatva 1795 november havában), London 1800. – *195 220 303 710–711*

»*Bury Guardian*« (Buryi Figyelő). – *250*

BUTLER, Samuel (1612–1680) – angol szatirikus költő. – *42*
– *Hudibras.* – *42 (42*)*

BYLES, Sir John Barnard (1801–1884) – angol jogász, a Titkos Tanács tagja; tory. – *254 691*
– (Névtelenul) *Sophisms of Free Trade and Popular Political Economy examined by a Barrister* (A szabadkereskedelem szofizmái es népszerű politikai gazdaságtan, megvizsgálta Egy jogász), VII. kiad., London 1850. – *254 691*

C

CAIRNES, John Elliot (1823–1875) – angol kozgazdasz es publicista, ricardiánus. – *312*
– *The Slave Power, its Character, Career and Probable Designs etc.* (A rabszolgaenergia, jellege, pályája és valószínu sorsa stb.), London 1862. – *185 249 312*

Cambridge University Commission. Report of Her Majesty's Commissioners etc (Cambridge-i egyetemi vizsgálóbizottság. Ofelsége biztosainak jelentése stb.), London 1852. – *577*

CAMPBELL, Sir George (1824–1892) – 1843–74 megszakításokkal gyarmati tisztviselő Indiában, 1875–92 a parlament tagja, liberális; konyveket írt Indiáról. – *336*
– *Modern India. A Sketch of the System of Civil Government* (Modern India. A polgári kormányzati rendszer vázlata), London 1852. – *336*

CANTILLON, Philip. – *517* (*518**)
– *The Analysis of Trade, Commerce, Coin, Bullion, Banks and Foreign Exchanges* (Elemzés az iparról, kereskedelemrol, penzról, aranyrúdról, bankokról és kulfoldi váltoárfolyamokról), London 1759. – *517–518* (*518**)

CANTILLON, Richard de (kb. 1680–1734) – ir származasú kozgazdász, a fiziokraták elofutára. – *517 577*
– (Névtelenul) *Essai sur la nature du commerce en général* (Tanulmány a kereskedelem természeteról általában), Amszterdam 1756. – *517* (*518**)

Card *lásd* Rouard de Card

CAREY, Henry Charles (1793–1879) – amerikai kozgazdász, antiricardiánus, kezdetben szabadkereskedő, majd védővámos. – *204 496 524–525 684 700*
– *Essay on the Rate of Wages; with an Examination on the Causes of the Differences in the Condition of the Labouring Population throughout the World* (Tanulmány a bérekrol; a világ dolgozó népességének helyzeteben mutatkozó kulonbsegek okainak vizsgálatával), Philadelphia 1835. – *524–525*
– *The Slave Trade, Domestic and Foreign; Why it exists, and how it may be extinguished* (A bel- és kulfoldi rabszolgakereskedelem, mik az okai, és hogyan lehetne megszuntetni), Philadelphia 1853. – *684 700*

CARLI, Giovanni Rinaldo, conte (1720–1795) – olasz csillagász és kozgazdász, a merkantilizmus ellenfele. – *309*
– *lásd még* Verri

CARLISLE, Sir Anthony (1785–1840) – angol sebesz es katonaorvos – *262*

CARLYLE, Thomas (1795–1881) – angol publicista, történész és idealista filozofus, tory, hőskultuszt propagált, romantikus álláspontról bírálta a burzsoáziát; 1848 után a munkásmozgalom nyílt ellensége. – *239*
– *Ilias Americana in nuce* (Amerikai Iliasz dióhéjban), „Macmillan's Magazine", 1863 aug – *239*

The Case of our English Wool etc. (Angol gyapjúnk ugye stb.), London 1685. – *235*

CASTLEREAGH, Henry Robert Stewart, Marquess of Londonderry, Viscount (1769–1822) – angol politikus, tory; 1805–06, 1807–09 hadugyminiszter és gyarmatugyi miniszter, 1812–22 kulugyminiszter. – *400*

CAZENOVE, John (megh. kb. 1850) – angol közgazdász, malthusiánus. – *530 541 557*
– (Névtelenül:) *Outlines of Political Economy; being a Plain and Short View of the Laws relating to the Production, Distribution and Consumption of Wealth etc.* (A politikai gazdaságtan alapvonalai, egyben világos és rövid áttekintése ama törvényeknek, amelyek a gazdagság termelésére, elosztására és fogyasztására vonatkoznak stb.), London 1832. – *187 298 486*
– *lásd még* Malthus

Census of England and Wales for the Year 1861 (Népszámlálás Angliában és Walesben 1861-ben), London 1863. – *414 416 440 590 601 608–609 634*

CHALMERS, Thomas (1780–1847) – skót teológus és közgazdász, fanatikus malthusiánus. – *155 577–578*
– *On Political Economy in Connection with the Moral State and Moral Prospects of Society* (A politikai gazdaságtanról a társadalom erkölcsi állapotával és erkölcsi kilátásaival kapcsolatban), II. kiad., Glasgow–Edinburgh–Dublin–London 1832. – *147*

CHAMBERLAIN, Joseph (1836–1914) – angol gyáros és politikus; 1873–75 Birmingham polgármestere, 1876-tól képviselő, liberális majd konzervatív, 1880–85, 1886 kereskedelmi miniszter, 1895–1902 gyarmatügyi miniszter; a brit imperializmus egyik előharcosa. – *600*
– [*A birminghami egészségügyi kongresszus megnyitó beszéde, 1875 január 14-én;*] „Manchester Guardian", 1875 jan. 15. – *600*

The Character and Behaviour of King William, Sunderland, Somers etc. as represented in Original Letters to the Duke of Shrewsbury from Somers, Halifax, Oxford, Secretary Vernon etc. (Vilmos király, Sunderland, Somers stb. jelleme és erkölcse, amint az Somersnak, Halifaxnak, Oxfordnak és Vernon titkárnak Shrewsbury herceghez intézett eredeti leveleiből kitűnik); British Museum Sloane Manuscript Collection, 4224. sz. – *677*

CHERBULIEZ, Antoine-Elisée (1797–1869) – svájci francia közgazdász; Sismondi követője. – *172*
– *Richesse ou pauvreté. Exposition des causes et des effets de la distribution actuelle des richesses sociales etc.* (Gazdagság vagy szegénység. Ismertetése a társadalmi gazdagság jelenlegi elosztása okainak és okozatainak stb.), Párizs 1841. – *172 175–176 545* (*172* 176**)

CHEVALLIER, Jean-Baptiste-Alphonse (1793–1879) – francia kémikus. – *233*
– *Dictionnaire des altérations et falsifications des substances alimentaires, médicamenteuses et commerciales avec l'indication des moyens de les reconnaître* (A táplálék-, gyógyszer- és kereskedelmi anyagok meghamisításának szótára, a hamisítás felismerésére szolgáló eszközök megjelölésével), Párizs 1850–52. – *233*

CHILD, Sir Josiah (1630–1699) – angol kereskedő és közgazdász, merkantilista. – *710*
– (Névtelenül:) *A Discourse concerning Trade, and that in particular of the East Indies* (Értekezés a kereskedelemről, különös tekintettel a kelet-indiaira), London 1689. – *91*

Children's Employment Commission (1862). Reports I–VI of the Commissioners on the Employment of Children and Young Persons in Trades and Manufactures not already regulated by Law (A gyermekek foglalkoztatását vizsgáló bizottság (1862). A biztosok I—VI. jelentése a törvénnyel még nem szabályozott szakmákban és üzemekben dolgozó gyermekek és fiatal személyek foglalkoztatásáról). – *224 228 279 369 397 415 439*
– *1st Report etc.* London 1863. – *228–230 232 253 439 508 516*
– *2nd Report etc.* London 1864. – *431 436–443 445 457 508 516*
– *3rd Report etc.* London 1864. – *166 240 370 429 434–435 446 448 459 510–511 516*

– *4th Report etc.* London 1865. – *241–248 328 375 406 447*
– *5th Report etc.* London 1866. – *243 370 404 424 432 448–453 457–459 509*
– *6th Report etc.* London 1867. – *642 650–653*

CICERO, Marcus Tullius (i. e. 106–43) – római szónok és államférfi, eklektikus filozófus. – *103 380*

CINCINNATUS, Lucius Quinctius (i. e. kb. 519–438) – római hadvezér, akit a monda szerint az eke szarvától hívtak el diktátornak, s aki a győzelem után visszatért kis földjére. – *174*

CLAUREN, Heinrich (Karl Heun) (1771–1854) – német író, szentimentális regények és novellák szerzője. – *209*

CLAUSSEN, Pieter – belga feltaláló, a körkötőgép tökéletesítője. – *347*

CLEMENT, Simon – angol kereskedő.
– (Névtelenül:) *A Discourse of the General Notions of Money, Trade and Exchanges, as they stand in relation each to other. By A Merchant* (Értekezés a pénz, a kereskedelem és a váltóüzlet fogalmáról általában, amint ezek összefüggésben állanak egymással. Írta Egy kereskedő), London 1695. – *91*

COBBETT, William (kb. 1762–1835) – angol politikus és publicista; kispolgári radikális, a chartisták előfutára az általános választójogért és a dolgozók helyzetének megjavításáért vívott harcban. – *270 705 707*
– *A History of the Protestant „Reformation" in England and Ireland; showing how that Event has Impoverished and Degraded the Main Body of the People in those Countries. In a Series of Letters, addressed to All Sensible and Just Englishmen* (A protestáns „reformáció" története Angliában és Írországban; megmutatja, hogy ez az esemény hogyan szegényítette el és alacsonyította le ez országok népének fő tömegét. Minden jóérzésű és igaz angolhoz címzett levélsorozatban), London 1824. – *675*

COBDEN, Richard (1804–1865) – angol gyáros és politikus; szabadkereskedő, a Gabonatörvény-ellenes Liga egyik vezetője. – *13 239 265 634*

COLBERT, Jean-Baptiste, marquis de Seignelay (1619–1683) – francia államférfi, 1665–83 a francia kül- és belpolitika irányítója; a merkantilista gazdaságpolitika következetes képviselője. – *290*

COLINS, Jean-Guillaume-César-Alexandre-Hippolyte (1783–1859) – belga származású francia közgazdász és szociálreformer, a „racionális szocializmus" utopista rendszerének megalapítója. – *649*
– *L'économie politique. Source des révolutions et des utopies prétendues socialistes* (A politikai gazdaságtan. A forradalmak és az állítólag szocialista utópiák forrása), III. köt., Párizs 1857 – *574 649 721*

COLLINS, H. I.
– (Névtelenül:) *On Combination of Trades* (A szakmai egyesülésről), új kiad., London 1834. – *520*

Columbus *lásd* Kolumbusz

On Combination of Trades *lásd* Collins

Committee of 1855 on the Adulteration of Bread *lásd* First Report from the Select Committee on Adulteration of Food

A Compendious or Brief Examination etc. *lásd* Stafford

Compte rendu de la deuxième session du congrès international de statistique réuni à Paris les 10, 12, 13, 14 et 15 Septembre 1855 (Jelentés a nemzetközi statisztikai kongresszus Párizsban 1855 szeptember 10-, 12-, 13-, 14- és 15-én tartott második ülésszakáról), Párizs 1856. – *281*

COMTE, Auguste (1798–1857) – francia matematikus, filozófus és szociológus, a pozitivizmus megalapítója. – *15 312*

COMTE, François-Charles-Louis (1782–1837) – francia liberális publicista és politikus, vulgáris közgazdász. – *702*

– *Traité de législation, ou exposition des lois générales, suivant lesquelles les peuples prospèrent, dépérissent ou restent stationnaires* (Értekezés a törvényhozásról, vagy azon általános törvények kifejtése, melyek szerint a népek felvirágoznak, lehanyatlanak vagy egyhelyben maradnak), III. kiad., Brüsszel 1837. – *702*

»*Concordia. Zeitschrift für die Arbeiterfrage*« (Egyetértés. A munkáskérdéssel foglalkozó folyóirat), Berlin. – *33–35*

CONDILLAC, Etienne-Bonnot de (1715–1780) – francia szenzualista filozófus, fiziokrata közgazdász. – *152–153*

– *Le commerce et le gouvernement* (A kereskedelem és a kormányzat) (1776); „Collection des principaux économistes", XIV. köt.: „Mélanges d'économie politique" (Vegyes politikai gazdaságtani művek), Daire és Molinari kiad., Párizs 1847. – *152*

CONDORCET, Marie-Jean-Antoine-Nicolas Caritat, marquis de (1743–1794) – francia matematikus és filozófus, a fiziokraták híve, felvilágosító; a francia forradalom idején girondista. – *577*

Considerations concerning taking off the Bounty on Corn exported etc. (Nézetek az exportált gabona kiviteli prémiumának eltörléséről stb.), London 1753. – *300*

Considerations on Taxes etc. *lásd* Cunningham

CORBET, Thomas (XIX. sz.) – angol közgazdász, ricardiánus. – *144*

– *An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation explained* (Vizsgálódás az egyének gazdagságának okairól és módjairól; vagy a kereskedés és a spekuláció alapelveinek magyarázata), London 1841. – *144 550*

CORBON, Claude-Anthime (1808–1891) – francia betűszedő, majd lapszerkesztő; 1870 szept. 4. után Párizs egyik kerületének polgármestere, 1871-ben a nemzetgyűlés tagja; a Kommün idején a versailles-iakkal való megegyezés híve.

– *De l'enseignement professionnel* (A szakmai oktatásról), II. kiad., Párizs 1860. – *455*

Corn, Grain and Meal. Return to an Order of the Honourable the House of Commons, dated 18 February 1867 (Gabona és liszt. Jelentés a tisztelt Alsóház rendeletére, 1867 február 18.). – *422–423* (*422**)

Correspondence with Her Majesty's Missions Abroad, regarding Industrial Questions and Trades Unions (Levelezés őfelsége külföldi követségeivel ipari kérdésekről és a szakszervezetekről), London 1867. – *10*

COURCELLE-SENEUIL, Jean-Gustave (1813–1892) – francia kereskedő, közgazdász.

– *Traité théorique et pratique des entreprises industrielles, commerciales et agricoles, ou Manuel des affaires* (Elméleti és gyakorlati értekezés az ipari, kereskedelmi és mezőgazdasági vállalkozásokról, vagy az üzlet kézikönyve), II. kiad., Párizs 1857. – *218 558*

COWELL, J. W. – az 1833-as gyári vizsgálóbizottság tagja. – *523*

A Critical Dissertation on the Nature . . . of Value etc. *lásd* Bailey

CROMWELL, Oliver (1599–1658) – angol államférfi, az angol polgári forradalom vezetője; Anglia, Skócia és Írország lordprotektora (államfője) 1653–1658. – *674 676 700*

CSERNISEVSZKIJ, Nyikolaj Gavrilovics (1828–1889) – orosz forradalmi demokrata, író és kritikus; az orosz szociáldemokrácia egyik legjelentősebb előfutára. – *14*

– *Очерки из политической экономии (по Миллю)* (A politikai gazdaságtan vázlata (Mill szerint)), „Szovremennyik", Szentpétervár 1861. – *14*

CULPEPER, Sir Thomas, Sen. (1578–1662) – angol jogász és közgazdász, az ipari tőke képviselője az uzsoratőkével szemben. – *710*

CUNNINGHAM. – *256–258 345 506 561 595 688*

– (Névtelenül:) *Considerations on Taxes, as they are supposed to affect the Price of Labour in our Manufactories* (Megfontolások az adókról, amennyiben azok, feltevés szerint, befolyásolják a munka árát manufaktúráinkban), London 1765. – *256*

– (Névtelenül:) *An Essay on Trade and Commerce; containing Observations on Taxes etc. By the Author of Considerations on Taxes* (Tanulmány az iparról és a kereskedelemről; megjegyzésekkel az adókról stb. Írta a „Megfontolások az adókról" szerzője), London 1770. – *217–218 256–259 345 506 561 576 595 688*

The Currency Theory Reviewed; in a Letter to the Scottish People on the Menaced Interference by Government with the Existing System of Banking in Scotland. By a Banker in England (A currency-elmélet vizsgálata; levél a skót néphez a kormány azon fenyegetéséről, hogy beavatkozik a bankügy Skóciában fennálló rendszerébe. Írta Egy angliai bankár), Edinburgh 1845. – *134*

CUSTODI, Pietro (1771–1842) – olasz politikus és történész, a „Scrittori classici italiani di economia politica" (Klasszikus olasz politikai gazdaságtani írók) c. gyűjtemény kiadója. – *48 76 90 92 147 152 342 604*

CUVIER, Georges-Léopold-Chrétien-Frédéric-Dagobert, baron de (1769–1832) – francia zoológus, anatómus és paleontológus; az összehasonlító anatómia megalapítója; a „kataklizma-elmélet" álláspontján állt.

– *Discours sur les révolutions de la surface du globe etc.* (Értekezés a föld felszínének forradalmairól stb.), Hoefer kiad., Párizs 1863. – *478–479*

CUZA, Alexandru Ion (1820–1873) – I. Sándor János néven moldva–havasalföldi, majd román uralkodó 1859–1866; az 1866-os bojár-összeesküvéskor trónját vesztette és emigrált. – *160 (160*)*

D

»*The Daily Telegraph*« (Napi Távíró), London. – *228*

DAIRE, Louis-François-Eugène (1798–1847) – francia publicista és közgazdász, a „Collection des principaux économistes" (Legjelesebb közgazdászok gyűjteménye) kiadója. – *42 92 107–108 135 152 294*

DANTE ALIGHIERI (1265–1321) – olasz költő. – *10 103 231 (10***)*

– *La Divina Commedia* (Az isteni színjáték). – *10 103 (10*** 103**)*

DARWIN, Charles Robert (1809–1882) – angol természetkutató. – *320 347*

– *The Origin of Species by means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life* (A fajták eredete természetes kiválogatódás révén, vagy az előnyben levő fajok megőrződése az életért folyó küzdelemben), London 1859. – *320 (320*)*

DAUMER, Georg Friedrich (1800–1875) – német kispolgári író és vallásfilozófus. – *269*

– *Die Geheimnisse des christlichen Altertums* (A keresztény ókor titkai), Hamburg 1847. – *269 (269***)*

DE COUS, Salomon (1576–1626) – francia építőmester és mérnok. – *351*
– *lásd még Herón*

A Defence of the Landowners and Farmers of Great Britain etc (Nagy-Britannia földtulajdonosainak és bérlőinek védelme stb.), London 1814 – *519*

DEFOE (De Foe), Daniel (kb. 1660–1731) – angol regényíró és radikális publicista, a „Robinson Crusoe" szerzője – *577*
– (Névtelenül:) *An Essay upon Public Credit etc* (Tanulmány az állami hitelről), III. kiad., London 1710 – *135*

DE QUINCEY, Thomas (1785–1859) – angol író és közgazdász, ricardiánus
– *The Logic of Political Economy* (A politikai gazdaságtan logikája), Edinburgh–London 1844. – *368*

DERBY, Edward George Geoffrey Smith Stanley, 1851-től Earl of (1799–1869) – angol politikus, 1835-ig whig, majd a toryk, később a konzervatívok egyik vezére, 1852, 1858–59, 1866–68 miniszterelnök – *425*

DE ROBERTY, Jevgenyij Valentyinovics (1843–1915) – orosz pozitivista filozófus és vulgáris közgazdász, liberális, Franciaországba emigrált (*15***)
– *Marx Das Kapital Kritik der politischen Ökonomie (Vol. I) Hamburg 1867* (Marx A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. I. köt. Hamburg 1867); „La Philosophie Positive", 1868 nov.–dec. sz. – *15* (*15***)

DESCARTES, René (1596–1650) – francia filozófus, matematikus és természetkutató – *363 364*
– *Discours de la méthode pour bien conduire sa raison etc.* (Értekezés annak módszeréről, hogyan irányítsuk helyesen értelmünket stb.) (1637) – *363–364*

DESTUTT DE TRACY, Antoine-Louis-Claude, comte de (1754–1836) – francia szenzualista filozófus, liberális politikus és vulgáris közgazdász – *82 156 606* (*82** 151**)
– *Eléments d'idéologie* (Az ideológia elemei), IV. és V. rész „Traite de la volonté et de ses effets" (Értekezés az akaratról és annak hatásairól) (1815), Párizs 1826. – *82 151 156 305 307 606* (*82* 151**)
– *Traité d'économie politique* (Értekezés a politikai gazdaságtanról), Párizs 1823. – *151* (*151**)

»Deutsch-Französische Jahrbücher« (Német–Francia Évkönyvek), A. Ruge és K. Marx kiad., 1. és 2. füzet, Párizs 1844 – *77 146*

DIDEROT, Denis (1713–1784) – francia materialista filozófus, kritikus és író; enciklopedista. – *129*
– *Salons* (Szalonok), 1767. – *129* (*129**)

DIETZGEN, Josef (1828–1888) – német tímármunkás, szocialista, a Kommunisták Szövetségének tagja, autodidakta filozófus, aki önállóan eljutott a dialektikus materializmus alapvető felismeréséhez. – *14–15* (*15**)
– *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie von Karl Marx. Hamburg 1867* (Karl Marx: A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. Hamburg 1867); „Demokratisches Wochenblatt", 1868 aug. 1., 22., 29., szept. 5. sz. – *15* (*15**)

DIODÓROSZ SZIKELIOSZ (Diodorus Siculus) (i. e. kb. 80–29) – gorog történész. – *220 344 477*
– *Historische Bibliothek* (Történelmi könyvtár), német ford. J. F. Wurm, I. és III. kot., Stuttgart 1828–29. – *137 220 318 344 477*

A Discourse concerning Trade etc. *lásd* Child

A Discourse on the General Notions etc. *lásd* Clement

A Discourse on the Necessity of Encouraging Mechanic Industry (Értekezés a mechanikai ipar ösztönzésének szükségességéről), London 1690. – *255*

A Dissertation on the Poor Laws *lásd* Townsend

DOUBLEDAY, Thomas (1790–1870) – angol publicista, liberális politikus és közgazdász; a malthusi elmélet ellenfele. – *707*

DRYDEN, John (1631–1700) – angol udvari költő. – *226*
– *The Cock and the Fox; or, the Tale of the Nun's Priest* (A kakas és a róka; avagy az apácák papjának meséje). – *226*

DUCPETIAUX, Edouard (1804–1868) – belga publicista és közgazdász, a belga börtönök és jótékonysági intézmények főfelügyelője; szociálreformer. – *628*
– *Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique. Subsistances, salaires, population* (Belgium dolgozó osztályainak gazdasági költségvetései. Létfenntartási eszközök, bérek, népesedés), Brüsszel 1855. – *628–629*

DUFFERIN and Ava, Frederick Temple Hamilton-Temple-Blackwood, Marquess of (1826–1902) – angol liberális politikus és diplomata, írországi nagybirtokos; 1868–72 a Gladstone-kormány tagja, 1872–78 Kanada főkormányzója, 1884–88 indiai alkirály. – *665–666*

DUFFY, Sir Charles Gavan (1816–1903) – ír politikus és publicista; az Ifjú Írország csoport egyik vezére, a Bérlők Jogaiért Küzdő Szövetség alapítója, a parlament tagja; 1855-ben Ausztráliába emigrált, ahol több állami hivatalt viselt.
– *Guide to the Land Law of Victoria* (Vezérfonal Victoria földtörvényéhez), London 1862. – *722*

DUNNING, Thomas Joseph (1799–1873) – az angol szakszervezeti mozgalom teoretikusa, a könyvkötők szövetségének elnöke. – *516*
– *Trades Unions and Strikes; their Philosophy and Intention* (Szakszervezetek és sztrájkok; filozófiájuk és céljuk), London 1860. – *513 516–517 711*

DUPONT, Pierre (1821–1870) – francia költő; népszerű munkástárgyú versei miatt üldözték. – *649*
– *Le chant des ouvriers* (Munkások dala). – *649*

DUPONT DE NEMOURS, Pierre-Samuel (1739–1817) – francia politikus és közgazdász, fiziokrata, Quesnay tanítványa. – (*107**)
– *Maximes du docteur Quesnay, ou résumé de ses principes d'économie sociale* (Doktor Quesnay maximái, avagy politikai gazdaságtani elveinek összefoglalója); „Collection des principaux économistes", II. köt.: „Physiocrates etc.", I. rész, Daire kiad., Párizs 1846. – *107* (*107**)

E

East India (Bullion). Return to an Address of the Honourable the House of Commons, dated 8 February 1864 (Kelet-India (Nemesfémrúd). Jelentés a tisztelt Alsóház feliratára, 1864 február 8.). – *130* (*130***)

The East India Trade a most Profitable Trade etc. *lásd* Papillon

»*The Economist*« (A Közgazdász), London. – *214 549 597 633 686*

EDEN, Sir Frederic Morton (1766–1809) – angol történész és közgazdász; A. Smith tanítványa. – *228 562 576–578 631 676 678 681 708 710*

– *The State of the Poor; or an History of the Labouring Classes in England, from the Conquest to the Present Period* (A szegények helyzete; avagy Anglia dolgozó osztályainak története a hódítástól a jelen időszakig), London 1797. – *228 562 576–578 631 676 678 681 708*

EDWARD, III. (1312–1377) – angol király 1327–1377. – *97 254 690*

EDWARD, VI. (1537–1553) – angol király 1547–1553. – *687–688*

EMERY, Charles Edward (1838–1898) – amerikai mérnök, feltaláló, a cotton gin tökéletesítője. – *357*

ENGELS, Friedrich (1820–1895). – *25–33 37 224 372 415 566 611*
– *Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie* (A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata); „Deutsch-Französische Jahrbücher", Párizs 1844. – *77 146 156–157 593*
– *Die Lage der arbeitenden Klasse in England* (A munkásosztály helyzete Angliában), Lipcse 1845. – *224 229 238 251 372 394 396 415 566 (611*)*
– *Die englische Zehnstundenbill* (Az angol tízórás törvényjavaslat); „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue", Hamburg, 1850 ápr. – *273 282–283*
– *lásd még* Marx

ENSOR, George (1769–1843) – angol publicista; küzdött Írország angol leigázása ellen.
– *An Inquiry concerning the Population of Nations; containing a Refutation of Mr. Malthus's Essay on Population* (Vizsgálódás a nemzetek népesedéséről; tartalmazza Malthus úr népesedésről írott tanulmányának cáfolatát), London 1818. – *683*

EPIKUROSZ (i. e. kb. 341–270) – görög materialista filozófus, ateista. – *81 (81*)*

ERZSÉBET, I. (1533–1603) – angol királynő 1558–1603. – *255 675 688–689 691–692*

ESCHWEGE, Wilhelm Ludwig von (1777–1855) – német geológus, bánya- és kohómérnök. – *46*

Essay on the Application of Capital to Land etc. *lásd* West

An Essay on Credit and the Bankrupt Act (Tanulmány a hitelről és a csődtörvényről), London 1707. – *131*

An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest etc. *lásd* Massie

An Essay on the Political Economy of Nations etc. (Tanulmány a nemzetek politikai gazdaság tanáról stb.), London 1821. – *189 288*

An Essay upon Public Credit *lásd* Defoe

An Essay on Trade and Commerce etc. *lásd* Cunningham

Essays on Political Economy, in which are illustrated the Principal Causes of the Present National Distress (Tanulmányok a politikai gazdaságtanról, melyekben megvilágítják a jelenlegi nemzeti nyomor fő okait), London 1830. – *491–492*

The Essential Principles of the Wealth of Nations etc. *lásd* Gray

EVANS, N. Howard.
– (Névtelenül:) *Our old Nobility. By Noblesse Oblige* (Régi nemességünk. Írta A nemesség kötelez), II. kiad., London 1879. – *677*

»*The Evening Standard*« (Az Esti Zászló), London. – *31*

EVERET (XVIII. sz.) – angol feltaláló. – *400*

F

Factories Inquiry Commission. First Report of the Central Board of His Majesty's Commissioners. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 28 June 1833 (Gyári vizsgáló bizottság. Őfelsége biztosai központi testületének első jelentése. Kinyomtatva az Alsóház rendeletére, 1833 június 28.). – *261* (*261**)

Factories Regulation Acts. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 9 August 1859 (Gyári szabályozó törvények. Kinyomtatva az Alsóház rendeletére, 1859 augusztus 9.). – *225 276*

Factories. Return to an Address of the Honourable the House of Commons, dated 15 April 1856. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 4 February 1857 (Gyárak. Jelentés a tisztelt Alsóház 1856 április 15-i feliratára. Kinyomtatva az Alsóház rendeletére, 1857 február 4.). – *387* (*405**)

Factories. Return to an Address of the Honourable the House of Commons, dated 24 April 1861. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 11 February 1862 (Gyárak. Jelentés a tisztelt Alsóház 1861 április 24-i feliratára. Kinyomtatva az Alsóház rendeletére, 1862 február 11.). – *387 443* (*405* 443**)

Factories. Return to an Address of the Honourable the House of Commons, dated 5 December 1867. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 22 July 1868 (Gyárak. Jelentés a tisztelt Alsóház 1867 december 5-i feliratára. Kinyomtatva az Alsóház rendeletére, 1868 július 22.). – (*405**)

The Factory Question etc. *lásd* Greg

FAIRBAIRN, Sir William (1789–1874) – skót vállalkozó, mérnök és feltaláló. – *407*

FARRE, John Richard (1774–1862) – angol orvos. – *262*

FAULHABER, Johann (1580–1635) – német matematikus és mérnök. – *351*
– *Mechanische Verbesserung einer alten Rossmühle etc.* (Egy lóerővel működő régi malom mechanikai megjavítása stb.), Ulm 1625. – *351*

FAWCETT, Henry (1833–1884) – angol közgazdász és liberális politikus; J. St. Mill követője. – *571 610 700*
– *The Economic Position of the British Labourer* (A brit munkás gazdasági helyzete), Cambridge–London 1865. – *520 571–572 610–611*

FERGUSON, Adam (1723–1816) – skót történetíró, erkölcs- és társadalomfilozófus; A. Smith tanítója. – *120 332 340*
– *An Essay on the History of Civil Society* (Tanulmány a polgári társadalom történetéről), Edinburgh 1767. – *332 338–340*

FERRAND, William Bushfield – angol földbirtokos, parlamenti képviselő, tory. – *388*
– [*Alsóházi beszéd, 1863 április 27-én;*] „Hansard", 170. köt. – *250 388–389 536*

FERRIER, François-Louis-Auguste (1777–1861) – francia közgazdász, vámügyi főtisztviselő, védővámos. – *64–65*
– *Du gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce* (A kormányról, tekintettel a kereskedelemmel való kapcsolataira), Párizs 1805. – *65*

FICHTE, Johann Gottlieb (1762–1814) – német idealista filozófus, Hegel előfutára. – *57*

FIELDEN, John (1784–1849) – angol gyáros és parlamenti képviselő; radikális burzsoá, a gyári törvényhozás híve. – *376 385 708*

– *The Curse of the Factory System; or a Short Account of the Origin of Factory Cruelties* (A gyárrendszer átka; vagy rövid beszámoló a gyári kegyetlenségek eredetéről), London 1836. – *376 385 708–709*

First Report from the Select Committee on Adulteration of Food etc. (Az élelmiszerhamisítás kivizsgálására kinevezett szűkebb bizottság első jelentése stb.), 1855. – *166*

FLEETWOOD, William (1656–1723) – angol püspök, író; whig. – *255*
– *Chronicon Preciosum etc.* (Árkrónika stb.), London 1707; II. kiad., London 1745. – *255*

FLETCHER, Andrew (1655–1716) – skót hazafi, a skót parlament tagja. – *676*

FONTERET, Antoine-Louis – francia orvos; társadalmi egészségüggyel foglalkozott.
– *Hygiène physique et morale de l'ouvrier dans les grandes villes en général, et dans la ville de Lyon en particulier* (A munkás testi és erkölcsi higiénéje a nagyvárosokban általában, és Lyon városában különösen), Párizs 1858. – *340–341*

FORBES – angol feltaláló. – *365*

FORBONNAIS, François-Véron-Duverger de (1722–1800) – francia pénzember és közgazdász; merkantilista és védővámos, a fiziokraták ellenfele.
– *Eléments du commerce* (A kereskedelem alapelemei), új kiad., Leyden 1766. – *92*

FORSTER, Nathaniel (kb. 1726–1790) – angol pap és közgazdász. – *256 399 679–680*
– (Névtelenül:) *An Inquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions* (Vizsgálódás az élelmiszerek jelenlegi magas árának okairól), London 1767. – *256 399 478 679*

FORSTER, William Edward (1818–1886) – angol gyáros és politikus, liberális; 1880–82 az ír ügyek minisztere; kegyetlenül elnyomta az ír szabadságmozgalmat. – *619–620*

FORTESCUE, Sir John (kb. 1394–1476) – angol jogász, kancellár. – *672–673*
– *De laudibus legum Angliae* (Anglia törvényeinek dicsérete), I. kiad., London 1537. – *672 673*

FOURIER, François-Marie-Charles (1772–1837) – francia utopikus szocialista. – *272 358 399 557 651 (272*)*
– *Le nouveau monde industriel et sociétaire etc.* (Az új ipari és társadalmas világ stb.), Párizs 1829. – *272 651 (272* 651*)*
– *La fausse industrie morcelée, répugnante, mensongère etc.* (A szétforgácsolt, visszataszító, hazug, hamis ipar stb.), Párizs 1835–36. – *399 (399**)*

Fourth Report of the Commissioners of Her Majesty's Inland Revenue (Az őfelsége belföldi jövedelmét vizsgáló biztosok negyedik jelentése), London 1860. – *608*

FRANKLIN, Benjamin (1706–1790) – amerikai politikus, természettudós és közgazdász; a Függetlenségi Nyilatkozat egyik szerzője. – *55–56 157 170 306 577*
– *A Modest Inquiry into the Nature and Necessity of a Paper Currency* (Szerény vizsgálódás a papírpénz természetéről és szükségességéről); „Works" (Művei), II. köt., Sparks kiad., Boston 1836. – *55*
– *Positions to be examined; concerning National Wealth* (Megvizsgálandó álláspontok a nemzeti gazdagságról); „Works" (Művei), II. köt., Sparks kiad., Boston 1836. – *157*

FREYTAG, Gustav (1816–1895) – német regényíró, liberális publicista.
– *Neue Bilder aus dem Leben des deutschen Volkes* (Új képek a német nép életéből), Lipcse 1862. – *691–692*

FRIGYES, II. (Nagy) (1712–1786) – porosz király 1740–1786. – *685 697–698*

FULLARTON, John (1780–1849) – angol közgazdász, a currency-elmélet ellenfele. – *136*
– *On the Regulation of Currencies; being an Examination of the Principles on which it is Proposed*

to Restrict, within certain Fixed Limits, the Future Issues on Credit of the Bank of England and of the other Banking Establishments throughout the Country (A forgalmi eszkozok szabályozásáról; egyben vizsgálata azon elveknek, melyeknek alapján javaslatba kerul, hogy az Angol Bank, valamint országszerte a tobbi bankvállalatok által a jovőben hitelre történő jegykibocsátások bizonyos rogzített korlátok kozé szoríttassanak), II. kiad., London 1845. – *124 136 139*

FULTON, Robert (1765–1815) – amerikai mérnok (először ékszerész-munkás, majd arckép- és tájképfestő), az első használható gőzhajó megépítője. – *456*

FÜLÖP, VI. (Valois) (1293–1350) – francia király 1328–1350 – *92*

G

GALIANI, Ferdinando (1728–1787) – olasz abbé, kozgazdász és diplomata; merkantilista, a fiziokraták ellenfele. – *76 601*

– *Della moneta* (A pénzről) (1750 [1751]); „Scrittori classici italiani di economia politica", Modern rész, III. kot., Custodi kiad., Milánó 1803. – *76 90 91 100 147 152 295 601*

GANILH, Charles (1758–1836) – francia politikus és vulgáris kozgazdász, újmerkantilista – *65 83 93 170 418*

– *Des systèmes d'économie politique, de la valeur comparative de leurs doctrines etc.* (A politikai gazdaságtani rendszerekről, tanaik viszonylagos értékéről stb.) (1809), II. kiad., Párizs 1821. – *65 165 418*

– *La théorie de l'économie politique* (A politikai gazdaságtan elmélete), Párizs 1815. – *170*

GARNIER, Germain, comte de (1754–1821) – francia kozgazdász, bonapartista szenátor, A. Smith francia fordítója és kiadója. – *340 515*

– (Névtelenul.) *Abrégé élémentaire des principes de l'économie politique* (A politikai gazdaságtan alapelveinek elemi vázlata), Párizs 1796. – *515*

– *lásd még* Smith, Adam

GASKELL, Peter (XIX. sz. első fele) – angol orvos és publicista; liberális. – *406*

– *The Manufacturing Population of England, its Moral, Social, and Physical Conditions, and the Changes which have arisen from the Use of Steam Machinery; with an Examination of Infant Labour* (Anglia ipari népessége, ennek erkolcsi, társadalmi és fizikai állapotai, és a gőzgép használatából fakadt változások; a gyermekmunka vizsgálatával), London 1833. – *406–407 415*

GENOVESI, Antonio (1712–1769) – olasz teológus, filozófus és kozgazdász, merkantilista

– *Lezioni di economia civile* (Előadások a polgári gazdaságtanról); „Scrittori classici italiani di economia politica", Modern rész, VIII. kot., Custodi kiad., Milánó 1803. – *147*

GEOFFROY SAINT-HILAIRE, Etienne (1772–1844) – francia természetkutató. – *697*

– *Notions synthétiques, historiques et physiologiques de philosophie naturelle* (A természetfilozófia szintetikus, történelmi és fiziológiai alapelemei), Párizs 1838. – *697*

GERHARDT, Charles-Frédéric (1816–1856) – francia kémikus. – *289*

GILLOTT, Joseph (1799–1873) – angol acéltollgyáros. – *430*

GISBORNE, Thomas (1758–1846) – angol teológus.

– *An Inquiry into the Duties of Men in the Higher Rank and Middle Classes of Society in Great Britain* (Vizsgálódás a Nagy-Britannia társadalmának felsőbb rendjeihez és kozeposztályaihoz tartozó emberek kotelességeiről), II. kiad., London 1795. – *709*

GLADSTONE, William Ewart (1809–1898) – angol politikus, tory, majd peelista, kesobb a

liberális párt vezetője; 1852–55, 1859–66 pénzügyminiszter, 1868–74, 1880–85, 1886, 1892–94 miniszterelnök. – *33–37 422 609 610 693*
– [*Alsóházi beszéd, 1843 február 13-án*;] „Times", 1843 febr. 14.; „Hansard", febr. 13. – *609*
– [*Alsóházi beszéd, 1863 április 16-án*;] „Morning Star", 1863 ápr. 17.; „Hansard", 1863 ápr. 16.; „Times", 1863 ápr. 17.; „Morning Advertiser", 1863 ápr. 17. – *34–37 609–610*
– [*Alsóházi beszéd, 1864 április 7-én*;] „Hansard", 1864 ápr. 7. – *610*

»*The Glasgow Daily Mail*« (Glasgow-i Napi Posta). – *291*

GODUNOV, Borisz Fjodorovics (kb. 1551–1605) – orosz cár 1598–1605. – *677* (*677**)

GOETHE, Johann Wolfgang von (1749–1832) – német költő és tudós.
– *West-östlicher Divan. An Suleika* (Nyugat–keleti díván. Zuleikához). – *253* (*253**)
– *Faust.* – *35 72 88 145 183–184 273 554 665* (*35* 72** 88* 145* 183* 184** 273* 554*** 665**)

GORDON, Sir John William (1814–1870) – angol hadmérnök, később tábornok. – *166*

GOTTSCHED, Johann Christoph (1700–1766)[?]– német író és esztéta. – *203* (*203**)

GRAY, John (XVIII. sz.) – angol közgazdász, fiziokrata, Northumberland hercegének titkára Irországban; az „egyetlen adó" hirdetője, földbankok létesítését javasolta.
– (Névtelenül:) *The Essential Principles of the Wealth of Nations, illustrated, in Opposition to some False Doctrines of dr. Adam Smith and others* (A nemzetek gazdagságának lényeges alapelvei, megvilágítva dr. Adam Smith és mások némely téves tanításaival ellentétben), London 1797. – *154*

GRAY, John (1798–1850) – angol közgazdász, utopikus szocialista, Owen követője; a „munkapénz" elméletének hirdetője. – *72*

GREENHOW, Edward Headlam (1814–1888) – angol orvos, egészségügyi biztos. – *228–229 275 389*

GREG, Robert Hyde (1795–1875) – angol gyáros, szabadkereskedő, a manchesteri kereskedelmi kamara elnöke. – *273*
– (Névtelenül:) *The Factory Question, considered in Relation to its Effects on the Health and Morals of those Employed in Factories. And the Ten Hours Bill* (A gyári kérdés, a gyárakban alkalmazottak egészségére és erkölcsére gyakorolt hatásával kapcsolatban szemlélve. És a tízórás törvény), London 1837. – *273*

GREGOIR, Henri – a brüsszeli nyomdászegyesület titkára.
– *Les typographes devant le tribunal correctionnel de Bruxelles* (A nyomdászok a brüsszeli büntetőtörvényszék előtt), Brüsszel 1865. – *518*

GREY, Sir George (1799–1882) – angol politikus, whig; 1846–52, 1855–58, 1861–66 belügyminiszter, 1854–55 gyarmatügyi miniszter. – *270 621*

GROVE, Sir William Robert (1811–1896) – angol jogász és fizikus.
– *The Correlation of Physical Forces* (A fizikai erők korrelációja) (1846), III. kiad., London 1855. – *490*

GUTHRIE, George James (1785–1856) – londoni sebész. – *262*

GÜLICH, Gustav von (1791–1847) – német vállalkozó, közgazdász és gazdaságpolitikus, feltaláló; a német védővámosok feje. – *12 705*
– *Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handeltreibenden Staaten unserer Zeit* (A kereskedelem, az iparok és a földművelés történeti leírása korunk legjelentősebb kereskedelmi államaiban), Jéna 1830. – *12 704–705* (*705**)

GYÖRGY, II. (1683–1760) – angol király 1727–1760. – *45 97 691 692*

GYÖRGY, III. (1738–1820) – angol király 1760–1820. – *692*

H

HALL, Christopher Newman (1816–1902) – angol pap, a főpapság képviselője. – *239*

HALLER, Karl Ludwig von (1768–1854) – svájci jogász és történész; az 1848 előtti német feudális monarchista reakció ideológusa. – *363*

– *Restauration der Staatswissenschaft oder Theorie des natürlich-geselligen Zustands; der Chimäre des künstlich-bürgerlichen entgegengesetzt* (Az államtudomány restaurációja vagy a természetes-társas állapot elmélete; szembeállítva a mesterséges-polgári állapot kimérájával), Winterthur 1816–34. – *363*

HAMILTON, Sir William (1788–1856) – skót idealista filozófus, kantiánus; D. Stewart műveinek kiadója. – *301 453*

HAMM, Wilhelm von (1820–1880) – német mezőgazdasági író és vállalkozó. – *470*

– *Die landwirtschaftlichen Geräte und Maschinen Englands. Ein Handbuch der landwirtschaftlichen Mechanik und Maschinenkunde, mit einer Schilderung der britischen Agrikultur* (Anglia mezőgazdasági szerszámai és gépei. A mezőgazdasági mechanika és géptan kézikönyve, a brit földművelés ismertetésével), II. kiad., Braunschweig 1856. – *470*

»Hansard's Parliamentary Debates« (Hansard Parlamenti Vitái), London. – *33–37 609–610*

HANSEMANN, David Justus Ludwig (1790–1864) – német nagytőkés, a rajnai liberális burzsoázia egyik vezetője; képviselő, 1848 márc.–szept. pénzügyminiszter. – (*219**)

HANSSEN, Georg (1809–1894) – német statisztikus és gazdaságtörténész.

– *Die Aufhebung der Leibeigenschaft und die Umgestaltung der gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisse überhaupt in den Herzogtümern Schleswig und Holstein* (A jobbágyság eltörlése és általában a földesúri-paraszti viszonyok átalakulása Schleswig és Holstein hercegségekben), Szentpétervár 1861. – *222*

HARDWICKE, William – angol orvos; társadalmi egészségüggyel foglalkozott. – *460*

HARRIS, – boltoni rendőrfőnök. – *428*

HARRIS, James (1709–1780) – angol filozófus, klasszikus filológus; parlamenti képviselő. – *342* (*342**)

– *Dialogue concerning Happiness* (Beszélgetés a boldogságról), London 1741, újranyomva a „Three Treatises etc." (Három értekezés stb.) III. kiadásában, London 1772. – *342* (*342**)

Harris, James, Earl of Malmesbury *lásd* Malmesbury

HARRISON, William John (1534–1593) – angol pap, történetíró. – *672–673*

– *The Description of England. Prefixed to Holinshed's Chronicles* (Anglia leírása. Holinshed „Krónikája" elé illesztve), London 1578. – *672–673 695*

HASSALL, Arthur Hill (1817–1894) – angol orvos; társadalmi egészségüggyel foglalkozott.

– *Adulterations detected or Plain Instructions for the Discovery of Frauds in Food and Medicine* (Leleplezett hamisítások vagy egyszerű útmutatások az élelmiszerek és gyógyszerek hamisításának felfedezésére), II. kiad., London 1861. – *166 232*

HASTINGS, Warren (1732–1818) – angol politikus, 1774–85 Brit-India első főkormányzója; hivatali visszaélései miatt 1788-ban bíróság elé állították, de felmentették. – *703*

HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich (1770–1831) – német objektív idealista filozófus. – *15 20 103 289 341 550 557*

– *Die Wissenschaft der Logik* (A logika tudománya) (1812–16); „Werke" (Művei), II. kiad., III–V. köt., kiadta L. Henning, Berlin 1841. – *289*

– *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse* (A filozófiai tudományok enciklopédiája alapvonalakban), I. rész: „Die Logik" (A logika) (1817); „Werke" (Művei), II. kiad., VI. köt., kiadta L. Henning, Berlin 1840. – *169–170 245–246*

– *Grundlinien der Philosophie des Rechts etc.* (A jog filozófiájának alapvonalai stb.) (1820); „Werke" (Művei), II. kiad., VIII. köt., kiadta E. Gans, Berlin 1840. – *49 92 160 341 550* (*341** 550**)

HEINE, Heinrich (1797–1856) – német költő és író; 1843-tól Marx barátja. – *570*
– *Heinrich* (Henrik). – *283* (*283**)

HELVETIUS, Claude-Adrien (1715–1771) – francia filozófus; mechanikus materialista, ateista. – *570*

HENRIK, III. (1551–1589) – francia király 1574–1589. – *127*

HENRIK, VII. (1457–1509) – angol király 1485–1509. – *254 673–674 687*

HENRIK, VIII. (1491–1547) – angol király 1509–1547. – *673 687*

HÉRAKLEITOSZ, epheszoszi (i. e. kb. 540–kb. 480) – görög filozófus, a dialektika egyik megalkotója. – *105*

HÉRÓN, alexandriai (i. e. kb. I. sz.) – görög matematikus, mechanikus és feltaláló.
– *Heronis Alexandrini Buch von Luft- und Wasserkünsten . . . mit einem Anhang von allerhand Mühl-, Wasser- und Grotten-Werken aus Salomon de Cous . . . auch anderen berühmt- und erfahrnen Autoribus zusammengetragen . . .* (Alexandriai Hérón könyve lég- és vízi-gépezetekről . . . függelékkel Salomon de Cous mindenféle malom-, vízi- és barlangműveiből . . . valamint más híres és tapasztalt szerzőktől összeszedve), Frankfurt 1688. – *351*

HERRENSCHWAND, Jean (1728–1812) – svájci eklektikus közgazdász. – *118*

HIERONYMUS, Sophronius Eusebius (Szent Jeromos) (kb. 340–420) – dalmát származású teológus, latinra fordította a Bibliát. – *103*
– *Epistulae* (Levelek). – *103* (*103**)

HOBBES, Thomas (1588–1679) – angol filozófus, mechanikus materialista; az abszolút monarchia híve. – *364 577*
– *Leviathan; or the Matter, Form and Power of the Commonwealth, Ecclesiastical and Civil* (Leviathan; vagy az egyházi és polgári közösség anyaga, alakja és hatalma) (1651); „The English Works of Thomas Hobbes of Malmesbury" (Thomas Hobbes of Malmesbury művei angolul), kiadta Sir W. Molesworth, III. köt., London 1839. – *162 334* (*334***)

HOBHOUSE, John Cam, Baron Broughton de Gyfford (1786–1869) – angol politikus, whig; az indiai ügyek ellenőrző testületének elnöke, az 1831-es gyári törvény kezdeményezője. – *271*

HODGSKIN, Thomas (1787–1869) – angol közgazdász, a ricardoi elméletből kiindulva proletár álláspontról bírálta a klasszikus politikai gazdaságtant. – *333 701*
– (Névtelenül:) *Labour defended against the Claims of Capital; or the Unproductiveness of Capital proved. By a Labourer. With Reference to the Present Combinations amongst Journeymen* (A munka megvédelmezése a tőke igényeivel szemben; vagy a tőke improduktivitásának bizonyítása. Írta Egy munkás. Vonatkozással a munkáslegények jelenlegi egyesüléseire), London 1825. – *333 535*
– *Popular Political Economy. Four Lectures delivered at the London Mechanics' Institution* (Népszerű politikai gazdaságtan. Négy előadás, megtartva a londoni mechanikusok intézetében), London 1827. – *318 331 500*
– (Névtelenül:) *The Natural and Artificial Right of Property Contrasted. A Series of Letters, addressed without Permission, to H. Brougham etc. by the Author of Labour defended against the Claims of Capital* (A tulajdon természetes és mesterséges jogának szembeállítása. Levélsorozat, címezve engedelem nélkül H. Broughamnak stb. „A munka megvédelmezése a tőke igényeivel szemben" szerzőjétől), London 1832. – *701*

HOLINSHED, (Hollingshead), Raphael (megh. kb. 1580) – angol történetíró.
– *Chronicles of England, Scotland and Ireland* (Anglia, Skócia és Irország krónikája), Harrison kiad., London 1578. – *672 689*

HOMÉROSZ – legendás görög költő, akinek többek között az „Iliasz" és az „Odüsszeia" c. eposzokat tulajdonítják (keletkezési idejük i. e. kb. IX–VII. sz.). – *66*
– Ἰλιάς (Iliasz). – *66* (*66**)
– Ὀδύσσεια (Odüsszeia). – *343*

HOPKINS, Thomas (XVIII–XIX. sz.) – angol közgazdász, több gazdaságpolitikai és meteorológiai mű szerzője.
– *On Rent of Land and its Influence on Subsistence and Population; with Observations on the Operating Causes of the Condition of Labouring Classes in Various Countries* (A földjáradékról és annak befolyásáról a létfenntartásra és népesedésre; észrevételekkel a különféle országok dolgozó osztályainak helyzetére kiható okokról), London 1828. – *214*

HORATIUS, Quintus Flaccus (i. e. 65–8) – római költő.
– *Epistula ad Pisones* (Levél Pisóékhoz). – *634* (*634***)
– *Epodi* (Epódoszok). – *667* (*667****)
– *Satirae* (Szatírák). – *6 106 249 341* (*6* 106****)

HORNE, George (1730–1792) – norwichi püspök, pamfleteket írt Newton, D. Hume, A. Smith és mások ellen. – *578*
– (Névtelenül:) *A Letter to Adam Smith LL. D. on the Life, Death and Philosophy of his Friend David Hume. By one of the People called Christians* (Levél Adam Smith jogi doktornak, barátja, David Hume életéről, haláláról és filozófiájáról. Írta Valaki azok közül, akiket kereszténynek neveznek), IV. kiad., Oxford 1784. – *578*

HORNER, Francis (1778–1817) – angol közgazdász és politikus, whig; a Ricardo-féle pénz-elmélet híve. – *709*

HORNER, Leonard (1785–1864) – angol geológus; 1833–59 gyárfelügyelő; a gyermekmunka-bizottság tagja, megvesztegethetetlen védelmezője a munkások érdekeinek. – *210 260 264 266–267 270–271 276 373–374 386–387 398 514*
– *Suggestions for Amending the Factory Acts to enable the Inspectors to prevent illegal working, now become very prevalent* (Javaslatok a gyári törvények kiegészítésére, melyek lehetővé tennék a felügyelők számára, hogy megakadályozzák a törvényellenes dolgoztatást, amely most egyre nagyobb teret hódít); „Factories Regulation Acts. Ordered, by the House of Commons, to be printed", 1859. – *276*
– *lásd még* Senior

HOUGHTON, John (megh. 1705) – angol közgazdász, gyógyszerész és kereskedő.
– *Husbandry and Trade improved etc.* (A megjavított mezőgazdaság és ipar stb.), I–IV. köt., London 1727. – *399*

House of Lords' Committee, 1848 *lásd* Report from the Secret Committee of the House of Lords etc.

HOWARD DE WALDEN, Charles Augustus Ellis, Baron (1799–1868) – angol diplomata. – *259*

HOWELL (XIX. sz.) – angol gyárfelügyelő. – *213 226 271–272*

HOWITT, William (1792–1879) – angol kutató, Ausztrália őslakosságának életét tanulmányozta. – *702*
Colonization and Christianity. A Popular History of the Treatment of the Natives by the Europeans in all their Colonies (Gyarmatosítás és kereszténység; népszerű története annak, hogyan bánnak az európaiak a bennszülöttekkel valamennyi gyarmatukon), London 1838. – *702*

HUME, David (1711–1776) – angol agnosztikus filozófus, történész és közgazdász; a merkantilisták ellenfele. – *119–120 479 517 577–578*
– *Essays and Treatises on Several Subjects* (Tanulmányok és értekezések különféle tárgyakról) London 1764; London 1777. – *120*

HUNTER, Henry Julian (XIX. sz.) – angol orvos. – *371 616–617 619 623–624 634 638–643 648–649 675*

HUTTON, Charles (1737–1823) – angol matematikus. – *346*
– *A Course of Mathematics* (Matematikai előadások), XII. kiad., London 1841–43. – *346*

HUXLEY, Thomas Henry (1825–1895) – angol természettudós, biológus; Darwin barátja és munkatársa; következetlen materialista.
– *Lessons in Elementary Physiology* (Leckék a fiziológia alapelemeiből), London 1866. – *451*

I

The Industry of Nations. Part II. A Survey of the Existing State of Arts, Machines and Manufactures (A nemzetek ipara. II. rész. A mesterségek, gépek és manufaktúrák jelenlegi állapotának áttekintése), London 1855. – *322 359*

An Inquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions *lásd* Forster

An Inquiry into the Connection between the Present Price of Provisions etc. *lásd* Arbuthnot

An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus etc. (Vizsgálódás azokról a kereslet természetére és a fogyasztás szükségességére vonatkozó alapelvekről, amelyeket nemrég védelmezett Malthus úr stb.), London 1821. – *155 165 411 557 568*

ISZOKRATÉSZ (i. e. 436–338) – görög retorikus és író. – *344*
– *Βούσιρις* (Busiris). – *344*

J

JACOB, William (kb. 1762–1851) – angol statisztikus, kereskedő és utazó. – *46 205–206*
– *A Letter to Samuel Whitbread, being a Sequel to Considerations on the Protection Required by British Agriculture etc.* (Levél Samuel Whitbreadnek, folytatása az elmélkedéseknek arról, milyen segítségre van szüksége a brit mezőgazdaságnak stb.), London 1815. – *206 (206*)*
– *An Historical Inquiry into the Production and Consumption of the Precious Metals* (A nemesfémek termelésének és fogyasztásának történelmi vizsgálata), London 1831. – *46 (46*)*

Jahresbericht der Handelskammer für Essen, Werden und Kettwig pro 1862 (Az essen–werden–kettwigi kereskedelmi kamara 1862. évi jelentése), 1863. – *364*

JAKAB, I. (1566–1625) – angol és ír király 1603–1625; VI. Jakab néven skót király 1567–1625. – *675 689 691*

JÁNOS, II. (Jó) (1319–1364) – francia király 1350–1364. – *690*

Jeromos *lásd* Hieronymus

JONES, Richard (1790–1855) – angol közgazdász, felismerte a kapitalizmus bukásának szükségességét. – *33 289 559*
– *An Essay on the Distribution of Wealth and on the Sources of Taxation* (Tanulmány a gazdagság elosztásáról és az adózás forrásairól), London 1831. – *308*
– *An Introductory Lecture on Political Economy, delivered at King's College, London, 27*

February 1833. To which is added a Syllabus of a Course of Lectures on the Wages of Labour (Bevezető előadás a politikai gazdaságtanról, megtartva a Királyi Kollégiumban, London, 1833 február 27. Kiegészítve egy munkabérről szóló előadássorozat tanmenetével), London 1833. – *591*

– *Text-Book of Lectures on the Political Economy of Nations delivered at the East India College, Haileybury* (Előadásszövegkönyv a nemzetek politikai gazdaságtanáról, megtartva a Kelet-Indiai Kollégiumban, Haileybury), Hertford 1852. – *33 289 301 313 531 549 559* (*33**)

»*Journal des Economistes*« (Közgazdászok Lapja), Párizs. – *15*

»*Journal of the Society of Arts*« (A Mesterségek Társaságának Lapja), London. – *389*

JUAREZ, Benito Pablo (1806–1872) – mexikói politikus, 1857–72 a mexikói köztársaság elnöke. – *160*

JUVENALIS, Decimus Junius (kb. 60–140) – római szatíraköltő. – (*231**)

– *Satirae* (Szatírák). – *231* (*231**)

K

KÁROLY, I. (Nagy) (kb. 742–814) – frank király 768–814; római császár 800–814. – *680*

KÁROLY, I. (Stuart) (1600–1649) – angol király 1625–1649. – *674–675*

KÁROLY, II. (Stuart) (1630–1685) – angol király 1660–1685. – *121*

KÁROLY, V. (Habsburg) (1500–1558) – német-római császár 1519–1556; I. Károly néven spanyol király 1516–1556. – *689*

KÁROLY, VI. (1685–1740) – német-római császár 1711–1740. – *400*

KÁROLY, X. (1622–1660) – svéd király 1654–1660. – *678*

KÁROLY, XI. (1655–1697) – svéd király 1660–1697. – *678*

Kars, Williams *lásd* Williams

KATALIN, II. (Nagy) (1729–1796) – orosz cárnő 1762–1796. – *639*

KAUFMAN, Illarion Ignatyevics (1848–1916) – orosz közgazdász és statisztikus, professzor a szentpétervári egyetemen. – *16 19* (*15°*)

– *Точка зрения политико-экономической критики у Карла Маркса* (A politikai gazdaságtan bírálatának szempontja Karl Marxnál), „Vesztnyik Jevropi", 1872 máj. – *15–16 19* (*15°*)

KENNET, White (1660–1728) – angol püspök és történész. – *674*

– *lásd még* Bacon

KENT, Nathaniel (1737–1810) – angol agronómus. – *680*

KINCAID, Sir John (1787–1862) – angol hivatalnok; 1850-től börtön- és gyárfelügyelő Skóciában. – *373–374*

KIRCHMANN, Julius Hermann von (1802–1884) – német jogász, politikus és filozófus; haladópárti képviselő. – *495*

KISZELJOV, Pavel Dmitrijevics, gróf (1788–1872) – orosz politikus és diplomata, tábornok; 1829–34 Moldva és Havasalföld kormányzója. – *222*

KOLUMBUSZ (Cristoforo Colombo; Cristóbal Colón) (kb. 1451–1506) – genovai származású spanyol hajós, Amerika felfedezője. – *127*
– *Levél Jamaicából, 1503 július 7. Spanyolország királyának és királynőjének.* – *127*

KOPP, Hermann Franz Moritz (1817–1892) – német kémikus és kémiatörténész.
– *Die Entwicklung der Chemie in der neueren Zeit* (A kémia fejlődése az újabb korban), München 1871–74. – *289–290*

Die Krankheiten, welche verschiedenen Ständen, Altern und Geschlechtern eigentümlich sind *lásd* Rohatzsch

KRUPP, Alfred (1812–1887) – német nagyiparos, fegyver- és ágyúgyáros. – *364*

KUGELMANN, Ludwig (1830–1902) – német orvos; részt vett az 1848-as forradalomban, az I. Internacionálé tagja; szoros kapcsolatban állt Marxszal és Engelsszel, nagy propagandatevékenységet fejtett ki a „Tőke" első kotete érdekében. – *11* (*5**)

L

LABORDE, Alexandre-Louis-Joseph, marquis de (1774–1842) – francia archeológus és útleíró, kozgazdász; Ausztria oldalán harcolt a francia forradalom ellen, a restauráció után különféle állami hivatalokat viselt. – *496*
– *De l'esprit d'association dans tous les intérêts de la communauté etc.* (A szovetkezés szelleméről a közösség minden területén stb.), Párizs 1818. – *496*

Labour defended against the Claims of Capital etc. *lásd* Hodgskin

LA CHATRE (Lachâtre), Maurice (1814–1900) – francia történész, kommunár; a „Tőke" első francia kiadója. – *21 23 25 29*

LAING, Samuel, Jun. (1810–1897) – angol politikus és publicista, a parlament tagja, liberális; vezető tisztségeket viselt angol vasúti társaságoknál. – *186–187 601*
– *National Distress; its Causes and Remedies* (A nemzeti ínség; okai és orvosságai), London 1844. – *186–187 601–602 615 632*

LAJOS, XIV. (1638–1715) – francia király 1643–1715. – *135*

LAJOS, XVI. (1754–1793) – francia király 1774–1792. – *689*

LAJOS FÜLÖP (1773–1850) – francia király 1830–1848. – *260–261*

LANCELLOTTI (Lancellotto), Secondo (1583–1643) – olasz abbé, történész. – *399*
– *L'hoggidì ovvero il mondo non peggiore, nè più calamitoso del passato etc.* (Manapság, vagy A mai világ nem rosszabb, sem szerencsétlenebb a múltnál stb.), II. rész, 11. kot., Velence 1627–36. *399* (*399***)

LASKER, Eduard (1829–1884) – német politikus, a nemzeti liberális párt egyik alapítója, Bismarck politikájának támogatója. – *34* (*34**)

LASSALLE, Ferdinand (1825–1864) – német író és politikus, részt vett az 1848-as forradalomban; 1863-ban az Általános Német Munkásegylet megalapítója, támogatta Németország „felülről" való egyesítését; a német szociáldemokráciában az opportunista irányzat első képviselője. – *5 105*
– *Die Philosophie Herakleitos des Dunklen von Ephesos. Nach einer neuen Sammlung seiner Bruchstücke und der Zeugnisse der Alten dargestellt* (Az epheszoszi Hérakleitosznak, a homályosnak a filozófiája. Töredékeinek új gyűjteménye és a régiek tanúságai alapján), Berlin 1858. – *105*
– *Herr Bastiat-Schulze von Delitzsch, der ökonomische Julian, oder; Kapital und Arbeit,* (Bastiat-Schulze von Delitzsch úr, a közgazdasági Julianus, vagy: Tőke és munka), Berlin 1864. – *5*

LAUDERDALE, James Maitland, Earl of (1759–1839) – angol politikus és közgazdász, whig majd tory; Smith elméletének ellenfele. – *327*

LAURENT, Auguste (1807–1853) – francia kémikus. – *289*

LAVERGNE, Louis-Gabriel-Léonce-Guilhaud de (1809–1880) – francia közgazdász és politikus; monarchista; mezőgazdasági műveket írt. – *470 495–496 667*

LAW of Lauriston, John (1671–1729) – skót közgazdász; 1719–20 a pénzügyek főellenőre Franciaországban; csekély fémfedezetű papírpénzt bocsátott ki a francia államadósságok kifizetésére, 1720-ban vállalkozása összeomlással végződött. – *91 577*

– *Considérations sur le numéraire et le commerce* (Elmélkedések az ércpénzről és a kereskedelemről); „Collection des principaux économistes", I. köt.: „Economistes financiers du XVIIIe siècle" (A XVIII. század közgazdászai), Daire kiad., Párizs 1843. – *91–92*

LE CHAPELIER, Isaac-René-Guy (1754–1794) – francia politikus, a munkások egyesülését eltiltó törvény előadója; a jakobinus diktatúra elől Angliába menekült, visszatérésekor kivégezték. – *694*

LEMONTEY, Pierre-Edouard (1762–1826) – francia közgazdász és történész; 1791–92 a törvényhozó nemzetgyűlés tagja; a jakobinus diktatúra elől külföldre menekült. – *340*

LENAU, Nikolaus (Niembsch von Strehlenau) (1802–1850) – magyar származású német költő.

– *Die Albigenser* (Az albigensek). – *10* (*10***)

LESSING, Gotthold Ephraim (1729–1781) – német felvilágosító, költő és kritikus. – *20*

LETHEBY, Henry (1816–1876) – angol orvos és kémikus. – *238*

LE TROSNE, Guillaume-François (1728–1780) – francia közgazdász, fiziokrata. – *152*

– *De l'intérêt social etc.* (A társadalmi érdekről stb.); „Collection des principaux économistes", II. köt.: „Physiocrates etc.", II. rész, Daire kiad., Párizs 1846. – *42 45 92 101 110 113 116 139 151–154 156 198*

A Letter to Sir T. C. Bunbury, Bart. On the Poor Rates and the High Price of Provisions . . . By a Suffolk Gentleman (Levél Sir T. C. Bunbury bárónak. A szegényadókról és az élelmiszerek magas áráról . . . Írta Egy suffolki gentleman), Ipswich 1795. – *676*

A Letter to Adam Smith etc. *lásd* Horne

LEVI, Leone (1821–1888) – angol közgazdász és statisztikus. *686*

– *On Deer Forests and Highlands Agriculture etc.* (A vadaskertekről és a felföldi mezőgazdaságról stb.); „Journal of the Society of Arts", 1866 márc. 23. – *686*

LICHNOWSKI, Felix Maria, Fürst von (1814–1848) – sziléziai nagybirtokos, porosz tiszt; 1848-ban a frankfurti nemzetgyűlés tagja (jobboldal), a frankfurti szeptemberi felkeléskor megölték. – *553* (*553**)

LICINIUS Stolo, Cajus (i. e. kb. 350) – római államférfi; mint néptribun Sextiusszal együtt a plebejusok érdekeit védő törvényeket dolgozott ki. – (*680**)

LIEBIG, Justus, Freiherr von (1803–1873) – német kémikus, az agrokémia megalapítója. – *360 472*

– *Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie* (A kémia, a mezőgazdaságra és fiziológiára való alkalmazásában) (1840), VII. kiad., Braunschweig 1862. – *223–224 472 534*

– *Über Theorie und Praxis in der Landwirtschaft* (Elméletről és gyakorlatról a mezőgazdaságban), Braunschweig 1856. – *308*

LINGUET, Simon-Nicolas-Henri (1736–1794) – francia író, jogász; bírálta a felvilágosítók és a fiziokraták polgári liberális eszményeit. – *269 313 576 690*
– (Névtelenül:) *Théorie des lois civiles etc.* (A polgári törvények elmélete stb.), London 1767. – *218 269 313 576 690 (269*** 576* 690**)*

LOCKE, John (1632–1704) – angol szenzualista filozófus, közgazdász. – *91 101 121 145 364 577*
– *Some Considerations of the Consequences of the Lowering of Interest and Raising the Value of Money* (Néhány megfontolás a kamat csökkentésének és a pénzérték emelésének következményeiről) (1691); „Works" (Művei), II. köt., VIII. kiad., London 1777. – *42 91 121 (91*)*

LONGE, F. D. (XIX. sz.) – angol vizsgálóbiztos. – *228 230 424 452*

LORD (XIX. sz.) – angol vizsgálóbiztos. – *243 441*

Louis Bonaparte *lásd* Napóleon

Loyd *lásd* Overstone

LUCRETIUS Carus, Titus (i. e. kb. 98–kb. 55) – római ateista filozófus, költő. – *202*
– *De rerum natura* (A dolgok természetéről). – *202 (202*)*

LUKIANOSZ, szamoszatai (kb. 120–kb. 180) – görög szatirikus író. – *578*

LUTHER, Martin (1483–1546) – a német reformáció vezére; a paraszthábor ával szemben a katolikus ellenforradalom szövetségese; harcolt az uzsoratőke ellen. – *130 290 553 704*
– *An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen. Vermahnung* (A papokhoz, hogy az uzsora ellen prédikáljanak. Intés); „Werke" (Művei), VI. rész, Wittenberg 1540. – *131 181–182 290 553–554 704*

LÜKURGOSZ (i. e. IX. sz. második fele) – legendás spártai törvényhozó. – *396*

M

MACAULAY, Thomas Babington (1800–1859) – angol történetíró, a parlament tagja, whig. – *255–256 259 671 676*
– *The History of England from the Accession of James the Second* (Anglia története II. Jakab trónralépése óta), I. köt., X. kiad., London 1854. – *255–256 671*

MACCULLOCH (McCulloch), John Ramsay (1789–1864) – angol közgazdász és statisztikus, Ricardo vulgarizálója; Smith és Ricardo egyik kiadója. – *138 145 147 181 256 301 381 408 412 485 568–570 680*
– *The Principles of Political Economy; with a Sketch of the Rise and Progress of the Science* (A politikai gazdaságtan alapelvei; e tudomány kialakulásának és haladásának vázlatával), II. kiad., London 1830. – *147 412–413*
– *A Dictionary, Practical, Theoretical and Historical of Commerce and Commercial Navigation* (A kereskedelem és kereskedelmi hajózás gyakorlati, elméleti és történeti szótára) (1832), London 1847. – *145*
– *The Literature of Political Economy; a classified Catalogue of Select Publications in the Different Departments of that Science, with Historical, Critical and Biographical Notices* (A politikai gazdaságtan irodalma; e tudomány különböző területeibe vágó válogatott kiadványok osztályozott katalógusa, történelmi, kritikai és életrajzi jegyzetekkel), London 1845. – *138 680*

MACGREGOR, John (1797–1857) – angol statisztikus és történész; szabadkereskedő, a parlament tagja. – *256*

MACLAREN, James (XIX. sz.) – angol közgazdász.
– *A Sketch of the History of the Currency; comprising a Brief Review of the Opinions of the Most Eminent Writers on the Subject* (A forgalmi eszköz történetének vázlata; magában foglalja egy rövid áttekintését az e tárgyról író legjelesebb szerzők véleményeinek), London 1858. – *98*

MACLEOD, Henry Dunning (1821–1902) – angol bankár, vulgáris közgazdász. – *65 148*
– *The Theory and Practice of Banking; with the Elementary Principles of Currency, Prices, Credit and Exchanges* (A bankügy elmélete és gyakorlata; a forgalmi eszközök, árak, hitel- és tőzsdeügyletek elemi alapelveivel), I. köt., London 1855. – *148*

»*Macmillan's Magazine*« (Macmillan Újsága), London–Cambridge. – *239*

MALMESBURY, James Harris, Earl of (1746–1820) – angol diplomata és politikus, whig; 1777–82 szentpétervári nagykövet. – *342* (*342**)
– *Diaries and Correspondence of James Harris, first Earl of Malmesbury etc. Edited by his Grandson, the third Earl* (James Harrisnek, Malmesbury első grófjának naplója és levelezése stb. Kiadta unokája, a harmadik gróf), London 1844. – *342* (*342**)

MALTHUS, Thomas Robert (1766–1834) – angol pap és reakciós közgazdász, a dolgozók nyomorát szükségszerűnek feltüntető népesedési elmélet hirdetője. – *155 330 472 519 530 556–557 559 567–568 570 577 593 605 659 664*
– (Névtelenül:) *An Essay on the Principle of Population, as it affects the Future Improvement of Society, with Remarks on the Speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet and other Writers* (Tanulmány a népesedés elvéről, hogyan érinti az a társadalom jövőbeni tökéletesedését, megjegyzésekkel Godwin úr, Condorcet úr és más írók elmélkedéseire), London 1798. – *330 577*
– *An Inquiry into the Nature and Progress of Rent and the Principles by which it is regulated* (Vizsgálódás a járadék természetéről és előrehaladásáról, valamint azokról az elvekről, amelyek szabályozzák), London 1815. – *294 491 519*
– *Principles of Political Economy considered with a View to their Practical Application etc.* (A politikai gazdaságtan alapelvei, gyakorlati alkalmazásukat tekintve stb.), II. kiad., London 1836. – *200 541 549–550 556 593*
– *Definitions in Political Economy etc.* (Politikai gazdaságtani definíciók stb.), új kiad. Cazenove jegyzeteivel, London 1853. – *530 535 541 557*

MANDEVILLE, Bernard de (1670–1733) – angol orvos és szatíraíró, a hasznossági elmélet képviselője. – *333 575–577*
– (Névtelenül:) *The Fable of the Bees, or Private Vices, Public Benefits* (Mese a méhekről, vagy magánbűnök, közjótétemények), London 1705 és 1714; V. kiad., London 1728. – *333 575–576*

Manifest der Maatschappij De Vlamingen Vooruit! Gerigt tot alle de Voorstanders van de eerlijke en regtzinnige uitvoering der Belgische Grondwet, gestemd door het Nationaal Congres van 1830 (A „Flamandok Előre!" Társaság kiáltványa. Szól mindazokhoz, akik hívei az 1830-as nemzeti kongresszus által megszavazott belga alkotmány becsületes és tisztességes megvalósításának), Brüsszel 1860. – *629*

MARTINEAU, Harriet (1802–1876) – angol írónő, Malthus elméleteit terjesztette.
– *A Manchester Strike. A Tale* (Egy manchesteri sztrájk. Elbeszélés); „Illustrations of Political Economy" (Illusztrációk a politikai gazdaságtanhoz), III. köt., 7. sz., London 1832. – *593*

MARX, Karl Heinrich (1818–1883). – *5–6 9–16 19–21 23–37 46 72 77 89 95 105 146 205 239 289 316 330 340 495 502 540 588 684*
– *Misère de la philosophie. Réponse à la Philosophie de la misère de M. Proudhon* (A filozófia

nyomorúsága. Válasz Proudhon úrnak „A nyomorúság filozófiájá"-ra), Párizs–Brüsszel 1847. – *72 83 334–335 337 340 392 500 604 (72*)*
– és Friedrich ENGELS (Névtelenül): *Manifest der Kommunistischen Partei* (A Kommunista Párt kiáltványa), London 1848. – *454–455 713*
– *Lohnarbeit und Kapital* (Bérmunka és tőke); „Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie", 1849 ápr. 5–11. – *540 574 715*
– és Friedrich ENGELS (Névtelenül): *Thomas Carlyle: „Latter-Day Pamphlets"* (Thomas Carlyle: „Mai pamfletek"); „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue", Hamburg, 1850 ápr. (4. füzet). – *239 (239*)*
– *Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte* (Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája) (1852), II. kiad., Hamburg 1869. – *649*
– *Elections – Financial Clouds – The Duchess of Sutherland and Slavery* (Választások – Pénzügyi fellegek – Sutherland hercegnő és a rabszolgaság); „New York Daily Tribune", 1853 febr. 9. – *684 (684*)*
– *Zur Kritik der politischen Ökonomie* (A politikai gazdaságtan bírálatához), Első füzet, – Berlin 1859. – *5 11 13 16 41 45 47 78 80 83 89–90 95–97 101 105 112 119 121 132–133 137–138 182 502 580 (5* 97* 97** 98* 101* 105*)*
– (Névtelenül:) *Address and Provisional Rules of the Working Men's International Association etc.* (A Nemzetközi Munkásszövetség alapító üzenete és ideiglenes szabályzata), London 1864. – *33–36*
– *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie* (A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata), I. köt., 1. könyv: „Der Produktionsprozess des Kapitals" (A tőke termelési folyamata). Hamburg 1867. – *5–7 9–12 14–16 19–20 23–24 26 30 35 205 (5* 5** 46** 136* 388* 488* 667*)*
– – II. kiad., Hamburg 1872. – *11 24 27 29*
– – III. kiad., Hamburg 1883. – *25–26 28–29 36*
– *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie* (A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata), II. köt., 2. könyv: „Der Zirkulationsprozess des Kapitals" (A tőke forgalmi folyamata), Engels kiad., Hamburg 1885. – *30 (5*)*
– *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie* (A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata), III. köt., 3. könyv: „Gestaltungen des Gesamtprozesses" (Az összfolyamat alakulatai). – *30 82 (5*)*
– *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie* (A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata), 4. könyv [Theorien über den Mehrwert (Értéktöbblet-elméletek)]. – *82 (5* 288*)*
– *Капитал. Критика политической экономии* (A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata), I. köt., ford. Nyikolaj –on (Danyielszon), Szentpétervár 1872. – *15*
– *Le capital. Critique de l'économie politique* (A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata), I. köt., ford. J. Roy, Párizs 1872–75. – *11 23 25 29 32 482 (5* 25* 285* 367* 494* 582** 592* 602*)*
– *Capital. A Critical Analysis of Capitalist Production* (A tőke. A tőkés termelés kritikai elemzése), I. köt., ford. S. Moore és E. Aveling, Engels kiad., London 1887. – *28–30 32 52 (28* 66* 199*)*
– *An die Redaktion des „Volksstaat"* (A „Volksstaat" szerkesztőségéhez); „Der Volksstaat", 1872 jún. 1. – *33*
– *An die Redaktion des „Volksstaat"* (A „Volksstaat" szerkesztőségéhez); „Der Volksstaat", 1872 aug. 7. – *34*

MARX-AVELING, Eleanor (1855–1898) – Marx legfiatalabb leánya, 1884-től Edward Aveling felesége; részt vett az angol munkásmozgalomban, több szocialista művet fordított angolra. – *28 32 36*

MASSIE, Joseph (megh. 1784) – angol statisztikus és közgazdász. – *479*
– (Névtelenül:) *An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest; wherein the Sentiments of Sir W. Petty and Mr. Locke, on that Head, are considered* (Tanulmány a ter-

mészetes kamatrátát kormányzó okokról, melyben megvizsgáltatnak Sir W. Petty és Locke úr e pontra vonatkozó véleményei), London 1750. – *479*

The Master Spinners' and Manufacturers' Defence Fund. Report of the Committee etc. (Fonómesterek és gyárosok védelmi alapja. A bizottság jelentése stb.), Manchester 1854. – *395*

MAUDSLAY, Henry (1771–1831) – angol mérnök, vállalkozó és feltaláló. – *358*

MAURER, Georg Ludwig, Ritter von (1790–1872) – német történész és politikus; a németországi földmagántulajdon történelmi kialakulását vizsgálta.
– *Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf- und Stadtverfassung und der öffentlichen Gewalt* (Bevezetés a Mark-, telek-, falu- és városberendezkedés és a közhatalom történetéhez), München 1854. – *74*
– *Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland* (A jobbágytelkek, a parasztttelkek és a telekberendezkedés története Németországban), Erlangen 1862–63. – *222*

MAYER, Sigmund – bécsi gyáros. – *12*
– *Die soziale Frage in Wien. Studie eines „Arbeitgebers"* (A szociális kérdés Bécsben. Egy „munkaadó" tanulmánya), Bécs 1871. – *12*

MEITZEN, August (1822–1910) – német közgazdász és mezőgazdasági statisztikus.
– *Der Boden und die landwirtschaftlichen Verhältnisse des preussischen Staats nach dem Gebietsumfange vor 1866* (A porosz állam földje és mezőgazdasági viszonyai az 1866 előtti terület szerint), Berlin 1868–71. – *222*

MENDELSSOHN, Moses (1729–1786) – német kispolgári filozófus. – *20*

MENENIUS AGRIPPA (megh. i. e. 493) – római patrícius. – *338 (338*)*

MERCIER DE LA RIVIERE, Paul-Pierre (1720–1793) – francia közgazdász, fiziokrata. – *144*
– *L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques* (A politikai közösségek természetes és lényeges rendje) (1767); „Collection des principaux économistes", II. köt.: „Physiocrates etc.", Daire kiad., Párizs 1846. – *108–109 126 142 144 151 154 180*

MERIVALE, Herman (1806–1874) – angol politikus és közgazdász; liberális. – *592*
– *Lectures on Colonization and Colonies* (Előadások a gyarmatosításról és a gyarmatokról), I–II. köt., London 1841–42. – *592–593 719*

MEYER, Rudolf Hermann (1839–1899) – német közgazdász, Rodbertus kiadója; feudális szocialista, Bismarck ellenfele. – *224 495*

MIKSA (Habsburg) (1832–1867) – mexikói császár 1864–1867. – *160*

MILL, James (1773–1836) – angol történész, filozófus és közgazdász, Ricardo követője. – *112 121 187 408 472 533 570*
– *Elements of Political Economy* (A politikai gazdaságtan elemei), London 1821. – *148 176 330–331*
– *Eléments d'économie politique* (A politikai gazdaságtan elemei), ford. Parisot, Párizs 1823. – *529 533–534*
– (Névtelenül:) *Colony* (Gyarmat); „Supplement to the Encyclopaedia Britannica" (Kiegészítés az Encyclopaedia Britannicához), 1831. – *187*

MILL, John Stuart (1806–1873) – az előbbi fia, angol filozófus és közgazdász, szabadkereskedő, a klasszikus gazdaságtan epigonja. – *14 121 130 346 408 472 480–482 551 557 560 571 700*
– *A System of Logic, Ratiocinative and Inductive etc.* (A következtető és induktív logika rendszere stb.), London 1843. – *551 (551*)*

– *Essays on some Unsettled Questions of Political Economy* (Tanulmányok a politikai gazdaságtan néhány eldöntetlen kérdéséről), London 1844. – *121 561*
– *Principles of Political Economy with some of their Applications to Social Philosophy* (A politikai gazdaságtan alapelvei és néhány alkalmazásuk a társadalomfilozófiára), London 1848; London 1868. – *121 346 472 480–482 571*

MIRABEAU, Honoré-Gabriel-Victor Riqueti, comte de (1749–1791) – francia író és politikus, a forradalomban a nagyburzsoázia és a polgárosult nemesség képviselője. – *446 685 698–699 707*
– *De la monarchie prussienne sous Frédéric le Grand* (A porosz királyság Nagy Frigyes alatt), London 1788. – *672 685–686 698–699 707–708*

MIRABEAU, Victor Riqueti, marquis de (père) (1715–1789) – az előbbi apja, francia közgazdász, fiziokrata. – *577 715*

Miscellaneous Statistics of the United Kingdom (Az Egyesült Királyság különféle statisztikái), VI. rész, London 1866. – *610*

MOLINARI, Gustave de (1819–1912) – belga közgazdász, szabadkereskedő. – *152 394 719*
– *Etudes économiques* (Közgazdasági tanulmányok), Párizs 1846. – *394 558 719*

MOMMSEN, Theodor (1817–1903) – német történész, az ókor kutatója. – *160 162*
– *Römische Geschichte* (Római történelem), I–III. köt., II. kiad., Berlin 1856–57. – *160*

Money and its Vicissitudes etc. *lásd* Bailey

MONTALEMBERT, Charles Forbes, comte de (1810–1870) – francia politikus és publicista; a második köztársaság idején az alkotmányozó és a törvényhozó nemzetgyűlés tagja, orléanista, a katolikus párt feje; támogatta Louis Bonaparte államcsínyjét, majd szembefordult vele. – *439*

MONTEIL, Amans-Alexis (1769–1850) – francia történész.
– *Traité de matériaux manuscrits de divers genres d'histoire* (Értekezés a történelem különböző ágainak kézírásos anyagairól), I. köt., Párizs 1835. – *696*

MONTESQUIEU, Charles-Louis de Secondat, baron de la Brède et de (1689–1755) – francia filozófus, politikai író, a felvilágosodás képviselője, az alkotmányos monarchia ideológusa. – *120 576 706*
– *De l'esprit des lois* (A törvények szelleméről), (1748); „Oeuvres" (Művei), II–IV. köt., London 1767–69. – *92 120–121 576 706*

MOORE, Samuel (1830–1912) – angol bíró, Marx és Engels barátja, a „Kommunista Kiáltvány"-nak és a „Tőke" első kötetének angol fordítója. – *28*

»*The Morning Advertiser*« (A Reggeli Hírközlő), London. – *34*

»*The Morning Chronicle*« (A Reggeli Krónika), London. – *632*

»*The Morning Star*« (A Hajnalcsillag), London. – *34 239 502 610 625*

MORTON, John Chalmers (1821–1888) – angol agronómus. – *351 516*
– *Labourer* (Munkás); „A Cyclopedia of Agriculture, Practical and Scientific etc." (Gyakorlati és tudományos mezőgazdasági enciklopédia stb.), II. köt., Glasgow–Edinburgh–London 1855. – *516*
– *On the Forces used in Agriculture* (A mezőgazdaságban felhasznált erőkről); „Journal of the Society of Arts", VII. köt., 1859 dec. 9. – *351*

MORUS (More), Sir Thomas (1478–1535) – angol politikus, lordkancellár; humanista író, utopikus kommunista. – *577 673–674 688–689*

– *Utopia. Originally printed in Latin, 1516. Translated into English by Ralph Robinson etc.* (Utópia. Eredetileg latinul nyomtatva 1516-ban. Angolra fordította Ralph Robinson stb.), E. Arber kiad., London 1869. – *674 688–689*

MUN, John (XVII. sz.) – Thomas Mun fia és műveinek kiadója. – *478*

MUN, Thomas (1571–1641) – angol közgazdász, merkantilista; a Kelet-Indiai Társaság igazgatóságának tagja, egyike kora leggazdagabb kereskedőinek. – *478*
– *England's Treasure by Foreign Trade. Or the Balance of our Foreign Trade is the Rule of our Treasure. Written by Thomas Mun of London, Merchant, and now published for the common good by his son John Mun* (Anglia kincse a külkereskedelemből. Vagy külkereskedelmünk mérlege kincsünk szabályozója. Írta Thomas Mun londoni kereskedő, s most a köz javára kiadta fia, John Mun), London 1664. – *478*

MURPHY, John Nicolas – angol író, publicista. – *660*
– *Ireland, Industrial, Political and Social* (Írország ipari, politikai és szociális tekintetben), London 1870. – *660*

MURRAY, Hugh (1779–1846) – angol földrajztudós. – *319*
– és James WILSON és mások: *Historical and descriptive Account of British India etc.* (Történelmi és leíró beszámoló Brit-Indiáról stb.), II. köt., Edinburgh 1832. – *318–319*

MÜLLER, Adam Heinrich, Ritter von Nitterdorf (1779–1829) – német publicista és közgazdász, reakciós, az ún. romantikus gazdaságtani iskola híve. – *121*
– *Die Elemente der Staatskunst* (Az államművészet elemei), Berlin 1809. – *121 (121*)*

N

NAPÓLEON, III. (Louis Bonaparte) (1808–1873) – I. Napóleon unokaöccse; 1848–52 a második köztársaság elnöke; francia császár 1852–1870. – *259*

NASMYTH, James (1808–1890) – angol mérnök, a gőzkalapács feltalálója. – *359 387 407*

The Natural and Artificial Right of Property Contrasted etc. *lásd* Hodgskin

»*Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie*« (Új Rajnai Újság. A demokrácia orgánuma), Köln. – *540 715*

»*Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue*« (Új Rajnai Újság. Politikai-gazdasági Szemle), London–Hamburg–New York. – *273*

NEWMAN, Francis William (1805–1897) – angol közgazdász, történész, nyelvész és matematikus; radikális. – *682*
– *Lectures on Political Economy* (Politikai gazdaságtani előadások), London 1851. – *677 682*

NEWMAN, Samuel Philips (1797–1842) – amerikai közgazdász, a szónoklástan tanára. – *153*
– *Elements of Political Economy* (A politikai gazdaságtan elemei), Andover–New York 1835. – *153 195*

NEWMARCH, William (1820–1882) – angol közgazdász és statisztikus, bankigazgató; szabadkereskedő, ricardiánus. – *277*; *lásd még* Tooke

NEWNHAM, G. L. – angol ügyvéd.
– *A Review of the Evidence before the Committees of the two Houses of Parliament on the Corn Laws* (A parlament két házának bizottságai előtt a gabonatörvényekre vonatkozóan tett vallomások áttekintése), London 1815. – *562–563*

»*New York Daily Tribune*« (New York-i Napi Híradó). – *684*

NIEBUHR, Barthold Georg (1776–1831) – német ókortörténész és diplomata. – *220*
– *Römische Geschichte* (Római történelem), Berlin 1811–32. – *220*

NORTH, Sir Dudley (1641–1691) – angol nagykereskedő, közgazdász, Petty követője. – *101 121 364 577*
– (Névtelenül:) *Discourses upon Trade; principally directed to the Cases of the Interest, Coinage, Clipping, Increase of Money* (Értekezések a kereskedelemről; főként a pénzkamatra, pénzverésre, pénzrontásra, pénzszaporításra vonatkozóan), London 1691. – *118 121 130 364*

O

Observations on Certain Verbal Disputes in Political Economy, particularly relating to Value and to Demand and Supply (Megjegyzések néhány szóvitáról a politikai gazdaságtanban, különös tekintettel az értékre, valamint a keresletre és kínálatra), London 1821. – *84–85 193 498–499 560*

»*The Observer*« (A Figyelő), London. – *134*

OLMSTED, Frederick Law (1822–1903) – amerikai mezőgazdász. – *185*
– *A Journey in the Seaboard Slave States, with Remarks on their Economy* (Utazás a part menti rabszolgaállamokban, gazdaságukra vonatkozó megjegyzésekkel), New York 1856. – *185*

OPDYKE, George (1805–1880) – amerikai bankár és közgazdász, republikánus; 1862–63 New York polgármestere.
– *A Treatise on Political Economy* (Értekezés a politikai gazdaságtanról), New York 1851. – *156*

ORKNEY, Elizabeth Villiers, Lady (1657–1733) – III. (Orániai) Vilmos kedvese. – *677*

ORTES, Giammaria (1713–1790) – velencei szerzetes, a klasszikus politikai gazdaságtan előfutára. – *577 604*
– *Della economia nazionale libri sei* (A nemzetgazdaságról, hat könyvben) (1774); „Scrittori classici italiani di economia politica", Modern rész, XXI. köt., Custodi kiad., Milánó 1804. – *604*

OTWAY, J. H. – angol bíró.
– *Judgment of Mr. J. H. Otway . . . Belfast, Hilary Sessions, 1860, County Antrim* (J. H. Otway úr ítélete . . . Belfast, 1860 januári ülésszak, Antrim grófság); „Reports of the Inspectors of Factories . . . for the half year ending 30th April 1860", London 1860. – *260*

Our old Nobility etc. *lásd* Evans

Outlines of Political Economy etc. *lásd* Cazenove

OVERSTONE, Samuel Jones Loyd, Baronet (1796–1883) – angol bankár és közgazdász, a currency-elmélet híve; az 1844-es banktörvény elveinek kidolgozója. – *121 138*

OVIDIUS Naso, Publius (i. e. 43–i. sz. 17) – római költő.
– *Ars amatoria* (A szerelem művészete). – *410 (410*)*
– *Fasti* (Naptár). – *675 (675*)*

OWEN, Robert (1771–1858) – angol utopikus szocialista. – *78 95 280 452 469 557 (78*)*
– *Observations on the Effect of the Manufacturing System; with Hints for the Improvement of those Parts of it which are most Injurious to Health and Morals etc.* (Észrevételek a gyárrendszer hatásáról; útmutatásokkal az egészségre és erkölcsökre legártalmasabb részeinek megjavítására stb.), II. kiad., London 1817. – *376*

P

PAGNINI, Giovanni Francesco (1715–1789) – olasz közgazdász. – *92*
– *Saggio sopra il giusto pregio delle cose, la giusta valuta della moneta e sopra il commercio dei romani* (Vizsgálódás a dolgok igazságos áráról, a pénz igazságos értékéről és a rómaiak kereskedelméről) (1751); „Scrittori classici italiani di economia politica", Modern rész, II. köt., Custodi kiad., Milánó 1803. – *92*

»*The Pall Mall Gazette*« (Pall Mall Újság), London. – *611*

PALMERSTON, Henry John Temple, Viscount (1784–1865) – angol politikus, eleinte tory, 1830-tól a whigek jobbszárnyának egyik vezetője; 1830–34, 1835–41, 1846–51 külügyminiszter, 1852–55 belügyminiszter, 1855–58, 1859–65 miniszterelnök. – *425*

PAPILLON, Thomas (1623–1702) – angol kereskedő és politikus, a parlament tagja, a Kelet-Indiai Társaság igazgatóságának tagja.
– (Névtelenül:) *The East India Trade a most Profitable Trade to the Kingdom etc.* (A kelet-indiai kereskedelem igen jövedelmező kereskedelem a Királyság számára stb.), London 1677. – *91*

Parliamentary Returns *lásd* Factories. Return etc.

PARRY, Charles Henry (1779–1860) – angol orvos és író. – *562–563*
– *The Question of the Necessity of the existing Corn Laws considered, in their Relation to the Agricultural Labourer, the Tenantry, the Landholder and the Country* (Vizsgálódás a fennálló gabonatörvények szükségességének kérdéséről, a mezőgazdasági munkással, a bérlővel, a földbirtokossal és az országgal kapcsolatban), London 1816. – *562–563 631*

PARRY, Sir William Edward (1790–1855) – angol sarkkutató. – *96*
– (Névtelenül:) *Journal of a Voyage for the Discovery of a North-West Passage from the Atlantic to the Pacific etc.* (Napló az Atlanti-óceánról a Csendes-óceánra vezető északnyugati átjáró felfedezésére tett utazásról stb.), II. kiad., London 1821. – *96* (*96**)

PECQUEUR, Charles-Constantin (1801–1887) – francia közgazdász, utopikus szocialista. – *575 712*
– *Théorie nouvelle d'économie sociale et politique ou études sur l'organisation des sociétés* (A társadalmi és politikai gazdaságtan új elmélete vagy tanulmányok a társadalmak szervezetéről), Párizs 1842. – *574–575 712* (*712**)

PEEL, Sir Robert, Sen. (1750–1830) – angol gyáros, parlamenti képviselő; tory. – *709*

PEEL, Sir Robert, Jun. (1788–1850) – angol politikus, a mérsékelt toryk (a róla elnevezett peelisták) vezetője; 1822–27, 1828–30 belügyminiszter, 1834–35, 1841–46 miniszterelnök; a liberálisok támogatásával 1846-ban keresztülvitte a gabonatörvények eltörlését. – *14 137 217 709 715 722* (*722**)

PERIKLÉSZ (i. e. kb. 490–429) – athéni politikus, az athéni demokrácia vezetője annak virágkorában. – *343*

The Perils of the Nation etc. *lásd* Seeley

PETO, Sir Samuel Morton (1809–1889) – angol építési vállalkozó, a parlament tagja, liberális; 1866-ban csődbe jutott. – *219*

PETTY, Sir William (1623–1687) – angol klasszikus közgazdász és statisztikus. – *49 55 83 101 136 163 255 320 326 342 401 517 577–578* (*136***)
– *A Treatise of Taxes and Contributions etc.* (Értekezés az adókról és illetékekről stb.) (1662), London 1667. – *49 93 119 577–578* (*49**)
– *The Political Anatomy of Ireland etc. ... To which is added Verbum sapienti etc.* (Írország politikai anatómiája stb. ... Mellékelve „Egy szó a bölcshöz stb.") (1672), London 1691. – *136 140 255 294* (*136***)

– *Quantulumcunque concerning Money. 1682. To the Lord Marquess of Halyfax* (Egy s más a pénzről. 1682. Lord Marquess Halyfaxnek). London 1695. – *101 140*

Petyerburgszkije Vedomosztyi *lásd* Szankt-Petyerburgszkije Vedomosztyi

»*La Philosophie Positive*« (A Pozitív Filozófia), Párizs. – *15 (15**)*

PINDAROSZ (i. e. kb. 522–kb. 442) – görög lírikus, dicsőítő ódák költője. – *145 391*

PINTO, Isaac (1715–1787) – holland pénzember, az állam tanácsadója; közgazdasági író. – *145*

– *Traité de la circulation et du crédit* (Értekezés a forgalomról és a hitelről), Amszterdam 1771. – *145*

PITT, William, Jun. (1759–1806) – angol politikus, tory; 1783–1801, 1804–06 miniszterelnök, a francia forradalom elleni és a Napóleon elleni intervenciós háború egyik szervezője; 1798-ban elnyomta az ír felkelést; számos intézkedést foganatosított a keletkező munkásmozgalom ellen. – *195 692*

PLATÓN (i. e. kb. 427–kb. 347) – görög idealista filozófus. – *342–344*

– *Πολίτεια ἢ περὶ δικαίου* (Az állam, vagyis az igazságosságról); „De Republica libri decem" (Az államról, tíz könyvben), J. G. Baiter, J. C. Orelli, A. G. Winckelmann kiad., Zürich 1840. – *342–344*

A Political Inquiry into the Consequences of enclosing Waste Lands and the Causes of the Present High Price of Butchers' Meat etc. (Politikai vizsgálódás a megműveletlen földek bekerítésének következményeiről és a húsáru jelenlegi magas árának okairól stb.), London 1785. – *678*

»*The Portfolio. Diplomatic Review*«, New Series (Az Irattárca. Diplomáciai Szemle, új sorozat), London 1843. – *684*

POSTLETHWAYT, Malachy (kb. 1707–1767) – angol közgazdász. – *256*

– *The Universal Dictionary of Trade and Commerce etc.* (Az ipar és kereskedelem általános szótára stb.) (1751), IV. kiad., London 1774. – *256 257*

– *Great Britain's Commercial Interest explained and improved etc.* (Nagy-Britannia kereskedelmi érdeke, magyarázva és javítva stb.), II. kiad., London 1759. – *256*

POTTER, Alonzo (1800–1865) – amerikai püspök, némi változtatással kiadta Scrope gazdaságtani művét. – *558 (558*)*

– *Political Economy; its Objects, Uses and Principles etc.* (Politikai gazdaságtan: tárgya, alkalmazása és alapelvei stb.), New York 1841. – *558 (558*)*

POTTER, Edmund – angol gyáros, szabadkereskedő. – *277 536–538*

Price of Corn and Wages of Labour etc. *lásd* West

PRICE, Richard (1723–1791) – angol teológus és pénzügyi író, radikális; az amerikai függetlenségi mozgalom híve és Franklin barátja, a munkások védelmezője. – *256 630 680–681*

– *Observations on Reversionary Payments etc.* (Észrevételek visszaháramló fizetésekről stb.), VI. kiad., London 1803. – *630 680*

A Prize Essay on the Comparative Merits of Competition and Cooperation (Pályamű a konkurrencia és a kooperáció összehasonlított érdemeiről), London 1834. – *300 402–403*

PRÓTAGORASZ, abderai (i. e. kb. 485–411) – görög szofista filozófus, az embert állította tanításának középpontjába. – *233*

PROUDHON, Pierre-Joseph (1809–1865) – francia publicista, kispolgári szocialista; az anarchizmus egyik megalapítója. – *72 83 86 394 500 549*

– *Système des contradictions économiques, ou philosophie de la misère* (A gazdasági ellentmondások rendszere, vagy a nyomorúság filozófiája), Párizs 1846. – *86 479 500* (*479**)

Public Economy Concentrated, or a Connected View of Currency, Agriculture and Manufactures. By an Inquirer into First Principles (Tömör közgazdaságtan, vagy összefüggő áttekintés a pénzforgalomról, mezőgazdaságról és iparról. Írta Valaki, aki a végső alapelveket keresi), Carlisle 1833. – *369*

Public Health. Report of the Medical Officer of the Privy Council (Közegészség. A Titkos Tanács tiszti főorvosának jelentése). – *9 341 369 372 434*
– *3rd Report . . . 1860.* London 1861. – *228–229*
– *4th Report . . . 1861.* London 1862. – *434*
– *6th Report . . . 1863.* London 1864. – *166 252 371–372 434–435 509 613–615 636–637*
– *7th Report . . . 1864.* London 1865. – *539 621–625 635–636 638 640 642 675*
– *8th Report . . . 1865.* London 1866. – *433 616–621*

PUSEY, Philipp (1799–1855) – angol nagybirtokos, tory képviselő. – *633*

Q

QUESNAY, François (1694–1774) – francia orvos és közgazdász, a fiziokratizmus megalapítója. – *13 107 300 517 577* (*107* 552**)
– *Tableau économique. Remarques sur les variations de la distribution des revenus annuels d'une nation* (Gazdasági táblázat. Megjegyzések egy nemzet évi jövedelme elosztásának változatairól), Versailles 1758. – *552* (*552**)
– *Analyse du tableau économique* (A gazdasági táblázat elemzése) (1766); „Collection des principaux économistes", II. köt.: „Physiocrates etc.", I. rész, Daire kiad., Párizs 1846. – (*552**)
– *Dialogues sur le commerce et sur les travaux des artisans* (Párbeszédek a kereskedelemről és a kézművesek munkáiról) (1766); „Collection des principaux économistes", II. köt.: „Physiocrates etc.", I. rész, Daire kiad., Párizs 1846. – *107 300*
– *lásd még* Dupont du Némours

QUETELET, Lambert-Adolphe-Jacques (1796–1874) – belga matematikus és szociálstatisztikus. – *303*
– *Sur l'homme et le développement de ses facultés, ou essai de physique sociale* (Az emberről és képességeinek fejlődéséről, vagy a társadalmi fizika kísérlete), Párizs 1835. – *303* (*303**)

Quincey *lásd* De Quincey

R

RAFFLES, Sir Thomas Stamford (1781–1826) – angol gyarmati tisztviselő, 1811–16 Jáva kormányzója. – *703*
– *The History of Java* (Jáva története), London 1817. – *336 703*

RAMAZZINI, Bernardino (1633–1714) – olasz orvos, tanulmányozta a munkások betegségeit. – *340*
– *De morbis artificum diatriba* (Értekezés a kézművesek betegségeiről) (1700), Padova 1713. – *340*
– *Essai sur les maladies des artisans* (Értekezés a kézművesek betegségeiről), Párizs 1777. – *340*
– *Essai sur les maladies des artisans* (Értekezés a kézművesek betegségeiről); „Encyclopédie des sciences médicales etc." (Az orvostudományok enciklopédiája stb.), VII. rész: „Auteurs classiques" (Klasszikus szerzők), Párizs 1841. – *340*

RAMSAY, Sir George (1800–1871) – angol filozófus és közgazdász.
– *An Essay on the Distribution of Wealth* (Tanulmány a gazdagság elosztásáról), Edinburgh 1836. – *155 157 296–297 476 529 591*

RAVENSTONE, Piercy (megh. 1830) – angol közgazdász, utopikus szocialista.
– *Thoughts on the Funding System and its Effects* (Gondolatok az államadósság-rendszerről és hatásairól), London 1824. – *401 476*

READ, George. – *234*
– *The History of Baking* (A sütés története), London 1848. – *234–235*

Reasons for the late Increase of the Poor Rates; or a comparative view of the prices of labour and provisions etc. (A szegényadók újabb növelésének okai; vagy összehasonlító áttekintés a munka és az élelmiszerek árairól stb.), London 1777. – *533 630*

Reasons for a limited Exportation of Wool (Érvek a korlátozott gyapjúkivitel mellett), London 1677. – *533*

REDGRAVE, Alexander – angol gyárfelügyelő. – *251 352 369 375 389 405 419 426–427 509 523*
– *Report of a Lecture delivered at Mechanics' Institute in Bradford* (Jelentés a bradfordi mechanikusok intézetében tartott előadásról); „Journal of the Society of Arts", 1872 jan. 5. – *389 419*

REGNAULT, Elias-Georges-Oliva (1801–1868) – francia publicista és történész, állami tisztviselő. – *223*
– *Histoire politique et sociale des principautés Danubiennes* (A dunai fejedelemségek politikai és társadalmi története), Párizs 1855. – *223*

REICH, Eduard (1836–1915) – német orvos és népszerű természettudományos író.
– *Über die Entartung des Menschen etc.* (Az ember elkorcsosulásáról stb.), Erlangen 1868. – *341*

Remarks on the Commercial Policy of Great Britain etc. (Megjegyzések Nagy-Britannia kereskedelmi politikájáról stb.), London 1815. – *518*

Report and Second Report addressed to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department, relative to the Grievances complained of by the Journeymen Bakers etc. (Jelentés és második jelentés Őfelsége belügyminiszterének a péklegények panaszairól stb.), London 1862 és 1863. – *166 233–235 511*

Report from the Committee on the „Bill to regulate the Labour of Children in the Mills and Factories of the United Kingdom"; with the Minutes of Evidence. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 8 August 1832 (Bizottsági jelentés a gyermekek munkáját az Egyesült Királyság gyáraiban és üzemeiben szabályozó törvényjavaslatról; a vallomások jegyzőkönyvével. Kinyomtatva az Alsóház rendeletére, 1832 augusztus 8.). – *262 (262**)*

Report from the Secret Committee of the House of Lords, appointed to Inquire into the Causes of the Distress which has for some Time prevailed among the Commercial Classes, and how far it has been affected by the Laws for Regulating the Issue of Bank Notes Payable on Demand. Together with the Minutes of Evidence and an Appendix. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 28 July 1848. Reprinted 1857 (Jelentés a Lordok Házának titkos bizottságától, amelyet megbíztak, hogy vizsgálja ki, milyen okok idézték elő azt a szorult helyzetet, amely a kereskedelmi osztályok között egy ideig uralkodott, s hogy milyen hatással voltak erre a látra beváltandó bankjegyek kibocsátásának szabályozására hozott törvények. A vallomások jegyzőkönyvével és függelékkel. Kinyomtatva az Alsóház rendeletére, 1848 július 28. Újranyomatott 1857). – *123*

Report from the Select Committee on Bank Acts; together with the Proceedings of the Committee, Minutes of Evidence, Appendix and Index. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 30 July 1857 (A banktörvényekkel foglalkozó szűkebb bizottság jelentése; a bizottság tanácskozásaival, a vallomások jegyzőkönyvével, függelékkel és mutatóval. Kinyomtatva az Alsóház rendeletére, 1857 július 30.). – *130*

Report from the Select Committee on the Bank Acts; together with the Proceedings of the Committee, Minutes of Evidence, Appendix and Index. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 1 July 1858 (A banktörvényekkel foglalkozó szűkebb bizottság jelentése; a bizottság tanácskozásaival, a vallomások jegyzőkönyvével, függelékkel és mutatóval. Kinyomtatva az Alsóház rendeletére, 1858 július 1.). – *135*

Report from the Select Committee on Mines; together with the Proceedings of the Committee, Minutes of Evidence... 23 July 1866 (A bányákkal foglalkozó szűkebb bizottság jelentése; a bizottság tanácskozásaival, a vallomások jegyzőkönyvével... 1866 július 23.), London 1866. – *462–468*

Report from the Select Committee on Petitions relating to the Corn Laws of this Kingdom; together with the Minutes of Evidence and an Appendix of Accounts. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 26 July 1814 (E királyság gabonatörvényeivel kapcsolatos petíciókat kivizsgáló szűkebb bizottság jelentése; a vallomások jegyzőkönyvével és jelentésfüggelékkel. Kinyomtatva az Alsóház rendeletére, 1814 július 26.). – *518*

Report of the Commissioners appointed to inquire into the Operation of the Acts... relating to Transportation and Penal Servitude (A vizsgálóbiztosok jelentése a deportálásra és fegyházbüntetésre vonatkozó... törvények hatásáról), London 1863. – *635*

Report of the Commissioners appointed to inquire into the Condition of all Mines in Great Britain to which the Provisions of the Act 23 & 24 Vict. cap. 151. do not apply etc. (A vizsgálóbiztosok jelentése mindazon nagy-britanniai bányák állapotáról, amelyekre a Viktória uralkodásának 23. és 24. évében hozott törvény 151. fej. nem vonatkozik stb.), London 1864. – *622*

Report of the Committee on the Baking Trade in Ireland for 1861 (Az Írország sütőiparával foglalkozó bizottság jelentése az 1861-es évre). – *235–236*

Report of the Officer of Health of St. Martin's-in-the-Fields (St. Martin's-in-the-Fields tisztiorvosának jelentése), 1865. – *617*

Report of the Registrar General of Births, Deaths and Marriages in England (Anglia legfőbb anyakönyvvezetőjének jelentése a születésekről, halálesetekről és házasságokról).
– 1861 október. – *252*
– 1864 február. – *441*

Reports by Her Majesty's Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures, Commerce etc. of the Countries, in which they reside (Őfelsége nagykövetségi és követségi titkárainak jelentései azon országok iparáról, kereskedelméről stb., ahol tartózkodnak), 6. sz., London 1863. – *322*

Reports from the Lords' Committee, on the State of the Growth etc. *lásd* Reports respecting Grain etc.

Reports from Poor Law Inspectors on the Wages of Agricultural Labourers in Ireland etc. (A szegénytörvényügyi felügyelők jelentései az írországi mezőgazdasági munkások béréről stb.), Dublin 1870. – *661–664*

Reports of the Inspectors of Factories etc. (A gyárfelügyelők jelentései stb.) – *213 369 457*
– *for the half year ending 31st December 1841* (az 1841 december 31-ével záródó félévre), London 1842. – *260*
– *for the quarter ending the 30th September 1844; and from 1st October 1844, to 30th April 1845* (az 1844 szeptember 30-ával záródó évnegyedre és 1844 október 1-étől 1845 április 30-áig), London 1845. – *264–265 274 376 383–384 386*

– *for the half year ending 31st October 1846* (az 1846 október 31-ével záródó félévre), London 1847. – *274*
– *for the half year ending 30th April 1848* (az 1848 április 30-ával záródó félévre), London 1848. – *268–270 509*
– *for the half year ending 31st October 1848* (az 1848 október 31-ével záródó félévre), London 1849. – *213 263 266–270 272 279 282 489 510*
– *for the half year ending 30th April 1849* (az 1849 április 30-ával záródó félévre), London 1849. – *270–271 291*
– *for the half year ending 31st October 1849* (az 1849 október 31-ével záródó félévre), London 1850. – *263 271*
– *for the half year ending 30th April 1850* (az 1850 április 30-ával záródó félévre), London 1850. – *272–273 282*
– *for the half year ending 31st October 1850* (az 1850 október 31-ével záródó félévre), London 1851. – *269*
– *for the half year ending 30th April 1852* (az 1852 április 30-ával záródó félévre), London 1852. – *274*
– *for the half year ending 30th April 1853* (az 1853 április 30-ával záródó félévre), London 1853. – *276*
– *for the half year ending 31st October 1853* (az 1853 október 31-ével záródó félévre), London 1854. – *166 251*
– *for the half year ending 30th April 1855* (az 1855 április 30-ával záródó félévre), London 1855. – *213*
– *for the half year ending 31st October 1855* (az 1855 október 31-ével záródó félévre), London 1856. – *251 259 373 399 488*
– *for the half year ending 31st October 1856* (az 1856 október 31-ével záródó félévre), London 1857. – *225–227 354 374 387–388 404 419–420* (*388**)
– *for the half year ending 30th April 1857* (az 1857 április 30-ával záródó félévre), London 1857. – *373–374*
– *for the half year ending 31st October 1857* (az 1857 október 31-ével záródó félévre), London 1857. – *276 375*
– *for the half year ending 30th April 1858* (az 1858 április 30-ával záródó félévre), London 1858. – *225–226 516 519*
– *for the half year ending 31st October 1858* (az 1858 október 31-ével záródó félévre), London 1859. – *366–367 369 374 388 403*
– *for the half year ending 30th April 1859* (az 1859 április 30-ával záródó félévre), London 1859. – *514*
– *for the half year ending 31st October 1859* (az 1859 október 31-ével záródó félévre), London 1860. – *264 283*
– *for the half year ending 30th April 1860* (az 1860 április 30-ával záródó félévre), London 1860. – *227 251 260–261 276 352 388 509*
– *for the half year ending 31st October 1860* (az 1860 október 31-ével záródó félévre), London 1860. – *226 514*
– *for the half year ending 30th April 1861* (az 1861 április 30-ával záródó félévre), London 1861. – *226*
– *for the half year ending 31st October 1861* (az 1861 október 31-ével záródó félévre), London 1862. – *226 274–275 281 389*
– *for the half year ending 31st October 1862* (az 1862 október 31-ével záródó félévre), London 1863. – *226 276–278 281 372 379 387–388 391 419 426 448*
– *for the half year ending 30th April 1863* (az 1863 április 30-ával záródó félévre), London 1863. – *278 282 397 428–429 509*
– *for the half year ending 31st October 1863* (az 1863 október 31-ével záródó félévre), London 1864. – *226 397 399 405 426–428 509 595*

– *for the half year ending 30th April 1864* (az 1864 április 30-ával záródó félévre), London 1864. – *428*
– *for the half year ending 31st October 1864* (az 1864 október 31-ével záródó félévre), London 1865. – *279–280 282*
– *for the half year ending 31st October 1865* (az 1865 október 31-ével záródó félévre), London 1866. – *383 418–419 428 430 444–446 450–451 458*
– *for the half year ending 31st October 1866* (az 1866 október 31-ével záródó félévre), London 1867. – *393 398 524 600 665*

Reports respecting Grain, and the Corn Laws; viz: First and Second Report from the Lords Committees, appointed to inquire into the State of the Growth, Commerce and Consumption of Grain, and all Laws relating thereto (Jelentések a gabonáról és a gabonatörvényekről; azaz a Lordok Háza kinevezett vizsgálóbizottságainak első és második jelentése a gabona növekedésének, kereskedelmének és fogyasztásának állapotáról, és az összes idevágó törvényekről), 1814–15. – *518*

»*Révolutions de Paris*« (Párizsi Forradalmak). – *694*

Revue Positiviste *lásd* La Philosophie Positive

»*Reynolds' Newspaper*« (Reynolds Újsága), London. – *237 625*

RICARDO, David (1772–1823) – angol klasszikus közgazdász. – *12–13 15 59 66–67 78 82 85 121 138 155 158 193–194 214 288 361 366 380 403 409 472 480 484–485 487 491 495 498 525 550–551 557 560 567 575 709*
– *The High Price of Bullion, a Proof of the Depreciation of Bank Notes* (A rúdarany magas ára a bankjegyek értékvesztésének bizonyítéka) (1810), IV. kiad., London 1811. – *15* (*138**)
– *On the Principles of Political Economy and Taxation* (A politikai gazdaság és az adózás alapelveiről) (1817), III. kiad., London 1821. – *82 159 177 214 361 365 367 402–403 409 535 550–551 591*
– *On Protection to Agriculture* (A mezőgazdaság vámvédelméről) (1822), IV. kiad., London 1822. – (*78**)

RICHARDSON, Sir Benjamin Ward (1828–1896) – angol orvos. – *238*
– *Work and Overwork* (Munka és túlmunka); „Social Science Review", 1863 júl. 18. – *238–240*

ROBERTS, Sir George (megh. 1860) – angol történész.
– *The Social History of the People of the Southern Counties of England in past centuries etc.* (Anglia déli grófságai népének szociális története az elmúlt évszázadokban stb.), London 1856. – *675*

RODBERTUS-Jagetzow, Johann Karl (1805–1875) – porosz földbirtokos és közgazdász; katedraszocialista. – *495*
– *Soziale Briefe an von Kirchmann. Dritter Brief: Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie* (Szociális levelek von Kirchmannhoz. Harmadik levél: A földjáradék ricardoi tanának megcáfolása és egy új járadék-elmélet megalapozása), Berlin 1851. – *495*
– *Briefe und sozialpolitische Aufsätze* (Levelek és szociálpolitikai értekezések), I. köt., R. Meyer kiad., Berlin 1881. – *495*

ROGERS, James Edwin Thorold (1823–1890) – angol közgazdász és gazdaságtörténész, a szabadkereskedők teoretikusa és gazdaságpolitikusa. – *630 634 676 700*
– *A History of Agriculture and Prices in England from the Year after the Oxford Parliament* (*1259*) *to the Commencement of the Continental War* (*1793*) (A mezőgazdaság és az árak története Angliában az oxfordi parlament utáni évtől (1259) a kontinentális háború kezdetéig (1793)), Oxford 1866. – *630 634 676*

ROGIER, Charles-Latour (1800–1885) – belga politikus, mérsékelt liberális; 1847–52 miniszterelnök és belügyminiszter. – *259*

ROHATZSCH, R. H.
– *Die Krankheiten, welche verschiedenen Ständen, Altern und Geschlechtern eigentümlich sind* (A különféle rendek, korosztályok és nemek sajátságos betegségei), Ulm 1840. – *341*

ROSCHER, Wilhelm Georg Friedrich (1817–1894) – német vulgáris közgazdász. – *93 153 194 203–204 214 246 304 341 575 (203*)*
– *Die Grundlagen der Nationalökonomie. Ein Hand- und Lesebuch für Geschäftsmänner und Studierende* (A nemzetgazdaságtan alapzatai. Kézi- és olvasókönyv üzletemberek és egyetemi hallgatók részére), III. kiad., Stuttgart–Augsburg 1858. – *93 153 194 203 304 575 (203* 304*)*

ROSSI, Pellegrino Luigi Edoardo, comte (1787–1848) – olasz–francia politikus és vulgáris közgazdász; 1848-ban az Egyházi Állam miniszterelnöke. – *164 533*
– *Cours d'économie politique* (Politikai gazdaságtani tanfolyam), Brüsszel 1843. – *164–165*

ROUARD DE CARD, Pie-Marie – francia katolikus pap.
– *De la falsification des substances sacramentelles* (A szentségi anyagok hamisításáról), Párizs 1856. – *233*

ROUSSEAU, Jean-Jacques (1712–1778) – francia felvilágosító, kispolgári demokrata. – *(698*)*
– *Discours sur l'économie politique* (Értekezés a politikai gazdaságtanról) (1755). – *698 (698*)*

ROY, Henry – angol orvos és közgazdász. – *(610*)*
– (Névtelenül:) *The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844* (Az árfolyamok elmélete. Az 1844-es banktörvény), London 1864. – *133 610 (610*)*

ROY, Joseph – Feuerbachnak és a „Tőke" első kötetének francia fordítója. – *22 29*

Royal Commission on Mines *lásd* Report of the Commissioners appointed to inquire into the Condition of all Mines etc.

Royal Commission on Railways. Minutes of Evidence taken before the Commissioners March 1865 to May 1866 (Királyi vasúti bizottság. A biztosok előtt 1865 márciusától 1866 májusáig tett vallomások jegyzőkönyve), London 1867. – *404 523*

RUBENS, Peter Paul (1577–1640) – németalföldi festő. – *278*

Rumford *lásd* Thompson, Sir Benjamin

RUSSELL, John, Lord, Viscount Amberley (1792–1878) – angol politikus, a whigek vezére; 1846–52, 1865–66 miniszterelnök, 1852–53, 1859–65 külügyminiszter. – *549 677*

S

SADLER, Michael Thomas (1780–1835) – angol politikus és publicista, szociálreformer; parlamenti képviselő, tory. – *631 659*
– *Ireland, its Evils and their Remedies etc.* (Írország bajai és azok orvossága), II. kiad., London 1829. – *659*
– *The Law of Population etc.* (A népesedés törvénye stb.), London 1830. – *659*

SAINT-SIMON, Claude-Henri de Rouvroy, comte de (1760–1825) – francia utopikus szocialista. – *557*

»*The Saturday Review of Politics, Literature, Science and Art*« (Szombati Politikai, Irodalmi és Művészeti Szemle), London. – *15*

SAUNDERS, Robert John (XIX. sz.) – angol gyárfelügyelő. – *272 282 376*

SAY, Jean-Baptiste (1767–1832) – francia vulgáris közgazdász. – *82 112 156 182 194 340 361 411 485 500 556 567*

– *Traité d'économie politique, ou simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses* (Értekezés a politikai gazdaságtanról, vagy egyszerű ismertetése annak, hogyan keletkezik, oszlik el és fogyasztódik el a gazdagság) (1803), III. kiad., Párizs 1817; V. kiad., Párizs 1826. – *148 156 194 500 556* (*500* 556**)
– *Lettres à M. Malthus sur différents sujets d'économie politique, notamment sur les causes de la stagnation générale du commerce* (Levelek Malthus úrhoz a politikai gazdaságtan különféle kérdéseiről, nevezetesen a kereskedelem általános pangásának okairól), Párizs 1820. – *567*

SCHILLER, Johann Christoph Friedrich (1759–1805) – német költő.
– *Die Bürgschaft* (A kezesség). – *554* (*554***)
– *Kabale und Liebe* (Ármány és szerelem). – *537* (*537**)
– *Das Lied von der Glocke* (Dal a harangról). – *360 379* (*360* 379**)

SCHORLEMMER, Karl (1834–1892) – német kémikus, a manchesteri egyetem professzora; dialektikus materialista; a német Szociáldemokrata Párt tagja, Marx és Engels barátja.
– *The Rise and Development of Organic Chemistry* (A szerves kémia keletkezése és fejlődése), London 1879. – *290*

SCHOUW, Joakim Frederik (1789–1852) – dán botanikus.
– *Die Erde, die Pflanzen und der Mensch* (A föld, a növények és az ember), német ford. H. Zeise, II. kiad., Lipcse 1854. – *479–480*

SCHULZ (Schulz-Bodmer), Wilhelm (1797–1860) – német publicista, radikális demokrata. – *347*
– *Die Bewegung der Produktion. Eine geschichtlich-statistische Abhandlung zur Grundlegung einer neuen Wissenschaft des Staats und der Gesellschaft* (A termelés mozgása. Történelmi-statisztikai értekezés az állam és a társadalom egy új tudományának alapvetéséhez), Zürich–Winterthur 1843. – *347*

SCHULZE-Delitzsch, Franz Hermann (1808–1883) – német közgazdász és politikus, kispolgári demokrata; 1848-ban porosz nemzetgyűlési képviselő (balközép), 1849-ben a második kamara tagja, a forradalom után szövetkezeti rendszerével akarta ellensúlyozni a forradalmi munkásmozgalmat; a Nemzeti Egylet egyik alapítója, a 60-as években a haladópárt egyik vezetője. – *5*

SCROPE, George Julius Poulett (1797–1876) – angol geológus és közgazdász, szabadkereskedő, a gyári törvények védelmezője. – (*558**)
– *lásd még* Potter, Alonzo

SEELEY, Robert Benton (1798–1886) – angol kiadó és publicista; filantróp.
– (Névtelenül:) *The Perils of the Nation. An Appeal to the Legislature etc.* (A nemzet veszedelmei. Felhívás a törvényhozáshoz stb.), II. kiad., London 1843. – *681*

SENIOR, Nassau William (1790–1864) – angol vulgáris közgazdász, a kapitalizmus apologétája. – *209–214 301 378 408 451–452 460 506–507 557–558 569 667 684*
– *Three Lectures on the Rate of Wages etc.* (Három előadás a bérrátáról stb.), London 1830. – *506–507 510*
– *An Outline of the Science of Political Economy* (A politikai gazdaságtan tudományának vázlata), London 1836. – *214*
– *Principes fondamentaux de l'économie politique, tirés de leçons édites et inédites etc.* (A politikai gazdaságtan alapvető elvei, kiadott és kiadatlan előadásaiból levonva stb.), kiadta J. Arrivabene, Párizs 1836. – *557–558*
– *Letters on the Factory Act, as it affects the cotton manufacture... To which are appended a Letter to Mr. Senior from Leonard Horner etc.* (Levelek a gyári törvényről, amennyiben az a pamutipart érinti... Mellékelve Leonard Horner levele Senior úrhoz stb.), London 1837. – *209–210 214 378*

– [*Beszéd a National Association for the Promotion of Social Science 7. évi kongresszusán*;] „The National Association for the Promotion of Social Science. Report of Proceedings at the Seventh Annual Congress, held in Edinburgh, October 1863" (A társadalomtudomány fellendítésére alakult nemzeti szövetség Edinburgh-ban 1863 októberében tartott hetedik évi kongresszusának jegyzőkönyve), Edinburgh–London 1863. – *451–452 460*
– *Journals, Conversations and Essays relating to Ireland* (Naplók, beszélgetések és tanulmányok Írországról), London 1868. – *667 684*

SEXTUS EMPIRICUS (i. e. II. sz. végén) – görög szkeptikus filozófus. – *343*
– *Adversus Mathematicos* (A matematikusok ellen). – *343* (*343**)

SHAFTESBURY, Anthony Ashley Cooper, Earl of (1801–1885) – angol politikus, tory, 1847-től whig; a tízórás törvényért folytatott arisztokrata-filantróp mozgalom egyik vezetője. – *375 385 632*
– *Ten Hours' Factory Bill. The Speech in the House of Commons on Friday, March 15th, 1844* (Törvényjavaslat a tízórás gyári munkanapról. Az Alsóházban, 1844 március 15-én, pénteken elmondott beszéde), London 1844. – *375 385–386*

SHAKESPEARE, William (1564–1616) – angol drámaíró és költő. – *695* (*397**)
– *King Henry IV* (IV. Henrik). – *36 52* (*36* 52**)
– *The Merchant of Venice* (A velencei kalmár). – *269 455* (*269* 455**)
– *A Midsummer-Night's Dream* (Szentivánéji álom). – *106* (*106***)
– *Much Ado about Nothing* (Sok hűhó semmiért). – *85 397* (*85* 397**)
– *Timon of Athens* (Athéni Timon). – *128* (*128***)

SHEE, William (1804–1868) – ír jogász, liberális politikus, a parlament tagja. – *397*

Shrewsbury *lásd* Talbot

SIDMOUTH, Henry Addington, Viscount (1757–1844) – angol politikus, tory; 1801–04 miniszterelnök és pénzügyminiszter, 1812–21 mint belügyminiszter intézkedéseket hozott a munkásmozgalom elnyomására. – *400*

SIMON, Sir John (1816–1904) – angol orvos, a Titkos Tanács mellett működő tiszti főorvos. – *372 434–435 612 614 616 621 624 636 638*

SISMONDI, Jean-Charles-Léonard Simonde de (1773–1842) – svájci francia közgazdász és történész, a politikai gazdaságtan romantikus kritikusa. – *13 165 220 543–544 593 605*
– *De la richesse commerciale, ou principes d'économie politique, appliqués à la législation du commerce* (A kereskedelmi gazdagságról, vagy a politikai gazdaságtan alapelveinek alkalmazása a kereskedelmi törvényhozásra), Genf 1803. – *499*
– *Nouveaux principes d'économie politique etc.* (A politikai gazdaságtan új alapelvei stb.), Párizs 1819; II. kiad., Párizs 1827. – *149 165 529 539 543–544 547–548 605–606 712* (*543**)
– *Etudes sur l'économie politique* (Tanulmányok a politikai gazdaságtanról), Brüsszel 1837–38. – *295 556*

SKARBEK (Skarbeck), Fryderyk (Frédéric), gróf (1792–1866) – lengyel–francia történész és társadalomtudományos író.
– *Théorie des richesses sociales* (A társadalmi gazdagság elmélete), II. kiad., Párizs 1839. – *307 329*

SMITH, Adam (1723–1790) – angol klasszikus közgazdász, filozófus. – *15 52 82 119–121 158 256 326–327 332 339–340 342 361 382 429 472 485 497 499 501 503 517 521–522 550–552 571 575 577 580 612 668 683 710*
– *The Theory of Moral Sentiments* (Az erkölcsi érzések elmélete), London 1759. – *578*
– *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (Vizsgálódás a nemzetek

gazdagságának természetéről és okairól), London 1776. – *120 330 332–333 339–340 531 556 682*
– *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations* (Vizsgálódás a nemzetek gazdagságának természetéről és okairól), ford. G. Garnier, V. köt., Párizs 1802. – *340 580*
– *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (Vizsgálódás a nemzetek gazdagságának természetéről és okairól), D. Buchanan jegyzeteivel és kiegészítő kötetével, Edinburgh 1814. – *521 612 683 (582* 612* 690*)*
– *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (Vizsgálódás a nemzetek gazdagságának természetéről és okairól), E. G. Wakefield kommentárjával, London 1835–39. – *52 499 601 (601*)*

SMITH, Edward (kb. 1818–1874) – angol orvos és orvosi író; a Titkos Tanács egészségügyi megbízottja. – *368 612*

SMITH, Goldwin (1823–1910) – angol történész, publicista és közgazdász; liberális, védelmezte Anglia írországi gyarmatpolitikáját; 1868-ban az Egyesült Államokba költözött, 1871-től Kanadában élt. – *700*

SNIGGE (XVI–XVII. sz.) – angol jogász és bíró. – *675*

»*The Social Science Review*« (Társadalomtudományi Szemle), London. – *238*

SOETBEER, Georg Adolf (1814–1892) – német közgazdász, pénzügyi és valuta-statisztikus. – *26*

Some Thoughts on the Interest of Money in general, and particularly in the Public Funds etc. (Néhány gondolat a pénzkamatról általában és az államadósságok kamatairól különösen stb.), London é. n. (British Museum katalógusa: 1750). – *45 52*

SOMERS, Robert (1822–1891) – angol publicista és újságkiadó. – *684 686*
– *Letters from the Highlands; or, the Famine of 1847* (Levelek a Skót Felföldről; vagy az 1847-es éhínség), London 1848. – *684–686*

Sophisms of Free Trade etc. *lásd* Byles

SORGE, Friedrich Adolf (1828–1906) – német kommunista, részt vett az 1849-es badeni felkelésben; az Internacionálé tagja, az amerikai szekciók szervezője, 1872-ben küldött a hágai kongresszuson; a Főtanács New Yorkba való áthelyezése után 1872–74 annak főtitkára; Marx és Engels barátja és harcostársa. – *29*

The Source and Remedy of the National Difficulties etc. A Letter to Lord John Russell (A nemzeti nehézségek forrása és orvossága stb. Levél Lord John Russellhoz), London 1821. – *549*

»*The Spectator*« (A Szemlélő), London. – *311*

SPINOZA, Benedictus de (Baruch Despinoza) (1632–1677) – németalföldi filozófus, materialista, bibliakritikus. – *20 288 557*
– *Epistolae* (Levelek). – *557 (557*)*
– *Ethica.* – *(288***)*

STAFFORD, William (1554–1612) – angol író, a korai merkantilizmus képviselője. – *695*
– *A Compendious or Brief Examination of Certain Ordinary Complaints of Diverse of our Countrymen in these our Days. By W. S. Gentleman* (Velős illetve rövid vizsgálata néhány honfitársunk bizonyos közönséges panaszainak ezekben a mi napjainkban. Írta W. S. Gentleman), London 1581. – *695*

»*The Standard*« (A Zászló), London. – *239 520 627*

STAPLETON (XIX. sz.) – az angol parlament tagja, konzervatív. – *562*

Statistical Abstract for the United Kingdom in each of the Last Fifteen Years (Az Egyesült Királyság statisztikai áttekintése a legutóbbi tizenöt évre), 8. sz., 1846–60, London 1861. – *390–391*

– 13. sz., 1851–65, London 1866. – *390–391*

STEUART (Stewart), Sir James, Bart. (1712–1780) – angol közgazdász, merkantilista. – *33 119 139 312 330 401 517 577 605 672 682 697*

– *An Inquiry into the Principles of Political Economy; being an Essay on the Science of Domestic Policy in Free Nations etc.* (Vizsgálódás a politikai gazdaságtan alapelveiről; egyben tanulmány szabad nemzetek belpolitikájának tudományáról stb.) (1767), Dublin 1770. – *169 312 330 605 672 (605* 672* 697*)*

– *Recherche des principes de l'économie politique etc.* (Vizsgálódás a politikai gazdaságtan alapelveiről stb.), I. kot., Párizs 1789. – *401*

– *An Inquiry into the Principles of Political Economy* (Vizsgálódás a politikai gazdaságtan alapelveiről); „Works" (Művei), Sir J. Steuart kiad., I. kot., London 1805. – *143 682*

STEVENS, William (1786–1868) – angol orvos. – *623–624*

STEWART, Dugald (1753–1828) – skót filozófus és közgazdász, A. Smith vulgarizálója. – *338*

– *Lectures on Political Economy* (Előadások a politikai gazdaságtanról); „Collected Works" (Összegyűjtött művei), Sir W. Hamilton kiad., VIII. köt., Edinburgh 1855. – *301 323 338 453*

STOLBERG, Christian, Graf zu (1748–1821) – német költő. – *381*

– *Gedichte aus dem Griechischen ubersetzt* (Görögből fordított költemények), Hamburg 1782. – *381*

– *An die Natur* (A természethez). – *478 (478*)*

STORCH, Heinrich Friedrich von (Henri; Andrej Karlovics) (1766–1835) – német–orosz közgazdász, kritizálta a merkantilistákat és A. Smitht. – *165 172 329 552 605*

– *Cours d'économie politique, ou exposition des principes qui déterminent la prosperité des nations* (Politikai gazdaságtani előadások, vagy azon elvek ismertetése, amelyek a nemzetek virágzását meghatározzák), Szentpétervár 1815. – *165 338 552 605 (172*)*

– *Cours d'économie politique etc.* (Politikai gazdaságtani előadások stb.), J. B. Say jegyzeteivel, Párizs 1823. – *329 337*

STRAHAN, William (1715–1785) – angol nyomdász, D. Hume és A. Smith műveinek kiadója. – *578*

STRANGE, William – angol kórházi főorvos. – *241*

– *The seven Sources of Health* (Az egészség hét forrása), London 1864. – *241 (241*)*

STROUSBERG (Stroussberg), Bethel Henry (1823–1884) – német vasúti vállalkozó, spekuláns, 1873-ban csődbe jutott. – *219*

STRYPE, John (1643–1737) – angol egyháztörténész. – *689*

– *Annals of the Reformation and Establishment of Religion, and other Various Occurences in the Church of England during Queen Elisabeth's Happy Reign* (Évkönyvek a reformációról és a vallás megalapításáról és az Anglia egyházában Erzsébet királynő boldog uralkodása idején történt más különféle eseményekről), II. kiad., London 1725. – *689*

STUART, James (1775–1849) – angol gyárfelügyelő, publicista. – *270 291*

STUARTOK – uralkodóház, amely Skóciában 1371-től, Angliában 1603-tól uralkodott; az utolsó Stuart-uralkodó 1714-ig volt trónon. – *677*

SULLY, Maximilien de Béthune, duc de (1560–1641) – francia államférfi és közgazdász. – *577*

SUTHERLAND, Elizabeth Leveson-Gower, Marquess of Stafford felesége, később Countess, majd Duchess of (1765–1839) – skót nagybirtokos. – *683 684*

SUTHERLAND, Harriet Elizabeth Georgina Leveson-Gower, Duchess of (1806–1868) – előzőnek a menye, skót nagybirtokos; a whig párt aktív tagja. – *684*

»*Санкт-Петербургские Ведомости*« (Szankt-Petyerburgszkije Vedomosztyi – Szentpétervári Közlöny). – *15*

SZOPHOKLÉSZ (i. e. kb. 497–kb. 406) – görög tragédiaíró.
– *Ἀντιγόνη* (Antigoné). – *128 (128***)*

T

TALBOT, Charles, Duke of Shrewsbury (1660–1718) – angol politikus, tory; 1714-ben miniszterelnök. – *677*

Tamerlán *lásd* Timur

TAYLOR, Sedley (XIX. sz. második fele–XX. sz. eleje) – angol publicista, a szövetkezetek propagálója. – *35–37*

TEMPLE, Sir William (1628–1699) – angol diplomata és politikus, merkantilista közgazdász. – *577*

Tenth Report of the Commissioners appointed to inquire into the Organization and Rules of Trades Unions and other Associations... 28th July 1868 (A trade-unionok és más egyesülések szervezetének és szabályainak vizsgálatára kinevezett biztosok tizedik jelentése... 1868 július 28.), London 1868. – *407 (407*)*

Tenth Report of the Commissioners of Her Majesty's Inland Revenue (Az őfelsége belföldi jövedelmét vizsgáló biztosok tizedik jelentése), London 1866. – *607 657*

The Theory of the Exchanges etc. *lásd* Roy, Henry

THIERS, Louis-Adolphe (1797–1877) – francia történész és politikus, orléanista; több ízben miniszter és miniszterelnök; 1848-ban az alkotmányozó nemzetgyűlés tagja; 1871–73 köztársasági elnök, a Párizsi Kommün vérbefojtója. – *413 668*
– *De la propriété* (A tulajdonról), Párizs 1848. – *413*

THOMPSON, Sir Benjamin, Count of Rumford (1753–1814) – amerikai származású angol tiszt, fizikus, kalandor; egy ideig állami főtisztviselő Bajorországban; szegényházakat létesített Angliában. – *562*
– *Essays, political, economical and philosophical etc.* (Politikai, közgazdasági és filozófiai tanulmányok stb.), I–III. köt., London 1796–1802. – *562*

THOMPSON, William (kb. 1785–1833) – ír földtulajdonos, közgazdász; Owen követője, ricardiánus szocialista.
– *An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth, most conducive to Human Happiness etc.* (Vizsgálódás a gazdagság elosztásának azon elveiről, amelyek leginkább előmozdítják az emberi boldogságot stb.), London 1824. – *339*

THORNTON, William Thomas (1813–1880) – angol közgazdász, J. St. Mill követője. – *673*
– *Overpopulation and its Remedy etc.* (A túlnépesedés és orvoslása stb.), London 1846. – *163 252*

THUKÜDIDÉSZ (i. e. 471 v. 460–kb. 400) – athéni történetíró. – *203 343*
– *Συγγραφὴ περὶ τοῦ πολέμου τῶν Πελοποννησίων καὶ Ἀθηναίων* (A peloponnészoszok és athéniak háborújának leírása), 8 könyv. – *343*

THÜNEN, Johann Heinrich von (1783–1850) – német közgazdász, mecklenburgi földbirtokos. – *581*
– *Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie* (Az elszigetelt állam mezőgazdasági és nemzetgazdasági vonatkozásban), Rostock 1863. – *581*

»*The Times*« (Az Idők), London. – *33–36 195 239 252 277 377 441 468 536 538 561–562 609 611 665*

TIMUR (Tamerlán) (1336–1405) – mongol kán, szamarkandi uralkodó; meghódította Közép-Ázsiát és Perzsiát. – *246*

TITUS, Flavius Vespasianus (40–81) – római császár 79–81. – *369*

»*Today*« (A Mai Nap), London. – *36*

TOOKE, Thomas (1774–1858) – angol közgazdász és statisztikus, a currency-elmélet ellenfele; ártörténész. – *277*
– és William NEWMARCH: *A History of Prices and of the State of the Circulation etc.* (Az áraknak és a forgalom állapotának története stb.), London 1838–57. – *277*

TORRENS, Robert (1780–1864) – angol tiszt és közgazdász, szabadkereskedő, a currency-elmélet képviselője. – *154 174 408*
– *An Essay on the external Corn Trade* (Tanulmány a gabonakülkereskedelemről), London 1815. – *163*
– *An Essay on the Production of Wealth etc.* (Tanulmány a gazdagság termeléséről stb.), London 1821. – *154 174*
– *On Wages and Combination* (A bérről és az egyesülésről), London 1834. – *378*

TOWNSEND, Joseph (1739–1816) – angol lelkész, reakciós közgazdász. – *330 577 604–605*
– (Névtelenül:) *A Dissertation on the Poor Laws. By a Wellwisher to Mankind* (Értekezés a szegénytörvényekről. Írta Az emberiség egy jóakarója), London 1786; új kiad., London 1817. – *604–605*
– *Journey through Spain* (Spanyolországi utazás), London 1791. – *605*

Trades Unions Commission *lásd* Tenth Report of the Commissioners appointed to inquire into the Organization and Rules of Trades Unions etc.

TREMENHEERE, Hugh Seymour (1804–1893) – angol tisztviselő és publicista; több ízben tagja a munkások munkafeltételeit vizsgáló kormánybizottságoknak. – *166 233 247*
– *The Grievances complained of by the Journeymen Bakers etc.*, London 1862 *lásd* Report . . . relative to the Grievances etc.

TUCKER, Josiah (1712–1799) – angol lelkész, közgazdász, A. Smith előfutára, szabadkereskedő; síkraszállt az amerikai gyarmatoknak az anyaországtól való elszakadásáért. – *256 577 711*

TUCKETT, John Debell (megh. 1864) – angol publicista, kvéker. – *700*
– *A History of the Past and Present State of the Labouring Population, including the Progress of Agriculture, Manufactures and Commerce etc.* (A dolgozó népesség múltbeli és jelenlegi helyzetének története, a mezőgazdaság, ipar és kereskedelem fejlődésével együtt stb.), London 1846. – *339 675 700*

TUDOROK – angol uralkodóház 1485–1603. – *700*

TUFNELL, Thomas Joliffe (1819–1885) – angol fogorvos, vizsgálóbiztos. – *247*

TUPPER, Martin Farquhar (1810–1889) – angol író és költő. – *570*

TURGOT, Anne-Robert-Jacques, baron de l'Aulne (1727–1781) – francia államférfi és közgazdász, Quesnay híve. – *170*

– *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses* (Észrevételek a gazdagság keletkezéséről és eloszlásáról) (1766); „Oeuvres" (Művei), I. köt., Daire kiad., Párizs 1844. – *170 294 497*

Two Letters on the Flour Trade and the Dearness of Corn. By a Person in Business (Két levél a lisztkereskedelemről és a gabona drágaságáról. Írta Egy üzletember), London [1767]. – *679*

U

URE, Andrew (1778–1857) – angol kémikus, vulgáris közgazdász, szabadkereskedő. – *33 212 246 255 280 301 327–328 345 360 391 393 404 407–408 519*

– *The Philosophy of Manufactures; or an Exposition of the Scientific, Moral and Commercial Economy of the Factory-System of Great Britain* (A manufaktúrák filozófiája; vagy a nagybritanniai gyárrendszer tudományos, erkölcsi és kereskedelmi gazdaságosságának kifejtése), II. kiad., London 1835. – *212–213 328 345 354 377 392–393 395 396 403–404 407–408 515 519 (212** 345*)*

– *Philosophie des manufactures, ou économie industrielle de la fabrication du coton, de la laine, du lin et de la soie etc.* (A manufaktúrák filozófiája, vagy a pamut, gyapjú, lenvászon és selyem gyártásának ipari gazdaságossága stb.), Párizs 1836. – *280*

URQUHART, David (1805–1877) – angol diplomata, publicista és politikus, tory; 1847–52 a parlament tagja; a Palmerston-kormány cárbarát keleti politikájával szemben Törökország mellett lépett fel. – *100 684 700*

– *Familiar Words as affecting England and the English* (Bizalmas szavak Angliát és az angolokat illetően), London 1855. – *100 341 471 699–700*

V

VALENTIN, Gabriel Gustav (1810–1883) – német fiziológus. – *451*

VANDERLINT, Jacob (megh. 1740) – angol közgazdász, a fiziokraták előfutára; a tulajdon helyesebb elosztását követelte, a munkások védelmezője. – *120 126 256 258 326 577*

– *Money answers all Things etc.* (A pénz mindenre felel stb.), London 1734. – *120 126 139 256 294 310*

VANG Mao-jin (XIX. sz.) – kínai hivatalnok, a pénzügyminisztérium főtisztviselője Hszien-feng császár idején. – *123*

VAUBAN, Sébastien le Prêtre, marquis de (1633–1707) – francia marsall, hadmérnök és közgazdász. – *135*

VAUCANSON, Jacques de (1709–1782) – francia mechanikus, a szövőgép tökéletesítője. – *356*

VERGILIUS Maro, Publius (i. e. 70–19) – római költő.

– *Aeneis.* – *283 634 710 (283*** 554* 634* 710**)*

VERRI, Pietro (1728–1797) – olasz közgazdász, szabadkereskedő, a fiziokraták és A. Smith között állt. – *48*

– *Meditazioni sulla economia politica* (Elmélkedések a politikai gazdaságtanról) (1771), G. R. Carli jegyzeteivel; „Scrittori classici italiani di economia politica", Modern rész, XV. köt., Custodi kiad., Milánó 1804. – *48 91 129 309*

»*Вестник Европы*« (Vesztnyik Jevropi – Európai Hírnök), Szentpétervár. – *15*

VICO, Giovanni Battista (1668–1744) – olasz filozófus, történész és jogász. – *347*

VIKTÓRIA (1819–1901) – angol királynő 1837–1901. – *272*

VILLIERS, Charles Pelham (1802–1898) – angol politikus és jogász, szabadkereskedő; a parlament tagja. – *250–251*

VILMOS, III. (Orániai) (1650–1702) – németalföldi helytartó 1672–1702, angol király 1689–1702. – *677*

VILMOS, IV. (1765–1837) – angol király 1830–1837. – *271*

VISSERING, Simon (1818–1888) – holland közgazdász, F. Bastiat iskolájához tartozott. – *469*

– *Handboek van praktische staatshuishoudkunde* (A gyakorlati államgazdaság kézikönyve), Amszterdam 1860–62. – *469*

»*Der Volksstaat*« (A Népállam), Lipcse. – *15 33–34*

VOLTAIRE (François-Marie Arouet) (1694–1778) – francia író és történész, felvilágosító, deista filozófus.

– *Candide, ou l'optimisme* (Candide, vagy az optimizmus). – *184 721* (*184**)

W

WADE, Benjamin Franklin (1800–1878) – amerikai jogász és politikus, a Republikánus Párt balszárnyához tartozott; 1867–69 az Egyesült Államok alelnöke, a szenátus elnöke. – *10*

WADE, John (1788–1875) – angol publicista, közgazdász és történész; liberális. – *227 254*

– *History of the Middle and Working Classes etc.* (A közép- és munkásosztályok története stb.), III. kiad., London 1835. – *227–228 254–255 579*

WAKEFIELD, Edward Gibbon (1796–1862) – angol közgazdász és gyarmatpolitikus; A. Smith egyik kiadója. – *52 252 499 632 715–722*

– (Névtelenül:) *England and America. A Comparison of the Social and Political State of both Nations* (Anglia és Amerika. A két nemzet társadalmi és politikai állapotának összehasonlítása), London 1833. – *252 544 632 715–722*

– *A View of the Art of Colonization etc.* (Vélemény a gyarmatosítás művészetéről stb.), London 1849. – *305*

– *lásd még* Smith, Adam

WALLACE, Robert (1697–1771) – angol pap, több könyvet írt a népesedés kérdéséről. – *330 577*

WARD, John – angol történetíró. – *250*

– *The Borough of Stoke-upon-Trent etc.* (Stoke-upon-Trent szabad város stb.), London 1843. – *250–251*

WATSON, John Forbes (1827–1892) – skót orvos, gyarmati tisztviselő; foglalkozott az indiai mezőgazdasággal és textilgyártással.

– *Paper read before the Society of Arts* (Előadás a Society of Artsban); „Journal of the Society of Arts", 1860 ápr. 17. – *365*

WATT, James (1736–1819) – angol mechanikus és feltaláló, a gőzgép tökéletesítője. – *350 352 356 359 362 456*

WATTS, John (1818–1887) – angol publicista, utopikus szocialista, Owen követője; később polgári liberális. – *513 516*

– *The Facts and Fictions of Political Economists; being a Review of the Principles of the Science, separating the True from the False* (A közgazdászok tényei és fikciói; egyúttal áttekintése a tudomány alapelveinek, mely elválasztja az igazat a hamistól), Manchester 1842. – *513*

– *Trade Societies and Strikes; their good and evil Influence on the Members of Trades Unions, and on Society at large. Machinery; its Influences on Work and Wages, and Co-operative Societies, productive and distributive, Past, present and future* (Szakszervezetek és sztrájkok; jó és rossz befolyásuk a szakszervezetek tagjaira és az egész társadalomra. Gépi berendezés; befolyása a munkára és a munkabérre, valamint szövetkezetek, termelőek és elosztásiak, a múltban, a jelenben és a jövőben), Manchester 1865. – *513 516*

WAYLAND, Francis (1796–1865) – amerikai pap, főiskolai tanár, közgazdász.

– *The Elements of Political Economy* (A politikai gazdaságtan elemei), Boston 1843. – *156 195 196*

WEDGWOOD, Josiah (1730–1795) – angol gyáros, a modern fazekasipar megteremtője. – *250 253*

WELLINGTON, Arthur Wellesley, Duke of (1769–1852) – angol hadvezér, Napóleon legyőzője, 1827–28, 1842–52 hadseregfőparancsnok; tory politikus, 1828–30 miniszterelnök, 1834–35 külügyminiszter; támogatta Peelt. – *121*

WEST, Sir Edward (1782–1828) – angol közgazdász, a földjáradék egyik első teoretikusa. – *472 491 505–506*

– (Névtelenul:) *Essay on the Application of Capital to Land, with Observations shewing the Impolicy of any Great Restriction of the Importation of Corn etc. By a Fellow of University College, Oxford* (Tanulmány a tőkének a földre való alkalmazásáról, észrevételekkel, amelyek kimutatják, hogy a gabona behozatalának mindennemű nagy korlátozása oktalanság stb. Írta Az Oxfordi Egyetemi Kollégium egy tagja), London 1815. – *505*

– *Price of Corn and Wages of Labour, with Observations upon Dr. Smith's, Mr. Ricardo's and Mr. Malthus's Doctrines upon those Subjects etc.* (Gabonaár és munkabér, észrevételekkel dr. Smith, Ricardo úr és Malthus úr e tárgyakra vonatkozó tanairól stb.), London 1826. – *505–506*

»*The Westminster Review*« (Westminsteri Szemle), London. – *67*

WHITBREAD, Samuel (1758–1815) – angol képviselő, whig. – *692*

WHITE – angol vizsgálóbiztos. – *230 241 244–247 375 438 440*

WHITE, W. – angol orvos. – *449*

WHITNEY, Eli (1765–1825) – amerikai mérnök, a cotton gin feltalálója. – *357 365*

WILKS, Mark (1760–1831) – angol tiszt és diplomata.

– *Historical Sketches of the South of India, in an Attempt to trace the History of Mysoor etc.* Történelmi vázlatok Dél-Indiáról, kísérlettel Maiszúr történetének nyomon követésére stb.), London 1810–17. – *335–336*

WILLIAMS, Sir William Fenwick, Baronet of Kars (1800–1883) – angol tábornok, 1855-ben a krími háborúban Karsz védelmét irányította; 1856–59 a parlament tagja. – *121*

WILSON, James (1805–1860) – angol politikus és közgazdász, szabadkereskedő; a z „Economist" alapítója és szerkesztője; 1853–58 kincstári államtitkár, 1859–60 India kincstári kancellárja. – *214 319*

– *lásd még* Murray

WIRTH, Max (1822–1900) – német vulgáris közgazdász, mérsékelt védővámos, Carey követője. – *79*

WITT, Jan de (1625–1672) – holland politikus, 1653–72 Hollandia tényleges államfője; a kereskedő burzsoázia érdekeit képviselte. – *577 707*

– *Aanwysing der heilsame politike gronden en maximen van de Republike van Holland en West-Friesland* (Útmutatás a Holland Köztársaság és Nyugat-Frízföld üdvös politikai alapelveire és maximáira vonatkozólag), Leyden 1669. – *707*

WOLFF (Wolf), Christian, Freiherr von (1679–1754) – német idealista filozófus, metafizikus. – *570*

WOLFF (Wolf), Wilhelm (Lupus) (1809–1864) – német tanító és újságíró, Marx és Engels barátja, a Kommunisták Szövetsége Központi Vezetőségének tagja; 1848–49 a „Neue Rheinische Zeitung" egyik szerkesztője; a demokraták rajnai kerületi bizottságának és a kölni biztonsági bizottságnak tagja; a forradalom után Svájcba, majd 1851-ben Angliába emigrált. – *3*

»*The Workman's Advocate*« (A Munkás Szószólója), London. – *236*

WRIGHT, Thomas (1711–1786) – angol természetkutató. – *679*

– *A short Address to the Public on the Monopoly of large Farms* (Rövid üzenet a nyilvánossághoz a nagy földbérletek monopóliumáról), London 1779. – *679*

WYATT, John (1700–1766) – angol feltaláló. – *347*

X

XENOPHÓN (i. e. kb. 430–354) – görög filozófus és történész; hadvezér; Szókratész tanítványa. – *343–344*

– *Κύρου παίδεια* (Cyropaedia – Kürosz neveltetése). – *343–344*

Y

YARRANTON, Andrew (1616–kb. 1684) – angol technikus és közgazdász. – *326*

YOUNG, Arthur (1741–1820) – angol író, közgazdász és statisztikus. – *119 214 256 630 637*

– *Political Arithmetic, containing Observations on the Present State of Great Britain and the Principles of her Policy in the Encouragement of Agriculture* (Politikai számtan, észrevételekkel Nagy-Britannia jelenlegi állapotáról és a mezőgazdaságot támogató politikájának elveiről), London 1774. – *119 214*

– *A Tour in Ireland etc.* (Utazás Írországban stb.), II. kiad., London 1780. – *637*

Z

ZIBER, Nyikolaj Ivanovics (1844–1888) – orosz közgazdász; Marx gazdasági tanainak egyik első népszerűsítője Oroszországban. – *15*

– *Теория ценности и капитала Д. Рикардо и т∂.* (D. Ricardo érték- és tőke-elmélete stb.), Kiev 1871. – *15 (15***)*

Tárgymutató

Abszolút értéktöbblet
– meghatározása 296
– termelése 247–248 474–475
– különbözése a relatív értéktöbblettől 475–476

Absztrakció
– jelentősége a gazdasági formák elemzése szempontjából 5
– példák az a.-ra 151 158–159 168 473 527 542
– *lásd még* Dialektika; Módszer

Absztrakt munka 43–44 49–51 52 55–63 67–70 76 82 91 108 188–189; *lásd még* Munka

Adók
– formái 135–136
– mint az eredeti felhalmozás eszközei 702 707 708
– és értéktöbblet 485 525
– a római birodalomban 135
– Ázsiában 135
– Franciaországban 135
– Angliában 675
– az Egyesült Államokban 722

Adórendszer, adóügy 707

Afrika 702

Alap és felépítmény 6 79 82–84 86 452 453–455 553 576

Állam
– mint a tőke eszköze 253 254 267 290 340 576 605 606 690–694 702–703
– beavatkozása a gazdasági életbe 222–224 253–255 260–278 281 458–463 467–470 524–525; *lásd még* Gyári törvényhozás

Államadósság 705–708

Állandó tőke
– meghatározása 197–198 199–200 201–202 287
– mint olyan kategória, amelyet Marx alkalmazott elsőként 571
– létezési formája a termelési folyamatban 211 296 337 360 378 379 551 570 583
– mint a változó tőke funkcionálásának feltétele 201
– különböző részei értékének átvitele a termékre 176–178 191–196 199–201 360–361 362–363
– szerepe az értékesítési folyamatban 240
– összefüggés a ráfordított á. és a folyósított munka tömege között 594
– és tőkefelhalmozás 564–568

Állótőke 571 590

Általános egyenérték 71–73 88 90–91 93 105; *lásd még* Érme; Pénz

Amerikai Egyesült Államok 9–11 220 239 254 281–282 357 366 368 393 414 430 470 535–536 667 704 706–707 710 714 717–718 722

Amerikai függetlenségi háború 9

Amerikai polgárháború 9 269 273 281 393 405 535 722

Anarchia, a tőkés termelés a.-ja 167 333–334 446 469 492

Anglia
– általános jellemzése 6 9 12–14 30–31 224 260 265–266 280 348 351 354 606–607
– az eredeti felhalmozás A.-ban 401 671–696 702–711
– polgári forradalma 674 676–677 700
– „dicsőséges forradalma" 677
– pénzügyi és bankrendszere 98 100 137 706
– ipara 224 260 280 351 404–406 422–428 435–439
– városai 616–621
– mezőgazdasága és agrárviszonyai 401 629 632–634 638–641 671–672 676–677 694–695 700

- külkereskedelme 421–425 428 703–704
– rabszolgakereskedelme 710
– tőkekivitele 571
– gyarmati rendszere 479 702–705 708
– lakossága 414–415 416–417 590–591 606
– dolgozó osztályainak helyzete 166 224–246 260–278 367–375 381–382 383–389 402–403 424–429 435–442 535–539 560–563 611–612 613–667 691–692
– munkásmozgalma 166 260–266 267 273 279–280 399–400
– törvényhozása 223–224 252–254 260–280 396–397 456–462 468–469 631 675 676 687–694

Antijakobinus háború 630 702

Anyagi gazdagság *lásd* Gazdagság

Ár, árak 95–96 97 99–103 104 105 106 107 114–115 151–152 153–158 159 164 165 180

Arany (és ezüst)
– mint pénzáru 72–73 90–91 100 108 113–116 126–127
– sajátos természeti tulajdonságai 90
– használati értékének kettőssé válása 91
– értéke 91–93
– és ezüst párhuzamos funkcionálása pénzként 97
– és az ezüst értékének viszonya 97 137 138
– értékének megváltozása és ennek befolyása pénzfunkciójára 98 99 114
– hatalmának növekedése az árutermelés fejlődésével 127 128

Arisztokrácia 13 556 631 632 665 678 722

Áru
– általános tételek 5 6 41 46 73 74 75 84
– kettős jellege 41–47 52 64 76 88–89 103–105 111 176
– a benne foglalt munka kettős jellege 47–52 75–77 81–83 188–190
– a termék á.-vá válásának körülményei és előfeltételei 46–48 52 65 74–76 88–90 161
– értéke 42–46 50–52 55 56 61 62 64 65 67 84 102 176 177 190 191 498 566 567
– fétisjellege 74 75 76 77 84
– történeti jellege 65 77 78 79 83
– *lásd még* Áruforgalom; Árutermelés

Árufetisizmus 74 75 581
– meghatározása 75 84
– előfeltételei 74 76
– megértésének feltételei 77
– történeti jellege 82
– egyes megnyilvánulásai 84

Áruforgalom 126 127 130 131 139–147 153–156 158 161 183 184 544 545
– és az áru átalakulása 104 105 107–110
– egyszerű árucsere 149–151
– különbözése a közvetlen termékcserétől 110–112
– az eladás és a vétel azonossága 111
– és a tőkés termelési mód 141 330 331
– és pénzforgalom 112–114 117 129 130 133 134

Áruismeret 42

Árupiac 141; *lásd még* Belső piac; Munkapiac; Világpiac

Árutermelés
– létezésének feltételei 141 186 329 584
– megléte a különböző termelési módokban 112
– egyszerű á. 161
– és tőkés termelési mód 64 176–187
– az egyszerű és a tőkés á. azonossága és különbözősége 111
– természetadta és ellentmondásos jellege 105–107
– tulajdonviszonyainak átváltozása a tőkés elsajátítás törvényeivé 544–549

Athén 84 128 343; *lásd még* Görögország; Ókori világ

Átlagprofit 588 597

Ausztrália 421 715 722

Ausztria 259

Azonosság 111 545

Ázsia 135 155 313 336

Bankjegyek 123 133 134 137

Bankok 123 133 137 139 140 706

Belgium 30 259 280 432 561 628 629

Belső piac 661 697–700

Bér *lásd* Munkabér

Bérlő 671 678 694–696 701

Bérmunka
– mint a kapitalizmus jellegzetessége 162 548–549

– a tőke és a b. közti általános viszony és a munkások különböző keresete 517

Bimetallizmus 97 137–138

Bonyolult munka 50 163 186

Bővített újratermelés
– lényege 543 547 553 559 574 579
– különbözése az egyszerű újratermeléstől 547
– a különböző gazdasági társadalomalakulatokban 559
– a termelési viszonyok b.-e 574 581
– az állandó tőke b.-e 565
– és a munka kizsákmányolási foka 581
– és tőkekoncentráció 586

Brüsszeli Német Munkásegylet 540

Büntetések (gyári) 396–397

Céhrendszer, céhek 289 302 318 336 341 670 701 702

Centralizáció, a termelés és a tőke c.-ja 290 313 585–589 706 712 713 722

Chartizmus 263 265 267

Clanok (nemzetségek) 682 683 686

Család és törzs 80 329 330 456 457 699

Csere
– mint a termék áruvá válásának feltétele 46 75 76
– közvetlen termékcs. 89 90 110–111
– a közösségek között 89 90 329 330
– és a pénz keletkezése 104

Csereérték 42–45 47 52 53 64 65 82–85 88 89 102 104 150 151 153 161

Currency-iskola (currency-principle) 138 580

Darabbér 513–520
– lényege 514–515 517 520
– ésszerűtlensége 514–515
– története 517 519
– mint a munka intenzívebbé tételének és a munkanap meghosszabbításának eszköze 517 518
– mint a munkabér átlagszintje csökkentésének eszköze 517
– és időbér 513–515
– és a munka termelékenysége 519 520
– és a munkások egyéni különbözősége 516 517

Darwinizmus 252 320 347

Dézsma, jobbágyi szolgáltatás 46 671

Dialektika 545
– idealista 19 20
– materialista 16 20
– az ellentmondás d.-ja 5 6 14 20 101 103 111–112 132–133 167 310–311 334 379–380 403 412–417 432–447 455–456 469 473 492–493 557 603 615 712–713
– az ellentétek egysége és harca 53 65 70–71 88–89 103–104 111–112 117 133 142–143 330 471 473
– a mennyiség átcsapása minőségbe 288–290 302 303 304 305 306
– a tagadás tagadása 713
– lehetőség és valóság 112
– szükségszerűség és véletlen 5 6 67 77 158 159 333 334
– ok és okozat 592
– tartalom és forma 42 78 81–83 95 101–103 545
– lényeg és jelenség 42 52 53 57 61 62 63 64 287 288 296 297 499 500 501 502 504 511 530 531
– *lásd még* Absztrakció; Módszer

Dologházak, szegényházak (Angliában) 259 260 611 612

Egyenértékforma
– mint megtestesült érték 55 56 60–62
– mint a közvetlen kicserélhetőség formája 60 62 63 69–72
– három sajátossága 60–63
– rejtélyessége 61 62
– szembeállítva a viszonylagos értékformával 53 54
– fejlődése a viszonylagos értékforma fejlődéséhez képest 57 60 69–72 89 90

Egyéni érték 184 185 297–299 379

Egyenlőség, burzsoá 152 160 167 273 282–283 545

Egyes értékforma *lásd* Értékforma, egyszerű é.

Egyesülés elleni törvények (koalíciós törvények) 425 691 693

Egyesült Államok *lásd* Amerikai Egyesült Államok

Egyiptom 313 432 477 478

Egyszerű értékforma *lásd* Értékforma

Egyszerű munka 49 50 186 187

Egyszerű újratermelés
– lényege 528 529 530–533 542 543 547 549
– különbözése a bővített újratermeléstől 547
– a termelési viszonyok e.-e 532 533
– és változó tőke 531
– és értéktöbblet 530 531

Élelmiszerek hamisítása 166 232–235 561 562

Életbiztosítási társaságok 192

Elnyomorodás (a munkásosztály elnyomorodása) 402–403 450 455 471–472 560–564 574–576 578–581 598–599 602–604 610–611 614 615 712 713
– *lásd még* Élelmiszerek hamisítása; Tőkefelhalmozás

Elosztás
– meghatározó tényezői 80
– a munka e.-a a patriarchális család tagjai között 80
– a kommunista társadalomban 80–81
– az értéktöbblet e.-a 485 497 526

Elvonatkoztatás *lásd* Absztrakció

Ember (mint társadalmi termelőerő) 48 74 168 169 191 306 347 473 564

Eredeti tőkefelhalmozás 530 531 584 668–671 709–713 722
– főbb tényezői 669–671 674 675 701 705 706 707 708
– a parasztok megfosztása a földtől 401 671–687 717
– a közösségi tulajdon elbitorlása 677–682
– módszerei 686 702 710 721 722
– *lásd még* Tőkefelhalmozás

Érme 121 125 134; *lásd még* Általános egyenérték; Pénz

Erőszak 381 382 669 702 707 708; *lásd még* Kisajátítás

Érték
– meghatározása 43 44 50 51 55 56 67 84 85 498
– mint társadalmi viszony 52 53 61 62 84 85
– mint a polgári termelési mód legáltalánosabb formája 82 83
– és csereérték 42 43 64
– és használati érték 51 190 191
– nagyságának meghatározása 44–47 50 51 67 102 176 177 498
– nagyságának változása a munka termelékenységének változásával 45–47 51 565 566
– *lásd még* Csereérték; Egyenértékforma; Egyéni érték; Értékforma; Viszonylagos értékforma

Értékforma 53 63 64 147 148 567 568
– két pólusa 53 54 71 72
– fejlődése a csere fejlődésével 69
– egyszerű é. 53 64–66 69 71 73 96
– teljes é. 66–70 71 96
– általános é. 68–70 71–74 87 88 96 107
– az érték pénzformája 53 72 73 78 95–140 567 568
– *lásd még* Csereérték; Egyenértékforma; Viszonylagos értékforma

Értéktöbblet 147–149 528 529
– meghatározása 145 196 199 200 203 204
– eredete 157 158 196 200 201 379 542 556
– eredetéről alkotott vulgáris elméletek 151–156 180–182 194–196 203 204 208–214 485 552–559 567 568
– termelése mint a kapitalizmus meghatározó célja 145–147 148 176 180–185 203 212 213 217 218 220 221 278 279 310 378 379 473 474 553 579
– nagyságának függése a munkaerő értékétől 483–493
– rátája 202; 204 205 214 216 217 284–287 379 475 476 487 494–497 560 565 568
– tömege 284–287 379 565 568
– átalakult formái 29 30 84 146 147 204 219–223 474 486 487 497 526 527 549–552 557 559 658 710
– átváltoztatása tőkévé 541–544 547–552 603
– *lásd még* Abszolút értéktöbblet; Extra értéktöbblet; Relatív értéktöbblet; Tőkefelhalmozás

Értéktöbblet-ráta 202 204 495
– különböző formulák az é.-ra 494–497
– kiszámításának módszere 204–206 214
– növelésének feltételei 204 560 565
– és az értéktöbblet tömege 284–288

Értéktörvény 77 102 158 287 299 333 334 499 522 545 546

Európa 671

Európai nemzetek kereskedelmi háborúja 702 705 708

Extra értéktöbblet (extraprofit) 298 299

Ezüst *lásd* Arany

Falu 252 330 470 471 600 601 638 639 648 649 698–700

Félgyártmány (lépcsőfok-gyártmány) 173

Felhalmozás *lásd* Tőkefelhalmozás

Felvilágosítók 92 570

Fénik 667

Fetisizmus *lásd* Árufetisizmus

Feudalizmus 79 80 312 313 554 669–673 701 702
– Indiában 559
– Angliában 671 673 674 676 677 694 695
– Németországban 685
– Franciaországban 696
– felbomlása 401 670 671 672 674 676 685 686
– *lásd még* Jobbágyság; Robotmunka

Fiziokraták 48 84 156 202 300 474 497 552 715

Fogyasztás
– egyéni f. 173 174 533–535 570
– termelő f. 173 174 184–186 195–196 303–305 533–535 550
– a munkaerő elfogyasztása a tőkés által 174–176 533–535 549–550
– *lásd még* Használati érték

Forgalom *lásd* Áruforgalom; Pénz

Forgótőke 571

Forradalmak 1848–49-ben 12 14 267 280–281

Föld (termőföld)
– mint az emberi munka általános tárgya 169 569
– mint munkaeszköz 169 170
– mint mindennemű gazdagság forrása 48 49 472 564

Földjáradék 29 84 135 221 248 264 487 497 526 559 695; *lásd még* Jobbágyság; Robotmunka

Földművelés *lásd* Mezőgazdaság

Földtulajdon 9 13 84 141 343 526 556 631 632 665–667 671 674 675 694 696 697

Franciaország 10 13 14 30 135 139 253 260 280–281 290 331 366 432 649 676 689 690 693 696

Francia polgári forradalom 90 577 693–694

Francia–porosz háború (1870—1871) 139

Gabonatörvények (Angliában) 263 265 273 425 428 632 633 667

Gabonatörvény-ellenes Liga 13

Gazdagság, anyagi gazdagság
– forrásai 49 472 532–533 564
– elemei 128 160 170–174 196 565 669
– társadalmi kifejezése 126–127 128–129 138–139
– elsajátítása 147
– átváltozása tőkévé 532–533
– újratermelésének feltételei 528
– nemzeti g. 705–706
– *lásd még* Újratermelés

Gazdasági társadalomalakulat
– fejlődésének jellege 9
– a munka megosztása a különböző g.-okban 337
– egyszerű és bővített újratermelés a különböző g.-okban 559
– a többletmunka formája mint az egyes antagonisztikus g.-ok megkülönböztető jegye 203 220
– a tőkés termelési mód mint az előző g.-ok pusztulásának terméke 161
– a munkaeszközök jelentősége a letűnt g.-ok megítélése szempontjából 170

Gazdasági válságok 13 20 31 119 147 225 625
– lényegük és okaik 111 133 195 550
– lehetőségük valósággá fejlődésének feltételei 111–112
– és pénzválságok 133
– befolyásuk a munkásosztály helyzetére 507 601 602 611 624–629
– periodikussága 592; *lásd még* Ipari ciklus

Gazdaságosság
– a termelési eszközök alkalmazásában 175 178 185 305 309 361 382 383 398 432 434 492 583 584 713

– a munka g.-a 165 184 185 301 492 663
– *lásd még* Munkaintenzitás

Gépek, gépi berendezés
– jelentőségük 320 321 346–349 359 432
– történetéről 326 347–352 356 357 358 359
– mint a tőkés termelési mód anyagi alapzata 346 357 358 360 378 379 384 399 420 421
– mint az érték- és termékképzés elemei 192 193 361
– alkalmazásának határai 365–366
– tőkés alkalmazásának következményei 365–389 391–398 401–404 406–408 412 415 422–424 432 598 603
– termelékenységének mérése 364
– mint a munka termelékenysége fokozásának eszközei 375 376
– anyagi és erkölcsi kopása 191–193 376 377 537 565 568
– és a társadalmi termék struktúrája 415 416
– egyenlő fajta g.-ek kooperációja és a géprendszer 352–356
– automata géprendszer 355 403 404 407
– a munkások lázadása a g. ellen 399 400 403
– a kommunista társadalomban 366

Görögország (ókori) 63 84 128; *lásd még* Athén; Ókori világ

Gyár 6 259 391 392 420 421 429 430
– munkamegosztás a gy.-ban 47 392–394
– gyári munkás 259 391–408 422–428

Gyári törvényhozás 9 223 224 263 273–274 276 279 280 281 283 395 449 451 452 469
– Angliában 9 223 224 253 259–283 397 398 456–462
– Franciaországban 259 260 261 280 281
– Belgiumban 259

Gyarmati rendszer 421 479–480 702 705 708

Gyarmatosítás 714–722

Gyermekmunka 344 367 368 431 435–439 593 594 649
– a gyermekek kizsákmányolásának következményei 369–375 438 439
– mint a viszonylagos túlnépesedés egyik oka 491 594
– Angliában 226–232 240–242 245–247 255–256 262 271 272 368–371 432–439 456–466 708–709
– törvényes szabályozása 262–264 268 269 273–281 369 370 373 374 443

Háborúk *lásd* Amerikai függetlenségi háború; Amerikai polgárháború; Antijakobinus háború; Európai nemzetek kereskedelmi háborúja; Harmincéves háború; Hűbéri háborúk; Kereskedelmi háborúk; Német parasztháború; Ópiumháborúk; Peloponnészoszi háború

Harmincéves háború 685 691

Használati érték 42 43 44 47 48 50–53 86–89 147 150–151 153 171–173 178 181 184 185 195 542
– a pénzáru h.-e 91
– a munkaerő h.-e 159–161 164–169 175 182 183 184 185 303
– és érték 42 50 51 183 190–192 194 195 197 198
– *lásd még* Fogyasztás

Hitel
– keletkezésének és fejlődésének feltételei 130 131 132 134–136 554 586
– hitelpénz 123 134 706
– állami h. 705–707
– nemzetközi h. 706
– az ókori Rómában 131
– a középkorban 131 132
– mint az eredeti tőkefelhalmozás tényezője 705
– a tőkés termelési folyamatban 165 166 586 591 592
– a munkás hitelez a tőkésnek 165 166 481 482

Hollandia 253 256 349 350 355 366 432 479 689 702–705 706 707

Hűbéri birtok 671 696

Hűbéri háborúk 672

Hűbériség *lásd* Feudalizmus

Időbér 505–512
– lényege 505 506 507–511 517 663
– nagyságát meghatározó tényezők 506–511 521 522
– mértékegységei 506–507
– előnyei a tőkés szempontjából 507–508

Igazságszolgáltatás *lásd* Jog

India 47 80 127 130 308 313 335 355 365 403 421 479 559 702 703 704

Internacionálé *lásd* Nemzetközi Munkásszövetség

Ipar *lásd* Manufaktúra; Nagyipar

Ipari ciklus 20 31 424 446 578–581 592 596 625
– az 1825-ös válság, a tőkés ipar ciklikus fejlődésének kezdete 13 31
– periódus-váltakozásai és a dolgozók helyzete 422–428 580 591 592 611 624–628
– az angol ipar ciklikus fejlődése 422–426 428 624 625
– *lásd még* Gazdasági válságok

Ipari forradalom 279 347–352 356–359 399–400 442 443

Ipari tartaléksereg *lásd* Viszonylagos túlnépesség

Ipari tőke 147 148 156 157 711–713
– keletkezése 669–671 701 711
– a pénztőke átváltozása i.-vé 149 158 159 176–187 289–291 309 701 705 708 720 721
– koncentrációja és centralizációja 290 585–588 704–708 711–713 721 722

Írország 235 251 391 653–667 677 682 707

Itália (Olaszország) 30 432 478–479 671

Japán 135 672

Járadék *lásd* Földjáradék

Jobbágyság
– termelési viszonyai 79 502 530 669 670 671
– a többletmunka sajátos formája a j.-ban 221 502 530
– Angliában 671–673
– Itáliában 671
– Oroszországban 677
– a dunai fejedelemségekben 221
– *lásd még* Feudalizmus; Robotmunka

Jog
– római j. 92 269 680
– a középkorban 92 696
– a polgári társadalomban 86 160 167 219 270 271 273 277 279 281 283 370 396 397 545–548 562

Kamat 497 526 549 557

Kapitalizmus (tőkés termelési mód) 12 14 41 64 83 93 94 102 128 136 137 139 140 156 160–162 167 185–187 203 248 282 283 299–301 310–312 394 454 455 457 473 492 493 495 502–504 548 579–581 584 588 589 593 594 602 603 615 712 713 716 717
– meghatározó célja 145–149 176 180–185 203 213–215 217 218 278 279 289 310 473 553 555 556 579 581
– kiinduló pontja és előfeltételei 141 161 302 313 330 331 347 531 584 669 670 712 722
– ellentétei és ellentmondásai 6 14 20 111 167 273 310–312 334 335 379 380 403 412 415–417 432 446 455 456 468 469 471 473 493 603 615 713
– és feudalizmus 669 670
– történelmi szükségszerűsége 314 471
– átmeneti jellege 10 12 13 29 30 455 456 545 553 713

Kasztok 318 478

Kelet-Indiai Társaság 130 425 703

Kémia 29 169 172 289 566; *lásd még* Tudomány

Kereskedelem 143 144 153
– cserek. 93 161
– kisk. 134
– világk. 137–141 543 703 705
– a pénz részvétele a tulajdonképpeni k.-i műveletekben 134 135
– rabszolgak. 249 710
– és ipar 705

Kereskedelmi háborúk 702 705 708; *lásd még* Európai nemzetek kereskedelmi háborúja

Kereskedelmi nyereség 526

Kereskedelmi tőke 144 156–157 475; *lásd még* Kereskedőtőke

Kereskedőtőke 141 149 157 336 337 701; *lásd még* Kereskedelmi tőke

Kézművességek 279 302 313–314 315–329 334–337 340 341 344 345 356–358 394 420 435–440 442 443 458 469

Kiegyenlítési elmélet 408–417 596–599

Kína 74 123 127 355 702 703

Kincsképzés 126–130 137 550

Kisajátítás
– a közvetlen termelők k.-a 669 670 671 674–677 678–690 699 700 712 722

– a kis középosztálynak az adórendszer által előidézett k.-a 707
– a kisajátítók k.-a 713
– *lásd még* Erőszak

Kispolgári szocializmus 72 86 88 549

Kivitel 390 421–423 607 610; *lásd még* Tőkekivitel

Kizsákmányolás 474 475
– gazdasági lényege 310 311
– intenzív és extenzív fokozása 578 579
– fokának kifejezése 202–206 494–497 560 565
– és a termelés anarchiája 446
– foka *lásd* Értéktöbblet-ráta

Klasszikus politikai gazdaságtan
– jellemzése 12 82 83 408–409 495 499–501 504 525 571 577 578
– a gazdasági kategóriákról és folyamatokról adott jellemzésének sajátságai 29 52 82 83 138 143 159 162 193 287 288 327 332 339 361 474 480 484–487 499–501 503 549–551 556 557 560 567 570 575 581 590 591

Kommunizmus 80 553
– tulajdonformák 80 713
– elosztás a k.-ban 80
– a munka feltételei és szervezete 80 81 595
– és a munkanap megrövidítése 492
– anyagi alapja a gépekben 366
– és nagyipar 469
– mezőgazdaság és ipar egyesülése 471
– és az egyén fejlődése 452 455–458 471 492 553 581
– a család magasabb formája 457

Koncentráció *lásd* Tőkekoncentráció

Konkrét munka 44 48 51 52 62 68 184 188–190 196; *lásd még* Munka

Konkurrencia 253 297 299 324 334 366 422 510 511 553 566 586

Kooperáció 305 306 361 712
– kiinduló alapja 309 313 337
– jelentősége; előnyei az egyéni munkával szemben 305–310
– a mértékét meghatározó tényezők 309 310
– fejlődésének eredményei 309 310 338
– korai formái 313 314
– egyszerű k. 314 337–339 359
– tőkés k. 313 314 315 473 474 584
– a munkafolyamat társadalmi szabályozásának szükségessége nagyméretű k. esetén 310 396
– mint a falusi népesség termelési módját forradalmasító tényező 401

Kölcsönök 706 707

Kölcsöntőke 149 157

Középkor 79 131 132 289 302 313 318 336 363 401 475 669–670 695 696 701 702 705

Közlekedés, szállításügy 358 421 448 703

Közösségek 80 89
– indiai k. 47 80 89 313 335 336
– a dunai fejedelemségekben 221–222
– árucsere a k. között 89 329 330

Községi földek bekerítése 678–681
– törvények a k.-re 678

Luddíták 400

Magánmunka 48 63 70 75–77 95 111

Magántulajdon *lásd* Tulajdon

Malthusianizmus 155 330 472 491 577 593 605 659 664

Manufaktúra
– lényege 30 302 315 324 326–329 344 345 400 698–700
– kiinduló pontja 337 346
– keletkezésének módjai 315–317 340 341 344 345 697–699 701 702
– tőkés jellege 337–345
– alapformái 320–329
– és munkamegosztás 315–317 322 324 325 326 329 337 338–343 352 353 355
– és a gépek alkalmazása 320 325–327 351 352 355–357
– és a munka termelékenysége 319
– m.-munkás, részmunkás 316–329 332–334 337–342 345 356 392
– mint a gyár kiindulási alapja 356 707–708

Materialista történelemfelfogás 6–10 83–84 170–171 279 347 454–455 456 552 569 570 574 575

Mennyiségi pénzelmélet 120

Merkantilizmus 65 83 138 149 480

Mexikó 160 185 704

Mezőgazdaság 401 470–472 564 566 599 600 601 630 633 634 649 662 663 666–667 698 699 700

Mezőgazdasági munkás
– lét- és munkafeltételei 236 256 470–472 518 562 600 601 612 613 630–653 659–667 670–672 692–694
– osztályharca 471 472
– *lásd még* Munkások; Proletariátus

Módszer (a marxi politikai gazdaságtan módszere) 16–20 21
– egyes módszertani eljárásai 5 6 11 41 47 49 50 52 53 78 84 141 157 161
– *lásd még* Absztrakció; Dialektika

Monetárrendszer 84

Munka (hasznos emberi munka) 47–50 70 168–175 184–186 188–191 291 503 528 567–568; *lásd még* Absztrakt munka; Áru; Bonyolult munka; Egyszerű munka; Gyermekmunka; Konkrét munka; Női munka; Szellemi és fizikai munka; Szükséges munka; Többletmunka

Munkaalap 530 569–572 574

Munkabér 162–166 175 498–504 579
– lényege 501–504 521 560
– szintjének nemzeti különbözőségei 163 521–525
– és a tőke tendenciája 560–561
– határai 164 165 580
– és tőkefelhalmozás 574 580
– és ipari ciklus 595 596
– és munkanap 502 509 512
– és áruárak 510 511
– törvényes szabályozása 690–694
– *lásd még* Darabbér; Időbér; Névleges munkabér; Reálbér

Munkaerő
– meghatározása 159 164–167 190–192 202 483 533–535 550 564 569
– áruként való eladásának feltételei 159–161 164–167 312 313 544 545 579 580
– értéke 162–165 166 167 196 200–203 216 249 284 294 295–297 328 329 367 369 483 486 489 490 521 560 579 627–629 692–693
– elhasználásának folyamata 167 175 312 483
– használati értékének sajátságos jellege 159–160 175–176 182 216–219 337 483 503 536–538 546
– olcsóbbodásának határa 164 328 329 439 560
– újratermelése 162–165 196 197 203 394 532–536 539 540 542 543 574 575 579

Munkaeszközök 168–174 191 192 309 394–396 560 561 583
– erkölcsi kopása 376 377 536–538 565 566
– fizikai kopása 173 193 376–378 565 568 583 569

Munkaintenzitás, a munka intenzívebbé tétele 319 381–389 487–493 600

Munkamegosztás 105–107 161 330 331 332 334 335 336 339 345 392–394 451 452 600
– természetadta m. 80 329 330
– a manufaktúrában (és a gyárban) 315 316–318 322 324 326 328–337 338 339–343
– társadalmi m. 47 48 75–78 105–107 328–330 331–335 341–344 415 478
– nemzetközi m. 421 422
– területi m. 331

Munkanap
– alkotó részei 216 217 492 493 494–495 496–497 502
– maximális korlátja 217 508–509
– a m. tartama és az értéktöbblet nagysága 483–493 510 511
– és munkamegtakarítás a tőkés termelési módban 300–301 449–450
– és a munka intenzívebbé tétele 381–384 487–493 515–517
– kényszerű korlátozása 223 224 252–254 260–265 267–269 273 274 281–283 381 509 510
– a tőke áthágja a m. erkölcsi és tisztán fizikai korlátait 248 251–253 260 262 263 265 266 269 270 271 273 279 378–381
– a munkások harca a m. korlátozásáért 167 212 213 219 220 235 236 253 261 264 265 280–283 381 382
– és munkabér 509 510–512
– a szocializmusban és a kommunizmusban 492

Munkanélküliség *lásd* Viszonylagos túlnépesség

Munkapénz 95

Munkapiac
– a m. létrejöttének feltételei 159–162 469 670 671

– és ipari ciklus 469 595–597
– az úgynevezett szabad gyarmatokon 718 719 721 722

Munkásmozgalom *lásd* Osztályharc

Munkás(ok), munkásosztály
– a m. helyzete a tőkés termelési módban 165 166 281–283 395 403 404 422 425 426 473–475 533–536 539 540 565–567 578 580 581 619 623 624 689 690; *lásd még* Tőkefelhalmozás, általános törvénye
– a m. kozti konkurrencia 507 508 510 511 594 595 599
– a m. mint a tőkés legfontosabb termelési eszkoze 533 534 581 715 716
– a m. újratermelése 162–165 195 196 203 532–536 539 540 542 543
– a m. egyéni fogyasztása 533–535
– a m. termelő fogyasztása 533
– *lásd még* Mezőgazdasági munkás; Proletariátus

Munkásstatútumok 252–255 517–518 690–693

Munkaszerszámok 331 341 347 348
– jellemzésük 170 184 185
– mint a munka termelőerejének tényezői 319 320
– az értékesítési folyamatban 360–368

Munkatárgy (a munka tárgya) 168–173 179 180 188 191 192 193 295 296 473 474 564

Munka termelőereje (termelékenysége)
– szintjének meghatározó tényezői 45 46 305–307 308 309 311–314 319 320 476 477 490 491 492 493 521 522 583 584
– változásainak befolyása az áru értékére 44–46 51 190 300 566
– változásainak kihatása a munkaerő értékének és az értéktobbletnek a nagyságára 295 484 485
– mint a tőkefelhalmozás tényezője 565 581 584

Nagyipar 354 355 357 359 362 363 415 420–422 429 430 431 457
– története 13 171 172 173 346 367 368 707 708
– jelentősége 346 367 368 454–457
– technikai bázisa 454
– és a munkamegosztás 452
– hatása a foldművelésre 471 472 699 700
– és a belső piac 699 700

Németország 6 9 12 14 26 30 222 255 289 290 349 355 364 366 399 400 401 432 672 685 691 692

Német parasztháború 222

Nemzetközi Munkásszövetség
– Alapító Üzenete 33
– genfi kongresszusa 282

Népesedési torvény 19 591

Névleges munkabér 505–507 522

Női munka 367 439 441 492 594 649
– kizsákmányolása 366–369
– kizsákmányolásának kovetkezményei 370 371–373 374–376
– és a viszonylagos túlnépesség 491
a manufaktúrában 431
– az otthonmunkában 435–439
– Anglában 370–373 431–436 439 440
– torvényes szabályozása 264 265 269 270 273 275 276

Nyelv (mint társadalmi termék) 77

Nyereség *lásd* Profit

Nyersanyag 169 172 173 179 191 337

Ókori világ 63 80 84 92 99 127 128 131 146 160 162 185 269 313 343 477 680; *lásd még* Athén; Görögország; Róma

Ópiumháborúk 702

Oroszország 222 523 639 677

Osztályharc (a munkások osztályharca) 14 265 520
– a munkanap megrövidítéséért 167 218 219 235 253 264 265 273 276 277 280 282 283 381–383
– a női és gyermekmunka korlátozásáért 262 263 264 265 273 368 369
– chartizmus 263 265 267
– a munkások lázadása a gépek ellen 399–400
– a munkásosztály szervezettségének fokozódása a kapitalizmus fejlődésével 611–612 713
– az angol munkásosztály érdeme a nemzetközi munkásmozgalomban 280
– a mezőgazdasági munkások harca 236 471

Otthonmunka
– mint a tőkés kizsákmányolás szférája 279 280 321 435–441 442 443 447 457 469 475 661

– a munkások jellege és helyzete 321
– a munka díjazásának rendszere 5 15 626 627 661
– a gyár visszahatása 430 431 432 443 458
– a gyári törvényhozás hatása 469–470

Ősállapotok (az emberiség ősállapota) 80 168–170 329–330 476 477

Parasztság, parasztok 46 79 256 313 314
– a p. kisajátítása az eredeti tőkefelhalmozás során 670–686 707 711
– középkori p. 46
– jobbágyság 221 222 530
– a kisp. átváltoztatása bérmunkásokká 699–700
– a jobbágyi függőségben élő p. 671–672
– független p. a XV. századi Angliában 695
– Anglia független p.-a Cromwell idején 676
– az orosz p. a XVI. sz. végén 677

Pauperizmus 402 507 600–603 611 648 649 675 676

Peloponnészoszi háború 343

Pénz 5 62 64 72 91 93 107 108 125 126 129 132 133 141 147 148
– története 89 90 93 94 99 100 121–123 126 127 128 134 135
– mint értékmérő 95–103 107 108 115
– mint az árak mércéje 98–99 100
– mint forgalmi eszköz 112–125
– mint a kincsképzés eszköze 125–130
– mint fizetési eszköz 130–137
– világp. 137–140
– papírp. 123–125
– hitelp. 123 134
– p.-forgalom 112–125 129–130 132 133 134 135 136
– átváltozása tőkévé 141–167 182–184 288–290 526 531–533 546 547 669
– a munkabér p.-formája által teremtett illúzió 498–503 528 529
– fétisjellege 93 94
– *lásd még* Általános egyenérték; Arany; Érme

Pénzforgalom *lásd* Pénz

Pénzválság 133

Peon-rendszer 160

Perzsia 479

Piac *lásd* Árupiac; Belső piac; Munkapiac; Világpiac

Politechnikai oktatás 451–452 455–456

Politikai gazdaságtan
– története 342 577
– tárgya 6 9
– a marxi p. módszere 5 6 11 16–20 21 41 47 49–50 52 53 77 78 84 156 161
– a polgári p. jellemzése 12 13 14 570 571 576–578 591–593 715
– *lásd még* Klasszikus politikai gazdaságtan; Vulgáris gazdaságtan

Portugália 702

Profit
– az értéktöbblet átváltozott formája 526
– profitráta 202 204 487

Proletariátus
– történelmi szerepe 14 713
– létszámának növekedése a tőkefelhalmozással 422 424 471 574 575 578 583 648 649 712 713
– a „proletár" fogalmának gazdaságtani jelentősége 574
– lumpenp. 602
– *lásd még* Elnyomorodás; Mezőgazdasági munkás; Munkásosztály; Osztályharc

Protekcionizmus 30 31 525 700 702 706 707 708 714 715

Rabszolgakereskedelem 249 702 703 710

Rabszolgaság 90 185 203 220 249 313 476 502 504 578
– az ókori Rómában 269 535
– Jáván 703
– Amerikában 160 220 249 269 281 710

Reálbér 490 491 522

Reformáció 674–676

Relatív értéktöbblet
– fogalma 293 294 295
– termelésének módszerei 293 294 295 297 301 381–383 475 476
– és abszolút értéktöbblet 475 476
– termelésének kihatása a munka technikai folyamataira 474
– és a munka termelékenysége 295 299 382
– és a szükséges, valamint a többletmunka közti arány 293–296 298 301 474 475
– és a manufaktúraszerű munkamegosztás 342

Részvénytársaságok 290 313 587 705

Robotmunka 79 221–223 502 530; *lásd még* Jobbágyság

Róma (ókori) 84 99 131 135 155 220 269 326 338 535 670 680

Segédanyagok 172 191 197 528 565 582

Spanyolország 30 479 702 710

Spekuláció 144 145 181 197 554 625 706 722

Statisztika 255 392

Svájc 30

Svédország 678

Sweating-system 516

Szabadkereskedelem 13 31 65 167 224 239 263–265 273 275 449 631 632 700

Szabadság, polgári 72 159–160 161 162 167 370 502 545 693–694

Szakszervezetek 236 281–283 599 691–693

Szegénytörvények (Angliában) 402–403 605 631 638 675

Szellemi és fizikai munka 168 169 394 451 473–474

Szent Szövetség 13

Szocializmus *lásd* Kommunizmus

Szükséges munka
– meghatározása 203 215 247
– és a munkanap 216 217 293 294
– a tőkés termelési módban és a robotmunkánál 221–223 295 296
– a kommunista társadalomban 492

Takarékosság
– a termelési eszközökkel 175 178 185 305 309 361 362 382 383 398 399 431 432 434 492 583 712
– a munkával 165 166 184 301 492 663

Talaj termőereje (termékenysége)
– mint a munka termelékenységének tényezője 477 490 582
– megrablása a tőkés termelési módban 223 248 472
– a talaj csökkenő termékenységének „törvénye" 472

Társadalmasított munka 63 80 95

Társadalmilag szükséges munkaidő 45 74 198 303–304 515
– mint értékszubsztancia 45 50 51 81 177 179 184 197 297–298
– és a konkurrencia 324

Társadalomalakulat *lásd* Gazdasági társadalomalakulat

Technika és technológia 347 454 565 570 571 587 591

Termelés koncentrációja 308 309 337 583 584 615

Termelés költségei 308 321 322 365 366 384 500 501

Termelési eszköz 292 296 305 659
– lényege és összetétele 160 161 169 173 197 565 669
– mint az eleven munka anyagi tényezője és az új termék termelésének természeti eleme 169–173 194 290 291 528
– és munkafolyamat 192–194
– és az értékesítési folyamat 176–180 188–191 192–196 197 546 566
– mint a célszerű termelő tevékenység eszköze és anyaga 291 473
– mint a munka termelőerejének tényezője 45 46 566 567 582 583
– átváltozása tőkévé 161 162 291 669 715–716
– fejlődésének társadalmi bilincsei 712 713

Termelési mód *lásd* Gazdasági társadalomalakulat

Termelési viszonyok 110 575 576
– az ókorban 81 160
– a rabszolgatársadalomban 313 711
– a feudalizmusban 79 135 313–314 671–672 711
– a kapitalizmusban 78 83–84 93 94 159–160 260 282 283 310–314 396 397 454 455 500 511 512 578–581 603–604 668 669 709–715
– a kommunizmusban 80 713
– újratermelése 532 533 574 581

Termelőerők
– elemeik 168–175 337 338 471–472 533
– a munkaeszközök döntő jelentősége az adott társadalom jellemzése szempontjából 170
– a tőkés termelési módban 455 471 472 492 493 603–605
– *lásd még* Ember; Termelési eszköz

Termelő munka
– az egyszerű munkafolyamatban 170 189 194 473 474
– a fiziokraták nézete szerint 474
– tőkés értelemben 170 473 474 550 551

Természet
– mint a termék és a tőke anyagi elemei létrehozásának elsődleges tényezője 168–171 174 350–352 360 472–473 564 566

Terminológia 29–30 552

Tized 46 79

Többletmunka
– meghatározása 203–204 214–215 494–497 581
– formája mint a gazdasági társadalomalakulatok megkülönböztető jegye 203 219–223
– a t. kipréselésének feltételei és eszközei 231 293–296 298–300 328–329 474–479 565
– nagyságának meghatározása 293–296
– a t. korai formái 221–222 475
– mint a profit forrása 511–512
– csökkentésének határa a tőkés termelési módban 580

Többlettermék 29 214 215 542–544 559 578 591 659

Tőke
– meghatározása 146–148 149 156 217 218 247–249 251 252 290 291 532 533 623 711–715
– története 141 156–159 160 161 175 310 477 701 702 705 706 707 711–713
– általános formulája és annak ellentmondásai 141–159
– átözönlése egyik iparágból a másikba 591–592 597
– mozgása és ellentmondásai 310–312 411–412 431 432 469 526 527 660
– és munkabér 560–564
– alkalmazott és elfogyasztott t. 568–569

Tőke összetétele
– értékösszetétele 573 583
– szerves összetétele 286 287 413 414 420 573 574 582 583 588–590 591–592 690
– technikai összetétele 573 582–585 587 588

„A tőke" (Marx műve)
– jelentősége a munkásosztály számára 30–31
– fogadtatása a burzsoázia részéről 14 33–37

Tőkefelhalmozás 541 542–544 547–549 552–556 573–581 584 585 603–605 615 616
– szükséges feltételei, forrásai és tényezői 526 527 541–543 544 545 558–561 563 565–569 580–581 586 587
– eredményei és következményei 585 588 589 591 593 594 603
– a földművelésben 564
– általános törvénye 573–581 588 589 598 599 602 603 604 611 612 614–616 618 648 649; *lásd még* Munkaintenzitás; Pauperizmus; Viszonylagos túlnépesség
– és a munkásosztály helyzete 563 574–576 578–580 589–591 594 595 603 615–616
– és az árutermelés törvényei 546 547
– *lásd még* Elnyomorodás; Eredeti tőkefelhalmozás; Értéktöbblet; Tőkekoncentráció

Tőkekivitel 572 718

Tőkekoncentráció 290 312 313 444 445 469 585–588 704; *lásd még* Tőkefelhalmozás

Tőkés
– megszemélyesített tőke 9 147 218 553

Tőkés termelés törvényei 296 298 299 544–547 549 553 579 597 599–602 603 689 690

Törökország 135 432

Tőzsde 133 181 696 706

Trösztök 587

Tudomány 21 29 170–171 360 569
– alkalmazása és szerepe a termelésben 359 360 395 431 454 471 565 583–584 603
– tőkés kisajátítása 339
– *lásd még* Kémia

Tulajdon
– közösségi t. 80 221–222 313–314 334–336 671 678
– a termelők saját munkáján alapuló magánt. 80 671 711 713 714 722
– az idegen munka kizsákmányolásán alapuló magánt. 175 545–547 615 668–670 672 674 676 711–714 722
– társadalmi t. 711 713
– a kommunista társadalomban 80 81 713
– *lásd még* Földtulajdon

Túltermelési válságok *lásd* Gazdasági válságok

Újratermelés 135 136 528 558 559 565 566 567
– sajátosságai a kapitalizmusban 528 529 592
– a termelési viszonyok ú.-e 135 136 526 527 532–534 539 540 542 543 574 575 581 669
– sajátosságai a gazdasági élet különböző területein 564 565–566; *lásd még* Bővített újratermelés; Egyszerű újratermelés; Gazdagság
– a munkaerő ú.-e 162–165 196 197 203 394 532–536 539 540 542 543 574 575 579

Utopikus szocializmus 78 95 280 452 469 557 688

Utrechti béke 710

Uzsoratőke 141 156–157 475 701

Vallás 75 81–83 247 248 347 577 578 581 696

Váltóárfolyam 84 139

Változó tőke
– meghatározása 196–198 200–201 208 284 286 287 379 380 409 528–531 550 551 574 589
– mint olyan kategória, amelyet Marx használ először 571
– létezési formája a termelési folyamatban 202–204 208 337 495 496 550 551 570 573 574 583 584 589
– funkcionálásának feltétele 201
– az előlegezett v. nagysága és az értéktöbblet tömege közti összefüggés 284–288
– nagysága és a munkások száma 288–289 588–589 690

Város 330 471 600–601 615–621 670

Védővámok *lásd* Protekcionizmus

Véletlen értékforma *lásd* Értékforma, egyszerű é.

Véres törvényhozás 687–690

Világpiac 121 137 138 141 220 332 358 422 425 522 606 611 671 701 713

Viszonylagos értékforma
– lényege 53–57
– mennyiségi meghatározottsága 57
– az áruk értéknagysága változásainak befolyása a viszonylagos érték nagyságára 57–59
– és egyenértékforma 53–54 57 60 69–72 89–90

Viszonylagos túlnépesség 507 508
– okai 250–252 402 421 422 491 492 589–591 592 593 594–596 717–718
– szerepe 421 422 455 456 591–594 597–599
– és az ipari ciklus periódusai 591–593 595–596 599
– *lásd még* Tőkefelhalmozás

Vulgáris gazdaságtan 70–71 144 145 147 148 150 151 154 174 175–176 180–182 285 408–417 524–525 549–550 569–571 580 581 715 716
– jellemzése 13 14 59 83–84 111 112 151 152 167 288 499 500 501 502 595–599 668–669
– és az értéktöbblet-elmélet 151–156 180–182 194 195–196 203–204 209–214 485 552–559 567–568 569
– *lásd még* Malthusianizmus

Súlyok, mértékek és pénznemek

Súlyok

Angol kereskedelmi súlyegységek (avoirdupois-rendszer):

ton (*t*) = 20 hundredweight	1016,05 kg
hundredweight (*cwt*)	50,80 „
font (*pound, lb*) = 16 uncia	453,59 g
uncia (*ounce, oz*)	28,35 „
stone = 14 font	6,35 kg

Angol nemesfém- és gyógyszer-súlyegységek (troy-rendszer):

font (*troy pound*) = 12 uncia	372,24 g
uncia (*troy ounce*) = 12 pennyweight	31,01 „
pennyweight = 24 grain	1,56 „
grain	0,065 „

Mértékek

Hosszmértékek

mérföld ([*statute*] *mile*) (angol) = 1760 yard	1609,33 m
yard = 3 láb	91,44 cm
láb (*foot*) = 12 hüvelyk	30,48 „
hüvelyk (*inch*)	2,54 „
legua (spanyol)	5500,00 m
mérföld (*Meile*) (német)	7420,44 „
rőf (*Elle*) (porosz)	66,69 cm

Területmértékek

acre (angol) = 4840 négyzetyard	4046,8 m^2
négyzetmérföld (német)	5,063 km^2
rood = $^1/_4$ acre	1011,7 m^2

Űrmértékek

köbláb (*cubic foot*)	28,32 l
quarter = 8 bushel	290,79 „

bushel = 8 gallon	36,35 l
gallon = 10 libe	4,54 „
pint	0,57 „
véka (*Scheffel*) (porosz)	54,96 „

Lóerő (HP)

angol lóerő : az az erő, amely 1 perc alatt 33 000 fontot 1 angol láb magasra, vagy 1 fontot 33 000 láb magasra emel (lásd a 109[a] jegyzetet, 362. old.) = 1,01386 normál-lóerő.
normál-lóerő : az az erő, amely 1 másodperc alatt 75 kg-ot 1 méter magasra, vagy 1 kg-ot 75 méter magasra emel.

A hőmérséklet mértéke

t° Fahrenheit = $^5/_9$(t−32)° Celsius. Pl. 100° F = 37,78° C.

Pénznemek[1]

font sterling (*pound sterling*, £) = 20 shilling		20,43 ℳ
shilling (*sh.*) = 12 penny		1,02 „
penny (*penny, pence, d.*)		8,51 Pf
farthing (a legkisebb angol rézpénz) = $^1/_4$ penny		2,12 „
sovereign (aranypénz) = 1 font sterling		
guinea (régi angol aranypénz) = 21 shilling		21,45 ℳ
garas (*groat*) (már csak számolási egység) = 4 penny		0,34 „
garas (*Groschen*) (német)		0,12 „
frank (*franc, fr.*) (francia) = 100 centime	kb.	0,81 „
livre (francia) = 1 frank		
maravedi (régi spanyol rézpénz)	kb.	0,06 „
reis (portugál)		0,45 Pf
dukát (késő középkori aranypénz több európai országban)	kb.	9 ℳ
tallér (régi ezüstpénz különböző értékben és különböző néven) általában	kb.	3 „
dollár (*dollár* $) = 100 cent	kb.	4,20 „

[1] A márkára való átszámítás az 1871. évre vonatkozik; 1 márka (ℳ) = 100 pfennig (Pf) = 1/2790 kg színarany.

Tartalom

Előszó a huszonharmadik kötethez V

Karl Marx

A tőke

A politikai gazdaságtan bírálata

Első kötet

Karl Marx: Előszó az első kiadáshoz 5
Karl Marx: Utószó a második kiadáshoz 11
Karl Marx: Elő- és utószó a francia kiadáshoz 23
Friedrich Engels: A harmadik kiadáshoz 25
Friedrich Engels: Előszó az angol kiadáshoz 28
Friedrich Engels: A negyedik kiadáshoz 32

Első könyv

A tőke termelési folyamata

Első szakasz

Áru és pénz

Első fejezet. *Az áru* 41
1. Az áru két tényezője: használati érték és érték (értékszubsztancia, értéknagyság) 41
2. Az árukban megtestesült munka kettős jellege 47
3. Az értékforma vagy a csereérték 52
A. Egyszerű, egyes vagy véletlen értékforma 53
1. Az értékkifejezés két pólusa: a viszonylagos értékforma és az egyenértékforma 53

2. A viszonylagos értékforma 54
a) A viszonylagos értékforma tartalma 54
b) A viszonylagos értékforma mennyiségi meghatározottsága 57
3. Az egyenértékforma 60
4. Az egyszerű értékforma egészben véve 64
B. Teljes vagy kifejlett értékforma 66
1. A kifejlett viszonylagos értékforma 66
2. A különös egyenértékforma 67
3. A teljes vagy kifejlett értékforma hiányosságai 67
C. Általános értékforma 68
1. Az értékforma megváltozott jellege 69
2. A viszonylagos értékforma és az egyenértékforma fejlődésének viszonya 71
3. Átmenet az általános értékformából a pénzformába 72
D. Pénzforma 73
4. Az áru fétisjellege és ennek titka 74
Második fejezet. *A cserefolyamat* 86
Harmadik fejezet. *A pénz vagy az áruforgalom* 95
1. Értékmérő 95
2. Forgalmi eszköz 103
a) Az áruk átalakulása 103
b) A pénz forgása 112
c) Az érme. Az értékjel 121
3. Pénz 125
a) Kincsképzés 126
b) Fizetési eszköz 130
c) Világpénz 137

Második szakasz
A pénz átváltozása tőkévé

Negyedik fejezet. *A pénz átváltozása tőkévé* 141
1. A tőke általános formulája 141
2. Az általános formula ellentmondásai 149
3. A munkaerő vétele és eladása 159

Harmadik szakasz
Az abszolút értéktöbblet termelése

Ötödik fejezet. *Munkafolyamat és értékesítési folyamat* 168
1. Munkafolyamat 168
2. Értékesítési folyamat 176

Hatodik fejezet. *Állandó tőke és változó tőke* 188
Hetedik fejezet. *Az értéktöbblet rátája* 199
1. A munkaerő kizsákmányolási foka 199
2. A termék értékének kifejezése a termék arányos részeiben ... 206
3. Senior „utolsó órája" 209
4. A többlettermék 214
Nyolcadik fejezet. *A munkanap* 216
1. A munkanap határai 216
2. Farkasétvágy a többletmunkára. Gyáros és bojár 220
3. A kizsákmányolás törvényes korlátja nélkül dolgozó angol iparágak 227
4. Nappali és éjjeli munka. A váltási rendszer 240
5. A normálmunkanapért vívott harc. Kényszertörvények a munkanap meghosszabbítására a XIV. század közepétől a XVII. század végéig 247
6. A normálmunkanapért vívott harc. A munkaidő kényszertörvényekkel való korlátozása. Az angol gyári törvényhozás 1833-tól 1864-ig 260
7. A normálmunkanapért vívott harc. Az angol gyári törvényhozás visszahatása más országokra 279
Kilencedik fejezet. *Az értéktöbblet rátája és tömege* 284

Negyedik szakasz

A relatív értéktöbblet termelése

Tizedik fejezet. *A relatív értéktöbblet fogalma* 293
Tizenegyedik fejezet. *Kooperáció* 302
Tizenkettedik fejezet. *A munka megosztása és a manufaktúra* 315
1. A manufaktúra kettős eredete 315
2. A részmunkás és szerszáma 317
3. A manufaktúra két alapformája – a különnemű manufaktúra és a szerves manufaktúra 320
4. Munka megosztása a manufaktúrán belül és munka megosztása a társadalmon belül 329
5. A manufaktúra tőkés jellege 337
Tizenharmadik fejezet. *Gépi berendezés és nagyipar* 346
1. A gépi berendezés fejlődése 346
2. A gépi berendezés által a terméknek átadott érték 360

3. A gépi üzem legközvetlenebb hatásai a munkásra 367
a) Pótlólagos munkaerők elsajátítása a tőke által. Női és gyermekmunka ... 367
b) A munkanap meghosszabbítása 375
c) A munka intenzívebbé tétele 381
4. A gyár 391
5. Harc a munkás és a gép között 399
6. A kiegyenlítési elmélet a gépi berendezés által kiszorított munkásokra vonatkozóan 408
7. Munkások taszítása és vonzása a gépi üzem fejlődésével. A pamutipar válságai 417
8. A manufaktúra, a kézművesség és az otthonmunka forradalmasítása a nagyipar által 429
a) A kézművességen és a munka megosztásán nyugvó kooperáció megszüntetése 429
b) A gyár visszahatása a manufaktúrára és az otthonmunkára 430
c) A modern manufaktúra 432
d) A modern otthonmunka 435
e) A modern manufaktúra és otthonmunka átmenete a nagyiparba. E forradalom meggyorsítása a gyári törvényeknek ezekre az üzemmódokra való alkalmazása által 439
9. Gyári törvényhozás. (Egészség- és nevelésügyi záradékok.) Általánossá válása Angliában 449
10. Nagyipar és mezőgazdaság 470

Ötödik szakasz

Az abszolút és a relatív értéktöbblet termelése

Tizennegyedik fejezet. *Abszolút és relatív értéktöbblet* 473
Tizenötödik fejezet. *A munkaerő árának és az értéktöbbletnek nagyságváltozásai* 483
I. A munkanap nagysága és a munka intenzitása állandó (adott), a munka termelőereje változó 484
II. A munkanap állandó, a munka termelőereje állandó, a munka intenzitása változó 487
III. A munka termelőereje és intenzitása állandó, a munkanap változó 489
IV. Egyidejű változások a munka tartamában, termelőerejében és intenzitásában 490
Tizenhatodik fejezet. *Különböző formulák az értéktöbblet rátájára* ... 494

Hatodik szakasz

A munkabér

Tizenhetedik fejezet. *A munkaerő értékének, illetve árának átváltozása munkabérré* 498

Tizennyolcadik fejezet. *Az időbér* 505

Tizenkilencedik fejezet. *A darabbér* 513

Huszadik fejezet. *A munkabérek nemzeti különbözősége* 521

Hetedik szakasz

A tőke felhalmozási folyamata

Huszonegyedik fejezet. *Egyszerű újratermelés* 528

Huszonkettedik fejezet. *Az értéktöbblet átváltoztatása tőkévé* 541

1. Tőkés termelési folyamat bővített szinten. Az árutermelés tulajdontörvényeinek átcsapása a tőkés elsajátítás törvényeibe 541
2. A politikai gazdaságtan téves felfogása a bővített újratermelésről 549
3. Az értéktöbbletnek tőkére és jövedelemre való megosztása. Az önmegtartóztatási elmélet 552
4. Körülmények, amelyek az értéktöbblet tőkére és jövedelemre való megosztásának arányától függetlenül meghatározzák a felhalmozás terjedelmét: A munkaerő kizsákmányolásának foka – A munka termelőereje – Növekvő különbség az alkalmazott és az elfogyasztott tőke között – Az előlegezett tőke nagysága 560
5. Az úgynevezett munkaalap 569

Huszonharmadik fejezet. *A tőkés felhalmozás általános törvénye* 573

1. A munkaerő iránti kereslet növekedése a felhalmozással, a tőke változatlan összetétele esetén 573
2. A változó tőkerész viszonylagos csökkenése a felhalmozás és az azt kísérő koncentráció folyamán 582
3. Viszonylagos túlnépesség illetve ipari tartaléksereg fokozódó termelése 588
4. A viszonylagos túlnépesség különböző létezési formái. A tőkés felhalmozás általános törvénye 599
5. A tőkés felhalmozás általános törvényének szemléltetése 606
   a) Anglia 1846–1866 606
   b) A brit ipari munkásosztály rosszul fizetett rétegei 612
   c) A vándornép 621
   d) A válságok hatása a munkásosztály legjobban fizetett részére 625

e) A brit mezőgazdasági proletariátus 630
f) Írország 653

Huszonnegyedik fejezet. *Az úgynevezett eredeti felhalmozás* 668

1. Az eredeti felhalmozás titka 668
2. A falusi népesség megfosztása a földtől 671
3. Véres törvényhozás a kisajátítottak ellen a XV. század végétől. Törvények a munkabér leszorítására 687
4. A tőkés bérlők keletkezése 694
5. A mezőgazdasági forradalom visszahatása az iparra. A belső piac kialakítása az ipari tőke számára 697
6. Az ipari tőkés keletkezése 701
7. A tőkés felhalmozás történelmi tendenciája 711

Huszonötödik fejezet. *A modern gyarmatosítási elmélet* 714

Függelék

Jegyzetek 725
Mutató 749
Tárgymutató 799
Súlyok, mértékek és pénznemek 813

Képmellékletek

Az I. kötet első német kiadásának címoldala 7
Az I. kötet első orosz kiadásának címoldala 15
Marx levele az I. kötet francia kiadójához 21

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE
A MARXIZMUS-LENINIZMUS KLASSZIKUSAINAK
SZERKESZTŐSÉGE

67/1792. Franklin Nyomda, Budapest. Felelős: Vértes Ferenc igazgató